

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

158

f

LV. KÖTET

1959

ALL INFORMATION CONTAINED
HEREIN IS UNCLASSIFIED

DATE 08-01-01 BY 60322 UCBAW

F 5431/75

Berzsenyi költői nyelvéhez

Részlet egy „Berzsenyi és íróbarátai” című, megjelenendő tanulmányból

Különösnek tetszhet ugyan, hogy Berzsenyi költői nyelvéről prózai művei tárgyalásakor ékelek közbe egy kisebb fejezetet. De azok után, amiket e részben egyes költeményeiről szóltomban kifejtettem, azt hiszem, nem indokolatlanul terjeszkedem ki nyelve és stílusa néhány főbb jellemzőjére összefoglalóbban éppen itt, miután ezekre vonatkozólag Észrevételeiben magától hallottunk elvi kijelentéseket. Szolgáljanak tehát mintegy azok igazolására a saját gyakorlatából jellemzésükül összegyűjtött alábbi idézetek. Jellemzésül annak, amit ő ódai stílnak, energiás, exaltált kifejezéseket kedvelő cifra ideális stílnek nevez; jellemzésül továbbá a hangzatra, a vers zenéjére fordított gondjának; s végül a gondolatot nem „mondó”, hanem „festő”, képes beszéddel érzékeltető művészetének.

Ami tehát először is ódai stíljét illeti, költeményeiben seregestül találni ily erőteljes, nem egyszer auxesisnek, túlzásnak, nagyításnak is minősíthető, esetleg képes beszédbe, hasonlatba foglalt „energiás” szavakat és kifejezéseket:

tenger, melyet ezer szélvész mérge hánya; vérzivatar; az országos Duna; nemzeteket tapodó haragja; őnéki a bércbástya csak por; acél závara a fene hadnak; (a világ) forr, mint az ádáz tengerek, amidőn A szélveszek bércodvainak Vas kapuit s reteszt leszórván A bús haboknak zúgva rohannak, és A képtelen harc itt hegyeket temet, Ott új világot hoz fel; egymást Váltja örök romolás s teremtés; — az égtartó Pyrenék; hív szülöttid vérpatakja áradozand ezután is érted (:a hazáért); (Aeolus) ádáz szélveszekkel fellegeket hasogatva pusztít; rettenetes veszély Zúg, mint dagadt felhők morajja S Bosphorusok zokogó nyögése; mint az egekbe ötlő Kriván; gígász erővel harcra szegült karod; megyek A bús Kaukazuson s tengerek árjain Lángnak, habnak, ezer fegyverek élínek; A népek érekorláti dőlnek, S a zabolák s kötelek szakadnak; A nagyra termett áldozatokban él, Felmúlja bézárt léte határait, A századok bús omladékin Állva marad s az örök tünésnek Fennylen parancsol s megtöri a halált; Te, mint az orkán s mint az olympi láng, Megráztad a gőztorlatok alpesit; mi haszna vivjuk a kemény eget S a bús koporsó gyémántzárait; Midőn Budának roppant bércfokáról Szédülve Pestnek tornyait tekintem . . . És a habokkal küzdő szép hidat, Melyen zsibongva egy világ tolong; Cato temérdek lelke; megszeged röptét az örök tünésnek (a múzsa szegi meg); Mindenfelé dob s tárogató riad, Úgy tetszik, elhúnyt párducos őseink Támadtanak fel hamvaikból Véreiket fedező karokkal. Toldulva jönnek bajnoki népeink: Erdély kegyetlen székelyi, a fene Hajdúk, az áldott természetben

Megfeketült haragos kunokkal, Az ütközet közt állni tudó Kemény Horvátok és vad rációk erős hada Táborba szállott, hogy kövesse A magyarok rohanó lovagját; Míg hérió biborsüveg Tündöklük fejeden.

E legutóbbi példánkat, mely az „Él még nemzetem istene” kezdetű, „A felkölt nemességhez” című óda vége felé olvasható, mondta „energiás sornak” Berzsenyi, s panaszkodott Takácsi Horváth Jánoshoz (1816. november 10-én írt levelében, hogy Helmeczi azt így rontotta el: „Míglén hősi” stb. Kifogásolja a *míglén*-t is *míg* helyett, mert az mást jelent; de nyilvánvaló, hogy a *hősi*-t érzi energiátlanak a *hériói* helyett. A *hős* szót egy más alkalommal is hibáztatta: a Prónayhoz írt ódában tette azt Helmeczi a *bajnok* helyébe. „Nem *hősek* — írta neki — hanem *bajnok*; ily harsogó ódához keményebb hangú szavakat kell választani.” (MERÉNYI 85, 382.) — A *hériói*-t azonban bizonyára nemcsak „keményebbnek” tartotta a *hősi*-nél, hanem mint római történeti és poétai dísz és méltóságot, sőt hangzásával is ódaibb energiát árasztó, megszentelt régiséget sem engedte kivetni verséből. Ódában, komoly költeményekben ily görög-római nevek, szavak nem keverednek el (mint némely dalaiban tapasztaltuk) bizonyos népiesnek minősíthető kifejezések közé, s így eredeti, megkülönböztető zeneiségükkel válhatnak ki köznyelvi környezetükből, s Berzsenyi talán ezért, olykor halmozottan is, él velük: „Téged dicsőit a Zenith és Nadir” — „Mint a csergedező Arethusa s tiszta Maeander” (Az ifjúság) — „Minden kődarabon, melyre szemem vetem, A nagy Persepol és Palmyra képe int; Látom Theba kevély tornyait omlani S a márványi Babylon falait” (A temető). Ily, a magyar műveltségben is hagyományossá vált s immár otthonosnak mondható nevek a maguk idegenből hozott zengzetével kirívás és disszonancia nélkül, de kellemes zenei változattal fonódhatnak bele a magyar szövegbe, s fokozhatják annak euphoniáját, nem úgy mint más, csak ritkább, tudósabb tanultságra számíthatók, minők például *Delius oszlopi* (Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás), *Tarentum*, *Larissa* (Osztyáry-részem), *Amathus* (címben). Míg ellenben a rendkívül dallamos *Tyndaridák*-at (Az én muzsám), meg *Melpomené*-t (Wesselényi hamvaihoz) a laikus is tetszéssel fogadja. Általában tapasztalhatjuk, hogy valamely nyelv zenei szépsége egy másik nyelv környezetébe beleillesztve, s azéhez viszonyítva tűnik fel igazán.

Erőteljesség, energiásság, „dithyrámbi elragadtatás” benyomását azonban nemcsak bizonyos exaltáltan nagyító szavak, sorok, strófák, auxesisek támaszthatják bennünk, s nagy múlttal dicsekedhető hangzatos idegen (római) nevek fokozhatják és emelhetik, hanem oly nagyobb terjedelmű egész mondatok vagy mondatszakaszok is, melyek egyetlen gazdag modulációjú gondolatot szorítanak össze a maguk nyelvi és hangzati egységébe, s ennél fogva erő kifejtést, pátoszt kívánnak meg vagy kényszerítnek ki a felmondásban is. MERÉNYI OSZKÁR költőnk nyelvéről szóló tartalmas fejezetében (Berzsenyi D. 1938. 125) nyelvtani egységek — birtokviszony, összetett jelzők, igeneves és határozós szókapcsolatok — dinamikai értékére idéz példákat. Megjegyzendő azonban, hogy azok is, mint a nyelvi szakaszok „térfogató”, a beszéd-izületek hangterjedelmét megnövelő tapadmányok, hangzati energiát is hordanak magukban, s követelnek meg felmondójuktól. Példái közül íme egy néhány. A birtokviszonyra: „Négy bajnok Esterházy véres Porba kevert ajakit”. Összetett jelzőre: „Világot ostromló töröknek Napkeletet leverő hatalma”. Igeneves kapcsolatra: „Fényes utat tusakodva tör s nyit”. Határozósra: „A vakságba merült századok éjjelén”. — De nem egyszor egész

versszakok ritmikai (hangzati) energiáját foglalja le maga számára a jelzőkkel terhes gondolat: „Ősz atyáink közt fiatal korodban Pálmaágakkal koszorus fejedre A kitündöklő magas elme s lélek Égi sugárt vont” (Felsőbüki Nagy Pálhoz); — vagy egy második szakaszba is átterjedőleg: „Csak mint az alkony enyhületén kalász — Párnáján pihenő lyányka szelid dala Üdvezli a várt est nyugalmát, S a hegyek ormai közt mosolygó — Holdat, midőn már csend fedi a mezőt, S a pásztorkalibák gőze a völgybe szállt” (Gr. Mailáth Jánoshoz).

Gondolat és hangzat hasonló együttjárása támaszt szinte szavulásra késztető belső hevületet olyankor is, mikor párhuzamos mondatszerkezetekben sorozatos variáltsággal ismétlődik egyazon gondolat. Ilyenkor az erő, az energia bélyege nemcsak egy-egy szót, sort, mondatot, hanem több strófát, sokszor egész költeményt Berzsenyies jellegűvé avat. Nem egyszer bizonyos viszonyító s más, mondatindító szavak ismétlődése teszi nyomatékosabbá, sőt egyre fokozottabbá az ismétlésben megnyilatkozó lírai indulatot. Így a (Himfy hatását mutató) „Szerelmes bánkódás”-ban a *ha* ismétlődése: „Ha a bús hold sugárai a vizeken reszketnek, . . . Ha a hajnal biborszínnel az égen pirosodik, . . . Ha bús völgyek rejtekében Kínom előtt bujdosom, . . . Ha magányos kamarámban Keservemmel zárkózom, . . . Siratlak, ha nyugalomra Hajtom árva fejemet.” A „Horatiushoz” címűben a Tibur ligetére utaló *ott taníts* ismétlődése: „Ott taníts engem nemes érzeményid Tiszta forrását huraimra csalni; Ott taníts: nyugodt megleléssel S bölesen örülni. Ott taníts: nyugodt megleléssel A dicső virtus menedékeléből A vad orkánok s habok üldözését Nézni mosolygva.” A „Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás” címűben: „*Ki vagy te*, fényes csillag az óvilág Sötét kódében? . . . *Ki vagy te* bajnok s rettenetes király gyémántsisakban. . . ?” Hasonló nyomatékos ismétlés sok más költeményének jellemző sajátja. (L. pl. „A XVIII. század”, „Magányosság”, „Melisszához”, „Széchenyi Ferenchez” címűeket.) Ugyanily értékű az ismételt hasonlítás: „Cencim! repül az élet, *Mint* egy sebes sohajtás. Tünik tavassza s hervad *Mint* gyenge rózsabimbó” („Cencimhez”). Maga az értelmi párhuzamosság is, minden nyomatékosító szóismétlés nélkül, kivált ha ritmikai párhuzamossággal jár karöltve, mint némely anakreoni sorú darabokban. Ezek közül idéztem már a maga helyén az „Esztihez” címűt; álljon itt még a „Cencimhez” néhány szép sora: „E barna fürt lehull majd, Mely büszke válladon csügg. Villámkacér szemednek Fényét homály borítja; Kebled csudás alakja S e szép ajak rubintja A vad halál kezében Porban heverve sorvad.”

*

A hangzat azonban, gondolattartalmával együtt, de anélkül is, magában véve is részt vesz a költeményben mint puszta zenei érzéklet: bántón vagy kedvesen. Berzsenyinek ösztönszerű érzéke volt a nyelv zenéje iránt, s némely esetben Kazinczy is figyelmeztette egy-egy véletlenül rossz hangzásúvá sikerült verssorára. „A magyarokhoz” című, „Forr a világ” kezdetű ódájának egy sora eredetileg így hangzott: „A kötelek s zabolák szakadnak”. Kazinczy azt jegyezte meg erről, hogy sok *a* áll itt egyvégtében, s jobb volna így: „A zabolák s kötelek szakadnak” (MERÉNYI 353). S látni is a „Búcsúzás” címűben, hogy hasonló monoton hangsort maga javított változatosabbá kéziratában. Előbb ezt írta: „Sárga arcámnak halavány vonásin”, s így javította át: „Sárga képemnek halavány vonásin” (MERÉNYI 341), vagyis éppúgy, mint az előbbi esetben, egy ellenkező hangrendű szó közbeékelésével megszakította s kétfelé terelte az *a* hangok seregét. Valóban vigyázott is a szótaghangzók

változatosságára verssoraiban, hogy közvetlen egymás mellé lehetőleg ne kerüljön két azonos hangú. Ez az elosztás nemcsak élénkebbé teszi a zenei hatást, hanem felmondásakor a beszélő szervek izomi tevékenységét is változatosabb hangképző mozdulatokra kényszeríti, s ez állandó éberségű erő kifejtés esetleg emeltebb, lassított, a sor érzelmi tartalmához igazodva olykor elégius, olykor páthosyszerű hangoztatást szuggerál a versolvasóra. Antik szabású verseiben a beszélő szervek e szótagonként megújuló mozdulatai ugyanazon szerveknek a metrum vesztegléseit és megszaladásait szabályos időközökben egyformán ismétlő izomi tevékenységével járnak együtt: „vers-lábak” folyvást azonos időszerkezetei az őket kitöltő szótagok folyvást változó hangszíneivel. Ez mind a vers felolvasójának, mind hallgatójának öntudatlanul is élénk esztétikai ingerül szolgál.¹ Néhány ilyen sor a sok közül:

Nyolc száz repült el már Budavár felett; Hervad már ligetünk s diszei hullanak; Nincs már symphonia; Mennyi tündér báj s ragyogó kilátás; Sokrates méregpoharát s Tibérnek trónusa mocskát; Már midőn a föld letapodva hódol, S Róma felséges geniussza eltűnt; S későn hullnak könnyeink; Aki a Múzsát veszi útítársul; Illeti Melpomeném zokogva; Simulj tükörré büszke zengő; Őlelje myrtus barna fűrtidet; Erdély, mennyköveid fornak bent, esküszöm, áldozz! A jók csudáltak, mint az Egész javát titokban segítő mennyei tüneményt; A nemzet örlelkét tapodja; Nem von az fényes rabigát nyakára; Az előttünk nyíló rózsát letapodjuk; A derék nem fél az idők mohától; Én is üdvezlő dalomat kiöntöm; S a gunyhók lakosit szent törvény jobbkeze védi.

Ha nem a szótaghangok ily szakadatlan másféleségére, akkor legalább a sorok valamelyes hangzati egyneműségére törekszik Berzsenyi: Egyszer általában a mélyhangú (*a, á, o, ó, u, ú* szótaghangú) elemek többségére, mint ezekben:

Jertek bámulatos bajnokok és nagyok; Sőt mint a karaib bajnok harsogja halottas (Énekít); (örökre lerakták) A magyar alkotmány bércfalait a maradéknak.

Másszor általában a magas (*e, é, i, ä, ő, ü, ű*) hangok többségére, mint ezekben:

Emmi! nékem sem fedi szívemet jég; A legerősb szegeletkövekkel; Én is éreztem, s tüzesen szerettem.

Vagy úgy rendezi el, hogy a sor egyik fele jobbra magas, a másik mély hangrendű legyen:

Lehelletével — hervad a virány, S előtted intve — sárga lombja hull; Andrásnak ragyogó napja — le nem menend; A szabadságnak — s nemes érzeménynek.

Vagy úgy, hogy egy mélyhangú egész sorhoz magas hangneműt társít:

A bajnok mosolygva rohan a halálnak, — Hogy vére gyümölcsöt teremjen honjának.

Ily, akár egész, akár félsorok gyorsabb menetűek, mint az előbbi csoportbeliek, mert szótaghangjaik túlnyomó egyneműsége a beszédszervek izomi

¹ L. ezekre nézve NÉGYESY LÁSZLÓ figyelmeztetését: BpSzle 158. k. 64): „a hosszú és rövid szótagok huzamosabban folyó egyforma váltakozása észrevéteti magát nem is csak a füllel, hanem a beszélő szervezettel is . . . A költői beszéd ritmusa nemcsak akusztikus, hanem motorikus érzéletekkel is jár s tetszés-hatását a hallás-érzetek nem merítik ki, tetszik benne a beszélő szervek mozgásának könnyű szabályossága is. Ezt alányilag érzi a felmondó, de élvezi vele a hallgató vagy olvasó is.”

tevékenységére is könnyebben végezhető munkát ró. Valóban tapasztaljuk is, hogy azonos magánhangzók sorozatával bizonyos fölényes könnyedséget tud tulajdonítani szóban forgó alanyának a vers; így ama híres ódában Budavárának, amely sok ádáz „ostromokat mosolyogva nézett”. Vagy „Az ulmai ütközet” ismert sorában, az *o* hangzók ugyanily sorozata mintha szakadatlan folytonosságúnak éreztetné a „Bosporusok zokogó” nyögését.

A két, különböző zeneiségű: a szótagonként váltakozó meg az egyfolytában azonos hangrendű sortípus ellenkező irányú hatásának érzékeltetésére igen alkalmas a B. Prónay Sándorhoz írt ódának itt következő versszaka:

Győztem! lerázták combaim a fővényt,
Izzadt fürteimen szent olajág lebeg,
Nevem kiküzdém a homályból,
S általadám maradékaimnak.

Az első három sor hangzóváltakozása lassúbb, tartóztató, a negyediknek sorjázó hangfolyása gyorsabb, szaladóssabb felmondásra készítet; a három első szinte még a vívó ember küzdelmeit, a záró sor már sikerét, diadalát érezteti gáttalan futamú vokalizmusával. E versszak különben mint Berzsenyi költői törekvéseinek és elismertetésének példázatos érzékeltetése is kiváló figyelmet érdemel.

Figyelmet érdemel a rendes alkaioi képlettől elütő ritmikai szerkezete is. A rendesnek (pl. a „Romlásnak indult” kezdetűnek) ugyanis két első sora alkaioi, ennek azonban második sora asklepiadesi (minő pl. a „Hervad már ligetünk” kezdetű). Ezt korcs formának, pseudo-alkaikus strófának minősítik (I. NÉGYESY 208). Berzsenyi mindazáltal szívesen élt vele többször is. Mikor e Prónay-ódáját megküldte Kazinczynak (1812. december 20-án), ezt jegyezte meg hozzá: „látod, hogy még a korlátból is ki merek rugni, látod, hogy a második sor Asclepiadesi. Nekem úgy tetszik, ez a változtatás igen hozzá illik az alcaicushoz, mert az által még változóbb hangú lesz és a poétának is néha tágasabb utat nyit.” (KazLev. X, 201. — Rendszeres m. verstanom 99—100.) Kazinczy hibáztatta a két sorfaj ilyen elegyítését „mert nem *eggy* természetű a kettő” (Lev. X, 227); később azonban már tetszett neki ez a szabálytalanság, mert „eltávolzni a más nyomdokaitól” erőt jelent (XV, 135). Hogy e szabálytalansággal „változóbb hangú” lett a strófa, Berzsenyinek abban igaza volt. Míg ugyanis a szabályos alkaioi strófa csak egyszeri lejtés-változást ismert: az eső lejtésű záró sorét a három emelkedő lejtésű után: a pseudo-alkaiosiban mindjárt a két első sor előlegezett hasonló váltást. Az asklepiadesi sor befogadása egyébként is „változóbb hangúvá” alakította át a strófát, mert így mind a négy sorának más-más lett a ritmus-alkata: három helyett négy sorfajból állt össze a strófa képlete. Ez magában véve nemhogy „tágasabb utat” nyitott volna ugyan a poétának, sőt, ellenkezőleg, megszorította lehetőségeit; de egész költői gyakorlatát tekintve Berzsenyinek, lehetővé tette számára az „eltávolozást” saját „nyomdokaitól”, vagyis a sokszor alkalmazott szabályos alkaioi képlet forma-ihletétől más formai sugalmazás felé.

Élénk zenei és esztétikai hatás forrásai lehetnek a különféle hangismétlődések, távoliak s közelebbiek egyaránt. Távoliak, mint pl. az *o*, *á*, *a* hangzók ugyanily sorrendű egymásutánja e két sor elején: „Nyolc századoknak vérzivatartja közt Rongált Budának tornyai állanak”, mintha afféle előrímekek lennének ritmikai szakaszaik élén. Még erősebben hat egész szó ismétlődése

ily kijelölt helyeken: „*Van* kies szőlőm, *van* arany kalással (Biztató földem)”; itt még hozzá azért is, mert a második *van* a hangzóját egész sorozat ismétli utána (Osztályrészem). — Más esetben a két azonos szóval egy közbeesőnek a mássalhangzója is alliterál; *Virrad* hazánk várt napja, *virrad*” (Gr. Festetics Györgyhöz); vagy egy következő szakasz kezdő szaváé alliterál velük: „*Minden* csak jelenés, *minden* az ég alatt *Mint* a kis nefelejts, enyész.” Nyomatékosabb az ismétlődés, ha a két szó, némi alakváltozattal közvetlenül egymás sarkába lép: „*Láttam, látta* Choét andalodó szemem” (Chloe); „*Törpét törpíthet*, de *nagyobbá* tesz *nagyot* a polc” (Felsőbüki Nagy Pálhoz); *őre*bek *őri*zék (Féltés). Itt gondolhatunk némely lágy (*l*) vagy keményebb hangok (*r*) szuggesztív hatású ismétlődésére, mire „A tavasz”, meg „A közelítő tél” megbeszélésekor már alkalmam volt gyönyörű példákat idézni. Lássunk még itt mindkét változatra egy-egy emlékezetes példát: „Jer Lilli, nézd, langyos szellők Lengetik a ligetet” (Lillihez); „Forr a világ bús tengere, ó magyar! Ádáz Erynnis lelke uralkodik, S a föld lakói vérbé mártott Tőre dühös viadalra készti. . . Fegyvert kiáltnak Baktra vidékei, A Dardanellák bérci dörgeinek, A népek érckorláti dőlnek, S a zabolák s kötelek szakadnak” (A magyarrokhoz).

A hangzat, a vers-zene hatását befolyásolja a hangidők arányos megoszlása is. Bizonyos antik mértékű sorokat meghatározott helyen tudvalevőleg ketté oszt a metszet, úgyhogy a metszet előtti meg a metszet utáni fél sor ellenkező lejtésű verslábbal indul. Előadásom során idéztem már néhány szép példát a különböző sorképletek oly szép arányú kettéosztására, melyek félsorainak éleit Berzsenyi hangsúllyal is szereti érzékelhetővé tenni. Emlékeztessünk reájuk itt is egy-egy sorral. Az asklepiadesire: „*Nézd* a Ság tetejét-*hóf*uvatok fedik” (Horác); az alkaiosira: „*El*rejtve lappang - s *hal*kva csörögdegél” (Amathus); a sapphóira: „*El*szakadsz tőlem, - *sz*eretett barátóm” (Búcsúzás).

Új ritmikai szakaszok — sorok, félsorok s azokon belül sokszor kisebb sorelemek, verslábak — indulását, hangsúllyal vagy anélkül is, bizonyos éles hangzók: *i*, *é*, néha *ü* is, jelezhetik legfeljebb módon. *I* hangok: Izzada orcám; *S* illatot isznak; Itt nemrég az öröm - vig dala harsogott; Míg szólunk, az idő - hirtelen elrepül; Hiv szívünk csendesebb - intésit nem halljuk; Bizzál s virágzóbb századokat remélj. — *É* hangok: Nézd, a Ság tetejét hófuvatok fedik; Béke már részem: lekötöm hajómat; Égi csendesség fedező homálya; Élj szerencsésen, s ne felejts el engem; Fényes birtokaid - kényne le nem köti; Szép a borostyán s győzödelemszékér, Szép a vitéznek sebhelye homlokán. — *Ű* hangok: Tündér változatok műhelye a világ; Űljetek mellém Ősi tűzhelyemre; *S* tűnnek a szem könnyein; Űdvezllek, Teleki, nádligetim között; Szűnj meg te is hát; stb.

Ugyane hangzók egymást váltva is szintoly éllel nyithatnak új szakaszokat. Így az *i* és *é*: Sirjak-e hogy - életemet (Jól használni nem tudtam); Im a nap leereszkedik - Thétis bibor keblébe; Kiseded mézajakad - s kék nefelejts-szemed; Itt minden édes - mérget rejt magába - S gigászi harcot - minden nyugalom. *É* és *i*: Légy víg, légy te okos, - míg lehet élj s örülj; Édes éneklő! - ligeten, virágon (Andalog Múzsád); Mély sugallásod - kiemelt megamból; Téged várnak - kiterjesztve (Reszkető két kezem). — *I* és *ü*: Istenfiakkal küzdve - tűnt fel. — *Ű* és *i*: Tündér tükörben - nyílt nekem a világ. — *É* és *ü*: Én is éreztem, - s tüzesen szerettem. — *Ű*, *é* és *i*: Tűnő éltem rövidségét - Én tehát nem - siratom.

A „hangzat” körében szerzett tapasztalatainkra visszatekintve, úgy érezzük, mintha Takács Judit óréá fordíthatta volna vissza amaz epistola szép szavait: „Meglelkedve s égi szárnyra kelve Lengsz vígan” a poesis ama tájain, hol „a teremtő Pindár dithyrámbja Harsogva zúg le Pindus ormain”, s hol „új meg újabb zengzetű melosz Lángolva járja által lelkedet S zengésbe hozza” lantod húrjait.

*

Jellemzik költői stíljét, a hangzattól függetlenül is — saját szavaival mondva — a „szép és sokat jelentő ideális poétai szavak”, melyek „személtre ragadják a képzelő erőt”, a „cifra és fennjáró képletes beszédek”, amik érzékelhetőleg közlik, s nem „mondják”, hanem „festik” a gondolatot: a „poétai festés” különböző nemei: a képes beszédek, szimbolumok, hasonlatok, perzonifikációk, példázatok, elvont fogalmak érzékeltetői, s ami Berzsenyi költészetében gyakori jelenség, mitológiai lények életszerű megjelenítései. Eddigi idézeteink közül is több vonható ide. De lássunk újabbakat:

Az őszült kor; horgas kard; a szárnyas idő; (lelket) megölő hidegség; míg győző eleid pallosa combodon csattog; A Táttra kopár farain lakó nép; A zárt föld kipihenve ébred, Számptalan létek lekötött csirái S magvai kelnek; Nézzétek, mi kies sorhegy ölelgeti A tér telkeit és a vizenyős lapályt; Gyakran múlatoz itt hínaras öblöken Nereus, sáskoszorús nymphaleányaival; fáklyáddal egeink fellegeit higítsd (előbbi változatában: seperd); A szent poesis néma hattyu, S hallgat örökre hideg vizekben; Nem dőlt még alacsony porba magas fejed; Mint a setét völgy csermelye, életem Elrejtve lappang s halkva csörögdegél; Minden bús telelésre dőlt; Bacchus tölt poharat, s néked az isteni Nektár legnemesebb vedreiből merít; S a lelkes élet játszva felleng Hesperidák bibor aetherében; (Kora) nyomdokain rózsák s violák fakadnak, . . . lefoly a virágkor S gyenge rózsáink vele elvirítanak, A kies Tempék, Örömek, Szerelmek Véle enyésznek; Örvendj, szerencsénk talpköve szirton áll: Nyelvünk, atyáink ajka feloldatott; Pályám vége közelit, Hol a gigászi Örök vár S chaoszába elmerít, Mint egy cseppet az óceán, Mint egy sóhajtást az orkán; Társaid, a mindig nevető Kedv, Tréfa, Barátság, Édes enyelgéssel repdesnek játszva körülted; Régi Jámorság s te arany Középszer! Üljetek mellém küszöbömre: vígan Látlak, öllelek. Üljetek mellém ősi tűzhelyemre, S majd Szabinám hív keze-főzte mellett Mártsatok vidám ajakat mosolygó Bükkfa-kupámba; S hamvvedredet bús cyprusággal Illeti Melpomeném zokogva; . . . rettenetes veszély Zúg, mint dagadt felhők morajja S Bosporusok zokogó nyögése.

Ily képek — szintén a Takács Judithoz szóló epistola szerint — „Szemünkhöz illő földi öltözetben” jelentetik meg a poesis nyájas isteneit, „S a symboláknak hímes fátyolában öleltetik meg a nagyot s dicsőt, S belénk mosolygják rózsás szájaikkal Az égi szikrát”.¹

HORVÁTH JÁNOS

¹ E nyelvi fejezethez: TOLNAI VILMOS, Adatok a magyar hanglejtéshez: MNy. XI. — LÁSZLÓ ZSIGMOND, Nyelvmelódia és hangminőség: EPhK. 1915. — ZOLNAI BÉLA következő tanulmányai: Az idegen szavak kérdése nyelvelvészeti szempontból: MNy. XVIII. - Szavak sorsa: Minerva 1938. - Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged, 1939. - Összefoglaló tanulmánykötete: Nyelv és stílus. 1957. — HEGEDŰS LAJOS, Beszédtémpó elemzések: Nyt. LXXXI. — NAGY JÁNOS, A hangszín, a szóhangulat szerepe költészetünkben: MNy. LI. — FÁBIÁN PÁL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TERES-TYÉNI FERENC, A m. stilsztika vázlatja. 1958.: megfelelő fejezetei s az azokban felsorolt irodalom.

Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelvtudományi munkálatokról

A Román Népköztársaság Oktatás- és Művelődésügyi Minisztériumának jóvoltából 1958 őszén egy hónapot töltöttem a Magyar Népköztársaságban. Tanulmányútam célja a magyarországi nyelvjárások megismerése, minél több magnetofonfelvétel készítése, valamint az volt, hogy közvetlen betekintést nyerjek az ott folyó magyar nyelv tudományi munkálatokba. A Kultúrkapcsolatok Intézetének, továbbá a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv tudományi Intézetének és az Eötvös Loránd Tudományegyetem vezetésének támogatásával 1958. október 20. és november 18. közt tervem minden vonatkozásban teljesíthettem, sőt kétszer annyi kutatóponton sikerült helyszíni gyűjtést végezni, mint eredetileg terveztem. Talán mondanom sem kell, hogy a gyűjtött nyelvjárási anyag s a szerzett tapasztalatok milyen nagy mértékben járulnak hozzá a Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv tudományi Tanszéke oktató és tudományos tevékenységének megjavításához. Az azonos munkaterületet művelő szakemberek közvetlen érintkezése, személyes kapcsolata, a módszerek és tapasztalatok kötetlen megvitatása elengedhetetlen feltétele a tudományos és oktató tevékenység megfelelő színvonala biztosításának, a kutató és oktató tevékenység lendületes továbbfejlődésének.

Magyarországi tanulmányútam ideje alatt természetesen nemcsak én igyekeztem minél többet tanulni, minél gazdagabb tapasztalatot szerezni. Magyarországi kártársaink is élénk érdeklődést tanúsítottak a Bolyai Egyetem Magyar Nyelv tudományi Tanszékének tevékenysége, valamint az RNK-ban folyó magyar nyelv tudományi munkálatok egésze iránt. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelv tudományi Intézetében, az akadémiai Nyelv tudományi Intézetben, a debreceni és szegedi egyetemen, továbbá a szegedi és pécsi pedagógiai főiskolán tett látogatásaim, valamint a helyszíni kiszállások alkalmával, sőt a „Kruzsok” keddi esti összejövetelein is sok szó esett az RNK magyar nyelv tudományjáról, a kutatómunkában alkalmazott módszerekről, eredményeinkről, a munka további kibontakozására vonatkozó elgondolásunkról, terveinkről. Három alkalommal az a megtiszteltetés ért, hogy egy egész tudományos testület előtt beszámolhattam munkánkról. Ilyen beszámolót tartottam a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelv tudományi Intézetében, továbbá a Magyar Nyelv tudományi Társaságban. A beszámoló megtartására Pais Dezső akadémikus, budapesti egyetemi tanár, Kálmán Béla debreceni egyetemi tanár és Lőrincze Lajos, az Akadémia Nyelv tudományi Intézetének helyettes igazgatója és a Társaság magyar szakosztályának vezetője kért fel. A két előadás megtartása után Pais Dezső és Benkő Loránd, a Magyar Nyelv szerkesztői arra kértek, hogy mindkét beszámoló szövegét tegyem közzé a Magyar Nyelvben. A legnagyobb örömmel egyeztem bele, mert így a magyar nyelv tudomány valamennyi művelőjének, sőt az érdeklődőknek is módjukban áll megismerni és elbírálni a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen folyó magyar nyelv tudományi szakképzést, valamint az RNK-ban folyó magyar nyelv tudományi munkálatokat.

I.

1. A Kommunisták Romániai Pártja következetes marxi—lenini nemzetiségi politikájának eredményeképp 1945 tavaszán létesített Bolyai Tudományegyetem egyike a Román Népköztársaságban működő magyar tanítási nyelvű főiskoláknak. E főiskolai hálózat a Bolyai Egyetemen kívül a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Főiskolából, az ugyancsak Marosvásárhelyt működő Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskolából, a kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola, Képzőművészeti Főiskola és Zeneművészeti Főiskola magyar fakultásából áll. E főiskolák diáksága a meglehetősen nagy számú magyar tanítási nyelvű középiskolák végzettjei közül kerül ki.

A Bolyai Tudományegyetem jelenleg öt karral működik. Ezek: Matematika-Fizikai, Kémiai, Természettudomány-Földrajzi, Nyelv- és Történettudományi, Jog- és Közgazdaságtudományi Kar. A tanszékek (intézetek) száma 29. Az egész egyetemen 318 tanszemélyzeti tag, 233 adminisztratív személy, 40 laboráns és műszerész fejt ki tevékenységet. Az 1957/1958. tanévben az egyetemen 1222 rendes, továbbá 1608 levelező hallgató tanult. A jól felszerelt laboratóriumokkal, 188.531 kötetet számláló könyvtárral, két diákotthonnal, saját diákmenzával stb. rendelkező Bolyai Egyetem fennállása óta 4037 végzett szakembert bocsátott a hazai magyar tanítási nyelvű iskolák, a magyar szerkesztőségek, kiadók és az állami közigazgatás rendelkezésére.

A hallgatók társadalmi összetétele évről-évre javult. Ezt megfelelő mértékben szemlélteti az 1948/1949-i és az 1958/1959-i helyzet összehasonlítása. Az 1948/1949-i tanévben a hallgatók társadalmi megoszlása ez volt: munkás és dolgozó földműves: 38,05%, kisiparos, szabadfoglalkozású: 23,09%, értelmiségi, tisztviselő: 38,04%, kizsákmányoló eredetű: 0,82%. Az 1958/1959-i évben: munkás és dolgozó földműves: 65,01%, értelmiségi: 31,10%, kisiparos: 3,89%. Ez az összetétel nagyjából megfelel az ország lakossága összetételének.

Sokat javult az évek folyamán a hallgatók felkészültsége, tanulmányi színvonala. Ezt a vizsgáztató tanárok tapasztalata, a gyakorlat, az élet egyaránt bizonyítja. Végzett hallgatóink szaktudása egyáltalán nem marad a többi egyetem végzettjeinek felkészültsége mögött. A tanulmányi eredmények megfelelő voltát bizonyítja az is, hogy az egyetem hallgatóinak 54,09%-a részesült az elmúlt évben állami ösztöndíjban, 9% élvezett néptanács, 25,53% pedig a rendes ösztöndíjon kívül tanulmányi ösztöndíjat.

Évről évre érezhetően fejlődik, erősödik hallgatóságunk politikai öntudata és hivatástudata. Túlnyomó többsége szívesen vállalja a falusi iskolában a munkát, s veszi ki részét az iskolai tevékenységgel párhuzamosan a falu gazdasági, politikai és művelődési életének fejlesztéséből.

2. Az egyetem öt kara közül a Nyelv- és Történettudományi Kar a legnagyobb és a legnépesebb. A karon a következő szakok működnek: magyar nyelv és irodalom, román nyelv és irodalom, orosz nyelv és irodalom fő-, magyar mellékszak; angol nyelv és irodalom fő-, magyar mellékszak; francia nyelv és irodalom fő-, román mellékszak; az RNK története szak, egyetemes történelem szak, történelem fő-, magyar mellékszak; neveléstudomány fő- és magyar mellékszak. Ígéretet kaptunk az Oktatás- és Művelődésügyi Minisztériumtól filozófia, latin-történelem, valamint a mi viszonyaink közt sajátos tudományos feladatokra előkészítő román nyelv és irodalom fő-, magyar mellékszak létesítésére.

A Nyelv- és Történettudományi Karon az 1957/1958-i tanévben 556 rendes és 524 levelező hallgató tanult. Ebből magyar főszakos volt 385 (rendes hallgató 224, levelező hallgató 161), magyar mellékszakos volt 277 (rendes hallgató 75, levelező hallgató 202).

E mintegy 556 rendes és 524 levelező hallgató oktatását és nevelését a következő tanszékek (intézetek) látják el: Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Román Nyelvtudományi Tanszék, Román Irodalomtörténeti Tanszék, Orosz Nyelvtudományi Tanszék, Orosz és Szovjet Irodalomtörténeti Tanszék, Nyugati Nyelvek (német, francia és angol) Tanszéke, RNK Története Tanszék, Egyetemes Történelem Tanszék, Lélektan Tanszék, Neveléstudományi Tanszék, Tudományos Szocializmus Tanszék, Dialektikus és Történeti Materializmus Tanszék.

A magyar szakos hallgatók szakmai oktatását a két magyar tanszék látja el. A Magyar Nyelvtudományi Tanszék valamennyi nyelvtudományi tárgyat felöleli. A magyar nyelvtudományi diszciplínákon kívül tehát ide tartozik a finnugor összehasonlító nyelvtudomány és az általános nyelvészet is. Ugyanígy a Magyar Irodalomtörténeti Tanszékhez tartozik a magyar irodalomtörténeten kívül a világirodalom, az összehasonlító irodalomtörténet és az irodalomelmélet.

3. A Magyar Nyelvtudományi Tanszék személyzete 13 főből áll. Ebből 3 professzor, 1 előadó tanár (docens), 3 lektor (adjunktus), 3 tanársegéd, 1 kabinetfőnök és 2 főgyakornok. Oktató munkát csak a professzorok, az előadó tanárok, a lektorok és a tanársegédek végeznek. Ez utóbbiak feladata a szemináriumi órák tartása. A kabinetfőnök és a két főgyakornok a tanszéken folyó kollektív tudományos tevékenységben vesz részt, kezeli a tanszék könyvtárát, s végzi az adminisztrációs munkát.

1957 őszén az Oktatás- és Művelődésügyi Minisztérium a két tanszék mellett két múzeumot létesített. A Magyar Nyelvtudományi Tanszék mellett szervezett Magyar Nyelv Múzeumának az a feladata, hogy gyűjtse, megőrizze és a lehetőségekhez mérten fel is dolgozza a magyar nyelvre vonatkozó nyelvjárási, okleveles és más természetű anyagot. A múzeumban szándékozunk elhelyezni és megőrizni a tanszék birtokában levő s egyre gyarapodó népnyelvi anyagot, továbbá a nyelvjárási szöveget tartalmazó lemez- és magnetofon-szalag-gyűjteményt is. A Magyar Nyelv Múzeumának jelenleg két munkatársa van. Egyikük térképész. Feladata a tanszéken szerkesztett tájnyelvi atlaszok térképlapjainak rajzolása. A másik munkatárs szakképzett nyelvész, s SZABÓ T. ATTILA erdélyi magyar oklevélszótárán dolgozik. Ígéretet kaptunk a Minisztériumtól a múzeum státuszának kiegészítésére. A múzeumnak nincs külön igazgatója, tevékenységét a tanszék vezetője irányítja.

A tanszék és a múzeum viszonylag megfelelő anyagi alappal rendelkezik. Költségvetését a Minisztérium hagyja évenként jóvá. A rendelkezésünkre álló összeg jelentős részét kiszállásokra, továbbá a nyelvtörténeti és nyelvjárási anyag feldolgozására fordítottuk. A Múzeum költségvetése fokozatosan bővülni fog.

4. A tanszék tevékenysége több irányú: oktató, nevelő és tudományos tevékenység. A tanszék tagjai természetesen közösségi és szervezeti téren is dolgoznak.

A szaktárgyak oktatása, tágabb értelemben véve a szakmai nevelés előadásokon, szemináriumi órákon történik, továbbá a szakkollégiumok és

a szakszemináriumok segítségével. A tárgyak számát, sorrendjét, előadásának időtartamát, a hallgatók kollokviumi és vizsgakötelezettségét a tanterv határozza meg. A tanterv-javaslatot egy irodalomtörténészekből és nyelvészekből álló közös szakbizottság állítja össze a minisztérium irányelveinek megfelelően. A filológiai szakbizottságnak tagja a Bolyai Tudományegyetem egy magyar irodalomtörténész és egy magyar nyelvész professzora is. A szakbizottság a tantervet az egyetemi tanszékek előterjesztette javaslatok tekintetbe vételével állította össze. A bizottság tanulmányozza és figyelembe veszi a szaktanszékek véleményét a tanterv módosítása alkalmával is. Jóváhagyás után a tanterv kötelező érvényű mindegyik egyetemen. Ezelőtt évekkel a tantervek gyakran változtak; 1957-ben a minisztérium a tanterveket öt évre hagyta jóvá.

A magyar szak tanterve a következő nyelvészeti tárgyakat tartalmazza: Az I. éven: Bevezetés a nyelvtudományba: I—II. félév, heti 2 + 1 óra. Bevezetés a magyar nyelv tanulmányozásába: I—II. félév, heti 2 + 2 óra. A tudományos kutatás módszere: I. félév, heti 2 óra. Összesen heti 9 óra. Az irodalmi jellegű tárgyak óraszámja az I. éven 12, a hallgatók heti összes óráinak száma 26. Ebből a szaktárgyi órák száma tehát 21, a kiegészítő tárgyak óraszámja 5. — A II. éven: Nyelvjárás: III. félév, heti 4 + 3 óra. Finn nyelvtan: IV. félév, heti 2 óra. Mai magyar nyelv: IV. félév, heti 3 + 3 óra. A nyelvészeti tárgyak heti óraszámja eszerint 8,5, szemben az irodalmi jellegű tárgyak heti 10 órájával. A II. éves hallgatók heti 26 órájából 18,5-öt fordíthatunk a szaktárgyak oktatására. — A III. éven: Finn nyelvtan: V. félév, heti 2 óra. Mai magyar nyelv: V. félév, heti 4 + 3 óra. Történeti nyelvtan: VI. félév, heti 4 + 2 óra. A nyelvészeti tárgyak heti óraszámja tehát 7,5, az irodalomtudományi tárgyaké 5, a heti összes órák száma 21. — A IV. éven: Történeti nyelvtan: VII. félév, heti 3 + 2 óra. Finnugor összehasonlító nyelvészet: VII. félév, heti 2 + 1 és VIII. félév, heti 1 + 1 óra. Általános nyelvészet: VIII. félév, heti 2 óra. A magyar irodalmi nyelv története: VIII. félév, heti 2 + 2 óra. Szakkollégium magyar nyelvtudományból: VII—VIII. félév, heti 3 óra. Szakkollégium általános nyelvészetből: VII—VIII. félév, heti 3 óra. Szakszeminárium magyar nyelvtudományból: VII—VIII. félév, heti 2 óra. Szakszeminárium általános nyelvészetből: VII—VIII. félév, heti 2 óra. A nyelvészeti tárgyak heti óraszámja tehát 18, az irodalomtudományi tárgyaké 18,5, a hallgatók heti óraszámja 26. — Az V. éven: A magyar irodalmi nyelv története: IX. félév, heti 2 + 2 óra. Szakkollégium magyar nyelvtudományból: IX. félév, heti 3 óra. Szakkollégium általános nyelvészetből: IX. félév, heti 3 óra. Szakszeminárium magyar nyelvtudományból: IX. félév, heti 2 óra. Szakszeminárium általános nyelvészetből: IX. félév, heti 2 óra. Az V. év első félévében tehát a nyelvtudományi tárgyak heti óraszámja 9, az irodalomtudományi tárgyaké 8, összes órák száma 18. A X. félévben a hallgatóknak nincs órájuk, az egész félévben az államvizsgára készülnek.

A mellékszakosok lényegesen kisebb órászámban hallgatják a magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti szaktárgyakat. A mellékszakosok a szaktárgyak hallgatását a III. éven kezdik. Heti 2 + 2 órában hallgatnak magyar irodalomtörténetet, s heti 2 + 2 órában magyar nyelvtudományt.

A tanterv viszonylag jónak mondható. A tárgyak természetes rendben követik egymást. A szaktárgyak heti óraszámja elég nagy. Megfelelő órászám jut a nyelvészeti tárgyak előadására. Ez érthető, hisz irodalomtörténetet diákjaink már a középiskolában is tanulnak, a nyelvészettel csak az egyetemen

ismerkednek meg. Nem hagyható figyelmen kívül a két tárgy jellege közti különbség sem. A nyelvészet nehezebb az irodalomtudománynál, lassabban adható elő, sokat kell írni a táblára stb. Mindez időt igényel a hallgató és a tanár részéről egyaránt.

A szaktanár a tantervben előírt tárgyakat teljes egészében köteles előadni. Abban az esetben, ha az illető tárgyból van litografált jegyzet, a tanár kihagyhat egyes, kevésbé lényeges részeket, s a fontosabb fejezeteket részletebben, elmélyültebben tárgyalhatja. Szakkollégium tartását a tanszék engedélyezi. Rendszerint professzorok és előadó tanárok tartják, s kutatómunkájuk eredményeit adják elő.

A szemináriumi órákon rendszerint szemináriumi dolgozatot mutatnak be és vitatnak meg a hallgatók. Az I. évfolyamon nincs szemináriumi dolgozat, a hallgatók rövid ismertetőket tartanak szaktanulmányokról, tudományos dolgozatokról, megbeszélik a tanársegéd irányításával az előadott anyag egy-egy fejezetét. A szakszeminárium kizárólag a tudományos képzést szolgálja. Rendszerint nyelvjárástani, nyelvtörténeti és stilisztikai szakszemináriumokat hirdetünk meg. A hallgató egy szabadon választott szakkollégiumot és szakszemináriumot köteles látogatni. A tanár írathat házi dolgozatot is.

Az előadásokon és szemináriumi órákon kívül hallgatóinkkal fogadóórákon is foglalkozunk. Itt beszéljük meg a szemináriumi dolgozatok írása során felmerülő kérdéseket, irányítjuk őket az államvizsgai dolgozat írásában, magyarázzuk meg nekik az előadott anyag meg nem értett részeit, sőt időnként azt is ellenőrizzük, milyen mértékben olvassák a kijelölt könyvészetet, foglalkozgatnak-e év közben is az anyaggal stb. Foglalkozunk fogadóóráinkon hallgatóink politikai és világnézeti nevelésével, általános magatartásával, sőt viselkedésével is.

Ismereteiről a hallgató a kollokviumokon és a vizsgákon számol be. Az öt tanulmányi év alatt egy magyar szakos hallgató 7 kollokviumot és 29 vizsgát köteles letenni. A kollokvium szóbeli vizsga. Mindössze abban különbözik a vizsgától, hogy tárgyát rendszerint egy félévi anyag képezi. A vizsgán a hallgató az egész anyagot köteles ismerni. Egy tárgyból rendszerint egyszer vizsgázik. Ha a tárgyat több szemeszterben adják elő, közbe van iktatva egy kollokvium is. A vizsga rendszerint csak szóbeliből áll, vannak azonban tárgyak, melyekből írásbeli is van. Ezeket a kar a szaktárgyak közül választja ki. Egy vizsgaidőszakban mindegyik évfolyam egy nyelvtudományi és egy irodalomtudományi tárgyból ír zárthelyi dolgozatot. A minősítés 1-től 10-ig terjedő számjegyekkel történik. A legjobb jegy a 10-es, a legkisebb átmenő jegy az 5-ös, 1-től 4-ig bukás. Ha az írásbeli és szóbeli jegy középátlaga nem egész szám, a tanár legjobb belátása szerint kikerekíti a hallgató alapos kikérdezése után.

A szóbelin a hallgató cédulát húz. Minden egyes cédulán 3 kérdés található, s a hallgatónak mind a három kérdést elő kell adnia. A tanár természetesen tehet fel külön kérdést is. A kollokváltatás és vizsgáztatás ideje 30 perc. A vizsgákon és kollokviumokon egyre igényesebbek vagyunk. Az anyag elsajátításának fokán kívül szigorúan bíráljuk el a magyar szakos hallgatók helyesírási és fogalmazó készségét, stílusát, előadásmódját, a hangok helyes ejtését, hanghordozását stb. Ez a magyarázata annak, hogy miért kap viszonylag kevés hallgatónk jeles osztályzatot. Egy 30 hallgatót számláló évfolyamból jelest (9—10) kap 5—6, jót (7—8) 10—12, elégségest (5—6) 7—8, megbukik 1—5 hallgató. A kollokviumok és vizsgák letételére három

vizsgaidőszak áll a hallgatók rendelkezésére: január, június és szeptember. A következő évre csak az iratkozhat be, aki vizsgáit és kollokviumait sikeresen letette.

Az V. év végén hallgatóink államvizsgát tesznek. Az államvizsga-dolgozat témájának kiválasztására rendszerint a III. év végén kerül sor. Addig mindenkinek kialakul az érdeklődési köre, ír egy-két szemináriumi dolgozatot, tevékenykedik a tudományos diákkörben stb. A dolgozat-témákat a tanszék függeszti ki. Magyar nyelvészetből rendszerint nyelvjárásból írnak államvizsga-dolgozatot. A dolgozatok tárgya: egy falu nyelvjárásának legjellegzetesebb hangtani sajátosságai, egy falu helynév- vagy személynévanyaga, valamely foglalkozási ág szakszókincse. A dolgozat anyagának teljes egészében eredetinek kell lennie. Nagy súlyt helyezünk az anyaggyűjtés alaposságára, a hangjelölés megbízhatóságára, a feldolgozás szakszerűségére. A magyar szakos hallgatók többsége irodalomtörténetből ír államvizsgai dolgozatot. Nyelvészetből évenként 5—6 dolgozat készül.

Az államvizsgai dolgozatot három szaktanárból álló bizottság bírálja el. A szóbeli vizsga az államvizsgai dolgozat megvédésével kezdődik, ezt követi a tulajdonképpeni szóbeli vizsga a következő tárgyakból: tudományos szocializmus, magyar nyelvtudomány, magyar irodalomtörténet.

A szükséges pedagógiai és módszertani ismereteket és készségeket a hallgatók bizonyos tárgyak hallgatása és a gyakorló tanítás révén sajátítják el. Egy félévig hallgatnak neveléslélektant, két félévig neveléstudományt, majd utána egy félévig a magyar nyelv- és irodalomtörténet módszertanát hallgatják. A gyakorló tanításra e tárgyak hallgatása után, IV. és V. éven kerül sor az egyetem két gyakorló gimnáziumában a gyakorló tanárok irányításával.

5. Az egyetemi hallgatók szakmai nevelésében fontos szerepet játszanak a tudományos diákkörök. A Magyar Nyelvtudományi Kör — a többi tudományos körhöz hasonlóan — a tanszéktől jóváhagyott terv alapján fejt ki tevékenységét, s feladata a nyelvtudomány iránt érdeklődő hallgatók bevezetése a tudományos kutatómunkába. A kör tagjai két fontosabb kérdéskörrel foglalkoznak: nyelvjáráskutatással és nyelvtörténettel. A kör tagjai foglalkoznak ezenkívül általános nyelvészeti, nyelvhelyességi és stilisztikai kérdésekkel is. Mindkét kutatócsoportot egy-egy szaktanár irányítja. A legtöbb kör tagja a nyelvjáráskutatók csoportjában fejt ki tevékenységét. Egyesek falujuk helynévanyagát, mások a személy- és állatneveket gyűjtik össze és dolgozzák fel. Akad egy-két fejlettebb hallgató, aki szülőfalujának vagy egy kisebb tájnyelvi egységnek a hangtani sajátosságait tanulmányozza. Az utóbbi évek egyik legszebb példáját Vőő István hallgatónk nyújtotta, aki a nyári szünidőkben a Bánság jelentős részét bejárta, és valamennyi faluban kikérdezte a tájnyelvi atlaszgyűjtők kérdőfüzetét. Az elért eredményeket a diákok a kör ülésén adják elő és vitatják meg.

A tudományos diákkörök pénzügyi alappal is rendelkeznek. Ebből fedezik a kiszállások és tanulmányi kirándulások költségeit. A Magyar Nyelvtudományi Kör is rendszeresen szervez kirándulásokat. E kiszállások célkitűzése a nyelvjárási anyag gyűjtési módszerének gyakorlása, továbbá maga az anyaggyűjtés. Az év eleji első kiszállásokon bemutatjuk hallgatóinknak a kérdőfüzetes gyűjtés, valamint a helynévgyűjtés, személynévgyűjtés és a szókincsgyűjtés módszerét. Mindegyik szakcsoport más-más szaktanárral száll ki, rendszerint más-más faluba. A következő kiszállásokon a hallgatók meg-

kezdik az önálló gyűjtést. Felhasználják e célra a téli és nyári szünidőt is. A Magyar Nyelvtudományi Körnek volt egy csoportos vállalkozása is: Szucság hangtani monográfiájának megírása. A vállalkozó 5—6 diák rendszeresen kiszállt Szucságra, gazdag anyagot gyűjtött, s meg is írta a monográfia egy-két fejezetét. Az egyetem minden évben megtartja a tudományos diákkörök két-napos ülészakát. A minisztérium évenként országos ülészakot szervez. A legjobb dolgozatokat évkönyvben adja ki az egyetem.

A Bolyai Egyetem tudományos diákkörei együttműködnek a kolozsvári V. Babeş Egyetem köreivel. A magyar szakon működő folklór kör a Babeş Egyetem folklór körével a kalotaszegi Farnos község magyar és román folklórját gyűjti. A két egyetem nyelvjáráskutató csoportja ugyanannak a falunak magyar és román nyelvjárását fogja tanulmányozni szaktanárok irányításával.

A diákok tudományos munkájának ösztönzése céljából az egyetem vezetősége évenként pályatételeket ír ki. A legjobb dolgozatok szerzői pénzjutalomban részesülnek. Az egyetem vezetősége az évről-évre ünnepségen is könyvjutalmakat oszt ki a tudományos körök legtevékenyebb tagjai között. Az országos ülészakon a minisztérium oszt ki hasonló jutalmakat. A hallgatók szívesen vesznek részt a köri munkában. A legtöbb nyelvészeti államvizsgai dolgozat a tudományos körben készül.

A Nyelvtudományi Kör minden évben megrendezi a szavaló- és felolvasó versenyt. A Diákszövetség segítségével szervezett szavaló- és felolvasó versenyen 60—70 hallgató vesz részt. A verseny győztese jutalomban részesülnek. E versenyek jelentős mértékben járulnak hozzá hallgatóink előadó készségének, beszédkulturájának fejlesztéséhez.

6. A világnézeti és politikai nevelésnek maga az oktató tevékenység is fontos eszköze. Az egyetemi tanszemélyzetnek ugyanakkor az is elsőrendű feladata, hogy az oktatási folyamaton kívül is rendszeresen foglalkozzék a hallgatók nevelésével. Az egyetemi hallgatók nevelését nálunk is számos tényező szolgálja. Fontos szerep hárul e téren az Ifjúsági Szövetségre (IMSz) és a Diákszövetségre. Az ifjúsági szervezetek előadásorozatokat, tanulmányi kirándulásokat szerveznek, városok, nagy ipari központok, mezőgazdasági társulások, múzeumok, könyvtárak látogatását kezdeményezik. Találkozókra kerül sor neves tudósokkal, illegális harcosokkal, a munkában kitűnt középiskolai tanárokkal, írókkal, költőkkel, napilapok és folyóiratok szerkesztőségének tagjaival, a román kulturális élet legkimagaslóbb egyéniségeivel, vezető pártfunkcionáriusokkal stb. Nem egyszer mennek ki diákjaink falura vagy vidéki kisvárosokba azzal a céllal, hogy a gyakorló tanítás egy részét ott végezzék. Nyaranta mezőgazdasági társulásokban, állami gazdaságokban, nagy építkezéseknél végeznek önkéntes munkát. Mindezek az akciók jelentős mértékben segítik elő hallgatóink politikai nevelését.

A hallgatók nevelése ugyanakkor fontos feladata a tanszemélyzetnek is. E téren a csoportfelelős tanárookra hárul felelősségteljes szerep. A tanárfelelős a hallgató szüleit helyettesíti: figyelemmel kíséri, hogyan tanul, hogyan viselkedik, milyen nehézségei vannak, hogyan fejlődik stb. Nem egy tanárfelelősünk levelez a hallgatók szüleinek. Mondanunk sem kell, hogy abban az esetben, ha a tanárfelelős szívügyének tekinti csoportja sorsát, fejlődését, sokat tehet érdekükben. A törekvésünk az, hogy a régi egyetemi tanárnak az a típusa, aki megtartotta óráit, utána eltűnt az egyetemről, vagy az, aki nem vett részt a hallgatók nevelésében, egyre ritkábbá váljék.

A Bolyai Egyetemen a hallgatók hazafias nevelése nemcsak központi jelentőségű feladat, hanem egyben sajátos feladat is, mint ahogy az valamennyi magyar tanítási nyelvű iskolában. Ez intézményekben ugyanis magyar fiatalokat nevelünk a Román Népköztársaság szeretetére, ami természetesen nem zárja ki, sőt egybeesik népe szeretetével, népe haladó hagyományainak, nyelvének, kultúrájának szeretetével, hisz az RNK területén élő magyar jobbágyok és munkások román jobbágyokkal és munkásokkal együtt harcoltak a kizsákmányolás és az elnyomás ellen. A hosszas együttélésnek és sorsközösségnek számos nyoma van mindkét nép életmódjában, népköltészetében, néprajzában, népi zenéjében, nyelvében. A Román Népköztársaság szeretetére való nevelésnek ez az egyik pillére, másik pillére pedig az a tény, hogy a felszabadulás után románok, magyarok és a többi nemzetiség együtt építi a szocializmust.

E feladat még sajátosabb formát ölt a magyar szakon, mivel a magyar szakok majdnem kizárólag magyar irodalommal és nyelvtudománnyal foglalkoznak, s ennek következtében az elszigetelődés és a nacionalizmus veszélyének sokkal inkább ki vannak téve, mint a többi szak hallgatói. A két magyar tanszék tanszemélyzete ennek tudatában van, s mindent megtesz a fenti veszélyek elhárítása s a hallgatók szocialista hazafiságra való nevelése érdekében.

7. Az egyetemen folyó szerteágazó munkának a tanszék (intézet) az alapegysége: szervezője, irányítója és egyben elvégzője is. A tanszékek megfelelő szervezeti felépítése, egészséges, a tanszék tagjainak tevékenységét kedvezően befolyásoló belső élete fontos feltétele a munka eredményességének.

A tanszékek személyi kereteit nálunk a didaktikai feladatok mennyisége szabja meg. A szabály az, hogy a lektor (adjunktus), az előadó tanár (docens) és a professzor heti 3—6 óra előadást, a tanársegéd pedig heti 9—12 szemináriumi órát köteles tartani. Az előadó és szemináriumvezető személyzetet megfelelő számú tansegédszemélyzet egészíti ki. A Magyar Nyelvtudományi Tanszéken ez utóbbiak száma három.

A tanszék éves terv alapján fejt ki tevékenységét. Mit ölel fel a mi tanszékünk terve? Mindenekelőtt a tanszék tudományos célkitűzéseit a távlati terv alapján. Tartalmazza továbbá a didaktikai és nevelő tevékenység irányításának és ellenőrzésének módozatait, a fiatal tanszemélyzeti tagok fejlődésének és fejlesztésének eszközeit stb. A tervet év elején a tanszékvezető terjeszti elő, a tanszék megvitatja, jóváhagyja, majd utána mindenki e terv szellemében dolgozik. Álljon itt mutatóban egy-két példa. A nyelvjáráskutatás vonatkozásában például a tervben pontosan benne foglaltatik, ki hova száll ki, mikor és mennyi időre, mit végez el a rendelkezésére álló idő alatt. A tervben feltüntetjük azt is, hogy mit végzünk a feldolgozó munka terén: hány térképlapot szerkesztünk meg, hány tanulmány készül el stb. A didaktikai tevékenységgel kapcsolatban a terv feltünteti, kinek az óráit, szemináriumait látogatjuk meg, kinek a jegyzetét elemezzük tanszéki ülésen, kari vagy esetleg éppen egyetemi tanácsülésen. Tartalmazza a terv azt is, hogy melyik fiatal tanszemélyzeti tagot ki irányítja, kiket hívunk meg az előadócseré keretében más egyetemről, hogyan működünk együtt az Akadémia Nyelvtudományi Intézetével, a kolozsvári V. Babeş Egyetem Román Nyelvtudományi Tanszékével stb.

A tanszék kéthetenként tart ülést. Tanszéki üléseinken a következő kérdések szerepelnek: Év elején a tárgyak elosztása és a munkaterv jóváhagyása. Év közben egy-két kollégium bírálata, egy-két óra elemzése, folyóiratszemle, a tudományos és nevelő tevékenység értékelése, módszertani kérdések megvitatása (pl. A Magyar Nyelvatlasz Munkamódszere című kötet vitája, a tájnyelvi atlaszok anyaggyűjtésének és szerkesztésének módszere, a jelenségmonográfiák szempontjai stb.), elméleti kérdések megvitatása (pl. a strukturalizmus, a nyelvtani rendszer kérdése), a hallgatók előmenetelének számbavétele, a tanszék nyelv-művelő tevékenységének számbavétele és elemzése, a tanszék tudományos vagy más irányú tevékenységét is értékelő cikkek megvitatása (pl. a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben megjelent összefoglaló és értékelő cikkeké), az évi tudományos ülésszakok tanulságainak összegezése, a nyelvészkongresszusok anyagának megvitatása, a tanszék könyvtárának fejlesztése és ezekhez hasonló más kérdések. A tanszéki üléseken rendszerint határozatot hozunk, eldöntjük a vitatott kérdéseket, egységes álláspontot alakítunk ki, mely aztán mindenkire nézve kötelező. A tanszéken uralkodó szellem jó, a munkafegyelem kielégítő, a fiatalok megfelelő módon fejlődnek, a munka eléggé eredményes. A Magyar Nyelvtudományi Tanszék egyike a Bolyai Tudományegyetem azon tanszékeinek, melyeknek kialakulásában van sajátos tudományos arculatuk. Többek közt ennek köszönhető, hogy a tanszéken aspirantúra is végezhető nyelvjárásból és nyelvtörténetből.

A tanszék szakmai fejlődésének egyik fontos feltételét a kapcsolatok kiszélesítésében, továbbfejlesztésében látjuk. Eddig is együttműködtünk a V. Babeş Tudományegyetem Román Nyelvtudományi Tanszékeivel, az RNK Akadémiája kolozsvári fiókjának Nyelvtudományi Intézetével. Van valamelyes kapcsolatunk a bukaresti nyelvtudományi élettel is. Újabban egyre alaposabb betekintést nyertünk a Magyar Népköztársaság magyar nyelvtudományi életébe, egyre több személyes kapcsolatot sikerült megteremtünk. — A kapcsolatok körét tovább kell bővítenünk, igyekeznünk kell minél szélesebb körben tájékozódjunk. Ennek természetesen feltétele az is, hogy fiatal munkatársaink ne rekedjenek meg a magyar nyelvtudománynál, hanem tájékozódjanak a szlavisztikában, a romanisztikában, a turkológiában és a germanisztikában is. Ez a magyar nyelvet ért hatások vizsgálata szempontjából is fontos, ugyanakkor fontos e tudományágak eredményeinek közvetítése miatt is.

(Folytatjuk.)

MÁRTON GYULA

A morfémáról

1. A nálunk jól ismert RIES volt az első, aki az évszázados grammatikai hagyomány hang—szó—mondat hármassága ellen először emelt alapvető kifogást. Mint tudjuk, „Was ist Syntax?” című művében azt követelte, hogy a szó és a mondat között ismerjük el önálló kategóriának a szókapcsolatot, s a mondatot a szókapcsolat egy sajátos határeseteként fogjuk fel. Szerinte tehát nem hang—szó—mondat, hanem hang—szó—szókapcsolat hármassága a helyes. A mondat ellen foglalt állást a „Cours de linguistique générale”-ban SAUSSURE is, mikor azt a parolba sorolta, megfélekedve arról, hogy a mondat — noha konkrét vonatkoztatottságában valóban a beszéd része — szerkezeti típusát, absztrakt vázát illetően feltétlenül szo-

oiális, éppen ezért a nyelvtudomány nem mondhat le annak vizsgálatáról. Ugyanakkor a mondat helyett SAUSSURE is a szókapcsolatot, a szintagmát helyezi előtérbe. Ha elfogadjuk RIES és SAUSSURE javaslatát a szókapcsolat, illetőleg szintagma önálló kategóriaként való számontartására és vizsgálatára, de nem fogadjuk el a mondat önállóságának tagadására vonatkozó javaslatukat, akkor három helyett már négy elemmel kell számolnunk, s ezek: hang, szó, szintagma és mondat.

Ám az amerikai BLOOMFIELD (Language) meggyőzően bebizonyította, hogy a hang és a szó között épp úgy meghúzódik még egy elemsor, miként a szó és a mondat között. Ez a fonémánál magasabb, a szónál viszont alacsonyabb rangú elem a morféma. BLOOMFIELD és követői egész önálló iskolát építettek ki, melyet az jellemez, hogy a korábban a szónak tulajdonított központi szerepet igyekeztek a morféma áthárítani és a nyelv minden morfémanál magasabb rangú elemét a morféma-ból, illetőleg a morféma összegezéséből magyarázni. Ez utóbbi túlzáson nincs mit csodálkoznunk, hisz jól tudjuk, hogy minden új tudományos irányzat bizonyos kizárólagosság igényével lép fel. A morféma viszonylagos önállóságának igazolása ellenben feltétlen érdemük. Ilyenformán, figyelembe véve RIES, SAUSSURE és BLOOMFIELD korrekcióit, a klasszikus grammatikai hármasság helyett öt különböző rangú nyelvi elemsorral számolhatunk, s ezek: 1. fonéma; 2. morféma; 3. szó; 4. szintagma; 5. mondat.

Mármost nyilvánvaló, hogy ha a nyelv öt különböző rangú elemsorból áll, mikor is minden magasabb rangú elem magába foglalja valamennyi alacsonyabb rangú elemet, akkor a nyelvtannak is öt fejezete kell hogy legyen, és minden fejezetnek az öt elem egyikét kell tárgyalnia. Hogy ebben az esetben a második elemcsoportnak, nevezetesen a morfémanak a tárgyalására hivatott fejezetbe milyen problémák tartoznak, arról kitűnő képet ad a legkövetkezetesebb BLOOMFIELD-tanítványnak, ZELIG S. HARRISnak immár két kiadást ért könyve: *Methods In Structural Linguistics*. Chicago, 1951., 1955. (a továbbiakban M. S. L.). Az alábbi gondolatok elsősorban e mű hatását tükrözik.

2. Könnyen igazolhatjuk, hogy azok a hosszabb-rövidebb fonémasorok, amelyek beszédtevékenységünk eredményeképpen létrejönnek, időnként bizonyos ismétlődő alakulatokat, nevezetesen szavakat tartalmaznak. A különböző időpontokban különböző személyek által létrehozott fonémasorok egy-egy meghatározott részét azért azonosíthatjuk, azért emelhetjük kategória, nevezetesen szó rangjára, mert ezek az azonos fonéma-porciók különböző környezetekben lépnek fel. Az $n + a + gy$ fonéma-kapcsolat nyelvünkben szorosan összetartozó egész, mert a nagy fonémasor legalább két eltérő környezetben azonos lehet: *Az iparnak nagy jelentősége van és Keze nagy erővel csapott le* mondataink esetében az *iparnak ... jelentősége* és a *keze ... erővel* környezetek különbsége igazolja a nagy fonéma-kapcsolat összetartozását. Ez az egyszerű okoskodás kielégítő. Bizonyítására tegyük fel, hogy az imént idézett *kezenagyerővelcsapottle* fonémasor *apott* része összetartozó egész. Ez csak akkor igaz, ha találunk legalább két olyan $X-Y$ és $V-Z$ környezetet, melyből az *apott* azonosítható, mikor is X, Y, V és Z szintén azonosítható szavak más környezetekből. Ez pedig megoldhatatlan feladat. Mert ha tréfás erőlködéssel találnánk is néhány ilyen mondatot: *Apám a csapot törte le; Majd kap ottan a hátára* stb., akkor az így létrejövő *apámacsapottörtele* és *majdkapottanahátára* fonémasorokban egyaránt

megtalálható *apott* rész csak akkor lenne azonosítható, ha a környezetek, tehát *apámacs...örtele* és *majdka...anahátára* szintén azonosíthatóak lennének más, már azonosított környezetekből. Ez pedig reménytelen vállalkozásnak bizonyulna.

Mintegy zárójelben szeretném megjegyezni, hogy a fonémák összemérésekor is fontos szerepet játszik a környezet. Két különböző hang akkor képviseli ugyanazt a fonémát, ha ugyanabban a fonémakörnyezetben fellépve azonos jelentés kiváltására szolgáló hangtest jön létre. A japán *l* és *r* hangok egy osztatlan liquida-fonéma képviselői, mert például a *miru* és *milu* egyaránt azt jelenti, hogy *látni*. A magyar *r* és *l* külön fonémaságát viszont jól tükrözi az a tény, hogy azonos, például *-akás* környezetben e két hang eltérő jelentésű hangtestet eredményez: *rakás* — *lakás*.

A fonéma és a szó tanulsága szerint a nyelvi szerkezet különböző rangú elemeinek vizsgálata, mindenekelőtt a kérdéses kategória önálló létének igazolása, majd a törvényszerűségek feltárása úgy történik tehát, hogy az illető elemet a hasonló rangú, azonos kategóriába tartozó elemekből választjuk ki, azokhoz mérjük, létét azok létéből igazoljuk.

3. Ha valóban létezik egy, a fonémánál viszonylag magasabb, a szónál pedig viszonylag alacsonyabb rangú és önállóságú elem, más szóval ha a morféma csakugyan önálló kategória, mégpedig második az elemek rangsorában, ha alulról, a fonémától haladunk felfelé, akkor nyilván a morféma tulajdonságát is úgy vizsgálhatjuk csak, hogy a társlemek, azaz a morfémák környezetében vesszük szemügyre.

Ha *A kocsis nem látszik* mondatot vizsgáljuk fonematikus és szótagolódásos szempontból, akkor a fentebb már érintett egyszerű környezeti összemérések útján tisztázhatjuk, hogy a szóban forgó mondat 15 fonémából és 4 szóból áll.

Hisz a mondat elején álló *a* fonémát azonosíthatjuk az *ablak a*-ival, a *k*-t a *kutya* vagy *pék k*-jával stb., csakúgy, miként a *kocsis* szó önállósága is kitűnik példánk *A...nem* környezetének, s egy másik, mondjuk *Két...összetűzött* (ti. *Két kocsis összetűzött*) környezetnek a különbségéből.

Nyelvi tudatunk azonban azt sugallja, hogy a *kocsis* fonémásor, azon túl, hogy 5 alárendelt elem ($k + o + cs + i + s$) egysége, még felosztható bizonyos szempontból. Hány részre osztható, és hol van az osztó határvonal? Erre a kérdésre kell válaszolnunk, s a válaszadás érdekében objektív eljárásmodot találunk.

4. Egy fonémásor akkor tartalmaz egynél több morfémát, ha az illető fonémásor egyik része előfordul ugyanabban a környezetben a másik rész nélkül is (M. S. L. 158). A *kocsis* fonémásor például két morfémából áll, mert *A kocsis nem látszik* kifejezésünkben eredő *A...nem* környezetben szerepelhet az egyik része is: *A kocsi nem látszik*. Ez igazolja a *kocsi* külön morfémaságát az *s*-sel szemben. Mindebből következik, hogy az *s* is külön morféma. Elő is fordulhat a *kocsi*-tól függetlenül ugyanabban az *A...nem* környezetben: *A kapus nem látszik*.

HARRIS (M. S. L. 158) ezt formulatikusán így fejezi ki: Ha *X* környezetben *AB* előfordul, *AD* előfordul és *CD* előfordul, akkor, akár előfordul *CB* is, akár nem, *A*, *B*, *C* és *D* külön morfémák. Mert a *B* és *D* közötti különbség *ABX* és *ADX*, az *A* és *C* közötti különbség pedig *ADX* és *CDX* különbségéből adódik. Meg kell azonban jegezni, hogy *B* zéró is lehet. Most helyet-

tesítsük be ezekbe a képletekbe előbbi példáinkat. Környezetünk: $A...nem.$ Ha $kocsi = A$, zéró-morféma = B , $kapu = C$ és $s = D$, akkor $A kocsi nem... = ABX$ | $A kocsis nem... = ADX$ | $A kapus nem... = CDX$. Sőt, esetünkben CB is előfordulhat, tehát $A kapu nem... = CBX$.

Természetesen viszonylag hosszabb fonémasorokat is ismerünk, amelyekben morfémahatár nem mutatható ki, tehát egyetlen morfémat képeznek: *szalonna*, *Debrecen* stb. Ha egy fonémasor A része szerepel B rész nélkül is, akár önállóan, akár valamely C , D stb. rész társaságában, B rész viszont csak A rész társaságában jelenhet meg, akkor B épp úgy önálló morféma, mint A . Például *olybá* szavunk *oly* része szerepel önállóan is, és más részek társaságában is (*olyan* stb.), a *bá* rész viszont *oly* nélkül soha. Ennek ellenére a *bá*-t is önálló morfémanak kell tekintenünk. Ha ezt nem ismernénk el, akkor az *oly* önállóságát is tagadnánk, ami viszont ellene szól az ismert nyelvi tényeknek.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a magyar morféma mindig érintkező fonémasorból áll. Az ugyanazon morfémat képező fonémák tehát mindig egymás közvetlen szomszédságában lépnek fel, közéjük más morféma alkotására szolgáló fonémák nem illeszkedhetnek. Ezzel szemben több olyan nyelvet ismerünk, ahol a morféma nem folytonos. Például az arab ige nem érintkező mássalhangzói a jelentést hordozó tömorfémát, a közéjük ékelődő s egymással szintén nem érintkező magánhangzók pedig a paradigmatisus eltéréseket kifejező morfémat testesítik meg.

A fentebb leírt feltétel és igazolás nemcsak azt mondja meg, mikor tartalmaz egy fonémasor egynél több morfémat, hanem általában igazolja a morfémanak, mint önálló, fonéma és szó között elhelyezkedő kategóriának a létét. Mert: a) ha a szó több részre osztható, akkor e részek, mint alkotók, nyilvánvalóan alacsonyabb rangúak a tartalmazó kategóriánál; b) viszont ha ezek az alacsonyabb rangú részek számukat tekintve nem egyeznek meg a legalacsonyabb rangú elemek, a fonémák számával, akkor azokkal szemben ők képviselik a tartalmazó, tehát magasabb kategóriát.

A leírt feltétel, hogy $ti.$ egy fonémasor akkor tartalmaz egynél több morfémat, ha legalább az egyik része előfordul ugyanabban a környezetben a másik része nélkül, igaz ugyan, de túlságosan tág. Mert megszorítás nélkül azt jelentené, hogy minden fonéma, mely ugyanabban a környezetben fel léphet, egyben morféma is. Például a *Hol van a...?* környezetben szerepelhet *bér* és *bérc* szavak esetében be lehetne bizonyítani, hogy a c külön morféma, mert a *bérc* fonémasor egyik része (*bér*) ugyanabban a környezetben (*Hol van a...?*) a másik rész nélkül is szerepelhet. Mivel ez nyilvánvalóan nem igaz, a fentebb leírt feltételt meg kell szorítanunk.

5. A fonológiában — mint tudjuk — azokat a változatokat tekintjük ugyanazon fonéma képviselőinek, amelyek ugyanabban a környezetben nem állhatnak, tehát egymást kizáró jellegűek. A japán nyelvben a h minden magánhangzó előtt szerepelhet, de u előtt soha, az f viszont csak u előtt léphet fel. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben nincs okunk az f -et külön főtípusnak, külön fonémának tekinteni. Elég, ha azt mondjuk, hogy a japánban egy zöngétlen spirans fonéma van, melynek alapváltozata a h , speciális, u előtti változata az f .

Mint láttuk, a fonológiai elemeket az egymáshoz való viszony, az egymással szemben elfoglalt helyzeti megoszlás alapján csoportosíthatjuk.

A helyzeti megkötöttségeket a morfémák vizsgálatakor sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Adott *A*, *B* stb. fonémasor-részeket akkor tekinthetünk morfémáknak, ha *A*, *B* előfordul *D*, *E* vagy *F* után, de sohasem *G* vagy *H* után, mikor is *D*, *E* és *F* egymást kizáró jellegű *G*-vel és *H*-val szemben (vö. M. S. L. 160).

Példánk legyen a magyar főnév birtoktalan és birtokos többesének különbsége, mondjuk *rucák* : *rucáim*, *sapkák* : *sapkáim* stb. Ha a birtokjelző *-m*-et *A*-val, a birtokos többest jelző *-i*-t *D*-vel, a birtoktalan többest jelző *-k*-t pedig *G*-vel jelöljük, akkor igaz az, hogy *A* (ti. az *-m*) előfordulhat *D* (ti. az *-i*) után, de *G* (ti. a *-k*) után soha, és *D* meg *G* (ti. *-i* meg *-k*) egymást kizáró jellegűek, mert egymás mellett nem léphetnek fel.

Mint láttuk, a morfémák konkrét képviselői ugyanúgy egymást kizáró helyzetben szerepelnek, mint a fonéma változatai. Azaz ugyanazon morféma bizonyos tagjai csak bizonyos morfémák szomszédságában lépnek fel, míg más tagjai éppen ezekben a helyzetekben nem lépnek fel. Ebben a tekintetben egyszerű példát nyújtanak a magyar főnévragok, melyek — mint tudjuk — a magánhangzó-harmóniának megfelelően a tő magánhangzóinak minőségétől függően általában két változatban szerepelnek: *búzá-val*, *epé-vel* stb. Mármost a *-val* és a *-vel* változatai a *v* + illeszkedő magánhangzó + *l* morfémának. Még azt sem dönthetjük el, hogy az *a*-s vagy az *e*-s alak-e az alapváltozat. Más esetekben (*karjaimmel*, *kezeimmel*) a hasonult alakot felfoghatjuk afféle korlátozottabb előfordulású változatnak a *-val* : *-vel* alapváltozatokkal szemben. A változatokat a továbbiakban *alternánsok*-nak, a valamennyi által közösen képviselt típust pedig *morfémá*-nak nevezzük.

6. Az alternánsok egy morfémához való tartozásának két fő ismérve van: a) egymást kizáró helyzet; b) közös jelentés. A fonetikai egyezés foka különböző lehet, és elmehet a teljes különbözőségig. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nincs semmi viszony a különböző alakú alternánsok fonetikai elemei között (l. később). A funkcionális egyezést azonban minden esetben előnyben kell részesítenünk a formális (fonetikai) egyezéssel szemben. Mert a közös funkció alapján egyértelműen csoportosíthatunk alternánsokat egy morféma-ba a teljes fonetikai különbség esetén is (pl. az *-i* és *-k* alternánst a *ruca* : *rucák* : *rucáim* stb. sorból a „többes” morféma-ba), míg funkcionális azonosság hiányában a legteljesebb fonetikai egyezés alapján sem mutathatjuk ki az összetartozást két vélt alternáns esetében (pl. a *juhász* és *kovász* szövégi *ász*-árról).

Mivel a nyelv közismerten gyakorta jelöl valamit jelhiánnyal, a zéro vagy 0 morfémát éppen olyan pozitív elemnek kell tekintenünk, mint más, anyagilag megformált morfémát. Elvi—rendsztani szempontból minden paradigma minden képviselője azonos számú morfémából áll, s ha az anyagilag megformált morfémák száma bizonyos esetekben kevesebb, mint a szóban forgó paradigma legtöbb morfémát felmutató tagjában, akkor a hiányt elvileg—rendsztanilag 0 morfémák pótolják (a 0 morfémák torlódásáról lásd: SAPIR, Language). Eszerint például *tű* főnevünk paradigmája — mivel a többes számnak van anyagilag megformált jele (*-k*), az egyes számnak pedig nincsen, továbbá mert az egyes nominativus a tiszta tő — így alakul:

<i>tű</i> + 0 + 0	<i>tű</i> + <i>k</i> + 0
<i>tű</i> + 0 + <i>t</i>	<i>tű</i> + <i>k</i> + (<i>e</i>) <i>t</i>
<i>tű</i> + 0 + <i>nek</i>	<i>tű</i> + <i>k</i> + <i>nek</i>
<i>tű</i> + 0 + <i>vel</i> stb.	<i>tű</i> + <i>k</i> + <i>kel</i> stb.

De ha figyelembe vesszük, hogy a főnév birtokjelölő morfémát is felvehet, akkor az ilyennel nem bíró egyes nominativus $tű + 0 + 0 + 0$ stb. (A kérdésre vö. ANTAL LÁSZLÓ: Nytr. LXXXII, 97.)

Az alternánsok — mint mondtuk — fonetikailag a legkülönbélebb alakban jelenhetnek meg. Ennek ellenére kívánatos, hogy a különböző alakú alternánsok megfelelő részeit egy közös kategóriába foglaljuk. E közös kategória a morfofonéma. Morfofonemikus viszony áll fenn például a *-val: -vel* alternánsok a és *e* tagja között. Ezen a területen sajátosan érintkezik a nyelv fonéma és morféma rendszere, miként a morféma-konstrukciók kérdése már áthajlik a szintakszisba.

Tárgyas igeragozásunk egyes szám 3. személyében a következő főbb alternánsok lépnek fel: *vár-ja, kap-ja, lát-y-tya, olvas-sa, véd-i* stb. Mivel a morfofonéma az alternánsok megfelelői fonémáinak összefoglaló kategóriája, példánk esetében a *j, ty, s, i* stb. fonémák egy morfofonéma képviselői. S mivel a morfofonéma ugyanazon morféma alternánsainak megfelelő pontjait öleli magába, a *ja, tya, sa, i* stb. ugyanazon morféma alternánsai. (Az *i-t* rendszertanilag *i + 0*-nak foghatjuk fel.)

Az alternánsok egyeztetése nyelvünkben nemegyszer rendkívül nehéz feladat. Például *sok* és *több* szavaink morfematikus összemérése közvetlenül nem végezhető el. Ilyenkor közvetítő megoldáshoz kell folyamodnunk. Tudjuk, hogy a *sok* és a *több* ugyanolyan viszonyban van, mint például *puha* és *puhább*. A *puhább* morfematikus tagolása a korábban leírt feltételek szerint = *puha + -bb*. Ebből eredően *több* = *tő + -bb*, amiből következik, hogy a *sok* és a *tő* ugyanazon morféma alternánsai, mert egymást kizáró jellegűek, mikor is a *tő* csak a *-bb* előtt fordul elő, a *sok* viszont a *-bb* előtt sohasem fordul elő.

Még fogasabb kérdések elé állítanak bennünket a magyar névmások. Noha történeti szempontból nagyrészt felderítettek, leíró-morfematikai szempontból a legalapvetőbb kérdések is tisztázatlanok maradtak. Az *ő* és *őt* párhuzamnak megfelelően azonos a viszony az *én* és az *engem* között. Mármost hol húzódik a morfémahatár az *engem* fonémasorban? Hogyan válaszszuk ki és azonosítsuk az *én* különböző alternánsait az *engem, nekem, velem, rólam* stb. sorokból? Ezekre a kérdésekre egy jövődő magyar morfematikának kell megfelelnie, amely természetesen lényegesen eltér majd a szokványos alaktanoktól.

7. Amikor a különböző fonémasor-részek közül például a *-val, -vel; -zal, -zel; -ral, -rel;* stb. részeket mint alternánsokat egy kategóriába, nevezetesen morfémába soroltuk, akkor ezgal lényegesen leegyszerűsítettük a vizsgálandó elemek számát. Ezt az egyszerűsítést tovább folytathatjuk, s ahogy az alternánsokat morfémákba, úgy a morfémákat morfémaosztályokba gyűjthetjük. Általában azok a morfémák tartoznak ugyanabba a morfémaosztályba, amelyek ugyanabban a környezetben felléphetnek. Az *óra nem jár* mondatból nyert *Az ... nem jár* környezetbe számos más morfémát behelyettesíthetünk: *Az autó nem jár; A kocsni nem jár;* stb. Mindennek alapján az *óra, autó, kocsni* stb. morfémák egy *N* morfémaosztályba sorolhatóak. De *Az óra nem jár* mondatból *Az óra nem ...* környezet is elvonható, s oda, a *jár* helyébe számos más morféma behelyettesíthető: *Az óra nem megy; Az óra nem üt;* stb. Mindennek alapján a *jár, megy, üt* stb. morfémákat egy *V* morfémaosztályba sorolhatjuk. S ennek alapján kimondhatjuk, hogy nyelvünkben a morfémák sorba rendeződésének egyik lehetséges módja:

Az *N* nem *V*. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy *N* minden tagja állhat ilyen sor esetében *V* minden tagjával. (Az *ég nem ugat* sor például szociális és kulturális szempontból irreleváns, függetlenül attól, hogy az ilyen értelmetlen sorok kedvenc vesszőparipái a formális logikáknak.) Hanem azt jelenti, hogy *N* minden tagja állhat *Az N nem V* viszonyban *V* valamelyik vagy több valamennyi tagjával.

Mármost tudjuk, hogy nyelvünkben lehetségesek ilyen sorok: *Az óra nem jó; Az óra nem nagy; stb.* Ha *jó, nagy* stb. morfémákat egy *A* morfémaosztályba soroljuk, e lehetőséget képletesen így fejezhetjük ki: *Az N nem A*. De láttuk, hogy előfordult *Az N nem V* sor is, amiből az következne, hogy *A = V*, azaz a *jó, nagy* stb. morfémák ugyanabba az osztályba tartoznak, mint a *jár, út* stb. morfémák. Ám még jól emlékszünk arra, hogy e pont elején azokat a morfémákat tekintettük egy morfémaosztályba sorolhatóknak, amelyek azonos környezetekben lépnek fel. Viszont a *jó* és a *nagy* felléphet ott, ahol az *út* és a *jár* soha. Így a *kaptam egy jó órát* sorban a *jó* helyében *út* sohasem léphet fel. Viszont *Ez az óra hangosan út* sorban az *út* helyén nem léphet fel a *jó*. — Mindez megmutatja: A morfémaosztályba tartozás nem jelenti azt, hogy egy osztály valamelyik vagy több tagja ne léphetne fel ott is, ahol egy másik osztály valamelyik vagy több tagja fellép. De kell lennie olyan környezeteknek, ahol csak az illető osztály tagjai léphetnek fel. Csak ilyen értelemben kizárólagos az osztályhoz tartozás.

8. HARRISnak az előző pontban ismertetett eljárás módjával kapcsolatban néhány utólagos megjegyzést kell tennünk: Az európai iskolázottságú nyelvész az első pillanatban fölismeri, hogy a morfémaosztály azonos a szófajjal. Viszont tagadhatatlan, hogy ennek a két évezrede vitatott problémának szellemes és következetes megoldására törekszik. Legfőbb erőssége az, hogy — a modern nyelvszemléletnek megfelelően — ezt a speciálisan nyelvi kategóriát nem kívülről bevitt szempontok (pl. logikai) alapján próbálja felállítani, hanem magából a nyelvi rendszerből olvassa ki. Tudjuk, hogy a nyelvtanok évszázadokon át három ismérv alapján különítették el a szófajt: meghatározott típusú jelentés, bizonyos morfológiai jegyek és bizonyos szintaktikai beilleszkedési készség alapján. Az első pillanatra láthatjuk, hogy e három ismérv korántsem egyformán általános érvényű. Hogy a jelentés alapján nem lehet egyértelműen meghatározni egy szó szófaji hovatartozását, erre nézve legyen szabad idézni a számtalan idevágó észrevétel közül WHORF passzusát: „In English we divide most of our words into two classes, which have different grammatical and logical properties. Class 1 we call nouns e. g., »house, man«; class 2, verbs, e. g., »hit, run«... Our language thus gives us a bipolar division of nature. But nature herself is not thus polarized. If it be said that »strike, turn, run«, are verbs because they denote temporary or short — lasting events, i. e., actions, why then is »fist« a noun? It also is a temporary event. Why are »lightning, spark, wawe, eddy, pulsation, flame, storm, phase, cycle, spasm, noise, emotion« nouns? They are temporary events. If »man« and »house« are nouns because they are long-lasting and stable events, i. e., things, what then are »keep, adhere, extend, project, continue, persist, grow, dwell« and so on doing among the verbs?” (Language, Thought and Reality. 1956. 215.)

A morfológiai jegyek szófajmeghatározó értéke sem abszolút érvényű. Tudjuk, hogy mindazon nyelvekben, ahol a szófajok ilyen jegyek tekintetében is elválnak egymástól, akad számos kivétel. A melléknevek például

közismerten gyakran válnak főnevekké, megőrizve a melléknévi állapot alaki jegyeit. Emellett van egy sereg nyelv, ahol a szófaj alaki jegyekben nem különül el.

A szintaktikai alkalmazkodási készség vizsgálata tehát a szófaj meghatározásának legcélszerűbb módja, mert ez egységesen végezhető el a világ legkülönbözőbb típusú nyelveiben (I. BRÖNDAL, L'autonomie de la syntaxe: Essais de linguistique générale 8—14).

Az már más kérdés, hogy HARRIS — a morfémaosztály megalkotásával — voltaképp kilépett a morfematika köréből, és a szótanba csöppent. De az eredmény fontosabb minden hatásköri villongásnál.

A strukturális-morfematikai vizsgálatoknak anyanyelvünk tanulmányozásában is helyet kell kapniuk. Ennek érdekében a BLOOMFIELD-iskola, elsősorban pedig HARRIS módszereit — mivel ők úgyszólván kizárólag indoeurópai, illetőleg angol viszonylatban dolgozták ki azokat — sajátosan módosítani kell majd nyelvünk olyan jelenségeire való tekintettel, mint például az agglutináció és a magánhangzó-harmónia. Ehhez az eljövendő munkához akartam szerény adalékkal hozzájárulni.

ANTAL LÁSZLÓ

Tallózások helyesírásunk történetében

I. A *cs* jel a katolikus és a protestáns helyesírásban

1. A XVIII. század vége óta nem egyszer elhangzott, hogy *č* hangértékű *cs* jelünk és *c* értékű *cz* betűnk¹ a katolikus helyesírásból származik. „Y. úr — írja Kazinczy — a' *cs* és *cz*-vel élést Pápista módnak nevezi... Ha a' *ts* és *tz* Calvinista, úgy Luth. Kulcsár lesz, mert ő *ts*-t ír és *cz*-t” (levele Kis Jánoshoz 1818. márc. 29-én: Kaz:Lev. XV, 539; vö. BÁNÓCZI, Révai Miklós élete és munkái. Bp., 1879. 343). TRÓCSÁNYI ZOLTÁN számos nyomtatvány megvizsgálása alapján kimutatta, hogy a *cs* túlnyomóan katolikus nyomtatványokban fordul elő a XVIII. században (A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása: MKsz. LXII [1938.], 193—278).

KNIEZSA szerint a XV. század vége óta fel-fel bukkanó *cs* jelünket rendszeresen Pázmány kezdte használni (MHT. 16), és úgy véli, hogy — a többi között — ez a betű jellemző általában is a XVII. század katolikus helyesírására, szemben a protestánsok *č* hangot kifejező *cz*-jével (i. m. 16, 19). (Pázmány kéziratának és nyomtatványainak helyesírására vonatkozóan I. TÖRÖK GÁBOR: Pais-Eml. 507 kk. — Nemcsak a helyesírása miatt, hanem általában nyelvtörténeti szempontból több tanulságot nyújt Pázmány Balduinus ellen írt vitairatának nagyrészt saját kezével — a 2. kiadás számára — átdolgozott példánya: budapesti Egyetemi Könyvtár; RMK. I., 558. Innen is kiderül, hogy Pázmány könyvirásának helyesírása nem egyezett nyomtatott könyveinek ortográfiájával: Pázmány toldásainak helyesírását egy

¹ A XVII. és XVIII. században a *č* hangértékű *ts*-vel legtöbbször a *c-t* jelölő *tz*, a *cs*-vel pedig a *cz* jár együtt; a *c* hang jeleiről általában külön nem szólunk. — Itt jegyezzük meg, hogy általában a nyomdák helyesírásával foglalkozunk.

ismeretlen kéz átdolgozta a nyomda számára; pl. a 2. lapon *könyue* javítva: *könyve*, a 8. lapon *tulaidon feie* javítva: *tulajdon feje*; stb. Érdekes bizonyos igealakok átírása is.)

Kétségtelen azonban, hogy a *cs* első rendszeres használója és terjesztője nem Pázmány, hanem a református Lipsiai Pálnak debreceni nyomdája. Már első nyomtatványaiban általános e jel: Vajda-Kamarási Lőrinc: Szep Tanvlsag... 1596.: címl.: *dicsőfejes* | (A^b): *parancsoltya*, *Csendeffeggel* | A^a₂: *Dicsird, csudalkoznak, csalard* | (A^b₂): *cselekedetek* | A^a₃: *meg bocsattya, Csendeffeggel, bocsatatik meg, dúcsőfegeben* | (A^b₃): *Meg nem csalatkozol, Dicsiretben* | (A^a₄): *Csillagokra, dúcsőseg* | (A^b₄): *Csudallatos* | stb. — Gyarmathi Miklós: Keresztyeni Felelet... 1598.: 9^a: *bócsületefek, nem csak* | 22^a: *dicsiretemet, dicsiretet* | 308^b: *cselekedte, csudakat* | stb. — Félegyházi Tamás: Loci Communes Theologici... 1601.: 5: *bócsületefek* | 107: *csufollyak, Csak* | 245: *dicsőseg-is, parancsolat, parancsolati* | stb. Lipsiai számos nyomtatványának töméntelen adatát fölösleges felsorolnunk.

Pázmány csak később kezdte használni e jelet. Mikor? Kniezsa szerint „Káldi helyesírását Pázmány módosította azzal, hogy a *cs* hangértékű *ch* helyébe a *cs*-et vezette be” (MHT. 16). E szerint legkorábban Káldi bibliafordításának megjelenése — vagyis 1626 — után. Tudjuk azonban, hogy már 1605-ben, Grácban megjelent könyvének kéziratában is rendszeresen élt e betűvel: bizonyítják ezt ismert ortográfiai megjegyzései (CorpGramm. 694).

2. Vitatható az az állítás is, hogy a *cs* betű általában jellemző a XVII. század katolikus helyesírására.

A századfordulón aligha volt e tekintetben éles különbség felekezetek között: hiszen Károli bibliafordításában sokszor előfordul a *č* értékű *t/* is: II. rész 1. fele: 67^b: *t/finál* | 69^a: *meg nem t/felekedí* | 125^a: *parant/olatimat, t/felekešic* | 151^b: *t/felekedgyél* | 210^b: *mitsoda* | stb. Káldi bibliájának kéziratában meg éppen általános a *ts*: Reg. 5, 15: *nintsen, tsak* | stb. (Budapesti Egyetemi Könyvtár. Kézir. A. 1.)

A Kniezsa kiemelte katolikus *ch* — protestáns *cz* ellentét sem kivétel nélküli; a protestáns Manlius nem egy nyomtatványában számos példa van a *ch*-ra: Beythe István: Az Evangeliomok magyarázatii... Németújvár, 1584.: 9^a: *bochànattyát, bölchek, chak* | stb. — Uő.: Az Zentők Fő Innepiiröl valo Evangeliomok... Németújvár, 1584.: 5^a: *nyuych* | stb. — Pathai István: Az Sacramentomokrol in genere... H. n., 1593.: címl.^a: *VACHORAI Arol* | 50^a: *chelekózi, chak* | 52^a: *ninch* | stb.; ez utóbbi könyvben s 1592-i kiadásában sok adat a *cs*-re is. — Vizaknai Gergely: Az Keresztyeni Tvdomannak eg nehany fő Articulusirol... Sicz, 1593.: (L^a₆): *parancholatot, bölchefegbe, gyómólchebe* | (P^b₂): *bólchefege, chelekednek* | stb.

A pozsonyi — katolikus — nyomda könyveiben már körülbelül 1610 óta szokásos a *cf*: Pázmány: Posonban lőt Praedikatio... 1610.: Címl.^a: *cfuklyából* | B^a: *parancfolta* | (D^b₄): *cfatollyák, cfelekefzi, cfelekedgyúc* | stb. Ezzel azonban még nem vált e jel katolikus helyesírási sajátossággá. — Azt hisszük, hogy a pozsonyi nyomda hatott a horvát helyesírásra is. A horvát *cf* jel első példája Krajačević 1640-ben, Pozsonyban megjelent munkájában található meg; a *cs* alak már Verancsicsban előfordul (MARETIĆ, Istorija Hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima. U Zagrebu, 1889. 96, 349).

Nem követünk el módszerbeli hibát, ha SZABÓ KÁROLY (RMK. I.) nagyszámú címléírásából is következtetünk a *cs* betűnek a protestáns nyom-

tatványokban való elterjedésére; lehetséges ugyan, hogy egyszer-másszor hiba csúszott a betű szerinti közlésbe, az is megesik, hogy az úgynevezett előzmények ortográfiája nagynéha elüt a főszövegtől; ez azonban a sok adat súlyával szemben keveset nyom a latban.

Lássuk tehát SZABÓ adatainak tanúságát!

Év	A c-t cs-vel jelölő protestáns nyomtatványok száma és megjelenési helye ¹	A c-t nem cs-vel jelölő protestáns nyomtatványok száma és megjelenési helye ²
1610.	1: Debrecen (419)	1 (cz) ² : Debrecen (419)
1620.	3: Debrecen (498, 499), Kolozsvár (502)	2 (cz): Kassa (500, 501)
1630.	2: Csepreg (591), Lőcse (594)	1 (ts): Kolozsvár (593)
1640.	4: Bártfa (698, 700), Lőcse (703), Várad (708)	1 (ts): Gyulafehérvár (701)
1650.	1: Somorja (837)	3 (ts): Amsterdam (829), Bártfa (831), Várad (839)
1660.	3: Patak (968, 969), Várad (970)	1 (ts): Lőcse (958)
1670.	2: Kolozsvár (1100, 1103)	1 (ts): Kolozsvár (1099)
1680.	4 v. 5: Debrecen (1242), Kolozsvár (1243, 1244, 1246, 1247 [?])	.
1690.	5: Debrecen (1382), Kolozsvár (1384, 1386, 1387), h. n. (1399)	3 (ts): Lőcse (1388, 1391, 1392)

Ha néhány próbát teszünk magunkban a szövegekben, látjuk, hogy olyan jelentős protestáns munkák, mint Gönczi énekeskönyvének 1635-i lőcsei kiadása, Szenczi Molnár zsoltárainak ugyanez évi lőcsei kiadása vagy a Váradi Biblia, a cs jelet szélteben-hosszában, sőt általában használják: Gönczi: 1: *tanácsokban, jó berencséffen* | 127: *dicfíretet, megh bocsáttya* | 171: *Csudálatos*; — Szenczi Molnár: 5: *csufolóknak* | 7: *arczul csapdofođ* | 104: *csómetét* | 144: *dicso* | 177: *Csudát*; — Váradi Biblia: Gen. I, 11: *gyümölcsöket* | III, 6: *gyümölcsében* | Jób XXXIV, 7: *csufolását* | Kor. I, 13, 2: *nincsen* | Márk XII, 6: *meg-becsüllic* |; — stb.

Ezek szerint a katolikus nyomtatványok akkor kezdték használni a cs betűt, amikor a protestáns nyomdákban a ě hangértékű cz már kezdte divatját múlni; a cs pedig a század jelentős részében előfordul számos protes-

¹ A helynév utáni zárójelben a szóban forgó nyomtatványnak a RMK. I. kötetében levő sorszáma van; mint látható, minden tizedik év címlírásait fogtuk vallatóra.

² A kettőspont előtti zárójelben a ě hang jele.

táns könyvben, s vele csak a *ts* jel kel versenyre. Tehát általában a XVII. században nem állítható egymással szembe katolikus *cs* és protestáns *cz*.

3. Vessünk még egy pillantást a XVII. századi helyesírási sajátságok felekezeti megoszlásának kérdésére! A különbségeket KНИЕZSA táblázatának (MHT. 19) alább bemutatott részével kívánja szemléltetni:

A hang mai jele	XVI—XVII. századi	
	protestáns	katolikus
<i>c ~ cs</i>	<i>tz ~ cz</i>	<i>cz ~ cs</i>
<i>zs</i>	<i>s ('s)</i>	<i>z'</i>
<i>k</i>	<i>k, c</i>	<i>k</i>
<i>j</i>	<i>j, y</i>	<i>j (i)</i>

A *č* hang *cs* jelével valóban igen sokszor együtt járt a *c* értékű *cz* betű: Bornemisza Miklós: *Historia...* H. n. (RMK. I, 356.: SZABÓ szerint XVI. századi bártfai nyomtatvány; szerintem, ha valóban XVI. századi, akkor debreceni, ugyanis az *u* és a *v* hangot már a mai módon jelöli, vö. MNyTK. 44. sz. 21): *tanacsomat* (A^b) ~ *baznyolczvan ezert* (A^a_6) stb. — Pathai: *Az Sacramentomokrol in genere*, l. alább. — Pázmány: *Kal.: Utólfő vacforát* (681) ~ *Harmincz-három* (uo.). — Stb. Tehát valószínű, hogy a *c* hangot jelölő *cz* nem mondható az 1700 előtti időszak nagy részében katolikus helyesírási sajátságnak.

KНИЕZSA fenti táblázata szerint protestáns sajátság a *k* hang kétféle jelölése: általában *k*-val, szövégen azonban *c*-vel írták a zöngétlen mediopalatalis zárhangot (vö. MHT. 13, 15 kk.). Megemlítjük, hogy számos XVI. századi bártfai és egyéb protestáns nyomtatványon kívül az ugyancsak protestáns Lipsiai Pál debreceni nyomdája e hangot mind szövégen, mind egyéb helyzetben *k*-val jelölte. Például: Pathai István: *Az Sacramentomokrol in genere...* H. n., 1593.: 1^a: *nem cfak* | 9^a: *cfak* | 52^a: *megh teczik*; — Vajda-Kamarási Lőrinc: *Szep Tanvlsag...* Debrecen, 1596.: (A^b_2) *cselekkettetek* | A^a_3 : *bocsatatik meg* | (A^a_4): *Dicsiryűk* | (A^b_4): *dicsirnűnk, dicsirlek*; — Sóvári Sós Kristóf, Postilla... Bártfa, 1598.: 17: *czak* | 442: *dűczőfegének*. — Gyarmathi Miklós: *Keresztyeni Felelet...* Debrecen, 1598. címl.^a: *megh tetzik, tudomannak, bizik* | 9^a: *bűcsűletefek*; — Félegyházi Tamás: *Loci Communes Theologici...* Debrecen 1601.: címl.^a: *HITNEK, azoknak, hűveknek* | 107: *csufollyak* | 240: *banattyanak*.

Bizonyára főlöleges szaporítanunk a példákat, hiszen maga KНИЕZSA azt állítja, hogy Káldiig részben katolikusoknál is szokásban volt a szóvégi *k* hangnak *c*-vel való jelölése, s hogy a protestánsok helyesírásából már Geleji Katona kiküszöbölte a szóban forgó zárhangnak kétféle jelölését (MHT. 15—7, 28). Kálditól Geleji Katonáig nem telt el több egy-két évtizednél. Tehát a *k* hang kétféle jelölése nem jellemző a XVII. század egészére, de még nagy részére sem. SZABÓ KÁROLY könyvészete (RMK. I.) is ezt mutatja; ha a fenti módon megvizsgáljuk 1610-től 1690-ig minden tizedik év nyomtatványainak címléírását, azt találjuk, hogy ötvennél több protestáns nyom-

tatvány címében is előfordul szóvégi *k* hang: ezek közül azonban csak négy jelzi a szóvégi zöngétlen mediopalatalis zárhangot *c*-vel, illetőleg *c*-vel is (az 589., 591., 838. és 970. számú), a többi szó végén is *k* betűt használ.

KNIEZSA szerint a XVII. században minden író és nyomda a maga felekezetének helyesírása szerint ír; két vagy három grammatikus eltérést nem számítva, kivétel nincs (i. m. 19). Számos adat arra vall, hogy a táblázatában szereplő *zs* (*ž*), illetőleg a *j* (*j*, *i*) hangot is sok katolikus és protestáns könyv a *z o n o s m ó d o n* jelöli, ezeknek közlése azonban túlhaladna e dolgozat célján.

A XVII. század egy-egy szakaszában több jel mutat még helyesírási sajátosságok felekezeti megoszlására: ilyen például a század dereka táján jelentkező etimologizáló hajlam, a *ts* (*t/*) nagyobb számú előfordulása (mindkettő protestáns nyomtatványokban), de ezek korántsem kivétel nélküli szabályosságok.

4. A XVIII. században már határozottabban kialakult a katolikus és a protestáns nyomdák ortográfiájának elkülönülése: a katolikus nyomdákat a *cs*, a protestánsokat a *ts* használata is jellemzi (TRÓCSÁNYI i. m.; Kazinczy már id. kijelentése: Lev. XV, 539). A már említettekén kívül nem egy a korbeli nyilatkozat szól ilyenfajta kérdésekről; ez nem meglepő, hiszen a század második felében többször más nyelvi sajátságoknak felekezetei szerint való megoszlásáról is megemlékeznek. Földi János érinti a hangokat illető különbségeket: „A' mai Pápista Magyarok... a' ki mondásban is többnyire más szóejtést tartanak” (1789. február 5.: Kaz:Lev. I, 264.: Földi e levelének jelentős részét idézi FARKAS GYULÁNAK a felekezeti megoszlást is tárgyaló munkája: A magyar romantika. Bp., 1930. 41—2). „... az a' sok ós, ús beszéd, mellyel ma élnek 's akarnak élni a' Catholicusok, soha sem vólt nemzetséges a' magyarok között, hanem tsak tartományos szóejtés... Régibb könyveinkben... sok az ő, ú: de a' Reformált írónál ott is kevesebb...” (1791.: Kaz:Lev. II, 239—40; a vallásos kapcsolata miatt megmerevedett *ídvesség* szónak manapság is sokak fülében református csengetése van). — Ugyancsak szerinte a katolikusok „az új dolgoknak új névvel való előadásában... mérészebbek” (1789. febr. 5.: Kaz:Lev. I, 264), és a „Reformálttaknak igen jó Syntaxissok vagyon” (i. h.).

Lehet, hogy tévesen — de mindenképpen jellemzően — KAZINCZY felekezeti okot látott abban, hogy a jottista Baróti ypsilonistává lett: „Szabó Dávid így írta valaha ezt: sein Rohr és er sagt es: *nádja, mondja*. Batsányi néki került, 's azt sugta néki, hogy Jesuitának vétek Protestans módra írni azt, holott Pázmán Péter így írta: *nádgya, mondgya*, 's Szabó Dávid engedett a' fontos oknak” (levele Kis Jánoshoz, 1807. szeptember 15-én: Kaz:Lev. V, 156).

Megjegyezzük, hogy a *t/* mégis — már a század közepe táján — határozottan tért hódított katolikus nyomtatványokban. Ez a jel általános például a jezsuita Jambressichnak a jezsuiták zágrábi nyomdájából 1742-ben kikerült Lexiconában: *Miror... T/udáalom, T/událkozom | Mirätio... T/událás | Virtüs... Jóságos-tselekedet | Capfus... Szekér-eleje, Ládátska, hol á kot/ís ül.* — Wagner Phraseológiájának 1750-i és 1775-i nagyszombati kiadásában olvassuk: *Bafium... tsók | Beatè... szerentséffen | Gradus... Garádits | Tegula... ház-fedő t/serép | stb.* — Ugyancsak a jezsuiták nagyszombati nyomdája készítette el a „Gradus ad Parnassum” 1771-i kiadását; ebben is több adat van a *ts* jelre: *Bäsium. Tsók | Grädüs... Garádits | stb.* — Fölös-

leges növelniük az adatok számát Pázmány Kalauzának 1756-i nagyszombati kiadásából vagy más katolikus műből vett példákkal, de megemlítjük, hogy Nagyszombatban 1762-ben nemcsak a PP.-t nyomtatták ki — általában megtartva a *t*/*s* jelölést —, hanem Tsétsi szabályzatát is közre adták. TRÓCSÁNYI (i. m. 264) helyesen állapította meg, hogy a XVIII. században a *č* és a *c* hang jelölését illetően nincs teljesen következetes különbség a katolikus és a protestáns nyomdák között.

5. A *ts* egyre nagyobb terjedésének a református Kazinczy vetett gátat: „...a' *cs* és *cz*-vel élést... én kezdettem...” (Levele Kis Jánoshoz 1818. márc. 29-én: Kaz:Lev. XV, 539). Földi (1791. május 20-án kelt levele: Kaz:Lev. II, 204) hatására Kazinczy nem sokkal később a *c* hangot már nem *tz*-vel, hanem *c*-vel írja; még fogságának elején is így: 1795 júliusában befejezett Títus-kéziratának címlapján: *Kazinci* Ferenc, a 18. lapon: *láncait* (Széchényi Könyvtár, Kézir. Fol. Hung. 149.; némileg másképp SIMAI: MNY. VI, 133—4). Érthető, hogy a *ts*-t író Földi felfogásától eltért: a *č* hangot *cs*-vel jelölte, „mert a' *cs* és *c* hangja közt az a' különbözés vagyon, a' melly az *s* és *sz* között” (Kazinczy levele Csokonaihoz 1792-ben: Kaz:Lev. II, 285).

Jelentősebb részben azonban prozódiai okokkal védi a *cs*-t. Ezt bizonyítja az Orthographia Vngarica kiadásához fűzött egyik jegyzete is (Magyar régiségek és ritkaságok. I. Pest, 1808. 145): megütözik első helyesírási szabályzatunknak azon a megállapításán, hogy a szóközépi és szóvégi *č* hang jele a *t*/*f*, és „nem gonofol mieli acki előlis ig iria, tfac tfáBár tfépel” (A^b₄). Kazinczy a *t/épel* szót megcsillagozza, és a lap alján így vitatkozik a XVI. századi nyelvészsel: „Sőt igen is gonofzúl míveli, jó Öreg! igen igen gonofzúl míveli! — A' *cs* fziint olly eggyfzerü hang mint a' *gy*; 's valamiképpen az mívelne gonofzúl, a' ki a' *gy*' hangját ott, a' hol azt a' fzó öfzveforradása nem kívánja úgy, *dj* által írná, (péld: ok: *djöndj*, 'stbb.) úgy vétkezik az, a' ki a' *cs*' hangját, ott a' hol a' fzóban nincs öfzveforradás, *ts* által festi... Eggyfzerü hang lévén a' *cs*' hangja, e' fzók: *makacs*, *csacsog*, *fecseg*, *recseg*, *kacsa*, *csecse*, pyrrhichius lábakat tefznek (*oo*). De ird *ts*-vel *cs* helyett, 's az első szó jámbussá változik (:o —) *makacs* — a többi trocheussá (:— o:) *csacsog*, *fecseceg*, 'stbb. Mert valamint a' *cs* által festett hang *eggyfzerü*: úgy vífzont a' *ts* által festett mindenkor kettős, és így *keményen-ejtendő*...” (E sorok egy részét id. BÁNÓCZI i. m. 343.)

A kilencvenes években és a XIX. század elején se szeri, se száma a helyesírással foglalkozóknak, így mind a *ts*, mind a *cs* számos védelmezőt talált (l. például: Kassai József kéziratát: Széchényi Könyvtár, Kézir. Q. Hung. 866, Boldogréti Víg Lászlóét: uo. Kézir. Q. Hung. 924; Kazinczy: Magyar Régiségek... XXXII—XXXIII. 1.); többen Kazinczy jelölésmódjára hajoltak (mint a *c*/*f* helyett *cs*-t javasoló Kovács Ferenc is. 1792. március 17.: Kaz:Lev. II, 251); de „Révai halálíg védte a' *ts* és *tz*-t...” (Kazinczy levele Kis Jánoshoz 1809. jan. 19-én; Kaz:Lev. VI, 190; vö. BÁNÓCZI i. m. 342).

Verseghy eleinte a *t*/*f* mellett volt: megkövetelte a *t* mellett a hosszú *f*-et: „...cæteroquin vero, dum lingularem ac diftinetum fonum fuum representat, femper rotundum s adhibeatur... süketség...” (Proludium 31).

Fölfogása azonban idővel változott. 1795 nyarán, budai börtönében, „a gárdák casernjében” tartatván fogva, fogolytársa, Kazinczy átmehetett hozzá és Szlávyhoz; nem sok héttel azután, hogy a halálos ítéletet hosszú börtönre változtatták, „Verseghy grammaticázott, s zacskóban tartotta

lexicona¹ papiros szeleteit". Egy ideig Bacányi is köztük volt. Verseggy Kazinczyt el akarta „vonni a cs' festésétől", mellyel ő „a nem componalt szókban a tsch hangját megjegyezni a régi példák és a természet után" elkezdte (Kaz:Lev. XXII, 32).

A vita lefolyását részletesen nem ismerjük,² de azt tudjuk, hogy Kazinczy később joggal írhatta Verseggyről: „...most ő is cseista" (Kazinczy följegyzése: Kaz:Lev. XXII, 32); több, mélyebb helyesírási eszmecserére aligha volt módjuk: Bacányit és Verseggyt Kufsteinba vitték, Kazinczyt Spielberg börtönébe. (Verseggynek a *cs* jel terjesztésében való szerepére l. Kazinczy „Mi parancsol a' nyelvben?" című kéziratát: Akad. Kézirattár, M. Ir. 4^r 631., 33^b—34^a; a *cs* betűnek a reformkorban való térhódításáról DEME, Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások 35 kk.: a „Nyelvünk a reformkorban" című tanulmánygyűjteményben.)

II. Mai *i* és *j* jelölésünk kezdetei

I. BALASSA (TMNy. 204) szerint az *i* hangot az egész XVI. században *i* és *y* betűvel írták, nem különböztetve meg a *j* hangtól. (Hasonlóképpen KNEZSA, MHT. 17, 28.)³ BALASSA azt véli, hogy az *i*-t és *j*-t külön-külön jellel csak a XVII. század eleje óta írják, talán Szenczi Molnár nyelvtanának a hatására. KNEZSA még későbbi időre teszi e két hangnak írásban való megkülönböztetését: összefoglalása (28) szerint Geleji Katona (1645.) előtt nem különböztették meg az *i*-t a *j*-től; a 17. lapon csak azt állítja, hogy Geleji Katona a protestáns helyesírásban tüntette el az *i* és a *j* állandó összekeverését; munkája egy másik helyén (15—6) arról szól, hogy Káldi bibliafordításában (1627.; helyesen: 1626.!) és prédikációs kötetében (1631.) — a protestánsoktól eltérően — a *j*-t minden helyzetben *j*-vel írja; Káldi *i* jelölését nem említi.

Megállapítható azonban, hogy Lipsiai Pál debreceni nyomdája már a XVI. század végén következetesen megkülönböztette az *i* és *j* hangot:⁴ az előbbit *i*-vel, az utóbbit általában *j*-vel, bizonyos esetekben pedig *y*-nal jelölte: Vajda-Kamarási: Szep Tanvlsag ...1596.: címl.^a: *itil, napjan* | *A*^a₂: *földi, jovaival, tery meg* | (*A*^b₂): *mi raytunk, Vayha* | (*A*^a₃): *irja, terjen, be gyűyt* | (*A*^b₃): *dicsőfegedről, jora, tery meg, eyel* (= éjjel) | (*A*^a₄): *Csillagokra, kit, hívei, napjat, faydalmat, Dicsiryűk, dicsiryűnk*; — Gyarmathi: Felelet, 1598.: 1^a: *igaz/agnak, bocsatta ki, Helmetzi lelki pasztor, ki jelentetet, tagjai* | 9^a: *irjak, jollehet* | 22^a: *terd haytaft, tulaydonítani*.

Korántse gondoljuk azonban, hogy a *j*-nek *y*-nal való jelölése pusztán továbbélése annak a gyakorlatnak, amely e hangokat — különbségtevés nélkül — hol *i*-vel, hol *j*-vel, hol pedig *y*-nal írta. Az *y* betűvel alighanem a

¹ Kaz:Lev. XXII, 32: „laicon'a'".

² „1795. csaknem veszekedve perle velem ezeránt Versegi" (Kazinczy levele Kis Jánoshoz 1818. márc. 29-én: Kaz:Lev. XV, 539).

³ Ennek azonban ellentmond az i. m. 13. lapján: itt ugyanis — tévesen — már Heltai 1560-as években rögzített ortográfiájának tulajdonítja a két hang jelölésének megkülönböztetését.

⁴ Verancsics 1595-i Dictionariumában az *i* hangot általában *i*-vel, a *j* hangot pedig *y*-nal jelöli: *A*^a: *Haay* (= háj) | *A*^a₂: *Yünni, Imadni* | stb. — Nem szólunk külön a hosszú *i* (ï) hangról.

diftongus félhangzós elemét akarták jelölni: „Y: *Extra diphthongos non sonat*” (SZENCZI MOLNÁR: CorpGramm. 118); „Y, *in diphthongis et triphthongis medium sonum habet inter i et j, ut Sayto, Prelum*. Gyűjtő, *cumulans*” (SZENCZI MOLNÁR: CorpGramm. 121). Dévai Bíró és Heltai azt a *j* (vagy *j*-féle) hangot jelöli *y*-nal, amelyet ugyanazon szótagbeli magánhangzó előz meg; különben mind az *i*, mind a *j* hangot *i*-vel jelölik (vö. például OrthVng. A_{ij}^b, A_{ijj}^a stb.). Már DÉVAI BÍRÓ is elvszerűen használta az *y*-t: „Az *y* is confonans ganánt vagon ha vocalis elic előtte, mint, vay iay hiy” (OrthVng. A_{ijj}^a); Dévai: TizPar. (B^b): *eyt* | G^a: *tolvay, el toluayla* (= ellopja), *el royia*, de: *toluaioc* stb. Heltai írásában Dévai hatását látjuk: A reszegsegneec ... veBedelmes vóltárol... 1552. (STOLL facsimile-kiadása): (B^b₅): *raytunc* | (B^a₇): *bóyt, bóyteltenec* | (B^a₈): *bóytról, bóytet* | (C^a): *vy* (kétszer) | (C^b₆): *paytárfom* | (C^b₇): *mayd* | stb.; kivételek is: (C^a₆): *feyed* | (F^a₃): *nyaya/ság-nac* | (F^a₄): *nyayas* | (G^a₈): *munkayockalis* | stb.

Nem érdektelen, hogy még RÁJNIS is a diftongus elemének fogta föl azt a *j*-vel jelölt hangot, amelyet ugyanazon szótagbeli magánhangzó előz meg: „Minthogy számos ígékben olly egybe-foglaltt magán-hangzók vannak, a' mellyek azon egy időben zengenek, *p. ok.* [bekezdés] *Vaj, olaj, pej, rojt, röjt 's a' t.* [bekezdés.] némelylek ugyan úgy írtták ez ígékét: *vay, pey, royt, röyt, 's a' t.* Máfok pedig úgy: *vaj, pej, 's a' t.* Igen helyefen! mert bizonyára az *ai* másképen hangzik e' lókban: *vaj, olaj 's a' t.* mint-fem ebben: *Gyulai*” (Kalaúz 87—8). „Hogy pedig *diftongusok* ezek: *aj, aj, ej, 's a' t.* kétség-kivül igaz. Mert nem-de nem a' *diftongus* nem egyéb, hanem két különböző magánhangzóból egybe-foglaltt együütt-zengő bötü? nem-de nem az *aj, aj, ej 's a' t.* ollyan bötü fok Magyar ígében? *p. ok.* [bekezdés] *haj, fáj, pej, éj, rojt, fajt, új, röjt, böjt, fajt (!), gyajt. 's a' t.*” (Kalaúz 107.) Kalaúzának egy másik helyén azt olvassuk, hogy akkor „egybe-foglaltt együütt-zengő bötü” a *j*, ha az előtte való magánhangzóhoz tartozik (124).

Hasonló vélemény a XX. század magyar hangtanában is előfordul: GOMBÓCZ a fenti hangkapcsolatokat az eső diftongusok közé sorolja (Magyar fonétika: ÖM. II/1, 33—4; I. POIROT is: JSFOu. XXXII, 1: 10), következésképpen kapcsolóhangjukat nem *j*-vel, hanem *i*-vel jelöli. Lipsiai jelölésmódja tehát nem egy újabb fonetika szempontjából is megokolt: legfeljebb arra gondolhatnánk, hogy az emelkedő diftongusokban mért nem használta az *y*-t. Van erre is példa, bár kevés: Vajda-Kamarási: Szep Tanvlsag... 1596. (I. fent).

2. A pozsonyi nyomda az 1610-es évek elején az *i* és a *j* hangot már a *mai* módon jelöli; az új jelölésmódnak helyel-közzel nyoma van már például Veresmarti Mihály Pozsonyban, 1612-ben megjelent munkájában, a Tanácskozásban (RMK. I, 437.; fényképmásolata a Széchényi Könyvtárban): 1: *igéjével* | 25: *ereje, lelki i/méretnek* | 265: *híják, új*; sok helyen azonban *y*-nal jelöli még az *új* és *rejt* típusú szavakban a magánhangzó utáni hangot: 313: *úy, úy/ágokat* | 381: *zaygódá/i* | stb.

Ugyane nyomdából került ki Pázmány Kalaúza 1613-ban: ebben a munkájában már általában is a mai jelölésmód használatos: 1: *igazgattya, mint, az ki* | 9: *jól, írja* | 148: *Vj tudományt, Vj/ágokat* | Appendix, ij: *Hajdu Vitézek* | stb. A Kalaúz hangjelölésének az újabb magyar helyesírással való számos egyezésére már a múlt században rámutatott KISS IGNÁC (elfelejtett értekezésében: NyK. XV, 181), de még mindig nem méltatta szakirodalmunk a debreceni és a pozsonyi nyomdának az új magyar helyesírás kiala-

kításában való szerepét. A Kalaúz nagyrészt a két nyomda reformjai következtében közelíti meg XIX. századi ortográfiánkat.

Az *i* és a *j* mai jelölismódja nyilván humanista eredetű; régen e két hangnak közös jelei voltak: mind az *i*, mind a *j* hangot *i*-vel, *j*-vel, *y*-nal jelölték. Csak 1500 táján kezdték lefoglalni az *i* hang számára az *i* betűt, a *j* hangnak pedig a *j* jelet. A spanyolországi Antonio de Nebrixa nevéhez fűzik az újítást; ugyancsak ő írta először mai módon az *u* és a *v* hangot (JELLINEK, Gesch. d. nhd. Gramm. I. Halbband 57), így nem meglepő, hogy azok a régi magyar nyomtatványok, amelyek az *i*-t és a *j*-t Nebrixa reformja szerint jelölik, általában elfogadják az *u* és *v* hangnak írásban való megkülönböztetését is.

III. A *zs* jel mint katolikus helyesírási sajátosság

1. KNEI ZSA helyesírástörténete szerint „Révai Miklósnak köszönhető a *zs* jel bevezetése a *zs* hang jelölésére. Ezt a jelet ugyan már Komáromi Csipkés György említi 1655-ben megjelent nyelvtanában, de Révaiig senki sem használta. Révaitól vette át Kazinczy és köre, és tőle való mai helyesírásunkban. A *zs* egyébként a magyar helyesírási rendszerben logikusan kialakult jel, és voltaképpen feltűnő, hogy már régebben nem honosodott meg, mert az *sz* ~ *s*, *cz* ~ *cs*, *dz* ~ *ds* jelpárokhoz magától kínálkozik a *z* ~ *zs* jelpár is.” (MHT. 20.)

Valóban Komáromi Csipkés iktatja be az ábécébe a *zs*-t (CorpGramm. 344, 345, 359, 367; vö. MARCSEK TIBOR, Helyesírásunk a XVII. században. Bp., 1910. 37), de TRÓCSÁNYI nagy adattárában hét 1770 előtti művet is találunk, amely használja e betűt (MKsz. LXII [1938.], 234—8, 240—1, 250, 255). Alábbi adataink azt bizonyítják, hogy a *zs* jel körülbelül a XVII. század végéig Révaiig megszakítatlanul él.

1689., Nagyszombat: P. Landovics Istvan: Novus Succursvs (!), Az Az Uj Segétség... Első Réfze. Nagy-Szombatban az Academiaj Bőtűkkel, Háuck András által. 1689 elfzend.: 146: *z/ido* (!) (kétszer) | 812, 815, 838: *Z/ido* | 156: *z/sido* (!) | 87, 245: *z/ido*k | 344: *z/ido*k (!) (háromszor) | 784: *Z/ido*-kat | 139: *z/ido*knak (!) | 839: *Z/ido*okra | 168: *z/sidoság* (!) | 86: *z/iro*fica. Ugyane mű második részében: 263: *Z/soltárban*.

1723. Pozsony: [Csúzy Zsigmond]: Zengedező Sip-Szó... Pofonban Royer János Pál által 1723-dik Elfzendőben: 712: *páz*sitos | 13: *Z/ido* | 713: *Z/ido*k, *Z/idoságnak* (!) | (b^b): *Pater Csúzy Z/igmond*.

1729., Nagyszombat: Gradus Ad Parnassum... Recusum Tyrnaviae. Typis Academicis Soc. Jesu per Fridericum Gall. M.DCC.XXIX.: ádeps... *Zsír* | *Jūdaeī*, *Z/ido*k.

1735., Kassa: P. Ladányi Elek Sigmond: Inevitabile Decretum. az az: Iftennek meg máfolthatatlan Decretuma... Kassan Az Akademiai Betűkkel, Frauenheim Henrik János által. Anno 1735.: (C^b): *a' földnek z/sírjából*.

1737., Buda: A' Szent Haromság... Üdvősséges neve... alatt... felálatott Congregationak Könyvetskéje... Anno M.DCC.XXXVII. Budan, nyomtatott Nottenftein János György által: 23: *Z/ido*úl | 27: *Z/ido*kat, *Z/ido*knak.

1741. (?), Buda: Padányi Bíró Márton: Diplomatica Securitas... Budan, Nyomtatott Veronika Nottenfteiné, Özvegynél: (B^b₂): *Z/ido* | D^a₂: *z/sol*-do/ság.

1741. (?), Buda: Padányi Biró Márton: Firmamentum Regnorum... Budán. Nyomtattatott Veronika Nottensteiné, Özvegynél: (B^b₂): *Zfidó*, *Zfidók*, *Zfidóságot*.

1741. (?), Pozsony: Biró Márton: Diplomatica Securitas... Nyomtattatott Royer Pál Maradékinak Bötüivel: (C^b): *zfoldóság*.

1741. (?), Pozsony: Padányi Biró Márton: Firmamentum Regnorum... Nyomtattatott Royer Pál Maradékinak Bötüivel: (B^b₂): *Zfidók* | B^a₂: *Zfidóságot*.

1742., Zágráb: Jambressich: Lexicon... Zagrabiae, Typis Academicis Societatis Jesu, per Adalbertum Wilh. Welseli Anno 1742.: Jūdaea:... *Zfidó ország* | Pinguēdo... *zsír* | Pinguis... *zsiros* | Pingviter (!) ... *zsirofon*.

1746. (?), Pozsony: Padányi Biró Márton: Esther ... Posenban, nyomtattatott Royer Maradékinál: (A^b₂), (C^b): *Zfidó*.

1748., Nagyszombat: Gradus ad Parnassum... Tyrnaviae, Typis Academicis Societatis Jesu, Anno M.DCC.XLVII.: Adēps... *Zsír* | Jūdaeī. *Zfidók* (!).

1750., Nagyszombat: Wagner: Phraseologia. Tyrnaviae, Typis Academicis Societatis Jesu.: Adeps... *Zfir*.

1754., Nagyszombat: Rippel Gergely: Anya-Szent-Egyháznak Ceremoniái, És Szerartásai. [Fordítás.] Nagy-Szombatban, Az Akadémiai Bötükkel, M.DCC.LIV. Esztendőben: 103: *Zfidó* | 408, 458: *Zfidók* | 407: *Zfidók-is* | 19: *Zfidókkal* | 458: *Zfidóknak* | 456: *Zsoltár* | 461: *Zsoltárt* | 457: *Zsoltárnak* *előtte* 's-utánna | 501: *Zsoltárból* | 458, 460: *Zsoltárokat* | 456: *Zsoltárokkal* | 103: *Zsoltáriban*.

1760., Eger: Kalauz... Az Az Pázmány Péter Kalauz Nevű Könyvének Rövid Sommája... Egerben, Bauer Károl Jósef, Püspöki Könyv-Nyomatató által 1760.: 693, 709: *zfidó* | 694: *zfidóknak* | 219: *Zfidóknak* | 491: *Zfigmond* | 233: *Zsöldgya* | 668: *zfojtár* | 678: *Zfojtár* | 668: *Zfojtárnak*, *Zfojtárrúl* (kétszer).

2. TRÓCSÁNYI a *ž* hang nyomdai jeleinek felekezeti megoszlását illetően megállapítja, hogy „e tekintetben határozott következetes írásmódja nincs egyik nyomdacsoporthoz sem. A *ž* a pozsonyi Royer-nyomda ..., a *z*, *z̄* a nagyszombati nyomda kiadványaiban fordul elő. Elképzelhetetlen, hogy protestáns nyomda kiadványában akár a *ž*, akár *z̄*, akár a *z* legyen a *zs* hang nyomdai jele.” (MKsz. LXII, 264.)

Azt hiszem, hogy egy másik, érdekes tanulságot is levonhatok TRÓCSÁNYI értékes adataiból. Válasszuk ki azokat a *zs* jelet használó műveket, amelyek az 1780-ig terjedő időszakban jelentek meg! Azt találjuk, hogy — egy kivételével — mind katolikus nyomtatvány; ime nyomtatási évük és megjelenési helyük: 1. 1720., Nagyszombat (240—1);¹ 2. 1741., Utrecht (255; ez az egyetlen *zs*-t használó protestáns nyomtatvány, ez is külföldön jelent meg); 3. 1742., Győr (235); 4. 1749., Buda (250); 5. 1749., Kassa (237—8); 6. 1760., Eger (234); 7. 1761., Győr (236); 8. 1773., Pest (224); 9. 1774., Buda (233—4); 10. 1776., Eger (273); 11. 1776., Vác (247); 12. 1777., Pozsony és Kassa (245); 13. 1780., Vác. A saját adatainkkal kapcsolatban említett 15 nyomtatvány kivétel nélkül katolikus.

Mindezek arról tanúskodnak, hogy a *zs* betű a XVII. század végétől nemzedékeken keresztül katolikus helyesírási sajáttság volt.

¹ A zárójelben TRÓCSÁNYI i. h. lapszáma.

IV. Kitől származik mai *ő* és *ű* jelölésünk

1. Tudvalevő, hogy nyomtatványaink, kézirataink az *ö* (\bar{o}) és *ű* (\bar{u}) hang hosszúságát aránylag későn kezdték föltüntetni: csak akkor, amikor már minden más hosszú magánhangzónkat írásban is meg tudták különböztetni rövid megfelelőjétől. A szakirodalom első adatokként Káldi 1626-ban megjelent bibliafordításának *ő*, *ű* betűit idézi (TMNy. 205). Káldi fordításának első, 1605—1607-ből származó kéziratában nem láttam nyomát ennek: az *ö* és az *ő* hang közös jele pontos és vesszős *o*: *ö*, *ó*, *ó*, *ő*; — hasonló módon jelöli az *ű* és az *ú* hangot: *ü*, *ú*, *ú* és *ű* betűvel (l. a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézir. A. 1. jelzetű kötetét; a következőkben az egyszerűség kedvéért nem használjuk e hangok fonetikus jelét).

2. A XVIII. század elején e hangoknak új jele kezd terjedni: az *ő* és az *ű* (Kniezsa, MHT. 18, 28). Joggal jegyzi meg Kniezsa, hogy e hangok jelölésében az elsők közé tartozik Pápai Páriznak 1708-ban kiadott szótára és Tsétsi helyesírási szabályzata, amely e szótár függelékeként látott napvilágot (i. m. 18).

Kitől származik e jelölésmód?

Fölmerült az a gondolat, hogy Tsétsitől ered (MNy. VI, 75), de azt hisszük, hogy ez tévedés, hiszen Káldi imént említett betűit az Observationes írója nem tartja helyeseknek; a tárgyalt hangokat ugyanis diftongusoknak véli, és szerinte szükséges a „kettőshangzók” alkotó elemeinek — az *o*-nak és *e*-nek, illetőleg az *u* és *e* hangoknak — föltüntetése: „Unde enim quid componitur, in idem refolvendum est” (Observationes Orthographico-Grammaticae 2). Tsétsi helyesírási szabályainak kiadásába mégis belekerültek az új betűk, de tudjuk, hogy a szerzőt korai halála megakadályozta a sajtó alá rendezésben.

Így arra gondolhatnánk, hogy talán Pápai Páriz Ferenc alkotása az új betűforma; nincs azonban egyetlen adatunk sem, amely bizonyítaná ezt; 1708 előtt megjelent műveiben általában nem jelöli az *ő* és *ű* hosszúságát.

Úgy látszik, hogy az *ő* és *ű* betű a Páriz Pápai-féle szótárt kiadó löcsei Brewer-féle nyomda újítása. Megvizsgáltam a XVIII. század első három évéből származó nyomtatványok jelentős részének *ő* és *ű* jelölését, de csak e két bártfai könyvben talákoztam az új betűkkel:¹ Szent Dávid Kiralynak és Profetanak Száz-Ötven Soltári... Szentzi Molnár Albert által. Lőtsén, Nyomatattattak 1703 Elftendőben; Diószegi K. István: Lelki Fegyver... Lőtsén, 1703 Elftendőben. Ez utóbbi könyv voltaképpen az előbbinek függeléke. Ha helyesen tüntették föl a megjelenési évet, meglepőnek kell tar-

¹ A megvizsgált nyomtatványokat — a rövidség kedvéért — a Szabó Károly-féle Régi Magyar Könyvtár I. kötetének számaival jelzem: 1619., 1921., 1623., 1625—1634., 1636—1641., 1645., 1649—1650., 1652., 1654—1660., 1662., 1665., 1672—1673., 1676—1681., 1683. — A Szabó könyvészetében nem szereplő művek közül a következőket vizsgáltam: Keresztyen Catechismus... Debrecen, Vincze, 1701. — Neubart János: Új és ő Kalendarium... Kolozsvár, Tótfalusi Kis Miklós, 1701. — [Comenius, Joh. Amos:] Eruditionis Scholasticæ Pars Prima, Vestibulum... Lőcse, Brewer, 1701. — A' Sz. David Prophetának ékes Rythmulú Soltarival... tellyes Könyv, ... Debrecen, Vincze, 1703. — Rákoczi Ferencz Fejedelem... Imádsága... Lőcse, 1703. — Catechesis Minor, D. Maritini Lutheri... Lőcse, Brewer, 1703. A Szechenyi Könyvtár példányait használtam; a főszöveg első lapját és a szöveg többi részének 1—1 lapját dolgoztam föl; ha a példány csonka volt, akkor a főszöveg első ép lapját.

tanunk, hogy a következő esztendőök számos lőcsei nyomtatványa nem jelölte az *ö* és *ű* hang időtartamát.

Az időtartam jelölésében alighanem része lehetett Brewer Jánosnak is, a lőcsei nyomtató műhely tudós vezetőjének: hiszen — a Pápai Páriz-féle szótárral kapcsolatban — éppen hasonló irányú működéséről tudósít benünket BOD PÉTER: „Quantitates... Syllabarum, Diphthongis & Pofitione earentium primùm adjectit *Johannes Brewer Typographus*” (a Pápai Páriz—Bod-féle szótár 1767. évi kiadásának előszavában). Ez a megjegyzés ugyan latin hangok időtartamának jelölésére vonatkozik, ám tudjuk, hogy Brewer állást foglalt magyar helyesírási kérdésben is, mégpedig nem minden emfázis nélkül: „Hungaricam Orthographiam secundum Regulas Tsétsianas à fe vehementer cum vidiffet adamatas, Typographus magna cum diligentia adhibuit ac fecutus est” (i. h.).

A Brewer-féle *ö*-ben és *ű*-ben a hosszúság jelölésének az elve voltaképpen egyezik Káldi eljárásával; Káldi a rövid *ö* és *ű* betűre tett vesszőt, a lőcsei nyomda az *ö*-re és *ű*-re.

A lőcsei jelek csak hosszú idő múltán terjedtek el nagyobb mértékben. Sok XVIII. századi nyomtatvány később sem jelölte az *ö* és az *ű* hosszúságát, de „hang mértékes poésise nyelvünknek e' századnak utolsó felében jobban jobban lábra állván 's terjedvén; szorgalmatosabban kezdték földieink meg különböztetni e' rövid és hosszú [*ö, ő, ő, ű, ű*] hangokat, valamint az *ít* is” (Földi levele Horváth Ádámhoz 1789. május 16-án: Kaz. Lev. I, 362; vö. még Földi: Gramm. 42). Ugyancsak Földi tanúsága szerint az 1780-as években már „minden nyomtató műhelyekben felállott a' hosszú *ö, ű*” (i. h.), s hozzátehetjük, hogy még hosszú ideig élt: körülbelül a Magyar Tudományos Akadémia működésének kezdetéig.

3. Az Akadémia első helyesírási szabályzata már a mai gyakorlatot írja elő: a rövid *ö*, illetőleg *ű* hosszú megfelelőinek a jele *ö*, illetőleg *ű* (a reformkorra I. DEME: i. h. 35 kk.).

Mikor alakult ki ez a jelölésmód? Az irodalomban több nézettel is találkozunk. BÁNÓCZI szerint a „Debreczeni Grammatika tette az *ö* és *ű* alakokat” állandókká, „noha nem ez, hanem Kalmár György a »veszprémi filologus« ajánlotta azokat először 1770-ben” (Révai Miklós élete és munkái, Bp., 1879. 169). SIMAI rámutatott arra, hogy Kalmár Prodromusa az *ö*-t és *ű*-t csak bizonyos esetekben használja e hosszú hangok jelölésére (MNy. VI, 76). Kiemeli Földi Jánosnak e betűk elterjesztésében való hatását, s azt gondolja, hogy a Debreceni Grammatika és Kazinczy is tőle vette át ezeket a jeleket (MNy. VIII, 180—1). MARCSEK TIBOR már a XVII. század elején működő Magyar Istvánnak tulajdonítja ez új jelölésmód legrégebb ismert példáit (Helyesírásunk a XVII. században. Bp., 1910. 18—9). KNEZSA kétszáz évvel későbbre teszi e betűk megszületését: „a XIX. század elején... (talán Révai óta)” keletkeztek (MHT. 28).

Különbséget kell tennünk a betű alakja és funkciója, illetőleg a jelölérendszerbe való beilleszkedése között. A betűk mai alakja csakugyan megvan már Magyar idejében, sőt előtte is: Beythe István: Az Evangeliomok magyarázatii... Németújvár, 1584. 9.: *bünök* [= bünök]; Pathai István: Az Sacramentomokrol in genere... H. n. (Manlius) 1593.: 17^b: az *ű őrizetire*; Zrínyi Syrenájának zágrábi kéziratában általános (I. a Széchényi Könyvtár fényképmásolatát); stb.

Ami funkciónkat illeti, Kalmár valóban jelentős lépést tett a mai jelölés felé, hiszen az *ö*-t és *ű*-t, ha nem is mindig, de igen sokszor hosszú hangok jelölésére használja. Az *ö* és az *ű* Kalmár hangjelölési rendszerében az „anceps” hangok körébe tartozik (Prodromus 10—1, 12—3, 195). Nyilván ezekre is érvényes, amit egy másik „anceps” betűről, az *i*-ről mond: „... aliquibus femper *protrahitur*; aliis uero femper *adbreviatur*” (i. m. 9). A vers-tani részben hasonlóképp nyilatkozik: „Vocales *ancipites*, pro arbitrio, poffunt quidem et *protrahi* et *corripi*... Interea recordare *notas* ancipitum: *á, é, î, ó, ú, ő, ű*” (i. m. 195).¹ Ugyancsak e fejezetben megállapítja, hogy egyik-másik magánhangzónknak betűjét a nyelvjárási különbségek miatt vagylagosan olvashatjuk — vagy röviden, vagy hosszán: „Pleraque uerborum in *úl, ac ül*, *definuntium producunt* quidem *ultimam* suam uocalem: *funt* tamen multa, quae illam, pro ratione diuerfae Dialecti, *dubiam* nobis exhibent. Talia *funt indúl, készúl, bécsúl. caet.*” (I. m. 197.) A dunántúli Kalmár ugyanez okból írta: az - *ördög* (274), az - *ördögök* (212); a - *földnek alája* (275), a - *föld-is* (419), *külső* (362), *különös* (362, 372), *fürű* (242, 245).

A hexameterekből meg lehet állapítani, hogy az utóbbi két szó *ű* jelét az idézett helyeken Kalmár nem olvashatta hosszú *ű* hanggal. Vagylagos hangjelölésére jellemzők a következő sorok; ezekben az *ügy* szó egyszer rövid, másszor hosszú:

Éljenek az-*égyenés* lélkú' jő embérék, a-kik
mündén ügyet *igazán* s helyésen foljtatnak az -*ÜR-ért*:
 s lenni kik *ítáp-úl* kívánnak az-*ügye-fogyott*nak:
 s a-kik az *árvának* s *özvedjnek* *ügyére* viselnek
 gondot; s *ö-magokat* *tisztán* tartják e' *Világtól!* (421.)

Kalmár rendszerében tehát az *ö* és az *ű* hol rövidnek, hol hosszúnak olvasható. A hosszú *ö* hangot különben — eredete szerint — vagy *ó'*-vel, vagy *ö*-vel jelölte, az *ű* hangot — hasonlóképpen — *ű'*-vel, illetőleg *ü*-vel (i. m. 10—1, 12—3). Rövid megfelelőik jele rendre: *ó, ö, ű, ü*.

Kalmár finom megkülönböztetésen alapuló, de bonyolult helyesírási rendszere nem terjedt el.

Kinek köszönhetjük az *ö* és *ű* hang mai jelölését? Adataink szerint igen valószínű, hogy K a z i n c z y n a k.

SIMAIVAL (MNY. VIII, 180—1) szemben azt gondolom, hogy e jelölésben nem Földi hatott Kazinczyra, hanem éppen f o r d í t v a : Kazinczy Földire. A nyelvújítás korának ez ismert kutatója azért is tévedhetett, mert hiába keressük a VÁCZY-féle kiadásban Kazinczynak e tárgyban írt leveleit, sőt az a néhány szó, amit Pálóczi Horváth válasza megőrzött belőlük, mintha Kazinczy elsősege ellen bizonyítana: „Ezt is írod, *Most egy újjat, Én nem szeretem az őt, űt* ... már ezt olvastam másik levedben, 's feleltem is reá” (Kazinczyhoz 1789. április 24-én: Kaz:Lev. I, 342). Csakhogy Horváth leveleinek (az Akadémia Könyvtárában levő, M. Irod. Levél. 4° 39 jelzetű) kéziratában más van: „...*Én nem szeretem az Ő-t ű-t...*”

E szerint Kazinczy legkésőbb 1789 elején foglalkozott az új jelöléssel. Tervére — amely „orthographiai jegyzéseinek” tíz része között a hetedikben volt — április 17-én már válaszol is Horváth Ádám: „...az *ö* és *ü*, ha

¹ Bizonyos hangok (pl. az *ó*) csak a továbbképzésben vagy a ragozásban rövidek: *tó, tava* stb. (i. m. 10).

hosszú, miként irattassék? hányd vesd meg jobban; mert igaz az, hogy az írásben örömebb írnam én is így ő, ú. sőt szoktam is... de... új betű kellene neki, és különössel vádolnának... ha hát az *e* helyet a' két punctumot fel vehettük, ott is hagyhatjuk azt az accentus mellett is... de különben én nem vagyok idegen amattól is" (Kaz:Lev. I, 327—8).

Földi — a 10 pontra való reflexióiban — e hangok jelölésével bővebben foglalkozó megjegyzéseit (vö. Kaz:Lev. I, 368) ezzel zárja: „Jó tanács azért, hogy ha a' nyomtatókat reá lehet venni, illy hosszú ő ú-^{ket} metszetni kell, melly már egyszer állandó légyen" (Horváth Ádámhoz írt és Kazinczy-nak is szánt levele 1789. május 16-án: Kaz:Lev. I, 362).

Kitől származik az újítás: Földi javaslata vagy Kazinczyé? Hogy Kazinczy személyes kezdeménye, azt magának Földinek a szavaiból következtethetjük: „Az ő, ü-ről írt hosszas traktátum én magam is a' T e t a n á t s o d d a¹ rekesztettem be. mint láthatd, ha azt Horváth egészen el küldötte hozzád" (Kazinczyhoz 1789. augusztus 25-én: Kaz:Lev. I, 444).

4. Az új jelölés megalkotásában valószínűleg szerepe volt az esztétikai szempontnak is: gondoljunk csak arra, hogy Kazinczy mily gonddal és ízléssel adta ki könyveit.

A nyomtatók is panaszolkodtak, mert a Brewer-féle betűk ékezése könnyen letört vagy lekopott (Földi levele 1789. május 16-án: Kaz:Lev. I, 362; vö. Földi: Gramm. 42). Sőt Földi éppen „fertelmesnek" mondta: ha nem tört le, akkor „úgy áll a' betű felett, mint edgy kompania Granatéros a Péterkéssel, melly a' nyomtatásnak és szemnek dísztelen..." (i. h.). Érdekes, hogy Földivel szemben Pálóczi Horváth nem szívesen vált meg a granatérosoktól, pedig általában jónak tartotta az új jelek megokolását; a sok ékezetben mintegy nemzeti sajtóságot látott: „...hadd mutassák meg punctumaink, hogy nyelvünk napkeleti..." (1789. június 16-án: Kaz:Lev. I, 386).

Természetes, hogy leveleiben is használta Kazinczy az *ő* és *ű* betűt, ha nem is egészen következetesen, például 1792. október 2-án Horváthhoz írt soraiban: *többet, érdemlő, kürt, küldöm* (Akadémia, Kézir. M. Ir. Lev. 4^r 43.). De Metastasióból fordított Títusának kéziratában már következetesen s igen feltűnően megkülönbözteti e jeleket rövid hangot kifejező párjuktól, pedig fogságának napjaiban — Budán, 1795 júliusában — vetette papírra betűit (Széchényi Könyvtár, Kézir. Fol. Hung. 149.).

Ebben az esztendőben jelent meg a Debreceni Grammatika, Kazinczy szavával „a' Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák... [között] termett Grammatika" (1797. november 16: Kaz:Lev. II, 421). Sajátos, hogy éppen ez volt az első jelentős nyelvtani munka, amely következetesen használta az *ő*-t és az *ű*-t.

Különös az is, hogy maga Földi, kinek a DebrGramm.-ra való hatása e betűket illetően is nyilvánvaló, ajánlja ugyan e jeleket (MGramm. 42), de nyelvtanának kéziratában általában *ő*-t, *ű*-t ír (I. kiadását: RMK. 28.).

Az újítás ellen szól Rájnis is, akit munkái — Kazinczy szerint — „nem csak Fő Poetánknak, hanem egy széles tudományú Grammaticus-nak is bizonyítanak" (Orpheus 1791. febr., 202. l.; vö. Kaz:Lev. II, 211). Vályi András nyelvtanáról írt bírálata szerint „Nem kis hiba az-is, a' mellyet a' 3 Lap. láthatni, holott a' Profelzszor Úr azt mondja: hogy a' hofzlan-

¹ Az én kiemelésem.

hangzó, ő és ü bötüt illyképen kell írunk: ő, ű...” (e kritika még hosszan foglalkozik a kérdéssel; kelt „Nagy Győrben Oroszlány-havának 20 Nap. 1799.”; Széchényi Könyvtár, Kézir. Fol. Hung. 607.).

Rájnis különben már — hosszú évekkkel előbb — Kalmár rendszerében is kifogásolta e jeleket: „Kérlek... fzerettem Atyám-fia! mutafs tsak egy Magyar fzót, a’ mellynek hangját ezen [ő, ű] bötük-nélkül ki-nem-jelenthetnök. Tudom, megtselkfed borjú-nyíró péntekre” (Kalaúz 104; — Kalmár betűivel kapcsolatos más megjegyzései uo., valamint BÁNÓCZI, Révai élete 169 és SIMAI: MNy. VI, 76).

A nagy Révai félre nem érthető gúnnnyal szól az új jelek használóiról: „Quidam hodie magno conatu hanc obtrudunt legem: vt breues hae vocales duobus punctulis notatae, ő, ű, quando longae sunt, pro punctulis totidem accentus accipiant, ő, ű. Molestus ipsis labor est duo punctula formare, cum intermedio accentu: vix vllam praeterea addunt rationem” (ElabGramm. I [1806.], 141). A régi ő, és ű használatának megokolása szerint minden más hangunk hosszúságát is a megfelelő rövid hang betűjére tett vessző jelzi: „In his vocalibus, ő et ű, punctula superscripta sunt signa soni peculiaris. Hac figura sunt istae breues adhuc vocales. Accentus acutus, signum soni producendi, reliquis vocalibus breuibus cum vnicus inscribatur, vt longae sint; cur et in istis peculiaribus non eadem seruetur aequabilitas?...” (I. h.) Tehát KNEZSÁNAK Révaival kapcsolatos — fentebb idézett — szavai leg-alábbis félreérthetők.

A lőcei jelek ajánlásában egyetértett Révaival Verseghy is: számos munkájában, így 1821-ben megjelent Magyar Grammatikájában is a Brewer-féle ő-t és ű-t használja (51 és passim).

De Kazinczy a börtönből való hazatérése után is védi az új betűket (Magyar régiségek és ritkaságok I, XXXIII. l.); hogy mennyire fontosnak tartotta az effajta kérdéseket, mutatja következő nyilatkozata is: „Ezek talán mikrologiának fognak sokak előtt¹ tetfzeni: de ott, a’ hol a’ betűk helyes képeikről foly a’ befzéd, a’ tudományoknak egézf kerületében nincs fontosabb tárgy mint épen ez a’ mikrologia, ’s a’ legmikrologusabb mikrologus az, a’ ki ott lát mikrologiát a’ hol az nincs” (i. m. XXXIII—XXXIV. l.).

VÉRTES O. ANDRÁS

A Debreceni Kódex 1. kezének fonetikus írása

1. Ismeretes, hogy kódexeink s általában régi nyelvelméleink helyesírásában a fonetikus írás elve sokkal erőteljesebben érvényesült, mint mai helyesírásunkban. Erre a tényre szinte minden nyelvelmék-feldolgozás utal (vö. pl.: DÉNES MIKLÓS, A Winkler kódex hangtana és alaktana. Bp., 1900. 23; KAUSCH MIHÁLY, A Tihanyi codex nyelvezete. Bp., 1901. 12., 26; PÁL ANTAL, A Döbrentei-codex nyelvi sajátosságai. É. n. 11; SIMONYI KÁLMÁN, A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani sajátosságai. Bp., 1908. 18—20). Ezekben a munkákban azonban valóban csak utalásokat találunk, s általában nem derül ki, hogy például a fonetikus írás elve milyen típusokban jelentkezik,

¹ A nyomdász — furcsa módon — ő-*ket* szedett az ő betűket támadó írás szövegében.

csak az összeolvadás eseteire terjed-e ki, vagy a zöngéesség, illetőleg a képzés helye szerinti hasonulásra is. Nem derül ki, hogy az egyes területeken milyen a jelenség megterhelése, csak éppen jelentkezik-e, vagy pedig többé-kevésbé általános. TIHANYI GÁL több emlék helyesírásából már viszonylag gazdag anyagot is közöl, de valami határozottabb kép az ő eléggé rendszertelenül közölt példáiból sem rajzolódik ki (vö. Helyesírásunk küzdelmei. Bp., 1908. 20—31). — KNEZSA ISTVÁN nagy rendszerező helyesírástörténetében külön fejezetben foglalkozik a „fonetikus és etimológikus elv”-vel, de ő is csak egészen vázlatos képet ad. (Munkája jellegéből következik, hogy nem is nagyon adhatott mást, nem tárgyalhatta e kérdést is részletesen minden kódex minden kezénél.) Ő erről a kérdéstről ezt írja: „A középkori magyar helyesírásban általában a fonetikus elv uralkodik. Mindamelllett több emlékünkből az etimológikus elv is szóhoz jut. Ez azonban csak kivételesen fordul elő. Olyan emlékünk ugyanis, amely a szószármaztatás elvét következetesen alkalmazná, a középkorban egyáltalán nincs. Az etimológiai elv legtöbbször még a képzők előtt érvényesül. Így főleg a *-ság*, *-ség* képző előtt... Elég gyakran a *-szor* rag előtt is... Egyébként ritka... csupán a Festetich K.-ben játszik jelentősebb szerepet.” (I. m. 143.) Magam a Szabács Viadaláról írt monográfiámban kimutattam, hogy a fonetikus írás elve érvényesül „A fiziológiailag kényszerű összeolvadások jelentős részében (elsősorban a *t*, *d*, *l*, *ny*, *gy* + *j* írásában)”, illetőleg „A történeti alaktani kötöttségű összeolvadásokban; pl. a msh. + *t* végű, illetőleg a rövid mgh. + *t* végű igék felszólító módjának írásában”. Azonban, a szóelemzés elve is jelentkezik, ugyanis a zöngéesség szerinti, illetőleg a képzés helye szerinti hasonulást általában nem jelöli a nyelvelmélek helyesírása (vö. i. m. 79). Ebből úgy látszik, hogy a kódexekre fentebb közölt megállapításokkal ellentétben a Szabács Viadala fonetikus írásában mutatkozik valami — ha nem is teljesen merev és következetes — rendszerszerűség. Mindezek alapján úgy gondoltam, hogy érdemes és hasznos ezt a kérdést nagyobb nyelvi anyagon is megvizsgálni, hátha általánosabb érvényű tanulságokat is levonhatunk, vagy legalábbis megkövethetünk ilyen jellegű feltevéseket. A Debreceni Kódex I. kezét azért választottam vizsgálatom tárgyául, mert anyaga viszonylag terjedelmes, és úgy látom, hogy helyesírásában a fonetikus elv erősebben érvényesül, mint kódexeinkben általában.

A következőkben nézzük meg, mely területeken és milyen mértékben érvényesül a fonetikus írás elve a kódexben!

2. Vizsgáljuk meg először a szóvégi mássalhangzó és a *j* toldalék összeolvadásának, illetőleg a *j* teljes hasonulásának azokat az eseteit, amelyek csak bizonyos ige típusokra jellemzők!

A) Mindig *cs* hangnak jelöli a helyesírás a következő típusokat: a) Az *-ít* képzős igék + a felszólító mód mai *j* jelének¹ kapcsolatát: 51: *aličad*,² 139: *Dičōičōk*, 179: *giogičalok*, 52: *iduōziče*, 35: *meg bodogičon*, 91: *tulaidonič*. — b) A msh. + *t* végű igék (kivéve az *szt* végűeket) + a felszólító mód jelének kapcsolatát: 69: *bančon*, 49: *erče*, 32, 97, 99: *ielōnče*, 16: *tarč*, 127: *tarča*, 131:

¹ A szóvégi *t* és a felszólító mód jelének összeolvadása természetesen abban az időben történt meg, amikor a mai *j* előzménye még *ž*-féle hang volt (vö. BÁRCZI, Hangtört.² 131).

² Feldolgozásom a Nyelvelméltár XI. kötete alapján történt, így én is annak jelölését használom. A tárgyalás során az egyes pontokban előbb az anyagot közlöm, s ezek után állítom össze az anyagból levonható tanulságokat.

tarçon, tarčatok, 162: *tarcađ*, 36: *tekinčók* (2×), 167: *télčetők*. — c) A fenti két típus előfordul mássalhangzó-torlódás esetén beálló elhisóval is: 189: *elegič meg* 'elégítsd meg' 130: *tarč meg* 'tartsd meg'; illetőleg zöngésüléssel: 44: *kezčriřđ* (*készörisđ*?).

B) A *mgh. + t + a* mai *j* módjel kapcsolatának jelölése a következő: a) Magánhangzóközi helyzetben mindig hosszú *ss*-et találunk: 215: *dičirteřfek*, 49: *fižeřfenek*, 129: *iuffannak*, 109: *kereřfetők*, 64: *kőueřfe*, 167: *letheřsem*, 100: *mutařfa*, 136: *niffa*, 143, 201: *zereřfed*, 224: *Veřfe* stb. (kb. 55 adat). — b) Szóvégen, illetőleg mássalhangzó előtt mindig rövid az *s*: 44: *arthař*, 117: *kőueřh*, 60: *maradhař*; 100: *metelteđ*, 163: *niđ*, 117: *ořtogađ*, 162: *fořtogađ*, 193: *fual' lađ*. (Egy adatban az ige után álló *el* igekötőt egybeírja az igével, s az *s* itt is hosszú: 115: *vgi temeřfelh* 'úgy temess el'; ez az adat azonban értelemszerűen nem a b), hanem az a) csoportba tartozik.) A szóvégi rövid *s* nemcsak mássalhangzóval, hanem magánhangzóval kezdődő szó előtt is előfordul, tehát a rövidségnek aligha lehet mondatfonetikai oka. — c) Az előbb tárgyaltakkal azonos a *lát* és a *bocsát* ige helyesírása is: 189: *lařfa*, 3, 163: *lařfatok*, 32: *Lařfatok*, 33, 36, 209, 226: *lařfok*, 164: *Lařfok*, 69: *bočařfon*, 132, 167: *bočařfatok*, 32, 33, 35, 67: *bočađ*.

C) Az *szt* végű igék felszólító módjában a mai általános használattól eltérően nem hosszú *ssz*-et találunk, hanem *szj* hangkapcsolatot: 29: *el halazia* 'elhalassza', 98: *fořiatok*, 127: *valazion*, 18, 64: *valaziatok*; de a kijelentő módban: 45: *ořtia*.

D) A mai *j* toldaléknak az *s* végű igék végmássalhangzójához való teljes hasonulását (a felszólító módban és a kijelentő módban is) a nyelvemlék helyesírása következetesen jelöli: 127: *eřfek*, 128: *eřfenek*, 37: *kereřřon*, 3, 80: *moffa*, 3: *moffah*, 26: *oluařřak*.

E) A *j* toldaléket a *z* végű igék után mindig változatlanul jelöli, azaz nem tünteti fel a mai *nézze*, *húzza* típusú teljes hasonulást: 76: *aiandekořzia*, 132: *Alařya*, 144, 178, 186, 193: *aldořzial*, 39: *hořiak*, 26: *imatkořzionk*, 179: *kenőřzia*, 27: *neueři* 'nevezz', 20, 24, 130: *otalmazia*, 94: *őltőřiek*, 51, 99, 174, 207: *peldazia*, 157: *ragalmaziak*, 57, 188: *zidalmazia*, 19: *tartořiek*, 130: *tauořiek*, 128: *vigiagianak*, 16, 127, 155, 193, 222: *vonřia* stb. (kb. 45 adat).

F) Az *sz* végű igéknél a helyesírás nem mutat olyan következetességet, mint az eddig tárgyalt többi típusban. Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy az adatok száma itt nagyon kevés: 47: *izia* 'issza', 141: *veřiőnk*; — de: 44: *veřzenek*, 141: *veřzőnk*.

Mint az elmondottakból látható, a helyesírás az eddig tárgyalt típusokban teljesen következetes, nem mutat semmiféle jelentősebb ingadozást, következetlenséget, az *sz* végű igék kivételével teljesen hiányoznak az „ellenpéldák”. Azaz ezekben a típusokban a fonetikus írás elve teljes mértékben érvényesül. — A továbbiakban kénytelen vagyok a hangtörténeti, illetőleg a helyesírás-történeti kérdéseket szoros összefonódásuk miatt többnyire együtt tárgyalni. Merev szétválasztásuk ugyanis a tárgyalást inkább nehezítené, mintsem könnyítené, és igen gyakran felesleges — de elkerülhetetlen — ismétlésekbe kényszerítene.

A *moffa*: *aldořzial* típusú különbség — tekintettel az utóbbiak jelentős számára — minden valószínűség szerint nem helyesírási jellegű, hanem nyelvi alapja van, hasonlóképpen a *valazion* típusú alakok írásának is. Aligha lehet vitás, hogy fonetikai okokra vezethető vissza a *mutařfa*, *ořtogađ*, *arthař*, *temeřfelh*-féle alakokban jelentkező következetes helyesírási sajátosság is.

A *veziónk*: *vezzónk*-félékben mutatkozó ingadozást — éppen a többi típusban található, nem egyszer viszonylag nagyszámú adatban megfigyelhető következetes helyesírás alapján — hajlandó volnék szintén nem helyesírási eredetűnek tartani, hanem arra gondolnék inkább, hogy — feltehetően analógiás hatásra — itt már megkezdődött a *j* toldalék teljes hasonulása, s eléggé érthető az is, hogy ez a bomlás nem a viszonylag terjedelmes csoportot alkotó *z* végűek, hanem a kisszámú *sz* végűek között indult meg. Ennek a változásnak a megindulásában természetesen közrejátszhattak belső nyelvjárási okok, például a *mossa* típus analógiája, de lehet ebben szerepe idegen nyelvjárási hatásnak is. Végeredményben tehát úgy gondolom, hogy a *veziónk*: *vezzónk* típusú kettősség sem egyszerű helyesírási jelenség, hanem emögött is a nyelvben rejlő kettősség van, azaz valószínűleg ezeknek az alakoknak az írásában is a fonetikus írás elve tükröződik.

3. Vizsgáljuk meg a továbbiakban a szóvégi mássalhangzó és a *-j* toldalék összeolvadásának, illetőleg teljes hasonulásának azokat a típusait, amelyek igékben és névszókban egyaránt megtalálhatók!

A) Az *n + j* kapcsolatának jelölése a következőképpen oszlik meg:
 a) Magánhangzóközi helyzetben igékben és névszókban egyaránt mindig *nni* található: 109: *izennietők*, 112: *ielőnnieek*, 42: *keuannia*, 15, 210: *keuanniak*, 107: *mennietők* stb. (12 adat); — 58, 187: *kenniarol*, 54, 67, 171: *kennia*, 17: *Nennieuel*, 42: *nennie* stb. (16 adat). — b) Szóvégen *ni*, *ny* a jelölés: 115: *meni celladban*, 154: *meni a varo,ba*, 162: *Meny Jeru/alembek*. — c) A következő adatokat: 8, 100, 117, 146, 155: *menniel* kétféleképpen olvashatjuk: 'menjél' vagy 'menj el'. A fonetikai helyzetnek megfelelően azonban itt is mindig *nni* jelölést találunk, éppúgy, mint az a) csoportban.

A követett helyesírási elv tehát megegyezik azzal, amit a 2. B) b) csoportban láttunk.

B) Az *ny + j* kapcsolat jelölése szintén mindig *nni* (illetőleg egy-két adatban *nyy*). Egyetlen adatot: 142: *tetemenniére* nem tekintve mindig az *anya* birtokos személyragos alakjairól van szó: 18, 23, 28, 31, 84: *Annianak*, 71, 93: *Anniat*, 188: *Anniok*, 211: *Annya*, 219: *Anniahoz*, 226: *Anniaua* stb. (kb. 65 adat).

Megjegyzem, hogy az *anya* szót egyébként rövid *ny*-nyel találjuk: 27: *Aniam*, *Aniadat*, 48: *Ania*, 58: *Aniatol*, 148: *Aniankat*, 125, 173: *Ania zent egihaz* stb. (kb. 35 adat); — de 88: *Annia zent egihaz*.

C) A *t + j* írása már nem mutat olyan következetességet, mint amit az előző két csoportban láttunk: a) Ha a szóvégi *t* előtt mássalhangzó is áll, mindig *ti* jelölést találunk igékben és főnevekben egyaránt: 57: *bozzontia*, 19, 82, 146: *kaialtiak*, 174: *oltia*, 71, 171: *tartiok* stb. (kb. 20 adat); — 10: *boltiaban*, 221: *foltiat*, 23: *malasztianak*, *malasztiat*, 150: *malasztia*, *malasztiaual* stb. (kb. 20 adat). Megjegyzem, hogy a főnévi adatok zömét a *malaszt* szó birtokos személyragos alakjai adják. (Az *sz* végű igék és a *j* kapcsolatára vö. 2. C) pont.) — b) Magánhangzóközi helyzetben a jelölés ingadozó, igéknél és főneveknél egyaránt *tti*, illetőleg *ti*: 57, 145, 209, 221: *boçattia*, 104: *haborgattia*, 75: *lathattia*, 117: *mulattia*, 35, 49, 213: *mutattia*, 6, 79: *tanittia*, 45: *çikorgattia*, 13: *lattiok*, 49: *zerettiők* stb. (kb. 55 adat); — 139: *gondolhatia*, 119: *gicogitia*, 91: *mutatia*, 137: *lathatiak*, 53: *halhatiok*, *illetethiők*; 53, 128: *latiok*, 1, 34, 182: *monthatiok* stb. (kb. 30 adat); — 118, 127: *Abrazattiaba*, 10, 19: *akarattia*, 173: *aldozattia*, 115: *banattiaual*, 66, 97: *barattia*, 6: *fordulattiaban*, 104: *gondolattiarol*,

43, 66: *parančolattiabol*, 71: *zolgatattiaba*, 134: *zombattian* stb. (kb. 65 adat); — 149: *akaratiabol*, 55: *allatia*, 181: *allapatiaba*, 222: *Apatiok*, 174: *hallatioknak* 'halottuknak', 64, 102: *zolgatatiara* stb. (kb. 10 adat).

D) A *ty + j* jelölése általában *t*i, néhány adatban azonban *ti* is (az adatokat az *atya* és a *bátya* szó birtokos személyragos alakjai adják): 9, 11, 17, 191, 212: *Attia*, 4, 11, 31: *Attianak*, 136: *attiat*, 30, 112: *Attioik*, 41: *Attiafya*, *Attiafyaual*, 163: *battianak*, 189: *Battia* (kb. 55 adat); — de: 11, 154: *Atia*, 145: *Atiaef*, 88: *atianak*, 135: *Atioik*.

Megjegyzem, hogy az *atya* szót mindig *ti*-vel (egy-két esetben *ty*-vel) írja: 27: *atiattol*, 46: *Atiam*, 48, 49: *Atia istennek*, 199: *Atiamfya* stb. (kb. 80 adat); — de 197: *a zent Attiak*. A *Dorotyya* nevet is a 182—7. lapokon 14-szer *t*i-vel s egyszer (182) *thi*-vel találjuk.

E) A *d + j* jelölése a következő: a) Ha a szóvégi *d* előtt mássalhangzó is van, mindig *gi*, illetőleg egy-két esetben *gy* (az adatok zömét a *mond* ige adja; a névszókra itt is és a b) csoportban is igen kevés adatunk van): 197: *horgiak*, 7: *kergiok*, *kergiõnk*, *kergiõkh* 'kérđ', 187: *kõlgi*, 2, 23, 78, 140, 21: *mongia*, 164: *mongion*, 171: *mongioik*, 70, 131: *tartangiatok* (kb. 100 adat); — 137: *sgongiat*, 157: *gongioikat*. — b) A jelölés magánhangzóközi helyzetben és szóvégen is általában *gi*: 35, 49: *agionk*, 117: *fagiel* 's adj el', 140: *agia*, *agionk*, 26, 32, 75, 88, 105, 147, 166, 170, 187, 219, 225: *engegiõn*, 98: *fogagiok*, 131: *yegienek*, 49: *imagiak*, 109: *imagam*, 128: *keuelikõgienek*, 33, 73, 189: *maragi*, 178: *zenuegi*, 7, 58, 220: *tugia* stb. (kb. 80 adat); — 2: *mogiat*, 80: *mogioik*, 151, 153: *mogiarol*, 117: *zõmzegiat* (kb. 10 adat, főleg a *mód* szóban). Találkozunk azonban magánhangzóközi helyzetben néhányszor — de kizárólag csak az *ad* ige esetében — a *ggi* jelöléssel is: 15, 222: *aggiak*, 36, 38: *aggia*, 36: *aggionk*. Sõt egy adatban *di*-t is találunk: 12: *imadiak*. Megjegyzem, hogy ez egyébként hibás alak, a szövegösszefüggés alapján *imádjad*-nak kellene lennie.

F) A *gy + j* jelölése mindig *gi*: 25: *hagion*, 24, 142, 147, 204: *hagia*, 164: *hagiatok*, 182: *hagiak*.

G) Az *l + j* jelölése: a) Ha a szóvégi *l* előtt mássalhangzó is áll, a jelölés mindig *li*: 13: *aianlia*, 179: *Aianlia*, 167: *erdõmliem*, 140: *erdõmliõn*, 68: *erdõmliõnk*, 37: *erdõmliõk*, 128: *erdõmlienek*, 116: *giakorlia*. — b) Magánhangzóközi helyzetben és szóvégen *li*, ritkán *ly*: 12: *eeli*, 186: *eely*, 157: *failalia*, 131: *feliõk*, 109: *gondoliak*, 123: *haliak*, 197: *iliõk* 'üljük', 220: *lelyõk*, 73: *parančoli*, 24: *tiztõlied*, 210, 211: *valiak* stb. (kb. 70 adat); — főnévben is: 108: *Angialia*. Néhányszor *li* írást is találunk: 206, 217: *foglaia*, 164: *haliak*, 52: *niliok*, 63: *vtaia*, 2: *valia*, 182: *valya* (kb. 13 adat); egyszer pedig: 194: *illiõk* 'üljük', 103: *illien* 'éljen'. Megjegyzem azonban, hogy az *ül* igeet hosszú *ll*-el találjuk máshol is, pl.: 197: *haromzer illi zent egihaz az õ Innepet*.¹

H) A mai *õcse* alakot mindig rövid *cs*-vel írja: 42: *õcet*, *õce*, *õcenek*, 60: *õcei*, 71, 122, 186: *õce*, 163: *õceet*; ugyanígy: 74, 163: *õcem*.

A 3. pontban tárgyalt adatok vizsgálatakor már jelentős helyesírási jellegű nehézséggel is meg kell birkóznunk, mégpedig azzal, hogy a *mosatiok*, *aianlia* típusú alakokban jelentkező *ti*, *li* jelölést hogyan kell értékelnünk: *ty*, *ly* hangnak, vagy pedig *tj*, *lj* betűkapcsolatnak kell-e tekintenünk őket, vagyis az említett jelölésmód mögött a fonetikus vagy a szóelemző írás elvét

¹ Ez az *innepet üdl* > *üll* kifejezésbeli ige etimológiájával függhet össze. — P. D.

kereshetjük-e.¹ Mivel elméletileg mindkét eshetőség fennáll, a kérdés eldöntéséhez vagy legalábbis valószínűsítéséhez magának a kódexnek a helyesírásából kell bizonyító anyagot szereznünk. A tárgyalt anyag elég világosan azt mutatja, hogy a $d + j$, $n + j$ összeolvadását a helyesírás jelöli, hasonlóképpen a $ty + j$, $ny + j$ kapcsolatban beálló teljes hasonulást, sőt a $t + j$ összeolvadását is az adatok többségében. Azaz ezekben az esetekben is — a 2. pontban tárgyalt típusokhoz hasonlóan — a fonetikus írás elve érvényesül. Ezért úgy gondolom, hogy az $l + j$ kapcsolat *li* jelölését *ly* hangnak tekinthetjük. Semmiképpen sem látnám ugyanis megokoltnak azt a feltevést, hogy a *li* jelölésben — a többi rokon típusal ellentétben — a szóelemzés elvét keressük.

Továbbra is probléma marad azonban a mennyiség kérdése. Mi lehet az oka annak, hogy a 2. pontban tárgyalt típusokban, továbbá az $n + j$, $ny + j$, $ty + j$ esetében magánhangzóközi helyzetben egészen következetesen hosszúnak jelöli az összeolvadás vagy teljes hasonulás révén keletkezett hangot, a $d + j$, $gy + j$, $l + j$ esetében eléggé következetesen rövidnek, a $t + j$ esetében pedig erős ingadozást mutat a helyesírás? Arra, hogy ennek a jelölésmódnak egyszerűen helyesírástechnikai oka volna, azaz hogy az író helyesírás-rendszeréből például a kettőzött *ggi*, *lli* jelek hiányoznának, nem gondolhatunk, mert ezeket az anyagban, ha elvétve is, megtaláljuk: 15, 222: *aggiak*, 36, 38: *aggia*, 36: *aggionk*; 16: *illietenők*, 165: *illien* 'ilyen', 209: *Illiest*, 194: *illiók* 'üljük', 103: *illien* 'éljen'; a *tti* jel a *ti*-vel szemben pedig többségben is van (vö. C) pont). Jó okkal arra sém gondolhatunk, hogy a *li* jelölésben keressünk *lly*-et, mert ezekben a példákban: 76: *az vionnan ziletöt kirali kit meg haluan*, 181: *Bőlő Salamon kirali iria* stb. a *li* jelnek csak *ly* értéke lehet.

BÁRCZI (I. OK. VII, 122) szerint a 3. pontban tárgyalt összeolvadások eredménye magánhangzóközi helyzetben csak geminált mássalhangzó lehet. Ez a feltevés elméleti szempontból igen valószínűnek látszik, a különböző emlékekben előforduló nagyszámú adat azonban ellene mond, s ezt a tényt aligha lehet teljesen figyelmen kívül hagyni. (E kérdésre vö. még: LOSONCZI: MNy. XXI, 45; HORGER, A magyar igeragozás története 125; PAIS: MNy. XXXVIII, 159; BÁRCZI, TihAl. 110; KNIEZSA, Helyesírásunk története 86; BENKŐ, A magyar *ly* hang története 23 kk., I. OK. VII, 137; PAPP: FUF. XXXII, 294; IMRE, A Szabács Viadala 65.)

Hogy az összeolvadásnak rövid vagy geminált jelölése aligha csak helyesírási jellegzetesség, ehhez néhány elgondolkoztató adalékot maga a tárgyalt anyag is szolgáltat.

Mássalhangzó után sohasem találunk geminált jelölést. Márpedig, ha a jelölésnek nem a kiejtés volna az alapja, tekintettel az adatok jelentékeny számára — legalábbis elvétve — csak elő kellene fordulnia.

Különösen tanulságos a *tti*:*ti* jelölés megoszlása magánhangzóközi helyzetben. Először is feltűnően mások az arányok az igéknél és a főneveknél (53 : 29, illetőleg 64 : 11). Ez a különbség talán azzal is összefüggésben van, hogy a főnevek anyaga eléggé homogén: zömükben *-at* képzős főnevekhez járul *-ja* birtokos személyrag; míg az igéknél különböző *t* végű tövekhez (a *t* a tőhöz tartozik, *-at*, *-et*, *-gat*, *-get*, *-hat*, *-het* képzőben van) járulnak különféle személyragok: *-ja*, *-ják*, *-játok*, *-juk*, *-jűk*. Ha az igéket tovább vizsgáljuk,

¹ A *meni* 'menj' típusú alakokkal kapcsolatban — úgy gondolom — ezt a kérdést nem kell felvetni. Az *e* típusban magánhangzóközi helyzetben használt következetes *nni* jelölés hosszú *nnny* hangra utal, s szövégen a helyesírás rövid hangot jelöl pl. a *hall-gass* típusú alakokban is (vö. 2. B/b pont).

azt látjuk, hogy a *ti*-vel irt adatok zöme a *-juk*, *-jük* ragosak közül kerül ki, s aligha lehet véletlen, hogy a *tti* : *ti* jelölés aránya a *-ja*, *-ják*, *-játok* ragos alakokban 48 : 13, a *-juk*, *-jük* ragosakban pedig 5 : 16. Valószínű tehát, hogy e mögött a jelölésmód mögött is valami nyelvi tény van, azaz ez is fonetikai okokra vezethető vissza. Feltehető, hogy a kódex írójának — illetőleg diktálójának — nyelvjárásában *lättya* ~ *lättyuk* típusú alakok éltek egymás mellett. E feltevés nem teljesen irreális volta mellett szól az a tény is, hogy — a magyar nyelvatlasz-gyűjtések tanúsága szerint — ilyen alakok ma is élnek egymás mellett a palóc nyelvterületen: Bocsárlapujtő, Bárna, Tarnalelesz, Borsodszentgyörgy, Magyarhegyemeg körzetében, s nem lehetetlen, hogy régebben nagyobb területen is megvoltak. — Ezekből az adatokból bizonyos feltevéseket talán még a mai *-juk*, *-jük* rag eredetére vonatkozóan is megkockáztathatunk. Mint ismeretes, e rag alakja eredetileg *-(u)k*, *-(ü)k* volt. (A kérdés részletes irodalmát l. HORGER i. m. 61 kk.) Valószínű tehát, hogy egy időben *lättya*, *lättyátok*, *lättyák* ~ (*mi*) *lätuk* (*lätok*) alakok éltek egymás mellett. A *lättya* stb. palatalizált sor analógiás hatására a *lätuk* (*lätok*)-féle alakokban a tövégi mássalhangzó — legalábbis egyes területeken — előbb esetleg csak palatalizálódott, majd később geminálódott is, és így vonódott el a *-juk*, *-jük* rag. (Ezt a folyamatot elősegíthette az is, hogy a *lätuk* : *lätok* alakoknak egy időben kettős funkciójuk volt: tárgyas ragozás többes szám 1. személy: 'mi látjuk' és alanyi ragozás egyes szám 1. személy: 'én látok'.) A *lättyuk*-féle rövid *ty*-s alakok visszaüthettek a *lättya*-félékre, s ez — legalábbis a helyesírásban — bizonyos ingadozást idézhetett elő.

Talán nem minden tanulság nélkül való az a tény sem, hogy a *d* + *j* összeolvadásából származó geminált *gy* az *ad* igében — tehát egyik leggyakrabban használt igékben — jelentkezik több adatban is. Ezek az adatok is — úgy gondolom — arra mutatnak, amit egyébként több más kódex adatai is támogatnak, hogy — legalábbis egyes területeken — a *gy* geminált volta másodlagos. Teljesen érthető volna az is, hogy ez a másodlagos nyúlás egyazon típuson belül is egyik leggyakrabban használt szóban jelentkezik.

Érdemes megemlíteni azt is, hogy az *atya* : *atya*, *anya* : *anya* alakok közötti különbséget a kódex helyesírása eléggé következetesen jelöli; jelöli a teljes hasonulást a *bátyja*, *nénje* alakokban is, a mai *öccse* alakot azonban mindig rövid *cs*-vel írja.

Mindezek alapján úgy látom, hogy a kódex helyesírásában a 3. pontban tárgyalt esetekben is a fonetikus elv uralkodik, bár a mennyiség jelölését illetően talán nem annyira következetesen, mint a 2. pontban tárgyalt típusokban.

Úgy gondolom, ez az anyag is a mellett az elgondolás mellett szól, hogy a XV—XVI. században a *d*, *l*, *n*, *t* + *j* összeolvadás eredménye nem volt annyira kényszerűen és típusonként egyöntetűen geminált hang, mint ma, — legalábbis nem az egész magyar nyelvterületen.

4. A következőkben nézzük meg az összeolvadás és a teljes hasonulás néhány egyéb típusát!

A) A szóvégi *t*, *d*, *gy* + *sz* összeolvadásának a következő típusait különböztethetjük meg: a) A szóvégi *t*, *d* + az *-sz* 2. személyű igei személyrag összeolvadását a helyesírás mindig jelöli: 195: *ehőztecz*, 91: *giogiulhacz*, 152: *haborgacz*, 154: *haborgacz* (2×), 92: *mehecz*, 27: *acz*, 167: *engecz*. — b) A *t* + *-sz* képző helyesírása ingadozó: 195, 207: *teczik*, 57: *tetzik*, 224: *iaczodnahnak*. (Az adatok száma azonban — mint látjuk — igen kicsi.) — c) Mindig *cz*-vel

van írva az *éjszaka* szó: 55 (3×), 56, 122, 174, 187, 189 (3×): *eczaka*. — d) A szóvégi *t*, *d*, *gy* + a *-szer* rag írása. — Legtöbb adatunk (kb. 75) a *d* + *sz* kapcsolatra van a mai *másodszor*, *harmadszor*, *negyedszer*, *ötödször*, *hatodszor* szavakban. A helyesírás az összeolvadást általában nem jelöli: 2, 22, 36, 110, 197: *Ma/fodzer*, 48, 54, 151, 172: *ma/fodzer*, 2, 24, 67, 172: *Harmadzer*, 37, 151, 172: *harmadzer*, 24, 111, 172: *Negiedzer*, 99, 226: *Ötödzer*, 99: *Hatodzer*, 226: *hatodzer* stb.; — de 151: *harmaczer*. Megjegyzem, hogy a *szer* sohasem illeszkedik, de mindig egybe van írva a számnévvel. Több adatunk van a *gy* + *sz*-re is az *egyszer* szóban. Összeolvadást a helyesírás általában nem jelöl: 3, 19, 117, 169: *egizer*, 105, 160: *Egizer* stb. (kb. 30 adat); — de: 117, 142: *eczer*, 223: *egiczer*. A *t* + *-szer* ragra egy adatom van: 158: *kecczer*.

B) A szóvégi *t*, *d*, *gy* + *s* összeolvadásának jelölésében a helyesírás ingadozást mutat: a) Az összeolvadást jelöli: 16: *Baračag*, 33, 58: *kečegnek*, 141: *kerezčegbéli*, 196: *Lehečegőf*, 97: *nemzečeghi*, 198: *nemzečegből*, 176: *segečeget*, 172: *fetečeg*; 87: *kölčegőt*, 21: *zenčeg*, 217: *zenčegőf*, 23: *valčagot*, 13: *faračagot*, 9, 10, 42: *imačagot*, 114, 207: *imačagba*, 164: *zabačagot*, 224: *Iričegnek* stb. (kb. 130 adat). — b) Az összeolvadást nem jelöli: 5: *hitfagnak*, 226: *köuetfegnek*, 74: *nemzetfegeuel*, 2: *setetfegeben*, 66: *zöuetfegnek*, 140: *kereztfege*, 19: *zentfegeőf*, 80: *zentfeget*, 116: *kifdedfegetől*, 80: *zabadfaga*, 67: *bolondfagot*, 148: *čalardfaga*, 7, 149: *irigfegből* stb. (kb. 45 adat). — c) A két fenti típus keveredését tükrözi: 92: *kerejtčeg*, 142: *kerejtčegőt*. Mint az anyag is mutatja, az *s* mindig a *-ság*, *-ség* képzőben fordul elő, az összeolvadást magánhangzóközi helyzetben és mássalhangzó után is egy *č*-vel jelöli a helyesírás.

C) A teljes hasonulást illetően következő a kép: a) Szóvégi *z* + *s* (*-ság*, *-ség*) találkozásokor a helyesírás mindig hosszú */f*-et jelöl: 37: *iga/fagaert*, 63, 126: *iga/fagnak*, 6, 31: *kő/feg* (ebben a két szóban kb. 25 adat). — b) Szóvégi *sz* + *s* (*-ság*, *-ség*) találkozásokor általában szintén: 175: *egeffegőt*, 179: *egeffegben*, 25: *gonoffagot*, 131: *gonoffagra* (csak ebben a két szóban kb. 15 adat); — de 169: *gonozfagoknak*. — c) Szóvégi *s* + *sz* (*-szer*) találkozásokor a helyesírás ingadozó: 69, 222: *mazzer*; — 142, 158: *ma/zer*. Az adatok száma igen kevés. — d) Szóvégi *d* + *n* találkozásokor a helyesírás általában nem jelöl hasonulást: 22: *adnank*, 162: *bankodnak*, 153: *beuölködni*, 100: *četeködnének*, 215: *engedne*, 199: *erőfödneiek*, 50: *fogadna*, 90: *förödne*, 51: *gondolkodneiek*, 67: *haladna*, 92: *harmadnap*, 135: *hafadni*, 10: *imadnaia*, 199: *ketölködnőnk*, 165: *maradna*, 189: *setetödni*, 155: *zenuedni*, 126: *tudnya* stb. (kb. 90 adat); de — kizárólag az *ad* és a *tud* ige esetében — gyakoriak a teljes hasonulások alakok is: 27: *anni*, 189: *anna*, 204: *annak*, 33, 46, 64, 153: *tunnonk*, 127: *tunnoiok*, 38: *tunna*, *tunnak*, 50: *tunnia*, 59: *tunnaiak* stb. (kb. 45 adat). E két ige nem hasonulások adatainak a száma kb. 25. — e) Az *ad*, *tud* igékéhez hasonló ingadozást mutat a *gy* + *n* írása is a *hagy* igében: 83: *haginaia* (2×), 174: *hagnia*, 212: *hagnaia*, 219: *hagnia*; — de: 29: *hannaiak*, 98: *hannoiok*, 127: *hanni*, 136: *hannonk*. Tudós etimológiával: 51: *hadnya*, 168: *hadnanak*, 195: *hadnaia* (bár az is lehetséges, hogy ezek szabályos depalatalizált alakok). — A *hogynem* írása — ha a két szó egybe van írva — mindig *honnem*: 34, 63, 68, 84, 104, 125, 144, 185, 206, 211, 222; de különírva: 63: *hoğ nem*. Megtörténik a hasonulás az *egynéhány* szóban is: 84: *ennehani*, 119: *ennehan*, 177: *Ennehani*. — f) Jelzi a *gy* teljes hasonulását is *t* előtt a *vagytok* és a *hagytak*-féle alakokban: 28: *uattok*, 70, 167: *vattok*; 11, 20, 71: *hattiak*, 90: *hatt[an]jak*, 99: *hatta*. Elképzelhető azonban az is, hogy az utóbbi esetben zöngétlenülésről van szó *had-ta*-féle alakból (vö. e) pont).

A 4. pontban tárgyalt anyag azt mutatja, hogy a fonetikus írás elve már nem érvényesül olyan következetesen, mint a 2. vagy a 3. pontban tárgyalt esetekben, s itt — bár az egyes típusokban más és más mértékben — erőteljesebben jelentkezik a szóelemző írás hatása is. A *látsz, egészség, igazság, vagytok* típusú alakok fonetikus írása lényegében eléggé következetes. A *d*-nek, *gy*-nek az *n* előtt való teljes hasonulásában is felfedezhető a következetességnek bizonyos nyoma annyiban, hogy a fonetikus írás elsősorban néhány szóban jelentkezik (*hogynem, egynéhány* és *ad, tud*). Igen jelentős szerepe van azonban a szóelemzés elvének a *-ság* képzős, különösen pedig a *-szer* ragos alakokban. Felmerül a kérdés, mi lehet ennek a magyarázata? A magam részéről a következőkre gondolok. Ismeretes, hogy összetett szavak határán az *t, d, gy + sz, s* összeolvadása ma nem olyan mértékű, mint ha az *sz, s* toldalékban van. A *látsz, tudsz, hagysz* alakok *lácc, tucc, hacc* ejtése ma eléggé általános, és nem is kifogásolható. Ugyanakkor a *Margitsziget, vadszamar, ágyszalma* szavak *Margicciget, vaccamar, áccalma* ejtése ritka is, és helytelennek is minősítjük. Hasonlóképpen a *segítség, szabadság, nagyság* alakok *segiccség, szabaccság, naccság* ejtése ma még a köznyelvben is elég gyakori, s nem is szoktuk helyteleníteni (bár a nem affrikált ejtés — úgy gondolom — ebben a típusban ma eléggé terjed). A *kütsudár, hadsegéd, ágysarok* alakok *kúccsudár, haccsegéd, áccsarok* ejtése pedig ritka is (a nyelvjárásokban sem nagyon van meg), és helytelen is. Úgy látom, hogy az e típusú szavak kritikus hangjainak ejtésében bizonyos összecsiszolódás (nemcsak a zöngesség szempontjából, hanem a képzés helye szerint is) történt ugyan, de nem váltak affrikátává. Arra gondolok tehát, hogy nyelvünknek ez a tulajdonsága nem lehetett-e meg a XV—XVI. században is. Mivel a *-ság* képzőnek, különösen pedig a még nem is illeszkedő *-szer* ragnak önálló szó voltát ebben az időben még jobban éreztették, az összeolvadás talán nem volt olyan mértékű és annyira tökéletes, mint a *rontsuk, látsz* típusokban. E mellett a feltevés mellett látszik bizonyítani az is, hogy a *-szer* ragos alakok írásában az összeolvadás jelölése egészen kivételes (kb. 3 : 105), míg a *-ság* képzősöknél már jóval gyakoribb (kb. 130 : 45), ugyanis a *-szer* toldalék-szerepének kialakulása nyilvánvalóan jóval későbbi, mint a *-ság*-é. Arra, hogy e két típus adatainak ejtése talán már közeledett az affrikátáké felé, de még a fül számára is világosan felismerhetően nem volt olyan — úgy gondolom —, utal a kódex írójának az a helyesírási viaskodása is, amit a 92: *kerejtceeg*, 142: *kerejtcegöt*, 223: *egiczer* és esetleg 158: *kecczer* (olvasása *kéc-szer*?) alakok is mutatnak. Arra gondolok tehát, hogy az itt jelentkező szóelemző írás mögött is fonetikai tényekre támaszkodó nyelvi tudat van.

5. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan jelentkezik a más-salhangzók képzésének módja szerinti hasonulás (zöngésülés, zöngétlenülés) az emlék helyesírásában.

A) Zöngésülés: a) A szóvégi *k* zöngésülése *-ba, -be, -ban, -ben, -ból, -ből* rag előtt: 62: *Aiandekogbol*, 39: *Almogban*, 56: *baluanioqba*, 45, 127, 129: *binöqben*, 224: *deagból*, 80, 168: *dolgogba*, 36: *egi hazagban*, 65, 162: *eleiöqben*, 131: *elmetöqben*, 21, 196, 203, 227: *emböröqből*, 14: *földieqben*, 214: *habogba*, 65: *harmadigban*, 114: *hafadeegba*, 9, 16, 61, 198: *igegben*, 134: *keduöqben*, 155, 188: *kezőből*, 16, 48, 97, 211, 218: *kigből*, 175: *köligba*, 119: *lelöqbe*, 184: *lölköqben*, 45: *lölköttöqbe*, 125: *magogba*, 1: *mennieqben*, 161: *mertegben*, 98: *ruhazatongba*, 74, 123, 194: *zeegben*, 37: *zúöqngbe*, 99: *teftöqngben*, 119: *valameligben*, 90: *veröqben* stb. (kb. 175 adat). — Néha azonban a *k* nem zöngésül: 174: *egiebekben*,

60: *haragonkba*, 174: *Iduőzitenkben*, 124, 181: *igekben*, 56: *meliekből*, 88, 222: *mindinikben*, 54: *testőkben*, 217: *vronkban* stb. (kb. 15 adat). Érdemesnek tartom megemlíteni, hogy míg magánhangzó után álló *k* esetében (a *k* akár a *t*höz tartozik, akár többesjel, akár birtokos személyragban van) a zöngésülés — nem zöngésülés aránya kb. 165 : 10, addig mássalhangzó után álló *k* esetén (-*nk* birtokos személyrag) 10 : 4 (= 25 : 10). — b) A szóvégi *t* zöngésülése -*ba*, -*be*, -*ban*, -*ben*, -*ből*, -*ból* rag előtt: 7: *alladban*, *alladbol*, 227: *Abrazadban*, 115, 122: *dčiredben*, 188, 210, 219: *eledben*, 89, 143; *hidbe*, 10, 42, 113, 149: *ielőnedből*, 209: *magiarazadba*, 86: *Nemzedből*, 37, 64: *zeretedben*, 61: *zigedben*, 30: *tizdből*, 51: *törteenedből* stb. (kb. 40 adat). — Gyakran azonban nem zöngésül a *t*: 200: *akaratba*, 10: *ezűftből*, *ielőnetből*, 107, 111: *kenetben*, 219: *Nazaretben*, *Nazaretbe*, 203: *nemzetből*, 116: *palaftban*, 190, 204: *zerzetben* stb. (kb. 20 adat). Érdemes megemlíteni, hogy míg a körülbelül 40 zöngésült *t* között mindössze kettő van olyan, hogy a *t* előtt mássalhangzó áll: 85: *meg ekőfűlben*, 30: *tizdből*, addig a 20 nem zöngésült *t* között ötöt találunk ilyet: 10: *ezűftből*, 194: *iftből*, *vfben*, 116: *palaftban*, 80: *tiztben*. Az sem teljesen érdektelen, hogy az e típusú adatok jelentős részében az író egészen különleges helyesírást honosít meg: 33, 46, 61, 141, 227: *te,tdben*, 141: *te,tdbeli*, 189: *teftdből*, 136: *palaftdba*. Úgy gondolom, az is több az egyszerű véletlennél, hogy például a *Názáret* tulajdonnév *t*-je sohasem zöngésül: 152, 154: *Nazaretbeli*, 152: *Nazaretből*, 219: *Nazaretben*, *Nazaretbe*. — c) A *p* a -*ben* rag előtt zöngésül: 151: *leebben* 'lépben' (csak egy adat van rá). — d) A *k* a -*dős* képző előtt nem zöngésül: 10: *pőkdőse*, 163: *zőkdőfuen*. — e) A *v* zöngésítő hatását a helyesírás körülbelül 350 adatból egyszer sem tünteti fel, kétségtelennek tekinthető tehát, hogy ez a jelenség a kódex írójának nyelvében nem volt meg. — f) Nem állapítható meg viszont — helyesírástechnikai okokból —, hogy a *varofban*, *zerzefből* stb. alakokban az *s*-et a *b* zöngésítette-e. Valószínű azonban, hogy igen. Még kevésbé dönthető el megnyugtató módon az, hogy a *tömlőczbe*, *tanačbol*-féle alakokban *c*-t, *cs*-t, vagy *dz*-t, *dzs*-t kell-e feltennünk. Erre a korra vonatkoztatva már az utóbbi sem elképzelhetetlen. A *dz* hang a DebrK. 1. kezének nyelvében már minden bizonnyal megvolt. Erre mutat a több *adzig* 'addig' alak is: 12: *adzeeg*, 25: *adzig*, 29: *adzyg* stb. és 205: *őuedzeg őtet* (vö. BÁRCZI, Hangtört.² 158—9).

B) Zöngétlenülés: a) A zöngétlenülést *d* + *t* esetén következetesen jelöli: 95, 100, 165: *atta*, 179: *Aniattol*, 27: *atiattol*, 128: *čeleköttének*, 60: *engetenek*, 184: *feletteti*, 171: *fogatta*, 28: *imattatok*, 145: *iftenőttől*, 70: *marattok*, 33: *montak*, 35: *monta*, 25: *munkalkottak*, 176: *ragatta*, 105: *zakattanak*, 52, 142: *zenuetteti* stb. (kb. 50 adat). — b) A *d* + *k* esetében a zöngétlenülés jelölése szintén következetes: 164: *feletkőzneiek*, 6, 11, 20: *imatkozuan*, 104: *imatkozok*, 216: *Imatkozal* stb. (kb. 35 adat, túlnyomó többségében az *imádkozik* ígére). — c) A *d* + *h* esetében a jelölés ingadozik: 213: *athatna*, 1, 34, 182: *monthatiok*, 77: *tuthatot* stb. (kb. 10 adat); — de: 49: *adhatonk*, 6, 8: *földhöz*, 60: *maradhaf*, 101: *mondhatia*, 148: *tudhatnanak* stb. (kb. 15 adat). — d) Hasonló képet mutat a kevés adatú *b* + *h* kapcsolat is: 7: *sephette*, 101: *sephetuen*; — de: 222: *sebhöttetuen*. — e) A *g* + *h* kapcsolatban azonban nincs zöngétlenülés: 17: *foghattia*, 175: *foghatanak*, 142: *ördőghöz*, 10, 210, 212, 227: *veghetetlen*. — f) Nem találunk zöngétlenülést a *g* + *t* kapcsolatban sem: 79: *bodogtalan*, 54: *eegtől*, 209: *ellenfejtők*, 13: *fogta*, 183: *keuanfagtol*, 160, 214: *Napfagtol*, 105, 224, 228: *ördögtől*, 228: *veragtol* (kb. 20 adat). — g) Hasonlóképpen *g* + *s* esetén: 8, 140, 166: *bodogfagot*, 23, 100: *Bodogfagof*, 197: *fogfagbol*, 196: *hazugfagof*, 143: *kazdagfaggal*, 122: *ördögfegőt*, 38: *vendegfegbe* stb. (kb. 50 adat);

— de 130: *hazuk/agot*. Megjegyzem, hogy az *s* mindig a *-ság*, *-ség* képzőben fordul elő. — h) A *b + s* kapcsolatban zöngétlenülést szintén nem jelöl a helyesírás: 94: *kiffefegnek*, 49: *külbömfegen*. — i) Az *egyház* szó írásában mindig *gy* hangot (általában *gi* jelölést) találunk (kb. 110 adat). — k) Helyesírási okokból nem állapítható meg a zöngétlenülés megléte vagy hiánya a *z + t* kapcsolatban a *hordoztat*, *vitézkedik*, *szűzhöz* típusú alakokban.

C) A zöngésülés, illetőleg zöngétlenülés általában csak szóban történik meg. Két szó határán egészen ritka, de néhány adatot találunk rá: 92: *ugi tiztől[teff]iek mind bizon I,ten*, 220: *örög bodog/agban*, 221: *varofik kyh*.

D) Találunk az emlékből néhány olyan zöngésülést és zöngétlenülést is, elsősorban a *k* és a *t* hanggal kapcsolatban — tehát abban a két hangban, amely a helyesírás szerint erre a jelenségre a legérzékenyebben reagált —, amelyek fonetikai okokkal aligha magyarázhatók: a) Szóban: 28: *örög/egők*, 228: *zugfeg*, 153: *videgre*, 205: *Barad/agrol*, 87: *zöued/egnek*, 35: *mutadnad*. — b) Két szó határán: 52: *mindön egék ef ködög agiatok*, 205: *öuedzeg ötet*; 6: *kezdeg oldoznia*, 181: *kezdeg az*, 191: *ő zent fel/eged hogi*; — 114: *felig embör f felik loh*, 49: *földik alaziok*, 56: *ördök is*, 223: *vegik az*. Ezek az adatok valószínűleg téves helyesírási visszaütést tükröznek. Valószínűleg ilyen jellegű a 86: *kwnniebbödíg vala* alak is (vö. 5. A/e pont).

A zöngésülés, illetőleg zöngétlenülés vizsgálata azt mutatja, hogy a fonetikus írás elve és a szóelemző elv e területen meglehetősen kereszteződik. Feltűnő, hogy a zöngésülés mértéke jóval erősebb, mint a zöngétlenülésé (kb.: 215 : 35,¹ illetőleg 100 : 200; ha ez utóbbiból le is vonjuk a sok adatú *egyház* szót, akkor is kb. 100 : 100). Igaz, hogy a zöngésülés anyaga sokkal homogénabb, mint a zöngétlenülésé (*k*, *t*, *p + b*, illetőleg *d*, *g + t*; *b*, *d*, *g*, *gy + h*; *b*, *g + s*; *d + k*).

A vizsgált adatok zömében a szóvégi mássalhangzó *k*, *t*, illetőleg *g*, *d*. Érdemes tehát megnézni azt is, hogy a helyesírás megvilágításában e hangok egymáshoz viszonyítva hogyan reagálnak a tárgyalt jelenségekre.

Azt látjuk, hogy a *k* sokkal hajlamosabb a hasonulásra, mint a *g*:

<i>k + b</i> :	hasonult <i>k</i>	175;	nem hasonult	<i>k</i>	15
<i>g + t</i> :	„	<i>g</i>	— ;	„	„
<i>g + h</i> :	„	<i>g</i>	— ;	„	„
<i>g + s</i> :	„	<i>g</i>	1;	„	„
				<i>g</i>	50

A *t* és a *d* viselkedése már kevésbé elütő a hasonulás iránti hajlamot illetően:

<i>t + b</i> :	hasonult <i>t</i>	40;	nem hasonult	<i>t</i>	20
<i>d + t</i> :	„	<i>d</i>	50;	„	„
<i>d + k</i> :	„	<i>d</i>	35;	„	„
<i>d + h</i> :	„	<i>d</i>	10;	„	„
				<i>d</i>	15

Azt, hogy a *d* jóval hajlamosabb a zöngétlenülésre, mint a *g*, mutatják azonos típusú adataik is:

¹Ez utóbbi adatok közé nem vettem fel a zöngétlen msh. + *v* kapcsolatokat, ahol a zöngésülés nem jelentkezik (vö. 5. A/e). Nem vettem fel azért, mert ez a jelenség a nyelvjárások zömében és a köznyelvben ma sincs meg, a többi típus pedig ma is él.

$d + t$:	hasonult d	50;	nem hasonult	d	—
$d + h$:	„	d	10;	„	„
$g + t$:	„	g	—;	„	„
$g + h$:	„	g	—;	„	„
					d 15
					g 20
					g 7

Úgy gondolom, hogy ezek a tények sem magyarázhatók csupán helyesírási okokkal, hanem mélyebb, nyelvi, fonetikai alapokra vezethetők vissza.

6. Vizsgáljuk meg a képzés helye szerinti hasonulás jelölését is! a) Az $n + b$ kapcsolatát általában a szóelemző írás elve szerint írja: 36, 201: *binból*, 100: *I,tenben*, 117: *kemenb*, 134: *kenban*, 110: *tómienbe* stb. (kb. 30 adat); — de: 177: *Balatomba*, 118: *kememb*. Mindig m -mel írja a *különb*, *különben*, *különbözik* szavakat, de ezeknek m -mel való írása e korban eléggé általános. — b) Az $ny + b$ esetében a helyesírás szintén ingadozó: 222: *kemeniben*, 4: *Meniben*, 10: *toroniba*; — 10: *toromban*, 11: *toromból*, *Toromba*, 205: *toromba*; — leggyakrabban azonban n -nel írva: 110: *Aranba*, 183: *Azsonba*, 187: *Barfomba*, 178: *tartomanba*, 95, 170: *Tőrüenbe* stb. (kb. 15 adat). — c) Az $ny + t$ jelölése nt : 97, 100: *tőrüent*. — d) Az $ny + n$ jelölése nn : 22, 26: *azzonnak*, 185—6: *Mennek*, 10: *toronnak*. — Persze mindezekben eredeti n -nel is számolhatunk.

Ezen a területen tehát szintén szóhoz jut mind a fonetikus, mind a szóelemző írás elve.

7. A mássalhangzó-kiesésre kevés példát találunk, néhány azonban akad: 88: *a keerbe*, 120, 223: *kulte*, 207: *ket fengnüre a főlől*, 99: *örömfben*. Itt említem meg a többször előforduló (pl. 126, 160, 182) *monnak* alakot; de 14, 97 stb.: *mondnak* is. A szótagzáró l kiesésére nem találtam adatot, valószínű tehát, hogy ez a jelenség a nyelvemlék írójának nyelvében nem élt.

8. Következtesen hiátustöltő j -vel írja a *reája* (*reiaia*) szót, pl. 39, 51, 106, 158, 187, 218 stb. (kb. 30 adat). De találunk hiátustöltő j -t más adatokban is, pl. 24: *egihazziak*, 129: *miatta*, 41: *tiied*, sőt h -t is: 224: *menniehek*.

9. Annak megállapítása végett, hogy a felvázolt helyesírási sajátságok mennyire az 1. kéz jellegzetességei, érdemes legalábbis néhány főbb típust összevetni a többi kéz adataival is.

2. kéz: a) A t , $d + s$ összeolvadását a *kétség*, *szabadság* típusú alakokban általában nem jelöli (kb. 30 adat közül mindössze 3-ban van cs értékű jel). — b) A k , t zöngésülését b előtt nem jelzi (kb. 55 adatban egy zöngésült nincs). — c) A d zöngétlenülését h előtt általában nem jelöli (kb. 20 adatban 3 a t -vel írott). — d) A d hasonulását t -hez jelöli. — e) A t , $d + sz$ összeolvadását a *látsz*, *tudsz* típusban jelöli (cz), a *másodszor* típusban nem. — f) A *hogynem* írása általában *hod nem*.

A 3. és a 4. kéz anyaga az a)—e) típusban lényegtelen mennyiségi eltéréseket nem tekintve ugyanazt a képet mutatja, mint a 2. kéz. Érdemes megemlíteni azonban, hogy a 4. kéz egy-két adatban a gy hasonulását is jelzi: 501: *ech'haž*, 533: *ech'haznak*, 497: *ech'zer* (ejtése valószínűleg *étyház*, *étyszër*; vö. 499: *maghzach'a*, 493: *mutacha* 'mutatja', 513: *Achyam* 'atyám'; vö. még K. NIEZSA i. m. 128).

Az 5. kéznél a fonetikus írás egy kissé ismét előtérbe nyomul, elsősorban a k -nak b előtti zöngésülésében, de arányaiban meg sem közelíti az 1. kezét.

A 6. kéz anyaga nagyon szegény, s így általános kép megrajzolásához nem nagyon alkalmas.

10. A fentiekben az egyes típusok tárgyalása során már tettem bizonyos észrevételeket. Úgy gondolom azonban, hogy ezeken túlmenően még néhány más, általánosabb érvényű következtetést is levonhatunk, illetőleg néhány ilyen jellegű feltevést is megkockáztathatunk.

Ez az anyag, különösen pedig az 5. pontban tárgyalt hasonulás-típusok kétségtelenné teszik, hogy az 1. kéz szövege — vagy legalábbis a szöveg jelentős része — diktálás után íródott. VOLF GYÖRGY (Nytár XI, XI—XIV) ugyan néhány adatból — elsősorban a *t* és a *c* írásának felcseréléséből — arra következtet, hogy a kódexet másolták. Ilyen jellegű hibát azonban ő az 1. kéztől mindössze hármát sorol fel (XII. l.), s ez a szöveg terjedelméhez viszonyítva vajmi kevés. Annak bizonyítására, hogy a ránk maradt kódex nem eredeti fogalmazás, hanem másolat, ez is elég, de a hibás olvasást a kódex diktálója is elkövezhette, annál is inkább, mert a három hibás szó közül önmagában egyik sem értelmetlen.

Nagyon valószínűnek tartom, hogy a diktálás nem értelmi egységenként, szócsoportonként, hanem elég következetesen *s z a v a n k é n t* folyt. Csak ezzel magyarázható, hogy olyan hasonulások, amelyek szóban szinte törvényszerűek (pl. *k + b*, *t + b*, *t + d*, *d + k*), szóhatáron szinte sohasem állnak elő: 3: *íjtennek barania, velagnak bínét*, 7: *zarandoknak Bölcsfeget*, 8: *örök bodogfagot*, 2, 14: *zent doktorok*, 12: *zent Borbatah*, 12: *mind két*, 169: *vad kan* stb. Ilyen jellegű hasonulást a helyesírás alig tüntet fel egyet-kettőt: 230: *örög bodogfagban*, 221: *a varosik kyh*. — Az *s* kötőszó azonban igen gyakran egybe van írva az utána következő szóval, így valószínű, hogy ezeket a diktáló együtt is ejtette. — A *meg* igekötő ebben a korban talán még nem tapadt annyira egy szóvá az igéjével, mint ma. Egyrészt ugyanis mindig külön van írva, másrészt a sok adatról egyetlen példa sincs a zöngétlenülésre még *-g k-* viszonylatban sem, pedig egy hangsúllyal való ejtés esetén ez szinte elképzelhetetlen, még akkor is, ha figyelembe vesszük azt, hogy a *g* zöngétlenülése nem olyan gyakori, mint például a *k* vagy a *t* zöngésülése.

Ez az anyag azt is mutatja, hogy a hasonulásnak, összeolvadásnak azok a fő típusai, amelyek a mai köznyelvben és a nyelvjárások jelentős részében közösek, lényegében már a XVI. században is éltek, feltehető azonban, hogy minden lehetséges típusban nem azonos mértékben valósultak meg.

Végül megállapíthatjuk, hogy a Debreceni Kódex 1. keze mögött fonetikai szempontból jó hallású ember volt, s helyesírási rendszerében a fonetikus elv sokkal nagyobb mértékben érvényesült, mint e kor írásos maradványaiában általában.

IMRE SAMU

A labializáció egyik forrása

1. Lassanként általános véleménnyé válik, hogy a legtöbb „független” hangváltozás „függetlenségének” a napjai meg vannak számlálva, egyre többről derül ki, hogy asszociatív vagy helyzeti függő változásból erősödött fel analógiával (vö. pl.: PAIS: MNy. XLVI, 9,105; BENKŐ: I. OK. VII, 514—5, Pais-Eml. 81—9, MNy. LIII, 179—182; stb.).

Az alábbiakban a labialis képzésű mássalhangzóknak a szomszédos magánhangzókra való hatását óhajtom néhol igazolni, máshol valószínűsíteni. A labialis mássalhangzók közé számítom nemcsak a *b*, *p*, *m*, *β*, *v*, *f*-et, hanem az

s (=š) hangot is, mely a magyarban feltétlenül ajakkerekítéses. GOMBOCZ így írja le: „az š képzések az ajkakat csucsorítjuk (az š ajakartikulációja körülbelül az 'o' hangénak felel meg) és előretoljuk” (Fonetika 20). Hasonlóan nyilatkozik BALASSA (Fonetika 123), SIMONYI BÉLA (A beszéd 277), BÁRCZI (Fonetika 20; másként LAZICZIUS, Fonétika 72—3). De az š más nyelvekben is labialis (vö. pl. SIEVERS, Lautphysiologie 72 stb.). Arra, hogy a labialis képzésű mássalhangzóknak a szomszédos magánhangzóra labializáló hatása lehet a magyar nyelvtörténetben, már többen, több jelenséggel kapcsolatban rámutattak.

Így a vasi Hegyhát nyelvjárásának ő-zésében SOMOGYI GÉZA (MNy. XVIII, 60) — bár elfogadja LOSONCZI elméletét is (NyK. XLIV, 373 kk., XLV, 45 kk., 195 kk.) — úgy látszik, ilyen hatások eredményét vagy legalábbis segítő közreműködését látja: „Ha az *ë* hangot *k ö z v e t l e n ü l* megelőzi v. követi egy *a j a k h a n g ú z á r ó h a n g* v. réshang, akkor *m i n d i g* *ö* hangzik helyette, mert a mássalhangzó ejtése közben kifejtett ajakműködés hatással van a magánhangzó ejtésére. Így van ez a *b, p, v, f* előtt és után”; az *m* mellett SOMOGYI szerint nem.

Az ősmagyarban a szóeleji *β* összeolvadása a következő *i*-vel eredményezett *ü*-t: *öt, öl ige, víz ~ ügy* stb. (vö.: TOIVONEN: FUF. XXIX, 160; BÁRCZI, Hangtört. 26; BENKŐ, Nyjtört. 68). Talán ide vehető a székely *vires ~ köznyelvi üres*, továbbá a *Versény ~ Ürsény* helynévpár is (vö. GOMBOCZ: MNy. XXII, 7). — De keletkezhetett *ü* a hangzóközi *v*-nek — vagy inkább *β*-nek! — a megelőző *i*-be való beolvadásával is: *kives ~ kifés > kües* (vö.: BÁRCZI, TihAl. 82—3, Hangtört. 38; BENKŐ, Nyjtört. 78; MNy. LIV, 20). LOSONCZI említi (NyK. XLIV, 395) BEKÉRE hivatkozva, hogy a cseremiszbén is előfordul *i > ü* a magánhangzó után elvesztett labialis mássalhangzó miatt.

Egy másfajta ilyen labializáció lehetőségére KNEZSA (Helyesír. Tört. 56—7) és az ő nyomán BENKŐ (MNy. XLIX, 20) mutat rá: ez az *á > ā (ā)* változás a szóeleji *b* után következett be a Dunántúl déli részén a XIV. században, majd — úgy látszik — visszahúzódott. Az írásban *oo* jelölések alakjában tűnik fel.

2. Ahhoz, hogy a labialis mássalhangzóknak megmaradásos, nem beolvadásos labializáló hatását igazoljuk, olyan tiszta eseteket kell találnunk, melyekben teljesen valószínűtlennek látszik minden más ok (pl. LOSONCZI elmélete). Ilyen esetek vannak! A nagykanizsai nyelvjárásban *összevüssza, übola, ümádkozik (!?)*, *üpa, vügyáz* alakok hallhatók (NyF. 48. sz. 11), tehát az *ü* a *v, b, p, m* hatására még vegyes hangrendű szókba is beférkőzik. Romhányon (Nógrád megye) magam is feljegyeztem némileg köznyelvesedő iskolásgyermek beszédében *vülágon* adatot, a MTsz. pedig Nagykállóról közöl *elsülímál* 'elcsen, eldug' adatot.

Nem magyarázza meg LOSONCZI elmélete (NyK. XLIV—XLV. id. helyek) a köznyelvi *hüvely, hüvelyk, kövér, rövid, süveg* szavak *ü*-jét. Ezeket inkább a BÁRCZI-féle *köves, töve, főveny*-típusoba (TihAl. 82—3) sorolnám, hozzátéve, hogy nem tudom, mennyire hihetünk az írásnak a *v (β)* kiesésére vonatkozólag: a labializáció legalább is megtörténhetett a *v*, illetőleg *β* megmaradásával is a *hüvely, kövér* stb. esetében.

Némileg megint más körülmények közt megy végbe a hasonulásos labializáció a köznyelvi *böngé, böngész, füge, fülemüle, sörét, sötét, sügér, süket, süpped* szóban, a *Fülek, Sümeg, Süpek*¹ helynevekben, a nyelvjárási *börbécs* Erdély

¹ E két utóbbi helynévre KUBÍNYI LÁSZLÓ hívta fel a figyelmemet.

(EtSz.); *bürge* 'birka' Kiskunhalas, Szentés, Kecskemét, Torontál megye, Rimaszombat vidéke (MTsz.); *büge* Palócság (MTsz.) ~ *püge* Kiskunhalas (MTsz.); *csüpké* Udvarhely megye (MTsz.) ~ *bücske* Somogy, Sopron stb. (MTsz.) 'a csipkebokor és a termése'; *Föcske*, *Föstetics* családnevek, vasi Hegyhát (MNy. XVIII, 60); *jüllér* számos történeti adat (NySz.); *köserű* Páka (MNy. XXIII, 589); *köseren* Körmend (Nyr. XXIX, 383); *müse* csángók (HORGER, MNyelvj. 76; HEGEDŰS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések 159, 221); *ösmer* ~ *üsmer*, pl. Ipolyvidék (Nyelvatlasz), Vác (NyF. 10. sz. 15, 51, 54); *pöcsét*, pl. vasi Hegyhát (i. h.); *pücen* Nagykanizsa (i. h.); *pühen* (uo.); *püstöly* 'pisztoly' Hegyhát (KASSAI IV, 156); *püstöl*¹ 'ua.' Békésdoboz (MTsz.); *sükeres* (Dunántúl); *sükér* történeti adatok (NySz.); *sült*² 'előre ugró eresz' Kemence (NéprÉrt. XXIX, 295): új német jövevényszó a német *Schild*-ből; *üment* Nagykanizsa (i. h.); *vüdek* (uo.); *vüsel* (uo.); *vüselő* 'viselő ruha' csángók (HEGEDŰS i. m. 347).

Félresikerültnek tartok minden olyan próbálkozást, mely a fenti adatok némelyikét kizárólag népetimológiával, játszi szóalakítással (*fülemüle*), nyelvjáráskeveredéssel kívánná megmagyarázni. Szilárd meggyőződésem, hogy a labialis mássalhangzók hasonító hatásával *l e g a l á b b i s* rész-tényezőként számolnunk kell a felsorolt esetekben.

Elméletileg lehetne a *füst*, *fül* stb. szavainkat LOSONCZI módján magyaráznunk. Ezzel szemben ezeknél mégis inkább az én elgondolásomat, a labialis mássalhangzók hasonító hatásának feltevését támogatja BÁRCZINAK az az észrevétele, hogy *e* szavak — és éppen a labialis mássalhangzó utáni *i* hangzósak — nem illenek be adataikkal a LOSONCZI-féle elméletbe, mert csak a XV. században tűnnek fel labialis alakjaik (Hangtört. 39).

Mint az adatokból megállapítható, ez a fajta *i* > *ü* változás nemcsak asszociatív, hanem *helyzeti* jellegű is, mert szinte kivétel nélkül hangsúlyos, eredetileg hangsúlyos helyzetben mutatkozik.

Persze, nekünk is felelnünk kell arra a kérdésre, hogy a köznyelvi *tündér*, *ünnep*, *ürge*, *üzen*, történeti *rüdeg*, *lüdérc*, nyelvjárási *üger* Nagykanizsa (i. h.) alakok *ü*-jének mi a magyarázata. Ez a csoport nem egységes. A *tündér ü*-je már az alapszóban meglehetett (vö. SzófSz.). Az *ünnep*-ben az előtag már az összetétel előtt labializálódhatott, s az összefüggés később is világos maradhatott, vö. PeerK.: *Wdnepeth üdol* 'ünnepet szentelj' (NySz.). Az *üzen* talán az *üz* mozzanatos képzése (egy NySz.-adat támogatja ezt az ötletecskét), s így a labializáció már az alapigében végbemehetett. A *rüdeg*, *lüdérc*, *könyér* ~ *könyér*, *üger* esetében feltehető a *siket* ~ *süket*, *siker* ~ *süker*, *setét* ~ *sötét*, *ismer* ~ *ösmer* ~ *üsmer* ingadozások analogikus hatása (hasonlóan: BÁRCZI, Hangtört. 39).

3. Hogy az *a* (= *á*) > *o* változás nemcsak zártabbá válási, hanem labializációs folyamatnak is felfogható, arra többen rámutattak (vö. pl. BÁRCZI, Hangtört. 42). Az ide vonatkozó eseteket azonban általában elhasonulással (*á*—*á* > *o*—*a*) magyarázták a *Pongrác*, *rovás*, *Borbála* stb. esetében (MELICH: MNy. II, 103; GOMBOCZ, BTLw. 142; HORGER: MNy. X, 10; BÁRCZI: i. h.). Ha csak

¹ Számomra most már valószínűbbnek látszik a *pistol* ~ *pistö* > *püstol* ~ *püstó* > *püstöl* ~ *püstöly* ~ *püstó* sor a *pistol* > *pistöl* > *püstöl*-nél.

² A zárt szótag végi *l* a felső nyelvállású *i*-t nemigen labializálhatja! Az Ipoly vidékén például a zárt szótag végi *l* előtti *ë*-ből szinte kivétel nélkül *ö* lett, viszont sok helyen még a köznyelvi *külső* szó helyett is *külső*-t mondanak.

tisztán elméletileg döntenénk, akkor is valószínűbbnek kellene tartanunk a hasonulást az elhasonulásnál, hogyha helyzetileg mindkettőnek a lehetősége egyaránt adva van. A labialis mássalhangzók hatását, mint az $a > o$ változás okát nem én említem először. SZINNYEI felteszi, hogy a magánhangzót megelőző vagy követő labialis mássalhangzó okozhat labializációt (NyK. XXVII, 369—70). Példái azonban nagyobbbrészt rosszak, kétesek, noha említi a *portéka*, *borbély*, *rovó* szót is, melyet én is így magyarázok.

A tüzetesebb vizsgálat több érvet ad kezünkbe az $a - á > o - á$ elhasonulásos magyarázattal szemben.

A) A köznyelvivé vált $a > o$ -t mutató esetekben a következő $á$ is ott lehet ugyan, de az a mellett labialis mássalhangzó is van! Nézzük a következő példákat: Szerb *bàkrāč* > *bogrács* (EtSz.), a szerb szó a török *bakrač*-ból. A szerb-horvát és a török megfelelőkön kívül még a bolgár és albán alakok is a -zók (KNEZSA, SzJsz. I/2, 598). — Középlatin *Bàrbàra* > *Borbàla* (EtSz.). — Szerb-horvát *hàmbār*, *àmbār* > *hombár*, a bolgárban is a -zó alakok; a szláv szó az oszmán-török *hambār*, *ambar*-ból (vö.: MELICH: MNy. V, 125; SzófSz.; KNEZSA, SzJsz. I/1, 216). — A magyar *pogány* szó szláv megfelelői o -zók, a korai (XI—XIII. századi) magyar adatok viszont a -zók. Az o -s adatok csak a XIV. századtól tűnnek fel, tehát valószínű a magyar $a > o$ (NyK. XLII, 12). Ezért a szó talán inkább latin jövevény (KNEZSA, SzJsz. I/2, 719). — Latin *Pancratius*, vagy inkább g -s, de a -zó olasz alak > *Pongrác* (NyK. XIV, 74, XXXIII, 73 stb.). Az $a > o$ változás valószínűleg a magyartól függetlenül bekövetkezett e szóban az ausztriai szlovénban is a *Pongraz* vezetéknevében (NyK. XXXIII, 214), lehetséges, hogy ugyanabból az okból, mint a magyarban. — A *Tabán* szó újabban feltárt török és délszláv megfelelői a -zók (KAKUK ZSUSZA: Nyr. LXXIX, 105—6). De a régebbi, MELICH-féle etimológiája is (Nyr. XXIX, 423) a -s megfelelőkből származtat. A váci palócok viszont *Tobān*-nak nevezik a város egyik részét (NyF. 10. sz. 12). Egy közeli községben, R á don keletkezett történeti adat 1799-ből: *Tobanybúl*: rádi falurészlet (Váci püsp. lvt. acta spons. VII/11). Itt már csak a palóc nyelvjárás sajátosságai miatt sem lehet szó disszimilációról.

B) Valószínűtlen, hogy az $á$ két szótaggal előbbre okozzon elhasonulást (vö. HORGER: MNy. X, 10): latin *Barnabas*, *Barabbas* > N., R. *Borrobás*, *Bollobás* > *Borbás*, *Bolla* (NyK. XXXIII, 347; EtSz.), török **basyrkan* > *boszorkány* (EtSz., SzófSz.), török **baltyryan* > *bojtorján* (EtSz., SzófSz.). HORGER csak annyiban téved, hogy ő ezeket a változásokat független változásoknak tartja, vagyis az elvetett — és valóban elvetendő — elhasonulásos magyarázat helyett nem keres helytállót. Igaz, az *oroszlán*, *kolokány* nem magyarázható labialis mássalhangzók hasonló hatásával: de itt meg a nagyon gyakori $o > a$ nyíltabbá válás téves regressziós reciprokumára gondolhatunk.

C) Számos olyan példánk van, melyben $á$ még távolabbi szótagban sincs, tehát az elhasonulásos magyarázat eleve lehetetlen. Lássunk néhányat! Besenyő *Aslu* > *Ost(ffy)* (BÁRCZI, Hangtört. 42). — A régiségben a latin *Amadaeus*, *Ambrosius*-ból alakult *Omodaeus*, *Ombruus* adatok némelyikét SZINNYEI szerint (NyK. XLII, 26—29) nemcsak a ($á$)-val lehet olvasni, hanem o -val is; az o -zó változatokat SZINNYEI ritkább nyelvjárási változatoknak tartja. — A *boka* a -zó török megfelelőből származik (EtSz.; LIGETI: MNy. XLIII, 12). — A francia *barbier* > német *barbier* > *borbély* esetében felmerül az a kérdés, vajon nem a németben következett-e be $a > o$ változás, tudniillik

már a korai újfelnémetben zártabbá és labialisabbá vált az *a* különösen nasalisok és liquidák előtt, de más mássalhangzók előtt is (vö. pl. VIRGIL MOSER, Frühneuhochdeutsche Grammatik I/1. Heidelberg, 1929. 116—7). Így az $\dot{a} > \ddot{a}$, \dot{q} még a német átadóban történhetett meg (HUTTERER MIKLÓS szíves felvilágosítása) a váci *lokáj*, *olezanc*, *mind oléz*, *trompli* tájszavakban (NyF. 10. sz. 12). Az a tény, hogy a magyarban a *borbély* korai, XV. századi előfordulásainak többsége *a*-zó (az OklSz. 6 adata közül 5), azt valószínűsíti, hogy itt magyar változásról van szó. — Adatok bizonyítják, hogy a táji *Bornomissza* családnév és eredetibb *Bornemissza* alakja közt *Bornamissza* forma az összekötő (MNy. XVIII, 42). — A *bot*¹ szláv származtatását KNIEZSA (SzlJsz. I/2, 801) csak azért veti el, mert megmagyarázhatatlannak, példátlanak tartja a szláv *a* ~ magyar *o* megfelelést. Azt hiszem, a felsorolt és még felsorolandó többi magyar *a* > *o* változást mutató adatom kíséretében a szó újra a szláv eredetűek közé kerül vissza. (Másképp PAIS: MNy. L, 508, LIV, 531, I. OK. XII, 265. — P. D.) — A *kamra*, *kamara* szónak vannak régi és mai nyelvjárási, hangsúlyos *o*-s adatai: Erasm: Erk: *komora* (NySz.); 1588. Nagymaros: *komrajanak*, *komrajará* (MNy. XLVI, 273—4); 1789. Szokolya: *komra* (NéprÉrt. XXX, 276); mai nyelvjárási adatok: Csáb, Nógrádmarecai, Patak, Kemence, Tolmács: *komra* (Nyelvatlasz); Vác: *komrá* (NyF. 10. sz. 11); Nógrád megye: *komrá* (Nyr. IV, 425); stb. Bár a *kamora* ~ *komora* második szótagjának ma már általában kiesett *o*-ja lehet szláv eredetű is (KNIEZSA, SzlJsz. I/1, 71), és az első szótag *a* > *o* változásába a második *o* hasonító szerepe is belejátszhatott, az *m* hatását sem lehet kizárni. — A magyar *kobak* *a*-zó török alakból származik (BTLw.; SzófSz.; LIGETI: MNy. XLIII, 12). — A *Lampért* személynévnek *Lompért* alakjai is keletkeztek a magyarban (MELICH: NyK. XXXV, 126). — Olasz *mandola* alakból származik *mandula* szavunk (KARINTHY FERENC: MNyTK. 73. sz. 22). Ennek a régiségben is (KARINTHY idéz néhányat), a mai nyelvjárásokban is van hangsúlyos *o*-zó alakja. Ilyen *mondulá* alakot ejt például a váci nyelvjárás is (NyF. 10. sz. 11). — Magyar *a* > *o* változást találunk *most* szavunkban is: *ma* + *st* rag (BEKE: Nyr. XXXIX, 364; SzófSz.). A kódexekben nincs *most* adat, *mast* viszont jónéhány (NySz.). Igaz, a *mostani* származékszó már *o*-zó a MargL.-ban és a DebrK.-ben (NySz.). — Bár a *portéká*-t származtatták a német *parteke* ~ *partecke*-ből is (irodalom: SzófSz.), valamivel valószínűbb a középlatin *parthecca*-ból eredeztetnünk, mert a német szó csak a XVI. századtól van kimutatva, s a magyar adatok korábbiak (MNy. XII, 314). Hogy *a*-zó eredetire számíthatunk, azt az is igazolja, hogy a magyar *partéka* tovább jutott a szlávba *part'jeka* alakban (NyK. XXV, 300).

Van néhány bizonytalanabb eset is. A *barázda* szónak régi (NySz.) és nyelvjárási (MTsz.) *burazda*, *borazda*, *borozda* alakjait KNIEZSA nem tudja megnyugtatóan a szláv *brazda*-ból megmagyarázni (SzlJsz. I/1, 81). Könnyű lenne magyar változást feltennem, mégis megkockáztatom azt a feltevést, hogy ezek az alakok *k é s ő b b i*, ukránból való átvételek is lehetnek, melyek a korábbi szláv eredetű alakot kiszorították. Bár ez ellen azt vetnék fel, hogy nem látszik valószínűnek, hogy a kisoroszról kaptunk volna földművelési szókinszbe tartozó szót; a hangsúlyos *o*-t, *u*-t mutató alakok azonban mégis *k e l e t r e* utalnak: KolGl., Apáczai Csere, Geleji Katona, CAL., SzD.; a MTsz. nyelvjárási adatai szintén (egyetlen kivétel!). Gondolnunk kell a magyarságba olvadó ukránok jelentős számára is. — Hasonló problémát vet fel a szláv

¹ A szóra ABAFFY ERZSÉBET hívta fel a figyelmemet.

**brana* > *borona* (KNEIÉZSA, SzJsz. I/1, 102) is; *o*-s alakok szintén csak az ukránban vannak a szomszédos szláv népek közül.

Kevésbé bizonyítható, főként az etimológiák kétsége miatt, de lehetséges, hogy labialis mássalhangzók okozta labializáció ment végbe a *sorompó*, *pacok*, valamint a tájnyelvi *lobonc* 'labanc' és *nyovolya* alakokban (a származtatásra: SzófSz.; KNEIÉZSA, SzJsz. I/1, 356, I/2, 916).

De a materialista-determinista kutató nemcsak arra keres feleletet, hogy mi a változás oka, hanem arra is, mi az oka egyes alakok változatlan-ságának, „konzervatívizmusának” más alakok változásával szemben. Én nem tudom pusztá véletlennek tekinteni azt a tényt, hogy a nemzeti (=köz- + irodalmi) nyelvi *a* hangokkal szemben álló 13 váci zárt *o*-zó alak közül 11-nek labialis mássalhangzója van az *o* mellett (az adatok: NyF. 10. sz. 11—2). A Heves megyei nyelvjárás 6 felsorolt zárt *o*-zó alakjában az *o* mindig labialis mássalhangzó szomszédságában áll (NyF. XVI, 6—7). És így tovább . . .

Talán egyes török jövevényszavak *o*-inak következetes, de problematikus megőrződésben is közrejátszott a labialis mássalhangzó hatása: *bor*, *borz*, *gyom*, *kos*, *bocsát*, *bocszankodik*, *koporó* stb. (vö. BÁCZI, Hangtört. 55).

4. Az *o* > *u* változást sokkal kevésbé lehet labializációs jellegűnek tekintenünk, mint az *a* > *o*-t. Az *a* és *o* labialitása közt sokkal nagyobb a különbség, mint az *o* és *u*-é közt. Mégis feltűnő itt is néhány változás labialis mássalhangzós hangkörnyezete: *fullajtár* < középfelnémet *vorrítaere*, *vorriter* (EtSz., SzófSz.); *mustra* < olasz *mostra* (SzófSz.); *muszka* ~ *Moszkva* (KNEIÉZSA, SzJsz. I/1, 350, I/2, 893); talán-talán a *mundér* < tiroli *mondúr*, *montúr* (DOLw., SzófSz.) és a *burgonya* < olasz *Borgogna* (EtSz.). A klasszikus latin *fōrma* > középlatin *forma* > magyar nyelvjárási *furma* alakok is ide vehetők: Vác: *jófurmán* (NyF. 10. sz. 12), Ipolyszalka: *egyfurma* (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyelvjárás 6), Dejtár: *egyfurmán* (MNy. 10. sz. 332), Szokolya: *papirfurma* 'szabásminta' (NéprÉrt. XXX, 294).

A váci hangsúlyos, zárt *u*-zás 24 esete közül 19-ben labialis mássalhangzó a szomszédos hang (NyF. 10. sz. 7, 10, 12, 16, 17, 24, 59, 65); az ipolyszalkai 8 közül 6 esetben (i. m. 6, 17, 37). A labialis mássalhangzók tehát azon kívül, hogy — úgy látszik — az *o* > *u* változást is elősegíthetik, okai lehetnek az *u* megőrződésének is.

DEME is érez valami összefüggést a zárt *u*-zás és a környező mássalhangzók minősége közt, mert szükségesnek tartja, hogy a zárt *u*-zást vizsgálva külön válasszuk azokat az eseteket, melyekben az *u* előtt labialis mássalhangzó áll, azoktól, melyekben más mássalhangzó van (Nyelvatlászunk funkciója 73).

5. Tehát a hangsúlyos *i* > *ü* és *a* > *o* változások esetében meglehetősen nagy valószínűséggel, az *o* > *u* változásoknál pedig feltehetően, továbbá bizonyos megőrződéses zárt *o*-zó és zárt *u*-zó alakokban a szomszédos labialis mássalhangzók hatásával számolhatunk; ezzel nem zárjuk ki bizonyos alakokban több labializáló ok együttes hatását sem!¹

A különféle asszociatív folyamatok és analógiák okozta labializációkban a nyelvközösségnél bizonyos hangváltozások iránt mutatott egyazon potenciális készsége él, vagy legalábbis élhet (vö. BENKŐ és DEME vitáját):

¹ Vö. PAIS (MNy. LII, 18) a bilabialis β -vel kapcsolatban: „Hangsúlyozom: egy más-más elemből eredő elhasonító és hasonító hatás érvényesülésére gondolok, s ilyen jellegű komplex okokat egyéb jelenségek magyarázásánál is elképzelhetőnek tartok.” — P. D.

I. OK. VII, 513—4, 533—4), és talál vagy találhat utat a megvalósulásra a legkisebb ellenállás irányában. Ennek a potenciális készségnek is vannak okai (pl. más népelemek beolvadása, érintkezés más népekkel, a nyelvet beszélők antropológiai átlagának megváltozása stb.), ha ezek még ma ismeretlenek is. Azzal tehát, hogy eddig függetlennek vélt hangváltozások függőségét igazoljuk, nemcsak kérdéseket zárunk le, hanem új kérdések megoldását tesszük időszerűvé.

TÖRÖK GÁBOR

A 3. személyű birtokosra vonatkozó személyrag-változatok használata mássalhangzós tövű szavainkban

1. A nagyközönség köréből igen sokan fordulnak a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához a 3. személyű birtokosra mutató személyrag-változatok helyes használatára vonatkozó kérdésekkel. E személyrag-változatoknak a magán- és mássalhangzóra végződő szavak közötti megoszlása még a nyelvészetben járatlanok előtt is közismert; bizonytalan-ság inkább a mássalhangzós végűek raghasználatára körül van. Arra nézve ugyanis, hogy mely mássalhangzós szóvégekhez kapcsoljuk az *-a*, *-e*, melyekhez pedig a *-ja*, *-je* ragot, illetőleg többes számú birtokos esetén az *-uk*, *-ük* vagy a *-juk*, *-jük* változatot, a raghasználat keveredése, illetőleg ingadozása miatt csupán általános, s. kivétel nélkülinek távolról sem mondható szabályokra támaszkodhatunk.¹ Szükségesnek látszott tehát, hogy újból — az eddigieknél alaposabban, nagyobb anyagon, a leíró szempont mellett a történetiséget is figyelembe véve — megvizsgáljuk a 3. személyre utaló ragváltozatok használatát. A tüzetesebb kutatást leíró nyelvtanunk készítése különösen időszerűvé tette.

E dolgozat a leíró nyelvtan számára végzett — ide vonatkozó — kutatások főbb tapasztalatairól számol be. — Mivel a magánhangzós tövű szavak személyragja általában nem jelent problémát, itt csak a mássalhangzós tövűekkel foglalkozom. Röviden tárgyalom azt a csoportot is, amelyhez egyöntetűen *-a*, *-e* személyragot fűzünk — elsősorban azért, mert az éddigi vizsgálatok eredményeihez itt nincs sok hozzátenni valóm. Figyelmet főként a raghasználat címbeli megoszlásával kapcsolatos kérdésekre fordítottam.

2. Mássalhangzós végű szavaink személyragjának meghatározásában kiváltképpen két fő tényezőnek: elsősorban a szótó minőségének, másodsorban a tövégi mássalhangzó minőségének van nagy jelentősége. A szótó és a személyrag összefüggése abban áll, hogy a többalakú tövű szavak személyragja egységesen *-a*, *-e*, az egyalakú tövűek csoportjában pedig mind az *-a*, *-e*, mind a *-ja*, *-je* ragváltozat egyaránt használatos. Ebből természetszerűen az is következik, hogy a személyragot befolyásoló másik tényező: a tövégi mássalhangzó minősége csak az egy-

¹ A személyragok megoszlásának legáltalánosabb törvényszerűségeit először RÉVAI MIKLÓS ismerte fel (ElabGramm. I, 466). Megállapításait később részint átvették: SIMONYI, TMNy. 710—2; KIS-ERŐS FERENC, A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva 392 stb.; részint kiegészítették: BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelv könyve 348—50; KÁLMÁN BÉLA: Nyr. LXXV, 290—2; SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv 231—2).

alakú tövek esetében jut szerephez. — A tövégi mássalhangzó és a személyrag viszonya azt jelenti, hogy egyes mássalhangzók (réshangok, affrikáták és palatalis mássalhangzók) után a személyrag egységesen — mindig vagy általában — *-a, -e*; a zárhangok, valamint az *l* és *r* után pedig megoszlik, sőt gyakran ingadozik a raghasználat. A zárhangra és *l, r*-re végződő szavak személyragját több — bár korlátozott érvényű — tényező befolyásolja. Vázlatosan felsorolva: a) bizonyos toldalékok (képzők, jelek) után a személyrag állandó: vagy *-a, -e* vagy *-ja, -je*; b) egységes a személyrag bizonyos szóvégek után; c) a személyrag függ a szó magánhangzóinak, illetőleg az utolsó szótag magánhangzójának hangrendjétől és időtartamától; d) a személyrag függ a szó eredetétől; e) valamint — igen csekély mértékben — szófajától is.

Lássuk most az imént dióhéjban elmondottakat részletesen kifejtve.

3. A t ö b b a l a k ú t ö v ű s z a v a k személyragja — nem tekintve néhány, újabb nyelvi alakulást, mikor a személyrag a szónak nem toldalék előtti, hanem az alapalakkal azonos tövéhez kapcsolódik, törvényszerűen *-a, -e*.

Hangzóhiányos tőváltozatú szavakban: *mérge, gödre, dolga, marka, álma, szorgalma, unalma, haszna; kelyhe, pelyhe* stb. Arra gondolhatunk, hogy itt valószínűleg a rag előtti mássalhangzó-torlódás akadályozta meg a *j*-s ragváltozat behatolását. — Néhány hangzóhiányos tőváltozatú szó alapalakkbeli (mássalhangzó-torlódás nélküli) tövéhez is felveheti a személyragot. A reformkor irodalmi nyelvében ezek az alakok még az eredeti *-a, -e* ragot őrizték: *tüköre* (Aranynál), *ajaka, satora* (Vörösmartynál), *kebele* (Kölcseynél), *ezere* (Aranynál, Petőfinél) stb. A mai nyelvben viszont az effélék többnyire már archaizmusként hatnak. Az alapalakkal azonos tőhöz járuló személyrag ugyanis ma már rendszeren *-ja, -je: círokja, vacokja, szurokja* stb. (vö. AkH.¹⁰). Néha ingadozik a raghasználat a hangzóhiányos és a szótári alakkal azonos tőből létrejött személyragos formák között: *csöbre* vagy *~ je, piszka* vagy *~ ja, retke* vagy *~ je, tücske* vagy *~ je* (vö. AkH.¹⁰).

A többelseji időtartamot váltakoztató tövű szavak *-a, -e* ragjának (*nyara, sara, madara, tele, kesyere, kereke, közepe, levele, nyíla, ura, nyula* stb.) magyarázatát keresve, esetleg egy olyan törvényszerűsége gondolhatunk, amely más — egyalakú tövű — szavak esetében is gyakran érvényesül. Megfigyelhető ugyanis hogy az *-a, -e* ragváltozat általában gyakrabban kapcsolódik rövid, mint hosszú magánhangzós szóvégekhez. Mivel pedig a többelseji időtartamot váltakoztató tövű szavaknak csak toldalék előtt használatos töve rövid magánhangzós, elképzelhető, hogy a raghasználat itt is ezt a törvényszerűséget követi. E magyarázatot igazolni látszik az is, hogy az a néhány szó, amely a mai nyelvben *j*-s ragváltozatot vesz fel, a ragot alapalakkbeli: hosszú magánhangzós tövéhez kapcsolja: *hidja, rúdja, lúdja, útja, kútja*. Az eredeti *-a* személyrag ezeknek is rövid magánhangzós tövéhez járul: *hida, kuta, uta* (vö. az ilyen utótagú helyneveket). A hosszú magánhangzós tőalak mellett eleinte szintén az eredeti személyragot találjuk, pl. *úta* (még Aranynál, Vörösmartynál is). A többesjeles alakokban még ma is ingadozik a raghasználat: *utai* és *útjai, kutai* és *kútjai, ludai* és *lúdjai, rudai* és *rúdjai, hídai* és *hidjai*. — A beszélt nyelvi rétegekben más *-ja, -je* ragos alakok is előfordulnak; a személyrag ezeknek is hosszú magánhangzós tövéhez járul: *levélje, kanálja, szemétje, mocsárja* stb.

4. Az egyalakú tövű szavak személyragja — mint ismeretes — elsősorban a szóvégi mássalhangzó minőségétől függ.

A) Az ide tartozó szavak egy csoportja egységesen *-a*, *-e* személyraggal használatos.

Mindig *-a*, *-e* személyragot vesznek fel a *cs*, *c* affrikátára és az *s*, *sz*, *z*, *zs* réshangra végződő szavak: *arca*, *lánca*, *perce*, *gerince*, *piaca*; *tanácsa*, *kavicsa*, *bilincse*, *gyümölcse*; *húsa*, *kocsisa*, *járása*, *hőse*; *tavasza*, *kalásza*, *erdése*, *őse*; *máza*, *méze*, *őze*; *paizsa*, *rúza*, *törzse*, *rízse*; stb. A *-j* nélküli ragváltozat használatára nyilván a *cj*, *csj*, *sj*, *szj*, *zj*, *zsj* hangkapcsolat kiejtésbeli nehézsége kényszerít. (Vö. a felszólító mód és a tárgyas ragozás *-j* jelének — amely rokon eredetű a személyrag *-j* elemével [? — P. D.] — hasonulását.)

Általában *-a*, *-e* személyraggal használatosak:

1. A *h* és *v* réshangra végződő szavak. Pontosabban: mindig *-a*, *-e* ragosak a *h* végűek közül azok, amelyeknek toldalék nélküli tőalakjában a *h* nem hangzik: *méh* : *méhe*, *cseh* : *csehe*, *düh* : *dühe*, *éh* : *éhe* stb. Az *ah!* *hah!* indulatszóhoz, valamint az idegen eredetű szavakhoz (amelyeknek szóvégi *h*-ját kiejtjük), már *-ja*, *-je* járul: *ahja*, *hahja*, *óhja*, *almanachja*, *sahja*, *padisahja*, *sarlachja*; a *pech* személyragja ingadozó: *peche* vagy *pehje*. — A *v* végű szavak legtöbbje is megőrizte az eredeti ragot: *szíve*, *könyve*, *íve*, *öve*, *sava* stb.; — de újabban itt is akad néhány *-j* ragos alak is: *sáv* : *sávja*, *táv* : *távja*, *konzerv* : *konzervja* (*-je*), *lokomotív* : *lokomotívja*.

2. A palatalis hangra (*j*, *ly*, *gy*, *ny*, *ty*-re) végződő szavak személyragja — minthogy a ragban még egy *j* fölösleges volna — rendszerint szintén *-a*, *-e*: *héja*, *haja*, *bája*; *királya*, *erkélye*; *agya*, *vágya*, *rongya*; *erénye*, *reménye*, *báránnya*; *kontya*, *füttye*; stb. Némelykor — jobbra főnévi használatú melléknevek esetében — *gy* és *ny* után *-ja*, *-je* is előfordul: *nagyja*, *nagyjaink*, *nagyjából*, (de összetételekben: *várnagya*, *örnagya*, *hadnagya!*), *gúnyja*, *csínyján*, pl. „Ha csínyján bántak is vele, bizonyára lenézték egy kicsit” (Illyés: Puszták népe 52). Egyéb példáival többnyire csak az irodalmi nyelvben találkozunk: „olyan kereszténység keresztényjei” (Babits: Halálfiak II, 78); „A picinyjét nézi, a túlfinom . . . kis üvegvirágot” (Kafka: Vál. elb. 424); „Az ő szép, okos kis egyje” (Kafka: uo. 424); *cigányja* (Móricz); *aranyja* (Tóth Árpád); *nőstényje* (Herczeg); stb.

B) A személyrag megválasztásának problémája tulajdonképpen csak a zárhangra (*b*, *d*, *g*, *k*, *p*, *t*; *m*, *n*), továbbá az *l*, *r*, *f*-re végződő szavak esetében merül fel. Egyrészt azért, mert e hangok kiejtés tekintetében egyformán állnak szemben mind a *-j* nélküli, mind a *-j*-s ragváltozattal. Másrészt pedig azért, mert a személyragok megoszlása — mint tudjuk — csupán korlátozott — s rendszerint nem is mereven érvényesülő — törvényszerűségek szerint történik.

E főntebb vázlatosan már elsorolt törvényszerűségek a következők:

1. Bizonyos toldalékok (képzők, jelek) után mindig ugyanaz a személyrag kapcsolódik.

Így *-a*, *-e* személyragot vesz fel a szó: a) A *-d* sorszámnévképző után: *negyede*, *ötöde*, *hatoda*, *tizede* stb. Ha viszont a *-d* (ragos) képzős szó időhatározósóvá alakul, *-j*-s ragváltozattal használatos: *másodjára*, *harmadjára*. — b) A *-ság*, *-ség* képző után: *boldogsága*, *tanulsága*, *tudatlansága*, *egészsége*, *betegsége*, *reménysege* (vö.: KÁLMÁN: i. h. 292; SZABÓ: i. h.; K. E. MAJTYINSZKAJA, Vengerszkij Jazik 144 is). — c) Az *-ék* képző után: *maradéka*, *járadéka*, *emléke*, *töredéke*, *tartozéka*, *hajléka*, *kötéléke* stb. Ingadozó alakok: *boritéka* ~

borítékja, tájtéka ~ tájtékja. — d) A *-dok, -dék, -dök* képző után: *nyomdoka, ajándéka (~ ajándoka), érdeke, szemöldöke* stb. — e) A *-nok, -nök* képző után: *dalnoka, parancsnoka, főnöke, mérnöke* stb. A múlt század irodalmi nyelvében még *-j-s* raggal is: *títoknokja* (Kazinczy), *tábornokja* (Petőfi). — f) A deverbális *-l* stb. képző után: *étele, itala, hitele, vonala, huzala, viadala, halála, tétele, vétele* stb. — g) A deverbális *-at, -et* képző után: *bánata, járata, akarata, nézete, tekintete, kerülete* stb. E képző után többször ingadozik a személyrag (l. később az egyes tővégi mássalhangzók szerinti csoportosításnál). — h) A deverbális *-t* képző után (cselekvést jelölő főnevekben): *nap leszálltakor, tudtával, jószántából, következtében, láttán, jártában-keltében, futtában, álltában* stb. — i) A kiemelő, illetőleg a sorszámnévképzőbeli *-ik* jel után: *melyike, másika, jobbika, huszadika, ötödike* stb. Csak igen ritkán — első-sorban költői nyelvben — fordul itt elő egy-egy *-j* ragos alak: „Ő tudta, vélte, hitte, hogy ez a világ legszebbikje” (Ady: A halottak élén). Jelentésmegkülönböztető funkciója van a *-j*-nek itt: „az [éjszaka] összetétel első tagja éj, másodikja szak” (SzófSz. 69). — j) Ingadozik a raghasználat az *-atag, -eteg* képző után: *forगतaga, zuhataga, rengetege*; de: *sivataga, sivatagja*.

Mindig *-ja, -je* személyrag kapcsolódik: a) A közép- és felsőfok *-bb (-b)* jeléhez: *jobbja, szebbje, legkedvesebbje, legkülönbje* stb. — b) Azokhoz a *-t* igenévképzős — már főnevesült — szavakhoz, amelyekben az igenévképző kötőhangzó nélkül járul az igetőhöz: *törtje, múltja, főztje, pártfogoltja, kegyeltje* stb. A *-tt* képzős kötőhangzós alakok többségükben szintén *-ja, -je* ragosak: *alkalmazottja, megbízottja, lekötöztette, halottja* stb., de ingadozó alakok is előfordulnak: *szülötte* vagy *~ je, küldötte* vagy *~ je, alkalmazottai* vagy *~ jai* stb. — c) Az elhomályosult személyragos szavakhoz: *anyjuk-ja, apjuk-ja, Miatyánk-ja* stb. — d) Ingadozik a raghasználat a *-tlan, -tlen, -talan, -telen* fosztóképzős szavakban: *boldogtalanja, gyámoltalanja, vígasztalanja, vég-telenje* stb.; de: *gyámoltalana* is.

2. Bizonyos e g y e z ő s z ó v é g e k után szintén egységes a személyrag. A legjelentősebb itt az a — már régen ismert — jelenség, hogy az olyan zárhangra végződő szavak, amelyekben a szó végén mássalhangzó-torlódás van, *j-s* ragváltozatot vesznek fel: *gombja, gömbje, dombja, holdja, csöndje, bolondja, barlangja, rangja, dorongja, palackja, fulánkja, kompja, foltja, boltja, forintja, partja* stb. Kivételt csak a testrésznevek és a ruhadarabok nevei képeznek: *talpa, térde, teste, hüvelyke, inge* (vö.: KÁLMÁN: i. h.; SZABÓ: i. h.). Ebben a csoportban — vagy legalábbis az ide tartozó szavak egy részében — azonban a *j-s* ragváltozat aránylag fiatal, s az eredeti *-a, -e* még a múlt század (sőt a század vége) irodalmában is gyakran felbukkan: „Boglyák hűvösében tiz-tizenkét szolga | Hortyog, mintha legjobb *rendin* menne dolga” (Arany: Toldi I. 1); „Újra láttam végre születésem *földét*, | A szép Kiskunságot” (Petőfi: Kiskunság); „Ártatlan szíved *tavaszkertében* | A vallást ezért öntözgetem” (Arany: Fiamnak); „Aranyos *fürteimhez* akkor nem illett még a szenvedés” (Reviczky: Imakönyvem); „híres, göndör *fürtei* közül a homlokába esapzott egy” (Kaffka: Állomások 390); „apró, igazott népek szabdalt *földei* közt sillant a vén zsvány [Duna]” (uo. 398); stb.

3. Az egy mássalhangzóra végződő tövek raghasználatára nézve az a megfigyelés, hogy az legtöbbször a s z a v a k m a g á n h a n g z ó i n a k t e r m é s z e t é t ő l: magas vagy mély hangrendjétől, a végszótag magánhangzójának időtartamától függ.

A magánhangzók hangrendjére vonatkozólag általában az a nézet uralkodik, hogy a magas hangrendű szavakhoz inkább *-a*, *-e*, a mély hangrendűekhez viszont inkább *-ja*, *-je* rag csatlakozik: *köre*, *kerete*, *híre*, *híte*; *karja*, *botja*, *romja*, *hangja*; stb. (vö.: SZABÓ: i. h.; KÁLMÁN: i. h.). Ha ebből a szempontból megvizsgáljuk néhány írónk és költőnk nyelvét, a következő statisztikát kapjuk: 100—100 lapnyi szövegben a magas és a mély (illetőleg vegyes) hangrendű szavak aránya — elsőben az *-a*, *-e* ragot véve tekintetbe — Aranynál: 52 : 41 (: 8); a *-ja*, *-je* ragot tekintve pedig 14 : 24 (: 8); Móricznál 53 : 40 (: 3), illetőleg 5 : 26 (: 3); Adynál 37 : 31 (: 5), illetőleg 7 : 17 (: 7); — 50—50 lapnyi szövegben Józsefnél 11 : 8, illetőleg 1 : 3; Juhásznál 23 : 20 (: 3), illetőleg 1 : 12 (: 3); Babitsnál 24 : 18 (: 6), illetőleg 1 : 10 (: 3); Némethnél 44 : 37 (: 4), illetőleg 0 : 15 (: 2); Illyésnél 62 : 53 (: 7), illetőleg 2 : 10 (: 1). — E számadatok meggyőznek a megállapítás helyességéről.

Árnyalatnyi módosításra szorul ellenben a rageloszlásról a végszótag időtartamával kapcsolatban vallott nézet. Az eddigi megfigyelések szerint ugyanis a rövid magánhangzós végszótag után nagy többségben *-a*, *-e*, a hosszú magánhangzós után *-ja*, *-je* ragváltozat kapcsolódik: *nézete*, *szerepe*; *családja*, *reklámja*; stb. Lássuk ezzel szemben a számadatokat: Aranynál a rövid, illetőleg a hosszú magánhangzós végszótaghoz az *-a*, *-e* rag 72 : 37 arányban, a *-ja*, *-je* rag 30 : 16 arányban kapcsolódik; Móricznál az *-a*, *-e* 64 : 25, a *-ja*, *-je* 16 : 18 arányban; Adynál az *-a*, *-e* 59 : 26, a *-ja*, *-je* 16 : 15 arányban; Józsefnél az *-a*, *-e* 15 : 6, a *-ja*, *-je* 2 : 2 arányban; Juhásznál az *-a*, *-e* 38 : 12, a *-ja*, *-je* 6 : 10 arányban; Babitsnál az *-a*, *-e* 35 : 13, a *-ja*, *-je*: 7 : 7 arányban; Némethnél az *-a*, *-e* 51 : 33, a *-ja*, *-je* 9 : 8 arányban; végül Illyésnél az *-a*, *-e* rag 85 : 29, a *-ja*, *-je* rag 7 : 5 arányban csatlakozik a rövid, illetőleg hosszú magánhangzós végszótaghoz. Eszerint tehát: az *-a*, *-e* ragváltozat jóval nagyobb számban — átlagban kétannyiszor járul a rövid végszótaghoz, mint a hosszúhoz; a *-ja*, *-je* ragot viszont körülbelül egyforma arányban veszik fel a rövid és a hosszú magánhangzós végszótagú szavak.

4. A raghasználat megoszlását befolyásolja a szó eredete is. Finnugor eredetű szavaink többségben például *-a*, *-e* ragváltozatot vesznek fel. 101 finnugor eredetű szavunk közül 67 *-a*, *-e* ragos van, s csak 34 kapja a *j*-s ragváltozatot.¹ Viszont újabb jövevényszavaink és a jövevényszóvá válás útján levő idegen szavak legnagyobb része *-ja*, *-je* személyraggal használatos (vö. ezt részletesebben a végmássalhangzók szerinti csoportosításnál).

5. Néha a szó faj maga is meghatározza a személyragot. A — névutói használatú — személyragos határozószók mindig *-a*, *-e* ragosak: *utána*, *mellelte*, *mögötte* stb. — A — főnévi szerepű — mellénevekhez viszont inkább a *j*-s ragváltozat kapcsolódik: *kékje*, *fiatalja*, *szelídje*, *rőtje*, *vidámja* stb. Néhány melléknév esetében ingadozik a raghasználat: *örege* vagy *~ je*, *fehére* vagy *~ je*, *kövére* vagy *~ je*, *szépe* vagy *~ je* stb. — A — szintén főnévi szerepű — igealakokat ugyancsak *-ja*, *-je* raggal használjuk: *halljukja*, *éljenje*, *vivátja*; kivéve a *j*-re végződőket: *állj!-a*, *pihenj!-e*.

5. A személyragok használatának e főntebb ismertett szabályai a zárhangra, valamint *l* és *r*-re végződő szavak esetében bizonyos kiegészítésre,

¹ A szavak statisztikájának alapjául a SzófSz.-t tekinttem. Nem vettem számításba az összetételeket, a származékokat és a nem biztosan finnugor eredetű szavakat.

illetőleg részletesebb kifejtésre szorulnak. A raghasználatnak ugyanis csupán általános képe bontakozik ki belőlük, s az effajta kérdésekre, hogy például milyen az ugyanazon mássalhangzóra végződő szók közt a ragváltozatok megoszlásának aránya, milyen mértékű a magánhangzók időtartamának és hangrendjének a ragmegoszlásra gyakorolt befolyása, változott-e (s mennyiben) a raghasználat a nyelvtörténet folyamán, milyen mértékű a ragingadozás, melyek az okai — nem adnak választ. Ezért tehát zárhangra és *l*-re, valamint *f*-re végződő szavainkat — e szempontok alapján — még egyszer meg kell vizsgálnunk.¹

1. A *b*-re végződő szavak közül *j* nélküli ragváltozattal többnyire a magas hangrendűek járnak: *ebe* (összetételben: *vérebbe*), *sebe*, *zsebe* stb. A múlt század nyelvében (pl. Aranynál, Kölcseynél, Petőfinél, sőt még Mikszáthnál is) még gyakori volt a *sebje*, *zsebje* alak is: „Vág, de *sebjen* omlik drága vére” (Kölcsey: Hős); „Üres volt a feje néki, üresebb a *zsebje*” (Petőfi: ÖM. III, 81); stb. — A *j*-s ragváltozatot főként mélyhangú szavak veszik fel: *rabja*, *zabja*, *habja*, *babja*, *bábjá*, *dobja*, *lobja*, *klubja*, *darabja*, *nábobja*. Kivétel a *láb* : *lába* testrésznév. — Ingadozó a *küszöb* : *köszöbe* és *küszöbje*.

2. A *d* végű egytagú szavak — hangrendjükre való tekintet nélkül — csaknem mind *-ja*, *-je* ragosak: *csődje*, *csúdjá*, *keddje*, *svédje*, *plédje*, *módja*, *nádja*, *vádja*, *hódja*, *vadja*, *padja* stb. — Az *-a*, *-e* változat ritka: *hada*, *köde*. (A *vadja* és a *köde* mellett Arany még *vada*, *ködje* alakot is használt.) A *pad* ragos alakja mindig *padja*, de összetételben ingadozik: *szinpada* (főként még Petőfinél) és *szinpadja*. A többtagú szavak között szintén ritka az *-a*, *-e* ragváltozat, s többnyire rövid végszótagúakhoz járul: *garmadával*, *kisdede*. Az *évad* — szemben az eredeti *-a* ragos formával — ma többnyire már *-ja* ragos: *évadja*, *éjnek évadján*. Újabb jövevény- és idegen szavainkban viszont általában a *j*-s ragváltozat használatos: *elektródja*, *brigádja*, *celluloidja*, *talmudja*. — Mindig *j*-s ragosak a *-véd* utótagú: *honvédje*, *ügyvédje*, *hátvédje*, illetőleg általában a végszótagjukban hosszú magánhangzós szavak: *erődje*, *szomszédja*, *családja*, *ebédje*, *míriádja* stb. Az ide tartozók közül azonban néhánynak ingadozó a raghasználat: *előde* vagy *~je*, *utóda* vagy *~ja*, *cseléde* vagy *~je*, *segéde* vagy *~je*, *ebéde* vagy *~je*, *beszéde* vagy *~je*. — Az ingadozások magyarázatát alkalmasint a raghasználat történeti alakulásában kell keresnünk. A reformkorban a szavaknak ugyanis a 3. személyű személyragja elsősorban még *-a*, *-e* volt, a *j*-s változatot csak az újabb nyelvben kezdték használni. A *cseléd* ragos alakja például Aranynál csak *cseléde*; de Mikszáthnál, Móricznál, Adynál már többnyire *cselédje* járja. A *beszéd* szó *-e*, illetőleg *-je* ragjára nézve Aranynál és Petőfinél megvizsgáltam 100—100 lapnyi versszöveget, s egyetlen egy *j*-s (*beszédje*) alakra sem akadtam. Gyűjtésemben összesen 32 *beszéde* alak van — 10 a múlt századi, 22 a XX. századi irodalomból. A *j*-s ragváltozatra viszont csak XX. századi példaim vannak. — A több birtokot jelölő ragváltozat az ingadozó alakokban viszont még ma is többnyire *-ai*, *-ei*: *elődei*, *utódai*, *cselédei*, *beszédei*, sőt a nem ingadozó *szomszédja* mellett is: *szomszédai*.

¹ Irodalmi forrásaimon kívül átnéztem az AkH.¹⁰-nak valamennyi zárhangra (és *l*, *-r*-re) végződő egyalakú tövű szavát. Azokra a szavakra nézve, amelyeknek birtokos személyragját az AkH. nem jelölte, az ORSZÁGH-féle magyar—angol szótár ragmegjelöléseit vettem alapul. — Időben a nyelvújítás koráig nyúltam vissza. A régebbi korok nyelvvállapotát csak egy-egy esetben — mikor a szükség úgy kívánta — hívtam tanúságul.

3. A *g* végű, egytagú szavak között a ragváltozatok hangrendre való tekintet nélkül, inkább a magánhangzó időtartamának megfelelően oszlanak meg: *röge, szöge, döge, húga, foga, joga, ága-boga, szaga, zuga*; — de: *vége; bégje, gógje, cégje, lágja*, de: *tagja*. Ingadozó a *nyűg*: *nyűge* és *nyűgje*. A reformkorban a *gógje* mellett még élt a *j* nélküli változat is: „Naggyá lett Szolimán *gógét* Buda ormai nyögtek” (Kisfaludy K.: Mohács). — A többtagú szavak közül a magas hangúak általában *j* nélküli ragváltozatot vesznek fel: *ütlege, részlege, feleslege, egyvelege, tömege, hidege, melege, idege, betege, rétege, serege, előlege, jellege, ördöge, ürege* stb.; persze akad a mélyhangúak között is több *-a* ragos: *anyaga, osztaga, virága, záloga, világa, országa*. Általában *j-s* ragváltozattal járnak a mélyhangú szavak: *haragja, lovagja, hólyagja, tályogja, szűnyogja, adagja, humbugja, szalagja, nadrágja*; valamint az újabb — *s* végosztójukban hosszú magánhangzót mutató — jövevényszavak is: *monológja, nekrológja, demagógja*. — Ingadozó raghasználatúak: *bélyege* és *~ je*, *csillaga* és *~ ja*, *virága* és *~ ja*, *csomaga* és *~ ja*, *hályoga* és *~ ja*, *hézaga* és *~ ja*, *madzaga* és *~ ja*, *pamlaga* és *~ ja*, *újsága* és *~ ja*, *vályoga* és *~ ja*, *köpönyege* és *~ je*, *lövege* és *~ je*, *zsinege* és *~ je*, *rétege* és *~ je*, *süvege* és *~ je*, *tözege* és *~ je*, *ütege* és *~ je*, *üvege* és *~ je*, *vendége* és *~ je* stb. A nyelvújítás óta a *harag*, *nadrág* ingadozása megszűnt (*s* egységesen *-ja* ragos lett), a *melegje*, *hidegje*, *seregje*, *jóságja* alakokból viszont eltűnt a *j* elem.

4. A *k* végű, egytagú szók nagyobbbrészt *-ja*, *-je* ragosak: *mákja, nyákja, csikja, síkja, gyíkja, zsákja, tokja, szakja, rákja, bakja, pókja, bókja, tyúkja, csókja; pékje, szikje*. A *kk*-ra végződők — a *cikk* kivételével — valamennyien szintén *-ja*, *-je* ragosak: *sakkja, frakkja, sokkja (idegsokkja), csekkje, klikkje, makkja, lakkja, cakkja*. Az *-a*, *-e* rag csupán néhány egytagú szóhoz járul: *oka, foka, nyaka, laka, éke, széke, szúke (szükében, helyszúke)*. Az ingadozás ritka: a *soka* mellett van *sokja*, *sokjuk*, a *léke* mellett *lékje*, a *lyuka* mellett *lyukja* változat is. Összetételben a *szak* és a *fék* ragja megváltozik, illetőleg ingadozó lesz: *szakja, műszakja, erőszakja*, de *korszaka, évszaka; féke, fékevesztett*, de *kötőféke* és *~ je*, *vészféke* és *~ je*. — A többtagú szavak közül csak néhány — nagyobbbrészt magas hangrendű — jár *-a*, *-e* ragváltozattal: *rejteke, gyermeke, szövetke, éneke, szelindeke, érdeke, öröke, vidéke, törzsöke, üstöke, könyöke, szemöldöke* (de: *meredeke* és *~ je*, *csütörtöke* és *~ je*); *ablaka, homloka, birtoka, csarnoka*; stb. A *j-s* változatot többnyire mély és vegyes, ritkábban magas hangrendű szókban találjuk: *fiókja, diákja, alakja, csutakja, csimbókja, homokja, cókókja, sisakja* (de vö. még Kisfaludy: *sisakát*), *csónakja* (Petőfinél, Gárdonyinál még: *csónaka*), *vacakja, kupakja, kakukkja, pocakja, salakja, tarokkja, balekje, zombékja, barokkja; törökje, törekje, ripókje*. Az *-ik* végű szavakhoz rendszerint *-ja*, *-je* ragot fűzünk: *bolsevikje* (vagy *~ ja*), *lombikja, narodnyikja, trafikja, mozaikja, komornyikja, pánikja, ibrikje*. Ingadozó a raghasználat a *pribék* (*pribéke* vagy *~ je*) szóban. Általában *-ja*, *-je* ragosak az újabb jövevényszavak is: *piknikje, ammóniákja, kulákja, collstokja, kopekja*.

5. A *p* végű szavak csaknem mind *-ja*, *-je* ragot vesznek fel: *sípja, lapja, kúpja, zsupja, napja* (de: *minapában*), *púpja, papja, zápja, csapja, cseppje, tippje; alapja, kalapja, iszapja, teleszkópja, antilopja, ízsópja, zsülpje* stb. A *j* nélküli ragváltozattal csak ezek: *képe, népe, szerepe, ünnepe*. Újabbán viszont több — eredetileg *-a*, *-e* ragos — szó raghasználatára ingadozni kezd, elképzelhetően a *-ja*, *-je* ragos alakok hatására: *gyepe* és *gyepje*, *gépe* és *gépje*, *szelepe* és *szelepje*, *telepe* és *telepje*, *oszlopa* és *oszlopja*.

6. A *t* végű szavak közül a *-t*, valamint az *-at*, *-et* képzősek *j* nélküli ragváltozattal használatosak (vö. fentebb a személyragok állandó használati körét). Egyébként azonban a *t*-re végződő szavakkal kapcsolatban a *-ja*, *-je* rag jutott uralomra. Egytagú szavakban: *boltja*, *csatja*, *nyitja*, *gátja*, *sutja*, *drótja*, *gólja*, *mattja*, *gittje*, *szvitje*, *rétje* stb. A *-j* nélküli ragváltozatot csak a *hát*: *háta* testrésznév, valamint néhány magas hangú szó veszi fel: *tette*, *hite*, *éte* 'étke', *léte* (összetételekben: *holléte* stb.).

A többtagúak közül *-ja*, *-je* ragosak a következők: a) A hosszú magánhangzós végszótagú szók, mint *skarlátja*, *kabátja*, *barátja*, *korlátja*, *karátja*, *klarínétja*, *spinétje*, *menyétje* stb. Ingadozó a *sötét*: *sötéte* és *~ je*, *pecsét*: *pecséte* és *~ je*; a *barát* és *korlát* az összes többes számú alakban ingadozik: *barátai* és *~ jai*, *korlátai* és *~ jai*. — b) Általában a mély hangrendű szavak, mint: *tucatja*, *lakatja*, *nyugatja*, *szombatja*, *szimatja*, *gyapotja*, *robotja*, *pamutja*, *hurutja* stb. — c) A *tt* végű szavak: *légyottja*, *menüettje*, *duettje* (*~ ja*), *operettje*, *szonettje* (*~ ja*), *zsülettje*, *zsakettje* (*~ ja*), *sziluettje* stb. — d) Az *ít* végű, főként újabb jövevény- és idegen szavak: *pázsitja*, *csalítja*, *kárpítja*, *profítja*, *bauvitja*, *bakelitje*, *vizítje*, *zenítje*, *gránítja*, *grafítja* stb.; s általában az idegen és újabb jövevénytiszavak: *kabinetje*, *pamfletje*, *kajütje*, *minaretje*, *skorbutja* stb.

Az *-a*, *-e* ragot csak néhány — többnyire *at*, *et* végű — szó veszi fel, nyilván az *-at*, *-et* képzősek analógiájára; a raghasználat azonban gyakran ezekben is ingadozik: *ecete* vagy *~ je*, *szovjete* vagy *~ je*, *ligete* vagy *~ je*, *köвете* vagy *~ je*, *szigete* vagy *~ je*, *ecete* vagy *~ je*, *harmata* vagy *~ ja*, *állapota* vagy *~ ja* stb. — A *-tt* képzős melléknévi igenevekben (tehát azokban, amelyekben az igenvépképző kötőhangzóval járul a tőhöz), a raghasználat megoszló, illetőleg ingadozik. Szemben a reformkor nyelvének gyakoribb *-a*, *-e* ragjával, a mai nyelvben többnyire már a *-ja*, *-je* használatos: *halottja*, *választottja*, *imádottja*, *alkalmazottja* stb. Ingadozás jobbra magas hangrendű szavakban történik: *küldötte* vagy *~ je*, *szülőtte* vagy *~ je* stb. Több birtok esetén viszont legtöbbször ingadozik a személyrag, sőt — úgy látszik — a *j* nélküli változat van terjedőben: *alkalmazottai* vagy *~ jai*, *megbízottai* vagy *~ jai*, *küldöttei* vagy *~ jei*; *halottai* stb.

A *t* végű szavak raghasználatának alakulását tekintve a legjelentősebb az *-at*, *-et* képzővel ellátottaké. Ez a fejlődés közismert, s csupán néhány részlettel kívánom kiegészíteni. — Mint köztudomású, a magánhangzós végű szók *j*-s személyragja az *-at* képzős, igéből alakult névszókra terjedt át először, az *-et* képzős szók közé viszont csak elvétve jutott be. Ez az állapot évszázadokig fennmaradt; a reformkor nyelvében például az *-at* képzős szavakban a *-ja* rag csaknem kizárólagos. A *j* nélküli változat rendszerint csak akkor jelentkezik, ha valamely vers ritmusa vagy a rímkényszer úgy kívánja: „Bokáikon arany sarkantyú . . . sárga, Mint amaz éhezők *arculata*” (Petőfi: ÖM. I, 359); „Gyulafi nemzetség sarja mind a kettő . . . Iker *magzatai* egy édesanyának” (Arany: Toldi estéje II. 17); stb. — Számokban nézve például (átlagban 100—100 lapnyi szövegben) Kármán Fannijában 14 és 1 *-ja*, illetőleg *-a* ragos alak található; Kölcseynél 23 *j*-s ragváltozat áll szemben 3 *j* nélkülivel; Csokonainál 6 és 0, Petőfinél 20 és 6, Aranyánál 21 és 2, a Vörösmartynál (a Csongor és Tündében) 12 és 4 *j*-s, illetőleg *j* nélküli alakot találunk. Az *-et* képzős szavak *-je* ragjára viszont alig néhány példát idézhetünk: *emeletje*, *kertje*, *fürtözetje*, *szögeletje*, *öltözetje*; „Jár a barát postája, követje, Szolimán-

hoz titkos *üzenetje*” (Arany: Török Bálint); stb. A XIX. század második felének irodalmában azonban csökkenni kezd a *j*-s ragváltozat az *-at* képzős szavakban, majd a század végén, illetőleg a XX. század elején szinte teljesen eltűnik. Az arány megfordul. A *j* nélküli, illetőleg *j*-s ragváltozatok száma Mikszáthnál már 17 és 6, Adynál 7 és 3, Krudynál 6 és 0, Móricznál 21 és 3, Gárdonyinál 5 és 4, Móránál 5 és 0, Némethnél 14 és 0, Illyésnél 24 és 0 stb. A *-ja* változat visszaszorult a nyelvjárásokba (s általában a beszélt nyelvbe), ma az irodalomban legtöbbször csak mint archaizáló vagy nyelvjárási stíluselemnek van létjogosultsága. Az újabb nyelvben viszont olyan szavakban, amelyek *-at* képzője már nem eléggé világos a nyelvérzék számára, már többször ingadozik a raghasználat: *állata* vagy *~ja*, *csapata* vagy *~ja*, *divata* vagy *~ja*, *huzata* vagy *~ja* (a pár-nának), *illata* vagy *~ja*, *kamata* vagy *~ja*, *kirakata* vagy *~ja*, *látszata* vagy *~ja*, *vájata* vagy *~ja*, *vonata* vagy *~ja* (vö. AkH.¹⁰). Az *-et* raggal kapcsolatban a mai nyelvben csaknem teljesen kizárólagos a *j* nélküli ragváltozat; a *j*-s változattal csak elvétve találkozunk a familiáris hangulatú vagy gondatlanabb beszélt nyelvben, esetleg az ezt utánzó irodalomban. A ragingadozás mértéke csekély: *szelete* vagy *~je*, *szöveve* vagy *~je*, *kerete* vagy *~je*.

7. Az *m* végű, egytagú szók közül *-a*, *-e* ragot több magas hangrendű: *szeme*, *neme*, *címe*, *kéme*, *ríme*, *réme*, — kevesebb mély hangrendű kap: *nyoma*, *száma* (számára; összetételben: *létszáma*, de *szerszáma* és *szerszámja*, sőt mindig *napszámja*). A *j*-s hangváltozatot elsősorban idegen eredetű szavak veszik fel: *krémje*, *dzsemje*, *krómja*, *brómja*, *gnómja*; ezenkívül néhány mély hangrendű szó: *gyámja*, *romja*, *rumja*, *somja*, *vámja*, *gyomja* és több magas hangrendű, de hosszú magánhangzós szó is: *hímje*, *gímje*, *fémje*, *gémje*. A *gramm* és minden *-gramm*, illetőleg *-gram* utótagú szó *j*-s ragos: *kilogrammja*, *programja*, *autogramja*, *monogramja*, *telegramja* stb.

A többtagúak közül *-a*, *-e* ragosak általában azok, amelyek végszótagbeli magánhangzója rövid: *érdeme*, *üteme*, *üzeme*, *jelleme*, *szelleme*, *öröme*, *szólama*, *eleme*, *folyama*, *háreme*, *idoma*, *rohama*, *dallama*, *egyeteme*, *balzsama* stb. A hosszú magánhangzós végszótagúak közül csak néhány: *hulláma*, *villáma*, *csilláma*. (E szavak ragjából a *j* elem csak az újabb nyelvben tűnt el.) Általában *-a*, *-e* ragosak *um*, *om* végű, elsősorban latin eredetű szavaink is: *minisztériuma*, *testamentuma*, *amfiteátruma*, *baktériuma*, *vizuma*, *nátriuma*, *szimbóluma*, *momentuma*, *centruma*, *publikuma*, *temperamentuma*, *temploma*, *klastroma*, *paradicsoma*, *lilioma* stb. A *j*-s ragváltozat csak kevés, elsősorban újabb jövevényszóban állandó: *atomja*, *pogromja*, *bazsalikomja*, *citromja*, *fantomja*. Több jövevényszóban viszont újabban ingadozik a raghasználat: *flastroma* vagy *~ja*, *harmóniuma* vagy *~ja*, *petróleuma* vagy *~ja*, *plágiuma* vagy *~ja*, *széruma* vagy *~ja*, *lajstroma* vagy *~ja*. — A *j*-s ragváltozat — mint az egytagúaknál is — főként idegen eredetű szavakban fordul elő: *parfümje*, *kosztümje*, *rezsímje*, *wolframja*, *krizantémja*, *számmumja*, *diadémja*, *reklámja*, *bohémje*, *karámja*, de: *rekvieme* vagy *~je*.

8. Az *n* végű, egytagú szavak kisebb része *-a*, *-e* ragot kap: *hona*, *tana*, *bűne*, *ina*, *hóna* (testrészt); nagyobb része viszont *-ja* *-je* ragot vesz fel: *sünje*, *dzsinnje*, *csínja*, *kinja*, *kénje*, *ménje*, *lenje*, *cinje*, *kánja*, *trónja*, *sínje*, *ónja*, *hunja*, *kunja*, *dánja*. — A többtagúak közül *-a*, *-e* ragot kapnak általában a végszótagjukban rövid magánhangzós szavak: *ösztöne*, *özöne*, *jelene*, *szégyene*, *kölcsöne*, *börtöne*, *tulajdona*, *othona*, *vagyona*, *rokona*, *hajadona*, *paplana*,

katlana stb.; továbbá minden *-van*, *-ven* végzetű számnév: *negyvene*, *ötvene*, *hatvana*, *nyolcvana* stb. A *j*-s ragváltozatot többnyire idegen szavaink, újabb jövevényszavaink (és személyneveink) veszik fel, kivált, ha a végszótag hosszú magánhangzós: *sopránja*, *celofánja*, *titánja*, *marcipánja*, *porcelánja*, *talizmánja*, *indianja*; *spionja*, *refrénje*, *oxigénje*, *szirénje*; *Ivánja*, *Istvánja*, *Kálmánja*, *Irénje*, *Jolánja*; stb.; vagy ha a végszótag *-in*: *rutinja*, *karminja*, *rubinja*, *nikotinja*, *vitaminja*, *vitrinje*, *glicerinje*, *vazelinje* (vagy *~ja*), *terpentinje*; de rendszerint más magánhangzós szóvéggel kapcsolatban is: *lampionja*, *garnizonja*, *grafikonja*, *ciklonja*, *fazonja*, *kartonja*, *hormonja*, *stadionja*, *disztichonja*, *baritonja*, *elektronja*; *faunja*, *tájfúnja*; *pergamenje*, *ciklámenje*; *tribünje*, *kommünje*; *Kelemenje*, *Ödönje*; stb. Az ingadozás aránylag ritka: *szappana* vagy *~ja*, *ingatlana* vagy *~ja*, *kordona* vagy *~ja*, *lexikona* vagy *~ja*, *szelona* vagy *~ja*, *vadona* vagy *~ja*; *szerecsene* vagy *~je*, *ómene* vagy *~je* (de *bitumene*). A reformkor nyelvében még ingadozó rokon, *vagyon*, *özön* ma már *-a*, *-e*-vel egységesült.

9. Az *l* végű szavak között a raghasználat aránya az *-a*, *-e* ragosak felé tolódik; *j*-s ragváltozatot azonban jóval több szó vesz fel, mint ahogyan az előbbi vizsgálódások alapján tartották. Példák egytagú *-a*, *-e* ragos szavakra: *melle*, *jele*, *füle*, *fala*, *tolla*, *széle*, *hala*, *öle*, *nyála*, *szála*, *válla*, *dala* (a reformkorban még *dalja* is; vö. Arany: Összel: „...csalogány nem zöngi *dalját* este, reggel”). — A *j*-s változatra: *hallja*, *célja*, *bálja*, *balja*, *sálja* (általában csak ezeket szokták felsorolni, vö. pl. KÁLMÁN is: i. h.); de: *gólja*, *mollja*, *tálja*, *tüllje*, *kelje* ('kelkáposzta'). A többtagú szavak közül *-a*, *-e* rag járul általában a napszakok nevéhez: *éjjele*, *nappala*, *reggele*, *hajnala*; valamint sok — végszótagjában rövid magánhangzós — szóhoz: *asztala*, *angyala*, *diadala*, *oldala*, *közele*, *gyámola*, *apostola*, *Bábele* stb. Az újabb jövevény- és idegen szavak viszont rendszerint *-ja*, *-je* ragosak: *flanellje* (vagy *~ja*), *ideálja*, *idüllje*, *modellje*, *konzulja*, *korallja*, *marsallja*, *automobilja*, *krokodilja*, *textilje*, *alkoholja*, *akvarellje*, *karamellje*, *karfiolja*, *pedálja*, *srapnelje*, *szalicilja*, *szandálja*, *nikkelje*, *vitriolja* stb. Ingadozás csak ritkán mutatkozik: *retiküle* vagy *~je*, *hivatala* vagy *~ja*, *stencile* vagy *~je*; több birtok esetén ingadozik az *ól*: *ólai* vagy *óljai*. A múlt században (Petőfinél) még ingadozó *páncéla* ~ *páncélja* ma már csak *páncélja*.

10. Az *r* végű szavak közül az egytagú, magas hangrendűek csaknem mindig *j* nélküli ragváltozatot kapnak: *bére*, *pöre*, *csöre*, *köre*, *híre*, *szere*, *söre*, *vére*, *töre*, *öre*, *szöre* stb., de: *nyírje*, *úrje*. Ingadozás van a *csüre* vagy *~je*, *szüre* vagy *~je* alakok közt. Összetételben ingadozó a *-szer*: *fűszere* vagy *~je*. A mély hangrendűek között teljesen megoszló a raghasználat: *vára*, *gyára*, *tára* (összetételekben: *szótára*, *könyvtára*), *kára*, *orra*; és: *húrja*, *zsirja*, *pirja*, *klórja*, *párja*. Ingadozó a *zár*: *zára* vagy *~ja*, valamint gyakran a *sor* is: *sora*, de *sorjában*, (*élet*)*sorja*; „... az étel *sorját* nem győzi bevégni” (Arany: Nagyidai cigányok); „De én messzehagytam a beszédem *sorját*” (Arany: Toldi estéje II. 25).

A többtagú szavak között nagyon sok ingadozó alak van; a ragváltozatok eloszlására nézve azonban — éppen úgy, mint az *l* végű szavaknál — csupán egy-egy, általánosságban mozgó törvényszerűséget lehet felfedezni. Bizonyos fokig itt is érvényesül az a szabály, hogy az *-a*, *-e* személyrag gyakrabban járul a rövid magánhangzós végszótaghoz, mint a hosszúhoz: *zavara*, *udvara*, *sikere*, *pítvara*, *cimere*, *mestere*, *tábora*, *ostora* stb.; de: *rovarja*, *zellerje*, *majorja*, *fuvarja*, *csiborja* stb. is. 83 ide tartozó adat közül 74 esetben volt

-a, -e rag, s a *j*-s változatok száma 9. — Az *or*, *tor* stb. végű — főként latin eredetű — jövevényszavak többnyire *j* nélküli ragváltozattal járnak: *rektora*, *humora*, *inspektora*, *konnektora*, *cenzora*, *doktora* stb.; de: *terrorja*, *szemaforja*, *termoforja*, *tenorja* stb. is. Ingadozók: *fintora* vagy *~ja*, *traktora* vagy *~ja*, *bíbora* vagy *~ja*. A *j* nélküli ragváltozat járul a *ber* végű hónapnevekhez is: *szeptembere*, *októbere*, *novembere*, *decembere*, valamint a legtöbb *er* végű újabb jövevény- és idegen szóhoz: *cinóbere*, *strébere*, *leandere*, *karaktere*, *kalibere*, *gleccsere*; de: *amperje*, *pulóverje* vagy *~ja*, *suszterja* vagy *~je*, *karrierje*. Ingadozik viszont a raghasználat a *káder*, *propeller*, *púder*, *fiáker*, *szvetter*, *tréner* szavakban. — A *-ja*, *-je* ragváltozat elsősorban hosszú magánhangzós végszótagú szavakban használatos (87 adat közül 61 volt *-ja*, *-je* s 26 *-a*, *-e* ragos): *nektárja*, *papírja*, *zsinórja*, *januárja*, *proletárja*, *pellengérje* stb.; de: *vására*, *határa*, *oltára*, *polgára* stb. Ingadozók: *fillére* vagy *~je*, *tölcse* vagy *~je*, *tányéra* vagy *~ja*, *kövére* vagy *~je*, *fehére* vagy *~je*, *pillére* vagy *~je* stb. Az ide tartozó foglalkozásnevek majdnem mind *-ja*, *-je* ragosak: *pandúrja*, *bojtárja*, *csaplárja*, *pincérje*, *pallérja*, *sofőrje*, *sintérje*, *timárja* stb.; néhányuk még ingadozó: *tanára* vagy *~ja*, *hóhéra* vagy *~ja*, *hajcsára* vagy *~ja*; de: *vezére*, *vezíre*, *tüzére*, *üzére*, *bognára*, *bodnára*. Az ingadozó alakok több birtok esetén viszont többnyire *-ai*, *-ei* ragot kapnak: *tanárai*, *zsellérei*, *huszárai* stb. Az *r* végű népnevek és személynevek többségükben szintén *j*-s raggal használatosak: *bajorja*, *bolgárja*, *magyarja*, *avarja*, *Oszkárja*, *Tiborja*, *Gáborja*, *Elemérje* stb.; de: *atára*, *Viktora*, *Észtere*, *Sándora*.

11. Az *f* végű szavak legtöbbje *j*-s ragos: *srófja*, *tromfja*, *grófja*, *muffja*, *puffja*, *kuglófja* stb. Egyedül *dölyf* : *dölyfe*.

6. Ha a személyragok a birtok többségének jelével kombinálódnak, használatuk általában ugyanazon törvények szerint történik, mint az egy birtokra mutató ragváltozatokénak. Néhány esetben azonban ingadozást, eltérést találunk, s ezeket talán nem érdektelen összefoglalva is bemutatni.

1. Néhány szavunkban, amelyek egy birtokra mindig *-ja*, *-je* raggal mutatnak, több birtok esetén ingadozik a raghasználat, vagy éppen az *-ai*, *-ei* ragváltozat használatos: *szomszédja*, de *szomszédai* (ritkán *-jai* raggal is, vö. pl. Herczeg: Emlékezései II, 310: „Bihari birtokszomszédjai társaságában találtam”); *évadja*, de *évadai*; *barátja*, de *barátai*, ritkábban *barátjai*; *korlátja*, de *korlátai* és *korlátjai*; stb.

2. Azokban a szavakban, amelyek raghasználat a egy birtok esetén ingadozik, a többesjellel kombinálódó személyrag többnyire a *j* nélküli változat; a *-jai*, *-jei* ritkább: *utóda* vagy *~ja*, *előde* vagy *~je*, de legtöbbször *utódai*, *elődei*; *segéde* vagy *~je*, de *segédei*; *cseléde* vagy *~je*: *cselédei* (vagy *cselédjei*); *beszéde* vagy *~je*, de többnyire: *beszédei*; *csillaga* vagy *~ja*, de *csillagai* (néha *~jai*); *rétege* vagy *~je*, de *rétegei*; *bélyege* vagy *~je*, de *bélyegei*; *gépe* vagy *~je*, de *gépei*; *oszlopa* vagy *~ja*, de *oszlopai*; *ligete* vagy *~je*, de *ligetei*; *köвете* vagy *~je*, de *köветеi*; *szigete* vagy *~je*, de *szigetei*; *tanára* vagy *~ja*, de *tanárai*; stb.

7. Az ingadozó raghasználatú szavakkal KÁLMÁN BÉLA idézett cikkében bőven foglalkozott. Vizsgálatait csupán néhány megjegyzéssel szeretném kiegészíteni.

A személyragok ingadozása — melyet részint a nyelvjárási különbségeknek, részint a raghasználat történeti alakulásának tulajdoníthatunk — nyelvünk egyik értékes kifejező eszköze.

Az eltérő ragváltozatokkal sokszor jelentéskülönbséget jelölhetünk (vö. KÁLMÁN: i. h.). Ennek a legnagyobb jelentősége az azonos alakú szavak esetében van: *kara* 'kórusa' és *karja*; *ára* (áru ára) és *árja* (1. a folyóé, 2. a cipézszerszámé), *lába* (emberé) és *lábja* (telek lábja, hossz-mérték); stb. Ide tartoznak az effélék is, mint *pora* és *pórja* (parasztja), *bora* és *bórja* (elem) stb. — A több jelentésű szavak esetében a személyrag-változatok általában úgy oszlanak meg, hogy a konkrét jelentéshez a *-ja*, *-je*, az elvont jelentéshez az *-a*, *-e* változat kapcsolódik: a *játek* a *gyermek játéka* 'játékszere' jelentésben rendszerint *j-s* ragos, de átvitt értelemben csak az *-a* ragot veszi fel: *a gyermek játéka*, *a csapat*, *a mérleg játéka* stb.; *a hadsereg tisztje*, de: *ez az ő tiszte* 'feladata'; ide tartozik az ismert *újságja* 'napilapja', *újsága* 'újdonsága' alakpár is. Érdekes ezzel szemben, hogy a *virág* éppen átvitt értelemben veszi fel a *j-s* ragváltozatot, konkrét jelentésében gyakrabban *j* nélküli: *élete virágjában*, de „a pitypang és a kikirics *virága* sárgált mindenfele” (Gárdonyi: Egri csillagok I, 286) stb. Ha elvont fogalmak nevét konkrét jelentéssel ruházzuk fel, *-a*, *-e* személyrag helyett ugyan csak *-ja*, *-je* használatos: valaminek a *színe*, de „[a kanonok] itt van pár napra az érsekkel, olyan *lilaszíne* van, tudod a derekán” (Kafka: Állomások 137); *köre*, de „Ma tizenegyig ült a *pártkörjében*” (uo. 395); *sora*, de az *étel sorja*, *a beszéd sorja*, „Nemszeretöm-formán van a Pirosunknak a *sorja*” (Móra: Véreim 132); stb. — Jelölheti a személyrag váltakoztatása konkrét jelentésű szavakban a birtokviszony tartalmi megváltozását is: a ruhának *anyaga*, a szabónak *anyagja* van; az embernek *bőre*, *talpa*, a cipésznek *bőrje*, *talpja* van a cipő készítéséhez; az ablaknak *üvegé*-ről, a lámpának gyakran az *üvegjéről* beszélünk; a város *rendőrei*, de a lány *rendőrije* 'rendőr foglalkozású udvarlója'; a kórház *röntgene*, de az ember *röntgenje* 'röntgenlelete'; stb.

A *j-s* és *j* nélküli ragváltozatok megoszlása bizonyos fokig jellemző az egyes stílusrétegekre. Például ritkább a *j-s* ragváltozat az értekező prózában és a szépprózában, mint a köznyelvben; általában ritkább az irodalmi nyelvben (ide értve a sajtó nyelvét is), mint a beszélt nyelvi rétegekben, kivált a familiáris nyelvben és a nyelvjárásokban. Az irodalom nyelvében ezért a *j-s* ragváltozatok használata gyakran a beszélt nyelv érzékeltetésére szolgál. Gárdonyi az „Egri csillagok”-ban Dobó István és egy köztitész beszédjét így állítja szembe egymással: „Bódi János a nevem: *szolgálatjára* kapitány úrnak” (II, 97); „*szolgálatára* állok, hugomasszony” (II, 185).

A személyragok váltakoztatására a rím vagy a ritmus is gyakran kényszerítheti a költőt: „nekem nem kell az öcsém *vagyonja*” — ríme: *nyomja* (Arany: Toldi VIII.); „Mint ölelt át reszkető *karával*” — ríme: *szavával* (Petőfi: Távolból); „*Rokonait*, ha van *rokonja*, Elnyelte széles e világ” (Arany: Kertben); stb.

Néha a szófaji átcsapást is érzékeltethetjük a személyrag megváltoztatásával. Például a névutói szerepű személyragos határozószó személyragja mindig *-a*, *-e*. Ha azonban ezek közül valamelyik főnevesül, személyragja megváltozik: *előtte*, *utána*, de *délelőtte*, *délutánja*.

8. Összefoglalásul lássuk szemléltető táblázatokon a mássalhangzós tövég utáni személyrag-változatok használatát.

1. A személyragok megoszlása a szótó és a tövégi mássalhangzó minősége szerint:

	-a, -e	-ja, -je	ingadozás
Több- alakú tövek	hangzóhiányos tőváltozattal	alapalakbeli többől: <i>círokja, vacokja, szurokja; nyj. fátyolja, telekje</i>	<i>csöbre</i> vagy <i>~ je</i> <i>retke</i> vagy <i>~ je</i> <i>piszka</i> vagy <i>~ ja</i>
	töbelseji időtartamot váltakoztató tövek	alapalakbeli többől: <i>útja, kútja, lúdja, hídja, rúdja; nyj.: mocsárja, személtje</i>	
Egy- alakú tövek	minden <i>c, cs, s, sz, z, zs</i> hangra végződő		
	a <i>h, v</i> végű szavak legnagyobb része	a <i>h, v</i> végű szavak kis része	
	a <i>gy, j, ly, ny, ty</i> végű szavak legnagyobb része	a <i>gy, j, ly, ny, ty</i> végű szavak kis része	
	megoszló és ingadozó raghasználat a <i>b, d, g, k, p, t; m, n; l, r, f</i> végű szavakban		

2. A személyragok megoszlása a zárhangra és *l, r, f*-re végződő szavakban:

	-a, -e személyrag	-ja, -je személyrag	ingadozás
A szóvégi mással- hangzó: <i>b, d, g, k, p, t, m, n; l, r; f</i>	a t o l d a l é k <i>-d</i> sorszámnévképző <i>-ság, -ség; -ék; -dok, -dék, -dök; -nok, -nök;</i> deverbális <i>-l; -at, -et;</i> <i>-t</i> képző <i>kiemelő -ik</i> jel	a t o l d a l é k <i>-t</i> igenévképző <i>-b, -bb</i> közép- és felső- fokjel elhomályo- sult személyrag	a t o l d a l é k <i>-atag, -eteg, -talan, -telen (-tlan, -tlen)</i> képző <i>-tt</i> igenév- képző
	a s z ó v é g mássalhangzó + zár- hang (testrésznevek- ben) <i>um, om; van, ven or, er (ber)</i>	a s z ó v é g mássalhangzó + zár- hang <i>f</i> <i>-véd</i> utótag <i>gram</i> utótag <i>ik;</i> <i>kk; tt, it; án, én, on; r</i> szóvég foglal- kozásnevek, nép- nevek, személynevek legnagyobb része	
	a m a g á n h a n g z ó k hangrendje magas a végszótagbeli ma- gánhangzó rövid	a m a g á n h a n g z ó k hangrendje mély a végszótagbeli magán- hangzó hosszú	
	finnugor eredetű szavak	újabb jövevény- és idegen szavak	
	névutói használatú személyragos határozósók	melléknevek; főnévi szerepű igealakok	

S. HÁMORI ANTÓNIA

A magyar megengedő és feltételes mellékmondatok kérdéséhez

I. Azok, akik a megengedő mondatokat az alárendelt mondatok közé sorolják, egyetértenek abban, hogy ezek a határozói mellékmondatok közé tartoznak (KLEMM: MNy. XXX, 7; SZABÓ, A mai magyar nyelv. Sokszorosított kézirat. Bp., 1955. 377; BERRÁR: MNy. LII, 26; B. LŐRINCZY ÉVA: NyK. LVII, 269 és Nyr. LXXX, 451; hasonlóképpen TOMPA: Anyanyelvünk az iskolában I, 68, bár ő hangsúlyozza, hogy ez a mondat típus jellegzetesen átmeneti kategória az alárendelés és a mellérendelés között). Vita csak a tekintetben van köztük, hogy miféle határozói mellékmondatok közé kell helyeznünk a megengedő mondatokat, illetőleg miféle határozók közé tartoznak az egyszerű megengedő határozók. KLEMM, SZABÓ és B. LŐRINCZY állapot-határozói mellékmondatnak, illetőleg állapot-határozónak tekinti őket. BERRÁR e csoportosítás jogosultságát — legalábbis a leíró rendszerezés szempontjából — nem vonja kétségbe, s bár a megengedő mellékmondatok hovatarozásáról kifejezetten nem nyilatkozik, a megengedő határozót — KALMÁR ELEK régebbi osztályozását (NyK. XXXII, 450) követve — az okhatározó egyik sajátos fajtájának tekinti. — Érdekes megemlíteni, hogy a JUNG-féle modern kis német nyelvtan, amely nemrégiben jelent meg, hasonlóképpen jár el: a megengedő határozót az okhatározók, a megengedő mellékmondatot pedig az okhatározói mellékmondatok között említi (Kleine Grammatik der deutschen Sprache 61, 88).

Többen szóvá tették már, hogy a megengedő mellékmondatok sok tekintetben emlékeztetnek a hasonlító, a következményes és a feltételes mellékmondatokra (B. LŐRINCZY: MNy. L, 60; BERRÁR: MNy. LII, 34; stb.). BERRÁR ezeket együtt — eléggé szerencsés műkifejezéssel — „sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok”-nak nevezi (TörtMondt. 165). Mint ismeretes, a hasonlító és a következményes mellékmondatok — bár egyfajta határozói mellékmondatból sarjadhattak ki — ma már több mondatrész-kategóriát átfognak. Úgy látszik, hogy a feltételes mellékmondatok is hasonlóképpen viselkednek (vö.: B. LŐRINCZY: I. OK. IX, 357). Igaz, hogy a megengedő mellékmondatok nyelvtani elhelyezésében „eléggé másfajta nehézségek” vannak, mint a többi három s különösen a hasonlító és a következményes mellékmondat besorolásában (TOMPA: I. OK. IX, 309), talán mégis gondolhatunk arra, hogy a megengedés nyelvtani-logikai kategóriája is áttörheti a határozói mellékmondatok kereteit. Ez mindenesetre, ha így van is, kevésbé lehet szembetűnő, mint a másik három mellékmondat esetében. Nyilván ezért írja B. LŐRINCZY a megengedő mellékmondatok hovatarozását fejtegető szép cikkében: „Első pillanatra is világos, hogy az állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói és jelzői mellékmondatok közül csak a határozói mellékmondatok jöhetnek számba”¹ (NyK. LVII, 277).

A következőkben azt szeretném bizonyítani, hogy a megengedő mondatok között is találhatunk, bár nem nagy számban, alanyi és tárgyi mellékmondatokat, s — mint eddig is többen gondolták — a határozói mellékmondatok sorában sem köthetők egyetlen kategóriához a megengedő mondatok, tehát ez utóbbi tekintetben is párhuzamba lehet állítani őket a hasonlító, a következményes és különösen a feltételes mellékmondatokkal. Mind-

¹ Én ritkítottam.

azonáltal egyáltalában nem vonom kétségbe, hogy a megengedő mondatokat túlnyomó részükben határozói mellékmondatnak kell tekintenünk, s ezen belül is zömükben egyetlen csoporthoz: az állapothatározói (vagy — ha úgy tetszik — az okhatározói) mellékmondatok csoportjához tartoznak.

2. A megengedő mellékmondatok közé sorolják már régóta — s újabban is — az *akár* — *akár* kötőszós választó mondatpárokat, ezek ugyanis főmondatukhoz képest megengedést fejeznek ki (vö.: SIMONYI, MKöt. I, 113, 230; SZINNYEI, RMNyelvt.¹⁷ 117; KLEMM: MNy. XXX, 7 és TörtMondt. 428, 613; FÁBIÁN—RÁCZ, Alárendelt mondatok. Sokszorosított kézirat. Bp., 1954. 36; BERRÁR: MNy. LII, 30; ELEKFI: I. OK. IX, 365; TOMPA: I. OK. IX, 380; B. LŐRINCZY: NyK. LVII, 271—2; BERRÁR, TörtMondt. 147). Például a sokat idézett *Akár lopok, akár nem, mégis tolvaj a nevem* mondatban az *akár* — *akár* kötőszós választó mondatpár a főmondattal („...mégis tolvaj a nevem”) megengedő alárendelt viszonyban van. Ez az alárendelt választó mondatpár valóban nem minősíthető másnak, mint megengedő jellegű állapothatározói (illetőleg a másik felfogás szerint okhatározói) mellékmondatnak.

Az *akár* — *akár* kötőszós megengedő mondatokról B. LŐRINCZY a következőket állapítja meg: „Végigtekintve a nyelvtanok példáin, azt látjuk, hogy az *akár* — *akár* kötőszós választó mondatok, noha formailag két mellérendelő mondatból állnak, lényegében éppen olyan egységesen fejezik ki a megengedést, mint bármely más *noha*, *bár*, *ám* stb. kötőszós megengedő mellékmondat. Továbbá úgy látom, hogy ezeknek az egységesnek tekinthető választó mondatoknak a főmondathoz való viszonya sem különbözik lényegesen a többi megengedő mellékmondatétól. — Legfeljebb annyi megkülönböztetést tehetnénk, hogy míg a megengedő mellékmondatokra nézve általában az a meghatározás igaz, hogy a főmondat tartalma ellenkezik azzal, amire a mellékmondatból következtethetnénk, addig az *akár* — *akár*-os választó mondatokban kifejezett két lehetőség közül bármelyik válik valóra, a főmondat tartalma mindenképpen bekövetkezik (vagy: úgy sem következik be). Ezekben a mondatokban tehát nem tipikus megengedő ellentét fejeződik ki, hanem legfeljebb bizonyos megengedő jelleg van bennük.” (I. h.)

Ehhez hozzátehetjük: az „Akár lopok, akár nem, mégis tolvaj a nevem”-féle választó mondatpároknak csak egyik tagja van — a megengedésre annyira jellemző — tartalmi ellentétben a főmondattal (vö.: *Bár nem lopok, mégis tolvaj a nevem*). Ha mármost a főmondat maga is ráhagyó értelmű, akkor a mellékmondatpárral való tartalmi ellentéte, amely az említett típusú mondatokban is csak féloldalas volt, még inkább erejét veszti: *Akár lopok, akár nem, egyre megy*. Az ilyenféle mondatokat mégsem lenne tanácsos elkülöníteni a többi *akár* — *akár* kötőszós megengedő-választó mondattól úgy, hogy megengedő jellegüket nem ismernénk el. Nyelvtani irodalmunk nem is tesz különbséget az *akár* — *akár* kötőszós mellékmondatpárok között aszerint, hogy főmondatuk milyen értelmű. S ha a ráhagyó értelmű főmondatnak alárendelt *akár* — *akár* kötőszós mondatpárokat az eddigi felfogás szerint továbbra is megengedő jellegűnek tekintjük, egy szempontból mégis külön figyelmet érdemelnek: ezekben ugyanis legtöbbször nem állapothatározói, hanem rendszerint alanyi, ritkábban tárgyi, esetleg állandó határozói (képes helyhatározói) alárendeléssel állunk szemben.

Alanyi alárendelő viszonyban van a főmondatnál az *akár — akár* kötőszós megengedő-választó mellékmondatpár az említett „Akár lopok, akár nem, egyre megy” mondatban (*mi megy egyre?: akár lopok, akár nem*). Más példák: *Akár túrják, akár gyúrják, mind egy; Akár zuhog, akár puhog, egy dolog* (Dugonics: Magyar példa beszédek II, 241; a megengedő mondatok sorában idézi őket KLEMM i. m. 613); *Akár látta, akár nem látta, egyre megy* (SZABÓ i. m. 362 a választó mondatokra hozza fel példaként).

Más ráhagyó értelmű főmondat (*nem bánom; nem restellem; stb.*) esetében tárgyi alárendeléssel állhatunk szemben: „Akár esik, akár nem, *nem bánom*” (*mit nem bánok?: akár esik, akár nem*). — Előfordulhat ilyenkor állandó határozói (képes helyhatározói) alárendelés is: „Senkit azért arra nem erőltet az Római Ecclesia, hogy házasságnélkül maradjon: *hanem kinek-kinek szabad választást hágy benne, akár megházasodgyék, s akár annélkül maradjon*” (Pázmány: Összes Munkái IV, 762) (*miben hágy szabad választást?: akár megházasodgyék, s akár annélkül maradjon*).

KLEMM írja: „A megszorító főmondat (mindegy, nem bánom, nem törődöm, nem baj, nem kár stb.) néha nyelviileg nincs kifejezve, úgyszólván odaérthető, ilyenkor a két *akár* kötőszós mondatot választó viszonyban levő ráhagyó főmondatnak értjük: *Akár darázs-fészekbe nyúljak, akár ezeket bántsam. Km. Akár falra borsót hányj, akár ennek beszélj. CzF. Akar ek kalán vízbe fullaggyon az ember, akár a Dunábo. NyF. 34: 111.*” (I. m. 613.) A KLEMMTŐL példaként felhozott öt főmondat közül hárommal (*mindegy; nem baj; nem kár*) alanyi, eggyel (*nem bánom*) tárgyi, eggyel (*nem törődöm [vele]*) állandó határozói viszonyban áll az *akár — akár* kötőszós mondatpár. — Kissé más szempontból — a kötőszó nélküli választó mondatok kialakulását fejtegetve — hasonló jelenségre figyel fel BERRÁR: „Gyakori eset az is, és talán ez az eredetibb állapot, hogy a két vagy több választó mondat nem független, hanem egy főmondatnak feltételes vagy megengedő, alanyi vagy tárgyi mellékmondatai. Elképzelhető, hogy éppen ilyen helyzetben, egymással párhuzamos, de szembeállított tartalmú mellékmondatok között alakult ki a választó viszony. (*Akarja, nem akarja, meg kell tennie; Elmegy, ottmarad, nem törődöm vele; stb.*)” (I. m. 147.) BERRÁR itt a feltételes vagy megengedő, illetőleg az alanyi vagy tárgyi alárendelést — ha jól értem — mint egymást kizárókat említi; én ezeket hasonló esetekben együttjáróknak tekintem, tehát elképzelhetőnek tartok például megengedő s egyben alanyi vagy tárgyi alárendelést is.

3. Mivel az *akár — akár* választó-megengedő kötőszópár helyébe *ha ... is — ha ... is*, illetőleg *ha — ha* is léphet (SIMONYI i. m. III, 128; KLEMM i. m. 597; B. LŐRINCZY: i. h.), az előző pontban mondottak az ilyen páros kötőszós mondatokra is kiterjeszthetők. Például: *Ha esik (is), ha nem (is), egyre megy; „Nem bánom én, ha kocsis is, ha nem is, Szolgálóvá hasonlítom magam is”* (NépkGy. II, 125); „...mindönkit megszóllított, *nem bánta jáz, ha szégén, ha gazdag, ha gyerök, ha jöreg*” (NyF. 4. sz. 37). — Az első mondatban a megengedő tagmondatok egyben alanyi, a másik kettőben pedig egyúttal tárgyi mellékmondatok.

Sőt: ráhagyó értelmű főmondat mellett az egyszerű *ha ... is*, illetőleg *ha* kötőszós megengedő mondatok is kifejezhetnek alanyi, tárgyi vagy állandó

határozói alárendelést: *Nem baj, ha esik is; Ha éppen nem volt mit ennie, az sem háborította meg* (Jókai: A magyar nép élece 31; a pusztá ha kötőszós megengedő mondatra példaként idézi SIMONYI i. m. III, 128) — *alanyi* alárendelések; — „*A király aztán nem nagyon bánta, ha nem beszél is*, csakhogy otthon marad, nem megy vissza többet, csakhogy lesz kire hagyni az országot, nem kell idegen kézbe adni” (Arany László: Magyar népmese-gyűjtemény⁴ 98); *Nem bánom én, ha a zördög elviszi elevenénn is* (Molecz: A magyar szórend 186) — *tárgyi* alárendelések; — *Ha meg adgya árrát is nem gondol vele* (Dugonics: Magyar példa beszédek II, 242) — *állandó határozói alárendelés*.

Hasonló jelenséget szemlélhetünk az *akár* — *akár* kötőszós mondatokkal szintén közeli rokonságban levő *akár*-, illetőleg *bár*- előtagú névmásos vagy határozószós megengedő mellékmondatokkal kapcsolatban is: „*Én itt nem maradok, mert tovább kell mennem, Itt hagyok valakit királynak helyettem. Már akárki lesz is, az mindegy énnekem*” (Petőfi: János vitéz XX. 19—20.); *A kármerre megyek, Mindegy nekem* (Petőfi: Keresztúton állok...) — *alanyi* alárendelések; — *Ak arhogy szót, nem bánta má* (NépkGy. IX, 87) — *tárgyi* alárendelés; — *Nem törődöm vele, bármít teszel* — *állandó határozói alárendelés*.

Elvéve más kötőszós megengedő mellékmondatok is lehetnek főmondatukkal *alanyi*, *tárgyi*, *állandó határozói*, vagy legalábbis ilyennek látszó alárendelő viszonyban, pl. „*Am bátor elmenjen, Nem bánom csak legyen Mindenkor egészségben*” (RMK. XV, 207). Ezekkel most nem foglalkoznék.

A *ha ... is* kötőszós, illetőleg az *akár*-, *bár*- előtagú névmásos vagy határozószós megengedő mondatok nemcsak ráhagyó értelmű főmondat-hoz csatlakozva, hanem más esetben is eltávolíthatnak némileg az állapot-határozói megengedő mellékmondatoktól. A következőkben ezeket vesszük szemügyre, az utóbb említetteken kezdve a sort.

4. Az *akár*-, *bár*- előtagú névmással vagy határozószóval bevezetett megengedő mellékmondatokban B. LŐRINCZY szerint „*az akárki, akármí, bárki, bármí* stb. tartalmát a megengedést kifejező *akár*, illetőleg *bár* kötőszón kívül a benne lévő névmás, illetőleg határozószó is meghatározza, ... e kötőszók névmásos és határozószós jellegével tartalmi vonatkozásban¹ okvetlenül számolnunk kell” (NyK. LVII, 271).

Én úgy hiszem: ezzel funkcionális vonatkozásban is számolnunk kell. A névmási, illetőleg határozószói elem bizonyos fokig vonatkozó jellegűvé teszi e mellékmondatokat, s így aztán — ha a főmondat nem ráhagyó értelmű is, de tartalmilag nem áll éles ellentétben a mellékmondattal — olyan viszonyban lehetnek vele, amely emlékeztet az *alanyi*, *tárgyi*, sőt különféle határozói vagy jelzői alárendelésre. Lássunk erre néhány példát!

Alanyi mellékmondatra emlékeztető megengedő alárendelés: „*Vajjon ki kezdte ezt a hajlatag, | biz jócskán girbe-gurba kisutat? | Akárki kezdte, nem kételkedett, | célt fogott, indult és — megérkezett*” (Illyés: Kézfogások 31). — *Tárgyi* mellékmondatra emlékeztető megengedő alárendelés: *Akármire van szükséged, azt ott megkaphatod*. — *Határozói* (állandó határozói, illetőleg képes helyhatározói) mellékmondatra

¹ Én ritkítottam.

emlékeztető megengedő alárendelés: *Bármihhez fogott légyen, azon Isten áldása volt* (Jókai: Életképek. 1847: 555; id. SIMONYI i. m. I, 219). — Jelzői (értelmezői) mellékmondatra emlékeztető megengedő alárendelés: „Nekem nem kedves az élet, hát *közétek, Bárkik vagytok*, egész bátorsággal lépek” (Petőfi: János vitéz VI. 8.).

Természetesen az *akár*-, *bár*- előtagú névmásos vagy határozószós megengedő mellékmondatoknak nem mindegyike hozható kapcsolatba az alanyi, tárgyi stb. vonatkozó mellékmondatokkal. Az elmondottak első-sorban azokra az *akár*-, *bár*- előtagú névmásos vagy határozószós megengedő mellékmondatokra érvényesek, amelyeknek főmondatában nincs ellentétes kötőszó, de még ezek közül is néhányra. Nem vonhatók tehát ide például az ilyenféle megengedő alárendelések: *Történjék a kármí, én még is elmegyek; Nem békülök meg, bármit is beszéltek* (Kosztolányi: Ami itt maradt); stb.

A régi nyelvből egyébként olyan valóban vonatkozó mellékmondatok is idézhetők, amelyek megengedő jellegűek (ezt a jelleget a megengedő is módosítószó fejezi ki bennük). Megengedő jellegű alanyi alárendelés: „...isten nem hagyott elveszni mindnyájunkat; *a mi veszett is, többnyire* (o: többire) *békesség és frigy színe alatt*, hogysem hadakozásban, *veszett*” (Zrínyi: Öszves munkái 205). — Megengedő jellegű tárgyi alárendelés: „Ha mindenedet elvesztetted, és istenedet megnyerted: nagyobb nyereséged káródnál, mert *a mit vesztettél is, megtalálsz istenedben*” (Faludi: Minden munkái 541—2). (Ezeket és egyéb példákat l. SIMONYI i. m. I, 30, 44; más természetű vonatkozó megengedő mellékmondatokra vö. uo. 213.)

5. Mielőtt a *ha ... is* kötőszós megengedő mondatokkal külön foglalkoznám, hosszabb kitérést kell tennem.

Többen felhívták már a figyelmet a megengedő és a feltételes mellékmondatok rokonságára (SIMONYI i. m. III, 99; KLEMM i. m. 600; BERRÁR: MNy. LII, 31 és TörtMondt. 172). A feltételes mellékmondatokról pedig köztudomású, hogy bár sokan az állapothatározói mellékmondatok közé számítják őket (SIMONYI: i. h.; SZINNYEI i. m. 116; SZABÓ i. m. 377), ezek inkább az időhatározói mellékmondatokhoz kapcsolódnak, nemcsak genetikusan (vö.: SIMONYI i. m. III, 101 kk.; KLEMM i. m. 594; BERRÁR i. m. 170), hanem a mai leíró szemléletben is, olyannyira, hogy sokszor igen nehéz egymástól elkülöníteni őket (vö.: B. LŐRINCZY: NyK. LVII, 280 és I. OK. IX, 357). Mindamellet azonban valóban nagy számban vannak olyan feltételes mellékmondatok is, amelyek az állapothatározáshoz állnak közelebb (vö.: B. LŐRINCZY: NyK. LVII, 281). Ezért sorolja a készülő leíró nyelvtan idevágó részének tervezete a feltételes mellékmondatokat részben az időhatározói, részben pedig az állapothatározói mellékmondatok közé (Nyr. LXXX, 448—9).

B. LŐRINCZY a feltételes mellékmondatok mondattani helyéről szólva rámutat e mondatkategória átmeneti jellegére, hangsúlyozva, hogy a „szigorú beskatulyázás, pontos osztályozás” ez esetben sem lehetséges (I. OK. IX, 359). A feltételes mellékmondatok valóban túllépik még az itt megvont tágabb határokat is. Vannak köztük olyanok, amelyek nem időhatározót vagy állapothatározót, hanem másféle határozófajtát fejtenek ki, így például — többnyire magyarázó jelentésárnyalatú — o k h a t á r o z ó t¹:

¹ Ezt nagyon is természetesen kell tartanunk, elvégre a feltételesség az ok-okozati viszony egy sajátos változata. KALMÁR (i. h.) a feltételes határozót is az okhatározók közé számítja.

„Minek az a pörge kalap, ha a legény csak egy darab? Minek az a selyemkendő, ha a leány nem kelendő?” (Nd.; id. KLEMM i. m. 597); különféle állandó határozókat: *Szíved abban lett gyönyört, ha Embert boldogíthatott* (Bajza: Egy jótékony nőhöz; id. SIMONYI i. m. II, 166—7), *Ki téhet róla, ha a pap pápista!* (Nyr. V, 224; id. SIMONYI i. m. III, 114); stb.

A feltételesség azonban nem áll meg a határozók tágabb határainál sem. Ismét B. LŐRINCZYT idézem: „...talán érdemes lenne egyszer megvizsgálni e feltételes jellegű [idő-, illetőleg állapot-] határozó mondatoknak a feltételes jellegű alanyi, tárgyi, és esetleg még más mondatrészt kifejező mondatokhoz, tehát a *Jó volna, ha elmennél* vagy *Szeretném, ha szeretnének* stb.-félékhez való viszonyát esetleges kapcsolataik vagy éppen ellentmondásaik felderítése céljából. Első pillanatban ugyanis önkéntelenül felvetődik a gondolat, hogy vajon e *ha* kötőszós mellékmondatoknak nem éppen olyan közös tartalmi tulajdonsága-e a feltétel kifejezése, mint a hasonlító jellegű határozói, jelzői és állítmányi mellékmondatoknak a hasonlítás, vagy a következményes jellegüknek a következmény. Ennek a lemeréséhez azonban — ismétlem — alapos vizsgálat szükséges, amelynek bármiféle előzetes észrevétellel elébevágni semmiképpen sem lenne helyes”. (I. h.)

Mielőtt a B. LŐRINCZY által feltett kérdésre megpróbálnánk feleletet adni, némi kiegészítést kell fűzni szavaihoz. Ő ugyanis csak a feltételes jellegű alanyi és tárgyi mellékmondatra hoz fel egy-egy példát. Ilyenek nagy számban találhatók SIMONYINÁL (i. m. II, 166, III, 114), néhányat említ KLEMM (i. m. 597), FÁBIÁN—RÁCZ (i. m. 30—1), SZABÓ (i. m. 366) és BERRÁR (i. m. 154, 170) is. B. LŐRINCZY azonban „esetleg még más mondatrészt kifejező” feltételes jellegű mondatokról is beszél, BERRÁR (i. m. 170) pedig azt mondja, hogy az időhatározót, illetőleg feltételes határozót kifejtő feltételes mondatokon kívül „találunk alanyi, tárgyi, jelzői stb. feltételes mondatokat is”, példái sorában azonban csak alanyi, tárgyi és módhatározói alárendelés szerepel.

Van-e hát feltételes jellegű jelzői mellékmondat? SIMONYINÁL (i. m. III, 114) valóban rábukkanunk egy birtokos jelzői feltételes mellékmondatra: „*Mihaszna, ha hat ökor van A szép hosszú istállóba, Ellenbe szeretet nincsen A czifra magoss kőházba*” (Kriza: Vadr. 46). Számolhatunk azonban minősítő jelzői feltételes mondatokkal is. A határozói mellékmondatoknak érdekes sajátága, hogy átváltozhatnak minősítő jelzői mellékmondattá akkor, ha mintegy vonatkozó viszonyba kerülnek a főmondatnak olyan mondatrészével, amelynek lexikális jelentése megfelel a szóban forgó határozó viszonyjelentésének. Nyelvtani irodalmunk a 'hely stb.' jelentésű névszóra vonatkozó helyhatározói (SIMONYI i. m. III, 6—7; KLEMM i. m. 542, 544; stb.) és az 'idő stb.' jelentésű névszóhoz kapcsolódó időhatározói (SIMONYI i. m. III, 29; KLEMM i. m. 503; stb.) mellékmondatok jelzői természetét tartja számon. Ilyenek: *Ez az a hely (vidék, város stb.), ahol születtem; Eljön az az idő (kor, század stb.), amikor az ember eljut a csillagokra.* De jelzői mellékmondattá válhat illetéknéppen például módhatározói mellékmondat is: *Nem tetszik nekem az a mód, ahogy a n ismerőseiddel tárgyalsz.* Nos, ha egy feltételes mellékmondat a főmondatnak olyan mondatrészére vonatkozik, amely 'feltétel' vagy ezzel rokon jelentésű, akkor minősítő jelzői feltételes mellékmondat lesz belőle: *Abban az esetben, ha pótfelvételre kerül sor, te is bejuthatsz az egyetemre.* Irodalmi

példát is találtam erre a mellékmondatfajtára: *Olyan feltétellel adom pedig néked* [ti. Miklós örökségét], *Hogy ha holnap a cseh bajnokot kivéged...* (Arany: Toldi VIII. 13.). — SIMONYI egyébként (i. m. II, 167) egy másik jelzőinek mondott feltételes mellékmondatot is közöl: „*Egy szere van, hogy azt feledjem.*» Melyik az? »*Ha ez órában visszatérend Londonba.*»” (Kazinczy: Sara Sampson 53.) Az elliptikus szerkesztés következtében azonban e feltételes mondat jelzői jellege nem világos, inkább alanyi vagy esetleg állítmányi alárendelésnek érezzük.

Tehát valóban vannak nemcsak határozói, hanem alanyi és tárgyi, sőt jelzői feltételes mellékmondatok is. Esetleg feltételes állítmányi mellékmondatokkal állhatunk szemben — az előbb említett mondaton kívül — a következő összetételben, amelyet SIMONYI (i. m. II, 167—8) a *ha* és a *hogy* kötőszó váltogatására hoz fel példának: „*Az első próba az legyen, az én legjobb lovaim közül ha a legjobbit ki tudod lopni, a második meg az legyen, hogy a feleségem gyűrűjét el tudod lopni*” (Népmese: Halász I. gyűjt.). A kérdés eldöntésében a nehézség egyrészt az, hogy az itt szereplő mellékmondatok egyesek szerint alanyi mellékmondatnak is felfoghatók, másrészt pedig az, hogy a kiemelt mellékmondatban a *ha* kérdőszó is lehet, s ez esetben ez a mellékmondat nem egyértelműen mondható feltételesnek (vö. mégis: SIMONYI i. m. III, 134; BERRÁR i. m. 170).

Bár a B. LŐRINCZYTŐL is szükségesnek tartott részletes vizsgálat elvégzésére itt én sem vállalkozhatom, mégis úgy látszik, hogy ez esetben kissé másról van szó, mint a hasonlító vagy a következményes mellékmondatoknál. Véleményem szerint abban, hogy a feltételes mellékmondatok többféle mondatrészt — alanyt, tárgyat, jelzót is — kifejthetnek, ismét csak a feltételes mellékmondatoknak az időhatározói mellékmondatokkal való szoros kapcsolata domborodik ki. Tudniillik vannak olyan látszólag időhatározói mellékmondatok, melyek nem a főmondat időhatározóját fejtik ki, hanem, mint láttuk, a főmondat egy mondatrészének jelzőjét, mégpedig nemcsak minősítő, hanem — akárcsak a feltételes mellékmondatok — birtokos jelzőjét is: *T a n ú j a valék, m i k o r a macskáját elevenen akarták bőrből kifejteni* (Vas Gereben: Ne búsulj! 84; id. SIMONYI i. m. II, 164). — Sőt: a látszólag időhatározói mellékmondat is kifejtheti — a feltételes mellékmondatához hasonlóan — a főmondat alanyát: *Hej! nem hamar lesz az, m i d ő n Szilaj ménes fut e mezőn; Soká lesz, m i g új gyökereken Fű és virág itt megterem* (Arany: Keveháza); vagy tárgyat: *Láttam, m i k o r bejöttél* (az élő nyelvből; vö.: SIMONYI i. m. II, 163—5, III, 30; KLEMM i. m. 503, 511; SZABÓ i. m. 366, 367, 372); stb.

Ezek az időhatározói formájú, de alanyi vagy tárgyi funkciójú mellékmondatok éppen úgy jöhettek létre, mint a feltételes jellegű alanyi vagy tárgyi mellékmondatok. Ez utóbbiakat ugyanis praegnans kifejezéssel (SIMONYI i. m. II, 166: *Kár, ha írunk < Ha írunk, kár, hogy írunk*), kontaminációval (KLEMM i. m. 597: *Mit használ, ha oda megyek? < Mit használ, hogy oda megyek? × Mi hasznom, ha oda megyek?; Szomszéd asszony se bánja, ha férjhez mén a lányka < Szomszéd asszony se bánja, hogy férjhez mén a lányka × Szomszéd asszony se bánkodik akkor, ha férjhez mén a lányka*), vagy pedig egy jelzői feltételes mondat jelzett szavának kihagyásával, tehát ellipszissel (vö. e lap legelejét) magyarázhatók. Hasonlóképpen alakulhattak a fenti látszólag időhatározói, valójában alanyi vagy tárgyi mellékmondatok is: *Hej! nem hamar lesz az, m i d ő n...* < *Hej! nem hamar lesz*

az az idő, midőn...; Láttam, mikor bejöttél < Mikor bejöttél, láttam, hogy bejöttél, vagy: Láttam, hogy bejöttél × Láttalak, mikor bejöttél (vö.: SIMONYI i. m. 163; KLEMM i. m. 511).

Hogy a feltételes mellékmondatok kategóriájának e kitágulásában az időhatározói mellékmondatokkal való rokonságuk játssza a főszerepet, arra az a körülmény is utal, hogy a szorosabb kategórián, a határozón belül is kifejthet az időhatározói kötőszós mellékmondat olyan határozófajtákat, mint a (nem idő- vagy állapothatározói) feltételes mellékmondat, így különféle állandó határozókat: *Nem kell azon örvendeni, a' mikor a' szomszéd' háza ég* (Kresznerics I, 134; id. SIMONYI i. m. II, 164; vö. még: SIMONYI i. m. III, 30; KLEMM i. m. 511) és — főleg magyarázó jelentésárnyalatú — okhatározót: *Minek a szőke énnekem, mikor én a barnát szeretem* (Nd.; id. KLEMM i. m. 503; vö. még: SIMONYI i. m. III, 41, 45, 48 stb.; KLEMM i. m. 506—7).

6. A megengedő mellékmondatok közül elsősorban a *ha ... is* kötőszósak vannak még ma is közeli rokonságban a feltételes mellékmondatokkal. A *ha ... is* kötőszós megengedő mellékmondatok közvetlenül a feltételes mondatokból fejlődhettek, de az is elképzelhető, hogy e két mellékmondatfajta — egymással párhuzamosan — az időhatározói mellékmondatból sarjadt ki (BERRÁR: MNy. LII, 31 és TörtMondt. 172).

B. LŐRINCZY, aki a megengedő és a feltételes mellékmondatok szoros kapcsolatát az eddigi felfogással szemben általában kétségbe vonja, a *ha ... is* kötőszós feltételes mellékmondatokra nézve bizonyos megszorítást tesz: „A megengedő mellékmondatok mindenesetre arra mutatnak, hogy a feltételes mondatoknak az állapothatározói, s köztük éppen a megengedő mellékmondatokkal való kapcsolata az esetek többségében sokkal lazább, mint régen gondolták. Legfeljebb szórványosan fordul elő, például a *ha ... is* kötőszós mondatok körében, hogy a kétféle mondatfajta között szorosabb összefüggést vélünk felfedezni: *Ha nem akarod is, elmegyek.*” (NyK. LVII, 281.)

B. LŐRINCZY a két mondatfajta szoros összefüggésének tagadását részben arra alapozza, hogy míg a feltételes mellékmondat (és a feltételes határozó) inkább az időhatározás, mint az állapothatározás kategóriájába tartozik, addig a megengedő mellékmondat (és a megengedő határozó) állapothatározást fejez ki. Ez általában így is van, de megállapítása alól a *ha ... is* kötőszós megengedő mellékmondatok egy részét valóban kivételnek kell tekintenünk: ezek ugyanis az időhatározói mellékmondatoknak is rokonai, ha nem is testvérei, legalábbis unokatestvérei. Tehát a feltételes mellékmondatok és a *ha ... is* kötőszós megengedő mellékmondatok egy részének rokonságát nem a régi alapon kell elképzelnünk: nem azért állnak egymáshoz közel, mert mind a kettő állapothatározást fejez ki, hanem sokkal inkább amiatt, hogy felfedezhető bennük az időhatározás közös mozzanata.

A *ha ... is* kötőszós megengedő mellékmondatok ennek következtében nem teljesen egyértékűek a más kötőszóval bevezetett megengedő mellékmondatokkal. Ha megvizsgáljuk B. LŐRINCZY példáit, amelyekkel részben azt igyekszik bizonyítani, hogy a kötőszók felcserélése nem befolyásolja a megengedő mellékmondat jelentését, ez rögtön nyilvánvalóvá válik. Egyik mondatsora a következő: *Szíve nem lágyult meg, bá r sírva kértem; Szíve nem lágyult meg, á m bá r sírva kértem; Sírva kértem u g y a n, mégsem lágyult meg a szíve; J ó l l e h e t sírva kértem, mégsem lágyult meg a szíve; Szíve nem lágyult meg, p e d i g sírva kértem; Szíve nem lágyult meg, h a*

sírva kértem is; Szíve nem lágyult meg, ha bár sírva kértem; Szíve nem lágyult meg, bár ha sírva kértem; Szíve nem lágyult meg, noha sírva kértem; Szíve nem lágyult meg, holott sírva kértem. Nem beszélve arról, hogy az ellentétesség ereje s részben ezzel kapcsolatban a megengedő alárendelésnek az ellentétes mellérendeléshez való közeledése a felsorolt változatokban nem egyforma mértékű, a *Szíve nem lágyult meg, ha sírva kértem is* mondatban kifejezett megengedést a többtől határozottan eltérő jelentésűnek érezzük. Ezt a mondatot ugyanis csak egy lépés választja el a feltételes-időhatározói alárendeléstől: *Szíve akkor sem lágyult meg, ha sírva kértem.* Vö. még: *Elmegytek, ha esik is az eső — Akkor is elmegytek, ha esik az eső.* Az ilyenféle mondatokban az *akkor* rámutatószó (idő-, illetőleg feltételes határozó) megengedő jelentésárnyalatot kap. Az egyszerű megengedő határozó is közel állhat ilyenképpen az időhatározóhoz, ha feltételes határozóból fejlődött. Tudniillik nemcsak *létére, ellenére, dacára, mellett* névutós megengedő határozók vannak (vö.: KALMÁR: i. h.; SZABÓ i. m. 314; BERRÁR: MNy. LII, 27, TörtMondt. 114; B. LŐRINCZY: NyK. LVII, 278, Nyr. LXXX, 451), hanem ilyenek is: *Rossz idő esetén is elmegyünk*, ahol az *esetén* névutós feltételes határozót az *is* módosítószó tette megengedő jellegűvé. Az időhatározó és a megengedő határozó rokonságát BERRÁR is vallja (i. m. 114). — A megengedő *is* más határozókat is megengedő jellegűvé tehet: *Lassan haladva is célhoz érsz = Ha lassan haladsz is, célhoz érsz;* sőt e révén egyéb mondatrészek is megengedő jelentésűvé válhatnak (vö. SIMONYI i. m. I, 29). Ebből is gondolható, hogy a megengedő mellékmondatok többféle mondatrészt kifejezhetnek.

A *ha ... is* kötőszós megengedő mondatok időhatározói jellege olykor egészen szembetűnő, mint például Arany Hamlet-fordításának ebben a részletében: „Most, e színészek által, az atyám Megöléséhez hasonlót játszatok Bátyám előtt: lesem minden vonását, Lelkébe nyúlok az elevenig; *S ha rezzen is: tudom* hogy mit tegyek” (II. felv. 2. szín).

A *ha ... is* kötőszós megengedő mellékmondatok — mint a 3. pontban láttuk — alanyi, tárgyi és állandó határozói alárendelést is kifejezhetnek. Ebben is megnyilvánul a feltételes — s távolabbról az időhatározói — mellékmondatokkal való rokonságuk.

RÁCZ ENDRE

Totem-halmozás Álmos vezér származása körül?

1. Anonymus 3. „De Almo primo duce” című fejezetében ezt mondja el: „Anno dominice incarnationis DCCC-o XVIII-o Vgek, sicut supra diximus, longo post tempore de genere Magog regis erat quidam nobilissimus dux Scithie, qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine *Emesu*, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnum apparuit divina visio in forma *asturis*, que quasi veniens eam gravidavit et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi proparentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnum in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus per sompnum fuit pronosticatum [!] ideo ipse vocatus est Almus.” (ScriptRerHung. I, 38.) Magyarul: „Álmos, az első vezér. — Az Úr megtestesülésének nyolczszáztizenkilencedik esztendejében

Ügyek, amint fentebb mondtuk, nagyon sok idő múltán Mágóg király nemzetségéből való igen nemes vezére volt Szcitiának, aki feleségül vette Dentümogyerben Eünedübelia vezérnek *Emesü* nevű leányát. Ettől fia született, aki az Almus nevet kapta. Azonban isteni, csodás eset következtében nevezték el Almusnak, mert teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében, és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el. Mivel tehát az alvás közben feltűnő képet magyar nyelven almunak mondják, és az ő születését álmom jelezte előre, azért hívták őt szintén Almusnak.”

A XIV. századi Krónika 26. fejezetében előadott álommonda-változat szerint „avis quasi in forma *austuris* veniens” van (ScriptRerHung. I, 284). Az anya itt nincs megnevezve.

Kézai 1282-ből való krónikájának 10. fejezetében azt olvassuk, hogy Etelének, illetőleg a hun-magyaroknak Gyejsa vezér idejéig a címerképe „similitudinem auis habebat, que hungarice *turul* dicitur in capite cum corona”. A XIV. századi Krónika 10. fejezetében „similitudinem *austuris*” van. — Kézainak idézett helye azt tanúsítja, hogy a magyarban a XIII. század második felében élt egy *turul* madárnév.

Kézai 27. fejezetében írja: „Ex istis ergo capitaneis Arpad filius Almi, filii Elad, filii Vger (o: Vgec) de genere *Turul*”. 76. fejezete szerint: „Dux namque Geicha de genere *Turul*.”

„Turul” című dolgozatomban (MNY. XLV, 37—43) ide jutok: „Az előadottak talán eléggé valószínűsítik, hogy az Árpád nemzetség totem-madara s ebből következőleg Gyejsa fejedelem idejéig, azaz a kereszténység felvételeig a nemzetségnek meg vele együtt a magyarságnak jelvénye, címerállata: a *turul* [*fastur* vagy *austur*] valami héjafajta, közelebbről galambáshéja volt.”

„Ősvallásunk nyelvi emlékeiből” című megjelenendő kötetemben lesz egy rész, mely az állatnevekből való — jelentős hányadukban — totemisztikus természetű személynevekkel foglalkozik. Ebbe felvettem a *turul*-lal kapcsolatos korábbi közleményt, de az Anonymustól említett *Emesü* névhez fűződő alábbi kiegészítéssel.

2. Az 'anya' jelentésű kettőztetéses gügyögő szónak a vogulban megvan, a finnben kielemezhető, a magyarban pedig feltehető palatalis hangrendű *meme* változata. Ebből az első *m*-nek valami elhasonulásos jellegű módon való elvetésével — esetleg *eme-meme* ikerítésen át — keletkezhetett egy 'anya, nő' jelentésű *eme* szó az uráli és altaji: török, mongol nyelvekben, pl. finn *emä* 'anya, szüle' (vö. EtSz. I, 1545—6).¹ Egy ilyen *ös*-, illetőleg *ómagyar eme-*: *emi[ü]* tövű szóval tartoznak össze: mint *-é* > *-e* képzős kicsinyítő a régi és népnyelvi *eme* 1. 'nöstényállat; femella'; 2. 'nösténydisznó' (vö. EtSz.) | mint *-s* + *-e* összetett képzős kicsinyítő a régi és népnyelvi *emse* (*emcse*, *encse*) 1. 'nöstény állat'; 2. 'nöstény disznó' (vö. EtSz.) | mint *-s* > *-cs* képzős kicsinyítő a szolnok-dobokai *emics* 'nöstény malac' (MTsz., EtSz.). — Sőt ezzel az *eme-*: *emi[ü]* névszóval és tartozékaival összefüggésbe hozhatók bizonyos a gyermek táplálkozására, a szopásra vonatkozó finnugor, szamojéd és török igék is. A magyarban ilyen a kódexekbeli *em* 'lacteo, sugo: szop, szopik' előbb átható, majd ebből a tárgy elmaradásával át nem ható jelentésben. Igeneve

¹ Úgy, mint *papa* :> *apa*, *baba* :> *aba*, *tata* :> *ata*, *tyatya* :> *atya*, *nyanya* :> *anya* stb.

MünchK.: *emő*; második tag a *csecsemő* összetételben. Az *em* műveltetője a kódexek- és egyéb régiségbeli *emtet*. Műveltető (esetleg gyakorító) *-l* képzős származékából való *-ő* képzős igenév az *emlő*: 1198: *emelev* nőnév (MNy. X, 41, XVIII, 29). Az *em(e)l-*ből való műveltető a kódexekbeli *emlet* ~ KönTör.: *ymleti*. Hogy 'anya → emlő → szoptató → szopó', illetőleg 'szop, szopik' jelentésfejlődés végbemehetett az említett nyelvekben és köztük a magyarban, arra analógiát a latinban találhatunk, ahol a *mama* > *mamma* 'emlő' jelentésben szerepelt, és szerepelt bizonyára több más nyelvben is. Egyszersmind a *mama* — éppenúgy, mint a *baba* 'apa—anya' — vonatkozhatott az azt mondogató csecsemőre, gyermekre is. Ez is közrejátszhatott a 'szopó(s) → szop, szopik' jelentés kifejlődésében. Megjegyezhetjük, hogy 'szopósgyermek, gyermek' értelemben vált a *mama* férfinévvé is; például a görögben *Μάμας*, a szlávban *Mama* (vö. PAIS, A veszprémvölgyi görög oklevél: MNyTK. 50. sz. 18 és MNy. XXXV, 319—21, valamint MELICH: MNy. XXXV, 143—50, — a Balaton melletti *Máma* helynévvel kapcsolatban).¹

Az *Emesu* olv. *Emesü* nőnév az *eme-* töből való *-sü* képzős kicsinyítő vagy becéző forma, s így 'anyácska' a jelentése. Hogy miért lett Álmos anyjának a nevévé *Emesü*? Mivel a szóban forgó mondai alaknak anya szerepére vagy funkciójára akartak vele utalni. Tehát szerintem egy szerepnévvvel vagy funkcionális névvvel van dolgunk az Álmos születéséről szóló mondában, esetleg annak krónikás alakításában. Vagyis emberi vonatkozású rokonságjelölőt láthatunk az *Emesü*-ben, mint ahogy ilyenek tekinthetjük az 1211-i tihanyi összeírásban az apátság sütői között *ws* 'atya' után felsorolt *emse* személynévet is.

Ezt a felfogást annak tudatában nyilvánítottam, hogy újabban némileg divatos *Emesü*-t, illetőleg a helyébe modernizált *Emesé*-t totemnévül kezelni.

Úgy tudom, az egyetemi történelemoktatásban is *Emesü*-t totemnek emlegették vagy emlegetik, bizonyára mint nöstény disznót vagy kocát.

Kissé meghökkentem, amikor MÉSZÖLY GEDEON „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” című kiadványában (57) ezt fedeztem fel: „Ezeknek az *eme*, *emcse* stb. szavaknak családjába tartozik az *Emesü* név . . . Mivel sem a régi, sem a mai nyelvben nem embernek, hanem négylábúnak vagy madárnak a nöstényét jelenti az *eme*, *emse*, és mivel totemisztikus magyar eredetmondában a magyarok uralkodócsaládja ősanynját nevezik az említett szavak alapszavából lett névvel, az *Emesü*-vel, ezért kétségtelen, hogy az *Emesü* (későbbi alakban *Emes* volna) szintén totemisztikus név, valamely állattotem nevéből madár nöstényének az elnevezéséből. (Nem az *emlő*, *emlős* stb. szavak családjához tartozik.)”

Az *ember* szónak akármelyik etimológiáját (vö. PAIS: MNy. XLV, 324—6) részesítjük előnyben, inkább többé, mint kevésbé nyilvánvaló, hogy előrése az *eme-* tövű nyelvelem, s ez aligha vonatkozhatik másra, mint az emberi nőre. A szócsalád közsói elemeinek az adataiból is én éppenséggel nem azt következtetném, hogy a szavak mindig — például Anonymus kora előtt vagy az ő korában — csak állatra vonatkoztak. Így a BesztSzj. és SchlSzj. *eme disznó* és *eme tyúk* adatai szerintem nem döntik el, hogy abban a korban, de korábban még inkább az *eme* szót ne használhatták volna emberről

¹ A fentieket „Kettőztetés, ikerítés a magyar nyelvben” című értekezésemből vettem ide (akadémiai rendes tagsági székfoglaló 1942. május 4.). Ennek egyik szakasza a kettőztetéssel keletkezett gügyögő szókat (Lallwort) és a belőlük eredő rokonságjelölőket tárgyalja.

is, hasonlóan, mint ahogy a *né ~ nő* szó birtokos személyragozott *neje* formájának a BesztSzj.-ben a *medve*, a SchlSzj.-ben a *medve, vaddisznó, ravas, macska* állatnevekkel kapcsolatban való használata nem szólhat amellett, hogy a *nő ~ né* akkor, korábban és később csak állatokra vonatkozott. Előbb az 1211-i *emse* adatról legalábbis valószínűsítettem, hogy 'ember nőcske' értelemben vált személynévvé. Az, hogy *Emesü* egy totemisztikus jellegű mozzanatot tartalmazó részletben merül fel, egyáltalában nem amellett bizonyít, hogy maga is totemisztikus vonatkozású, — sőt ellenkezőleg. Egy férfi totem meg egy női totem bajosan férhetett meg egymással, — másképpen kifejezve: hogy a matriarchatus és patriarchatus indítékai ily módon keveredjenek, erősen kétséges. Azonkívül totemizmus ide, totemizmus oda, furcsa elképzelni hogy őseink Álmosékat, a törzsközösség, majd a magyar nép fő nemzetségét nőtény disznó meg galambász-héja nászából származtassák.

3. Hunor és Magyar anyjának a neve Kézainál *Eneth* (kétszer): helyesen *Enech*; a XIV. századi krónikaszerkezetben így jelentkezik a név: B: *Enech* (kétszer) ~ S: *Eueth* (kétszer) ~ V: *Enee* ~ V3, D: *Eneth* ~ V4: *Enet* ~ V2: *Enek* (ScriptRerHung. I, 249—50). A névnek az eredetileg — helyesen — lejegyzett formáját a Budai Krónikabeli *Enech* szállította ránk. A valószínűleg a XIII. század elejére, esetleg még korábbra visszamenő írott alak egykori *Éney* ejtést tüntet fel, ez pedig egy török *inây* előzményre visszamenő *inő ~ iné ~ ünő* szavunknak egyik korai változata.

GUNDA BÉLA (A magyarság őstörténete, szerk. LIGETI LAJOS 219) ezt az észrevételt teszi: „Totemisztikus neveink férfinevek. Ebből pedig az etnográfus azt látja, hogy család, nemzetség és a totem-ős közötti kapcsolatot csakis férfiágon tartották nyilván.”

MOLNÁR ÉRIK (A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig² 51) szerint: „A történetbe belépő magyarság már régóta az apaági rokonsági rendszerben élt. De az anyajog uralmának emléké a totemisztikus hitek maradványaiban megőrizte. Idetartozik a magyarság eredetmondája, amelyben ősanyaként *Eneth* = ünő, tehát nőtényállat szerepel, s ahol a Maeotisba költözésnél szerepet játszó szarvasünő is az ősanyát ábrázolja; továbbá az Árpádház eredetmondája, amelyben a család ősanyját, *Emesüt* (= anya, anyácska) *turulmadár* termékenyíti meg.” — A KLANICZAY TIBORTól írt „Régi magyar irodalom” című egyetemi jegyzetben (I. rész 11) ezt olvashatjuk: „Az eredetmondának és az Álmos-mondának az ősi változata még annak a kornak az emléké őrzi, amikor elődeinknél az anyajogú család rendszere virágzott és az anyai ős ismerete volt a fontos. Ez legkésőbb a barbárság alsó fokát lehetett, mondáink eredetét tehát eddig vezethetjük vissza. A matriarchátus korában általánosan elterjedtek voltak az állatösökkel kapcsolatos ú. n. totemisztikus mondák. Mikor az anyajogú matriarchális család rendszerét felváltotta az apajogú, a két monda ősi változata értelmét veszítette. Ekkor mehetett végbe átalakulásuk oly módon, hogy *Enech* mellé *Ménrót*ot, *Emesü* mellé pedig *Ügyeket* állították, a totemisztikus szarvas, illetve *turul* motívum pedig más — alárendelt — szerepet kapott a mondákban. — Az Álmos-monda gyökere tehát sokkal régiebb, mint magának Álmos vezérnek a kora. A totemisztikus *emse-turul* származás-legenda kezdetben valószínűleg Álmos nemzetségének az eredetmondája volt és csak később kötötték az ő személyéhez.”

Nem óhajtok, nem is tudok állást foglalni krónikáink csodaszarvas vagy kalauz szarvas mozzanatának eredetére vagy összetevőire vonatkozólag.

Több mindent összevetve egyelőre elképzelhetőnek tartom, hogy a vele kapcsolatban felbukkanó *Ēney* név valami távoli ősiség emléke. Esetleg kereshetünk benne totemisztikus maradványt, de csupán akkor, ha ki tudunk mutatni női totemeket. Vajon olyan bizonyos, hogy a totemizmus hite az anyajogú társadalom korában föllépett, és nem csak az atyajogú fejlődési szakaszban? — Különben az szintén jelenthet valamit, hogy az őszanya nevévé lett közszó török jövevény. Azt tudniillik, hogy a vele összefüggő tárgyi mozzanatok a vándorlások korabeli török művelődési és nyelvi hatásoknál valószínűleg nem régiebb. — Figyelembe veendő az is, hogy *Ēney*: *ünő*, aki feleségként jelenik meg: *Nemrod* ~ *Nemproth* vagy *Menrot(h)* „gygas”, azaz a bibliai *Nemrod*, a „robustus venator coram Domino” feleségeként, s az így alakított helyzet is indítékot szolgáltathatott a vadászat tárgyköréből való név választására.

PAIS DEZSŐ

Nyúlgát

(A szóösszetételek keletkezéséhez)

1. Viszonylag új keletű összetétel. Aligha lehet több százestendősnél. Árvízvédelmi szakkifejezés, de nem hat csinálmánynak. Nincs benne semmi mesterkéeltség, sem idegen íz. Előtagja — akár ige, akár főnév — még finnugor eredetű, utótagját valamelyik szláv nyelvből vettük át legkésőbb a XIII. században (vö. SzófSz.). Miért nem tapadt össze a két szó hatszáz esztendőn keresztül, mi forrasztotta őket össze hirtelen a múlt század közepén, milyen tanulságok vonhatók le ennek alapján összetételeink keletkezésére: csupa olyan kérdés, mely megérdemli a vizsgálgódat.

2. Az akadémiai nagyszótári gyűjtés adatai szerint a szó először Jókainál bukkan föl, 1862-ben, „Az új földesúr”-ban, abban a fejezetben, mely a Tisza áradását írja le. Ankerschmidt akkor érkezik a Tiszához, midőn az ár már „a gát utolsó araszát mossa”. Körülnéz, s első tekintetre megérti, „hogy a munka legsürgősebb része abból áll, miszerint egy zsilip torkolatát, mely nem látszik eléggé biztosítottnak, hátulról húzott *nyúlgáttal* kerítsék el; s e gát már annyira is ment, hogy csak a rőzseborítékot fonják még oldalára” (Nemz. kiad. 251—2).

Hagyjuk egyelőre a kérdést, honnan vette a szót Jókai, rögzítsük inkább azon melegében azt, amit rajta értett. *Nyúlgát* e szöveg tanúsága szerint: veszély idején a veszélyeztetett helyen egy már meglevő töltéshez biztosítékul, hirtelenében, hátulról húzott második töltés, amelyet — hogy erősebb legyen — rőzszel fonnak be.

Másodszorra Kákay Aranyos N° 3 használja a szót 1879-ben, „Szeged pusztulása” című művében (29. l.). Ez alatt az álnév alatt — tudjuk — Mikszáth rejtőzik, s tudjuk, hogy a szegedi nagy árvíz az ő a helyszínen élte át. Ismerhette a szót Jókaiából, hiszen ő volt mintája írói pályáján, legkivált annak kezdetén, de hallhatta, tanulhatta azt Szegeden is, ahol a veszély napjaiban városszerte bizonyára gyakran elhangzott. Az adat erre vall: „Most a bizalom . . . pusztán az újonnan emelt *nyúlgátakba* összpontosult.” A helyzet azonos a Jókaitól leírttal. Mikszáth is a legváltóságosabb pillanatot festi, s ezt azzal jellemzi, hogy már csak az újonnan, a veszély óráiban, tehát nyilván

sebtiben emelt gátakban lehetett bízni. Lényegében azonos eszerint a szó jelentése is: az eredeti védőgátat kiegészítő, hevenyészett, második töltés. Hova húzták ezt az új töltést, a régi fölé vagy a mögé, mint Jókai írja: nem derül ki a szövegből.

A harmadik adat Tömörkénytől, 1902-ből való (Vizenjárók és kétkézi munkások 110). Kubikusok, az árvízvédelem paraszti szakmunkásai a hősei annak az elbeszélésnek, amelyben a szó előfordul. A történet sztrájkjal kezdődik, s azzal végződik, hogy a sztrájkolók minden erejük és tudományuk latba vetésével, becsületből, ingyen védik meg a fenyegetett falut. „Gyors és nehéz munka áll be a töltésen. Karóznak, magasítanak, erősítenek.” Hogy miért? Azért, mert tapasztalatból tudják, hogy különben nincs mentés. Ha az ár kiönt, akkor már „csak majd hátul, messze bent a vidéken, ahol egy kicsit magasodni kezd a táj, csinálhat *nyúl gátat* a nép, ha ért hozzá”. A mondat vége világosan mutatja, hogy Szeged óta a szó nemcsak meggyökeresedett, hanem jelentésében is továbbfejlődött. Nem akármilyen hevenyészett töltést jelent immár, hanem szakszerű építményt, olyant, amely ha hirtelenében készül is, hozzáértést, tapasztalatot és gyakorlatot kíván. Készítésének megvannak a maga mesterségbeli fogásai. Ami a töltés helyét illeti, kétféle megoldás lehetséges: épülhet a nyúl gát a régi fölé, annak magasítására, védekezésül az árszint várható emelkedésének esetére, de épülhet — alkalmas helyen — a régi mögé is, a már kiöntött ár föltartóztatására, azaz a katasztrófa méreteinek csökkentésére.

Nem kevésbé érdekes a negyedik, egyben utolsó adat is, 1941-ből, Móricz „Rózsa Sándor”-ából. A regény így jellemzi a nyúl gáttal védekező helységek helyzetét: „Az árvíz rendszerint éccaka szökött be. Nappal jobban meg tudták védeni a *nyúl gátakat*, de éccaka csak egy kapavágás vagy egy kutyakaparás és bent volt a víz. Galád lelkek, maguk kis vagyonát féltők hol itt, hol ott átszakították a gátat az éccaka leple alatt.” (420. l.) A jelentésnek az az eleme nyomol itt előtérbe, mely az eddigiekben rejtve maradt: a hevenyészett gát gyöngesége, könnyen pusztuló, még könnyebben elpusztítható, egyszóval csekély biztonságot nyújtó volta.

Milliókra rúgó cédulatömegben száz esztendő alatt mindössze négy adat az új szó irodalmi használatára — nem valami nagy elterjedtségnek a jele. De vajon életképességének rovására írható-e ez? Aligha. Az árvízveszély kivételes jelenség. Csak kivételesen kerülhet tehát sor nyúl gáttal való védekezésre, s ami ezzel együtt jár, a szó sűrű használatára is. A négy adat mindegyike ilyen rendkívüli esetről ad hírt. Nem a szó kevéssé sikerült vagy kevéssé közkeletű voltának bizonyossága eszerint a viszonylag ritka előfordulás, hanem épp ellenkezőleg: szívósságának bizonyítéka, hogy ritkán használhatósága ellenére ma is él.

3. Szótáraink csak több évtizedes késéssel vesznek tudomást az új szó keletkezéséről. Az egynyelvűek közül csak SZINNYEI említi, kerek harminc évvel Jókai után, „Magyar tájszótár”-ában — mint baranyai tájszót. Ez a közlés egy 1889-i följegyzésen (Nyr. XVIII, 287) alapszik. A szó jelentése: 'a főgát fölső pótléka nagy vízkor'. Az értelmezés egybevág a Tömörkény-szövegből kielemezhető egyik jelentéssel, de a lényegyet illetőleg nincs ellentétben az onnan kideríthető másik jelentéssel s a többi irodalmi adatból kideríthetőkkel sem. Ezenfelül csak egy helyen találjuk nyomát szavunknak, WEINER IMRE 1909-i gyűjtésében, a zentai tájszók közt (Nyr. XXXVIII, 430).

Jelentése itt is azonos a MTsz.-ban közölttel: 'a töltés tetején húzott fiók töltés; kis gát'.

Kétnyelvű szótáraink közül mindössze négyben találjuk. Először 1935-ben ECKHARDT „Magyar—francia szótár”-ában, másodsor 1951-ben, a „Magyar—orosz műszaki és tudományos szótár”-ban, harmadszorra ORSZÁGH nagy „Magyar—angol szótár”-ában, végül legújabban HALÁSZ nagy „Magyar—német szótár”-ában (1957.). ECKHARDT is, ORSZÁGH is körülírással értelmezi: *barrage improvisé v. hâtif*, illetőleg: *emergency-* (v. *hastily made*) *dam*. Orosz megfelelője a műszaki szótár szerint: *валук*. Különös azonban, hogy az orosz—magyar rész nem közli e szónak ezt a jelentését, s nem közli ezt a *валук* címszó alatt HADROVICS—GÁLDI szótára, sőt az orosz nyelvnek USAKOV-féle négykötetes és OZSEGOV-féle egykötetes szótára sem. A *валук* jelentései ez utóbbiak szerint: 1. 'kis henger', 2. 'fonográf-henger', 3. 'henger alakú díványpárna'. Az „Orosz—magyar műszaki szótár” szerint a *валук* szó a műszaki nyelvben 'görgő', 'henger', 'rövid tengely' és 'csap' jelentésben használatos. Irodalmi dokumentáció híján a „Magyar—orosz műszaki szótár” adata ezek szerint nem eléggé meggyőző. Valószínűbb, hogy szavunknak pontos megfelelője az oroszban sincs. HALÁSZ összetett szókkal fordítja: *Krippenwehr*, *Gefahrdeich*. Árvízvédelmi szakértők¹ szerint németül *Aufkadung*, franciául *levée* néven szokás emlegetni. A német szó jelentése a Sprach-Brockhaus szerint 'Notaufsatz auf dem Deich'. A szó az *aufkaden* ige származéka, mely viszont a *Kaje* (= *Kai*) tájnyelvi alakjára, a *Kade* szóra vezethető vissza. LAROUSSE szerint a *levée* egyik jelentése: 'digue, chaussée'.

A környező népek nyelvében szavunknak egyértékese a szótárak szerint nincs. Szlovák, román, szerb-horvát szótárainkban hiába keressük.

4. Nem szerepel szavunk régebbi lexikonainkban sem. Magyarázata csak a „Technikai lexikon” (1928.) és az „Új Idők lexikona” (1940.) adja. Az előbbi szerint: „Ha az árvíz színe az árvíz elleni védtöltés koronáját előreláthatólag túllépi, vagy esetleg már túl is lépte, és csak csekély mennyiségű száraz földanyaggal rendelkezünk, akkor a védtöltés koronájának víz felőli oldalán megfelelő magasságú, de kis testű gátat, ún. *nyúlgátat* rögtönzünk, és annak víz felőli oldalát a hullámverés ellen rendszerint biztosítjuk. A *nyúlgát* magassága a legritkább esetben haladja meg a 80 cm-t.” A „Új Idők lexikoná”-ban a *nyúlgát* címszó alatt ezt olvassuk: „Hevenyészve készülő ideiglenes jellegű árvédelmi töltés. Testének erőssége csak annyi, amennyit egy talicskányi föld ad. Minden talicskányi föld a gát hosszát növeli, a *nyúlgát* építése tehát úgy fut, mint a nyúl.”

Mindkét fogalommeghatározás egyezik azzal a jelentéssel, amely az irodalmi adatokból és szótárainkból is megállapítható. Új mozzanat csupán a másodiknak a név eredetére vonatkozó megjegyzése, ehhez azonban — mint-hogy semmiféle más adat nem támogatja — legalábbis szó fér.

5. Ami a szó eredetét illeti, egyet már az eddigiek alapján is bizvást megállapíthatunk: semmi esetre sem keletkezhetett idegen mintára. Nemcsak hogy hasonló szerkezetű idegen megfelelője nincs, tehát semmi esetre sem tükörszó, hanem más nyelvre lefordítani is csak ügyel-bajjal lehet. A francia és az angol körülírás, a két német összetett szó is, a német és a francia szár-

¹ LÁSZLÓFFY VALDEMÁR szíves közlése.

mazékszó is a jelentésnek csak egyik vagy másik elemét emeli ki, telítettségre, elevenségre tehát meg sem közelíti szavunkat. Nem kevésbé erőtlen hozzá képest föltett orosz egyértékese is, mert szintén csak egy mozzanatra, a gát alakjára utal. Egyszerű szó, nem pedig összetett szó lévén, mintául a mienk megalkotásához különben sem szolgálhatott.

A jelenség magyarázata egyszerű. A mieinkhez hasonló ármentesítési viszonyok legközelebb Kínában és Észak-Amerikában találhatók. Ott vannak a mi egykori tengerfenék Alföldünkhöz hasonlóan mélyen fekvő, nagy kiterjedésű síkságok, időközönként hirtelen megduzzadó nagy folyók. Az európai folyóvölgyek általában szűkebbek, magasabb fekvésűek. Akkora területeknek hirtelen emelt pótgáttal való megvédésére, mint nálunk, nemigen van szükség, még kevésbé lehetőség. Ha az ilyen folyó kiönt, nemigen marad alsóbb szakaszán ideiglenes töltéssel még megvédhető, számot tevő terület. Sokkal ritkábban kerülhet sor ilyen védekezésre, nincs tehát szükség a vele kapcsolatos védmű köznyelvi megnevezésére sem. A fogalom is, neve is csak szakkörökben ismeretes.

Nem vall összetételünk szaknyelvi eredetre sem. Ha szakember szerkesztette volna, aligha jelölte volna a differencia specificát a gáttal szakmai kapcsolatba semmiképp sem hozható, tehát éppen a szakszerűséget, pontosságot nélkülöző *nyúl* szóval. A *szükséggát*, a *pótgát*, a *fiókgát* vagy *fióktöltés* bármelyike pontosabbnak, szakszerűbbnek tetszhetett volna számára. Bizonyosága ennek a két idegen nyelvű körülírás s a két fordítás csakúgy, mint a két magyar értelmezés.

Összetételünket csak a fordítóénál is, a szakemberénél is szabadabb, merészebb képzelő erő hozhatta létre. Ilyen könnyed, játszi szóalkotásra csak költő vagy a nép lehetett képes. Ha nem csak egyszer fordulna elő Jókainál, s nem a Duna mentén jegyezték volna föl először mint tájszót, belenyugodhatnánk, hogy az ő alkotása. Így azonban valószínűbbnek kell tartanunk, hogy — ha nem komáromiaktól, hát a Komáromban megforduló dunai hajósoktól, végeredményben tehát a nép ajkáról — vette. Az, hogy a följegyzés jóval későbbi, egyáltalán nem zárja ki ezt a lehetőséget. Élhetett a szó a nép ajkán évtizedeken át anélkül, hogy valakinek eszébe jutott volna följegyezni, s eljuthatott a hajósok közvetítésével Jókaihoz is. Följegyezni talán ő sem jegyezte föl, de ismerte, számon tartotta, s mikor írás közben szüksége volt rá, mint ismertet vagy legalábbis magától értetődőt használta. Ha közérthetőségében csak legkisebb kételye is lett volna, nyilván nem mulasztotta volna el valami magyarázatfélélet utána vetni.

6. Összetételünk ilyenformán minden valószínűség szerint népi szerkesztmény, s alkalmasint a múlt század dereka táján keletkezhetett. A kérdés most már csak az, miért csupán ekkor, nem pedig már jóval korábban jött létre, s mi rejlik elő- és utótagjában.

Az első kérdésre viszonylag könnyű a felelet. Nyúlgátakat csak az ármentesítés óta készítenek. Addig nem volt rájuk szükség. Míg nem szegélyezték két legnagyobb folyónk, a Duna és a Tisza széles medrét két oldalt erős, állandó töltések, addig nem kerülhetett sor e töltéseknek a tetejükbe vagy alkalmas helyen mögöttük hevenyében húzott, ideiglenes gáttal való kiegészítésére sem. Nemigen voltak nyúlgátak, nem volt tehát szükség elnevezésükre sem. Az ármentesítés a múlt század második negyedétől fogva öltött nagyobb arányokat. Ekkor kezd ismertté válni az új tárgyi valóság. Ekkortájt születik meg a neve is.

Keményebb dió a második kérdés: mi rejlik összetételünk elő- és utótagjában? Ami az előtagot illeti, ilyen szavunk négy is van, két ige és két főnév: *nyúl*ik 'hosszában kiterjed', *nyúl* 'valamelyik (test)részével valami felé kap'; *nyúl* 'gyors lábú emlős állat', *nyúl* 'a disznó haskérge; hasa táján két ágban végignyúló vékony hús'. A négy közül melyiket használta föl a népi képzelet?

Az igék közül csak az elsöre gyanakodhatunk, a második semmiképp sem hozható a hevenyészett töltéssel vonatkozásba. A nyúlgát sem egészében, sem valamelyik részével nem kap valami után, nem kíván ily módon semmit elérni. Nyúlni azonban valóban *nyúl*ik, mégpedig ugyancsak, hiszen mindenki minél gyorsabban nyújtani igyekszik. A *védőgát*-ból rövidült *védgát* mintájára alakulhatott szavunk eszerint egy hosszabb *nyúlógát* alakból. Igénk jelentése ráillik az ideiglenes gátra, annak egyik legfontosabb tulajdonságát emeli ki. — Ellene szól azonban e magyarázatnak a népi összetételekben eléggé ritka csonka alak. Igecsonkot a nyelvújítók szerettek összeötvözni főnévvel. Nyelvérzékünk ma is idegenkedik az ilyen csinálmányoktól. Ráadásul ezzel a *nyúl* igecsonkkal egyetlen más összetételünk sincs, nem lehetett tehát közvetlen analógia sem a szerkesztés indítéka. Mégsem ejthetjük el teljesen ezt a magyarázatot sem, mert vannak, akik szavunkat — a *dörzspapír*, *gyűanyag*, *lőgyapot*, *védgát*, *védmű* stb. hatása alatt — ma is így értelmezik. Nem lehetetlen, hogy a szaknyelv is így értelmezte, s épp ezért tette egyszerűben magáévá.

Több ok szól az előtagnak a *nyúl* (állat) főnévvel való azonosítása mellett. Ennek az állatnak legjellemzőbb tulajdonsága a gyors futás. Az a mozzanat, amelyre az ige utalhat, ilyenformán közvetve a főnév jelentésében is benne van. Nyúlhoz hasonló a gát, mert „úgy fut” végig a töltésen, „mint a nyúl”. Ám a nyúlnak ez a tulajdonsága nemcsak előny, hanem — emberi szemmel nézve — hiba is. A nyúl félénk, ijedős. Egyetlen biztos menedéke a futás, ennél fogva ha bajba jut, meg sem próbál szembeszállni a veszedelemmel, hanem — elszalad. Természetének ez a vonása is illik a hevenyészett gátra. Attól sem remélhetni komoly veszély esetén helytállást. Mindkét tulajdonság egy harmadikra, az állat gyöngeségére, könnyen elpusztítható voltára vezethető vissza. Móricz — mint láttuk — a gátnak is ezt a sajátosságát hangsúlyozza: az állat és a töltés tehát e tekintetben is hasonlít. Hasonlít végül a gát alakjára nézve is a nyúl karcsú, elnyúlt testéhez. Olyan jellemző vonása ez megint a nyúlnak, hogy egy 1702-i adat szerint nevét is innen kapta (Misk: Vadk.: „A nyúl nevezetét vette az ő futtában való el-nyúlásáról”; vö. még CzF.). Nem csodálkozhatunk, ha ennyi hasonlóság alapján a laikus nyelvérzék összetételünk előtagját általában ezzel a főnévvel azonosítja.

Másik *nyúl* főnevünk tájnyelvi szó, de a Tisza mentén mindenütt, helyel-közzel a Dunántúl is elterjedt, elvileg tehát éppúgy belejátszhatott a névadásba, mint az eddig említettek. Előbbre ezzel a föltevessel sem jutunk, mert ennek a szónak jelentése is a *nyúl* (állat) jelentés egyik mozzanatával, az elnyúló alakokkal függ össze. A nyelvérzék azért tartja a vele jelölt tárgyi valóságot ezzel a névvel nevezhetőnek, mert alakra a futó nyúléval egyezik.

Melyik szó lappang tehát összetételünk előtagjában? A négy közül három is, vagyis — igazában egyik sem. Hangalakra kettővel (a főnevekkel) teljesen, a harmadikkal (az igével) részben egyezik. A szó azonban nemcsak hangalak (forma), hanem a formához asszociált tartalom is, mely a formával együtt, azzal összekapcsolódva a valóság valamely mozzanatát jelöli. Így

nézve a dolgot, összetételünk előtagja a három szó egyikének egészével sem azonosítható. Azok közül a jegyek közül, amelyek ezek tartalmát meghatározzák, csak egyesek foglaltatnak az előtag tartalmában. Az igéből a 'hosszában (könnyen, gyorsan) kiterjedés', tehát a *genus proximum* és a *differentia specifica* együtt, de nem mint cselekvés, amelyet a *gát* végez, hanem csak mint a készülésre jellemző tulajdonság, amely éppen ezért a már kész gátra nem is érvényes. A *nyúl-gát* csak addig nyúlik, amíg még nem *gát*, nem védőmű; mihelyt azzá lesz, vagyis elkészül, megszűnik nyúlni. A főnevekből csak a *differentia specifica* kerül át: az állatnak négy, az állati testrésznek egy fontos sajátossága. A legfőbb meghatározó jegyet, a *genus proximum*-ét hiába keressük. A *nyúl-gát*-beli *nyúl* — sem nem állat, sem nem állati testrész. Hogy ilyen körülmények között a három szó valóság-vonatkozásainak egyike sem lehet azonos előtagunk valóság-vonatkozásával, magától értetődik.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha az utótagot vetjük össze a vele hangalakra azonos szavunkkal. A *gát* szó jelentése 'akadály', azaz 'olyan természetes vagy mesterséges alkotmány, mely valaminek föltartóztatására képes'. Nem szorul bizonyításra, hogy a *nyúl-gát* nem ilyen. Éppen abban különbözik az igazi gáttól, hogy nem föltétlen akadály, nem tartóztatja föl biztosan azt, aminek föltartóztatására rendeltetett. A tartalom különbségére jól rávilágítanak a *gát* szó származékai és a vele alkotott állandósult szókapcsolatok: *gától, gátlás, gátat vet, ember a gáton* — lehetséges, szokásos, természetes; *nyúl-gától, nyúl-gátlás, nyúl-gátat vet, ember a nyúl-gáton* — csupafából vaskarika.

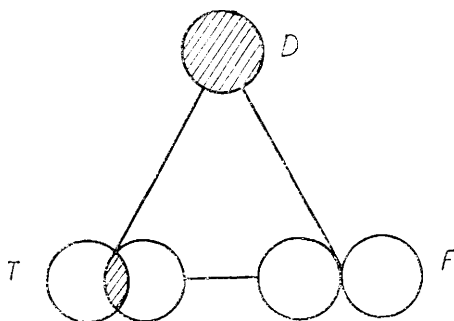
Nem két meglevő szavunk tapadt össze eszerint összetételünkben — három *nyúl* szavunk valamelyike *gát* szavunkkal —, hanem csupán a szavainak egyik tényezője, a három szavunkban közös *nyúl* hangalak a *gát* szó hangalakjával, másik tényezőjükből, a tartalomból azonban már csak az, ami az új szó új tartalmának kialakításához szükséges volt. Nem két *genus proximum*-mal s két *differentia specifica*-val van dolgunk az új szóban, hanem csak eggyel, de újjal, s ez az egy szemmel láthatólag úgy keletkezett, hogy az előtagba a három *nyúl* szó tartalmából csak a *differentia specifica* egyes jegyei, az utótagba pedig csupán a *gát* szóban foglalt, de az új *differentia specifica* következtében már módosult *genus proximum* jegyei sűrűsödtek össze. Ezért és csak így vált a meglevő formákból összetevődött új forma és a régi tartalmakból ehhez asszociált új tartalom alkalmassá az új tárgyi valóság jelölésére. A folyamatot ez az új tárgyi valóság, az ennek szemléletéből elvont új tartalom — új *genus proximum* és új *differentia specifica* — indította el, ez segítette meglelni hozzá a tartalmi elemek hasonlósága miatt legalkalmasabbnak mutatózó összetett formát.

7. Milyen tanulságok szűrhetők le a mondottakból a szóösszetételek keletkezésére?

A) Összetétel akkor keletkezik, ha valamilyen új jelenség, új tárgyi valóság megnevezésének szükségére kerül föl.

B) Az összetétel nem két vagy több szó egészének (forma, tartalom és valóság-vonatkozás szerves egységének) összetapadásával jön létre. E három tényező közül teljesen csak a forma egyesül, a tartalomból már csak annyi, amennyi a forma keltette asszociáció révén az új tartalomba belesugárzik, s mint az összetett formához kapcsolódó új tartalom az új valóság jelölésére alkalmas.¹ A módosult *genus proximum* az utótag, az új *differentia specifica*

az előtag(ok) hangalakja révén sugárzik bele az új tartalomba. Ha a régít üres karikával, az újat folttal jelöljük, az új képlet hármasságát ezzel az ábrával szemléltethetjük:

C) Sem az elő-, sem az utótag nem lévén önálló szó, hanem csak tartalmától részben megfosztott forma (hangalak), melynek épp ezért eredeti valószínűségvonatkozása is megszűnik, egyiknek sem lehet külön szófaji értéke. A *nyúl* előtag sem nem ige, sem nem főnév. Bizonyossága ennek, hogy az összetételbe lépve sem így, sem úgy nem ragozható, s hogy nem járulhat hozzá sem deverbális, sem denominalis képző. Csökkent szófaji értékű az önálló főnévhez képest a *gát* utótag is: nem képezhetők belőle olyan származékok, nem léphet más szóval olyan kapcsolatba, mint a *gát* főnév. Az összetételnek csak mint egésznek van szófaji értéke.

D) Ugyanezen oknál fogva nem lehet az összetétel tagjai között szintaktikai viszony sem. Ilyen viszony csak önálló szavak között létesülhet. Ha a *nyúl* és a *gát* kapcsolata olyan viszony volna, amilyennek látszik, a jelzős szerkezetek mintájára át lehetne alakítani alanyi—állítmányi vagy értelmezős szerkezeté. Ez azonban nem megy. Nem mondhatjuk (az előtagot ígének véve), hogy *ez a gát nyúl*, csak azt, hogy *ez a gát nyúlik*; még kevésbé (az előtagot főnévnek véve), hogy *a gát nyúl*, csak azt, hogy *olyasféle, mint a nyúl*. Nem mondhatjuk *nyúlgátat húzunk* helyett, hogy *gátat, nyulat húzunk*. Egy további bizonyossága a kapcsolat nem szintaktikai természetének, hogy külön-külön sem az elő-, sem az utótag nem léphet szintaktikai viszonyba más szóval. A hasonlóan látszó *erős gát* szerkezet továbbfejleszthető így: *Nagyon erős az ilyen gát*. A *nyúl* és a *gát* kapcsolatát nem alakíthatjuk át ily módon. Azért, mert elenyészett a kapcsolat eredeti viszonykeltő ereje? Nem. Ennek a kapcsolatnak sohasem is volt ilyen ereje. Azért jött létre, hogy együtt, mint egész, mint nem szintaktikai, hanem lexikológiai kapcsolat keltsen egy új, az előtaggal egymagában kelthetőtől is, az utótaggal egymagában kelthetőtől is elütő, ennek a kettőnek elemeiből alakult képzetet.

E) Az elő- és az utótag összetapadásának nem a megszokás, hanem az új tárgyi valóság jelölésére való alkalmasság a föltétele. Mi teheti az

¹ Így van! — Bizonyos fokig ide vághat, amit „Kérdések és szempontok az összetételek vizsgálatához” című közleményem „A mellérendelő összetételek” fejezetének 1. „Az elemek jelentésviszonya szerint felvehető [al]osztályok” szakaszában írok: „Még ha ugyanazon két szó kapcsolata szerepel is különböző kifejezésekben, nem okvetlenül állnak azonos jelentéstani viszonyban egymással, vagy nem azonos viszonyban kapcsolódtak egymáshoz, amikor a szó szerkezet keletkezett vagy keletkezőben volt.” (MNy. XLVII, 145.) — PAIS DEZSÓ.

összetételt erre alkalmassá? Az, hogy az összetett formához asszociált régi tartalmakból a meghatározó jegyek egy részének kiesésével s a megmaradtaknak átrendeződésével új tartalom, új genus proximum és új differentia specifica alakul, s hogy ezt az új tartalmat rejtő összetett forma rövidebb és könnyedebb az ugyanezen tartalmat körülíró szerkezeteknél. Ha ráadásul az összetételt már meglévő közkeletű összetételek analógiája is támogatja — mint a mi esetünkben egyfelől a *védgát*, másfelől a *nyúlajk*, *nyúlszáj*, *nyúlszívű* —, nyomban elfogadjuk és megszokjuk, még akkor is, ha használatára — mint a *nyúlgát*-éra — viszonylag ritkán van szükség.

F) Lényegében azonos a helyzet a szószerkezetből apránként alakult összetételekkel is. Ezek is akkor válnak összetételekké, mikor a bennük összesűrűsödött új tartalom és a hozzá asszociált összetett forma kapcsolatával új tárgyi valóságot kell jelölnünk. Akkortól fogva és erre való alkalmasságuk miatt fogadjuk el őket ilyenekül. E pillanattól fogva szűnik meg ilyen értelemben való használatukban szószerkezet jellegük, enyészik el viszonykeltő erejük. Van rá eset, hogy ez új képlet mellett az eredeti kapcsolat, a két önálló szó egymáshoz viszonyításával szerkesztett szintagma is tovább él, mint a *drágakő* mellett a *drága kő*, de arra is, hogy csak az összetétel marad meg, mint a *szemfényvesztés*, a másik — *szemfényt vesztés*, *szemfény vesztése* — kieszik a nyelvből.

UJVÁRY LAJOS

Egy elfeledett reformkori szakszótár

PÓLYA JÓZSEF, Természettörténeti Műszótan és Létszerirat. 1829—1836.

I. PÓLYA JÓZSEF természetrajzi szakszótára az 1830 körüli évek felendülő szakszótáriródmánának terméke.

A műről tud a nyelvészeti szakirodalom, főként BUGÁT 1843-ban megjelent Természettudományi Szóhalmazának közvetítésével; magát a munkát azonban nem ismerték, s még csak nem is firtatták keletkezésének idejét, körülményeit, további sorsát. (vö. pl. NyÚSz. és TOLNAI, A nyelvújítás. 1929. 166).

A Magyar Tudós Társaság 1831. évi, első nagygyűlése határozatában kimondja: „Minden osztálybeliek szedjék össze régiebb és újabb könyvekből tudományuk műszavait, 's adják bé betürendben.” (A' Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. Első kötet. Pesten, 1833. 67; l. még GÁLDI, A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. 1957. 444.)

Az 1835. április 27-i ülés gondoskodott a természettudományi műnyelv sajátos szükségleteiről. Ekkor határozták el: „... a' természettudományi osztály' műszavai a' következő 5 szakaszra osztva jelenjenek meg, a' következő tagoknak szerkeztetésre (!) felszólítások mellett: | 1. Állatország, Pólya József l. t. | 2. Fűvészség, Frivaldszky Imre l. t. | 3. Ásványok és földtudomány. Ugyanaz. | 4. Physica, astronomia, chemia és materia medica: Bugát Pál r. t. | 5. Orvosi tudományok...: Gebhardt Ferencz r. t.” (Héti ülések' Jegyzőkönyve. 1835. 207; az MTA könyvtárának kéziratárában. L. még GÁLDI i. m. 450.)

Azonban az akkor még fiatal Pólya József a Magyar Tudós Társaság megbízását jóval megelőzve elkezdte — s első formájában 1834-re már be is fejezte — természetrajzi szakszótárát.

A szótárról a Tudománytár 1836. évi X/2. kötetében számol be Pólya „Természettörténeti műszótan és létszerirat. (Orismologia et organographia historiae naturalis.)” címmel.

A szerző a folyóirat 55—90. lapjain ismerteti néhány év óta kész természettörténeti műszótanát, amelyet eredetileg az 1834. esztendő első havában jelentett nagy Természettörténet mellett szándékozott kiadni. E szándéka — a haza fiainak részvétlensége miatt — nem valósulhatott meg. Ha a munka „kéziratban maradásra van is rendelve”, úgy érzi, tartozik számot adni „a’ magyar nyelvvel [bánásáról]” (55). Ezután részletesen beszámol a műszavak alkotásában követett elveiről. Bevezetése után szemelvényként bemutatja a szótár magyar—latin részének B betűjét (66—74) és T betűjét (74—84). A 85—90. lapon mutatól egy-egy műszó magyarázatát közli. Munkája ugyanis „Betűrendbe van szedve, úgy mindazáltal, hogy mindenik létszeri műszó alatt a’ létszer’ részei ’sat. is említettnek, vagy eléadatnak. E’ tekintetben különbözik e’ munka a’ csupa szótári előadástól, ’s valamenynyire a’ rendszereshez is szít...” (58—9.) A szótár kiterjed „a természet három országára”, a botanikára, zoológiára, mineralógiára.

Vizsgáljuk meg először, hogy Pólya e közleményben ismertetett „Természettörténeti műszótan”-ának mi lett a sorsa a maga korában.

A Tudománytárban megjelent tájékoztatóban Pólyától magától tudjuk a következőket:

a) „Pest, Aprilis 13. 1836. Tek. tud. Dr. Frivaldszky úr a’ m. tudós Társaság’ Évkönyveiben leírt rovarak’ bélyegzésében már az általam elébb kidolgozott (1834 elején) műszótant használta.” (57.)

b) „T. t. Vajda Péter ur (!) szinte leírta saját használatára a’ műszótan’ deák utalóját (index) 1835. nyarán, és mint a’ mai datum alatt kezemhez vett *Füvészet*’ első részéből látom, azt úgy, a’ mint az akkor volt, ámbár nevemet csak két helyt említé, egészen elfogadta. (De azért nem minden a’ Füvészetben előjövő műszó sajátom. E’ tekintetben a’ két munka’ valamikori öszvevonalítása majd elég fölvilágosítást szolgáltat.)” (57.)

BUGÁT PÁL Természettudományi Szóhalmazában (Budán, 1843.) megemlíti, hogy anyagának egy részét „Dr. Pólya a kéziratban létező természetrajzi műszótárábul” (IX—X) merítette, s a Pólya szójegyzékéből vett szavakat külön meg is jelöli *p.* jellel. A NyÚSz.-ba így kerültek be Pólya szavai — Bugát közvetítésével. TÖRÖK JÓZSEF a Magyar Tudományos Akadémián 1875. június 28-án felolvasott, Pólyáról szóló megemlékezésében utal a kéziratban maradt „Természettudományi műszótár”-ra, amely akkor „a budapesti ref. főiskola könyvtárának egyik díszét képezi” (Pólya József emléke. Értekezések a természettudományok köréből. VII. kötet, V. sz. 1876. 8). A természetrajzi műnyelvet — mondja Török — e mű „számos talpraesett, sokszor Kazinczy-szerű merészséggel alkotott műszavakkal gazdagította, melyek... jelenleg természettudományi irodalmunkban, polgári jogot élveznek; ...Pólya ezen alkotásai noha önállólag sajtó alá nem kerültek, mindazáltal nagyrésztben napvilágot láttak egy oldalról a Bugát-féle »*Természettudományi szóhalmazban*«, ...más oldalról pedig a »*Német—magyar tudományos műszótárban*«, 1858-ban ... melybe az állattan, növénytan, ásvány-és földtan körébe tartozó műszavakat ... Pólya József szolgáltatta.” (I. m. 8.)

A kéziratban maradt szakszótár tehát nem maradt hatás nélkül.

A nyelvészeti szakirodalom — mint említettük — tudomást szerzett arról, hogy Pólya készített természetrajzi műszótárat, s TOLNAI (A nyelv-újítás. 1929. 166) arról is szól, hogy Vajda Péter felhasználta ezt a kéziratot „művszótár”-at. TOLNAI azonban arról nem tud — s Pólya szótárának ismerete nélkül nem is tudhat —, hogy Vajda szóanyagában milyen arányban szerepelnek Pólya szavai. A szótár kéziratának lelőhelye a nyelvtudományi irodalomban mindeddig ismeretlen volt.

A munka kinyomtatásának terve a Magyar Tudós Társaságot is foglalkoztatta. Az MTA kéziratárában 30/1838. sz. jelzet alatt található FRIVALDSZKY 1837. augusztus 31-én kelt bírálata Pólya Természettörténeti Műszótáról; „... ezen munkát... mint célynak megfelelőt, a' nyomtatásra érdemesnek tartja 's ezennel ajánlja[!]” — Ugyanitt 838: 25 jelzet alatt olvashatjuk BUGÁTnak a Tudós Társasághoz 1838. január 2-án beérkezett „Vélemény”-ét, amely — részletes taglalás után — ezzel végződik: „... a munka annyi jelességekkel bír, hogy ha [a szerző a véleményadó javaslatait figyelembe veszi] ...annak kinyomtatását VAdó a Tek. T. Társaságnak ajánlani fogja.” E véleményt a M. T. Társaság 1838. január 4-én megküldte Pólyának is, Schedel Ferenc titoknok hitelesítésével, BUGÁR nevének említése nélkül (Ráday Levéltár: Pólya József iratai 4. fasciculus b) köteg). — E vélemények ellenére „1845 télhóban” maga a szerző adott ki nyomtatott „Felszólítás”-t az egy évtized óta kész „Természettörténeti műszótár” előfizetésére. A szótárt kinyomtatni szándékozik, ha reá 300 aláíró találtatik. — „Az aláírási öszveg a' mintegy 25—30 ivre terjedendő kötetért: 2 ft. 30 kr. pengőben” (Ráday Levéltár: Pólya József iratai 5. fasciculus 2). Nyomatási mutatónyul közli a latin—magyar rész elejét *Abbreviatus*-tól *acalycinus*-ig és a magyar—latin rész 122—3. lapját [!], magyarázattal. „Az aláírók nevei L a n d e r e r és H e c k e n a s t n y o m d a j á b a n [!] ...fogadtatnak el.” — 1845. tavaszhoz 28-i kelttel a természetrajzíró HANÁK K. JÁNOS levelében lelkesen üdvözli „Várva várt korszerű munkájának minél előbbi megjelenését”, s közli — a műszavak közé sorolás céljából — vagy egy tucatnyi új szavát (uo.: Pólya József iratai 5. fasciculus 11—2).

De — miért, miért nem — hiábavaló a Magyar Tudós Társaság megbízása, BUGÁT tartózkodó, de nem elutasító „Vélemény”-e, FRIVALDSZKY ajánlása, hiábavaló egy-egy ismert szakember lelkesedése: Pólya műve — mint írta — „kéziratban maradásra... van rendelve”.

2. E kéziratra a Ráday Gyűjtemény levéltárában találtam rá. Címe: „Természettörténeti Műszótár és Létszerirat. Orismologia et Organographia Historiae naturalis. öszveszede Pólya József orv. Dr. a m. t. Társaság' lev. tagja, a' pesti polg. kórház' rendes orvosa, 's városi Physicus.” — Jelzete: Pólya József iratai, 5. fasciculus. Pólya könyvtára — s így e kézirat is — még az adományozó jeles orvos életében került a Ráday Gyűjteménybe, illetőleg az akkori református főiskola könyvtárába.

Pólyának még több, figyelemre méltó — jórészt kiadatlan — kézírata van a Ráday Gyűjtemény levéltárában; itt van például „privát elme-gyógyintézetéről” vezetett, Lovassy Lászlóra is vonatkozó elmeorvosi naplójának 13 füzete (1842 májusától 1845. február 28-ig) az 1. fasciculus a) eszmójában; a 2. fasciculusban: a M. Tudós Társasággal folytatott levelezésének egy része, kiadott és kiadatlan munkáinak kézírata, így: Indítványok nemzeti

művelődésünk érdekében. A 3. fasciculusban: Tudnivalók a Pesten felállított privat Elmekörintézetéről (4 nyomtatott levél); Az emlékező tehetség viszonyítva az érzékekre; Értekezés a koleráról; A gyümölcs kiállítás becse; Alapszabályi Terve egy Kertész-gazda Egyesületnek (1863.); A tudományosság érdekében (alcíme: Bugát és a magyar tudományos nyelv és még valami); stb. Az 5. fasciculusban: A nyelv körül, a' természettani műszavak körül általjában az ásványiak körül különösen; nyelvjárási megjegyzések, táj-szavak feljegyzése stb. Ezek egyike-másika megérdemli az alaposabb vizsgálatot.

Pólya szótárának egy másik „példányát”, illetőleg változatát is megtaláltam a Ráday Levéltárban (jelzete: Pólya József iratai, 6. fasciculus). Ez a 305 lapos, kötött kézirat cím és szerző nélküli, illetőleg csak a kötésen szerepel ez a cím: „Természeti műszótár[r]” és 1955 után ceruzával beírva: „Természettudományi műszótár”. E változat a bevezetés után mintegy 50 műre terjedő „Literatúra”-t közöl (ez bővebb, mint az 5. jelzetű kéziraté), s utána a műszavak magyarázatát rendszerbe foglalva és ábécérendben, az *Ablak* címszótól a *Czupkalevél*-ig. Ez a példány rendszerében eltér tehát az 5. jelzetűtől; ez utóbbi csak szótári rendben, magyarázat és rendszerbe foglalás nélkül közli a szóanyagot, s „Litteratúra”-ja is kisebb a rendszerbe foglaltánál.

A szótárnak ez a változata is Pólya műve, mégpedig tervezett munkájának magyarázatos része. A Tudománytárban közölt szótár-mutatvány csaknem mindenben megegyezik az itt olvasható anyag megfelelő részével. E magyarázatos szótár azonban kétségtelenül nem Pólya tulajdona; ugyanis az előzéklapon — többek között — ez a bejegyzés olvasható: „Dócz (mint ducz). Tegnap, Május 16. 1840 hallám Pólya barátomtól”. Lehet, hogy ezt a példányt nyújtotta be Pólya a Magyar Tudós Társasághoz. Emellett látszik szólni FRIVALDSZKYNAK az MTA kéziratтарыban 30/1838. jelzet alatt olvasható, 1837. augusztus 31-én kelt, már említett bírálata Pólya szótáráról. A bíráló megemlíti, hogy a benyújtott példány a *cz* betűvel fejeződik be — mint ez a példány is.

A továbbiakban az 5. jelzetű kézirattal foglalkozunk; ez a teljes betűrendes szóanyagot tartalmazza, régebbi, mint a rendszerbe foglalt változat. Az is említésre méltó, hogy ez Pólya saját példánya: láthatjuk benne betoldásait, kihúzásait, javításait.

A kézirat szótár formátuma: 21 × 26 cm; címlapja és az Előbeszéd 5 és 1/2 lap, a Bèvezetés 7 lap, a Litteratura további 1 lap. A szótár betűrendes magyar—latin része 176 lapra terjed; egy-egy lapon 27—37 szó van. A gyűjteménynek ez a része tehát mintegy 5—6000 szóra becsülhető. — A betűrendes latin—magyar rész 168 lapos, 30—60 szóval laponként. — Az iratkötegen vannak ezen kívül (orvosi és nyelvészeti) tanulmányvázlatok, főleg természetrajzi vonatkozású szógyűjtési anyag, s a magyar—latin és a latin—magyar műszótár impurumának több részletét is megtaláljuk benne. Mindez a szótáron kívüli rész mintegy 300 lap.

3. A kézirat korát kutatva megtaláltam a Ráday Levéltárban (Pólya József iratai 1. fasciculus a) alatt) Pólya 1839. május 31-én kelt s a Magyar Tudós Társasághoz intézett levelének impurumát. Ez arról tájékoztat, hogy Pólya igen korán hozzálátott természetrajzi műszótárának kidolgozásához: „én már 1829 óta egy természettörténeti műszótáron 1836^d ig dolgoztam”.

Milyen mozgalmas szakasza ez Pólya életének! Mint TÖRÖK JÓZSEF megemlékezéséből tudjuk, mostoha körülményei miatt 27 esztendő korában, 1829-ben még „orvostanuló”; talán még ekkor is a magyar nyelv, rajz és szépírás tanításával kereste kenyerét. 1831-ben a kolera megfékezésével már megalapozza orvosi tekintélyét: a pesti kolerakórház igazgatója. 1832-ben a helytartótanács megbízásából Károlyvárosban és Fiumében küzd a ragály ellen, és utasításaival látja el az ottani orvosokat. Ugyanebben az esztendőben a M. T. Társaság levelező tagja lesz.

A kéziratosszótár keletkezésének ideje azért is érdekel bennünket, mert ezzel meg tudjuk állapítani bizonyos nyelvújítási szavaink korát. — A BUGÁTON keresztül eddig is Pólyának tulajdonított szavak első előfordulása így 1843 helyett csaknem egy vagy másfél évtizeddel előbbre: 1829 és 1836 közé tehető (így pl. az *ivar*, *hulla*, *dugvány* szavaké).

Pólya Műszótana anyagának tüzetes átvizsgálása nyomán jobban megvilágosodik több más nyelvújítási szavunk története is. Példa erre a *rovar* szó.

A NyÚSz. a *Rovar* címszónál BUGÁTOT tünteti fel a szó alkotójának, de hozzátézi: „Nála voltaképen *robar*; ... A műnyelv el is fogadta, csak-hogy némely eretnek *rovárnak* kezdte írni. Hiába jajdult fel Bugát, hogy qui rovar scribunt, etymologiam vocis destruunt, nec euphoniae quidquid addunt, a *rovar* legyőzte a *robart*...” ZOLNAI GYULA (NyT. XXXI, 518) megjegyzi, hogy a *robar*-ból talán a *ró* (*rovok*, *rovás*) ige hatására lett *rovar* (vö. még SzófSz.).

Mindez nem derít teljes fényt a *rovar* szó eredetére. Valójában Pólya Műszótana magyar—latin részének törzsanyagában találjuk meg először a szót *rovar* alakban, s ez a latin—magyar részben is szerepel: *Insectum, i: Rovar*. — Hogy azonban semmi kétségünk se legyen afelől, hogy mely „eretnek” kezdte a szót *rovar*-nak írni, olvassuk el BUGÁT PÁLNAK a Magyar Tudós Társasághoz 1838. január 2-án benyújtott, már említett írását: „Vélemény illy című munkáru: 'Természettörténeti Műszótan, összefezdedte Pólya József. s. tb.'”. Itt szó szerint ezt írja BUGÁT: „A fzerző [ti. Pólya József] továbbad a robar = infectum fztót is *rovarrá* változtatta, VADÓ fzinte nem tudja ennek az okát, talán az euphonia-e? Ezt nem gondolhatni, mert a robar cseng olly kedvesen mint a rovar, s egyszerfmind a robar fzó ölfzetett lévén olly bart állatot jelent, mellyet a természet több rovatok által, mint egy több ízekből alkotott; ide járul még az is, hogy rovár Mikesnél notariuft tévén az inflexio-ban a rovarral könnyen zavart okozhat.”

E sorok szerint tehát a *rovar* szó alkotója Pólya József.

A szó elterjedésére világot vetnek az Akadémia készülő Nagyszótárának adatai. 1844-ben Vajda Péter (Dalhon IV, 62) még a *robarok* alakot használja: „bugjatos nyugtalan *robarok*”; sőt 1853-ból is van még adat a *robar*-ra: „*Robar*-gyűjtemény” (Magyarország és Erdély képekben. Szerk. Kubinyi F. és Vahot I. I. 1853. 12). Viszont HANÁK JÁNOS az Athenaeum hasábjain (I, 179) már 1843-ban kifogásolja, hogy egy szakíró, Peregrinyi Elek nevelő az *insectumot* nem a *rovar*, hanem a *bogár* névvel nevezi. A *rovar* szó mellett így kardoskodik: ez „... az *insectumot* legtermészetesebben fejezi ki, ... [az *insectumok*] magyarul a' bevágások vagyis *rovátkok* miatt *rovaroknak* hivatnak.”

Érdekes megjegyeznünk, hogy a szó többes számú alakját Pólyánál így olvashatjuk: *rovarak* (az 5. fasciculus 10^a lapján stb.; — talán a *bogarak*

analógiájára?). FRIVALDSZKY azonban — aki Pólya 1834-ig kidolgozott anyagának sok más szakkifejezésével együtt a *rovar* szót is használta — *rovarok* alakban írta és terjesztette el a szó többes számát (Közlések a' Balkány' vidékén tett természettudományi utazásról. FRIVALDSZKY IMRÉTL. A' Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. Második kötet. Budán, 1835.: ez az 1832—1834. évi anyag kiadása): 245 és sokszor: *rovarok*. Feltehetjük, hogy a *fukar*, *ipar*-féle szavak analógiája is hozzájárulhatott az *o* tövéghangzós alak elterjedéséhez. Egyébként a *robar* többes száma is *robarok*, feltehetően az összetétel második tagjának, a *barom*-ból elvont *bar*-nak hatására. Talán ez is hatott a győztes versenytársnak, a *rovar*-nak többes számú alakjára. — Meg kell jegyeznünk, hogy Pólya a Magyar Tudós Társaság Évkönyveiben megjelent FRIVALDSZKY-féle értekezés keltéül 1836. április 13-át említi. Ennek okát nem látom világosan. Az értekezés az Évkönyvek II. és III. kötetében jelent meg. A II. kötet — amely az 1832—1834. évi anyagot közli — 1835-ben, a III. pedig — amelyik az 1834—1836. évi anyag kiadása — 1838-ban jelent meg.

Egy másik nyelvújítási szóval, az *élősd*-vel kapcsolatban is felmerülhet az a gondolat, hogy mint természetrajzi műszó Pólya szótárából indult útnak. Legutóbb MIKESY SÁNDOR (Pais-Eml. 357—8) foglalkozott a szó keletkezésével és történetével. Az Akadémia készülő Nagyszótára adatainak alapján MIKESY megállapította, hogy első szövegbeli előfordulása — még 'Schmarotzer' értelemben — 1823-ból való Toldy Ferenc Schiller-fordításában. Szótározva először BALLAGINÁL fordul elő 1847-ben (majd 1852-ben és 1862-ben): „Parasit: ebédleső, tányérnyaló, *élősd*”, azonban a magyar—német részben nem szerepel. A magyar címszóanyagban igen nehezen honosodott meg az *élődi* és *élősködő* mellett; nem is volt ismeretes a magyar címszóanyagban 1864 előtt; ekkor található meg a CzF.-ban. Úgy gondoljuk, nem véletlen, hogy természetrajzi műszóként 1835-ben — vagyis Pólya szótárának megszületése után — bukkan fel először s éppen Vajda Péternél, ekkor még melléknévként: „A tetvek t. i. olyan *élősd* állatok, mellyek egyéb állatokon szeretnek tartózkodni” (Vajda = Uzdi Péter: A tapasztalt méhészgazda 104; id. MIKESY). — Amint Pólya fentebb idézett megjegyzéséből tudjuk, 1835 nyarán Vajda Péter leírta Pólya szótárának deák utalóját, amelyben ezt olvashatta: „parasiticus, a, um: *élősd*”. — A kézirat magyar—latin részében — 30 esztendővel a CzF. előtt! — ugyancsak megtaláljuk az *élősd* szót; jelentése 'parasiticus'. — Így valószínűnek tekinthetjük, hogy ez a nyelvújítási szó is Pólya szótárából terjedt el mint természetrajzi műszó.

Feltehetjük azt is, hogy a különös sorsú *kög* szó szintén Pólya szótárának köszönheti elterjedését s azt, hogy még ma is többször előfordul a növénytani szaknyelvben. HORVÁTH KÁROLY „Kégy, kegyelet” című cikke (MNy. XLV, 50—7) és GÁLDI jeles szótártörténeti műve összefoglalja a szó történetét. Anélkül, hogy a szó keletkezésének és hangalakja változatainak kérdésénél időznénk, említsük meg HORVÁTH és GÁLDI idézte jelentéseit: 'Circus, circulus, curriculum, stadium', 'kerekek udvar', 'czirkalom'; 'Mittelpunkt, Centrum, középpont', 'der Zirkel'. E szó növénytani jelentését nem említik az idézett nyelvtörténeti munkák, sem az Akadémia készülő Nagyszótára. Pólya szótárában: „*kög* = Discus i”; a latin—magyar részben — melyet Vajda Péter használt — „Discus, i: korong, *kög*”. Vajda Növénytudományában (31) „a *körbel*, *kög* (discus), a' körnek belseje, a' bekerített rész”. A tárgymutatóban (az „Igazító”-ban) is megtaláljuk e szót (227).

Századunk növénytani szaknyelve is használja még a *kög* szót a fészkesek családjá — legtöbbször korongalakú — vacok-képződményének közepére vonatkoztatva. Vö. pl. Magyar—latin—német szakszótár JÁVORKA S[ÁNDOR] „Magyar flóra” című munkájához. Budapest, 1932.: „*kög* — receptaculum Compositarum medium — Mitte des Fruchtbodens”. A fentiek alapján úgy véljük, joggal származtathatjuk Pólyától e növénytani műszót.

A NyÚSz.-ban nem említett szavak közül a *kenceze* 'vernix' is Pólya nyomán került be BUGÁT Szóhalmazába; az *alapély* 'margo basicus' szintén. Az Akadémia készülő Nagyszótárának cédulagyűjteményében nincs meg a *kence* szó; az *alapél* szót 'Grundkante' jelentéssel TOLDY Műszótárából (1858.) idézi a Nagyszótár, vagyis a Pólya közreműködésével létrejött szótárból.

Érdekes megjegyeznünk, hogy a *keret* szó is megtalálható Pólya szótárában 'halo' értelemben. A NyÚSz. szerint a *keret* mai jelentésében Jósikánál tűnt fel — csaknem két évtizeddel Pólya után.

Pólya szótárának tüzetes vizsgálata bizonyára még sok adattal gyarapítja a nyelvújítás történetét. Most csak arra utalok, hogy Pólya kéziratát összevetettük Vajda Péter munkájával. Az összehasonlításból kiderült, hogy milyen arányban használta fel Vajda Péter a kéziratot szótár anyagát: a majdnem 1000 szóra terjedő szójegyzéknek mintegy fele megtalálható Pólya munkájában. Azt is megállapítottuk, hogy BUGÁT Pólya szótárának csaknem egyharmadát belevette Természettudományi Szóhalmazába.

4. Mik voltak Pólya szótárírói és műszóalkotói a lapelvei? Kifejezi ezt Voltaire-től vett mottója is: „si les hommes définissaient (!) les mots dont ils se servent, il y aurait moins de disputes; car ce n'est pas assez d'être entendu, il faut encore qu'on ne puisse pas être mal interprété.”

„Az előttem műszavakat alkotó magyar természettörténeti írók egyike sem terjesztette elébe az egész Természettörténetben előjövő tárgyakat — írja Pólya. — E' miatt dolgozatjaikba azon hiba csúszott be, hogy igen számos szavakat ferdéül használtak el.” (9^b.)

E hiba elkerülése végett 7 pontba foglalja a műszavakkal kapcsolatos szabályokat. Közülük kiemelhetjük az alábbiakat: „1. Minden állandólag különböző létszer (organum) és ennek minden saját része tulajdon Nevet kapjon. Szem: Oculus, Mél: pupilla, zugoly v szugoly: Canthus oculi.” (A kézirat 16^b lapján.) S ezzel kapcsolatos a 3. pont is: „Ugyan azon szóval két különböző tárgy soha se' neveztessek el. E' szabályra nem ügyelés végett már eddig is nem csekély a' zavar.” (17^a.)

Szóanyagáról maga Pólya ezt mondja kéziratának Előbeszédében: „E' jelen Műszótan csupán a' szorosabb értelemben vett Természettörténetben (Mineralogia, Botanika, Zoologia) előforduló régibb-újabb műszavakat tárgyazza 's értelmeket a' leginkább divatló írók után fejezi ki” (10^b).

Szótárának anyaga eszerint egyrészt mintegy leltározza a használatos, a meglevő „régibb-újabb” természetrajzi szókincseket. Nem szabad elfelejtenünk azonban, hogy a „régibb-újabb” átfogó jelző felőleli Pólya saját szóalkotásait és a tájszavakat is. „Hol a' műszó jelentésénél fogva újj, a' magyar munkákban nem található fogalom jött elő: ott annak kijelölésére vagy a' tárgynak megfelelő szó' törzsökét, vagy illy hibítván, az elsőségi jogon, újj magyar hangzású szót alkalmazzam” (én

emeltem ki). — Sajnálatos, hogy nem jelöli meg, melyek e maga alkotta „új magyar hangzású” szavak.

A t á j s z a v a k h o z — mint mondja — akkor folyamodott, „Midőn egy deák és egy görög ugyan azon jelentésű szót (*p. o. folium* és *phyllum*) különböző értelemben [talált] volna használnak, 's a' magyarban már hasonló jelentésűre semmikép sem [akadhatott]: hasonló licentiakép a' vidéki (provincialismus) különböző szőjétést különböző, de hasonló fogalom' előterjesztésére [vette] föl.” (9^b.)

Mivel forrásait csak sommásan nevezi meg — így hivatkozik például „Kassai József Úr igen jeles Magyar—Diák Szókönyv”-ére — igen nehéz megállapítanunk, hogy hát melyek is Pólya maga alkotta szavai.

Milyen rendszer szerint jár el szóalkotásában Pólya? Erről előbeszédében tájékoztat. „...a' névmások [értsd: melléknév] különböző végzeteit (l. Bévezetés), az öszvetett szókat 's egyebeket a' deák-görög minta után képeztem. *p. o. fűrészüll* — *serratus, a, um; egytermékü* — *monocarpus a, um; Termékkörv: Pericarpum stb.*; mert csak így lehete nyelvünkbe is a' deák görögben annyira diszló Consequenttiát behozni, megtartani a' mivel a' most élő nyelvek' egyike sem dicsekedhetik.” (9^{a-b}.) — S megjegyzi: csak 1835 nyara óta „hoztam belé a' névmások' végzeteire nézve azon Consequenttiát, mellyet a' deák-görögben letem (melly tekintetben szinte nyereség, hogy 1834-ben részveője a természettörténet-írási vállalatnak nem találkozik)...” (10^a).

A Bévezetés VIII. fejezetének címe: „A' Műszavakról különösen. Szabályok.” E fejezet 7. részében 16 pontban (a—q) mutatja be, hogy mit ért ezen a consequentián.

Íme mutatóban néhány pont:

„A' névmások végzetei általjában ezen jelentéssel használtassanak. —

1. a) -ú, -ű: -us, ius, -alis miséget jelentsen, *p. o. egyajú: univalvis*, minek aja csak egy van; *kétkaréjú, v. kétkařájú: bilobus, a, um, sokvirú: multiflorus, a, um*.

2. b) -,lt, (-alt, -elt, -olt, -ult, -ölt, -ült) -,z,tt (= azott, ezett, -ozott, -zött): -atus a, um, -itus, a, um, általjában valaminek jelenlétét jelenti, *p. o. szárnyalt: alatus, a, um, fülölt, fülezett: auritus, a, um, ... valami, minek szárnya, füle ... van...*

3. c) -i: -alis, e, -aris, e; valamely testhez tartozó részt jelent, *p. o. gyöki: radicalis, leveli: foliaris, kari: brachialis, aji: valvaris, e...*

6. f) -orú, -örü, -képi, -forma: -formis, -morphus. -oideus, -oides, valamely bizonyos létszerrel hasonlótságot jelent, *p. o. monyorú = tojásforma: ovoideus, bögyörü = bögyforma, domború = dombforma: convexus a, um, homorú: concavus, kögörü: disciformis...*

10. k) -ló, -lő, -adzó -edző, -adó, -edő: -idus, -icans, -escens, különösen a' színek' egymásbefolyását, vagy valamely létszer' kezdődő kifejlését teszi ki, *p. o. fehérlő: albidus, fehéredő: albescens...*” (17^a—18^b.)

5. Pólya helye — merész és bizonyos tekintetben merev rendszere, túlzott purizmusa ellenére is — a mérsékelt nyelvújítók között van. Ami szokatlan szóalkotásait illeti, ne tekintsük őket a nyelvújítás hevétől megkábulat agyvelő szüleményeinek. Talán éppen hozzánk, munkáját több mint egy évszázad távlatából könnyen megmosolygó utódokhoz szól Előbeszédében: „Ha ... [valakinek] az egész műszavak' öszvesége nem volna ínyére;

azt bizonyossá teszem arról, hogy azokat nem olly czélből dolgoztam ki, mintha az itt adottakat az egész közönségre szándékoznám tukmálni; én csak utat akartam törni a' későbbieknek [jegyzetben itt Frivaldszkyra és Vajda Péterre utal], hogy ők e' nyomon kevesebb fáradsággal 's talán több szerencsével szolgáljanak köz Honúnknak."

VÉRTES O. AUGUSZTA

Pallas szótárának kéziratos forrása

1. A MNy. hasábjain a közelmúltban két ízben is szó esett PALLAS ismert összehasonlító szótárának magyar anyagáról. A szótár magyar anyagának a kérdését FOGARASI MIKLÓS vetette fel „Pallas szótárának magyar szóanyaga” című tanulmányában (MNy. LII, 338 kk.). Tanulmánya ismerteti a szótár könyvészeti adatait, tárgyalja a szótárnak a magyar szakirodalomban való előfordulását, majd rátér a magyar szóanyag eredetének a kérdésére. FOGARASI úgy véli, hogy a szótár magyar szavai JOHANN VOLLRATH BACMEISTER anyagára mennek vissza. Szerinte a feltehetőleg német származású J. V. Bacmeisterhez a magyar szóanyag Schlözer révén került, aki magyar nyelvi ismereteit a Göttingában tanuló magyar diákoktól szerezte. A továbbiakban FOGARASI közli a szótár magyar szóanyagát, majd elemzésükkor — az 1787. évi kiadást illetően — arra a helyes következtetésre jut, hogy a magyar szóanyag adatai élő forrásból (magyar diákok, Schlözer stb.) származnak. Ezután a szerző tanulmányát néhány átírási sajátyságnak, az *ö, ü* magyar fonémák jelölésének a kérdésével zárja le.

FOGARASI vitaindító tanulmányához a MNy. következő számában HAJDÚ PÉTER szolt hozzá. HAJDÚ „Pallas szótárának magyar forrásairól” című cikkében (MNy. LIII, 182 kk.) Sz. K. BULICS, *Очеркъ истории языкознанія въ Россіи. Ст.-Петербургъ, 1904. I. k. és I. Sz. VDOVIN, История изучения палеоазиатскихъ языков. М.—Л., 1954.* orosz nyelvészettörténeti munkákra támaszkodva ismerteti a PALLAS-szótár keletkezésének történetét, s helyesen mutat rá, hogy a szótár magyar anyagának a létrejöttében A. L. Schlözernek semmiféle szerepe sem volt. HAJDÚ véleménye szerint JOHANN VOLLRATH BACMEISTER a magyar anyagnak csupán szerkesztője, aki anyagát a szótár anyaggyűjtési munkálataiban igen jelentős HARTWICH LUDWIG CHRISTIAN BACMEISTERnek a gyűjteményéből meríthette. Megállapításához HAJDÚ hozzáteszi: „természetesen lehetséges, hogy PALLAS további forrásai is szolgáltattak [a szerkesztő] számára magyar anyagot” (i. h. 184).

2. Az 1955—1956-os évek folyamán leningrádi levéltárakban végzett XVIII. századi finnugor vonatkozású kutatásaim során kezembe került a PALLAS-szótár magyar anyagának a kézirata is. A kézirat, valamint több eddig ismeretlen történeti adat az előzőektől eltérően új irányba terelik a szótár magyar anyagával kapcsolatos kutatásokat. Nézetem szerint a PALLAS-szótár magyar forrásának a kérdése — a kérdés nyelvészeti része mellett — érdekes művelődéstörténeti kérdés is, melynek tisztázása megéri a vele való foglalkozás fáradságát.

Mielőtt PALLAS magyar szóanyagának a kérdésére rátérnék, előzetesen fel kell hívnom a figyelmet arra az eddigi szakirodalomban mindmáig mellő-

zött tényre, hogy a szótárnak a PALLAS-féle első kiadása (Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій... СПб., 1787—1789. I—II. k.) és a JANKOVICS DE MIRIEVO által kiadott második kiadása (Сравнительный словарь всѣхъ языковъ и нарѣчій по азбучному порядку расположенный. СПб., 1790—1791. I—IV. k.) között nemesak a szerkesztő személyében, a szavak új elrendezésében, hanem anyagukban, többek között éppen a magyar szóanyagban is eltérés van. Ily módon — az eddigi szakirodalomtól és kutatásoktól eltérően — az összehasonlító szótár második kiadását is be kell vonnunk vizsgálataink körébe. E megállapítás után rátérek kutatásaim közvetlen ismertetésére.

A Szovjet Tudományos Akadémia Levéltárában (Архив Академии Наук СССР.) Фонд 94, оп. 2, № 126 jelzet alatt őriznek egy XVIII. századi kéziratos orosz—magyar szójegyzéket. A kézirat 4 összefűzött, aranyozott szegélyű, fólió-nagyságú levélből áll. A tulajdonképpeni szójegyzék a kézirat 1—3. a—b) számozású lapjain foglal helyet, amelyet a 4. a) lapon „Megjegyzések” (Примѣчанія) egészítenek ki.

A kéziratos szójegyzék — amint ez a továbbiakból kiderül — PALLAS forrásanyagához tartozik. I. Sz. VDOVIN kutató szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a PALLAS-szótár kéziratait II. Katalin cárnő a szótár összeállítása után egybeköttette, s a kötetet aranyozott szegéllyel látta el. A kötetet a későbbiek folyamán az egyes nyelvek szerint széjjelvagdoszták, melynek következtében az egyes részek különböző kutatókhoz, illetőleg más-más levéltári helyekre kerültek. Ily módon — VDOVIN közlése alapján — kétséget kizáróan bizonyosak lehetünk abban, hogy az ugyancsak aranyozott szegélyű XVIII. századi kéziratos orosz—magyar szójegyzék is PALLAS forrásai közé tartozik. De erre mutat az a tény is, hogy a szójegyzék jelenleg is PALLAS-kéziratok társaságában található.

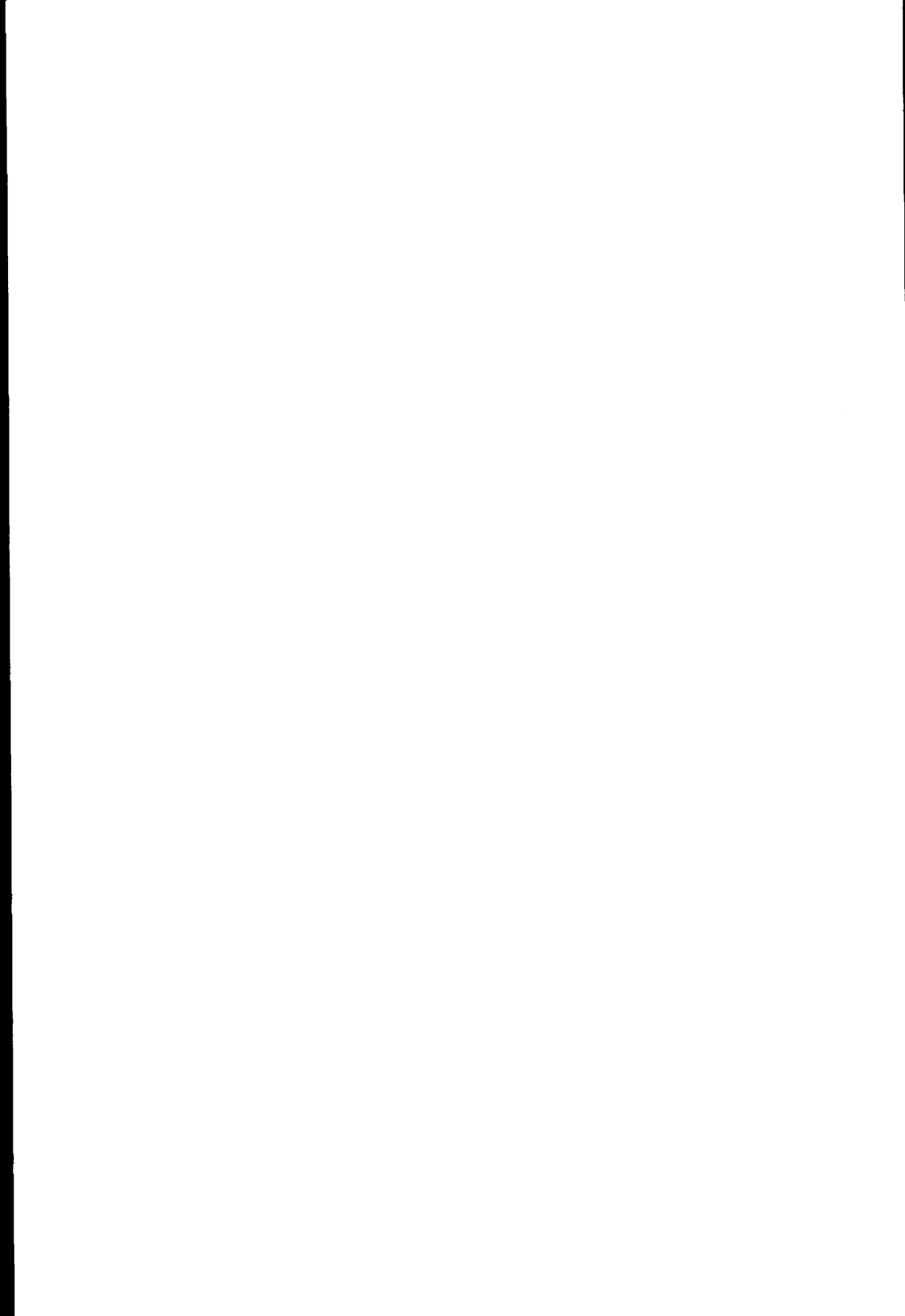
A levéltári bejegyzésekből ismeretes a kézirat története. Az illetékes katalógus adatai szerint PALLAS szótárának az anyagát — köztük a magyar szójegyzéket is — 1810-ben ADELUNGnak ajándékozta, akitől az a nagynevű kutató halála után SJÖGRÉNhez, illetőleg mai helyére, PALLAS hagyatékába került. (L. még: I. Sz. VDOVIN i. m. 150.)

A kéziratos szójegyzéknek a PALLAS-féle szótár forrásaihoz való tartozását mutatja a kéziratnak és az 1787-ben kiadott szótár tartalmának (szavainak, jelölésbeli sajátságainak, az egyes előforduló hibáknak, helytelen fordításnak stb.) az egybevetése, azonossága is: червь /kézirat 185/: „féreg, nyű, od[er] bogár, фирегъ, нью, или богáръ” ~ PALLAS 145: „Фирегъ, Нью, Богáръ”. — Брови /kézirat 188/: „Szeműldekek, Семьлдекекъ.” ~ PALLAS 21: „Семьлдекекъ”. — Кézirat 19: „моря (pluralis): tengerek, теңгерекъ” ~ PALLAS 99: „море (singularis) Теңгерекъ [!]”. — Stb.

A kéziratos szójegyzéknek és a PALLAS-féle kiadásnak tartalmi egyezése ellenére a kéziratos szójegyzék szavainak a sorrendje nem egyezik meg a PALLAS-szótár sorrendjével. Érdekes módon a kéziratos magyar szójegyzék sorrendjével azonos sorrendet találunk egy ugyancsak a szótár anyagához tartozó vogul nyelvi szójegyzékben (Szovjet Tudományos Akadémia Levéltára: Фонд 94, оп. 1, № 181.). Ebből arra lehet következtetni, hogy a PALLAS-szótárba felvett címszóanyagot s a szavak sorrendjét a sokévi előkészítő munka ellenére közvetlenül a nyomtatás előtt módosították. A módosítás következtében a magyar szavakat tartalmazó kéziratos szójegyzékből 7 szó nem kerülhetett bele a szótárba, viszont a kiadott szótárban is van 11 olyan szó,

	ἑλληνικῶν		δένειοι
1.	Троѣ. <i>Trōia</i> <i>Throia</i>	20.	ιστια. <i>Isstia</i> <i>Isstia</i>
2.	отѣѣ. <i>Atia</i> <i>Atia</i>	21.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
3.	каѣ. <i>Kaia</i> <i>Kaia</i>	22.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
4.	куѣ. <i>Kuia</i> <i>Kuia</i>	23.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
5.	ѣ. <i>ia</i> <i>ia</i>	24.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
6.	га. <i>ga</i> <i>ga</i>	25.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
7.	хѣѣ. <i>Chia</i> <i>Chia</i>	26.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
8.	иѣ. <i>ia</i> <i>ia</i>	27.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
9.	хѣѣ. <i>Chia</i> <i>Chia</i>	28.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
10.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>	29.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
11.	дѣѣ. <i>Deia</i> <i>Deia</i>	30.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
12.	зѣѣ. <i>Zia</i> <i>Zia</i>	31.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
13.	кѣѣ. <i>Keia</i> <i>Keia</i>	32.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
14.	ѣѣ. <i>ia</i> <i>ia</i>	33.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
15.	ѣѣ. <i>ia</i> <i>ia</i>	34.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
16.	ѣѣ. <i>ia</i> <i>ia</i>	35.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
17.	ѣѣ. <i>ia</i> <i>ia</i>	36.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
18.	ѣѣ. <i>ia</i> <i>ia</i>	37.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
19.	ѣѣ. <i>ia</i> <i>ia</i>	38.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
20.	ѣѣ. <i>ia</i> <i>ia</i>	39.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
21.	ѣѣ. <i>ia</i> <i>ia</i>	40.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
22.	ѣѣ. <i>ia</i> <i>ia</i>	41.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
		42.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
		43.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
		44.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>
		45.	сѣѣ. <i>Seia</i> <i>Seia</i>

126

amely nincs meg a kéziratosszójegyzékben. Véleményem szerint az a tény, hogy a II. kéziratban nem szereplő szó a kiadásokba pótlólag mégis belekerült, egyrészt ismételten arra mutat, hogy a szótár forrása élő forrás volt, másrészt arra, hogy az illető a szótár szerkesztésének és kiadásának idején Szentpétervárott tartózkodott, s ily módon személyes segítségével a szójegyzékben nem szereplő szavakat a szótár szerkesztőjének módjában állt megszereznie.

A kéziratosszójegyzéknek és a PALLAS-féle kiadásnak az egybevetése után megkülönböztetett figyelmet érdemel a szótár JANKOVICS-féle 1790—1791. évi kiadása. A PALLAS- és a JANKOVICS-féle kiadások összehasonlításából ugyanis az derül ki, hogy a JANKOVICS-féle kiadásnak csak 63 százaléka egyezik meg teljesen a PALLAS-féle első kiadás, illetőleg a kéziratosszójegyzék szóanyagával, míg 34 százalékból az első kiadásbeli szavak mellett szinonimák, kiegészítések, képzett alakok, pontosabb fordítás stb. szerepelnek (pl. 209., 114., 70., 7., 190., 168., 156. stb. címszavak alatt). Ezenkívül a JANKOVICS-féle kiadásnak 3 százaléka (mintegy 6—7 szó) teljesen eltér a PALLAS-féle kiadástól, illetve a kéziratosszójegyzéktől (pl. 128., 141. stb. címszók alatt), néhány pedig többé-kevésbé részletes megjegyzések, magyarázatok követnek (pl. 133., 269. stb. címszók alatt). Mindez arra mutat, hogy a JANKOVICS-féle kiadásnak a kézíraton, illetőleg a PALLAS-féle kiadáson kívül más forrása is volt.

A kéziratosszójegyzék 287 orosz szó latin betűvel írt magyar megfelelőjét és a magyar szavak cirill-betűs átírását tartalmazza. Nagyon valószínű, hogy ez az a szójegyzék, amelyről Sz. K. BULICS és K. F. KARJALAINEN utalásai alapján HAJDÚ is említést tesz (i. h. 182).

3. Az alábbiakban közlöm a kéziratosszójegyzék és a két szótárkiadás magyar anyagát. A folytatólagos közlésben a kézirat sorrendjének megfelelően első helyen közlöm az orosz címszót, utána a kézirat magyar megfelelőjét és cirill-betűs átíratát, második helyen a szónak a PALLAS-féle kiadásbeli sorszámát és adatát, harmadik helyen pedig a JANKOVICS-féle kiadás adatát, amely előtt a római szám a kötetet, az arab szám a megfelelő lapot jelöli. — A szóanyag után közlöm a kéziratosszójegyzék 4. a) lapján levő „megjegyzések” magyar fordítását, amelyeknek — tartalmi érdekességükön kívül — fontos mondanivalójuk van a magyar szóanyag forrásának a megállapításában is.

1. Богъ ; К.: Итен, Иштень ; P. 1 : Иштень ; J. II, 262 : Иштень | 2. отецъ ; К.: Атуа, Атья ; P. 3 : Атья, Апа ; J. I, 91 : Апá, I, 123 : Атья | 3. Мать ; К.: Апуа, Анья ; P. 4 : Анья ; J. I, 89 : Анья | 4. дитья ; К.: гуертек, дьермекъ ; P. 13 : Дьермекъ ; J. I, Гьермекъ, II, 82 : Дьермекъ | 5. Я ; К.: ёп, инъ ; P. 247 : Инъ ; J. II, 227 : Инъ | 6. да ; К.: цду, удъ ; P. 258 : Удь, Игенъ ; J. II, 203 : Игенъ, II, 206 : Идь, IV, 299 : Удь | 7. хладъ (холодъ, стужа) ; К.: hidegség, хидегшигъ ; P. 72 : Хидегшигъ ; J. IV, 409 : Хидегъ, Хидегшигъ | 8. имя ; К.: лёв, нивъ ; P. 54 : Нивъ ; J. III, 228 : Невъ | 9. кругъ ; К.: kerégség, керигшигъ ; P. 73 : Керигшигъ ; J. II, 323 : Карика, II, 263 : Керенгё, Керигшигъ | 10. есть (бываетъ) ; К.: vаduon, вадьонъ ; P. 243 : Вадьонъ ; J. I, 249 : Вадьонъ | 11. духъ ; К.: lélek, лилекъ ; P. 70 : Лилекъ ; J. III, 37 : Лилекъ | 12. зверъ ; К.: Алат, алатъ ; P. 147 : Алатъ ; J. (животное) ; I, 51 : Алатъ, II, 115 : Элё-állать, III, 328 : Окталянъ-állать | 13. колъ ; К.: карó, карó ; P. 129 : каро ; J. II, 325 : карó | 14. глаголь (слово) ; К.: Szó, Сó ; P. 58. Сó ; J. II, 203 : Ёге, IV, 80 : Сó | 15. река ; К.: folyóvíz, фольовизъ ; P. 100 : фольовисъ [!]; J. IV, 375 : фольó-визъ | 16. работа ; dolog, oder munka, дологъ, или мунка ; P. 63 : Дологъ ; J. II, Дологъ, III, 179 : Мунка | 17. смерть ; Halál, халаль ; P. 71 : Халаль ; J. IV, 393 : Халаль | 18. вода ; К.: Víz, визъ ; P. 98 : Визъ ; J. I, 287 : Визъ | 19. моря ; К.: tengerek, тенгерекъ ; P. 99 : (море) Тенгерекъ ; J. IV, 189. (море) Тенгеръ | 20. гора ; К.: Hegy, хедъ ; P. 106 : Хедъ ; J. IV, 406 :

Хедь | 21. боль; К.: fájdalom, Файдаломъ; Р. 61: Фаидаломъ; J. IV, 355: Файдаломъ | 22. лень; К.: reft, решть; Р. 191: Решть; J. III, 60: Лушташагъ, III, 496: Рештшагъ [!] | 23. лета; К.: (Élztendők, Естендѣкъ; Р.: —; J.: — | 24. соль; К.: Só, шó; Р. 124: Só [!], Шó; J. IV, 531: Шó | 25. годъ; К.: Elztendő, Естендѣ; Р. 95: Эстендѣ; J. — | 26. быкъ; К.: ökör, ѳкѳръ; Р. 148: Экѳръ; J. II, 109: Экѳръ | 27. светъ; К.: világság [!], вилáгóшагъ; Р. 199: Вилáгóшагъ; J. I, 289: Вилáгóшагъ; | 28. сердце; К.: Szív, Сивъ; Р. 46: Сивъ [!]; J. IV, 50: Сивъ | 29. сила; К.: ерб, ерф; Р. 64: Эро; J. II, 139: Эрб | 30. здравъ (здоровъ); К.: egészséges, егишигешъ; Р. 203: Эгишигешъ; J. II, 96: Эгишигешъ | 31. хорошо; К.: jól, юль; Р. 217: Юль; J. II, 265: Iéleshenъ; II, 273: Юль | 32. дурно; К.: rutul, рутуль; Р. 221: Рутуль; J. II, 214: Иктеленъ, Иктеленюль, III, 513: Рутуль | 33. лепо; К.: Szép, Сипъ; Р. 218: Сипъ; J. IV, 60: Сипъ, Сипень | 34. рука; К.: kéz, кизъ; Р. 35: Кизъ; J. IV, 352: Кѣзъ | 35. нога; К.: láb, лабъ; Р. 40: лабъ; J. III, 1: Лабъ | 36. око (глазъ); К.: Szem, Семъ; Р. 20: Семъ; J. IV, 39: Семъ | 37. ухо; К.: fül, фыль; Р. 23: Фыль; J. IV, 385: фыль | 38. носъ; К.: or, оръ; Р. 18: Оръ; J. III, 357: Орръ | 39. ротъ; К.: Száj, Сай; Р. 27: Сай; J. IV, 7: Сай | 40. голова; К.: fej, фей; Р. 16: Фей; J. IV, 360: Фѣ | 41. лобъ; К.: homlok, хомлокъ; Р. 24: Хомлокъ; J. IV, 419: Хомлокъ | 42. зубъ; К.: fog, фогъ; Р. 29: Фогъ; J. IV, 373: Фогъ | 43. языкъ; К.: nyelv, ньельвъ; Р. 30: ньельвъ [!]; J. III, 292: Ньельвъ | 44. кровь; К.: vér, вйръ; Р. 45: Виръ; J. I, 293: Вйръ | 45. велико; К.: nagy, надъ; Р. 206: Надъ; J. III, 206; Надъ | 46. мало; К.: kicsiny, кичинь; Р. 207: Кичинь; J. II, 350: Кевишь, II, 386: Кичинь | 47. высоко; К.: magas, магошь, Р. 204: Магошь; J. III, 76: Магашанъ, III, 77: Магошь, III, 138: Мильень | 48. низко; К.: alacsony, алачонъ; Р. 205: Алачонъ; J. I, 51: Алчонъ | 49. солнце; К.: nap, напъ; Р. 75: Напъ; J. 215: Напъ | 50. месяцъ; К.: hóid, хóлдъ; Р. 76: Холдъ; J. IV, 418: Хóлдъ | 51. звезда; К.: csillag, чиллагъ; Р. 77: Чиллагъ; J. IV, 485: Чиллагъ | 52. небо; К.: menny, меньгъ; Р. 2: Меньгъ; J. III, 124: Меннь | 53. лучъ; К.: Sugár, Шугаръ; Р. 78: Шугаръ; J. III, 216: Нап-фень, IV, 538: Шугаръ | 54. огонь; К.: tűz, тызь; Р. 112: Тызь; J. IV, 271: Тызь | 55. жаръ; К.: melegség, мелегшигъ; Р. 113: Мелегшигъ; J. III, 120: Мелегшигъ | 56. горло; К.: torok, торокъ; Р. 28: Торокъ; J. IV, 233: Торокъ | 57. голосъ; К.: Szava, Сава; Р. 53: Сава; J. IV, 80: Сó | 58. дверь; К.: ajtó, айто; Р. 169: Аитó; J. I, 38: Айто | 59. яма; К.: Verem, веремъ; Р. 119: Веремъ; J. T, 280: Веремъ | 60. день; К.: nap, напъ; Р. Панъ [!]; J. III, 215: Напъ | 61. ночь; К.: éjszaka, йцака; Р. 88: Йцака; J. II, 104: Ей, II, 257: Йцака | 62. городъ; К.: város, вáрошь; Р. 171: Варошь; J. I, 263: Варошь | 63. жизнь; К.: élet, йлетъ; Р. 68: Йлетъ; J. II, 217: Йлетъ | 64. лесъ; К.: erdő, ердъ; Р. 126: Ердъ; J. II, 138: Эрдѣ | 65. дерево; К.: fa, фа; Р. 128: Фа; J. IV, 354: Фа | 66. трава; К.: fű, фы; Р. 127: Фи; J. IV, 385: Фы | 67. сонъ; К.: álom, áломъ; Р. 59: Аломъ; J. I, 57: Аломъ | 68. спать; К.: aludni, алудни; Р. 231: Алудни; J. I, 60: Алудни | 69. резать; К.: vágni, вагни; Р. 237: Вачни [!]; J. II, 118: Эл-метцени, III, 20: Ле-вагни, III, 131: Метцени | 70. взять (брать, имать, принать); К.: elvenni, елвенни; Р. 233: Елвенни; J. II, 120: Эл-фогни, II, 114: Эл-венни, IV, 362: Фел-венни, IV, 363: Фел-фогни, IV, 374: Фогни | 71. мера; К.: mérték, мйртикъ; Р. 173: Мйртикъ; J. III, 146: Мйртикъ | 72. золота; К.: arany, аранъ; Р. 122: Аранъ; J. I, 96: Аранъ | 73. серебро; К.: Ezüst, Езыштъ; Р. 123: Эзыштъ; J. I, 104: Эзюштъ | 74. огагъ; К.: kémény, кймйнь; Р. 172: Кймйнь; J. — | 75. дом; К.: ház, хазъ; Р. 168: Хазъ; J. IV, 390: Хазъ | 76. слухъ; К.: hallás, халлашь; Р. 48: Халлашь; J. IV, 393: Халлашь | 77. зрѣнйе; К.: látás, латашъ; Р. 49: Латашь; J. III, 15: Латашъ | 78. вкусъ; К.: íz, изъ; Р. 50: Изъ; J. II, 209: Изъ, II, 430: Кóштолашь | 79. осязанйе; К.: erdeklés, ердеклийъ; Р. 52: Эрдеклийъ; J. II, 219: Иллетишь | 80. обонянйе; К.: Szaglálás, саглалашъ; Р. 51: Саглалашъ; J. IV, 5.: Саглалашъ | 81. кожа; К.: bőr, бѳръ; Р. 42: Бѳръ; J. I, 243: Бѳръ | 82. стой; К.: ály meg, альмегъ; Р. 245: Алмегъ [!]; J. I, 57: Ал-мегъ | 83. собака, песь; К.: kutya, кутья; Р. 154: Кутя; J. II, 90: Эбъ, II, 472: Кутя | 84. котъ; К.: kandur, кандуръ; Р. 155: Кандуръ; J. II, 312: Кандуръ; III, 111: Мачка | 85. петель; К.: kakas, какашь; Р. 159: Какашь; J. II, 297: Какашь | 86. курица; К.: tyúk, тьюкъ; Р. 161: Тьюкъ; J. IV, 202: Тйкъ, IV, 224: Тою-тйкъ, IV, 278: Тьюкъ | 87. яйцо; К.: tojás, тояшь; Р. 160: Тояшь; J. IV, 236: Тояшь, IV, 278: Тьюкмонъ | 88. птица; К.: madár, мадаръ; Р. 157: Мадаръ; J. III, 78: Мадаръ | 89. перо; К.: toll, толль; Р. 158: Толль; J. III, 407: Пенна* (*Пенна значить по венгерски такое перо, которымъ пишутъ, а Толль в сякое другое перо. — Jankovics jegyzete), IV, 226: Толль | 90. жена; К.: aifazonő, felesség, ассонъ, фелешйгъ; Р. 10: Ассонъ, Фелешйгъ; J. I, 112: Ассонъ, IV, 362: Фелешйгъ, IV, 390: Хазаш-таршь | 91. мужъ; К.: férfi, férj, фйрфи, фйрье; Р. 9: Фйрфи, Фйрье; J. IV, 369: Фйрфи, Фйрье, Фйрфью | 92. братъ; К.: bátyja, oder ötse, Батъя, или фче; Р. 7: Батъя, Эче; J. I, 170: Батъя, II,

160: (младший) Эче | 93. сестра; К.: nényu, oder hug, нинь, или хугъ; P. 8: Ненёмъ, Хугъ; J. III, 255: (большая) Нине, IV, 427: (младшая) Хугъ | 94. любовь; К.: Szeretem, Серелемъ; P. 60: Серелемъ; J. IV, 45: Серелемъ, Серететь | 95. любить (миловать); К.: Szeretni, Серетни; P. 234: Серетни; J. IV, 45: Серетни | 96. острое; К.: hegyes, хедьешъ; P. 212: Хедьешъ; J. II, 217: Илешъ, Илешень, IV, 406: Хедьешъ | 97. земля; К.: föld, фьлдъ; P. 97: фьлдъ; J. IV, 362: Фёдъ | 98. шаръ; К.: golyobis, гольобишь; P. 74: Гольобишь; J. I, 408: Гольобишь | 99. поясъ; К.: öv, ёвь; P. 176: Эвь; J. II, 87: Э, II, 91: Эвь | 100. камень; К.: kő, къ; P. 121: Къ; J. II, 349: кё | 101. дай (давай); К.: adgyal, адьяль; P. 244: Адьяль; J. I, 6: Адьяль | 102. пади (иди, ступай); К.: menyei, меньель; P. 246: Меньель; J. III, 124: Меньель | 103. несть; К.: nem, немъ; P. 259: Нень [!]; J. III, 235: Немъ, III, 256: Нинчъ, Нинченъ | 104. пить; К.: innya, иннья; P. 228: Иннья; J. II, 236: Инся | 105. ясти (ѣсть, кушать); К.: enni, енни; P. 227: Энни; J. II, 130: Энни | 106. время; К.: idő, иде; P. 96: Идъ; J. II, 206: Идъ | 107. ястви; К.: ételeket, йтелекетъ; P. 181: Йтелекетъ; J. II, 115: Эледель, II, 251: Йтекъ, Йтель | 108. толсть; К.: vastag, ваштагъ; P. 215: Ваштагъ; J. I, 268: Ваштагъ | 109. кость; К.: csont, чонтъ; P. 44: Чонтъ; J. IV, 494: Чонтъ | 110. петъ; К.: énekelni, йнекелни; P. 229: Йнекелни; J. II, 230: Йнекелни | 111. ветеръ; К.: Szél, Силь; P. 79: Силь; J. IV, 54: Силь | 112. легокъ; К.: könnyű, кёнью; P. 214: Кёнью; J. II, 360: Кёнью | 113. карова; К.: tehén, техинъ; P. 149: Техинъ; J. IV, 197: Техинъ | 114. баранъ; К.: bárány, баранъ; P. 150: Баранъ; J. I, 163: Баранъ, II, 144: Эрѳ, II, 430: Кошъ | 115. свинья; К.: disznó, дисно; P. 153: Дисно; J. II, 51: Дисно | 116. гусь; К.: lúd, лудъ; P. 162: Лудъ; J. III, 55: Лудъ | 117. утка; К.: Rutza, oder rétze oder kátsa, руца, или риче, или кáча; P. 163: Руца, Рича, Кáча; J. II, 339: Кáча | 118. хлебъ; К.: kenyér, кеньиръ; P. 179: Кеньиръ; J. II, 360: Кеньиръ | 119. жито; К.: Buza, буза; P. 140: Буза; J. I, 228: Бúза | 120. мочь; К.: erő, ерь; P. 65: Эрэ; J. II, 139: Эрэ | 121. ровъ; К.: gödör, гьдър; P. 120: Гьдър; J. I, 368: Гьдъръ | 122. плоды; К.: gyümölcs, гьюмьлчъ; P. 134: Гьюмьлчъ; J. I, 450: Гьюмьлчъ | 123. рогъ; К.: Szarv, Сарвъ; P. 151: Сарвъ; J. IV, 20: Сарвъ | 124. дубъ; К.: tölgyfa, тьлдьфа; P. 131: Тьлдьфа; J. IV, 186: Тьлдьфа, IV, 480: Чер-фа | 125. добро; К.: jól, йоль; P. 216: Йоль; J. II, 273: Йоль | 126. худо; К.: rosszul, россуль; P. 222: Россуль; J. III, 507: Россуль | 127. корень; К.: gyökér, дьюкирь; P. 136: Дьюкирь; J. II, 83: Дьюкирь | 128. пень; К.: tőke, тьке; P. 132: Тьке; J. IV, 195: Тьршгь, IV, 501: Чутакъ | 129. кора; К.: fahéj, фahэй; P. 135: Фahэй; J. IV, 360: Фа-хей (*значитъ кору дерева — Jankovics jegyzete.), IV, 391: Хай; IV, 406: Хей | 130. сыро; К.: nyers, ньершь; P. 213: Ньершь; J. III, 230: Недвешъ, Недвешень, III, 292: Ньершь, Ньершень | 131. бѣло; К.: fehér, фехиръ; P. 208: Фехиръ; J. IV, 361: Фейръ | 132. красно; К.: veres, oder piros, вереш, или пирошь; P. 210: Верешъ, Пирошь; J. I, 280: Вёрешъ, III, 423: Пирошь | 133. вино; К.: Wein, бор, Боръ, Brandwein égétbor, ййтборъ; P. 180: Боръ (виноградное), Ййтборъ [!]; J. I, 212: Боръ, II, 203: Йгетт-боръ* (*значитъ простое вино или водку, что по Нѣмецки Brandwein — Jankovics jegyzete.) | 134. виноградъ; К.: Szőlő, сьль; P. 143: сьль; J. IV, 38: Сьль | 135. сеять; К.: vetni, ветни; P. 238: Ветни; J. I, 283: Ветни | 136. скрять (спрятать, маить); К.: eldugni, елдугни; P. 240: Элдугни; J. I, 115: Элдугни; II, 119: Эл-рейтени | 137. носить; К.: viselni, вишелни; P. 235: Бишелни [!]; J. I, 298: Вишелни, IV, 390: Хазни [!]; 138. возить; К.: Szekeren vinni, Секерень винни; P. 236: Секереньвинни; J. IV, 36: Секерень винни, секерень мени, Секерень хордозни, IV, 422: Хордозни | 139. возъ; К.: Szekér, Ськирь; J. IV, 37: Ськирь | 140. судно; К.: Hajó, хаё; P. 197: Гаю; J. — | 141. бракъ; К.: özveadás, ѳсвѣадашь; P. 67: Эсвѣадашь; J. IV, 390: Хазашагъ | 142. поля (поле); К.: mező, мьзь; P. 138: Мьзь; J. III, 117: Мьзё | 143. лугъ; К.: rét, рйтъ; P. 139: Ритъ; J. III, 500: Ритъ | 144. пашня; К.: Szántófield, Сантофьлдъ; P. 195: Сантофьлдъ; J. IV, 18: Сántó-féldъ | 145. пахать; К.: Szántani, Сантани; P. 239: Сантани; J. IV, 18: Сántани | 146. соха; К.: eke, еке; P. 165: Эке; J. II, 109; Эке | 147. борона; К.: borona, борона; P. 166: Борона; J. I, 213: Борона, II, 109: Эке [!]; 148. конь (лошадь); К.: ló, лó; P. 152: Ло; J. III, 45: Лó | 149. трудъ; К.: fáradság, фарадшагъ; P. 62: Мунка; J. IV, 89: Соргалматошагъ, соргалматошодашъ; (Vö.: 16. címszó.) | 150. дева; К.: leány, сьсьлeанъ; P. 11: Сьсьлeанъ; J. IV, 126: Сьзь-лeанъ | 151. мальчикъ; К.: kisgyermek, кишъ дьермекъ P. 12: Гьермекъ; J. —; (Vö.: 4. címszó.) | 152. голубъ; К.: galamb, галамбъ; P. 164: Галамбъ; J. I, 341; Галамбъ | 153. сторожъ (караулъ); К.: Strazsa, Штража; P. 184: Стража; J. III, 395: Пáсторъ, IV, 537: Штража | 154. чудо; К.: tsuda, чуда; P. 125: Чуда; J. IV, 497: Чуда | 155. ростъ; К.: növés, нъ-вийшь; P. 69: Нъвийшь; J. IV, 198: Тешт-áллáша | 156. родины; К.: gyermekagy, дьермекъ-адъ (?); P. 193: Гьрмекъ-Ágáси; J. I, 450: Гьермекъ-áдь, Гьермекъ-áдыашагъ,

III, 237: Немэйшъ, IV, 126: Сылетйшъ, Сылйшъ | 157. власть; К.: hatalom, хаталомъ; Р. 66: Хаталомъ; J. IV, 401: Хаталомъ | 158. вечер; К.: este, эште; Р. 90: Эште; J. II, 161: Эште | 159. утро; К.: reggel, рэггелъ; Р. 89: Рэгелъ; J. III, 493: Рэггелъ | 160. овесъ; К.: zab, забъ; Р. 142: забъ; J. II, 173: Забъ | 161. рожъ; К.: rozs, рож; Р. 141: Рожъ; J. III, 505 Рожъ | 162. локоть; К.: könyök, кнѣнькъ; Р. 34: Кнѣнькъ; J. II, 360: Кнѣнькъ | 163. колено; К.: térd, тйрдъ; Р. 41: Тйрдъ; J. IV, 207: Тйрдъ | 164. теперь (ныне); К.: most, моштъ; Р. 267: Моштъ; J. III, 142: Миндѣартъ, III, 169: Моштъ, Моштанѣбанъ | 165. прежде; К.: előt, елѣтъ; Р. 268: Элѣтъ; J. II, 103: Ез-элѣттъ, II, 116: Элѣтъ, Элѣтте, Элибѣъ, III, 497: Рйгенъ | 166. после; К.: után, утанъ; Р. 269: Утанъ; J. III, 115: Мелеттъ, III, 360: Останъ, IV, 343: Утанъ | 167. ты; К.: te, те; Р. 248: Те; J. IV, 179: Те | 168. мы; К.: miink, минкъ; Р. 251: Минкъ; J. III, 133: Мѣ, Ми, III, 143: Минкъ | 169—170. он, она; К.: ő, ѣ wie das französische eu; Р. 249—250: Э; J. II, 87: Э, II, 103: Эзъ | 171. они; К.: ők, ѣкъ; Р. 253: Экъ; J. II, 108. Экъ | 172. вы; К.: tik, тикъ; Р. 252: Тикъ; J. IV, 202: Тикъ | 173. здесь; К.: itt, иттъ; Р. 261: Итъ; J. II, 254: Иттъ, Иттенъ | 174. тамъ; К.: ott, оттъ; Р. 262: Отъ; J. III, 364: Оттъ | 175. вот; К.: íme, име; Р. 273: Име; J. II, 205: Игонь, Иголь, II, 222: Имъ, II, 224: Имголь, Име | 176. брода [борода]; К.: Szakál, Сакáль; Р. 31: Сакáль; J. IV, 10: Сакáль | 177. волосъ; К.: haj, хай; Р. 25: Хай; J. IV, 43: Сѣръ, IV, 391: Хай, IV, 392: Хайсáль | 178. крикъ; К.: kiáltás, кйáлтáшъ; Р. 55: Кйáлтáшъ; J. II, 387: Кйáлтáшъ, IV, 547: Ивѣлтйшъ | 179. шумъ; К.: lármá, лáрма; Р. 56: Лáрма; J. II, 184: Зѣргйшъ, Зѣргетйшъ, III, 14: Лáрма | 180. волны; К.: habok, хабокъ; Р. 101: Хабокъ; J. IV, 388: Хабокъ | 181. песокъ; К.: fűvény, фвйвинъ; Р. 102: Фвйвинъ; J. III, 445: Порондъ, IV, 361: Фѣвень, IV, 419: Хомокъ | 182. глина; К.: agyag, адѣгъ; Р. 103: Адѣгъ; J. I, 22: Агвйгъ | 183. зелень; К.: zöldség, зьлдшигъ; Р. 130: Зьлдшигъ; J. II, 182: Зьлдшйгъ, III, 378: Пáжит-фы; (Vö.: 184. címszó.) | 184. зеленое (зелено); К.: zöld, зьлдъ; Р. 211: Зьлдъ; J. II, 182: зьлденъ | 185. червь; К.: féreg: nyú od[er] bogár, фйрегъ, нью, или богáръ; Р. 145: Фйрегъ, Нью, Богáръ; J. I, 206; Богáръ, III, 293: Нью, IV, 369: Фйрегъ | 186. брюхо; К.: has, хашъ; Р. 38: Хашъ; J. IV, 403: Хашъ | 187. ноздри; К.: orlyukok, орлюкокъ; Р. 19: Орлюкокъ; J. III, 357: (ноздря) Опр-люкъ, Опр-люкокъ | 188. брови; К.: Szeműldekek, Семылдекекъ; Р. 21: Семылдекекъ; J. IV, 40: (бровь) Семѣдѣкъ, Семѣдѣкекъ | 189. ресницы; К.: Szemészor, Семсѣръ; Р. 22: Семсѣръ; J. IV, 40: (ресница) Сем-сѣръ, Сем-сѣрекъ | 190. Щоки; К.: rofák, пофáкъ; Р. 26: Пофáкъ; J. III, 449: (щока) Пофа, Пофáкъ | 191. лицо; К.: abrazát, oder állortza, абразáтъ, или áллорца; Р. 17: Абразáтъ, Аллорца; J. I, 6: Абразъ, I, 55: Аллорца, III, 358: Орца | 192. пальцы; К.: Ujjak, Уякъ; Р. 36: Уякъ [|]; J. IV, 306: (палецъ) Уй, IV, 353: Уякъ | 193. ногти; К.: körmek, кѣрмекъ; Р. 37: Кѣрмекъ; J. II, 362: Кѣрѣмъ, II, 363: Кѣрмѣкъ | 194. плечо; К.: Váll, вáль; Р. 33: Вáль; J. 255: Вáль | 195. шея; К.: Nyak, някъ; Р. 32: Някъ; J. III, 303: Някъ | 196. спина; К.: hát, хатъ; Р. 39: Хáтъ; J. IV, 400: Хáтъ | 197. сугъ; К.: ág, áгъ; Р. 137: Агъ; J. I, 13: Агъ | 198. листья; К.: falevelek, фалевелекъ; Р. 133: Фалевелекъ; J. III, 20: Левелекъ, IV, 356: Фалевелекъ* (*Cіе реченіе означаетъ *листы* дерева; ибо дерево называется по венгерски *фа*, а листь *левиль*; во множественномъ же числѣ листь, *левелекъ*. — Jankovics jegyzete.) | 199. дождь; К.: eső, ешшъ; Р. 82: Эшшъ; J. II, 161: Эшѣ | 200. градъ; К.: jégeső, ѣгешъ; Р. 83: Егешъ; J. II, 352: Ке-ешѣ | 201. молнія; К.: vilámlás, вилáмлáшъ; Р. 84: Вилáмлáшъ; J. I, 289: Вилáмлáшъ | 202. снегъ; К.: hó, хó; Р. 85. Хó; J. IV, 415: Хó | 203. стужа; К.: hidegség, хидегшйгъ; — Р., J. lásd: 7. címszó alatt. | 204. грязь; К.: Sár, шáръ; Р. 105: Шáръ; J. IV, 511: Шáръ | 205. молоко; К.: tej, тей; Р. 47: Тей; J. IV, 183: Тей | 206. чело-векъ; К.: ember, емберъ; Р. 14: Эмберъ; J. II, 121: Эмберъ | 207. старъ; К.: öreg, oder vén, ѣрегъ, или вйнъ; Р. 202: Эречь [|], Ванъ [|]; J. I, 299: Вйнь, II, 139: Эрѣгъ | 208. молодъ; К.: ifjú, ифью; Р. 201: Ифью; II, 256: Ифью | 209. скоро; К.: hamar, хамаръ; Р. 223: Хамаръ; J. II, 82: Дьоршанъ, IV, 395: Хамаръ, IV, 528: Шѣтве | 210. тихо; К.: lafsan, лашшанъ; Р. 224: Лашшанъ; J. III, 19: Лашшанъ | 211. люди; К.: emberek, емберекъ; Р. 15: Эмберекъ; J. II, 122: Эмберекъ | 212. какъ; К.: hogy, ходъ; Р. 270: Ходъ; J. III, 137: Микйпенъ, III, 141: Мимѣдонъ, III, 144: Минтъ; IV, 416: Ходъ | 213. где; К.: hol, холь; Р. 260: Холь; J. IV, 418: Холь | 214. когда; К.: mikor, микоръ; Р. 266: Микоръ; J. III, 137: Микоръ | 215. что; К.: mit, митъ; Р. 255: Митъ; J. III, 134: Ми, III, 150: Мичода | 216. кемъ (кто); К.: kivel, кивель; Р. 257: Кивель, Кичода; J. II, 370: Кивель, II, 286: Кичода, II, 287: Кй-алталъ | 217. чемъ; К.: mivel, мивель; Р. 256: Мивель; J. III, 134: Мивель, IV, 417: Ходъ ходъ | 218. рыба; К.: hal, халь; Р. 144: Халь, J. IV, 392: Халь | 219. мясо; К.: huss, хушшъ; Р. 43: Хушшъ; IV, 435: Хушъ | 220. берегъ; К.: part, партъ; Р. 107: Партъ; J. III, 100: Мартъ, III, 393: Партъ | 221. глубина; К.: mélység, мйльшйгъ; Р. 114: Мйль-

шигъ; J. III, 140: Мильшигъ | 222. высота; K.: magosfág, магошшáгъ; P. 115: Магошшагъ; J. III, 76: Магашшáгъ | 223. ширина; K.: Széléség, Сйлишигъ; P. 116: Сйлишигъ; J. IV: Сйлешигъ | 224. топоръ; K.: fejsze, фейсе; P. 175: Фей [!]; J. IV, 37: Секерце, IV, 59: Сйнлэ бардъ, Сйнлэ фейсе, IV, 361: Секерце | 225. длина; K.: hofzaság, хоссашигъ; P. 117: Хосашшáгъ [!]; J. IV, 423: Хоссушáгъ | 226. воздух; K.: levegő-ég, лъвегъ-игъ; P. 110: Левегъичъ [!]; J. II, Игъ, II, 220: Илтетъ-игъ | 227. пылъ; K.: por, поръ; J. 104: Поръ; J. III, 444: Поръ | 228. вихрь; K.: forgószél, форгосйль; P. 80: форгосйль; J. IV, 376: Форгосйль | 229. буря; K.: égiháború, игихáбору; P. 81: Игихáбору; J. II, 204: Иги-хáбору, IV, 55: Сйлвись, IV, 364: Фёргегегъ | 230. долина, доль; K.: Völgy, вълдъ; P. 109: Вълдъ; J. I, 276: Велдъ | 231. холмъ; K.: domb, домбъ; P. 108: Домбъ; J. II, 62: Домбъ | 232. межа; K.: határ, хатáръ; P. 167: Хатáръ; J. IV, 401: Хатáръ | 233. мышъ; K.: egér, егиръ; P. 156: Эгиръ; J. II, 96: Эгиръ | 234. муха; K.: légy, лйдъ; P. 146: Лйдъ [!]; J. III, 36: Лйдъ | 235. гвоздь; K.: Szeg, Сегъ; P. 177: Сегъ; J. IV, 33: Сегъ | 236. брань; K.: Veszekedés, весекедйшъ; P. 185: Весекедйшъ; J. I, 281: Весекедйшъ | 237. воинъ; K.: katona, катона; P. 190: Катона; J. II, 333: Катона, IV, 389: Хадакозó | 238. война; K.: Had, хадъ, oder haboruság, хаборушáгъ; P. 189: Хадъ, Хаборушагъ; J. IV, 388: Хаборушагъ, IV, 389: Хадъ | 239. драка; K.: Verekedés, верекедйшъ; P. 186: Верекедйшъ; J. I, 279: Верекедйшъ, IV, 400: Харць | 240. лагы (древ. доспѣхъ); K.: Pantzér, Панцйръ; P. 183: Панцйръ; J. III, 387: Панцйръ | 241. ладъ; K.: derekás, дерекáшъ; P. 192: Дерекáшъ; J. II, 100: Эдешйгъ | 242. миръ; K.: békeféség, бйкешйгъ; P. —, J. — | 243. радъ; K.: örömet, ѳрѳмешъ; P. 226: Эрешешъ; J. II, 138: Эрешешъ, II, 140: Эрешешъ | 244. татъ (воръ); K.: tolvaj, толвай; P. 182: Лопо, Толвай; J. III, 50: Лопо; III, 352: Орвь, III, 353: Орвь, III, 356: Орозó, IV, 225: Толвай | 245. дира; K.: lyuk, люкъ; P. 118: Люкъ; J. III, 67: Люкъ | 246. лить; K.: tölteni, тълтени; P. 241: Тълтени; J. II, 132: Энтэзни, IV, 187: Тэлтэни | 247. варить; K.: főzni, фълзни; P. 242: Фэзни; J. IV, 361: Фэзни | 248. лечь (лежаться, лежать); K.: fekvődni, фекъдни; P. 232: Фекъдни; J. IV, 362: Фекъдни | 249. поль; K.: földszén, фълдсйнь; P. 194: Мер-вертъ, Серу; J. II, 23: Дэнгълтъ фелдъ* (*т. е. углаженная земля — Jankovics jegyzete.), III, 115: Мервертъ фэлдъ, III, 377: Пáдйментомъ, Паллáшъ | 250. подъ; K.: allat, аллатъ; P. 263: Аллатъ; J. I, 55: Аллатъ | 251. надъ(на); K.: fent, фентъ; P. 264: Фентъ; J. IV, 363: Фентъ | 252. без (кроме); K.: nélkül, нйлкыль; P. 271: Нйлкыль; J. III, 234: Нйлкыль | 253. беда; K.: baj, бай; P. 187: Бай; J. I, 150: Бай, III, 302: Няваля, III, 299: Нюморшáгъ | 254. победа; K.: győzelem, дьюзеделемъ; P. 188: Дьюзеделемъ; J. II, 53: Дядаломъ, II, 82: Дьёзеделемъ | 255. бель; K.: fehér, фехйръ; P.: J. lásd: 131. címszó alatt. | 256. былъ; K.: volt, вóлтъ; P.: —; J.: — | 257. ледъ; K.: jég, ѳгъ; P. 86: ггъ; J. IV, 555: ггъ | 258. бить (ударить); K.: verni, верни; P. 230: Верни; J. I, 280: Вёрни | 259. кишъ; K.: tzethal, цетхаль; P. 198: Тцеталь [!], J. IV, 268: Тцетхаль | 260. кадъ; K.: kád, oder dezsá, кадъ, или дежа; P. 174: Кáдъ, Дежа; J. II, 19: Дежа, II, 288: Кáдъ | 261. паль; K.: eset, елешеть; P.: —, J.: — | 262. паръ; K.: gőz, гълъзъ; P. 111: Гълъзъ; J. I, 369: Гълъзъ, III, 389: Пáра; 263. бы; K.: vólna, вóлна; P.: —; J.: — | 264. бе; K.: vólt, вóлтъ; P.: —; J.: — | 265. благъ; K.: Jambor, oder, tsendes, ямборъ, или чендешъ; P. 219: Ямборъ, Чендешъ; J. IV, 477: Чендешъ, IV, 594: Ямборъ | 266. дворъ; K.: udvar, удваръ; P. 170: Удваръ; J. IV, 300: Удваръ | 267. вопль; K.: kiáltás, кйáлтáшъ; P. 57: Кйáлтáшъ, Ордитáсъ [!]; J. III, 354: Ордитáшъ; (Vö.: 178. címszó alatt.) | 268. вость; K.: a minar, аминаръ; P.: —; J.: — | 269. во (въ); K.: van, банъ, или вен, бень; P. 265: Банъ, Бень; J. I, 145: Ба* (*Примѣчаніе: Какъ ба, такъ бе, банъ и бень имѣють одно и тоже знаменованіе на венгерскомъ языкѣ, то есть знаменованіе предлога во или въ, съ тою одною разностью, что ба и бе употребляются на вопросъ куда; а банъ и бень на вопросъ гдѣ. Сии предлоги никогда не ставлять напереди реченія, но прилагаются къ концу онаго. Ба и банъ прилагають въ такимъ реченіямъ, которыя въ послѣднемъ своемъ слогѣ имѣють гласную а или о, на примѣръ: Хáзъ домъ, Хáзба въ домъ, Хáзбанъ въ домъ; бе и бень прикладываютъ къ словамъ, у которыхъ въ послѣднемъ слогѣ находятся другія гласныя буквы, на примѣръ: Вйзъ вода, Вйзбе въ воду, Вйзбень въ водѣ. (Jankovics jegyzete.), I, 159: Банъ, I, 173: Бе, I, 181, Бень | 270. вей, вся; K.: Szellőz, Селъзъ; P.: —; J.: — | 271. живо; K.: eleven, елевень; P. 225: елевень; J. II, 115: Элевень | 272. зло; K.: rozizul, россуль; P. 220: Россуль; J. III, 507: Россъ, Россуль | 273. бело (kihúzza) | 274. иди; K.: meny el, мень ель; P.: J. lásd: 102. címszó alatt. | 275. иго; K.: járom, яромъ; P. 196: Яромъ; J. II, 202: Ига, IV, 601: Яромъ | 276. или (либо); K.: vagy, вадъ; P. 272: Вадъ; J. I, 249: Вадъ | 277. или; K.: azoknak, азокнакъ; P. 254: Вадъ (?); J. II, 128: Энекикъ | 278. единъ; K.: egy, едь; P. (274); Эгъ, Этъ; J. II, 94: Эгъ, II, 98: Эдь | 279. два; K.: kettő, кеттѳ; P. (275):

Кеттѣ; J. II, 367: Кеттѣ | 280. три; K.: három, хáромъ; P. (276): Гáромъ; J. I, 354: Гáромъ | 281. четыре; K.: négy, нѣдъ; P. (277): Нѣтъ; J. III, 248: Нѣдъ | 282. пять; K.: öt, ѳть; P. (278): Этъ; J. II, 151: Этъ | 283. шесть; K.: hat, хáтъ; P. (279): Гáтъ; J. I, 356: Гáтъ, IV, 401: Хáтъ | 284. семь; K.: hét, хетъ; P. (280): Гѣтъ; J. I, 381: Гѣтъ, IV, 408: Хетъ | 285. восемь; K.: nyolcz, ньолць; P. (281): Нэлъ; J. III, 265: Нѳлць | 286. девять; K.: kilencz, киленць; P. (282): Кѳленць; J. II, 373: Киленць | 287. десять; K.: tíz, тизъ; P. (283): Тысь; J. IV, 202: Тизъ | | A következő szavak csak a kiadott szótárakban vannak meg: сынъ; P. 5.: Фѳу; J. : — | дочь; P. 6.: Леанка; J. III, 19: Леанка | лето; P. 91: Нѳаръ; J. III, 306: Нѳаръ | весна; P. 92: Тавасъ; J. II, 372: Кѳ-келеть, IV. 144. Тавасъ | осень; P. 93: Эсь; J. II, 145: Эсь | зима; P. 94: Тѣлъ; J. IV, 202: тѣлъ | громъ; P. Менкъ; J. III, 124: Менньдергѳшь | черно; P. 209: Фекеге; J. IV, 362: Фекеге | сто; P. (284): Сасъ; J. IV, 7: Сáзь, IV, 22: Сасъ | тысяча; P (285): Эсеръ; J. II, 103: Эзеръ ||

4. A kézirat-anyaghoz fűzött „megjegyzések” magyar fordítása a következő:

1. Az ő betűt (!) magyar nyelven pontosan úgy ejtik, mint a francia *eu-t*; az *ű-t*, mint a francia *u-t*; ezért használom én a magyar *ő* helyett az orosz *ѳ-t*, amelyet minden esetben úgy kell kiejteni, mint a francia *eu-t*. Ugyanígy a magyar *ű* helyett az orosz *ы* betűt javaslom, melyet úgy kell kiejteni, mint a francia *u-t*.

2. A hangsúllyal, avagy vesszővel jelölt *é-t* félig, mint a francia *e-t*, félig, mint a francia *i-t* ejtik, azaz: se úgy nem ejtik, mint az *e-t*, se úgy nem, mint az *i-t*, hanem a kiejtés az egyik betűből (!) is, meg a másiktól is kölcsönöz valamit, ezért én mindenütt a betű fölött vesszővel ellátott orosz *ű*-vel jelöltem.

3. A hangsúly-jel nélküli *e-t* mindenütt úgy ejtik, mint a tiszta francia *e-t*, és nem úgy, mint ez az orosz nyelvben használatos.

5. Mindezek után felmerül a kérdés: ki szolgáltatta a szótárak, valamint a velük összefüggő kézirat magyar szóanyagát? A kérdésre a ma rendelkezésünkre álló történeti adatok alapján közvetlen feleletet nem tudunk adni, de a különböző eddig előkerült adatok azt mutatják, hogy a szótárak magyar anyagának a forrása a szótár 1790—1791. évi kiadásának a szerkesztője, FJODOR IVANOVICS JANKOVICS DE MIRIEVO volt.

A moszkvai Lenin Könyvtár (Государственная Библиотека СССР имени В. И. Ленина) kéziratárában „Брск. XII. 4. 23. l.” jelzet alatt ismeretes II. Katalin cárnőnek egy Bezborodkij nevű udvari tisztviselőhöz (?) írt sajátkezű levelének a másolata. A számunkra igen fontos adatokat tartalmazó levél magyar fordításban a következő: „Kérdeztesse meg Jankovicstól, nem tud-e itt [ti. Szentpétervárott] valakit, aki a megállapított szó-lajstromot le tudná fordítani magyarul?” A levél másolója: J. L. BARSZKOV (1863—1937.) történész, II. Katalin korának kutatója a levelet megkérdőjelezve 1786-belinek tartja. BARSZKOV feltevése a PALLAS-szótár történetének ismeretében pontosabb rögzítésre szorul. II. Katalin cárnő a szótárral személyesen 1784-ben, de még inkább 1785 első felében foglalkozott, s ez időben — amint ez II. Katalinnak egy másik leveléből kitűnik — „naponta sajátkezűleg” másolta a szótár anyagát (Sz. K. BULICS i. m. 224). Valószínű, hogy II. Katalin a JANKOVICSCSAL kapcsolatos levelet is ebben az időszakban írta. (Az 1786-os év már a szótár kiadásának az évét tekintve is — a szótár előszavának a keltezése: 1786 — mindenképpen túl késői lenne.) A levélnek a magyar szóanyag eredetére vonatkozó kutatásokban két fontos mondanivalója van: 1. A levél arra mutat, hogy a szótár szerkesztőinek 1785-ben (1784-ben) még nem állt rendelkezésükre megfelelő magyar

anyagot tartalmazó szóanyag, kézirat. A meglehetősen nagy apparátussal dolgozó szerkesztőknek — beléértve a szótárral közvetlenül foglalkozó II. Katalint is — egy ilyen szójegyzékről feltétlen tudomásuk lett volna. Ily módon II. Katalin idézett levele a szótár magyar nyelvi anyagával kapcsolatos eddigi feltevéseket, a két BACMEISTER valamelyikének, illetőleg SCHLÖZER szerzőségének a feltevését önmagában is valószínűtlenné teszi. — 2. A levélnek másik fontos vonatkozása abban van, hogy a kutatást JANKOVICS személyére irányítja.

6. Ki volt FJODOR IVANOVICS JANKOVICS DE MIRIEVO? — Életrajzát a különböző forrásokból¹ a következőkben állíthatjuk össze: Jankovics 1741-ben született szerb származású családból a magyarországi Pétervárad közelében. Apja, János, újdíeki kereskedő volt. A Jankovics-család 1549-ben került Magyarországra. A család tagjai a török elleni harcokból több ízben hősiessen kivették a részüket, s ezért érdemeik elismerésül Mária Teréziától nemességet kaptak. Jankovics főiskolai tanulmányait a bécsi egyetem jogi és közgazgatási karán végezte el, ahonnan visszatérve Joanno Vidák temesvári görögkeleti püspöknek lett a titkára. Mint titkár „messze földön híres volt békeszeretetről és nagy nyelvtudásáról”. Működése során elősegítette a görögkeleti és a római katolikus papok közötti jobb megértést, s ezért Mária Terézia a bánáti állami elemi iskolák első direktorává nevezte ki. E tisztségében működött 1773-tól 1783-ig. Ez idő tájt több (szerb nyelvű) tankönyv és tanítói segédkönyv írása fűződik a nevéhez. Igazgatói működése alatt iskolái nagy mértékben fellendültek. Eredményei magára vonják az udvar figyelmét is, s többek között egy alkalommal Mária Terézia az akkori iskolaállapotok tanulmányozására Bécsbe hívatta. 1782-ben II. Katalin orosz cárnő Mária Terézia révén tudomást szerez Jankovics kiváló pedagógiai és szervező képességeiről, és meghívja őt Szentpétervárra az orosz elemi iskolázás megszervezésére. Jankovics újabb megbízatását is nagy sikerrel látja el. Pedagógiai elfoglaltsága mellett nyelvészeti kérdésekkel is foglalkozik. Tanulmányt ír a szláv (cirill) ábécéről, anyagot gyűjt a Словопроводный словарь U és I kezdetű szavai részére, s elkészíti a szótár nyelvtani megjegyzéseit. 1783. november 11-én „a szláv-orosz nyelvekben való tiszteletre méltó ismereteiért” a Szentpétervári Cári Tudományos Akadémia tagjai közé választja. A PALLAS-féle összehasonlító szótár megjelenése után II. Katalin személyes kívánságára elkészíti a szótár második, 1790—1791. évi kiadását. Munkáját — többek között maga II. Katalin is — elutasítóan fogadják. Szótárából 1813-ig — egy könyvkereskedőnek tett ajándékozás során — mindössze csak 40 példány kerül árusításra. Ennek ellenére Jankovics ezután is több magasrangú kitüntetést, birtokot, tiszteletbeli állást stb. kap, s az orosz állampolgárság felvétele után bekerül az udvar tagjai közé is. 1814. május 22-én hal meg 70 éves korában.

7. Mi bizonyítja most már ténylegesen is azt, hogy valóban JANKOVICS volt a szótárak magyar anyagának a forrása? — Véleményem szerint a következők:

¹ Сведения о Действительномъ Статскомъ Советникѣ Янковичѣ де Миріевѣ (Szovjet Tudományos Akadémia Levéltára, Leningrád, фонд 101. оп. 1. № 97. Kiadatlan kézirat.); Sz. K. BULICS i. m. passim; A. A. РОЛОВСОН, Русскій Биографическій Словарь. С.-Петербургъ, 1902.; SZINNYEI, Magyar írók élete és munkái. 1897. V, 387; DR. C. WURZWACH, Biographisches Lexikon. Wien, 1863. X.; stb.

1. JANKOVICS magyarországi ember volt. Igaz, hogy magyarországi tartózkodási helyeinek, a határvidéki Péterváradnak, Újvidéknek, Temesvárnak stb. a kérdéses időben telepített, főképp nem magyar ajkú lakossága volt, mégis JANKOVICSnak mint vidéki kereskedő fiának, püspöki titkárnak — még ha az görög keleti is volt —, közéleti tisztségeket viselő pedagógusnak és tankönyvírónak, nyelvészeti érdeklődésű embernek feltételül kellett megadni ismeretekkel (esetleg könyvekkel, szótárral is) rendelkeznie. Ezt a feltevést megerősíti életrajzának az az adata is, amely szerint JANKOVICS híres volt nagy nyelvi tudásáról.

2. Az is JANKOVICS mellett szól, hogy a szótárnak élő forrása volt. A kéziratos szójegyzék adatai olyan forrásra vallanak, akinek egyrészt a magyar nem lehetett anyanyelve (vö. 22., 150., 187., 188., 241. stb. címszó alatti szavakat), másrészt (hallomásból) gyakorlatilag jól ismerte a magyar nyelvet és — az orosz átírásból következően — a kiejtést is (vö. a „megjegyzések”-et, valamint az egyes magyar hangok megfelelő jelölését, pl. a 46., 51., 127. stb. címszók alatt). — A kéziratnak és az első kiadásnak összehasonlításakor utaltam arra, hogy a magyar szóanyag szolgáltatója a szótár szerkesztésekor Szentpétervárott tartózkodott. Ez pedig az eddigi adataink alapján csakis JANKOVICS lehetett. Rajta kívül nincs tudomásunk olyan akadémiai (udvari) körökben is ismert emberről, aki idegen anyanyelvűsége ellenére ilyen nagymértékű magyar nyelvi tudással rendelkezett volna.

3. F. JANKOVICS szerzőségének a feltételezését megerősíti a kéziratos szójegyzék szavainak a magyar nyelvjárási adatokkal való egybevetése is. A kéziratos szójegyzék szavai ugyanis — az ŰMŰTSz. adatai alapján¹ — a Bács, (Torontál), Temes vármegyék, illetőleg egyes Erdély (déli) részén levő nyelvjárási sajátságokat tükröznek. Ebből a szempontból — az egyes szóegybevetésen kívül (pl. Ny. *innya* ~ kézirat: 104. *innya, иннья*; Ny. *gyükér* ~ kézirat: 127. *gyükér, дыюкърь*; Ny. *üdő* ~ kézirat: 106. *üdü, удю*; stb.) — két dolgot szeretnék kiemelni: a) mind az említett nyelvjárásterület, mind a kézirat adatai egyaránt alig mutatnak eltérést az irodalmi nyelvtől; b) a Bács megyei zártabb magánhangzókra (pl.: *bogár, nyác, tehén* stb.), pontosabban az itt használatos zártabb *é*-re mehet vissza az is, hogy a szerző a kézirat „megjegyzései”-ben a „félíg *e*, félíg *i*”, tehát az *i* hanghoz igen közel álló zárt *é* hang jelölésére az orosz *u*-t (*i*) tartja a legalkalmasabbnak.

4. Délmagyarországi emberre, JANKOVICSra mutat az is, hogy a szótárnak a második, azaz JANKOVICS-féle kiadásában éppen a szerb — horvát, román és a magyar szavak mellett találunk leginkább megjegyzéseket, kiegészítéseket, magyarázatokat (pl.: J. I, 145; III, 111; IV, 129—130; stb.).

5. Nehéz érvet kovácsolni az egyes kiadások, illetőleg a kézirat hangjelöléséből. A szótárak átírási elvei ugyanis nemcsak a különböző szerkesztőktől, hanem egyrészt általános szempontoktól, másrészt az egyes nyelvek sajátságaitól is függtek, s ezen kívüli okokból is — akárcsak ma hasonló esetekben — többször megváltoztak. Csak egy példát emelek ki: az *ö* jelölésének a kérdését. Az *ö* jelölésére a kézirat *o*-t (*e*) ajánl, a PALLAS-féle kiadás — elvileg — *э*-t, míg a JANKOVICS-féle kiadás *Э, э*-t. Ha ehhez még hozzávesszük azt is, hogy a XVIII. században az *e*-nek *б* és *ε* azonos értékű variánsai is voltak (vö.: L. V. CSEREPNYIN, Русская палеография. М., 1956.

¹ Az adatokért az ŰMŰTSz. munkatársainak, valamint az adatok kiválasztásában nyújtott segítségért SZÉPE GYÖRGY kollégámnak ez úton mondok szíves köszönetet.

478—82), akkor ugyancsak kusza képet kapunk. Éppen ennek ellenére mégis feltűnő, és csakis a szerkesztőnek (JANKOVICSnak) nyelvi ismeretére vall a magyar *ö, é* és *ü* hangoknak a jelölésében megnyilvánuló következetessége (l. alább).

8. A kéziratos szójegyzék anyagának az első és a második szótárkiadás tartalmával való összehasonlításakor említést tettem arról, hogy a második kiadás anyaga eltér az elsőétől, s egyúttal rámutattam arra is, hogy a második kiadásnak két forrása is volt. Ezek közül az egyik a PALLAS-féle, 1787. évi kiadás számára készült kéziratos szójegyzék. Érdekes módon a második kiadásba a már kiadott első kiadásból is kerültek be egyes adatok (pl. 283. *шесть*; K.: *hát, хамъ*; P. (279): *Гамъ*; J. I, 356: *Гамъ, Хамъ*; ezenkívül 9., 106., 259. stb. címszó), míg másik forrása PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárának 1708. évi kiadása volt. Hogy PÁPAI PÁRIZ szótárának ez a kiadása abban az időben megvolt Szentpétervárott, azt bizonyítja egy a G. F. MÜLLER hagyatékában (Állami Központi Levéltár, Moszkva — Центральный Государственный архив древних актов в Москве) „Фонд 199. портфели Г. Ф. Миллера 513. дело № 16. 1—3 л.” jelzet alatt őrzött kéziratos szójegyzet, mely „Vocabularium Hungaricum ex Franc Pariz Papai Dictionario Latino Hungarico (Leutschousiae 1708), Excerptum” felirattal több száz magyar szót tartalmaz. A kézirát helyesírásából kétségtelenül megállapítható, hogy JANKOVICS nem ezt a szójegyzéket, hanem az eredeti szótárt használta.

JANKOVICS és PÁPAI PÁRIZ szótárának kapcsolata annyira szembevető, hogy állításom igazolására elégséges lesz néhány példa bemutatása is: PP.: *Fejse, Szekertze* 'Securis'; *Színle bárd, Színle fejse* 'Afcia' ~ K.: *fejse, феўсе*; P.: *феў[се]*; — J.: *феўсе, Секерце, Сўнлѣ* [!] *бардъ, Сўнлѣ феўсе* 'топоръ' (l. 224. címszó). — PP.: *Ho/z/zúság* 'Longitudo' ~ K.: *ho/zasság, хоссаишадъ*; P.: *Хоссаишадъ* [!]; — J.: *Хоссушадъ* 'длина' (l. 225. címszó). — PP.: *Kő-efő* 'Grando' ~ K.: *jégeső, ѳзешъ*; P.: *Ezewb*; — J.: *Ke-euē* [!]. Stb.

9. Mielőtt a magyar szóanyag forrásaira vonatkozó vizsgálódásainkat befejeznénk, még tisztázásra szorul az a kérdés: volt-e JOHANN VOLLRATH BACMEISTERnek szerepe a magyar szóanyag létrejöttében? — Az adatok azt mutatják, hogy volt. A PALLAS-szótár nagy mértékben különböző forrásokból összeállított *kompilációs* munka volt, s BACMEISTER ezt a magyar anyag szerkesztésében is érvényesíthette, melynek következtében több, az ismertetett szójegyzékben nem szereplő szó is bekerült a PALLAS-féle kiadásba. Különösképp mutatják ezt a szótárban előforduló számnevek: K.: 278: *egy, едъ*; ezzel szemben P.: *Эъ, Этъ*; J.: *Эъ, Эдъ*; ezenkívül a 284., 287. stb. címszavak, valamint egyes pótlólagos „átírások”: K.: *tethal, цетхаль*; P.: *Тцет[х]аль* 'Кит' (l. 259. címszó; l. még 153., 156., 262. stb. címszó alatt) és egyes kiegészítések, módosítások: K.: *Attya, Амья*; P.: *Амья, Ана* (l. még 93. stb. címszók alatt). E változtatások egy részét a JANKOVICS-féle kiadásban ismét a kéziratos szójegyzéknek megfelelő formában találjuk (pl. 44., 262. stb. címszók alatt), míg másik részük változatlan marad (pl. 2., 259. stb. címszók alatt). Nem valószínű, hogy e módosítások BACMEISTER magyar tudásából következtek volna, hanem inkább arra vallanak, hogy a kérdéses orosz—magyar szójegyzék mellett BACMEISTERnek lehettek a birtokában egyes kisebb terjedelmű magyar szójegyzékek (l. BULICS i. m. 223) vagy egyéb szakirodalomból vett adatok. Természetesen az is lehetséges, hogy e módosítások — legalább is egy részük — egy JANKOVICSsal történő újabb adatvétellel mennek vissza.

Érdekes következtetésekre nyújtanak alkalmat a kéziratos szójegyzék „megjegyzései”-nek, valamint a 169—170. címszónak a francia nyelvi vonatkozásai. Magyarázataikra két megoldás is kínálkozik:

1. Az orosz életrajzi források (lexikonok) szerint BACMEISTERnek meglehetősen magas színvonalú francia műveltsége volt¹: Szentpétervárott egy ideig francia irodalmi újdonságokkal foglalkozó irodalmi kört is vezetett, s egyik legjelentősebb műve, az I. Péter alapította „Kunstkamerá”-nak a leírása is (Essai sur la bibliothèque et le cabinet de curiosités et d’histoire naturelle de l’Académie des Sciences de St.-Petersbourg. Szentpétervár, 1766.) az akkori oroszországi viszonyokhoz képest szokatlan módon először francia nyelven jelent meg. Ily módon lehetséges, hogy BACMEISTERnek szerepe (hatása?) volt a kéziratos szójegyzékben található „megjegyzések” létrejöttében is.

2. Ismeretes, hogy II. Katalin levelezésének, munkáinak jelentős részét francia nyelven írta. Ebből kifolyólag fennáll annak is a lehetősége, hogy a kéziratos szójegyzék szerzője II. Katalin francia tudására való tekintettel látta el munkáját francia nyelvre hivatkozó megjegyzésekkel. Amennyiben ez a feltevés állja meg a helyét, ez újabb bizonyítékul szolgálhat F. JANKOVICS szerzősége mellett, aki az idézett levélből, valamint életrajzi adataiból következtetve valószínűleg II. Katalin személyes kívánságára állította össze a magyar szójegyzéket.

10. A XVIII. század második feléből való szentpétervári összehasonlító szótárak nyelvészeti szempontból is (helyesírás, nyelvjárási adatok stb.) többé-kevésbé értékes adaléku szolgálhatnak. Különösképpen figyelmet érdemelnek a szótár egyes — kiejtést tükröző — átírási sajátosságai. Az alábbiakban összefoglalom néhány problematikusabb magyar fonéma jelölési típusait (a zárójelben az egyes előfordulások számát közlöm):

1. *ö (ő)*: K.: *o* (28), *o* (12), *e* (1), *o* (1); P.: *o* (21), *o* (19), *e* (1), *o* (1), *o* (1); J.: *o*, *o* (egy eset kivételével), *o* (1). — 2. *ü (ű)*: a) kemény mássalhangzók után: mindhárom forrásban *u*, egy-egy esetben: *o*, *u*, *y*, (*ü*); b) lágy mássalhangzók után: *o*. — 3. *é*: mindhárom forrásban *ü*, *u*; egy-egy esetben: K.: *e*, (*o*), P.: *o*, J.: *e*. — 4. *gy*: K.: *o* (17), *o* (1); P.: *o* (14), *o*, *o*, *o* (4), *o* (2); J.: *o* (16), *o* (2), *o* ~ *o* (3). — 5. *ts*: mindenütt *o*. — 6. *tz*: általában *o* (6), P., J.: *o* (1). — 7. *z*: K.: *o* (2), *o* (1); P.: *o* (4); J.: *o* (3), *o* (1). — 8. *tv*: mindenütt *o*.

11. Befejezésképpen kutatásaim eredményeit a következőkben foglalom össze: 1. Az általában PALLAS-féle összehasonlító szótár néven ismert szótár első, 1787—1789. évi, és második, 1790—1791. évi kiadásai egymással nem teljesen megegyező magyar nyelvi szóanyagot tartalmaznak. — 2. A szótárkiadások magyar anyagának a forrása FJODOR IVANOVICS JANKOVICS DE MIRIEVO, a szótár második kiadásának a szerkesztője volt, aki szóanyagát saját kiadásában PÁPAI PÁRIZ szótárának 1708. évi kiadásából vett adatokkal kiegészítette. — 3. A nyelvtudomány történetében nagyjelentőségű összehasonlító szótár 1790—1791. évi, elvileg is újat jelentő, bővített kiadása magyarországi ember nevéhez fűződik.

GULYA JÁNOS

¹ Itt jegyzem meg, hogy a PALLAS-szótár magyar anyagának a szerkesztője, J. V. BACMEISTER az életrajzával kapcsolatos egyes megjegyzésekből, munkáiból következtetve feltevésem szerint balti (rigai) német volt.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A török—magyar nyelvrokonság korai cáfolatáról

1. A magyar nyelvnek a török nyelvvel való többrendbeli hasonlósága már századokkal ezelőtt arra indított számos külföldi és hazai nyelvész, hogy nyelvrokonságot tegyen fel a két nyelv között. A modern összehasonlító nyelvtudomány megalapozása előtt, a kutatási módszerek fejletlensége miatt ezen nem csodálkozhatunk, sőt — mint ahogy BÁRCZI GÉZA kifejti — „A kutatásnak ebben a szakaszában eredményül könyvelhető el, hogy észrevették a török-magyar szövegezéseket” (A magyar szókincs eredete. 1958. 61). A XVIII. század vége felé azonban felmerült az a gyanú, hogy esetleg csak kölcsönzésről, átvételekről van szó. HAGER és SCHLÖZER már határozotlanul vélekednek (BÁRCZI i. m. 61—2). Nálunk GYARMATHI SÁMUEL fejt ki nyomtatott műben, az Affinitasban (1799.) ezt a feltevést, s mondja ki művelődéstörténetünk szempontjából azt a fontos tételt, hogy a két nyelv hasonlósága a két nép huzamos érintkezésének az eredménye (BÁRCZI i. m. 62).

2. Nem érdektelen megemlítenünk egy éles szemű magyar tudóst, aki (sajnos csak kézirati) munkájában már hét évvel GYARMATHI Affinitásának megjelenése előtt meglepően érdekes és fontos elveket rögzített le a török—magyar nyelvrokonság kérdéséről. Hajlandók vagyunk arra gondolni, hogy e munka szerzője hazai viszonylatban az első, aki modern elgondolások alapján (bárha kissé gyarló módszerű megvalósítással) félreérthetetlenül nyilvánította ki a török—magyar nyelvrokonság elméletének tarthatatlanságát. A kézirati mű címe és szerzője: A' Magyar és Török Nyelv Mely Keveset Edgyezzen; A' Magyar Szókról Való Külömb-Külömb Jegyzésekkel Edgyütt Megmutatja Benkő Jósef. ... (Közép-Ajta, 1792.)

A neves természettudós, BENKŐ JÓZSEF munkája bevezetésében mindjárt jelzi az álláspontját, és ebből egyúttal azt is láthatjuk, milyen mélyen gyökerezett a kor tudatában a török—magyar nyelvrokonságban való hit: „Hallottam ez előtt is nem tudatlan Emberektől; de kiváltképpen nem győztem hallani a közelebb múlt Török háború alkalmatosságával, az abban megfordult kissebb rendű Hadi Emberektől, mely nagy atyafisága volna a' Magyarok nyelvének a' Törökökével. De, megvallom, hogy ennek az állatásnak helyet nem adtam én magam; mint 'a' ki még ifjantan kívántam a' Török nyelvet valamennyire esmérni, 's a' kettő között való edgyességet észre nem igen vehettem. Most azért, edgynehány Héttől fogva, a' nálam található, Török Szókra 's Beszédre tanító, könyveket újabban is megolvastván, ismét alkalmasint megerősödtem az eránt, és másokkal is, a' kik engemet nem únnak, kívánom megmutatni, hogy nintsen nyelvünknek atyafisága a' Törökével.” — Természete — úgy látszik — nélkülözötte a harcos vonásokat, mert így folytatja: „Ez az én kis Irásom mindazáltal próba inkább, mint villongó erősítés: azért kiki maga vélekedését tőlem szabadosan követheti.”

A könyv felépítése: I. Szótári összehasonlító rész. II. Ragozási minták. III. Mondattan.

A szóhasonlításokkal kapcsolatban általános elvként megjegyzi: „...nem minden szó, melyek két vagy több Nemzet nyelvén találtnak, lehetnek tsak vaktában elégséges bizonyosságai azon Nemzetek Atyafiságának” (8.). Így felsorol több nyelvből vett sok, hangzásában több magyar szóval megegyező, de jelentésben eltérő szót, hogy az idézett tételt bebizonyítsa, majd rátér a tulajdonképpeni török—magyar szövegeztetésekre, és itt előljáróban lerögzít egy igen fontos szóösszehasonlítási elvet, amely — ki-forrottságát tekintve — aligha található magyar nyelvész-elődöknél: „Olyan szókat kell tehát venni a' Magyar és Török Nemzeti Atyafiságának megmutatására, amelyek

törsökös dolgoknak nevei.” (38. l.) Melyek ezek a „törsökös” dolgok? 1. Az emberi test részei, a család; 2. olyan állatok nevei, amelyek feltehetően mindkét nép körében ismertek voltak; 3. növények, a föld termékeinek nevei; 4. természeti jelenségek, égitestek elnevezései; 5. számnevek.

Maga a szótári rész, annak felépítése, több szó rokonságának megállapítása nem mondható valami szerencsésnek. A *kapu, ökör, ibrik, findza, papucs, csizma* stb. azonoságát észreveszi, de már a *búzát* nem találja török eredetű szónak. Ezek és hasonló tévedések, hiányosságok azonban mitsem rontanak az elvi megállapítások helyességén.

Mint hogy a szövegzetetések a török—magyar nyelvrokonság ellen bizonyítanak (ugyanis nagyon kevésnek találja az egyező szavakat), rátér az igék és főnevek ragozására. Itt még kevesebb hasonlóságot talál, majd a mondattani lehetőségeket vonja vizsgálat alá, de itt is elutasítja a nyelvrokonság gondolatát, ellenére némi hasonlóságnak, mondván: „A’ szók öszveköttetésének ennyi hasonlatosságából is a’ Nemzeti Atyafiságot ki nem hozhatni: mert nyelvünknek ennyi közöössége több Napkeleti Nemzetekével is vagyon; melyekről mindazáltal a’ velünk való atyafiságot semmiképpen nem lehet feltenni. Már azért a megirt 3. Részeket öszvességgel fontba tévén, nem láttatnak nekem annyit nyomni, hogy a’ Törököt Nemzeti Atyámfiának tartsam: tartom inkább szomszédomnak, és régi Eleink szomszédjának.” (54.) Nyilvánvalóan SAJNOVICS Demonstratiójának hatására tesz a következő szavakkal pontot a török—magyar rokonság kérdésére: „... a’ China vagy Sina-beliekkel... közelebb való atyafiságunk vagyon, mint a’ Törökkel.” (56.) Végezetül pedig megmondja, hol keresendő a magyar nyelv igazi rokonsága: a lapp és a finn nyelvben. A maga idejében nálunk nem nagy népszerűségnek örvendő Demonstratióról azt mondja: „Figyelmetes megolvasást érdemel az egész könyv.” Ezt a figyelemreméltó kézirati munkát BENKŐ tehát a finnugor (akkor egyelőre még meglehetősen szűkkörűnek tekintett) rokonságunk elismerésével zárja. Nem lehetetlen, hogy éppen ez, valamint a török—magyar nyelvrokonság határozott cáfolata volt az oka annak, hogy kéziratban maradt.

Természetesen sok fogyatékosága van BENKŐ JÓZSEF könyvének, de elvi megállapításai nagyon is helytállóak, sőt meglepőek egy olyan korban, amikor legfeljebb kételkedő álláspontot remélhetnénk. Modern nyelvtudományi nézeteivel hatást nem igen gyakorolhatott kortársaira, s teljesen valószínűtlen, hogy a később fellépő GYARMATHI SÁMUELnek bármilyen szellemi köze is lett volna BENKŐHÖZ. Így alighanem igazat adhatunk HANS ARENSNEK, mikor azt mondja: „Es ist im Grunde müssig, danach zu forschen, wer als erster eine bestimmte Entdeckung oder Ansicht ausgesprochen hat; das ist nur von personellem Interesse; für den Gang der Entwicklung ist nur entscheidend, wer mit einer Entdeckung wirksam in ihn eingegriffen und ihn weiterhin bestimmt hat. Nur das ist im eigentlichen Sinne historisch existent und relevant.” (Sprachwissenschaft. München, 1955. 18.)

3. Mindamellett mégis azt kell látnunk, hogy nálunk a BENKŐTŐL valószínűleg először kimondott és GYARMATHI Affinitásában folytatott eszme — ha periférikusan is — de tovább hatott, jóllehet egy időre pangás állt be, s csak HORVÁT ISTVÁN vitt újszerűséget a vitába, amennyiben megkísérelte a török szavak rétegződését megállapítani (BÁRCZI i. m. 62). S ebben az időben jelent meg a Tudományos Gyűjteményben (1833: 85—112) egy soproni irodalmárnak, PETZ LEOPOLDNAK figyelemreméltó tanulmánya: „A Szanszkrit és a Török nyelvnek a Magyarallal vélt rokonságáról”, amely BENKŐ és GYARMATHI munkájának szinte egyenes folytatásául tűnik fel. PETZ bámulatos nyelvtelenség volt. Tökéletesen beszélt, írt, olvasott magyarul, németül, tótul, latinul, görögül, franciául, olaszul, angolul, spanyolul, portugálul, héberül; jártas volt az arab, török, perzsa és szanszkrit nyelvben (SZINNYEI, MlR. X, 1092). Kortársa, KIS JÁNOS így nyilatkozik róla; „... ha ötlet a’ kora halál az élők sorából ki nem ragadja, kétségkívül

mély gondolkodásánál, 's bámulatot érdemlő tanulási szorgalmánál fogva belőle nagyon jeles író lett volna." (Kis János superintendens emlékezései életéből. Sopron, 1848. II, 117.)

Említett (egyébként egyetlen) nyelvészeti tanulmányának megírására Kőrösi Csoma Sándornak, Calcuttából, Neumann Fülöphöz intézett levele adott alkalmat, ahol is KÖRÖSI CSOMA meglehetősen széles alapon véli megtalálni a magyar nyelv rokonságát: „. . . Analogiam ingentem esse cum Linguae Turcica, Mongolica, Tibetana, Sanscritica aut Indica magna cum voluptate didici." (TudGyűjt. 1933: 95.) Hogy valóban ez indította munkája megírására, kitűnik Horvát Istvánhoz intézett leveléből: „. . . mivel Kőrösi Urnak levele az olvasó közönségnek figyelmét a' szanszkrit 's egyéb napkeleti nyelvekre függesztette, talán nem lesz helyén kívül ezen értekezésnek a' Tud. Gyűjteménybe való beiktatására." (Sopron, 1833. március 21.)

Nyelvészeti munkája alkalomszerűnek tetszik, de alapelvei megfogalmazásában általános érvényességre törekvést látunk. Mindjárt az értekezés elején határozottan kijelenti, hogy a magyar nyelvnek semmi köze sincs a szanszkrithez. A török és magyar nyelv között ugyan már több alaktani hasonlóság van, végső fokon azonban a két nyelv mégsem rokon! Ezekután komoly tudományos felkészültséggel elemzi a nyelvrokonságot bizonyító tényezőket. Megállapítja, hogy a szókinés összehasonlításánál a legnagyobb figyelmet a névmásokra, a számnevekre, az emberi test részeire, a főbb természeti jelenségek elnevezéseire kell fordítani. Mélyrehatóan elemzi a mondattani tényezők bizonyító erejét is, legfőképpen az ige- és névragozást. Ezek után a nyelvrokonságot bizonyító tényezőket felhasználva példaképpen összehasonlításokat végez a román nyelvek körében, hogy a helyes összehasonlítási módszer hatékonyságát, valamint e nyelvek könnyen igazolható rokon voltát bizonyítsa. Innen tér rá aztán a szanszkrit nyelvre. Sorra veszi a számokat, névmásokat, főneveket, igéket; megmutatja a magyar nyelvtől szokatlanul elütő és bonyolult ragozásokat, majd mutatóványt közöl egy védikus meséből, közölve a magyar fordítását is, hogy a két szöveg szembeállításával kidomborítsa a nagyfokú mondattani eltéréseket. Az igeragozásnál megemlíti, hogy itt van a legfeltűnőbb eltérés a magyar és szanszkrit között, viszont szembetűnő megegyezés látszik a görög nyelvvél. Ennek kapcsán megkockáztatja azt a feltevést, hogy a hinduk talán a görögöktől elűzött pelazgok egy ága lehettek.

Ugyanilyen módszerrel bizonyítja be — felesleges ismertetni —, hogy a török nyelv sem rokona a magyarnak: „E' szerint tehát a' török nyelv maga formál familiát a' nyelvek seregében, 's jöllehet van analógia a' magyar és a' török között, mindazonáltal az nem nagyobb, mint a' milyen tsaknem minden nyelvek között, vagy egy vagy más tekintetben vagon." (I. m. 108.)

4. A XIX. század elején homály és zűrzavar akadályozta a haladó nyelvtudományi irányzat fejlődését; a forradalom felé haladó nemzet ideológiája eltorzult vetületeként virágzott a romantikus, szinte a költészetbe torkolló nyelvészkedés HORVÁT ISTVÁNNAL, SASKU KÁROLLYAL, LÓSKAI BEKÉNNYEL, LAKATOS GYÖRGGYEL, SZABÓ JÓZSEFFEL és másokkal az élen. Így aligha lepődünk meg PETZ tanulmányának a nyelvészetet kissé elmarasztaló záró sorain: „. . . nem annyira az ilyen idegen nyelvek esmérete az, a' mire a' mi hazánkban legnagyobb szükségek van azoknak, a' kik a' nemzetnek tudományos és nyelvészeti állapotját 's az által boldogságát elő akarják segíteni, a' milyen a' szanszkrit vagy török; hanem a' régi nyelvek közül a' görögre, az újabbak közül pedig a' frantziára és anglusra. Ezeknek íróiból sokat tanulhatunk még."

BENKŐ ÉS PETZ írása között ugyan több elvi hasonlóság van, de aligha volna jogos hatásról beszélni.

Az eddig tárgyaltak rövid összefoglalásul megállapítható, hogy a modern összehasonlító nyelvtudomány kialakulásának és fejlődésének még sok nehézséggel járó korszakában voltak már nálunk olyan éles szemű, elfogulatlan megfigyelők, akik modern

elgondolások alapján eleve szembehelyezkedtek a török—magyar nyelvrokonság meg-
lehetősen széles körben támogatott eszméjével, s a helyes irányba mutattak. Jóllehet
közvetlen, termékenyítő hatásukról keveset beszélhetünk, mint értékes tudomány-
történeti dokumentumok megérdemlik, hogy megemlékezzünk róluk.

HEGEDŰS JÓZSEF

Írói névadás — irodalmi névadás

Idestova negyedszázada, hogy KOVALOVSZKY MIKLÓSNAK „Az irodalmi névadás”
című kitűnő tanulmánya megjelent. Hatására elterjedt az irodalomban való névadásnak
e kifejezéssel történő megjelölése. Így például URBÁN ERNŐ ÉS LÚRINCZE LAJOS közt
levélváltás volt előbbi irodalmi névadásáról (Nyr. LXXX, 198—204). E levélváltáshoz
kapcsolódik MARKÓ IMRE LEHEL megjegyzése, mely szerint „az irodalmi névadás egyik
módja az, hogy az író származási helyének névanyagát dolgozza bele művébe, s ezzel is
hitelesíti írását” (uo. 437). RÁCZ ENDRE „A névadásról” című József Attila szabad-
egyetemi előadásának „Az irodalmi névadás” című fejezete is kizárólag az írói névválasz-
tással foglalkozik.

Pedig név és irodalom kapcsolata kettős: az élet hat az irodalomra és az irodalom
hat az életre. Mivel a tudomány fejlődésével a terminológia is finomodik, azaz újabb és
újabb részletek megvilágítására válik alkalmassá, feltétlenül el kell választanunk
az irodalomban való névadást az irodalomból való névadástól. Mivel pedig az elsőre
igen megfelelő a KOVALOVSZKYTÓL is használt „írói névadás”, az „irodalmi névadás”-t
a második számára kell fenntartanunk.

Igen nagy hatása volt a maga korában Jósikának. Sok embert lelkesített és talán
javított meg ideális alakjainak példájával. Tesla Miklós, Edison munkatársa és világ-
hírű fizikus egy amerikai lapnak adott nyilatkozatában elmondotta, hogy mennyire
hatott rá gyermekkorában az Abafi, és milyen erős önelszánást keltett benne (Vasárnapi
Újság 1915. augusztus 15.). Innen már csak egy lépés a névadásig. Egy gyermeklap
„A szerkesztő bácsi postája” című rovatában olvassuk: „*Maczkó Gyuri*. Jóízű levelet
vidám lélekkel olvastam. Meg nem állhatom, hogy ide ne írjam, hogy ez az egész: »Igazán mond-
hatom, hogy Az Én Újságom nekem nagyon tetszik. Szeretem a Maczkó urat, az én
aranyos névrokonomat. Testvérkéim közül én vagyok a legnagyobb, azaz a Maczkó úr.
Pista öcsém, a ki öt éves, a Horkantó sógor. Erzsike hugocskám, a ki két és fél éves,
a Morgó néni. Tíz hónapos Ilonkánk pedig a Boes kisasszony. Így hívjuk egymást tréfá-
ból.« Az Isten éltesse az egész Maczkó családot!» — fejezi be a üzenetet Pósa bácsi
(1901. december 15.). Napjainkból való: „Ölemben pöttöm, négyesztendő kislány,
felolvasok neki. Nagyon érdekli a könyv, s ahogy nem a »hősnőről« van szó, lankad a
figyelme. »Mikor jön megint az édes Pöttyös *Panni*?« — ezt tudakolja... Az ölemben
ülő kis hölgy reggelenként felkacag, s tréfásan megjegyzi: »Juhász *Panni* vagyok« —
holott nem is ez a neve, csak jól megjegyezte a »regényhősnő-ét.«” (Népszabadság 1958.
november 8.).

Amit itt a gyerekek tréfából csinálnak, azt a felnőttek komolyabban,
sőt komolyan csinálják. — 1814-ben három erdélyi fiatalember: a tizenkilenc éves
Wesselényi Miklós, nevelője: Pataki Mózes és Döbrentei Gábor tanulmányúton voltak
Olaszországban. Hazafelé — akkoriban még meglehetősen divatoztak az irodalmi látog-
tatások — útba ejtettek néhány híres költőt is. Felkeresték Niklán Berzsenyit, Sümegen
Kisfaludy Sándort, Széphalmon Kazinczyt stb. Így jutottak el Dukára, Takách Judit
otthonába. Az erdélyiek természetesen előszedették és felolvastatták vele költeményeit.
Mégvitatásuk után szerzőjüket ünnepélyesen költőnévé avatták, ami abból állott, hogy
a *Malvina* „poétai nevet” adták neki, majd a barátnéjukká és költőtársukká való fogad-
ás jeléül tegeződni kezdtek (nyilván pertut ittak és megsókölták egymást). Döbrentei

először a *Melilkoma* névre gondolt, de azután — bizonyára Wesselényi hatására — mégis *Malvina* lett. Wesselényi is szerette Ossziánt, s — mint Kazinczy feljegyezte — lovait is Ossziánból vett nevekkal nevezte el. Judit ezentúl büszkén nevezte magát *Malviná*-nak, és mások is e néven emlegették. De míg Horváth József Elek versében „szép név”-nek mondja, Kazinczy „affectált”-nak érzi, és inkább becenevén *Dudi*-nak nevezi. (L.: VADÁSZ NORBERT, Dukai Takách Judit élete és munkái. Bp., 1909. 15, 20, 179; KazLev. XII, 115, 209, 259, 289, 325.) Itt Wesselényiek adtak az „Osszián énekei” nyomán nevet. Néhány hét múlva azonban ők kaptak. „Wesselényi, Velencéből jövőn 1814., felém kerülte az ő Patakiával, kit ekkor láttam legelébb” — írja Kazinczy a IV. erdélyi levélben — „s feleségem; elnézván a két nem tanítót és tanítványt, hanem egymásra oly igen méltó barátot; őket *Carlósz*nak és *Pózán*nak nevezte el, s a kettő elhűlve s örömmel elhűlve fogadá el az igen szerencsés elnevezést.” Kazinczynak nagyon tetszett e hasonlat, és különösen azért találta jónak, mert az egyik Schiller-kiadásban Don Carlos szökeének, Posa pedig sötét hajúnak s úgy volt festve „mint a’ Pataki nagy szépségű boglyassága”. Egy pesti művésznél Don Carlos, illetőleg Posa márki jelmezében rendelte meg arcképeiket. (L. KazLev. XII, 159—74, 199, 266, 301, 310, 324, 381.) — Újságíró kereste fel nemrég Péter Frigyes, az utolsó Pál utcai fiút, akiről Molnár Ferenc Richter alakját mintázta. Búcsúzásakor a riporter így szólt: „Köszönöm az emlékezőt, Frigyes bácsi.” Ekkor az ősz férfi melléje lépett és megfogta karját: „Nagyon kérem, ne mondjon Frigyesnek. Ha megírja is, legyek én csak *Richter*. *Richter*, a labdatáros. Hatvan évet fiatalodik tőle a szívem. Akkor aztán azt se bánom már, ha mellé teszi a bácsit...” (Népszava 1958. december 25.).

Az irodalmi névadás igen régi időkre nyúlik vissza; csupán hivatkozunk lovag-költészetből jött XII—XIII. századi neveinkre (PAIS: MNy. XXVIII, 324). A folyamat persze nem állt meg: 1533-ban „*Eneas de Emod*” — nyilván a Borsod megyei Emód-ról — tanul Krakkóban (FRANKL VILMOS, Iskolázás 266) stb. Irodalmi névadás volt az is, amikor Báthori Kristóf — akár Istvánfi Pál 1539-ben megjelent „Volter és Grizeldisz”-ének hatására, akár Blandrata György unszolására — leányának *Grizeldisz* nevet adott (HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében 500, 2491). Az irodalmi névadás családi vonatkozással társult ebben az esetben: 1807-ben *Miklós*-nak keresztelték Ilosvai Kriska fiát „annak a’ nagy Bajnoknak emlékezetére” (KazLev. V, 124).

Jókai „A köszívű ember fiai”-ban megmosolyogtatja velünk a mindig aktualitásra, így irodalmi időszerűsége is történő névadást. „Furcsak neveik vannak kisasszonykaimnak:” — mondja Tallérossy Zebulon — „soha se nem tudok egészen megtanulni. Mar neveikben benne van historicum datum, mikor születtek. Feleségem nagyon olvasot asszonyosság. Mindig van ujsag kezibe Allgemeine. Mikor legnagyobb kisasszonykam születe neki, akkor volt görög amazon: tecik tudni, Spatar kapitány leánya Chariclea nagy celebritás, ki sorba kifúrta török hajókat maga orával hajójának, miért felesig köröszöltete első leánykát Charicleanak. Masodik leánykam neve Karolina Pia: hiszem akor hazasodta fölséges urunk, annak tiszteletire. Harmadik kisasszonykam Adalgisa: akor játszottak először Normat pesti teátrumban, felesigem látott azt — lozsibul. Negyedik kisasszonykam mikor megírkezte, akkor volt bolond világ: az a Palacky, tecik tudni? No nalunk is volt egy kis hire; hat negyedik leánykamat azért hinak Libussanak. No biz ezt sajnálok: de mar nem levehetem rula. No de most mar, hogy bebizonyítsuk jó hazafisagunkat; a legutolsó kisasszonykanak atunk igazan magyar nevet: »Bendeguzella»; hires magyar vezer utan.” („A kézfogó napja” című fejezetben.) — Azt talán felesleges is mondanunk, hogy az írói névadás sem kizárólag az életből vagy a képzeletből táplálkozik, hanem irodalmi indítékú is lehet. Amikor tehát Balassi Bálint Angerianus nyomán *Coeliá*-ról és Joannes Secundust követve *Juliá*-ról énekel, az irodalmi írói névadás (vö.: Összes Művei I, 191—2, 258; Balassa-Kódex 47).

Persze az irodalmi névadás nem korlátozódik kizárólag a keresztnevekre, hiszen az ember a szimpatikus hősöknek nem csupán keresztnevét jegyzi meg. Ezért a név-
változtatásban is fellelhető divat-korszakok vizsgálatánál tekintetbe kell vennünk az egykorú híresebb, illetőleg a tárgyalt korban még olvasott írók műveit. Így kétségtelenül része van Jósika 1836-ban megjelent Abafijának abban, hogy szívesen magyarosítottak erre a névre. (Ez volt Aigner Lajos írói álneve is.) Arany költeményének hatására sokan vették fel a *Toldi* nevet. Nem tartozik azonban közéjük *Toldy* Ferenc, aki e nevet hivatalosan 1847. április 22. óta viselte, mert — bár Arany a Kisfaludy Társaság díját 1847. február 6-án nyerte el, s így a névválasztásban Toldynak mintája lehetett volna — írói álnévként már 1828 óta használta. Vannak emberek, akik nemcsak vezeték- vagy nem csak keresztnevüket köszönik az irodalomnak, hanem egész nevüket. Leginkább Jókai hatása. Ma Budapesten körülbelül féltucat *Berend Iván* sétál (Fekete gyémántok). Sok a *Kárpáthy* (*Kárpáti*) vezetéknev is, köztük a többi keresztnévhez mérten nagy számú *Zoltán*. A *Timár*-ok közt viszonylag sok a *Mihály* (Az aranyember). A budapesti telefonkönyvben az egyébként ritka *Mátyás*-ból a *Sándor* név alatt kettő is van (Verne Gyula). — Nem irodalmi, hanem irodalmi vonatkozású névmagyarosítás például régebben *Balassa*, újabban *József*. Az egész név irodalmi vonatkozású: *Gyöngyösi István*, *Bessenyei György*, *Faludi Ferenc*.

Az elmondottakból következik, hogy nem érthetünk egyet J. SOLTÉSZ KATALIN „Az irodalmi helynévadás” című cikkének címével (Nyr. LXXXII, 50). Biz’ az az írói helynévadással foglalkozik! Az irodalmi többnyire a hatóságra tartozik. Persze ma is lehet nevet adni, és Nagyváradot *Körös* (vagy *Pece*) parti *Párizs*-nak, Sopront *Magyar Athén*-nek, Debrecent *Kálvinista Rómá*-nak, Keszthelyt *Balaton parti Weimár*-nak stb. nevezni, de az ilyen elnevezések ritkán jutnak el a közkeletűségig, mint például a *Normafa* vagy a Guzmics csinálta *Pannonhalma* (MNy. XXX, 64), vagy pláne a hivatalosságig, mint *Széphalom*.

Meg kell különböztetnünk továbbá az irodalmi helynévadástól az irodalmi vonatkozású helynévadást. Ide tartozik: *Mikszáthfalva* (előtte Szklabonya), *Petőfibánya*, a Nyírszőlőshöz tartozó *Jókai-telep* külterületi lakott hely stb., legújabbban pedig az Érmindszentből lett *Adyfalva*, valamint a sok irodalmi vonatkozású utcánév.

Befejezésül még egy példán meg szeretném világítani a két szakkifejezés különbségét: amikor Verne csodálatos hajójának a *Nautilus* nevet adta, az írói névadás; amikor az első atomhajtású tengeralattjáró — Verne regénye nyomán — a *Nautilus* nevet kapta, az irodalmi névadás.

MIKESY SÁNDOR

Van-e *-dogat* igeképzőnk?

Igeképzős adatok gyűjtése során a kalotaszegi nyelvjárásban három érdekes hangalakú származékot jegyeztem fel: *lépdeget* 'lépeget': *lépdeget* (Váralmás); *nyomdogat* 'nyomogat': „Jól *mégnymodogatta*” (ti. a fájós hátát) (Inaktelke); *tördöget* 'töröget': „Mír *tördögeted* él!” (ti. a szalmaszálat) (Ketesd). Az ezekből az igékből kihámozható *-dogat*, *-deget*, *-döget* hangalakját és jellegét illetően eleinte úgy vélekedtem, hogy nem más, mint a *-gat*, *-get* képzőnek csak néhány származékban élő bővült hangtestű változata. A származékok alakulásmódját pedig kontaminációval magyaráztam: *lépdes* × *lépeget* > *lépdeget*; *nyomdos* × *nyomogat* > *nyomdogat*; *tördel* × *töröget* > *tördöget*. Fel sem merült előttem kezdetben annak a lehetősége, hogy a *-dogat* önálló képző is lehetne. Ebben többek között az a körülmény is közrejátszott, hogy az első ilyen ígét kiejtése után az adatközlő kijavította *-gat* képzőre. Ezzel azt a látszatot keltette, mintha csak nyelvbtlás szüleménye lett volna, mintha csak pillanatnyi beszédzavarban fordult volna elő.

Később, az NySz. képzett igéinek tanulmányozása során nagy meglepődéssel vettem tudomásul, hogy az előzőkhöz hasonló hangalakú igék a régi nyelvben sem ismeretlenek. Az NySz.-ban három ilyen származék található: *iddogat* 'potito': Mon-Okm. XIX, 290 (Pázm.): „A váradi püspökkel *iddogattunk* volt...”; Gvad. RP. 170: „Boromat e mellett lassan *idogattam*” | *szöldogat* 'reprehendo; rügen': Gyöngy: Char. 12: „...feddi Charicliát és így *szöldogattya*” | *verdeget* 'pulsito; wiederholt schlagen': BodK. 22b.: „Az ő zemei meghomafosodnak, az ő melle *verdőget*...”.

A NySz. idézett adatai közül az *iddogat* és a *verdeget* SIMONYI-nak is szemébe ötlött. Az *iddogat* szerinte „csakis az *iddogál* átalakítása lehet”, mert „sem *idd* alapszó, sem *-dogat* képző nincsen” (Nyr. XXXIII, 141). A *verdeget* pedig a *verdegel* helyett van, „de csak egy helyen és így tollhiba lehet (*t l* helyett)” (uo. jegyzetben). Látható, hogy SIMONYI a *-dogat* ügyében eleve a tagadás álláspontjára helyezkedett. Pedig hogy más származékból még nem mutattak ki egy *-dogat* formanst, nem jelentheti azt, hogy a szóban forgó igében sincs *-dogat* képző. Az *idd* alapszó létezésének kétségbe vonása pedig a tőle különben elismert *iddogál* alapszavának a tagadását is maga után vonja. (Különben mind az *iddogat*-nak, mind az *iddogál*-nak alapszava az *i-*; vö. *i-hat*. A képző *d-*je magánhangzókzi helyzetben ikerítődött.) Valószínűnek tarthatjuk azonban azt, hogy több adat birtokában SIMONYI másképpen vélekedett volna a *-dogat*-ról. Az itt jelzett hat adat ugyanis a *-dogat* jellegét illetően nagyon meggondolkoztató.

Ezek alapján a képző kialakulását helyesebbnek látszik formansok összeolvadásával magyarázni. Eszerint a *-dogat* valószínűleg úgy keletkezett, hogy *-d* képzős igékhez (olyanokra gondolhatunk, mint *nyomod*, *ugord-ik*: NySz.) *-gat* képző járult (*nyomdogat*, *ugordogat*). E két egymás mellé került képzőt idővel, amikor az elsődleges, *-d* képzős származék elavult, a nyelvérzék az önállóan is előforduló alapszóhoz (*nyom*, *ugrik*) viszonyítva egységes képzőbokornak fogta fel, és olyan alapszókhoz is odaillesztette; amelyeknek *-d* képzős származéka nem volt. Alakulásmódja olyan tehát, mint az *-l* képzős származékoknak *-gat*-tal való továbbképzéséből nyert *-logat* formansnak (SIMONYI: NyK. XVI, 240, XVII, 53; BUDENZ: NyK. XVIII, 178). Pl. *illogat* 'iddogál', *ülliget* 'eddegél' (NyH.⁷ 66).

A *-dogat* kialakulásának ez a magyarázata arról is meggyőző, hogy nem alakvegyülés következtében módosult hangalakú képzővel alkotott származékokkal van dolgunk, hanem egy olyan önálló formanssal, amelyet eddig még nem tartottak számon. E képző múltjáról és jelenéről azonban még nagyon keveset tudunk.

Hogy valóban jogos-e önálló *-dogat* képzőről beszélni, azt olyan *-dogat*-os adatok feltárása döntheti majd el, amelyeknek alapszavából *-d*-s kezdetű formanssal (*-dal*, *-dos*, *-dogál*) alkotott származékot nem ismerünk, vagyis amelyet semmiféleképpen sem tekinthetünk *-dal*, *-dos* vagy *-dogál* és *-gat* képzős származékok alakvegyüléséből keletkezetteknek. A fentebb jelzett igék közül egyik sem ilyen, minthogy mindegyik alapszavából van *-dal*, *-dos* vagy *-dogál* képzős származék (*lépdel*, *lépdes*, *nyomdos*; *tördel*; *iddogál*; *szöldogál*, *verdes*, *verdegel*). E körülmény miatt mindegyik esetében azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy alakvegyüléssel keletkeztek. Éppen ezért újabb adatok feltárásáig a *-dogat* jellegét illetően a döntő szót nem mondhatjuk ki.

SZABÓ ZOLTÁN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Hordó. (Adalék Bornemisza Péter szókincsének feldolgozásához.) 1. Bornemisza-kutatásunk az utóbbi években — főleg ECKHARDT SÁNDOR buzgólkodása nyomán — örvendetesen fellendült. Szép eredményei közé sorolhatjuk NEMESKÜRTY ISTVÁN ki-

tűnő kandidátusi disszertációját is (Bornemisza Péter I—II.; egyelőre kéziratban. Bp., 1957.). NEMESKÜRTY a postillák stílusáról szólván (I, 224) megjegyzi, hogy „érdemes lenne tudományosan megvizsgálni és felmérni Bornemisza szókincsét, megérné a fáradtságot”. Ez a megállapítás Bornemisza ismerői számára nem meglepetés, a követelmény mindenesetre fennáll, és XVI. századi irodalmunk szakértőit, nemkülönben nyelvészeinket e munka elvégzésének fontosságára emlékezteti.

NEMESKÜRTY — finom elemzéseivel és megfigyeléseivel, de nem utolsósorban anyaggyűjtésével is — sokban előkészítette a kutatás jelzett hiányosságának kitöltését. Fáradozásait ebben a vonatkozásban is elismerés illeti. Itt most (egy apró elnézésével kapcsolatban) csak Bornemisza „bámulatosan gazdag és fölényes szókincsének” egyetlen tartozékát, a *hordó* szónak tudomásunk szerint eddig figyelemre nem méltatott jelentésben való használatát óhajtjuk megvilágítani.

2. Bornemisza a Postillák IV. kötetében (Sempte, 1578.) az elmondásra váró prédikációk helyett egyszer csak „igen draga Bölcz beszedekek” kezd összeszedgetni „az Regi Szenteknek es az regi Pogan Bölczeknek irasokba”, amelyeket már nyilván nem prédikációknak, hanem épületes olvasmánynak szánt. Számítalan példával szemlélteti itt a kevélység bűnét és az alázatosság erényét, ember-voltunkból adódó kötelességeinket. Például Simónidés lelkére köti az elbizakodott Pausaniasnak: „El ne feleycz, hogy ember vagy” (534). Alexander is csak akkor ébred rá, hogy nem isten, amikor megsebesül. Stb. A sok-sok antik exemplum között egy-két újabb kori történetet is találunk, például V. Károly és a fogoly francia király elgondolkoztató üzenetváltását, amelyet a császár humánus „igéje” zár le: „Tudom, hogy ember vagyoc” (529). Ebben az összefüggésben olvassuk az 534. lap karéján (szélén): „*Hordaia* egy kiralynac”, míg maga a jelzett szöveg így hangzik: „Egy kiralyis *hordo* helyet mindenkor azt kiáltotta: Ember vagy Kiraly, czac ember. Kiből az bölcz Feiedelem soc értelmet vőt, hogy magat mint ember czac vgy tartana...”

A Folio-Postillákban (Detrekő, 1584.) Bornemisza ugyanezeket a történeteket sorakoztatja fel, csak tömörebb fogalmazásban. Ott is megtaláljuk Phocylides, Cato, Palladas, Terentius és az egyházatyák böles mondásait, a róka és a farkas történetét, Perseus pajzsát, Alexander, Pompeius, Milo, Pausanias, Thales, Croesus históriáját, Melanchthon és Aristoteles házaseletének „köröszjtjét”, a vitéz Aiaxot, Xenophónt, a vesszőnyaláb ismert példázatát, Severus császár rezignált nyilatkozatát, Agathoklés „Siciliai Feiedelem” fazekas-apját, majd a fentebb idézett történetet a következő változatban (591): „Egy Kirali *herdo* helyen eyiel azt kiáltotta: Ember vagy, Kiraly!” A többi anekdota itt nem érdekel bennünket.

NEMESKÜRTY (disszertációjának II. kötetében, a függelék 59. lapján) az első változatot a következőképpen értelmezi: „Egy király is hordó helyett (ti. hordóról) mindenkor azt kiáltotta: Ember vagy király, csak ember!” Majd a Folio-Postillák példái között, a kevélységről és alázatosságról szóló históriák sommás felsorolásában Agathoklés említése után ezt a meglepő fogalmazást találjuk (94): „Hordó tetejéről kiáltozó király, Alexander nyila” stb. Ilyen furcsa királyról az ókori anekdota-gyűjtemények nem tudnak. Hordóval kapcsolatban legfeljebb Diogenés alakját emlegetik. Itt nyilván valami egészen másról lehet szó.

Ha magát a név nélkül előadott történetet és az illető helyek szövegösszefüggését nézzük, csak arra gondolhatunk, hogy a szóban forgó böles uralkodó — a „continentia” példaképe — a „hybris” következményeitől tartva, állandó jeleszóként hangzott ember-mivoltát, mint a római triumfatorok („memento te hominem esse”), vagy amint a Bornemisznál mindig pozitív előjellel emlegetett V. Károly igéje hangzott: „Tudom, hogy ember vagyoc.” Eszerint pedig régi nyelvünkben nemcsak a dongákból készült, a bronzokkal összefogott faedényt mondták *hordó*-nak, nemcsak víz-, fa-, liszt-;

kender-, sás-, teher- vagy halotthordóról, átvitt értelemben hírhordóról stb. beszéltek (1. Bornemisza: Post. IV, 520/b: „az vendegeskedőc, az *bor hordoc* es töb czavargoc), hanem a *szántó(föld)*, *adó* stb. mintájára — nomen agentis helyett nomen acti értelmében — azt is mondhatták *hordó*-nak, a mit meghatározott rend szerint és célzattal körül- vagy végighordtak, — értelmezésünk szerint a katonai stb. jelszó(t) jelmondatot, jeligét).

3. Az első pillantásra talán erőltetettnek látszó magyarázatot más oldalról is támogathatjuk. A latinban *tessera* az a négyyszögletű (gör. *τέσσαρες* vagy *τέσσερες*, -a) cserépdarab vagy fatáblácska, amelyet a hadseregnél a jelszó vagy parancs továbbítására használtak (*tessera militaris*, megkülönböztetésül a játékkockától vagy az olaszban most is így nevezett élelmiszerjegytől, látványosságokra szóló belépőjegytől, bárcától), és amelyet a *tesserarius*-nak nevezett személy (WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³ s. v. *tessera*: 'Paroleträger') hordott körül, juttatott el az érdekeltekhez (l. pl.: Liv. XXVII. 146. 1.: „*tessera per castra ab Livio consule data erat*”; Verg.: Aen. VII. 637.: „*it bello tessera signum*”; Bell. Hisp. 36,5; Suet.: Galb. 6; stb.). Ezt az ősi szokást (vö. Plin.: Nat. Hist. VII. 56., 202.), amelynek illusztrálására akárhány néprajzi és történeti párhuzamot fel lehetne sorakoztatni, Rómában csak Augustustól kezdődőleg váltotta fel a szóbeli közvetítés.

Ugyanezt figyelhetjük meg a görögöknél is: a *σύνθημα* (másképpen *σύμβολον*, latinul *tessera hospitalis*; l. Plaut.: Poen. 958, 1048, 1052; Cist. 503; CIL I.² 594 [= Lex Urson. 131, 4]; l. még LOMMATZSCH, ad CIL I.² 23, 611, 628 etc.) eredetileg két fél megbeszélésének hitelesítésére szolgáló „összeilleszthető”, „összeverhető” alkalmatosság, afféle rováspálca volt; csak később fakult „jelszóvá”, amelyet súgva továbbítottak, és ellenőrzésre ugyanígy juttattak vissza a jelszó (parancs) kiadójához (*τὸ σύνθημα παραδιδόναι*, Xenophón a görög seregen végighullámozó, emlékezetes *Thalatta! Thalatta!* kiáltásra, valamint a hegytetőre felhordott emlékhalom köveinek adogatására a *παρεγγυῶν* igét használja: Anab. IV. 7., 24—5.).

4. Lássuk végül, hogy Bornemisza forrásai mit vallanak! Sajnos, írónk ez alkalmammal elmulasztotta megadni a kis történet közvetlen forrását, sőt még a szereplő király nevét is. Legismertebb mintáiban: Carion—Melanchthon világtörténetében és Johannes Manlius közhelygyűjteményében nem találtunk hasonló anekdotát. Az „exemplum”-irodalom egy rokon terméke, Andreas Hondorff német nyelvű Promptuariuma (3. kiad.: Frankfurt a. M., 1584.) azonban eligazít bennünket. Itt (a 345/b—346. lapon) a makedón Philipposról, annyi sok történeti anekdota hősről a következőket olvashatjuk: „Der König Philippus . . . hat ein Knaben erwehlet, der musste im täglich zu drey malen diese wort im laut aussreden und sprechen: *Philippe homo es*. (Gedenck dass du ein Mensch bist.) Aelianus lib. 3.” Hondorff kompilációjának latin változatában (Theatrum historicum. Francofurti, 1586. 628) ugyanezt találjuk, csak részletesebben, és Ailianos eredeti görög szövegéhez (Var. hist. VIII. 15) hívebben. Eszerint Philippos a chairóneiai győzelem után óvatosan bánt szerencsével: „. . . Ex pueris uni muneris id modo iniunxit, ut ad solis exortum ingressus inelamaret: meminisset hominem esse se. Id ab eo constanter adeo servatum ferunt, ut nusquam omnino vel progredieretur ipse, vel familiarium quempiam aut aliorum regis operam requirentium admitteret, quam quot diebus puer intonuisset ter: *Φίλιππε, ἀνθρώπος εἶ.*”

Az anekdota végén olvasható megjegyzés szerint Hondorff a történetet Aelianusnál, illetőleg Caelius Rhodiginusnál találta. Jól tudjuk, hogy az „exemplum” műfaj (klasszikus jellemzését l. HORVÁTH JÁNOS könyvében: A magyar irodalmi műveltség megoszlása. 1931. 179 kk.) szerző-megjelölései korántsem mindig pontosak, sőt igaza lehet NEMESKÜRTYNEK abban is, hogy Bornemisza „forrásai”-nak felkutatása nem első-

rendű feladat. Ebben az esetben sem bír különösebb fontossággal az, hogy a hordós király anekdotája miféle úton-módon szivárgott Bornemisza postilláiba. Fontos az illető helyek mondanivalója, ebben az összefüggésben pedig az, hogy a felvetett magyarázat elfogadható-e. Ha igen, akkor szótáraink *hordó* címszava egy új, eddig nem ismert jelentéssel bővül.

BORSZÁK ISTVÁN

Fumu. 1. Hetés falvaiban (Zalaszombatfa, Szijártóháza, Gáborjánháza, Bödeháza, Istvánlak) érdekes alakú kalácsot süt lakodalomra a menyasszony keresztanyja. A *fumu* nevű, pólyásbaba alakú kalács tulajdonképpen mákkal, dióval, almával és más mindenféle jóval megtöltött „bejgli”, melyre tésztaból díszítéseket ragasztanak. Hetési adatközlőim szerint amikor még híre-hamva sem volt a tortáknak, a *fumu* volt a lakodalom legfinomabb süteménye. A *fumu* olyan név, mint a *perec* vagy a *zsömle*: a lakodalmi kalácsnak a régiek által adott rendes neve.

GÖNCZI FERENC (Göcsej 156, 323) megfigyelései szerint a *fumu*-t paszitára, keresztelőre sütötték, nem lakodalomra. Azt a napot, amelyen a komaasszonyok utoljára vitték ételt a gyermekágyas anyának, *njézü*-nek hívták. Ez rendszerint vasárnap volt: ilyenkor az ennielőt feldíszített kosárban vitték át. Ebből a *fumu* nem maradhatott el. Egyes helyeken fejkötőt is tettek a fejére, és valódi csecsemő módjára takarták be. A „njézü” alkalmával az összejött komák, rokonok, ismerősök mulatságot csaptak, a *fumut* megkeresztelték, majd szétosztották és megették. 1900—1910 körül a *fumunak* paszitára való ajándékozása kiment a divatból. Ezután a keresztanya a lakodalom alkalmával adta oda keresztlányának.

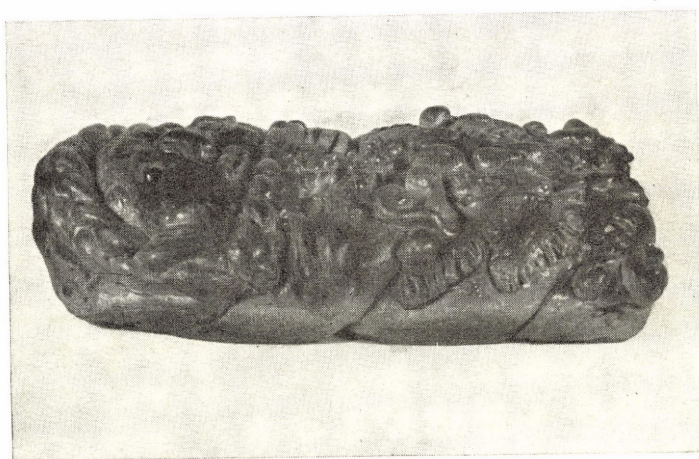
A *fumu* hetési tájszó, ebben az alakban egyik szótárunkban sem szerepel. Hetés környékén is annyira ismeretlen, hogy csak csodálkoznak hallatára. Az OklSz. és az EtSz. *fumoly* alakban azonban 1483—1569 közti időből több előfordulását is jelzi 'egy bizonyos kenyérfajta' jelentéssel. Maguk az urbáriumok, összeírások azt mutatják, hogy az említett időkben a Nagykanizsától Zalavárig terjedő zalai területen — már akkor is régimódinak tartott — ünnepi kenyérfélet értettek rajta, melyet a jobbágyok adtak ünnepnapokra a földesúrnak. 1493-ban a kanizsai várhoz tartozó Bakolnak (ma Nagybakónak) jobbágysai szesszióként karácsonykor egy gyertyát és négy kenyeret, „közönségesen *fumolyt*”: „Panis 4 vulgo *Fumoly*”, húsvétkor 12 tojást és négy „*fumolynak* nevezett kenyeret”: „Panis *Fumoly* vocatu 4” tartoztak adni (Orsz. Levéltár. DL. 36997. sz.). ZOLNAI GYULA (Nyr. XXXV, 201) szerint a *panis circularis* (kerek kenyér) alatt már kalácsot kell értenünk. A *fumoly* főként anyagában különbözhetett ekkor a mindennapi, „közönséges” kenyértől: mint ünnepi eledel, fehér búzalisztból készült.

2. MELICH JÁNOS szerint (Német vendégszók. 1895. 75) a régebbi német *-el* végű szavakban az *e* hangzott, tehát a régebbi német szavakból származó magyar vendégszókban is megvan. A német szövégi *el* > magyar *él* (mélyhangú szavaknál *oly*), dialektusokban *ol* vagy *oj*, mint pl. *fogoly* (Vogel), *tarsoly* (Taschel), *szapoly* (Sappel 'facke') stb. A szövégi magyar *l*, *ly* gyakran elmarad, s helyette az utolsó magánhangzó pótlónyújtást kap, mely meg is rövidülhet, mint pl. *péntő*, *héhő*, *ráspó* > *ráspu* stb. A *fumoly* > *fumu* magyar tájszó tehát minden valószínűség szerint *oly* német szóból ered, melynek végződése *-el*.

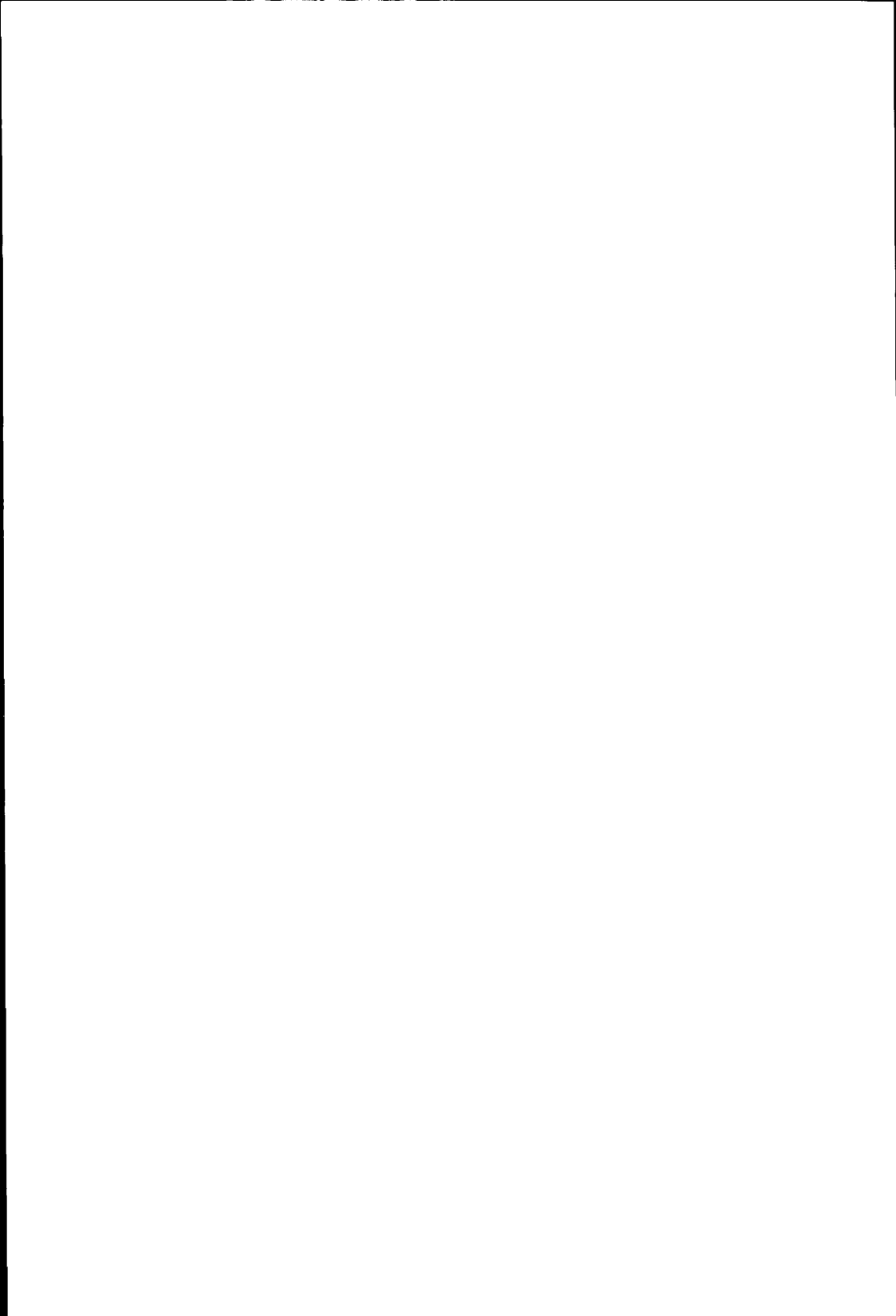
Sopronban, Sopron környékén idősebb, hienc anyanyelvű emberek emlékeznek egy régi péksüteményre, amelynek *Fummel* (*Fumml*) volt a neve. Ez a fehér lisztből készült sütemény valamivel nagyobb volt, mint a zsemlye, kissé ovális alakú, mintha a két végénél húzták volna szét, közepén egy hosszanti bevágással. Manapság a *szegedi vágott kenyér* őrzi emlékét sütőiparunkban, melynek azonban nem egy, hanem két egymással párhuzamos bemetszés van a tetején. A német szótárak a *Fummel* szónak általában csupán 'Glättholz; simítófa' és 'altes Weib; vénasszony' jelentését közlik. A 'vágott

A *fumu* fölülnézetben

A *fumu* oldalnézetben

zsemlye' jelentést sem közlik, talán azért, mert átvitt értelemben használatos, és ez a jelentés nyilvánvalóan a közönséges beszédben használt 'vagina' jelentésen alapul, melyre azonban HALÁSZ ELŐD német—magyar szótára (1952. I, 488) is figyelmeztet.

MAX HÖFLER szorgalmasan összegyűjtött adalékai szerint (Weihnachtsgebäcke. Wien, 1905. 44—9) a német kenyérformák és süteményformák jelentős része római eredetű, vallásos, természetvarázsló jelképekben gyökerezik. Ilyen a *Stollen* nevű kenyérféle is, mely szász, délnémet, cseh és frank területen honosodott meg. 1329-ben Naumburgban, mint a földesúrnak járó karácsonyi és újévi, búzalisztból készült, *hosszúakás alakú sütemény* („duos panes triticeos longos”) fordul elő. Az 1575-ben először szereplő drezdai *Christstollen* lábalakú, félmagas sütemény volt, felső részén olyan bevágással, mint amilyen a messze földön híres meissen *Fummel* nevű süteményt ékesítette a keresztény lelkek nagy rémületére. BRUYERIUS COMPEGIUS írja 1560-ban „De re cibaria” című művében, hogy „az isteneknek tetsző (áldozati) sütemények a férfiasságot oly szemérmetlenül mutatják be, hogy a keresztények szemében még a kenyér is erkölcs-telen dolognak látszik”. Drezdában a pékek Bécs ostrománál tanúsított vitéz magatartásának emlékére 1530-tól kezdve a legújabb időkig *Christstollenprobe* nevű ünnepélyeket tartottak, melyeken óriási süteményeket mutattak be és kóstoltak meg nagy nevetések között.

A középkorban és még később is a helyi szokások szerint készült népszerű sütemények városról városra vándoroltak, és vitték magukkal a nevet, amelyet első készítőik adtak nekik. A magyar *fumoly* eredetileg valóságosan a meissen *Fummel* nevű ünnepi sütemény, vágott zsemlye (inkább cipó) volt. A XV. században a megszokott ünnepi alkalmakra készült a földesúr igényei szerint, azonban idővel, amikor ezekre az ünnepekre más technikával, más anyagokból készült, finomabb, töltött és díszített kalácsot sütöttek, akkor is ezt a megszokott, megmagyarosodott nevet alkalmazták a hetésiek az újabb kalácsforma (a *Christkindbeugl*, *Hausvater* stb.) magyar fülnék bonyolultabban hangzó német nevei helyett.¹

DÖMÖTÖR SÁNDOR

A székely *duga* és családja. I. A szláv eredetű *donga* ~ *duga* szó párral foglalkozván egy olyan *duga* szó került elém különféle szótárainkból, amelyet semmiképpen sem tarthattam amazokkal azonos eredetűnek. A NySz. és az OkISz. nem ismeri ezt a szót, a MTsz.-ban azonban — több adat kíséretében — megtalálható. A MTsz. adatai a következők: *duga* 'gát' (Székelyföld: Nyr. V, 376); *duga* ~ *dugály* 'kis gát, ároktöltés' (Háromszék m.: MNyszet. VI, 321, 357; Székelyföld: Andrássy Antal 1843.); *dugáj* 'ua.' (Háromszék m.: Vadr. 496a); l. még *duga* vagy *dugaj* 'kis gát, ároktöltés' (ErdTsz.).

Az az első pillanatra látszik, hogy a *duga* székely tájszó, de eredetéről vajon mit mondhatunk? CzF. — annyi sok jó, de annyi sok meggondolatlan etimológiának is szülőanyja — a *dug* ige származékának tekinti, az EtSz. azonban ismeretlennek bélyegzi, mivel — bár megemlíti — sem CzF. magyarázatát nem tartja bebizonyítottának, sem pedig — földrajzi okokból — Kőrösínck az olasz *doga*-ból való származtatását nem fogadja el.² Igaz ugyan, hogy a Kőrösítől a vizsgálatba bevont s számos indoeurópai nyelvben is meglevő szónak a székelységgel földrajzilag szomszédos román nyelvben is megvan a megfelelője, ennek a román *doagă* szónak azonban csak 'Daube; donga' jelentését tudjuk kimutatni (l. Dictionarul Limbii Romine Literare Contemporane 1956., vö. EtSz.), 'árok, gát' jelentését — mint ahogy például a francia *douve*-nak egy-

¹ A hetési *fumu* hangalak arra vall, hogy a német *fummel*-ből lett *fumol* végső *l* hangja nem palatalizálódott *ly*-re, hanem az előtte álló *o* megnyújtása után eltűnt, az *ó* ~ ? *yó* meg *u*-nak adott helyet. — PAIS DEZSÓ.

² Az olasz származtatásnak védelmezői is voltak, pl. KOVÁCS MÁRTON: Nyr. XXXIX, 300—1.

aránt van '(hordó)donga' és 'keskeny vizesárok, (vízzel tele) várarak' jelentése (vö. MEYER-LÜBKE³ 244) — sajnos, nem. A román nyelvi magyarázat tehát nem kecséget túl sok reménnyel, ezért azonban — mint a továbbiakból kiderül — nincs okunk búslakodni. Az alább következő adatösszeállítással és fejtegetéssel éppen azt szeretném — és talán tudom — bizonyítani, hogy CzF. feltevése, illetőleg ötlete a helyes; a *duga* a *dug* igének -a deverbális nomenképzős származéka.

2. A kérdéses szó a közölt szótári adatokon kívül leginkább a székelységgel, s ezen belül is főleg a halászattal kapcsolatos művekből és tanulmányokból bukkan elő.¹ Előfordul például Orbán Balásznál: „Ezen felső most kiszáradt tó északi *dugáján* (gátlás) zsilip volt, melyen tetszés szerint lehetett a vizet a más alsóbb két tóba lecsapolni” (Székelyföld I, 143). Ugyancsak tőle való a következő adat: „Iakosai ... a Vargyas patakát és a vele egyesülő Halaságot roppant *dugákkal* (gátlás) eltérítvén eredeti irányától, bevették falujokba s ekként létet adtak Nagy-Homoródnak, mely ezen eldugás nélkül nem léteznék” (Székelyföld I, 74—5). További adataimban a *duga* szó leginkább halászati műszóként fordul elő.² Először HERMAN OTTÓNÁL: „a rabló halászat ... mérge-fűvel ... a *dugával* ... legújabbban a dynamittal nekirontott pataknak, tónak” (Ősi nyomok 12). HERMAN nagy művében, „A magyar halászat könyve”-ben többször is megtaláljuk a kérdéses szót (erre különben már a MTsz. is utalt). Egy-két adatát idézem: „A patakokon dívó rekesztő halászatnak, kivált a székelységnél szerte dívó neve a *duga*...” (HalK. I, 232), „*duga* = a patak vizének egy ponton való elzárása és elvezetése, amikor is az »eldugott« helyeken levő halakat fel lehet szedni” (i. m. II, 781). További adatok a halászati szakirodalomból: „Úgy látszik tehát, hogy a *dugahalászat* a Kaukázusban csak oly elterjedt, mint a Székelyföldön s tekintve azt, hogy a *dugára* az orosz terület többi részén nem akadunk, azt kell hinnünk, hogy a *duga* kaukázusi eredetű s a magyar földre azokkal a székelyekkel jutott, kikben az újabb történetírás kaukázusi kabarokat lát”³ (JANKÓ JÁNOS, A magyar halászat eredete 251); „Egy-két szó a *duga* halászó mód kaukázusi és magyar analógiájához” (BÁTKY ZSIGMOND cikke: Ethn. XVI, 290); „A víz szabályozására a duzzasztót vagy *dugát* használják. Vízáradás-kor evvel a főlúhzható és leereszthető függőleges deszkakorlással akadályozzák meg, hogy a kellőnél nagyobb mennyiségű víz menjen a malomhoz” (DÉKÁNI KÁLMÁN: Ethn. XXVI, 58).

Használatos még ennek a halászati módnak a megjelölésére a *duga* szónak egy érdekes származéka, a *dugászás* is. E szó létrejöttében valószínűleg szerepe volt annak is, hogy a székely *duga* a 'völgy' jelentésű *aszó* utótaggal összetélt alkotva *Dugászó* alakban már korábban helyelnevezéssé (PAIS: MNy. VIII, 392), valószínűleg pataknévvé vált (vö. Nyr. XXV, 381). Néhány példa: „Azt mondja Jankó, hogy csak a Kaukázusban és csak a Székelyföldön ismeretes a *dugászás*” (BÁTKY: Ethn. XVI, 291), „... egyáltalán nem bizonyos az, hogy a *dugászás* csak e két helyen divatozik” (uo.), „... részemről a kaukázusi és erdélyi *dugászást* véletlen egyezsége tartom” (uo.); „Ilyenféle halászási mód a *dugászás*” (GYÖRFFY, A magyarság néprajza II, 66).

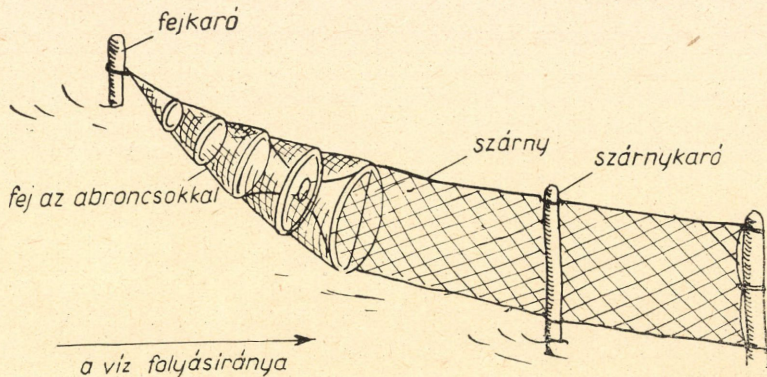
¹ Itt jegyzem meg, hogy a magyaráztatnál számításba vett román *doagă* is előfordul halászati műszóként (Gr. ANTIPA, Pescăria și pescuitul. Berlin, 1916. 62), ez a halászcsonak oldalát, oldaldeszkaít jelentő szó azonban jelentésanilag semmiképpen sem hozható kapcsolatba a *dugá*-val. (Az adatra HOFFMAN TAMÁS hívta fel a figyelmet.)

² Ha add jegyezsem itt meg, hogy előfordulása a halászati szakirodalomban sem gyakori; számos idevágó munkában nyomát sem találjuk. Így többek között hiányzik a magyar halászat műszavainak mindezideig legrészletesebb összeállításából, MUNKÁCSI BERNÁTNAK „A magyar népies halászat műnyelve” című nagyjelentőségű tanulmányából (Ethn. IV, 165—208 és 261—313) is.

³ NB! JANKÓ megjegyzése nem a szóra, hanem a halászati módra vonatkozik!

3. Látszólag ide tartozik még egy-két szintén halászati műszóként használt *duga* adat is, amelyeket az eddigiektől eltérően nem a Székelyföldről, hanem a Dunántúlról jegyeztek fel, s amelyekkel részletesebben is foglalkoznunk kell. VISKI KÁROLY „Tihany őshalászata” című tanulmányában (NéprÉrt. XXIV, 44) olvashatjuk a következőket: „A zsák [a fő halászóeszköznek, az *öreghálónak* egy része] 9 öl hosszú s részekből, *dugá*-kból van összekötve ... legalul egy 9 öles, ezen egy 7 öles, ezen egy 5 öles *duga*.” Hasonlót találunk HERMAN OTTÓNÁL is, ugyancsak „Tihany” helymegjelöléssel: „*dugás* — az öregháló zsákja több darabból van összeszerkesztve, még pedig réfólmosan, hosszában; a hány darab — 7, 9 — annyi *dugás*” (HalK. II, 781). Végül még egy adat, szintén HERMANTÓL: „a háló teste tihanyi kenderből való, melyet halászmenyecske, halászlegény, vénséges anyóka fonogatott hosszú téli esteken, meseszó mellett léhésfonallá; a tihanyi halász vizsgálója sodrotta vastagra, kötötte hálónak, *dugás*nak, szakgátónak” (i. m. I, 423).

Mint látható, e néhány adat alapján a Balaton melléki *duga* halászati műszó pontos jelentését megállapítani igen nehéz feladat, sőt ha számításba vesszük, hogy e szó — mint ezt K. KOVÁCS LÁSZLÓ szíves közléséből tudom — már-már kiveszett a balatoni halászok nyelvéből, talán lehetetlennek is látszik. Ez adatok végleges érvényű magyarázatára ezúttal nem is vállalkozhatom, egy-két ötletet azonban mégis felvetnék velük kapcsolatban. Mint a közölt leírásokból kiderül, az öregháló zsákja *dugák*-ból van összeállítva, összeszerkesztve. Ez a zsák, amely a hatalmas háló közepén foglal helyet, s amelybe a háló kétoldali húzásakor a halak belekergetődnek, ha funkciójában nem is, külsejében nagyon emlékeztet a rekesztőhalászat egy másik érdekes eszközére, a v a r s á r a. Erre a hasonlóságra mutat többek között az is, hogy SZTRIPSZKY „A szabolesi morotvák halászatából” című dolgozatában (NéprÉrt. V, 234) a kerítőháló zsákját is *varsá*-nak nevezi. A varsáról NYÍRY ANTAL a következőket írja: „Kenderfonálból készített rekesztőszerszám. A háromabrincos varsá kétszárnyú, az ötabrincos egy-szárnyú.” (A kiháló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai: Alföldi Tudományos Gyűjtemény II, 295, vö. még 240—1.) Hogy világosabbá tegyem a dolgot, a mellékelt ábrán NYÍRY nyomán bemutatom a varsá egyik típusát:

Nagyjából hasonlóan írják le a varsát más kutatók is, így ÉBNER SÁNDOR (NéprÉrt. XVIII, 16), ECSEDI ISTVÁN (NéprÉrt. XVIII, 62), SZABÓ KÁLMÁN (Ethn. XXIX, 119) stb. Az utóbbiól hadd idézzek néhány sort: „A varsák általánosságban egyformák, nagyságra is, szerkezetre is; magasságuk 30—50, hosszúságuk 180—200 cm. Az itt [Kecskemét környékén] használatos varsáknak van három »karója«, két »szárnya«, »eleje«, »nagyverséje« vagy »nagyversegje«, »kisverséje« vagy »kisversegje«, »fara« és öt »kávája».

Látjuk tehát, hogy minden varsának 3, 5 vagy ennél is több (l. ÉBNER: Népr-Ért. XVIII, 16) „abroncsa”, illetőleg „kávája” van. Nos, ha a varsát és szerkezetét összevetjük a VISKITól és HERMANTól leírt „dugákból összeszerkesztett” zsákkal, esetleg ráakadhatunk a tihanyi *duga* adatok nyitjára. Elképzelhetőnek tartom ugyanis, hogy a halak befogadására szolgáló zsáknak a varsáéhoz hasonlóan szintén voltak f a a b r o n c s a i, ahogy a tihanyi halászok mondhatták: *dugái*, ez a szó pedig nem más, mint a *donga* alakváltozata. *Donga* szavunk ugyanis a Dunántúlon széltében-hosszában ilyen alakban használatos.

Ha ez a magyarázat, amelyet NYÍRY lehetségesnek, K. Kovács viszont valószínűtlennek tart,¹ nem fogadható el, akkor egy másik feltevést is megkockáztathatunk, amely HERMAN idézett adatára támaszkodik. HERMAN szerint az öreghaló zsákja „hosszában” van *dugák*-ból, azaz külön-külön részekből összeszerkesztve, s így ennek alapján elképzelhető, hogy a halászok — hasonlósági névátvitellel — a hordó dongáiról nevezték el a zsák e részeit *dongák*-nak, illetőleg dunántúliasan *dugák*-nak. Hogy e két vélemény közül valamelyik elfogadható-e, más kutatók talán majd eldöntik, azt azonban, hogy a tihanyi *duga* adatoknak — bár szintén halászati műszavak — semmi közülük a székelyektől ismert és használt *dugá*-hoz, földrajzi okok alapján mindenesetre nagy valószínűséggel állíthatjuk.

4. Az adatokból egyelőre elég is ennyi, a dolog neheze azonban még hátra van. A székely *duga* magyarázatának alaktani részével még nem volna baj, hiszen a kérdéses szó eszerint a *dug* igének ugyanolyan -a deverbális képzős származéka lenne, mint amelynek a *nyurga*, *rozoga*, *ronda*-féle, szintén igéből képzett alakulatok (vö. PAIS: MNy. XXXIV, 239—40), vagy — mivel a *dug* igének -ó igenévképzős származéka is főnévvé vált — mint a *hulla* a *hulló* mellett, a *csapa* a *csapó* mellett stb. De mi igazolja ennek a CzF.-ra visszamenő magyarázatnak a helyességét? Nos, kétféle bizonyítékom is van, mégpedig a következők.

5. A bemutatott — s be nem mutatott — adatok alapján a *duga* szónak 'a patak medrében emelt gát, amely a víz elrekesztésére, illetőleg szabályozására szolgál'-féle jelentése bontakozik ki. Csakhogy ugyanilyen jelentésben nem csupán a *duga* szó használatos, hanem egy másik szó is, amely a maga élő képzőjével f é l r e m a g y a r á z h a t a t l a n u l a *d u g* i g e s z á r m a z é k a, a *dugás*. Győződjünk csak meg erről néhány adatból: „...a régi idők oekonomusai ... az egész völgyfeneket haránt irányban emelt földtöltéssel, u. n. *dugás*-sal elgátolták. A víz természetesen földuzzadt s előntve az egész völgyfeneket, visszahúzódott fölfelé mindaddig, a meddig a *dugás* ellenálló ereje engedte” (SZTRIPSZKY: NéprÉrt. IV, 160); „kisebb patak vagy időszak vízfolyását ott, ahol az a legszűkebb, egy vagy több földgáttal zárják el, ezt a közepén bevágják, hogy a vízfölösleg itten lefolyjon; — ezt a gátat *dugás*nak hívják” (ROSKA M.: NéprÉrt. XXXI, 222). Még szépirodalmi műben is előfordul, a marosvásárhelyi születésű, iskoláit Székelyudvarhelyen végző Petelei István egyik könyvében: „...a *dugáson* ereszkedünk le egy tutaj hátán” (Az élet I, 111). Sőt, talán ide tartozik az INCZEFI GÉZÁ-tól följegyzett *dugás* is: 'dugás, amit a gyermekek a vízben játszva csinálnak' (Abafája és vidékének nyelvjárása 28). SZTRIPSZKY, a magyar őshalászat kitűnő ismerője egyaránt ismerte a *duga* és a *dugás* szavakat, ő azonban különbséget vél fölfedezni a kettő között. Szerinte ugyanis HERMAN a HalK.-ben tévesen „*duga* névvel jelöli a víz eldugásával és más mederbe való tereléssel gyakorolható halászati módot, holott ennek helyes neve *dugás*. Annál is inkább pedig, mert megvan a *duga* is a székelyeknél, csakhogy

¹ Tapasztalása szerint ugyanis az öreghaló zsákjának — legalábbis ma már — soha sincs a varsáéhoz hasonló abroncsa. A szíves szóbeli felvilágosításért neki is, NYÍRY ANTALNAK is ezúton mondok köszönetet.

nem halászlát műszó, hanem havasokban a víznek a tőkék leereszthetése végett való felduzzasztását jelenti. A *duga* mesterségesen, gerendákból erősen összeállított gát, melynek közepén függélyes irányban mozgó leereszthető és felhúzó ajtaja van, melyen keresztül tehát a víz lefolyhatik, míg a *dugás*nál a víznek a gáton át lefolyása nincsen." (NéprÉrt. III, 167.) Azt hiszem, fölösleges SZTRIPSZKY e nézetét részletesebben cáfolnunk; a két szó jelentése még szerinte is oly közel áll egymáshoz, hogy össze nem kapcsolásukat mi sem okolná meg. Emellett adataimból jól látható, hogy SZTRIPSZKY különbségtétele inkább egyéni elképzelésen alapul, mint a tényeken; a ROSKÁTÓL ímént idézett *dugás* adat (NéprÉrt. XXXI, 222), valamint Petelei adata éppen arra bizonyíték, hogy a *dugás* tárgyi megfelelőjén keresztül is lehet a víznek közepén lefolyása. Arra vonatkozólag pedig, hogy a *duga* tárgyi megfelelőjének sincs mindig a víz lefolyását lehetővé tevő nyílása, a hibázott HERMANON kívül Orbán idézett adatára is hivatkozhatunk (Székelyföld I, 74—5).

6. Még világosabbá válik a *duga* eredete akkor, ha az idézett adatok szerzőit arra nézve is vallatóra fogjuk, hogy ők hogyan látják a szó keletkezését. Annak, hogy CzF. szerint a *duga* „am. felárkolás, mely a vizet mintegy résbe *d u g j a*, nyomja”, még aligha szabad nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk, de a halászlát szakirodalomban található megjegyzésekkel egészen más a helyzet. Azok a néprajzkutatók és egyéb szakemberek, akik a magyar ősi halászlattal s annak ma is élő maradványaival foglalkoztak, szinte kizárólag a halászok körében végzett saját megfigyeléseik és feljegyzéseik alapján számoltak be az erdélyi halászlát módszerekről, a patakalmok működéséről stb., s így teljes joggal tehetjük fel, hogy halászlát műszavaik valóban élő, a lakosság által használt szavak és kifejezések. Lássuk tehát, mit mondanak ők a *duga* eredetéről!

HERMAN idézett művében beszél a *dugá*-val való halászlatról, részletesen leírja a patak elrekesztésének műveletét, majd — magyarázatképpen — hozzáteszi: „Látjuk, hogy a *duga* az *eldugástól* ered” (HalK. I, 232). Később így ír: „...ha sűrűn *d u g n a k*, a patak halai megismerik a veszedelmet és hosszú időn át nem mennek az anyameder elrekeszhető részébe. Így a Hargita hegység egyik legpompásabb pisztrángos vízében, a Bucsinpatakban, mely sok helyen *d u g á s o s* (NB! Nem *d u g á s*, hanem *d u g á s o s*!) volt, 1884-ben halászván, a *d u g á s o s* helyeken egyetlen pisztrángot sem fogtam ... igen meglátszott, hogy gyakran *d u g o s t a k*.” (Uo.) Más, későbbi adatok: „A víz *eldugása* után a göbözlet közepét megtisztítják kőtől, gáztól, a hálót két felől szélről behajtva, a göbözlet közepén előre csúsztatják, s kotorják, szántják az *eldugástól* megapadt vizű medret, a göbözlet” (SZTRIPSZKY: NéprÉrt. III, 167); „Ez utóbbi helyen [egy újabb talajemelkedésnél] ismét *eldugták* a vizet, mely így fölfelé nyomulva, egy második tavat alkotott” (Uo.: NéprÉrt. IV, 161); „*Dugás*. A pisztrángot hogyi patakokban a víznek elapasztásával fogják” (Uo.: NéprÉrt. X, 218); „...egykor *dugásos* rendszerű halastavak maradványait a háború folyamán Galiciában több helyen is feljegyeztem, sőt ... Stebniken egy kisebb kiadású, ugyancsak *dugásos* rendszerű, lecsapolt tó partján neolithikus telepet tártam fel” (ROSKA: NéprÉrt. XXXI, 222). Végül megemlítem, hogy K. KOVÁCS LÁSZLÓ szíves közlése szerint ő Tiszacsegén, Selypesen, Tiszadorogmán és még néhány más helyen is följegyzett ilyen adatokat: „*Eldugják* a vizet hálóval vagy sással”, „a víz *eldugása*” stb. Ez arra mutat, hogy ha a *duga* alak nem is, a hozzá hasonló, szintén patak, folyó vízének elrekesztését jelentő *dugás*, *eldugás*-féle alakulatok már nem korlátozódnak csak a székelységre, hanem sokkal szélesebb körben ismeretesek. Nagyon elképzelhető, hogy ez adatok némelyikét nem is a székely *duga*, hanem a köznyelvi *dug* ige hasonló jelentéstartalmú származékai felől tudjuk legkönnyebben megközelíteni (pl. *eldugul* a csatorna).

7. Úgy vélem, e két bizonyíték — a *dugás* 'duga' szó megléte, valamint a *duga* adatok szerzőinek a szóra vonatkozó, többnyire csak a szövegből kiérződő magyarázata — teljesen elegendő érv ahhoz, hogy a CzF.-től ajánlott származtatást fogadjuk el, s tekintsük bebizonyítotttnak. Befejezésül azonban még egy hangtani kérdést röviden érintenünk kell. Mint adatközléséből látható, a szó nyelvjárási adatainak némelyikében *dugaj* vagy *dugáj* alakot találunk. Hogyan jött létre ez a hangtani változat, nem esőkenti-e a magyarázat helyes voltának valószínűségét? Véleményem szerint nem. Igaz, hogy valamilyen szintén -a deverbális névszóképzős származék hasonló irányú fejlődésére nem tudok hivatkozni; de analógiaként talán elég arra utalnom, hogy ez a változás, illetőleg váltakozás ugyanilyen hangtani helyzetben más szavaknál is előfordul. A *csuhaj* ~ *csuha* 'kukoricalhéj, kukoricacsó takarója' (EtSz.), *guzsaj* ~ *guzsa* (MTsz.), *taraj* ~ (*kokas*)*tara* (MTsz.), esetleg a *danaj* 'dalolás, dal' ~ *dana* 'nóta, fajtalan dal vagy éneklés' (EtSz.; mindezekre vö. HORGER: MNy. XXV, 256 jegyzet) változatok analógiájára — illetőleg azokéhoz hasonló indítékok alapján — a *duga* szónak is létrejöhett *dugaj* ~ *dugáj* változata. S hogy ilyen váltakozások a kérdéses területen, a székelyeknél is ismeretesek, arra hadd szolgáljon bizonyítékul a nyj. *szaka* 1. 'kerék falából a csapnál vagy abroncsból a rovásnál kitért darabocská', 2. 'abroncs rovatéka', 3. 'a késnek a nyelve és éllapja közötti nyakrovatéka' szavunk (etimológiájára vö. IMRE SAMU: MNy. L, 157—9), amelynek a székelységben *szakáj*, *szakály* alakja is használatos (MTsz., vö. ErdTsz.).

GRÉTSY LÁSZLÓ

Abony ~ **Abányi**. Csallóközben, a dunaszerdahelyi járásban ma két *Abony* ismeretes. Az egyik, a nagyobbik: 1772: *Nagy Abony* (Lexicon locorum); 1796: *Nagy Abony* (VÁLYI); 1808: *Abony (Nagy-)* (LIPSKY); 1836: *Abony (Nagy)* (FÉNYES); 1902: *Nagy-abony* (Magyar Statisztikai Közlemények I, 52); 1944: *Nagyabony* (Hnt.); mai hivatalos neve: *Velké Blahovo*, a helyi lakosok és a környék nyelvhasználatában: *Abony* ~ *Abányi*. A másik, a kisebbik: 1772: *Sík Abony* (Lexicon locorum); 1796: *Sík Abony* (VÁLYI); 1808: *Abony (Kis- vel Sík)* (LIPSKY); 1836: *Abony (Sík)* (FÉNYES); 1902: *Sikabony* (Magyar Statisztikai Közlemények I, 52), 1944: *Sikabony* (Hnt.); mai hivatalos neve: *Malé Blahovo*; a helybeliek és a környék nyelvjárárásában: *Sikabony* ~ *Sikabányi*. A két település mai nyelvjárási alakjai: *Abony* ~ *Abányi*, *Sikabony* ~ *Sikabányi* fakultatív variánsok. E párhuzamos alakok kronológiája kedvéért érdemes szemügyre venni a régi adatokat is, annál is inkább, mert velük nemcsak az időrend tisztázható, de egyéb tanulság levonására is alkalmat adnak.

A Pozsony megyei *Abony*-okra a régiségben a következő adatokat találjuk: 1236/1755: *Oboni* (CodDipl. IV/1, 58; vö. SZENTPÉTERY, KritJegyz. I, 189); 1239: *Obony* (ÁÚO. VII, 85); 1240: „Castrenses trium villarum *Oboni*” (ÁÚO. XI, 316); 1256: *Oboni* (ÁÚO. XI, 425); 1298: „*Syke de inferiori Oboni*” (HazOkl. 165); *Feloboni*, *Fuloboni* (HazOkl. 164); 1312: *Sykeabany* (MonStrig. II, 662—3); 1317: „*Syke de Abony*” (MonStrig. II, 731); 1380: *Chukarabony* (CodDipl. X/5, 421); 1384: *Chukar—Abon* (CodDipl. X/1, 146); 1385: „filium Joannis de *Abony*” (CodDipl. X/3, 27); 1393: *Nagaboni* (ZsigmOkl. I, 326); 1401: *FelAbony* (ZsigmOkl. II/1, 123); 1401: *Sikabony* (uo.); 1406/XV. sz.: „*Nagyaban-i* Jakab fia János” (ZsigmOkl. II/1, 555, az adat regestában).

Az adatok nagyobbik részének helyhez rögzítése nem okoz nehézséget. A felsorolt oklevelek tartalmából kitetszően a jelző nélküli adatok (a puszta *Abony*-ok), meg a *Fel-* (a *Fuloboni* íráshiba?) és *Nagy-* jelzősök a mai csallóközi *Nagyabony-t* jelölik, a „*Syke de inferiori Oboni*” és a *Syke-*, *Sík-* előtagú adatok a mai *Sikabony-t*. (A *Syke-*, *Sík-* elem a *Sizatus* keresztnév magyarított származéka: PAIS: MNy. XII, 365.) A *Chukar* (olv. *Csukár*) előtaggal jelentkező nevek egy harmadik községet jelölnek, ennek ma már

nincs nyoma, s pontosabban nem is lokalizálható. Az biztos azonban, hogy Csallóközben volt, a másik két *Abony* tájékán. Ilyen, tágabb határok között való rögzítését a mai csallóközi *Csukárpaka* is támogatja.¹

Az *Abony* és az *Abanyi* prioritását illetően a régi adatok a következőképpen vallanak. A szóvégen következetesen álló *ni* ~ *ny* betűkapcsolat nem *ny* hangot, hanem *ni* vagy *nyi* hangkapcsolatot takar; helyesírástörténeti ismereteink csak ezt az olvasatot támogatják (l. KNEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 19, 24, 34, 39). Az egyetlen ellentmondó *Chukar-Abon* adat egyrészt a CodDipl.-ből való, másrészt másolat is.

Az *i* végű olvasatot erősíti az is, hogy az ország más részein előforduló *Abony*-ok régi adatai *n* végűek: 1187: *Obon* (ÁŰO. VI, 168; MonStrig. I, 133), 1192: *Obon* (MNY. XIII, 119). Ezt az *Abony*-t KNAUZ (MonStrig. I, 135) és PAULER (A m. nemz. tört. I², 519) *Szentkirály*-lyal azonosítja. — Heves megyében: 1291: *Abon*; 1332–1337: *Obon*, *Obong*(!); 1415: *Felsewabon*; 1494: *Abon* (CSÁNKI I, 57). — Baranyában: 1481, 1507, 1511: *Abon* (CSÁNKI II, 467). — Pest megyében: 1450: *Aban*; 1479: *Abaan*; 1472, 1484: *Abon* (CSÁNKI I, 667). — Csanád megyében: 1357: *Obun* (AnjOkm. VI, 554); 1409: *Abon*; 1479: *Aban* (CSÁNKI I, 693); — de 1409: *Abony* (ZsigmOkl. II/2, 260, az adat azonban regestában). — Zemplén megyében: 1371: *Abon* (SztárOkl. I, 380).

Ezek alapján a *ni*, *ny* végű csallóközi adatokat joggal olvassuk *ni* vagy *nyi*-vel, és így a mai nyelvjárási *Abony* ~ *Abanyi*, *Sikabony*, *Sikabonyi* párokból az *Abanyi*, *Sikabanyi* változatok bizonyulnak eredetibbnek. A jóval később felbukkanó *Abony*, *Sikabony* megjelenésére több magyarázat is kínálkozik. Vagy egy joggal feltehető **Abonyiba*, **Sikabonyiba* féle alakban a harmadik nyílt szótag *i*-je kiesett, és a megrövidült formákból *Abony*, *Sikabony* alanyesetek vonódtak el. Az elvonás megtörténhetett egy „*abonyi* ember, *sikabonyi* ember”-féle jelzős szerkezetben is, és mindkét fejlődés párosulhatott az országban egyebütt meglévő *Abony*-ok analógiás hatásával is. Vagy az országos összeírások, helységnévtárak (Lexicon locorum, VÁLYI, LIPSZKY stb.) a többi *Abony* analógiájára a két csallóközi *Abanyi*-t is így jelölték, és a „hivatalos” névváltozat benyomult a helyi nyelvjárársba is.

Az *Abanyi*, *Sikabanyi i*-jét képzőnek kell tartanunk; csak az eredetileg ilyen funkciójú clem maradhatott fenn a szóvégen mindmáig. Tővégi magánhangzó nem lehet, ezt kizárja a történeti adatok kronológiája meg a mai élő alak. Ha viszont képző, akkor az *Abony* helynevek eddig elfogadott származtatása is kétségbevonható, illetőleg nem mondható bizonyítottnak. Az *Abony* helyneveket GOMBOCZ egy **Abony* személynévből magyarázza, ezt pedig az *Aba* személynév *-ny* képzős származékának tartja (MNY. XI, 343 és MNyTK. 16. sz. 41). Az etimológiát a szakirodalom elfogadta (DONGÓ Gy. Géza, Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez. 1916. 27; PAIS: MNY. XV, 128; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 121), bár a származtatás egy gyengéjére már maga GOMBOCZ is rámutat, arra tudniillik, hogy *Abony* személynévet kimutatni nem lehet (MNY. XI, 345 és MNyTK. 16. sz. 43). Egy másik ellenérvet az *-i* képzős *Abanyi* alak szolgáltatta. KNEZSA nagy anyaggal megalapozott tétele szerint pogánykori személynéveinkből az egész országban sehol sem alakult *-i* képzős helynév, „(nincs tehát *Ákosi*, *Árpádi*, *Tasi*, *Solti*, *Ajtoni*, *Szabolcsi* stb.)” (KNEZSA, Keletmagyarország helynevei: Magyarok és Románok I, 125). Az *Abanyi* névben viszont — ha GOMBOCZ etimológiáját az említett nehézség ellenére is elfogadnánk — pogány névhez járuló *-i* képzőt találunk. Ezek szerint — amíg KNEZSA tétele szilárd — az *Abanyi* származék megléte eggyel több ok arra, hogy az *Abony* helyneveket egyelőre ismeretlen eredetűeknek tartsuk.

KÁZMÉR MIKLÓS

¹ A *Csukár*- helynévi elemre, illetőleg korábban személynévre nézve l. PAIS: MNy. XIV, 70. — P. D.

Magazin. A NySz. négy adatot idéz szavunkra. A legrégebb, a *magazinum*, II. Rákóczi Ferencnek 1706-i leveléből való: „...az kik az *magazinumok* és erszények ürességét megjelentvén az vármegyéknek követeket küldöttek pénzsolicitálni” (RákF: Lev. I, 656). A második idézetet, a *magazin*-t, Gvadányinak 1808-ban megjelent Rontó Páljában találjuk. A közbenső két — szótári — adat hangalakja *magazinom*, jelentése pedig 'horreum, granarium publicum' (PP.), 'annonaria apotheca; öffentliches Kornhaus; Magazin' (PPB.). A NySz. négy idézetét megszerzhetem a XVIII. századi adatok hosszú sorával; a legkorábbiak egy idősek a NySz. első adatával: Esterházy Antal 1706—9-i tábori könyve: *magasinum*, *magazinum*, *magazinom*, *magazinális* (96, 164, 332, 364, 367, 403, 425, 556, 780 stb.) | 1779 után: Geidler: Hadi oktatások²: *magazinum* (66) | 1790: Pétzeli: Alzir: *magazinum* (277), *magazin* 287) | 1796: Beregszászi: Über die Aehnlichkeit...: *magazin* (163) | stb.

Szavunk eredetetésével többen foglalkoztak. ALEXICS GYÖRGY (NyT. XIX, 409) ŠAINEANU tanulmányát a nyelvünkre vonatkozó magyarázattal kiegészítve, azon szók közé sorozza a *magazin*-t, amelyeket mind a magyar, mind a rumén az oszmánliból vett át. — MELICH, DOLW. a német *Magazin* átvételének, MAGYAR ZOLTÁN „A magyarországi franciaság” című könyvében német közvetítéssel hozzánk került francia kölcsönzőnek tartja a *magazin*-t.

MEYER-LÜBKE (RomEtWb.³ 5447) és LOKOTSCH (OrEtWb. 1362) szerint a *magazin* az arabból származó európai vándorszó. Az arab *maḥzān* jelentése 'Warenniederlage, Scheune, Zeughaus'. Az európai nyelvek a szónak többes számú *maḥāzin* alakját vették át.

ALEXICS és ŠAINEANU megállapítása MIKLOSICHA (Die türk. Elemente in d. südst.-u. osteur. Spr.) vezethető vissza. Később azonban (I. Nachtr., II. Hälfte 167) helyesbíti MIKLOSICH a fentebbi származtatást, s azt mondja, hogy az oszmánliba valamelyik európai nyelvből került be az arab eredetű szó. TIKTIN nem is tartja fenn ŠAINEANU eredetetését. — TÉVES MAGYARNAK az a nézete is, hogy a német a franciából kapta a *Magazin*-t. A francia *magasin* (vö. GAMILLSCHEG, FrzEtWb. 579) az olasz *magazzino* XIV—XV. századi átvétele. PAUL, DtWb.³ és KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹⁷ szerint a német ugyancsak közvetlenül az olaszból vette át a szót, mégpedig a XVI. század második felében.

Hangtani nézőpontból vizsgálva a *magazin*-t, azt látjuk, hogy szavunk nemcsak a németből, hanem közvetlenül az olaszból is magyarázható. Megvan ugyanis a velencei olaszban a *magazèn* hangalak (vö. BOERIO 382). Ámde művelődéstörténeti okok a németből való átvétel mellett szólnak. Szavunk tudniillik katonai műszóként került nyelvünkbe, a francia meg az olasz eredetű katonai kifejezések közvetítője pedig a német (vö. LOVÁNYI: MNy. XXXIX, 398).

Meg kell még vizsgálnunk a három alakváltozat: *magazinum* ~ *magazinom* ~ *magazin* egymáshoz való viszonyát. — FLUDOROVITS JOLÁN (MNy. XXVI, 193—4 és MNyTK. 26. sz. 19—20) megállapítja *um* végzetű latin jövevényszavainkról, hogy a mai köznyelvben és népnyelvben szinte teljes egyöntetűséggel *om* végzettel élnek. Azokban a szavakban, amelyekben ma *um* van, vagy amelyek ma nem közhasználatúak, a régi nyelvben és a népnyelvben szintén *om* van. — II. Rákóczi Ferenc korának magyar nyelve telítve van latin elemekkel. Rákóczinak abban a levelében, amelyikből a *magazinum* való, többek közt az alábbi latin szókat találjuk: *regulamentum*, *fundamentum*, *contrarium*, *dispositio*, *querela*. S hogy ugyanilyen természetű szóhasználat a *magazinum*, kiténik abból, hogy a hazai latinságból kimutatható első adata: *magazinum armadae* szintén Rákóczitól való (vö. MLSz. 397; magam nem találtam a hivatkozott helyen). De megvan a középkori latinban is. DU CANGE V, 167 adatai közül a legkorábbi az 1482-i *magazenum* hangalak.

A *magazinum* hangalak tehát a latin nyelv szókészletéből való, s abból vettük át *magazinom* alakban. A *magazin* alakváltozat pedig szabályszerű elvonás lehet a *magazinom*-ból, a *balzsam* < *balzsamom*, *pont* < *pontom*, *mód* < *módos* stb. analógiájára (vö. MELICH, LatJövVégz.: MNy. XXXVI, 224—31 és MNyTK. 52. sz. 15—22).

Valószínűbb azonban, hogy a *magazin* a német szó átvétele, sőt az is, hogy ez az átvétel a XVII. században történt, s nyelvünkől ment át a hazai latinságba *magazinum* hangalakkal, a *bírság* > *birsagium*, *hajdúk* > *hajdones*, *lyuk* 'tömlőc' > *luca*, *megye*, *megya* > *mega* stb. analógiájára (vö. DU CANGE V, 146, 326; MLSz.). Rákóczi maga is bőségesen vitt át a latinba német és más idegen szókat, sőt magyart is (AICH RÁK. VIII, 356: „Aurei annuli affioris encausto, vulgo *Zománczio* nigro ornati. . .”). Nem tudjuk ugyan a *magazin*-t a XVII. századból kimutatni, de idézhetünk a NySz.-nál korábbi adatot FÁBERNEK 1759-ben megjelent „Hadi ember” című könyvéből (L7): „Az Artilleriának, Munitiónak, és minden Hadi Eszközök, és *Magazinoknak* lofása felől. . .”. Ebben az esetben ez a fejlődés menete: német *Magazin* → magyar *magazin* → hazai latin *magazinum* → magyar *magazinom* → magyar *magazin*.

Az angolban jelentésbővülésben volt része a *magazine*-nek. A Shorter OxfDict.² I, 1185 szerint a franciából a XVI. században átvett szónak 1731 óta ismeretes 'folyóirat' jelentése, 1748 óta pedig a németben is kimutatható ez az angoltól átvett jelentés (vö. SCHULZ—BASLER, FdWb. II, 52). Hazánkban 1781—1782-ben jelent meg az első német nyelvű *Magazin*, a pozsonyi *Ungarisches Magazin* (KERESZTY, Hírlapok 5, 31). Magyar nyelvű *magazin* csak e század eleje óta mutatható ki.

LOVÁNYI GYULA

Messze van, mint Makó Jeruzsálemtől. Idők múltával sok szólásunk eredeti történeti tartalma elhomályosodott, és akár a népi anekdotaformáló képzelet, akár az egyéni írói fantázia más-másféle háttérrel kerített mögé. Alábbiakban megkíséreljük idézett szólásunk feltehető eredeti magvának kihüvelykezését.

A középkori kereszteshadjáratok társadalom-gazdaságtörténeti vizsgálata azt mutatja, hogy e hadjáratok indítéka az európai hatalmak részéről a keleti kereskedelem szempontjából rendkívül fontos szíriai partvidék meghódításának, a résztvevő lovagok szempontjából pedig a kalandvágyon túl az egyéni harácsolásnak és kiskirályságok alakításának vágya volt.

II. András magyar királyt — mikor a pápa állandó unszolására 1217-ben a szentföldre indult¹ — a kötelező ígéreten túl nagykonceptiójú elgondolások sarkalták. Szeme előtt a már elődei alatt kialakult nagyhatalmi elgondolásnak, a latin császárság megszerzésének álma lebegett. Henrik császár halálával (1216.) ugyan András apósa, Pierre Courtenay került a császári trónra, de András már 1216-ban esélyes jelölt volt, és a kereszteshadjárat megindításával joggal remélte, hogy ezzel a pápa támogatását is elnyeri célja eléréséhez. Ezt a célt szolgálta már második, Jolantával (Pierre Courtenay lányával) kötött házassága is, és ilyen családi kapcsolatokkal próbálta a szentföldről való visszatérésekor a császárság szomszédjait is lekenyerezni, mikor II. Leó ciliciai örmény király lányát András fiával, Theodorosz Laszkarisz niceai király lányát Béla herceggel, lányát Máriát pedig a bolgár királlyal eljegyezte.

Hogy András királyt mennyire nem érdekelte a „szent cél”, azt egész szentföldi magatartása mutatja. Ő maga nemigen vett részt a magyar sereg nagy veszteségekkel járó, eredménytelen portyáiban, és a Thabor hegyi muzulmán erőd siralmas kime-

¹ Vö. GOMBOS Catalogusában az *Acon* utalásokat: PAULER, A magyar nemz. tört. 1899. II, 63 kk.; Száz. 1893: 67—71 és 1894: 604 kk.; MORAVCSIK, Bizánc és a magyarság 94.

netelű ostroma után még a patriárka átka sem akadályozta meg abban, hogy hamarosan haza ne térjen. A Szentföldön az ország pénzét és erejét feleslegesen pazarló és minden katonai eredmény nélkül hazatérő Andrást az ország ellenségesen fogadta, és ezt még tetézték az egyházi körök, az átokkal sújtott királyt a „szent ügy” elárulójának bélyegezvéen.

A köztudat kevésbé ismerte András dinasztikus koncepcióit, hanem a több mint egy százada fennn hirdetett „szent cél”-nak, Jeruzsálem visszafoglalásának ígézetében élt. Miután 1187-ben Szaladdin szultán Jeruzsálemet elfoglalta, a névleges jeruzsálemi királyság központja Ak(k)ó lett, és innen indult ki minden további akció a keresztések részéről. A magyar csapatok is Ak(k)óban táboroztak, Jeruzsálemnek még a közelébe sem sikerült jutniuk.

Ezek a történeti keretek adhattak tápot egy ilyen gúnyos szólás kialakulásához: *Messze van, mint Ak(k)ó Jeruzsálemtől*, melybe azután az eredeti tartalom elhomályosodásával a közhit az *Ak(k)ó* helyébe a *Makó* hely-, illetőleg személynevet helyettesítette be. Figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy az egyik eredeztetési verzió a kereszteshadjáratok idejébe nyúlik vissza, egy *Makó* nevű keresztessvítézt kreálván.

A ma arab nevén általában *Akká*-nak nevezett városnévnek a kereszteshadjáratok idején használt nevei közül az akkori magyar elnevezés kialakulásában nyilván elsősorban a latin *Acon* (változatai *Achon*, *Accon*, *Acchon* stb.), bibliai héber *Akkó*, helybeli szír *Akkó*, német *Accon*, *Achon* stb. alakok jöhetnek számításba.¹

Szólásunk tehát — véleményünk szerint — András sikertelen szentföldi hadjáratának emlékét őrzi.

NEMTUDJUKKI TAMÁS

Para, parácska; parányi. 1. JAKAB LÁSZLÓ a *parányi* szó származtatásával kapcsolatos két irányú megfigyelési kísérletem (MNy. XLIX, 479—80) közül a török *para* pénzegységet jelentő szóból való alakulást valószínűbbnek tartja, mint a finnugor *pará*-val való kapcsolatot (MNy. LIV, 350). A tölem közölt egyetlen XVIII. századi erdélyi okleveles adat mellé JAKAB oda sorakoztatja a KASSAI JÓZSEFTŐL ugyancsak erdélyinek jelzett *para* tájszót, sőt utal arra is, hogy a moldvai csángóból MUNKÁCSI BERNÁT közlése nyomán számon tartott *para* tájszó és ennek *poraczka* (*paráska*, *parácska*) származéka azt bizonyítja, hogy nemcsak *para* alapszó, hanem ennek „más képzett származéka is van nyelvünkben”.

Bár a *pará*-ra az eddig egyetlen ismert adat erdélyi leltárból került elő, s most a XVIII. század végéről, illetőleg a XIX. elejéről származtatható tájszó is Erdélyből kerülhetett be KASSAI szótárába, ismételten hangsúlyoznom kell saját származtatásommal kapcsolatban azt a fenntartásomat, hogy amíg kellő számú XVI. század végi és XVII. század eleji régiségbeli adat nem kerül elő a *para* szónak az egész magyar nyelvterületen vagy ennek legalább egyik részén való széleskörű előfordulására nézve, kétségtelen bizonyossággal nehezen állítható, hogy a *parányi* ennek az egyetlen egy forrásból és későbből, 1704-ből adatolható szónak a tovább képzett származéka. Nem feledhető el ugyanis az, hogy a *parányi* már MA. 1621-i, heidelbergi kiadásában előfordul így: „*Parányi, Egy Parányi, Tantillus,a,um. Tantulus,a,um.*” Az 1704-i egyetlen okleveles *para* adatot megelőzően a *parányi*-ra rábukkanunk még Geleji Katona István (Várad, 1647.), Medgyesi Pál (Sárospatak, 1653.), Beniczki Péter (Kolozsvár, 1670.), Landovits István (Nagyszombat, 1689.) és ezt követőleg a XVIII. században még Kis-Viczay Péter (Bártfa, 1713.), Faludi Ferenc (Nagyszombat, 1748.), Orczy Lőrinc (Pozsony, 1787.) művében, meg egy szerző nélkül megjelent kiadványban (Pozsony, 1749.) (vö. NySz.).

¹ Francia (*Saint Jean d’Acre*, örmény *Aka* (bibliai örm. *Akkov*, ahol az *-ov* végzet az ω grafikai alakja).

Ha tekintetbe vesszük az itt felsorolt írók származási és a művek megjelenési helyét, arra kell következtetnünk, hogy a *parányi* szónak már a XVII. század elejétől az egész magyar nyelvterületen ismert szónak kellett lennie, hiszen másként nem használhatnák a különböző vidékekről való XVII. századi katolikus és protestáns írók, illetőleg nyomdák egyaránt. A *para* szó esetében azonban mindmáig egyetlen egy XVI. századi adatra sem hivatkozhatunk, sőt nem XVII. századira sem. Mindez a *parányi* szónak a török pénznemhez kapcsolódó származtatása tekintetében óvatosságra int. — Valamelyest bizonyítani látszik a *para* XVIII. század végi erdélyi életét KASSAI „erdélyi tájszó”-adata, viszont ezzel kapcsolatban sem hallgathatom el azt a hitetlenkedő, nemleges észrevételemet, hogy magam erdélyi oklevélszótáram anyagának gyűjtögetése közben erdélyi forrásainkban sohasem akadtam rá a török eredetű *para* szóra, holott a legkisebb török pénznem, az *oszpóra* nemcsak az én gyűjtésemből, de már 1468-tól kezdődően a közkézen forgó forrásokból (Oklsz., NySz.) is fölös számú előfordulásban adatolható; a szónak *oszpóras* származéka a Székelyföldön még a múlt században is élt (MTsz.; e származékoknak Csíkbán és Háromszéken való mai életéről nekem is vannak adataim; — az alapszóra nézve l. MELICH JÁNOS: MNy. XXVIII, 146—8). Mindezeknek figyelembe vételével — úgy hiszem — egyelőre még feltűnőbb és még megmagyarázhatatlanabb az egyetlen 1704-i okleveles és az egyetlen KASSAI-féle tájszói adat.

2. Első pillanatra újabb tájnyelvi bizonyítéknak látszik JAKABNAK a moldvai csángóból MUNKÁCSI közlése nyomán idézett *para*, illetőleg származékos *porácska* (*parácska* ~ *paráska*) adata. A csángó adatokkal azonban — véleményem szerint — a bizonyításban csínján kell bánni. A *para* és a *parácska*, illetőleg alakváltozata a moldvai csángóban ugyanis nem török, hanem román jövevényszó, s a moldvai csángók ezt nyilván nem az erdélyi magyar nyelvjárások, hanem a moldvai román nyelv szókincséből vették át. Moldva ugyanis egészen a múlt század második feléig, századokon át a töröktől való teljes függőség viszonyában hűbéres fejedelemségként élt, s így nem csodálható, hogy a *para* volt még a múlt század közepén is a fejedelemség pénzegysége (a száz éve, 1858-ban megjelent első román bélyegek is *para*-értékjelzésűek voltak). Amennyire román nyelvtörténeti szótár hiányában meg tudom állapítani, a *para* a XVIII—XIX. században ilyen 'pénzegység' jelentésben nemcsak Moldvában, de egész Ó-Románia területén is elterjedt szó lehetett. Eredetileg ugyan e szót kétségtelenül csak a moldvai pénzegység (a *leu* negyvened része) jelölésére használhatták, de később (hogy pontosan mikor, a rendelkezésemre álló forrásokból nem állapítható meg) vonatkozott egy '5 parás pénzdarab'-ra, majd felvett általában 'pénzdarab, érme', illetőleg 'érem' jelentést is; mai nép-, köz- és irodalmi nyelvi jelentése, főként többes számú használatban: 'péNZ'. (E jelentésekre nézve l.: CANDREA, DicțLimbRom.; SCRIBAN, DicțLimbRom. 1939; DicțLimbRomCont. 1957.).

Ha mármost e román nyelvi adatok ismeretében vizsgáljuk meg a moldvai csángó *para* tájszót és származékait, az alakváltozatokkal és jelentésekkel kapcsolatban néhány észrevételt tehetünk. Először is az ide vonható csángó szótári adatok a következők: *Para* 'péNZ', *poracska* 'pénzecske' (MUNKÁCSI: Nyr. IX, 530; RUBINYI MÓZES: Nyr. XXX, 177).¹ — *Para* 1. 'türkische Münzeinheit'; 2. 'Geld'; *állópára* 'totes Geld, Kapital'; *ápröpára* 'Kleingeld'; 3. 'Münze'; *árán-pára* 'Goldmünze'; *hál-pára* 'Fischhuppe' (CsángSz.). — *Para* 'péNZ'. — *Paracska* ~ *parácska* 1. 'apró, rendszeren ezüst pénzecskékből készült nyaklánc'; 2. 'érme, érmecske': „Szűz Mária *pärácskája*” (o: *përëcskája*) 'Szűz Mária-érme (nyaklánc)' (1. tölem: A kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárás-

¹ Véleményem szerint ugyanez a jelentés hámozható ki BALLAGI ALADÁR szövegéből (FöldrKözl. XVI, 14), habár RUBINYI (i. h.) a félreérthető szöveg miatt helyteleníti BALLAGI jelentés-megállapítását.

ban: „A kolozsvári Bolyai-Egyetem. 1945—1955” című kiadványban 445—91; az adatok a 464. l.-ről és jegyzeteimből valók). — *Para* 1. 'apró pénz'; 2. 'tojás szeme': *A tájást mēgnezik, hoty parája van-é* (HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések 336). A szó csángó jelentései világosan mutatják, hogy ha kezdetben, a *para* pénzegység moldvai forgalomban lételeének korában a *para* is hihetőleg magát a pénzegységet jelentette, később, nyilván a XIX. század második felétől, a moldvai román nyelvben végbement 'pénzegység → pénz (→ érme)' jelentésváltozás a csángóban is éreztette hatását. A csángó szót tehát nemcsak hogy románból kölcsönzött szónak kell tekintenünk, de a szó jelentésváltozása is nem a csángóban, hanem az átadó román nyelvben történetelt. Éppen ezért nem lehet e pusztán a moldvai csángók között élő tájszót annak bizonyítékaként számon tartanunk, hogy a *para* tájszót a magyar nyelvterületen szélesebb körben ismerhették. A régiségbeli és az „erdélyi tájszó”-ként ismert *para* a moldvai csángó *pará*-val végeredményben egy eredetű ugyan, de külön-külön kölcsönvétel, s jelentés tekintetében egymástól elfajzott rokon. A csángóság és az erdélyi magyarság kapcsolatainak ismeretében ki kell zárunk annak lehetőségét is, hogy a moldvai csángó tájszó a csángóból került volna át a székely nyelvjárásokba. Évszázadok óta tartó, Moldvába irányuló székely kivándorlásról ugyanis tudunk, de jelentősebb mérvű fordított irányú visszavándorlásra nincs adatunk. Egy csángó szó ilyen úton Erdélybe kerülésének feltevésére tehát nincs kellő történeti alapunk.

Bármennyire érdekes is tehát a JAKAB idézte KASSAI-féle erdélyi tájszó-adat, egyelőre marad egyetlen tájnyelvi bizonyiságnak arra nézve, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján Erdélyben a *para* szó hihetőleg élhetett. Ahhoz azonban, hogy belőle a *parányi*-t eredeztessük, ismétlem, sok-sok XVI—XVII. századi okleveles adatra volna szükségünk. Amíg ilyenekre szert nem teszünk, a finnugor *pará*-ból való származtatás lehetőségét továbbra is számon kell tartanunk.

Fogvánt. A *fog* ige névutói használatban elég gyakori *fogva*, *fogván* származékának címszóként írt ritka régiségbeli változatát tudtommal elsőként az OklSz. vette számba. (A Gazdtört. Szemle VI, 119, 129 átírásban közölt adatait ZOLNAI GYULA az eredetiből betűhíven idézi.) Az OklSz.-ban felhasznált forrásnak, egy Eperjesen 1643. február 12-én keltezett bizottsági jelentésnek két adata volt sokáig az egyetlen bizonyíték arra, hogy a *fogván* névutónak ilyen alakváltozata is élt. Maga KLEMM ANTAL alkalmasint ez adatok alapján állapította meg, hogy a *fogva*, *fogván* névutónak a XVII. század óta a *fogvást* mellett volt *fogvánt* alakja is (TörtMondt. 249). E megállapítás megfogalmazásakor KLEMM figyelmeztet elkerülte a maga idézte (i. m. 250), csaknem egy századdal előbből való, mindez ideig legrégebbinek ismert adat. Ez „Szarka Pál Lukafalvay”-nak (a név harmadik tagja, nyilván az egykori Zala megyei Lukafalva, később az Alibánfához tartozó Lukafa településnév -i képzős származéka, jelöltje lakóhelyére utalhat) egy 1558-i levelében fordul elő így: „...én nagytul *fogvánt* kicsinyig mindent megadok” (TörtTár. 1911: 539; az idézetet rövidítve l. KLEMM i. m. 249). Ez az adat a névutó XVI. századi életéről tanúskodik. De minthogy SIMONYI (MHat., TMNy.) e névutó ilyen alakját egyáltalán nem ismeri, és KLEMM (i. m.) sem idéz az előbb hivatkozottnál több adatot, sőt az EtSz. is csak az OklSz. fentebb említett két előfordulására hivatkozik, a kihalt *fogvánt* névutót mindaddig a magyar nyelvterületnek csak két, igaz, hogy egymástól távoli pontjáról tudtuk kimutatni. Előre várható volt azonban, hogy a levéltári kutatás hamarosan vet majd fel e névutó-változat régiségbeli életére vonatkozó eddig ismeretlen, és nyelvföldrajzi szempontból is érdekes adatokat.

Oklevélszótári adatgyűjtés közben Kolozsvár régi osztoztató bírósági iratait böngészgetve közelebből két divisionalis levélben valóban ráakadtam a címbeli névutóra. Egy 1637/1639-i osztoztató levélben ugyanis kétszer megleltem a *fogvánt*-ot a

foqva alakkal érdekesen váltakozó használatban. A levél bennünket érdeklő része így szól: „...vagyón az Első ablaktól *foquant* az bolt aitoig egy louas Bechj karpit. Ittem az Bolt aitol *foquant* az kemence megeigh más zöld Bechj karpit . . . Ittem az Aitol *foqua* az második ablakig kett Darabban Egý fele kiralyos Veres Poztos Bechj kaprit. . .” (Kolozsvári Állami Levéltár. Kolozsvár ó-levéltára. RDL. I, 111). Egy másik, 1638-ból való divisionalis levél szintén megőrizte a névutónak ezt a régiségben is viszonylag ritka alakját. Íme: „...az údeoteol *foquant* az mit az tutrix az fiara Nagy Andrasra keolteott uolna ez Ideiglen arrol az fiaual szamot akarna uetnj . . .” (i. h. I, 115). E két újabb, XVII. századi előfordulás a *foqvánt* földrajzi jelentkezésére nézve a magyar nyelvterület keleti feléről származó érdekes bizonyíték.

Magára a *foqvánt* névutói alakváltozat keletkezésére nézve KLEMM úgy vélekedik, hogy ez a *foqván* „föls -t rag”-gal megtoldott alakja lehet. KLEMM vele egy sorban említi még az *erossent*, *izünt*, *nyilvabant* és *nyomont* példát (i. m. 214). Újabbban MARTINKÓ ANDRÁS a *tüstént* határozószó magyarázata hapésán a *foqvánt*-ról azt tartja, hogy ez egy olyan széles körű analógiás sor egyik tagja, melyben egyaránt szerepelnek igei és névszói eredetű alakok. MARTINKÓNAK KLEMM nyomán idézett példái ezek: *megént*, *szerént*, *imént*, *képesént*, *erössent*, *menten*, *folyton*, *rögtön*, *foqvánt* (MNy. XLIX, 477). Magam azonban nem tartok lehetetlennek egy másik eredeztetést sem. BUDENZ JÓZSEFNEK és GYARMATHI SÁMUELNEK a *futvást*-féle deverbális névszói származékokról vallott nézetét egybekapcsolva, SIMONYI a *futvást* formát a *futást* × *foqván* alakkeveredés eredményének tartotta (TMNy. 514—5). Szerintem, ha bebizonyosodik, hogy a ma még csak XVII. század közepe tájáról adatolható *foqvást* alakváltozat (l. NySz., EtSz.) a XVI. században is elég széles körű használatú volt, némi valószínűséggel a *foqvánt* is a *foqvást* × *foqván* alakkeveredés eredményének tekinthető. Ezt a kolozsvári adatok esetében annál is inkább feltehetjük, mert a *foqvást* alak Haller János és Mikes Kelemen tanúsága (NySz.) szerint Erdélyben a XVII. században feltétlenül használatos volt, s így a század közepéről való kolozsvári *foqvánt* forma ilyen alakkeveredéssel is keletkezhetett. Természetesen lehetséges az is, hogy a nyelvterület egyik pontján „föls rag”-halmozással, másutt analógiás hatásra, némelyütt meg alakkeveredéssel útton vagy akár együttes hatás eredményeként keletkezett a címszóbeli névutó-alakváltozat.

E lehetőség felvetése után sem lehet kétséges, hogy a *foqvánt* névutó életére, földrajzi elterjedésére, sőt — látnivalóan — végleges eredeztetésére nézve is az ezután megvallatandó levéltári és esetleg nyomtatott forrásokból még föls számú érdekes adat kerülhet majd elő.

SZABÓ T. ATTILA

Okád, ökredezik, bokátol. I. Az *okád* a MUSz. szerint finnugor eredetű szó. Az egyezést igazoló osztják és vogul példák (osztj. B. *ögat* 'auswerfen, ausspeien, erbrechen' stb.) hangtani nehézségeit maga BUDENZ is szóvá tette, megjegyezve róluk, hogy ezek „magyar másául nem *ok-*, hanem *ot*-féle alakot kellene várnunk. . .” (uo.). Az NyH.⁷ — nyilván alapos mérlegelés és megfontolás után — ezt a szöfejtést nem közli. A SzófSz. sem fogadja el finnugor származtatását, s ismeretlen eredetűnek minősíti.

Az NyH.⁷ mellőzése, valamint a SzófSz. visszautasító álláspontja arról tanúskodik, hogy az *okád* finnugor eredeztetésének alapja meglehetősen ingatag. Véleményem szerint helyesebbnek látszik belső teremtésűnek, hangutánzó szónak tekinteni, minthogy a szó egész hangteste (a -d-t természetesen nem számítva) a hányással járó hangbenyomás kifejezője. Az *okád* hangutánzó volta mellé ma hangfestő jelleg is társul, mivel nemcsak a hányással együtt járó hangnak a képzete játszik benne szerepet, hanem a cselekvés

is, vagy talán inkább a cselekvése, a mozgása a fő szerep. Hangfestő jellegét elismerni látszik BENKŐ LORÁNDnak egy, többek között erre a szóra is vonatkozó általános megjegyzése (MNY. L, 257). Az elmondottakat tekintetbe véve az *okád* igét a hangutánzó és hangfestő szóknak abba az átmeneti csoportjába kell sorolnunk, amelynek tagjai BENKŐ szerint „legalább annyira hangutánzók, mint hangfestők”. Ilyenek például a *lehel*, *viháncol*, *részál* (uo.). Minden bizonytalansággal hangutánzó szók — és a magyar *okád*-tól függetlenül alakultak — a MUSz.-ban felsorolt rokon nyelvi megfelelőik is.

A hangutánzó és hangfestő igék alakutani sajátosságainak megfelelően az *okád* szóvégi mássalhangzója, a *-d* egyszerű gyakorító igeképző. Az *okád* képzésmódjáról szólva nem hagyhatjuk figyelmen kívül SÁMSON EDGÁR idevágó megjegyzését. Szerinte az *okád* nem képzett ige, mert *-ád* képzős gyakorító igéink nincsenek (EgyszGy. 54). SÁMSON okfejtését helyesnek tarthatjuk, a belőle levont következtetéssel azonban nem értünk egyet. Az *okád* ugyanis képzett szó, de nem *-ád*, hanem *-d* képzős. Bár a hangutánzó és hangfestő igék esetében nehéz — és nem is tanácsos — a szó hangtestét töre és képzőre osztani, az *okád*-ról mégis megállapíthatjuk, hogy benne az *á* a *tőhöz* tartozik, és nem túlzás annak az állítása sem, hogy éppen ez az *á* játssza benne a fő szerepet, mivel a hányással együttjáró erős szájeltátást az *á* fejezi ki. Az *okád* ilyen természetű (*oká-d*) képzésmódjáról tanúskodik az *okázik* 'ua.' (kalotaszegi tájszó, saját gyűjtésemből) is. Ez nyilván ugyanannak a hangutánzó tőnek *-z* képzős változata, vagy esetleg az *okád*-tól teljesen független *-z* képzős alakulás. Az *okád* szófejtésére éppen ez az ige adta az ötletet.

Az *okád* régi képzés lehet. Korai előfordulása (a XV. század első fele: SzófSz.) tanúskodik erről, valamint az a körülmény, hogy *-d* képző csak régebbi hangutánzó és hangfestő igékben szerepel: ÓMS.: *sepedyk*, 1550: *el tikkadtak* stb. (vö. BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete. 1958. 27).

2. Összefüggésbe hozható az *okád* igével az *ökrendik* 'a gyomorból feltolul az étel, felbőfög' (BALASSA) és társai: *ökrendezik* 'ua.' (BALASSA); *ökröndözik*, *öklöndözik*, *ükröndözik* 'hányásingerrel, hányásgörcsrel járó hangot ad, hányhatnék' (SzamSz.); *ökrödik*, *ükrödik* 'ructo; rülpsen, aufstossen' (NySz.); *üklöldik* 'ökrendez, hányhatnék' (MTsz.); *öklöldik* 'hányást érez' (BALASSA). Igaz, e szóknak van olyan, figyelmen kívül nem hagyható etimológiája, amely tagadja ezt a kapcsolatot, a kapcsolat-teremtéssel való próbálkozás azonban így sem fölösleges, hiszen ha ez cáfolatául nem is szolgálhat az elhangzott szófejtésnek, vele egyértékűnek talán elfogadható. GOMBOCZ ZOLTÁN (MNY. III, 310) az *ökrend*, *öklend* igét azonosítja az *öklend*, *ökrénd* 'pungo; stossen, stechen' (NySz.) szóval, mondván, hogy az *ökrénd*, *aufstossen*, *rülpsen* jelentése másodlagos fejlemény az eredeti 'stossen, stechen'-ből. Ha az *ökrénd* igét és társait elszigetelten szemléljük, szinte magától kínálkozik ez a magyarázat. Ha azonban jelentése és hangalakja alapján az *okád* igéhez társítjuk, akkor az *ökrénd* esetében is számolhatunk a hangutánzó-hangfestő eredettel. Ezt a társítást a jelentésbeli hasonlóság mellett főleg az a körülmény teszi lehetővé, hogy az *okád*-nak az *ökrénd* hangalakjához jobban hasonló *ikrándik*, *okrándik* 'rázkódik (pl. féltében vagy undorodástól); irtózik, undorodik' (MTsz.) alakváltozata is van.

Az *okád* és *ökrénd* föltehetőleg alakpár (vö. pl. *dobban* : *döbben*, *tompa* : *tömpe*). A kettő jelentése között megvan az az árnyalatbeli különbség, amely az alakpárok palatalis és velaris hangrendű tagjai között eléggé általános, az tudniillik, hogy a velaris rendszerint valamivel erőteljesebb, inkább megvalósult cselekvést fejez ki, mint a palatalis hangrendű változat. A jelentésbeli kapcsolat mellett az alakbeli összefüggést az teszi nyilvánvalóvá, hogy az *okád* változatai között is van olyan, amelynek hangtestében *r* mássalhangzó és *-nd* képző található (*ikránd*, *okránd*), és az *ökrénd* változatai között is van olyan, amelyben nincs *r*, és nem *-nd* képzős. *-löd* képzősnek elemezve ilyen az *üklöldik* (képzésmódjára nézve vö. *sürgöldök*). Feltehetőleg mindegyik esetben az *r* nélküli

változat az eredetibb, az *r* utólag került be a szó hangtestébe (vö. pl. *csoszog* > *csorszog* 'ua.': MTsz.).

Az *okád* és *ökrend* kapcsolatának a hangsúlyozása nem feltétlenül jelenti azt, hogy egyiket a másikból hangrendi átcsapással eredeztetjük. Hangutánzó és hangfestő szavak tárgyalásában még az egymással egészen összefüggő változatok esetében sem volna helyes eljárás ez (vö. BENKŐ: MNy. L, 259–60). Jelentésbeli és alakbeli vonatkozásuk szerint összefüggő szavak ezek, eredetük szerint azonban egymástól független alakulások.

3. Jelentésbeli és talán alaktani szempontból is az előbb említett szavak csoportjába tartoznak: *bokától* 'ökredezik' (kalotaszegi tájszó, saját gyűjtésemből); *bokácsol* 'köhög' (MTsz.); *bokákol* 1. 'ökredezik, hányási ingertől hákog' és 2. 'fulladozik' (MTsz.); *bökög* 'ructo; rüpsen' (NySz.); *bökékel* 'ökredezik, hányási ingertől hákog' (MTsz.); *bököröl* 'bőfög' (MTsz.); *bökörödzik* 'rüpsen' (1. az EtSz. *bőfög* címszava alatt); *felbökked* ~ *felbekked* 'bökkenve fölmozdul (az étel a gyomorból)'; *kibekked* 'ua.': *Kibekkedem* *miatta* 'undorodom, émelyeg a gyomrom' (MTsz.).

A felsorolt igék közül a velaris és palatalis hangrendűek összefüggése olyan természetű lehet, mint az *okád*-é és *ökrendik*-é. Az *okád* és *bokától* csoportja között pedig valószínűleg olyan kapcsolat van, mint az osztódásos ikerszavak tagjai között (vö. pl. *Andi-Bandi*, *ugra-bugra*; 1. PAIS: MNy. XLVII, 146–8), vagyis a *boká-tól* (képzésmódjára nézve vö. *farítól* 'farával ide vagy oda fordul, oldalvást hátrál' MTsz.), *boká-kol*, *boká-csol* ikerítés útján létrejött változata az *oká-d*, *oká-z* igéknek, ugyanígy a *böké-kel* és társai is az *ökre-nd*-féléknek. Ugyanazzal az alakulásmóddal van dolgunk, mint amellyel BENKŐ a *pássadoz* 'ásító' (<**ássadoz* <**ásadoz*) igét az *ásít*-ből eredezteti (MNy. L, 269). Hasonló ezekhez az *iz-bíz* > *büz* ikerszó kialakulása is (Mészöly: Pais-Eml. 355).

SZABÓ ZOLTÁN

NYELVMŰVELÉS

A névutós szerkezetek rövidítéséről

1. A közelmúltban hosszasan foglalkoztam a mondatban együtt használt mellérendelt vagy értelmezős szerkezetbeli összetett és toldalékos szóalakokban ma is elő-előforduló *m o r f é m a - e l h a g y á s* különféle típusaival (Nyr. LXXXI, 297–306). Az alábbiakban a hasonló viszonyú, párhuzamos névutós szerkezetek megfelelő rövidítésmódjait szeretném sorra venni. Kétségtelen ugyan, hogy az alábbi mondatalkantani lehetőségek egyike-másika csak afféle periférikus eleme nyelvtani rendszerünknek, s épp ezért a nyelvművelési szempontból való helyes mérlegelés sem mindig lendít sokat a nyelvhasználat egészén; mégis hasznosnak tartom ez anyag megvitatását is. Egyrészt tudniillik így több stílus-zökkenő helyes elhárításának megbeszélésére keríthetünk majd sort; másrészt a finomságok módot adhatnak sajátos nyelvtani rendszerünk néhány kevésbé ismert jellegzetességének, összefüggésének megvilágítására is. — Írásom a készülő leíró nyelvtan mellékterméke, s felfogása összhangban van e könyvnek a névutók szófajáról szóló, a Magyar Nyelv és Irod. Tanítása I/2, 15–9 nemrég közzétett mutatványával, mely túlnyomó részben TEMESI MIHÁLY munkája. — Ahol alább nem saját adatgyűjtésemből, hanem a nyelvtanéból idézek, ott * jelet teszek a példa mellé.

2. A) A névutó rag- vagy utótagszerű — BÁRCZI GÉZA szavával: álszói — szerepéből következik, hogy az ismétlődő névutót is csak az utolsó névszóitag után kell okvetlen kitennünk; hiszen a közös raggal, utótaggal is gyakran teszünk így: *egy*

s másban; *könyv- és folyóiratkiadás*. Egyszerű mellérendelésben — főként több tag esetén — szinte ez a szokásosabb szerkesztés: „Majd hallotok — *Vérbűn, erőszak*, természetellen — *Dolgok*, nem is vélt *gyilkolás, kivégzés*, — Ravasz, de kényszerült *ölés felől*” (Arany Hamlet-fordításában: ÖM. [Ráth-kiadás] VI, 313); „[A gyermekek néha] éppen azokkal nem törődnek, akik *a hazán és emberiségén belül legközelebb állnak hozzájuk*” (Szabad Nép 1956. aug. 23. 2); „amit ott *kocsistul, lovastul egy ütt* mutattak” (Bernáth Aurél: Így éltünk P. [1958-i kiadás] 140). — Az -i képzős, úgynevezett névutó-melléknév ugyanígy marad el: „Ők [ti.: a legény anyja és leánytestvére] szinte *szokások és szenvedélyek fölöttiek*” (Szabó Pál: Nyugt. élet III, 187); „Eötvös... sályi *tartózkodása alatti és körüli* művei... mutatják a ... korhangulatot” (ItK. 1958: 63).

A névutó céltalan megisméltése ilyenkor kellemetlen terjengősségnek tetszhet: „Egy *káplár közt*, meg egy *kapitány közt* nagyobb a távolság” (Szabó Pál i. m. 49). Viszont másfelől épp ezért művészi stílusesszékévé is válhat a névutóhalmozás a céltudatos versíró tollán: „*nyáron át és télen át — nádon át és éren át*, — szálltam a vasúton” (Babits: Szerenád: ÖV. [Athenaeum kiadás, év nélkül] 110).

Értelemes szerkezetben jóval ritkább az egyszerűsítés, s ezért csak a kissé sietős beszédbe való: „Az uram bement... Gyulára. *Amiatt az új hivatala — a számvevőség miatt*” (Németh László: Tört. drámák II, 200; itt az is keltette az egyik miatt elhagyását, hogy még az *amiatt* szóban is előfordult).

Mondanom sem kell, hogy ha efféle szerkezetek első névszóinak közös összetételi utótagját elhagyjuk, akkor a hozzájuk tartozó közös névutót is szükségképp csak akkor használhatjuk, mikor végül ezt az utótagot megnevezzük: „*alap-, közép- és felsőfok előtt*”.

Figyelésmre méltó, hogy ha a közös névutóval összefogott szerkezetek tagjai egyenként más-más mondatbeli szavakhoz tartoznak, tehát egymással csak bonyolultabb, illetőleg távolabbi viszonyban vannak, akkor a rövidítést meglepőnek, különösen tömörítő stilisztikai eljárásnak érezzük: „*Franciaország vonatok, Párizs metró és busz nélkül*” (Népszabadság 1957. ápr. 18. 1; egy sztrájkhír címe). A múlt század átlagos irodalmi nyelvhasználatában a tömörségre törekvés túlzó divata miatt viszonylag többször akadunk ilyenféle meglepő szerkesztésre: „*csodálkozunk, ha az irodalom elválik az élettől, ha azt nem gazdagítja eléggé gazdagságához —, nem szépíti erejéhez képest?*” (Czuczor: Nepos [Schedel 1841-i kiadása] XIV; a gondolatjel alighanem a szerkezet befejezetlenségére utal); „*Ilyet fel is tenni egy tizenhét esztendő lányka's még e' felett menyasszony felől*” (Fáy: Aurora 1835: 187).

Ha a főnévi mutató névmási jelző után határozott névelő is következik, akkor a névutót — mint ismeretes — meg kell ismételnünk, bármilyen nehézkes tőle e mondat: „*Ez alatt a hőmérséklet alatt*... a cseppfolyós gázok felhasználására épített eljárások... hatástalanok maradnak” (Term. és Társ. 1956: 412). A beszélt nyelv ugyan rendesen így mondja, de a tudományos szaknyelvek szívesen élnek a névelő nélküli, tömörebb megoldással is: *e hőmérséklet alatt*. (Vö. legutóbb: Magyar Nyelvhelyesség 208—9; Nyr. LXXXI, 368.)

B) Az összetételek közös előtagja azonban tudvalevőleg szintén elmarad néha: „*az igeképzés és -ragozás*”. Ehhez hasonlóan előfordulhat mármost, hogy a névutós szerkezetben is csak az első névutó előtt tesszük ki a közös névszót: „*melly mellett és ellen* annyit lehet szólni” (Jósika: Regényes képz. [1854.] I, 73); „*a sajtó — az iskola és a rádió mellett*, sokszor *előtt* — a nyelvművelés legfontosabb területe” (Lőrincze Lajos, I. Magyar Nyelvhelyesség VII); „[A zene hangjai] olajosan tekeregnek *egy más fölé és alá*” (Bernáth Aurél: i. h. 135). Érdekes, hogy mint az összetételekben, úgy a névutós szerkezetekben is eléggé ritka ez a rövidítés-fajta.

C) Az A) csoportbeli tömörítésnek van egy igen-igen veszélyes változata, amelyet egyeztetési zökkenői miatt külön kell vizsgálnunk. Ismeretes, hogy a személyes névmás névutós szerkezeteiként — úgynevezett kiegészüléssel, suppletivizmussal — a megfelelő személyragos határozószók illeszkedtek be a magyar névmási alakrendszerbe; s így könnyen előfordul, hogy egyrészt teljes névutós szerkezet és mellérendelt személyragos határozószó (pl. *anyád előtt* és *[én]elöttem*), másrészt eltérő személyragos, mellérendelt, névmási szerepű határozószók (pl. *[én]elöttem* és *[te]elötted*) tömörítésére szeretne valaki módot keríteni.

Bizony bármennyire nem akarjuk is üldözni a nyelvünkben lehetséges tömörebb szerkesztésmódokat, a felesleges egyeztetésű rövidítést nem tarthatjuk jobbnak kellemetlen hangulatú szükségmegoldásnál. A nyelvújítás furcsa nyelvtani „kocsintásai” közt persze ez sem lep meg: „[Az anya] hosszasan előadá a *Pazariné* ’s közte viszonyokat” (Kovács Pál: *Aurora* 1835: 33); „mit egyesek *atyja*-, *bátyja*-'s ellene vétettek” (Jósika: *Csehek* [1839.] I, 46—7; a kötőjel nyilván megint csak az *atyja*, *bátyja* kezdetű szerkezet csonkaságára akar utalni). A mai művelt nyelvhasználatba azonban nem nagyon illik ez a forma: „*Maguk* meg *énközöttem* nem lehet szó érzésről” (Shaw—Mészöly Dezső: *Pygmalion* 76; műveletlen beszédű szereplő ajkára adva, tehát a nyelvi jellemzésben felhasználható stíluseszközként); „a vontató *legény* s *közte* [értsd: Petőfi között] csak annyi volt a különbség, hogy a *legény* hajót vontatott, . . . ő pedig könyveket forgatott” (Illyés: *Petőfi*³ 48; ez az igényes stíluskörnyezetben szerintem egy kissé groteszk forma).

Gondos, természetes irodalmi szövegezésben — sajnos — vállalnunk kell a kétféle végzetű szóalak egyhangúságát: „Béke nyugalomával hordozza tekeit az ágyú. — A holló bátran siet el fészkebe, s *fölöttök* — És Eger *orma fölött* nem fél költözni az esztrag” (Vörösmarty: *Eger*: ÖM. II, 327); „Ne vond föl *közted* és *más közt* a hidat” (Petőfi: *Egy könyvtáros emlékkönyvébe*: ÖM. III, 9)*; „*Köztem* s *közte* . . . — Tart a háború” (uo.: *Barátimhoz*: uo. I, 38); „Most is csupán Felséged áll *közötte* — S a nagy *harag között*” (Arany i. m. VI, 229); „Oh, lépj *közéje* s *vívó lelke közze*” (uo. 235); „A *néném közt* és *közöttem* nincs sok [kor]különbség” (uo.: *Chinai dalok*: [új, akadémiai kiadású] ÖM. VI, 189); „*Között* s a *tűkör között ott vannak*” (Aragon—Gereblyés: *Nagyvilág* 1958/9. 1269); „lehetek kifogásai *ellenem* és a mi *familiánk ellen*” (Hunyadi Sándor: *A vörösl. ház* [1958.] 120); stb.

D) Végül még azt említem meg, hogy néha sietős fogalmazásban — igen-igen szórványosan — egyetlen névutós szerkezet névutóját is elhagyjuk, ha jelentését tapadással ráérthetjük a névszóra. Erre azonban — érthető — csak a *ragos névszóval* járó névutók közt akadt példám: „rekkenő a hőség — az *én mérsékletemhez*” (ti.: képest; Arany *Hamlet*-fordításában: ÖM. [Ráth kiadás] VI, 297); „Te csak egy fiú vagy *hosszám*” (Tersánszky: *Kakuk Marei* ifj. [Olesó Ktár. 1957.] 145); „A lefolyt nyolc *éven* igen összeszoktunk” (értsd: éven át; Gárdonyi: *Láth. ember*⁶ 10). Történetileg azonban egyik példát sem tekinteném okvetlenül rövidülésnek. — Általában persze ezt a rövidítésmódot sem ajánlhatjuk.

TOMPA JÓZSEF

Turista

1. A *turista* szóval némi baj van. A szó hangalakját a németből kaptuk, latinositva a képzőt (vö. GYALMOS JÁNOS, *Latin eredetű képzőink* 3): *Tourist* 'Vergnügungsreisender; Ausflügler; Wanderer' (Sprach-Brockhaus). Régebben csupán 'hegymászó; nehéz utakra sportból vállalkozó' jelentése volt nyelvünkben. TOLNAI VILMOS *Magyarító Szótára* (1928.) három szóval ajánlja „elkerülni” ezt az idegen szót. A javasolt magyarítások: 1. *turista* [?!]; 2. *gyalogutazó*; 3. *gyalogló*. A 2. számú magyarítás nem adja vissza pontosan

a *turista* fogalmát. Aki gyalog utazik, az nem okvetlenül sportból — tehát önzetlenül, kedvtelésből, testedzés, üdülés, természet-élvezés céljából utazik. Inkább kényszerből. (A kényszerű gyaloglást nyelvünk humora pejoratíven *kutyagolás*-nak is nevezi.) A vándor nem turista... Gondoljunk a kurucok bujdosóira! Örültek volna a szekérnek, de még arra sem mertek mindig fölkérezkedni. Mikes *zarándokság*-nak nevezi az egész földi életet. Vagy gondoljunk Petőfire: Debrecenből Pestre való *gyalogutazás*-a nem azonosítható a *turista* fogalmával. József Attila nem *turistáskodás*-ból gyalogolt be Makóról Szegedre Juhász Gyulához, hanem azért, mert nem volt pénze vonatra. A *gyalogló* viszont nem öleli föl a *turista* összes jelentését, amik közé elsősorban beletartozik a 'hegymászó'. Aki városban gyalogol, az még nem turista.

Aránylag nem rossz HOROVITZ JENŐ (Idegen szavak magyarázata. 1936.) értelmezése, bár a lényeges 'hegymászás; nehéz terepen való sportszerű gyaloglás' jelentést nem adja. HOROVITZ magyarázata: 'kedvtelésből gyalog utazó; kiránduló'. Az utazásra való utalás kissé szintén eltér a *turista* lényegétől: a turista nem utazik, csak kirándul, és célja nem a végcél elérése, hanem maga a kellemes, noha esetleg fárasztó helyváltoztatás.

Szabatosabb CSORBA FERENC (Idegen szavaink. 1930.) definíciója: *turista* 'sportszerű gyalog kiránduló; hegymászó'.

2. A *turista* szóval a baj ott keletkezett, mikor új jelentésben is kezdték használni. Ezt az állapotot tükrözi BAKOS FERENC Idegen Szavak Szótára (1957.): 1. 'természetjáró; kiránduló'; 2. (újabb használatban) 'külföldre látogató; utazgató személy'. Az új jelentés a régivel nem fér össze. A 'kéjutazó' jelentésű *turista* kétségtelenül francia értelmezés nyelvünkben. Esetleg német közvetítéssel. (A *kéjutazó*-ra még visszatérünk.) A francia *touriste* alapszava ebben a jelentésben nem közvetlenül a görög-latin eredetű *tour* 'fordulás, fordulat, helyváltoztatás'. A francia *touriste* angolból vett kölcsönszó (DAUZAT). Eredetije az angol *tourist* 'utazó, kiránduló' (CHAMBERS, Oxford), amely ilyen értelemben ment át a franciába (1818.). Eredetileg csak az angol kontinens-utazót nevezték *touriste* névvel a franciák! Nem érdektelen, hogy a francia Akadémia szótárában a *touriste* szó kapcsán a 'hegymászás; sportszerű helyváltoztatás' jelentés föl sem merül. A *touriste* csupán 'kedvtelésből utazó': 'celui qui voyage en amateur'. OTTO SARRAZIN német Verdeutschungswörterbuchja (1906.) ezzel szemben három-, sőt négyfajta jelentését ismeri a franciából átvett *Tourist* szónak: 'Vergnügungsreisender' [ennek tükörszava a *kéjutazó*]; Reischer; Fussgänger; Wanderer; Bergsteiger; Besuchsfahrer; Reiseschriftsteller' [!].

Nálunk is újabban az 'utazó' jelentés kezd előtérbe jutni, a „turistáskodó” turista háttérbe szorulásával. A Magyar Nemzet 1958. szeptember 13-i számában, az 5. lapon olvassuk, hogy „Svéd idegenforgalmi delegáció jött Magyarországra. A delegáció tagjai megtekintették Budapest szállodáit, gyógyfürdőit és idegenforgalmi nevezetességeit, a balatonfüredi és hévízi gyógyintézményeket és a Balaton szállodáit.” Csupa olyan intézmény és hely, amikhez semmi köze nincs a sportoló, erő kifejtést követelő turisztikának, turistaságnak. Volt 1935-ig egy folyóiratunk, ezzel a címmel: „*Turistaság* és Alpinizmus”: ebben nyilvánvalóan nem esett szó a budapesti fürdők vidéki vagy külföldi látogatóiról. A gyógyulást kereső reumás nem turista! Esetleg alig áll a lábán... Mégis így fejezi be cikkét a Magyar Nemzet: „Remélik, hogy a jövő évben nagyobb számban jönnek majd Magyarországra svéd *turisták* és gyógyulni szándékozók.”

A cikkíró a *turista* szót használja, mert nem tud helyette jobbat mondani. A *kéjutazó* komikusan hatna. Megköszöni, akitől netán megkérdik: „Ön mint *kéjutazó* tartózkodik Budapesten?” A *kéj*, a nyelvújítási *kéjhölgy* (1833.) megjelöléssel kapcsolatban, nem tartozik a rokonszenves szavak közé. Választékos akar lenni, de voltaképpen leplezetlenül, nyersen utal a mondanivalójára. El is avult. Ma már *kéj*lak-ról sem zengenek a költők.

3. Úgy látszik, bele kell törödnünk abba, hogy a *turista* kétféle értelemben él mai nyelvünkben: 'hegymászó' és 'kedvtelésből, tanulmány, világlátás céljából utazó'. Az *utazó* szintén alkalmatlan volna a *turista* 'utazó' értelemben vett megjelölésére, mert az *utazó* a *kereskedelmi utazó* jelentését vette föl (vulgo *vigéc* is volt a neve), és ez a jelentés az intézmény megszűnésével sem szűnt meg. Egyébként az *utazó* még egy jelentésre van lefoglalva: 'tudományos célból utazó; fölfedező utazó; földrajzi utazó'. Ilyen értelemben szerepel ma is például az *afrikai utazó*, aki nem „kéjutazó”, hanem kutató.

Mondjunk *utas-t turista* helyett? Az *utas* tágabb fogalom. Jelentheti például a csillaghegyi vonaton utazókat is, akik ezen minőségükben még nem utazó-turisták. A világgjáró — valamikor angol szóval, némi humorral: *globe-trotter* — nem alkalmazható a csupán Svájcba utazókra . . . Egy legújabb útleírásban (Tolnai Gábor: Római mozaik: Magyar Nemzet 1958. szept. 24.) autón utazókat jelent a *turista*: „Mögöttem a parkirozó helyen gyakorta állnak meg elegáns autók; külföldiek, nyugati *turisták* szállnak ki belőlük.”

A *turista* szónak két rokonáról még nem emlékeztünk meg. Az egyik a *túra*, a másik a *turista-osztály*. A *túra* sportkifejezés. A *turista* első jelentésével függ össze. A *túra*, *hegyi túra*, *nagy túrákat tesz*: a sportszerű gyaloglás körébe tartoznak. Mondják autóval kapcsolatban is: *autó-túra* — nagyobb, nehezebb, sportszerű autókirándulás. A *turista-osztály* tengeri hajókon van, és a *turista* utazási részlegébe tartozik. Jelenti az egyszerűbb, olcsó hajó-osztályt, mintegy a sportolók kisebb igényeire utalva . . . A német *Touristen-Klasse* átvétele.

A Galya-tetőn van a bentlakók számára szolgáló nagy-éttermen kívül egy alagsori *turista-étterem* is a „látogatók, vendégek” részére.

A kétféle *turista* kettéválasztása jelenleg megoldhatatlannak látszik. Lehet, hogy egyszer megoldódik magától. A „nyelvatológiás” helyzet (vö. NyK. LIII, 94) egyébként nagyobb bajt nem okoz, csak időnként bántja nyelvérzékünket. De még mindig enyhébb ez a helyzet, mint amilyen a sokjelentéses angol nyelvben gyakran előfordul, ahol egy találmányra szótárból választott szó, a *mush* a következő jelentésekkel bír (ОРСЗÁГН): 'pép, kukoricamálé; ostoba beszéd; sercegés a rádióban; esernyő; utazás kutyaszánkón'.

ZOLNAI BÉLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből

Az itt első ízben kiadásra kerülő kézirat, Szentbenedeki Mihály szakácskönyve Miskolczi Csulyak István másolatában, „Diarium apodemicum” című kéziratában maradt fenn (Széchényi Könyvtár Oct. Lat. 656). Miskolczi Csulyak István (1575—1645.) liszcai pap emberi egyéniségére jellemző, hogy élete egyetlen fontosabb eseményét sem mulasztotta el feljegyezni. Leírta beszédeit, utazásáról részletes naplót hagyott hátra, lemásolta saját és mások hozzá írt leveleit, összeállította könyvtára jegyzékét, számontartotta egyházközelete anyagi járandóságait. Ez az érdeklődés ösztönözhetette az 1601-ben még fiatal diákot arra, hogy lemásolja Szentbenedeki Mihálynak, Thököly Sebestyén szakácsának szakácskönyvét tanulmányútja megkezdése előtt.

Szentbenedeki Mihály szakácskönyve is jól érzékelteti a barokk színpompás világát. Olvasása közben nem véletlenül jut eszünkbe egy-egy gyümölcsökkel és szárnyasokkal gazdagon megrakott barokk csendélet emléke. „Szarvaskappan”-receptje például előírja, hogy a kappant úgy főzzék, hogy asztalra adáskor fejét és szárnyát

tartsa fel, de megszabja a sáskörítést is. Több helyen még azt is olvashatjuk, hogy milyen kis fahídra kell felrakni a sültet, hogy szebben hasson, másutt a mandulasajt aranyozásáról van szó. Thököly Sebestyén barokk udvarának fénye ragyog ki ezekből a sorokból. Csulyak István a szakácskönyv és minden recept címét piros tintával írta meg. A szöveget betűhíven, a kézirat helyesírási sajátosságait megőrizve adom. A szerző által kihúzott szavak jegyzetben, zárójelben közölve találhatóak. A kézirat végén a szerző egyik leszármazottjának következő bejegyzése olvasható: „Ezen Szakács könyvet köz érdekűvé tétel véget fel küldöttem másolatban Jókai Mór tudós Urnak. 1860 évben Aug 7én Miskólczy Károly”.

Íme a kézirat teljes szövege:

Magyar étkeknek főzése, Thököli
Sebastien Uram ó Nagysága Szakacha,
Szent Benedeki Mihaly által. 1601.
X. Augusti Kesmarokon.

1. Eles lével tik fi.

Téj szalonnát fel kwlön fazekchaban tizta vizben, azt föld erőssen: az utan az tik fiat vagd fel, ted fel az szalonna levében az szalonnaival eggwt: hogj meg abarlod metéld vekonian az szalonnát: vagdalj bele hagjmát, tarkont egészen, es két vajj harom lé moniát, azokat föld eggiwt, lásd meg az savát, hogj meg akarod borsolni először eczetesd meg, az utan borsold, safranosd giömbérezd¹ megh.

2. Halat eles lével alab no 26.

Az megh vagdalt veres hagjmát erőssen föld: hogj meg fő az utan ragd belé az halat, tölch eczetet belé: forrazd fel: ha elege az eczet benne lásd meg: az utan tölch mézet belé, borsold safranosd es giömbérezd meg: de az bors jól meg érezzék: ugi azért hogj az eczetet se az bors, se az sava, se az méz felwl ne haladgia.

[A 351.^v vége]

3. Spéckel való baránj, avagj Lud hus.

Abarold meg az husat, tégi belé szalonnát, had egi kevéssé főni, az utan vagdald meg az hagjmat szalonnaival eggwt.² feir czipoval, zöld petreselemmel eggwt: hogi fel vagdalod vesd belé, had eggwt főni: hogi fel akarod adni chac ackor borsold és safranosd meg. Bors safrani giömbér kel bele. Ha idején meg borsolod, az safrantul meg keseredik.

4. Töröt lével valo tik vagi Lud.

Az hust ted fel hagmával es petreselem giwkérrel eggwt: hogi meg fő az hagjma es petreselem, aprich feir czipót beleie; hogj azis meg fő, szed ki az husát az levéből: az levét szwrd által az szitan: az husát ismet abarolvan ragd az levében: föld ujonnan, az savát lasd meg, felettéb meg ne sozd, mert magatolis meg sozodik: mikor fel akarod adni borsold es safranosd meg: Bors, safrani, giömbér kel belé. Ha igen meg borsolod, nem jo,³ mert ha kevéssé lesz borsosis, es kevéssé ál, igen által hattia az bors.

5. Fekete lével niulat.

Vagdald fel az niulat, mosd meg eczetben mikor szép uý, ha régi hát vizben, tégi fel vérrel eczettel, vizet es bortis tölch hozza, aprich fekete kenieret belé, azt föld eggwt: hogi meg akarod abarolni szed ki az husát: az levét szítán szwrd által: az husát szépen tiztogasd meg es ugi ragd ismet az levében, had főiön: vagdalj hagjmát belé, ranch

¹ Először *giömbéresd*-nek írva.

² *Szalonnaival (eggwt)h.*

³ *jo. (ha).*

meg szalonna zirban, tégi mézet bele; az sava jól legien, az eczetie czipős legien es ugi borsold meg: Bors, egi kis safránj színért, szekfű kel belé: ezeket had benne kevesse főni, es ugi ad fel. [A 352.^r vége]

6. Gjúmölchös lével valo kappan.

Sűsd meg az igen szép kővér kappant szép pirossan, de el ne szárazd es illien modon chinalj ala levet. Végj anni bort menit itelsz elegnec egi kappan ala: metély czipot bele s ugi forrazd fel: az utan sűrd szitan atal; hogj az leve sűró legien: aprich bele almat hoztataban, kórtvélt széles vekonian: tégi bele tengeri es malosa, szőlőt¹ mondolaval, es ezekkel eggűt főzd: tégj bele mézetis bővön: safranj, bors, fa héj kel bele. Hogj fel adod, ted fölwl hidachkara az kappant.

7. Metélt étek. Vagj Laksaval.

Először az kappant főzd meg maga levében tizta vizben, az levét sozd meg: az utan chinalj téztát vagi hat tikmonybol azt lapichad vekonian es metéld aprora, ranch meg vaiban, s ugi ragd az kappan melle, had főjön eggűt: borsold, safraniosd, giőmberezd megh.

8. Szegfűves lével njelw vagj tik.

Főz eggűt meg fekete kenieret bort, eczetet es vért: hogj meg fő az leve sűrd altal az szitán: az nielvet vagi az kappant sűzd meg: ha nielv metéld hoztataban: ha kappan had egeszen: ted az leveben es ugi főzd eggűt: jól megmézeld: tengeri szőlőtis bőven tégi bele: az utan borsold es szekfűezd meg: tegy egi kis safrant színért bele. Az sava feljeb ne erezzéc az többinél. Az bors eczet egy arant legien: az méze egi kevesse feliebben haladgion.

9. Giőmbéres lew. [A 352.^v vége]

Metélj borban czipot, főzd erőssen, sűrd meg szita altal, tégj mézet bele, kórtvélt szélessen metélj bele: tengeri szőlőt es mandolat ves bele, mézetis hogj jó édes legien, borsold meg, safrant giőmbert tégi bele, az utannis jó modon főzd es ugj ad fel: hogj fel adod tégj sűltet rea.

10. Ris kasat gűmölchös lével.

Főzd megh először az ris kásat teiben, sozd meg hogi keménj legien: az utan egi kevesse ted ki hűlni, es igi chinalj levet rea. Végi bort, tengeri, malosa szőlőt, mandolatis tégi belé: almát metély hoztataban belé, mezetis tegi bele, es eggűt kemenien főzd s az utan borsold meg. Bors, safrany, fa héi kel belé. Hogy fel akarod adni, ragd az kasat egy széles vas fazokban, tőlch rea az levét es egy kevesse ha eggűt forralod ad fel.

11. Kappant feniű magos Lével.

Igen szép kővér kappant tőlch meg fenyű maggal: feniű magot tóry őszve vajal, es ugy ted az kappanban: az utan sűsd meg, es őntőgesd fenyű magos vajal hogj szépen sűljön, az utan igy chinaly levet neki. Az fenű magot erőssen tórd meg, tőlch bort rea, borsold meg borsal es fa hejal: az kappan szaggasd meg, ragd egy talban, tőlch rea az levét, fed be mingiart mas tallal es ugi ad fel.

12. Szarvas kappant illien modon chinaly.

Végj ag tikot vagy ag² kakast, meljet szepen melliesz meg hogj megh ne forroznad: az utan hatul eggik lábat mesd meg es ugy niuzd meg: chak az lábat szarniát es niakát had raita: az utan ahol fel meczetted vekony tővel szépen vard be: az chontiarol meteld le az husát: vagdalt őszve [A 353.^r vége] tengeri szőlővel³ kis szalonnaval, es rosmarinnal, higich meg tikmonnial, borsot, safrant, giőmbert tegi bele, es ugy⁴ az

¹ Először *mandolaval* van írva.

² Utána: *kkkas* elkenve.

³ *szőlővel (es)*.

⁴ *ugy (to)*.

torkan tólch meg az husat: az utan ted forro vizben had kemenniwljón: de keménnien ne főzd, mert meg hasad az bőrj: főzd meg pinnataban, hogy fel tarcha az feiét es az szarniát. Hogi fel adod chinaly valami sásat alaja az minemwt akarsz, edeset, borsossát.

13. Tehen hust ha akarsz vad hus modgiara főznie.

Ved az tehen husnac oldalosát es sal koncokat az meni asztaura aranzasz, avasd meg eczetben, tóry rea feniw es kómény magot es azokat hinch belé beven hogi azzék vagj két nap: az utan főzd meg ugian azon eczettel egietemben: mikor itiled hogj meg főt, szed ki, es chinaly kwlómb levet rejaja vérből eczethől es tizta borból, főzd azzalis eggwt: metély almát bővön rea; kórtvélt tengeri es malosa szőlót mondatol ves belé bőven: safranosd, bolsold, es székfűvesd meg: fa hejatis tégy belé: hogj fel adod; hincz apro confreitet rea felwl, de jol meg mézeld. Egieb féle vad hustis igy főzhez.

14. Szwrke lével Ludat igy főz.

Szép kóvér Ludat tiztich megh es vagd fel, ted fel, had főjön keménnien, az után abarold meg: más fazokban tégi fel neki hagymat bővön, hogy teli legyen az fazék, azt főzd keménnien: az utan szwrđ altal az szitan: tólch az Ludra főzd eggwt ismeg keménnien: egy keves bort töltvén köziben, tégy tengeri es malosa szőlót mézzel belé: oztan safranoszd megh es [A 353.^v vége] borsold meg: fa hejatis bővön tégy bele: ad fel, es egyel szep kóvér borju hustis igy főzhez.

15. Kappant Cheh modon.

Az szép kóvér kappant swsd meg: hogy meg swl az mint szoktác felvagdalni vágd fel: ted fel: az¹ levénc fele legyen bor, fele tehen hus leve: ranch neki hagymat bőven: tólch belé azt hogy keménnien főjön: kostold meg ha édese: ha jol meg főt borsold megh. Bors, safrany, fa héj kel bele: de az savat ne had feljeb érzeni.

16. Epikardiomot igy chinaly.

Vegy szép kóvér barany czémert, sosd es swsd meg: az után metéld le az chontyarol az hust, vagdald aprora. Az chontokat had egészen: rakd be szépen az tálban: hinch felwl az vagdalt hussal szépen; végy egy kalan tehen hus levet, iol meg borsold: öntözd véle az hust: száraz lémonyát metély szélessen, rakd felwl rea,² iros vajatis tégy felwl rea: az utan ted paras hamura talastol: más tallal fed be had izzagion magatol az utan ad fel. Szép kóvér kappantis chinalhacz igy, ha le moniád ninch, egy kis eczetet tólch belé, de ne sokat,³ chak igy hogy chipós legien.

17. Faczyan lével kappant.

Az kóvér kappant szépen swsd meg, végi hozza elégséges bort, vért, eczetet, kenieret, azokat eggwt főzd, es szwrđ meg az kappanra, tégy mezet bele tengeri es malosa szőlóvel, mandolaval, kórtvéllal főzd eggwt hogi, swrw legien az leve, borsold meg, es safranosd meg kevéssé, kenieret facháry bele béven [A 354.^r vége]

18. Malosa Lével kappant.

Az igen szép kóvér kappant swsd meg, es levet neki igy chinaly. Végy elégséges bort, abban bőven metély almat es kórtvélt virag modgiara, tengeri es malosa szőlót figevel mézzel tégy bele: azt keménnien főzd, ranch czipot koczka modon vagy szeletenként: igen el ne azzék: feniw magotis tóry bele, borsold megh. Borsot safrant, fa heatis tégi bele: kostold meg ha jo leszené. Az kappant ted talban: az utan tólch rea az levét: ed meg.

19. Töltöt nyelw.

Az nyelvet sóban addig főzd mig lagy leszen: az utan vagdald meg aprora: chinaly neki hártiát tikmonybol serpenwben: oztan takard az hartyaban: ugy ranch meg vaiban hogy piros legyen: es igy chinaly neki levet. Végy bort az menit itelsz közép talra: abban

¹ az (levélen).

² rea (e).

³ sokat, (hogy).

aprich mandolat apron: ves bele tengeri szőlőt es ugi főzd kwlón. Hogy fel akarod adni borsold meg: ves bele safrant, borsot, fa hejat es had ugi főni egi kevéssé: es ugy ónch niakon az nyelvet az talban.

20. Tik fiat pastély Lével.

Az tik fiat vízben főzd meg: tégy belé leh moniát, hogy meg abarlod hogy főjön szinten helére: forrasz ezetben egi kis vért es szwrd bor kózzé: very tikmonyat bele, tólch rea az tik fi levét, borsold megh. Bors, safrany, fa hei kel bele, de szek fw nem kel: az utan habard az twnél keménien hogy megh érjek, mézetis ves bele. Ha szwrcén akarod chinalni ne tégy vért bele.

[A 354.^v vége]

21. Kappant saák vaszonnal.

Elsőben főz savaniu kapoztat keménien, azutan abarold meg az kappant, ugy ted az kaposzta kózzé az kappant had főjön eggwt: ha nem kóvér olvasz kóvér szalonnát bele, melliet tólch az kapozta kózzé. Safrany giómbér, bors kel bele.

22. Medgies Lével Lud fiat.

Az szép kóvér lud fiat szepen swsd meg, az arolekiat penig, főzd meg soban: szed meg az medgiet az szárátul: mosd meg tizta vízben: főzd meg tizta borban: verd altal az szitan: tégy belé mézet hogy édes legyen: tegy bele borsot, safrant, székfövet fa hejat. Ha felakarod adni, előszóris az arolekot ad fel, ugi tólch reaja az levét, es az ludat felwl hidra ted.

23. Barány hus zöld sásával.

Az giermekdéd barannac első czemeret vegied, főzd megh soban, es sásat így chinaly neki. Zöld buzat tóry ószve torma levellel, zöld fokhagymával, zöldpetreselemmel: azt szépen borral eczettel, szwrd szita altal, es borsold megh. Borsot, safrant, fa hejat tégy bele, érleld twnél; tégy mezet bele hogj io edes logien, az borsais jól meg érezzek. Az husat, ted hidachkara es ugy ad fel.

24. Confusium kappanbol, beteg embernek valo.

Az kappant szepen tiztich megh, es főzd meg tehen hus leveben, hogy meg fő tórd meg réz¹ mosarban chontostol: az utan tólch rea az levét: szwrd altal szépen az szitan: tólched egi tizta vas fazekben, forrazd fel; ves bele egi tórec fa hejat, koczka modon szely kenieret ala. [A. 355^r vége]

25. Dinnye magbol téj, betegnek.

Dinnye magot tóry meg réz mosarban erőssen: az utan tizta hideg vizet tólch rea: szwrd altal az szitan; tólched tizta fazekchaban: értesd az twnél, hogy fel forjon, mind untalan keverd, hogj meg ne sugorodgiec, téby bele nád mézet hogy édes legien. Hogy fel akarod adni pirich feir kenyeret, es metéld aprora koczka modra, megh ne sozd, ad fel.

26. Eles lével, halat. Feljeb No2.

Vagdald meg az almat es hagymát, egy fazokban jól megh főzd: az halat nagioz fazokban ted: tólch az halra az levét, ezetet tólch bele: egy kichinnye forrald fel: lasd meg ha elege belé az ezet, ugi tólch bele mézet. Borsold, safranosd, giómberezd meg: kostold meg ha jo chipóse: es ugy ad fel.

27. Feir Lengiel lével valo chuka.

Az Halat szépen tiztich megh, sozd meg; hogy fel teszed ranch meg fa olayban hagymát: tólch bele had főjön véle eggwt: tólch ugy bele ezetet hogy¹¹ chipós legyen, borsold megh. Bors, giómbér kel bele. Ha fel akarod adni, kenyeret szely alaja.

28. Pontiot szekfwves Lével.

Az öreg Pontiot szepen tiztich meg: sozd meg, had állion soban: az utan ranch meg olayban szinten helére, és levet így chinaly neki. Az meg tiztitot dio belit egi mosarban

¹ hogy (c).

kemenien tórd meg, rakd egy vas fazokban; metély kenieret bele: tólch eczetet, bort rea, forrazd fel erőssen: keverd gyakorta az kalannal hogy felettéb legyen: [A 355.^v vége] hogy jol meg fő az kenier szűrd által az szitán hogy jo sűrű legyen; tégy bővön tengeri szőlőt bele: borsat, szekfwvét es minden szerszámát ad meg: elsőben forrazd fel: lasd meg ha elége az szerszám: ugy ragd oztan az rantot halat belé, főzd egy kichinnié, de ne sokaig. Ad fel.

29. Kővi halat koldus Lével.

Az meg vagdalt hagymat ranch meg fa olayban: az kővi halat ted fel kapozta leuben forrald fel: az taitékat hánd le, es ugy tólch köziben az hagymát fa olajostul: borsold meg mingyart borsal, giómberral, safrannyal: sokaig ne főzd: mert az kővi hamar meg fő. Ha fel adod elsőbe kenieret szely ala.

30. Kárazt szűrke Lével.

Metély aprora hagymát es petreselem gűkeret: főzd meg tizta vizben: hogy be teszed az kárazt az levében tólch eczetet rea: ves bele borsot giómbért, es ugy főzd erőssen: fa olaitis tólch bele: Szely kenieret ala hogy fel adod.

31. Ris kásat, Tőróc modon.

Végy ris kásat az meny szűkség, erőssen fonnyazd meg: hogy jol meg fakadoz mosd ki egy nehany vizből: vakáry rea bővön nád mézet: sozd meg: tégy tengeri szőlőtis belé io modon: tólch vaját rea es ugy ránc had. Hogy fel akarod adni vakáry rea fölwl nád mezet.

32. Mandola tej chinálás.

Az meg forrot vizet hidegich meg, oztan végy mandolát, tiztich meg szépen: keménien tórd meg réz mosarban: [A 356.^r vége] asztas egy kis feir czipót tizta vizben, es ugy tórd köziben: hogy jol leszen; tólched rea az meg hűlt vizet: es keménien verd által az szitan: tégy nád mézet bele hogy édes légyen: ugy értezd twnél. Hogy fel akarod adni pirich meg az czipót es metéld koczka modon: az tál karajat hinch meg tengeri szőlővel, de meg ne sozd, es ugy ad fel.

33. Mandola sait chinalas.

Az viza hojagát erőssen főzd meg tizta vizben: az mandolát penig tiztich meg es erőssen tórd meg: az levét penig hivich meg hogy meleg ne legyen: mondatat tőry nád mezzel egygyve: az utan szűrd meg az főt lével szita által: forrald fel de meg ne sozd. Hogy be akarod az formaban tölteni: kend meg az formát mandola olajal, hivich meg az tejet: az forma hailekat chináld be viaszal, es ugy az formával eggwt ted fővenben: eléb az tejet tólch az tálban, hogy aludgiéc meg: hogy fel akarod adni ted abban az tálban, melyben az alut tej vagyon: ha vagyon araniad fölwl aranyazd meg, es ad fel.

34. Zöld Lével harchát.

Az Halat szépen tiztich meg: sozd meg es had jo modon az soban allani, es addig igy chinaly neki levét. Borban metély czipot es főzd meg: szűrd által az szitán: az utan egy mosarban tőry meg zöld buzát, petreselem levelet: tólch eczetet rea es ugy szűrd az leve köziben; ragd ugy belé az halat: tólch mézet bele egészen hámozot almával, hogy ugy főjön. Az sava meze eczettie jo legien, [A 356.^v vége] Borsot, safrant, fa hejat tégy bele.

35. Szivot ruák.

Főzd meg az rákot, de ne sozd igen meg: az husat az heabol szed ki egészen: ragd egy tizta tálban: az heat penig el ne hánd, hanem tórd meg egy mosarban szépen: tólch rea bort es eczetet: szűrd által az szitán:¹ szely belé czipót, ismeg forrazd fel, szűrd által az szitan hogy sűrű legyen: rakd belé az tiztitot rákot: tegy belé tarkónt: főzd eggwt erőssen. Borsot, safrant, gyómbert tegy bele: az sava az eczetet felwl ne haladgya

¹ szitán (hogy sűrű legyen).

mert nem jo leszen: hanem¹ egy arant legyen mind bors, eczet, so. Ha fel akarod adni szely kenyeret alaja.

36. Töltöt rákot így chinály.

Az rákot iol meg főzd de giengén sozd meg: az felsó héjat tarch meg az ráknac: az husát tengeri szőlővel vagdald ószve aprora: Borsot, safrant, gyömbert keveset tégy bele: ranch vayan vagy fa olaiban egy kevesse: es ugy tólch meg az hejat vele. Sűsd meg pinnataban vagy serpenűben. Ad fel.

37. Szilvát mondolával es figével.

Az szilvat tizta vizben szepen mosd meg: rakd egy tizta fazékban: az fazokat tólch teli borral: erőssen főzd meg. Az szilvaival eggűt tégy fel mondat, malosa szőlőt, figét, tégy mézet bele, borsold meg. Bors, safrany, szekű, fa hej kel bele. Hogy meg fő, ted ki had hűljön meg. Hogy fel adod főlűl vakary nád mézet. [A 357^r vége.]

38. Körtvélt főve.

Az körtvélt igen szépen hamózd meg: ted fel tizta borban: tegy bele vajat, mézet, kőmény magot, es eggűt főzd vas fazekban sebes szennél: de jol rea vigiaz hogy meg ne éjjen es szépen piros legien. Hogy fel adod főlűl vakary nadmézet.

39. Megy főzés.

Az meg valogatot meggyet szed meg az száratul: mosd meg tizta vizben: czipot ranch meg koczka modon vajban neki, hogy keménj legien: az utan abban az vayban tégy meggyet: ranch meg benne: tólch bort rea: főzd keménien: tegy mézet bele: jol borsold meg: kichiny safrant de szekűvet jo modon ves bele: hogy fel akarod adni ugy ted bele az rantot kenieret. Hogy fel adod szely kenieret alaja, es főlűl tragyazd meg glömberes tragiaval.

40. Hideg tejes éték.

Az teiben vakary bővön nád mézet: very egy nehány tikmonyat bele ha bővön vagon vagy 25 nec az feiret: ha keves vagon mind szekestől vagy 14, az mi elég egi tálra: chac anni sot ves bele meni az tikmoniakat megsozza, felliebben ne erezzéc az soja: az szennél szepen habarton habard hogy meg ne sugorodgiec: ha io sűró leszen rakd ki vas kalannal az talban, de megis habarton habard, mert meg sugoroszik. Hogy immar meg aluszie hinch meg felűl tengeri szőlővel. Ad fel. [A 357^v vége].

41. Boros szerdek.

Czipot ranch meg vaiban egeszen de főlűl koczka modon metelt legien: végy vagy mas fél icze teifelt: tólch bele vagy egy meszely bort egi keves eczettel: mezetis tólch bele hogj io edes legyen: very vagy 15 tikmoniatis belé, igen giengén sozd meg: ted az tűz-höz es mind untalan habarjad migh megh nem érik. Hogy már meg érik lásd meg az szerszamat ha elége belé az so bor es méz: ha nem elég meg jobbichad hogy chipős legyen. Hogy fel akarod adni, az megh rantot egesz czipot ted az talban: es főlűl tólch ra az szerdeket.

42. Metélt tejes éték.

Az tejet forrazd meg hogy meg ne sugorodgiec: vagi hat tikmonyat very liztben,² kemény teztát chinály belőle, jol meg gjurjad: lapich meg igen vekonian: ószve takarvan azt metélt igen apron: az³ meliet meg meteltel habárd az teiben: tégy vajat bele: savat jol meg lásd: hogy fel adod felűlis meg vajazd.

43. Vágot tejes éték.

Liztet tégy tablara, very bele: vagy két tikmoniat: sozd meg: vagdald ószve az liztel hogy apron legyen: az tejet meg forrazd es ugy habarjad az vagot liztet bele: meg vajazd: az savat jol meg lasd: Hogi fel adod akkoris megvajazd.

¹ hanem (mind).

² az (mel).

³ liztben (a).

44. Tóltót kóles kása.

Az kóles kásat mosd meg, ted fel egy széles vas fazékban: [A 358^r vége] forrald fel hogy meg dagadgyon egy kevesse: de igen meg ne főzd mert nem jó leszen: az száraz szitanac tólch ki az eggik karajara: mas karajara penig tólch szep fejer liztet: az kása had szivarkodgiéc, hogy ne legien igen vizes: azt kevesenként kevergesd őszve az liztel; ez oztan ollian lesz mint a confreit: forrasz neki tejet es ugy tólch bele: de nem keverd giakorta, mert el romol: meg vajazd: az savat iol meg lasd, ne legien felette sos. Hogy fel adod, tragiazd meg fa hejas tragiaval.

45. Vizben főt fank.

Egy iczeni tejet soz meg; very bele vagy tiz tikmoniát habory bele szep feir liztet, hogy egy kichinnié swrw legyen: egy öreg fazekban forrasz vizet neki: más kis vas fazokat heny meg belől vajjal: mindenestől tólch bele az habart tejet: tégy fölwl vas földöt; rakj arra szenet: főzd ugy hogy io kemén legien: hogy ki veszed metéld szeletenként: ranchad meg szép tizta vaiban. Hogy fel adod vakary nád mézet felwl.

46. Rétes fank.

Vagy niolcz tikmonjat very szép tizta liztben: sozd meg: giurd meg erőssen: az utan lapich igen vekonian szélessen: vajazd meg: takard mind őszve: metéld apro darabokban: niomjad őszve: lapich meg kőrwl meczó vassal: vaiban szépen pirossan ranchad megh. [A 358^v vége].

47. Apro rétest igy chinaly.

Az szép tizta liztet giurd őszve meleg vizzel: giengén sozd megh: mig nem az kezed alad pattog addig mind giurd: apróra szakazd mint egy ludmony: kend felwl vajal: rakd tizta talban, had kellien melegen: az utan igen vekonian vonniad az asztalon: vajazd meg es vakard meg nád mézzel: hinch meg tengeri szőlővel: szepen takard őszve, gömbölich őszve illjen modon — kend megh fölwl vajal: rakd pinnataban: sűsd meg pirossan. Hogi feladod vakard fölwl nád mézzel.

48. Olasz pogacha.

Az liztben vert tikmonyat őszve gjűrd, felette kemény ne legien: sozd meg: vekonian lapich meg: kend meg jól vajal mindenwt: vakard meg nád mézzel mind szélel: félig hinch meg tengeri szőlővel ugy takard őszve; metéld aprora: chinaly pogachát belőle: rakjad pinnataban: vajazd meg felwl, sűsd ugi hogy piros legien: fölwl vakard nád mezzel. Ad fel.

49. Ostia béles chinalas.

Tőry meg mondat réz mosarban aprora: ha iol meg tőric ved ki: ted egy tálban: very bele tikmony feiérét: vakary nád mézet bele hogy édes legyen: az utan tólch bele az ostiát: egy ostiat keny az masikra: borich be: ha nagy az ostia, mesd két fele: chinaly igen hig téztachkat neki: safraniozd meg: chak az karajat marchad az téztaban: ugy hanniad az jo forro vaiban. Hogy fel adod vakary nád mezet felwl. [A 359^r vége.]

Koldus Lew. Cassan. 1627

Igen igen beven hagymat borban fel kell tenni, es bele kel vetni malosa es tengeri szőlöt, bele kel tölteni eczetet mézet, borsot safrant giombert szeretsen dio viraggal egybe.

Szefűves léw.

Egy kis kenier belet borban kel fel tenni, oztan mezét es eczetet, borsot, szefűvet kel bele vetni.

Pastetom Lew.

Mikor az tikot fel teszic tegienec bele petreselmet giokerestől bővön, veres hagymat szelessen, vajat, majorannat, borsot, szeretsen dio viragot, giombert.

Lengiel etek.

Apro velling almat borban tegy fel, eczersmind tégy bele tengeri es malosa szőlöt: mezet, vajat, borsot, giombert, szeretsen dio viragot.

Dezpot lew.

Kenieret, veres hagymat es tarkont kel az tehen hus leveben főzni, mely minekutanna meg fő, borsot, safrant es keves giómbert kel bele tenni, es eczetetis bele tölteni.
[A 359^v vége]¹

KOVÁCS JÓZSEF

NYELVJÁRÁSOK

Szövegmutatvány a kürti nyelvjárásból*

A kö z s z e g h á z á n :

Üllök a fojosón. Kivetőgyik a finy ajtónyílláskor, még újra elhall. Osztán eccércsak engem szálltanak. Egisz közē köllött lánpyi í az asztā hó. A középső ember mongya, hogy minő jó lēssz, ha bírbe aggyuk a fődekēt. Mēkkapjuk írte a bírt, az nekünk élig lēssz, mer igényejink nincsenek.

Mondom, hogy bizony igényejink nincsenek. K. F. üt tüle jobra. Nagyon níz rám. Asz hitte, hogy nēm értem aszt az úri szót, hogy igény. Asz hitte, hogy malacra vagy ojasműre gondolok. Pejik hát az íginy aszt jelénytyi, amire szükségünk van, vaty köllene, hogy légyēn, de nincs.

A z a p a é s n é g y é v e s f i a c s k á j a b e s z é l g e t n e k :

Apa: Hát nē fíjj tüle, Béllus. Hát annyira físz, tē buta? (Közben cselekvések történnek.) Nyújcs ki í íket! Fíllő? Jó van no, fíllő. Tē kis csacsi, nēm kő fínyi. No, gyerünk főfelé.

A fiúcska érdeklődik: Mí kő í ez ē?

Apa: Ez azí kő, hogy nē í essēn ki í a köszörű.

Fiú: Én ennek mondom ē, apus.

Apa: Jó. (Elindulnak.) Itt a gyöpöm menny, hon nē légyé sáros.

N y á r i m u n k á k :

Montam az apjuknak, hogy az egíssígirű írjon, ha í az nincs, akkor még a beteksigirű. Mőte í az apjuk emēnt a kórházba, azalatt behortunk. Mēnci még a Maris vótak a kivehányók. Nagyon fítem, hogy megbetegēnek, de nēm lét nagyob baj, csak kifárattak. — A temető háta megēit nagyon jó vót a lennek. Mikor hazagyütték a kaszállásbú, asz monták, hogy még soha úgy ēfáraddā nēm vótak. Három dilutā tartott az apjuk nekű. Most a csíplist várjuk. Ha az apjuk utānn a Mēnci í í is kimarad a munkábú, sēnki sē marad, akarhovā légyünk. Még sok mindēnt lēhetne panaszkonyyi, de hát mi í értelme!

T é l i ö r ö m ö k , t é l i b a j o k :

Az ünnepēgbe í í is jó megvótunk. Megōtük az utósó libát. Kocsonyát is fōszitünk, adott a szomszíd nekivalót. Újbor utósó szombattyán őte még a házóját. — Tavā sē vót nyilasvágás, még az idé sē. Ki í ítt, ki í íott, ki hun tud, vészik ki í í a fákot. Mínk kivēttük a nagy agacsot a ház elōit. Nagyon sajnátam, de í í aszonták az embērek, hogy ugyis kīsárad, mer egisz nyáron hullatta apró, sárga levelit.

A k é t f é l e t e r m é s :

A) A kukuricára nagyōjjo termés vót, krumplira í í is. A dōga í í is rendbe vam mínnak, csak a vetis vam még hátra. A szüretné húsz puttonnyā számítanak. Sztp a szōllő í í is, baraszk í í is sok van a fákonn. Szíva í í is vót. Egy mētērnē többet mēkfōsztem lēkvarnak, a többit még az embērek kifōzettük a fōzdénē. Így mindē van ēk kicsiny.

¹ A kéziratot VIZKELETY ANDRÁSSAL, az Országos Széchényi Könyvtár gyakor-nokával olvastam össze. Segítségéért hálás köszönetet mondok.

* L. MNy. LII, 101—2.

B) *Mos még az ángyukkā még a bátyukkā van a fölfordulás. A bátyuk tizenöt esztendeje ékergette i az ángyukot, nos össze i át a Máriwā. A Mári má i egy esztendeje ójja beteg, hogy mások viselik gongyát. Még az öreg is magatételenné vá. Emént, mékkírte szípen az ēs jelesigít. De i az — nagyon hellessen — aszt monta néki, hogy aki használta i a húsát, viséjje gongyát a csontyajának is.*

Váratlan meglepetések:

Halotak ritká vannak, de vannak közöttük nagyon sajnosnak is. A Jóska emént réggē az orvoshó, begyütt gyalog a díli vonatrú. De nagyó fárat vói, hát lēdöt pihennyi, még tálājják az ebédét. Kētyik ebédőnyi, de i akkor má megvót hāvā. A Pistyink Jóskájára még az Erdéli úton¹ rádöt a föld. Tē i is mond még az uradnak, hon nē leginkēgygyēn. Beszúj néki először szípen, ha ōrra nēm halgat, akkor pírongazsd még. Ha sēm mire sē halgat, akkor nēm tom, mi lēs vele.

A kifogyhatatlan munka:

A naggya dologā évigzöttünk. A kút csinállásáhó köllene fognyi; vettünk öt mázsa cimintēt. A temetőbe i is csinának kútat a hókamra helire. A pince teteje i is még lētt nádazzá, mer má bejesēt az essó. — Az erdőbe nēm ojjan nehéz munka van az asszonnyoknak, csak a fák tövibū i a földet ehúznyi, még az ésszevágott ágat rakásra raknyi. Fára ugyan nēmsokra lehet számítanyi. Tűzre csak a görbe, haszonvételenné jut, még a tőke.

DANCI JÓZSEF

SZEMLE

A magyar történeti alaktani kutatások 1945-től 1957-ig

E rövid összefoglaló áttekintésnek az volna a célja, hogy vázlatosan bemutassa, mi történt az utolsó évtized (1945—1957., illetőleg nagyobb terjedelmű önálló munkákra vonatkozólag 1945—1958.) nyelvészeti irodalmában a történeti szóalaktan területén. Érintenie kell azonban olykor leíró szempontú tanulmányokat is, ha bennük némi történeti háttér rajzolódik ki, s nem mellőzheti a nyelvjárási adalékokat sem, hiszen azok — archaikus voltuknál fogva — többségükben a nyelvtörténeti tényekkel azonos értékűek. Az anyag nagy terjedelmére és a lehetőségek korlátozott voltára való tekintettel nem lehet szó a teljesség igényéről, vagyis nem lehet számba venni minden olyan cikket, tanulmányt, amelynek egyes pontjai szóalaktani kérdéseket is érintenek, legfőljebb azokat, amelyek valamilyen szempontból újat adnak, vagy előbbre visznek akár csak egy jelentéktelen részletkérdést is a megoldás felé, vagy egy eddig ismeretlen adalékkal megerősítenek, esetleg megingatnak már előbb másoktól hangoztatott elgondolásokat.

A történeti szóalaktan három főrésze, a tótan, a szóképzés és a szóösszetétel nem egyenlő arányban kap helyet az említett időszak nyelvészeti irodalmában. A szóösszetételek kérdése némileg háttérbe szorul, nagyobb szabású, összefoglaló munka e tárgykörre vonatkozólag nem lát napvilágot (PAIS DEZSŐ műve még nem jelent meg nyomtatásban). — A szótövekkel kapcsolatban a kutatók érdeklődése egyre inkább a végződések előtt levő tövégi magánhangzó megléte vagy hiánya, illetőleg minősége problémáira terelődik. Az említett magánhangzó elnevezése nem egységes, egyesek — ragaszkodva a nyelvtörténeti tanulságokhoz — *tövégi magánhangzó*-nak, mások *kötőhangzó*-nak vagy *előhangzó*-nak nevezik. — A képzők tárgyalásában az alakra és az eredetre vonatkozó kérdések mellett sok szó esik a funkcionális vonatkozásokról, s a képző életével, elavult vagy élő voltával kapcsolatos problémákról.

¹ Az erdőbe vezető út.

I. A szótövek

I. Ö n á l l ó m ű v e k: BÁRCZI GÉZA, Magyar történeti szóalaktan I. A szótövek (ENyF. 1958.). A mű egyetemi tankönyvnek készült, s egyben e kérdésre vonatkozólag az egyetlen összefoglaló jellegű tudományos segédkönyv. A bevezető részekben a szó alaki és funkcionális kérdéseivel s az átmeneti szókatégoriákkal foglalkozik, s ezután tér át a különböző típusú szótövek ismertetésére. Vázolja az összes ma ismeretes névszótövek és igetövek történeti fejlődését, minden egyes adattal kapcsolatban kitér az összes fölvethető problémákra, a rájuk vonatkozó tudományos eredményekre, s ezek közül biztos kézzel választja ki a helytállókat. Több kérdésben ad új megoldást. Ez a könyv nemcsak gazdag tudásanyaghoz juttatja az olvasót, hanem kiválóan alkalmas arra is, hogy a tanuló ifjúságot problémalátásra és nyelvészeti gondolkodásmódra nevelje.

A formások előtti magánhangzó minőségének szófaj-megkülönböztető szerepével foglalkozik TOMPA JÓZSEF „A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe” (Nyttud-Ért. 14. sz. 1957.) című tanulmányában. Elsősorban az -s képzős szavak problémáit tárgyalja. Művének nagyobb része a mai nyelvéllapotot veszi vizsgálat alá. Célja: feltárni, milyen jelentésű szavaknak milyen toldalékos alakjaiban s milyen mondat-tani helyzetben jelentkezik a melléknévi jelleget adó nyílt *a*, *e* kötőhangzó. A mű egyik fejezete a kötőhangzó kettősségének nyelvtörténeti kialakulását vázolja bőszeges nyelvtörténeti anyag felhasználásával (45—66). Megállapítása szerint az -s képző utáni nyíltabbá válás a modális -n előtt ment végbe leghamarabb, s utána jelentkeznek a többes jeles *erőssek*, *veresek*-féle nyíltabb hangzós változatok. A középfokú nyílt alakokra kétségtelen példa csak az Érdy-kódex óta ismeretes. Újabbkori analogikus alakulások ismertetése után általános tanulságok levonásával fejezi be művét.

2. A folyóiratokban megjelent tótani tárgyú tanulmányok vagy más jellegű művekben szórványosan jelentkező tótani vonatkozású részletek áttekintésekor megállapíthatjuk, hogy ezek nagy többségükben mai köznyelvi vagy nyelvjárási jelenségek magyarázatával foglalkoznak, ezek megoldásához keresik a fogzót nyelvünk korábbi történetében, s csak néhány olyan munka jelent meg, mely az ómagyar kori szótövek problémáit is érinti. Ezek között már a tárgyalni jelenségek koránál fogva is különösen érdekes a Tihanyi Alapítólevél adatainak vizsgálata. BÁRCZI „A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” (Bp., 1951.) című monográfiájában rendszerbe foglalja az említett nyelvemlék szórványainak szótöveit (132—40). Ez az emlék annak a kornak nyelvéllapotához szolgáltat adalékokat, amelyben a szóvégek nagy átalakulása folyamatban volt, így a szórvány nyújtotta csekély számú adat is rendkívül érdekes és tanulságos. A szórvány alapján megállapított tőtípusok természetesen nem azonosak a mai nyelvéllapotbeliekkel, helyesebben egészen más adatok tartoznak az egyes típusokba, mint ma. (Egyalakú változatlanok például: *petre*, *jekete*, *lupa* stb.) A toldalékos adatok csekély száma ellenére is akad példa néhány érdekes töváltakozásra: *azah* ~ *azaa*, *humuc* ~ *humca* stb.

Sokkal nagyobb számú toldalékos alak alapján a mai nyelvéllapot típusaival lényegesen több rokon vonást mutató szótőrendszert állapít meg B. LŐRINCZY ÉVA „A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék” (Bp., 1953.) című nyelvemlékfeldolgozásában (80—9). A nyelvemlékbeli tőtípusok lényegében azonosak a maiakkal, legföljebb egy-egy adat tér el a mai formáktól (*tükere*, *tüköre*), tehát még nem a mai tőtípusba tartozik. Érdekes jelenség a toldalékok előtti tövéghangzó megőrzése a maitól eltérő alakokban: *binut*, *latotuot* stb. A tövéghangzó minőségére vonatkozólag azonban a helyesírás konzervatív volta miatt nem lehet megnyugtató tanulságokat levonni. — IMRE SAMU „A Szabács Viadala” (Bp., 1958.) című, egyik legrégebbi verses emlékünkről írt monografikus feldolgozásában részletes fejezetet szentel a nyelvemlék ide vonat-

kozó sajátságainak. A névszótövekkel kapcsolatban megállapítja, hogy ezek a maiakkal lényegében azonos képet mutatnak. Eltérés főképpen a hangzótoldó tövekben akad (153—68).

A tövégi, illetőleg szóvégi magánhangzók fejlődésének kérdéséről nagyobb, összefoglaló jellegű tanulmány nem jelent meg az utóbbi években. Mindazt, amit az abszolút szóvégen levő magánhangzók sorvadásával, lekopásával vagy a sorvadás előtti állapotuk kérdésével kapcsolatban a magyar nyelvtudomány eddig földeitett, részletesen tárgyalja BÁRCZI „Magyar hangtörténet” című egyetemi tankönyvében, minthogy ezek tárgyalása természetesen elsősorban a hangtörténet körébe tartozik. A szóvégi magánhangzók megléte vagy hiánya azonban lényegesen befolyásolja az egy-egy korszak nyelvéllapotában fellelhető tőtípusok alaki viselkedését, így részben mégis alaktani kérdés is. Történeti szóalaktani kérdés például az is, hogy a *jalu* és *hamu* szavaink *u* hangja megőrzött tövégi magánhangzó-e, vagy diftongusi előzmény folytatója. Az általánosan elfogadott vélemény szerint az utóbbi föltevés a helyes, MÉSZÖLY GEDEON azonban mind a két szó *u* hangját megőrzött szóvégi magánhangzónak tartja (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal: ENyF. 1956. 130—40. — BENKŐ LORÁND rámutat, hogy analogikusan a tövégi magánhangzó olykor rövidült keresztneveinkben is jelentkezik: *Miku, Sebű, Fili* stb. (Tövégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben: MNy. XLVI, 230—3). — Egy 1236-ból származó nyelvtörténeti adatra hívja fel a figyelmet KUBÍNYI LÁSZLÓ (Adalék a tövéghangzók történetéhez: MNy. LI, 335—6), mely adat valószínűvé teszi, hogy néhány fiatal ragunk raggá válása megtörténhetett már abban az időben, amikor még a szóvégi magánhangzók lekopása nem minden adaton ment végbe. Az említett adat: *yhoulligotora*.

A tövégi magánhangzó minősége, illetőleg megléte vagy hiánya (tehát a csonka vagy teljes tő jelentkezése) szerint állapítja meg néhány *-s* képzővel vagy ennek bokraival képezett származék nyelvjárási hovatartozását, s így érdekes nyelvjárástörténeti tanulságokat nyújt B. LŐRINCZY „Az ómagyar kori személynevek *-s*~*-cs* képzői és a velük alakult képzőbokrok nyelvjárástörténeti szempontból” című dolgozatában (MNy. LIII, 87—95). — A tövégi magánhangzó szófaj-megkülönböztető szerepére vonatkozólag közül újabb adalékokat TOMPA „Névszói kötőhangzó-kérdések” címen (MNy. LIV, 337). Megállapítja, hogy a melléknévi igenévképző *-t*, *-tt*-je után *s* a múlt idejű igealakok hasonló eredetű jele után a kötőhangzó nyílt (*álltam, állottam, irottak* stb.), de a gerundium jellegű deverbális főnevek *-t*-je után középzárt (*jártomban*). — RUZSICZKY ÉVA „Az *-ó*, *-ő* végű igenevek kötőhangzós (*-ak*, *-ek*) többesénc a kérdéséhez” című (Nyr. LXXIX, 283—97) dolgozatában védelmébe veszi a sokaktól hibáztatott *virágzóak*-féle kötőhangzós alakulásokat. Összefoglalja a kérdés irodalmát, majd sorra veszi az említett formák mellett tövégi érveket. A régi nyelvszókát vizsgálva megállapítja, hogy a XVII. századtól már előfordulnak ezek a hosszabb, véghangzós alakok. Újabbban a melléknévi használatú, állítmányi szerepű igenevekben terjed inkább az *-ak*, *-ek* végződés, míg a főnévi használatúak rendszerint a rövidebb többest őrzik. A nyílt kötőhangzós forma tehát lehetőséget nyújt szófaji megkülönböztetésre. — D. BARTHA KATALIN „Adalék az *-n* határozórag előtti magánhangzó minőségének kérdéséhez” (MNy. LIV, 233—5) címen főképpen a számsháti nyelvjárást *-n* határozóragos névszótöveit vizsgálja. A köznyelvi zártabb véghangzós locativusi és nyíltabb véghangzós módhatározói alakokkal szemben a számsháti nyelvjárástban (a mélyhangrendű adatokban) a módhatározói formák többségében zárt a magánhangzó, *ss* után azonban gyakoriak a nyílt formák. Egyébként ebben a nyelvjárástban a kétféle (módhatározói és helyhatározói) funkciót jelölő alaki kettősség nem született meg. — Gyakorlati cél, az idegen nyelvűek oktatásának megkönnyítése vezeti JÓKAY ZOLTÁNT „Főneveink kötőhangzójáról” című leíró szempontú tanulmánya (Pais-Eml. 140—45) megírásában. Azt igyekszik szabályba foglalni, milyen

végződés előtt, illetőleg milyen tövégi mássalhangzók után melyik névszóban milyen minőségű kötőhangzó jelentkezik. Érdekes kísérlet, azonban az eredmény nem megnyugtató. Ilyen alapon aligha lehet olyan szabályt találni, amely megkönnyítené a tájékozódást a kötőhangzók minősége terén.

Egyes tőtípusok kialakulása, mai nyelvi viselkedése vagy nyelvjárási állapotának kérdése több ízben szerepel az utolsó évtized nyelvészeti irodalmában. Ilyen jellegű tanulmány VÉGH JÓZSEF „Az *epe* ~ *epít*, *fejsze* ~ *fejstít* típusú szótövek kérdéséhez” című munkája (MNY. LI, 252–7), melyben a békési és hosszúpályi nyelvjárás említett névszótöveiben jelentkező nyílt *e* ~ *i* váltakozás problémájának megoldását kutatja. Az *i* váltóhangot a *i*-s diftongus zártabb irányú fejlődésével magyarázza, a ragtalan alakok nyílt *e*-jét pedig kétszeres nyíltabbá válás eredményének tartja. A legtöbb hasonló típusú adatban azonban szerinte nem lehet pontosan eldönteni, hogy a ragozás *i*-ző alakjai zártabbá válással keletkeztek-e, vagy analógiás alakulások, vagy esetleg az eredeti zárt forma megőrzi. — D. BARTHA „Hangzónyújtó névszótöveink tövégi magánhangzóinak alakulásáról” címen a hangzónyújtó névszótövek zártabb (*darázsok*) és nyíltabb (*darazsak*) véghangzós változatának kérdésével, a zárt forma és a hosszú váltóhang, a nyílt forma és a rövid váltóhang együttjárásának tényével, valamint az *-n* locativusi rag előtt jelentkező teljes tőalak hosszú váltóhangjának problémájával foglalkozik, s az említett jelenségeket igyekszik magyarázni (Pais-Eml. 133–9). — I. S. „A hangzóvesztő—hangzótoldő tövekről” címen az említett típusba tartozó névszó- és igetövek fejlődését vizsgálja, s az igetövekkel kapcsolatban említ néhány érdekes példát a rövidebb és hosszabb tőalak jelentésmegkülönböztető szerepére: *szagló szerv*, de *szagoló ember* stb. (Nyr. LXXX, 147). — Néhány nyelvjárási adalékot közöl VÁMSZER MÁRTA „Csík és Gyergyó nyelvjárása” című cikkében (Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények. Kolozsvár). Ebben a nyelvjárásban a hangzónyújtó névszótövek az eredetibb rövid magánhangzóval használatosak a ragtalan alakban is. Az *ajtó*: *ajtaja* típusba a köznyelvi-nél lényegesen több adat tartozik, a *v* tövűek típusában több névszó eredetibb magánhangzós szóvéggel használatos (*könyű*, *ülű* stb.).—Több tőtani vonatkozású adat és megállapítás található TOMPA „Az irodalmi nyelv” című tanulmányában (Nyelvünk a reformkorban. Bp., 1954. 361–2, 363, 373–4).

Az igetövek egyik érdekes kérdésével foglalkozik SEBESTYÉN ÁRPÁD „*Tanítani—tanítani* (az *-ít* képzőt követő kötőhangzó eltűnéséről)” című dolgozatában (MNYj. IV, 34–48). A szamosháti nyelvjárásban az *-ít* képzős igékben kötőhangzós és kötőhangzó nélküli változatok élnek egymás mellett. A kötőhangzótlan formák nyelvtörténeti előfordulását vizsgálva megállapítja, hogy ezek már kódexcink nyelvében felbukkannak, s a XVI. századtól egyre szaporodnak. A XVII. századtól van példa a *-ni*, *-na*, *-ne* előtti kötőhangzó hiányára. A XIX. század elején a kötőhangzótlan alakok vannak többségben, majd az irodalmi nyelv mesterséges irányítása miatt visszaszorulnak. — Néhány *v*-tövű ige *l*-lel bővülő alakját veszi számba BEKE ÖDÖN (Nyr. LXXVIII, 412). Bennük az *l* elemet anorganikus járulékhangnak tartja.

II. A szóképzés

1. Ö n á l l ó m ű v e k: GYALMOS JÁNOS, A *-beli* névszóképző (MNYTK. 88. sz.). A mű célja: fölmérni a *-beli* képző szerepét, életét szóalkotásunkban. Bőséges és értékes nyelvtörténeti anyagát az alapszó jelentése és szófaji minősége szerint rendezi el a szerző, ezen belül vizsgálja a származékok jelentését, életét, szófaji hovatartozását. A mű igen alapos anyaggyűjtés eredménye, a képzőnek úgyszólván minden származékát felöleli. Kár, hogy az említett csoportosítás miatt nem ad áttekinthető képet a képző egyes korokban való előfordulásáról, kedveltségéről, s az egyes korokra jellemző származék-

típusokról. Az időrendi csoportosítás kétségtelenül hasznosabb lett volna. — Ugyane képző történetéhez érdekes adalékot közöl SZABÓ T. ATTILA „A *-bali* képző az erdélyi régiségben” című dolgozatában (MNY. XLVIII, 224—6). XVII—XIX. századi adatokkal igazolja a mélyhangrendű *-bali* forma gyakori használatát. Adatai világosan mutatják, hogy ez a változat legjobban Udvarhely megyében volt elterjedve.

D. BARTHA, Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története (ENyF. 1958.). A munka egyetemi tankönyvnek készült. A rövid bevezető rész a képzők keletkezésével, életével, alaki és funkcionális kérdéseivel foglalkozik, majd az igeképzés és névszóképzés történetét igyekszik vázolni. Egy-egy képzőcikken belül a következő elrendezést követi (mindenütt, ahol az anyag terjedelme lehetővé teszi): nyelvtörténeti adatok, a képző alaki kérdései, funkciója, élő vagy elavult volta, eredete. — KÁROLY SÁNDOR „Igenévrendszereink a kódexirodalom első szakaszában” című (NyÉrt. 10. sz.) dolgozata kandidátusi értekezés. A mű a Jókai-, a Bécsi és Müncheni Kódex igenévrendszereit vizsgálja. Foglalkozik az igenév fogalmának meghatározásával. Az igenevek igei természetének kritériumait alaktani, jelentéstani és szintaktikai szempontok szerint igyekszik megfogalmazni. Rövid elméleti részben beszél a melléknévi igenév jelentésének általános vonásairól, időviszonyító szerepéről, szenvedő és cselekvő értelmű használatáról (118—24). Mind a melléknévi, mind a főnévi igenév tárgyalásában csaknem kizárólag a funkcióra vonatkozó problémákat fejtegeti. Gazdag nyelvtörténeti anyaga alapján igen értékes eredményekre jut.

2. Az utolsó évtized k i s e b b t e r j e d e l m ű szóképzéssel foglalkozó cikkei, tanulmányai két fő típusra oszthatók: 1. az egy-egy nyelvjáróterület vagy egy-egy nyelvemlék teljes képzőanyagát feldolgozó; 2. az egyes képzők eredetével, alaki vagy funkcionális kérdéseivel foglalkozó művek csoportjára. Bár a képzők funkcionális kérdéseire, eleven vagy elavult voltának kritériumaira vonatkozólag elszórtan sok helyen történik utalás, igen kevés az olyan dolgozatok száma, amelyek egész terjedelmükben ilyen általános jellegű kérdésekkel foglalkoznak. Ilyen természetű tanulmány ZSRAI MIKLÓS „Alapszó-besugárzás a szóképzésben” című műve (MNY. XLI, 1 kk.), mely a képző funkcióját befolyásoló tényezők közül a legfontosabbnak, az alapszó besugárzásának tényével foglalkozik. Megállapítja, hogy a származékszó jelentése csak igen kis mértékben függ magától a képzőtől. A képző jelentésmódosító és hangulatkeltő erejét elsősorban az alapszó jelentése szabja meg. Az alapszónak ez a jelentés-besugárzása a képzők történetében fontos szerepet játszott, ez a tény magyarázza azonos eredetű ősi képzőink funkcióbeli elkülönülését. A dolgozat jelentős elvi alapvetés minden képzőfunkcióval foglalkozó munka számára, megállapításai új szempontokkal gazdagították képzőtörténeti kutatásainkat. — Néhány általános, elvi vonatkozású megjegyzéssel vezeti be a szóképzésről szóló fejezetet BARCZI a tihanyi apátság alapítóleveléről készített — már előbb említett — nyelvemlék-feldolgozásában. Beszél a deverbális és denominalis képzők eredeti azonosságáról, a képzők kezdeti meghatározatlan jelentésmódosító szerepéről, az alapszó besugárzásáról és az alkalmi használat módosító szerepéről. A következő részben a nyelvemlék összes képzőinek alaki és funkcionális kérdéseit tárgyalja, választ ad eredetük kérdésére, s ismerteti a velük kapcsolatos tudományos irodalmat. (140—81.) — Ugyancsak egyik nyelvemlékünk teljes képzőrendszerét dolgozza fel B. LŐRINCZY „A Königsbergi Töredék és Szalagjai” (99—118) és IMRE SAMU „A Szabács Viadala” című monográfiájában. — Érdekes képet nyújt kicsinyítő képzőinknek női nevek becéző alakjaiban való felhasználásáról BERRÁR JOLÁN „Női neveink 1400-ig” című tanulmányában (MNYTK. 80. sz. 48, 49, 54). — Egy nyelvjáróterület szóképzéséről igyekszik teljes képet adni D. BARTHA „A szlavóniai nyelvjárás szóképzése” című dolgozatában (MNYj. I, 34—63). Vizsgálja az egyes képzők elevenségét, s a képző élő voltának megállapításához nem a származékok mennyiségét, hanem az új származék létrehozásának képességét

tekinti döntő kritériumnak. — A. KÖVESSI MAGDA „Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokról” (MNYj. II, 71—106) című dolgozatában részben saját, részben mások gyűjtése alapján vizsgálja az említett nyelvjáróterület különleges képzésformáit. Archaikus képzési vonást lát több olyan formában, mely valószínűleg csak a nyelvterület sajátos alkotása, régies volta aligha igazolható. Szép és értékes nyelvjárási anyagot dolgoz föl. Az inetimologikus képzőelemeknek nevezett adatok közé azonban tévesen kerültek be a hiátustöltő hanggal bővült *divó*, *bihal*-féle alakok.

Az egyes képzőkre vonatkozó dolgozatoknak csak viszonylag kis része tűzi ki célul egy-egy képzőnk eredete, alaki vagy funkcionális kérdései beható tárgyalását, a legtöbb csak adalékot nyújt valamely részletproblémához vagy a képző régiségbeli és nyelvjárási elevenségéhez.

2. Az i g e k é p z ő k közül a *-hat* képzővé válásával kapcsolatos alaki és funkcionális problémák tisztázása céljából két nagyobb tanulmány látott napvilágot. PAIS „A *hat* ige és a *-hat*, *-het* képző” című cikkében (MNY. XLI, 19—27) a képző eredetére nézve egyetért az eddigi véleményekkel, a jelentésre vonatkozólag azonban az eddigiekétől eltérő felfogást vall. Mivel a *-hat*, *-het* elemet tartalmazó igék régi nyelvi adatainkban inkább lehetőséget fejeznek ki, az összetételek a szerző szerint eredetileg ilyen szerkezetűek lehettek: *én mēn hat 'az én menésem sikerül vagy lehetséges'*, majd *'én menésben lehetek'*, végül bizonyos szerkezetekben fölvetve az *'általánosságban: lehetőség' értelmet*. Ez a jelentésfejlődés tette lehetővé a *hat* szélesebb körben való alkalmazását, majd, toldalékká fejlődését. — FOKOS DÁVID (A *-hat*, *-het* igeképző kérdéséhez: Nyr. LXX, 61—4, 85—93) az *irhat*-féle összetételek és az *irni hat*-féle szerkezetek összefüggésének homályára igyekszik fényt deríteni. Megállapítja azt a tényt, hogy a *-hat*, *-het* már legrégebbi nyelvemlékeinkben illeszkedő képző, s hogy mellette előfordulnak *hac*z *mondanod*-féle infinitivusos szerkezetek. Ennek a kettősségnek, illetőleg a kétféle változat összefüggésének problémáját úgy véli megoldhatónak, ha *ad*, *hat adnia* típusú mellérendelő mondatokból indulunk ki, melyekből a szólamhatár elmosódásával keletkeztek az *adhat*, *irhat*-féle összetételek. A magyar régiségből azonban nem tud kimutatni hasonló típusú mellérendelő mondatokat, bár rokon nyelvi analógiák alapján föltézi, hogy ilyeneknek nyelvünkben is lenniük kellett.

Egyik gyakorító képzőbokrunk alakulásának körülményeire s régi nyelvbéli elevenségére világít rá SÁMSON EDGÁR „A magyar nyelv *-déz* végű gyakorítóképzős igéi” című dolgozata (NyK. LIII, 184—210). A *-déz* képzős származékokat hét csoportba sorolja, aszerint, milyen elemeket s milyen összetartozásban elemezhetünk ki a bennük szereplő képzőbokorból (például: *-d + -éz: kérd-éz; -ed + -éz: gerjed-ez* stb.). A származékokat az említett csoportokon belül századok szerinti időrendben közli. A képző alakváltozatait, a bennük szereplő magánhangzók minőségi különbségeit nyelvföldrajzi tanulságok levonására igyekszik fölhasználni. — Egy másik gyakorító képzőbokrunk eredetének kérdését bogozza D. BARTHA „Az *-ng* gyakorító képző keletkezése” című cikkében (MNY. LI, 24—32). Nyelvemlékeink megfelelő adatai alapján a következő eredményekre jut: az *-ng* képző bonyolult analógiás folyamatok eredménye, kialakulása, illetőleg az *-n* elem behatolása a *-g* elé nem egy forrásra vezethető vissza. Az első *-ng* végű származékokban az *-n* elem még a szó hangtestéhez tartozik (*reng*, *leng* stb.). Főleg ezek analógiájára, valamint a mozzanatos *-n* képzős alakpár analógiájára és szórványosan *-gg*-ből elhasonulásra vezethető vissza az *-ng* változat. — A *-dok*, *-dék*, *-dök* gyakorító képző elemeinek mibenlétét, a képzőbokor kialakulásának körülményeit kutatja SÁMSON „Az *érdek*-féle igék nyelvtörténeti tanulságai” című dolgozatában (Pais-Eml. 161—5). Megállapítja, hogy a képzőbokor a magyar nyelv külön életében keletkezett, de első nyelvmemlékeink idején már képzőbokor volt. Második elemét nem mozzanatos, hanem kicsinyítő *-k*-nak tartja. Véleménye szerint a *nyomdok*, *szándok*-féle főnévi származékokban ugyanaz az eredetileg

egészében kicsinyítő funkciójú képzőbokor szerepel, mint a fenti igékben. — Az *-ál, -él* gyakorító képző régi nyelvi használatához és mai nyelvjárási eleveenségének tényéhez nyújt érdekes adalékot KÁLMÁN BÉLA „A *lévél* és az *-ál, -él* képző” című cikkében (MNy. LI, 477—8). Kimutatja, hogy a *lévél* a *lesz* ige gyakorító képzős származéka, s ez a képző, mely a mai köznyelvben már elavult, ma is eleven Barslédecen. A vele alkotott származékok jelentése 'valamit szokott csinálni'. Felhívja a figyelmet arra a körülményre, hogy — mivel az *-ál, -él* képző eleveisége már a XVI. század óta a nyelvterület viszonylag kis részére korlátozódott — az ezutáni jelentkezése helymeghatározó értékű lehet.

A hangfestő eredetű szavak alaktani felépítésének tárgyalása során (Egy hangfestő igecsoport: MNy. L, 254—74) BENKŐ az úgynevezett „ál-képzés” jelenségére mutat rá. A hangfestő igék nem igazi képzések, végződéseik nem igazi képzők, hanem úgyszólván kivétel nélkül analógiás beleilleszkedések a képzett igék alaktani rendszerébe. Éppen az analógiás keletkezés az oka annak is, hogy hangfestő igéink végződéseit általában a legéleterősebb, legaktívabb igeképzőkkel azonosak (i. h. 258—9).

Többen foglalkoztak az utóbbi években a jövevény *-íroz* igeképző használatának kérdésével. BÁRCZI (*-íroz*: MNy. L, 451) kimutatja, hogy a német *-ieren* képző, mely a németben francia jövevény, először jövevényigékben jelentkezik nálunk magyar *-z* képzővel megtoldva. A XIX. század folyamán az *-íroz* elvonódik az említett származékokból, s magyar képzővé kezd alakulni sajátos hangulati színezettel. A XIX. század második fele óta kiszorul a magyar származékokból. HORVÁTH MÁRIA (Az *-éroz, -íroz* képző történetéhez: MNy. LI, 218—22) BÁRCZI példáit egészíti ki saját gyűjtésű adatokkal. Adatai alapján fölteszi, hogy a képző a XVIII. század elején már elég széles körben kedvelt lehetett. A szabadságharc korából idéz újabb *-íroz* képzős adatokat TERESTYÉNI FERENC (Újabb adatok az *-íroz* képző történetéhez: MNy. LIV, 112). Igazolja, hogy a képző gyakori használatú lehetett, s viszonylag sokáig tartotta magát. — A *-t* mozzanatos képző használatára idéz érdekes nyelvjárási adatokat BEKE „Nyest” című cikke (Nyr. LXX, 51—2). — Sok érdekes nyelvújítási vagy másfajta mesterséges alkotású és egyéb jellegű képzőt idéznek a „Nyelvünk a reformkorban” című kiadvány (Bp., 1955.) tanulmányai (90—1, 146, 308, 356, 358 stb.).

3. N é v s z ó k é p z é s: Az ősi *-t, -d* képzőnk eredetének, illetőleg a két változat azonosságának kérdését vizsgálja DEME LÁSZLÓ „A *-t(i), -d(i)* képző történetéhez” című dolgozatában (MNy. LIII, 376—92). Három nyelvemlék alapján (Dömösi Adománylevél, Tihanyi Összeírás, VárReg.) statisztikát készít annak szemléltetésére, milyen hangok után jelentkezik a *-d*, s milyenek után a *-t* változat. Statisztikája eredménye minden emlékre vonatkozólag az, hogy a *-d* zöngés, a *-t* zöngétlen hangok után használatos csaknem kivétel nélkül. Ennek alapján föltehető, hogy a *-t* a *-d*-nek zöngétlenné hasonult változata, s nem önálló képző. Az előre ható hasonulást DEME átmeneti jelenségnek tartja, ezzel magyarázza a zöngés alakok későbbi szaporodását. Ez a jelenség tehát korhatároló értékű is lehet. — Az *-i* helynévképző régi nyelvi használatának körülményeit kutatja KNEZSA ISTVÁN (Az *-i* helynévképző a magyarban: MNy. XLV, 100—7). Megállapítása szerint a térszíni formák neveiből, növénynevekből stb. alakult *-i* képzős helynevek, melyeknek formansa az *-i* birtoknévképzővel azonos, a *szigeti telep*-féle kapcsolatból vonódtak el ráértéssel. Az ilyen típusú helyneveket szláv hatásra keletkezett alakulásoknak tartja, s keletkezésüket zömükben a XI—XII. századra teszi.

Ősi egyszerű képzőink közül az *-s ~ -cs* képző eredetének, alaki vonásainak s szétágazó funkcióinak beható vizsgálatát tűzte ki célul B. LŐRINCZY ÉVA kandidátusi dolgozatában. Ez a munka még nem jelent meg nyomtatásban, egyik kisebb részletkérdést tárgyaló tanulmányát azonban már közzétette „Az ómagyar kori személynevek *-s ~ -cs* képzői és a velük alakult képzőbokok nyelvjárástörténeti szempontból” címen (MNy. LIII, 87—95). A képzők más-más hangalaki és jelentésbeli viselkedése miatt

elkülöníti a jövevényszavakból és a magyar közsavakból alakult személyneveket. A magyar közszoói eredetű személyneveket ugyancsak alaki és jelentésbeli sajátágaik alapján szintén több csoportba sorolja. Majd térképet készít, hogy eldöntse, lehetett-e valamilyen nyelvjárási megoszlás az említett képző használatában alaki vagy jelentéstani szempontból. A térképek alapján megállapítja, hogy vannak olyan alaki jelenségek, amelyeknek nyelvjárási elterjedtsége körvonalazható.

Az eddig említett tanulmányokon kívül a denominális névszóképzőkre vonatkozó irodalom nagyobb része a kicsinyítő képzők nyelvtörténeti és nyelvjárási szerepének szemléltetésére közöl adalékokat. Annak igazolására, hogy az ősi *-d* képző még a XIII. század végén érezhető deminutív funkcióval szerepelt, érdekes adatot közöl BEKE (Egy elavult kicsinyítőképzőről: Nyr. LXXVI, 469–70) Kézai krónikájából. E szerint Kézai tudatában volt a *-d* kicsinyítő jelentésének, mivel azt írja, hogy a *kopasz* jelentésű *szár* szó *Szegszárd* nevében kicsinyítve jelentkezik. A magyar nyelvterület nagyobb részén kétségtelenül régen elavult *-d* képzőnek egyes nyelvjárásokban sokáig megmaradhattott az elevevége. NYÍRI ANTAL szerint erre mutat a Csököly nyelvjárásában feljegyzett *ipadom-napadom* adat is (A *-d* kicsinyítő képző történetéhez: Nyr. LXXIV, 272), valamint az egyik Heves megyei népmeséből közölt *őzedem* adat (lapalji jegyzetben BEKÉTI: uo.). — Ugyanezt a kicsinyítő képzőt már a XIV. századtól elavult formáknak tartja RÁCZ ENDRE („A becéző nevek megkülönböztető szerepéről”: Nyelv és Irod. Szeged, 1955. 133), mivel teljesen hiányzik azokból a névkorrelációkból, amelyek ebben a korban az azonos nevű családtagok megkülönböztetésére a már előbb is becéző alakú személynevek továbbképzésével jöttek létre. — Igen kedvelt a kicsinyítő képzés a bukovinai székelyek nyelvében, ahol ezek a képzők számnevekhez is gyakran járulnak, s alkalmasak életkor pontos jelölésére: *lěanka* '10 év körüli', *lěanyocska* '14–16 év körüli' stb., amint ezt BENKŐnek „A bukovinai székelyek nyelvéről” című cikkében olvashatjuk (Nyr. LXXV, 274). — Az *-r* denominális névszóképzővel közlő újabb származékokat MELICH JÁNOS (A denominális *-r* névszóképző: MNY. LIII, 177–8), s ugyanott PAIS.

Kicsinyítő képzőbokraink közül a *-ka*, *-ke* formánsnak mint helynévképzőnek problémáit vizsgálja BENKŐ „*-ka*, *-ke* képzős helységneveink kérdéséhez” című dolgozatában (MNY. XLV, 143–5). Megállapítja, hogy a magyar nyelvterület északi-északkeleti részén ismeretes egy helységnevtípus, amely *-s* képzős növénynevek *-ka*, *-ke* formánssal való továbbképzése útján keletkezett. Ezekben az alakulásokban azonban a szerző nem a magyar képzőbokor helységnevképző funkciójának jelentkezését látja, hanem a szláv *-ьka* kicsinyítő átvétele, mivel az ilyen típusú helynevek szűk területre korlátozódnak, s megfelelők a rutén és a keleti szlovák nyelvben közönségesek. — A magyar *-ka*, *-ke* helységnevképző funkciójának igazolására közli MIKESY SÁNDOR a *Magyarika* adatot, s szerinte különösen elpusztásodásoknál gyakran szerepel a kicsinyítő *-ka* helységnevképző gyanánt (*-ka*, *-ke* képzős helységneveink kérdéséhez: MNY. XLVI, 145–7). — BEKE a *-ka* képző újabb magyar nyelvi nőnévképző szerepéről tesz említést (Kicsinyítő képzőből nőnévképző: Nyr. LXXVI, 307). — „A régi magyar személynévadás” című művében (Bp., 1948.) BENKŐ a személynévképző funkciójú kicsinyítő képzőkkel is foglalkozik. Az ómagyar kor képzőinek tárgyalásán (5) kívül a patronymicum-képzők (*-i*; *-a*, *-e*; *-fi*) kérdését fejtegeti, megállapítván ezek funkcióbeli azonosságát (15–6). Az *-a*, *-e* eredeztetésében sem a birtokos személyragos, sem a kicsinyítő képzős megoldást nem tartja elfogadhatónak. — Egy másik, folytatásos közleményében (A családnév-változás kérdései: Msn. XVIII–XIX. évf.) BENKŐ a régi magyar családnevekben előforduló képzőelemeket tárgyalja, a névmagyarosítás szempontjából is latra vetve szerepüket. — RÁCZ „A *-kő* *-kő* becéző képző első jelentkezései” című cikkében (MNY. XLII, 51–2) közli a VárReg. *Gurco* személynevét, mely az említett képzőbokor első nyelvtörténeti adata. Ez a formáns gyakrabban csak a XV. század elejétől fordul elő.

Újabb keletkezett névszóképzőink közül a *-ság, -ség* rejtélye gyakran foglalkoztatja a nyelvtudomány művelőit, bár önálló szóból való keletkezését senki nem vitatja. PAIS nyomtatásban meg nem jelent egyetemi jegyzetében a 'domb, emelkedés' jelentésű *ség ~ ság* szóval kapcsolja össze, s a jelentésfejlődést így képzeli el: 'domb, emelkedés → nap felemelkedése, ív alakú járása → nap, idő'. HORPÁCSI ILLÉS „A *-ság, -ség* képző eredetéhez” című dolgozatában lényegében elfogadja PAIS származtatását, de közvetlenül a 'halom' jelentésből magyarázza a képző funkcióját (MNY. XLIX, 44–50). A gyűjtő és fokozó értelmű *-ság, -ség* képzős származékokban jól magyarázható a *ség* eredeti 'halom' jelentése. E szónak mélyhangrendű *-ság (szág)* alakpárja is élt, s ez szintén képzővé válhatott. BALÁZS JÁNOS (uo. 50–9) viszont a nem illeszkedő alakokból arra következtet, hogy a *-ség* forma az eredetibb, tehát ebből kell kiindulni. A *-ségű*-vel képezett származékokat perdöntőeknek tartja a képző eredetének kérdésében. A *szépségő*-félékben ugyanis a *szép* még jelző, tehát az akkori beszélők tudatában a második tag éppen úgy közkeletű szóhoz kapcsolódhatott, mint a *-szerű, -retű* stb. alakok a mai nyelvben. Magát az önálló *ség* szót finnugor eredetűnek tartja. Ő is azt vallja, hogy a *ség* képzős származékokban a konkrét jelentés volt az elsődleges, s az első összetételek valamely térbelileg érzékelt tárgyjal kapcsolatban keletkezettek. A jelentésfejlődés az elvont felé így mehetett végbe: *kerek ség* 'kerek domb → kerek kiemelkedés → kerek alak → valaminek kerek volta, állapota'.

Az ugyancsak önálló szóból keletkezett *-né* képzőnk alaki és funkcionális problémáit tárgyalja PAIS „A *-né* képzők” című tanulmányában (MNY. XLVII, 1–12). Idézi a *nő* szavunk rokon nyelvi megfelelőit, és vázolja a magyar forma hangtani fejlődését. E fejlődés eredményeképpen *nő* alanyeset és *nét, nék*-féle toldalékos alakok éltek egymás mellett, majd az analógia kiegyenlítő hatása mind a két formában megteremtette a hiányzó alakokat. A *mosónő* vagy *-né*-féle eredetileg jelzős szerkezetek foglalkozásnév jelentésű összetételekké váltak. A feleségnévképző *-né* nem azonos keletkezésű az eddig említett *né* formával. A 'valaki felesége' jelentésű *-né*-ben ugyanis egy harmadik személyű birtokos személyrag lappang.

Egyik újabb keletkezésű képzőnk, a *-nyi* eredetének kérdését tisztázza MÉSZÖLY (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal: ENyF. 1956.), megállapítván, hogy ez a képzőnk azonos a *-nyi* lativusi raggal, melynek a régi nyelvben *-né* változata élt. Nyelvemlékeink adatai alapján végig kíséri a *-nyi* képzőnek a *-né* helyhatározóragból való kialakulását (141–4). Ugyanebben a művében foglalkozik MÉSZÖLY az *-ó, -ő* melléknévi igenévképző eredetének, alaki fejlődésének kérdésével (167–9), a *-ni* főnévi igenévképző eredetével és alaki problémáival. A *-ni* képzőt szintén a nyelvjárásainkban többfelé használatos *-ni* lativusraggal azonosítja, majd a ragozott főnévi igenév alaki viselkedését magyarázza. A XV. századi adatok bizonyítják, hogy a főnévi igenév a személyragokat nem előhangzós alakjukban vette fel (*venni + -nk > vennünk*) (182–3). — A *-ni* igenévképző határozóragból való származásával KÁLMÁN BÉLA is egyetért, s ennek igazolására közli a nyelvjárási (Heves m. Ivád) *kukoricaszárnyi* 'kukoricaszárat hozni vagy vágni' adatot (Adalék a *-ni* igenévképző eredetéhez: MNY. XLVIII, 118). — MÉSZÖLY (i. m. 190–6) a múlt idejű melléknévi igenév *-t* képzőjét és az *-at, -et* deverbális nomenképző *-t*-jét a locativusi *-t*-ből származtatja. — A *-vány, -vény* deverbális névszóképzőt azonosnak tartja a határozói igenév *-ván, -vén* képzőjével. Egyik fő bizonyítéka: a *maradva* szavunk XVI–XVIII. századi nyelvünkben azonos értékű a *maradvány* szóval. A *-vány, -vény*-ben tehát az *ny* elem nem más, mint a locativusi *-n* (i. m. 207–10). — A helységnevekben gyakori *-da, -de* nyelvújítási képző koholt voltát bizonyítja MELICH (A *-da, -de* képzőről: Pais-Eml. 155–60). Kimutatja, hogy a *Várda*-féle helységnevekben az *a* elem birtokos személyrag (< *Várada*). Így *-da, -de* képző földrajzi nevekben sem volt. — Az *-andó, -endő* képzős beálló cselekvésű igeneves szerkezetek célhatározói

értelemben való használatáról számol be TERESTYÉNI (Nyelvünk a reformkorban 163—4). — BEKE nyelvhelyességi szempontból kifogásolja a *-talan, -telen* fosztóképző újabbkori mellőzését (*tartalmatlan* helyett *tartalomnélküli*, *osztálytalan* helyett *osztálynélküli* stb.: Nyr. LXXIV, 152). — DEME „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái” című művében több régi nyelvi (különböző kódexekből) és nyelvjárási képzőt közöl hangtani sajátságaik szerinti rendben (elszörtan).

III. A szóösszetétel

Az összetételek vizsgálatával kapcsolatos alapvető elvi kérdéseket vet föl és old meg PAIS „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához” című tanulmányában, mely egyetemi előadásainak egyik részlete (MNy. XLVII, 135—54). Tanulmánya első részében a szalaktan mivoltával összefüggő kérdéseket tárgyalja, a szó és a mondat funkcióját határozza meg; majd beszél a szónak a mondatfunkcióval és a szófunkcióval kapcsolatos alaki viselkedéséről. Tanulmánya második részét a szóösszetételre vonatkozó általános észrevételekkel vezeti be. Meghatározza a szószerkezet és az összetétel közti különbséget (a képzetváltás mozzanata avagy ennek hiánya). Föltárja azokat a történeti mozzanatokot, melyeknek szerepük lehet bizonyos szóknak összetételként való fel-fogásában. Az összetétel keletkezésére egyik fő feltételnek az ismétlést, megszokást tekinti. Majd áttér az összetételek osztályozására. Részletesen foglalkozik a mellérendelő összetételek, különösen ezek egyik alfaja: az ikerítések csoportjával. Megteremti ezek leíró és történeti szempontú osztályozását. Megállapításai nélkülözhetetlen útmutatások minden szóösszetételre vonatkozó kutatás számára. — A helyesírás gyakorlata szempontjából foglalkozik PAIS azzal a kérdéssel, milyen kritériumok alapján határozható meg az összetételek összetétel volta. Általános vonatkozású elvi kérdések fejtegetésével bizonyítja, hogy az összetélt és az egybeírás követelményét nem helyes azonosítani. (A különírás és az egybeírás: Helyesírásunk időszerű kérdései 63—78.) — Ugyancsak általános elvi jellegű kérdéseket vet fel BERRÁR „Az összetételek történeti vizsgálatához” címen (MNy. LI, 80—3). Az összetétellé válás vizsgálatakor figyelembe kell vennünk szerinte a szavak használati körét (melyik szó milyen más szavakhoz kapcsolódhat). Keresi azokat a szempontokat, melyek alapján eldönthető régebbi korokra vonatkozólag is, szerkezet-e valamely szókapcsolat vagy összetétel (alaki, jelentéstani, lexikai, helyesírási szempont). A négy szempont együttes alkalmazását már elég megbízhatónak látja. — A mellérendelő összetételek helyes osztályozásának szempontjait kutatja B. LŐRINCZY „A mellérendelő összetételek osztályozásának kérdéséhez” (Pais-Eml. 151—4). Vizsgálja, milyen összetétel-típusok tartoznak a mellérendelő összetételek közé, s milyen vonások határozzák meg az ikerszavak mikéntjét.

A szóképzéssel és a szóösszetételekkel foglalkozó tanulmányok között átmeneti kategóriáknak tekinthetők azok a művek, amelyek ige-kötőink vagy egyéb hasonló jellegű szóelemek (például *leg-* felsőfokjel) kérdéseit vizsgálják. Ige-kötőink közül hat ősi alakulás kérdését tárgyalja leíró szempontból SOLTÉSZ KATALIN nyomtatásban még meg nem jelent kandidátusi dolgozata, melynek bírálatából közöl részleteket PAPP ISTVÁN (MNy. IV, 111—4). A bírálat több, haszonnal érvényesíthető szempontot vet föl az ige-kötők vizsgálatához. — KOVÁCS TERÉZ „A meg ige-kötő a Jókai-kódexben” című dolgozatában megállapítja, hogy az említett kódexbeli ige-kötők 57 százaléka a *meg*. Funkciója már itt is általában a befejezettség jelölése, de még irányhatározói jelentésben is előfordul. Perfektíváló szerepe elevenebb, mint ma. Ugyanezzel a kérdéssel foglalkozik KUDLIK JULIANNA (MNy. LI, 83—7). Szerinte a Jókai-kódexben még a *le, be, meg, fel* stb. nem ige-kötő, csak ige-kötőszerű határozó. Irányjelentés mellett a perfektíválás eszközeként is használatos; a perfektív alakok csaknem mindig tárgy mellett jelentkeznek. Néhány

igét transitívva tesz. — Az *el* és a *meg* igekötő eredetének, jelentésfejlődésének kérdésével foglalkozik MÉSZÖLY (i. m. 198—200). — BALÁZS JÁNOS „Az *el*- mint fokozó határozó” című (MNy. L, 147—51) dolgozatában XIX. századi adatokat idéz az *el*-nek mint fokozó határozónak szemléltetésére. Megállapítja, hogy a régiségben az *el* más igekötőkhöz, sőt helyhatározószókhoz is gyakran csatlakozik (*el fel mene* stb.). Az ilyenféle kapcsolatokban az *el*- funkciója az utána következő határozószó jelentésének fokozása. — Ugyancsak BALÁZS foglalkozik a *leg*-felsőfokjel eredetének kutatásával is (A *leg* felsőfokjel eredete: Pais-Eml. 127—33). Az említett felsőfokjelet a *le* határozószónak *-g* latívusraggal ellátott alakjával azonosítja. Éppen ezért ez a jel elcinte csak alapfokban álló helyhatározószókhoz kapcsolódott. A mai nyílt *e* hang a felsőfok jelében eszerint másodlagos fejlemény. A *lég* ~ *leg* és a régi és nyelvjárási *lēt* ~ *let* eredetileg helyhatározószó, majd nyomatékosító határozón keresztül válik a felsőfok jelévé.

Alárendelő összetételeinknek egyik érdekes típusa az *istenadta*-félék csoportja. Ezek néhány problémáját tárgyalja KÁROLY SÁNDOR „Az *istenadta*-féle szerkezetek személyragos tagjának szófaji jellegéről” című tanulmányában (NyK. LIX, 130—50). A *-t* formansos igenév és a múlt idejű igealak szófaji elkülönítésének lehetőségét keresi; a szófaji jelleg megállapításához jelentésani és alaktani kritériumokat vesz figyelembe. Az említett kritériumok alapján leíró szempontú elemzéssel boncolgatja az említett szerkezeteket. Majd történeti szempontú vizsgálatokat végez megfelelő nyelvtörténeti anyag fölhasználásával. Meggyőzően bizonyítja, hogy az említett szerkezetekben kettős szófajiságról van szó, ezt a tényt a történeti elemzés is megerősíti. A szófaji kettősséget megelőzően eredeti volt a szerkezetekben az igenévi jelleg, majd kialakult az igenévi — igei kettősség, s újabb alakulás az igei jelleg. — Másik érdekes összetételeszerű típus a *nőttön-nő*-féle kapcsolatok csoportja, melyeknek nyelvtörténeti szerepéről közöl érdekes adalékokat KELEMEN JÓZSEF (A *nőttön-nő*-féle kifejezésekről: Pais-Eml. 145—50). Az említett szerkezetek régi irodalmunkban igen gyakoriak, kódexeink nyelvéből azonban hiányoznak, bár kései kódexeink korában már kétségtelenül éltek. Valószínű tehát, hogy a beszélt nyelv vagy a népnyelv kifejezései közé tartoztak. A XVI. századi levelekben igen gyakran jelentkeznek, s a XVI—XVII. század irodalmának nem egy műfajában jelentős szerephez jutnak, ami nyilván a népnyelvnek az irodalmi nyelvre gyakorolt hatásával magyarázható. — Nyelvhelyességi szempontból foglalkozik a jelöletlen határozós összetételekkel DEME LÁSZLÓ. Dolgozata azonban történeti háttérrel is érint, s egészében olyan érdekes és meggyőző, hogy lehetetlen nem említenünk. (A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről: MNy. XLIX, 140—56). A *-képes*, *-képtelen*, *-teljes* stb. utótagú jelöletlen határozós összetételeket védi meg az idegenszerűség, szolgál fordítás vádjával szemben. Fő érvei: 1. Vannak olyan helyesnek tartott összetételek, melyek analógiájára ezek létrejöhetnek; 2. nehezen helyettesíthetők mással; 3. a nyelv természetes törekvése egy fogalom rövid, találó kifejezése; 4. az ősi jelöletlenség is e szerkezetek mellett szól.

Áttekintve a történeti szóalaktan terén az utolsó évtizedben végzett tudományos munkát s az elért eredményeket, nyugodt lélekkel elmondhatjuk, hogy — bár viszonylag kevés a nagyobb terjedelmű, összefoglaló jellegű tanulmány különösen a szóösszetételekre vonatkozólag, s kevés az általános érvényű és hasznú elvi és módszertani kérdéseket fejtegető dolgozat, s bár sok fontos és érdekes alaktani probléma vár még tisztázásra — mégsem kell elégedetlenkednünk: sok kis mozaikszem került a megfelelő helyre, sok homályos pontra derült világosság, s nem egy olyan alapvetés született, amelyre szilárdan épülhetnek a további eredmények.

D. BARTHA KATALIN

KÜLÖNFÉLÉK

Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára

Előhang

Tudományos tevékenységemnek már az elején: a tizes években és a húszas évek első felében egyre jobban éreztem, majd mind határozottabban láttam, hogy közlendőinknek nemcsak a „tartalma” fontos, hanem a megfogalmazás mellett a kiformalásuk is. Emlékszem rá, akkoriban elég sokat latolgattam, hogy mit hogyan adjak elő. Persze igyekeztem alkalmazkodni a korábbi vagy az az időbeli hasonló jellegű közlemények eljárásához. Az „utánzás” nem mindenben sikerült, mivel egység és következetesség meglehetősen mérsékeltent jelentkezett. — Tehát kísérleteztem. Törekvéseimet némileg — nem nagyon — szerkesztői ellenhatások is félre-félrezökkentették. A Magyar Nyelv füzeteit Szily Kálmán előbb Gombocz Zoltánnal, majd 1915-től Melich Jánossal felváltva szerkesztette. Szily Kálmán, a Társaságnak és folyóiratának megteremtője, a Magyar Nyelv sokban máig követett irányának meghatározója, itt-ott beleavatkozott cikkeim alakításával kapcsolatos műveleteimbe; különösen a korrektúrázás terén nem mutatott különösebb nagyvonalúságot, mert a posta Ceglédre — pénzbe került. Gombocz és Melich nagyfokú liberalizmussal kezelte azt, ami tőlem az ő füzetükre esett. Szabadelvűségüket én később nem viszonzotam velük, illetőleg közleményeikkel szemben, amint ezt Melich tanár úr igazolhatja.

1920-ban merült fel a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve elkészítésének a terve. Ebben a 12. szám „A magyar tulajdonnevek” című értekezésem lett volna.¹ A MNyK. számára szerkesztési, illetőleg alakítási irányelveket dolgoztunk ki. Hozzájuk igazodtam Magyar Nyelvbeli cikkeimben, majd mikor 1924 első felében Melich és Gombocz bevon-
tak a folyóirat korrigálásába és szerkesztésébe, ezeket igyekeztem érvényesíteni más szerzők közleményeiben is. Ilyen irányban erős próbát kellett állnom az 1927. évi Szinnyei-Emlékkönyv megszerkesztésével. Bele is betegedtem a nagyrészt szörnycen fegyelmeztelen szerzőkkel és a nem csekély mértékben átabotában készült kéziratokkal való viaskodásba. (Mindennek nincs jele a kiadványon.)

Ezután egyre határozottabb szempontok szerint igyekeztem dolgozni és küzdeni azért, hogy a Magyar Nyelv minél számosabb munkatárssal, amennyire csak lehet, egységes szervezet megnyilvánulásaként hasson a külsőségekben, közleményeinek formálásában is.

Majdnem három évtizeden át (1952-ig) egyedül végzett szerkesztői munkásságom nem volt csekély és kellemes, de talán nem volt egészen eredménytelen sem. Bizonyossága lehet az 1928-tól kezdve meglevő kézirat- és korrektúra-gyűjteményem. — Ezt újabban a M. Tud. Akadémia kéziratárának ajánlottam fel, s az el is fogadta. Talán nem lesz egészen haszontalan örzemény.

En mint szerkesztő jó ideje aszerint járok el, hogy közönségnek tekintem magamat, és amiről úgy érzem, hogy később nekem mint olvasónak zavart okoz és hiányt jelent, azt igyekszem előre rendbe hozni, ritkábban rendbe hozatni az ilyenek iránt többnyire kevéssé fogékony szerzővel.

A változatosságnak mindig kedvelője voltam; azonban azt is vallottam és vallom, hogy a változatosságnak nem okvetlenül feltétele a zavarosság és következetlenség. Hittem és hiszem, hogy egy valamire való folyóirat, illetőleg annak szerkesztője hivatása

¹ Egyik részeként látott napvilágot a „Régi személyneveink jelentéstana” című dolgozat 1921-ben és 1922-ben (MNy. XVII—XVIII.); elég bőséges anyaga, valamint többékevésbé kidolgozott részletei egyik fiókomban várnak (mit? — intranzitív!).

teljesítésének érdekében nem engedheti meg magának azt a könnyedséget, hogy a szerzőket teljesen szabadjukra hagyja egyénieskedő szeszélyeikben és gondatlanságukban.

A nyelvészet több ágának a művelésében, illetőleg eredményeinek előtárásában szükség van az adatok és fejtegetések bizonyos sablonok szerint való alakítására. Az adatok és észrevételek könnyű és világos felfogását nálam, de — gondolom — sokaknál nem mozditja elő, ha a szerzők velük kapcsolatban alakításbeli bakugrásokat végeznek, mivel gyakran alaptalan fölényükben csak magukkal törődnek, közönségüknek fittyet hányanak, nem gondolva azzal, hogy a hanyagság bumeráng, ami nem éppen kedvező megítélésük révén rájuk csap vissza.

Örülök, hogy Benkő kollégám és bajtársam vállalta már régebben kialakult, de együttműködésünk óta is tovább fejlődött szerkesztési irányelveink megfogalmazását és rendszerezését. Én — sajnos — nem igen jutottam hozzá, hogy ilyent megcsináljak, de részben — ugyancsak sajnos — különösebben nem is fűtött a remény, hogy a tisztelt munkatársak jelentős hányadánál foganatja lenne egy ilyen „practori edictum”-nak.

Mindenesetre szeretnék csalódní a Magyar Nyelv több jelenlegi munkatársának nevelhetetlenségéről alkotott nem kedvező véleményemben. Egy ilyen csalódás nemcsak a szerkesztőknek volna kellemes, hanem a Magyar Nyelvnek és valamennyire a magyar nyelvtudománynak az érdekében is örömmel lenne elviselhető. — Tehát így fejezem be az előhangot: Nem hagyunk fel minden reménnyel!

PAIS DEZSÓ

I. Néhány általános megjegyzés

I. Részben mások kérésétől, ösztönzésétől, részben saját meggondolásaimtól indítva jónéhány év óta foglalkoztat a terv, hogy összefoglalom, illetőleg írásban is lefektetem azokat a legfontosabb technikai tudnivalókat, amelyek általában a magyar nyelvészeti tárgyú közleményeknek, különösen pedig a Magyar Nyelv számára írt cikkeknek a formai kialakításával kapcsolatosak. Habár egy ilyen jellegű összefoglalás, tájékoztatás föltétlen szükségességéről mindenkor meg voltam győződve, a konkrét megvalósítástól mégis sokáig húzódoztam, azt időről időre halogattam. Eme negatív jellegű „eljárásomat” csak kisebb részben magyarázzák más irányú elfoglaltságaim; a késedelem fő oka kétségtelenül egyéb, objektív és szubjektív tényezőkben rejlik. Már csak az egész kérdéskör jobb megértése szempontjából sem lesz talán érdektelen, ha ez utóbbiakra néhány szóval kitérek.

Erről a témáról egyáltalán nem olyan könnyű írni, mint ahogy azt esetleg egyesek gondolnák. Nem könnyű elsősorban az alapul szolgáló „forrásanyag” speciális jellege, valamint az ilyen irányú „feldolgozó” munkálatok teljes hiánya miatt. A Magyar Nyelvnek elvitathatatlan érdeme, hogy — legelsősorban Pais Dezsó több mint három évtizedes szerkesztői működésének jóvoltából — olyan szerkesztési gyakorlatot alakított ki, amely a folyóiraton túlmenően az egész magyarországi nyelvtudomány terén, sőt részben még egyes rokon tudományok körében is irányt mutatóan hatott. A Magyar Nyelvnek ez az úttörő érdemű szerkesztési gyakorlata azonban magától értődően csak a nagyobb kérdésekben szilárdulhatott teljesen egységessé, következetessé, a sok apróbb részletkérdésben viszont nem mindig, mégpedig főként azért nem, mert a legkövetkezetesebb szerkesztés is kénytelen megalkudni az egyes szerzőknek a kisebb fontosságú vonatkozásokban nem egységes, hanem nagyonis sokrétű eljárás módjával. Ezért bármilyen kitűnő forrásanyagot szolgáltat is a Magyar Nyelv a technikai tudnivalók megszövegezéséhez általában, egyrészt a folyóirat szerkesztési gyakorlatával kapcsolatos sok kisebb kérdésre vonatkozóan, másrészt a folyóiratban magában nem tükröződő, de az egyes közlemények előállításával kapcsolatosan felmerülő kérdésekre (pl. a kézirat gépelésére, formájára stb.) vonatkozóan magától értődően nem adhat biztos

eligazítást. Ilyen esetekben a többrétű gyakorlat alapján magunknak kell válogatnunk, értékelnünk, határozni. — Az elmunkálatok hiányát elsősorban arra értem, hogy a szóban levő technikai tudnivalók eddig legföljebb a gyakorlatban érvényesültek; elvonva, tudatosítva azonban csak kevesekben kristályosodtak ki, rendszerezésükre és megfogalmazásukra pedig még részlet-kísérlet sem történt. Elég a helyesírási szabályok egyszerű példáját idéznem arra, hogy milyen nehéz normatív regulákat fogalmazni és rendszerbe állítani még olyan esetekben is, amikor a szabályt viszonylag egységes gyakorlat alapján lehet elvonni; hát milyen nehéz akkor, amikor heterogénebb gyakorlat normalizálásáról is szó van.

Bizonyos mértékben kétségeket keltett bennem az a probléma is, hogy a szabványosításban milyen messzire kell vagy lehet elmenni; vagyis hogy melyek azok a technikai kérdések, amelyekben az egységes, közös gyakorlat kialakítására és bemutatására föltétlenül szükség van, és melyek azok, amelyekben az egyén, az író szokásai, ízlése már nem irányíthatók vagy legalábbis nem föltétlenül irányítandók. Első pillantásra szinte hihetetlennek látszik, hogy akárcsak egyetlen nagyobb terjedelmű, bonyolultabb tematikájú, részletesebb nyelvi bizonyító anyagot előtároló nyelvtudományi közlemény technikai előállításához mennyi kisebb-nagyobb, szerteágazó vonatkozású tudnivalóra van szükség. Hát még mennyi ilyen igényel egy olyan viszonylag széles tárgykörű folyóirat száz meg száz különböző közleménye együttvéve, mint a Magyar Nyelv! Ezeket a gyakorlati tudnivalókat még nagy vonalakban sem lehet — mondjuk — néhány lapon elintézni, különösen nem akkor, ha az egyes részlet-megoldásokat nem csak egyszerűen leírni, hanem szükségességüket, ésszerűségüket némileg megokolni, magyarázni is akarjuk.

Voltak, vannak és bizonyára lesznek is olyanok, akik az efféle szabályozást — főként ha bonyolult kérdéseket érint, valamint nagyobb számú és nagyobb terjedelmű előírást tartalmaz — nyűgnek, fölösleges tehernek, nem kívánatos szörszálhasogatásnak tekintik. Igaz ugyan, hogy ha az ilyen állásfoglalások mélyére nézünk, akkor szinte törvényszerűen előbredünk rá arra, hogy hirdetőik csak saját rendtelenségük álcázására, illetőleg igazolására terjesztenek ilyen, az egyéni szabadságra hivatkozó, helyesebben azzal hivalkodó, az elsősleges pongyolasággal szemben mindenestre másodlagosan kialakított „eszméket”; mégis, már csak a jövő érdekében sem volna mindenben szerencsés, ha az így gondolkozókat kétségtelen tévhitükben egy nagyon részletező, minden apróságra kiterjedő uniformizálás megerősítené. A követendő utat e tekintetben sem könnyű keresni, még kevésbé könnyű megtalálni.

Sokáig abban reménykedtem, hogy folyóiratunk egységes gyakorlatának a rendszeres olvasás által való megismerése általában, a szerkesztőktől alaposan átjavított és hasábkorrigálás alkalmával a szerzőknek visszajuttatott saját kézírataik átböngészése pedig különösen alkalmas lesz a folyóirathoz benyújtott közlemények formai, technikai színvonalának lényeges fölemelésére, s így a helyzet állandó javulása folytán nem lesz szükség az ide vonatkozó tudnivalók külön megfogalmazására. Sajnos, ebben a tekintetben alaposan tévedtem. Az igaz, hogy e g y e s szerzők néhány év alatt igen sokat tanultak, fejlődtek, s a folyóiratnak van egypár — nagyon örvendetesen inkább fiatalabb — munkatársa, akinek cikkeit bosszúság és nem kellemes zavar nélkül, sőt örömmel szerkeszti az ember. Elképzelésemben azonban két tényezőt nem vettem számításba. Az egyik az, hogy a szerzők jó része, amennyiben — tegyük fel — nemcsak ír a folyóiratba, hanem valóban rendszeresen olvassa is azt, vagy nem rendelkezik kellő érzékkel, vagy nem rendelkezik kellő türelemmel és gondossággal ahhoz, hogy az előtte álló gyakorlatból a saját közleményének technikai vagy formai előállításához szükséges szabályokat leszűrje, tudatosítsa és maga is alkalmazza. A másik az, hogy a kívánatos előre vivő fejlődéssel szemben érvényesül egy nagyon hatalmas hátráltató erő: az egyre jobban elharapózó

gyors, felületes munkának minden vonatkozásban, így a formában is megmutatkozó lazító hatása. A figyelmes szerkesztő könnyen észreveszi, hogy a munkatársak egy része a nagy alkotói sietségben bizony nem valami gyakran forgathatja azt a folyóiratot, amelybe ír, vagy hogy a korrigálásakor még saját, a szerkesztőtől átjavított, sőt gyakran átírt kéziratával sem veti össze a szedést, s ezért még akkor sem tudja akárcsak a legfontosabb technikai eljárás módokat is tudatosítani, ha különben az előbb jelzett elvonó képességgel rendelkezik is. A folyóirat gyakorlatának sugalmazó, ösztönző hatásába vetett remény tehát, mint szélesebb körben, „szociálisan” ható tényező, alapjában véve csak hiú ábránd.

2. Az adódó számos nehézséggel szembenézve, a spontán fejlődésben többé nem bizakodva és a kezdeményezés bizonyos kockázatát: a fölöslegesen szabványosítás vádját is vállalva — megítélésem szerint — nem odázható el tovább a technikai tudnivalóknak rögzített, normatív formában való közreadása.

A legfontosabb gyakorlati tudnivalók közzététele érdeke a szerzőknek, a szerkesztőknek, sőt a nyomdászoknak is. A széles hullámokat vető hanyagság adattal szemben is szép számú olyan munkatársa van folyóiratunknak, aki szívesen alakítaná közleményét formailag is minél jobbra, részben a jó filológushoz illő belső indítatásból, részben azért, hogy megkímélje magát a sok utólagos korrektúrával járó huzavonától vagy éppen a szerkesztő szemrehányásaitól. Az ilyen szerzők nyilván tudják, érzik azt, hogy illőbb, becsületesebb dolog, ha közleményüket már sajátmaguk alakítják olyanná, hogy a folyóirat szükséges formai egységességét ne veszélyeztesse, mint ha arra hagyatkoznak, hogy a szerkesztő majd úgyis rendbehoz minden mulasztást. E jó szándékú szerzőknek föltétlenül segítséget jelent, ha közleményeik technikai kialakítására megszövegezett, leírt útmutatásokat kapnak. — De érdeke a közzététel a szerkesztőnek is. Nem szólva most arról, hogy ez alkalommal bizonyos apróbb vonatkozásokat önmaga számára is kodifikálhat, a szerzők jelentős részének remélhető megjavult munkája révén a további szerkesztői gyakorlatban önmagát kíméli meg egy csomó időrabló munkától, fölösleges vesződéstől, bosszúságtól. — A rosszul kialakított kéziratok vagy a rossz korrekciók a nyomdász (szedő és korrektor) számára is idővesztéssel járó fáradtságot, küszködést jelentenek, mivel a szerkesztőtől kényszerűségből keresztül-kasul javítgatott, húzogattott kéziratot vagy korrektúrán nehezen tudnak eligazodni.

Persze mindezekben a személyes érdekeken felül lényegében véve fontos nemzetgazdasági érdekről is szó van. A szerzőnek nem megfelelő technikával egybeállított kéziratjai, valamint hibás korrekciói végső soron és összességükben tömérdek munkaidőnek, energiának és pénznek az elpazarlásához vezetnek nemcsak a szerkesztői, hanem főként a nyomdai munkálatok tekintetében.

A megszövegezett technikai tudnivalók természetesen mindenekelőtt a szerzőknek szólnak, mivel az ő eredendő, elsősleges tevékenységüknek minőségétől függ a kéziratokkal és korrektúrákkal való további eljárás mód. Ha a szerzők a szükséges tudnivalók közreadása, illetőleg ezeknek felhasználása, gyakorlati alkalmazása révén rendszeres és egységes technikai megoldásokhoz szoknak, a folyóirat egysége biztosításának és a szerkesztéskor adódható bonyodalmak elkerülésének leghatásosabb eszközt teremtettük meg. Amennyiben a szerzőknek legalábbis egy része a szükséges tudnivalóknak legalábbis egy részét magáévá teszi, és a kéziratok elkészítésében, valamint a korrektúrázásban hozzájuk tartja magát, a remélt kedvező eredmény már nem maradhat el, s ez a közlemény elérte célját. A továbbiak tehát már a szerzőkön fordulnak meg.

Alább következendő összeállításom magától értődően elsősorban a Magyar Nyelv munkatársai számára készült. Mivel azonban folyóiratunk gyakorlata a múltban is, ma is eléggé irányt mutatónak bizonyult, illetőleg bizonyul nyelvtudományunk egésze

számára is, bízom benne, hogy az elmondandók a nyelvész-szerzők számára általában véve sem lesznek haszontalanok.

3. Mondanivalóm egészében szabvány jellegű lesz, de bizonyos esetekben némi rövid megokolást is nyújtok, nehogy bárki is azt gondolja, hogy e technikai előírások öncélúak, s nincsen meg a gyakorlati szükségességük. Elő fogok hozni minden olyan kérdést, amely a folyóirat elengedhetetlen formai egységének biztosításához fölvetendőnek látszik. E vonatkozásban inkább többet adok, s kitérek olyan mozzanatokra is, amelyek esetleg többek előtt ismeretesek már, sőt egyesek részére talán fölöslegeseznek és unalmasaknak látszanak. Ezt a teljesség kedvéért is teszem, de főként azért, mert sokszoros tapasztalatból tudom, hogy folyóiratunk számos munkatársa még az egészen egyszerű, mondhatnám kezdetleges technikai vonatkozások elmagyarázására is rászorul. Ezt egyáltalán nem lekiacsioló értelemben mondom, hiszen — nem beszélve egyes régi, „notórius” szerzőkről — gondoljunk csak arra, hogy folyóiratunknak minden évfolyamában több olyan új, örvendetesen jobbára fiatal szerző jelenteti meg közleményét, aki nemcsak hogy nyelvészeti jellegű cikket nem írt eladdig, hanem talán nyomda számára sem készített még soha kéziratot, és nem is korrigált. Ezek részére minden olyan tanácsadás fontos, amit sok tapasztalt szerző már talán régóta tud.

A technikai tudnivalók összeállításában szerkesztői tapasztalataimból, konkrét esetekből indulok ki. Éppen ezért szükségesnek látom, hogy a pozitívumok mellett bizonyos negatívumokra is kitérjek, azaz ne csak azt vázoljam, hogy mit hogyan kell csinálni, hanem esetenként arra is rámutassak, hogy mit nem szabad elkövetni.

Az alább következőkben sorra veszek minden olyan munkafázist és problémát, amely a szerző tevékenységével kapcsolatos, a gépeléstől (vagy gépeltetéstől) egészen az utolsó tördelt levonat korrigálásáig. Tárgyalásmódomban a szerzői tevékenység bizonyos egységeit, formailag összekapcsolódó vonatkozásait állítom előtérbe, s ezért nem mindenben követhetem a szerző munkafolyamatát. Ez utóbbi különben is szerzőkként változó: van aki például hosszadalmas cédulázáson és többszörös kézírásos fogalmazáson át jut el a gépelési formához, de van olyan is, aki mindjárt gépbe fogalmaz stb.

A felmerülő kérdések fejtegetése természetesen nem kis teret igényel. Éppen ezért közleményemet — bár egy helyen előadva bizonyára jobban használható lenne a gyakorlatban — folytatásokban teszem közzé folyóiratunkban, hogy az egyre növekvő igényekhez viszonyítva nagyon csekély terünket egyetlen számban ne foglaljam el túlságosan.

II. A kézirat (gépelés) külső formája

1. A „kézirat”-ot gépelt formában kell a szerkesztőségnek benyújtani. A gépeléshez teljes ívű papírt használjunk, a félbe vagy cédulanagyságúra vágott papír nem megfelelő. Gépelni a papírnak csak az egyik felére szabad, a hátlapnak teljesen üresen kell maradnia. Minderre elsősorban nyomdai okokból van szükség.

Nem lényegtelen a felhasznált papír minősége sem. Mivel e tekintetben a legtöbb papírfajta alkalmas, csupán egy-két negatív vonatkozásra kell utalnom. Óvakodni kell mindenekelőtt az olyan papírtól, amelyen a tinta szétfut; az ilyenek a gépelést követően kézzel feltett, nem egyszer bonyolultabb nyelvészeti jelek, bejegyzések a felismerhetetlenségig eltorzulnak, s így a nyomdász számára nem aperciálhatóak. Ne adjunk a szerkesztőségbe úgynevezett másolópapírra fektetett gépelést. Ez rendszerint a tintát sem bírja jól, amellet már a szerkesztő javító ceruzája alatt kitépődik, elszakadozik, s mire különböző kezek átmenve a korrektorhoz ér, gyakran csak foszlányokban észlelhető. Nem kevés bosszúságot okoz a szerkesztőnek és a nyomdásznak az a különben jó minőségű, de túlenyvezett, rendkívül csúszós, fényes, vékony papír, amely az utóbbi időkben egyre gyakrabban előkerül.

A gépelésnek valamelyik oldalán számottevőbb — legalább 4—5 cm-es — margót kell hagyni, hogy ide az utólag szükséges apróbb javításokat be lehessen írni. A szerző föltétlenül gondoljon itt arra, hogy ha ő esetleg nem is akar írni a margóra, a szerkesztő igazításainak, szedési utasításainak stb. valahol el kell férniük.

Hogy egy lapra a szerző hány sort gépel vagy gépeltet, az alapjában véve édesmindegy. De az már nagyon is lényeges, hogy a sorok ne legyenek sűrűek, mert ez a nyelvézeti jeleknek, ékezeseknek, javításoknak a gépelés után szükségessé váló felrakását, alkalmazását vagy a szerkesztés során kívánatosnak mutatkozó módosítások beírását lehetetlenné teszi. Különösen rossz szokása egyes szerzőknek (vagy gépíróknak?), hogy azt a szövegrészt, amelyet jegyzetbe kívánnak tettetni, egészen elképzelhetetlen sűrűségűre gépelik, s így célszerűtlenül utánozzák a jegyzetek tipografizálását.

2. Nagyon vigyázni kell az írásjelek (központozás) gépelésére. E tekintetben a legtöbb bajt, a szerkesztő és a nyomdász számára a legtöbb zavart a zárójelek és kötőjelek okozzák.

Az írógép zárójele egyenes vonal, és így két végének hajlása nem fejezi ki úgy a hovatartozást, mint a nyomtatott szövegben. Hovatartozását csak a zárójelnek a megfelelő szóhoz való tapasztásával érzékeltehetjük. Ha például egy forrásjelzést zárójelbe teszünk, akkor így helyes gépelni: ... *cikkében* [MNy. L, 14—6] *fejtegeti* ...; — de helytelen így: ... *cikkében* / MNy. I, 14—6 / *fejtegeti* ... , vagy — ami szintén egyáltalán nem példátlan — így: ... *cikkében*/MNy. L, 14—6/*fejtegeti* A két utóbbi rendellenesség sok zárójeles rész esetén — főként, ha nemcsak a forrásjelzés, hanem a szerző saját mondanivalójának egy része is zárójeles — a szöveget formailag teljesen kuszálttá, felfoghatatlanná teszi.

A nyomdai kiskötőjel, nagyköötőjel és gondolatjel kifejezésére az írógépen csak egy jel szolgál: a kötőjel. Hogy milyen nyomdai jelet akarunk szedetni, azt a gépelésben érzékeltehetnünk kell, mert főként szakszöveg, idézetek stb. esetében a nyomdász gyakran nem tudhatja, mikor mit akar túlköztetni a gépelt kötőjel. — A kiskötőjelnek szánt írásjel tapad a megfelelő szóhoz, összetétel esetében mindkét taghoz: *nyelvtanulmány-gyűjtés*, és nem: *nyelvtanulmány - gyűjtés; -ért, -ként*, és nem *- ért, - ként*. A nagyköötőjelnek szánt írásjel a tapadás tekintetében ugyanígy viselkedik, csakhogy az írógépen kétszer egymás után kell leütni, az előbbitől való megkülönböztetés végett: *magyar--német szótár*; nem pedig *magyar-német szótár, magyar - német szótár, magyar -- német szótár* stb. A gondolatjelnek szánt írásjel kifejezésére is kívánatos kétszer leütni az írógép kötőjelét, de a jel mindkét oldalán betűközt kell hagyni, akár mondattagokat, akár külön mondatokat választ el egymástól: ... *találunk -- mondjuk -- a magyarban* ... ; illetőleg: ... *mondatokat. -- A magyar* A gondolatjelnek az előtte és utána álló betűhöz való helytelen tapasztása számos hiba forrása lett már.

A többi írásjel (pont, vessző, kettőspont, pontosvessző, kérdőjel, felkiáltójel) esetében általános szabály az, hogy tapadnia kell az őt megelőző szóhoz (amelyhez értelmileg tartozik), de betűköznek kell őt elválasztania a következő szótól. Sajnos, még ezt a primitív szabályt is többen meg szokták szegni, pedig éppen nyelvézeti szövegek esetében számos buktató rejlik benne. A szedő számára egyáltalán nem mindegy, hogy *Pázm:Préd.* vagy *Pázm: Préd.* forrásmegjelölést, hogy *szűr: szüret* vagy *szűr : szüret* szópárt, hogy *Századok 1955: 14* vagy *Századok 1955 : 14* utalást stb. stb. lát maga előtt, — hogy csak a kettőspont néhány problémájára utaljunk.

3. Mivel a legtöbben szoktak véteni ellene, és a szerkesztőnek a legtöbb nehézséget okozza, a gépelés legfontosabb szabályának kell mondanunk a következőt: az írógéppel semmiféle speciálisabb tipográfiai vonatkozást (főként a betűtípusok minőségét, különbözőségét) ne igyekezzünk kifejezni. A nyomdai kapitálchen típust például semmi esetre

se gépeljük nagybetűkkel; a nyomdai ritkítást ne jelöljük gépelési ritkítással, betűközök kihagyásával; a nyomdai dőlt típust ne az írógép kötőjelszerű jelének a kérdéses szavak alá való ütögetésével tüntessük föl; stb. Célszerű és kívánatos, hogy a tipizálást minden esetben a gépeléstől függetlenül, tintával vagy ceruzával való utólagos jelölésekkel (aláhúzásokkal) végezzük el (ezekről l. később).

Mindennek megvan a maga nagyon is lényeges, nem is csak egyféle oka. A szerzők számos, sőt mondhatni számtalan esetben nem helyesen jelölik a tipográfiát, például kapitálcheneztetni vagy ritkíttatni akarnak olyan neveket, szavakat, amelyeknél ezt nem kell vagy nem is szabad megtenni. A szerkesztő ilyenkor az aláhúzást egyszerűen kiradírozza vagy áthúzza; de mit csináljon a tömérdék nagybetűs vagy ritkított gépeléssel? (A legjobb esetben is mindig ki kell írnia a margóra, hogy ez meg emez a szó, szakasz antiquával szedendő, mivel a tipográfiára negatív jelölések nincsenek.) — De nézzük csak tovább. A kapitálchenben szintén van nagybetű és kisbetű. Nem beszélve most arról, hogy a GOMBOCZ nem azonos a Gombocz-cal, egész sereg esetben nagyon fontos, hogy a kapitálchennel szedendő nevek nagy és kisbetűit a gépelésben pontosan feltüntessük, hiszen a nyomdász nem nyelvész, enélkül nem tudhatja, hogy mikor szedjen kapitálchen nagybetűt, és mikor kapitálchen kisbetűt. Ezért a helytelen gépelésű CZF.-ből, SZD.-ből, VON ESSEN-ből, DU CANGE-ből stb. stb. sohasem lesz a nyomtatásban CzF., SzD., von Essen, Du Cange stb. — Más betűtípusoknál persze más nehézségek adódnak. Például a nyomdai dőlt betűknek megfelelő írógépi aláhúzás sem célravezető. Nem tekintve azt, hogy a gép visszahúzogatója révén a gépelőt is erősen hátráltatja, nagyon gyakran belemegy a szó betűtestébe, s ha nem is megy bele, oly vastag, hogy a szó egyes betűi alá kerülő mellékjelek odaírását jóformán lehetetlenné teszi. Emellett egyes írógépeken az aláhúzó jelek igen különböző távolságokra ütődnek le egymástól, miáltal az egymást követő leütés gyakran szaggatott ritkítás-jelölésnek látszik, — és fordítva.

A jegyzeteket ugyanolyan sorközzel és ugyanolyan sorhosszúságúra kell gépelni, mint a fő szöveget. Legjobb, ha a jegyzetnek szánt szövegrész — a rendes sorköznél valamivel nagyobb köznék előtte és utána való kihagyásával — közvetlenül az után a sor után következik, amelyikhez tartozik. Az sem baj azonban, ha a jegyzet a vele összefüggésben levő szövegrész lapjának aljára kerül, szintén a rendes sorköznél valamivel nagyobb köz kihagyása után. Az azonban szerkesztési és nyomdatechnikai okokból egyaránt föltétlenül elkerülendő, hogy a jegyzetek a közleménynek a legvégén sorakozzanak föl. A jegyzet tipografizálása szintén gépelés utáni feladat (l. később).

4. A gépeléshez szorosan hozzátartozik annak — lehetőleg tintával való — átjavítása. Itt több mozzanatot kell megkülönböztetnünk.

A javítás alkalmával világosan felismerhetővé kell tennünk azokat a szavakat, betűket, amelyek a gépelésben nem látszanak eléggé jól; gondosan ki kell igazítanunk a géphibákat (rossz betűleütéseket stb.); félreértést kizáróan ki kell húznunk a fölösleges, effajta javításnak egy igen helytelen módszere, amire nem árt külön rámutatni. Ezek a szerzők a kézirati javítást összetévesztik a már nyomdailag kiszedett szöveg korrekciójával, és technikailag az utóbbi szerint járnak el: minden hibás betűt, írásjelet, számot stb. valamilyen, korrigálásban használatos jellel látnak el, s a margóra kivetítve igazítanak ki. Az ilyen eljárás mód — főként ha tömegesen jelentkezik — nagyon megnehezíti a szedés folyamatosságát, s a jelek összekeverése révén újabb hibákat szül. A margóra való korrektúraszerű kivetítéshez csak akkor szabad folyamodni, ha a javítandó betű, írásjel, szám stb. a maga helyén valamilyen okból (pl. a többszörös javítás miatti teljes eltorzulás, helyhiány a sorok között stb.) nem igazítható ki. Minden más esetben azonban a hibás részt vagy magában a sorban kell jól olvashatóan átírni, vagy a hibát magát áthúzva, javítását közvetlenül fölötte, a sorköz kihasználásával kell megtenni.

Az átjavítási művelet során kell kiírunk, pótolnunk a géppel föl nem tüntethető szavakat, betűket, jeleket, például a görög vagy cirill betűs szavakat, a speciális fonetikai jelöléseket, az egyezményes nyelvészeti jeleket, rövidítéseket (származásjel, jelentésjel stb.). Főként a fonetikai mellékjelek pontos felrakására kell ügyelnünk; a nyomdásznak írásmódunk alapján világosan kell látnia, hogy például *â*-t vagy *á*-t, *ę*-t vagy *e*-t vagy *ɛ*-t, *ì*-t vagy *í*-t stb. stb. szedjen-e. Egy kis figyelem és gondosság e téren is sok későbbi veszélyes korrekciótól menthet meg bennünket, nem is szólva a nyomdának okozható veszélyes és kár elhárításáról.

Az átjavítási műveletnek különösen fontos része a gépelés helyesírási hibáinak eltüntetése, illetőleg az írógéppel nem jelölhető helyesírási vonatkozásoknak (főként az *í*, *ú*, *ű* ékezesének) a gondos pótlása. Még ma is számos szerző akad, aki a helyesírási kérdésekkel — nyelvész létére — mit sem törődik, s az *í*, *ú*, *ű*-t sem ékezi. Pedig minden szerzőnek tudnia kell, hogy a nyomdába csak hibátlan helyesírási kéziratot lehet adni, mert a szedőknek — problematikussá nyelvtudományi szempontokról lévén szó — utasításuk van arra, hogy a folyóirat cikkeit kézirat szerint szedjék. Az ilyen szerző akarva, nem akarva arra hagyatkozik, hogy a helyesírás körébe tartozó műveleteket — beleértve egy-egy nagyobb cikk sokszáz *í*, *ú*, *ű*-jének ékezesét — majd elvégzi a szerkesztő. A saját munkának ez a másokra való áthárítása azonban nem valami erkölcsös álláspont. — Nem egy szerzőnél tapasztalható, hogy az *í*, *ú*, *ű* ékezesét még az idézetekben sem jelöli meg, miáltal — főként régebbi szövegek esetében — még az idézett források kikeresésének és ellenőrzésének munkáját is a szerkesztő nyakába varrja.

Időbelileg a tipografizálás munkája is a gépelés utáni javítás körébe tartozik. Erről az önmagában is nagy, kerek egészet képező kérdéstről azonban majd később, külön fejezetekben fogok beszélni.

5. Főként azoknál a szerzőknél, akik gépbe fogalmaznak, vagy közleményüket a gépelés előtt nem érelik ki megfelelően, de kisebb mértékben minden szerzőnél előfordul, hogy a már kész kéziratba utólag pótlásokat iktat. Ezeknek az utólagos betoldásoknak is vannak helyes és helytelen módjai.

Amennyiben csupán egy-két betű vagy szó pótlásával van dolgunk, azt — a kellő sortávolság esetén — nyugodtan beírhatjuk, sőt ajánlatos beírunk a sorközbe, a kívánatos helyre egy közbeiktató vonallal odavezetve. Ha már félmondatnyi vagy mondatnyi szakasról van szó, akkor helyesebb azt egy jellel a margóra kivetíteni. Mondatok vagy bekezdések egész sorát föltétlenül le kell gépelnünk, illetőleg gépeltetnünk, és az újonnan gépelt részt vagy egy jellel a lap aljára, vagy — ami még jobb — a megfelelő helyen elmetezett lap közé, a szöveg folyamatosságát megőrizve oda kell ragasztanunk. Az így meghosszabbodott laprészt az ívpapír méretének megfelelően be kell hajtanunk, nehogy a kilógás folytán megrongálódjék.

Föltétlenül elkerülendő, hogy a „betoldásra szánt hosszabb szövegrészt kézírással adjuk meg. Gondoljunk arra, hogy kézírásunk legtöbbször csak sajátmagunk számára olvasható világosan, de könnyen lehetséges, hogy a szedőnek már betűznie kell, aki pedig teljesítményre dolgozik. E körülmény lényeges hibák forrásává válhat. — Semmiképpen nem szabad utólagos pótlást a lap hátuljára írni vagy gépelni. Ezt a szedő — értendő módon — általában figyelembe sem veszi, mivel joggal vélheti, hogy az véletlenül került oda vagy maradt ott áthúzatlanul.

Az utólagos betoldásokkal kapcsolatban még egy, talán kiesésnek látszó, de nagyon is gyakorlati kérdésre hívnám fel röviden a figyelmet. A ragasztásnál inkább ragasztószalagot vagy nyettaszűrőszalagot használjunk, mert az üvegen oldott ragasztószerek legnagyobb része a beszáradás után is ragaszt, s elég belőle egy kis maradék a papír összeillesztésének szélén, hogy a kéziratnak az így preparált lapja az alája vagy föléje kerülő laphoz teljesen hozzáragadjon, s a szétvételkor mindkét lap eltépdjön,

megrongálódjon. Ilyen apró ok miatt számos kéziratot vagy legalábbis kézirat-lapot kellett már újra elkészíteni.

6. Amennyiben a javítások, kihúzogatók, betoldások egy-egy lapon nagyobb méreteket öltenek, a kérdéses lapot még egyszer le kell gépelni. Az ilyen jellegű kéziratokra ugyanis rendszerint sok szerkesztői javítás is esik, ennél fogva a szöveg csak még áttekinthetlenebb lesz, s a nyomdász jó munkáját már eleve lehetetlenné teszi.

(Folytatjuk.)

BENKŐ LORÁND

Szenczi Molnár Albert arcképe

Szenczi Molnár Albert 1603-ban Altdorfban dolgozott magyar—latin és latin—magyar szótárán, melyet 1604-ben nyomtattak ki Nürnbergben. A nyomtatási munkák alatt az író is az említett városban tartózkodott, s ennek érdekes emléke Szenczi rézmetszetű portréja. Az arckép, melyre VAYER LAJOS hívta fel a figyelmemet, az irodalomban nem szerepel. Eddig tudtommal az 1943-ban, RADISICS ELEMÉR szerkesztésében kiadott „Magyar lélek magyar munka” című képeskönyvben jelent meg, minden magyarázat nélkül. A metszet a Magyar Történelmi Képcsarnok grafikai gyűjteményében található (91/1914. Gr. sz.).

A 11.2 × 7.8 cm méretű lap jelzése az alsó bal sarokban összefonódó HV, a jobb sarokban 1604-es évszám. A monogramm Heinrich Ulrich (meghalt 1621.) nürnbergi rézmetsző szignatúrája.¹ A szemek, a száj és az orr rajza megegyezik Szenczi Molnár Albert húsz évvel későbbi arcképével, melyet Calvin „Institutiones . . .” című műve magyar fordításának címlapján láthatunk Crispin van Passe metszetében.² Az Ullrichtól való portré széthúzottabb, húsosabb arcvonásai a mester gyengébb technikai tudásáról tanúskodnak, amit más művein is megfigyelhetünk. A metszet további érdekessége, hogy az ábrázolt tudtával készült, sőt annyira jónak találta, hogy barátainak is küldött belőle emlékebe.

Rittershausen Konrád, Szenczi altdorfi támogatója 1604. július 6-án kelt levelében (Naplója, levelezése és irományai 157) megköszöni védenca metszet-portróját. Egyben érdeklődik a mester neve és a lap készítési díja iránt, mert egyik ismerősük ugyancsak le akarja magát rajzoltatni. Mivel az írónak más arcképét ebből az időből nem ismerjük, és az ábrázolt, valamint a grafikus-művész egyidejű nürnbergi tartózkodása biztos, csak erről a lapról lehet szó.

BOD PÉTER, aki először gyűjtötte össze Szenczi Molnár Albert irományait tudományos érdeklődéssel, Rittershausen levelénél megjegyzi, hogy tudomása szerint ezt a portrét Dominicus Custos augsburgi rézmetsző készítette (Naplója, levelezései, irományai 157. jegyzet). A közlésből nem derül ki világosan, ismerte-e Bod az említett arcképet, s az elrejtett és nehezen kiolvasható HV betűt tette-e meg Augsburg — latinul Agustae Vindelicorum — rövidítésének. Custos ebben a városban dolgozott, s mint keresett arcképmetszőnek, több magyar portréja ismeretes. Esetleg az eredeti darab sohasem került a magyar írók életrajzi adatait kutató BOD PÉTER kezébe, csupán az augsburgi mester nagyobb hírneve sugallta megjegyzéseit.

Már 1836-ban kísérletet tettek Rittershausen Konrád levele alapján az 1604-ben készült arckép azonosítására. Ebben az évben a Kolozsváron megjelenő Erdélyi Prédikatori Tár (III. füzet 175—6) felhívást közöl az említett portré megkeresésére. Tudták,

¹ NAGLER, Die Monogrammmisten. III. München, 1863. 1603. sz.

² RMK. I, 540. sz. — Reprodukcióját l. Magyar Művelődéstörténet III, 485 és KERESZTURY DEZSŐ, A magyar irodalom képeskönyve. 1956. 72.

hogy a metszet keletkezése és a szótár nyomtatása egy időre esik, ezért az volt a feltevésük, hogy a lap a szótár díszítő mellékleteként jelent meg. Erre a felszólításra a lap 1837-i évfolyamában térnek vissza (VII. füzet I—II. jegyzet) Szenczi Molnár Albert megjelent életrajzával kapcsolatban. A megfelelő füzethez ugyanis a nagy magyar protestáns tudós litografált arcképét mellékelik Barabás Miklóstól a Crispin van Passe-féle metszet alapján. A jegyzet szerint a képet a kecskeméti református líceum könyvtára bocsátotta rendelkezésükre. A felhívás logikus, de jelen esetben nem helytálló következtetése így a másik, könyvdíszként szereplő portrét népszerűsítette.

Ullrichnak nem ez az egyetlen magyar portréja. Ismerjük Báthori Zsigmond mellképét,¹ mely Crispin van Passe és Alexander van der Mair kompozíciói után készült.² Ugyancsak Heinrich Ullrich kezétől származik Kitonich János királyi ügyigazgató arcképe is, mely a „Directio Methodica Processvs Iudicialii . . .” című könyv Nagyszombatban 1619-ben napvilágot látott első kiadását díszíti.⁴ Ullrich kisebb tehetségű mester volt; művészetének összefoglaló feldolgozása még nem történt meg. Így több magyar vonatkozású portréja elkerülte a szakirodalom figyelmét. Idevágó működésének jelentős darabja Szenczi Molnár Albert arcképe, melyet még jelentősebbé tesz a kutatásaink alapján meghatározható kapcsolat az ábrázolt életével és baráti körével.

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Jelentés

a Magyar Nyelvtudományi Társaság által 1958. szeptember 25-től 27-ig Budapesten megrendezett névtudományi konferenciáról

I.

I. Konferenciánk program szerint 1958. szeptember 25-én reggel 9 órakor kezdődött. Társaságunk tagjain kívül szép számmal jelentek meg a rokon tudományok, elsősorban a történettudomány és a néprajz, valamint a statisztika képviselői is. A külföldi meghívottak közül ott volt Celujkó Kirill Kuzmics, az Ukrán Nyelvtudományi Intézet helyettes igazgatója, Terescsenkó Natália Mitrofanovna tudományos kutató (Szovjetunió), Stieber Zdzisław professzor (Lengyelország), Penavin Olga főiskolai tanár (Jugoszlávia). Kimentették távolmaradásukat: van de Wijer H. J. professzor, a leuveni Nemzetközi Névtudományi Bizottság főtákará, Petrovici Emil és Szabó T. Attila (Románia), valamint Šmilauer Vladimír és Stanislav Jan (Csehszlovákia) egyetemi tanárok.

Bárczi Géza akadémikus, Társaságunk társelnöke elnöki megnyitójában üdvözölte a konferencia külföldi és belföldi vendégeit, majd beszámolt az 1958. augusztus 24-től 28-ig Münchenben tartott VI. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról, kiemelve a magyar vonatkozásokat és a magyar nyelvtudomány számára tanulságos módszertani eredményeket. Utána Kniezsa István akadémikus, Társaságunk elnöke tartotta meg „A szlovák helynévtípusok kronológiája” című előadását.

¹ NAGLER, Neues Allgemeines Künstler-Lexikon. XXI. Leipzig, 1835—1852. 461, 9. sz.

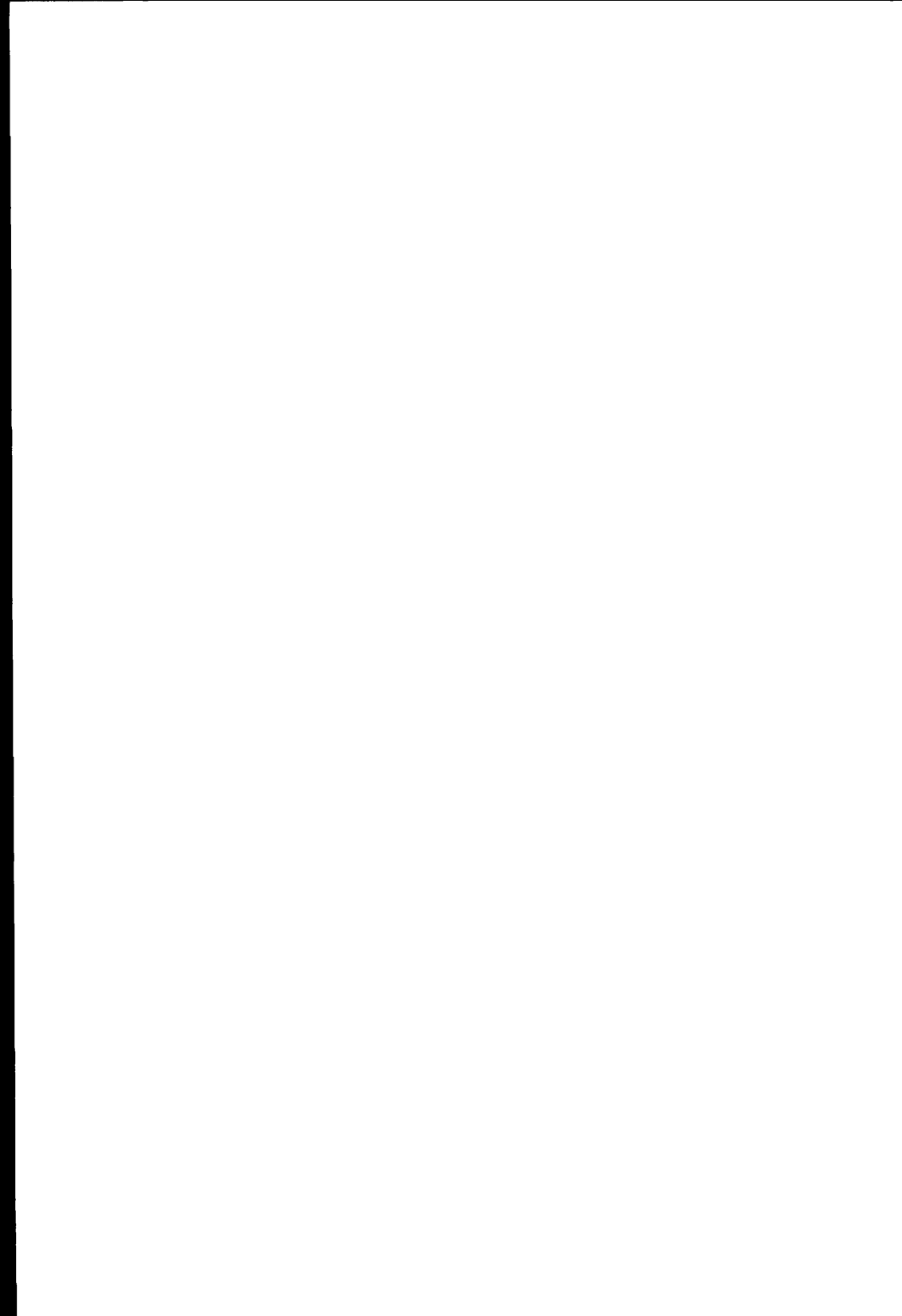
² DRUGULIN's Allgemeiner Portrait-Katalog. Leipzig, 1860. 1062. sz.

³ NAGLER i. m. IX, 202, 26. sz.

⁴ RMK. II. 392. sz. — RÁTH GYÖRGY: Az iparművészet könyve. Bp., 1902. 494, LXXIX. melléklet. — IVÁNYI—GÁRDONYI, A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 71. — PATAKY DÉNES, A magyar rézmetszés története 237, 3. sz. és 292.

Auxiliare Mihi Sanctorum Vita, Salus, Sors!
Tu Sis Sancta Trinitas, Sors Mea, Vita, Salus. AM
Hogy ha az Ur Isten Vagyon mivelunc,
Vallyons Kuzoda tamadna ellenunc? Rom. 8 x. 31

Az előadás után Kniezsa István a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöksége nevében fogadást adott a konferencia külföldi és nem nyelvész belföldi vendégei tiszteletére, amelyre a Társaság tisztikara és választmánya volt hivatalos.

Délután 3 órakor kezdődött meg a délelőtti előadás vitája, s ekkor hangzottak el a helynévkutatásunk egyes részletkérdéseivel foglalkozó korreferátumok és hozzászólások. Celujkó Kirill Kuzmics az ukrán névkutatók nevében üdvözölte a konferenciát; Stieber Zdzisław Kniezsa előadásához szolt hozzá, majd beszámolt a lengyelországi névkutatás helyzetéről. Györffy György, Hadrovics László és Makkai László a törzsneveinkből alakult helynevek, valamint a *-telek* utótagú helynevek vizsgálatának történettudományi tanulságaival foglalkoztak. Moór Elemér, Mollay Károly és Gáldi László egy-egy részlettel egészítették ki Kniezsa előadásának elvi tanulságait. Orlicsek József és Ila Bálint a Központi Statisztikai Hivatal mellett felállításra kerülő Országos Helynévbizottság feladatairól szoltak, kérve ennek munkálataihoz a nyelvészek és a történészek segítségét. Beszámolójukat Mikesey Sándor, Deme László és Kázmér Miklós egészítették ki, javasolva, hogy illetékes szerveink — szakemberek bevonásával — a városrészek és utcák, a családnevek és személynevek, a óg- és árunevek megállapításánál nyelvünk értékeire legyenek tekintettel. Reuter Kamilló Baranya megyei helynévgyűjtését mutatta be, Sebestyén Árpád pedig a dülönévgyűjtés fontosságára hívta fel a figyelmet.

2. Szeptember 26-án délelőtt 10 órakor került sor Pais Dezső akadémikusnak, a Társaság folyóirata szerkesztőjének „Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához” című előadására. Az előadás után hangzott el Terescsenkó Natália Mitrofanovna „A jurákszamojédok nemzetségei” című korreferátuma.

A délutáni vita értékes adalékkal vagy elvi megállapításokkal egészítette ki az előadást, azonkívül pedig személynévkutatásunk állapotáról, a folyó munkálatokról adott helyzetképet. Elsősorban az előadáshoz szoltak hozzá Czeglédy Károly és Moór Elemér. Papp László a készülő Árpád-kori személynévszótár munkálatairól számolt be. Benkő Loránd, Deme László, B. Lőrinczy Éva, Kovalovszky Miklós és Rácz Endre személyneveink különböző rétegeinek vizsgálatához új szempontokat vetettek fel, amelyekhez a történészek részéről Maksai Ferenc szolt hozzá. Karácsony Sándor XVIII. századi, Büky Béla XIX. és XX. századi személynévkutatásaiból mutatott be részleteket, Vértés Edit az osztályok személynévadását tárgyalta. Mikesey Sándor a családnev-változtatással kapcsolatban a nyelvészek közreműködésének fontosságára mutatott rá.

A vita befejezése után Kniezsa István foglalta össze a két napos tanácskozás eredményeit, kiemelve, hogy az előadások is, a hozzászólások is bizonyítják, milyen tudományos és gyakorlati jelentősége van a nálunk mintegy évtizede háttérbe szorított névtudomány művelésének. — Pais Dezső javaslatára a konferencia Névtudományi Bizottságot választott az elfogadott határozatok s egyéb javaslatok megszövegezésére, a névtudomány programja kidolgozásának előkészítésére. A bizottság tagjai: Deme László, Lőrincze Lajos, Maksai Ferenc, Mikesey Sándor, Mollay Károly és Papp László. A bizottság a határozatokat és javaslatokat a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya, majd a MTA I. osztálya elé terjeszti.

3. Szeptember 27-én a konferencia résztvevői közös vizibusz-kiránduláson vettek részt. Az egész napos úton mód nyílt arra, hogy külföldi és belföldi vendégeink közvetlen megbeszéléseket is folytathassanak. Külföldi vendégeink számára a dunai táj szépségeinek és Esztergom nevezetességeinek megtekintése felejthetetlené tette az első magyar névtudományi konferencia programban bővelkedő napjait.

4. Meg kívánom még jegyezni, hogy a tanácskozásokon délelőtt-délután, egészen a késő esti órákig állandóan 100—120 érdeklődő vett részt. Általános volt az a kívánság, hogy foglalkozni kellene egy olyan névtudományi tanácskozás megrendezésével, amely

most már a magyar névtudomány egész problematikáját, elvi és gyakorlati kérdéseit vitatná meg.

II.

A névtudományi konferencia a következő határozatokat hozta:

1. Az elhangzott előadásokból, referátumokból és hozzászólásokból a névtudomány nagy tudományos és gyakorlati jelentősége bontakozott ki. A konferencia helyesnek tartja, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság a tanácskozások megrendezésével, a névkutatók összehívásával a mintegy másfél évtizede elhanyagolt névtudomány jelentőségére a figyelmet felhívta. Éppen ezért felkéri a Társaság elnökségét, hogy a Magyar Tudományos Akadémiában és az államigazgatás egyes szerveinél a névtudomány támogatását, illetőleg szempontjainak figyelembe vételét szorgalmazza.

2. Az 1958. augusztus 24-től 28-ig Münchenben megrendezett VI. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus gazdag programjából, valamint a mi konferenciánk elnöki megnyitójából kiderült, hogy elmaradtunk a külföldtől, ami a névtudományi munkálatok elvi megalapozását és gyakorlati megszervezését, valamint anyagi alapjának megteremtését illeti, ha a módszer és a névfejtések egyes részletkérdései tekintetében nemzetközi viszonylatban megálljuk is a helyünket.

3. Ennek az elmaradásnak a megszüntetése céljából a konferencia felkéri a Társaság elnökségét Névtudományi Bizottság felállítására, hogy ez a magyar névtudomány problematikájának kidolgozását, szervezési kérdéseinek megoldását előkészítse.

4. A konferencia egyúttal kéri a MTA Nyelvtudományi Bizottságát, tegye lehetővé, hogy a konferencia anyaga a „Névtanulmányok” I. köteteként megjelenhessen.

5. A konferencia örömmel üdvözli a Magyar Nyelvőrnek nyelvjárási anyag gyűjtésére kiírt pályázatát és helyesnek tartaná, ha a folyóirat egyik következő pályázatát a névtan köréből írná ki.

6. A konferencia kéri a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy a MTA Nyelvtudományi Intézetében létesítendő új státushelyek betöltésénél a névtudományra is legyen tekintettel.

7. A konferencia meglelégedéssel veszi tudomásul a Központi Statisztikai Hivatal mellett szervezendő — elődjéhez képest kibővített hatáskörű — Országos Helynévbizottság felállítását, kívánatosnak tartja azonban, hogy ez a Bizottság — nyelvészek és történészek bevonásával — a városrészek és utcanevek szabályozásának elvi irányításával is foglalkozzék.

8. Kívánatos lenne, hogy a Belügyminisztérium és a nagyközönség családnevek és személynevek kérdésében elvi tekintetben a MTA Nyelvművelő Bizottságát, gyakorlati vonatkozásokban pedig a MTA Nyelvtudományi Intézetének szolgálatát venné igénybe. Ugyanez vonatkozik a cégnevek és árunevek megállapítására és engedélyezésére is. A MTA Nyelvművelő Bizottsága hívja fel erre a Belügyminisztérium figyelmét, a Nyelvtudományi Intézet pedig a nagyközönség számára rendezzen felvilágosító előadásokat (TIT, rádió stb.).

9. A névtani kutatások fejlesztése szempontjából szükséges lenne, hogy az egyetemek és főiskolák nyelvészeti tanszékeinek képviselői a közeljövőben megállapodnának a kutatókörzetek kijelölésében. A szakdolgozatok és a doktori értekezések témájának kiválasztásánál a névtannak fokozott szerepet kellene juttatni.

10. A konferencia tanácskozásainak befejezésével küldjön üdvözlő táviratot a magyar névtudomány nesztorának, Melich Jánosnak.

MOLLAY KÁROLY

LEVÉLSZEKRÉNY

Árpád korabeli templomrom? A „Hétfői Hírek” 1959. február 2-ről keltezett számának egyik (6.) lapján került elő: „Az Árpád korabeli herbályi templomromot megóvják a pusztulástól.”

Amikor ezt olvastam, először erősen megörültem, hogy Árpád fejedelem korából, vagyis 900 tájáról való templomrommal „rendelkezünk”, amiről eddig nem tudtam. — Azonban utána „úgy tűnt”, hogy az Árpád korabeli kifejezés ez esetben talán Árpád-kori volna, ha a hír közlője számolna azzal, hogy az Árpád-kor Árpád fejedelemtől III. Endre királyunk haláláig, vagyis 1301-ig szokott terjedni.

Remélem, a „Hétfői Hírek” arról értesít, hogy tévedek, és a herbályi [hol van Herbály?] templom a zalavári ásatásokból megismert maradványoknak valamivel fiatalabb kortársa volt.

Bevallom, HORVÁTH JÁNOS-sal együtt nem lelkesedem különösebben a korabeli-ért, amikor ezzel azt akarják némelyek mondani, hogy 'azon korbelt, a korbelt, akkori'.

De hát miért ne szegényedjék a nyelv, amikor némely írásnemtudók takarékoskodni kívánnak a gondolkozással, s ez általában aránylag könnyen szokott nekik sikerülni.

P. KOMONDOR ANDRÁS

A határozói tárgyról. H. MOLNÁR ILONA ezt írja „A határozó értékű tárgy helye a mondatrészek között” című tanulmányában: „E jelenség nyelvtani problémáinak részletesebb elemzésére az irodalomban eddig még nemigen került sor, talán mert azok közé a »kivételek«, »határesetek« közé tartozik, amelyek súlyuknál, jelentőségüknél fogva a nagyobb, rendszerező munkákban érhető módon háttérbe szorulnak a nyelv tipikus jelenségei mellett. A kisebb részlettanulmányok sem vállalkoztak még behatóbb vizsgálatukra.” (MNy. LIV, 244.)

E kisebb részlettanulmányok közé tartozik egy más célú dolgozatom, amelyben én sem vállalkoztam e nyelvtani határeset behatóbb vizsgálatára, de érintettem benne a szóban levő mondatrész keletkezésének kérdését. Utaltam arra a lehetőségre, hogy a *jót, nagyot, kicsit, sokat, keveset* stb. bővítmények azáltal is eljuthattak a tárgyi funkciótól a határozóiig, hogy a tárgyat kívánó igék mellől — a tárgyat kevésbé vagy egyáltalán nem is kívánó tárgyas igék közvetítése, továbbítása révén! — tárgyatlan igék vonáskörébe is kerültek analogikusan (l. valamivel bővebben: MNy. L, 414—5).

Bár H. MOLNÁR ILONA dolgozatának célja nem a határozói tárgy eredetének felderítése, mégis foglalkozik ezzel a kérdéssel is. Érdeklődéssel olvasott közleményéből azonban nem tudhattam meg, hogy ő — az e tárgykörben nálam illetékesebb — hogyan ítéli meg vélekedésemet; azaz legfeljebb csak közvetve következtethettem abból, amit az i. h. 250. lapján a *nagyot*-ról s amit a 254. lapon a *sokat, keveset* példáját alkalmazva ír, hogy ítélete — úgy gondolom — kedvező volna.

KUBÍNYI LÁSZLÓ

Egy szólásunk történetéhez. MNy. LIV, 530 megjelent közleményemhez, sajnos, megkésve kaptam Duma János szíves válaszát, amely szerint Méhkeréken és környékén nem hallotta a *nem láttam ilyet, mióta kétágú vagyok* szólást. Annál inkább használatosak azonban szerinte ezek: „*De cînd port gaci, n-am vâzut așa ceva* a. m. Amióta gatyát hordok nem láttam ilyesmit (csak férfiak mondják) | *De cînd port cîspă în cap, da asta nam mai pătîi* a. m. Amióta kendőt viselek a fejemen, ez velem még nem történt (csak nők használják) | *De cînd port pup, n-am ajuns așa ceva* a. m. Amióta kontyot viselek, ilyesmit nem értem el (szintén csak asszonyok mondják).”

Gombocz Zoltán irodalmi munkásságához. A ZSIRAI MIKLÓS összeállította könyvészetet (NyK. XLIX, XXIII) szeretném kiegészíteni. 1932-ben „Ungarische Sprachwissenschaft” címen három és fél lapnyi cikke látott napvilágot a MAGYARY ZOLTÁN szerkesztette „Die Entstehung einer internationalen Wissenschaftspolitik” című kötetben (45—8). Összevetés alapján úgy találtam, hogy lényegében az ugyancsak MAGYARY-tól szerkesztett „A magyar tudománypolitika alapvetése” című gyűjtélékes műben öt évvel azelőtt megjelent cikkének fordítása (91—3). Csupán néhány kisebb igazítást tett rajta, és két bekezdésnyi történeti bevezetést írt eléje.

MIKESY SÁNDOR

Megemlékezés

Negyven évvel ezelőtt népünk történetében nagyjelentőségű fordulat következett be: megalakult a Magyar Tanácsköztársaság. Amikor tudományunk művelői a nagy időkhöz méltó elismeréssel idézik emlékezetükbe ezt a történelemformáló eseményt, illő, hogy visszatekintsenek azokra a haladó mozzanatokra is, amelyek a Tanácsköztársaság idején a nyelvtudományban megnyilvánultak.

A Magyar Nyelvőr 1919 május—júniusi számában jelent meg „Tudományos feladataink a nyelvészet terén” címmel „A nyelvtudományi és irodalmi kutatók szövetségé”-nek nyelvészeti munkaterve. Ez az egész magyarországi nyelvtudományt átfogó, tömörségében is sokat mondó, tudománytörténeti fontosságú határozat sorra veszi azokat a feladatokat, amelyeknek megvalósítását szükségesnek látja. E nyilatkozat már magának megjelenésének a tényével azt mutatja, hogy a Tanácsköztársaság kormánya az akkori bel- és külpolitikai helyzet nagy gondjai közepette is mekkora figyelmet fordított a tudományok kérdésére; tartalmával pedig azt igazolja élenken, hogy az új társadalmi rendszer egyszeriben milyen széles távlatokat nyitott a tudományok fejlődésének, mennyire táptalaja volt az egészséges tudományos kezdeményezések kibontakozásának. E dokumentummal nyelvtudományunk történetében először jelentkezett az átgondolt tervezés, amely a tudományok rendszeres, célirányos fejlődésének alapfeltétele.

Ha csak egy pillantást vetünk is e terv részleteire, meg kell látnunk benne a nagyvonalúságot és az időszerűséget, mégpedig nem csak az akkori viszonyokra, hanem tudományunk mai helyzetére nézve is. A szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudományon belül például szükségesnek tartja a tervezet egy történeti szemléletű nagy magyar nyelvtan elkészítését; a szótárírás föllendítését (EtSz., tájszótárak, nagyszótár, értelmező szótár, írói szótárak stb.); új, betűhív nyelvemlék-kiadványokat; irodalmi nyelvünk történetének föltárását; a mai nyelvjárások rendszeres tanulmányozását és a nyelvjárástörténeti kutatásokat; a magyar nyelvtudomány történetének megírását; az általános nyelvészettel való behatóbb foglalkozást; a nyelv-művelés intenzívebbé tételét; az egyetemi oktatás céljait szolgáló kézikönyvek készítését; stb. E nagyszerű szándékok akkor nem érlelődhetek tettekké, mert a Tanácsköztársaság bukása közbejött; a Horthy-korszak művelődéspolitikájában pedig az ilyen haladó tudományos kezdeményezéseknek nem volt terük. Csak a felszabadulás teremtette meg a társadalmi alapot arra, hogy a Tanácsköztársaság nyelvtudományi örökségét valóra válthassuk. A párt- és kormánytényezők megértése és bőkezűsége lehetővé tette a sikeres munkát ezen a területen is. A mi nyelvész-nemzedékünk a reá váró feladatok elvégzését meg is kezdte, nem egy ponton jelentős eredményeket is ért el, s minden erejével azon lesz, hogy az egykori kezdeményezéshez méltó véghezvitel ne várásson sokáig magára.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság

Hozzászólások a *-nok, -nök* képző tárgyában

I.

A Magyar Nyelv múlt évi utolsó számában (LIV, 477 kk.) PAIS DEZSŐ e képzőnk történetével foglalkozva enyhe szemrehányást tesz nekem is, másnak is, akik ezt a képzőt idegen eredetű magyar képzőnek könyveltük el. Magát azt a folyamatot, amelynek a képzőt köszönhetjük, körülbelül ugyanúgy láttuk, mint PAIS, tehát voltaképpen csak az elnevezésben van eltérés közöttünk. Amikor én és mások a *-nok, -nök*-öt idegenből származó képzőnek nevezzük, akkor a kiindulópontot és az eredményt vetjük egybe; ha a magyar képző történetének fonalát legombolyítjuk, eljutunk a szláv *-niks* képzőhöz. PAIS viszont annak a folyamatnak egy fontos részét veszi tekintetbe, amelyen át ez a nyelvi elem, ha úgy tetszik: szótag, magyar képzővé lett. Kétségtelen, hogy az idegen nyelvből nem egy ott elszigetelten, önmagában elő sem forduló nyelvi elemet mint képzőt vettünk át szótól függetlenül, hanem e képzővel ellátott szavakat, s e szavakból aztán a magyar nyelvben vonódott el képzői funkcióval a kérdéses szóvég. A *-nok, -nök* esetében a dolog még annyival is egyszerűbb, hogy feltehetőleg alapszó és származékszó párhuzamos átvételével keletkezett szópárok — *udvar — udvarnok, baj — bajnok* stb. — megkönnyítették e folyamatot. Ezért PAIS a *-nok, -nök*-öt mint ráértéssel a magyarban keletkezett képzőt magyar eredetű képzőnek tekinti. Ez a nézet, mely a lepergett folyamat egy szakaszát domborítja ki, elvégre logikus. Véleményem szerint azonban nem lényegtelen mozzanat az sem, hogy ezekben az esetekben a ráértés olyan szóvégnék tulajdonít határozott nyelvi funkciót, amely valóban ugyanolyan nyelvi funkcióval bírt ugyanazon szóban az átvétel előtt és sok esetben közvetlenül az átvétel után is, de amely mindenesetre a szó keletkezésekor az idegen nyelvi összefüggésben valóban képzőként működött.

Ha a *-nok, -nök* belső keletkezésű magyar képző, akkor ugyancsak magyar keletkezésű képzőnek kell tekintenünk például az *-izmus, az -ista, az -éria* stb. stb. képzőket is. Ezekről ugyancsak föltehetjük, hogy jövevényszavakból a magyar beszélők ajkán vonódtak el magyar képzőkké, vagy úgy, hogy a magyarba átkerült mind az alapszó, mind a származék — a *pápa—pápista, Luther—lutherista* stb. mintájára a már régi *ördögista*; vagy a *galant[s]—galantéria*-félék nyomán a *bolond—bolondéria* —; vagy tömegesen kerültek át egyforma szóvégű szavak: *latinizmus, hungarizmus*, bár itt is megvolt az alapszó és származékszó párhuzamossága: *Kálvin—kálvinizmus* stb., s ennek mintájára az *alföldizmus, felföldizmus* már régen, s azóta sok más. GYALMOS JÁNOS ugyan föltesz olyan képzőket is, melyek sem jövevény-, sem vendégszóban nem fordulnak elő, s mégis magyar képzőkké váltak (MNYTK. 31. sz. 1—2). Megvallom, hogy akkor, amikor a latin szavak legnagyobb része helyet kaphatott magyar beszédben, véleményem szerint alig lehetett szó arról, hogy egy latin képző „vendégszó”-ban sem fordult elő. A fölhozott példa — *klipliklapatórium* — aligha a *vas potorium* nyomán keletkezett, hiszen nem is melléknév, de meg a *-torium* képzővel ellátott latin jövevényszavakban éppen nincsen hiány, sőt alapszó és képzett szó együttes előfordulása, mint *purgál—purgatórium*, könnyen szolgálhatott mintául olyanoknak, mint *dorgál—dorgatórium* s ezeken át egyebeknek is.

Ha talán első pillanatra meghökkentőnek látszik is, hogy például az *-izmus* vagy az *-ista* magyar eredetű képzőnek nevezendő, ez önmagában még mit sem jelent. Ha egy helytelen régi elképzelés helyébe egy helyesebb új lép,

az új először mindig meghökkentő, de ha valóban helyes, és a régi valóban helytelen, akkor a régi szemlélet elvetendő.

Tovább megyek. Azt hiszem, vajmi nehéz volna bizonyítani, hogy, idegen toldalék, képző, jel, rag egy nyelvben másképpen is meghonosodhatik, mint jövevényszavak közvetítésével, ezekből való elvonás útján, kivéve a tudományos műszókészletben, esetleg ipari készítmények nevében használt, tudatosan bizonyos célra lefoglalt képzőket. (Bár úgy látszik, tudatosan vagy nem tudatosan, a ráértésnek itt is támadhat szerepe; lehetséges például, hogy újabban a *nylon*, *perlon*, *szilon*, *sztelon* stb. alapján elvont *-lon* képzővel alakult a *danulon* is, de a szó eredete, szerkezete számomra rejtélyes, különben a *nylon* eredetét is rejtélyesnek jelzi a Concise Oxford Dictionary.) Ragok átvétele is olyankor figyelhető meg, amikor az idegen nyelvi hatás annyira mélyreható, hogy a jövevényszavak megőrizhetik idegen ragozásukat vagy annak egyes vonásait, mint a perzsa *-ān* az oszmánliban, tehát itt is megvan az elvonáshoz szükséges alap. De vajon lehet-e ilyenkor arról beszélni, hogy az ilyen rag az átvevő nyelvben belső keletkezésű, és tagadni idegen eredetét, tehát például az *-ān* többesjelet eredeti keletkezésű oszmáni toldaléknak tekinteni? — Persze, meg kell vallanom, nem vállalkozhatom annak a bizonyítására, hogy idegen képzőnek átvétele mindig, minden nyelvben csak a fentebb jelzett módon történt, azaz hogy az átvevő nyelvbe bekerült jövevényszavakban mindig ráértés útján elevenedtek tevékeny képzőkké. De bárhová tekintek, ezt látom. Így vetettek lábat a cseremiszen a török képzők (BUDENZ: NyK. III, 420 kk.), így honosodott meg a franciában egy-két germán eredetű képző (F. BRUNOT, Hist. de la langue française I, 282), kétségtelenül így terjedt el a latin *-arius* a germán (*-āri*) és a szláv (*-arb*) nyelvekben; stb. Ismétlem, perrendszerűen nem bizonyíthatom, hogy ez mindig és mindenütt így történt, mert hiszen nemesak az én erőmet, de a nálamnál sokkal hivatottabbakéit is nyilván nagyon meghaladó feladat volna minden nyelv minden idegen eredetűnek tartott képzőjét ebből a szempontból megvizsgálni. Másrészt azonban — talán fantáziám szárnyatlansága következtében — nemigen tudom elképzelni, hogy — főleg régi időkben, amikor nyelvtani tudatról legföljebb ha a latin nyelvvel kapcsolatban lehet beszélni, de a nemzeti, élő nyelvekre vonatkoztatva alig — képzőt, ragot, jelet, tehát valamely, semmilyen nyelvben önállóan, elszigetelten elő nem forduló nyelvi elemet másképpen is lehetne átvenni, mint a *-nok, -nök*-kel kapcsolatban jelzett módon.

Erre azonban — föltéve, hogy ez valóban így van — nyugodtan azt lehetne válaszolni, hogyha tehát képző-átvétel nincsen, hanem minden látszólag idegen eredetű, tehát „idegen kapcsolatú” képző voltaképpen belső keletkezésű eredeti nyelvi elem, akkor hát töröljük ki a nyelvtörténetből a képzők átvételét, az idegen eredetű képzők vagy akár egyéb formások emlegetését, mint hibás elgondolást. Ha nincsenek boszorkányok, ne essék többé szó róluk, mondjuk ki, hogy idegen eredetű képző, rag, jel nincs, legföljebb a tudatos műnyelvben lehet ilyesmiről szó, s csak azt lehet egyesekről megengedni, hogy idegen kapcsolatúak, ez azonban a képző története szempontjából közömbös.

De vajon valóban így áll-e a dolog? Föltűnő, hogy a magyarban a nem idegen képző alkotta vagy nem képzőhalmazából keletkezett szóvég meg-elevenedésére egyetlen megnyugtató példa sincsen, idegen eredetű képző esetében azonban ez a jelenség, ha nem is éppen gyakori, nem példátlan, sőt talán még egészen kivételesnek sem mondható. Ez aligha véletlen. Úgy látszik tehát, mégis van valami különbség az egyszerű ráértés, szóvég-meglevenedés

és azon eset között, amikor ez a szóvég jövevényszóban, eredetileg is képzői (esetleg más formansi) funkciót betöltő elem. De ha a magyar nyelv példája a maga viszonylag csekélyebb számú idegenből származtatható képzőjével nem volna meggyőző (számomra az), nézzünk meg olyan nyelvet, melyben az idegen képzők száma igen jelentékeny. Tudvalevő, hogy az angol nyelvnek nemcsak a szókincse sokszorososan túlnyomó mértékben idegenből került, de képzőinek nagy része is idegen, latin vagy francia képzőnek felel meg, arra vihető vissza. Itt a hatalmas anyagból csak néhány példát említek. Így *-ation* (< latin *-ationem* ~ fr. *-ation*): *to organize* :> *organization*, *to filter* 'átszűrődik' :> *filtration* 'átszűrődés' stb.-félék analógiájára *to starve* 'koplal, éhen hal' :> *starvation* 'koplalás, éhhalál', *to flirt* 'flörtöl' :> *flirtation* 'flört, flörtölés'; *-ity, -ty* (< fr. *-ité, -té*): *superior* 'felső, felül álló' :> *superiority* 'fölény, felsőbb rendűség', *certain* 'bizonyos' :> *certainly* 'bizonyosság' stb.-félék nyomán *odd* 'furcsa' :> *oddity* 'furcsaság'; *-ment* (< fr. *-ment*): *to arrange* 'elrendez' :> *arrangement* 'elrendezés' mintájára *to settle* 'letelepít' :> *settlement* 'telep stb.'; *-ance* (< fr. *-ance*): *to use* 'használ; szokott' :> *usage* 'szokás'; *to bar* 'elzár' :> *barrage* 'gát, sorompó', *plume* 'toll' :> *plumage* 'tollazat' és temérdek más példa alapján *cart* 'kocsi' :> *cartage* 'kocsibér', *bond* 'rabszolgá' :> *bondage* 'rabszolgaság', *to break* 'eltör, eltörik' :> *breakage* 'törés', *short* 'rövid, elégtelen, hiányos' :> *shortage* 'hiány' stb.; *-ate* (< lat. *-at-*): *to isolate, to separate*-félék hatására *to camphorate* 'bekámforoz'; *-ess* (< fr. *-esse*): *count* 'gróf' :> *countess* 'grófné' és más hasonlókhöz igazodva *God* 'Isten' :> *goddess* 'istennő'; *-ry* (< fr. *-erie*): *jewel* 'ékszer' :> *jewellery* vagy *jewelry* 'ékszerbolt', *pigeon* 'galamb' :> *pigeonry* 'galambdúc és egyéb hasonló módjára *pig* 'disznó' :> *piggery* 'disznóól'; *-ier* (< fr. *-ier*): *finance* :> *financier*-féle számos párhuzam mintájára *spur* 'sarkantyú' *spurrier* 'sarkantyúkészítő' stb.; *-let* (< fr. *-let, -lette*): *chape* 'fejfedő, fejvért' :> *chapelet* 'nyaklánc', valamint *gauntlet* 'vaskesztyű', *corselet* 'mellvért' stb. nyomán *pig* :> *piglet* 'malac', *arm* 'kar' :> *armlet* 'karszalag'; *-ive, -ative* (< fr. *-if, -ive* ~ latin *-ivus, -ativus*): *distinct* 'különböző' :> *distinctive* 'megkülönböztető', *to expect* 'vár' :> *expectative* 'várakozó' és rengeteg hasonló szópár hatására *sport* :> *sportive* (a *sport* ugyan francia eredetű szó — < *desport* 'szórakozás' —, de ebben a formájában már angol fejlődés eredménye, s a képzőt az angolban kapta), *to talk* 'beszél' :> *talkative* 'bőbeszédű' stb. E példásort többszörösen meg lehetne növelni, de talán mutatványnak ennyi is elég. S ezzel szemben az eredeti szavak végéről elvont formansokra alig lehet példát találni. Ilyen volna az *ox* 'ökör' :> *oxen* 'ökrök', melyben az *-en* eredetileg nem többesjel, hanem a szó teljes tövének része, mely azonban egyes számban szabályosan eltűnt, s így a nyelvérzék az *-en* szótagba, mint amely megkülönböztette az egyest a többestől, érezte bele a többség fogalmát; ámde ez az *-en* többesjel is alig egy-két szóra terjedt át, mint *children, brethren*, tehát vajmi sovány forrás. A ráértésnek olyan esetei, amikor eredeti angol szóban a szóhoz tartozó szóvég megelevenedik, ráértéssel toldalékká válik, elhanyagolhatóan ritkák azokkal az esetekkel szemben, amikor a jövevényszavak valódi képzői vonódnak el és honosodnak meg, mint eredeti angol szavakhoz is járuló angol képzők. Ez a tény — mint már említettem — nem lehet véletlen, és nem mellőzhető a dolgok megítélésében.

A magyarázat persze egyszerű. Ha egy nyelvből egy másik nyelvbe sok jövevényszó kerül át, természetes, hogy e sok jövevényszó között bőven akad

képzett szó, mégpedig egy-egy sor azonos képzővel alkotott származék. Ezzel adva van a ráértés egyik hathatós elősegítője, vagyis az a tény, hogy több szó végződik azonos módon, hogy ugyanazon szóvég több szóban ismétlődik, és e szavak jelentésében is valami szembeötlő rokon vonás van, mely a szó végének tulajdonítható (mert valóban annak köszönhető). Tehát teljesen kifogástalan az a fogalmazás, hogy ezek „az adaptáció körébe vonhatók”. (Ezt viszont mindnyájan egyöntetűen így ítéltük meg.) Ehhez járul azonban még az is, hogy a legtöbb esetben az idegen alapszó is, meg az idegen származék is átkerül, s a kettő között a jelentésbeli viszony ugyanaz, mint az átadó nyelvben, ahol a származék az ott eleven képző segítségével az alapszóból létrejött. Természetes tehát, hogy az átvevő nyelvben is az alapszó és a származékszó közötti különbségben érzik az alapszó és a származékszó jelentései között fennálló különbség kifejezőjét, azaz a szóvégeknek — az idegen képzőknek — olyan funkciót tulajdonítanak, amellyel azok valóban bírnak. Tehát az idegen képző, ha nem is elszigetelten, szóból kiszakítva, hanem szavak részét alkotva, magával hozza az átadó nyelvbéli funkcióját, vagy ha esetleg a származékszó és az alapszó átvétele nem megközelítően egyidejű, újból megkapja azt. Azt, hogy a tőszavak és a megfelelő származékok egy időben honosodtak-e meg, vagy lényeges korkülönbség van közöttük, igen sok esetben lehetetlen megállapítani. De talán ez nem is olyan nagyon lényeges. Az egyidejű átvétel esetében, vagy ha a származékszó meghonosodása időben követi az alapszót, a származékszóval együtt egyszersmind világos funkciójú nyelvi elem: képző is kerül az átvevő nyelvbe. Az alapszó későbbi átvétele esetében e nyelvi elem funkciója esetleg csak később világosodik meg az átvevő nyelvben. De amint szinkrón jelentkezik, szinkrónná válik egy nyelvben a tőszó és a képzett szó, az idegen képző az átvevő nyelvben is képzői funkciót tölt be. Ezzel persze még nem vált eleven képzővé, még nem hagyhatja el a maga alapszavát, hogy másikhoz csatlakozzék, de olyanféleképpen viselkedik, mint egy eredeti, de már elavult, rugalmasságát veszített képző. Biztos, hogy az *udvar* ~ *udvarnok*, *baj* ~ *bajnok* típusú szavak összefüggését eleink nyelvérzéke sejtette, mielőtt a *fegyvernek* szó megszületett volna, mint ahogy az *ír* és az *íromány*, *irodalom* szók összefüggését ma mindenki érzi, noha a *-mány* és a *-dalom* képzők már nem elevenek. Viszont egy képző, ha mégoly elagotttnak látszik is, elvben mindig új életre kelhet: a *-vény* képzőt már elparentálták, s íme született a *rendezvény* (D. BARTHA K., A magyar szóképzés története 85). De az idegen eredetű képzőknek egy bizonyos szempontból több esélyük lehet a megelevenedésre, mint az elavultaknak, ti. mert újak, nincsenek elkoptatva. Hogy az ilyen aktív képzővé válásban mennyire nem lényegtelen az, hogy a szóvég valóban, félreérthetetlenül képzői funkciót tölt-e be azokban a szavakban, amelyekből teremtő útjára indul, azt bizonyítja PAIS másik példája, ahol a ráértést egy képzőbokr, tehát kétségtelenül képzői funkciót betöltő nyelvi elem életre kelésével illusztrálja.

Annai bizonyos, hogy az idegen képző nem önmagában, szavaktól elszigetelve szokott átkerülni, bár ismétlem, teljes anyagon ezt sem tudnám igazolni, az ellenkezőjét azonban igen nehezen tudnám elképzelni, és semmiképpen sem tartom valószínűnek. Ámde ha származékszó alkotó elemeként kerül is át a képző, akkor is vagy mindjárt magával hozza képzői funkcióját, vagy — kedvező körülmények között — ezt az átadó nyelvben megkaphatja, pontosabban visszanyerheti. S az, hogy egy képző csak mint egy jövevényszó alkotó része kerül be az átvevő nyelvbe, nem ok arra, hogy idegen származását

ne tartsuk nyilván. Egyáltalában nem hiba és nem valótlanág például, ha azt mondjuk, hogy a *c* meg a *zs* hang a magyarban idegen indítású, minthogy először jövevényszavakban honosult meg, de persze hiba volna azt gondolni, hogy a *c*-t vagy a *zs*-t elszigetelt hangként vettük át. Mutatis mutandis ilyen-féleképpen áll a dolog a képzőkkel is, idegen származásuk jelzésének nem akadálya az, hogy jövevényszavak hozták őket magukkal.

Véleményem szerint tehát továbbra is beszélnünk lehet, és beszélnünk kell idegen eredetű képzőkről — és ilyen a *-nok*, *-nök* —, de persze mindig annak a tudatában, hogy az idegen képző nem elszigetelve, alapszótól függetlenül, mint elvont képzőelem kerül át, hanem mint egy jövevényszó alkatrésze, és hogy magyar eleven képzővé válása egy ráértésszerű jelenség eredménye. Tehát teljesen kifogástalan az a fogalmazás, hogy ezek a jelenségek „az adaptáció körébe vonhatók”. Csakhogy az idegen eredetű képzőt tartalmazó szövegre olyasmit értenek rá, ami — hogy úgy mondjam — valóban rajta is van. Ezért a „legfeljebb idegen kapcsolatú”-t kevésnek érzem, s ha a *-nok*, *-nök* története, illetőleg e történet egy fontos szakasza „az adaptáció körébe vonható”, ami kétségtelen, az is bizonyos, hogy nem tiszta és zavar-talan, nem jellegzetes példa a ráértésre, nem olyan, mint az említett angol *ox—oxen*, ahol a nyelvérzék valóban olyan funkciót érzett rá az *-en*-re, amellyel az azelőtt nem bírt, egy olyan új nyelvi kifejező eszközt teremtett, mely azelőtt nem volt, s amelyet máshonnan nem kapott előlemészte. Aminthogy a *-zat*, *-zet* is az adaptáció körébe tartozik, de ugyancsak nem eszményi példa a folyamat jellemzésére. Ha tanítványainkkal mégis ezeken a példákon próbáljuk megértetni a ráértést, az adaptációt, az csak azért van, mert jobb nincs, és szegény ember vízzel főz.

Minthogy ilyen idegen eredetű képző mindig jelentékeny számú jövevényszó átvételének kísérője, ahhoz is alig férhet szó, hogy idegen képzők meghonosodása — főleg jelentékenyebb mennyiségben — nagyobb terjedelmű idegen hatás fokmérője. Ez is arra mutat, hogy ezeket a jövevényelemek közül kizárni nem lehet.

BÁRCZI GÉZA

II.

Kissé meglep, hogy BÁRCZI barátom enyhe szemrehányást olvas ki az én *-nok*, *-nök*-ös közleményemből. — Szemrehányást, még olyan enyhét sem akartam tenni, s ilyen nem is fejeződik ki nálam. A *-nok*, *-nök*-kel foglalkozó rész elején idézem BÁRCZINAK és D. BARTHA KATALINNAK idevágó megjegyzéseit, s azután ezt írom: „Talán kiderül, hogy ezek a legújabb véleménynyilvánítások nem tették egészen meghaladottá az alábbiakat.” Ebben inkább elnézést kérek, hogy az egyetemen többször előadott nézetemmel BÁRCZI és D. BARTHA után nyomtatásban is előállok. — A részletet pedig így fejezem be: „Ismételek. — Ahhoz, hogy a *-nok*, *-nök* a magyarban képzővé lett, szavakat vettünk át a szlávból, de nem képzőt. A *-nok*, *-nök* tehát felfogásom szerint nem jövevény vagy idegen eredetű képző, legfeljebb idegen kapcsolatú, — de magyar keletkezésű.”

Örülök, hogy a dolog lényegében BÁRCZI egyetért velem. Így tehát nem volt baj, vagy nem volt hiábavaló az előadásrészlet közzététele. A jelenség természetére vonatkozó megfogalmazásomat azonban nem tudom módosítani, mégpedig talán nem egészen makacsságból. — A *-nok*, *-nök*-öt én a BÁRCZITÓL kifejtettek alapján sem, sőt éppen velük megerősítve nem tekinteném és nem nevezném idegennek, idegen eredetűnek vagy jövevénynek. Azért sem, mivel

— erre most mutatok rá — lényeges különbséget látok a között a mód között, ahogyan egyrészt a jövevényszók, másrészt ezek a képzők a magyar nyelvben megjelennek, illetőleg magyar nyelvelemekké válnak. A jövevényszók legalábbis zömükben nyilvánvalóan két nyelvű egyének beszédtevékenysége révén szálltak és szállnak meg az átvevő nyelvben. Azonban hogy így történt volna a *-nok*, *-nök* esetében is, alig-alig valószínű. Hogy a *fegyvernü[é]k* szó úgy alakult volna, hogy szlávul és magyarul beszélő egyén vagy egyének a *fegyver* szóhoz a szlávból kölcsönzött *-nik* képzőt függesztették hozzá, elképzelhető, de kevésbé valószínű. — Így a *-nok*, *-nök*-öt továbbra is magyar keletkezésű — idegen kapcsolatú — képzőnek tartom.

Vigyázzunk valamire! Én még csak célzást sem tettem arra, hogy szerintem hányadán áll a dolog az *-ista*, *-izmus*, *-éria*, *-tórium* stb.-féléllel. Ezeket ugyanis nem fogtam és most még kevésbé fogom egy kalap alá a *-nok*, *-nök*-kel. Tudniillik az *-ista* és társai — úgy vélem — valóban jövevény elemekként kerülhettek nyelvünk szóalkotási tényezői közé. A magyar múltban hosszú időn át voltak olyan társadalmi rétegek, akik latinul és magyarul — talán egyformán rosszul — beszéltek, sőt nem is csak váltogatva, hanem összekeverve a két nyelvet. Ezeknél bőven megvolt az alkalom és indíték, hogy latinságukból elvont képzőket toldjanak hozzá magyar szókhoz. Hasonlóan ítélném meg a BÁRCZITÓL felhozott latin és francia kapcsolatú angol nyelvelemeket is. Ezeknél — azt hiszem — szintén kétnyelvűségből eredő előzményekkel számolhatunk, s ekként a képzőket jövevény formansoknak foghatjuk fel.

PAIS DEZSÓ

A magyar határozói igenevek és a gerundium

1. Mikor nemrégiben a zürjén és a votják határozói igenevekkel foglalkoztam, meglepetéssel láttam, hogy e határozói igenevek tekintetében mennyire nem egyöntetű a kutatók véleménye. Általában öt zürjén és négy votják határozói igenevet szoktunk számon tartani, egyes kutatók szerint azonban ezeken felül még nyolc zürjén és hat votják alak tekinthető vagy tekintendő ebbe a kategóriába tartozónak.

Ezek a nagy eltérések arra indítottak, hogy újra megvizsgáljam az említett nyelvek határozói igeneveit abból a célból, hogy különválasszam a valódi határozói igeneveket az esetleg tévesen közéjük soroltaktól. (Ennek a munkámnak az eredményéről másutt, a NyK. LX. kötetében számolok be.)

Ebben a kérdésben természetesen csak úgy lehetett állást foglalnom, ha mindenekelőtt az elvi alapot tisztázom. Itt alkalmas kiindulópontul a magyar határozói igenévi rendszer kínálkozott, mégpedig nemcsak azért, mert valamennyi finnugor nyelv közül éppen a mi határozóinkkal és határozói igeneveinkkel foglalkoztak eddig legbehatóbban, hanem azért is, mert ezek a tanulmányok általában meglehetősen egységes és jól megalapozott felfogás kialakulását eredményezték. Természetesen figyelemmel kellett kísérnem a rokon nyelvek ide vonható alakjait is. Az állandó egybevetés magyar vonatkozásban is felvetett néhány problémát. Ezekkel kívánok a következőkben röviden foglalkozni.

2. Nézzük meg mindenekelőtt, mik bizonyulnak a magyar és általában a finnugor határozói igenév jellemző tulajdonságainak.

Maga a (SIMONYI-tól származó) magyar elnevezés¹ oly találó, hogy belőle indulhatunk ki. A határozói igenév valóban olyan igenév, mely a mondatban — akár ragos alakban, akár (ritkábban) ragtalanul — csakis határozói szerepet tölthet be.² Igenév, azaz igei jellegét bizonyos tekintetben megtartó deverbális névszó. Igei jellegének megfelelően lehet tárgya, határozói bővítménye: *levelét otthon szépen megírva; semmit sem tudván a dologról* stb. (SZABÓ DÉNES példája: A mai magyar nyelv 322), kifejezhet actiót: folyamatos vagy befejezett cselekvést, illetőleg egyidejű és előidejű, ritkán utóidejű (I. KÁROLY i. m. 153) időviszonyítást. Névszó természetének megfelelően viszont a határozói igenév névszói jellegű személyragokat vehet fel, névszói jellegét domborítják ki az igenév végén jelentkező határozóragok is; azonban ha ennyiben közeledik is a főnévi határozókhoz, mégis különbözik tőlük abban, hogy míg a névszói határozóban a rag a viszonyításnak megfelelően szükség szerint változtatható (*házbán, házból, házhoz, házig*), addig a határozói igenév csakis bizonyos, állandósult, egybeforrott egységként változatlanul maradó alakjában használatos. Ez a különbség pedig azt jelenti, hogy a névszói határozó deverbális névszó alakjában is világosan névszó + rag alkatúnak érezhető (pl. *lépés-ről lépés-re*), a határozói igenévben pedig az egységesnek érzett végződést, azaz a sokszor már izolálódott, kihalt vagy nem produktív képzőt a hozzá függesztett határozói raggal együtt együttesen az igehez mint alapszóhoz csatlakozónak érezzük. Az *írásból, íráshoz*-féle határozók így tagolódnak: *írás+ -ból, írás+ -hoz*, mert van *írás* alapszó és van *írásra, írástól* stb. ragos alak. Ezzel szemben az *írván* határozói igenévnék az elemei csak *ír* ige-tőre és *-ván* képzőre válnak külön, tekintet nélkül arra, hogy itt a végződés első eleme tulajdonképpen az *-ó, -ő* deverbális névszóképző, a rag tehát itt is valójában egy deverbális névszóhoz járult. Az alapszó igei volta és ennek az igei alapszónak a hozzá csatlakozó egységes végződéssel való szoros kapcsolata, egybeforrottsága abban is kifejezésre jut, hogy a személyragok — olyan nyelvekben is, amelyekben a birtokos személyrag megelőzi vagy meg is előzheti a határozóragot — csak az egész alaknak a végéhez járulhatnak, éppúgy, mint az egységgé forrott névutókban: magyar *írvám, elmenettem; votják ízjkiđ* 'mikor alszol, aludtodkor'; — ezzel szemben: *házamon, kertedhez, de: alattam, alattad*. — KÁROLY még kiemeli az igei természetű névszónak azt a kritériumát, hogy „nyelvtani szinonímája legyen az ige-nék, igét (főmondat vagy többnyire mellékmondat igéjét) helyettesítse, azzal legyen egyértékű” (i. m. 16). A határozói igenév tehát olyan mellékmondat egyértékű, amelynek állítmánya ugyanannak a határozói igenévnék egy igei alakja, például *menvén = amikor mentem*.

3. A finnugor határozói igenevek jellemző tulajdonságai alapján összeállított és nyelvtani irodalmunkban nagyjából általánosan elfogadott fenti

¹ SIMONYI-nál eredetileg „határozó igenév”. L.: MÓCS: Nyr. XX, 71; KÁROLY SÁNDOR, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában 10. — Megjegyzendő, hogy SIMONYI (MHat. II, 289) a „határozó igenevek” közt tárgyalta az infinitívusnak a határozói használatát is.

² Arra vonatkozólag, hogy határozói igenév állítmányi névszó lehet a mondatban, l. pl. KLEMM, TörtMondt. 50: „*Tárva-nyitva* szobámnak az ablaka”: Pet.; l. még: SIMONYI, MHat. II, 305 kk., Igenévi szerkezetek: NyF. 47. sz. 38 kk.; KÁROLY i. m. 197. De ugyanilyen szerepet kaphat a főnévi határozó is: „*Nyakunkon a török hada*”: Czuczor; l. KLEMM i. m. 52. A zürjénben is például határozószóval: *kodi seni?* 'ki [van] ott?, wer dort?'. L. még FOKOS: Nyr. LVIII, 115. Vö. még BRUGMANN, KVglGr. 626—7.

kritériumok segítségével kell most a határozói igeneveknek tekintett magyar alakokat megvizsgálnunk, vajon valóban és vajon mindannyian ilyen szó-fajúaknak tekintendők-e.

De előbb még meg kell jegyeznünk, hogy az egyik kritériummal kapcsolatban éppen a mi irodalmunkban egy bizonyos mértékben eltérő felfogással is találkozunk.

Mi a határozói igenév névszói jellegének megnyilatkozását abban is láttuk, hogy ez az igenév nem igei, hanem névszói személyragokat vesz fel: *jövette* 'venientem', *vigyáztatok* 'vigilantes' stb. (l.: MIHAT. II, 326—7; KÁROLY i. m. 214—5). Mármost KÁROLY (i. m. 16) elismeri ugyan, hogy a névszói személyragok felvétele az igenevek névszói sajátságára mutat, azonban szerinte „az igei személyragok jelentkezése a főnévi igenéven és a határozói igeneveken erősen igei természetűvé teszi az igeneveket”, és hozzáteszi: „Igei személyragoknak számítom — funkciójuk szerint — ez igenevek személyragjait, még akkor is, ha a személyragok a birtokos személyragok rendszeréhez közelebb állnak. Nyelvünkben ugyanis a birtokos személyragok és az igei személyragok nagy része közös — névmási — eredetű.” De vö. uo. a 212. lapon: „az igenevek, valamint általában a névszók személyragozásában alakilag a birtokos személyragozásnak jobban megfelelő paradigma érvényesül (*adnom, adnod, ülettem, ületted; alattam, alattad; stb.*)”.

KÁROLY igei személyragokat lát a határozói igenevek következő három alakjában: 1. A BécsiK. *monduac* alakjában: 250: „vron nūgoznacvala *monduac* Minemdè vr nē tv közèpèttètec: super Dominum requiescebant, *dicentes*: Numquid non Dominus in medio nostrum [!]?”; hangsúlyozza (i. m. 211), hogy ez a *mondvák* „az igei paradigma szerinti alakot mutatja, s nem hozható párhuzamba a *-k* többesjeles, erősen névszói jellegű *rakvák* igenévi alakokkal (vö.: SIMONYI: Nyr. XXXIII, 251 kk.; KLEMM, TörtMondt. 50)”. Csakhogy ez a Bécsi és a MünchK.-ben gyakori többes 3. személyű *-vá-jok, -vé-jek* mellett (*mèghalvaioc, bèmèuèiec* stb.; l.: SZILY: MNy. VII, 442—3; KÁROLY i. m. 209—10) egyszer előforduló *mondvák* alak nem döntő bizonyíték. A *mondvák* egyfelől ugyanolyan többese lehet az egyes szám 3. személyére vonatkoztatott, személyrag nélkül használatos *irva, mondva* alaknak, mint akár az *-ó ~ -ő* képzős melléknévi igeneveknél a többes számú *tartok, teuok* alakok (l. KÁROLY i. m. 100), másfelől esetleg ugyanúgy íráshibának magyarázható, mint a BécsiK. 84: *élnic* 'élniük' alakja (idézi KÁROLY i. m. 66) az ugyanazon a lapon olvasható *lèniek* 'lenniük' stb. mellett. — 2. A WinklK. 232: „tarthaffam ötet *mèghalvaia*” magyarázata KÁROLY (211) szerint az, hogy „a feltételes módban volt *adnám, adnád, adnája* sor is, talán ennek a mintájára került a Winkler-kódexbe az egyetlen ismert *látvája*-féle adat”. Sokkal egyszerűbb arra gondolni, hogy ez az alak szinte magától adódik a fent idézett többes számbeli (névszói) *mèghalvájak* alapján. — 3. A *járvám, járvád* természetesen kétségtelenül névszói személyragokat tüntet fel; mármost KÁROLY szerint ennek a sornak mintegy 3. személyű tagjául szerepelt a *járván*: „a *-ván, -vén* képzős igenévhez, mivel leggyakrabban 3. személyű használatban fordult elő, erősen hozzátársult a 3. személy képzete, a *járván* alak *-n-jét* mintegy a 3. személy kitevőjének érezték” (i. m. 211—2), ez pedig „*-n* végződésével alakilag nem illeszkedik bele a birtokos személyragok paradigmájába, de kevert egyes számú alanyi és tárgyas ragozási igei paradigmasorba igen: *adjam, adjad | adjon — viszem, viszed | viszen — tòm, tőd | tön ~ járvám, járvád | járván*” (i. m. 212). Csakhogy persze a *járván* végén határozórag van, tehát semmi kapcsolata sincs (és a

nyelvérzék nem is kapcsolhatta össze) a *járvám, járvád* ragozási sorral; a *járván* végződésében nem érezhették a 3. személy kitevőjét, mintegy a *teszen, viszen*-féle alakok *-n* ragjának megfelelő elemet; ilyen analógiás összekapcsolást nem tehetünk fel.

Még egy dolgot kell e szófaj meghatározásával kapcsolatban tisztáznunk.

A határozói igenévnek az a funkciója, hogy a mondatban csak határozó szerepét töltheti be, természetesen — miként fent már megjegyeztük — közel hozza ezt a szófajt a határozószóhoz. Találkozunk is olyan meghatározással, hogy a határozói igenév „deverbális határozószó”. Így ЛІТКІН а Современный Коми Язык 246. lapján a határozói igenevek neve (oroszul: *депричастия*) mellé zárójelben odateszi az „отглагольные наречия” elnevezést.¹ Ez az elnevezés azonban nem emeli ki ennek a szófajnak igei természetű jellemző vonásait, és zavart is okozhat, mert — mint alább látni fogjuk — inkább más szófajra alkalmazható.

4. Ezek után nézzük magyar határozói igeneveinket a fent összeállított kritériumok világánál.

Nyelvtanaink és kutatóink (a régebbiek különféle elnevezések alatt, amelyekről alább szólunk) általában három alakot sorolnak a határozói igenevek közé, nevezetesen: 1. a *-va, -ve* (régén és a mai népnyelvben *-val, -vel* is); 2. a *-ván, -vén*; 3. a régi *-atta, -ette* képzős igeneveket (l. pl.: SIMONYI, MHat. II, 303 kk.; KLEMM, TörtMondt. 144 kk., 263 kk.; KÁROLY i. m. 150 kk.; D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 100—2 stb.). — Megállapíthatjuk, hogy mindhárom alakon valóban megtalálhatók az említett jellemző jegyek: igére (igetőre) és egységes végződésre tagolódo deverbális származékok (*ír-va, ír-ván, áll-atta*), csak határozók lehetnek a mondatban:² *asszony verve, kötél áztatva jó* | JordK. 470: „Es kezeet *foghvan* az leannak monda hwnky” | BécsiK. 152: „lattāuala *allatta* a kapu èlot”; — tárgy lehet mellettük: *levelet írva* vagy *írván* | JókK. 97: „lewlteuala egyhaz [ragtalan tárgy] *seprette*” | BécsiK. 62: „meg èzèkèt *bèzellètèc*”; — határozójuk lehet: *barátommal beszélgetve (beszélgetvén)* | BécsiK. 39: „innèt *èlménèttèm*”; — actiót jelölhetnek, mégpedig a *-va, -ve* általában egyidejű, a *-ván, -vén* általában előidejű, az *-atta, -ette* csak egyidejű történést; — névszói személyragok járulhatnak hozzájuk, a *-ván, -vén* alakban azonban annyira elevenen érezzük még a határozóragot, hogy ennek a végéhez már nem járul személyrag, viszont az *-atta, -ette* csak személyragosan használatos: AporK. 68: „te kezèdèt *meg nituad*” | BécsiK. 1: „*bèmèuèièc* Moabitidifnèc vidékèbè: *ingressi* regionem Moabitidem” | BécsiK. 39: „o Angala mégòrizot ènet innèt *èlménèttèm* es ott *lakattam* es: z onnat idè *fordolattam*: custodivit me Angelus eius et hinc *euntem*. et ibi *com-morantem*, et inde huc *revertentem*”.

SIMONYI azonban ezeken kívül még egy igenevet tárgyal a határozói igenevek közt, nevezetesen a „*vást vést*-féle” igenevet (mint *folyvást, bízvást, lépést, nézvást* stb.); ezeket az alakokat a *futást+futván, lépést+lépven* vegyüléséből származtatja (l. TMNy. 514—6, MHat. II, 320—3). KLEMM

¹ Ugyanezt a felfogást látjuk SZABÓ DÉNESNél (A mai magyar nyelv. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Kar. 1955. 146, 214, 318, 319, 322). Ő „határozószói igenevek”-ről beszél általában mint szófajról, ésszerinte „igéből képzett határozószók a határozószói igenevek” (i. m. 214). A grammatikai részben ő is „határozó igenév”-ről is szól (i. m. 301, 321).

² L. azonban itt a 176. lapon levő 2. jegyzetet.

(TörtMondt. 267) ezeket az alakokat a *-va*, *-ve* képzős igenevekhez számítja: „a *-va*, *-ve* végzetű módhatározó igenévhez néha hozzájárul az *-st* módhatározórag”. Minthogy a kódexek még nem ismerik ezt az alakot (l. KLEMM: i. h.), KÁROLY nem szól róluk, de nem vette fel őket — joggal — D. BARTHA KATALIN sem a magyar szóképzés történetét tárgyaló munkájában a határozói igenevek közé. (SZABÓ DÉNES i. m. 214 a *-vást*-ról csak mint a *-va* „határozószói igenév”-képzőnek „alaktani változatáról” szól.) Persze az, hogy a *-vást*-ban a *-va* igenévképzőhöz határozórag járul, egymagában még nem volna ok arra, hogy ezeket az alakokat ne tekinthessük akár külön határozói igeneveknek (miként SIMONYI teszi), hiszen akkor a hasonló módon alakult *-ván*, *-vén* végződésű alakokban sem láthatnánk külön határozói igenevet. De ettől függetlenül, a *-vást*, *-vést* végű alakok mégsem számíthatók a határozói igenevek közé, mert ezek valójában nem igenevek, hanem csupán *deverbalis határozószók*. (Ebbe a csoportba sorolnám a *folyton*, *rögtön*-féle határozószókat is; l. mindkét csoportra vonatkozólag lejjebb.)

Nem tekinthetjük őket határozói igeneveknek a következő okokból:

1. Általában nem vesznek fel tárgyi bővítményt. Azok a ritka esetek, melyeket SIMONYI említ (BHirl. V, 246. 2: „Elijedek tőle *meggondolvást*, micsoda nagy dolgokban volt nekem részem, mint suhancgyereknek”; vö. még Aranynál: *szemhunyvást*, *szembehunyvást*),¹ csak azt igazolják, hogy a vele azonos jelentésű *-va*, *-ve* szerepköre, szerkesztése van hatással a *-vást* használatára. —
2. Általában csak határozószói (és nem főnévi) határozóval használatosak, éppúgy, mint az igazi határozószók; így SIMONYI példáiban: *szótalanul állvást*, *csendesen kocogvást*, vö. *nagyon hamar*, *igen messzire*, bár mondhatjuk például: „az ország útjához közel” (l. MHat. II, 342). —
3. Nem vesznek fel személyragokat; ez éppúgy, mint a *-ván* végű igenévnél, az alaknak világosan ragos, másfelől újabb eredetével függhet össze, de szól az alak határozószói jellege mellett is. —
4. Ezek a szavak mindössze csekély számúak, nem minden igéből alakulhatnak, és már nemcsak végződésükben, hanem tulajdonképpen teljes egészükben megkövesedett alakok. — Ezekről a deverbális határozószókról legfeljebb esetleg annyit mondhatnánk, hogy átmenetet (vagy átmeneti szókatégoriát) alkotnak határozói igenév és határozószó között.²

Ha mármost SIMONYI mégis a határozói igenevek közt tárgyalja a *-vást*, *-vést* végződésű alakokat, akkor tulajdonképpen ugyanúgy jár el, mint azok, akik az *-an*, *-en* ragos határozókat (*jóbban*, *nehezen*) határozószó szófajúaknak tekintik, holott ez az alak „egyszerűen ragos melléknévnek nevezhető, mert az *-an en* világosan érezhető jelentéssel rendes névrag, mely majdnem minden melléknévhez hozzájárul” (MHat. II, 328—9; l. még KLEMM i. m. 191—4); sőt SIMONYI maga még határozottabban emel szót e szófaj-meghatározás ellen, mikor (i. m. I, 201) ezt írja: „A hagyományos nyelvtani felfogás a *magasan nagyon* féle határozókat külön beszédrésznek, adverbiumnak tekinti, csak azért, mert a megfelelő latin kifejezések adverbiumok. Ez csak olyan hiba, mint mikor az *emberé* alakot olyan genitivusnak tartották, minő a latin *hominis*.”

¹ A *szem behunyva* tárgyas szerkezethez vö. PAIS, Magyar szóalaktan. I. Szócsszetétel. A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészeti karának jegyzetei. 1952. 46. l. Vö. még KÁROLY, Ragtalan tárgy határozói igenév mellett: MNy. I, 43 kk.

² A *rögre*st tárgyalásában (MNy. LIV, 192) azt a nézetemet jelzem, hogy ez, valamint *nézest*, *folyvást* stb. a jelen idejű melléknévi igenévnek egyik változata, megtoldva *-s* képzővel és *-t* határozóraggal. Bővebben szólok róluk majd külön is. — PAIS Dezső.

5. Említettük, hogy a határozói igenév elnevezés nem régi. SZENCZI MOLNÁR „gerundia participialia”-nak vagy „participia infinita”-nak nevezi a *-ván, -vén* végződésű határozói igeneveket, és megjegyzi, hogy „exponuntur plerumque aut per participium praesens in *ns*, vel per gerundium in *do*” (például *látván* 'videndo, vel videns'; *kérvén* 'petendo, vel petens'); a *-va, -ve* végű alakok neve nála „gerundia vel infinita participialia”, a *-ton, -tön, -ten* végű alakokat (mint *mondton mondgya*) „infinita” néven tárgyalja. — KOMÁROMI CSIPKÉS szerint a *-va, -ve* a „particulae adverbiales” csoportjába tartozó adverbiumnak a végződése, a *-ván, -vén* nála szintén gerundium néven szerepel: *tanulván* 'discendo', *esvén* 'cadendo'. — BEREGSZÁSZINÁL a *-ve* a gerundium végződése, a *-vén* pedig „fut. part.”. — GYARMATHI már lefordítja a gerundium műszót „viselő”-re, és így nevezi mind a *-ván, -vén*, mind a *-va, -ve* végű igeneveket, ezeken kívül azonban ide sorolja még a *futvást, menet, jövet, látólag, kérdőleg, látóul, kérdőül, nőttön nő* stb. alakokat is. — A Debreceni Grammatika szintén „Viselők”-nek (tehát gerundiumoknak) mondja a *-va* és *-vänn* végű igeneveket, és (a 211. lapon) megjegyzi, hogy ezeket „Résztesülőknék¹ lehet tartani nem annyibann, hogy a Nevekbenn és Igékbenn résztesül; hanem mivel a Határozóból és Igéből veszen részt, vagy megtartja, mind Határozó, mind Igébéli erejét”. A *menet, jövet, menőbenn, dülőfélbenn, mentembenn, olvastombann, vesztemre, vesztedre, vesztére* alakokat „Hanyatlók”-nak nevezi. Ez a műszó nyilván a latin „supinum” fordítása; vö. például FINÁLYNÁL: „*supinus* 'hátrahajolt, hanyatt fekvő, hanyatt ...', *supinum* (érts: *verbum*) mint nyelvt. msz. 'a) hanyattszó. b) állapotjelző’”. — RÉVAI szerint *-va, -ve* végződésű a participialis alak, és a *-va, -ve*-nek adverbialis formája a *-ván, -vén*; nyelvtanának harmadik kötetében is (128, 155) a *-va, -ve* végű alakokról mint „participia praeteriti primi”-ről beszél. Más elnevezések még: állapotjegyző (SZVORÉNYI; FINÁLYNÁL állapotjelző is), igejelző (VERESS IGNÁC) stb. Ezekről l. MÓCS tanulmányát a Nyr. XX. kötetében; MÓCS maga is, mint dolgozatának a címe („A magyar gerundium-alakok történeti fejlődése”) mutatja, gerundiumoknak tekinti a *-va, -ve; -ván, -vén* és *-tt-* (pl. *ülette*) képzős igeneveket. A SIMONYI alkotta szerencsés „határozó igenév” műszóhoz legközelebb áll KASSAI JÓZSEF terminusa: „határozó résztesülő” (1817-ben; l. TOMPA: Pais-Eml. 248) és FOGARASI „határozói résztesülő” elnevezése (1843.; l. Művelt magyar nyelvtan elemi része 240). FOGARASI egyébként határozói résztesülőknék tekinti a *-ván, -vén* és *-va, -ve* végűeken kívül az *álltan, kértén, vártan* stb. alakokat is.

Annak, hogy eme szófajnak az elnevezése olyan feltűnő tarkaságot mutat, az a természetes oka, hogy nyelvtaníróink a mintául vett latin grammatikában nem találtak a magyar határozói igenévnek teljesen megfelelő kategóriát, így a mi határozói igeneveinknek a fogalmát teljesen fedő latin grammatikai műszót sem. Ha például KÁROLY SÁNDORNak a legrégebb kódexek nyelvhasználatát feltüntető példáit az ugyanott közölt megfelelő latin szöveggel hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy a magyar határozói igenév a következő latin alakoknak vagy szerkezeteknek a fordítására szolgálhatott: part. imperf.: *veniens, audiens, stans*; part. perf.: *miratus, firmatus, factus, interrogatus*; abl. abs.: *illis abeuntibus, iubente rege, hoc audito, coena facta*; supinum: *auditu*; gerundium: *pugnando, intrando, distribuendo, ad moriendum*.

¹ SZVORÉNYI (Magyar nyelvtan³ 9) szerint a „résztesülő” a. m. igenév.

Nálunk mégis leggyakoribb volt régebben a határozói igenévnek „gerundium” elnevezése; ezzel az elnevezéssel a finnugor irodalomban is gyakran találkozunk (l. CASTRÉN osztják és zürjén nyelvtanát, GABELENTZ zürjén nyelvtanát, MUNKÁCSI vogul nyelvtani vázlatát, BUDENZ mordvin, BEKE cseremis, HALÁSZ svéd-lapp nyelvtanát stb.); a finnugor tárgyú német nyelvű irodalomban ma inkább a „Verbaladverbien” elnevezés járja (l. például WIEDEMANN zürjén nyelvtanát, WICHMANN—UOTILA zürjén nyelvtani vázlatát stb.), GENETZ a „Verbaladverbe”, AMINOFF a „verbiadverbit”, LAGERCRANTZ a „Verbalumstandswort”¹ elnevezést használja; a finnben hagyományos az „infinitivus” elnevezés² (például: SETÄLÄ, SKL.¹¹ 105—17; HAKULINEN, SKRK. I, 227—9; BUDENZ az infinitivus név mellett a gerundium elnevezést is használja), és ez az elnevezés ott annyira általános, hogy például PAASONEN (Mordw. Chrestomathie 010) „infinitivus”-nak mondja a mordvinban is azokat az alakokat, amelyeket BUDENZ és KLEMM (NyK. XIII, 91, illetőleg NyK. XLV, 371) mint „gerundium”-okat tárgyal. Az orosz nyelvű finnugor nyelvtanok találóan alkalmazhatták az orosz *депричастие* terminust; így nevezi az orosz nyelvtani irodalom azokat az orosz alakokat, amelyeknek legtöbb közös vonásuk van a mi határozói igeneveinkkel (persze személyragokat nem vehetnek fel), és magyarra talán minden esetben határozói igenévvel fordíthatók. Ennek az orosz szófajnak a jellemzését a Szovjet Akadémia nagy nyelvtana (I, 522) a következő mondattal kezdi: „А депричастие аз ige és a határozószó ismertetőjeleit egyesíti magában.” *Р. и гра ючи своей силою* 'saját erejével játszva', *прочита в книгу, отнес ее в библиотеку* 'a könyvet elolvastván, elvitte azt a könyvtárba' (l. i. m. 522—33).

Ha ezek ellenére az orosz nyelvű finnugor nyelvtanokban néha mégsem egyöntetű a felfogás egy-egy alakkal kapcsolatban a tekintetben, hogy az határozói igenévnek tekintendő-e, akkor ez annak tulajdonítandó, hogy gyakran — úgy látszik — nem az eredeti finnugor nyelvű szövegből indulnak ki, hanem az orosz kifejezésben — az orosz megfelelőben vagy fordítás esetén az orosz eredetiben — látják annak a próbakövét, hogy az illető alak milyen szófajt képvisel.

(Folytatjuk.)

FOKOS DÁVID

Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez*

I. Az igekötőkre vonatkozó ismertetett meghatározásokat kritikával illelhetjük. Általában nem az a baj, hogy amit magukban foglalnak, az nem illik a meghatározandóra, hanem éppen az a fogyatkozásuk, hogy egyéb nyelvelemekre is ráillik. Így az, hogy az igekötő vagy az igekötős alakulat jelentést módosít, illetőleg az ige jelentését módosítja, az az ige meghatározói-ként alkalmazott más nyelvelemeknek is funkciójuk lehet. Tehát valami

¹ A LAGERCRANTZ-féle félig latin, félig német elnevezést WIKLUND (a Festschrift til Rektor J. Qvigstad 317. lapján) nem helyesli, és a régi „Verbaladverbium” elnevezéshez tér vissza.

² A latin gerundium is az infinitivus „függő” eseteit képviseli; l. még később.

* Részlet az összetételeket és e körben a határozós összetételeket tárgyaló tanulmányomból.

további lényeges megszorító mozzanatot vagy mozzanatokot kell keresnünk, ha az igekötők mivoltára nézve dűlőre kívánunk jutni.

„Az alárendelő összetétel a magyarban” című akadémiai előadásomnak¹ a határozós összetételre vonatkozó része² az alábbiakat tartalmazta:

Szerintem, ha nincs olyan mértékű jelentésváltozás, hogy a képzet-váltás mozzanata kiküszöbölődjék, akkor nincs összetétel, és ennek híján nincs igekötő sem. Éppen ezért szeretnék feleletet adni vagy inkább kapni arra, hogy miért összetételek az ilyenféle alakulatok, mint *kimegy, befut, letol* (nem a 'leszid' értelmében), *leesik, előrehúz* stb. Például a *leesik* nem olyanféle viszonymozzanatot fejez-e ki, mint a *földre, padlóra, föbe, sárba* stb. *esik*, úgy, hogy a *le* a tárgyi vagy dologi helyzethez képest módosuló jelentésárnyalatban általában helyettesíti a *földre, padlóra, föbe, sárba* stb. elemeket, azonban ezekkel szemben bizonyos jelentéstöbbletet is hordoz, mert egy helyváltoztatási irány képzete fűződik hozzá.

Az én megítélésem szerint különben a HelySzab. korábbi kiadásai, de a legújabb is kelletnél bővebben méri az igekötő jelleget és vele kapcsolatban az egybeírást is. — Így joggal vethető fel, hogy a *külön* miért igekötő (l. HelySzab.¹⁰ 162.). Hisz aránylag kevés igével együtt jelentkezik: *tesz, vesz, vezet, tart, választ, válik, jár, megy, él* és újabban az *ír*. De hogy velük összetétellel forrna össze, legalábbis kérdéses. Inkább névszókhoz csatlakozik: *különvonat, különjárat, különkocsi, különszoba, különterem* stb. A *külön*-re vonatkozólag számolni lehet azzal is, hogy módhatározói és lativusi értelemben egyaránt járulhat ugyanazokhoz az igékhez. Melyik jelentésben írjuk külön és melyikben egybe? Vagy mind a kettőben egybeírjuk? Lehet például „János *külön* (nem együtt a többiekkel) *választ* valamiből”: „János az ép és férges almákat *különválasztotta*” | „ezt és ezt *külön* (nem másokkal együtt) *teszük* (végezzük el): „az asszony a vaját és a túrót *különtette*” | „a házastársak *külön mentek* oda látogatóba”: „a házastársak *különmentek* (otthagyták egymást)”. — Másrészt — úgy vélem — annak a helyességére nézve is kétség támasztható, hogy bizonyos nyelvelemeket a HelySzab.¹⁰ mint igekötőket jelöl meg, azonban a jegyzékben mellőz olyanokat, amelyek a felvetekkel egyenlő jogon szintén igekötőknek minősülhetnének. Így amilyen jogon igekötőnek tekinthető a *hátra*, éppen olyan jogon annak volna tekinthető az *előre* is. Az *előre*-hez még ezt is megjegyezhetjük: jó volna rámutatni, hogy másképp írjuk-e és miért: *előrenéz*, mint ezt: *Csak előre néz, oldalra nem*. Hasonlóképpen megvilágítandó volna, hogy az *előrebocsát, előrehajol, előrenyomul, előretör* (HelySzab.^{9,10}), másfelől az *előre tudtam, előre láttuk, előre gyártott* (HelySzab.^{9,10}) között mi más különbség van, mint hogy az előbbieken az *előre* hely-, az utóbbiakban meg időhatározó. De azt nem nagyon lehet állítani, hogy az első csoport inkább összetétel, mint a második.

Amit a jelentésbeli vagy funkcionális árnyalatoknak formai feltüntetéséről, illetőleg az ebben való túlzás helytelenségéről fentebb a *talpra állít* és *zsebre vág*-féle kifejezések írásával kapcsolatban mondtam, megismételhetem az „igekötős” kifejezésekre nézve is. — Miféle tarkaságot és ezzel miféle zavarokat lehetne felidézni, ha például különböző írásmódokat törekednének alkalmazni a *becsap* igével kapcsolatban a következő esetekben: *becsapja az ajtót; becsapja az óráját a zálogházba; becsapja a Pistát 'félrevezeti'* (ez a vadnak csapdá-val való fogásáról).

¹ 1952. április 21-én.

² Némi időszerűsítéssel megismételve az 1954—1955-i tanév első felében.

2. Ami mármost a határozószós és igekötős összetételek viszonyát illeti, arról ezt mondhatjuk: A határozószók meg az igekötők közt funkció dolgában nem minőségi, csak fokozati a különbség. Az igekötők ugyanis olyan nyelvelemek: szócskák vagy partikulák, amelyek a jelentéstani és alaktani eltávolodáson kívül erős hangalaki redukció, csonkítások következtében a határozószóknál is jobban el vannak szigetelve eredeti rokonságuktól, sőt fogyatékos képzettartalmuknál fogva csupán arra valók, hogy a valóságbeli képzetmozzanatokra csupán a tárgyi vagy dologi helyzetnél fogva utaljanak, s az igék kifejezte változásoknak egészen általános természetű körülményeit határozzák meg. Az igekötő még abban is eltér az összetétel vagy összetételek előtagjául szolgáló névszói határozótól, hogy míg az utóbbi csak egy, két, esetleg néhány elsődleges keletkezésű kifejezésben fordul elő, addig az igekötő szinte korlátlan vagy kevéssé korlátozott szabadsággal csatlakozik a legkülönbélebb igékhez.

BÁRCZI „Bevezetés a nyelvtudományba” című munkájában (1953. 39—40) az igekötőkről így ír: „Máskor meg szinte annyira megtartják önálló jelentéspulzusukat, hogy még összetételnek is alig válnak be, mert az igekötős ige egyszerűen a. m. az alapige jelentése + az igekötő (mint határozó) jelentése, pl. *kimegy*. Az igekötők tehát egészen különös átmeneti kategóriába tartoznak, melyben egymás mellett él a teljesen önálló szó jellegű igekötő, meg a teljesen képzővé vált igekötő, és a kettő között minden átmeneti változat.”

3. Az igekötők fejlődéstörténetének néhány pontjára próbálunk rávilágítani.¹

A magyar igekötők — mint fentebb jeleztük — határozószóból lettek. A határozószónak igekötővé fejlődése azonban nem egyféle úton mehetett végbe.

Az úgynevezett önálló vagy valódi határozószók jelentékeny hányadának az önállósága „történeti” szempontból korántsem elsődleges. Az ilyeneknek, mint *alul, felül, belül, kívül, elül, hátul, hátra, oldalt, közbül, közel* stb. önmagukban véve, egy adott helyzettől elszigetelten nem volt és most sincs jelentésük, csupán a beszéles körülményei kölcsönöznek konkrét jelentésmozzanatokat nekik. Tehát azt mondhatjuk, a jelzett határozószók csak úgy nyernekel értelmet, hogy viszonyba kerülnek a kimondott vagy odaértett *ház, kert, akol, kút, barlang, fészek, terv* stb. szókkal, illetőleg a tőlük képviselt fogalmakkal. Ennek következtében a határozószók egy része a konkrét képzetre utaló névszóval kifejezett határozónak a helyettesítője lehet, vagy lehet annak a nyomósítás kedvéért — hátra vagy előre vetett — megismételője is. Így például: *Kinn a ménes, kinn a puszán*. Vagy: *Az udvaron kinn találtak rá*.

Úgy látszik továbbá, hogy az esetek nagy részében a határozószó elsődlegesen nem magára, hanem egy másik főnév vonzataként, vagyis mint „névutó” lépett viszonyba az igei állítmánnyal.

Névutóink főképpen olyan főnevek határozói alakjaiból származnak, melyeknek a jelentése a tőlük kifejezett fogalomnak több más fogalomhoz való viszonyát tekintve eleven vonatkozásmozzanatot tartalmaz. Például a részt kifejező szók jelentése az egészéhez vagy a többi részekéhez képest vonatkozásmozzanatot hordoz. Mondjuk: a testrésznevek közül a fejét, belet, mellet nem anatómiai elkülönítettségében fogták fel, hanem az ember, az állat

¹ Idevágó felfogásunkról ezen a helyen csak rövidre fogott tájékoztatást adunk, illetőleg a fejtegetés bevezető részét közöljük.

egészére vagy többi testrészeire vonatkozásban, s ebből kifolyólag támadhat-
tak átviteles alkalmazásai. Hasonlóan az ilyeneknek, mint *jél* 'oldal', *al*, *tő*,
köz stb. a jelentése valamilyen fogalomtól vagy fogalmaktól feltételezett
vonatközösen sarkallik és sarkallott.

Az efféle vonatkozása utaló szóknak raggal — korábban természetesen
elsődleges raggal — ellátott formái birtokviszonyban követték a főnevet, s
az így alakult szerkezet szolgált az állítmány határozói bővítmenyéül. Tehát:
Ék(et) | *fa+bel-é* | *üt*: 'a fa bel[é]-be'. *Hegy+al-á* | *megy*: 'a hegy al(já)-ra'.
Lovát | *ház+mög-é* | *vezeti*: 'a ház mög(é)-re'. *Erdej+el-é* | *indul*: 'az erdő
túl(já)-ra'. *Két telek+köz-ött* | *gyepet hagynak*: 'a két telek közén'. (Vö. SIMONYI,
MHat. I, 11 és KLEMM, TörtMondt. 221.) — Az ilyen birtokviszonyos, határozó-
raggal ellátott szerkezetek második elemeiből, vagyis némely névutókból
jórészt ragok váltak, mégpedig úgy, hogy bizonyos esetekben az elől álló
névszó meg a rákövetkező határozóragos birtok az utóbbi képzetjelentésének
visszafejlődésével összetételé forrt össze, majd ezekből az összetételekből a
hangtestére nézve is lecsökkent végződés ragként vonódott el. Megestek
azonban más irányú fejlődések is. Tudniillik a névutó — részben olyan,
amilyenből rag vált, részben azonban más is — nem közeledett a vele szerke-
zetileg összekapcsolt előző névszóhoz, hanem ellenkezőleg: eltávolodott tőle,
úgyhogy az igei állítmány oldalára billent át. Így aztán a névutók egy részéből
rag is lett, meg igekötő is, másikából csak igekötő.

A funkciót jelölő határozószónak, illetőleg névutónak a kapcsolatból
való kiválása után a magára maradt névszó vagy mindjárt valamilyen ragot
kapott, vagy az is lehetséges, hogy az esetek egy részében rag csak utóbb
járult hozzá.

Szerepet játszhattak az igekötők kifejlődésében a határozói alakú
főnevet nyomósítás kedvéért mellérendelő viszonyban követő határozószók is.
Ilyenekre gondolhatunk: *A szobában benn* | *találta* | *Palit*. *Az ebek a juhokat* |
az akolba be | *hajtották*. *Az árpát* | *a szárán rajt* | *hagyta*. *A lóra rá* | *tette* | *a nyer-
get*. PeerK. 129: „*Maria földre lee esEEK*”, ami így is tagolható: *Mária* | *földre
lé* | *esék*. — Az idézetekhez hasonló régi mondatokban a főnévi határozóval
párhuzamos szerepű *benn*, *be*, *rajt*, *rá*, *le* stb.-féle határozószók az igei állítmány
jelentésköréhez közeledtek, vagy abba vonódtak át.

Egy főnévhez — újabban határozói alakú főnévhez — határozói szerke-
zetben is csatlakozhatott és csatlakozhatik határozószó. — Tegyük fel a
régiségben egy efféle esetet: *Az erdőből ki jön*. A *ki* mihez tartozott szorosabban,
másként mivel alkotott szerkezetet: az *erdőből* határozóval-e vagy pedig a
jön állítmánnyal? Azt hiszem, a jelentéstani vonatkozás révén eredetibben
inkább az *erdőből* határozószóhoz kapcsolódott, mivel csak az ahhoz való
viszonyítás vitt bele bizonyos fokig reális képzetet; egy efféle vonatkozás
nélkül való *ki*-hez nem fűződik értelem. Az *erdőből ki* így együtt — viszonyt
jelentő szerkezetként — lehetett az állítmánynak a bővítmenye. Utóbb bizo-
nyos lélektani és tárgyi helyzetekben felmerülő indítékok a *ki*-t ebből a szer-
kezetből kiemelve inkább az igei állítmányban kifejezett változásoképpethet
társították hozzá.

A határozószónak vagy névutónak az ige jelentéskörébe való átbillené-
sére valami szabvány-magyarázatot nem lehet kinyilvánítani. Magyarázatot
csak egyes esetekre vagy az ezekből kerekedő típusokra vonatkozóan lehet
adni.

A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról

Az ott határozószó igekötőszerű használata

1. Úgy tudjuk és úgy tanítjuk: hangsúly és szórend tekintetében kétféle mondat van, mégpedig nyomatékos és nyomatéktalan. A nyomatéktalanban csupa egyforma újdonságú közlés van, ezért minden lényeges szó hangsúlyos benne, viszont egyik sem főhangsúlyos (pl. „A föld mélyén az őskori fák átalakultak szénné”), s így igekötős állítmánya egyenes szórendű (az igekötő áll benne elől), s elhelyezkedésében is kötetlenebb, önálló szólam. A nyomatékos mondatban ezzel szemben van egy (esetleg több) főhangsúlyos rész; s ha nem az állítmány főhangsúlyos, hanem az alany vagy valamelyik bővítmény, akkor az igekötős igei állítmányt e főhangsúlyos rész fordított szórendbe veti (az igekötőt az ige mögé), a pusztán maradt igei állítmányt pedig (ha segédigés, akkor a ragozott segédigét) közvetlenül maga mögé, a maga szólamába vonja (pl. „A föld mélyén az őskori fák alakultak át szénné”; illetőleg: „A föld mélyén az őskori fák szénné alakultak át”; stb.) Ismert és helyesen felismert szabályosság ez. (Vö. legutóbb: Magyar Nyelvhelyesség 313, 319; a kérdés irodalmára uo. 328—9.)

Vagy két évvel ezelőtt, egy kéziratot regényfordítást nézegetve feltűnt benne ez a mondat: „A ház előtt egy bérkocsi vesztegelt.” A szerző, illetőleg fordító e mondatot így javította át később: „A ház előtt vesztegelt egy bérkocsi.” Aztán kihúzta ezt a formát, s az eredetit hagyta meg. Láthatóan egyik sem tetszett neki. Nekem sem. Nem mintha ez a megoldás lehetetlen lenne, csak éppen nem volt ide való. Az első formában ugyanis a *bérkocsi*, a másodikban *A ház előtt* részt főhangsúlyossá tette az állítmány előtti helyzet, noha ez az előzmények alapján megokolatlan volt. Próbálgattam nyomatéktalan mondattá alakítani, de — igéje igekötő nélküli lévén — a szokott szabály nem segített. Ejteni persze tudtam úgy, hogy igéjére hangsúly kerüljön, s határozója ne legyen főhangsúlyos; de az ilyen ejtés mesterként volt, írásban meg teljességgel tükrözthetetlen. — Nem kis fejtörés után rátaláltam erre a megoldásra: „A ház előtt *ott vesztegelt* egy bérkocsi”. Ebben a formában a mondat nyomatéktalanná vált, igei állítmánya — beleszámítva persze az *ott* elemet is — hangsúlyossá; és szerény erejű szakaszhangsúly maradt a határozón is, az alanyon is. De ezt a megoldást úgy találtam akkor, mint vak tyúk a szemet, s magamnak sem tudtam megmagyarázni.

2. A jelenséget azóta figyelemmel kísérve, majd rendszeresebb vizsgálat alá fogva, egyre több ilyen adat került elem. Koncentrikusan bővített forrásanyagomat úgy válogattam össze s egészítettem ki, hogy legyen abban próza is, vers is; a prózában regény, riport, tanulmány és értekezés, mégpedig népiesebb és urbánusabb íróktól egyaránt, a versben pedig eposz és kisebb költemény is, ez utóbbin belül lírai és elbeszélő vegyesen. Időben a mai naptól Vörösmartyig mentem visszafelé, ennél régebbi anyagot csak tájékozódásul néztem meg.¹ A választott művek természetesen nem merítik ki a nyelvhasz-

¹ Forrásaim és rövidítései: Vörösmarty: A kecskebőr (VM: Kb.) és A füredi szívhalászat (VM: Fszh.), mindkettő ÖM. X.; — Petőfi: Úti levelek (Pet: ŰL.), A szépirodalom kiskönyvtára sorozatból; — Vas Gereben: Dixi (VasG.), ÖM. X.; — Jókai: Akik kétszer halnak meg (Jók: Kétsz.), a Révay-kiadásból; — Mikszáth: Szent Péter esernyője (Miksz: SzP.), a Szabad Föld Kiskönyvtára sorozatból; — Krúdy: Hét bagoly (Kr: HétB.), A Szépirodalmi Kiadó 1954. évi kiadásából; — Komáromi János: Észe

nálatti rétegek és típusok minden árnyalatát, de mégis adnak bizonyos műfaji felvilágosítást, ha nyelvi sajátságok stilisztikai értékét keressük (erről később). Fontosnak tartottam, hogy minden forrásból nagyjából azonos mennyiséget dolgozzak fel — körülbelül két nyomtatott ívre valót —, mert ez az esetleg szükségessé váló összehasonlításokat nagyban megkönnyíti, s növeli realitásváradékát (később még erről is többet).

3. Mit kerestem tulajdonképpen? Az *ott* határozószónak olyan típusú használatát, amely rámutatásfele ugyan, de eléggé határozatlan, sőt gyakran logikailag tulajdonképpen fölösleges. Ezért eleve kizártam néhány típust. Nem vizsgáltam — már amennyire el tudtam határolni az engem érdeklőtől — azt a használatot, amelyben határozottan és kétségtelenül egy korábban megnevezett helyre mutat vissza, például: „Micsoda veszekedés volt *ott* este a helyért” (VP: Pm.), amelyben az *ott* a korábban említett *barak*-ra utal. Nem vizsgáltam ezt a típust akkor sem, ha az előző mondatban — bár gyakran nem határozói formában — már említett fogalomra utal vissza: „Az ócska *fészket* megigazgatod, Hogy *ott* kikölthesd pelyhes magzatod” (Tompá: A gólyához); „[A kecske] a pusztá *pinczébe* igen járatos volt. Vesztére *ott* mulata mostan is” (VM: Kb. 43). Nem vizsgáltam azt a típust, amelyikben az *ott* előre vetett rámutató elem a következő határozóra, akár közvetlenül előtte áll: „Tekintete... mindig magasbra száll, S elvesz *ott* a végtelenben” (Pet: Ap. I.); „S fáradt testemben hirtelen *Ott*, a záporverte mezőn, Piros dalra gyűjtött a vér” (Ady: Májusi zápor után); akár távolabb, közbeékelődött egyéb mondatrészek után: „*Ott* essem el én, *A harc mezején*” (Petőfi: Egy gondolat bánt engemet); „Fejér Sáriéknak *ott* csinált lakást az öreg Szilva a *folyosó végén*” (SzP: ÚjF. 105). S természetesen kihagytam azokat a helyzeteket is, amelyekben az *ott* mellékmondatra való rámutatás értékű, pl.: „S megáll *ott*, hol a tél örök” (Ady: Az Illés szekerén).

Ezeket nem kerestem. Hogy m i t kerestem viszont, azt talán az adatok vizsgálata után tudom majd jobban meghatározni (ha a fent kizárt típusoktól elhatárolni olykor nehezen is). Valamennyi adatomat, sajnos, nem közölhetem

Tamás (Kom: Esze), az Ifj. Kiadó 1955. évi kiadásából; — Móricz: Forró mezők (MZs: FM.), az ÖM.-beli kiadásból; és Betyár (MZs: Bety.) a Szépirodalmi Kiadó 1954. évi kiadásából; — Móra: Négy apának egy leánya (Móra: Négy), a Szépirodalmi Kiadó 1954. évi kiadásából; — Németh László: Gyász (Ném: Gyász), a Szépirodalmi Kiadó 1957. évi kiadásából; — Kodolányi: Tavasz fagy (Kod: TavF.), az Athenaeum 2. kiadásából; — Veres Péter: Pályamunkások (VP: Pm.), a Szépirodalmi Kiadó 1951. évi kiadásából; — Tamási Áron: Bölcső és bagoly (TA: BB.), a Szabad Föld Kiskönyvtára sorozatából; — Szabó Pál: Új föld (SzP: ÚjF.), a Szépirodalmi Kiadó 1953. évi kiadásából; — Tancsics Mihály: Életpályám (Táncs: É.), a Lepage-féle kiadásból; — Kónya Lajos: Kína októbere (Kónya: Kína), a Szépirodalmi Kiadó 1952. évi kiadásából; — Karinthy Ferenc: Hazai tudósítások (Kar: HazT.), a Szépirodalmi Kiadó 1954. évi kiadásából; — Nagyvilág 1958/1 (Nagyv.), a Krónika és a Szemle rovat; — — Petőfi kisebb költeményei; — Arany kisebb költeményei; — Ady kisebb költeményei, mindhárom a „Hét évszázad magyar versei” című gyűjtemény 1951. évi kiadásából; — kb. 15, főleg újabb költő verse a „Föltámadott a tenger” című gyűjteményből, az Ifjúsági Kiadó kiadásában; — Petőfi: Az apostol I—XIII. (Pet: Ap.); — Arany: Toldi I—IV. és Toldi estéje I—II. (Ar: T. és Ar: TE.); a kisebb költemények általában címmel idézve, az eposzokból Petőfi a rész, Arany a rész és a versszak megjelölésével; — — Az MTA I. és II. Osztályának Közleményei I/1, 1951. (I. OK. és II. OK.), ebből hét különféle szaktárgyú tudós cikke vagy hozzászólása; — Természettudományi Közöny 1958/4. füzet; — Távbeszélő üzletszabályzat. Bp., 1951. — — Persze vettem azért egy-egy példát más forrásból is; ezeket teljes címmel idézem.

— pedig nem lenne tanulság nélkül —, de megpróbálom őket úgy tipizálni, s az egyes típusokat úgy adatolni, hogy vallomásuk mégis teljes legyen.

4. Az *ott van* kapcsolat gyakran mindössze ennyit jelent: 'van, jelen van, megvan'. Mégis igen sokszor „*ott van*” mellette valami határozó, amelyre látszólag utal; s így igen közel áll az előbb kizárt, értelmezősféle rámutatáshoz, sőt érintkezik is vele.

Olykor e kapcsolat az egyébként nyelvileg teljes mondat élén áll, s a határozó vagy közvetlenül utána, vagy távolabb tőle: „A kinek szabadság kell, *ott van számára Svájcz*” (Jók: Kétsz. 153); illetőleg: „a macska az asztalon öszik, ... mikor *ott van* az ő kistányérja az asztalhídja alatt” (Móra: Négy 126). — Gyakoribb azonban az olyan arányosan szerkesztett mondat, amelyben az igés kapcsolat a második helyen áll, s a határozó vagy előtte vagy utána (az alany persze fordítva): „Az ágyon *ott volt* levetkőztetve a test” (MZs: FM. 60); illetőleg: „De a lelke *ott lesz a viadaltéren*” (Arany: TE. I/39). — Ha a mondatból hiányzik az alany, az igés kapcsolat a mondat élére kerül, a határozó mögéje: „[az állítólagos betyár] *ott volt az iparos ifjúság szüretén* tegnap” (Mikszáth: Noszty II, 26). — Megecsik azonban, hogy a mondatban határozó nincsen; ilyenkor az igés kapcsolat néha a mondat vége felé kerül, de talán gyakrabban az elejére: „Már amikor Kúrátorné *ott volt*, egyre nagyobbakat hallgatott [Sanyika]” (Ném: Gyász 171); illetőleg: „*Ott van* még az ablak, mely a kertre nézett” (Ar: TE. I/8). — De hiányozhat a határozó és az alany is egyszerre: „rettenetes napok jönnek, de *ott leszünk* idejében” (Kom: Esze 138). — S végül nem lehetetlen megoldás, hogy magából az igés kapcsolatból elmarad az ige: „*Ott* a pokróc, elfértek rajta ketten” (Pet: Ap. VII.).

Talán ide kívánczik az *itt van* kapcsolat is. Jóval ritkább, de típusaiban hasonló: „a posta *itt van az első sarkon*” (Móra: Négy 140); illetőleg: „ha úgy élt is, mint bűvő vad — *itt volt* a nád, bújtatónak” (Csanádi Imre: Rizsföldek); illetőleg: „*Itt* a nyilam, mibe lőjem” (Petőfi: verscím). — Persze az *itt* határozószó — jelentésénél fogva — mindig többet őriz azért a határozott rámutatásból, mint az *ott*.

5. Talán az *ott van* kapcsolatot hajlandók vagyunk elfogadni néminemű lexikai egységnek. A Tzs. az *ottlét* és *otlevő* származékot egybe is írja; a NySz. is felvesz a mutatóba, sőt alcímszóként ilyen kapcsolatot: *ott való, ott volta*. — Aligha mondaná azonban bárki is lexikai egységnek a helyzetet jelentő² igéknek *ott*-tal kapcsolt formáit: (*ott*) *ül, áll, fekszik* stb. Pedig e kapcsolatok nem ritkábbak az előbbinél, s ugyanolyan helyzetekben jelentkeznek.

A fentebbi kategóriákat véve — de már ki nem írva —, íme a típuspéldák: „*Ott ül* a szegény pór az *első saroglyán*” (Arany: A szegény jobbagy); „*Ott áll mögöttük* a hegyi falu megkövesedett rendje” (Nagyv. 1958/1,

¹ Döltén szedettem és ritkítottam az igés kapcsolatot, egyszerű dölt betűvel az *ott*-hoz kapcsolható határozót. Ha a mondat határozója nem kapcsolható az *ott*-hoz (l. pl. a Komáromitól idézett példát), az én szempontomból a mondatban nincsen határozó kitéve.

² A továbbiakban adandó jelentéstípus-meghatározások néha talán kissé meg-hökkentőek; de némi megfontolás után mégis mondhatnak valamit az adott típus jelentéstani természetéről az *ott*-hoz való viszonyában. — A típusok elhatárolása és az igéknek egyikbe vagy másikba sorolása szándékában jóval kevésbé merev, mint esetleg fogalmazásában.

141); „*Ott feküdt* Thúróczy Miklós a szegletágyban” (Kom: Esze 135); — „*Politzer úr ott ült az ágy szélén* késő éjjelig” (Kod: TavF. 89); „*A kisbíró ott állott a becsukott ajtó mögött*” (MZs: Bety. 150); „*Zsófi ott feküdt az ágyon* a gyerek mellett” (Ném: Gyász 192); illetőleg: „*a főbíróval szemben ott ült* a tegnapi elűzött telekkönyvvezető” (MZs: Bety. 148); „*a bányácskai országúton ott feküdtek* ezalatt a szegény németek” (Kom: Esze 45); — „*Mink akkor hajtányosok voltunk, ott ültünk a hátuk megett*” (VP: Pm. 40); „*az öreg ember nem mozdult. Ott állott a Szép Vadász nő előtt*” (Kr: HétB. 95); „*egy hét múlva talán ott fekszik a gödörben*” (Ném: Gyász 174); — „*Ott ült a Császár*” (Villon—Faludi: Haláltánc-ballada); „*A kosár ott állt még most is*” (Miksz: SzP. 31).

E csoportban az *itt*-tel való kapcsolat jóval ritkább. De talán ide vonható ez: „*csak nem gondolod, hogy őszig itt ülök a nyakadon?*” (Móra: Négy 132). — S nyilván ide tartoznak az ilyen szinonimák: „*ott csücsült köztük* szegény Nagylábú Dávid pékmester is” (Kom: Esze 72); „*Ki fönne az égben járt imént, Ottan hever* most durva szalmazsákon” (Pet: Ap. III.).

6. A fenti három igéhez hasonlóan valamiféle helyzetet jelölő állítmány kapcsolódik az *ott*-tal a következő példákban (most már nem a mondatfelépítés, hanem jelentésfokozatok szerint rendezve): „*Mi pedig ott szorongtunk* az ingoványok között” (Kom: Esze 145); „*s ő ott guggolt* az ágyán a sötétben” (Ném: Gyász 166); „*pislogásra csavarta a lámpát, s ott guggorgott* az ágy szélén egy ingben” (uo. 126); „*A térdeink közt... ott kuporgott* elszigetelőnek Satyi a báránnyal” (Móra: Négy 124); „*[a fiú] ott kuporgott* a zsámolyon Kiszelné térdé közt” (Ném: Gyász 98); „*ha felbontjuk őket [a tojásokat], ott gubbaszt* bennük embrionálisan még a szisztéma” (Nagyv. 1958/1, 130); „*Leereszkedtünk... a pad mellé, s ahogy ott térdepeltünk... fejem a mellemre billent*” (TÁ: BB. 126—7); „*A kis Horváth Annus ott csüngött* már az öregben” (Kom: Esze 141); „*A kis hold is ott csüng* már, az is világít valamit” (VP: Pm. 27); „*beugrott a várkapun és kantárszárán ott függött* még a véres magyar kéz” (Herczeg Ferenc: VM. XIII, 41); „*a huncut kalap ott libegett* a víz tetején” (VP: Pm. 46); „*A titkos gondolatok... ott himbálóznak* a szempillákon” (Kr: HétB. 87); „*A csomag oldalában, oda bédugva, ott lapult* a cigarettapapiros” (TÁ: BB. 113).

7. Valamilyen céllal vagy minőségben való tartózkodást jelöl az *ott* után álló ige a következő példákban: „*bárcsak ott lakna* már a hátsó szobában” (Ném: Gyász 44); „*fegyveres népei ott táboroztak* már a középzempléni hervadó síkságon” (Kom: Esze 151); „*az összetolt asztalok körül ott tanyázott* az újságírók egy csapata” (Kod: TavF. 70); „*Horváth Annus ott virrasztott* ezalatt az ágy fejénél” (Kom: Esze 136); „*[Nuszdorfig utazott], most ott rostokol* és várja az én híradásomat” (Herczeg F.: VM. XIII, 53); „*néhány konflis... ott éjjelezett* a villa előtt” (Móricz: Rok. 304); „*Ott él* azon képek között, miket Üres ábrándoknak tart a világ” (Pet: Ap. XI.); — „*már huszonhárom éves vagyok és itt élek* Pesten s egyszer sem voltam az Operában” (Kod: TavF. 89); „*mióta a gróf itt telel* a birtokán... jobban rendet tud tartani” (Jók: Kétsz. 122).

8. Valami tétlen tevékenységfélélet jelöl az *ott*-tal kapcsolt ige a következő példákban: „*Orgoványi András... ott lábatlanzkodott*

újra a barlang szájában” (Kom: Esze 176); „Orgoványi András *ott forgó-lódott* híven beteg gazdája körül” (uo. 136); „Horváth Annus *ott serénykedett* a beteg körül” (uo. 135); „nem tudtak ellentállni az ördög csábításának, aki *ott ólálkodott* egy kígyó képében” (SzP: ÚjF. 101); „félék a bolond báró lelkétől, amely *ott bolyong* a téli fák alatt” (Kr: Hét B. 102); „még most betegen is *ott kóvályog* a lelke annál a nyomoréknál” (Ném: Gyász 165); „amikor disznót öltünk, folyton *ott settenkedtek* a varjak” (TÁ: BB. 132); „Az anya és gyermeke mellett sokszor *ott leselkedik* a halál” (Nagyv. 1958/1, 122); „Mind a három [paraszt] *ott hűsölt* egy akácós alatt” (Kom: Esze 31); „mintha *ott játszának* ő is velük” (Pet: Ap. VII.).

9. Valamilyen mozgás végzésére utaló igék kapcsolódnak *ott*-tal a következőkben: „*Ott ment* a processzió népség között az ő harmadéve elhalt unokája is... a közelebbi évtizedben elhalt glogovaiak közül is megpillantott néhányat, amint *ott lépkedének* a mennyei énekszó mellett” (Miksz: SzP. 33); „Hát amint *ott járok* a réten, egyszerre megbotlottam” (Herczeg F.: VM. XIII, 123); „Hát most felült [Hári a lóra]. *Ott ugrált* vele a Lucifer két lábón (Paulinyi—Harsányi: Hári János 50); „most *ott táncolnak* [ló és lovasa] a háztetőn” (uo.); „*Ott keríngélt* előttem a kép: a májális képe” (Kod: TavF. 83); — „A csürhe eleje *itt száguld* már az utca elején” (SzP: ÚjF. 121); „*Itt járt* nálam Sárközi elvtárs is” (uo. 123).

10. Állapotszerű történetet jelölő ige áll az *ott* után ezekben: „Ebben a szelíd elmélázásban is állandóan *ott égett* a lelke mélyén a nagy probléma” (MZs: Bety. 164); „*Ott ragyogott* előttem a paradicsomi kilátás” (Kod: TavF. 82); „Szemközt *ott villogott* a Vásárpénztár cégtáblája s jobbról a Duna” (uo. 98); „*ott tátongett* előttem a borzalmas szakadék” (uo. 98).

11. Hangadást jelentő ige társul az *ott* szóhoz itt: „Szalontai György, aki *ott rikácsolt* ezalatt a felhőkig vöröslő kazal aljában” (Kom: Esze 52); „Ő küzd tovább a sziklával, száz ölnyi mélységben, *ott döng* éjszakánkint nehéz pörölyütése” (Jók: Kétsz. 132); „a kis gidák ... *ott mekegtek*, ugráltak az Irmus beszédében” (Ném: Gyász 165).

12. Magatartást, viszonyulást jelentő igék szerepelnek hasonló kapcsolatban a következőkben: „minden délután *ott pipiskedik* a laktanya előtt” (Ném: Gyász 31); „A grófi szerűn *ott zokog* Egy egész koldus-sereg” (Ady: A grófi szerűn); „az ajtóban *ott bánkódott* a vén Orgoványi András” (Kom: Esze 64); „Kőszívű fiának sírva lép elébe, Reszkető ajakkal, keze fejét gyúrván *Ott reménykedik*” (Ar: T. II/9); „az öreg macskánk, a Gabó, *ott hízelkedött* az ölibe” (Móra: Négy 126).

13. A tétlennél határozottabb cselekvést jelölő ige áll az *ott* mellett ezekben: „Kiszelné behúzódott az odujába és Sanyi is *ott szuszogott* egy nagy párnán a felhajtott ágy végében” (Ném: Gyász 85); „a pincér, aki *ott hallgatózik* mindig a hírlapírók asztala körül” (Kr: HétB. 140—1); „Így is *ott leskelődik* már a szomszéd is az utcaajtóban” (SzP: ÚjF. 123); „Még az is *ott motoszkált* benne, hogy zongorához ülteti a nagyságát” (MZs: Bety. 102); „a bíró csodálkozva nézett a szegény emberre, aki *ott verekedett* a két erős csendőr karja közt” (uo. 121);

„Mind a két Koleszov-brigád *ott konzultál* a nagy csúcsesztergapad körül” (Kar: HazT. 39); „Apáink [a földet] megszerezték vérük hullatásával. *Ott szakadt* vérük a forradalomba a harcmezőn, azóta meg *ott hullott* a barázdákban” (MZs: Bety. 147).

14. Az eddig felsorolt több mint ötven igét közösen jellemzi az, hogy tárgyatlan; másrészt meg, hogy az *ott* határozószóval való kapcsolatában vagy puszta jelenlétet, meglétet, vagy valamilyen helyzetben, céllal, minőségben, tétlen tevékenységben, állapotban való otlétet, vagy valahogyan mozogva, illetőleg valamit cselekedve történő otlétet fejez ki. Végeredményben az *ott van* kapcsolaton kívül mindegyikük kettős igei jelentéspulzusú, de valahogy mégis némileg egység, az *ott* szó szinte jobban kapcsolódik az igéhez, mint az előtte vagy utána álló határozóhoz, amelyre való rámutatásként szoktuk felfogni. E kapcsolatok mégsem lexikalizálódott elemek, hanem alkalmiak; mintha nem szótári jelentésük, hanem mondatbeli helyzetük folytán kerültek volna ily szoros kapcsolatba. Az őket tartalmazó mondatok — főleg ha a négy első igét nem számítjuk most — viszonylag arányosak és teljesekek. Legnagyobb részük ilyen felépítésű: alany + igés kapcsolat + határozó, vagy megfordítva; de azért nem túlzottan ritka az sem, hogy az igés kapcsolat elől áll.

15. Nem lexikalizálódott, de már szorosabbra fűződött és gyakoribb a következő néhány ige *ott*-hoz kapcsolódva: „A főbíró belépett. Legnagyobb meglepetésére *ott találta* az embert” (MZs: Bety. 153); „[a tisztiszolga] *ott találta* a gazdáját az ágy előtt” (uo. 137); „Annust mindig *ott találta* az ágy szélén” (Kom: Esze 136); „Szentiványiéknál *ott találod* Annust is” (uo. 23); „Jól jártál vele, bolond, hogy *ott* nem fekszel most az ágyadban, mert ha ez *ott kap* most, ez téged megfojt”, (Jók: Kétsz. 172); — „De *ott látod* őt [Szun Jat-szen képét] az üzemekben, egyetemeken, iskolákban is” (Kónya: Kína 31); — „arcán *ott érezte* az anyja nedves csókját” (Ném: Gyász 163). — Ezek az igék az előbbiekkal ellentétben tárgyasak; jelentéstípusuk nagyjából egyezik, de ezt közelebbiről nem tudnám úgy megfogni, mint az előzőekét.

16. Talán jobban megfogható a közös vonás abban a típusban, amelynek tagjai valamiféle mozgás negatívumát fejezik ki mind, közösen 'el nem' jelentésárnyalatúak; vagy meghatározhatjuk így is: 'helyben, változatlan helyzetben'.

Egyik típusa ennek az *ott marad* és szinonímái. Ez a kapcsolat 'nem megy el' jelentésben szinte lexikalizálódott már. Ezért nem ritka, hogy határozó nem is áll mellette: „De az nem mert közelgteni, *Ottan maradt* állóhelyében” (Pet: Ap. VIII.); „minden lakót kiszállásolnak, *ott marad* nekik, meg az ő czimboráiknak az egész palota” (Jók: Kétsz. 250); stb. Sőt ilyen helyzetekben egybeírva is találhatjuk: „az anyja nem mert tovább *ottmaradni*” (Ném: Gyász 171); „az orvos elment, s ő *ottmaradt*, ölében a fölzigatott gyerekekkel” (uo. 183); stb. — De természetesen előfordul határozóval együtt is, s az állhat előtte és mögötte egyaránt: „*A kertben ott maradtak* a láthatatlan szellemekek” (Kr: HétB. 99); illetőleg: „Bátky *ottmaradt (!) a széken*” (MZs: FM. 64). — Ide kívánczik ez is: „Ezután már örökké *itt marad* ő az ágy mellett” (Ném: Gyász 165); stb.

A másik típus eseteiben az *ott* maradáson felül újabb jelentéspulzus az, hogy ez a cselekvő a karata ellenére, esetleg éppen vesztére történik.

Ilyenek: „Az őrmester jó félóra hosszat *ottragadt* a kerítésnél” (Ném: Gyász 35); „A városi asszony körül *ott ragadt* valami a bonyolult élet zavarából” (uo. 55); „Mink is bizony *ottrekedtünk* arra a nyárra [a vasútnál]” (VP: Pm. 49); „Egyszóval na, *ott rekedtünk* mink azon a nyáron” (uo.); „Mert *ottszorult* két nap óta [Annus Újhelyben]” (Kom: Esze 23); „Lehet, hogy [a bányászok] mind *ott pusztultak*” (Herczeg: VM. XIII, 157). — „Ha mindnyájan *itt veszünk* is, Előre” (Petőfi: Csatadal).

Mindkét típus tárgy a t l a n igékből áll; a másutt oly ritka egybeírás ezeknél föltűnően gyakori, nyilván összeforrásuk fokára utal.

17. Ugyancsak mozgás negatívumát kifejező, de természetüknél fogva tárgy a s igék a következő 'nem visz el', illetőleg 'nem enged el' jelentésűek: „*Ott hagyta* őt a vén banya” (Pet: Ap. VII.); „*otthagytta* a kis Marit a boldogtalanságával” (Ném: Gyász 40); „az könnyen meglehet, hogy a fogunkat *ott hagyjuk*” (VM: Kb. 30); „nem akarta *otthagyni* a felfogott jó kocsit” (VP: Pm. 50); — „Elloptak azok szappant, ... mindent, ha *ott felejtettük* valahol” (uo. 30); „a szivarját *ottfelejtette* a tornácon” (MZs: Bety. 94); — „hogyha *itt hagyysz*, beállok a Bánátba rác püspöknek” (Móra: Négy 133); „Mert az tény, hogy valaki *itt hagyta* [az esernyőt]” (Miksz: SzP. 48). — A másik jelentéstípusra: „Zsófi *ott tartotta* a gyerek fejét a hóna alatt” (Ném: Gyász 195); „Adóssága fejében *ott fogták* a kabátját zálognak” (az élőbeszédből).

E csoportban is megindult már a lexikalizálódás. Az *otthagyt* — legalábbis 'elhagy, ott felejt' jelentésében — mai helyesírási szabályzatunk szerint egybeírandó.

18. Egészen magára áll az eddig mindig locativusi jelentésű kapcsolatokkal szemben ez a lativusi jelentésű: „a másik [óra] mindjárt *ottermett*” (Pet: ÚL. 36).

Az előbbi két — negatívumot kifejező — igecsoportot, s ez utóbbit, a lativusit, közösen az jellemzi, hogy határozójuk ritkán van, főleg azoknak közülük, amelyek tárgyasak. Azoknak viszont tárgyük szinte mindig van. Általában: az *ott*-tal kapcsolt tárgyas igének alanyi ragozása elég ritka, s ha előfordul is, legfőljebb a szükségképpen jelenlevő tárgy határozatlan volta miatt (pl. „*Ott hagyott valamit*”).

A tárgyas igékhez tartozik, de egyik jelentéscsoportjukba sem sorolható ez: „Már májusban a Balatonra utazom, s *ott töltök* két hónapot” (az élőbeszédből).

Szenvedő értelmű ez a kettő: „beomlott a pinczetorok... Lőcsláb is *ott nyomatott*, fejét tudniillik s kezeit földomlat borítá” (VM: Kb. 40); — „Frolov ezredes kivezettette a foglyot. *Ott vitték* a zászlót is” (Zalka Máté: Válogatott elbeszélései 111). — Az első, az *ott nyomatik*, tulajdonképpen az *ott reked* típussal tart rokonságot; a második grammatikailag nézve a tárgyasakkal.

19. Nem példátlan az sem, hogy az *ott*-hoz egyszerre két vagy több jelentése tekintetében némiképp rokon ige csatlakozzék. Például: „a nemzetes asszony meg Horváth Annus *ott szorongott és ijedezett* az egyik utcai ablaknál” (Kom: Esze 40); „Nagylábú Dávid *ott káromkodott*,

rúgott és harapott a dulakodók legközepén” (uo. 37); „a kis gidák... *ott mekegtek, ugráltak* az Irmus beszédében” (Ném: Gyász 165).

20. Valamennyi felsorolt példában határozós kapcsolatban találjuk a mondat igei állítmányát. Határozója: *ott*. Ez gyakran egy másik, tartalmasabb határozóra mutat, olykor azonban magában áll. De akár határozóval van együtt, akár anélkül: jelenléte tulajdonképpen nem annyira jelentéstani s még kevésbé mondatfelépítési okokból megokolt, hanem pusztán egy szempontból, amit leginkább mondatdinamikának lehetne nevezni. A bemutatott mondatok ugyanis szinte kivétel nélkül nyomatéktalan mondatok, azaz nem főhangsúlyos bennük sem az állítmány, sem más mondatrész; viszont az állítmány nem lehet hangsúlytalan sem, s egyenes szórendben kell állnia. Igenám, de az állítmány egyszerű (nem igekötős, nem is összetett igei, s nem is névszói-igei), s így egyenes szórendje nincsen (persze nincsen fordított sem), s hangsúlyozni is csak némi erőszakkal lehet, de még azt is csak a kiejtésben, amit az írás nem tüntethet fel. E mondat: „Avar Jani még mindig ott állott a ládán” (MZs: Bety. 148) s utalnia *ott* nélkül akár így: „Avar Jani állott még mindig a ládán”; akár így: „Avar Jani még mindig állott a ládán”; akár így: „Avar Jani még mindig a ládán állott”. Amelyik e három megoldás közül nem suta, az meg nem is nyomatéktalan, s így meghamisítja a beszélő eredeti intencióját. Még kevésbé oldhatók meg *ott* nélkül az olyanok, amelyekben *is*-sel nyomósított, s így összefoglaló értelmű alany vagy bővítmény van, mely után egyszerű igei állítmány nem állhat, pl.: „Ha Dido és Aeneas közt *Aschanius is ott ült volna* a barlangban” (Móra: Négy 124), „Az oldalán [Esze Tamásén] *ott robogott Kabay Márton tiszteletes úr is*” (Kom: Esze 116).

Az *ott* elem tehát a felsorolt mondatok legnagyobb részében igekötőszerű használatú, amely arra való, hogy általa az állítmány egyenes szórendben állhasson, némileg hangsúlyos legyen, megakadályozva a többi mondatrész valamelyikének az ige elhangsúlytalanodásával szükségszerűen bekövetkező főhangsúlyosodását. — Ám ez az igekötőszerű használat nem az igét, hanem a mondatot jellemzi; az *ott* nem jelentéstani, hanem mondatdinamikai okokból kerül oda, s így az *ott* + ige tulajdonképpen nem szótári, hanem mondatnyi eredetű és jellegű kapcsolat.

Ezt két oldalról bizonyíthatnánk. Az egyik az, hogy az *ott* nemigen kerül az ige mellé, ha valamilyen más eszközzel hangsúlyossá tudjuk tenni. Például: „Az öreg *ott ült* s nem vett részt a fiatalok suttogó beszédében... Az utolsó Avary halála eljutott öreg szívébe, s *csak ült, ült*, mint egy ókori emlék” (MZs: FM. 55); „*Csak állott* némán [Dea] s várta, még mi lesz” (MZs: Bety. 138). Ezekben a hangsúlytalan *csak* kiemeli, hangsúlyossá teszi az egyszerű igét, itt ezért nincs szükség ilyen mondatdinamikai jellegű igekötőfelére. — Más oldalról: Nem példátlan a valódi igekötős igék közt sem, hogy igekötőjük csupán az igének hangsúlyos, vagyis a mondatnak nyomatéktalan formájában jelentkezik, s egyébként, ha az állítmány hangsúlytalan, nem fordított szórendben állnak, hanem igekötő nélkül. Például: „Ha soká együtt éltünk volna, lehet hogy erre is *rákerül a sor*” (MZs: Bety. 164); „Vétségére *kikerült az utcára*” (az élőbeszédből); „A sajtót *betette a kamrába*” (uo.); „Végre a férfiak *megindultak a kastély felé*” (Illyés: Puszták n. 101); „Három napi koplalás után *megpróbált enni*” (az élőbeszédből); „Mérgében *elkezdet ordítani*” (uo.). Ha e mondatok bármelyikét nyomatékosan alakítjuk, az igekötő elmarad; pl. erre is

sor kerül; az utcára került; a kamrába tette; a kastély felé indul-tak; enni próbált, ordítani kezdett.

21. Miért nem lexikalizálódnak ezek a kapcsolatok, noha bennük az *ott* teljesen igekötőszerű funkciójú? Jórészt azért, amit már mondtam: mert e kapcsolatok tulajdonképpen mindig újból és újból jönnek létre, így mindig alkalmiak maradnak; s létrejöttük oka tulajdonképpen csak mondatbeli helyzetük, amely megszűnik, mihelyt nem nyomaték-talan, hanem nyomaték-os mondatba kerülnek. Ha e kapcsolat jelentésében van egyáltalában valami, ami az egybeforrásra, az igekötős igévé válásra kihathat, az viszont éppen negatív hat r á, akadályozza állandóságukat (erről még később).

Melyek lexikalizálódnak közülük? Egyrészt azok, amelyekben jele-né-st-ö-m-b-ö-s-ö-d-és meggy végbe, így például az *ott van* 'megvan' vagy 'jelen van'; némileg lassabban s nehezebben a gyakoribb helyzete-t jelentők, mint *ott ül, ott áll, ott fekszik* 'ülő, álló, fekvő helyzetben jelen van'; viszont elég könnyen azok, amelyekben a statika egy határozott dinamikának a negatívuma, például *ott marad, ott reked* '(saját akaratából vagy annak ellenére) nem megy el', továbbá: *otthagyt, ott felejt, ott tart* '(saját akaratából vagy annak ellenére) nem visz el', illetőleg 'nem enged el'.

Hogy ezek valóban a lexikalizálódás felé haladnak, azt mutatja az is, hogy — mint az igekötős igéknek — nemcsak egyenes, hanem fordított és megszakított szórendjük is lehet; azaz *ott*-tal kapcsolódva nemcsak nyomaték-talan mondatokban fordulnak elő, hanem megtarthatják ezt az elemet a nyomaték-os mondatokban is.

Néhány példa fordított szórendjükre: a) A folyamatosság vagy részelés jelzésére: „*Volt ott* Mordiczában nekünk is egy ilyen kaszálónk” (TÁ: BB. 108); „*Zsámolyka is volt ott*” (Jók: Kétsz. 132); — b) tagadás mellett: „*Magam sem voltam ott*” (Miksz: SzP. 24); „valami történik, amiért az ember alapjában felelős, de hát *nem volt ott*, így nem felelhet érte” (SzP: ÚjF. 129); „*Varga sógor megint nem volt ott*” (VP: Pm. 55); „a tömeg uralkodó színe a sötétkék volna, ha *nem lenne ott* a rengeteg zászló” (Kónya: Kína 32); „*De pusztá most ez az ablak, Nincs ott* [= nem van ott] virága, nincs ott a leány” (Pet: Ap. XIII.); — c) főhangsúlyos rész után: „egy hajdani nagy *kövályú volt ott*” (Jók: Kétsz. 132). — — a) Folyamatosság jelzésére: „*Ült ott*, mint aki kiáll a felhők alá” (Ném: Gyász 164); — b) tagadás mellett: „a vasút *nem áll ott*, mintha a múzeumba tennék, hanem dolgoznak rajta” (VP: Pm. 60); — c) főhangsúlyos rész után: „kétségbeesetten lesett a fiára, mintha csakugyan *az a nagybeteg feküdné ott*, akit Kiszelné bekuvikolt” (Ném: Gyász 126); „*De én szívesen feküdnék ott* azok közt a holtak közt” (MZs: Bety. 157); „A király vonatán találkozott a közoktatásügyi miniszterrel, *mint rendkívüli követ járt ott*” (Kod: TavF. 70); „csakugyan *Thüróczy Miklós jött ott* valami nyolcvan lovas élén” (Kom: Esze 42); — d) főhangsúlyos mutatószó mellett: „*Úgy ült ott* felhúzott térdekkal [a jegyzőné] ... annyira szép volt” (MZs: FM. 69); „Hallgattak. *Úgy ültek ott*, szinte lesújtva, összetörve” (uo. 89); „a kastély ismét olyan félelmes és komor lett, mint volt. *Úgy állott ott*, mint egy kripta” (uo. 61); „Durva kendőiket összevonták magukon, *úgy gubbasztottak ott*, bámulták a gyerekeket” (Ném: Gyász 181); — e) főhangsúlyos kérdőszó mellett: „Szép öcsém, *miért állsz ott* a nap tüzeiben?” (Ar: T. I/4). — — a) A folyamatosság, részelés jelzésére: „Hiszen

hagyott ott mást is” (az élőbeszédéből); — b) tagadás mellett: „Miért *nem hagyta ott* a semmisségben” (Pet: Ap. II.); — c) főhangsúlyos rész után: „s mintha ő *hagyna ott* egy hatost a boltosnál, nagylelkűen hozzáfűzte” (Ném: Gyász 48); „Üres termein tolvajként szalad át a szél, s *bosszankodó süvöltéssel hagyja ott*” (Pet: ÚL. 34); „azt hívé, hogy legalább *is pár hónapot töltök ott*” (Táncs: É. 115).

Néhány példa megszakított szórendjükre: a) Tagadásban és tiltásban: „Úgy rémlik most utólag Erzsinek, hogy aligha *ott nem volt* feje körül, amint ment, a fénykarika is” (Miksz: SzP. 36); „nem elküldött puskaporért, hogy *ott ne lehessenek?*” (Paulinyi—Harsányi: Hári János 45); „úgy temetkezik bele [könyvébe], mintha *itt sem lettünk volna*” (Kónya: Kína 37); — b) nyomósításban: „Az öt ujja nyoma már *ott is van* a levélen” (Móra: Négy 114); — c) modalis jelentésű ige vagy segédige mellett: „*ott akart lenni*, amikor a napamasszony érkezik” (Ném: Gyász 188); „Hiszen akkor *ott kellene lennie* éjjel-nappal a munkások között” (VP: PM. 34). — a) Tagadásban: „jól jártál vele, bolond, hogy *ott nem fekszel* most az ágyadban” (Jók: Kétsz. 172); — b) nyomósításban: ?; — c) modalis jelentésű ige mellett: „[a macska] *ott szokott* mindig a karosszéke támaszkodóján *ülni*” (i. h. 219). — a) Tagadásban: „szándéka volt a gróft meglátogatni, bárha szállásra *ott nem maradhat is*” (uo. 139); — b) nyomósításban: „a zsebébe került [a levél], s *ott is hordozza* az ősz óta” (SzP: ÚjF. 114); — c) modalis jelentésű ige vagy segédige mellett: „nem tudtam, hogy *ott kellett volna hagyni*” (MZs: FM. 65); „Pálma előre ment [a hálószobába]. Ő *is ott fog* már *maradni*” (Jók: Kétsz. 150).

22. Már a korábban bemutatott egyenes, de még inkább az itteni fordított és megszakított szórendű példák felkelthetik újra a gyanút: nem egyszerűen rámutatás-e bennük az *ott* elem szerepe, azaz valóban az ígéhez kapcsolódik-e itt a határozószó, nem inkább az elég gyakran meglevő másik határozóhoz, vele mintegy értelmelő viszonyban?

Hogy eredetileg nyilván ilyesféle értékű szószerkezetek voltak ezek, az tagadhatatlan. De eredetileg ilyenek voltak a többi igekötő határozós kapcsolatai is. Ezzel a típussal: „*Ott a tömésnél* aztán... a hálót vízbe merítette” (TÁ: BB. 88) ma is egyeztethetők az ilyenek: „Megindultak, — nem *le, az ellenségre*: a hegyre föl...” (Illyés: Ozorai példa); „*Benn a tág szobában* Ivott és vigadott Toldi harágyjában” (Ar: TÉ. I/41). Ezzel a típussal pedig: „az anyák *ott ülnek tojásaikon*” (Jók: Kétsz. 131) ezek egyeztethetők: „Ma *lenn voltam* (!) többed-magammal a bányában” (Pet: ÚL. 40); „*Mária-ligetnek* híják a város mulatóhelyét. Ténnap délután... *kin volt* [!] a város nagy része” (uo. 39); „Thüröczy Miklós *bent ült* már a vár *vöröstermében*” (Kom: Esze 62); „Rózsa László *kin ült* a kiskapuban” (SzP: ÚjF. 121); „Novemberben *fenn jártam Pesten*” (az élőbeszédéből). Sőt találunk ezekben is fordított és megszakított szórendet: „Mi [a bányában] mintegy ezer ölnyre *voltunk benn*” (Pet: ÚL. 40), illetőleg: „Horváth Annus *bent is volt* már akkor a vadszőlőtől elborított tornácon” (Kom: Esze 135).

Az ezekkel való egyezés — ha az *ott*-os szerkezetek meg az itt felsoroltak csak így egymással egyeznének — persze még nem bizonyít sokat, hiszen a fenti kapcsolatokat éppúgy nem szokás igekötős jellegűeknek tekinteni, mint a korábban vizsgáltakat. Ámde az „*ott ülnek tojásaikon*” típus ezekkel is egyeztethető: „*Besietett Komáromba*” (VasG. 119); „*beme-*

gyen a konyhába ő is” (SzP: ÚjF. 128); „lábújhegyen *benyitott a hátú!só házba*” (Kom: Esze 135); „[a karabélyt] *beha jította a mocsárba*” (Móra: Négy 116); „egy ilyen collegiumi asceta-életben tartott kedély, egyszerre *beleszila júlva a phantasia megelevenült mámorvilágába*” (Jók: Kétsz. 249); „elvéallalta, hogy *le megy a bányába*” (Kar: HazT. 20); „*Lehív a domb alá, elő h ú z a nádból* egy inszurrekciós karabélyt” (Móra: Négy 115). Az „*Úgy trónolt ott a tüzes trónon*” (Ady: Dózsa György lakomáján) típus pedig egyeztethető ezekkel: „Az »1919. május 4.«-mozgalom óta *özönlik be az irodalomba a beszélt nyelv*” (Kónya: Kína 45); „nyúl *szalad t ki a heréből*” (Móra: Négy 117); „ittas állapotban *vitték el a földműveszövetkezet borméréséből*” (Kar: HazT. 22); stb.

Megfogalmazva: az, hogy az *ott* (s ugyanígy a *fenn, lenn, kinn, benn* stb.) mellett *ott* áll a mondatban egy határozó, amelyre ez látszólag rámutat, nem érv az ellen, hogy használátat igekötőszerűnek tekintsük. Hiszen az igekötőfele határozószóval ellátott ígéhez, sőt a kimondottan igekötős ígéhez is igen gyakran tartozik olyan határozó, amelyre igekötője tulajdonképpen utal; s fordítva is: az *ott*-nak ígés kapcsolata sem kíván s nem is kap mindig határozót. Sőt: bizonyos tekintetben az *ott* a maga végtelenül tág és határozatlan locativusi jelentésével még kevésbé szabja meg az általa „vonzott” határozó jellegét, mint akár a jóval szűkebb és konkrétabb locativusi *fenn, lenn* stb., akár az ezekkel egyező lativusi (de korántsem általában lativusi!) *fel, le, ki, be* stb.

23. Feltűnhet, hogy a lativusi értékű *fel, le, ki, be* stb. már igen régen igekötővé vált — mégpedig *lexikálizálódottan* s a grammatikusok által is elismerten igekötővé —; de locativusi megfelelőiknek, a *fenn, lenn, kinn, benn* típusúaknak máig sem sikerült e rangra emelkedniük vagy süllyedniük. Helyesírási szabályzatunk a *fenn*-t ugyan felveszi igekötőként, de a szótári rész tanúsága szerint kizárólag az ilyen *jelentésváltozások* s produktumokban: *fennáll* ’létezik’, *fennforog* ’van, jelentkezik’, *fennhézáz* ’büszkélkedik’, *fennmarad* ’megmarad’ stb. A többi nyilván azért nem került az igekötők közé, mert kevesebb ilyen jelentésváltozások produktuma van (pl.: *bennlakó, bennszülött; kinnlakó*). Akárhogy is: e locativusi értékű határozószók a maguk eredeti irányjelentésében lexikai szempontból valóban *nem igekötők*, noha lativusi értékű párjuk az.

Ebből viszont adódik az a kérdés: igekötő-e az *ott* határozószónak lativusi párja, az *oda*? Nyelvtanaink és helyesírási szabályaink annak tartják. Vegyük hát akkor ezt is vizsgálat alá.

Vizsgálódásunk azt mutatja, hogy az *oda* igekötő mondatbeli szereptípusai semmiben sem különböznek az *ott* határozóéitól. Követve az *ott van, áll* stb. tárgyalási rendjét, ezt látjuk: Állhat teljes mondatban, arányosan a mondat közepén, a határozótól megelőzve vagy követve: „*A kasza mellé odanyújtóztatott* még egy gereblyét” (TÁ: BB. 110); illetőleg: „*Más gyerek, amikor beteg... odamenekszik* a halál elől *az anyja szárnyai alá*” (Ném: Gyász 165). Állhat hiányos mondatban, de határozóval: „*oda állok az ágyú elébe* s lövöldöztetek magamra” (Jók: Kétsz. 143); vagy hiányos mondatban határozó nélkül: „*Három hetet töltöttem Iglón... A Kárpátok egészen odalátszana k*” (Pet: ÚL. 15); sőt olyan helyzetben is, hogy a határozó még a környezetből is hiányzik: „*Én inkább odaveszek* valami lakót” (Ném: Gyász 47). — Ugyanazok fordított szórendű formái: „*valaki igen alaposan törülgette oda* csizmáját a sárvasra” (uo. 48); „*nem értette, miképpen került oda* az esernyő” (Miksz: SzP. 40); s megszakított

szórendű formái is, pl.: „*O da ne menj hozzá*” (az élőbeszédből); „*O da szokott ő kuporodni e mellé [a nagy fiú mellé]*” (MZs: FM. 78).

Vizsgálatunk tehát oda szélesedett, hogy *s z a b á l y o s s z e m b e n á l l á s t* fel a lexikailag is igekötővé vált lativusi és a lexikailag a határozószó fokán megrekedt locativusi elemek között. Ez utóbbiakról megállapítottuk ugyan, hogy a mondatban gyakran viselkednek igekötőszerűen, de láthatóan *n e m j e l e n t é s ü k*, hanem mondatbeli helyzetük alapján.

24. Meg kell tehát vallatnunk igekötőrendszerünket is: miért e sajátos kettősség benne. Mert azt meg szokás állapítani, hogy hat ősi igekötőnk mind lativusi eredetű és jellegű, de azt már nem, hogy ilyenek az újabban igekötővé vagy igekötőszerűvé vált határozószók is mind (l. csak helyesírási szabályzatunk 162. pontjabeli felsorolásukat); *s* locativusi értékű csak olyan van köztük — mint a már említett *fenn* is —, amely produktumaiban vagy lativusi értékű (*felülhalad* 'túlhalad', *felülkerekedik* 'fölé v. földre kerül' stb.), vagy jelentésváltozásos (*felülvizsgál*, *fenntart* stb.). Ugyanezeknek konkrét és locativusi értékű használatát nem tartjuk igekötősnek („*felül halad a tetőn*”, „*fenn tartja a padláson*” stb.)

Ennek okát kutatva a következőkre figyelhetünk fel. A *d i n a m i k á t* jelölő (azaz lativusi értékű) határozószóval (azaz igekötővel) ellátott igés kapcsolatban az igekötő hordozta jelentéspulzus mellett mindössze egyetlen cselekvést vagy történést idéző jelentéspulzus van: az *elme gy* így elemezhető: 'me gy, mégpedig *elfelé*'; az *oda ad* így: 'ad, mégpedig *oda*'. (Most nem elemzem a *feláll*, *leül*-féleket, de azokon sem határozott a kettős pulzus a cselekvésben, illetőleg történésben.) — Ezzel szemben a *s t a t i k á t* jelölő (azaz locativusi értékű) határozószóval (nem pedig igekötővel) ellátott igés kapcsolatban a határozószó hordozta jelentéspulzuson kívül két (vagy legalábbis kettős) cselekvést, történést, illetőleg otlétet idéző jelentéspulzus van. Az *ott fekszik* így elemezhető: 'ott van, mégpedig *fekvő helyzetben*'; az *ott virraszt* így: 'ott van, mégpedig *virrasztás céljából*'; az *ott bánkódik* így: 'ott van, mégpedig *bánkódó hangulatban*'; stb. De így elemződnek a többiek is: a *fenn áll* így: 'fenn van, mégpedig *álló helyzetben*'; a *bent ül* így: 'bent van, mégpedig *ülő helyzetben*'; stb.

A dinamikának és statikának e felfedett szembenállásában még valami rejlik. A mozgást jelentő igék igekötős alakjukban általában *b e f e j e z e t t* aspektusúak, s ezt nem kis mértékben éppen — már eredetileg is mozgásra utaló — igekötőjüknek köszönhetik; ahogyan viszont az igekötő is — a maga eredeti jelentésén kívül — nekik köszönheti, hogy az aspektus jelölőjeként állandó szükség lévén rá, egyáltalában igekötővé válhatott. — A (valamilyen minőségben, állapotban, kedélyben stb. való) jelenlétnek azonban nincsen befejezett aspektusa; s így a helybenlétet jelölő locativusi határozószóknak hozzája kapcsolódása még csak tovább gátolja ennek kialakulását, minthogy jelentésénél fogva nem is alkalmas ilyesféle körülmény jelölésére.

Nem véletlen hát, hogy az *ott*-tal kapcsolódó igék közül egyrészt csak az *ott marad* és az *othagy* indult meg a lexikalizálódás útján, mert ezek valamiféle dinamikának legalább negatívumai: 'nem megy el', illetőleg: 'nem visz el'; másrészt meg bizonyos fokig az *ott van*, amelyben aligha érezhető kettős történéspulzus, meg különben is kezd a jelentésváltozás, jelentéstömbösödés útjára lépni: 'van' vagy 'megvan' vagy 'jelen van'. — Mert az igekötős ige *ö s s z e t e t t s z ó*. Az összetett szót pedig éppen nem az jellemzi, hogy két eleméhez három jelentéspulzus fűződjék, hanem hogy egy, akár már osztatlan, akár esetleg még kettős (de már nem kettős).

Ha most egy pillantást (de igazán nem többet) vetünk a távolabbi múltra is, akkor a következőket látjuk. A NySz. közölte *otthagya* és a SzV. *magokoth oth rekezthwen* (vagyis 'ott szorulván') a negatív dinamika kategóriájába tartozik; a NySz. közölte *ott való, ott volta* és *leg ot* pedig a tömbösödő *ott van* családjába. E folyamatok tehát nem is éppen új keletűek.

25. Hogy az igekötő valóban egy tövön terem a dinamikával, azt az is mutatja, hogy olykor a statikus jelentésű kapcsolatokba is ez szüremlik be. Most már csak néhány példát rá: „Fölkelt a székről, büszkén *oda hagyta* [= *otthagyta*] a szobát” (VasG. 123); „*oda van* [= *ott van*] a faluban” (VP: Pm. 61); „[Varga] *odajárt* a pályakocsival a vonalon” (uo. 55); „A fiú *odacsavargott* még valahol” (Tersánszky: A vándor 17); — „*hátra volt* még a nyárutó” (TÁ: BB. 92); „*Hová vótá?* [= *hol voltál?*]” (Mezőkomárom, saját gyűjtéséből).

De nemcsak igék mellett, hanem *határozószókban* is megvan ez. Az *ott benn* (VM: Kb. 38), *ott kinn* (Pet: Ap. XIII.), *ott fönn* (uo. I.), *itt benn* (uo. V.), *otthon* stb. a kódexes kor óta váltakozik ezekkel: *odakint* (MZs: Bety 152), *odafönt* (Kom: Esze 53), *odalent* (Móra: Négy 112), *odát* (Kar: HazT. 30), *odahaza* (uo. 20), *oda elöl* [= *ott elöl*] (VP: Pm. 24) stb. Mai anyagomban — az *otthon* kivételével — e lativusos alakok hatalmas többségben vannak a locativusosakkal szemben.

26. Az *ott* meg a *fenn, lenn, kinn, benn* csoport ezzel az átmeneti jellegével nem áll magára a nyelvi rendszerben. Ilyen félig még határozó, de félig már igekötő értékű, s gyakran értelmezőszerű határozót kívánó, de néha már anélkül álló elemcsoport a személyragozható határozószóké — a személyes névmás szuppletivisztikus ragozott alakjaié — is: „Az asszony féltében *vele ment a gyerekekkel*”; „Az asztalon *rajta felejtette* a dobozt”; „A tojást *benne hagyta a fészekben*”; — „A lány *elébe állt az apjának*”; „Egyszerre csak *mögé került a csordának*”. Ezek, ha a mondat nyomatékossá válik, az *ott*-hoz hasonlóan eltűnnek, de legalábbis névutóvá süllyednek: *a gyerekekkel ment; az asztalon felejtette; a fészekben hagyta; — az apja elé állt; a csorda mögé került*. Ezek sem többek tehát, mint a nyomatékalan mondat megalkotásának eszközei. A velük keletkezett kapcsolatok lexikalizálódását azonban nem annyira az *ott*-ra említett körülmények gátolják — hiszen egy részük dinamikus értékű, de a jelentéspulzusok száma még a statikus jelentésűekben sem szaporodik —, hanem a határozószó személyragozhatósága („*rajtam felejtette* a szemét”; *veled ment; — mögétek került* stb.), ami igen elevenen tartja a különállás tudatát. Ebből a típusból ezért csak azok váltak igekötővé, amelyeknek jelentős számú jelentésváltozások produktumuk alakult, elsősorban az *alá-, hozzá-, mellé-, neki-, rajta-, utána-*. Ám ragozott formáikban ezek továbbra is határozószó értékűek maradnak (pl. *alátesz*, de: *alám tették*); sőt ilyen értékűek még a 3. személyű alakban is, ha konkrét rámutatást fejeznek ki (pl. *utánakiált* valakinek, de: „*utána kiáltott*, nem más után”). Egyeseknek ilyenkor teljesebb alakját használjuk: *alája, hozzája, melléje; — öneki, őrajta, őutána* stb.

27. Mit mutat tehát ez a meglehetősen sok oldalról indított vizsgálat?

A *dinamikus* értékű határozószók, eredeti értelmezősféle használatukból kiválva, elég korán *összeforrtak* mozgást jelentő igékkel, velük (legfőleg kettős jelentéspulzusú) összetételbe állva: azaz igekötővé

váltak, az igékkel (befejezett aspektusú) lexikalizált kapcsolatot hozva létre. — A statikus értékű határozószóknak igékkel alkotott kapcsolataiban azonban a jelentéspulzusok száma nem csökken, hanem rendszerint éppen szaporodik; másrészt e kapcsolatoknak befejezett aspektusuk nincsen. Ézért ezek közül csak igen kevés tud lexikalizálódni, s így e határozószók nem tudnak megindulni az igekötővé válás útján, noha az értelmezőféle kapcsolatból nemegyszer éppúgy kinőttek, mint az igekötők. — Ha azonban a mondatban az ilyen típusú igéknek hangsúlyos formájára és egyenes szórendjére van szükség, akkor alkalmilag maguk elé vonják valamelyiket e határozószók közül — leggyakrabban a leghatározatlanabb jelentésű *ott*-ot —, ilyenkor e kapcsolat igekötős ige módján, maga az *ott* igekötőszerűen viselkedik; ez azonban pusztán mondatdinamikai jelenség marad: a nyomatéktalan mondat létrehozásának egy sajátos eszköze, illetőleg módja.

Hogy mennyire a nyomatéktalan mondaté, azt mutassa meg néhány számadat. Az *ott* + ige kapcsolatra 16 szépírótól összesen kb. 150 adatom van (átlagszám: 9), 4 riport- és esszé-egységből¹ összesen 13 (átlagszám: 3), 2 epikustól összesen 14 (átlagszám: 7), 4 egységnyi lírai versből összesen 2 (átlagszám: 0,5), s három egységnyi tanulmányból 0 (átlagszám: 0). A nyomatéktalan mondat nagyobb aránya, s főleg az *ott* felhasználásával nyomatéktalanná tett mondat ugyanis a mindennapi beszélt nyelvnek, s ebből átvéve az elbeszélésnek tipikus jelensége; a líra mint az értelemnek s a tudomány mint az értelemnek desztilláltabb kifejezője alig-alig tűri meg. A riport és az esszé átmenet a széppróza és a tudományos értekezés között ebben is. Jóval több véletlenül, hogy Kónyának kínai riportsorozatában az egységnek körülbelül felét tevő város- és ünnepleírásból három adatom van e jelenségre, a másik felét tevő oktatásügyi ismertetőből viszont egy sem. Az meg a jelenségnek beszélt nyelvi, mindennapi jellegére utal, hogy Móricz Betyárjában a vizsgált egységnek falun lejátszódó feléből 13, a kastélyban és körülötte játszódó feléből mindössze 2 adatom lett.²

Nem mondhatom, hogy az érintett kérdéseket mind megoldottam. De feltettem őket, talán nem is egészen rosszul. S azt mondják: a jó kérdésfeltevés néha már fél megoldás.

DEME LÁSZLÓ

A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról

I.

1. A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás általánosságban vett jelenségének, valamint egyes eseteinek a tárgyalása egyaránt igen bonyolult, nagy körületekintést kívánó feladat. Nem azért, mert az ide tartozó szavak, illetőleg szópárok az idők ködébe vesző s ezért megoldhatatlan hang- és jelentéstörténeti kérdések elé állítják a kutatót. Ez a veszély — bár kétségkívül fennáll — semlegesíthető azáltal, hogy mindig megmaradunk a nyelv valóságának szilárd talaján, s bizonytalan vagy nem eléggé bizonyított ősi összefügg-

¹ Egy egység = kb. két nyomtatott ív, esetleg több szerzéstől.

² Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy az *Elé ugrott 'az apjának* típusra írott példát találni szinte alig lehet, ez még a tárgyaltnál is jóval inkább a beszélt nyelvhez kötött forma.

gések helyett csak azokat a szavakat vesszük bonckés alá, amelyeket az etimológiai kutatás ilyen vizsgálatokra minden tekintetben alkalmasnak ítél.

Nem is azért bonyolult ez a feladat, mert az ide vonható hatalmas anyag nem egy tanulmány, de egy terjedelmes könyv kereteit is szétfeszítené. Kétségtelen, hogy ez a nehézség is fennáll, de — miként az előző — ez sem elkerülhetetlen. A tárgy bonyolultságát elsősorban az okozza, hogy a tárgyalandó nyelvi jelenség mind ez ideig sem a hazai, sem a külföldi szakirodalomban nincs pontosan körvonalazva. A kutatók hol tágabbra, hol szűkebbre vonják határait, s érthető, hogy ez nem nagyon segíti elő a kérdés tisztázását, sőt igen gyakran ellentmondást eredményez. Hogy a helyzet valóban így áll, arról teljes mértékben meggyőződhetünk már akkor is, ha a továbbiakban csupán azt vizsgáljuk meg, hogy a kutatók milyen nyelvi jelenségeket vonnak ide, illetőleg zárnak ki a kérdéses tárgykörből.

Nyelvi természetű, az élet dinamikáját magán viselő jelenségről lévén szó, mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy az erről alkotott felfogások — beleértve a magunkét is — helyessége vagy helytelensége bizonyos mértékig mindig relatív. Különböző nézőpontokból tekintve egy és ugyanazon jelenségnek is más-más oldalait és tulajdonságait vehetem észre és írhatom le anélkül, hogy valótlant, illetőleg téveset állítottam volna, mint ahogy a drágakő ezerszínű csillogása sem tűnik fel teljesen azonosnak, ha különféle irányokból szemlélem. Mégis — ennek ellenére is — azt hiszem, hogy az a nézőpont, amelyet e tárgyban elfogadandónak itélek, s amely szintén nem áll előzmények nélkül, sok tekintetben hasznosabb, reálisabb, helyesebb eredményekhez vezet, mint a következőkben vázolandó felfogások.

Részemről párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásnak, azaz — magam alkotta műszóval — szóhasadásnak¹ azt a nyelvi folyamatot tekintem, amelynek eredményeképpen egy szó akár alapalakjában, akár képzős, jeles vagy ragos formájában két (esetleg több) alakváltozatra bomlik, s az alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentés-elkülönülés áll be, függetlenül attól, hogy a hangalak vagy a jelentés szándéktalan megoszlása, illetőleg tudatos megosztása előzte-e meg a másikat.

Ha az idevágó szakirodalmat alaposabban megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a kutatók jelentős részének véleménye részben vagy egészében eltér ettől a felfogástól. Ahelyett, hogy nézeteiket itt egyenként ismertetném, igyekszem megjelölni azokat a fő ellentéteket, amelyek közöttük fennállnak. Ez a csoportosítás egyben bizonyos fokig talán azt is tükrözi majd, hogy a szóhasadás fentebb adott meghatározása kiknek az elgondolásaihoz áll legközelebb.

2. A p u s z t a j e l e n t é s m e g o s z l á s k é r d é s e. — Ismeretes, hogy jelentés-elkülönülésről, jelentésmegoszlásról akkor is beszélhetünk és beszélünk, amikor azt semmiféle alakú elkülönülés nem előzi meg. A nyelvben — annak fejlődése során — különféle utakon-módokon (erie vö. H. PAUL, Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1880. 131) elkerülhetetlenül keletkeznek, illetőleg bukkannak elő olyan szavak, amelyeknek hangalakjuk különböző, jelentésük viszont azonos. Ideig-óráig együtt élhetnek, megferhetnek egymás mellett ezek a szavak, egy idő múlva azonban a nyelv, a beszéd gazdaságos-

¹ A teljes igazság kedvéért azt is meg kell mondanom, hogy a javasolt műszó a KUBINYI LÁSZLÓVAL folytatott eszmecsere során született meg.

ságra való törekvése¹ nem túri, hogy ugyanarra a fogalomra több szót is kelljen fenntartania és elraktároznia, s valamiképpen véget vet ennek az áldatlan állapotnak. „Die sprache ist allem luxus abhold” — mondja PAUL (i. h.), s valóban, a két azonos jelentésű szó egyike általában fölöslegesnek bizonyul s kiküszöbölődik a nyelvből.²

Hogyan történik a fölösleges szavak kiküszöbölése? Kétféleképpen. A fejlődés egyik, nem túlságosan gyakori útja az, hogy az inkriminált szó eltűnik, kihal a nyelvből, tekintet nélkül arra, hogy az illető fogalom háttérbe szorulása vagy a szinonimák harca következtében vált fölöslegessé. Íme, így mondja ezt DARMESTETER (La vie des mots.¹⁹ Paris, 1932.): „... dans la disparition des mots, il faut distinguer les mots qui s'oublient parce qu'ils désignent des choses qui disparaissent, et les mots qui font place à d'autres pour exprimer des idées durables” (151). Az első esetre példaként említhetjük a R. *akcsa* szót, amely az általa jelölt pénzdarabbal együtt régen kiment a használatból, vagy középkori énekeseink elnevezéséül szolgáló *igric* szavunkat, amely már csak a tanultabb emberek nyelvében van meg (SZINNYEI, A magyar nyelv. Bp., 1929. 8).³ Az utóbbira jó néhány idegen nyelvi példát idéz A. CARNOY (La science du mot traité de sémantique. Louvain, 1927. 205) és SCHMIDT JÓZSEF (A nyelv és a nyelvek. 1923. 102—5), de magyar példáknak is bőviben vagyunk. Így nemrégiben BÁRCZI GÉZA (I. OK. II, 423) mutatott rá arra, hogy a jövevény *sógor* megölte a R. *rér*-t, a *kalapács* a *verő*-t, s már-már a *nemez* is a pusztulás útjára lépett a *filc*-cel szemben. Hasonlóképpen váltotta fel az *ital* a *venerék*-et, a *völgy* az *aszó*-t, a *zsold* az *alafá*-t stb. (VÉGH JÓZSEF, Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. Debrecen, 1935. 8; vö. még: SZINNYEI, A magyar nyelv 8; BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba. 1955. 84—5; stb.).

A másik, számunkra sokkal lényegesebb nyelvi folyamat, amely megoldja a „fölsleges” szavak problémáját, abban áll, hogy az illető szó egy másik, vele többé-kevésbé azonos értelmű szó vagy egyéb külső körülmények hatására megváltoztatja jelentését. Ez a jelenség a jelentésmegoszlás, amikor is két azonos jelentésű, de eltérő hangalakú szó között valamilyen jelentésbeli, többnyire csak árnyalati különbség lép fel. Az egyik szó ilyenkor többnyire megtartja a korábbi közös jelentést, a kiszorított másik pedig új jelentés-árnyalatot ölt magára.

A szavak közti effajta jelentésmegoszlás vizsgálatához — leginkább példaanyaggal — igen sokan járultak hozzá, e cikkeket azonban itt, egytől egyig felsorolnom lehetetlen s talán fölösleges is lenne. A szinoním szavaknak ilyen jellegű tanulmányozása sokszor már inkább stilisztikai feladat, de tegyük hozzá, nagyon szép és hasznos feladat, s azt hiszem, mindnyájan szívesen olvassuk az olyan cikkeket, amelyeknek a megírására például a *vörös* és *piros* szavaink közt alakuló jelentés-, hangulat- és használatbeli különbség ihlette nyelvünk rajongóit és szakképzett művelőit egyaránt (CSAPODI ISTVÁN:

¹ PIERRE GUIRAUD (La sémantique. Paris, 1955.) „L'économie de la parole” önálló címként is alkalmazott kifejezését (57) próbálom így visszaadni.

² PAUL szavait idézi HANS ARENS is „Sprachwissenschaft” című, 1955-ben megjelent művében (322).

³ Érdemes megjegyeznünk, hogy az *igric* szó már maga is bűnös egy korábbi szavunk kivésésében. PAIS DEZSÓ szerint ugyanis ez szorította ki a középkori mulattatók eredeti magyar elnevezését, a *regüs*-t (Árpád- és Anjou-kori mulattatóink: Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp., 1953. 108).

Ny. XXVIII, 201—4; GÁRDONYI JÓZSEF: MNy. XVI, 84—87; KENEDY GÉZA: MNy. XVII, 33—4; FERENCZY GÉZA—LÓRINCZE LAJOS előadása a Magyar Rádió „Édes anyanyelvünk” sorozatában: 1958. márc. 23. és 27.). Persze külföldi példát is korlátlan számban idézhetnénk. M. BRÉAL (Essai de Sémantique. Paris, 1897.) a *sentir* ~ *penser*-féle jelentésmegoszlás bemutatásakor külön felhívja a figyelmet a „repartition” óriási jelentőségére (29—30, 36, 40). CARNOY (i. m. 205—10) „Luttes et differenciation entre synonymes” címen külön szakaszt szán a *cheval* ~ *coursier* ~ *rosse*-féle szinonimák harcának. ADOLF BACH (Deutsche Mundartforschung. Ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben.² Heidelberg, 1950.) pedig — hogy vele lezárjuk a még nagyon is hosszúra nyújtható sort — számos jó példa elemzése után így summazza a szinonimák közti jelentésmegoszlásról alkotott véleményét (169): „Wo zwei synonyme Ausdrücke an den Rändern ihrer Verbreitungsgebiete in der gleichen Mda nebeneinander treten, erfahren sie oft eine Bedeutungs-differenzierung, v. sie auch sonst beim Auftreten von Synonymen zu beobachten ist

Az itt vázolt jelenség, a jelentésmegoszlás — véleményem szerint — mind nyelvtörténeti, mind nyelvlélektani szempontból igen alkalmas a vizsgálódásra, s meg is érdemli a figyelmet, de — és ezt nagyon lényegesnek tartom — mégsem keverendő össze a szóhasadással. A szóhasadás feltétlenül több a pusztá jelentésmegoszlásnál, mert benne a jelentés-elkülönülésen kívül, még előbb, vagy ezzel egyidejűleg, a lakó megoszlásnak is végbe kell mennie. A kérdéssel eddig foglalkozó kutatók e ponton egymásnak ellentmondó nézetei csak azt mutatják meg, hogy a probléma mind ez ideig tisztázatlan, s hogy szükség van egy olyan átfogó tanulmányra, amely világosságot teremt ebben az útvesztőben. Maga PAUL (i. m. 131—44), e kérdés egyik úttörője sem következetes, mások pedig, mint SIMONYI ZSIGMOND (Különböztetés: EPhK. V, 220—8), M. AIRILA (Johdatusta kielen teoriaan. I. Sanain merkityksen muuttuminen. Porvoo—Helsinki, 1940. 68—80), S. ULLMANN (Précis de Sémantique Française. Bern, 1952. 185—6) és még néhányan „Bedeutungsdifferenzierung”, „Különböztetés”, „Differentiation des synonymes” és egyéb címek alatt többnyire minden további nélkül állítják egymás mellé, sőt keverik össze egymással a pusztá jelentésmegoszlás, valamint a szóhasadás jellemző példáit. Persze sokan, mint már WHITNEY (Leben und Wachstum der Sprache. Leipzig, 1876. 134—5), valamint WUNDT (Sprachgeschichte und Sprachpsychologie. Leipzig, 1901. 64—8), J. SCHRIJNEN (Einführung in das Studium des indogermanischen Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1921. 161—2), G. STERN (Meaning and Change of Meaning: Högskolas Årsskrift 1931—1932: 228—30) és még többen hangsúlyozzák munkáikban a két jelenség közti eltéréseket, s köztük jó néhány olyan kutató is akad,¹ akik még egy-egy közös eredetű szópár tagjaival kapcsolatban sem beszélnek szóhasadásról akkor, ha az illető közös szónak nem egyszerűen alakváltozatai, hanem eltérő szóelemeket (esetleg többletként) tartalmazó alakjai között történt jelentésmegoszlás. Ilyen az igekötő megléte vagy meg nem léte, esetleg eltérő volta, például a franciában *tourner* ~ *retourner*, nálunk *begyullad* ~ *kigyullad*, *leszólít* ~ *megszólít* stb. (J. SOITÉSZ,

¹ Ilyen STERN (i. h.), de ilyen Л. А. ТУЛАХОНКЪЙ (Введение в языкзнание II. Москва, 1954. 67—8) és KRONASSER (Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1952. 175—9) is.

Nyelvművelő. Bp., 1956. 228—9), ilyen a képzőelem-többlet az egyik szóban: *folyat ~ folytat, járat ~ jártat* (KOVÁCS MÁRTON [SIMONYI]: Nyr. XLIII, 348) stb. Mondanom sem kell, hogy magam is teljes mértékben az ő véleményüket osztom, s az effajta szópároknek a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás útján keletkezett dublettek között — mint ez definícióból kiolvasható — szerintem sincs helyük.

3. A pusztá alakmegoszlás kérdése. — Azt hiszem, főlegesen bizonygatnom, hogy a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás kétarcú, kétsíkú jelenség, amelynek vizsgálata részben az alaktant, részben a jelentéstant illeti meg. Az előző szakaszban láttuk, hogy a kutatók egy része csak a jelentés oldaláról vizsgálta a szópárokat, csak a jelentés-elkülönülést vette szemügyre, tekintet nélkül arra, hogy ezáltal egy nevezőre hozza a közös eredetű alakpárok jelentés-elkülönülését az azonos jelentésű szavak közti megoszlással. Ha egy ilyen szempontú, csak a jelentésre figyelmet fordító vizsgálat előfordulhatott — amint hogy igen gyakran elő is fordult —, akkor feltehető, hogy mások viszont elsősorban alaki szempontból közelítenek e kérdéshez, s a szóhasadásnak is csupán alaki vonatkozásait tanulmányozzák.

Egy futó pillantás a problémának erre a részére meg fog győzni bennünket arról, hogy feltevésünk helyesnek bizonyult. Igaz, hogy az ilyen, szintén egyoldalú, de az előbbivel ellentétes oldalú vizsgálati mód sem gyakoriságában, sem következetes alkalmazásában nem közelíti meg az előbbi csoportba tartozókat, maga az a tény azonban, hogy e kutatási szempont felmerült, már szükségessé teszi a vele való foglalkozást.

Fentebb igyekeztem — részben csak utalásszerűen — megmutatni, hogy a szóhasadás jelenségét több kutató tölem eltérő módon fogja fel, s szavaimból talán az is kivehető volt, hogy e szerintem helytelen értelmezésnek két fő megnyilvánulási formája van:

A) Szóhasadásnak neveznek olyan fejlődési folyamatot is, amelyben nem egy szó oszlik ketté, hanem csupán két egymástól független eredetű s különböző alakú szó azonos jelentése különül el egymástól.

B) Az előbbinek éppen fordítottjaként jelentésmegoszlás vagy ehhez hasonló névvel jelölnek meg olyan nyelvi fejlődést, amelyben nemcsak jelentésbeli, hanem — vele párhuzamosan vagy azt megelőzően — alaki elkülönülés is végbemegy.

Lényegében véve ugyane téves értelmezések bukkannak fel most fordított előjellel. Az előbb láttuk, hogy többen a pusztá jelentésmegoszlást azonosították a szóhasadással, most arra mutathatunk rá, hogy ez utóbbinak a pusztá alakmegoszlással való összehasonlítására is történtek kísérletek. Részletes vizsgálat helyett hadd idézzek bizonyítékul csupán néhány sort KRONASSER említett művének egy lapalji jegyzetéből (i. m. 175), ahol a szóhasadás útján létrejött szavakról szólva (nála: *Scheidewörter*) ezt írja: „Nicht zu verwechseln sind damit jene Fälle, wo sich ähnlich lautende, aber etymologisch fremde Wörter nach den bewöhnlichen Lautgesetzen stärker differenzieren haben, wie lat. *pōpulus* zu it. *popolo*, aber *pōpulus* zu it. *pioppo* 'Pappel'. Auch diese Fälle wurden gelegentlich (z. B. von F. DIEZ) »Scheidewörtern« genannt und damit vermengt, was hier als »Scheidewort« bezeichnet wird.” KRONASSER megállapítása feltétlenül helyes: a homoním vagy alakilag majdnem azonos szavaknak ilyen alaki szétfejlődését semmiképpen sem szabad összekeverni a szóhasadás jelenségével.

Példákat a pusztai alakkülönülésre — azt hiszem — fölösleges nagyobb számban idéznem. Így lett a R. *tölgy* 'mamma' és *tölgy* 'quercus' szavakból a félreérthetőség elkerülése végett *tögy*, illetőleg *tölgy* (vö. BENKŐ, A magyar *ly* hang története 34); így öltött a *kar* 'végtag' és a *kar* 'kórus; rend; állapot' szó idővel elkülönült (*karja* ~ *kara*) birtokos személyragos alakot stb. Persze a félreérthetőség veszélye nem mindenütt jelentkezik egyforma súllyal, de hogy e veszély nem pusztán nyelvész-, kitalálás", arra nézve hadd hozzam fel bizonyítékul GILLIÉRON közismert, a szakirodalomban számtalanszor idézett példáját a latin *gallus* és *cattus* párharcáról. A két szó Gascogneban tudvalevőleg egyaránt *gat* alakot öltött. Küzdalmükiől GUIRAUD savaival számolok be (i. m. 58): „Le chat et le coq ne pouvaient avoir le même nom sans entraîner des ambiguïtés contextuelles dans des phrases comme »le chien a étranglé le (gat)«, »où est passé le (gat)«, etc. L'un devait disparaître et, comme on l'a dit plaisamment, en gascon, le chat a tué le coq.” Végül pedig hadd utaljak a következő, SIMONYITÓL (Nyr. XLIII, 326) közölt magyar nyelvi példára, amely azt mutatja, hogy a félreértés nem egyszer be is következik: Egy — egyébként igen jó — tankönyvben (WESZELY ÖDÖN, A magyar irodalom ismertetése.³ 1911.) a szerző idézi Sylvester János következő mondatát: „Hitre *hiú* mind, hogy senki se mentse magát”, jegyzetben pedig ezt a magyarázatot adja: „*Hiú* = hív, hú.” „Ez félreértés — teszi hozzá SIMONYI (i. h.) —, mely Sylvester mondatát értelmetlenné teszi. Igaz, hogy ez a *hiú* annyi mint *hív*, de nem mint a melléknévi *hív*, hanem mint az igei *hív* = hí, szólít, tehát hitre híja mind az embereket.”

A téves értelmezésnek másik típusa, amely az ide tartozó jelenségeket is pusztai alakmegoszlás címkével akarja ellátni, ZOLNAI GYULÁNÁL jelentkezik. Ő két — részben azonos — tanulmányban is foglalkozik a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlással,¹ számos jó és néhány ide nem tartozó példa elemzése után azonban ilyen következtetést von le: „... a nyelvbéli megkülönböztetésnek bizonyos tekintetben tudatos esetei is vannak, olyanok, a melyekben határozottan az alak igazodik az előzetesen föllépő jelentésbeli különbséghez, úgyhogy e jelenséget helyesebben és szabatosabban *alaki elkülönődésnek*, *alaki megkülönböztetésnek* (Formendifferenzierung) kell neveznünk, szemben azokkal az esetekkel, a hol előzetesen megvolt alakváltozatok között utólag valósággal jelentéselkülönődés, jelentésmegoszlás (Bedeutungs-differenzierung) támad” (Nytud. V, 8—9). Vagyis ZOLNAI „alaki elkülönődés”-nek nevezi a szóhasadásnak azon eseteit, amelyeknél ez a hasadás tudatosan ment végbe, azaz amelyeknél a beszélő (vagy az író) azért használt új, módosított alakot, hogy ezzel egy új jelentésárnyalatot fejezzen ki. Csakhogy ez a tudatosság korántsem jelenti azt, hogy az alaki megoszlással nem jár együtt jelentéselkülönülés, mégcsak azt sem, hogy az utóbbi megelőzné amazt. Mindössze arról van szó, hogy az ilyen „tudós” alakulású szópároknál² az alaki és a jelentésbeli megoszlás együtt jelentkezik. Ezért azt kell mondanunk, ZOLNAI felfogása erőltetett; az *alaki megkülönböztetés* elnevezés ebben az esetben nem szerencsés és nem is helyes.

¹ Zur sprachlichen differenzierung: FUF. XIII, 179—85; A nyelvbéli különböztetéshez: Nytud. V, 1—11.

² NYROP (Grammaire historique de la langue française IV. Copenhague — Leipzig — New-York — Paris, 1913. 39) „mot savant” kifejezése, amelyet az alakpárok elméletével foglalkozó tanulmányában GÁLDI LÁSZLÓ (EPhK. LIX, 296) is idéz, többé-kevésbé ezekre is illik.

4. A szóhasadás problémakörének egyéb esetei. — Az előző két szakaszban megvizsgáltuk azokat a jelenségeket, amelyekben vagy csak jelentésmegoszlás, vagy csak alaki elkülönülés ment végbe, s az álláspontunk az volt, hogy ezeket tanácsos a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás eseteitől megkülönböztetni. Hátra van még, hogy — bonyolultsága miatt ugyan csak vázlatosan — beszéljünk egy-két olyan jelenségtípusról is, amelynek a szóhasadással való azonosítása vagy párhuzamba állítása szintén vita tárgya lehet.

Az egyik ilyen csoportot a kettős átvételek alkotják. E csoportba túlnyomórészt azok az esetek tartoznak, amelyekben egy idegen szó kétszer (vagy többször) honosodott meg nyelvünkben, vagy más-más nyelvből, illetőleg egy nyelv más-más nyelvjárásából, vagy más-más időben kerülván hozzánk. Olyan párokra gondolok itt — hogy csak a közismertek közül említek néhányat —, mint *trón ~ trónus*, *papír ~ papiros*, *pont ~ punktum*, *stíl ~ stílus*, *galuska ~ haluska*, *megye ~ mesgye*, *ragya ~ rozsdá*, *dalia ~ deli*, *káposzta ~ kompót*, *oroszlán ~ arszlán* (HORGER, Magyar szavak története 11 és 10.: MNY. XXI, 201); *bazár ~ vásár*, *cár ~ császár ~ cészár*, *Károly ~ király*, *hártya ~ kártya*, *draszé ~ trágya*, *dús ~ dözse*, *cifra ~ chiffre*, *sah ~ sakk*, *csája ~ tea*, *puska ~ pikszis ~ buksza ~ puszpáng* (KÁLMÁN BÉLA, Párhuzamos átvételek: Nyelvművelő 51—7); *vurstli ~ vürsli* (KOSZTOLÁNYI, Erős várunk a nyelv 286); *glóbus ~ golyóbis* (DENGL, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 30); *dinsztel ~ dunsztol* (BALASSA I, 137, 146); *zsémbel ~ simpfel* (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 98); stb.

Nem bocsátkozhatom itt bele annak taglalásába, hogy a kettős átvételeknek milyen eltérő fajtáival kell számolnunk, csupán egy-két típusra utalok egészen futólag. Előfordul, hogy két, egymáshoz többé-kevésbé közel álló nyelvből kerül hozzánk egy közös eredetire visszamenő szónak két változata, mint *ragya ~ rozsdá* (BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 87), de megtörténhet az is, hogy a közös eredetű két szó a nyelvek egész során vándorol keresztül, amíg — alakjában és jelentésében rendszerint teljesen megváltozva — hozzánk érkezik, mint *tárgy ~ tárcsa*, *tulipán ~ turbán* (Szófsz.). Van rá eset, hogy ugyanazt a szót két különböző időpontban vesszük át egy idegen nyelvből, például *donga ~ dugá*, *munka ~ R. műka* (BÁRCZI i. m. 93), azonban nem egyszer előfordul az is, hogy ugyanazt a szót ugyanabból a nyelvből s nagyjából egy időben, de más-más nyelvjárásból fogadjuk be, például *zsúp ~ N. zsűf* (< német *schoup* és *schouf*) (BENKŐ, Magyar nyelv-járástörténet. 1957. 20). Ha valaki a párhuzamos átvételekkel részletesen kívánna foglalkozni, annak mindezekre s még ezeken kívül is jó néhány típusra kellene figyelmet fordítania. A mi szempontunkból azonban ezúttal a leglényegesebb arra rávilágítani, hogy a kettős átvételekben magának a szóhasadásnak a folyamata idegen nyelvben, nem magyar nyelvközösségben ment végbe, e folyamat vizsgálata tehát az általános nyelvtudományba beletartozik ugyan, a magyar nyelvészet vagy bármilyen nemzeti nyelvtudomány körén azonban kívül esik. E kérdés tanulmányozása — félreértés ne essék! — rendkívül hasznos és gyümölcsöző, a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás egyéb területeiről való pontos elhatárolására azonban feltétlenül szükség van. — Átmenetekkel, határesetekkel persze, mint minden nyelvi jelenség esetében, itt is találkozunk. Így például nem egy olyan szópárunk van, amelynek alaki elkülönülése még valamely idegen nyelvben, illetőleg nyelvekben ment végbe, az ehhez kapcsolódó jelentésmegoszlás azonban már többé-kevésbé

vagy teljes egészében magyar nyelvi fejlemény. A *megye* és *mesgye* szó, melyek közül az utóbbi a bolgárból került hozzánk, az előbbi viszont egy ószerb-horvát—ószlovén *medja* 'limes, terminus' szó átvétele, a régi nyelvben még egyaránt 'limes, Grenze'. CALEPINUS szótárában még ezt találjuk: „Limes — Ósuény, gyalog vt, *megye*, (auagy) *mesgye*, határ” (604; egyéb adatokat l. NySz., MTsz.). A két szóalak közti jelentésmegoszlás, amely a köznyelvben igen gyorsan elterjedt, teljes egészében magyar nyelvterületen ment végbe (KNIEZSA, A magyar nyelv szláv jövevényszavai 333—4; egyéb irodalmat l. uo.).

Azt hiszem, mondanom sem kell, hogy a kettős átvételekkel kapcsolatban szintén többen kifejtik nézeteiket, illetőleg a kérdéssel foglalkozó tudósoktól alkalmazott csoportosításból rendre kiolvasható, hogyan vélekednek e jelenségről. DARMESTETER, aki az elsők között tett néhány figyelemre méltó megjegyzést a minden bizonnyal vagy esetleg ide vonható jelenségcsoportot, illetőleg szópárok megkülönböztetésére nézve, láthatóan nem idegenkedik attól a gondolattól, hogy az idegen nyelvből való újabb kölcsönzéseket is besorolja a szóhasadás típusai közé. Erre mutat, hogy *chaire* ~ *chaise*, *col* ~ *cou* és egyéb jó szóhasadás-példái mellett ott olvashatók az olyan kettős átvételek, mint *châsse* ~ *caisse* (a prov. *caisso*-ból), *dame* ~ *duègne* (a spanyol *duena*-ból) stb. (i. m. 142). Hasonló véleményen van CARNOY is; pl. „Le normand a fournir *benêt* (de lat. *benedictus*) pour un 'niais', tandis que le fr. *benoit* était resté longtemps un terme favorable (»La benoite Sainte Vierge«), mais a fini par être influencé par *benêt* et s'emploie maintenant pour 'béat'” (i. m. 202). CARNOY egyébként finom megkülönböztetést is tesz a más-más nyelvből, valamint a más-más nyelvjárásból való átvétel között: az utóbbira példája a francia *caisse* ~ *châsse*, valamint *benêt* és *benoit*, az előbbire olasz—francia kölcsönzavakat idéz, mint *banc* ~ *banque*, *chappe* ~ *cape*, *champ* ~ *camp*, *béret* ~ *barette*, *maïlle* ~ *médaille*, *échappée* ~ *escapade* stb. (uo.).

Az előbbiektől eltérő, teljesen új szempontokra épülő felosztásban hasonló eredményekre jut GÁLDI is (Adalékok az alakpárok elméletéhez: EPhK. LIX, 296—302). Ő az alakpárokat két szempont szerint csoportosítja. Az időbeli tényezőket figyelembe véve *d i a c h r o n i k u s* és *s y n c h r o n i k u s*, az egyéni és kollektív nyelvtudat szempontjából pedig *d i s z j u n k t* és *k o r r e l a t í v* alakpárokról beszél. Felosztásából — számunkra most csupán ez a lényeges — világosan látszik, hogy a magyar *hártya* ~ *kártya*, *dús* ~ *dózse*-féle kettős átvételeket ugyanolyan alakpároknak tartja, mint a *lombos* ~ *lompos*, *család* ~ *cseléd* típusú, a magyar nyelvben keletkezett alak- és jelentésváltozatokat.

Az említettekkel ellentétes nézetet valló kutatók közül — magam is ezek közé tartozom — csupán kettőnek a véleményét idézem. PAUL már 1880-ban így ír a szóhasadás — nála mindig *Bedeutungsdifferenzierung* — példáinak megrostálásáról (i. m. 135): „Selbstverständlich müssen alle fälle ausgeschlossen werden, in denen ein lehnwort von anfang an in einer andern bedeutung aufgenommen ist als ein altheimisches oder ein in früherer zeit odes aus anderer quelle entlehntes wort, gleichviel ob die wörter, wenn man weit genug zurückgeht auf den gleichen ursprung führen.” Hasonlóképpen vélekedik HEINZ KRONASSER is említett művében, midőn a *Pfalz* ~ *Palast*, *Atem* ~ *Odem*, francia *oeuf* 'ei' ~ *ove* 'eirunde Verzierung', *cueillir* 'sammeln im allg.' ~ *colliger* 'sammeln (nur von Liebhaberien gesagt)' stb. példákról ezt írja (i. m. 176): „In allen diesen Fällen besteht *k e i n* organisches Wechsel-

spiel zwischen Form und Bedeutung, vielmehr sind dies zufällige Doppel-
formen, deren Nebeneinander willkürlich herbeigeführt wurde (literarische
Konservierung u. a.). Im Grunde sind das verschiedene Wörter deren etymolo-
gischer Zusammenhang meist gar nicht mehr gespürt wird (etwa *Spital:*
Hôtel). Dennoch erscheinen aber derartige Paare in verschiedenen Sammlun-
gen mit echten Scheidewörter unterschiedslos vermengt.”

Hogy mi lehet a felfogásbeli különbségnek fő oka, véleményem szerint
arra is könnyen felelhetünk. Itt alighanem szemléleti különbségről — illetőleg
arról is — van szó. DARMESTETER és CARNOY *doublets*-ről, GÁLDI *alakpárok*-ról
beszél, vagyis ők e jelenséget nem mint folyamatot tekintik, hanem mint
egy nyelvi folyamat eredményét, mint egy szónak egy nyelvben meglevő
két jogutódját, teljesen függetlenül attól, hogy az alakpár tagjait alkotó két
szó mi módon került egymás mellé, milyen rokonságnak van a közös őssel stb.
Nem véletlen, hogy az említett szerzők a *doublet*, *alakpár* elnevezéseket hasz-
nálják, de nem véletlen az sem, hogy a kettős átvételek kérdésében ellentétes
nézetet valló kutatók már az elnevezésben is a folyamatot, a jelenség lefo-
lyását igyekeznek érzékeltetni. A DARMESTETER, CARNOY, GÁLDI idézte pél-
dák valóban alakpárok, valóban dublettek, éppen úgy, mint a régebbiek közül
N. CATHERINOT (*Les Doubles de la Langue Françoyse*. 1683.) és A. BRACHET
(*Dictionnaire des doublets de la langue française*. 1868.) példának jelentős
része is (vö. PAUL i. m. 134—5). Ha viszont a „Bedeutungsdifferenzierung”,
a „szóhasadás”, a „párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás” jelenségével, a
„Scheidewörter”-rel foglalkozunk, akkor ezek közé már nem sorozhatjuk be
jó lélekkel a *table ~ Tôle* (DARMESTETER), *échappée ~ escapade* (CARNOY),
aucube 'litarie des tentes' (< arab *al-kobba*) ~ *alcóve* (W. V. WARTBURG,
Évolution et structure de la langue française.³ Bern, 1946. 77; vö. GÁLDI:
i. h. 299) stb. párokat. Ezek a mi felfogásunk szerint alakpárok, dublettek
ugyan, de nem szóhasadás eredményeként jöttek létre. S ezért nézetem s az
említett tudósok felfogása közti különbséget nem is tartom áthidalhatatlan-
nak. Ugyanakkor azonban a magam — s nem is csak a magam — felfogását,
amely a nyelvi folyamatot helyezi előtérbe, a nyelvek, valamint a nyelvek
fejlődésének kutatói számára jóval hasznosabbnak ítélem.

Feltétlenül szólnunk kell legalább még egy jelenségtípusról, a nyelv-
járási különfejlődések csoportjáról. Ha általában a magyar
nyelv szóhasadás útján keletkezett alak- és jelentéspárjait vizsgálom, akkor
vizsgálatom körébe nemcsak az irodalmi és köznyelvi, hanem a nyelvjárási
példák is beletartoznak, természetesen csak akkor, ha a szóhasadás egy és
ugyanazon nyelvjárástípusban ment végbe. Így például a szóhasadás esetei
közé tartoznak az ilyen, részben vagy egészben tájnyelvi alakulatok, mint
bácsi 'idősebb ember' ~ *bacsi* 'falusi ember' (NAGY SÁNDOR, A váci nyelvjárás
40); *borát* 'amicus ~ *borát* vagy *bérát* 'szerzetes' (KÖNNYE NÁNDOR: Nyr.
VII, 271); *bőrzől* 'ua.'¹ ~ *bérszél* 'szénát forgat' (LÁSZLÓ GÉZA. A zilahvidéki
nyelvjárás: Nyr. XXVIII, 62); *cafat* 'ruhából lelógó rongy' ~ *cefet* 'rémonda,
kurva' (NAGY: i. h.); *csaba* 'csámpás' ~ *csába* 'bárgyú' (HORGER: MNy. VII,
155); *dühös* 'ua.' ~ *gyihos* 'tüzes (nemi tekintetben ember, állat)' (HORVÁTH
ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás 29); *helös* 'tetszetős, csinos' ~ *helyes* 'ua.'
(BARTA LÁSZLÓ, A csurgóvidéki nyelvjárás 33); *jövő* 'jövedelem' ~ *gyü* 'nächst'
(NYÍRI ANTAL, A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 40); *perézs*

¹ Az 'ua.' jelzéssel a köznyelvi jelentésre utalok.

'több apró, nyüzsgő állatnak, vagy ritkán több nagyon kicsi tárgynak az összefoglaló neve, amely a *parázs* főnév felhangú változata lehet' ~ *parázs* 'ua.' (LÁSZLÓ: i. h.); *pézség* 'ua.' ~ *pozsgó* (pl. a libák a kosárban, midőn szállítják őket) (CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve 34); *sajtár* 'dézsa' ~ *zsiéter* 'egyfülű fejöke' (HORVÁTH: i. h.), valamint *sajtár* (a molnároknál) 'nagy búza-hordó edény' ~ *zsétár* 'fejőedény' (NAGY: i. h.); *tetyűs* (a ruha) ~ *tetves* (az ember) (LŐRINCZE LAJOS, A magyar nyelv atlasz anyaggyűjtésének módszere: MNyTK. 90. sz. 30; vö. VÉGH JÓZSEF: Nyr. LXXXI, 105); stb.

Egészen más a helyzet azokkal a szópárokkal, amelyeknek tagjai egymásnak alaki és jelentésváltozatai ugyan, de egymástól független, külön fejlődött változatai. Talán egyetlen példa is rávilágít arra, hogy ezeket mi különbözteti meg a szóhasadás útján fejlődött pároktól. BALASSA JÓZSEF közli „A sláviai nyelvjárás” című monográfiájában a következő adatot (25): „*kebel*: a nők rendes folsó ruhája.” HORVÁTH ENDRE idézett tanulmányában viszont ezt olvassuk (46): „*kebel*: tenyérszerű széles szegély a szoknya alján belül.” Azt jelenti ez mármint, hogy a *kebel* szóban párhuzamos hangtani és jelentéstani differenciáció ment végbe? Korántsem. E szavak területi elszakítottaságuk miatt aligha léphettek egymással asszociatív viszonyba, a két alakot együtt, egy szűkebb nyelvközösségen belül valószínűleg sohasem ismerték, s így jelentésbeli eltérésük sem szóhasadás, hanem minden bizonnyal külön fejlődés eredménye. Megjegyzem, hogy a kérdést ilyen szempontból a kutatók általában fel sem vetették. Az erre vonatkozó néhány megjegyzés kritikai ismertetésére ezért nem térek ki. — Még meggyőzőbben bizonyítják ezt az olyan példák, amelyekben 4—5 vagy még több, látszólag elkülönült, valójában egymástól függetlenül fejlődött alak- és jelentésváltozat mutatható ki. Közülök egyet idézek: *hankalék* 'kútgém vagy kútostor' (KASSAI, Szókönyv II, 271; MTsz.) ~ *hankalík* 'a gémeskút felső keresztrúdjá' (RADVÁNYI KÁLMÁN, Ipolyszalkai nyelvjárás 53) ~ *hangarék* 'a kútostor végén levő vashorog, amelyre a veder akasztva van' (Szatmár m. Szamosháti: MTsz.) ~ *kankalék* 'a kútgém végén levő kolonc' (Csallóköz: MTsz.) ~ *hankalín* 'gémeskút ostorfájára, rúdjára akasztott vödör' (Népr. Múz. EA. 1437. Gimn. tanulók gyűjtése: Gémes kutak 5).

(Folytatjuk.)

GRÉTSY LÁSZLÓ

Rút, rothad

I. Rendkívül nagy volt a *rút*-nak és származékainak a jelentésköre. A SermDom.-ban a következőket olvashatjuk: „prava colloquia *ruth Bezedeckh*” (I, 312); „sicut enim homo advertit oculos suos a spurcitiis *ruth/agoktol*” (I, 432); „sicut enim canis coram rege non erubescit facere suam foetiditatem *ruth/aghath*” (I, 436); „Christus... non dedit eis signum... quia depravassent *megh ruteitotak uolna*” (I, 458); „Opera... carnis sunt fornicatio, immunditia [*ruth/ag*], impudicitia [*fertezeteffeg*]” (II, 252); „ad vituperium *rut/agra*” (II, 652); „immunditia (sp. contra naturam *rut/agh*) [*ruth/ag*]” (II, 629); „Quid turpius [*rutab*] ebrioso” (II, 702); „in nigra veste inveniatur in nuptiis, sordidat (*rutetya*) nuptiarum gloriam” (II, 706); „sed istam generationem primus homo deturpavit (*ruteijtotta*)” (II, 759). — Tehát már ezekben az adatokban — melyek időrendben a legkorábbi: egy 1451. évi, számunkra nem sokat

mondó, személynévi adat (Oklsz.) után következnek — tapasztalható a jelentések két fő csoportjának elkülönülése egy az érzékszervek közvetlen tapasztalatára vonatkozó, illetőleg konkrétabb jelentéskörre (l. előbb: I, 432, 436; II, 702), valamint egy erkölcsi vagy etikai vonatkozású, illetőleg absztraktabb jelentéskörre (l. előbb a többi adatban). A jelentéseknek ez a két fő ága tovább folytatódik az idő sodrában. Megmutatkozik ez a NySz. adataiban (ezekre még visszatérünk).

Hasonlóképpen CALEPINUSnál a következő adatokat találjuk: 1. Főképpen az érzékszervekkel (különösen a szemmel és az orral) közvetlenül érzékelhető tulajdonságokra vonatkoztatva (de persze egyik-másik adatban az átvitt jelentés is lehetséges): 18: „acosmus: *Otsmanyrút*” | 297: „deformis: *Rút, otsmány*” | 512: „impolitus: *Rut, nem ékesítetet*” | 522: „inconcinus: *Rutul* [!], *illetlenül*” | 525: „indecorus: *Uletlen, éktelen, rut*” | 531: „infabre: *Mesterségtelenwl, rutul, ostobául*” | 534: „informis: *Rut, forma ábrázat neküvl valo*” | 540: „inornate: *Ekessegtelenwl, rutul*” | 558: „inuenustus: *Ektelen, rut, nem ekös, nem szép*” | 732: „opicus: *Otsmany vndok rut, parast* [!]” | 1095: „turpis: *Rut*”; „turpiter: *Rutul*” | 1022: „subturpe: *Rut zabassu*” || 297: „deformitas: *Rutság, otsmanság*” | 1095: „turpitude: *Rutsag*” | 427: „foetiditas: *Rutság budösség*” | 515: „impuritas: *Tisztátalansag, rutság*” | 858: „proluviés: *Otsmansag, rutsag*” || 297: „deformo: *Megrutitom, otsmányitom*” | 1095: „turpifico: *Meg rutitom*” | 301: „delino: *Bé kenöm berutitom*” | 355: „eleo: *Bé szennyezöm, bé rutitom*” | 221: „commaculo: *meg förtöztetöm, meg rutitom*” | 304: „denormare: *meg rutitom, el bontom*” | 315: „deuenusto: *Meg rutitom*” | 442: „funesto: *Meg förtöztetöm, halállal meg rutitom* [!]” | 533: „inficio: *Bé festöm. Meg förtöztetöm* [!], *rutitom*” | 1001: „spurco: *Meg otsmanyitom rutitom tisztat alannatezöm* [!]” || 626: „maculatio: *Be rutitas otsmanyitas*”. — 2. Erkölcsi, etikai vonatkozásban: 793: „perturpis: *Igen rut, vndok*” | 716: „obscoenissimus: *Igön zegöntelen, parazna rut bezedw*” | 293: „dedecorose: *Rútül, illetlenül, gyalazatosam* [!]” || 537: „inhonestas: *Rutság*” || 293: „dedecoro: *Meg gyalázom, meg rutitom*” | 298: „dehonesto: *Meg szégyenitöm, gyalázom, meg rutitom*”.

MOLNÁR ALBERT (1621.) adatai: „*Rút*, Turpis, Deformis, e. | *Rútság*: Turpitude, Proluviés, Proluuium, Labes, Deformitas. | „*Rutalkodni*: Contaminari, Sordefcere Confpurcari, Defoedari. | *Rutalkodás*: Spurcies, Confpurcatio, Defoedatio. | *Rutalmas*: Foedus, a. Turpis, è. Spureus, a.”

CzF. (V, 653—4) szerint a *rút* jelentései a következők: „1) Idomtalan, visszataszító alakú, mitől a szemek mintegy utálattal fordulnak el. *Rút arcz, rút ember, rút kofa, rút vén banya*. 2) Ami mocskos, piszkos, bűdös volta miatt utálatot okoz. *Rút edények, asztali szerek. Ganéjtől rút udvar, utca. Rút szag*. 3) Füleket sértő hangú. *Rút éneklés, rút zene, rút rekedt hang*. 4) Erkölcsileg utálatos. *Rút tréfa, beszéd. Rút dolog*.” — A jelentéseknek ebből a rendszerezésből az 1., 2. és a 3. jelentés vonatkozik a különböző érzéki érzetekre, a 4. pedig átvitt jelentés.

2. A számtalan jelentésárnyalatot bíró, illetőleg bírt *rút* szónak két fő jelentésköre mindmáig megmaradt, azonban az érzékszervek közvetlen tapasztalatával kapcsolatos jelentéskör számos árnyalata visszaszorult vagy kiveszett, ezen jelentéskörben — a mai köznyelvben — úgyszólván már csak a 'hässlich' jelentés él (l. előbb már MA.³ adatait); vagyis a szó jelentéséből visszaszorultak azok a mozzanatok, amelyek valamely — nem csupán a látás révén, hanem más érzékelés révén is — intenzív fizikai undort keltő jelenséggel voltak kapcsolatban. Egy ilyen mozzanat maradt meg Komárom és Heves

megyei feljegyzésekben, melyek szerint a *rútság* jelentése 'gennyedtség' (MTsz.). — Bizvást feltehetjük, hogy éppen e visszaszoruló, illetőleg kiveszett jelentésmozzanatok az eredetibbek. Ugyanis a tulajdonságfogalmakra vonatkozólag is érvényesnek tarthatjuk azt a nem új tapasztalatot, hogy a fejlődés túlnyomórészt a konkrétabbtól az absztraktabb felé halad, s így például a *fortelmes pocsolya* szókapcsolatbeli melléknévnek a jelentése alighanem megelőzi a *fortelmes beszéd* szókapcsolatbeli melléknévéét. (Az elvont főnév jelzőjeként álló melléknév — figyelembe véve etimológiáját — átvitt jelentésű.) További analógiaként elég csak utalnunk a *furcsa, büszke, gögös, veres* stb. melléknévek etimológiájára (SzófSz.), valamint arra, amit GOMBOCZ az elsődleges komplikációs jelentésváltozásokról ír (A jelentéstan vázlata. PAIS DEZSŐ „Magyar történeti nyelvtan” című 1951—1952. I. félévi IV. éves előadásához. Egyetemi jegyzet. 20—2).

Figyelembe véve az előbb mondottakat — de maguknak a nyelvemlékeknek a tanúskodását is — a következő adatokban láthatjuk a *rút* melléknévnek (illetőleg a különböző származékok *rút*-alapszavának) a nyelvemlékes korból kimutatható legrégibb jelentésárnyalatait. A Sermdom.-ban (a már idézett adatok közül): „foetiditatem *ruth/agat*” eufémizmusként (I, 436) | „Quid turpius [*rutab*] ebrioso, cui foetor in ore, tremor in corpore” (II, 702). — A NySz. adatai közül (II, 1484—6) nyilván nem az effélék őrzik az eredetibb jelentést: Helt: Canc. 102: „Az *rút* bujaságban nagy sokan élének, az nagy részegségben *rutalmason* élének” | Tel: Evang. II, 572: „Olvassa, mint irnak egymás ellen Calvinus és Vuestphalus és mi módon *rutettyák* egymást” | Czegl: Japh. 233: „*Rut* szockal illet”. Ellenben inkább ezek mutatják az eredetibb használatot: VirgK. 112: „Iwnek vala ő kŵzykben *rutsagos* es fertezetes diznok” | MargL. 51: „Mikoron az ev ruhay *megrutehtattanak* volna az vndok-sagokal”; 37: „Az ev ruhay megferteztetuen nagy *rutsagokkal*” | JordK. 428: „Az koporsok belől tellyesek hallottaknak tetemeywel es mynden *rwthsaggal*” | DomK. 222: „Frater Egyed el megyen vala az zevksegeknek helyere es mely zekeket lel vala *meg ruteytuan*, azokat *meg tyztegya* vala” | ErdyK. 340: „Annak okaert azt parancholom teeneked hogy vala hol vala mynemew *ruth/aag* vndoklaag zennyeffeg efyk es naponkeed leezen az Calatromban mynd tel tyztোধad moffad es myndden zykleegre tel horgy vyzeth”; 543: „Attya *rw* poklossagban esEEK”; 642b: „Az *rwtsag* poklosok” | TihK. 18: „Eccör eg poklos ment ő hoza, ki igőn *ruth* vala es dohos uala” | Mel: Herb. 8: „Minden feketeséget, *rutságot*, fekélt el-tisztit” | Frank: HasznK. 36: „Olyan haznos az purgálás, mikeppen hogy a kutnak fenekéről ki tisztittyák az *rutságot*” | Kár: Bibl. I, 88: „Az madárnac begyít ki véuén minden *rutságával* egybe” | BeytheA: FivK. 61: „Ezör io fyu az azzonyallatban valo *rutsagot* ki vizőn” | Decsi: Adag. 274: „Hituán madár az, az ki az ő maga fészket *meg rútitia*” | Orszgy. (1662.) 260: „Az templomban *rutolkuván* és ganajolván” | Czegl: Japh. 114: „A maga fészket *meg-rutittyá*” | Com: Jan. 218: „Bélen *rútságot* által vivő orvosságok” | Balassa: Ének. 13: „Botsátván vereknek ki testekből *rútyyál*” (főnévként) | 1694: „Az lábom egy formában van, megyen a *rútság* belőle” (MonÍrók XV, 402) (vö. *rútság* 'gennyedtség': MTsz.). — CALEPINUSnál (a már idézett adatok közül) ezek őrizhetik a régibb jelentést: 427: „foetiditas: *Rutság bwdősség*” | 515: „impuritas: *Tisztátalanság, rutság*” | 858: „proluyies: *Otsmanság, rutság*” || 301: „delino: *Bé kenőmberutitom*” | 355: „eleo: *Bé szennyezöm, bé rutitom*” | 221: „commaulo: *Meg förtősztetöm, meg rutitom*” | 442: „funesto: *Meg förtőzetöm, halállal meg rutitom*

[!]' | 533: „inficio: *Bé festöm. Meg förtöztetöm* [!], *rutitom*” | 1001: „spurco: *Meg otsmanyitom rutitom tisztat alannatezöm* [!]”.

Meglehetősen valószínűséggel a *rút* szó jelentésfejlődésének — többek között — a következő lehetőségét láthatjuk elnagyolt vázlatban: Valamennyi jelentés között a legeredetibb — amely érzéki érzetekre vonatkozik, és amelyből a többi jelentésárnyalat könnyen magyarázható — ez lehetett: 'ronda, bűdös, undorító, ocsmány, szennyos; foedus, foetidus, spurcus, sordidus, impurus, funestus'. Ebből fejlődhetett — bizonyos mértékig jelentésbővüléssel — a következő: 'ronda, csúf, éktelen, a szemnek kellemetlen; turpis, deformis, informis, invenustus, acosmus, impolitus, inconcinnus, infabricatus, indecorus, inornatus'. (E két jelentéskör alkotja a szó egyik fő jelentését.) Az elsődleges jelentéskörből érthető az *-út* képzős alakok 'eleo, delino, commaculo, inficio, stereore inquino' jelentése, valamint a *-ság* képzős alakok 'maculatio; sanies', továbbá — eufémizmusként — 'proluviae' és 'membrum genitalis' (l. később) jelentése. — Mind az elsődleges, mind a másodlagos jelentéskör egyik-másik árnyalatából kifejlődhetett a bizonyos lelki, illetőleg erkölcsi tulajdonságokra való vonatkoztatás; így keletkezett a harmadlagos jelentéskör (a szó másik fő jelentése): 'pravus, spurcus, immundus, vituperans, sordidus, deturpans, turpificans, perturpis, obscoenus, dedecorus, dehonestans stb.'. Az erkölcsi vonatkozású jelentések keletkezésére lehetőséget nyújthattott — többek között — az eufémisztikus alkalmazás az efféle mondatokban (illetőleg dologi helyzetben): VirgK. 4: „Nyultam ektelen *rut* es tiltott helyekre” | Magy: Nád. I: „Mezitemen ne iaron es az ő *rutsagat* meg ne lassac” | Thaly: VÉ. I, 132: „Nem fedezem Éva szülémmel *rútságimot* figelevéllel” (NySz. II, 1484—6). Ugyanis ezekben a mondatokban a *rút* (*rút-*) lehet 'schamlos, unzüchtig' is, de egyben lehet valóban 'hässlich' is. E példákban persze csak egyet láthatunk ama sok csatornából, amely a *rút* szót az imént harmadlagosnak nevezett jelentéskörbe átvezette.

3. A *rút* melléknévnek azok a jelentései, melyekről az előzőkben feltehetjük, hogy — a kimutatható jelentések közül — elsődlegesek: 'ronda, bűdös, undorító, ocsmány, szennyos', — olyan tulajdonságokra vonatkoznak, aminőket leginkább a vegyi felbomlás, a rothadás állapotában levő anyagokon észlelhetünk. Ezért okkal gondolhatunk arra, hogy a *rút* melléknév összefügg a *rothad* igével. A két szó egy családba tartozásának ötlete nem új. CzF. (V, 654) a *rút* szó jelentéseinek felsorolása (l. előbb) után ezt írja: „Mindezen jelentéseket összevéve kitűnik, hogy a *rút* alapfogalomban és alaphangban egy eredetű a *rothad*, *roshad*, *rohoda*, *ronda*, *rosz* stb., szókkal, s általában vagy külső vagy erkölcsi érzékeket sértő *romlott*. . . állapotra vonatkozik”. (A *roshad* és *rohoda* szavakra vö. utóbb KUBINYI: MNY. LI, 94—5.)

A *rothad* igének, illetőleg származékainak legkorábbi adatai: SchlSzej. 467, 1966: „putredo: *rothadag*” | SermDom. II, 711: „membrum autem praesicium efficitur putridum [*megrothadh*], frigidum, sanien emittens (*eweth*) [*ew fol kij belele*]” (vö. *rútság* 'gennyedtség': MonÍrók XV, 402; MTsz.) | Apork. 85 (CodHung. II, 127): „Búnos latt'a es haragozek: o fogaiual czikorgat es *meg rohdad*”. — Jelentéstani szempontból figyelmet érdemel a következő adat: Born: Evang. IV, 146: „Fel nem épülhetne tökéletössön, míg nem minden vndokság *ki rohdad* belőlőc” (l. NySz. II, 1466: *ki-rohdad* 'evacuor; sich entleeren' al.); valamint figyelemre méltók CALEPINUS adatai. Nála a *rothad*, *rothadt*, *rothadtság* nemcsak a *putresco* (897, igekötővel 230, 396, 515), *putreo* (897) igék, illetőleg a *putridus* és a *putredo* (897) névszók megfelelőjeként

jelentkezik, hanem a következő adatokban is: 432: „fraceo: *Meg auasodom, meg rothadok, meg senyuedök*”; „fracidus: *Poshat, rothat senyuet*” | 894: „rancidus: *Senyuet, poshat rothat*”; „rancor: *Senyu etseg* [!] *poshatsag, rothatsag*”. — A felsorolt adatokban az egyébként 'putresco, putreo' jelentéssel mutatkozó *rothad* igének olyan jelentésárnyalataival találkozunk, amelyek éppen úgy sejtetik a *rút* névszóval való összetartozást, mint maga a 'putreo, putresco' jelentés.

4. A *rút* és a *rothad* szavaknak jelentéstani tényekre épített meggondolásból való összekapcsolását nagy mértékben támogatják a hangtörténet törvényszerűségei. Egy névszói **rutu* alakból szabályosan fejlődhetett a *rút*. Ugyane **rutu* alaknak a *-h* és *-d* igeképzős (TMNy. 464; NyH.⁷ 80, 82) származékából: egy **rutuhd(u)* alakból szabályosan fejlődhetett a *rothad* alak. Tehát a *rút* és a *rothad* alaktani viszonya (és régebben jelentéstani viszonya is) olyan, mint a *vén* és a *vénhed(ik)* szavaké; a többeli magánhangzók hangtörténeti viszonya pedig olyan, mint az *úr* és az *ország* szavakban (l.: SzófSz.; PARS: MNyTK. 78. sz. 9). — Eszerint a *rothad* voltaképpen azt jelenthette, hogy *rút-tá*, azaz rondává, büdössé, undorítóvá — vagy, ha úgy tetszik: rothadtá — válik.

5. BEKE a *rothad* ige tövét — a cseremiszi *rot liješ, rät li-ješ* 'korhad, rothadt' (voltaképpen „korhadt lesz, rothadt lesz”) kifejezésekben szereplő névszóval, illetőleg a *rotaneš, rutijà* stb. 'ua.' igei, illetőleg igenévi származékok tövével való egybevetés alapján — a finnugor örökségből magyarázza (NyK. XLV, 352—3; Nyr. XLVIII, 11; l. még SzófSz.). A *rút* és a *rothad* imént megkísérelt összekapcsolása nem ellenkezik BEKE magyarázatával. A *rothad* igeről ezt írja BEKE: „Képzésére nézve vö. *porhad, elszélhed* (TMNy. 464, NyH.⁵ 78); tehát a *rot-had* alapszavául névszót kell fölvennünk” (NyK. i. h.).

6. Az előadottak némileg megkívánják és némileg megerősítik a *rothad* és a *rohad* igék különválasztását. Erről korábban írtam (MNy. LI, 92—5).

7. Még nem érintettük a következő adatot: DebrK. 357 (Nytár. XI, 191): „Zent agofton doctor es ugmond: az gonas nem egeb hanem ez: hog az el reitöt *ruthat* febnecec remenfeget allata ky nitafa ki ielöntefe”. A NySz. ezt a mondatot alighanem tévesen sorolja a *rothadt* címszó alá (II, 1468). Rövidség kedvéért kissé megmástitva közli. Ezt a változtatást a mondat téves értelmezése engedte meg. Kimaradt ez a rész: „nem egeb hanem ez: hog”, pedig a *hogy* kötőszó nem érdektelen. Arra int, hogy a „ky nitafa ki ielöntefe” kifejezésben ne nomen actionisokat lássunk, hanem felszólító módú, műveltető igealakokat. De még ezzel sem oldottuk meg a csomót. Ennek a kissé rejtélyes mondatnak a megfejtéséért KÁROLY SÁNDORNak (és a „Kruzsok” intézményének) tartozom köszönettel. KÁROLY a *ruthat* alakot nem *ruthatt*-nak (azaz „rothadt”-nak — ami hangtörténetileg is furcsa volna) olvasta, hanem *rútát*-nak (azaz „rútját”-nak). Az ő véleményét támogatja ez: Balassa: Ének. 13: „Botsátván vereknec ki testekből *rútyát*” (NySz. *rút* al. I, 1484). — A *remenfeget allata* kifejezésre vö. Born: Préd. 252: „Iő szerenczenec *remensege alatt*”; Matkó: BCsák. 161: „Mint gyurja haszontalan *remenség alatt* sikertelen sárát”; Illy: Préd. II, 37: „*Remenség alatt* vagyon” (NySz. *alatt* al. I, 50). Eszerint a „remenfeget” *t*-je íráshiba *c* helyett; ez egyébként — mint VOLF megjegyzi — a kérdéses szöveget másoló kéznek úgyszólván „classicus hibája” (Nytár. XI, XII. lap); ugyancsak másolási hibaként elmaradhatott egy *n*; a rekonstruált helyes alak ez lehet: *remenfegnec*. Tartalmi szempontból való megvilágításul

pedig idézhetünk egy mondatot, amely a vizsgált mondatunk után néhány sorral lejjebb következik (DebrK. 357—8): „Ilidorus neuo doctor es ugmond Mindönnemö iouendö lozagnac remenlege az: igaz gonalba: uagon”. — Tehát a kérdéses mondatnak ez lehetne az értelme: 'Szent Agoston doktor is úgymond: a gyónás nem egyéb, hanem ez (az), hogy az elrejtett rútját a sebnek reménységnek alatta (reménységgel, ti. a kívánt eredmény reményében) kinyitassa, kijelentesse'. — A mondat így is félszeg, de másképpen aligha értelmezhető.

KUBINYI LÁSZLÓ

Mezér

1. E mindeddig egyetlen előfordulását szóra GYALLAY DOMOKOS hívta föl a figyelmet (MNY. LI, 362). Bethlen Miklós Önéletrészésének következő mondatában bukkant rá: „Apor István, még ebben az időben igen alávaló fejér kis-mezer (melyet Apor-posztónak is hittak) köntösben járó, de másként felette szós, elévágó, meg-meg Mikes Kelemen sípja fogója vala.” (Szalay László kiadása. 1858. I, 431). GYALLAY megállapítása szerint az *Apor-posztó* az abaposztó gúnyneve, az abaposztó pedig köztudomásúlag a székelyek nemzeti szövete, melyet háziiparral maguk állítanak elő, s készítik belőle jellegzetes mindennapi viseletüket, a „harisnyá”-t.

Az *Apor-posztó* = *abaposztó* azonosítást GYALLAY nem okolja meg közelebről, de a mondat értelméből valóban ez következik. Sajnos, a szövegkörnyezet nem nyújt tájékoztatást, mert sem az előzményekben, sem a közvetlen továbbiakban nincs szó többé *Apor* Istvánról. A kérdéses helyen a görög kereskedőknek a „haza fiaiból álló kereskedő rend” rovására történt „nagy elhatalmazását” fájlalja Bethlen Miklós. Ez összefüggésben említi az idézett egyetlen mondatból Apor Istvánt, amiből csak az következhet, hogy a két államférfi, mint annyi másban, ebben a kérdésben is ellentétes nézeten volt. Ezért történik nem minden él nélkül célzás arra, hogy az Apafiak korának gazdag és nagy befolyású thesaurariususa igen egyszerű sorból emelkedett a kis ország hatalmasai közé. Közrendi származását politikai pályája kezdetén ruházata is elárulta, mert akkor még nem az előkelők öltözkéjét hordta, hanem a köznép „igen alávaló” mindennapi viseletében járt; ez a viselet pedig a fehér abából készült harisnya volt. A *fejér* jelző fontos, mert ez is a ruha silányságát mutatja. Az abaposztónak ugyanis több fajtát különböztették meg: „a veres, kék, zöld és sárga jómínőségű abát és a durva fehér aba-posztót” (TAKÁTS SÁNDOR: MNY. II, 127). A fehér abát csak társadalmilag alsóbb rendben levők hordták, mert az volt a nézet, hogy „ugyan alávaló ember, a kinek fejér-aba köpönyege vagyon” (NySz.).

2. Ezek után annyi bizonyosnak tekinthető, hogy a *mezér* valamely öltözködéssel kapcsolatos kifejezés. Ha pedig az, akkor *-ér* képzős elhomályosult származéka lehet annak az ősi *mez-* igetőnek, melynek egykori meglétére eddig csak *meztelen* és *mező* szavunkból következtethettünk.

Az irodalomban MELICH foglalkozott behatóan az *-ár*, *-ér* deverbális névszóképzővel¹ (MNY. XXVI, 166 és XXVIII, 11 kk.). Megállapítása szerint

¹ PAIS Dezső egyetemi előadásait (I. MNY. LIII, 179) — sajnos — nem ismerem. További irodalmát I. MNY. LIII, 177 kk., 206. és PAIS, Haj—huj—kaját: KodályEml. 154—5.

ez az összetett képző „eredetileg mellékneveket alkot, s így jelentése olyan tulajdonság, sajátság, amely az alapszóból következik. Jelzős szerkezetben a jelző magába szívhatta a jelzett szó értelmét, így tapadással (ráértéssel) főnevesülhetett, s ez által a képző jelentése is módosult.” (MNY. XXVIII, 16.) Szempontunkból fontos MELICHNEK az a megjegyzése is, hogy — úgy látszik — egy időben az *-ár*, *-ér* és az *-ó*, *-ő* igenévképző teljesen azonos jelentésű volt, esetleg nyelvjárási megoszlással. Így állt időben és térben egymás mellett a *folyó* és *folyár*, *lövő* és *lövér*, *töltő* és *töltés* (i. h. 17 k.), — és talán ebbe a sorba tartozik a *mező* és *mezér* is. Igaz ugyan, hogy egyrészt csak *mezőmál*, *mezőmagas*, *mezőhegy(es)*, *mezőtelek*, *mezőpuszta* stb. (l. OklSz.) szerkezeteket ismerünk, *mező köntös* stb.-félélt nem, s hogy másrészt csak *mezér köntös*-re van (egyetlen) adatunk, *mezérhegy* stb.-félére nincs, — de a párhuzamos kifejezések fönnmardásának e hiányát eléggé megmagyarázza az a tény, hogy maga az alapszó már igen korán kihalt nyelvünkéből.

Az *-ár*, *-ér* deverbális származék, éppúgy mint az *-ó*, *-ő* igenév, többnyire a cselekvőt jelöli (*búvár*, *tündér* stb.), de szenvedő értelmű szintén lehet (*fűzér*, *határ*). Ez utóbbi, gyérebben képviselt csoportba tartozónak gondolom a kérdéses *kis-mezér köntös*-beli *mezér*-t is, melynek jelentése ezek szerint annyi volna, mint 'öltő, öltöző, viselő'. Vö. *öltöző ruhác*, *Egy öltöző failangis köntöst*, továbbá *Wyselew purgamal zoknya*, *Wyselew swba*, *swba is kellene mind inneplő s mind viselő* stb. (NySz.). Bethlen Miklós mondatában ugyan nem „mezér köntös” van, hanem — a zárójeles részt feloldva — „mezér-, azaz abaposztó-köntös” (vö. *abaköntös*, *abanadrág* stb.: CzF., NySz.), de ez nem akadály a fenti értelmezésnek. Mivel a székelyek mindennapi öltözetének kizárólagos anyaga az abaposztó, az 'öltöző (viselő) köntös → abaposztó köntös' jelentésváltozás, mint érintkezési képzetársuláson alapuló névátvitel teljesen világos, nem szorul bővebb bizonyításra. A *mezér* előtti *kis*- jelző szintén az öltözék jelentékelenségét hangsúlyozza.¹

Az idézett mondat fogalmazásából egyébként az a fontos nyelvtörténeti következtetés is levonható, hogy a *mezér* az Önéletírás idején (1704—1716.) közhasználatú szó volt Erdélyben. Nem lehetetlen tehát, hogy SZABÓ T. ATTILA készülő erdélyi magyar oklevélszótára (l. Pais-Eml. 69 kk.) illetőleg egy talán remélhető erdélyi magyar nyelvtörténeti szótár (l. MNY. LI, 468 kk.) további adatokat is fog rá közölni.

3. A föltett *mez*- szóató etimológiai megfelelőjét egyelőre csak a vogulból ismerjük, ahol minden nyelvjárásban meglevő és általános használatú öltözőkódási műszó: É. *kit nārā ti masi* 'két bocskort ölt ím fel' (III, 3)²; *ta'il masaln!* 'öltsd föl. . . ruháját' (II, 322) | Szó. *vłàxar ma'side* 'Er zieht den Harnisch an' (II, 61); *tyβl sa'ri ma'zs* 'dann zog er einen Pelz an' (II, 58) | P. *ḡn tp taya meš šs* 'zog sich das Harnischkleid. . . an' (II, 183) | K. *tālaty'm mḡ zš ta noḡ* 'zog sein. . . Kleid an' (II, 485); T. *pe:ḡp mešn* 'nimm den Ranzen auf den Rücken' (III, 201), illetőleg 'zieh den Ranzen an, паевку надѣнь' (III, 258).

Mint ez utóbbi T. adat mutatja, nemcsak ruhafélélt, cipőt, harisnyát, páncélt, subát stb. lehet „öltetni”, hanem tarisnyát is. Ez azonban jóval ritkább használat lehet; mindössze még egy adatom van rá a K.-ból: *ta'n ta*

¹ Nb. a valószínűleg kétféle eredetűnek tartható *kopár* szóiól PAIS (Koplal: MNY. XLIII, 284—5). — P. D.

² A puszta kötet- és lapszám-jelzés magyar értelmezésű adat után a VNGy.-re, német után KANNISTO—LIIMOLA Wogulische Volksdichtungjára vonatkozik.

šmotànkurisoβīt māsapi 'Er zieht jene Reisekofferhaut auf sich' (II, 571; esetleg 'Reisekofferchen', l. 803). Lehet továbbá állatalakot is öltetni: K. *kuoλx kuār māsaps* 'nahm Rabengestalt an' (II, 237). Az effélékben természetesen a 'ruhát ölt' szemléleti és nyelvi hatásáról van szó. Ezt kétségtelenül bizonyítja az a monda-részlet, melyben az említett 'hollóalakot öltött' ember leveti holló r u h á j á t: *kuoλxtāyl māsəm kom kuoλxtāylāt olēnu. kuūtātstā* 'Der in das Rabenkleid gekleidete Mann legte sein Rabenkleid ab' (II, 239); tulajdonképp arról van szó, hogy visszaváltozik emberré.

A képzőtlen alapige mindig 'magára ölt, fölvesz' jelentésű. Tárgyatlan 'öltözik, öltözködik' értelemben visszaható származékát használják: É. *masxatēs* 'fölöltözött' (II, 122) | Szó. *masxa'vs, entxa'vs* 'Er kleidete sich an (und) gürtete sich' (II, 79) | P. *meēšpaχts* 'kleidete sich an' (II, 195); AL. *mēškēts* 'er kleidete sich' (FUF. XIV, 74) | K. *sōāt ps küləl mājkatimən* 'Kleiden wir uns in siebenfache Kittel' (II, 30) | T. *mēškə'tst* 'Sie kleideten sich an' (III, 168). Csupán egyetlen adatom van, melyben a visszaható értelműnek látszó ige reflexív képző nélkül jelentkezik: É. *jāyēm sēlēm puuñēm χq̄lnātāmosā tēyēm, aje'im, q̄ñse'im, mase'im* 'az atyám szerette vagyomból, míg ki nem fogy, egyem, igyam, birtokoljak, öltözzem' (IV, 326; mondattanilag pontosabb HUNFALVY, Vogul Föld 171 fordítása: 'eszem iszom, abbul bírok, öltözködöm'). Mivel azonban az első három tárgyas ige, valószínű, hogy a *mase'im*-et is annak kell fölfogni, bár az 'ölt' megnevezett tárgy nélkül a mi nyelvérzékünknek szokatlan.

Ha az ige nem magára a cselekvés alanyára vonatkozik, akkor mindig -t képzős műveltető származéka szerepel: É. *juntpā jol sairēm nānk-āñkwēlnē tū mastētā* 'páncélruháját a levágott vörösfenyő tuskójára oda rá öltöztette' (II, 121) | Szó. *āyimn tāyləl βōs mastā'βeem* 'Meine...Tochter bekleide mich mit einem Kleid' (II, 154) | P. *am ošlēka meēštūlēm* 'Ich ziehe dir einen Pelz an' (I, 12) | K. *neētē m ləyntāyləl māsəpū'p ts tā* 'liess er seine Frau das Eichhornchenkleid anziehen' (II, 619).

Az ige -nə képzős származéka az általános participiumi használaton kívül főnévként is elég gyakori 'öltözet, ruha' jelentéssel, tehát éppúgy szenvedő értelemben, mint a magyar *mezér*: KL. *māšne māši āt otēr* 'ruhát öltő öt úrgazda' (IV, 128) | P. *ne's meš šn šy pə nātšim* 'es ist gar nicht so schwer wie ein gewöhnlicher Anzug' (II, 184) | K. *lōn masnēt elē mānitesān* 'a jó ruhákat lerántotta' (IV, 374); *sōk jāms mē'snə oāt mē'ssən?* 'Hast du kein sehr gutes Kleid angezogen?' (II, 227); *om tat...mā'snatāl pəl pētšəm* 'Ich bin hier... auch ohne Kleider geworden' (II, 595) | T. *mēšnīän il-khurūtīlgn* 'öltöztetüket levetik' (IV, 363); *mēšnī: sei-mčār* 'sein Anzug ist schlecht' (III, 197) | TJ. *mēšnī: 'Kleidung'* (FUF. XIV, 52). — Az északi nyelvjárásból ilyen főnevesült használatra csak -p képzős adatom van, melyben azonban az igenévképző nem a pusztá tőhöz, hanem műveltető származékához járul: *mastēp sawél totšem* 'öltő ruhát nagy számmal hoztam' (IV, 40); *jāmēs mastupəl mastsanēm* 'jó öltő ruhával öltöztettem fel őket' (IV, 41). A -p igenévképző az északi nyelvjárársban már MUNKÁCSI idején a közbeszédben elavult volt (l. V Nyj. 44), a *mastup* 'öltő(ruha)' (vö. *öltő, öltöző* főnévileg) tehát igen régi alakulat lehet.

A főnevesülés természetesen jelzős kapcsolatokban indult meg. Az előzményül föltehető szerkezetekre azonban csak -nə igenévképzővel találtam gyér adatokat. Legfontosabb közülük az *öltő ruha* pontos mása REGULYNÁL: *men tēnut éri, men māšneulem éri, men aln éri* (VogF. 169) és MUNKÁCSI átírásában: *man tēn'-ut ēri, man masné ulām ēri, man āln ēri* 'akár enni való kell,

akár öltő ruha kell, akár pénz kell' (IV, 324). Az *uläm, ulam* 'ruha' (VogF. 25, Trócs.) gyakori KANNISTO Szo. szövegeiben, s megvan CSERNYECOV—CSERNYECOVA kis szótárában is: *ulam* 'одежда, одяние', ROMBANGYEJEVÁ-nál azonban nem találtam.

Az idézetten kívül csak 'valami, holmi' utótagú kapcsolatra van néhány adatom: *É. jgmés masn'-ut mase'im, jgmés tēn'-ut tēyēm* 'jó öltőruhát öltök föl, jó ennivalót eszem' (IV, 9); *masn'-ut masi, q̄sn'-ut q̄n̄si* 'ölt öltözetet, bír birtokot' (IV, 325) | *K. ān mäsne-kh̄r āra tē mässän* 'most sok öltözéket öltöttek magukra' (IV, 169); *mäsnākar̄nt m̄z̄s* 'zog Kleider an' (II, 227). A vogul nyelvrzék számára ugyan az *É. ut* és a *K. kh̄r* az efféle szerkezetekben ma már valószínűleg képző (l.: SZABÓ: NyK. XXXIV, 457; LIMOLA: SUSA. LVIII/3, 37), de történetileg kétségkívül az igenévi jelző jelzett szava volt. Bizonyára már mint képzett szó vált aztán az egész szerkezet az irodalmi nyelvben a 'ruha, öltözet' általános kifejezőjévé: *masnut* 'одежда' (CSERNY.) és *masnyut* s. v. одежда, платье, наряд, костюм (ROMB.).

4. A magyar *mező*-t CASTRÉN a finn *maa* 'föld' stb. (OSpr. 103), MARK a finn *metsä* 'erdő' (SUST. LXVII, 268 kk.) megfelelőjének vélte. Az előbbi hangtanilag lehetetlen, az utóbbi tarthatatlanságát pedig MOÓR ELEMÉR bizonyította meggyőzően, a hangtani nehézségeken kívül hangsúlyozva MARKkal szemben azt is, hogy a *mező* nem választható el a *meztelen* szótól (MNY. XLIV, 42 kk.).

TOIVONEN a magyar szót nem emlíve a vogul igét a következő lapp származékokkal egyeztetni: (FRIIS) lpS. *māccu*, 'pallium', 'Kufte', (GEN.) T. *mācaig*, Kld. *māceχ*, Nrt. *mācek* 'ein hemdförmiges, äusseres sommerkleid aus grobem wollentuche od. leder', (ITK.) Ko. *mā'tsa'k̄*, Kld. *mā'dtsvχ*, T. *mā'dtsajja* 'ua.' (FUF. XIX, 73). Szóbelson cacuminalis *č-t tesz föl (i. m. 215). E föltevással a magyar *mez-* természetesen nem vonható ide, mert fgr. č-nek magyar folytatása s: *kés, hasad, fest, fesel* stb. (i. m. 216, vö. még: MOÓR: ALH. II, 57 k.; STEINITZ, FgrKons. 39); illetőleg *gy: agyag, fogy* (ÉtSz.), *magyal* (N. SEBESTYÉN I.: NyK. LII, 248 k.), *kégy, fágy* (HORVÁTH KÁROLY: MNY. XLV, 50, XLIX, 386), *kégy(es)* (MOÓR i. h. 60 k.).

5. A vogul ige azonban aligha választható el a magyar szótól, melyhez történetileg és jelentésileg egyaránt közelebb áll, mint a lapphoz. A két ugor szót már HUNFALVY (VogF. 25, 110) és BUDENZ egyeztetette, s összetartozásukat az újabb szófejtő irodalom is általánosan elfogadja (l.: SZINNYEI, NyH.⁷, 84; COLLINDER, Voc. 99). A vogul nyelvjárási alakok STEINITZ összeállításában a következők: T. *meš-*, DV., AK. *māš-*, AL. *mēš*, P. *mees-*, KK., FK. *mās-*, Szo. *mas-* 'anziehen, ankleiden' (WogVok. 204, l. még LIMOLA: FUF. XXX, 258). A vogul nyelvjárásközi viszonyok alapján *š-ből kell kiindulnunk, melynek szabályos folytatása a magyarban *sz*, a vogul déli és nyugati nyelvjárásokban, valamint az alsó-kondaiban *š*, a többi keleti nyelvjárásban és az északi nyelvjárásokban *s* (l.: TOIVONEN: SUST. LXVII, 377 kk.; STEINITZ, FgrKons. 39; MOÓR: ALH. II, 370). A lapp S. *māccu* stb. e föltevással természetesen nem tartozhat ide, mert *č-re utal (l. TOIVONEN: FUF. XIX, 209), ez a COLLINDERTŐL (Voc. 99) amúgy is megkérdőjelezett lapp szó tehát az egyeztetésből törlendő. A magyar—vogul szóban MOÓR vagyilagosan *č-t is lehetőnek tart (ALH. II, 370), s ez valóban jól illenék a magyar *z* előzményeül (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 232). Ekkor azonban TOIVONEN szerint a déli vogulban *tš* (szóvégen *š*) és egyébütt *š* hangnak kellene lennie, vagy minden nyelvjárás-

ban *s*, *z*-nek (i. m. 231), STEINITZ szerint pedig a déliben *tš* (*š*)-nek, a többi nyelvjárásban *š*-nek (i. h.). A *măš-*, *mas-* szibilánsának nyelvjárásközi viselkedése e föltevést tehát nem engedi meg, így a magyar szó *z*-jét (várható *sz* helyett) valahogy magyar alapon kell megokolni. Megfejtésül igen elfogadhatónak látszik MOÓR gondolata, hogy a *mez-* egyszerejtéssel lett korábbi **meszez-*ből, mely éppúgy gyakorító képzős származék, mint az *öltözik* az *ölt* mellett (MNY. XLIV, 42, ALH. II, 370).

Az etimológia magánhangzó-megfelelése teljesen szabályos. Lényegileg azonos viszony van a következő egyeztetésekben: T. *nem*, AK. *näm*, AL. *nem*, P. *neem*, KK., FK. *näm*, Szo. *nam* ~ m. *név*: *neve*; T. *nel*, AK. *näl*, AL. *näl*, P. *neel*, KK., FK. *näl*, Szo. *nal* ~ m. *nyél*: *nyeje* (a vogul alakokat l. STEINITZ, WogVok. 206 és KANNISTO, WogVok. 26). Ez esetekben az ősvogulra STEINITZ **ē*-t (i. m. 203), KANNISTO **ǣ*-t (i. h.) tesz föl. A magyar *mez*-ben, illetőleg származékaiban mindig nyílt *e*-t találunk (l. NySz., OklSz., MTsz.). A magánhangzó időtartamának a vogul nyelvjárásokban mutatkozó ingadozását STEINITZ ősvogul **ē* ~ **ǣ* váltakozással magyarázza (i. m. 205). A magyar szó magánhangzója mindenütt rövid. Mivel a magyar magánhangzók kvantitásvizonyai finnugor, illetőleg ugor szempontból még nincsenek tisztázva (vö.: STEINITZ, FgrVok. 91 kk.; BÁRCZI, Hangtört.² 82), csupán föltevésként említem, hogy a *nyél* ~ *nyeje*, illetőleg *kél* ~ *kelek* (l. BÁRCZI, A szótövek 25, 45) analógiájára várható hosszú magánhangzós alak létrejöttét talán éppen az akadályozta meg, hogy a gyakorító képző már nagyon korán hozzájárult a tőhöz, s így abban a tővéghangzó eltűnésével kapcsolatos pótló nyúlás nem következhetett be.

6. Ha a *mezér* 'öltő, öltöző, öltözet' értelmezés helyes, akkor e szóval háromra emelkedett azon elhomályosult származékok száma, melyek egy kihalt *mez-* töre utalnak. E szótövet a deverbális származékok, valamint a vogul megfelelő alapján általában igének tartja a szakirodalom. Régebben azonban például VERSEGI főnévnek tekintette: „Nagyon hihetős én előttem, hogy a *mez* szó, melly most néma gyökér, valaha annyit tett, mint boríték, lepedő, ruha sat. Innen származott a hajdani *mezű*, a minek tudniillik valami borítéka, ruhája van, és ebből a *mező*, pratum herbis vestitum. Ezen etymológiára fontos okot adott én nekem a *meztelen* szó, melly annyit tesz még most is mint ruhátlan, borítékatlan. Későbbben a *mező* szóból koholtatott a privativum *mezőtlen*, *meztelen*, melyekből a köz nép a *meztelen* és *meztílen* neveket csinálta.” (Id. NyÚSz.) Magam inkább CZUCZOR—FOGARASI véleményét tartom valószínűnek, hogy „a *mez* ige egyszersmind név is volt”, mely „ideiglen kiavult, de ismét életre kapott”. E föltevés mellett szól a nyelvjárási *mez* 'ruha, öltözet; jelmez; szakajtó-ruha' (MTsz.), amely talán mégsem elvonás (SzófSz., Nyf. XXXII, 548), hanem az egykori szótó elszigetelt megőrzése (vö. TOLNAI: Nyf. XXIX, 166). Különösen figyelemre méltó, hogy e megőrzött régiség a palóc nyelvjárásrészletéről, egyebek közt éppen Bars megyéből van adatolva, ahonnan (Barslédecről) KÁLMÁN BÉLA a fosztóképző ősi, eddig (a *mesztelláb*-on kívül) sehonnan nem ismert *-tal*, *-tel* alakját is közölte a *hirtel*, *mezejtel*, *sajtál* szókban (Pais-Eml. 319).

A névige—igető kérdésben sem a *mezér* és *mező*, sem a *meztelen* nem igazít el. Az első kettő föltétlenül deverbális származék, az utóbbi pedig deverbális és denominalis egyaránt lehet.

A *mező* és *meztelen* alakokkal szó- és jelentéstani szempontból is behatóan foglalkozott MOÓR már idézett cikkében (MNY. XLIV, 42 kk.), fejtegetéseinek

ezzel a részével azonban nem értek egészen egyet. Szerinte a *mező* (éppúgy mint a *szántó*) alakilag jelen idejű, de jelentésileg múlt idejű melléknévi igenév, s értelme körülbelül 'beborított' volna. Az efféle főnevesült igenevek azonban jelzői minőségben sem a befejezettségre utalnak, hanem az akcióminőségtől függetlenül oly cselekvést jelölnek, melynek jelzett szavuk cselekvéshordozója *s z o k o t t* lenni. Az ilyen szokásos cselekvést kifejező, általános használatú igenevek szófajlag közel kerülnek a melléknévhez, elvesztik időviszonyító tulajdonságukat, és az igenem szempontjából is közömbösekké válnak (l. KÁROLY SÁNDOR, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában 80), tehát cselekvő (*mező*) és szenvedő (*szántó*) értelműek egyaránt lehetnek. A *haló porában* szerkezet igeneve, meg a *főtelen*, melyekre MOÓR mint jelentésileg szintén múlt idejű igenevekre hivatkozik, állapotjelzők, s mint ilyenek, egyidejűséget fejeznek ki, még akkor is, ha az igenévvvel megjelölt állapot az igenévben kifejezett cselekvés eredménye (kissé másként KÁROLY i. m. 21, irodalommal). Különösen világos ez az eredet szerint állapot-, illetőleg módhatározó-ragos tagadó igeneveknél (l. Sz. KISPÁL: Pais-Eml. 625—9), melyekben az igenév kifejezte állapot természetesen csak addig tarthat, míg a cselekvés hiánya fönnáll: a *főtelen* nemcsak nem főtt meg, hanem még most sincs megfőve, s éppígy a *meztelen* nemcsak nem öltözött fel, hanem még most sincs felöltözve. Nincs okunk annak föltevésére sem, hogy e két szavunkban „nem az igető van fosztóképzővel ellátva, hanem a melléknévi igenév” (MOÓR i. m. 44).¹ Az előbbire nézve e föltevés tárgyaltalan, az utóbbira annyiban megokolt, hogy legrégebbi adatainkban tényleg *mezechtelen*, *mezeitelen*, *mezítlen*-féle alakok jelentkeznek (l. NySz., OklSz.). Ennek ellenére sem tartom kétségtelennek, hogy a *meztelen* „újabb alakulás” az előbbiekből (így MELICH: NyK. XLIV, 345); különösen a nyelvjárási *meztél-láb*, *mesztél-láb* stb. (MTsz.) bizonyít a mellett, hogy a fosztóképző közvetlenül a szótóhoz is járulhatott. Lehetséges, hogy a ma különféle alakú, de egy jelentésű szóban két különböző eredetű és jelentésű származék esett egybe. Az igető + fosztóképzős származék jelentése annyi volt, mint 'öltözetlen', az igenév + fosztóképzős származéké pedig 'öltőtlen', azaz 'ruhátlan'. Ez utóbbi értelem mutatkozik például a Margit-Legenda következő mondatában: „Ha lat vala *mezechtelen* chondras zegent” (NySz.). A melléknév fokozása mai köznyelvi jelentésénél fogva ritka, de a régiségben is az lehetett. A NySz.-ban csak egy adatot találtam rá, II. Rákóczi Ferenc levelezéséből idézve: „Légyen bár isten itillője dolgomnak, ha annyit nem kívánnék túrni-szenvedni, mint az *legmezítelenebb*, csak szolgálhatnék hazámnak.” A felsőfok használata itt is 'ruhátlan' alapjelentésre utal. A feltehető kétféle jelentés közt azonban még az árnyalati különbség is oly csekély, hogy teljes elmosódását egész természetesnek kell tartanunk.

7. Magát a tőszót a gazdagon adatolható vogul használat öltözködési műszónak mutatja, esetleg nem közvetlenül '(fel)ölt', hanem talán 'felvesz (ruhát)' jelentéssel. Az alapige mindenesetre tárgyas, ezért meglepő, hogy COLLINDER (Voc. 99) intransitívnek jelzi. Mint a fent idézett (és egyéb nem idézett) mondatok tanúsítják, ez a megjegyzés csupán tévedés lehet.

Áthatónak tekinti az igét MOÓR is, de a legrégebbi magyar nyelvtörténeti adatok, meg a *meztelen nyereg* ~ *borított nyereg* párhuzama alapján arra a

¹ SZINNYEI a NyH.⁷-ban a fosztóképzőt csak a denominális névszóképzésnél tartja nyilván (103—4 k.), de a Sprw.²-ban utal arra, hogy a képző igetőhöz is járulhat (92). [SZINNYEI, NyH.⁷ 103—4 b) alatt világosan számba veszi a *tudatlan* stb.-féle deverbális alakulatokat és finnugor hasonlóikat. — P. D.]

következtetésre jut, hogy „a *mez-* ige eredeti jelentése nem lehetett 'öltözik' hanem csak 'beborít'” (MNY. XLIV, 42). A vogul nyelvhasználat azonban — melyet az alapjelentés megállapításához döntően figyelembe kell venni — ellene mond e feltevésnek. A *mās-*, *mas-* stb. ige mellett ugyanis — mint fentebb láttuk — a ruházati darabok mindig tárgyasetben állnak, márpedig 'beborít' jelentés esetén eszközhatározót várnánk. Egyetlen instrumentalis-ragos adatom: FL. *sāt-pis qsjǵǵél masxatem [gjkä]* 'hétszeres subába öltözött [öreg]' (II, 129), de ez semmiképp nem lehet 'subával beborított', mert az ige visszaható képzős, tehát pontos fordítása 'subával öltözködött'. Továbbá ha 'beborít' volna az eredeti jelentés, akkor legalább szórványosan kellene találnunk olyan szerkezeteket is, amelyekben a ruhával beborított testrészt tárgyesetben áll; ilyet azonban egyet sem találtam. Mindössze két adatot tudok idézni, ahol egyáltalán testrészt szerepel a *mas-* ige mellett, mégpedig a 'váll', lativus-raggal: *ta'ilén nēilēnē xǵtél sarni vaynēn num-pālén nǵñx masälñ!* 'ruhádát kelő naptól aranyos válladra öltsd fel!' (II, 315); *jǵmēs rāši vāyēnnē masmēm* 'szép selyemmente van a vállamra öltve' (IV, 257). Ezek azonban szintén nem utalnak 'beborít' jelentésre, sőt az első mondatbeli *nǵñx* 'fő' igekötőszerű határozószó még a 'borít' értelmezést sem engedi meg.

A vogulban tehát az ige kétségkívül öltözködési műszó, — és aligha van akadálya, hogy ilyennek tekintsük a magyar származékok *mez-* tövét is. A *mezér* és *meztelen* határozottan e feltevés mellett szól, és nem szól ellene a *mező* sem. Ez utóbbi igenévnek azokban az első kapcsolatokban, melyekből mai és történetileg adathozható legrégebb jelentése kivált és főnevesült, ténylegesen csak a *mező* 'öltő, öltöző' értelme lehetett. Mivel a participium az igenem szempontjából semleges, a tárgyas viszonyt kifejező *szántó föld* analógiájára föltehető például egy alanyos viszonyt jelölő **mező föld* kapcsolat, melyet valóban úgy értettek, hogy 'öltöző, (fűtakarót) öltő föld', azaz olyan terület, mely tavasszal növénytakarót ölt, VERSEGHIVEL szólván 'pratum herbis vestitum'. A ránk maradt legrégebb adatokban azonban már teljesen főnévi 'campus, rus, pratum stb.' (Oklsz.) értelme van a szónak, az önálló használatban éppúgy, mint az összetételekben. A *Mezewheges* (Oklsz.) kapcsolat tehát már nem azt jelentette, hogy 'öltöző hegy', hanem 'mezős, mezővel borított' (vö. *Erdewhegh*: Oklsz.), szemben például a *Mezechtelenhig*-gyel (Oklsz.), melynek szintén nem az volt a jelentése, hogy 'öltöztelen', hanem 'mezőtlen, fűvel be nem nőtt, kopár'.

Ha az itt előadott magyarázat helyes, akkor a vogul *mās-*, *mas-* igével összefüggő magyar *mezér*, *mező* és *meztelen* származék egy fontos ugor kori műveltségszó emlékét őrzi. Ezt az ősi öltözködési műszót aztán a török eredetű *ölt* (> *öltözik*) (l.: NÉMETH: KCsA. I, 74, PAIS: KCsA. II, 460 és további irodalom MNY. LIV, 21) — úgy látszik — igen korán kiszorította az általános nyelvhasználatból.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA

Lófi székely — lófő székely

A székely őstörténet nyomai az élő nyelvben

1. Annyi előttem járt kutató nyomdokán a székely őstörténet tanulmányozását én is nyelvi adaton kezdem. Ez az adat vallásos vonatkozásokat tartalmaz. Az ilyen adatok kutatását és tárgyalását mai néprajztudományunk

élenken sürgeti (I. DIÓSZEGI VILMOS, A honfoglaló magyarság hitvilága: Ethn. LXV, 20).

Nem egy szóból, például a népnévből, hanem köszözlésből indulok ki. A fölhasznált köszözlés mindjárt a tárgy közepébe, a székely származás kérdésére vezet.

2. Miről rokonok a székelyek?

Gyermekkorom óta hordozom székely szülőfalum nyelvkinésének ezt a kifejezést: „Mi székelyek mindnyájan rokonok vagyunk ha nem egyébről, a nagy *fejér lóról*.” Vajon általánosabb vagy csak helyi jellegű székely szólásmondás-e ez?

Egyszer valamelyes ügyben szívességet tettem egy székely tanár kollégámnak. Ő, olasztelki Bíró Lajos szolgálatom megköszönését a következő megjegyzéssel egészítette ki: „Mi székelyek csak támogassuk egymást, mert mindnyájan rokonok vagyunk apáról, anyáról s a nagy *fejér kabaláról*.”

Egy idő óta gyűjtöm is e köszözlásra vonatkozó adatokat. Budapesten élő székely testvéreimet is megkérdezem, éspedig azzal a meggondolással, hogy csak akkor tudnak a köszözlásra visszaemlékezni, ha ez csakugyan elevenen élt, és erősen hatott rájuk szülőfalujukban. Néhány példa gyűjtéséből:

Menyhárt Dénes (Udvarhely megye, Újszékely) ezt mondja: „A szólásmondás nálunk is él, de ebben a formában: »Mi székelyek mindnyájan rokonok vagyunk Ádámról, Éváról s a *fejér lóról*.«” — Zágoni István (Háromszék megye, Nagyborosnyó) tiltakozik a *kabala*-s változat ellen, náluk a *ló* járatos: „Rokonok vagyunk a *fejér lóról*.” — Marossy Ferenc (Udvarhely megye, Kadács) így emlékezik: Apja az úton városba igyekvő embereket vett föl szekereére. A városban az emberek fizetség nélkül szálltak le. Ő megkérdezte apját, miért nem kért viteldíjat. „Azért, mert rokonok!” — felelt apja. — „Miről?” — „Hát csak úgy, a *szürke kabaláról*!” — mosolygott apja. Ő tréfának vette a dolgot, nem firtatta tovább, de mint különös megjegyzést, nem feledte el. — Miklós Károly Kobátfalváról, Imreh Dénes Csekefalváról (Udvarhely megye) megerősítik a köszözlés használatát. — Szolga Ferenc Székelykeresztúron tanúja volt, hogy egy székely ember a piacon nagy felindulásában így fohászzkodott fel: „Apám, anyám s a *fejér ló*!” Nem értette, hogy a *fejér ló* hogy kerül bele a szólásba. — Benczedy Ferenc (Udvarhely megye, Tarcsafalva) levélbeli tudakozódásomra írja, hogy az ő vidékén a köszözlést jól ismerik, s a távoli rokonság tréfás kifejezésére használják. — Szülőfalumban (Udvarhely megye, Bencéd) a segítő szolgálat — kaláka — kikiáltásakor a *fejér kanca*-t is beleszövik a mondókába, de olyan vonatkozásban, ami nem alkalmas a közlésre.

Rásonyi László dolgozatom átolvasása közben megkérdezte anyósát, lisznyói Barabás Rózát (Háromszék megye), ismeri-e a köszözlést? Felelet: „Ismerem. Emlékszem, hogy nagybátyám, Koréh István, mikor garibaldista múltjáról mesélgetett, így nyilatkozott: „Ha a székely valahol — akár külföldön is — egy másik székellyel találkozik, megállapítja, hogy „utóvégre is mi székelyek rokonok vagyunk Ádámról, Éváról s a *fejér lóról*.” — A marosszéki és aranyosszéki megkérdezettek nem ismerik a köszözlést. — Nagyon érdekes csíkszéki adatom. Domokos Pál Péter néprajztudós közli szülőfalujából, Csíksomlyóról (de Menaságon is hallotta): „A székelyek mindnyájan rokonok apáról, anyáról s a *fejér kabala likáról*.” — Ábrahám Ambrus szegedi egyetemi tanár leveléből veszem ki a következő részt. „Szülő-

falumban, Tusnádon (Csík megye) az ősi mondásokban gyakran szerepel a *fehér ló* és *Isten lova* kifejezés, sokszor olyan formában, ami nem tűr nyomdafestéket.”

Az apára, anyára, Ádámra, Évára való utalás is sokat jelent, de a somlyói adat genetikus szava világosan kimondja: a székelyek közös származásukat a *fejér ló*-hoz kötötték. Tudományos nyelven szólva: a székelyek művelődésük egyik ősi fokán a fehér lovat állat-ősüknek, totem-állatuknak vallották.

Ha tételünket további adatokkal bizonyítani tudnók, erős fonalat találnánk a székely eredetkérdés nyitjához. A rokonságot ugyanis azoknak a népeknek a körében kereshetnők, amelyek a fehér lovat magukhoz közel álló, csodás állatnak tartották, s mítikus tiszteletben részesítették.

Én arra az eredményre jutottam, hogy sok nép gyakorolja a ló-tiszteletet, de csak a székelység vallja a lovat állatóságának. (Ez is bizonyítja az önálló népiséget!) — Többoldali megítélés alapján a ló-tisztelő népek közül kiválaszthatjuk a rokonokat, de előbb abban kell még jobban megbizonyosodnunk, hogy a székelység a fehér lovat csakugyan totem állatának vallotta. Továbbra is az élő nyelvben keressék újabb bizonyítékokat.

3. Egy homályos kifejezés megvilágítása.

Szülőföldemen, az Udvarhely megyei Nyíkö mentén a felmenő családfának a következő ágai vannak: apa (illetőleg anya), nagypapa, szüleapa. Ami ezen felül van, azt összefoglalóan a *konc* szóval jelölik ilyenformán: „*konc nagypám* (*nagyanyám*) idejében”; „*konc* eleink életében”; „A házat — ki tudja mikor — *konc* ősünk építette”; „A kendő valamelyik *konc nagyanyánkról* maradt ránk”; stb.

Miből származhatik a *konc* szónak a messzi régiségbe, a homályba vesző őstörténetre utaló jelentése? A régiséggel foglalkozó szótárakban nem találok olyan *konc* szót, amelyet ide lehetne sorolni, nyelvtudásainktól is hiába kérek felvilágosítást. A székely misztériumjátéokra lehetne gondolni, amelyben *Konc* király és Cibere vajda a farsang végén viadalra kelnek. Azonban nehéz föltenni, hogy a *Konc* király tulajdonnévből *konc* (-*nagypám*) közszó alakult.

A megfejtésekre nézve az ötleteknek a következő láncolata alakult ki bennem.

Az adatgyűjtés során ifj. Tófalvy Sándort is kikérdeztem. Ő Udvarhely megyében, Korondon nőtt fel, most Pesthidegkúton lakik telepes apjánál. Hallotta-e a *fejér ló*-ról szóló mondókát, tudja-e a *Fejér ló fia*-ról szóló mesét? Azt felelte, hogy sem a mondókát, sem a mesét nem tudja, ellenben tud egy mesét *Kancafi*-ről. Legott elmondta a mesét. Könnyű volt megállapítanom, hogy a *Kancafi*-ről szóló mese tartalma egyező változata a *Fejér ló fia*-ról szólónak. — Tehát ugyanannak a mesének két változata állt előttem; egyiknek hőse *Lófi*, a másiknak *Kancafi*.

Nemsokára egy harmadik mesét is megismertem, amely szintén a lóhoz (kancához) kapcsolódik. A Tudományos Akadémia kéziratárában, KRIZA Vadrózsáinak föl nem használt anyagában egy csonka mesét olvastam, amely tartalmában egyezik a fentiekkel, de a mese hőse másként van megnevezve. Ennek a harmadik változatnak a hőst így nevezik: *Konca szép vitézlő*. Az azonos tartalom kétségtelenné teszi, hogy ez a *Konca* ugyanaz a tulajdonnév, mint amelyik anyagként a *Kancafi* megjelölésben szerepel.

De hogyan és miért került a *fi* helyébe a *szép vitézlő*? — A megfejtést így gondolom: Kezdetben, az őstörténet idején vala *Kancafi* vagy régiesebb alakjában *Koncafi*.¹ Azonban a keresztény vallás hatása alatt az állatós, a totem hite — mint pogány emlék — mellőzés vagy üldözés tárgya lett. Megindult egy folyamat, amely a nyelv szépítő természetétől (eufemizmustól) erősítve *Koncafi* alak helyett a hősnek szebb, illendőbb nevet kívánt adni. Az összetétel első tagját, a *Konca*-t nem ejthette el, mert akkor a mese kifordult volna a maga jelentőségéből, tehát megváltoztatta a második tagot olyanformán, hogy a *fi* helyett *szép vitézlő*-t mondott. A változás nem azt jelentette, hogy *konca* (nősténylő) lett a hős neve, s a *szép vitézlő* értelmező jelzőként járult hozzája, hanem fordítva történt: a *szép vitézlő* lett a hős neve, s a *konca* főnévi jelzőként mintegy vezetéknevül maradt meg előtte. Ezt a fejleményt egyházi hatásnak tulajdonítottam, de az is lehet, hogy a mesének eme harmadik változatában a kezdeményező mesélőnek egyéni érzülete, a hős iránt érzett lelkesedése nyilatkozott meg. Ebben az esetben is a szépítésre (eufemizmusra) való törekvés volt az indító ok.

További nyelvi vizsgálatra tehát előttünk áll ugyanannak a mesének három változata: *Fejérlő fia*, *Kancafi*, *Konca szép vitézlő*.

Az utóbbi mindjárt egy érdekes tanulsággal szolgál. A meséből — a folklorból — egy szó a köznyelvbe ment át. A *Konca* szó ugyanis a való — okleveles — történetben is fölbukkan mint családnév. Például Háromszéken, Zalán község lakói közt 1699-ben szerepel *Koncza* András (SzékOkl. VIII.). De — úgy látszik — a szóban a mesén kívül, a gyakorlati nyelvben is benne rejtőzött a megszépülés vágya, természete. Erre nézve kebelbeli példát idézhetek. Egyik érdemes székely nyelvészünk, aki a Nyelvészeti Füzetek szerzői közt is szerepel, eredeti *Koncza* nevét megszépítve *Konsza* alakban írja: „*Konsza* Sámuel³ (Sepsiszentgyörgy)”. A *Konca* (nősténylő) megjárta a mesében, de a családnév kényesebb volt, szebb alakot keresett. Ezt — a *Konsza*-nál helyesebben — úgy találta meg, hogy a *konca* szóvégi rövid *a*-ját eltüntette, elhagyta, s így a *konca* szóból szépen *konc* alakult ki, ami ma is gáncsolhatatlanul szolgálja a *Koncz* nevű családok széles körét.

Az én feljegyzésem, illetőleg ifjúkori nyelvtudatom *konc* eleinkről az Udvarhely széki Nyikó vidékéről való. Máshonnan csak egy adatom van: Nagy Domokos (szintén Udvarhelyszékről, a Küküllő menti Árvádfalváról) szólt ilyenképpen: „Régen, még *konc* nagyapám költözött volt Telekfalvára.”

Székely barátaim, akik annyi megértéssel kaptak a Fejér lótól való származás mondokáján, a *konc* szó őstörténeti utalását nem ismerik. A székely szakembereknek volna feladatuk, hogy e rövid, finomabb adatot a tövén, a Székelyföldön megvizsgálják, s az erre vonatkozó nyelvi hagyományokat följegyezzék. Magam a mennyiség hiányát a minőséggel pótolom. A *konc* szó ismertetett jelentését annak idején az MTA is följegyezte ilyenképpen: *konc-nagyapa* 'ősapa' Udvarhely megye.

Azt hiszem, ezek után a *konc* szót, illetőleg az azzal társult *konc nagyapám*, *konc eleim* alakulatokat bízást a *Kancafi*, *Konca* mesei kifejezésekhez kapcsolhatom. Forgassuk visszafelé a levezetett folyamatot: *konc (nagyapám)*, *Konca (szép vitézlő)*, *Kancafi*, vagyis elérkeztünk a lóhoz, az anyához, az

¹ Nb. *kanca* szláv jövevény, ebből: *konjica* 'equa, caballa' (KNIEZSA, SzlJsz. I, 247). — P. D.

² „Samu”: Nagybacon nyelvjárása: NyF. 75. sz. 1916. — P. D.

állatóshöz. Ez pedig azt jelenti, hogy a székelyeknek a lóhoz kapcsolódó totem-hitére újabb bizonyítékot találtunk.

4. Történelmi jeletőségű szó.

Három mese-változatból kettőt a fentiekben megtárgyaltam. A *Kancafi*, *Konca szép vitézlő* mellett a totem-hiedelem szempontjából van-e jelentősége a harmadiknak: a *Fejér ló fia* mesének? — A *Kancafi* analógiájáról alább, a birtokrag elhagyásával, illetőleg a *lófi*-val kapcsolatosan szólnak.

Először azzal kell számot vetnünk, hogy a mesén kívül, a köznyelvben szerepel-e a *lófi* kifejezés?

Néhai GELEI JÓZSEF, az állattan szegedi egyetemi tanára, cikket írt a Nyelvőrbe (LXXIV, 38) a következő címen: „A ló a magyar szokásszólásban.” Többek közt ezt írja: „A ló legnagyobb megbecsüléséhez a székelyföldi *Luffi* nemzetség nevében jutott, ami annyit jelent: lófia.” Geleit személyesen is megkérdeztem a *Luffi* adat felől. Erősen állította, hogy ő is, felesége is ismerték a Háromszék megyei *Luffi* család tagjait. Ez bizonyára úgy is van, sajnos, én sem a régi székely lustrákban, sem a székely vonatkozású tárgymutatókban nem tudtam újabb adatot, tehát bővebb felvilágosítást találni.

Magam vetettem föl az ötletet: vajon a jeles *Lőfi* családot (Háromszék megye, Bölön) nem lehet-e a *lófi* szóval kapcsolatba hozni? Az összetétel első tagja megszépülhetett, illeszkedhetett: *lő* lehetett belőle. A föltevést azonban meggyöngíti, hogy a *Lövő* (*Lvev*) 'joculator'-t is jelentett. A jocularok csoportosan, több műfaj gyakorlóiként szoktak jelentkezni, s Bölön környékén más jocular családnevek is fennmaradtak: *Fitori* Felsőrákos, *Finta* Olasztelek. A *Lőfi* (*Lövőfi*) a mulattató társulat tagjai közé is tartozhatott, bár a másik föltevés, az illeszkedés sem lehetetlen.

Azt kell tehát mondanunk, hogy a *lófi* szó eltűnt nyelvünkől? Nem mondhatjuk, mert tulajdonnévként, mint mesehős, a „Fejérlő fia” című mesében kétségkívül megmaradt. Magam arra a következtetésre jutottam, hogy köznévl is megmaradt, és a mai napig fontos szerepet tölt be: történelmi fontosságú szó lett belőle.

Nyomon lehet-e követni az átalakulás folyamatát? — Az átalakító, megszépítő tényező ugyanaz lehetett, mint a *Kancafi* esetében: a vallás! A kereszténység megszilárdulása érdekében Szent László óta nem volt szabad a kutak mellett lóáldozatot bemutatni. De annak a pogányságnak méginkább tilalom alá kellett esnie, hogy valaki *lófi* (*kancafi*) eredettel dicsekedjék. Ám a nemzetségi kiváltságok, a vezető réteg előjogai a lóeredet hitéhez fűződtek. Mit tett tehát a hagyománytisztelő, de élelmes székelyfi? A *lófi* szót újabb színezetű köntösbe: *lőfő*-nek öltöztette át.

Lehetséges volt-e ez? Hangtani és alaktani körülmények lehetővé tették a két szó kicserélődését? — A *fő*-nek a régiségből a következő alakjait emeljük ki: *feü* (1055: *fev*); *fü* (1268: *horhfw*); *fi* (1393/1446: *fyer*: OklSz.) Tehát a *fi* 'filius' szónak alaki párja megvolt 'f ő' jelentésben is (*fier* 'főér'). Segítő bizonyítékul szolgálhat a *lőfő* származék szava: a *lőfőség*. Ez 1496-ban *lofysyg* alakban fordul elő (OklSz.). Ha csupán *i*-ző tájnyelvi jelenségről volna szó, elég volna a *ló* — *fősig* alak is. A belső *i* azonban a *lófi* szóra való emlékezés, visszaütés lehet, és így: *lőfisig!* A *fő* különben ma is él *fi* és *fi* alakban, például *fikötő* ~ *fikető*. — Alaktani és hangtani szempontból tehát nem volt akadálya a *fi* és *fő* szavak kicserélődésének.

De a döntő tényező mégsem a külső egyeztetés lehetősége. Döntő az, vajon a szavak kicserélődését a jelentés, a tartalom lehetővé tette-e? Nos, a

jelentés révén s *lófi* > *lófő* változás önként kínálkozott. — Analógiákból tudjuk, hogy az állatöshöz való kapcsolódás rendszerint a közösségen belül egy megkülönböztetett, vezető rétegnek a kiváltsága. A turul madár eredetileg az Árpád-ház állatőseként szerepelt. — A *Fejérlő* állatös volta is kezdetben egy kiváltságos vezető rétegnek lehetett vallásos hiedelme. *Lófi*-nak lenni ebben a korban annyit jelentett, mint a vezető nemzetségi réteghez tartozni.

S mit jelentett a *lófő* állapot? — A *lófő* szó hivatalos használatban jelzőként jelentkezik: *lófő székely, lófő ember, lófő személy!* A *lófő* itt jelzőként nem lehet főnév, vagyis nem jelentheti a testrészt (caput equi), mert akkor a jelentése gúnyt vagy legalábbis tréfát fejezne ki. Ez volt a felfogása ama jeles, tudós székely kanonoknak, IMECS FÜLÖP JÁKÓNAK is (Gyulafehérvári Füzetek 11. sz. 1868.). Őmaga a *lófő*-t a *lófejő*-ből származtatta, s ebben meg egyezett a magyarországi tréfás kuruc vers szerzőjével. A *lófejő*-t csakugyan tréfa számba vehetjük. Mi hát a komoly magyarázat? Régebben valamelyik történetíró elindította: a *lófő* kifejezés úgy keletkezett, hogy a hadi lustrákon a székely vitézek számát lovaik fején számították össze. Eszerint a *lófő* katonai műszó lett volna. Ez régebben a székely történelem klisészerű kifejezése volt. — De a székely lustrák lefolyását ismerjük: ott nemcsak futólagos — *lófej* szerinti — katonai megszámolás történt. A lustrákon igen gondosan megvizsgálták az embereknek minden lettjét-voltját. Megállapították róluk, régi lófők-e vagy újak, elbírálták a székely anyagi helyzetét, nem szegényedett-e le a lófőség kiváló állapotából? Mint katonanépet természetesen a hadi érdekek szempontjából is megvizsgálták. A *lófő* kifejezést tehát a lustrálás útján nem lehet megmagyarázni.

Lássuk a szónak egypár oklevélbeli (szótári) előfordulását. 1346: „Cum terris Toty *Lwfeu* et aliis” (földbirtok); 1367: „Inter duos fluvios Palyazow et *Lewfew*” (folyónév) (Oklsz.). Ezek tehát helynevek. Az első Somogy megyei, a második Pozsony megyei oklevélben fordul elő. Az én szempontomból fontossággal bírnak, később visszamatatok rájuk. — Emberekre vonatkozó jelzőként a *lófő*-t székelyföldi adatokban találjuk meg: 1487: „primipilus, hoc est *lofeu*” (SzékOkl. V, 25); 1496: „Totale Siculiatum Maius et aliud Siculiatum wlgari *lofew* nominatum” (Oklsz.). — A jelentésről világosabb képet nyújt a származékszó: a *lófőség*: 1480: „Officialia vulgo *lofewseg*”; 1496: „Legauerat primipolatum wigo *lofysyg*”; 1497: „totale Officium suum primupalatus wlgari *lofewseg* apellatum” (Oklsz.).

Ezekben tehát nincs kizárólag katonai jellegű jelentés. „Totale siculiatum vulgo *lofew*”: az egész székely jogrendszert, alkotmányt jelenti; az „officialia vulgo *lofewseg*” a székelyek hivatalviselési rendjét, a „primipilatus vulgo *lofysig*” hasonlóképpen.

De ezen a ponton a kérdés a történelem síkjára lép át. BÓNIS GYÖRGY adja a legtanulságosabb összefoglalást. „Magyar jog—székely jog” című munkájában megállapítja: „Lófőség azok kezén van, akik őseiknek a nemzetségi szervezetben bírt vezető szerepét megőrizték. Mátyás király szabályozása óta a lófőség régi értelme mellé új lépett, azóta a lovas székely katonákat nevezik lófőnek.” — Erre én azt a megjegyzést teszem: a *lófő* szó tehát csak Mátyás óta vált katonai műszóvá is, azelőtt elsősorban a nemzetségi ősiséget jelentette. — GYÖRFFY GYÖRGY (Századok 1958: 640) Verancsicsra és Bodor György kéziratos munkájára hivatkozva megállapítja, hogy a lófők katonai alakulatát a régiségben *ágszáz*-nak nevezték. — BODOR GYÖRGY tüzetes kutatások és elemzések után jelenleg még kéziratos munkájában így jellemzi

a székely rendiséget: „A tisztviselési jog a lófők öröktulajdonjogú birtokának elválaszthatatlan tartozéka volt. A birtokost és a hozzá kapcsolt tisztségviselési jogot együtt latinul *primipilatus*-nak, magyarul *lófőség*-nek hívták.”

Ezek után megérthetjük, hogy a fent idézett Somogy megyei és Pozsony megyei helynevek miért *Lófő*-k. Azért, mert lófők örökjogú magánbirtokaik jelölik és emelik ki a más természetű (vármegyei) birtokok közül. Székelyek dunántúli és Pozsony megyei szereplése nem lephet meg: tudnunk kell a nyugati székely szórványokról. Ám meglephet, hogy ezek a szórványok a különböző jogrendszerek körében is érvényesíteni tudták a maguk jogrendszerét. Ezt csak úgy teheték, ha ezeken a helyeken is megőrizték önálló népi öntudatukat.

Ezekben igyekeztem a *lófő* szó egészének tartalmát, jelentését megvilágítani. De mi az összetétel alaki magyarázata? Ha a *fő* szót főnévnek (*caput*) fogtuk föl, nem jutottunk elfogadható eredményre. Másként alakul a dolog, ha a *fő* szót melléknévi értelemben tekintjük: 'fő, főbb, legfőbb': *fő úr, fő ember, fő személy, fő székely!* Ebben az esetben a *fő* jelző teljesen megfelel a 'vezető ember' jelölésére.

¶ Nyelvi szempontból SZABÓ DÉNESSSEL beszéltem ezekről a kérdésekről. Mikor a *fő ember, fő székely* alakokig jutottunk, megtorpant és fölvetette: „Fő székely, hát ez rendben volna, de miért *lófő* székely? Hogy került a *ló* a *fő* elé?” Hiszen éppen ez a döntő kérdés: a *fő székely* hogyan és miért lett *lófő székely*?

Az előző fejtegetések szerint helyes magyarázat az lehet: a *lófő*-nek *lófi* előzménye volt! E föltevésnek se alaki, se tartalmi akadálya nincs, a történelmi, jogi szempontok éppen mellette szólnak. A *lófi székely*-ből *lófő székely* lett. — A szavak őstörténeti sorrendjét így állíthatjuk össze: (*fehér*) *ló, lófi, lófő*. A mai *lófő* köznyelvi szót tehát az idézett közszólások (a fehér lóral való rokonság) és a *konc* szó mellett szintén oda sorolhatjuk a székelyek totem-hitének a bizonyítékai közé.

5. A totem-hit következményei.

Vall-e a nyelv e hit következményeiről? — Gazdag irodalmi följegyzések és régészeti leletek azt bizonyítják, hogy elődeink, az egész magyarságot értve, a lovat áldozati állatnak használták. Mit tudunk a lóáldozatok lefolyásáról? Annyi bizonyos, hogy az áldozati ló húsát megették. Anonymus szerint őseink kövér lovat öltek, s nagy áldomást csaptak belőle. MÉSZÖLY GEDEON írja (Nép és Nyelv III, 174), hogy pogány rokonainknak, a voguloknak és osztjácoknak a ló a fő áldozatuk. Közfelfogás náluk, hogy az istenek előtt legkedvesebb és legtöbbször becsült áldozati állat a ló, aminthogy maguk az áldozók is a lóhúst tekintik a legízletesebb falatuknak. — Véleményem szerint a székelyek előtt a lakománál magasabb cél is lebegett: a hússal együtt a pogány szentséget, a totem szellemét is magukba akarták fogadni.

Az Ethnographia tárgymutatója (1944-ig) jónéhány esetben utal a *fehér ló*-ra. Jellemzőbb följegyzések: Ha szerelmesek együttlétükkor fehér lovat látnak, s nyeiríteni is hallják, irigyeik áskálódása ellenére egymáséi lesznek (Kalotaszegről, de saját gyűjtéseimben Kovásznáról is). Ha idegen fehér ló a kapu előtt heverész, a házigazda nemsokára elhal, hacsak háromszor nem köp a lóra, mondván: „Amiért te jöttél, abból adok egy részecskét.” — Ha valaki véletlenül elhal, azt mondják: „Megrúgta a *fehér ló*.” (Ez utóbbi

adatok Kalotaszegről valók. Hátrább, a településről szóló részben bizonyítani próbálom, hogy Kalotaszeg első magyar nyelvű megszállói székelyek voltak.)

Csokonai nyelvében is előfordul a *fejilló*: „Egyen meg a *fejilló*” versorban (I. SZILÁGYI FERENC „Egyen meg a *fejilló*” című cikkét: MNy. L, 387). Csokonai a bihari nyelvből táplálkozott, abba pedig sok székely sajtóságot vittek bele a Biharban levő ősi székely szórványok (Székelyhíd stb.). Ugyancsak SZILÁGYI cikkében olvasom (kötetlenül idézek), hogy Nyitra megyében van egy tó, amelyből éjjelenként fehér ló jön ki, és nagy riadalmat okoz az ottani pásztorok között, majd ismét eltűnik a tó mélyében. Nyitra megyében volt a nyugati székelység legnépesebb határór telepe, tehát ott is székely hatásra gondolhatunk.

Anonymus és MÉSZÖLY megvilágították számunkra a lóáldozatok lefolyását. Mármost vessük mérlegre a következő székely közszólást: „Ha *fejér lovat* látok, megehülök” Udvarhelyszék (NépkGyűjt. III, 302). Lehetetlen, hogy eszünkbe ne jusson az őstörténeti lóáldozat szertartásának legkívánatosabb része: a húsból rendezett lakoma! KRIZA a Vadrózsákban a lónevekről szóló fejezetben közli: „A *fejér lótól* nem kérnek vámot.” (NépkGyűjt. III, 45.) A mondásnak komoly értelmet tulajdoníthatunk, ha tudjuk, hogy régen a lóvám fizetése csakugyan gyakorlatban volt. A mondásnak változatát is hallani: „A *tarka lótól* nem kérnek vámot.” Erre a változatra később hivatkozni fogok.

A székely inkább szarvasmarhával gazdálkodik; a lovat — kivált régentén — harcra, vadászkirándulásokra, vásárjárásra, postálkodásra, vagyis háttaslónak használta. Ha szükség esetén a fehér lovat mégis be kellett fognia, nagy kíméléssel bánt vele, óvta a megerőltetéstől. A kíméletre a felesége segítségét is felhasználta. Azt olvassuk a Vadrózsák érintett helyén: „Cú te *fejér*, taszítsd feleség!”

A fehér ló a székely jogéletben is szerepet játszott. Erről ez a közszólás tanúskodik: „*Fejér lón* hozzák az igazságot” Udvarhelyszék (NépkGyűjt. III, 387). A közszólás arra az időre emlékeztet, amikor nem volt rendszeres postajárat, és az ítélezéseket, az ősiségben pedig a nemzetségek döntéseit személyes kézbesítők útján küldték ki a feleknek. Ezek a posták a Székelyföldön — úgy látszik — fehér lovon jártak, s ezzel hangsúlyozták az igazságtevés vallásos komolyságát. A saját gyűjteményemben is van egy adat, amely a fehér ló jogügyi szerepéről szól. Felsőrákoson (Udvarhely megye) a múlt század harmincas éveiben elejtettek egy Dragus Nyikuláj nevű erdei rablót. A faluban akkor történetesen nem volt fehér ló, de kerítették a szomszédból, annak a farkára kötötték Dragus hulláját, s úgy vontatták ki a temető árkába. (Felsőrákosi Fitori András közlése.)

Ám ha már Udvarhely széken vagyunk, vessünk egy pillantást a *Firtos lová-ra* is! A *Firtoshegy* Udvarhelyszék egyik nevezetessége. Tetején vár állott, mondák, tündérmesék fűződnek a romokhoz. Déli oldalán nagy suvadás van, amely lóalakot mutat, és *Firtoslova* nevet visel. Ez a ló néha szép fehérnek, fényesnek mutatkozik, néha csúnya, barna színt ölt. Ő a környék időjósló kalendáriuma. Mikor ugyanis fehérben van, akkor jó arató és szénacsináló időt lehet remélni; amikor eicsúnyul és megbarnul a színe, akkor várni kell a kaszálással, mert tartós, rossz idő következik. Vannak, akik titokzatos, tájtós erőnek tulajdonítják *Firtoslová-nak* időjóslásait, de vannak „hitetlenek”, akik úgy magyarázzák, hogy a suvadás vulkanikus hamuja esőre álló

időben vízpárát vesz magába s elbarnul, viszont száraz, jó időben eredeti, fehér színében csillog.

A *fejér ló*-ról mondottaknak mintegy ellenpróbájaként jegyezzük meg, hogy más színű lovat közszólásban csak egyet említ a nyelvahagyomány, és azt is kedvezőtlen értelemben: „Vörös kutya, *vörös ló*, vörös ember egy se jó.”

A közszólásnak ez a sorozata tehát arról tanúskodik, hogy a székelység a fehér lovat csodálélynének, a maga totem-állatának tekintette és tiszteletben részesítette. Ezt mondja a nyelv. És mit mond a nyelvtudós, aki a nyelvet az őstörténet szempontjából is sikeresen vallatja? PAIS DEZSŐRE gondolok, aki azt jegyzi meg (MNy. L, 389), hogy „a ló tárgykörében... támadhattak nálunk vagy egyebütt totemnevek. Ilyennek az emléke lehet a mesebeli *Fehérló-fia*.” Azt hiszem, a lehetőség a tudós számára is a fenti adatok alapján bizonyossággá erősödött: a fehér lovat ő is a székelyek totem-állatjának ismeri el.

A mese a néprajz körébe vezet, további mondanivalóim számára ott próbálok teret keresni.

Jelenvaló vizsgálódásaim kikerekítésére még annyit, hogy a fehér ló hátán a hun-avar néprokoni és testvéri közösségbe érkeztem: meggyőződésem, hogy ők örökítették ránk, székelyekre a *kancafi (konc)* és a *lófi (lójó)* hagyományokat.

GYALLAY DOMOKOS

Tájszói eredetű személynevek Vörösmarty eposzaiban

Vörösmartyról többször is megállapították — bár a kérdésnek alaposabb vizsgálatával mindeztideig adós a nyelv- és irodalomtudomány —, hogy költői nyelvének forrásai között fontos szerephez jutott az egykorú népnyelv, amelynek változatos kiaknázása folytán Vörösmartynak eredményképpen némileg sikerült szűkíteni azt a széles szakadékot, amely egyfelől a XIX. század első harmadában kifejlődött — jobbára Kazinczy stílusigényének megfelelő elvont szépet túlságosan előtérbe állító és az ugyancsak Kazinczytól felállított „fentebb stíl” követelményét kielégíteni akaró — költői nyelv, másfelől pedig az egykorú köznyelv között támadt (vö. PAIS DEZSŐ, A magyar irodalmi nyelv: MNyTK. 83. sz. 152, 163; TÓTH DEZSŐ, Vörösmarty nyelve: Irtört. 1951: 201). Vörösmarty nyelve — írja WALDAPFEL JÓZSEF a tőle sajtó alá rendezett Vörösmarty-kiadás bevezetésében — „tudatosan haladó, az irodalmi múlt és a népnyelv kincseit gazdagon értékesítő, de amellett bátran újító nyelv” (Vörösmarty válogatott művei. 3 kötet. 1950. Magyar Klasszikusok). BÓKA LÁSZLÓ ugyanennek a kiadványnak az ismertetésében megállapítja, hogy „Vörösmarty költői nyelve a magyaros szólás-kincsel, a magyar népnyelv stereotíp fordulataival erős módon át van szöve”, és ennek igazolására színes példaanyagot is közöl (Nyr. LXXV, 241). — TÓTH DEZSŐ Vörösmarty nyelvéről írt tanulmányában ugyancsak hangsúlyozza, hogy Vörösmarty „költészetében a népies, reális hangütés, nyelv a romantikus mellett a legfontosabb... a népi forma, hang megtermékenyítette költészetét” (vö. Irtört. 1951: 202—3). — Nemrégiben DEME LÁSZLÓ egy módszer tekintetében figyelemre méltó tanulmányban kimutatta Vörösmarty szépprózájában használt, népi eredetű és jellegű szavaknak a nyelvi-stiláris mivoltát és szerepét (vö. MNy. XLIX, 435—46).

Ezek után aligha hangzik meglepőnek, ha azt mondjuk, hogy Vörösmarty az epikus költészetében és drámáiban használt személynevek megválasztásában és megalkotásában is bőven kiaknázta az egykorú népnyelvet, esetleg úgy is mondhatnók, népies köznyelvet.

Ismeretesek Vörösmartynak gyakran történeti forrásokra visszamenő, archaikus hangulatú tulajdonnevei, melyek a történeti múltat hasznosító írásaiban fontos stíluselemként erősítik a mondanivaló hitelességét, fokozzák a nyelvezet ünnepélyességét, és felkeltik a magyar előidők hangulatát. A történeti forrásokra visszavezethető neveken kívül „Vörösmarty tömegesen alkotja a dallamos neveket: *Döngöre, Kalatár, Korondár...*” — írja KOVALOVSKY MIKLÓS az irodalmi névadásról szóló munkájában (vö. MNyTK. 34. sz. 59). Az ilyen eredetű neveken kívül tekintélyes számban találhatunk Vörösmarty névanyagában — főképpen közemberek, szolgák stb. nevéként „sokszor köznévi jelentésű”, jobbára az egykorú népnyelvből kölcsönzött személyneveket, mint *Balga, Csatás, Csupor, Cserge, Bikás, Kalló, Korcs* stb. (vö. KOVALOVSKY I. m. 59).

Nem szándékozom Vörösmarty változatos eredetű személyneveinek forrásaival általában foglalkozni, bár ez a kérdés nagyon is megérdemelné a vizsgálatot, így többek közt annak a felderítését, hogy egyrészt Vörösmarty tulajdonneveinek megalkotásában és alkalmazásában milyen mértékben támaszkodott történeti forrásokra, egykorú és korábbi irodalmi előzményekre, például Dugonicsra, másrészt pedig, hogy saját nyelvteremtő erejével milyen mértékben hasznosította a magyar népnyelv nyújtotta lehetőségeket stílus-történeti szempontból is figyelmet érdemlő személyneveinek a megalkotásában. Csupán néhány olyan személynevet óhajtok vizsgálat tárgyává tenni, amelynek létrehozásában Vörösmarty feltehetőleg az egykorú népnyelv, pontosabban nyelvjárások szavait használta fel. Így ez a kis írás is hozzájárulás akar lenni annak a ténynek igazolásához, hogy Vörösmarty irodalmi nyelvét igen sok szál kapcsolja a korabeli népnyelvhez, illetőleg az azon belül kifejlődött területi változatokhoz, amelyek iránt már fiatal korától kezdve — így különösen a göcseji és a palóc dialektus iránt — élénk érdeklődést mutatott (vö. GYULAI PÁL, Vörösmarty életrajza. Pest, 1866. 129).

S u n d ó. — A „Két szomszédvár” című kiséposznak — Vörösmarty költői nyelvének minden szépségét megragyogtató — szövegében találkozunk a névvel. Viselőjét jásznak mondja; a Káldor család legerősebb szolgája, aki elsőnek kelvén párviadalra a bosszúálló Tihamérral, elsőnek hullik el annak csapásaitól. Vörösmarty leírása alapján *Sundó* nagyerejű, bérgyilkolásban durvult szolga: „jöttek | Egyszersmind a vér szolgálai, kegyetlen, erős nép, | Súlyos kardjaikat csörtetvén a sima padlón. | Jött a jász *Sundó*, legerősebb bajnoka Ságnak, | Mint valamely oszlop zárván nagy termete a sort.” Bajvívásra vonulása közben pedig így jellemzi a költő: „Jött *Sundó* talpig vasban, nagy kardja fityegvén | Balja felől; de szívos kopját pörget vala kettőt. . közelge, | Mint valamely vasvár, nyomván nagy teteme a tért.” Egyébként Vörösmarty finom ízléssel tájnyelvi — dunántúli — formákat adva szájába, beszédével jellemzi őt: „Harsány vad hangon szólt *Sundó* hős Tihamérhoz: »Dárdádon, tudom, *tikok* ülnek, vagy *megehülőén* || Nyársul forgattad s most nincs mit hozz viadalra. . .«” (vö. MTsz.).

Mindezek előre bocsátása után feltehetjük, hogy a jellemzett személyhez pontosan illő, kifejező erejű *Sundó* nevet a népnyelvi *sunda* (alakv. *csunda*) szóból alakította Vörösmarty. A *sunda* 'indigestus, unordentlich' szóra az első

adatot Csúzy Zsigmondtól idézi a NySz., akinél is a bibliai Delila jelzőjeként áll a szó: „*sunda* Delila”. PPB. után megvan a szó BARÓTI SZABÓ DÁVID szótárának második kiadásában (1792.). A XIX. század elején készült szótárakban jobbra megtaláljuk a szót: MÁRTON 'hässlich, gräulich' jelentéssel közli szótárában (1807.); KASSAI Szókönyvében hegyaljai szónak mondja, de a székelységből is idéz rá példát: „*sunda* ember” (IV, 337). — Vörösmarty ismerhette a szót, és jelentésénél, hangulatánál fogva alkalmasnak találhatta arra, hogy vele egy durva, otromba szolgát jelöljön. Azáltal, hogy a szóvégi *a-t* *ó*-val cserélte fel, a szó bizonyos irodalmias vonást nyert és alkalmasabbá vált személynévi és költői használatra, és beilleszkedik a Vörösmartynál nem kis számban található *ó, ő* végződésű személynevek sorába: *Karadó, Zákó, Elvő, Enikő, Zenedő* stb.

Kalátár. — A Tündérvölgy című elbeszélő költeményben bukkan fel ez a hangulatos név. Viselője Döngörének, Csaba nagy ellenfelének a szolgája, aki gazdájától küldve hírt hoz Csabának elrablott szerelmeséről, Jevéről és annak elrablójáról, Döngöréről. Vörösmarty a „nyelves” jelzót kapcsolja a névhez: „De nyelvés Kalatár hegyre futamodék | És a rengetegben kiáltása hallék: »Csaba, te fél Csaba, te vadnak martalék! | Hova futsz? hogy hilak, szinte megrekedék...»” Csaba ígygyen válaszol a hívásra: „»Ki vagy te, vad hírnek ordítózó szája, | Durva Döngörének durva katonája?...»”

A Vörösmartytól alkalmazott találó *nyelves* valószínűleg szoros értelmi viszonyban áll a név viselőjével, és talán kulcsot ad a név értelmezéséhez: Feltehető ugyanis, hogy a névben a nyelvjárásokban számos alaki változatban megtalálható és a fecsegést, össze-vissza beszédet utánzó *tő* van megtoldva a nyelvíjtás korában kedvelt és Vörösmarty személyneveiben is gyakran feltűnő *-ár, -ér* képzővel: *hordár, titkár, fűzér, tűzér* (NyÚSz. 393), illetőleg *Izár, Szakadár, Dalamér, Szömér* stb. (vö. KOVALOVSKY I. m. 59).

A *Kalátár* névnek feltehetően alapul szolgáló *kalat-* töről valószínűnek látszik, hogy egy sorba tartozik a *galagy- ~ galaty- ~ garagy- ~ karaty- ~ kalaty-* stb. (l. EtSz. *garagy* al.) hangutánzó tövekkel. Zrínyi „Szigeti veszedelem” című eposzában *karátyol* van, az erdélyi Bethlen Miklós önéletírásában *garagyol* változat bukkan fel (NySz.). SIMAI szótárában (1808.) *galagyol* változatot találunk; tőle átkerült a szó KRESZNERICShez, akinél már *galagy* főnév is van. A Tsz. székely szónak mondja a *galagyol* formát. CzF. a *galagyol* címszóról szólótan megjegyzi: „Kemény hangon és mátyusföldiesen: *kalatyol*”. — Vörösmartynak a *Kalátár* névben — az előbbi *Sundó*-hoz hasonlóan — sikerült egy, a dallamosságára és kifejező erejére nézve egyaránt művészi nyelvi elemet, illetőleg költői eszközt megteremteni.

Döngöre. — Miként az előzőkben olvashattuk, a *Döngöre* név ugyancsak a Tündérvölgyben fordul elő. Csaba nagy ellenfele, Dalma lányának, a szépséges Jevének az elrablója, „Karadó nagy fia” viseli ezt a rendkívül hangzatos nevet. Vörösmarty a *vitéz, erős, büszke, álnok, durva* jelzőkkel egyéniíti a név viselőjét, és a róla rajzolt jellemképből kitűnik, hogy *Döngöre* nagy termetű és nagy erejű vitéz, akinek „mennyköves karja” van.

A név értelmezésében talán a következőkre lehetne gondolni: a Dunántúl nyugati részén (Vas megyében) — ahogy az a Tudományos Gyűjtemény 1828. évi számából (XI, 85) kitűnik — Vörösmarty idejében használatos volt egy *döndöre* 'göndör szőrű juh' jelentésű szó. Hasonló értelemben közli a szót KASSAI (I, 468) és a Tsz. is. Ugyancsak Nyugat-Dunántúlról való a tréfás-gúnyos elnevezésként használatos *döndörej* 'jól megtermett' (Nyr. XXX, 101),

illetőleg *döndörej* 'dörömbölés' (Nyr. L, 158) jelentésű tájszó. — Mindkét szó alkalmas arra, hogy Vörösmarty kialakította legyen belőle a *Döngöré-t*.

Valószínűbbnek látszik azonban az alábbi lehetőség. Dunántúlon Vörösmarty idejében is szélesebb körben (Baranya, Somogy, Zala) használatos volt egy *döng* 'az út, legelő dombos része, halom', illetőleg 'lencsomó', továbbá 'el nem hasított fatönk' jelentésű szó (vö.: TudGy. 1838: VI, 31; Nyr. II, 376), például: „az út *dönggye*” (Nyr. XXXV, 42), valamint az ebből származott *döngör* 'domb, halom' jelentésű szó (vö.: TudGy. 1830: VII, 119; Nyr. V, 128, XVII, 335; MTsz.). Ez utóbbi szó jelentésénél és hangalakjánál fogva nagyon alkalmasnak tűnhetett fel Vörösmarty előtt arra, hogy megfelelő alaki kiegészítés után tulajdonnévként használja, és kiváló érzékkel alkalmazott személyneveinek a sorát gyarapítsa vele. A név Vörösmarty alaki kiegészítése után beleilleszkedett Vörösmarty egyéb *e*-re végződő tulajdonneveinek a sorába: *Elme, Jeve, Zeje* stb.¹

Böngér. — A „Zalán futása”-ban és a „Cserhalom”-ban bukkan elénk ez a dallamos, költői használatra nagyon alkalmas név. Maga a név jelölte személy nem jelenik meg a történetben sem az egyik, sem a másik műben. A „Zalán futása”-ban a kis Bodor szájába adja Vörösmarty a nevet, amikor az a Hajnától búcsúzni jövő Ete megérkezéséről értesíti nővérét: „de Hajna | Tudhatnád-e, ha nem szólnék, mely bajnok az, aki | Hozzánk jött? *Böngérnek* véréből-e vagy a hős | Tásnak nemzetiből? Kulpon magzatja, vagy Undé? . . . | Nem tudod úgy-e? de várj, megmondom”. A „Cserhalom” című kiséposzban, Vörösmarty egyik remekében „*Böngér* fia, termetes Árbocz”, illetőleg „*Böngérnek* fia . . . , a magas Árbocz” az a kún vitéz, aki elrabolta az „agg Ernyeinek” egyetlen gyermekét, „a szöghajú, nyájas Etelké”-t, s akiről a megszabadított lány így nyilatkozott: „Nem volt ő zordon, szerelem szép szózatival jött | Lábamhoz, s mikor úr lehetett kényére, rabom volt.”

A névben minden valószínűség szerint a *böng* szó van megtoldva a nyelvújítás korában gyakori *-ér* képzővel: *fűzér, pincér, ügyér, üzér* stb. (TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. 1926. 210). Ezek alapján két lehetőségre gondolhatunk: BARÓTI SZABÓ szótárában (1792.) közöl egy *böng* 'zúg; strepere' jelentésű igét, amely később megtalálható MÁRTON JÓZSEFNél (1807.), SIMAINÁL. KRESZNERICSNél *bönög* alak van, KASSAI Szókönyvében pedig *böndül* származék tűnik fel (I, 350). Lehetséges, hogy ez a Vörösmartytól bizonyára ismert hangutánzó ige szolgált alapul a *Böngér* név megalkotásához.

Ugyanígy joggal feltehető azonban az is, hogy a Dunántúlon szélesebb területen ismert tájnyelvi *böng* és *bönge* (alakváltozata: *beng* és *benge*: MTsz.) 'a szüret után a tőkén maradt szőlőfürt, aprószemű szőlő, bogyó, rügy' jelentésű szót toldotta meg Vörösmarty a tőle gyakran használt *-ér* végződéssel: *Dalamér, Imér, Szelemér, Szömér* stb. (vö. KOVALOVSKY I. m. 59).

Vihadar. A „Zalán futása”-ban találjuk ezt a sejtelmes, erősen hangulatos nevet. A név tulajdonosa nem kerül elő a történetben; az ősz Huba dálnoka említi mint Szelemér apját: „Barna szemű lány, hős *Vihadar* gyermeke!” egy énekben, amely szerint *Vihadar* leányát, „a szép Szelemér”-t elrabolja „Baltom erős fia, Zámir”, s akinek a hatalmából „napkelet ifjú sugára”, Huba véres küzdelemben szabadítja ki a lányt, akit azután feleségül vesz.

¹ Nb. *döngör* 'dombos föld, kevésbé emelkedett hely, halom': a *döng, döngöl* stb. szócsaládhoz (vö. PAIS, Dengeleg és Toldalag: MNy. VII, 412—3; itt sajtóhibával *döngök*). — P. D.

A *Vihadar* személynevről joggal feltehetjük, hogy ebben az esetben Vörösmarty egy kevésbé ismert — talán főképpen a Balaton környékén használatos — tájszót alkalmazott személynevként. Ez a gyakorlat — miként bevezetőben említettük — Vörösmarty névadásában éppen nem volt ritka. Hogy Vörösmarty idejében a Balaton környékén használatos lehetett a *vihadar* szó, arról MIKESY SÁNDORNAK a „Siheder, zivatar, viheder” című dolgozatában összeállított adatok tanúskodhatnak (MNy. L, 279—89). Így például a bécsi Magyar Hírmondó (1793. 125) tudósításában, amelyet a Balaton környékén dühöngő szélvészről írt, ezt olvashatjuk: „A nagy szélvész vagy a mint nállunk különösen nevezetük: *vihadar*”. A *vihadar* alakváltozatáról: a *viatar*-ról Kazinczy értesít 1815-ben a dunántúli Kis Jánoshoz írt egyik levelében mint olyan szóról, amellyel a nép az erős zivatart nevezi (Eredeti munkái. Második osztály. Levelek. II, 174). A Tudományos Gyűjtemény 1826-ban *viheter* változatot közöl az Ormányságból (II, 45), 1832-ben pedig *viheder* formát Göcsejből (III, 81). — A „Zalán futása”-ban egyébként a népnyelvinek tetsző és a XIX. század harmadik évtizedében felkapottá váló *vihar* szót is megtaláljuk személynevként a X. énekben (vö.: MIKESY: MNy. L, 286; SzófSz.).

Lebő. — A „Zalán futása”-ban többször is előfordul ez a hajlékony, finom hangulatú név. A vele jelölt személyt nagy rokonszenvvel ábrázolja Vörösmarty, ami érthető, mivel nem kisebb személy viseli a nevet, mint Árpád fegyvernöke: Izár fia, aki a költő szerint gyermekből „erős, gyors emberré serdült... kedveltje vezérlő Árpádnak.” „Gyors paripájú *Lebő*”-nek mondja Vörösmarty és méltán, mivel gyorsasága folytán „Mint eső villám, szaporán eljár”, és „szélvésznel gyorsabban fut”.

Mindezek után valószínűnek látszik, hogy a *Lebő* név szoros értelmi kapcsolatban áll a viselőjével, ugyanis feltehető róla, hogy a tájnyelvi *leb* „A' láng lebegése. A' tűznek lebeje: a' tűz ereje” (SZD.²), 'hópára, léglebegés' (KASSAI, Szókönyv III, 272), „a lángnak láthatatlan szelletje” (CzF.) szóból alkotta Vörösmarty, megtoldva az -ő végződéssel, aminek folytán a szó finom, irodalmias színezetet nyert, alkalmassá vált választékos stílushatás felkeltésére, és egyben beleilleszkedett Vörösmarty egyéb, hasonló módon alkotott személyneveinek sorába: *Elvő*, *Emő*, *Zenedő* stb.¹ Valószínűleg erre a töre megy vissza Barczafalvi Szabó Dávid *leble* 'aura, szellő' szava, ebből lett Kazinczy nyomán a korabeli költőknek egyik legkedveltebb szava: *lebel* 'aura, szellő' (vö.: Peretsényi Nagy László: Ovidius enyelgése. 1820.; NyÚSz.). Hogy Vörösmarty ismerte a *leb* szót, azt bizonyítja a „Zalán futása” első énekében olvasható és valószínűleg tőle alkotott *lebdes* szó: „Nézd! közelít ő (Huba) már könnyen *lebdesve* hajóján, | s szörnyű fegyvereket s haragot hoz büszke fejedre.” A NyÚSz. nem ismeri Vörösmarty szavát.

Konka. — A „Zalán futása”-ban találjuk ezt a nevet. Viselője bolgár, a „lángfürtű Preheszka” fia, aki Téli nevű magyar vitéz kezétől esik el, miután maga halálra sebezte Tétit: „A testvérekből háborgó *Konka*, nagy átkok | Közt Tétit hátul karddal megvágta derékon.” — A szláv eredetű *konkoly* szónak a Dunántúlon — főképpen a nyugati részeken: Győr, Sopron,

¹ A *leb* nyilvánvalóan elvonás a nagyon kiterjedt családu *lebeg*, *lebben*-féle onomatopoeitikus igéből; könnyen lehetséges különben, hogy Vörösmarty nem is ennek a tájszónak, hanem egyszerűen a sokkal ismertebb *lebeg*, *lebben* tövének felhasználásával alkotta a nevet, esetleg igenevet érezve, illetőleg érzékeltetni akarva benne: 'lebegő' (vö. *levegő*, *lepke*, *lebbencs*, *lebernyeg* stb.). — B. L.

Vas és Zala megyékben — van és valószínűleg Vörösmarty idejében is volt, *konka*, *konkú* (*konku*), *konkó* alakváltozata (MTsz.). — Lehetséges, hogy a *konka* tájnyelvi változatot használta fel Vörösmarty személynévnek. De annak is megvan a lehetősége, hogy maga rövidítette a *konkoly*-ból, ami annál is inkább feltehető, mivel hasonló módon alakított személynevek éppen nem ritkák Vörösmarty névanyagában: *Hajna*, *Jola*, *Omba* stb. Az *a*-ba végződő személyneveket különösen kedvelte Vörösmarty: *Balia*, *Dalma*, *Emeza*, *Ilma*, *Ronka*, *Záka*, *Zondorila* stb.

Omba. — A „Zalán futása”-ban egy magyar vitéz viseli ezt a lány hangulatú nevet: „De Viddin Kadosának erős népére csapott most | S ott hamar *Omba* fejét megtörte halálos ütessel.” Feltehető, hogy ennek a névnek a valószínűleg tisztántúli eredetű *omboly* ’iszap, moszat’ tájszó szolgált alapul. Az *omboly* szót — mint ismeretes — Kazinczy jegyezte fel Biharban való utazása alkalmával a XIX. század kezdetén, és a lány hangulatú szót ő hozta be az egykorú költészet nyelvébe (NyÚSz.; GÁLDI LÁSZLÓ: A III. Nykongr. anyaga 222—3). — Vörösmarty valószínűleg Helmecey közvetítésével ismerte meg a szót, és kitűnő stílusérzékkel használta fel azt később a „Zalán futása” után hat évvel írt „Két szomszédvár” című kiséposzának természeti képpel kezdődő bevezetőjében: „Messze pedig, hol völgyeiben maradozva foly a Sár, | S késő habjai közt resten nyújtózik az *omboly*”. Az *a*-ba végződő, rövidítéssel alkotott személynevek, mint az előbbi — talán hasonló módon alkotott — névnél láthattuk, elég gyakoriak.

Zondorila. — Alakja után ítélve nő viseli ezt a némileg komor hangulatú nevet. Viselője az „Eger” című eposzban tűnik elénk, mint a „nagy Robogó”-nak, a török félelmes ellenségének, az erős Kamber megölőjének a felesége, aki férjéhez hasonlóan maga is bátran kivette részét a harcokból. Vörösmarty szerint „Áll vala sasnóként, férjéhez szüre hasonló, | Nagy deli némbéri fenn, nevezék őt *Zondorilának*.” Ő volt az, aki „a tűzgombot kergetve merészen | Jártá Eger közepét, most a várszegleten állván, | A dühödő Arslánt addig kísérte szemével, | Míg tornyához ütött. Ott arczul érte sütő víz, melyet *Zondorila* zúdított rá.” A név hangulatánál fogva jól illik a kemény, zordon természetű nőhöz. — Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy Vörösmarty ebben a névben a *zondor* ’zordon, hideg, szeles’ tájszót toldotta meg a női nevekre jellemző lány *-ila* végződéssel: *Helvila*, *Leila*. A *zordon* szó *zándor* ’zordon, mord, hirtelen haragú, civódó’ alakváltozatára 1843-ból származó adatot közöl az MTsz.: *Zándor* ember. Fennáll a lehetősége annak, hogy Vörösmarty, aki élénken érdeklődött a tájnyelvek iránt, valamilyen forrásból már „Eger” című művének írásakor (1827.) megismerte a *zondor* (*zándor*) szót.

Valószínűnek látszik, hogy a következő személynevekben: *Bere*, *Bogács*, *Czika*, *Cserge*, *Csombor*, *Csupor*, *Inda*, *Talabor* stb. tulajdonképpen egykorú tájszavakat használt fel Vörösmarty alaki változtatás nélkül, főképpen egyszerűbb személyeinek megnevezésére, aminek helyességét többek közt megokolhatja az, hogy ezek a népi eredetű szavak Vörösmarty idejében — leginkább a nép között — személynévként is használatban voltak.

TERESTYÉNI FERENC

Szótörténeti adatok a reformkor nyelvéhez

A „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjtemény gazdag szóanyaga széles síkon tükrözi a reformkor nyelvállapotát. Közleményemnek nem az a célja, hogy a kötetben feldolgozott szókincs és kifejezőképesség elemének számát növelje. Adataim egyrészt néhány szó korábbi előfordulására mutatnak rá, történetesen, ha a kiadványban számba vett szóhoz fűzött megjegyzés a szó megjelenésének időpontját is jelzi, másrészt, egy-két nyelvi jelenséget említetek, de csak a tanulmányokban érintett fogalomkörökhöz kapcsolódva. A címszó után közvetlenül a szóra vonatkozó rövid tartalmi megállapítást, majd zárójelben az utaló lapszámot közlöm, s utána nagy kötőjelt tesztek.

a k n á s z. Katonai műszóként elsőnek Szontagh Gusztáv alkalmazta 1834-ben (146). — Úgy véljük, hogy a szó új értelmű használatának elindításában Helmecezynek van kezdeményező szerepe. A Jelenkorban olvassuk: „Zimmer András ezredes az ingenieur-testnél kormányzó lón a mineur (*aknász*) testnél” (Jel. 1833: 211).

á l l a m. Legkorábbi az általam közölt adat 1847-ből (95). — A szó jelentkezésének időpontját megjavíthatjuk. Szokolay István, az ipari kapitalizálódás harcok támogatója szembeszáll a gyáripar fejlesztésének ellenzőivel. Cáfoló érveinek sorában efféle megállapításokat találunk: „Minden *államnak* egyik alkotó részét teszi a föld, másikat a nép” (Hetilap 1845: 497); „a népe-sebb *államok* gazdagabbak, műveltebbek is” (uo. 498); stb. Azt a feltevést kockáztatjuk meg, hogy a szó megalkotója is Szokolay. Feltevésünket azzal a körülménnyel valószínűsítjük, hogy Szokolay „Czéhék és iparszabadság” (Pest, 1846.) című könyvében szinte következetesen az *állam* szót használja. Írásaiban a *státus*, az *álladalom* csak elvétve fordul elő. Egy-két idézet könyvének szövegéből: „pusztán földművelő ország... nagyobbsszerű gazdagságra, jólétre és műveltségre soh sem emelkedhet; ezt Európának köz élete; és minden *államai* bizonyítják” (XII); „a nemzetek köz *állama*... semmit sem nyer a nemzetiséget következtetett elnyomorodott szegény népekkel” (27); „nálunk az *állam* nem gondoskodik a szegényekről” (152); „minden *állam* több osztályra szakadoz” (165); stb. Szokolay a szó *-i* képzős származékát is használja: A nép nyomorát nem az iparszabadságnak kell tulajdonítani, „inkább más *állami* hiánynak, részvétlenségnek és szeretetlenségnek” (V); „a czéh, melly századokon át foglalt helyet az *állami* életben”, semmi hasznot nem nyújt (26); stb.

á r k á s z. Az *árkász* (sappeur) Kiss Károly alkotása 1834-ből (146). — Nem valószínű, hogy ennek a katonai neologizmusnak szerzője Kiss volt. A szó előfordulásának időpontját ugyanis egy évvel korábbra tehetjük: „Bolza Ferenc alezredes az ingenieur-testnél kormányzóvá [lón] a sappeur (*árkász*) testnél” (Jel. 1833: 211).

b é k e l á b. Czetz János könyvében (1844.) ez a kifejezés fordul elő: *Hadlábbrul leszállítani* (155). — Érdemes megemlítenünk, hogy ugyanezt a tartalmat, vagyis a hadiállapot megszűnésének mozzanatát pozitív irányból is megközelítette nyelvünk: „a hadseregnek *békélábra szállítatását* kívánni” (Hirnök 1837. szept. 22.).

b e l i p a r. Számos *bel-* előtagú összetett szó nincs meg a NyÚSz.-ban. Ezek közé tartozik az 1848-ból közölt címszó is (109). — Adataink az 1848-at megelőző évekből: A hon jóléte „a *belipar*, belkereskedésnek szóval

nemzeti életnek leend szüleménye” (Athenaeum 1839. I, 469); 1842: Smith szerint: „a *belipar* előmozdítása végett határozott kereskedési megszorítások nem egyebek hiú oktalanságnál” (Társalkodó 297); 1844: Angliában „a harminczad elvei olly gondosan, olly józanon alkalmaztattak, hogy a *beliparnak* nem ártva, csak alig érezhető” (Gorove István: Nyugot II, 128); 1846: „Pénzforgalom, bankjegy, gyárvállalatok, *belipar* védelme... ezek magány életünknek úgy, mint a közigazgatás és törvényhozó testületek gondjainak napitárgyai” (Szokolay i. m. 92).

belügyminiszter. Helmecey már 1834-ben használta a szót (100). — A szó használatának kezdeti dátuma helyesbítésre szorul: Nemcsak a Bem hívei ellen intézett támadás felbujtóit távolították el, „hanem a Moniteur szerint mind az, ki a bourgeois-i és chateauroux-i zavargásban részes volt, a *belügyminister* parancsára Franciaországból kiutasítottatik” (Jel. 1833: 495).

biztosság. A *bizottmány*-t fokozatosan kiszorította a *bizottság* szó (103). — A reformkor nyelvében élt egy ’bizottság’ jelentésű *biztosság* szavunk is. Erről a szóról a NyÚSz. a következőket mondja: „Sokáig, még 1834-ben is a commissiót *biztosságnak* is nevezték.” A NyÚSz. időkorlátozó megjelölését módosítanunk kell. A szó használata nem zárul le a harmincas évek első felében. Előfordulására vannak adataink a későbbi évekből is: 1836: „A birminghami vagy politikai egyesület *biztossága* fölírást határozott a nagy gyűlésnek elfogadása végett előterjeszteni” (Jel. 38); 1839: A badeni kamarában „a *biztosságok* javaslatai rendszerint egyszersmind a kamara végzéseivé emeltetnek” (Századunk 265); 1841: London szabadelvű „választói *biztossága*” felajánlotta a jelöltséget Russel lordnak; „a lord igen barátságosan fogadta a *biztosságot*” (Pesti Hírlap 428); 1845: „A grenelli tábor *biztossága* öt ülésben 31 összeküldtet halálra... ítélte” (A francia forradalom története. Fordította Gaal. Pest, 1845. II, 144; l. még uo. 180, 192).

dolgos. „Főnévként még nem szótározták” (112). — MÁRTON szótárában már 1807-ben előfordul: „*Dolgos*... 2. mg. Arbeiter, *dolgosok*, die Arbeitsleute”. Későbbi szótáraink is közlik. MÁRTON 1818: „Operarius, ii, m. 2. munkás, *dolgos*, der Arbeiter, die Arbeitsleute”. Tzs. 1835: „Arbeiter, der: *dolgos*, munkás”; stb. A *dolgozó*-t ugyancsak MÁRTON iktatta elsőnek szótári keretbe: 1803: „Arbeiter, der, I. *dolgozó*, munkás”.

ellenőrség. A kiadvány csak említi a szót (108). — A NyÚSz. BALLAGI (1857.) nyomán közli. Jóval korábbi adatokat idézhetünk: 1833: „Az ugy nevezett constitutionalis királyság csupán kijátszó *ellenőrségnek* (controlle) volt alávetve” (Jel. 1833: 245); „Milly erőtlen s gyarló volt azon *ellenőrség*, melyet a két kamara az 1814iki charta által nyert” (uo.); 1841: A Somogy megyei tisztviselők részére utasítást kell készíteni, „mellyben a kivetés, kezelés, felelősség s *ellenőrség* lesznek részletesen fejtegetve kijelölendők” (PH. 315); 1844: Nincs hiány olyan kiváló férfiakban, „kikre kellő szabályzás s *ellenőrség* mellett milliomok kezelése bizathatnék” (PH. 267); 1845: A találmányok védelmére „a közösségi *ellenőrség* gyakorlatának lehetősége is megadassék” (Hetilap 405); 1845: „nem lehetett egy alárendelt hatóságnak adni a népfőlség iránti *ellenőrséget*” (A fr. forrad. tört. II, 162). Egyébként a szót a Tzs. (1835.) már szótározta.

eszmeforradalom. A szó Petőfi alkotása (114). — Vasvári Pál előbb (1848. február 13.) használta: „Az *eszmeforradalom* egy egész századdal megelőzte 1789-et” (Életképek 1848: 196; l. még Nyr. LXXIII, 103).

gyárbirtokos. A szót a NyŰSz. nem ismeri. A kiadvány 1848-ból közöl szövegpéldát (111). — Vannak adataink 1848 előttről is. A szó valószínű legkorábbi lelőhelyét a franciaországi munkásmozgalom eseményeit hírül adó sajtóközleményekben találjuk meg: „Legnagyobb a forrás, küzdés s feszenegés Lyonban a gyármunkások és *gyárbirtokosok* közt” (Jel. 1833: 495); Nismesben a selyemmunkások bérharcot folytatnak: „Fenyegetések is történtek néhány *gyárbirtokos*, s azon munkások ellen, kik nyugalmasan viselték magukat” (Jel. 1836: 330).

gyáros. A Tzs.-ben fordul elő először 1838-ban (111). — A szó első előfordulásának időpontját helyesbíthetjük: „A gyapjú-gyárok igen munkások, úgyhogy a *gyárosok* előre bevásárolt gyapja legfőljebb 4—6 hétig tarthat. . . A spanyol gyapju oly kevés mennyiségben érkezik, hogy *gyárosink* hihetőleg még igen sok német gyapjat lesznek venni kénytelenek” (Jel. 1836: 376). A szótározás évéből való adatunk: „Virágzó kereskedéshez. . . minden előtt nyers anyagok természetűi kívántatnak; azután annak kidolgozói: kézművesek, *gyárosok*, művészek; továbbá kereskedők és kalmárok; végre emésztők” (Századunk 1838: 124). 1839-ben már a *gyárnok* használata ellen hangzik el kifogás: „A *nok*, *nök* hivatalt jelent inkább mint mesterség- vagy művészetűzöt, azért a *gyárnok* nekem rossz, *gyáros*, gyárász, gyártulajdonos helyett” (Századunk 1839: 478).

hadügyminiszter. A szómutató nem tünteti föl, a szövegben is csak mint a *hadügyér* értelmező kifejezése fordul elő (146). — A szót a NyŰSz. sem említi, pedig az 48 szóállományának már elidegeníthetetlen eleme: „Ezen rendelet végrehajtásával a kül-, bel- és *hadügyminiszterek* megbízatnak” (PH. 1848: 407); „Ha nem jöhetett Mészáros, kaptunk volna mi itthon is egy *hadügyminisztert*” (MárczTiz. 1848: 195); „A *hadügyminiszter* ma indult — az alsóvidéki tábornok megszemeleendő” (Népelem 1848: 131); A képviselőház a „magyar katonai főtanoda” kérdését tárgyalja: „Mészáros Lázár *hadügyminiszter*: Mi a növendékek felvételét illeti, azt kinek-kinek talentuma fogja elhatárolni” (Közlöny 1848: 871); stb.

nemzetőr. 1848-ban lett a *nemzeti ör*-ből *nemzetőr* (134). — Az összetétellel alakulás folyamata jóval előbb megindult. A harmincas évek elején már az összetett szó *-i* képzős származékával találkozunk: A varsói tanács hirdetményében „a közönség tudósíttatik, hogy a *nemzet-óri* forma ruha viselése meg van tiltva” (Erdélyi Híradó 1832: I, 202). A harmincas évek végén meg már eléggé gyakori lehetett a szó használata. Példamondataink: 1838: „Franciaországban öt millió *nemzetőr* kívánja, egyik kezében tollat, a másikban kardot tartva, az egyetemi választójogot” (Hírnök okt. 4.); a „minap említett kérelemlevél, mellyben azon óhajítás fejeztetik ki, hogy minden *nemzetőr* választó legyen, . . . máris 12.000 aláírást nyert” (uo.; l. még okt. 8.); 1839: A francia dolgozók Rochelleben bérharcot folytattak; amikor a lázongás fenyegetővé vált, „felléptek a *nemzetőrök* és sorkatonák” (Jel. 1839: 28); Quiroga spanyol tábornok „megindult egy zászlóaljnyi gyalog katonasággal s két század *nemzetőrrel*” az ellenséges csapat üldözésére (uo. 158).

nemzetőrség. A kiadvány csak magát a pusztá szót említi (134). — Az összetétellel válást elindító jelzős szerkezetre sűrűn találunk adatot: „A párisi *nemzeti őrség* harmadik legiojának egyik közvitéze. . . a Messengerbe egy nyilatkozást adott” (Jel. 1832: 413); „Az egész francia had ekkor fél millióból fog állani. . . 200.000 fő indulható *nemzeti őrségből*” (Jel. 1833: 214); „Az egybe gyűlt *nemzeti őrség*. . . a kedvelt népeneket: a Marseillaisét hangoz-

tatta” (Erdélyi Híradó 1834: 286); stb. Példaszövegeink az összetételre: 1837: Spanyolországban nyugtalanság uralkodik, s „A nemzetőrség s rendes katonaság közt határtalan az egymás elleni keserűtség” (Jel. 3); lissaboni jelentés szerint a „főváros nemzetőrsége közt elégületlenség s villongás mutatkozik” (Jel. 99); 1838: az a „kérelem, hogy a választójogban valamennyi nemzetőr részesíttessék, több viszhangra s részvételre látszik találni a párisi nemzetőrségnél, mint a ministerium szereti” (Hírnök okt. 8.); 1845: Gaal József gyakran használja: „Az új nemzetőrségbe olly századok is állítottak, melyek csak dsidákkal voltak fegyverkezve” (A fr. forrad. I, 171); „Egy tanácsvégeztés a nemzetőrséget három zászlóaljra osztotta” (uo. II, 240); stb.

n é p e m b e r. A Nyr. LXXVII, 39 szerint a szó már 1843-ban megvolt Széchenyinéél (117). — Korábbi lelőhelyre bukkantam. Kunoss Endre már néhány évvel előbb használta a szót: „Azok, kik a nép ügyét szívökön viselni látszóttak: önség által, hír, nyereség, kényelem rugonyaitól indítatának leginkább; azért nem is azon oldalról fogták föl a népérdekeket, mellyről azt egy *népembernek*, népbarátnak fölfognia kell” (Századunk 1839: 466).

o s t r o m á l l a p o t. „1851, Ballagi” (140). — A szó formai tekintetben is teljessé vált összetett alakjaival már a harmincas évek eleje óta találkozunk. Csak néhány példát idézünk: 1832: Párizs „folyvást csendes; a lakosok az *ostromállapot* csörtetési között is vidámak és bátrak” (Jel. 413); 1833: „Ha *ostromállapotot* szabad hirdetni, akkor töröljük ki bízvást a chartának 7ik cikkelyét” (Jel. 142); 1836: „a kormány Parist *ostromállapotba* helyezte” (Jel. 235); 1841: A Charivari tréfás hangon közli „Páris *ostromállapotának* naplóját 1845-ből” (PH. 272); 1849: Windischgrätz parancsára „A nemzetőrség az *ostromállapot* alatt előlegesen feloszlattatik” (Közlöny 29); stb. Vö. Nyr. LXXVII, 421.

p é n z c s a r n o k. Srányi János 1838-ban írt cikkében a mások által javasolt *pénzcsarnok* helyett a *börze* szót kívánja megtartani (220). — A *pénzcsarnok* Srányi „Némelly pénzügyi kifejezésekről” című cikkének megjelenésekor már közkeletű szó volt. Annyira hozzátartozott a reformkor pénzügyi nyelvéhez, hogy már néhány évvel korábban a szöveg tárgyi környezetének értelmi hatására maga a pusztá *csarnok* szó is elegendőnek bizonyult a fogalom megjelölésére: „A párisi *csarnokban* 72 váltó-tőzsér (agens de change) van” (Jel. 1835: 732); „A londoni *csarnokon* kiütött pénzzavar főleg onnan eredt”, hogy a kereskedő házak nagyszámú váltólevelet fogadtak el az észak-amerikai cégektől (Jel. 1837: 111). A szó összetétel előtagjaként is megjelenik: a tőzsérek „a kezességi pénzért... a *csarnokbírói* hivatalnak (Syndicat) csak száztól hármass kamatot adnak” (Jel. 1835: 732). A *pénzcsarnok* szó később is előfordul, mégpedig nemcsak a Jelenkorban (pl. 1839: 72), ahol a *tőzsércsarnok*-kal váltakozva használják: „A *tőzsércsarnokon* feszültség uralkodik” (Jel. 1839: 38; l. még 116), hanem a Srányi cikkét közlő Századunkban is: Pompadour hálótermének előszobáit „a *pénzcsarnok* s az említett kamara hivatalszobái válták fel” (1839: 97). A szót a NyÚSz. nem ismeri.

p é n z k e l e t. Srányi a pénzforgalom helyett a *börzei kelet* összefoglaló címet ajánlja a pénzügyi papírok megjelölésére (220). — A Srányi javasolta *börzei kelet* lényegében nem egyéb, mint a már meglévő *pénzkelet* szónak szerkezetű felbontott változata. A NyÚSz. a *pénzkelet* és *pénzbecs* szó előfordulását FOGARASI nyomán 1848-ra teszi. Mindkét szavunk azonban már a harmincas évek elején megvolt nyelvünkben. A Jelenkor 1832. évi első számának szövegző táblázata *Pénzfolyamat* cím alatt, majd 1833-ban *Pénzárfolyam*

címmel (120) közli a bankrészevények, bankók, kötelezvények árfolyamát. Ugyanennek az évfolyamnak 144. lapján jelenik meg először mint a börzei tájékoztató címe a *Pénzkelet*. A szó a lap nyelvében állandósult: 1833: „A parisi borsén” kialakult helyzetet jelöli ez a megállapítás: „A *pénzbecs* és *kelet* eleinte csekély volt” (Jel. 230); 1835: a miniszterium célja: „nyerelkedni az ingadozó s változékony *pénzkeleten*” (Jel. 732); 1836: „A londoni pénzesarnokon divatozó *pénzkelet-árverések* (Stockjobberei), majd levegői háborura nyujtnak alkalmat. Panaszkodnak t. i. sokan, hogy a londoni csarnokon néhány tehetősb ház galambok által kapja meg a *pénzkelet* állapotja hírét Párisból” (Jel. 342); 1837: a hollandiai kamara nehézsége a pénzügyi törvényjavaslattal kapcsolatban „annyival kedvezőtlenebbül hatott a hollandi *pénzkeletre*, mivel szinte akkor a spanyol *pénzkelet* is megcsökkent” (Jel. 88).

pénzügyminiszter. A kiadvány nem említi. Csak a *pénzügyér*, *pénzügyországjár*, *finánczminister* szót veszi számba (100). — Valójában a *pénzügyminister* nemcsak 1848 szóhasználatában fordul-elő, hanem régi eleme és gyakran használt szava a reformkor nyelvének. A forradalom és szabadságharc idejéből a következő példamondatokat idézhetjük: „A belvárosban választott felkiáltással Kossuth Lajos *pénzügyminister* s el is fogadta” (Kossuth Hírlapja 1848: 15); „A *pénzügyminister* sok jót ígért ugyan; de mit fog mondani a jövőd *pénzügyminister?*” (Közlöny 1849: 29). A miniszteri kinevezések aláírásában gyakran találkozzunk a szóval: „Dusчек Ferencz *pénzügyminister*” (uo. 507). A szó első előfordulását a NyÚSz. BALLAGI nyomán 1844-ből keltezi. Az összetétel azonban már egy évtizeddel korábban felbukkan nyelvünkben: a francia kormányválság idején „a *pénzügy-minister* (Passy ur), s a kereskedés-minister (Teste ur) lemondásaikat benyujtották... A király parancsára 14kén azonnal hírnök indult Humann ur, a volt *pénzügy-minister* után” (Jel. 1834: 757). Egyéb szövegpéldát is említhetünk a NyÚSz. időjelzését megelőző évekből: 1835: „Humann (*pénzügyminister*) nem csupán egyedül ohajtja... e kamatcsökkentést” (Jel. 732); 1836: „A követház ülése... d'Argout gróf *pénzügyminister* kineveztetése iránti kir. rendelés felolvasásával nyitatták meg” (Jel. 38); 1837: „A *pénzügyminister*... a cortesgyűlésben az ország pénzállapotjáról egy emlékiratot olvasott fel” (Hírnök szept. 29.); 1841: „A spanyol *pénzügyminister* meghiusítani” kívánta az angol követ törekvését (PH. 428). Találkozunk a szó *-ség* képzős származékával is: a francia kamara szónoka „Előhozza... mikép ő *pénzügyministersége* alatt a statusadósság nagy könyvét örömet le akarná zárni” (Jel. 1836: 38).

polgárórség. Forrás: KISS KÁROLY Hadi Múszótára. 1843. (148). — A szónak egy évtizeddel korábbi előfordulására mutathatunk rá: Egy generális Mexikót az ostromlókkal szemben „helybeli *polgárórségtől* gyámolítottatva” védte (Jel. 1833: 126).

rózsakáposzta. A karfiolt a MGE. 1841. évi kalendárium a *rózsatorzsá*-nak nevezi (180). — Tóthfalusi Miklós orvos a magyar nők számára írt konyhakertészeti útmutatójában a *kártifio*la vagy *kárfi*o*la* tudományos meghatározása után megjegyzi: „*Rózsakáposztának* is magyarosíthatnók” (Konyhakertész. Pest, 1847. 82).

semlegeség. Adat még nem került elő; a NyÚSz. sem tud róla (107). — Példamondatunk Mignet történeti művének Gaal József fordította szövegéből való 1845-ből: „A directorium, melly a fényes porta *semlegességét* megsérté, hogy az angolokat elérhesse, már a Schweiz *semlegességét* is megsértette” (A fr. forrad. tört. II, 167).

szabadságháború. A közölt megállapítások forrása: MNy. XLIV, 134 (156). — Az idézett közlemény szerint a szóra csak egy adatot ismerünk Vachot Imrétől 1841-ből. Az összetétellel már korábban találkozunk: 1838: „Hasonló rendszert tartott Jackson general az amerikai *szabadságháborúban*” (Hírnök. márc. 2.). A szó ritka előfordulása miatt még a következő példaszövegeket említhetjük: „O’Connel beszéde közben csendes nyugtot kíván azon hősöknek, kik az angolok ellen viselt éjszakamerikai *szabadságháboruban* elesetek” (PH. 1841: 317). Erdélyi János München művészeti gazdagságáról számol be úti levelében: „a tornác falait főstmények ékesítik a bajor történetekből, aztán olaszországi tájképek, s végre jelenetek a görög *szabadságháborúból*” (Regelő Pesti Divatlap 1844: 749). Irinyi József úti naplójában többször előfordul a szó: az író Berlinben megpillant egy katonai emlékművet: „kérdézem: kinek vagy micsoda eseménynek emlékére legyen az emelve, feleletül azt nyerém: a *szabadságháború* emlékére” (Úti jegyzetek: Hála 1846. I, 12); „Magában Észak-Amerikában... tetemes »királypárt« volt a *szabadságháború* alatt fegyverben az angolok mellett” (uo. II, 91). A szabadságharc idejéből is idézhetünk példát: Kelmenfi László kitalásra buzdító cikket ír ezzel a címmel: „A magyar *szabadságháború* erkölcsi tekintetben”. A szövegben is ráakadunk a szóra: „alig mutat fel nagyszerű ténnyt a historia, melly az erény és bűn közti harc nevét nagyobb mértékben megérdemelné, mint a *szabadság háború*, melyet most küzdünk” (Közlöny 1849: 119).

szabadságharc. A NyÚSz. az Erdélyi Híradóból (1832.) szöveg nélkül közli a szót. Ezen kívül még egy adatunk van, l. MNy. XLIV, 133 (156). — A MNy. megjelölt cikke Vachot Imrétől idézi a példát (1841.). Ha szemügyre vesszük az Erdélyi Híradó szövegét, akkor az erre a lelőhelyre hivatkozva számon tartott adatot a szó történetéből törölnünk kell: a poroszországi Elbingben élő lengyeleknek 12 000 frankot adományoztak az amerikaiak. „Ezen pénz... szent kincs, melyet a szabadságnak északamerikai barátjai azért tettek össze, hogy a szerencsétlen Lengyeleknek a háládatosság szent adóját lefizessék, melyel nekik az ámerikai *szabadság harcától* fogva, magokat adósoknak lenni hitték” (1832. I, 202). Itt tehát nem összetett szóval, hanem birtokos jelzős szerkezettel van dolgunk. Ilyen szerkezetet később is felbukkan: 1849: „Megtartottuk a hazavédelmi s *szabadság* szent *harczában* elvérzett hősökért az első gyászmisét” (Közlöny 64); 1854/55: „Egyedül Görögthonban vár reád némi öröm s jutalom: menyj oda a *szabadság harcára*” (Újfalvy Sándor emlékiratai 75). A szó előfordulására a harmincas évek végéről közölhetünk adatot: 1837: egyesek szerint a régi republikákban magasabbra emelkedtek a hősi erények, s a „nem rég lefolyt európai *szabadságharc* ezen ellenvetésnek eléggé megfelel” (Hírnök nov. 3.). A negyvenes évek elejéről való idézet: „Északamerikának *szabadságharcza* több száz millióba került” (Társalkodó 1842: 269). A *szabadsági harc* jelzős szerkezetre is idézhetünk 1848-nál korábbi adatot: 1839: „Az amerikai *szabadsági harcban* negerek és indiaiak az angolok mellett harcoltak” (Századunk 287). A szabadságharc idején a szóval gyakran találkozunk: 1849: Pest eleste miatt „tevének át üléseinket hazánk *szabadságharcaiban* kitűnő szerepet vitt Tisza völgye fővárosában, Debreczenben. Innet intéztetik *szabadságharcunk* nem védőleg már többé, hanem támadólag” (Közlöny 18); a világban nem történt olyan esemény, amelyben „közülünk egy némellyik, ki talán inkább akárhol, mint saját keble s karja erejében keresi *szabadságharcunk* üdvét, nagy jámborul remélt” (Közlöny 29); Kelmenfi László a *szabadságháború*-n kívül a *szabadság*-

harc szót is használja: „*Szabadságharcunk* eredetének, czéljának, eszközeinek megfontolása után az egyes ember... bizonyos diadalunkról győződhetik meg” (Közlöny 120); a határon túl élő zsidók is „hirdessék... Európában Magyarhonnak nagy *szabadságharczát*” (Honvéd 763). A szabadságharc szókincsében már a *szabadságharcos* származékra is ráakadunk: „A gaz bérenceket... a maroknyi, de elszánt lengyel *szabadság-harczosok*, dicsőségesen megverték” (Közlöny 434).

védvám. Kossuthnál bukkan fel a szó 1841-ben (144). — E neologizmus keletkezésének időpontját jóval korábbra kell tennünk. Létrejöttének háttérében a nyugati kapitalizmus gazdasági életének mozzanatai húzódnak meg: 1833: „*Véd-vámok* állíttassanak Irland határin az Angliából jövő árukra nézve” (Jel. 100); 1838: a franciaországi cukorgyárak termelése rohamosan emelkedik, s „E gyors kifejlés egyedül a túlságos *védvám*tól jó, s azelőtt megsem jutott senkinek eszébe, egy belföldi versenyt a másik ellen *védvám* által pártolni” (Hírnök. okt. 4.).

zsarnokoskodik. A NyÚSz alapján a SzófSz. is a szó jelentkezése évéül 1858-at jelöli meg (96). — A szót Szokolay István már 1846-ban használja: a céhrendszer fenntartása káros, még a kézművesek közül is „csak egy kis rész él jól, melly a többin szinte *zsarnokoskodik*” (i. m. 177).

zsarnokság. A szóra a NyÚSz. nem közöl adatot. Feltehető, hogy 1848 előtt is használták, mert a szabadságharc idején gyakori (96). — A szó előfordulására a következő példamondatokat idézhetjük 1848 előtről: 1838: a franciák a szellemi életben „nem akarnak *zsarnokságot*, azaz semminemű és módú önzést bármi ürügy alatt” (Századunk 170); 1839: a török uralom idején a városi polgárság „szüntelen surlódásban volt a nemességgel s a hon védelmére rendelt, de fegyelmetlen és féktelen külhadakkal s tábornagyaikkal, kiket azon időben általánosan kény és pénzsomj és *zsarnokság* bélyegez” (Athenaeum I, 404); 1840: „Anglia előre láthatá, hogy egy osztálynak korlátlan jogokat adni nem lehet, a nélkül hogy alattvalóin határtalan *zsarnokságot* üzne” (Budapesti Szemle I, 139); 1841: „vajha az angol *zsarnokságnak* amerikaiabani sorsa, szinte sorsa lenne minden *zsarnokságnak* a világon” (PH. 317); 1845: „Riadót doboltak; a Lepelletier várososztály menydörgött a convent *zsarnoksága*, a rettentés visszatérte ellen” (A fr. forrad. tört. II, 122). Van példánk arra is, hogy a szó összetételek utótagjaként fordul elő: 1840: „A tárgy Robespierre *vérzsarnoksága* korából vétetett” (Vörösmarty: ÖM. VI, 369); 1846: „Egész a vak buzgalomig lelkesedve vív a *czéh-zsarnokság* mellett” (Szokolay i. m. 184).

ZSOLDOS JENŐ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hervadag

A cím egy szó, azonban a cikk alaktani kérdést tárgyal: az *-adag*, *-edeg* képzőkapcsolat és a belőle lett *atag*, *eteg* névszóvégződés viszonyát.

1. „*Meleg és hideg*” című cikkemben (MNy. XXXVI, 303) írom: „A *hid* > *hid* igéből úgy lett a *hideg* vagy *hidek* névszó, ahogy pl. hasonlóan mozzanatos vagy gyakorító *-d* képzős igékből lettek: *rothadag*, *hírvadag*, *szunnyadagos* (vö. NyH. 7 88—9), N. *lebedeg* ~ *lebedeg* 'nyelvecsap stb.' <: *leb* ige (*lebég*) (vö. PAIS: MNy. XXII, 349).”

A „*hervatag*”-ra, amelynek korai jelentéseiként ’pallor: sápadtság’ és ’pallidus: sápadt’ tűnik fel,¹ adatok: BécsiK. 20: „a *hiruadag* me’l te orcadat megföglalta: pallor” | egy 1578-ból való „Prognosticon”-ban: „*Hiruadagh* homallyos színü vala az farka (az üstökös csillagnak)” || ÉrdyK. 420b: „embernek orczyaata *hervadagossaa* teeyzk” | Helt. Bibl. I.: „Mikor a fekély *heruadagos* es vöres szabasu leend a ruhan: si alba vel rufa macula fuerit infecta” (NySz.). SI. szótárhozza: „*Hervadag*, *Hirvadag* R. Marcor, Marcedo, Marcescentia.” (idézi tőle KRESZN. *Her* al.). — A *hervatag* alakot Helmezy Mihálytól közli a NyÚSz. (II, 477): „Ifjúságom mint a’ rózsza-Koszorú, olly *hervatag*”. Megvan aztán KUNOSSNÁL 1834., Tzs. n.—m. 1835. és m.—n. 1838. A népnyelvből a SzegTsz. veszi fel *hervatag* formában (eredeti nyelvjárási elem?).

Az *avatag* először SZD.¹ 11 és SZD.² közlésében található (vö. MÁRT. 1807., 1811.), s Baróti Szabó munkáiból idézi MÁTYÁS FLÓRIÁN (NySz. Kis. 83 és Pótl. L; vö. EtSz. I, 186). Székelyföldről és Csallóközből ismeretes az *avatag*, Székelyföldről az *avatég* és *avatek* (MTsz.). Székelyföldről azonban közölnek *avadag*, *avadég* és *avadék* formákat is ’ócska, elviselt, elnyűtt’ jelentéssel (MTsz.). — A régiségből idézhetünk adatokat az *avad* (sebről; vö. MNy. X, 179) és *el-avad* igékre, az utóbbira MA.-ból, PP.-ból és PPB.-ból „degenerare, deficere, everti” latin és „aus der Art schlagen, abfallen” német megfelelőikkel. Az *avad* (*ovad*) ige különböző — távol eső — nyelvjárásokból adatolható többféle jelentéssel (MTsz.), amelyek az ’avulttá lesz’ értelemről mind levezethetők. Az ige lehet az *av(ik)* igének meg az *ó: av-* névszónak is a *-d* képzős származéka (az EtSz. I, 185 2. *avik* szerint frequentatív *-d* képzővel).

SchlSzej. 91: *lagmadag* olv. *lagymadag*: SIMONYI helyesen veti össze a jegyzet szerint a 467: *rothadag*-gal. Apácai Cserénél *lagymatag* és *lágymatag* jelenik meg ’langyos’ értelemben a borral kapcsolatban (NySz.). Székelyföldön *lágymatag*, *latymatag*, *lagymatég* változatai fordulnak elő (MTsz.). — A *lagymadag*-beli *m* lehetne az *-m* kicsinyítő képző, amely egyebek közt a *vérmés*-ben szerepel. Ez esetben a *-d* denominális igeképző lehetne. Azonban számolhatunk azzal is, hogy a *lág* (*langy*) nomen-verbum volt.² s így az *-m* mozzanatos képzőként járult hozzá. A háromszéki *lagymat* ~ *latymag* ’habarék-lé, poshadt lé, moslék-lé’ (MTsz.) esetleg egy **lagym-* tőből lett, azonban lehetséges, hogy a *loty* ~ *locs* alapszóhoz van köze (vö. *duzma*, *duzmadt*, *duzmog*). — Egyébként a **lagymad-* elem a *lág*-gyal olyanféle alaktani viszonyban lehet, mint aminő a *dermed* és *dér* között tehető fel. MELICH JÁNOS (MNy. XXIII, 10 és EtSz. I, 1326—7) a *dermed* *m*-jét a *vérmés*-beli *-m* kicsinyítővel egyezteteti, a *d*-t meg a *likad* *-d*-jével. Én a *dér*: *dermed*-del kapcsolatban is felvetném a nomen-verbumos lehetőséget. Továbbá arra irányítanám a figyelmet, hogy a *lág* és *dér* szók **lagymad* és *dermed* származékainak egyező alakulása azzal függhet össze, hogy ellentétes értelmű nyelvelemek voltak: az egyik ’puha, lág’, a másik ’kemény, merev (pl. a fagytól)’. Így aztán a finn *tyrmä*: *tyrmeä* ’merev’: *tyrmä* ’dermeszt’ vagy *tyrmisty-* ’megmerevedik, megdermed, megbénul’, valamint az osztják *tärym* ’hart, rauh, záhe; geizig’ szók (vö.: EtSz. I, 1327; SzófSz.) szintén belevonhatók a *dér*: *der-* stb. szócsaládba.

2. Nyilvánvaló, hogy az ismertetett esetekben deverbális, esetleg denominális *-d* képzős igéknek *-g* (*-k*) képzős származékaival van dolgunk.

Egész csomó olyan esetre mutat rá PAP FERENC „Egy érdekes képző” című cikkében (NyK. XXIII, 419—23), majd SIMONYI a TMNy.-ban (525—8), amelyekben az *-atag*, *-eteg* többnyire korábbi vagy népnyelvi *-adag*, *-edeg* végződésnek megfelelője, vagy pedig csak *-ad*, *-ed* végű ige áll szemben az *-atag*, *-eteg* végű névszóval, és nem *-at*, *-et* végű.

¹ A *hervad* igének a „belsőrészt”-szel kapcsolatos ’alélt, bágyadt’ jelentését, amelyet az MTsz. az Órségből idéz, magam is ismerem korai éveimből.

² Vö. lapp N. *lovdázi* ’laza’ (praed.) ~ *lovdázes* (attr.) (NyH. 7 45).

Ezért nem tudom helyeselni, hogy KŐ BENEDEK a *fonnyad* ige családját és származását tárgyaló cikkében (MNy. LIII, 204—7) a *fonnyatag*-ot — a *sivatag*, *ingatag*, *juvatag* stb. szókkal összevetve — *-atag* képzős deverbális névszói származéknak mondja. Amint a TMNy. (526—7) és EtSz. (II, 374) is felfogják, alig lehet másképpen magyarázni: „eredetileg *-ad* igeképző + *-ag* névszóképző”, miként *permeteg* < *permedeg*, *pöfeteg* < **pöfedeg*, *poshatag* <: *possad* ~ *poshad* stb. stb.

Mindebből szerintem az is következik, hogy a történeti szóalaktanba, közelebbből a szóképzéstanba *-ad-ag*, *-ed-eg* képzőkapcsolatot vagy összetett képzőt is fel kell vennünk, nemcsak *-atag*, *-eteg* képzőt.

Ajánlanám ezt figyelmébe elsősorban D. BARTHA KATALINNAK. „A magyar szóképzés története” című jeles munkájába (M. tört. szóalaktan II.: ENyF. 90—1) deverbális képzésű melléknéveket alkotó képzőbokrok között *-(a)tag*, *-(e)teg* van, s alatta szerepelnek *hervatag*, *fonnyatag*, *bágyatag*. — Ezt a megjegyzést teszi a képző keletkezésére nézve: „A képzőbokor elemei a következők: a származékok egy részében mozzanatos, más részében műveltető *-t* + deverbális nomenképző *-g*”.¹

3. A régiségtől kezdve nagy számban voltak olyan *atag*, *eteg* végű névszók, amelyek *-at*, *-et* képzős igéknek *-(a, e)g* képzős származékai. Ezeknek a hatása alatt cserélődtek fel *adag*, *edeg* végződésű alakulatok *atag*, *eteg* végződésűekkel.

Milyen állást foglaljunk el az olyan elemekkel szemben, aminő pl. a *részketeg*: *részket*, *viszketeg*: *viszket*? Tudniillik közülük a *részeg*-gel összefüggő *részket* már a korai régiségben — továbbképezve is! — többnyire *t*-vel, ritkábban *d*-vel jelentkezik, s a *d* végű forma a nyelvjárásokban is kevésbé elterjedtnek látszik (MTsz.); *-g* képzős származékként pedig csak *reszketeg*, *reszketeges*, *reszketegesség* adatolhatók (NySz.). A másik ige csak mint *viszket* fordul elő a régiségben (NySz.),² míg a nyelvjárásokban szanaszét járatos a *viszked* forma (MTsz.); a *-g* képzős alakulat *t*-vel van közölve a régiségből is, a nyelvjárásokból is. — SIMONYI (TMNy. 406) a *-kod*, *-kéd*, *-köd* gyakorító képző szakaszának végére ezt teszi oda: „(Nyílt magánhangzóval *pirkad*. V. ö. Dunántúl *viszked*, *reszked* e. h. *viszket*, *reszket*.)” Itt SIMONYI megfogalmazásából nem derül ki határozottan, hogy a *t* vagy a *d* hangot tartalmazó formákat tekinti-e eredetibbnek; azonban utóbb (526) azt jegyzi meg, hogy a *reszketeg*, *viszketeg* esetében az *-eteg*-nek az első fele az alapszóhoz tartozik, vagyis ebből az következne, hogy az alapszónak a *t* végű formája volna az eredetibb. — HORGER (MNy. XIX, 46) — úgy látszik — tévesen gondolja, hogy egy véleményen van SIMONYIVAL, amikor a *részket* és *viszket* alakokat elvonásnak magyarázza a *reszkedtem* v: *reszkettem*-féle formákból. — Én különben nem tartom valószínűnek a *részket*, *viszket* formáknak a HORGER feltette módon való keletkezését. Inkább arra gondolnék, hogy a *reszket*, *viszket* gyakorítók mellett a mozzanatos *-k* képzős *reszk-*, *viszk-* alapszóknak voltak *részket*, *viszket* műveltetői (vö. *st-k-at*, *ri-ka-t*), s bizonyos nyelvjárásokban ezek szorították félre a *-d* képzős gyakorítókat.

Azt éppen csak jelezzük, hogy az *-adag*, *-edeg* képzőkapcsolatokat is magába olvasztó *-atag*, *-eteg* szóvég gyakoriságánál fogva a nyelvújítók előtt — sok más közt — erősen kellett magát, hogy újabb szavak alkotására alkalmazzák (ezzel most nem kívánunk foglalkozni).

PAIS DEZSŐ

¹ A „vö.”-ben SZINNYEIRE csak kétszer kellene utalni: „NyH. 90, NyK. XLVI, [161—5]”. Az uo. írt „másképp” csupán a *t* és *g*, illetőleg *d* és *g* közötti magánhangzó mivoltára vonatkozik. — Az *-atag*, *-eteg* képzőre nézve vö. még PAIS, Sugatag: MNy. XXXIX, 235—6.

² SchlSjz. 462: *vizketh*, 2268: *viskethes* van.

Vezetéknév vagy családnév?

(Műszó-javaslat)

1. Nyelvészeti irodalmunkban körülbelül a századforduló óta néma küzdelem folyik a két szó között. A latin *cognomen*-nek megfelelő magyar műszó körüli vita még ma sincs lezárva, bár az első világháborút követő negyedszázadban a *családnév* egyre inkább kiszorította régebbi vetélytársát. Úgy látszik, a *vezetéknév*-nek tudományos körökben való egyre határozottabb mellőzése nem nyelvészekről, hanem elsősorban a nevekkel egyéb céllal és szempontokból foglalkozó kutatók részéről indult ki. Megállapítható felülkerekedését főleg népiség- és településtörténeteseinknek köszönheti, akik a német *Familienname* szót következetesen *családnév*-nek fordítják. Nyelvészeink közül MELICH JÁNOS nyilatkozott a kérdéstről, és ő is az újabb név mellett foglalt állást azzal a megokolással, hogy a *családnév*, *családnév* a régi *vezetéknév*-nél kifejezőbb (MNY. XXXIX, 269). Talán nem lesz felesleges a vita lezárása előtt az alábbi szerény vizsgálódás közzlése, már csak azért sem, mert a másik fél, a *vezetéknév* a maga álláspontjának védelmében érveinek előadására védőt eddig még nem kapott.

2. *Vezetéknév* és *családnév* két, egymástól lényegesen különböző kor és szemlélet szava. Vizsgáljuk meg születésük körülményeit, mert ennek feltárása jelentésüket megmagyarázza, tartalmukat megvilágítja. — Köztudomású, hogy nyelvünkben a *vezetéknév* azért előzi meg a keresztnévet, mert jelzőből alakult (így már: GALGÓCZI GÁBOR: Magyar Nyelvtan. Pest, 1848. 196; SZARVAS GÁBOR: NYR. XIV, 418; stb.). A régi neveknek ezt a *dictus*- vagy ragadványnevekhez közel álló voltát a XVI. században még igen jól érezték. *Farkas András* 1538-ban krónikát írt a szkitákról és zsidókról. Ugyanő 1531-ben a vittenbergai egyetemi hallgatók névjegyzékében „*Andreas Lupus Strigonien-sis*” néven szerepel. Ma nem fordítaná le a *Farkas*-t latinra, mert „*családnév*”-nek érezné. A XVI. században azonban még „*vezetéknév*”-nek vették, azaz olyan névnek, amelyet úgy hord neve előtt az ember, mint ahogy a vezetékek vezetnek a vezetékvonalat (vö. *vezeték*(ló) 'kész ló, melyen ember nem ül; tartalékló': MNY. II, 346 is) és a jelző a jelzett szót (vö. *vezeték*szó 'melléknév': NYSZ. II, 274). Tehát 'vezető, elől menő, először említendő' névről van szó. Faludiból idézi a NYSZ.: „A száraz kenyérhez leg alább *vezetékül* hozzá kellett volna tenni a palack bort” (III, 1163), azaz a bor csúsztatónak kellett volna. Van *vezetékény* név változata is (1533., Komjátitól: NYSZ.; a székelységből: MTsz.), márpedig az *-ékeny* „jellegzetes nomen agentis képző” (D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története. 1958. 90). A *vezetékény* szó jelentése e szerint: 'ami vezet, bevezet a nevet; ami a tulajdonképpeni név előtt jár'.¹ — Az „igazi név” mellett játszott másodlagos, kiegészítő szerepére utalnak más régi nevezetei is, mint *talált név* (MA. 1604. *agnomen* al.), *vett név* (PPBl. *agnomen* al.), *mástól adatott név* (uo. *impositivus* al.), amelyek ragadvány-név voltára világítanak rá.

A *vezetéknévek* egyénhez tapadó jellegéből folyt azután, hogy le is lehetett fordítani, mert nem a név volt a fontos, hanem a vele jelölt tulajdonság vagy fogalom. A *vezetéknév* szó tehát, amelyre legrégebbi adatunk az 1516–1519-ből származó Jordánszky-kódexben és a XVI. század elejéről való Krisztina-legendában található (NYSZ.), azt a régi névállapotot tükrözi, amikor még nem volt szigorúan rögzítve az „első név”, és személyes vonatkozása erősen kidomborodott. De nemcsak a név nem volt még

¹ A *vezeték* — adatai elemzéséből kitetszően — szenvedő értelmű volt: 'amit vezetnek'. Így a *vezeték ló* is az a ló volt, amit vezettek. Erről a szó- és lőtörténeti kérdéstről esetleg más alkalommal. — PAIS DEZSŐ.

megcsontcsodva, a helye sem volt szilárd. Annyira lazán állt még a keresztnév előtt; hogy más jelzők közéjük furakodhattak; például Tinócinál: 1552: „*Bornemissza jó Gergöl deák*” (RMKT. III, 121, 166).

A *családnév*-ben ezzel szemben benne van az egy családból származás, tehát a vérségi kapcsolat és az ezzel járó folytonosság fogalma is. Nyilvánvaló, hogy a *családnév* birtokos összetétel csak abban az időben keletkezhetett, amikor a vezetéknevek már megállapodtak, a családok nevei kialakultak, sőt már bizonyos történeti állandósága volt a neveknek. Hogyan nevezhette volna *Molnár Albert* mai szóhasználatával *családnév*-nek nevét, mikor tudton-tudta, hogy dédapját még származása szerint *Székely*, majd később bénasága miatt *Sánta János*-nak hívták, *Molnár* nevét öregapja, illetőleg apja foglalkozásától kapta? Maga a *Szenci* nevet is használta. A protestáns papságnál hosszabb időn át divatban volt a származási helyről való nevezet. *Veresmarti Illés* református püspöknek édes fia volt *Hercegszőlősi Gáspár* szintén református püspök. Turzay Zsuzsanna verbeői nemesasszony 1698-ban Ugocsa vármegye előtt bizonyítja *Barta Péter* nevezetű, prédikátorrá lett örökös jobbágyához való jussát. Valójában már apja elidegenedett jobbágytelkéről, mikor Váriba nősült; a fiú az apja új lakóhelyéről nevezte magát *Vári Péter*-nek. A *családnév*-nek ez az öröklődő (vö. PPB. I.: Agnōmen: *Valakiről-való név*), történeti, állandó, változatlan és közösségi jellege az, ami szembe állítja a *vezeték-név*-vel.

3. A *családnév* első előfordulását 1837-től ismerjük. Az Akadémia pályatételéi között ekkor ugyanis ezt olvashatjuk: „Melyek a' két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlővő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatu helyirási (topographiai) és *család-nevek*, mellyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?”. Egy más, korábbi jutalomtétel a magyar nyelv szavait egészségesen szeretné szaporítani, ezért a 7. pontban így ír: „A' városok, faluk, és *familiák neveket* egybeszedvén, azokból sok szókat lehet kikeresni, és meghatározni” (TudGyűjt. 1818. IX, 103). 1707-ben arról rendelkeznek, hogy „a Thököllyi *familia neve* meg ne halljon” (LtKözl. XXVII, 68). Ez a *familia neve* alkotja az átmenetet a német *Familienname* és a magyar *családnév* között. A *családnév* tehát jóval későbbi névállapotból kiindul szemlélet szülötte, amely a reformkor előtt azért sem keletkezhetett, mert *család* szavunk Vörösmarty felújításának látszik (vö. MNy. XII, 339).

A címül írt két szó azonban nemcsak abban különbözik egymástól, hogy kétféle kor kétféle névállapotát tükrözi, hanem abban is, hogy az első egyidejű (synchronicus), a második történeti (diachronicus) szemlélet eredménye. A két szónak ezt a különbségét MELICH JÁNOS is érezte, és ezért a jelenkori állapotra való tekintettel — a vezetéknev szerepének pótlására — a *családnév* mellé a *családinév* kifejezést is ajánlja. (Legalábbis ezt vélem kiolvasni a két szó háromszori együtt szerepeltetéséből.) — A *családi név*-nek erre a szerepkörre való lefoglalását azonban akadályozza az a körülmény, hogy a magyar köznyelvben ennek a jelzős összetételnek más jelentése is van. Társalgás közben hallottam: „Nálunk a Henrik *családi név*. Az elsőszülött fiút a család hugenotta eredetére emlékeztető hagyományból mindig Henriknek keresztelik.” A második mondatból kitűnőleg a *családi név* abban az értelemben használtatik, amit a német a *Familienvorname* szóval fejez ki. — A *családi név* alkalmas műszó annak a fogalomnak a megjelölésére, amit eddig *családban öröklődő* (vagy *ismétlődő*) *név*, *családban hagyományos keresztnév*, *ugyanazon családban visszatérő név*, *családi kedvenc név*, stb. körülírással fejeznek ki. Az én szóhasználatom szerinti *családi név* volt a Thurzóknál a *Szaniszló* (LtKözl. X, 14), az Eszterházyaknál a *Pál* és a *Miklós*, nálunk a *Pongrác* stb. A híres kuruc Zákány családban 1670—1705 között három *István* szerepel (apa, fiú, unoka), s az azonosnnevűség okozta rejtély kibogozásához olykor csak a véletlen adja meg a kulcsot (vö.

Turul XVI, 68). — Csupán annyit jegyeznek még meg, hogy néha a *családi nev-et* 'rokon-ságnév' jelentésben használják (vö. MNy. XXVI—L. mut. 60).¹

.. Mindezek után a *vezetéknev* műszóvá tételét szrencsésebbnek tartom a követ-kezőknél fogva:

1. A névkeletkezés és névfejlődés folyamata még ma sincs lezárva, legfeljebb annyiban módosult, hogy az új nevek túlnyomó többsége nem kapott (bár ilyen is akad!), hanem felvett. De ezektől sem lehet elvitatni bizonyos személyes vonatkozást, ami — mint láttuk — éppen a vezetéknev sajátossága; gondoljunk a kezdőbetűhöz való ragaszkodásra, a fogalmi (*Weis* > *Fehér*) és hangzásbeli (*Szakrajda* > *Szentidai*) fordításra, a *Százados*, *Gyáros*, *Gépész*, *Mérnök*, *Cukrász*, *Pénztáros* nevekre. Nevezhetjük-e joggal *családnév*-nek, azaz bizonyos múlttal, folytonossággal, állandósággal bíró névnek a tegnapi magyarosítottat, különösen az eddig ismeretlen képzésmód vagy szokatlan helynév ese-teiben, mint *Josinczy*, *Máltai*, *Várvédy*?

2. Egy régebbi névállapot emlékét tartja fenn. Közlebb a magyar név kiala-kulásának bölcsőjéhez és gyermekkorához, tehát a magyar *cognomen*-ekre vonatkoztatva kifejezőbb név. — Az a körülmény, hogy a XVI. század óta a vezetéknevek természete némileg módosult, még nem ok a kiszorítására. Elvégre ki *fontolgatja* ma már, hogy miért nincs lába a *láb*-nak, és miért nem toll a *toll*?

3. Megtartandónak vélem, mert félezeréves terméke és kincse nyelvünknek, sajá-tosan magyar szó, amelynek párja — a fordított névrend miatt — semmilyen más európai nyelvben sem keletkezhetett volna, a rokon nyelveket sem véve ki. És ha mai történeti névszemléletünk alapján hajlandók volnánk olykor-olykor a *családnév* mellett dönteni, hiszen nem kétséges, hogy ennek is megvannak a maga súlyos és meggondolni való érvei, döntően esik a latba a *vezetéknev* javára a mai szóhasználat. Ha ma inkább a *vezetéknev* megtartása felé hajlunk, akkor ezt nem a németből fordított név iránti idegenkedésből tesszük, hanem csupán gyakorlati okból: a köz- és népnyelv ezt használja. Mi szükségünk hát más műszóra? Hiszen olyan kevés ilyen alkalmunk van, amikor a szakszót nem a tudomány művelőinek kell meglelniük vagy megalkotniuk. A *vezetéknev*-et mindig is magyarabbnak vélték (pl. Nyr. III, 307), noha a régi Nyelvőr maga is a *családnév*-et használta.

5. A címül írt kérdésre egy névkutatónk így válaszolt: A *családnév* azért szorítja ki a *vezetéknev*-et, mert jobb, megfelelőbb, a fogalomnak, melyet rajta értünk, több jegyét foglalja magában. Különbön sem élünk egyedül, elszigetelten, és a körülöttünk lakó népeket, valamint az általános európai terminológiát is figyelembe kell venni. A magyar tudományos műnyelv megállapításakor tehát ezekre is tekintettel kell lennünk. Ha elfo-

¹ Az 1954-ben rendszeresített személyi igazolványban az illető „*családi neve*” és „*utóneve*” van feltüntetve. A *családi nev*-nek a belügyminisztériumi gyakorlatban már bizonyos múltja van (l. MNy. XXXVI, 352). Legutóbb SZIKLAY LÁSZLÓ cikkében találtam: „Tehát csak az idegen nem tudja a *családi nev* »helyes« (magyarosított) írását” (Szegedi Ped. Főiskola Évkönyve 1957. I, 136). Azonban irodalmi használata újsütetűnek nem mondható, mert Mikszáth is így kezdi 1885-ben egyik novelláját: „Ikertestvérek voltak, Imre és Gábor (a *családi nevüket* elhallgatom), ...” (Ne nyitogassuk a törté-nelmet!).

Amennyiben szakembereink nem fogadnák el az én szóhasználatomat: *Familiename* = *vezetéknev*, *Familienvorname* = *családi nev*, az előbbi magyarosítására akkor sem tartanám jónak a *családnév* szót. Ebben az esetben a *családi nevet* ajánlanám helyette, a *Familienvorname*-nak meg újabb megfelelőt kellene keresni. A *családi nev* ugyanis egyrészt szerkezetileg magyarosabb (*családi ház*, *családi krónika*, *családi hagyomány*, *családi béke*, *családi vagyon*, *családi becsület*, *családi gyász*, *családi pótlék* stb.), másrészt a közigazgatás hosszabb ideje használja. A *földrajzi nev* és a *női nev* mellé jobban is illik, mint a *családnév*.

gagnók a *vezetéknév*-et, akkor ez csak magyar viszonylatban volna használható, mert német vagy szlovák *vezetéknévekről* nem beszélhetünk. Ezekre új szót kellene alkalmaznunk. Úgy járhatnánk, mint az *artculus* magyarosításával, a *névelő*-vel. Ez hibás szó, mert például a román szövegi határozottá tevő *-ul*-ra már nem alkalmazható, a *névutó* pedig egészen mást jelent. A román *-ul*-t tehát továbbra is csak *artculus*-nak kell mondanunk. A *családnév* elfogadott műszó a külföldi névtudományi irodalomban. Inkább e mellett döntenék tehát, noha tudom, hogy ez előbb-utóbb a *vezetéknév* szó kiveszéséhez vezet.

Erre ezt felelhetjük: A magunk nyelvének jelenségeire illő műszó keresésekor nem lehetünk tekintettel más, közel-távol lakó népek nyelvi sajátosságaira. Ezért megfelelő szónak tartjuk az 1842-ben felbukkanó (MNy. IV, 470, MNyTK. 49. sz. 20) és azóta meggyökeresedett *névelő*-t, s azon sem botránkoznánk meg, ha valaki előttünk német vagy egyéb *vezetéknévekről* beszélne, feltéve, hogy az illető nyelvközösségnek megvan a magyarnak megfelelő egyenértékűje (aequivalense). Azonos fogalmakra a nyelvek részint megegyező, részint különböző szemléletből vagy adottságokból fakadó szókkal rendelkeznek.

MIKESY SÁNDOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Pogocsál. 1. A hazai folyóiratok között a Magyar Nyelvőr foglalkozott legtöbbit a moldvai csángómagyarok nyelvével. A Nyr. abban a szerencsés helyzetben volt, hogy ROKONFÖLDIVEL, irodalmunknak mindenki által becsült eme kedves alakjával, rendes nevén PETRÁS INCZE JÁNOSsal közvetlen kapcsolatot tarthatott, s így népdalszövegeket, szokásleírásokat, szóértelmezéseket és nyelvi magyarázatokat saját kezéből kapott.¹ Kár, hogy mind a PETRÁS szövegei, mind a későbbi kutatóktól közölt szövegek legnagyobb része a „déli-csángó” területek nyelvéről tájékoztat csupán. A kétségtelenül érdekesebb, régibb s így fontosabb „északi-csángók” nyelvéről igen kevés anyagunk van, s így tájékozottságunk nem lehet kielégítő. WICHMANNnak egyébként nagyszerű csángó szótára az „északi-csángók” szókinsét együtt hozza a „hétfalusiak”-éval, s így az északi-csángó nyelv sajátosságai az amúgy is kevés anyagon zavartalanul nem tanulmányozhatók.

Az északi-csángók néhány igen fontos és érdekes szövegét RUBINYI MÓZES tette közzé (Nyr. XXXI, 143—8). „Az ember élete” című anekdotának nyelvi érdekességein, eddig még fel sem tárt, nyelvészetileg kellőleg meg nem vizsgált jellemző értékein túl első tekintetre világirodalmi kapcsolat csillan meg. Az anekdota édes testvére „Az életkorunk” című nagymúltú anekdotának, mely GYÖRGY LAJOS könyvében (Világjáró anekdoták) 55. szám alatt olvasható, és amelynek gyökerei i. u. a III. századig nyúlnak. Régi népies felfogás ugyanis az élet szakait olyan szimbólummal fejezi ki, melynek alapja az emberi életkor jellege és az állatok tulajdonságai között vont hasonlóság. Ezt a jelképes kifejezést már a héber és görög költészet ismerte.

2. Múlt évi (1958.) moldvai utam alkalmával az északi csángók régi falujában, Szabófalván is megfordultam. Hosszasan hallgatva az őslakók beszédjét, az volt az érzésem, mintha a legrégebbi magyar írások csodálatos módon életre kelve, hangosan beszélnének hozzám. Az ősi faluban egy 1914-ben született csángómagyar költővel, L a k a t o s D e m e t e rrel ismerkedtem meg, aki mostanában készült 150 magyar

¹ DOMOKOS PÁL PÉTER—RAJECZKY BENJAMIN, Csángó Népzene I. ismerteti PETRÁS életét, és közli népdalszövegeit.

versét adta át nekem olvasásra. Lakatos Demetert „Csángómagyar-estek” tartására több székely városba meghívták. Ezekre az alkalmakra saját népét jellemző és ismertető verseket írt. Székelyudvarhelyen egy versét mondotta el, mely egyetlen olyan régi magyar ígéről szól, melyet szótáriródmunknak csak egy része ismer, másik része „kiveszett”-nek vagy „kiveszendő”-nek hirdet, harmadik része fel sem vesz. Íme Lakatos vidám verse a költő (írni, olvasni magyarul sohasem tanult!) eredeti írásában:

Szeretnek egy trefat mondny, mig egy kycst kacagny
 Nem szeretnem csangu ostend, szekekbe mar aludny.
 Nem beszilek hazugsagat, eszt mar latam ket szemvel.
 Kantor Ianas a falunkbul. „*Pogocsa* az istenvel”
Pogocsa! Csanguknal trefa! szazad, szazad utan szalad!
 Nuk így kaptuk eszt vinektul. es ez tova mar így marad.

Nyarand el ment a Kantarunk, Moldovara¹ foghian halat
 Hiszem, hogy maguk is tudiak, prezlibe rantat Jo falat:
 Es ha kycsi bor lehet. Kantarunk mar valaky
 Imadia a prezlis halat, mas ebid, nem kel neky.
 De a nogy bai, kerem szipen, az vult: halat nem fogot!
 El karalt egy nyari napat, magaba zorong, dondagat.
 Tuta szighiny hond mi varia! azirt reszketet a maia,
 Felesighinek faluba, mind rosz molom vult a szaia:
 Semiirt a kantarunkat. ivel napval mindig rakta.
 Nem ecer mar eghisz talat, igazand veihez vaktá.
 Nekey kezdet imatkazny. bisztas Istent be csapia,
 Hogy valami huncugsagval, halat vizbul meg foghia:
 El ighirte pomanaba!² esetleg ha ő meg foghia:
 A faluba szighineknek. U meg sutve uký agya
 Most, levesvel meg elikszik, a hálnak a farkabul,
 Egyenek a szighinek is, mar ecer a morkabul.
 De nem hiaba imatkazat, horoghia a viz alat.
 Mig huzat egy pipa fustet, meg fokta a nogy halat.
 Nem mig fert mar a buribe, neky kezdet tancalny.
 Hal izlistul neky kezdet. Kantorunk uresbe nelny:
 Nogyan kevely vult a Ianas. minha arany halat fogot!
 Lelke, baiusza es szive, maia is mar kacagatat:
 Ez mar igazi szerencs! szemit gyonyoru halrul
 Nem vete, mintha tartata, Jo Istent a labatul.
 Simagata hálnak hatat. alig varta haza meny.
 Prezlibe mar rantat halat meg borsalt falatat edny:
 Mind orvond a felesighe! Meg lasa a nogy halat!
 Nem mig repulnek a talak, feihez, vogy padalat.
 Meg is foghia mar csukalny, erdelmes, nem hasztalan.
 Mikar el nyuicsa a kantar, nogy halat az asztalan.
 El bamulva nezi halat.!! szighineknek ighirve!
 Aszt monta: Hogy pomanaba. adia nekik meg sutve!
 Eszt mar monta mikar a vizbe. a draga nogy hala uszat!

¹ A Moldva vize Szabófalván átfolyik, s majd a Szeretbe ömlik.

² *Pomána* 'ajándék; Isten nevében adni valamit'.

Mikar csinált keresztetek. mikar mar imatkoztat:
 Mikar a hal a kezibe! maskhipend mar gondolkazik!
 Milen huesiget ighirt. ere nogyon csudalkazik:
 Bolond vultam! hogy aszt montam!? halat adam pomanaba!
 Eszem nem eset be vízbe, eghisz nap halaszak hiaba!
 Ki kacagna eghisz falu, egy halirt egy nap mar lugny
 Asztis falu lustainak, pomanaba oda adny:
 Nem leszek en az a bolond, eszt a hesiget tegyem.
 Mondia kantar musuiagva. en is tudam hogy meg egyem:
 Felre hata ighiretet. halat tarisniaba tete!
 De hogy vaan egy. nogy iuka, kantarunk eszre nem vete!
 A draga gyonyoru hala, esmit a vízbe be kerult!
 Hiditek el a halaszunk, merghibe, mai meg orult:
 Szinte el aiult az ember, igazand sult bene a mai!
 Mikar farkabul a vízbe, hal mar csinalt neky Tai!
 Es mikar el tunt a vízbe. tarisniaia ures let!
 El gondolt hondis mi varia, igazand mar edet:
 Mongya fel nezve az egre, — „Ky szokhik a ket szemem!
 En eszt, nem montam valubul. *Pogocsaltam*, Istenem”!

El teveszte a Kantarunk, szent konybe dolgak hogy alnak.
 Teremtuvel, az emberek, nem ip nogyan *POGOCSEALNAK*
 Aszt akarta mondny Kantar, nem vult gondia meg edny
 Hanem ugy, hogy el ighirte, Pomanaba at adny:
 Mikar lata, hal meg szokot, partand mind egy szobor alt!
 Akarta be csapia az istent, „Monta hogy, csak *pogocsal*.”

3. A *pogocsa*, *pogocsdl*, *pogocsáltam*, *pogocsáltt*, *pogocsálnak* tehát az a szócsoport, melyet költők használ. Feltesszük, hogy a *pogocsa* és *pagocsa*, *pogocsdl* és *pagocsdl* származékaival együtt azonosak.

A vers további szavai: „Mi így kaptuk ezt vénektől” közül a „vének” volna tisztázandó: mely idő vénjei lehettek, akik éltek e szóval, sőt úgy használták az egész szócsoportot, hogy az szájról szájra adva ma is élő maradt? Szótárirodalmunk segítségével próbáljuk megkeresni a szócsoport korát.

A szócsoport nem szerepel a Magyar Nyelv Mutatójában, a Szegedi, Ormánsági, Szamosháti, Magyar Szófejtő, és Magyar Nyelvújítási Szótárakban. — Legfrissebb feljegyzése WICHMANN csángó szótárában így szerepel: „*pogoşâl* (-i, -iâm, -ni). NySz. Ball. *pakocsdl*, scherzen, Spass treiben; *pogoşşîş* (-gşâk) spasshaft, komisch; *pogoşo*(-ât, -âk, âjâ). NySz. *pakocsa* Scherz, Spass.” — MUNKÁCSI BERNÁT két helyen foglalkozik a kérdéses szóval; először „A moldvai csángók nyelvjárása” című cikkében (Nyr. X, 202): *pogocsa*, *pogocsdl* 'tréfál'; másodszer „Adalékok a magyar szókinsz szláv eredetéhez” című közleményében (Nyr. XIII, 313): „*pakocsdl*:- spottet, höhnt, *pakocsás*: spöttisch, spötter, *pogocsál*: tréfál-*pogotati* raten, erraten, treffen.” — BEKE ÖDÖN nagyobb látószögből vizsgálja a szót, és annak szláv eredetét illetően nem ért egyet MUNKÁCSIVAL: „Újabb adalékok az elvonáshoz” című megállapításaiban (Nyr. LXI, 118) olvashatóan „*pakoes* Nád. vö. a Pakots családnevvel *pakocsa* Pázm. *pakocho* a Corn. K. *pagicsa* Szék.Okl. Ny.Sz. *pogocsa* Moldva M.T.Sz; tréfa, vö. *pakochas* 1943. Okl.Sz. *pakocsdl*, scherzen, spassen, Ny.Sz. *pogocsdl*, tréfál, Moldva M.T.Sz. MUNKÁCSI Nyr. 13.:313 a szerb—horvát *pogotati* raten, erraten, treffen igével egyezteteti, de sem alakra, sem jelentésre nem kifogástalan az egyeztetés.” — ZOLNAI GYULA „A budapesti és német-

újvári glosszák” című cikkében (Nyr. XXXIX, 472) „*Pakacsás*, a. m. jocosus. A schlagli szójegyzékben *pakocsás* alakkal és ugyanezen, mely némileg módosult jelentéssel háromszor is előfordul. (Vö. *pakocsa*, *pakocsál* NySz.)” szöveggel emlékezik meg a szócsopotról. — B. J. „Három kis könyvecske a magyar irodalom köréből” című cikkében (Nyr. L, 18) kifogásolja a szerkesztő a „...mert nem *pakocsából* avagy sibságból műveltem” mondatát, és mindjárt magyarázza is a szót: „A *pakocsa* tréfát jelent, de a *sibság* nem egyjelentésű vele.” — Névtelen író cikkében az alábbi szöveg olvasható (Nyr. LVIII, 156): „*Pakots* író és képviselő neve valószínűleg azonos a *pakocsa*, jocus, lusus, scherz, spass szóval, mely Nádasdi Tamás egyik levelében *pakocs* alakban fordul elő.” — KALMÁR ELEKNEK „A beszercei szójegyzék” című cikkében (NyK. XXIII, 234) „1254. *pagacha* : *pakacha*” szöveg olvasható. Eszerint az 1410 táján készült nevezetes szójegyzékben már írva áll a vizsgált szó. — A NySz. szerint: „*Pakocs*, *pakocsa* (*pagicsa* Szék.Okl. I. 297.) [jocus, lusus, spass] Ne lelesek ty bennetek parazna hahotalas, ne szemeremtelen rut *pakocho* (Corn C. 277) Ez ev tarsa latvan ez sorornak egygyogyoseget, *pakochaban* monda neky: Ez az velagy azzony allat Sz Palnal azt írja, hogy ötet Luter csufsagban és *paochaban* nevezte eretneknek. (Pázm: Luth. V. 158.) (Szólások) Hol Kd az török nyelvről ír én nekem, bizony nem vettem volt *pakocsra*. (Nád: Lev. 70.) Fogdosnak meg benne tizenkét embert. A tizenkét ember nem veszi *pagicsára*. (Szék.Okl. I. 297.) *Pakocsál* (*pakchalok* Horv. C. 247.) (rideo, ludo, joco; scherzen, spassen) Chazar hallyad tanacomat, en megallom bozwsagodat, way megh ewwel *pakochaltal* es wele kent nem wallattal (Érs. C. 508.b.) Minden gonosz avagy ektelen igeek, iol lehet hogy legyenek vigadok vagy *pakchalok*, zerzetesnek zayatul el zagattaseek eorek atok zerent (Horv. C. 247.) Hol kd. az török nyelvről ír nekem hogy csak *pakocsalt* volna, bizony én nem vettem *pakocsra* (Nád. Lev. 70.) Gritty látván... hogy az erdélyiek nem *pakocsalmanak* (Mon. Irók. III. 37.)” — A CzF. így ír: „*Pakocsa*, törzsök, melyből *pakocsál*, *pakocsás*, származékok eredtek. Jelent gúnynevetést. Nem igen ismert szó. *Pakocsál* (*pakocsa-al*) áth-an *pakocsált*. Kinevet, kigúnyol-valakit, vagy valamit. Ironice tréfál *pakocsál*, csúfalkodva beszél. (Pázmány P.) „Vaj még evvel *pakocsáltál* És vele ként nem vallottál. Katalin verses legendája. *Pakocsás* (*pakocsa-as*) mm. tt. *pakocsas-t*, *v.-at.*, *-ok*. gúnyoló, pajkos, csúfoló. *Pakocsás*an (*pakocsa-ás-an*) ih. gúnyoló, csúfoló, *pakocsás*an kinevetni a bűnöst.” — BALLAGI szerint: „*Pakocsál* a) cs. a. m. gúnyol, kinevet v-kit. b) k. a. m. tréfálkozik, csúfólddik, ironice tréfál, *pakocsál*, csúfalkodva beszél. (Pázm.)-ás, mn. gúnyoros, csúfondáros. Im. *Pakocsás*an, ih.” — BALASSA szerint: „*pakocs* (ot., -a), *pakocsa* (-át) = tréfa, bohóság. *Pakocsál* (-t) = tréfál, bohóskodik, gúnyol vkit. Kihalt szó.” — OklSz.: „*Pakocsás* (jocosus, scherzhaft, spasshaft). 1493: Gregorium *Pakochas* (Körmend Acta III) 3 Ötvös 71. (Vö. *pakocs*, *pakocsa* NySz.)”

4. A bemutatott tizennyole forrásból hat nem ismeri a szócsoportot; hat szerint jelentése 'tréfál; scherzen; joco'; kettő „kihalt”, illetőleg „nem igen ismert szó”-nak mondja; kettő szerint 'gúnyol' értelemben használják; egy kettős jelentésben: 'tréfál, gúnyolódik' szerepelteti; egy pedig nem adja jelentését.

Könnyű látni, hogy a szakirodalom statisztikája nem nyújt a szócsoport jelentését illetően megnyugtató, egyértelmű, félreérthetetlenül tiszta képet. Ezért talán nem járunk helytelen úton, ha további forrásokat keresünk fel, s majd azokat ismerete után próbáljuk a pusztá adatsort kronológiai sorrendbe állítani.

A szakirodalomban is említett SzékOkl.-i *pagicsa* adat az Országos Széchényi Könyvtár egyik kéziratában (Fol. Hung. 64: „Kászon székely széknek Csik széktől kiváltképen Lázár Bálint által lett hajdani elválásának leírása. Vide Cathalogum Mss. JOSEPHI CAROLI EDER pag. 17. No 56.”) értelmezésével együtt így olvasható: „A' tizenkét ember nem vészik *pagitsára*+, haza izennek a föld népinek ilyen szóval. . (+*Pagitsára annyit téssen, mint tréfára, boldonságra.*)” A másolatokból ismert, sokszor idézett.

oklevél kezdő szavai szerint Kászon-szék elválása Zsigmond császár moldvai útja alkalmával, 1390 táján történt. Így a tanulmányozott szó legelső előfordulása a XIV. század végére tehető, *pagúisia* formában. Az ÉDER-féle másolatban találkozunk a szó legelső értelmezésével is (ÉDER a XVIII. század végén és a XIX. század elején fejt ki működését, l. SZINNYEI, Mlr.): *pagúsiára* = tréfára, bolondságra. — A SchlSzej.-ben szócsoportunk így szerepel: 678: „jocus: *pakcha*”; 679: „iocosus: *pakchas*”; 2019: „icolator: kurvas *pacochas*”; 2070: „iocus: *pacocha*”; 2071: „iocosus: *pacochas*”. — De találkozunk latin szövegben is e magyar szóval az 1443—1470 között készült *Sermones Dominicales* II. kötetének 288. lapján: „Queritur hic breviter, utrum omne mendacium sit peccatum?... Primum est mendacium locutionis, et hoc est triplex: unum est jocosum (*pakchas*) quod est in hominibus solatium...”. — HORVÁTH JÁNOS „A magyar irodalmi műveltség kezdetei” című kötetének 95. lapján hangsúlyozza, hogy „a Schlägliben a sok hangszernév (kürt, gajd, síp, süvöltő, dob, hegedű, lant) mellett a mulattatók foglalkozásnevei fordulnak elő tömegesebben: kürtös, sípos, dobos, a palpominus megfelelőjeként közölt »igrech«, s a »pakocsás«-nak, tehát játékosnak, bohóskodónak értelmezett jocator.” Később a Budapesti Glosszákról beszélve a *pakocsás* szót, mint „mendacium jocosum” magyarját említi (uo. 97). — KARDOS TIBOR „A magyar vígjáték kezdetei” című közleményében (Kodály-Eml. 133—67) szintén megemlékezik a Schlägli Szójegyzék idézett fontos adatáról: „... a jocator magyar fogalma így van meg jelölve: kurvas *pacochas*, amelyben a *pakocsa* tréfát jelent”. — A XV. század végén, 1493-ban családi névként szerepel a szó: „Gregorium *Pakochas*” formában (OkiSz.). — A már bemutatott CornK., HorvK., ÉrsK., Nádasdy, Pázmány levelezése stb. mind tartalmazzák a tanulmányozott szócsoportot. — A Székely Oklevéltár BARABÁS SAMUTÓL kiadott utolsó kötetének 326., 328. és 334. lapjain *Pagocza*, *Pagocha* formában Torda megye helyneveként találkozunk a Báthory Zsigmond által kiadott egyik oklevélben. Ugyanennek a falunak nevével az Endes Család Levéltára című könyv 23. és 46. lapjain is találkozunk *Pagocsa* formában. De ismeri a falut DVORZSÁK JÁNOS „Magyarország helységnévtára” című könyve is *Pagocsa* néven. Az 1913. évi erdélyi római katolikus püspökségi Schematizmus *Mezőpagocsa*-t *Mezősámsond* filiájának említi.

Mindezek alapján a *pogocsa* vagy *pagacsa* vagy *pagocsa* 'tréfa'; *pogocsál*, *pagacsál* vagy *pagocsál* 'tréfál'; *pogocsás*, *pagacsás*, *pagocsás* vagy *pakocsás* 'tréfás, bohóskodó, játékos' a *jocator*-nak és származékainak megfelelő értelmű magyar szó. Lakatos Demeter szavaival élve: „*Pogocsa* csángóknál tréfa.” A csángó költő *pogocsál* igéjének eszmei tartalmát scenikusan, egyetlen élő személlyel és több képzelt szereplővel, élő díszlettel félreérthetetlenül tisztázza: 'tréfát úz, tréfál', melynek töve nyilvánvalóan a *pogocsa* 'tréfa', és aki efféle képes, csinál is ilyet, az *pogocsás* 'tréfás'.

A szónak Moldvában élő előfordulása alapján arra gondolhatnánk, vajon nem beszélhetünk-e román kölcsönszóról? A magyar *tréfa* román megfelelőiben: *glumă*, *batjocoria* nem ismerjük fel *pogocsál* szavunkat. A szabófalvi csángómagyaroknak ezek szerint nem volt kölcsönszóra szükségük. Megvolt és használták, használják mai napig is a megvizsgált szócsoportot.

Hisszük, hogy a gondos körültekintéssel, kellő bőséggel feltárt anyagban a fontos, élő magyar szó hiteles környezetben csillant meg, magyar volta, tiszteletre méltó kora — a vének ideje — és ma is gyakorlatban való léte tisztázódott.

A szövegben szereplő nyolcvannólc adat alapján megkíséreltük az időbeli fejlődési rend felállítását. Próbálkozásunk nem vezetett sikerre. A szócsoportban szereplő magánhangzók — az egyetlen egyszer szereplő *i*-t nem tekintve — *o*, *a*, *á*, a népnyelvben nyelvjárások szerint változtathatják helyüket, és így egymás változatának tekintendők. A szócsoport belsejében szereplő *k* és *g* mássalhangzók is felcserélődhetnek a nyelvjárásoknak megfelelően. Épp ezért nem lehet a nyitás irányba helyes eligazítónk az időben.

A moldvai Szabófalván élő *pogocsál* szót a Schlägli Szójegyzékig végig követtük. Az egymástól nagy időbeli távolságban: 1390 körül jelentkező és 1958-ban még élő magyar szó azonban vizsgálatunk bemutatott eredménye szerint nem maradt magánosságban. A nagy időközben viszonylag elég gyakran jelentkező adatok kitöltötték mind az időbeli, mind a térbeli űrt. Elmondhatjuk, hogy a nagyon régen feljegyzéssel nyilvántartásba vett *pogocsa* magyar szó a moldvai északi csángómagyarok nyelvi használatában a Moldvában töltött nagy idő hiteles magyar tanúja. A szó élve él még akkor is, ha szótárak nem vesznek róla tudomást.¹

DOMOKOS PÁL PÉTER

Kukk. „A finnugor szókezdő velaris *k*-nak a magyarban legnagyobb részt *h* a megelőlege, de előfordul, hogy a *k*-ból lett *h*-val kezdődő nyelvelemek mellett kimutathatók az eredeti *k*-val cjtett nyelvelemek is” — írja PAIS DEZSŐ „Haj—huj—kaját” című közleményében (Zenetudományi Tanulmányok VI, 147).

Ha valódi tájszavainkat alapos körültekintéssel megvizsgáljuk, közülük több finnugor eredetűnek bizonyulna. A finnugor szókezdő *k* szórványos megmaradását a mélyhangzók előtt is többnyire ilyen tájszavak tanúsítják: *kajla*, *kaját*, *komp* ~ *kump*, *kupa*, *kum* stb.

A finnugor etimológiák nagy számát s a szórványosan megmaradt *ky* kezdetű szavak igen kis csoportját egy kevésbé ismert, de kétségkívül élő és létező tájszavunkkal: a *kukk*, *kukkos* 'magas' jelentésű szóval talán megszoríthatnám.

Az Ethnographia I, 410 lapján K O O S F E R E N C „Életem és emlékeim” című művét ismerteti VERESS ENDRE. Itt olvasható a következő mondat: „A labdázásnak két neme volt; a bűdibe állás és a *kukkütés*, melyek mindegyike fürge ügyességet kívánt és fejlesztett ki az ifjúságnál.” A *kukk* szó ismerősen csengett számomra, székely társaságban forgolódva gyakran megütötte fülemet, közülük nem egynek gyermekkori játéka volt a fenti *kukkütés*. Ennek lényege: a labdát egy mérlegszerű készülék egyik karján levő mélyedésbe helyezik, majd a mérleg másik karjára bottal nagyot suhintanak. A labda ennek következtében meredeken magasra száll. A játék győztese az, akinek a labdája „*kukkabra* repül”. A *kukk* szó pontosabban körülhatárolt jelentése tehát 'meredeken, egyenesen magas'.

A szó különben több szótárban is szerepel. Lényeges előfordulásait itt idézem: MTsz. (2. *kuk*): „*kukra*: föl, egyenesen föl, magasra; *kukra* hajítani, dobni, emelni, ugrani; *kukabra*: egyenesen föl, magasabbra; *kukra-ugrás*: rugalmas; *kukkaz*: sárgolyót dob föl vessző végéről.” Előfordulási helyeik: Szatmár, Zilah, Szilágy, Kalotaszeg, Udvarhely, Bánfihunyad. SzamSz.: „*kukk* ~ mn. 'magas'. Ugy odaváкта, hogy még *kukra* ugrott; Mijen *kukkő* vóut a sárkány; *kukkos* ~ mn. 'magas'. Ém mék te nállad is *kukkosabbra* hajítottam.”² BALLAGI, A Magyar Nyelv Teljes Szótára: „*kukk* 4-ik jelentés; *kukkra* ütni a laptát: a m. magasra ütni.” Végül talán még ide vonható CZUCZOR—FOGARASI, A Magyar Nyelv Szótárának egy adata, bár a szerző más jelentésben idézi: „A labdát *kukra* ütni a kifutó játékban.”

A régiségben és a földrajzi nevek közt a szót vagy származékait ezideig nem sikerült megtalálnom. Sárospatak környékén él egy *kukacs* 'agyagban levő rögöcske' (Nyr. XVII, 527) jelentésű szó, ez földrajzi nevekben kiemelkedő térszinformát, a környezethez képest kiemelkedő, magas pontot, magaslatot jelentene, mely a szó jelentésével, jelentés-

¹ A szó etimológiájára vonatkozóan l. ÚRHEGYI EMILIA, Pakocsa: MNy. LIV, 197—200. — A SZERK.

² Az „Úgy megverlek, hogy *kukkot* ugrasz!” kifejezést magam is jól ismerem Erdélyből. Dési születésű édesanyám és nagynéném gyakran „biztatgattak” vele gyermekkoromban. — B. L.

fejlődésével pontosan egyezne. Ide sorolhatom talán egy Vas megyei barátom szóbeli adatát, aki Sótóny község határában ismer egy *Kuk-hegy* nevű szőlőhegyet. A nyugati előfordulás óvatosságra intő, a szó még alapos vizsgálatot kíván.

A magyar jelentésfejlődést követi a szó valószínű finn megfelelője. A *kukkula* 'csúcs, hegytető, magaslat' jelentésben ismeretes a finnben. A *kukku, kukuta* szót 'tetéz' értelemben használják (SZINNYEI, „Finn—Magyar Szótár”). A „panna *kukkurallensa*” szókapcsolat 'halmoz, tetéz, felrak' jelentésben szerepel (GERTLIN, *Lexicon Fennico—Latinum*). A hangalaki és jelentésbeli hasonlóság oly nagy, hogy a finn szavak töveit a magyar *kukk* megfelelőinek tarthatjuk. A 'magas' alapjelentésből lett a 'magaslat'; a tetézés fent, a magasban végrehajtott művelet. A jelentésfejlődés erőltetés nélkül elképzelhető.

Az észti *kukutus* 'födő', a *kukutan* 'ráborít' jelentésű (Estonisch-Deutsches Wörterbuch). A jelentés a finn 'tetéz' szóból a következőképp is magyarázható: a házakat cserepekkel borítják, fedik, tetézik, vagyis felrakják a tetőt, mely minden épületnek legmagasabb, „kukkon” levő eleme. — A liv *kukal* a finn *kukkula* megfelelője (KERTTUNEN, *Livisches Wörterbuch*).

A finnégiektől keletre haladva további adatok támogatják az egyeztetés valószínűségét. Az erzák nyelvében a *koklac* 'hegygerinc, hegycsúcs, taraj' alakban, a mariknál *kükšö, kükšü* a magyarral egyezően 'magas' jelentésben található (Erzjanszko—Russzkij Szlovár; PAASONEN, Ost-Tscheremissisches Wörterbuch). Az 'emelkedés, magaslat, halom, domb' a mariban *kükšaka* formában él; e nyelvben nehézséget okozhat a palatalis magánhangzó (Marijszko—Russzkij Szlovár).

A permi és obi-ugor nyelvekben további megfeleléseket nem sikerült találnom. A chanti *kokko* 'hosszú' és a lapp *kukke, kukkes* 'longus' jelentésű szavak hangalakilag támogatnák a feltevést, de jelentéstani egyeztetésük nehézségekbe ütközik (vö.: MUSZ.; Vir. 1945: 401).

Az adatok önmagukban is bizonyító erejűek, de néhány megjegyzéstől kísérve még valószínűbbek lehetnek. A szó előfordulásai alapján egybehangzóan alapnyelvi **kukk*-féle alakra következtethetünk. A szóvégi *geminata -kk* valamennyi finnugor nyelvben *-k* (vagy *-kk*) fejlődést mutat; vö. *lyuk, lők, vékony* stb. (NyH. 7 34), s a *kukk* előfordulásai ezt a tételt megerősítik. — A magyar szó kezdő *k*-ját nem nyelvjárási variáns továbbélésének tulajdonítom, minthogy *h*-s változatról nincs tudomásom. Véleményem szerint a szóvégi affektív *-kk* hasonító hatása őrizhette meg a szó élén szereplő *k*-t.

Egyeztetési kísérletemnek erős hangtani és jelentéstani bizonyítékai vannak, viszont az a tény, hogy nyelvtörténeti adatokat, obi-ugor és permi megfelelőket nem tudok felmutatni, gyengíti feltevésemet. — Amennyiben a *kukk* finnugor eredetű, magyar nyelvbéli folytatója a nyelvemlékes korban a nyelv írott és beszélt gyakorlatából kiszorult főként a keleti nyelvjárás területekre, és tájszóvá süllyedt a kétségkívül választékosabbnak ható *magas* mellett.

IFJ. DOMOKOS PÁL PÉTER

Még egyszer a *svádá*-ról. A Magyar Nyelv tavalyelőtti évfolyamában *sváda* szavunkról írott cikkemet (LIII, 423) a múlt évben két közlemény követte GÁLDI LÁSZLÓ, illetőleg TERESTYÉNI FERENC tollából (LIV, 349, ill. LIV, 471). Ezek értékes új adatokkal gazdagították, és széles távlatokat nyitó szempontokkal egészítették ki a szónak tőlem vázolt történetét. Bár talán túlzásnak tetszhetik az olvasó előtt, hogy ismét előhozakodom a *svádá*-val, úgy érzem, mégsem lesz haszontalan, ha a szónak egy frissnek látszó jelentésmódosulására felhívom a figyelmet.

Egyik egyetemi gyakorlati csoportomban szóba került a *sváda* szó meg a *jó svádája van, jó svádájú* kifejezés. Ez utóbbiak jelentésének taglalásakor meglepődve tapasztaltam,

hogy a gyakorlaton részt vevő 20—22 éves hallgatók egybehangzóan nem 'ügyes, könnyed beszédkészséggel rendelkező' értelemben ismerik e kifejezéseket, hanem 'jó alakú, jól öltözött, határozott fellépésű' jelentésben tartják őket számon, és csak férfira értik, nőre soha. A szótározott, cikkemben is tárgyalt első jelentés nem ismerését látva megkértem hallgatóimat, kérdézősködjének társaik körében, melyik jelentésről tudnak azok egyáltalán, és melyikről többen. Az eredmény a következő lett: a megkérdezettek a *jó svádája van, jó svádájú* kifejezést általában ismerték, de többenre szintén nem az elsőnek, hanem a másodiknak említett 'jó fellépésű' jelentésben. Ennek az értelemnek a közbeszédben való meglétét több nyelvész kartársam is megerősítette, de az irodalom nyelvéből ők sem tudtak rá adatokat, mint ahogy én sem tudok eddig. Egy kétségtelenül élő, de az irodalmi nyelvbe még be nem jutott, alacsonyabb nyelvi szinten született, friss jelentésváltozásról van tehát szó.

Az újabb 'jó alakú, jól öltözött, határozott fellépésű (férfi)' értelem az 'ügyes, könnyed beszédkészséggel rendelkező' jelentésből nyilvánvalóan a következőképpen fejlődött ki: A *jó svádájú* ember képzetéhez — azt hiszem — többé-kevésbé mindannyiunk számára hozzátartozik a megnyerő külső, a jól öltözöttség, a határozott fellépés is. Ez abból következik, hogy a *jó sváda* még mindig elsősorban bizonyos pályákon működő egyéneknek (ügyvédeknek, diplomatáknak stb.) és az ügyes, talpraesett beszédkészség tekintetében hozzájuk hasonló embereknek a képessége. Az említett pályákon nem közömbös, hogy valaki csak a beszédével hat-e, vagy *jó svádá*-ján kívül k ü l s ő m e g j e l e n é s é v e l is a maga véleménye felé tudja-e hajlítani hallgatóit. Ennek a körülménynek a szónoklással, mások meggyőzésével hivatásból foglalkozó személyek mindig is tudatában voltak, érthető hát, hogy törekedtek a külső megjelenés megfelelő (célirányos) kialakítására. Mivel a sváda és az ennek birtokában levő ember kedvező, megnyerő külseje az esetek nagy többségében egyszere túnt (és tűnik) fel a hallgatók előtt, a kettő között érintkezési képzettársulás fejlődött ki, s ennek alapján névátvitel következett be: a korábban csak belső, szellemi tulajdonságot jelölő kifejezések manapság már — elsősorban a fiatalabb nemzedékek tudatában — külső, testi tulajdonságra is (sőt főképpen arra) vonatkoznak. Nem látunk a jövőbe, de elképzelhető, hogy az első jelentés idővel teljesen felodásbe is fog merülni.

Hogy a *jó svádája van, jó svádájú* kitétel csak férfira vonatkozhat — mind első, mind újabb, második jelentésben —, abból következik, hogy az említett, szónoklásbeli ügyességet, jártasságot kívánó pályákon régebben csak férfiak működtek, és ma is nagyrészt férfiak dolgoznak. Az említett kifejezések ezért kötődnek a férfiakhoz, nővel kapcsolatban ezért nem fordul elő egyetlen régebbi adatban sem, meg a mai élő beszédben sem a *sváda*. Helyesnek tartanám, ha az Értelmező Szótár utalna erre a körülményre, esetleg felvenné az itt jelzett újabb jelentésárnyalatot is.

FÁBIÁN PÁL

Furír szavunk történetéhez. I. A szókinés minden kutatója előtt ismeretes jelenség az, hogy szavaink írásba foglalását csaknem mindig lappangási időszak előzi meg. Ezalatt a szó a nyelv irodalom (írásosság) előtti vagy alatti rétegeiben bolyonganak, míg a nyelvi szükség vagy öntudat papírra nem veti őket. Az úgynevezett 'első' adatokat néha több évszázados (esetleg évezredes) szóbeli használat előzi meg. A lappangás oka szavanként más és más; ezt felderíteni csak alapos etimológiai vizsgálattal lehet.

Szótörténeti kutatásokat hosszú ideig főként a szótári adatok alapján végeztek. A szótárba foglalás ideje kétségtelenül igen fontos meghatározó tényező: ekkor nyernek polgárjogot a szók, és válnak a szókinés hivatalosan elismert, anyakönyvezett tagjaivá. Azonban a szótározás a maga természeténél fogva általában nem tart szorosan lépést a szókinés változásával, csupán rövidebb-hosszabb lélegzetvételnymi idő után követi nyomon azt.

Újabbban — szláv jövevényszavaink kutatásának tanulságaival foglalkozva — HADROVICS LÁSZLÓ hívta fel a figyelmet arra, hogy a szótörténeti kutatásoknak — a szótárak anyagán túl — a források tanulmányozására kell irányulniuk, mert ezek az egyes szókat nagyobb szövegösszefüggésükben és művelődéstörténeti háttérükkel együtt mutatják be, nem úgy, mint az elszigetelt szótári adatok (Szláv jövevényszavaink kérdésehez: I. OK. X, 133—68). Különösen érdekesek a tőle levont módszertani jellegű eredmények: így — többek között — igen fontosnak tartja jövevényszavaink kronológiájának megállapításában a hazai latin források szerepét. Ezek ugyanis gyakran jóval korábban rögzítik a felbukkanó idegen elemeket, mint a magyar nyelvűek (i. h. 166). MOLLAY KÁROLY ezt a szempontot a következőkkel egészíti ki: „amit ő [HADROVICS] a hazai latin forrásokról mond, az teljes mértékben áll az egyéb hazai (szláv, német, oszmán-török, rumén) nyelvű forrásokra is” (Jövevényszó-kutatásunk 1945-től 1957-ig: MNy. LIV, 150).

Úgy vélem, az említettekén kívül feltétlenül figyelembe veendő a tárgy- és fogalomkör is. Jövevényszavaink jelentős része szakszóként került hozzánk; így a tárgykör megsabta művelődéstörténeti tanulságokkal is számolnunk kell. A hazai latin nyelvű források adatai — nézetem szerint — főként korai jövevényelemeink szempontjából fontosak, az újabb keletűekre nézve viszont a számításba vehető élő nyelvek forrásanyaga játszik jelentős szerepet. A bennük — gyakran szak- vagy műszóként felbukkanó — új, idegen elem mögött rendszerint egy-egy tárgykör, művelődési áramlat terjedését kutathatjuk. — HANS SCHULZ Deutsches Fremdwörterbuchja II. részéhez írott bevezetésében OTTO BASLER érdekesen nyilatkozik az idegen elemek írásba foglalását megelőző időről. Szerinte az egyes — néha elszórtan jelentkező — adatok mögött mindig széleskörű, adat nélküli használattal kell számolnunk. A terjedés útjai is igen változatosak: „Bald beginnt eine Belegreihe schlagartig mit der Überfülle der Zeugnisse, bald setzt sich ein Fremdwort nur langsam durch, oder es erfährt aus äusserem Anlass plötzliche stärkste Aufnahme bei den Zeitgenossen. Sprachlicher Kampf auch hier! . . . Immer aber stehen hinter dem Einzelwort wie dem sich wandelnden Wortschatz der Zeiten Kulturströme und geistige Bewegungen.” (Dt. Fremdw. II. Vorwort.) — Azt hiszem, az egyes szók mögött nem csupán kulturális és szellemi mozgalmakat kell keresnünk, hanem gazdasági, technikai, politikai, társadalmi vagy egyéb tényezők hatását is.

Az egyes szók vagy tárgykörök felbukkanása, áramlása is rendkívül tanulságos módon kísérhető nyomon GÁLDI LÁSZLÓ nagy szótártörténeti munkájában.¹ GÁLDI a felújulás korának szótárirodalmát tanulmányozva a következőket mondja: „Számos esetben alkalmunk volt azonban helyesbíteni az ún. »első« adatokat, bár kétségtelen, hogy e téren csakis egyes szavak monografikus tanulmányozásától várhatunk teljesen megbízható eredményt. Ezúttal teljes adatfelsorolásra a kiválasztott szavakkal kapcsolatban sem törekedhettünk; fontos újításunk azonban az Akadémiai Nagyszótár gyűjtésének hasznosítása legalább az adatok jelenlegi hozzáférhetőségének mértékében.” (I. m. Bevezetés XV. 1.)

2. Az idegen elem irodalom alatti rétegekben való lappangását, szakszóként történő írásba foglalását, kései szótározását — úgy gondolom — tanulságosan példázza a következőkben tárgyalandó *furír* szavunk.

Szavunkat GÁLDI GYARMATHI Vocabulariumának anyagában tárgyalja: „»Furir, Ge. Furier, Ga. fourrier.« — Az EtSz. idevágó cikke (II, 569—70) a Voc.-ról nem tesz említést, szerinte az első adat a XIX. század első feléből: »Fourrier, der: gazdatiszt, furír; kvártély csináló«. MÁRT., MALOVECZKY, KUNOSS (Gyal.) szerint is *furír*; a MTsz. a népnyelvből a *furér* változatot közli. Első adatunk 1759-ből származik: »A minémű kvártély

¹ Ismertetését lásd SZÉPE GYÖRGY tollából: Gáldi László, A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban: Nytr. LXXXII, 386—90.

valakinek a' kvártély Mestertől, avagy *Furértől* rendeltetik» (Fáber: Hadi emb. 11.) 1790-ben Gvadányi a *furír* alakváltozatot használta (Tör. háb. 169); Verseginé szintén *furir* (Kolomp. I, 14), de akad *furér* is (Ung. Sprach. 328).» (I. m. 336.) — Előzetesen már utal rá VERSEGI nominalját tárgyálva (i. m. 216).

3. Az eddig ismert legkorábbi irodalmi adat tehát 1759-ből való.¹ Régebbi gyűjtésem alapján ezt több korábbi, XVII. századból való adalékkal egészíthetem ki: 1632: „Fekete Bertának, *Furiernek* hagyom a Princzertől maradott fölső ruhát” (Végrendelet a győri káptalan levéltárából; közölve: TörtT. 1899: 530).

Ezt az elszigetelt adatot néhány évvel későbből több is követi; egy forrásból, két a XVII. század derekáról való hadi szabályzatból; kiadta SZÉCHY KÁROLY „Gróf Zrínyi Miklós” című munkája második kötetének végén (Bp., 1898. 249—89, ismertetésüket lásd tőlem: Pais-Eml. 306—10).² SZÉCHY kiadása — ahogy ez az eredetivel való egybevetésből megállapítható — egyszerűsített, átírt. Idézeteimet természetesen az eredeti kézirat alapján közlöm: „Mindenik Zafzlo allyaban vagon egy *Furier*, annak tište hasomlo az Felvabeléhez, és annýval töb, hogy az Seregh rendelés előtt járnak, és magoknal hordozva az paranczolatokat, oda vífzik, ahova megh vagon Parancsolva, az hadakat” (I. Extractus 9b; SZÉCHY-nél II, 258) | „Más Előjáró, ugy mint *Furieris* vagon, á ki az Szalas ofztockal elő jár, és az Taborban, az fő quartelyok ki osztása után, és megh tartva az *Furirek* közé osztot helyeket, kevaltképpen ha Varosban, faluban adatik quartély, czedulakat az hazakra ragafztanak, es mindenik *Furier* az maga Hadnagyat, Zafzlo tartojat, a' Nemeseket Szalásra igazittya” (ugyanitt 9b; SZÉCHY-nél 259) | „Az Feő Quartely Mester aß több Szalas ofztockkal, Iftrasa Mesterrel és *Furireckel* [SZÉCHY-nél: *Furiereckkel*] együt elküldetetik” (II. Extractatus 18b; SZÉCHY-nél 271) | „Az *fúrier* [SZÉCHY-nél: *furier*] felől. Az vífzi a Zafzlot az qaurtelyba. Ha megh indulnak, egy Calauzot kér maganak aß Capitanytul, aval jár, es a' minemő fogyatkozások vagon az gyalogoknak megh jelenti az Capitanyoknak. — Azok elő mennek az Quartelj Mestereckel együt, es az Szalásokat megh mutattyak az Tiszt viselőknek es masképpen is udvarolnak az Capitant.” (II. Extr. 32; SZÉCHY-nél 286.) — A tisztséget SZÉCHY 'futár, elől-járó'-ként értelmezi; mivel ő a két kéziratban Zrínyi munkáit látja, arra is utal, hogy Zrínyi a *furír* szó helyett egyébként az *elől-járó*-t használja.

Azonban, bár SZÉCHY a szabályzatok irodalmi méltatásakor a Tábori Kis Tractával való egybevetésében (i. m. I, 206—44), valamint a kéziratokhoz fűzött jegyzeteiben hivatkozik a *futár* és *elől-járó* elnevezésekre — mint Zrínyitől alkotott és alkalmazott rangfokozatokra —, meg kell jegyezmem, hogy a Tábori Kis Tractában egyik sem szerepel, még körülírva sem.

Következő adatsorozatunk mintegy fél évszázaddal későbbi: a kuruc korból való. Szavunkat ebből a korszakból latin szövegek környezetben: *Fouurerius*, *Fourierius*, *Fouurerus*, *Fouririus*, *Furier*, *Furierius*, *Furirius* alakokban, tehát részben latinosított szóvéggel BARTAL, Gloss. is közli. Mivel szavunk összes forrását nem ismerem, nem vonhatom le teljes határozottsággal a kínálkozó tanulságot, hogy a szakszói jelleg — a viszonylagosan alacsony rangfokozat — kizárná korábbi latin forrásokban való (esetleges) felbukkanását. — A *furír* szót ebből a korszakból már DÉSINÉ ÉLTES EMÍLIA is ismeri (A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben. Bp., 1935.) Adatai 1706—1707-ből, Bercesényi Regulamentumából valók (i. m. 56). GÁLDI (i. h.) DÉSINÉ közléseire ezúttal nem hivatkozik.

¹ GÁLDI a NySz. adatait figyelmen kívül hagyja: „fullér, furér: furier KirBesz. 146. Rendeltetik melléje két furér; egyik alatta levő furéri közzül azon udvari rendeknek ossza az szállást. TörtT² I. 159”.

² Azóta, 1956 nyarán sikerült megkapnom a zágrábi egyetemi könyvtár vezetőségének szívessege révén az ott őrzött eredeti kéziratról készített két mikrofilmet.

Saját adataim szintén korábbi gyűjtésemből, Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyvéből valók, az 1706—1708 közötti időből. (Közli THALY KÁLMÁN. Bp., 1901.; nyelvi értékeiről és jövevényszóanyagáról: Az *-éroz*, *-íroz* képző történetéhez: MNy. LI, 218—19.) Sajnos, helyesírás szempontjából ez a kiadvány sem tekinthető kifogástalannak: következetlen, részben átírt; ez azonban jelenlegi vizsgálatunk szempontjából nem zavaró mozzanat. Az adatok: *furír*: 1706: „Passíroltatott Méltóságos Uram regimentjébül való *furír* harmad magával Selmece felé” (397); „Dobai György főhadnagy *furírja*” (406); 1708: „magam regimentjébül pedig *furírt* és tizenkét katonát” (231); „báró Rosonbak *furírja* Hons Gerg”, „Rantspergel Haupman Belmán *furírja*” (966) | *furier*: 1706: „Devent regimentibül lévő *furieri*” (439); 1708: „az lajb-gvardiabeli *furier*” (700); „egy *furier* egy káplárral” (966) | *furér*: 1709: „Csajági uram *furérja*” (404); „*furérok*kal, quartélymesterekkel menjen Malom-Sokhoz” (414); „Petróczy uram ő Nagysága *furérja*, Kusel János” (425); 1708: „Kirchperg névő német kapitánt mellette lévő *furérral* együtt” (704); „küldvén előre *furérjait*” (782); „mind pedig más *furéri*” (903); 1709: „az regimentbeli *furérok*” (852) | *fulér*: 1706: „Róth János regimentjebéli *fulér*” (399).

A *furír* jelentései az EtSz. szerint a következők: 1. 'scriba militaris, hadi írnok'; 2. 'élelmezési altiszt, szálláscsináló altiszt, szállásmester'; MÁRT.—HECK. a 'gazdatiszt, kvártélycsináló', 'hadi írnok' sorrendet közli. BARTALNÁL: 1. 'előkövet, hírmondó, gyors hírnök'; 2. 'hadi írnok, számoló' (hadi írnoki segéd, számoló segéd). — Hozzáfüzi, hogy az Ónodi Rendszabás *Hadi Író Dedák*-nak nevezi ezt a tisztséget. A MTsz. *fullér* címszó alatt 1. 'szálláscsináló és élelmező altiszt' és 2. 'előfutó, előhírnök, postás' jelentéseket közöl (vö. még: LUMTZER—MELICH, DOLW.: a *fullér*, *furér*, *furier* szócikkben; SiebSWb: *Furier*, *Furir* címszó alatt).

A fentebb idézett XVII—XVIII. századi adatok — a szövegkörnyezet alapján — szavunk katonai jellegére utalnak; a „civil” használat a szótári adatokból (gazdatiszt, postás stb.) tükröződik. Figyelmet érdemel azonban az 1632-i, végrendeletből való adat. Lehetséges, hogy az itt említett „Fekete Berta *Furier*” nem katona, hanem gazdatiszt volt. — A két használat egymáshoz való viszonya szempontjából is érdekes ADELUNG magyarázata: „*Furier*: 1. An Höfen, ein Bedienter, der die Befehle des Hofmarschalles ausrichtet, für die Versorgung der ankommenden Gäste sorget, und wo kein Futter-Marschall vorhanden ist, auch das Futter für den Marstall anzuschaffen hat. Er wird zum Unterschiede von dem folgendem auf *Hoffurier* genannt. Besorget er nur die Herberge und Verpflegung eines Hofes auf Reisen so wird er *Kammer* oder *Reisefurier* genannt. 2. ein Unteroffizier” stb. (DtWb.) A jelentésfejlődés feltehető iránya tehát: 'katonai rangjelölés → udvari gazdasági tisztviselő → futár, postás, küldönc’.

Szavunk eredetéről az EtSz. KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹ (ugyanígy a 16. kiadásban is) nyomán közli, hogy mai alakjában a németbe a XVI. század folyamán került át 'Quartiermacher' jelentésben — a franciából: a XVII. századi német adatok is franciás írást tükröznek; szavunk katonai jelentésben a harmincéves háború szókészletének tartozéka (egyéb összefüggéseire lásd alább). — Hozzánk a németből került át. A győri káptalan levéltárából idézett adat a német nyelvterület közelségét mutatja, a két katonai szabályzat-kivonat pedig közvetlenül tükrözi a forrásul szolgáló német nyelvű munkák (V. Károly korában készült traktátus; Swendy Lázár műve) hatását. Ugyanez mondható el a kuruc kori adatokról is: a tisztség viselői gyakran maguk is németek vagy német nevűek. — Nem szükséges tehát annak további bizonyítása, hogy szavunk német és nem francia jövevényszónak tekinthető. Elsősorban a szó átkerülésének körülményei veendőek figyelembe s nem a szó alakja, mert mint ismeretes, a XVII—XVIII. század folyamán a német nyelvben olyan erős volt a francia hatás, hogy a jövevényszók, sőt

gyakran a német szók írásában is a francia helyesírást követték.¹ (Vö. ehhez: FR. KLUGE, Dt. Sprachgeschichte 327—8; vö., Von Luther bis Lessing 198 kk; továbbá: A. BACH, Geschichte der deutschen Sprache⁵ 224—43.) Érdekes ebből a szempontból ADELUNG megjegyzése a *Furier* szócikkhez: „Es ist eben so unnöthig, in diesem Worte das Französische *ou* auszudrücken, als noch ein unnützes *-er* anzuhängen: *Furier(er)* (Wb)”.²

Adataink a következő írás- és alakváltozatokban fordulnak elő: *furír*: írva: *furier* (XVII—XVIII. sz.), *furrier* (XVII. sz.), *furir* (XVII. sz.); *furír* (XVIII. sz. szótári adatok); — *furér*: írva: *furér* (XVIII. sz.), szótári adatok is: NySz.; — *fulér*: írva: *fulér* (XVIII. sz.); — *fullér*: írva: *fullér* (NySz., DOLw., EtSz.).

A változatokat a feltehető etimologikus sorrendben állítottam össze; eszerint tehát az $r > l$ disszimilációra már a XVIII. századtól van adat; az $l > ll$ gemináció későbbi lehet. A NySz. *fullér*, *furér* szócikke csak az utóbbi alakra közöl példát; az EtSz. viszont a *fullér*, *furír*, *futra*² címszók alatt egyaránt tárgyalja.

Adataim — természetszerűleg — nem változtatták meg a *furír* szó eddig is elfogadott, helyes magyarázatát. Korábbi felbukkanásuk azonban tanulságos lehet szótörténeti szempontból is: magántermészetű feljegyzésekben, katonai szakmunkában már a XVII. században használatos; aligha lehet kétséges tehát, hogy a harmincéves háború hadászati kifejezései között jutott át hozzánk, — katonai jelentésében. Azonban az nem valószínű, hogy korábbi adatok még nem merülhetnek fel, esetleg már a vallás-háborúk XVI. századi szakaszából. Az is feltehető, hogy a XVII. század dereka és a kuruc kor közötti időben is terjed, különben nem bukkannhatna fel egyszerre olyan nagy számban a következő háborús időszakban.

4. Nem tekintettem feladatomnak a *furír* szó európai vonatkozásainak, egész szócsaládjának ismertetését. Végső fokon összefüggnek egymással a középlatin *foderare* 'Futter aufreiben': *fodrárius* > francia *fourrier* 'das für Futter (und Quartier) zu sorgen hat' > középfránmet *forir*, *furrier* ~ *furrieren* > korai újfelnémet *furier(er)*. Ennek a szócsaládnak tagjai még a francia *fourrage* > német *Furage*, *Fouragi*, *Futteragi*, *furagieren* stb. (vö. ehhez: ADELUNG, Wb.; GRIMM, Wb.; LEXER, Taschen Wb.²⁸; SCHMELLER, Bayt Wb.²; KLUGE—GÖTZE, Et Wb.¹⁶; SCHULZ—BASLER, Dt Fremd Wb.; stb.). Közülük néhány átjutott a magyarba is: így: *futrás*, *futrázsi* (NySz.: XVIII. sz. eleje); *futra* (EtSz.: GYARM., Voc. alapján); *futrazsérosz* (EtSz.: GYARM., Voc. alapján). A *futrázsi futrazsérosz* (-érosz), *futrazséroszás* alakok Eszterházy Antal táborigényéből is idézhetők: *futrázsi*: 1708. (226); *futrazséroszotassa*: 1707. (497); *futrazséroszásra*: 1707. (508); *futrazséroszokat*: 1708. (226) (vö. HORVÁTH MÁRIA: Az -érosz, -érosz képző történetéhez: MNy. LI, 219).

Ugyancsak a *furír* közvetlen köréhez tartozik a BARTALTÓL latin szövegkörnyezetben szótározott *Furirsic(zus)* a kuruc korból. Előfordul Eszterházy Antal táborigényének végén, Eszterházy Dániel feljegyzésében: 1708: „egy furier egy káplárral és három *furiersicz* huszonkilencz muskatérossal együtt”; „Baron Rosonbak *furirsiczei*”; „Mathias Jur, Nicolaus Verlain névű *furirsicznek* markotányostársa volt” (i. m. 966).² Szavunk a német *Furierschütz*, nyelvjárás *Furirsitz* valószínűleg alkalmi kölcsönzése. Jelentése

¹ Vö. DÉSINÉ nézetét: „[A XVIII. század harmadik negyedének végével] kezdődik a francia kultúra hatása. Kiindul Bécsből. Bizonyítja: 1. hogy a francia szavak nagy része német nyelvi alaktan vagy összetételben kerül hozzánk; 2. hogy a legtöbb magyarban található francia szó a németben is megvan. Német jövevényszavaknak mégse tekintetők, mivel csak német hatása, de mint francia szavakat vette át a magyar nyelv.” (I. m. 5; a *furír*-ról: i. m. 56). Felfogását cáfolja BÁRCZI (A magyar nyelv francia jövevényszavai: MNyK. I/12, 33—4; A magyar szókincs eredete² 113—4). Az átadó nyelv kérdés-köréhez: Lavéroz: MNy. LII, 82.

² DÉSINÉ is közli *furierschicz* alaktan 1707-ből, Péricsényi Regulamentumából, a *furír* származékai között; természetesen francia szóként.

ADELUNGnál: „bey dem Deutschen Kriegeswesen, gemeine Soldaten welche dem Furier bey der Verwaltung seines Dienstes im Felde Hülfe leisten” (Wb.). A SiebSWb. is ismeri 'Offiziersdiener' jelentésben, 1745-ből Nagyszébenből idézi: „2 *Furir-Schützen*”.

HORVÁTH MÁRIA

Milimári. A főváros köznyelvében még hébe-hóba ma is hallható, általában lefitymáló érzelmi tartalommal telítve, a tejesasszonyoknak ez a régi pesti elnevezése. Tudomásom szerint a szóval nyelvi szempontból csak a LUMTZER—MELICH-féle jövevény-szó-tanulmány (DOLw. 182: *milimáré*) foglalkozott. A szót ők is budapestinek minősítik, és egy feltett, de ki nem mutatott bajor *mili-mádl* 'Milehmädel' alakból származtatják. Ez a magyarázat több okból is helyesbítésre szorul. Ugyanis mind a magyar, mind a német hangtörténetben eléggé valószínűtlennek látszik egyrészt a *mádl* > *máré*, illetőleg *mári* fejlődés, másrészt nem derül fény arra sem, miért nem jelentkezik a *mili*-ben a bajor nyelvjárásokban általános *l* előtti labialisatio (pl. *Feld* > *fölt/fēd*' stb., *Mil(i)ch* > *müli/müti* stb.).

Szavunk második eleme nyilván nem a *mádl*-ra, hanem a *Meierin*-re megy vissza, melynek jelentése SCHMELLER (BayWb. I, 1552. hasáb) szerint: „die erste unter den weiblichen Dienstboten einer größeren Wirthschaft”. Bajor nyelvjárásai megfelelői *mögrin* ~ *mārin*, de gyakrabban a bajorban szokásos szóvégi nasalisatióval: *mögrī* ~ *māri*, aszerint, hogy a bajor nyelvjárásokban az *o*- és közép-felnémet *ai* ~ *ei* diftongus *qv*-vá vagy *ā*-vá fejlődött (pl. *breit* > *pröpt* ~ *prāt* stb.; I. E. KRANZMAYER, Historische Lautgeographie des gesamt-bairischen Dialektraumes. Wien—Graz—Köln, 1956. § 20 és A. PFALZ, Alter und Herkunft des hellen *a* für mhd. *ei* in der Wiener Mundart: Ak. d. Wiss. in Wien. Phil.-hist. Klasse, Anz. LXXXI, 41 kk.).

Ami pedig az összetétel első részét illeti, azt nem valamely, a magyarban bekövetkezett *ü* > *i* fejlődéssel, hanem nyelvföldrajzi alapon kell magyaráznunk. Budapest környékének német nyelvjárásai szinte kivétel nélkül bajor, pontosabban dunai bajor (más, kevésbé sikerült műszóval: közép-bajor) jellegűek, és sajátos jegyeik közé tartozik az illabialis magánhangzók labializálása *l* előtt. Azok a frank és bajorfrank szigetek (Dunabogdány, Nagymaros, Kismaros, Zebegény, Berkenye, Szendehely, Katalinpuszta, Csolnok, Vértesacsca), melyeket ez a labialisatio nem jellemez, túlságosan jelentéktelenek és távolesők ahhoz, hogy hatással lehettek volna Budapestre. Annál fontosabbnak látszik a *milimári* esetében az a bajor hatástól nem mentes, de lényegében *s v á b* (alemann) nyelvjárás, melyet a fővárostól délre, a Duna pesti oldalán Taksonyban és Dunaharaszti „alvégén” ma is beszélnek (vö. J. WEIDLEIN, Unerforschte deutsche Mundarten in Ungarn: Deutsche Forschungen in Ungarn VIII, 1 kk.; Uő., Die deutschen Mundarten Rumpfungarns, a K. BELL szerkesztette Das Deutschtum im Ausland (Drezda, é. n.) gyűjteményes kötet 292. lapján). A sváb elem itt minden valószínűség szerint még a Buda felszabadítását követő első telepés hullám maradványa, amely mint szubsztrátum Soroksáron, sőt a pesti németiség nyelvében is kimutatható. — Talán ez a tény lebegett SCHMIDT HENRIK szeme előtt, amikor a fővárosban hallható *keveréknyelvjáráso*król ejtett szót (I. H. SCHMIDT, Die deutschen Mundarten Rumpfungarns: BLEYER JAKAB (szerk.), Das Deutschtum in Rumpfungarn. Bp., 1928. 21). Ő ezt az állítást Óbudára és a Krisztinavárosra is kiterjeszti. Azt azonban helyesbítenünk kell: Buda német nyelve teljességében bajor. — E sváb alapréteg sajátos vonásai közé tartozik — a bajorral szemben —, hogy az illabialis magánhangzókat *l* előtt sem labializálja: *Milch* > *mili*(χ) Taksonyban, Dunaharasztiin, Soroksáron és *Pesten*, de *müli* a teljesebben bajor Budán; másrészt, hogy a szóvégi *n*-et többnyire egészen feladja: *Wein* > *wēi* Taksonyban és Dunaharasztiin, *mein* > *mai* Soroksáron és *Pesten*.

Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a magyar, pontosabban a pesti magyar köznyelvi *milimári* egy régi pesti (és nem budapesti) német *milimäri* 'Milchmeierin' alak folytatása, amely nem a bajorból, hanem az itteni sváb-bajor keveréknyelv-járásból származik. Ezzel teljes összhangban állnak a gazdaságtörténeti adatok: a magyar főváros tejjelátása még a két világháború közötti időszakban is nem kis mértékben a józsefvárosi és soroksári tejtermelőkre támaszkodott.

HUTTERER MIKLÓS

Krampácsol, krampács. A vasúti pályamunkások *krampácsolás*-nak nevezik a kavics vagy zúzott kő ütemes aláverését a talpfák alá. Veres Péter, aki maga is évekig volt pályamunkás, így írja le ezt a „legigazabb vasúti munkát”: „Ez úgy látszik kívülről, hogy igen egyszerű munka, az ember mindig ugyanazt csinálja: aláveri a talpfáknak a kavicsot, hogy jó kemény alapon álljon minden talpfa. Igen ám, de az ilyen munkát ütemre kell csinálni éspedig úgy, hogy — hisz hallottátok már — a négy *krampács* úgy szóljon egymás után, hogy kutya-farka, kutya-farka... Nemcsak hetek, hanem hónapok kellettek hozzá, amíg jól megtanultunk *krampácsolni*, úgy hogy az ütemet is vinni tudjuk és ne az öregek vezessenek bennünket, amellet meg olyan rendszeresen járjon a *krampácsunk* a talpfa alá, hogy ne maradjon üresen utánunk az alja.” (Pályamunkások. [Budapest], 1951. 53—4.) — A *krampácsolás* a *krampács*-tól, az aláverő csákánytól kapta a nevét. A *krampács* nehezebb, mint a közönséges csákány, új korában úgy hét-nyolc kiló. Egyik végén tömőbunkó van, a másik vége hegyes.

A *krampácsol*, *krampács* szavak nemcsak Debrecen környékén, hanem az ország más vidékein is használatosak. A *krampácsol* igére vö.: BÁLINT, SzegSz. I, 840; Idegen szavak kéziszótára Szerk. BAKOS FERENC. 1968. 397. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagában egy példát találunk a *krampács*-ra, 1889-ből: „Mikor aztán Marczy lobbanó dühében a *krampácsca* le akarta dönteni a németet: kiadták az útját” (Almanach az 1889. évre. Szerk. Mikszáth Kálmán. Bp., 1889. 179). 1898-ban 'kubikoscsákány' jelentésben találkozunk a *krampács* szóval (Ágai Adolf: Viola Vera. Magyar Könyvtár 24. sz. 17; vö. Nyr. LIII, 95). 1912-ben a Révai Nagy Lexikona (IV, 737) műszaki leírást adott a vasúti munkásoktól használt *krampács*-ról. 1913-ban mint petrozsényi bányaműszót jegyezték fel a *krampács*-ot 'egyik végén tompa, másik végén hegyes csákány' jelentésben (MNY. IX, 140).

A *krampács* a szlovák *krampáč* (HVOZDZIK) átvétele. A szó szlovák bányászok, földmunkások nyomán terjedhetett el a magyarban. A szlovák *krampáč* megfelelője megtalálható a csehben: *krompáč* 'kapafajta' (KOTT, Příspěvky); a Tátra vidéki lengyel nyelvjárásban: *krompac* 'csákány; kapafajta' (Język Polski XXXVI, 26); a szlovénban: *kràmp* 'kapafajta', *krampica* 'kapafajta', *krampič* 'kis kapa; hágóvas' (PLETERŠNIK). A szláv szavak minden bizonnyal a német *Krampe* 'hegyes kapa, csákány' szóból származnak (BERNEKER, SIETWb. I, 606—7; MACHEK, EtSl. 236).

KISS LAJOS

Cérna. *Cérna*-n mindig két fonál összesodrásából létrejött varrófonalat értettek, amint ezt a német *Zwirn* szó etimológiája is tanúsíthatja, amennyiben az a *zwei* szóval függ össze. Hazánkban — úgy látszik — a középkor végén, illetőleg az újkor elején honosodhatott meg a cérna. Ekkor ugyanis foglalkozásnév jellegű családnévként felbukkan nálunk a *Cérná*s név. Az első adatnak: 1413: „Demetrium *Cheuernas*” (OkISz.) ide tartozása esetleg még kétséges, de hogy az 1487, 1495: *Chernas* (OkISz.) családnév *cérná*s-nak olvasandó, arra nézve már semmi kétségünk sem lehet. Talán nem is cérnagyártók voltak ezek a XV. századi cernások, hanem vándorló, esetleg házaló cernaárusok.

Arra nézve, hogy a *cérna* a németektől származott el hozzánk, s hogy a magyar *cérna* szó valamiképp a német *Zwirn* szóval függ össze, senkinek sincs kétsége. Az csupán a kérdés, hogy közvetlenül németektől vettük-e át, vagy pedig szláv közvetítéssel ismerkedtünk-e meg vele. Az EtSz. szerint szavunk „közelebbi forrását nehéz meghatározni”, viszont a SzófSz. szerint a *cérna* szó valószínűleg északi szláv közvetítéssel került nyelvünkbe, míg legújabbán KNEIÉZSA amellett foglalt állást, hogy szavunkat közvetlenül a németből vettük volna át (vö. SzJjsz. I, 807).

KNEIÉZSA szerint a *cérna* egy középfelnémet *zwirne* szóalak átvételéből származott, amennyiben a középfelnémet szóalak *szóvégi e*-je redukált velaris hangnak volna tekintendő, amelyet a magyarság szabályosan *a*-val helyettesített volna. Ezt tanúsítanak *irha* és *kályha* szavaink is. Az *irha* szó esetében KNEIÉZSA mindenesetre megfedkedett arról, hogy *e* szónak *szóvégi a*-ját HORGER nyomán a magyarból magyarázta (vö. SzJjsz. I, 655 és MOOR: MNy. LIII, 154). A *kályha* 'Ofenkachel' *szóvégi a*-ja pedig egyebek között már csak azért sem származhatik a németből, mert a *szóvégi magánhangzó* a német *r* és *l* után tűnt el a legkorábban, úgyhogy amikor a mai *n*, a *Kachel* szó alakja *kachele* lehetett, akkor a szó jelentése még nem 'Ofenkachel' volt, hanem 'irdenes Gefass, Nachtopf' (vö. R. MERINGER, Wörter u. Sachen III, 185), sőt cseréphályha még nem is létezett. Másutt majd alkalman lesz behatóbban is kifejezni, hogy ez a fűtőberendezés nálunk keleti szlovák fazekasok révén terjedt el. Ezek szerint *e* két szavunk végződésének feltett analógiája semmiképp sem támogathatja KNEIÉZSÁNAK *cérna* szavunk *szóvégi a*-jának eredetére vonatkozó felfogását. De német nyelvészeti szempontból is túlságosan ingatag alapra építette fel KNEIÉZSA magyarazatát. A német *Zwirn* szó tudniillik erős ragozású masculinum, amelyre nézve tehát valami *e* végződésű nőnemű (?) mellékalakot feltenni nem lehet. KNEIÉZSA ugyan LEXER „Mhd. Handwörterbuch”-ja (1872—1878.) nyomán hivatkozik egy állítólagos középfelnémet *zwirne* szóalakra, amelyről azonban már az EtSz. *cérna* cikke is szükségesnek látta megemlíteni, hogy „egyszer feljegyzett” szóalak, amely tehát elírás vagy félreértés eredményeként is létrejöhetett, mert hisz szöges ellentétben áll a nagyszámú ránk maradt régi szóalakkal. A LEXER-féle „Mhd. Taschenwörterbuch” 1885. évi 3. kiadásában, amely szerzője szavai szerint is a „Mhd. Handwörterbuch” kiegészített és javított alakjának is tekintendő, a *zwirne* szóalak mindenesetre már nem szerepel. Ilyen szóalak valószínűleg sohasem is létezett...

Ha tehát *cérna* szavunk nem származhatik a németből, akkor nyelvünkben nyilván csak szláv, illetőleg pontosabban szlovák származású lehet, mert hisz délszláv nyelvekben nincs meg ez a szó. E lehetőséget KNEIÉZSA a következő megjegyzéssel utasította el (nála szavunk nem a „késes”, hanem a határozottan „nem szláv eredetű szavak” jegyzékében szerepel): „...a szlovák *cv-erna* a német *z-wi-ern* helyén a szlovákból egyszerűen meg sem érthető, mert a szlovákban *i > e* változás nincs, azért minden valószínűség mellett szól, hogy a szlovák szó a magyarból származik, bár a szókezdő *cv*-ebben az esetben komoly problémát jelent”. Abban kétségtelenül teljesen igaza van KNEIÉZSÁNAK, hogy a német *zwirn* szóalakkból a szlovák *cverna* szóalak semmiképp sem származhatott volna. De mi kényszerít minket arra — kell kérdeznünk —, hogy a felnémet *zwirn* szóalakkból, és nem a középnémet *zwërn*-ből származtassuk a szlovák *cverna* szóalakot, amikor közismertnek mondható, hogy az egykori Felső-Magyarország németisége középnémet nyelvjárást beszélt? Azt pedig az EtSz. *cérna* cikke is megemlíti, hogy a felnémet szóalak *zwirn*, a középnémet pedig *zwërn* (az alnémet: *twërn*). Annak pedig nyilván semmiféle nyelvi, tárgyi vagy történeti akadálya nincs, hogy a szlovák *cverna* szóalakot ne a középnémet *zwërn* szóalakkból, a magyar *cérna* szóalakot pedig ne a szlovák *cverna* szóalakkból származtassuk...

Mindenesetre érdekes, hogy a középkor végén és az újkor elején bizonyos nyugat-európai ipari technikai újításokat nem Nyugat-Magyarországon az osztrákoktól vettünk

át, hanem ezek az egykori Felső-Magyarország középnémet telepesei révén honosodtak meg hazánkban, de mi magyarok több esetben szlovákok közvetítésével ismerkedtünk meg ezekkel. Ezt tapasztalhattuk a bőrmivesség (*irha*), fazekasság (*kályha*) és a cérnagyártás esetében is. Esetleg azzal magyarázható ez, hogy a középkor vége felé felvidéki szlovák mesteremberek mind nagyobb számban magyar városokban megtelepedve keresték boldogulásukat, sőt talán szlovák vándorárusok is járták a magyar vidéket.

De az általunk kifejtett nyelvi tények azt is tanúsítják, hogy hazánkban az egykori Felső-Magyarország kulturális szempontból a középkor végén és az újkor elején erősen aktívnak nevezhető területe volt.

MOÓR ELEMÉR

Egy régi jogi műszó új mellékértelméről. Ismeretes, hogy a jogrendszer különböző jogágazatokra, jogágakra (pl. büntető-, polgári jog) tagozódik. Ezeknek egy része a hagyományos elnevezést viseli. Egyes új jogágak keletkezésével új elnevezések szülehetnek (pl. *termelőszövetkezeti jog*), de megmaradhat a korábbi, nem önálló jogágot kifejező elnevezés is, most már azonban mint az önállósult, az új jogág megjelölése (pl. *családjog*). Előfordul, hogy egy jogági elnevezést csak időlegesen használunk. A *gazdasági jog* műszó például a felszabadulás után pár évig forgalomban volt, majd a szerepét tisztázó vita után mint jogági megjelölés használaton kívül került (l. VILÁGHY MIKLÓS, A gazdasági jog problémája. Bp., 1951.). Nem szerepel ma jogágként állami egyetemeink oktatásában az egyházjog, csak a hittudományi főiskolákban. Jogi terminusainak, kifejezéseinek használata ezért mai jogi nyelvünkben erősen korlátozott.

Megesik, nem is ritkán, hogy előbb jelenik meg az új elnevezés, mint a létesíteni kívánt jogág megszületése. Az új jogágot azután a javasolt műkifejezéssel jelölik meg. Előfordulhat azonban az is, hogy az új elnevezés már megvan, de az új jogág megteremtése nem következett be, minden maradt a régiben. Ez történt az úgynevezett *törvénykezési jog* kifejezés esetében. Ez annyiban sem érdektelen jelenség, amennyiben egy régi kifejezés az utóbbi években sajátos, az előzőtől eltérő értelmet kapott, amelyet meg sem ért az, aki bizonyos hazai jogtudományi vitákban részt nem vett. vagy e viták eredményéről nem tájékozódott.

A *törvénykezési jog* évtizedes, sőt évszázados állandó jelentése az eljárási joggal (perjoggal), a törvénykezés pedig a bírósági jogalkalmazással (perrel) volt egyenlő. FOGARASI JÁNOS — KÖVY SÁNDOR után írt — „Magyarhoni törvénytudomány elemei” című (Pest, 1839.) művének III. könyve a következő feliratot viseli: „A’ törvénykezésekről, v. a’ jog védésc- és keresésének törvényes módjairól.” Kövy eredeti munkájában (*Elementa Jurisprudentiae Hungaricae*. S. Patakini, 1823., a III. könyv címe: „De Actionibus in genere, seu de Mediis legitimis Jus suum defendendi et persequendi”).

A *büntető törvénykezés* tehát a büntető eljárást, pert, a *polgári törvénykezés* a polgári eljárást, pert jelölte meg.

Az 1868. évi LIV. tc. címe „*polgári törvénykezési rendtartás*” volt, azaz polgári eljárási rendtartás. A *törvénykezési jog* egy sereg író könyvének címében ilyen értelemben szerepel (pl.: ÓKRÖS BÁLINT, Magyar polgári törvénykezési rendtartás. 1870.; NAGY FERENC, A polgári törvénykezés rendje Magyarországon I. 1889.; TÓTH KÁROLY, Polgári törvénykezési jog I—II. 2. kiadás, 1923.). A büntető eljárásjogászok (pl. ANGYAL PÁL, FINKEY FERENC, AUER GYÖRGY, IRK ALBERT) sokszor a *büntető eljárási jog*, *bűnvádi perrendtartás*, *büntető perjog* kifejezést és variánsait használták, de HELLER ERİK tankönyvének neve: „A magyar *büntetőtörvénykezési jog* tankönyve” (I. 1947.).

Ilyen értelemben kétségtelen, hogy a jogi nyelvben külön beszéltek *polgári törvénykezési jogról*, és külön *büntető törvénykezési jogról*. Senki sem gondolt arra,

hogy a *törvénykezési jog* szóval a büntető vagy a polgári eljárásjogot megfossza jogági önállóságától, és az egy közös jogág összefoglaló neve legyen.

A *törvénykezési jog* ez alapjelentésén kívül — talán egy fordítási szóhasználat folytán — néhány éve a mai magyar jogászok előtt a jogágak viszonylatában alkalmi jelentést, meghatározott értelemárnyalatot kapott. Ha manapság nálunk valaki a *törvénykezési jog* mellett vagy ellen emel szót, a jogi irodalomban és az egyetemi oktatás ügyeiben jól tájékozott jogász arra a sok hullámot vető vitára gondol, amely a magyar jogászok között néhány éve lezajlott, és amelynek utózegei ma is érezhetőek. Ez az anyagi és az eljárási jog viszonya, közelebről a büntető eljárási jog és a polgári eljárási jog önállósága vagy egy új, közös jogágba összefoglalása körül forgott.

Egyes szovjet jogászok vallják, de a szovjet jogban ma is vitás az a felfogás, hogy a büntető és a polgári eljárási jogot — eddigi önállóságukat megszüntetve — egy közös, új jogágba kell összefoglalni, amelynek csupán alsóbb egységei lettek volna a büntető és a polgári eljárási jog. Az új (összefoglaló) jogágot VISINSZKIJ és mások *szugyeбноje pravo*-nak vagy *processzualnoje pravo*-nak nevezték. Ezt egyesek magyarra *törvénykezési jog*-gal fordították, a pontosabb *bírósági jog, eljárási jog* helyett. — A tőkés államok jogirodalmában WILHELM SAUER vetett fel előbb hasonló gondolatot, akinek a célkitűzését kifejező „Allgemeine Verfahrenslehre”-je magyarul *általános eljárási jogtan*-nal vagy *általános eljárásjogtan*-nal adható vissza.

A helyzet ugyan — a szovjet joghoz hasonlóan — továbbra is változatlan maradt: a polgári és a büntető eljárási jog továbbra is külön-külön önálló jogtudományi ág, az új közös jogág nem jött létre; de az egységesítésre, a két eljárási jognak az említett módon egymáshoz való közelítésére, összefoglalására irányuló törekvések képviselői a hazai jogirodalomban a „törvénykezési jog” irányzatának zászlaja alatt fejtették ki nézetüket. (L. minderre NÉVAI LÁSZLÓ, A törvénykezési jog problémája: *Jogtudományi Közlöny* 1954: 372 kk.; az ellenkező nézetre: SKORKA GYÖRGY, Ankét a „törvénykezési jog”-ról: *uo.* 1954: 409 kk.; MÓRA MIHÁLY, A polgári jog és a büntetőjog találkozásának eljárásjogi következményei adhézió esetén: *uo.* 1957: 46 kk.)

A *törvénykezési jog* műszó ezóta új mellékértelmeként azt a jogtudományi irányzatot, törekvést jelzi, amely a büntető és a polgári eljárási jogot (korábban elfogadott értelemben használva: a polgári törvénykezési jogot és a büntető törvénykezési jogot), önállóságuknak megszüntetésével vagy elhalványításával egységbe, egyetlen jogágba kívánja foglalni. A *törvénykezési jog* kifejezésnek ez az új használata nem árulja el a fent kifejtett tartalmi különbséget. A vitáról nem tájékozott jogászok részéről (és ezek teszik ki a szakemberek túlnyomó nagy többségét) könnyen félre is érthető, a nem jogászok pedig egyszerűen nem érzékelhetik a kifejezés új jelentését. A megelőző szóhasználathoz szokott fül ugyanis a *törvénykezési jog* kifejezés előtt a korábbi konkrétságra utaló, közelebbi különbséget kifejező *büntető* vagy *polgári* jelzőt várja. A *törvénykezési jog* önmagában, jelző nélkül azelőtt nem volt szokásos.

Átfogó értelemben csak a *törvénykezési* (eljárási) *illeték* (1914: XLIII. tc., 1936: XXII. tc.), a *törvénykezés egyszerűsítése* (1930: XXXIV. tc.) kifejezést használták; vagy az olyan kifejezést, mint például a *törvénykezési szünet* (1883: XXXIII. tc.; a *törvénykezési szünet* kivétel volt az alól, hogy a bíróságok egész éven át működnek; az 1887: XXX. tc. 2. §-a ezt tévesen *törvénytörvényszünet*-nek nevezte). De a *törvénykezési jog*, mint a büntető eljárási jogot és a polgári eljárási jogot egyaránt magában foglaló, egységes, új jogág elnevezése régebben nem volt használatos. Ilyen új jogág ma sincs sem az egyetemen, sem a tudományban, csak az erre irányuló törekvés szülte az ilyen értelmű kifejezést. Közös, egységes törvénykezési eljárás sincs, csak külön büntető és külön polgári eljárás. Hiányzik a közös, egységes törvénykezési eljárási

k ó d e x is, s változatlanul külön polgári perrendtartási és külön büntető perrendtartási törvénykönyvűnk van. A *törvénykezési jog*-nak ez az új mellékjelentése néhány év óta a jogi irodalomban mégis meggyökeresedett, sőt az alapjelentést kezdi kiszorítani. Ilyen értelemben használják az új törekvés hívei éppen úgy, mint — egyszerűség kedvéért — a vitában résztvevő ellenfeleik is.

MÓRA MIHÁLY

Smárol, smaci, smálál stb. és az argó-szótárak. I. 1937 óta nem közölték az azóta keletkezett vagy még mindig használatos magyar argó-szavak listáját, és így ezeknek tudományos kutatása is nehézségekbe ütközik. Köztudomású, hogy 1937 és 1958 között szinte megduplázódott a magyar argó szavak száma. A tény társadalmi okainak magyarázata túllépné e cikk kereteit. Magát aényt a nyelvművelés szempontjából lehet helyeselni vagy lehet kifogásolni — (én örülök mindenfajta nyelvgyazdagodásnak) —, de tagadni nem teadhatjuk. És a nyelvtörténet számára mindenképpen meg kell örökítenünk a nyelv folyton változó életében fölbukkanó jelenségeket. Megtörténhetik, hogy kiesik az utókor számára egy-egy adat, amit esetleg csak évtizedek múltán lehet újra fölfedezni. Ez történt a *smár, smárol* esetében.

Hollós-Corvin Lajos író a napokban (1958. szeptember elején) egy telefonbeszélgetés folyamán közölte velem, hogy 1925—1930 táján gyakran hallotta a *smárol* igét 'hasal', 'mellébeszél', 'halandzsázik', 'szándékosan félrebeszél' értelemben. „Ez csak olyan *smár* duma” — idézte a saját ifjúkori szókincséből Hollós-Corvin. Azt is közölte még, hogy az író Márait akkoriban gúnyosan *Smárai*-nak nevezték bizalmas író-jelölti körökben...

Az információ nagyon meglepett, mert a *smárol*-nak ez a jelentése nincs szótározva. Minthogy Hollós-Corvin vállalta közlése hitelességéért a felelősséget (emlékezési hibáról itt nem lehet szó), a kimaradás alig magyarázható. Mindenesetre jó volna, ha ez a „hapax legomenon” más oldalról is megerősítést nyerne. Íme, az eddig rendelkezésre álló adatok.

Mikor az előbbi mondatot leírtam, nem tudtam, hogy a *smárol* egyáltalában nincs szótározva! Csupán saját gyűjtésemben szerepel 1952-ből: *smárol* 'csókol'; *smárolom a jattját* 'csókolom a kezét'. Ez a *smárol* viszont nem szerepel a rotwelsch szótárakban... Ma közismert. Megkérdeztem egy 11 éves iskolás fiút (1958. szeptember). A *smárol* szó hallatára gondolkodás nélkül kijelentette: 'csókolózik'. A szó főleg a diáknyelvben él, amely a régi „jassz” szókészletet teljesen magába asszimilálta és nagyban gazdagította.

Mi ennek a *smárol*-nak az eredete? A rejtély megoldhatatlannak látszik, ha nem vesszük figyelembe, hogy az argó a korlátlan lehetőségek hazája. A mai 'csókol' jelentésre csak egy analógiát tudok idézni a rotwelschből és a magyar jasszból: *smaci* 'csók' (KABDEBŐ 1917.), *smóci* 'csók' (SZIRMAY — BALASSA 1924.); rotw. *schmotzeln* 'sprechen', 'küssen' (POLZER 1922.). Ez a rotwelsch szó megvan a német köznyelvben is (erre már BÁRCZI GÉZA utalt: MNY. XXVII, 287). Onnan került a német tolvajnyelvbe, vagy megfordítva?

A Sprach-Brockhaus regisztrálja (1935.): *der Schmatz* 'ein schallender Kuss'; *schmatzen* 'vernehmbar essen', 'laut küssen', 'mit den Lippen schnalzen'. A szó KLUGE és GÖTZE szerint (1934.) német eredetű: *schmatzen* 'mit wohlgefallen laut küssen'. Összefügg a közepelnémetre visszamenő *schmelken* igével. Főneve: *Schmatz* 'Kuss'. Utóbbi szerepel ARNOLD GENTHE argó-szótárában (Deutsches Slang. 1892.).

A *smárol* szóról tehát annyit megállapíthatunk, hogy jelentése régebben 'beszél', ma 'csókol'. Ez a két jelentés a rotwelsch *schmotzeln* szóban is megvan, sőt a német köznyelvi *schmatzen* és a magyar argó *smaci* 'csók' mellett utal a hangadásra is. Nem bizonyítható, hogy a *smárol* összefügg a *smaci* szóval. De nem bizonyítható az sem, hogy a két szó nem függ össze egymással. Minthogy a *smárol* eredete ezen a vonalon nem mutatható ki, a kapcsolatokat másfelé kell keresni.

2. A *smárol* szóval kapcsolatban lehet a jassz *smaldl* igére gondolni. Ezt a szót csupán JENŐ és VETŐ szótára (1900.) regisztrálta: *smaldl*, *smáln* 'beszél'. A szó hangalakja németre utal. A *smaldl* rotwelsch előzményeiben a 'csók' jelentés nem szerepel. Viszont hangtanilag lehetséges a *smárol*-nak velük való összefüggése. POLZERNÁL (1922.): *schmalern*, *smölern* 'reden'; *schmalern* 'aussagen', 'stottern'. A *schmallern* (*schmalern*)-ből keletkezhetett a magyar *smárol*: *smälern* > *smälen* > *smáln* (1900.) > **smárol* > *smárol*.

AVÉ-LALLEMANT (1862. IV, 601 és 472) a *schmalern* eredetét kutatva szélesebb keretet ölel föl, nem egészen megnyugtató evidenciával. Először hivatkozik a bajor nyelvjárásra (SCHMELLER¹ III, 468—9); végül héber eredetre konkludál. Íme AVÉ-LALLEMANT adatai: rotw. *schmalern*, *schmalen* 'verkleinern' (ez a jelentés ide tartozik?), 'übelreden', 'verrathen', 'aussagen', 'stottern'; *Schmue* 'Ruf', 'Nachricht', 'Rede', 'Erzählung'; *schmuse* 'sprechen'. (Ezt a familiáris-köznyelvi *schmuse*-t KLUGE és GÖTZE is (1934.) héber eredetűnek tartja; vö. alább.) AVÉ-LALLEMANT adataiból az tűnik ki, hogy a jassz *smajen* és *fersmai* szintén ide tartozik, mert rotwelsch előzményei együtt szerepelnek a *Schmue* főnévvel és a *schmuse* igével. Íme az ezekre vonatkozó adatok: Rendőrség (1911.): *schmaien*, *schomai sein* 'hallani', 'értesülni'. A rotwelschben (POLZER 1922.): *schmaien* 'hören', 'vernehmen'. — AVÉ-LALLEMANT (i. h.): *schmaien*, *schmeien*, *schomes sein* 'hören', 'vernehmen'; *Schmue* 'Ruf', 'Nachricht', 'Rede', 'Erzählung', 'Geschichte', 'Unterhaltung'; *schmuse* (ez a jasszban is megvan, vö. alább) 'sprechen'; *Verschmai* (ez szintén megvan a jasszban, vö. alább) < jiddis *schoma*, *schomea* 'er hat gehört', 'verkündigt'; *schmue* 'das Hören', 'das Vernommene', 'Gerücht', 'Erzählung'; *schmuse* 'reden', 'erzählen'. — A *smüzen* adatai a jasszban: Rendőrség (1911.): *schmuse* 'beszélni', 'társalogni'; saját gyűjtésem (1951.): *elsmüzojla* 'dolgot 'agyonbeszéli', 'beszéddel agyonüti' (ez a fogalom maga is jellemző a jasszra). — A *fersmai* adatai: Rendőrség (1911.) < *verschmai* 'kihallgatás'; *bal-verschmai* 'kihallgató vagy előadó bíró' (a *bal* = héber 'férfi'). A rotwelschben (POLZER 1922.): *Verschmai* 'Verhör'.

A bécsi rotwelschből idézzük még a következő ide tartozó adatokat. Polizei (1854.): *schmal* 'sagen' (ebből is származhatott a jassz **smárol* > *smárol*); *schmalern* 'auf jemanden aussagen'; *Schmue* 'Nachricht'. — POLZER szótára (Wien, 1922.) szintén a 'beszéd' jelentéssel kapcsolatban említi a következő rotwelsch szavakat: *schmosen*, *schmuse* 'reden', 'erzählen'; *Schmue*, *Schmues* 'Ruf', 'Nachricht', 'Plauderei', 'Geschwätz'; *Schmuser* 'Erzähler', 'Gauner, welcher die Aufmerksamkeit des zu bestehenden geschickt ablenkt'; *auf den Schmuss nehmen* 'durch anscheinend wohlwollendes Zureden ein Geständnis entlocken'.

A *smárol*, *smaci*, *smaldl*, *smüzen*, *fersmai* a föntiek szerint közös rotwelsch eredetűek, és végeredményben a héber nyelvre vezethetők vissza.

KLUGE és GÖTZE héber adatai: *šēmū'ā* 'Gerede'; *šēmū'ōth* 'Erzählungen', 'Neuigkeiten'. Említsük még meg, hogy JAGIČ (Die Geheimsprachen der Slawen. Wien, 1895.) szerint a szláv vagabundusok nyelvében szerepel egy rotwelsch eredetű *šmalati* 'sprechen'.

3. A magyar argó 1937 óta sajnosan szünetelő közléseivel szemben mutassunk rá arra is, hogy más nyelvekben az argó szókészletét állandóan nyilvántartja és tanulmányozza a nyelvészeti irodalom. E. RIESEL német stilsztikájában (Biblioteka Philologa: Abriss der deutschen Stilistik. Moskau, 1954. 60—5) több lapot szentel az argó stilsztikai jellegének. HEINZ KÜPPER 1955-ben adott ki Hamburgban (1956.²) egy 421 lapos német argó-szótárt: „Wörterbuch der deutschen Umgangssprache” címmel, 28 lapnyi stilsztikai bevezetéssel. 1956-ban Londonban hatodik kiadásban jelent meg 1260 folio-lapon a közismert PARTRIDGE szótára, a „Dictionary of slang and unconventional english scimmel”. A cseh argóról — a régebbi hantyrka-szótárákról nem szólva — EUGEN RIPPL (Zum Worschatz des tschechischen Rotwelsch. Reichenberg, 1926.) és

KARL TREIMER (Das tschechische Rotwelsch. Heidelberg, 1937.) publikációi ismeretesek. A francia könyvpiacra szinte minden évben jelenik meg egy argó-szótár. Ilyen például JEAN GALDIER-BOISSIÈRE és PIERRE DEVAUX etimológiai szótára (Dictionnaire historique et etymologique d'argot. 1952.). GÉO SANDRY és MARCEL CARRÈRE modern argó-szótára (Dict. de l'argot moderne. 1953.) már harmadik kiadásban forog közkezen (1956.). Mondanom sem kell, hogy mindezek a gyűjtemények a sajnos hiányosan publikált magyar argónak a kutatása szempontjából is jelentőséggel bírnak. A cseh argónak például a magyar argóval sok közös szava van.

ZOLNAI BÉLA

NYELVMŰVELÉS

A Péter tyúkja

1. Az ilyenfajta, határozott névelős és személyneves birtokos szerkezetekről ír folyóiratunkban GRÉTSY LÁSZLÓ, s egyebek közt azt a két kérdést boncolgatja, hová tartozik ezekben a névelő, a birtokoshoz-e vagy a birtokhoz, továbbá helyes-e itt a névelő használata vagy sem (MNy. LIV, 360—4). Minthogy név szerint említett „fél” vagyok a cikkben, hozzászólok a tárgyhoz, abban bizakodva, hátha sikerül elérni, hogy egyet-értsünk.

2. Az első kérdés azért vitás, mert a névelőt a birtokszóhoz tartozónak vallja cikkírónk szerint például KOVÁCS (Nyr. XXXIV, 31), s énnekem is ez a véleményem. De ugyan ki lehet ez a KOVÁCS, akivel egy hajóban evezek? Ez bizony nem valami műkedvelő nyelvész, hanem KOVÁCS MÁRTON, azaz SIMONYI ZSIGMOND, mint a II. Nyelvtörkalauzból nyilván GRÉTSY LÁSZLÓ is jól tudja. KOVÁCS-SIMONYI ezt a kifejezést elemzi a Nyr.-nek idézett helyén: *a János háza*, s így nyilatkozik róla: „De itt a névelő tkp. nem a tulajdonnévhez, hanem a birtok fogalmához tartozik, mintha azt mondanám: *a János-féle ház*.” A következő lapon is megismétli ezt a kijelentését, KAZINCZYNAK hasonló magyarázatát jóváhagyva: „... a névelő nem a birtokosra, hanem a birtokra tartozik”. Helyes Magyarságában ugyanezt olvashatjuk: „... itt a névelő nem a személyt, hanem a birtokot határozza meg” (2. kiadás 86; 3. kiadás 94). Egy másik művében így fogalmazza meg nézetét: „Világos, hogy itt a névelő nem a személynevet határozza meg, hisz az nem szorul rá, hanem az egész birtokviszonyt mint egységes kifejezést, mintha összetétel volna” (A jelzők mondatana 73). *A Kossuth szobra* — ez a kifejezés csakugyan egyértékű emezzel: *a Kossuth-szobor*. Ugyanebben a könyvében még máshol is visszatér erre a kérdésre, a 154. lapon ilyenformán: „... nem az első szóhoz, hanem az egész kifejezéshez tartozik a névelő, tehát tulajdonképp a birtokot határozza meg, azt teszi határozottá”. Ez volna az egyik felfogás, a másik pedig az, hogy a névelő az efféle birtokos szerkezetekben a birtokoshoz való. Mint tudjuk, ezt vitatta RÉGER BÉLA (Nyr. XXXIV, 304—6). Kinek van mármost igaza?

GRÉTSY úgy látja, hogy inkább RÉGERnek kell igazat adni. Cikkének idevágó helyei így szólnak: A névelő „inkább a birtokoshoz tartozik, mint a birtokhoz. ... RÉGER helyesen látta meg, hogy a névelő a birtokoshoz is tartozik, azt azonban nem vette észre, hogy nem c s a k ahhoz, hanem a birtokosjelzőn keresztül a személyragos szóhoz is” (362). „Álláspontunk tehát az, hogy a határozott névelő a birtokosjelzőhöz közvetlenül, a birtokszóhoz csak amannak a közvetítésével tartozik hozzá” (363). „A kérdéses szerkezetben a névelő nem a birtokhoz, hanem elsősorban a tulajdonnévi birtokos jelzőhöz [itt így!] kapcsolódik, s ezért kitétele idegen a nyelv szellemétől” (364). A hová tartozás

kérdése nagyon fontos, mert — úgymond — „ezen dől el, hogy elfogadható-e a névelő kitétele az ilyen esetekben vagy nem” (362). Ha ugyanis a birtokoshoz tartozik a névelő, akkor nem helyes az effajta kifejezés: *a Deák Ferenc bölcsessége*, mivelhogy nem volna helyes ez sem: *a Deák Ferenc*. Hogyan döntsük el ezt az igen fontos kérdést?

Egyszerű a dolog. Keressünk olyan példákat, amelyekben nem lehet vitatkozni, hogy mihez tartozik bennük a névelő, a birtokoshoz-e vagy a birtokhoz. Ilyenek azok a szerkezetek, amelyekben a birtokos nem főnév vagy tulajdonnév, hanem megszólító névmás: *kend, maga, ön*. Ezek tudniillik csak kivételesen járhatnak névelővel, ha főnévül használjuk őket, így: „*A k e n d, a m a g a, a z ö n* megszólításra való”, egyébként azonban névelő nélkül mondjuk: „Mit akar *kend?* Láttam *magát* is. Ezt *önnek* adom.” Birtokos szerkezetben mégis névelő van előttük: *a kend tyúkja; a maga lánya; az ön fia*. Próbáljuk ki, elbírja-e a birtokos a névelőt ilyen bővebb adagolásban is: *a kendnek a tyúkja; a magának a lánya; az önnnek a fia*. Nem kétséges, hogy így nem szoktunk beszélni; csak így mondhatjuk: *kendnek a tyúkja; magának a lánya; önnnek a fia* vagy *a tyúkja kendnek; a lánya magának; a fia önnnek*. Hiába akarunk itt a birtokosnak névelőt adományozni, nem fogadhatja el ezt az ajándékot. Kinek szolgál tehát a szerencse ebben a tyúkpörben? Úgy látszik, mégis azoknak, akik a birtokszóhoz tartozónak vélik a névelőt, mert azt semmiféle ügyeskedéssel sem lehet kimagyarázni, hogy ezekben: *a kend tyúkja; a maga lánya; az ön fia* — a birtokoshoz tartozik a névelő.

Hát vajon hová tartozik ebben: *a Péter tyúkja*? Ha így értjük a kifejezést: az *a tyúk*, amelyet *Péter* „birtokol”, tehát *Péternek a tyúkja*, akkor ezt a szerkezetet is ugyanúgy kell elemeznünk, mint az előbbieket. *A Péter tyúkja* — ebben ugyanolyan nyelvtani viszony van, mint ebben a másikkban: *a kend tyúkja*, s a névelő mind a kettőben a birtokszó tartozéka. Ha azonban úgy beszélünk, hogy névelővel látjuk el a személynevet: az *a tyúk*, amelyet *a Péter* birtokol, vagyis ha ez a kifejezés: *a Péter tyúkja* — emezzel egyértékű: *a Péternek a tyúkja*, akkor persze a birtokoshoz és a birtokhoz egyaránt hozzátartozik a névelő, valamint ebben is: *a szomszéd tyúkja*, az *a tyúk*, amelyet *a szomszéd* birtokol, tehát *a szomszédnak a tyúkja*. De az is előfordul, hogy a névelő csupán a birtokoshoz kapcsolódik, mert a személyragos szó tudvalevőleg magában, névelő nélkül is jelölhet határozott fogalmat. Az ilyen szerkezet azonban ritkább. Csak két példát idézek: „Rövidebb, rövidebb lesz *a napnak útja*” (így *a megfutja* rím kedvéért: Toldi Estéje I. 1.). „Hol keresse már most az *özvegynek lakját*?” (Toldi IX. 18.). A fordított szörend világosan mutatja, hogy a névelő itt hová tartozik: *útja a napnak, lakját az özvegynek*. Igaz, hogy aki mindenáron vitatkozni akar, érvelhet úgy is, hogy a névelő itt szintén hozzátartozik a birtokszóhoz is, mert birtokviszony nélkül mind a két főnevet határozott névelővel mondjuk: „Rövidebb, rövidebb lesz az *az út*, amelyet *a nap* megfut.” „Hol keresse mármost azt *a lakot*, amelyben megtalálja *az özvegyet*?” Továbbá aki a maga igazát keresi, hivatkozhat arra, hogy birtokos szerkezetben is lehet két névelő: *a napnak az útja; az özvegynek a lakját*.

Tévedés volna, ha valaki úgy okoskodnék, hogy a névelő okvetlenül a mellette levő szót határozza meg, és csakis annak a tartozéka lehet, hiszen például ebben a tulajdonságjelzős szerkezetben: *az ügyről szóló iratok* — mind a két főnevet megilleti a névelő: azok *az iratok*, amelyek *az ügyről* szólnak, de nem ismételjük meg közvetlenül egymás mellett, nem mondjuk így: *az az ügyről szóló iratok*. A német nyelv megismételheti a névelőt: *die die Angelegenheit betreffenden Akten*, mi azonban csupán e g y névelőt mondunk, s ez mind a két főnévhez egyformán hozzátartozik. *A Budapesthez csatolt községek* — itt sem a tulajdonnév meghatározója a névelő, hanem a tőle egy kissé messzebb levő köznév: azok *a községek*, amelyeket *Budapesthez* csatoltak. GRÉTSY nem is akad fönn PAIS DEZSŐNEK ezen a kifejezésén: *a Meillet-féle rendszerezése* a jelentésváltozásoknak (360), mert ezt is így kell érteni: a jelentésváltozásoknak *az a rendszerezése*, amely *Meillet-*

től származik. Sőt ő maga is ilyesmit ír: „ha a Nagy J. Béla érzése szerint megfordított »a tyúkja Péternek« szerkezetet visszahelyeznők eredeti szórendjébe» (362). Ezt sem úgy kell felfogni, hogy névelős személynév van benne (*a Nagy J. Béla*), hanem így: azt *a szerkezetet*, amely Nagy J. Béla érzése szerint van megfordítva. Még távolabb esik egymástól a főnév és névelője PAISNAK következő mondatában, összetartozásuk azonban így is nyilvánvaló: „1948-ban a HORVÁTH JÁNOSNAK születése hetvenedik, egyetemi tanársága huszonötödik fordulóján ajánlott Magyar Századok című *kiadványban* jelent meg ... egy dolgozatom” (MNy. LIV, 181). A névelő itt sem a személynév, ámbár a mellett foglal helyet, hanem a *kiadvány* főnévé. De ezek után már át is térhetünk annak a másik kérdésnek taglalására, elfogadhatjuk-e személyneves birtokos szerkezeteket a névelő kitételét vagy nem.

3. Bizonyos, hogy a személynevek (család- és keresztnévek) elé irodalmi nyelvünk általában nem tesz névelőt. Éppen nem mellékes azonban, hogy csak általában, rendszerint, ámde kivantsem *mindig*, tehát ez alól a szabály alól is vannak kivételek. SEEMANN GÁBOR azt állítja megfigyelései alapján, hogy a névelőnek személynevek előtti használatát „Rákosi Viktor ültette át irodalmunkba — a dunántúli nyelvjárásból”. Ott „beszél így a nép: *a Szendi János, a Pista, a Mariska*” (Nyr. XXXIX, 453). Nincs módomban, hogy eldöntsem, tudományos igazság-e ez vagy csupán afféle vélekedés, de annyit tudok, hogy a bihari Arany János már 1853-ban ezt írta Török Bálint című költeményében: „Gondolkozik *a Bálint* magában.” Később pedig ilyen epigrammát pattantott a finnugor rokonságunk hirdetőit keményen támadó Bálint Gáborra: „Igazi vasfejű székely *a Bálint*: Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int” (Budenzhez). LEHR ALBERT egy egész kis gyűjteményt állított össze azokból a példákból, amelyekben Arany névelőt tett a keresztnév elé (MNy. I, 366; l. még XIII, 144). A palóc Mikszáth Kálmánnak „A fiam uram lovai” című rajza szintén tele van ilyen gyermekevekkel: *a Laci, a Berei, a Palkó, a Pali, a Palika, a Marci, a Marcika*, de névelő nélkül is írja: *Marci, Palika* (Művei. Révai Testvérek. XXXII, 6—14). Egy másik rajzában meg így beszélteti Csomák Gergelyt: „...ez itt a keresztkomám Dorozsmáról, *a Komót Istók*” (A kaszát vásárló paraszt: uo. XXXVII, 64). Sőt mikor a maga nevében beszél, akkor is írja így: „...megtalt *a Srankó János*” (Szent Péter esernyője: uo. I, 30). A régebben országszerte elterjedt rövid kuruc vagy nem kuruc nóta is így végződik: „Nincsen abban semmi virtus — Verje meg *a Jézus Krisztus!*” (Ne higgy, magyar, a németnek...), s a Magyarosannak egy szerkesztői üzenete szerint „úgyszólván az ország egész területén ebben az alakban él” az ismeretes köszönet: „Dicsértessék *a Jézus Krisztus*” (VIII, 144). Hogyan ítéljük meg ezt a névelőhasználatot?

Már sokan mondogatták, hogy ez nyelvi hiba, magyartalanság, idegenszerűség, mégpedig németesség, mások szerint meg csupán vidékiesség (SIMONYI, HsMság. 2. kiadás 86, 3. kiadás 94; Msn. VIII, 144), „parasztos beszéd” (SZÁSZ KÁROLY: Szily-Eml. 76), s a Nyr. szerkesztősege, tehát SIMONYI ZSIGMOND így fejezi be SEEMANN GÁBOR cikkéhez írt hozzászólását: „... a névelő nélküli használat mindenesetre irodalmibb, mint a névelővel való” (XXXIX, 458). Érdekes, hogy német nyelvhelyességi művekben megtaláljuk ezt a felfogást, például JAHNKE RICHÁRD munkájában: „Der in manchen Gegenden unsres Vaterlandes herrschende Brauch, dem Vornamen ein Geschlechtswort voraufzuschicken (»Das hat *der Fritz* getan« — »Gib das Buch *der Paula!*«), hat seine Vorzüge, muß aber in sorgfältiger Sprache als mundartlich gemieden werden” (Der Kleine Toussaint-Langenscheidt. Deutsch für Deutsche. 268. pont). Német iskolai könyvben is ezt olvashatjuk: „Bei Personennamen ist im volkstümlichen Gebrauch, zumal in Süddeutschland, das Geschlechtswort üblich, da die Familiennamen vielfach aus Gattungsnamen entstanden sind: *Hans, der Müller*.” Ilyen példák szemléltetik ezt a nyelvi jelen-

seget: *der Schmidt, der Hans Müller* (H. H. SCHMIDT-VOIGT, Deutsche Sprachlehre für höhere Lehranstalten. 1930. II, 75).

A hasonló magyar nyelvszokásban nem szükséges német hatást szimatolni, mert a mi nyelvünkben is egészen természetes módon kifejlődhetett az ilyen névelőhasználat. „Ki törte be az ablakot? — Az *a gyerek*, akinek *Laci* a neve, *a Laci gyerek*.” Itt még a tulajdonságjelzős *gyerek* szóhoz tartozik a névelő, s ebből a szerkezetből válhatott ki aztán rövidüléssel a névelős keresztnév: *a Laci*. A vezetéknevek keletkezéséből szintén könnyű megérteni, hogy ezekhez is hozzátapadhatott a névelő: Ki varrta a ruhádat? *A sánta szabó. A Sánta szabó. A Sánta*. — Melyik János mondta? *A győri János. A Győri János*. — Melyik István? *A molnár. A Molnár*. Nincs ebben semmi üldözni való germanizmus. Csak azokat lehet németutánzással vádolni, akik nőket emlegetnek pusztá családnevükön, a keresztnévet elhagyva, de névelővel: *a Bajor, a Jászai*, e helyett: *Bajor Gizi, Jászai Mari*. A német mondja így: *die Ebner-Eschenbach, die Fedák, die Patti*. A magyaros kifejezés ez: *Ebner-Eschenbach Mária, Fedák Sári, Patti Adelina*. Tehát nem csupán a névelő kitétele hiba az effélékben, hanem a keresztnév elhagyása is, mert a magyar nyelvszokás szerint a vezetéknev egymagában, a keresztnév nélkül férfit jelent. Ha ezt mondom vagy írom: *Arany*, ez lehet *Arany János* vagy *Arany László*, de nem lehet *Arany Juliska*. Egyetlen kivételt azonban még itt is megengednék. Nem kifogásolnám — hiába is rónám meg — azt a szokást, hogy leányiskolákban rövidség okáért pusztá családnevükön nevezgetik a tanulókat, mert ott a növendékek mind leányok. De máshol nem lehet takarékoskodni; keresztnévvel együtt, teljes alakjában kell használni az egész személynevet, ha nőről van szó: *Kovács Erzsébet, Szabó Anna*, ennél fogva a nyelvész sem *Hexendorf* vagy *Hutás*, hanem *Hexendorf Edit* vagy *Hutás Magdolna*. A német mondhatja rövidebben is: *die Kovács* stb., mert itt a névelő jelzi a nőt (I. SIMONYI, HsMság. 2. kiadás 69; 3. kiadás 34).

Vannak, akik hangulati különbséget állapítanak meg a személyneveknek névelőtlen alakja és a névelős között. Az erdélyi PÁLFI MÁRTON ezt írja: „Nem is sejtik, mekkora lekicsinylés és »lesajnálás« van abban, ha valakiről azt mondják: Na, itt *a Pista*” (Nyr. XXXIII, 518). A dunántúli RÉGER BÉLA pedig ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja, azt, hogy a névelő gyöngéd érzelmeket, szeretetet fejez ki: „Édes anyám, megjött *a János* ... *A János!* Benne rejlik ebben a kifejezésben, hogy a mi Jánosunk jött meg, a maga fia, édes anyám, akit olyan nagyon szeret, aki távol volt a háztól, akit annyira vártunk, szóval a személyhez fűződő képzeink egész tömege. ... ha ellenben nagyon kevés vagy éppen semmi értelmi [olvasd: érzelmi] mozzanat sem kapcsolódik a személy képzetéhez, az artikulus feleslegessé válik, s így mondjuk: Édes anyám, megjött *János*.” (Nyr. XXXIV, 30—31.) A bihari BERETTYÓ JÁNOS (vagyis HORVÁTH JÁNOS) összekapcsolja ezt a két ellentétes felfogást: „Mondják ugyan néhol névelősen a személyneveket (*a Pista, a Balogh Gyuri*...), de az irodalmi nyelvtudat ... ilyenkor legott lefokozást, jobb esetben becézést érez. Komolyan vett, tiszteletreméltó férfiak neve elé valóságos szentségtörés névelőt tenni. (Azért nem is mondok példát.)” (MNy. XVII, 174.) Magam nem vagyok dunántúli, s úgy hiszem, nagyon meleg érzelmekkel lehet mondani névelő nélkül is: „Édesanyám, megjött *János*.” Másrészt az is bizonyos, hogy akár lekicsinyeljük azt a Pistát, akár szeretjük, nem kiálthatunk fel névelő nélkül így: „Na, itt *Pista!*” Ha telefonon hívjuk fel Pistát, ő jelentkezhethet ilyen módon: „Halló, itt *Pista*”, de ha énnekem kellene bekiáltani a szomszéd szobába az övendetes hírt, Pista megérkezését, én is névelővel mondanám: „Itt *a Pista!*” Hogy volna tehát magyartalan az a névelő, amelyet e b b ő l a mondatformából nem is hagyhat el senki? Csak névelő nélkül lehet mondani: „Aki *János*, az mind álmos.” De nem hiányozhat a névelő ebből: „*A János* mind álmos.” Ugyanígy a következő kapcsolatban (itt tulajdonságjelző a keresztnév, és nem ahhoz tartozik a névelő): Aki *János* nevet visel ...; de: Aki *a János* nevet viseli ...

Ágas-bogas kérdés ez, nem lehet merev szabállyal elintézni. Némely nyelvész maga is ingadozva beszél róla. BALASSA—PALÓCZY munkájában ezt olvassuk: „Eigenamen von Personen stehen in der Regel ohne Artikel: *Károly* itt volt. *Kovács János* elutazott. In der Umgangssprache und auch in der Volkssprache werden die Vornamen oft mit dem Artikel gebraucht: *a János, a Mari* usw. Wird von einer schon erwähnten oder bekannten Person gesprochen, so wird der Eigenname mit dem Artikel gebraucht: *A Kovács János* volt itt. Küldd ide *a Palit*.” (Methode Toussaint-Langenscheidt. Original-Unterrichtsbriefe. Ungarisch. 5. kiadás 723. pont.) BALASSÁNAK egy későbbi művében pedig ilyen szabályt találunk: „Németes a névelő használata keresztnevék előtt: *a Mari, a János*. A nép nyelvében ez már nagyon elterjedt és az irodalmi nyelvben is gyakori. Például Aranynál: Keresi *a Klára*, Mégsem akad rája. Nem térhet ki *a Dani*. Helyesebb ilyen esetben a névelő elhagyása. Különösen elítélendő a névelő használata családnéviek előtt: *a Márkus, a Kovács*. De ha jelző van előtte, nem hagyható el a névelő: *a nagy Széchenyi, a híres Zrínyi*.” (A magyar nyelv könyve 165.)

4. Az állatnevekre is van egy általános szabály, hogy névelővel járnak, és KARDOS ALBERT hibáztatta is, hogy Herczeg Ferencnek valamelyik elbeszélésében egy uszkárnak mindig csak *Betyár* a neve, névelő nélkül (Nyr. LVIII, 90). Pedig a kolozsvári Gyulai Pál is ezt írja két kutyáról: „*Maros*, a házi komondor, . . . majdnem szétszaggatta *Figarót*” (Egy régi udvarház utolsó gazdája. Élő Könyvek. Magyar Klasszikusok. XXXII, 46), s a székelly Tamási Áron is folyton csak így emlegeti Ábel hűséges négylábú társát: *Bolha* (Ábel. Révai, 1937. 21, 28, 32, 33, 39 stb.). Mikszáth sem teszi ki mindig a névelőt kutyanevek elé: *Bundás, Gubics, Zagypa* (Szontagh Pál kutyái: Művei XXXII, 113, 115, 116). De még a népdal is így szól: „A Vargáék kertje alatt *Bodri kutya* szörnyen ugat”, s a népdal csak tud talán magyarul. BERETTYÓ JÁNOS szintén ezt mondja idézett cikkében: „A gyermek játékaillatai — *Mackó, Nyuszi* — valósággal emberszámba mennek a kis lélek felfogásában, s névelőtlenül használtatván, személynév-számba a nyelvtan fóruma előtt. De szépen fut *Pejkó!* — mondhatja a gazda, becézve, szinte kedves embertársul magához emelve *a Pejkót* örömeiben.” (MNY. XVII, 174.) Tehát állatnév mellől is elmaradhat a névelő, mert nem igen van szabály kivétel nélkül.

5. GRÉTSY voltaképpen az olyan névelős birtokos szerkezetek ellen szólalt fel, amelyekben családnév vagy családnév és keresztnév a birtokos: *a Kaposi könyve, a Gomboczé; a Halász Ignác osztályozása, a Tolnai Vilmosé*. Azt mondja, hogy ezekben „a határozott névelő kitétele fölösleges. Az előbeszédben, bizalmas környezetben, valamint a szépirodalomban lehet és van létjogosultsága, a tudományos nyelvben, az értekező prózában azonban lehetőleg kerüljük” (364). Csakugyan fölösleges itt a névelő annyiban, hogy többnyire el is lehet hagyni. Többnyire, de nem mindig! A Toldiban ezt a két párhuzamos szerkezetet olvashatjuk: „Gyepszéken fejeérik *Toldi Lőrinc háza*” (VI. 1.). „Nemdenem *a Toldi Lőrinc fia* volnál?” (XII. 6.). Emeből is törölni lehetne a névelőt, ha a ritmus megengedné, de mai nyelvérzékünk szerint okvetlenül névelővel kell kérdeznünk: Hol *a Kaposi könyve*? Furcsa volna így: Hol *Kaposi könyve*? Továbbá a nyelvben nem egy fölösleges dolog akad. *A nálatnál* szóalakban fölöslegesen ismétlődik a *-nál* rag, mégsem javítjuk ki a nótát, hogy hibásan mondja: „Szeretett már engem más is, *Náladnál* szebb virágszál is.” Azokra sem hallgatunk, akik úgy vélekednek, hogy az *engem* és a *nevem* szóalak újabb hozzátoldás nélkül is lehet tárgy, ennél fogva fölösleges a *-t* tárgyrag ebben a másik nótában is: „Eltemetnek *engemet*, Elfelejtik *nevemet*.” Akik így beszélnek és írnak: „*Üdvözetünk* küldjük és szeretettel várunk *bennetek*”, azok is előállhatnak azzal, hogy fölösleges az itt kiemelt szavakhoz még a *-t* tárgyragot is hozzáfűzni ekképpen: *üdvözetünket, benneteket*. A népdal így kérdezi: „Mi gondja van *rája*?” Ebben is fölösleges a *-ja* birtokos személyrag, mégsem mondhatjuk, hogy csupán így helyes: „Mi gondja

van rá?” Arany Toldijának ebben a sorában: „Toldi (*meri hisz ő volt*) a tollat levészi” (XI. 12.) — szintén elég volna csupán egy kö t ö t s z ó, de az ilyen mondatfűzést sem minősítjük hibának azon a címen, hogy vagy a *meri*, vagy a *hisz* fölösleges.

KAZINCZYNAK a névelő használatáról való felfogása másodkézből vett gyér adataim alapján nem egészen világos előttem. Egyrészt úgy látom, KAZINCZY haragszik a névelőre és üldözi. SIMONYI szerint így beszél róla egy levelében: „A’ tordai Gyöngyösi ezt írja: *Homloka sík márvány, nem a’ homloka*. A’ másik Gyöngyösi ezt: *Keménynek csendes ballag paripája* (nem *a’ paripája*), két sütéssel jegyes az egyik pofája stb., játékos zabláját rágdogálja *szája* (nem *a’ szája*). S minek oda az *a’*, holott az articulásokat mindenünnen el kellene hagynunk, valahol lehet kár nélkül.” (L. A jelzők mondattana 76.) BÉRCZI FÜLÖP pedig a Nyr.-ben idézte (XXXIV, 209) KAZINCZYNAK ezt a másik megjegyzését: „Ennyi érdemű, pompájú, kényességű dalban óhajtának tovább, ha *a’ beszéd’* utálatos rongyai, az articulások, maradnának-el, valahol, bár merészen, elmaradhatnak. Illyen az első sorban ez: — *Lesújtott fővel, lantja a’ kezébe* — ... hol az *a’* elmaradhatott volna.” (Felső Magyar Országai Minerva. 1826. 703.) A személyragos főnevek mellett tehát KAZINCZY nem szíveli a névelőt, de pártját is fogja a személyneves birtokos szerkezetekben. Kis János ugyanis egy levelében kifogásolja KAZINCZYNAK ilyen névelős kifejezéseit: *az Alcibiád szépsége*, és KAZINCZY így válaszol neki: „A’ fenntebb nemű írásban (in der höheren Schreibart) vagon igen is helye az *A’* eliziójának *a’* nevek előtt: de nem az alacsonyabb neműeknek. Jól mondom: Plutarch *Dionnak és Brutusnak képeiket* festi legnagyobb tűzzel. De nem jól: *Vay’ helye* üresen maradt. Jól mondanám-e: *Curtius Sándor tetteit* írta? Bizonyosan nem. ... Nekem *H ä r t* enek tetszene így mondani: *Socrates’ philosophiája Alcibiád’ szájában*...” (Idézi KOVÁCS MÁRTON, azaz SIMONYI ZSIGMOND: Nyr. XXXIV, 32.) Különös, hogy KAZINCZY itt annyira ragaszkodik „a beszéd utálatos rongyaihoz”, s azt is bajos megérteni, miért volna „alacsonyabb nemű” írás a három utóbbi példamondat, és miféle *Härte*, vagyis nyersség, darabosság, nehézkesség volna abban, hogy így beszélünk és írunk, névelő nélkül: *Vay helye, Nagy Sándor tettei, Szókratész filozófiája, Alkibiadész szájában*. Még jobban csodálkozunk, amikor megtudjuk KOVÁCS MÁRTON cikkéből, hogy KAZINCZY ország- és városnevek elé is odateszi a névelőt ilyen birtokos szerkezetekben: a *Magyar Ország szentséges koronájának*, a *Debrecen szemeiben*, a *Róma költőit*, a *Belgrád ostroma*, a *Léva omladékiban* (uo. 33). Íme tehát ily bőkezűen is bánik a névelővel irodalmi nyelvünk történetének az a nevezetes alakja, akiről SZENDE ALADÁRNAK újabb tanulmányában azt olvassuk, hogy Dévai Bíró Mátyást „azért dicséri, mert keveset használja a névelőt. Ő kiugratja az articulásokat, — ezeket a nem ugyan mindenütt, de igen a legtöbb esetekben, *értelem és kép nélkül való ragasztékjait a szóknak* [Kazinczy emeli ki!], melyek a gondosabb írók oly igen elgyötrik, s szólásai poetai dictio-ként zengenek.” (MNy. LIII, 396.)

Az, hogy KAZINCZY a „fenntebb nemű írásra”, tehát a választékos stílusra hivatkozik, talán mégis a mellett szólna, hogy az értekező prózában jobb mellőzni a névelős és személyneves birtokos szerkezeteket. De mielőtt ítéletet mondnék, pillantsunk bele egy kissé Arany János prózai dolgozataiba is (ÖM. V, Franklin, 1900-i kiadás) Ha csak úgy lapozgatunk is a kötetben, ilyen példákön akad meg a szemünk: a *Gertrúd nagyra-vágyása* (106); a *Gertrúd megölése* (108); az *Izidóra meggyalázdásáért* (114); a *Bánk kis fiával* (116); a *Bánk eszelősnek látszó beszédén* (139); a *Miklál fájdalmát* (181); a *Veselényi szolgálátában* (189); a *Rákóczy Ferenc zendülésekor* (197); a *Cervantes nagyhrú lovagjándl* (234); a *Gvadányi népszerű könyvének* (238); a *Rontó Pál személye körül* (246); a *Hunyadi magasztos neve* (273); a *Virgil formái* ... *követéséből* (338). Elhíhetjük-e, hogy nyelvünknek kiváló tudósa és művésze effajta névelős kifejezésekkel élt volna, ha az ilyesmi nem illenék bele az értekező prózai stílusba? Lehet-e az ilyen névelőhasználat nyelvünk szel-lemétől idegen, ha ennyire nem óvakodott tőle Arany János? Éppen az az írónk és köl-

tőnk, aki eléggé értett nyelvünknek szelleméhez, nagy gondja is volt reá, mert így panaszkodott: Visszatekintés című tanulmányos értekezésében: „... sajnálattal vesszük észre, hogy csaknem minden figyelem, érdek, szenvedély, törekvés, kutatási szomj a szavak teste körül forog; ami azoknak, s így a nyelvnek is, *szelleme* volna, a szavakkal *élés*, igaz magyarság a kifejezésekben, a helyes, az ékes syntaxis, aránylag mellőzöttnék, művelés nélkül hagyottnak mondható” (ÖM. V, 392; a kiemelések Aranytól valók).

De nemcsak Arany János nem tartotta hibának a személyneves birtokviszonynak névelős változatát, nemcsak ő írt így: „Szegény Bálint Gábor, Boldogtalan góbé; Amennyit te szenvedsz, Mi ahhoz *a Jóbé!*” (Bálint Gábor röpiratára). Csokonai is használja így a névelőt: „*A Bakhus úr pincéibe* Magam leszek vezértek” (Miert ne innánk?); „Nem úgy ám, mint *a Manció*; ... Mint *a Trézi rőt vuklija*; ... Elvisz *a Szent Mihály lova*” (Szerelem dal a csikóbőrös kulacsához). Mikszáth hasonlóképpen: „A tisztelendő úr ... behúzó-dott *a Majgó Péterék eresze* alá” (Szent Péter esernyője. Művei, Révai Testvérek I, 29); „De mi volt *a Kupeczky halála a Gregoricséhoz képest?*” (uo. 65); *A Czobor Mária rózsája* (uo. 201). Gyulai Pál ismert elbeszélése (Egy régi udvarház utolsó gazdája) így kezdődik: „*A Radnóthy Elek udvarháza* híres volt a Kis-Küküllő mentén.” Az alföldi Móra Ferenc sem fél a névelőtől: „Most már csak *a Szent József imádsága* segíthet; *a Jákob létráját*; ez *a Szent Mártoné*; de ehun *a Péteré* is; Egészen *a Jászai Mari ajkára* való volt” (Munkái, Genius-kiadás: Daru-utcától a Móra Ferenc-utcaig I, 11, 14, 113, 270). Nem kerüli Tamási Áron sem: *a Furtunát beszéde*; *a Furtunátét* és *a Márkusét* (Ábel 74, 75). Hogy tudományos írók is említsek, nem tartózkodik tőle Horváth János sem: „Gábor teóriájának viszonya *az Erdélyi Jánoséhoz*” (A magyar vers 313).

Még akik magyartalannak bélyegzik a névelőnek személynév előtti használatát, azok is többnyire mindjárt rámutatnak arra, hogy helyén van a névelő, ha a személynév birtokos. Ezt mondja például SEEMANN GÁBOR és KARDOS ALBERT (Nyr. XXXIX, 453 és 458). SEEMANN maga is ír cikkében ilyen mondatot: „Már pedig *a Pázmány nyelve* bizonyára tiszta és romlatlan” (i. h. 456). Ne hadakozzunk tehát az ilyen névelőhasználat ellen. Ne mérjünk más mértékkel a szépirodalom nyelvének, mással az értekező prózának, mert ami a tudományos nyelvben magyartalan, az a szépirodalomban és a mindennapi beszédben sem kevésbé idegenszerű. Bizzuk csak rá a tudományos írók nyelvérzékére, hogy kiteszik-e a névelőt az efféle birtokviszonyos kifejezésekben vagy nem. Hiszen láttuk, hogy némelykor el sem maradhat ez a névelő. Tegyük fel például, hogy valakit nagyon érdekelné a mi kettőnk cikke, s éppen Pais Dezsőtől akarná elkérni. Pais Dezső oda helyezné az illető elé a MNy.-nek két füzetét, s ezt mondaná: „Itt *a Grétsy László cikke*, itt *a Nagy J. Beldé*.” Jól mondaná-e? Kifogástalanul. Akkor lehetne belekötni, ha elhagyná belőle a két névelőt. A *van* igével mondhatná névelő nélkül is, névelővel is: „Itt *van (a) Grétsy László cikke*, itt *van (a) Nagy J. Beldé*”, de abban az ígétlen mondatformában nem takaríthatjuk meg a névelőt, így: „Itt *Grétsy László cikke*, itt *Nagy J. Beldé*.”

6. Ezzel be is fejezhetném hozzászólásomat, ha nem kellene még kitérnem valamire. GRÉTSY LÁSZLÓ érinti cikkében a személyragos főnevek kérdését is, és a többi közt ezt írja: „Néhányan viszont azt a nézetüket hangoztatják, hogy a határozott névelő kitétele birtokos személyragos szavakban mindig helyénvaló; a névelős és névelőtlen alak egyaránt helyes” (361). Itt RÉGERRE, SIMONYIRA és énám hivatkozik. Sajnos, nincs kezem ügyében a Nyelvészeti Füzeteknek 24. száma, azért nem nézhetem meg, mit mond ott RÉGER a megjelölt 35. lapon, a Nyr.-nek XXXIV. kötetében pedig nem tudom megtalálni az idevágó helyet. SIMONYI azonban nem mondja azt, hogy mindig ki lehet tenni a határozott névelőt, hiszen ilyen példákra is figyelmeztet bennünket „A jelzők mondatának”-ban: *nincsen pénze, szerencséje akadt* (76), ezeket pedig nem lehet névelővel mondani: „*nincsen a pénze*”, „*a szerencséje akadt*”! De szabályokat is ad SIMONYI: „Nem

szoktuk névelővel ellátni a mértéket jelentő részelő (partitív) birtokot, pl. mely szövetnek méterje két korona, itálnak literje, csirkének párja” stb. (78). A következő lapon szintén ott van az a szabály, hogy „sok más esetben is határozatlan, tehát nem vehet föl határozott névelőt a személyragos szó”: *bajom volt vele, kárát vallom, vége szakad* stb. Én sem mondtam sehol, hogy mindig használhatjuk a névelőt; sokkal óvatosabb vagyok. Eszem ágában sincs (nem a z eszem ágában!), hogy ilyen elhamarkodott szabályt hevenyésszek. Már többször hangsúlyoztam, most is megismétlem, hogy a nyelvhelyességi szabályok többnyire nem egyszerűek, és nagyon gondos, sokoldalú megfigyelést kívánnak. Semmiben sem szabad elhirtelenkedve ítélni, a nyelvhasználat kérdéseiben sem, mert aki sietve kimondja a könnyelműen általánosító szabályt, könnyen tévedhet. Az idézett helyen (Nyr. LXXIX, 14) nem szólhattam bővebben a személyragos szavak névelőjéről, most sem ez volt a célom. Mindnyájan tudjuk azonban, hogy Vörösmarty nem illeszthette volna bele a névelőket ebbe a vessorába: „*Dolga* nincs, hogy volna *dolga*” (A szegény asszony könyve), emeből a mondatból pedig nem maradhat el a névelő: „sok a *dolga*”. Petőfi sem írhatta volna névelőkkel ezt a sorát: „*Háza, kertje, földje, pénze*, mindene volt” (A jó öreg kocsmáros), mert a személyragos főnév némelykor határozatlan, mint itt is: *ház, kert, föld, pénz*, minden volt birtokában. De névelővel mondjuk: „szép a *háza*”, és névelővel vagy névelő nélkül: „a *háza* szép” vagy „*háza* szép”.

7. Az természetesen igaz, hogy irodalmi nyelvünk általában nem pazarolja úgy a névelőt, mint a köznapi társalgás. Én sem írnám névelővel ezt a mondatot: „Hasonló képet mutat (a) *gimnáziumaink fejlődése*.” Azt is megállapíthatja a rendszeres adagyűjtés, hogy értekező prózánkban sokkal több a névelőtlen személyneves birtokos szerkezet, mint a névelős, de kárhozthatni, mégpedig magyartalanság címén kárhozthatni emezt sem szabad. Inkább arra ügyeljünk, hogy kerüljük stílusunkban az olyasmit, ami nemcsak fölösleges, hanem egyúttal valóban idegenszerű is. Ne írjunk efféléket: „miként az köztudomású”; „mint ez nyelvhelyességi kérdésekkel kapcsolatban oly gyakori”; „amint azt a sajtó annak idején közölte”; „ahogy ezt a tények bizonyítják”. A német beszél így: „er benahm sich, wie es sich gehört”; „es ist günstig oder ungünstig, wie man's nimmt.” A magyarban ilyenkor fölösleges a mutató névmás: „úgy viselkedett, amint () illik”; „kedvező vagy kedvezőtlen, ahogy () vesszük”. Ne írjunk így se: „a csárdák és azok látogatói” („die Tschardas und deren Gäste”; magyarosan: „a csárdák és látogatóik”); „a kutatók a két alakulatot többnyire egymástól függetlenül, azok összekapcsolása nélkül vizsgálták” (helyesen: „összekapcsolásuk nélkül”). Ne írjuk ezt se: „család- és keresztnevek előtt általában nem teszünk ki névelőt, birtokos személyragos szó előtt tetszés szerint . . . tesszük ki vagy hagyjuk el azt.” A német kénytelen névmással jelölni a tárgyat, de mi nem szorulunk rá erre, mert minékünk van tárgyas ragozásunk: „ich bot ihm Geld an, er lehnte es ab”; magyarul: „pénzt ajánlottam föl neki, visszautasította ()”. A magyarban csak akkor van szükség a névmásra, ha a rámutatás nyomatékos: „pénzt is kínáltam neki, azt sem fogadta el” (l. SIMONYI, HsMság. 2. kiadás 81, 82; 3. kiadás 87, 89). Már ARANY JÁNOS kifogásolta nyelvhelyességi jegyzeteiben a Pesti Naplónak ezt a mondatát: „ha politikai lapot vesz kezébe, unalommal dobja félre azt” (Tallózás az idegen szókötés mezején: Nyr. XXVII, 504). Akik írnak, akár tudományos prózát, akár mást, inkább a mutató névmásnak ilyen németes használatát kerüljék, mint az ártatlan határozott névelőt.

NAGY J. BÉLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar levelek a XVII. század elejéről

Az érsekújvári jobbágyok kérése Thurzó Györgyhöz

Szolgálatunkott aianliuk Nagifzagodnak mint minekünk io akaro kegielmes Vrunk = | = nak, kiuanunk az elő Istentől Szent fiaert az Jesus Chrifufert minden lölki es | testi ioknak meg adafzat Nagifzagodnak.

Thouaba Nagifzagodnak alazatofsan köniörgünk mint kegielmes Vrunknak, azert | Nagifzagod minekünk meg boczafson, es alazatos köniörgefsunk utan effelöl kölie = | tek Nagifzagodot, mint kegielmes Vrunkot meg talalunk. Ez elmult napokban | Vduarbiro Barati Istuan Vrunk föl hiuata uala Biro Vrunkott, akor Biro Vrunkott | meg akarta fognj, hitin es tiztefigen ereftötte el, hogi az Innepekben hazanal legiön | de mindgiarast fol menien az Innepek utan, azert Biro Vrunk fol ment öttöd | magauval fogadalsara, Biro Vrunknak ott Hegie Gaspar Vrunk meg poronczoalta Barati Vrunk | elő nak hogi my ualakik az Varban es kiuól lakunk, szinte ugian szolgalmank mint az | holt Erifzek Vrunk ö Nagifzaga ideiben, szött meg annak fölötte aztis meg poronczoalta | Hegie Vrunk, Barathi Vrunknak, hogi az hazakotis meg fzamlaltafsa, es adot adgiunk ugi = | mint mas fefel forintot minden haztol: Annak fölötte aztis meg poronczoalta, hogi fzenkj | hirnekul el ne mehelsen, ha hirnekul el megion, es ha Vduarbiro Vrunk meg erheti, minden | iofzagat az Feiedelem fzamara elfoglaliak. Annak okaert ezt irhatiuk Nagifzagod = | nak mint kegielmes Vrunknak felöle, hogi az nep ezen igen meg haboro-dott, hogi ök | köttelei iobagia nem akariak magokott tennj, mert ennek az helnek fzem Erdeie ninczen, | fzem rite ninczen, es az kinek csak egi loua uagionis az Vyuari foldon nem tarthatia | hanem penzes foldön kölj tartanj. Ezt csak akariuk Nagifzagod hire tennj, hogi | az ki iobagia akaria magat tennj, olian helön kötelezi meg magatt, ahol Erdott, retet fzanto | foldet, es marhaiaro foldet adnak, De my ezeket mind penzen fzerzunk, es az fzanto | földtöl Dezmat adunk. Azert aztis poronczoalia Vduarbiro Vrunk, hogi miniaian fzanta | = nj meniunk, de meg edig ezutanis az Nagifzagod poronczoalatia-hoz tartotuk magunkott | Azert kirunk Nagdott mint kegielmes Vrunkott, hogi Nagifzagod igazicza el ezt az dol = | = gott az Kamoras Vrakal. Annak okaert Nagifzagodnak ezenis köniörgünk | hogi amikiben az megholt Palphi Vrunk ö Nagifzaga ideiben uolt, hogi Biro nem uolt | az Varban, hanem Hadnagiuk uolt, annak uttanna Vafzar Biraia uolt, hanem ha Barathi (a három utolsó szó áthúzva) | ez utanis Biro ne lenne, hanem lenne Hadnagi az Varban, My kegielmes ualast uarunk | Nagifzagottol mint kegielmes Vrunktol. Isten elteffe Nagifzagodott, mind az Nagifza | god io akarioiaual egietemben. Datum in Vjuar 10 Aprilis 1.6.0.3.

Nagifzagodnak örömeft szolgálatunk | Vyuari Biro Farkas Peter, az ö ekut es polgar tarfsaiual egietemben.

[Címzés:] Spectabili ac Magdomino dn̄o Georgio Thurzo | de Bettlemfalwa, Comiti perpetus Cottūs Aruen̄, | pincernar Regalium Māgr, partium Regni | Hungar̄ cis danubianarum Generali et opsidy | Vvvarien̄ supremo Capitaneo, et Consiliaris Sacrae | Coes:et Regiae Mttis, Dn̄o, dn̄o nobis grat̄que.

(Bicsé—Bytča, Levéltár. Thurzó-lev. 1603.)

Zrínyi György levele Thurzó Györgyhöz

Salutē plurimā et fortē feruitiorū meorū poftremā commēn. | Jo egeffeget es fok Jo zerenthiet adgion Iften keḡdnck. | Megh Jw̄wē fiam keḡdtwl, az keḡd hozzank valo

iga₃ | Atiafiufagatt mind maga megh be_zelte, mind _zolga = | ýntol megh ertē f-mind a₃ kegd bóthi_wletes | leweleból megh ertettem, Adgia Iftē hogi ha en | kegdnek megh nem _zolgalhatō a₃ kegd ho_zzank | valo Atiafiu_y Jo akarattiatt, fia_ym _zolgalhaffak | megh. Magam felōl a_zt Irhatom kegdnek, hogi | a' fok beteghfe_ym miatt Vēnfégemre Immar Vgi | megh Nehezettem, hogi nem remellem tōbbe e' Vilag_y | eletemet: Mert a' fok beteghfe_ghnek Veghe a' te_ty₃ halal. | De minek eleōtte lōlkōmōt Iftennek a_yanlanam, | akara₃ kegdet mint _zerelmes Vramott Atiamfiat e₃ | lewelemmel megh talaln_y, kiwel a_zt bi_zo = | nitom megh; hogi kegdet mind halaligh iga₃ Vram = | nak es Atiamfianak tartottam len_y. Tudom | hogi kegd₃dis mind Vegh_ygh megh marad a_zon Atia = | fiu_y Jo akaratbā. A_zertt Nagi bi_ztombā kerem | kegdet, hogi az en Arwa_ymrol el ne feletke_zzek | kegd, hām a' M_ybe kegdet megh talalliak; legien | kegd Nekiek halalom Vtan minden Jo akarat- tal, | fegetfeggel, otalommal es egieb Atiafiufaggal, | kiertt a₃ Vr Iten minden Joway_wl megh algia | kegdet. Fia_ym₃nak megh hattā, hogi kegdnek es a' kegd₃ _zerelmes giermekinek mind fottigh _zolgallia = | nak. E_zzel Iften aldomafa legien kegdel: Amen. Datū in meo Castello Wep, die 28 April. Aō 1603.

Spectab₃ ac Mag. | Do. Vra₃ | Ptē₃ et frater | ufq₃ ad mortē: | Georgius Comes de Zrinio. zc.

P.S. Kegd₃ megh | bothiaffon: hogi | nagi beteghfe_gē miat e₃ vtolfo | lewelemet nem fubferibalhata. (Ezt a megjegyzést lapszélre írta.)

[Címzés:] Spectabili ac Magnifico Domino Georgio Turzo de Beth = | lemffalua, Comiti Comitatus Aruen₃, Pincernarum | Regalium in Hungaria Magistro, parti₃ mq₃ eiufdē | Regni ultradaniumarum generali Capitano et Confilia₃ Sac. Caes. Regi aeq₃ Mattis. zc. Domino | et fratri obseruandj^{mo}

(Bicse—Bytča, Thurzó-lev. 1603.)

Rédey Ferenc megerősítő levele

Franciscus Rede_y Serenissimi Principis ac Domini do...¹ Dei Gratia Hungariae Transilvaniaeq₃ Principis et Siculorum...² Partium Regni Hungariae Inferiorum Generalis Capitaneus.

Adom minden Rendbel_y Vitefzeknek tutara, Capitan_yoknak, Hadnag_yoknak, Vajdaknak es a_zon Viteinek (!) | Magiar, Teorek, Tatar, es Cheorke_znek Miuelhog_y a₃ Nem_zetes es Nag_ysagos Betzko Varahoz walo | Urak min_ya_yan a_zon Varhōz walo Varosi- wal es faluiwal, (Threnchēn es Nittra Varmegiekben,) a₃ | mi kegielmes Urunk eo feolseghe- nek feyett ha_ytottanak es engedelmisen megh hodoltanak Magiar orf₃a- | gal eg_yet erteni akarnak, kiket eo feolseghe maga otalma ala wett. Annakokaert hagiom es a₃ mj | kegielmes Urunk eo feolseghe nekem adatot meltosagombul parancholom, hog_y feleol megh newe_zet Betzkoy | Vrakott eo Nagok regh_y f₃abadfagokban, lo₃f₃agokban, Varosok s falu_yokban, Ma_yorfagokban, magok | f₃emeliekben, utokban Jartokban, es a₃ f₃egenfegett, fe falukban, me_zson, aratofokban, ka_zalafokban es | feminemēo Munka- _yokban, takarafokban, hog_y e₃ uthanis elhelsenek,³ megh ne haborgafsa fenk_y mertt | walak_y a₃ en lewelem ellen chelekes_y fe_ywel er_y megh. Annak feoleotte mierthog_y a_zon Betzkoy Varanak | es Jo₃zagoknak, (Varmegiewel elgawtt,) eo Nagok elegendendeo f₃olga- kott a₃ helynek mindtahōz (!) tartnak, es megh | oltalmaf₃afara elegendendeoknek alletiak, Capitaniwl a₃ kit akar eo Nagok tartan_y f₃abadfagot attam, es engetemis | hog_y koborlo- katt, chawargokatt, es dulokatt megh fogathafsanak, es erdemek f₃erint megh b_wntetet- helsenek | A₃ Jo₃agra pedigh modnekul rea ne f₃alhafson fenki a₃ Vitesek koeseol (!), mert

¹⁻² Folt miatt olvashatatlan.

³ A zárójel első része hiányzik.

bwn tetesnekul nem szenuede el: | kinek iob bizonylagara attam pechetes lewelemett es kefzem irafatt. Datum in Castris ad Erfek Vywar | pofitis 4 July Anno Domini 1606

Franciscus Redey

(Bicse—Bytča, Levéltár. Külön kezelt levél.)

Zrínyi Ferenc levele Thurzó Györgyhez

Nagos es ennekem mindenkoron yo akaro Uram Batyam, ayanlom Nagodnak szolgál- | latomott, I- kuanok ystentol Nagodnak boldogh yo egifiget, es szerentzes illetet, mind aszoniommal u Nagaval, es az Nagod szerelmes giermekiuel egicmbc.

Az Nagod leuelyből bizonioffan megh ertettem ma, hogy az föl földre ualo | uttya Immár el haladott Nagodnak, bizonios okokból az eő fölsige parantzo- | lattya szerint, hogy pediglen ennékemis Ngoddal edgiütt io uolna eő fölsige | mellé nemnem, orzagunk oltalmazaséertt, ky en Nagodnak igen tettzenék, | noha az Calsay utt elüttünk léuen, menttetem magamott leuelemben u fölsige | eleött, azzal nem gondolnék, mert Nagodnak mintt io patronusomnak tartó | znam mindenkor szolgálattal, de miuelhogi nem tagadhatom, es tudomis, hogy | Nagodnakis niluan uagion fogiatkozott alapatom, hogy sem hazamnak, sem | pedigh Nagodnak, nem kedueskedhetem szolgulat. . .¹mal, az mostany | szük alapatomhoz képest, lattia az Ur ysten Nagodnak szeretettel igiekezném | szolgál- nom ha az uthoz ily uekony erüwel nem uolnék Melý es teób Rendbelý | dolgamról Nagod- nak iambor szolgálaim által büuebben üzentem, megh értuén | Nagod ýzenetemet, kerem Nagodat mintt Uramott Battiamott, nehez néuen | ne uegie, lattia az Ur ýsten hogy Nagodat azokkal nem bantanam, de nem lehet | egieb benne, es az keues értékhez köly magamott rendelnem,¹ mint hofi az Ur | ýstennek io akarattiból es Nagod gonduisselesiből, elseő alapatom Immár | mas rendben uagion, ugy kellene magamot rendelnem, hogy nagiof fogiat- | kozásra ügiem ne iutna, az miben eligsiges uagiok Nagodnak szere- tettel | igiekezem szolgálnom, az attiamfiais föl iöuen edgiütt uelem Nagodnak | s- aszoniom eő Nagának szeretettel ualo szolgálattiat aianlyá. | Algia megh az Ur isten Nagodat sok iokkal, és io egisiggel. Datum in Arce | Lethoua. 12. Aprilis Anno 1608.

Nagjagodnak io akaro attafia es | szolgáló öccez | Zrinj Ferencz

[Címzés:] Illustrissimo Comiti dnō Georgio Thurzo de Bethlemffalua, Comiti de Arua, . . .

(Bicse—Bytča, Levéltár. Thurzó-lev. 1608. Nr. 108.)

KOVÁCS ISTVÁN

Felelet a *feletin*-féle igealakok kérdésére

1. Nemrégiben a címbeli igealakok dolgában közzétett cikkecskémhez írt hozzá- szólásában a kiegészítő megjegyzések mellett PAIS DEZSŐ méltán hiányolja, hogy nem nyilatkoztam, közelebbről milyen igealaknak tekintem a *feletin*-t: jelen idejűnek-e vagy elbeszélő múltnak (vö. MNy. LIV, 333—5). A hiányoló megjegyzést is kiváltó közleményem már közvetlenül megjelenés előtt állott, mikor magam fejtegetéseimnek még ennél is sajnálatosabb hiányosságaira jöttem rá. (Sajnos, különleges helyzetemben nem volt számomra lehetőség még megjelenés előtt a cikket kiegészítenem.) Bár most nagyon könnyű volna a *feletin* igealakra vonatkozó érdeklődésre egyetlen mondatban felelnem, a tőlem felismert más természetű hiányok kiegészítése céljából kénytelen vagyok mulasztásomat az alábbiakban kissé részletezőbben jóvá tenni.

Hiányosságaim jó része kutatómunkám természetével függ össze. Hivatkozott cikkem megfogalmazása előtt erdélyi oklevélszótáram szócéduláinak rendezgetése közben

¹ Lyukas (. . .aim . . .).

ráakadtam a közölt okleveles igealakokat tartalmazó néhány *felelin*-cédulára, s minthogy ezek az adatok már így is érdekeseznek látszottak, hamarosan fel is dolgoztam őket. Tökéletesen elfelejtkeztem azonban arról, hogy a mintegy nyolc-tíz évvel ezelőtt használt forrásból annak idején nemcsak egy-egy szó okleveles előfordulását rögzítő szócédulákat, hanem hosszabb, összefüggő szövegrészeket tartalmazó másolatot is készítettem. Mikor ez a másolat jegyzeteim között való más irányú keresgélés közben véletlenül újra kezembe került, már láttam s PAIS észrevétele után véglegesen beláttam, hogy maga a felhasznált csíki forrás egészében sokkal érdekesebb, mint amilyennek magam a belőle elem került *felelin* adatok feldolgozásakor tartottam. Most már érthetően úgy vélekedem, hogy még mielőtt bármilyen kiegészítő észrevételt tennék, éppen a szóban forgó igealakok kérdésének az egykorú forrásban előforduló összes igealakok összefüggésében való vizsgálata érdekében elengedhetetlen a csíkszentsimoni vallató-levelet a maga egészében közzétennem. Nem sajnáltam tehát a fáradságot, és a teljesen rendezetlen Béli-Lováltárból nem csekély munkával kikerestem a már előbb használt, keltezetlen vallatást (ma e leveles-anyag tölem számozott 3. kötegében), s most itt a következőkben közzé is teszem. Íme:

2. Zentt Simon¹

Gafpar balint. J. f. eft hitti uttan azt felelin az madar antalne, giukerit tudom | hogi penze utan bec3 palne birta Anbrus giorgot is azon allapattal birta penze | uttan, Barta Janost if azon keppen birta, Barta Anbrus, Jozagat if azon keppen birta | Az rethi martonet if azon keppen birta, Az uarga mihalietif azon keppen birta | Az 3ep Janofset if azon keppen birta, Boldisar peter giukeritif azon keppen bir | ta, Azon keppen penze uttan birta, az mint feliel megh Jrtuk, chiato zegiben | az daruaf benedek hazza mellett, de nem tudom mikeppen birta, az farkaf ferecz | volna mikor bech Jmreh el ueze tudom hogh nalla uala zalagon, De nem tudom | ha megh ualtotta ua3 nem, feketef elue tudom hog3 bec3 Jmrenel uala, Denem | tudom ha megh ualtotta ua3 nem, tudom hog3 az er3f marton heliet if biria ua | la, de nem tudom m3 okon birta,

Peter deak zent giorg3 J: f est hitti uttan azt felelin, Zent giorgion uiragh | tamaft, bec3 Imreh biria uala. olla annat if e3 biria uala. ahol moft te3r3k | peter lakik, zent giorgion, azt if bec3 Imrch biria uala, Az andac3 illief heliet | [if] e3 biria uala. Az lukac3 antal heliet if az kiben fazakaf le3rinez lakik, uala, patkos | p[a]l ahol lakik uala az en kapum eleot, azt if bec3 Jmre biria, Menafagon | ahol bak piroska lakik uala azt if bec3 Jmreh biria uala, zent martonon ahol az | bodorok laknak uala, azt if bec3 Jmreh biria uala, ahol az bec3 Jmreh oduar hazza | uagion, azt if tudom hog3 e3 biria uala, Mind az harang labnal zent martonon. | egi 3el3 fe3ldet. bir uala. Az hidegisegh kapuianal if az kuf 3ena fuet if e3 biria uala, | Az debrech3 kere3tef heliet, demeter gergelinet3l, Boldisar benedeknet3l3, m3kor | megh ueue, az santa balintne re3e kuul. En uoltam biro benne, Kouac3 bartalis uram | a3kor 3rok arron adak. leueletif attunk rea, vgi emlekezem en ria hog3 za3 negi | uen forintot ada erte demeter gergelin3nek, Arra if emlekezem hog3 az ze3ke | balint hazza mellett, az Jmreh mihalnc re3et megh ue3tte uala, De a3ra nem [emlekezem h]a e3rok arron a ua33 zalagon uolt. Azt if tudom kozmafson | [.] meget. egi tanorokot bir uala, bec3 Jmreh. az a3tagiok | [.] eni benedek hazza meget. ot if bir uala bec3 Imreh, Eg3 | d[.]raf hazza allat ualo tauorokot, az dekani patakon feliel || Az kozmaf patakan alol. éppen bec3 Jmreh biria uala., az zentegiha3 dombian if bir uala, | zanto fe3ldeket, az tekeref bel3 tanoroknak az felit if e3 biria uala, ugi emlekezem ria — | hogh az bor3af pataka meletif bir uala egh darab 3ena fuet, kozmafson feliel, sok zanto fe3ldeket bir uala, tugia hoga pal, Debrec33 balaf. Ezeket tudom hogy

¹ Ez más, egykorú vagy közel egykorú kézzel.

őztől marattak, zent mar | tonon feliel a3 nagy mezőn a3 ky főldeket bec3 tamaf birt, bec3 Imreh, bec3 palne, azokot | 3a3 forint keötel allat ky felettetuk; az regiftromat mind bec3 tamafne kezében attuk, | kapitan uram parancziolatiabolý, Az mit bec3 palne azoniom birt, mikor a3 fiatol el ozto- | 3ék. femmi az oztol marathan bec3 palne kezében nem marada, hanem az lelemefnel ma | rada. megh bec3 palne. E3eket birta ahol olla Janof lakik, maf a3 mihali barabaf helie. | uerebefben ahol ueref giörgy lakik uala, azt if bec3 palne biria uala, negiedik, a3 uar | ga, giorgine helie, ötödik ahol most zükeösd[!] benedek lakik, Menefagon[!] bak paltif | eó biria uala. . zent martonon a3 tizef mattiaf helit ef eó biria uala, A3 fúftof Janos | haza meget mely giümölez kert uagion azt if bec3 palne biria uala Kozmafson a3 holi | bec3 palne lakik uala. ef borbelý giorgh, azt if eó biria uala, ahol most patkof Janos lakik | A3 pap Jftuan helit. boga diencst, Varga mattiaf, Barta albertot, zakornet[!], barta | martont, kantor Jmrehet, ahol boga tamaf lakik, ot fel az uiz mellet, a3 orzagh | utaigh, A3 chieke tanorokanak, nagioh rezit. a3 dekaní mellet, egi darab zena fuet. | A3 giorgofson a3 halmon allol, a3 kozmaf patakan allol, Verebefsen feliel, a3 oltiga | eó biria uala. chieke falua uegeben egi darab zena fuet bir uala. az galfy Ifst | uan tanorokat zent martonon azt if eó biria uala. A3 zent martony hauafson patak | feit ef eó biria uala, tusnadon molnar Dimient, Giorgi Jstuannekot, eó biria [ua] | la, tusnadon allol az olton mely malom uala, azt if eó biria uala, kozm[afson a3] | bec3 tamaf haza allat, a3 mely rezet bir uala. bec3 tamaf, Annak az [. . . .] | ben. a3 mint a3 fúz fak fel mennék uala. a3 horiu tanorokigi fel, az gödrön bello[!] | a3 ueremigh alla. azt if bec3 palne biria uala, Most egiebekre nem Emlekezem ha e3 uttan mi E3emben iut igazan megh mondom.

Marton mihalý J. f. e t hitti uttan azt felelin a3 mint gaspar balint. azt if tudó | hogi ziloft bec3 Jmreh biria uala de nem tudom, ha megh ueötte uolt a uagy | nem, Azt if tudom hogh barabaf mihali, adot uala bec3 Jmrenek. ket hold főöldet | a3 zent [így!] a3 meli ut altal megien zent marton fele, a3 ut altal kelöben ueötte ua | la penzen de nem tudom hany forinton, Azt if tudom hogý uerebefben feliel ue | ref giörgy a3 kiben lakik uala azt tugiuk hogý bec3 palne biria uala, o3tan azt if | tudom hogh zent martonon a3 zent egihaz allat, az galfy Jftu/annet bec3 palne bir | ta, chieke faluan allol. egi zenasagh uagion azt if eó birt[a. . . .]

Chieke mattiaf, benedek mihalý, Gelerd Anbruf, kouacz [. . . . Ist]uan J. f. sunt hittek uttan azt felelik; tugiuk hogi zalo[gon] de nemi | tugiuk ha megh ualtottan uaý nem, fekete eluet [. . . . bec3] Jmrenek || Attan uala de nem tudom ha megh ualtottan uaý nem, tudom hogý bec3 Jmreh bira. | a3 farkaf. molnat, de nem tugiuk mi okon birta a3 zen egetöben a3 meli feöldet bec3 Jmre | nek adot a3 ket megie biria ket forintert hogý be uefse. vgi hallottak eök hogý efmet | a3 zent egi hazban hattan uolna bec3 Imreh. Azt if tudom hogi az erof marton hazat if | biria uala bec3 Jmreh, de nem tudom mi okon uolt. Egi kurta granat mentet roka, | malíual belettet. tudom hogi mikor feiet ueuek heldi palnak, az életöt adot uala gergel | Jftuannak hogh haza hozza agia megh az annia-nak; de en nem tudom ha megh attan | uaý nem, Veres giorgi ahol lakik uala bec3 palne mind holtaig birta.

Hollo antal, tima giorgh, zep balint. Andras mihali endef giorgh, J. f. sunt, tudom hogý penze uttan bira az galfy heliet, De nem tudom min ueötte megh, az migý bec3 | Imreh elé adigi tugiuk hogi eó bira fló 3 felelin hóllo antal, barabas mihal, azt | a3 feöldet, de nem tugiuk mint birta chiato zegiben a3 daruas benedek haza mellet | feliel, hazat chiurt. chinialtatot uala ria. de nem ugi birta hallottuk maftol hogý | giörgy Andrastól zent emreýtlóif ueötte megh, de nem tugiuk mikeppen birta. zen egetöben if uagion öt feöld, azt nem tudom hogh mit adot, a3 zent egihazba | crte. azt felelin hóllo antal, tima giorgh, Egi heliet delönek hinak, ot adok(!) hóllo balint egy feöldet bec3 Jmrenek, En ugý hallottam hogý fló 2 felelin azt if hóllo | antal, tima giorgh,

Hollo balint, Boldisar giorgy, madar tamaf, marton Janof, zeòke mathe. J:f: sunt | azt tugiuk hogÿ az feketef eluet birta becÿ Jmreh, de nem tugiuk. mi okon birta. | Hollo balint azt if felelin hogÿ en attam uala flõ 2 becÿ Imrehnek egÿ darab: | eo[kreot] enekem Jgen sok marhammot uitte el.

[. . . .]n zent simonÿ, J: f eft, tudom hogÿ becÿ palnenak zaÿ forintert atta | uala zalagon, azt if tudom hogÿ az teóbít megh atta, chiak tízen negh forint hatra, | azt if felelin hogÿ, Endef peterre ket zalagÿban ueõtte zekeli Jftuane hÿz forintert | becÿ palnenak, azt if tudom hogÿ megh nem atta megh azt aÿ huÿ forintot, aztif | felelin hogi ueref giorgh ahol lakik uolt, becÿ palne birta mind holtigh.

Kouacÿ barabas, Endef Jftuan, benkef demeter, benkef ferencÿ, J. f. sunt: ez megh Jrt | emberek tugiak hogÿ birta, ef aÿ farkaf molnat. de nem tugiuk mi okon birta,

Gote giorgi, uiragh peter, barta Janof. chiato Janos, chiato Istuan, J: f: sunt, | aÿont felelik. az mint az felíul megh Jrt emberek. azt tugiuk hogi aÿ feketef elueit birta, de nem tugiuk mikepen birta,

Gõtte [. . . .]peter, marton giorgi Jako balint, sandor balint. Endef peter, J: [f.sunt]it aÿont felelik, aÿ mint felíul megh Jrt emberek, Kou[acÿ] barab[as. . . .]ho]gÿ chiatozegiben, daruas benedek mellet feliel, egi ùle6 he | liet bir[. . . .]san]dor, sandor Janof. attak azt aÿ ùllef heliet becÿ Jmrehnek || Aÿont felelin aÿ mint hollo antal. tanko mattiafne if ado(!) eòrõk arron egi forintert | aÿ mezeò zellen az kus kapolnanal. kouacÿ peterne mellet, tanko ferencÿ leania, aÿ | araniaf Jftuane, aÿ eò roÿe ùlles heliet, becÿ Jmrehnek attan uala,

Orban Janos, mattiaf peter chiato albert. peter Janof. saf mihalÿ, uarga balint: | J: f: sunt: aÿont felelik, eÿ megh Jrt emberek, aÿ mint aÿ felíul megh Jrt embe | rek, chiak anial teòbet hogh, tugiuk hogÿ becÿ palne birta, az galfÿ Jftuan mol | nat. flõ 24 hatra benne, chiato albert azt if felelin, az chiatozegiben aÿ daruas bene | dek haza mellet feliel aÿ kit bir uala becÿ Jmreh. azt giorgi andoriaf atta uala | teòb attia fiaíual feie ualtsagaba becÿ Jmrehnek; miért hogi giorgi Andoriaf aÿ | beke6 hadaban uolt teòb attia fiaíval, aÿert attak uala nekÿ.

Molnar peter, Rethi marton, marton Jmreh. ÷ep Jftuan. Jftuan míhali J: f. sunt, | az malom dolgabòl az feketef eluebòl azt felelik az mint eÿ felíul megh Jrt gòde Janos tugiuk hogi becÿ Jmreh birta, de nem tugiuk mi okon birta,

Janos leòrincÿ. Andras miklos, Endes peter, simon tamaf: pap míhali saf antal. | zent simoniak J. f. sunt. aÿont felelik aÿ mint az fèlsòk. Andras miklos azt if felelin. hogi uala mi zamof embereket megh veòt uala kiraly giorgitòl, Az molnot | if megh ueõtte uala, azt nem tudom mínt ueõtte uolt, de becÿ pal ueõtte uolt.

Jako leòrincÿ, fÿstos Jftuan, laÿlo Jmreh. siket Andorias. giorgi Janos, fÿstos | Jftuan, J: f: sunt, azt felelik aÿ chiatozegÿ eòròksegÿ felòl az daruas benedek | hazan feliel, aÿ kit becÿ Jmreh birt. giorgÿ Andra6 atta uolt. tòb attia fiaíual Egietemben becÿ Jmrehnek feiek ualtsagiokban,

.Alatta hihetòleg más, de egykorú vagy közel egykorú kézzel: *Zenti Simón*. Ez alatt múlt század eleji írással: *Osiki Jobbágyakrol Relat(oria)*.

Eredetije egy kétrét hajtott, majd többszòròsen összehajtogatott, a sarkán meg az alsò részén egérrágtá és folyadékfoltos ívnek mind a négy lapján. A hitelesség minden formai kellékét (bevezetò-, zárò-formula, aláírás, pecsét) nélkülszò irat a helyszíni vallatás alkalmával készült fogalmazványnak látszik. — A vallatò-levélbòl hiányzó vagy elszíntelenedés miatt olvashatatlan részeket [. . . .]-be tettem.

4. Amint az itt közòlt szövegbòl megállapíthatò, a vallatás a helyet, idòpontot, a vallatási alkalmat jelzò szokásos bevezetò és zárò formula nélkül maradt reánk. (Az 1. lapra, a vallatás elé és a 4. lapon a rogesztaszertù rájegyzések helyére írt helységnév nem

a vallatás leírójától, hanem más, de egykorú vagy közel egykorú kéztől származik.) Keltezetlensége ellenére is a vallatásban jelzett településnevek és az egyes településekből felsorakoztatott tanúk meg a forrásba foglalt más utalások segítségével azonban a vallatás időpontja közelebről is meghatározható. A forrásban ugyanis említés történik „Bekes hadá”-ról; ezen nyilván Bekes Gáspárnak az 1575. július 9-i szentpáli csatában szerencsétlenül végződött hadi vállalkozását kell értenünk. Családtörténeti adatok hiányában nem tudom eldönteni, hogy az a Béli Pál, akinek fejvesztéséről a vallatás beszél, a szentpáli csata után Báthory Zsigmond bosszújának áldozatul esett Bekes-pártiak közül való, vagy valamely később szereplő Béli volt-e, s így a közelebbi kor-meghatározásra ezt az adatot nem használhatom fel. További nyomra vezető adat azonban az, hogy a fenti vallatás ezen kívül még Becz Imre elvesztét, azaz halálát is említi. A Becz család pedig Csikszék egyik legrégebbi és legrangosabb családja volt; e nemzetség egyik tagját, „Becz Georne”-t például 1569 táján Bánkfalván a „Lofeyek” (= lófők) előtt egyetlenül „few ember”-ként említik (SzékOkl. II, 274). A vallatásban többször említett Becz Imre 1583-ban Csik, Gyergyó és Kászon szék főbírája volt, de aztán az ő két fiában, Pálban és Miklósban valamikor a XVII. század fordulója táján fiágon kihalt a Becz család. Számomra valószínű, hogy e vallatást éppen közvetlenül a fiág kihalása után a nemzetségi birtokokhoz tartozó jobbágyságok és ingatlanok megállapítása végett tartották. Leányágon Becz Kata ugyanis Uzoni Béli Jánosnak volt a felesége, s a kettejük fia lehetett az a Béli genealogián is szereplő Pál, akinek ismeretlen okok miatt történt fejvesztéséről a vallatás tanúi közül egy megemlékezik. Minthogy rajta kívül Becz Pál elvesztéséről, azaz haláláról is említés történik, továbbá mivel e vallató levél a Béli levéltárba Becz Kata leányági örökösödése révén a csiki Becz birtokokkal együtt kerülhetett, csak az 1599-ben még szereplő Béli Pál halála után eshetett meg a vallatás. (A családtörténeti adatokra nézve l.: KÖVÁRY LÁSZLÓ, Erdély nevezetesebb családai. Kvár., 1854. 33; NAGY IVÁN, Morsz. családai I, 267; KEMPELEN BÉLA, Magyar nemes családok II, 7–8).

A keltezetlen vallatásnak az írásjelleg alapján megállapított valószínű keletkezési ideje (a XVII. század eleje) tehát a családtörténet oldaláról nézve is igazolódik. Ha aztán az 1602-i székely lustrában ráakadunk a szentsimoni lustráltak rendjében a vallatásban is tanúként szereplő Endes Péter, Holló Bálint, Gáspár Bálint, Benedek Mihály, Kozmáson meg a Patkós János nevére (SzékOkl. V, 234, 236),¹ mindez — szerinte — kétségtelen bizonyíték arra, hogy a szóban forgó vallatást valóban a XVII. század elején, alkalmasint éppen a század első évtizedében tarthatták. Az írásjelleg tanúságai, a családtörténet adatai, valamint a két forrás névanyagának egybevetéséből levonható következtetések egybevetésén erre az időszakra utalnak.

5. A fentebb közölt forrás gondos áttanulmányozása után nem tartottam hiábavalónak a forrás keletkezésének közelebbi meghatározására fordított fáradságot. E munka rendjén egy olyan forrás keletkezési idejét határoztam ugyanis meg hozzávetőlegesen egy évtizednyi pontossággal, amely forrás a *felelim*-féle ígealakok előfordulásának bősége szempontjából az eddig ismert leggazdagabb kincsesár. Magam összeszámítottam ugyanis a vallató-levélben előforduló összes, minden mód- és időbeli egyes szám 3. személyű

¹ A forrásban szereplő többi, főlős számú tanú nevét a forrás zavarossága miatt meg azért sem lehet a lustrában szereplő egyes községekből ismert névanyaggal összevetni, illetőleg azonosítani, mert a lustrában a székely lófőkön, szabadokon és darabontokon kívül csak nagyon kevés jobbágy szerepel (Szentsimonról például mindössze kettő, Kozmásról is csak öt!), a vallatás tanúi viszont részben, ha ugyan nem nagyobb részben kétségtelenül jobbágyságok lehettek. A vallatásban például a Menaságról szereplő Bak Piroska és Pál is teljes valószínűséggel az 1602-i lustrában ugyaninnen egyetlen jobbágyként feljegyzett *Bak Ferencz* rokonságához tartozhatott. (Vö. SzékOkl. V, 240.)

tárgyas igealakokat. E számításból kiderült, hogy a vallatásban megőrzött 93 ilyen igealak közül 17 tartozik a *felelin* típusúak sorába. Nem érdemtelen közölni részleteiben is az eredményt. A forrásban talált igealakokat így csoportosíthatjuk (a mai helyesírással közlendő összeállításban az egyszerűség kedvéért az *adja vala, adta vala [volt]* igealakokat régmúlt megjelölés alatt csoportosítottam; az egyes adatok után az arab szám az előfordulások számát jelzi):

I. Jelentő mód: a) jelen idő: *felelin* 11; b) múlt idő: *megadtán* 1, *megváltotán* 2; c) régmúlt: *adtán vala* 2. — Feltételes mód: múlt idő: *hagytán (hattan) volna* 1.

II. Jelentő mód: a) jelen idő: *birja* 2; b) múlt idő: *birta* 28,¹ *elvitte* 1, *megadta* 1, *megváltotta* 2, *megvötte* 2; c) régmúlt: *birja vala* 24, *adta vala* 2, *adta volt* 1, *megvötte vala* 2, *megvötte volt* 2, *vette vala* 1, *vötte volt* 2; d) elbeszélő múlt: *bírá* 3, *megvevé* 1. — Felszólitó mód: jelen idő: *bevesse* 1, *hozza* 1.

6. A közölt szöveg és az itt adott összesítő kimutatás alapján a következő összefoglaló észrevételek tehetők:

1. A forrás leírója az itt szóban forgó igealakok vonatkozásában hihetőleg erősen *-n*-ező volt, mert a kétségtelenül az ő nyelvjárását jellemző *felelin* igealak egyszer sem fordul elő *-n* nélküli formában, míg a tanúk vallomását tartalmazó szövegben nem egyszer ugyanannak az igealaknak (*ad, megad, megvált*) hol *-n*-ező, hol *-n*-telen alakjaival találkozunk. Bár nem lehetetlen, hogy az *-n*-ezés tekintetében való nyelvhasználati ingadozás magának a forrásszerkesztőnek nyelvjárását is jellemezte, valószínűbb, hogy a tanúk vallomásában a váltakozó *-n*-es és *-n*-telen alakhasználat elsősorban ama csíki települések (Szentsimon; Csátószeg, Kozmás, Menaság, Szentgyörgy, Tusnád, Verebes) nyelvjárásában egykor meglevő alakhasználatbeli ingadozást rögzít, amely településekről a tanúk a forrásból megállapíthatóan kikerültek.

2. E vallatásban az *-n*-ező alakok a jelentő mód jelen, múlt és régmúlt, valamint a feltételes mód múlt idejében jelentkeznek. Egyetlen elbeszélő múltnak minősíthető igealakunk sincs, habár e vallató-levélben négy elbeszélő múltú igealak esetében kínálkozhatott az *-n*-ező használatra is lehetőség (vö. II. d).

3. Ezzel kapcsolatban érdemes utalni arra is, hogy a moldvai csángóban csak jelentő mód jelen és múlt, valamint felszólitó mód jelen idejű igealakokat jegyeztek és jegyeztünk fel (I. CsűRY BÁLINT: MNy. XXVIII, 150; CsángóSz. pl. a *hall, lát, mond* al.; saját lejegyzésem). A csángóban ma már elég ritkán használt elbeszélő múltbeli igealakokban *-n*-ező formát — emlékezetem szerint — sohasem hallottam, s ilyenre jegyzeteimben sem akadok. E megfigyelésem támogatja az, hogy mind CsűRY (i. h. 151 kk.), mind a CsángóSz. ige-mintaszói közt hiába kerestem az elbeszélő múltbeli igealakokra példát.

Bár a fentiekben, gondolom, feleletet adtam PARS kérdésére is, e felelet nemlegesége ellenére sem tartom lehetetlennek azt, hogy a tőle jelzett módon fejlődött *felelin* a régiségben elbeszélő múltú igealakként használatos lehetett, habár — mint előbb jeleztem — mindeddig sem a régiségből, sem az ilyen igealakokat máig őrző csángó és apátfalvi nyelvjárásból ilyen időbeli használatra példát nem találunk.

SZABÓ T. ATTILA

Igen örülök, hogy hozzászólásom következtében olyan gazdag forrás buzgott ki SZABÓ T. ATTILA barátom jóvoltából. — Az *n* végű igealakokra vonatkozó adatokat szerfőltött fontosaknak ítélem.

Ami azt illeti, hogy a *felelin* milyen igealak, arra azt mindenesetre mondhatjuk, hogy tárgyas ragozása egyes 3. személy, — tárgyas ragozása, minthogy többnyire *azt*

¹ A forrás egy kiegészített és egy kétes *birt[fa]* adata e számban nincs benne.

mutató névmási tárggyal jelentkezik. Hogy milyen idő? Lehetne jelen idő és elbeszélő múlt egyaránt. Én a helyzetnél és az összefüggésnél fogva inkább az elbeszélő múlt felé hajolnék. Az esetek többségében a latin „f[assi] sunt” után következik, és ez múlt idő. Azonkívül vannak ilyen helyek is a forrásban: „Chieke mattias, benedek mihalý, Gelerd Anbrus, kouacz [. . . . Ist]uan, J. f. sunt hittek uttam azt felelik. . .” Az ilyen esetekben a *felelik* olv. *felelik* felfogható tárgyas ragozású jelen időnek és elbeszélő múltnak egyaránt, elbeszélő múlt (*ők*) *felelek* alakja *i-ző* változatának (azonban nb. TRÓCSÁNYI: MNy. V, 347—9 és HORGER, Igerag. 103). PAIS DEZSŐ

Báthory Kristóf leveléhez. Báthory Kristófnak a kolozsvári ötvösökhöz intézett 1578-i levele végéről (MNy. LIII, 265) elmaradt:

[A hátlapon egy zárlatként rátett papirosszeletre, viaszba nyomott ép Báthory-gyűrűspecset felett a következő cím: „Prudentibus Circum[pectis Mag(ift)ris Ceehe Aurifabror(um) ceterisq(ue) Mag(ift)ris Aurifabris Colofwarien(sis) nobis dilecti.”]

(Eredetije az Erdélyi Múzeum Levéltárában a kolozsvári ötvös céh levelei között egy levélszerűen összehajtogatott, álló félv első lapján.)

Az aláírás után nem *m. pa.* áll, hanem *ppa.*

SZABÓ T. ATTILA

NYELVJÁRÁSOK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvjárásgyűjtése*

(1905—1908)

I. A magyar nyelvjáráskutatás terén századunk elején egy új, jelentős, de kellőképpen nem méltatott kezdeményezés indult meg, a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvjáráskutató munkája. A népnyelvkutatás történetével foglalkozó művek egyike sem látszik ismerni az erre vonatkozó tudománytörténeti adatokat: SZÜCS JÓZSEF (A népnyelvi kutatás története. Bp., 1936.) már nem tárgyalja ezt az időszakot, LAZICZIUS GYULA (A magyar nyelvjárások. Bp., 1936.) sem foglalkozik vele, végül a legutóbbi összefoglalás szerzője, KÁLMÁN BÉLA (Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai. Bp., 1949.) is keveset mond róla. Nem is arról emlékezik meg, hogy a Társaság indított nyelvjárásgyűjtő társadalmi mozgalmat, hanem ennek egyik következményéről, a Magyar Nyelvben megjelent népnyelvi közlésekről szól: „A Magyar Nyelv c. folyóirat (1905—) már megindulásakor egyik feladatává tűzte ki a népnyelvi gyűjtést, közlései azonban sem terjedelemben, sem minőségben nem múlták felül a Nyelvőr közleményeit. Számos értékes elvi jelentőségű cikke mellett [a szerző itt ezeket a közleményeket idézi: BALASSA: MNy. I, 289; ERDÉLYI: MNy. I, 291, 337; CSÚRY: MNy. V, 214; HORGER: MNy. XVI, 41, XVII, 108; SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXXVI, 340; KÁLMÁN BÉLA: MNy. XXXVII, 136] viszonylag kevés komolyabb terjedelmű népnyelvi közlés jelent meg benne. . . .” (I. m. 6.)

Mindez érthető, minthogy ez a kezdeményezés — mint majd látni fogjuk — bizonyos fokig csődöt mondvá szalmalángként húnyt ki, hirtelen maradt abba, s a meglevő gyűjtési anyag sorsa is rövidesen ismeretlenné vált a tudományos kutatás számára is.

* Bár e cikk tíz évvel ezelőtt készült, közreadása — úgy hisszük — ma sem időszertlen. — A SZERK.

Ez a gyűjtött anyag még megvan, így tehát nem fölösleges rá fölhívni az ötéves terv során folyó nyelvjáráskutatási munkálatok irányítóinak, különösen pedig az Új Magyar Tájszótár (vö. MNy. XLV, 98) szerkesztőinek figyelmét, s egyúttal kitérni a gyűjtés történetére, tanulságaira, a gyűjtött anyagok sorsára s fölhasználásuk lehetőségére.

2. A Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvjáráskutató munkájának előzményei még a Társaság megalakulása előtti időre nyúlnak vissza. Zolnai Gyula 1901. április 1-én a Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és széptudományi osztályához a következő indítványt terjesztette be: „Kérje föl az osztály a Nyelvtudományi Bizottságot, hogy hivatásához képest sürgősen gondolkozzék azon módokról: miként lehetne a népnyelv tanulmányát nagy fontosságánál fogva minálunk is a magyarság egész területén rendszeresre és állandóvá tenni.” (AkÉrt. 1901: 388; vö. ZOLNAI: MNy. I, 90, XXV, 48.) Ennek az indítványnak megvalósítási alkalmá lebegett a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapítóinak szeme előtt, amint azt az 1903. december 19-i alakuló közgyűlésen a megalakulás előzményeiről szólva Szily Kálmán szó szerint is kifejezte. Ismertette, hogy a Társaság megalakulásának gondolata két évvel azelőttől, 1901-ből származik, amikor többen indítványozták: „alakítsunk egy új társaságot népnyelvi és népköltészeti adatok gyűjtésére s a magyar nyelvjáráskutatás tanulmányozására” (MNy. I, 46). Ugyancsak a nyelvjáráskutatási feladatok fontosságát s a Társaság céljai közti elsőbbségét tanúsítja az 1903 októberében megjelent alapítási fölhívás is (vö. Nyr. XXXII, 465), amely különös gonddal említi a népnyelvi gyűjtést: „Gyűjteni fogjuk valamennyi magyar vidék tájszavait, szólásait, közmondásait nyelvtani és stílusbeli sajátosságait és népköltését.” (Vö. MNy. I, 45.) „A gyűjtéseket — folytatja a fölhívás — mind selesebb alapon s folyvást fejlődő munkaosztással kívánjuk szervezni, s a gyűjtőket erőnkhez képest erkölcsi és anyagi támogatásban részesíteni.” (Uo.) A megalakult Társaság alapszabályzatának 3. §. e) pontja is megismétli mindezt: a Társaság „rendszeresen szervezi és intézi a népnyelvnek minden irányban való átbúvárlását” (MNy. I, 90).

A Társaság megalakulása után két évvel, 1905-ben meginduló hivatalos folyóirata, a Magyar Nyelv első évfolyamában ismét Zolnai foglalkozik a nyelvjárási gyűjtés, főként a tájszógyűjtés kérdésével. A külföldi, főként francia és német nyelvjáráskutatásra, nyelvvelsz-munkálatokra hivatkozva újból kifejti a hazai gyűjtés megindításának halaszthatatlan feladatát, s ismerteti a Társaság most meginduló új mozgalmát. Beszámol arról, hogy a Társaság 1904. október 29-i választmányi ülése Népnyelvi Bizottságot választott a nyelvjárási gyűjtés országos méretű, társadalmi mozgalomként való megszervezésére, megindítására (ZOLNAI: MNy. I, 90). A Balassa indítványára létrejött bizottságnak — mint később, a jegyzőkönyv nyomtatásban is megjelent szövegének 12. pontjából megtudhatjuk (MNy. I, 142) — elnöke Szinyeyi József, tagjai pedig Balassa József, Erdélyi Lajos, Lehr Albert és Vikár Béla voltak. Az 1905. március 7-i választmányi ülésen Balassa bemutatta a Népnyelvi Bizottság szervezésére vonatkozó indítványát. Ezt el is fogadták, és a gyűjtés szervezésére új bizottságot küldtek ki, amely voltaképpen a régiek kibővítése: most Herman Ottó, Komáromy Lajos, Négyesy László és Zolnai Gyula is tagjai lettek a bizottságnak (MNy. I, 287). A Népnyelvi Bizottság ugyanezen évi május 25-i összejövetelén Balassát kérék meg, hogy „a népnyelv rendszeres tanulmányozásának módjára vonatkozólag mentől előbb részletes tervezetet terjesszen a bizottság elé, amelynek megvitatása és végleges megállapítása után a gyűjtést lehetőleg már a nyár folyamán megkezdhetnők” (MNy. I, 383). Sajnos, az „ülésező” munkamódszer továbbra is jellemzője marad a mozgalomnak: a VIII. választmányi ülés június 6-án meghallgatja a Népnyelvi Bizottság előbbi jegyzőkönyvét, valamint Balassa tervezetét, melyet a Magyar Nyelv szeptemberi száma „A Magyar Nyelvtudományi Társaság munkaterve a népnyelvi kutatás terén” címmel közzé is tett (MNy. I, 289—91). A tervezetet

— nem tudni, mi okból, talán személyi tekintetekből — a választmány csak „elvileg” fogadja el, s részletes megvitatását az őszi ülésre halasztja. Ezzel a gyűjtés megindításának lehetőségét egy évvel elodázták, mert elveszésre ítélték a gyűjtés legalkalmasabb idejét, a nyarat, amikor a gyűjtők leginkább ráértek volna. A választmány arra is megkérte Balassát, hogy az őszi ülésig dolgozza ki a gyűjtők részére adandó részletes útmutatásokat is (MNy. I, 383). A jegyzőkönyvekből ki nem deríthető nézeteltéréseket — grammatici certant! — sejtetni engedi, hogy a Balassa-féle munkatervhez a szerkesztő már előlegezte a megjegyzést: „E munkatervet a választmány április 18-i és június 6-i ülésén behatóan megvitatta és jelen alakjában egyhangúlag elfogadta.” (MNy. I, 291, jegyzet.) Erről az áprilisi jegyzőkönyv (MNy. I, 334—6) mit sem tud, a júniusi pedig — mint idéztük — csak elvi elfogadásról tanúskodik.

A gyűjtés 1905 nyarán még nem is indult meg. Az a terv, hogy a bizottság megkezdje a nép közt élő, alkalmas gyűjtők toborzását és képzését (vö. MNy. I, 289), csak a nyár végén, augusztus 20-án kezdett megvalósulni, amikor Erdélyi és Balassa a Néptanítók Országos Bizottsága ülésén és a pécsi tanárgyűlésen előadást tartott a gyűjtés fontosságáról, majd pedig sikerült elérni, hogy a kultuszminisztérium utasította a tanítóképzőintézeti igazgatókat: a magyar tanárok óráikon méltassák a népnyelv fontosságát, és buzdítsák a tanítójelölteket a Társaság nyelvjárásgyűjtő munkájában való tevékeny részvételre (MNy. I, 469). Az október 24-i választmányi ülésen Zolnai Gyula titkár bejelentette, hogy a népnyelvi gyűjtés ügyében szerkesztett fölhívást megküldte a hírlapoknak is, s a fölhívás alapján szép számban jelentkeztek máris gyűjtők. A fölhívás különben már előbb megjelent a Magyar Nyelv 1905 júniusi (I. évf. 6. füzet) számának hátsó borítólapja belső oldalán, „Fölvívás a magyar népnyelv tanulmányozása ügyében” címmel június 20-i kelettel, Szily Kálmán elnök és Zolnai Gyula titkár aláírásával. Rövidesen megjelenik a gyűjtők részére készített utasítás is BALASSA tollából, külön füzetként (A nép nyelvének tanulmányozása. Bp., 1905.), s ERDÉLYI is közül egy összefoglaló, egyben föladatkijelölő tanulmányt „Nyelvjárásaink ügye és teendőink” címmel (MNy. I, 291—305, 337—49), mely különnyomatként is megjelenik, s utóbb a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai című sorozat 5. számának tekintették (vö. MNy. IV, 141).

A november 21-i választmányi ülés a gyűjtésre jelentkezők közül Balassa javaslatára 104-et fölvesz a Társaság tagjai közé (MNy. II, 45), majd december 19-én még 36 gyűjtővel szaporodik ez a szám (MNy. II, 47). Ez a két választmányi ülés fogadta el Balassa utasításait, megkérte őt „végleges megszerkesztésére” és 500 példányban való kinyomatására (uo.).

Az évi titkári jelentésből megtudjuk, hogy 1906. január 9-éig 156 gyűjtő jelentkezett. „Mindez azonban — írja jelentésében Zolnai — csak kezdete Társaságunk czirányú munkásságának; a fő feladatok, a népnyelvi gyűjtés eredményeinek átvizsgálása és tudományos értékesítése csak ezután nyerhetnek még megoldást.” (MNy. II, 190.) Ez egyúttal azt is jelzi, hogy az első gyűjtések is befuthattak eddig az ideig, noha erről még határozott formában nem tettek említést. Egyelőre csak a gyűjtők számának folytonos növekedéséről olvasunk újabb és újabb adatokat: április 21-én a gyűjtők száma 198 (MNy. II, 286), névsoruk pedig a Magyar Nyelv májusi és júniusi (II. évf. 5. és 6. füzet) számának borítékján került közlésre. A névsor, mely gyűjtőterület szerint sorolja föl a jelentkeztetteket, igen szemszáros az első magyar kollektív nyelvjárási gyűjtési kísérlet társadalmi alapjának szemügyre vételéhez. Az akadémiai Nyelvtudományi Intézet egyik példányában, melyből a könyvkötő nem dobta ki a borítólapokat, mint sajnos általában szokás, Deme László segítségével megtaláltam a névsort. Az alábbi kis statisztika, ha újat nem is mond, de legalább adatszerűen igazolja, hogy az ilyesfajta gyűjtési kísérletek „bázisa” a vidéki tanárság és tanítóóság volt. A 198 gyűjtő közül 122 pedagógus, mégpedig tanító (kántortanító, iskolamester stb.) 55; tanítójelölt (tanítónövendék, tanítóképző-

intézeti hallgató stb.) 22; igazgató, igazgatótanító 9; tanár (polgári iskolai, főgimnáziumi, tanítóképzőintézeti tanár) 22; tanárjelölt 14. Elég jelentős kategória a vidéki papoké, összesen 20 fővel. Ebből lelkész (rk., ev., ref., izr. stb.) 13; papnövendék (teológus, hittan-hallgató stb.) 7. A jogászok száma 7, mégpedig hallgató 1, szigorló 4, ügyvéd 1, ügyvéd-jelölt 1. Újságíró (szerkesztő, hírlapíró, gazdasági tudósító stb.) 5; gimnáziumi tanuló 2; javítóintézeti „családfő” 2; vasútas (MÁV tisztviselő, állomásfőnök) 2. Foglalkozási jelzés hiányzik 22-nél, míg a többi 17 foglalkozása a következő: főorvos, orvos, mérnök, műépítész, technikus, királyi albíró, aljárásbíró, főhadnagy, főerdész, erdőgyakornok, gazdasági intéző, uradalmi számtartó, földbirtokos, tb. főszolgabíró, segédgyógyszerész, takarékpénztári könyvelő, postamesternő. Elég vegyes tehát a kép, s egyik-másiknál nem is tudni, mi indíthatta a jelentkezésre. Bizonyos azonban, hogy nemcsak a jelentkezés aránya, de a gyűjtött anyag zöme is a tanítók, tanárok döntő szerepére mutat: ők adták meg az egész mozgalom jellegét, amint hogy mindenféle hasonló gyűjtési kísérlet is elsősorban rájuk próbált támaszkodni, s kisebb-nagyobb eredményeit is segítségükkel érte el.

Az 1906. május 30-i választmányi ülés Balassa javaslatára elhatározta, hogy a gyűjtőkhöz a nyár elején tájékoztató körlevelet intéz, s a népnyelvi gyűjtésre Erdélyi Lajosnak 150, Gálos Rezsőnek (Bibarcfalva), Mátrainé Varga Rózának (Szarvas) és Cs. Szabó Sándornak (Balassagyarmat) 50—50 koronát szavaz meg támogatásul. Varga Damjának, a székesfehérvári gimnázium önképzőköri vezető tanárának ugyanekkor két példány MTsz.-t küld a Társaság az általa hirdetett tájszógyűjtési pályázaton kitűnt két legjobb gyűjtő számára (MNy. II, 469). Később Horváth Endre részére 100 koronát szavaznak meg, s tanulmányát (A bakonyalji nyelvjárás: NyF. 34. sz.) Balassa javaslatára megküldik a jobb gyűjtőknek, mint „követésre érdemes” tanulmányt (MNy. III, 94).

3. Az 1906. évi titkári jelentésben Gombocz Zoltán számolt be a nyelvjárási gyűjtés szervezéséről, a gyűjtők neveléséről, a gyűjtés módjáról tájékoztató körlevélről, és felsorolta azokat a vidékeket, ahonnan addig gyűjtő egyáltalán nem vagy csak kis számban jelentkezett. A gyűjtők száma ekkor már 201 volt (MNy. III, 190). Az 1907. február 19-i választmányi ülésen Balassa ismertette Vargha Damján „Magyar nyelvjárástanulmány és az iskola” című beadványát, majd Mátrainé Varga Rózának újabb 50 koronát szavaztak meg. Ugyanezen az ülésen Gombocz kifejtette, hogy a gyűjtők nem ismerik a MTsz.-ban már közzétett anyagot, így gyűjtéseik sok fölösleges, már közölt anyagot tartalmaznak, s aránylag csekély mértékben viszik előbbre a népnyelv szókészletének ismeretét. Javasolja a kétes vagy egyadatú, kevésbé vagy alig ismert szavaknak a MTsz.-ból való kijegyzését, összeállítását s e jegyzéknek a gyűjtők részére való megküldését. A választmány ezt helyesli, s végrehajtásával őt bízta meg (MNy. III, 333—4). A 16 lap terjedelmű tudakozó füzetet „Kérdések a magyar népnyelv ismerőjéhez” címmel Erdős János állította össze (MNy. III, 473). Ez a kezdeményezés jó irányba vihette volna a gyűjtést, s azzal, hogy leszűkítette a külső munkatársak teendőinek körét, a társadalmi gyűjtés lehetőségeinek sokkal valóságosabb föladatát mutatta meg, mint a kezdeti romantikus várakozások. Vikár Béla is jól látta a gyűjtők fölhasználásának helyes módját, amikor az április 23-i ülésen indítványozta, hogy meghatározott föladatokra szólítsák föl a gyűjtőket, s ezzel irányítsák munkájukat. Különösen a ház egyes részeinek részletes leírását, elnevezéseit, a földművelésre vonatkozó műszavakat véli ilyen alkalmas föladatnak, minthogy e tekintetben hiányosnak tartja a MTsz. anyagát.

A választmánynak továbbra is gondja van arra, hogy egyes kiemelkedő gyűjtőket anyagilag is támogasson: ugyanez az ülés 100 koronát szavaz meg Túri Mészáros István részére, s egy MTsz.-t is küldetett neki. Azt is elhatározta a választmány, hogy az Erdős János elkészítette jegyzéket még a nyári szünet előtt kiküldik valamennyi gyűjtőnek (MNy. III, 473).

A jegyzék nyomán elvégzett nyári gyűjtés eredményeiről a november 12-i, XXI. választmányi ülésen Gombocz jelentése számolt be. A főlhívásra 22 gyűjtőtől érkezett be körülbelül 6000 adat, melyből mintegy 2000 használható. Minthogy ezek az adatok díjazásban részesültek, a gyűjtemények a Társaság tulajdonába jutottak. Gombocz javasolta, hogy a gyűjtők anyagát ne külön-külön adják ki, hanem ezek a MTsz. módjára cikkekké szerkesztve lássanak napvilágot. A választmány öt bízta meg a szerkesztéssel (MNy. IV, 46), s ő „Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz” címmel a gyűjtők nevét mindenütt föltüntetve meg is kezdi a tájszóanyag közlését (MNy. IV, 41), s folytatja a Magyar Nyelv IV—VI. köteteiben, végül pedig külön is megjelenteti (Bp., 1910.) a MNyTK. 11. számaként.

A gyűjtés 1908-ban is tovább folyt. A január 14-i választmány ismét megszavaz 150 korona támogatást Trócsányi Zoltán tanárjelöltnek Szinyérváralja és vidéke *i-ző* nyelvjárásának tanulmányozására (MNy. IV, 142). Március 10-én megkapta a Társaság Erdős János 6000 hódmezővásárhelyi tájszóból álló gyűjteményét, melynek átvizsgálásával Széll Farkast tiszták meg (MNy. IV, 334). Nem sokkal később Zolnai Gyula javaslatára fölveszik a gyűjtők közé Csúri Bálint kolozsvári bölcsészhallgatót, és egyúttal 100 koronát utalnak ki részére a nyár folyamán végzendő Szatmár megyei nyelvjárás tanulmányozásra (MNy. IV, 433). Anyagát félév múlva Csúri be is mutatta, Zolnai átnézte és értékesnek találta (MNy. V, 47). A Társaság ezután a további jó munka reményében újabb 100 koronát utaltatott ki részére (MNy. V, 471).

Ezek a gyűjtések azonban — amint a nevek is mutatják — már inkább egyéni gyűjtők intézményes támogatásának, mint kollektív gyűjtés szervezésének, vezetésének tekinthetők. A nagy lelkesedéssel beharangozott, s eleinte valóban nagy munkatársi gárdát fölmutató mozgalom, a kollektív gyűjtés első nagy kísérlete szinte észrevétlenül átalakult egyes kiváló, később, épp e munka folytán, szaktudóssá váló egyéni gyűjtők munkájává. A többi gyűjtőről már nem esett szó, lassan a társadalmi gyűjtés gondolata is elfelejtődött, sőt a gyűjtött anyag is a feledés homályába borult. A társadalmi gyűjtés abbamaradása Gombocz titkári jelentésében 1908-ban elvi tanulásként tükröződött. Nem ez vetett véget a gyűjtés társadalmi jellegének, bár bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy tovább már ne foglalkozzanak a külső munkatársak szervezésével. Gombocznak a gyűjtés eredményéről mondott bírálata (MNy. VI, 46, 191) már csak kifejezője a mozgalom társadalmi és tudományos hiányosságainak, gazdasági-társadalmi alapelküliségének, annak, hogy hazánkban ebben az időben minden ilyen mozgalom eleve halálra volt ítélve, éppúgy, mint a néprajzi gyűjtésre irányuló hasonló szándékú kezdeményezések is. (Ugyanezzel a tanulással sorol föl hasonló kezdeményezéseket, főlhívásokat ORTUTAY GYULA: A Magyarágtudományi Intézet 1940/41. évi beszámolója. Bp., 1941. 23, 3. jegyz. Vö. PÉTER LÁSZLÓ, Mai magyar népismeret. Szeged, 1947. 8.)

Gombocz bírálata és nyomában Sági István értékelése úgy találta, hogy a kísérlet „megfelelő számú gyűjtő hiánya miatt nem járt kielégítő eredménnyel” (MNy. XXXII, 334). Ez természetesen igaz, csak hogy nem önmagában való oka a mozgalom gyors letűrésének. A hiba a tudománypolitikai adottságok hiányosságaiban, s a társadalmi gyűjtés lehetőségeinek föl nem ismerésében rejlett, amint erre később kitérünk.

A Társaság 1908. február 11-i, VI. közgyűlésén Gombocz ismét foglalkozik a gyűjtés értékelésével. „A 30 gyűjtőtől beérkezett kisebb-nagyobb szógyűjtemény — mondotta (MNy. IV, 191) — (kb. 5000—6000 adat) átvizsgálásával és rendezésével a novemberi 12. választmányi ülés a titkárt bízta meg. Külön is ki kell emelnem e helyütt Barcsa János tanár, Mányok Ferenc tanító, Németh Sándor ref. lelkész, Novák Márton, Sztrokay Lajos és Vázsonyi Izidor tanító urak, valamint egy Névtelen (Páli) értékes gyűjteményét. Az egész anyag, a MTsz. mintájára, cikkekké szerkesztve a Magyar Nyelvben lát napvilágot s különnyomata is meg fog jelenni.” „De tagadhatatlan — folytatja — tisztelt

közgyűlés, hogy az effajta szógyűjteményeknek, bármilyen értékes pótlékai is a MTsz. gazdag népnyelvi anyagának, aránylag csekély tudományos hasznát látjuk.” Majd így tovább: „Egyre jobban érezzük az olyan népnyelvi monografiák hiányát, a melyek nemcsak az illető nyelvjárás »különösségeit« jegyzik össze, hanem kiterjeszkedve az egész szókészletre, hű képet nyújtanak a nyelvjárás hangállapotáról s a nép képzeletvilágáról. Egyelőre beérhetnők négy vagy öt nyelvterület szókészletének rendszeres összegyűjtésével, pl. egy nyugoti vagy dunántúli, egy alföldi, egy palóc, egy felső-tiszai és egy székely nyelvjárás szótárával.” (Uo.)

Az 1908. november 17-i választmányi ülésen kerül utoljára szóba a népnyelvi gyűjtés eddigi anyaga, amikor Gombocz kijelenti, hogy a gyűjtések fonetikai lejegyzései tökéletlenek, így a hangtörténeti kutatás számára csak „nagy óvatossággal” használhatók. Tökéletlenek a jelentésmeghatározások is, különösen az alkalmi és szokásos jelentések megkülönböztetése bizonytalan. Kevés a példamondat is, s nagy hibája a gyűjtéseknek, hogy csak az irodalmi és köznyelvből hiányzó szavakat tartalmazzák, holott „éppen azok a szavak volnának a legfontosabbak, a melyek a köznyelvben is megvannak”, másrészt a nyelvjárásokból valóban hiányzó szavak földerítése a jövevényszavak kérdésében az átvétel helyére, irányára nézve lehetett volna iránytmutató (MNy. V, 47). A hiányosságokon szerinte úgy kellene segíteni, hogyha a Társaság — mint már mondotta — képzett nyelvészeket bízna meg azzal, hogy előre megállapított egységes terv szerint egy-egy nyelvileg egységes kisebb vidék, esetleg egyetlen falu nyelvének egész szókészletét, szóláskincsét monografikusan dolgozzák föl. A múltkori öt helyett most csak két ilyen kísérletet javasol: a székely nyelvjárás-terület egy pontján végzendő gyűjtésre Erdélyi Lajost, a dunántúlira Horváth Endrét (MNy. V, 48). A választmány magáévá tette Gombocz álláspontját, megbízták a kutatókat a munka elvégzésével, s a fölkért két gyűjtő el is vállalta a munkát (MNy. V, 191). Horváth Endre később kutatóterülete megváltozását jelentette be (MNy. V, 335).

Ismeretes, hogy Gombocznak ezek az iránytmutató szavai lettek Csúry Szamosháti Szótárának elindítói (SÁGI ISTVÁN: MNy. XXXII, 335). A kollektív gyűjtés kudarcra tehát még így is előbbre vitte a magyar nyelvjárás-kutatás ügyét: épp a sikertelenség érlelte ki az új, s rövidesen nyelvjárás-tudományunk fejlődésében nagyjelentőségűvé váló tervet. Erdélyi Lajos alsó-háromszéki, valamint Horváth Endre lovászpatonai és sümegi tájszótárai elkészültek ugyan (MNy. X, 190), de a háború és gazdasági következményei a szerkesztés és kiadás munkáját megakadályozták (MNy. XXXII, 335). Csúryt szintén a Társaság bízta meg szülőföldje nyelvjárás szótárának elkészítésével (MNy. X, 285), s ezt ő két évtizedes szorgos munkával el is végezte (vö. MNy. XXIX, 64).

4. A magyar nyelvjárás-kutatás fejlődésében ezzel az új módszerrel kialakult gyűjtőmunkával párhuzamosan a nyelvjárás-kutató társadalmi mozgalom végképp elveszítette kollektív jellegét, s ettől kezdve újból, mint azelőtt is, szakképzett kutatók egyéni erőfeszítéseinek, egyéni kutatómunkájának eredménye lett a nyelvjárás-tudomány területén minden újabb esemény. A gyűjtőmunka sorsa sem igen érdekelt már senkit: ez valamilyen úton Horger Antalhoz jutott el, ő őrizgette a Szegeden meglepedéktől volt kolozsvári egyetem Magyar Nyelvészeti Intézetében. Tőle vette át — jogi formáságok, leltár nélkül, hiszen az egész anyag értéktelennek tűnő, rendezetlen papírhalmaz volt — 1940-ben Klemm Antal, s őrizte tovább a szegedi egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének egyik szekrényében. E sorok írója — miután meggyőződött róla, hogy a tudományos közvélemény számára ismeretlen, elfeledett anyagról van szó — hozzákezdett rendezéséhez, mely a háború (légoltalmi intézkedések, kiűrités stb.) következtében fokozottabb föladatot jelentett, mint jelentett volna azelőtt. Az anyag javarésze különféle nagyságú és mennyiségű, jórészt egymásba keveredett szócédulákból áll. Ezek mellett vannak benne ív-papírokra és füzetekbe írott vázlatos monografiák, szólásgyűjtemények,

népköltési anyagok, népi levelek, valamint a Társasághoz írt levelek, melyekben a gyűjtők fölvilágosításokat, tanácsokat kérnek vagy újabb anyagokat ígérnek. Bizonyára nem érdektelen a gyűjteményben levő jegyzék alapján a gyűjtemények és a gyűjtők fölsorolása, noha meg kell jegyeznünk, hogy ez nem mindenben felel meg a gyűjtemény mai tartalmának: egyrészt ezek közül több nincs már meg az anyagban, előttem ismeretlen sorsra jutott, másrészt viszont nem szerepel a jegyzékben néhány olyan anyag, amely ma a gyűjteményben található, valószínűleg azért, mert később került a gyűjteménybe, s a jegyzéket nem vezették következetesen tovább. Érdekes a jegyzék hátsó lapján — úgy vélem, Horger kezeirásával — olvasható kelet nélküli bejegyzés, mely arra mutat, hogy Horgernek kezdettől fogva szerepe volt az anyag kezelésében, s közre is működhetett a pótlékok közreadásában: „Gombocz számára legutóbb 19-ből szedtem ki a javát.”

5. A gyűjtések, a gyűjtők nevének kezdőbetűi sorrendjében a következők:

Aulik Dávid, Fadd (Tolna m.): Gyermekjátékok. — Bartucz Lajos, Budapest: Népnyelvi gyűjtés Szegvár községben (Csongrád m.). — Benkóczy Emil tanár, Eger: Vegyes gyűjtések Heves megyéből. — Bujdos János főgimn. tanuló, Székesfehérvár: Tájzsók Bölcskéről (Tolna m.). — Dr. Braun Lajos, Baracs: Tájzsók Baracsról (Fehér m.). — Bokor Árpád főgimn. tanuló, Székesfehérvár: Tájzsók Székesfehérvárról. — Balázs Árpád unit. lelkész, Sinfalva: Tájzsók Sinfalváról (Torda-Aranyos m.). — N. Bartha Károly főgimn. tanár, Nagyenyed: Tájzsók Égéről (Udvarhely m.). — Bodor Dénes tanítóképző intézeti tanár, Sepsiszentgyörgy: Tájzsók Sepsiszentgyörgyről. — Deák Béla pénzügyőri biztos, Rózsahegy: Tájzsók különféle vidékekről. — Dr. Erdős János, Rákosszentmihály: Adalékok a hódmezővásárhelyi nyelvjáráshoz. — Farkas Sándor gyógyszerész, Szentes: Vegyes gyűjtés különféle vidékekről, főként Szentesről. — Föhrhencz Sándor főgimn. tanuló, Sopron: Vegyes gyűjtés Vadosfáról (Sopron m.). — Fodor Ignác községi tanító, Solt: Tájzsók, szólások Soltról (Pest m.). — Fekete József polg. isk. tanárjelölt, Budapest: Tájzsók Borsod megyéből. — Frencz Géza: A tárkányi nyelvjárás. — Dr. Gálos Rezső tanár, Temesvár: Erdővidéki tájzó- és szólásgyűjtemény (Háromszék és Udvarhely m.). — Gulyás József, Máramarossziget: Tájzsók. — Hegedűs Zoltán főgimn. tanuló, Beregszász: Kb. 600 tájzó Beregszászról, Asztélyról és Kis-Bégányból (Bereg m.). — Horváth Sándor fővárosi tanító, Budapest: Tájzsók Diósjenőről (Nógrád m.). — Dr. Horváth Endre tanár, Sümeg: Tájzsók Lovász-Patonáról (Veszprém m.); ugyanő: Tájzsók Sümegről. — Hoffmann Richárd családfő (!), Kassa: Vegyes gyűjtés többféle vidékről. — Horváth Sándor főgimn. tanuló, Székesfehérvár: Vegyes gyűjtés több vidékről, főleg Bodajkról (Fejér m.). — Hartyáni Zoltán tanárjelölt, Cegléd: Tájzsók Ceglédre. — Huszár György főgimn. tanár, Nagykőrös: Tájzsók Nagykőrösről. — Kovács Jenő főgimn. tanuló, Székesfehérvár: Tájzsók Peresztegről (Sopron m.). — Kollányi Ödön polg. isk. tanár, Győr: A komáromszentpéteri tájzólás (Komárom m.). — Kovács Ferenc főtanító, Püski (Moson m.): Tájzsavak és dülönevek Püskiről, dülönevek Kisbodajkról. — Karsa Gizella: Kézdivásárhelyi tájzsók. — Khin Antal tanítóképző intézeti tanár, Stubnyafürdő: Tájzsók Vajkáról (Pozsony m.). — Dr. Liszt Nándor tb. m. főorvos, Tetétlen: Vegyes gyűjtés Tetétlenről (Hajdú m.). — Lados József polg. isk. tanárjelölt, Budapest: Tájzsók Borsod megyéből. — Laky Vilmos benedekrendi papnövendék, Pannonhalma: Tájzsók Nagyrákosról (Vas m.). — Mátrainé Varga Róza, Budapest: A szarvasvidéki nyelvjárás. — Magi Ferenc főgimn. tanár, Szászváros: Hajdúnánási tájzsók. — Nagy Mihály főgimn. tanuló, Székesfehérvár: Vegyes gyűjtemény Dunapenteleéről (Fejér m.). — Németh Sándor ev. ref. lelkész, Szentheléna (Krassó-Szörény m.): A győrővásárhelyi nyelvjárás (Kolozs m.). — Nászai Erzsébet, Füzesabony: Füzesabonyi nyelvmutatvány; ugyanő: Tájzsók több vidékről. — Pető Lajos növendékpap, Esztergom: Vegyes gyűjtés Nagysáróból (Bars m.). — Párkányi Dezső főgimn. tanuló,

Székesfehérvár: Székesfehérvár városának tájszavai, szólásmódjai, népszokásai. — Pável Benő főgimn. tanuló, Székesfehérvár: Tájszók több vidékről. — Parászka Gábor polg. isk. tanár, Felsővisó: Felsővisói tájszók (Komárom m.); ugyanő: Tájszók Dadról (Máramaros m.); ugyanő: Tájszók Hosszúmezőről (Máramaros m.); ugyanő: Tájszók Kóródszentmártonból (Kisküküllő m.). — Rada Miklós MÁV hivatalnok, Lébényszentmiklós (Moson m.): Lakadalmi köszöntők. — Stoll Ernő áll. tanító, Nyíregyháza: Vegyes gyűjtemény Nyíregyházáról. — Szabó Márton áll. tanító, Orosháza: 126 tájszó Sajógömörrel (Gömör m.). — Dr. Szabó Sándor főgimn. tanár, Balassagyarmat: Écs község nyelve (Győr m.). — Ifj. Szirbik Antal, Makó: Vegyes gyűjtemény Makó vidékéről. — Szabó István főgimn. tanuló, Székesfehérvár: Székesfehérvári tájszók. — Szinkovich Jenő polg. isk. tanár, Nyitra: Adalékok a bácsadorjáni nyelvjáráshoz; ugyanő: Nyitra megyei palócos nyelvjárási sajtások. — Szabóky Júlia, az Erzsébet Nőiskola növendéke, Budapest: A kalocsai nyelvjárás. — Szabadhegy Mária, az Erzsébet Nőiskola növendéke, Budapest: A Komárom megyei ácsi nyelvjárás. — Szendrey Zsigmond áll. főgimn. tanár: Tájszók Nagyszalontáról. — Túri Mészáros István: Hortobágyi gyűjtés, 1227 tájszó Jász-Nagykun-Szolnok megyéből (leginkább Mezőtúr); ugyanő: 100 tájszó innen-onnan; ugyanő: 211 tájszó innen-onnan; ugyanő: 160 tájszó innen-onnan; ugyanő: Tájszók Bugacról. — Tóbiás Erzsébet: Az Abaúj-Torna megyei Bakta nyelvjárása. — Takáts Sándor főgimn. tanuló, Székesfehérvár: Tájszók különféle vidékekről. — Teleky István főgimn. tanár, Zenta: 132 szó Zentáról. — Dr. Vargha Damján főgimn. tanár, Székesfehérvár: Tanítványainak több vidékről való gyűjtése.

6. A névsor társadalomrajzi szempontból is tanulságosan mutatja a Társaságtól megmozgatott érdeklődők, munkatársak színeképét. Az egyes gyűjtések címei is sokat árulnak el készítőjük fölfogásáról, egyben a gyűjtemények értékéről is. A mai gyűjtemény — úgy látszik — éppen a legértékesebbnek vélhető anyagtól van már megfosztva, bizonyára tudatosan is, s ezeknek az anyagoknak mai sorsa ismeretlen. Mégis, nem mondhatjuk, hogy a gyűjtemény mai állapotában is teljesen értéktelen, s földolgozásra alkalmatlan. A Gombocz által fölvetett hibák, hiányosságok valóban igazak, de a tájszó-gyűjtemények még mostani formájukban is igen hasznosak lehetnek; méginkább azok lehettek volna, ha a kezdeti hiányosságokból nem vonják le olyan hamar a következtetést: nem érdemes folytatni, hasznavehetetlen a gyűjtött anyag. Ha nem túl nagy várakozást fűztek volna a külső munkatársak szerepéhez, s ha Vikár Béla tanácsa szerint meghatározott kisebb, egyszerűbb föladatokkal bízták volna meg a külső gyűjtőket, akkor az anyag ma is többet érne, a gyűjtőmozgalom sem hanyatlott volna le, s a szép számú gyűjtőtábor sem hullott volna szét. Ki tudja, talán máig is meglevő keretet lehetett volna teremteni a kétszáznál több jelentkező állandó, tervszerű foglalkoztatásával, a velük való kapcsolat folyamatos fönntartásával, s az új munkatársak fokozatos bekapcsolásával. Ha az első kollektív népnyelvi gyűjtés nem is sikerült, ez nem azt jelenti, hogy a külső munkatársak bevonása a gyűjtésbe helytelen, káros vagy éppen lehetetlen, hanem csupán azt, hogy a k k o r rosszul csinálták. A Népnyelvi és Nyelvünk kérdésefeleletei mutatják, hogy az érdeklődő vidéki olvasók válaszaival és adatszolgáltatásával sokszor vihetik nyomra a szakembereket is. Erre a tanulásra nyelvjárástudományunk azonban csak későn, az 1941-i népnyelvkutató értekezleten jutott (vö. SZABÓ DÉNES, Az első magyar népnyelvkutató értekezlet határozatai. Bp., 1942. 16—8). Helyesen mondta ki az értekezlet, hogy a külső munkatársak és alkalmi gyűjtők hasznosan alkalmazhatók a nyelvjáráskutató munkában, ha m e g f e l e l ő m ó d o n vesszük igénybe segítségüket: kisebb, határozott tárgy körű gyűjtéseket vagy kivált egyenesen fölített, világos kérdésekre kért feleleteket várunk tőlük, ne pedig tudományos fölkészültséget igénylő alapos gyűjtést. Kár volt, hogy ezt annak idején a Népnyelvi Bizottság még nem látta, s az egyik végeletről — a laikus gyűjtőkbe vetett nagy reménységből — nagyot

csalódva, a másikba — a tudományos képzettség egyedülvalóságába — esett, noha megfelelő irányítással, ellenőrzéssel nagy eredményeket lehetett volna elérni a további gyűjtés során, sőt, az addig elkészült gyűjtések értékét is növelni lehetett volna egy kevés utólagos helyesbítéssel.

A kedvező társadalmi adottságok hiányában, s a külső munkatársak igénybevételenek kialakulatlan módszere következtében tehát a kezdetben lelkes gyűjtő kör szét-hullott, ahelyett, hogy hagyományossá válva, fejlődve, növekedve, lassan kicserélődve, azóta máig is nagy segítsége lenne a magyar nyelvjáráskutatás tudományos szerveinek. A főadat: új külső munkatársak megszervezése, új munkatársi együttes megteremtése és megfelelő irányítása még mindig főadata tudománypolitikánknak. Szükséges lépés ez ahhoz, hogy nyelvtudományi öt éves tervünk népnyelvkutató programját megvalósíthassuk, s egyben a nyelvjáráskutatás ügyét az egész dolgozó nép ügyévé tegyük.

A külső munkatársak alkalmazásának csődje nemcsak a módszerbeli tévedések miatt következett be, hanem társadalmi okokból is. Utaltunk már rá, de nem árt hangsúlyozni újból is, hogy az a kor e tekintetben is csak szükségképpen bukásra ítélt utópiákat teremthetett. A külső munkatársak oly nagymérvű fölhasználásának gondolatát, igényét, szükségességét a kényszerűség, az adott társadalmi viszonyok magyarázzák, s így a kísérlet a tudomány feudálkapitalizmusbeli sorsát tükrözi. Két kezünkön megszámlálható az a néhány ember, aki ebben az időben életét teljesen tudományának áldozhatta, s nem kellett pusztán életfönn tartására más munkát végeznie, legalábbis tanárokodnia. A szükség kényszerítő ereje és a főadatok sokaságának lelkiismeretes megoldani akarása: e két ellentétes erő közt hanyódva, s e szükségből vélt erényt csinálva bízott annyira ez a mozgalom, Zolnaival és Balassával az élen, a külső munkatársakban. A képzett kutatók hiányában kellett tudósoknak való főadatokat félig vagy egészen laikusokra bízni: a magas követelményeket természetesen nem tudták teljesíteni. De a tudomány anyagi alapjai sem biztosítottak ekkor: Gombocz maga vallja meg, hogy nem tudnak a legjobb gyűjtőknek sem MTsz.-t adni útbaigazításul, s hogy egy-egy nagyobb szótár kiadásának költségeit sem képesek előteremteni (MNy. IV, 191). A mostoha sorsra kárhoztatott nyelvtudomány ezért kényszerült „hazafias lelkesedésre”, némiképp narodnyik-ízü fölbuzdulásra bízni a nyelvjáráskutatás fontos ügyét. A hűbéri-tőkés rend korlátain belül a kollektív gyűjtőmozgalom éppúgy nem sikerülhetett, mint ahogyan általában, annyi sok más főadat is csak a szocializmus építésével párhuzamosan vált tudományunk számára lehetővé (vö. MNy. XLV, 97).

7. Befejezésül szólnunk kell arról, hogy milyen főadataink vannak a gyűjtemény nyel kapcsolatban, s mi a gyűjtemény mai jelentősége. Értékelésünk kedvezőbb Gomboczénál; noha teljesen igaza van a hibák tekintetében, mégis túlságosan lebecsüli a gyűjteménnyel nyert változatokat, amelyek — megfelelő óvatossággal — mégiscsak hasznosan járulhatnak hozzá egy-egy — akár több közlésből is ismert — szó alakváltozatbeli teljességéhez, földrajzi elterjedtségének kérdéséhez stb. Éppen ezért, noha természetesen önálló kiadást egyik gyűjtés sem ér meg, a készülő Új Magyar Tájszótár munkatársainak föltétlenül bele kell dolgozniuk a gyűjtemény anyagát az új tájszótárba. Ennek jogilag sincs akadálya, hiszen a gyűjtemény a Magyar Nyelvtudományi Társaság tulajdona, így a Társaságnak joga van ahhoz, hogy vidéki elszigeteltségéből kiemelje, és megfelelő földolgozókra bízva az anyagot. Hisszük, hogy ez az öt éves terv során meg is valósul.

8. Cikkem megírása (1949.) óta megkezdődött a tájszóanyag földolgozása az Új Magyar Tájszótár céljaira (vö. B. LŐRINCZY ÉVA, Az új Magyar Tájszótár: Magyar Nyelvjárások I. Debrecen, 1951. 162—4). Ezért az eredetileg tervezett, mintegy 150 szót tartalmazó mutatóvány közlését mellőzöm.

SZEMLE

Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig

I.

I. A Magyar Népnyelv V. kötetének borítólapján jelentek meg („Olvasóinkhoz” címmel) BÁRCZI GÉZA következő szavai: „Reméljük... hogy ifjú munkatársaink odaadó áldozatkészsége és ügybuzgalma, valamint a társadalom hathatós támogatása intézetünket, mely a népnyelvkutatás legrégebb intézménye, e nehéz éveken átszeli, és a Magyar Népnyelv, ha szerény keretek között is, de szabályosabb időközökben kerülhet a szakemberek és a magyar nép nyelve iránt érdeklődő közönség kezébe.” Ezt reméltük valamennyien, de egy kicsit csalódtunk. A nem is egészen öt év terjedelmű V. kötetet még követte egy tizenegy éves, azután Magyar Nyelvjárások címen, egyáltalán nem szabályos időközökben, de „szerény keretek között” jelent meg négy kötet. Mint a Magyar Népnyelv utóda, a Magyar Nyelvjárások arra volna hivatva, hogy legfőbb orgánuma legyen a magyar nyelvjáráskutatásnak. Ha azonban megnezzük az eddig megjelent köteteket, nem látjuk azt a határozott „profil”, amellyel elődje futotta meg rövid pályáját. Nem kívánjuk — nem is kívánhatjuk —, hogy a MNyj. leszűkítse témáinak a körét, de nagy örömmel látnánk, ha a nyelvjáráskutatás amúgyis szép számú kutatási ágai (hiszen például még a névtan tárgykörét is beleértik a nyelvjáráskutatásba) nagyobb teret kapnának. Ez persze főként és elsősorban a terjedelemtől és a szabályos megjelenéstől, mindez pedig az anyagiaktól függ, így itt tovább nem is mehetünk. Ennyit azonban — úgy érzi mind a két alulírott — elmondhattunk.

A nyelvjárástani közlések jelentékeny része más nyelvtudományi és nem nyelvtudományi folyóiratokban, meg önálló vagy gyűjteményes kiadványokban kerül a szakemberek és a közönség elé. Nyelvtudományi folyóirataink mindenkor helyet adtak a népnyelvi, nyelvjárástani közleményeknek (vö.: BABOS ERNŐ: Nyr. LXXX, 289—94; LOVÁNYI GYULA: NyK. LIX, 3—34; SZÉPE GYÖRGY: Nyr. LXXIX, 478—9; ANGYAL ENDRE: Nyr. LXXVI, 1—9, 87—93, 171—8; BÁRCZI GÉZA: MNy. LI, 1—3; RUBINYI MÓZES: Nyr. LXXIX, 125—30; SZÉPE GYÖRGY: I. OK. XII, 483—7). — Újabbban is jelennek meg közlések az egyetemek, pedagógiai főiskolák, múzeumok stb. Actáiban, évkönyveiben (vö.: ERDŐDI JÓZSEF: Nyr. LXXX, 386—8; RADANOVICS KÁROLY: NyK. LIX, 225—6; SÁNDOR ISTVÁN: Ethn. LXVII, 383—4; SZÉPE GYÖRGY: Nyr. LXXXI, 354—61; FÖLDES LÁSZLÓ: Ethn. LXVIII, 367—8; KŐHEGYI MIHÁLY: Ethn. LXVIII, 538—9; stb.), hogy olyan nagyobb szabású gyűjteményes munkákról, mint a Nyelvünk a reformkorban (szerkesztette PAIS DEZSŐ; vö.: NÉMETH G. BÉLA: Nyr. LXXX, 262—70; uo. 288; VÖRÖS KÁROLY: Századok XCI, 830—4; F[ARKAS GYULA]: UAJb. XXVIII, 95) vagy a Pais-Emlékkönyv (vö.: MOLNÁR JÓZSEF: MNy. LII, 376—83; KOVALOVSKY MIKLÓS: I. OK. XI, 339—44; JÓKAY ZOLTÁN: NyK. LIX, 222—5; GÁLDI LÁSZLÓ: Acta LH. VI, 469—83), ne is beszéljünk.

Gazdag nyelvjárási anyagot közöltek és közölnek a néprajzi kiadványok, folyóiratok is; ez utóbbiak száma az 1954-ben újra megjelent NéprÉrt.-n kívül még szaporodott is a „kézirat gyanánt” publikált Néprajzi Közlemények [= NéprKözl.]-kel. Ezt adatközlő orgánumnak szánják szerkesztői, de a nem nyomdai úton történő sokszorosítás éppen a nyelvi anyagnak nem nagyon használ. (Adatait felvettük szemlénkbe.)

Mindnyájan örömmel vettük tudomásul, hogy Romániában új magyar nyelv- és irodalomtudományi folyóirat indult (vö. BENKŐ LORÁND: MNy. LIV, 490—503). A kolozsváriak igen értékes és gazdag nyelvjárási kutatásai jutottak ezzel nagyobb közlési lehetőséghez.

2. A tárgyalt időkorben jelent meg BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS szerkesztésében a „Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817—1949” is (Bp., 1951.). A szerkesztők az előszóban tájékoztatnak a feldolgozott irodalom kiválogatásának és az anyag elrendezésének szempontjairól. Csak a helyhez köthető nyelvjárási közlésekre szorítottak. A különben vegyes értékű anyagot könnyen kezelhető rendben tárták elő: megynként és azon belül közigazgatási egységenként. A kötethez mutatót is csatoltak, amelyben minden szereplő helység a maga betűrendi helyén megtalálható. Az egyes községnevek után közölt nyelvjárási anyagról ötletesen megválasztott egyszerű jelekkel műfaji és területi tájékoztatást is adtak. Az ismertetések nagy elismeréssel szólnak a munkáról (vö.: KÁLMÁN BÉLA: MNyj. I, 165—6 és Acta LH. I, 465—7; PROHÁSZKA JÁNOS: Nyr. LXXVI, 33; BÁRCZI GÉZA: I. OK. VI, 64; KÁZMÉR MIKLÓS: MNy. LII, 254; — BEKE ÖDÖN: Nyr. LXXVI, 134—5 szóvátesz néhány hiányosságot és tévedést). — Hasznos munkaeszközünk lehet a néprajzi könyvészet is, amilyen például a SÁNDOR ISTVÁN összeállította válogatott bibliográfia (vö. PÉTER LÁSZLÓ: Ethn. LXVII, 666—7) vagy TÁLASI ISTVÁN tárgykörök szerinti tudománytörténeti áttekintése (Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve: Ethn. LXVI, 5—43).

3. Külső eseményekben is gazdag volt ez az időszak: a három országos nyelvész-kongresszus és a Magyar Nyelvtudományi Társaság dobreceni vándorgyűlése foglalkozott a nyelvjáráskutatás kérdéseivel is (vö.: DEME LÁSZLÓ: Nyr. LXXIV, 156—8; KÁLMÁN BÉLA: Nyr. LXXIV, 457—60; Nyr. LXXVII, 264—9; Nyr. LXXIX, 154—62): anyaggyűjtési és feldolgozási problémákkal. A II. kongresszus határozatai közt szerepel: „Meg kell kezdeni nyelvjárásaink történetének tanulmányozását is.” — Nyelvjárás-kutatásunk ügye részint ezeknek a nagyobb szabású rendezvényeknek, részint a Rádió (vö. pl. Nyr. LXXVIII, 284) meg a Nyr. nagyobb publicitásának eredményeképpen szélesebb körben válik ismertté: középiskolai, főiskolai és egyetemi hallgatók kapcsolódnak be a munkába (vö.: Nyr. LXXIX, 267, 465; MNyj. III, 193—5), felhívások jelennek meg nem szakembereket buzdítván gyűjtésre (vö. Nyr. LXXIV, 216—8, LXXIX, 348—9, LXXXI, 449—57).

4. A problémák, feladatok felvázolásának, a megoldáshoz vezető utak-módok kijelölésének köréből is számos munka jelent meg. BÁRCZI GÉZA több tanulmányban is foglalkozik a függőleges és a vízszintes nyelvi tagozódás általánosabb kérdéseivel. A „Népnyelv és irodalmi nyelv” (NéprTan. 93—105) e két nyelvi réteg egymáshoz való viszonyát, a különleges magyar viszony történeti okait vizsgálja. Ezzel kapcsolatban talán nem lesz fölösleges emlékeztetbe idézni BÓKA LÁSZLÓnak egy korábban megjelent cikkét (Népnyelv, köznyelv, irodalmi nyelv: Magyarságtudomány 1942: 291—302; vö. PÉTER LÁSZLÓ: Nyr. LXXII, 83). — Foglalkozik BÁRCZI a nyelvi elkülönülést és egységesülést befolyásoló, meghatározó külső, nem nyelvi tényezők dialektikájával (MNy. XLV, 231—44), valamint a nyelvjárás és a nyelv elhatárolásának igen-igen bonyolult problémájával is (MNy. LII, 393—401; vö. még úő., Bevezetés a nyelvtudományba 15—27, 100—4, 108—9). — Sok ide kívánczó kérdést tárgyal BENKŐ LORÁND és DEME LÁSZLÓ munkája is; ezekről azonban a maguk helyén kívánunk szólni.

A konkrét tennivalók kijelölését felvázoló cikkek sorát KLEMM ANTALnak tárgyalt korszakunk legelején megjelent tanulmányával kezdjük (Az Alföld nyelvi feldolgozása: AlfTudInt. Évk. I. [1944—1945.], 80—4). Az Alföldi Tudományos Intézet kutatásai az Alföld déli részére terjednek ki. Beszámol KLEMM a kutatások módszertani kérdéseiről (a gyűjtendő anyag teljessége; leíró, történeti, összehasonlító és nyelvföldrajzi szempontú feldolgozás), a déli alföldi területek nyelvjárási megoszlásáról, a nyelvjárás és a településtörténet kölcsönös kapcsolatáról és a gyűjtött anyag őrzéséről. — SZABÓ T. ATTILÁnak az erdélyi történeti tájszótar (Pais-Eml. 69—77) és helynévtörténeti adattár

(M^{Ny.} LIV, 503—9), valamint az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás kérdéseivel (M^{Ny.} LI, 468—76) foglalkozó cikkeiket említjük meg, mint a történeti nyelvjáráskutatás konkrét feladatait bemutató közléseket. — PAPP LÁSZLÓ a nyelvjárástörténeti adatok levéltári gyűjtéséhez ad eligazítást, de már bizonyos nyelvi kérdésekre is felhívja a figyelmet (M^{Ny.} LII, 230—8). BEKE ÖDÖN és MOÓR ELEMÉR a néprajzi, illetőleg néprajzi anyagnak a történeti nyelvvizsgálat számára való fontosságáról ír (N^{yr.} LXX, 45—55, 101—7, LXXIII, 347—53, LXXIII, 140—2, 222—4; vö. HONTVÁRY GYULA: N^{yr.} LXX, 157).

Visszapillantás, az adott helyzet felmérése és a feladatok kitűzése jellemzi KÁLMÁN BÉLA „Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai. Bp., 1949.” című munkáját (A MNépkK. II. 26.). A tennivalókat a következőkben állapítja meg: 1. szöveggyűjtés, 2. eszköz-felvétel és hanglezem-gyűjtés, 3. tájszótár-szerkesztés, 4. nyelvatlasz, 5. nyelvtani gyűjtés. A mellékelt térkép a magyar nyelvterületen végzett nyelvjárási gyűjtésekről tájékoztat. (Szemlénk második részében fogjuk meglátni, mit és mennyit valósítottunk meg ezekből a feladatokból.) — DEME LÁSZLÓ a gyűjtött anyag felhasználásának, értékesítésének problémáit vizsgálja egyrészt konkrét anyagon (M^{Ny.} XLIII, 225—30), másrészt átfogóbb szempontból (A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása. Bp., 1949. A MNépkK. II. 27.); de még később is (1953., 1955.) a „gyűjteni, gyűjteni, gyűjteni” a legfontosabb feladat (VÉGH JÓZSEF: M^{Ny.} II, 43—58; BÁRCZI GÉZA: I. OK. VI, 59—87; hozzászólások, válasz uo: 88—115). BÁRCZI természetesen nemcsak erről beszél, hanem a nyelvjárástörténeti kutatásokról és mai nyelvjárásaink szinte minden kérdéséről, valamint a nyelvjáráskutatás és más tudományok kapcsolatáról is (vö. még N^{yr.} LXXVIII, 278—80).

Mint fentebb említettük, szélesebb körben is igyekeztek népszerűsíteni a nyelvjárásokkal való foglalkozást: nem szakembereket bevonni a gyűjtésbe, hogy minél nagyobb gyűjtőgárda gyűjtsön anyagot. Ezek számára is készült VÉGH JÓZSEF munkája (Útmutató a tanuló nyelvjáráskutató munkájához. Bp., 1954.; vö. D. BARTHA KATALIN: N^{yr.} LXXIX, 146—7), meg a SZATHMÁRI ISTVÁNÉ (Nyelvjárásaink. Útmutató a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára. 2. sz. Bp., 1955.; vö. VÉGH JÓZSEF: N^{yr.} LXXIX, 477—8; 1. még a MORVAY PÉTER szerkesztette útmutatókat a néprajzi adatgyűjtéshez, továbbá a „társadalmi” néprajzi gyűjtők gyűjtéseiből összeállított köteteket: Népünk hagyományaiából. Bp., 1955. és 1956.).

A gyűjtés pontosabbá tételét szolgálja a folyamatos szövegek feljegyzésére alkalmas, a fonetikai hűséget is megőrző gyorsírás, melynek rendszerét a fiatalon elhunyt lelkes gyűjtő, KOVÁCS LÁSZLÓ maga dolgozta ki a maga számára, és közölte a MN^{ny.}-ben (V, 49—54+1 tábla). Véleményünk szerint a gépi felvétel elterjedése után is érdemes a kérdéssel foglalkozni: folyamatos szöveget akár lemezről, akár szalagról nyers formában le lehet írni ezzel a jelrendszerrel, a hangszínáryalatokat és más finomságokat a többszöri lehallgatás során lehet kiigazítani, mellékjeleket felrakni stb.

„A néprajzgyűjtők és a magyar néprajz” címen (Ethn. LXIV, 345—8) azt a kérdést teszi szövé Cs. SEBESTYÉN KÁROLY, amelyet nyelvészek hangoztattak igen gyakran — ellenkező előjellel. Arról ír ugyanis, hogy a nyelvjárási gyűjtések értéke milyen kevés, sokszor semmit sem érő a néprajz számára. Ezt a (réghebbi) nyelvjárási gyűjtésekből vett példákkal igazolja. A nyelvjárásgyűjtők számára nélkülözhetetlen a néprajzi előképés; természetesen szerintünk is, de a néprajzi gyűjtők számára is nélkülözhetetlen a nyelvészeti vagy legalábbis a fonetikai.

A továbbiakban felsoroljuk A Magyar Népkutatás Kézikönyve [= A MNépkK.] sorozatnak azokat a füzeteit, amelyekről nem szövtünk vagy nem szölvnk külön, de amelyek hasznos útbaigazítást adnak egy-egy tárgykör nyelvi anyagának a felgyűjtéséhez, és irodalmat is talál bennük az érdeklődő: BENKÓ LORÁND, A régi magyarszemélynévadás.

Bp., 1949. I. 9. TÁLASI ISTVÁN, Néprajzi életünk kibontakozása. Bp., 1948. II. 3. VAJKAI AURÉL, A magyar népi táplálkozás kutatása. Bp., 1947. II. 4.; vő., A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Bp., 1948. II. 5. PALOTAY GERTRUD, A magyar népviselet kutatása. Bp., 1948. II. 6. GUNDA BÉLA, A magyar gyűjtőgető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása. Bp., 1948. II. 7. K. KOVÁCS LÁSZLÓ, A magyar földművelő gazdálkodás kutatása. Bp., 1948. II. 9.; vő., A magyar népi közlekedés kutatása. Közlekedés, teherhordás, hír- és jeladás. Bp., 1948. II. 10. PALOTAY GERTRUD, A magyar népművészet kutatása. Bp., 1948. II. 12. FÉL EDIT, A magyar népi társadalom életének kutatása. Bp., 1948. II. 13. PAPP LÁSZLÓ, A magyar népi jogélet kutatása. Bp., 1948. II. 14. SZENDREY ÁKOS, A magyar néphit kutatása. Bp., 1948. II. 15. VAJKAI AURÉL, Népünk természetismerete. Bp., 1948. II. 17. Uő., A magyar népi orvoslás kutatása. Bp., 1948. II. 18. MARÓT KÁROLY, A népköltészet elmélete és magyar problémái. Bp., 1949. II. 19. DÉGH LINDA, A magyar népi színjáték kutatása. Bp., 1947. II. 22. KRESZ MÁRIA, A magyar gyermekjátékkutatás. Bp., 1948. II. 23. LŐRINCZE LAJOS, Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai. Bp., 1949. II. 29. (vő. KÁZMÉR MIKLÓS: MNy. LII, 250—2). — Vő. még ORTUTAY GYULA, Kérdőív betlehelmes játékok gyűjtéséhez: Ethn. LXVII, 91—7.

5. Szemlénk első részét a megemlékezések, nekrológok felsorolásával zárjuk: A b a f i (A i g n e r) L a j o s szervező tevékenységével POGÁNY PÉTER foglalkozik (Ethn. LXV, 541—66). N. B a r t h a K á r o l y (1888—1956.) haláláról BÉRES ANDRÁS emlékezik meg (Ethn. LXVIII, 174—5), B a r t ó k B é l á r ó l KERÉNYI GYÖRGY (Ethn. LIX, 31—5) és KODÁLY ZOLTÁN (Új Zenei Szemle I, 4: 33—8). B a l a s s a J ó z s e f 1945. február 26-án halt meg (ALTAI REZSŐ: Nyr. LXX, 3—5; RUBINYI MÓZES: Nyr. LXXIX, 271—80). B e k e Ö d ö n t hetvenötödik születésnapján ünnepeltük (KNEI ZSA ISTVÁN: MNy. LIV, 591—3; KÁLMÁN BÉLA: Nyr. LXXXII, 130—1; LAKÓ GYÖRGY: NyK. LVI, 287—9). KÁLMÁN BÉLA B u d e n z r ó l írt megemlékezést (Nyr. LXXVII, 323—7). C s e f k ó G y u l á t is köszöntöttük hetvenötödik születésnapján, és mindjárt utána már halálhíret közölték folyóirataink (NYÍRI ANTAL: Nyr. LXXXVIII, 122—6; O. NAGY GÁBOR: MNy. L, 513—6; TOMPA JÓZSEF: MNy. LI, 138, LXXIX, 154—5; Nyr. LXXX, 288). F i a t a l o n t á v o z o t t k ö z ü l ű n k H e g e d ű s L a j o s (LŐRINCZE LAJOS: Nyr. LXXXII, 400—1; BÁRCZI GÉZA: MNy. LIV, 593—4 és NytudÉrt. 17. sz. 3). H e r m a n O t t ó r ó l C S E R M Á K G É Z A (Ethn. LXVI, 487—97), B A L O G H I S T V Á N (Ethn. LXVII, 132—52) és P R O H Á S Z K A J Á N O S (Nyr. LXXX, 32—7) ír. H o r g e r A n t a l munkásságát SÁGI ISTVÁN méltatja nekrológban (MNy. XLIII, 71—7). I p o l y i A r n o l d n a k a Néprajzi Múzeumban levő folklórgyűjteményét KOVÁCS ÁGNES ismerteti (NéprÉrt. XXXVIII, 223—59). K á l m á n y L a j o s r ó l S Z E G E D I P É T E R (Nyr. LXXVI, 419—20), PÉTER LÁSZLÓ (MúzH. 1952: 3: 83) és POGÁNY PÉTER (Ethn. LXV, 541—66); K e r t é s z M a n ó r ó l NYÍRI ANTAL (Nyr. LXXVII, 161—5) emlékezik meg. K i s s G é z a nekrológiát IFJÚ KODOLÁNYI JÁNOS írta (Ethn. LVIII, 146—7); K i s s L a j o s t ORTUTAY GYULA (Ethn. LXV, 610—2) és SÁNDOR ISTVÁN (NéprÉrt. XXXVI, 273—5) köszöntötte. K o d á l y Z o l t á n t az egész ország ünnepelte (l. mégis ORTUTAY GYULA: Ethn. LXIII, 257—62; I. OK. III. 4. sz.; Ethn. LXVIII, 541; SZABOLCSI BENCE: I. OK. XI, 1—4; LŐRINCZE LAJOS: Nyr. LXXXI, 385—6; VARGYAS LAJOS: NyK. LX, 215—9). M e g h a l t L a z i c z i u s G y u l a (BÁRCZI GÉZA: MNy. LIII, 534—5; VÉRTES EDIT: Nyr. LXXXI, 376—8; HARMATTA JÁNOS: NyK. LX, 210—3 és Acta I.H. VII, 211—6) és L u k á c s K á r o l y (C S E R M Á K G É Z A: Ethn. LXV, 615—6). M é s z ö l y G e d e o n t hetvenöt éves korában BÁRCZI GÉZA (Nyr. LXXIX, 373—4), H E X E N D O R F E D I T (MNy. LI, 390—6) és B A R Ó T I D E Z S Ő (Nyelv és irodalom. Acta Szeged. I, 3—5) üdvözl. P a i s D e z s ő t hetvenedik születésnapján az egész nyelvész-társadalom köszöntötte a Pais-Eml.-vel (l. fentebb; vő. még BÓKA LÁSZLÓ: Nyr. LXXX, 277—82). R u b i n y i M ó z e s

betöltötte hetvenötödik életévét (SZÉPE GYÖRGY: NYT. LXXX, 393—6). Cs. Sebestyén Károlyt tudományos munkásságának ötven éves jubileumán köszönhetjük (SÁNDOR ISTVÁN: NéprÉrt. XXXVI, 275—7; BALASSA IVÁN: Ethn. LXV, 609—10; NéprÉrt. XXXVIII, 313), majd hamarosan nekrológját olvastuk (VARGHA LÁSZLÓ: Ethn. LXVIII, 170—3). Simonyi Zsigmond születésének századik évfordulóját a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén ünnepeltük meg (BÁRCZI GÉZA: NYT. LXXVII, 9—10; PROHÁSZKA JÁNOS: uo. 11—30; D. Sz.: NYT. LXXVIII, 455). Szarvas Gáborról RUBINYI MÓZES (NYT. LXXVI, 81—7, 161—6), Szinnyei Józsefről BÓKA LÁSZLÓ, LAKÓ GYÖRGY és KÁLMÁN BÉLA emlékezett meg (MNY. LIII, 317—35; vö. még S. HÁMORI ANTÓNIA: NYT. LXXXI, 378—81). Vikár Bélával (GOMBOS LÁSZLÓ: NYT. LXX, 5—8; KOROMPAY BERTALAN: Ethn. LVI, 81—2; NYT. LXXII, 285—8; GERGELY PÁL: Ethn. LVIII, 82—4) és Zolnai Gyulával (SÁGI ISTVÁN: MNY. XLVI, 282—8) zárjuk le azoknak sorát, akik a magyar néprajzkutatás, nyelvjárás-kutatás területén működtek, és ebben az időben emlékeztünk meg róluk munkásságuk és egyéniségük méltatásával.

II.

Ezek után a végzett munkáról számolunk be, és a nyelvjárás-kutatás fiatalabb hajtásával, a történeti nyelvjárás-kutatással kezdjük.

I. A rendszeres és módszeres kutatást ezen a területen BÁRCZI GÉZA kezdte el (MNY. XLIII, 81—91); a Csűry-iskola történeti irányú kísérleteiről most nem szólunk; részletesen elemzi DEME LÁSZLÓ alább ismertetendő munkájában (A magyar nyelvjárások néhány kérdése). BÁRCZI most említett cikkét rövidesen követte a „Régi magyar nyelvjárások” (Bp., 1947. A MNépkK. I. 10.). Részletesebb ismertetésére azért nem térünk ki, mert — minthogy főleg hangtani problémákat tárgyal — ABAFFY ERZSÉBET már foglalkozott vele ebben a rovatban (MNY. LIV, 578). A XVI. századi nyelvjárási viszonyokkal kapcsolatban a következőket állapítja meg: Körvonalaiiban nem nagyon határozott, és részleteket homályban hagy az a kép, mely nyelvjárásainknak az újabb kor elejére jellemző területi viszonyairól eddig kialakult, de összhangban van azokkal a feltevésekkel, melyeket néhány legfontosabb jelenség középkori történetére felhasználható forrásból leszűrtünk. — Ezek a feltevések módszeres eljárás alapján feltevések, de egy ponton a BÁRCZITÓL akkor még fel nem használható források alapján módosításra szorulnak (vö. MNY. LI, 262). — BÁRCZI GÉZA akadémiai székfoglalója a XVI. századi nyelvjárásokkal foglalkozott, nyomtatásban azonban nem jelent meg (vö. MNY. XLV, 244 jegyzet; III. Orsz. Nyelvészkongr. 323—4).

A III. országos nyelvészkongresszuson (1954.) ugyancsak BÁRCZI GÉZA tartott előadást a magyar történeti nyelvjárás-kutatásról (III. Orsz. Nyelvészkongr. 303—24). Ebben az előadásban — ABAFFY ugyancsak foglalkozott vele (i. h. 578—9) — tudománytörténeti bevezetés helyett módszertani kérdéseket tárgyal. Ismertetésünkben főképpen az újabb kor nyelvjárástörténetének kérdését vesszük elő, bár természetesen a korábbi szakaszok vizsgálatára vonatkozó módszertani megfontolásokat (főleg az anyag lokalizálásának, lokalizálhataóságának kérdését) bármely korban végzett nyelvjárás-kutatás alapjának tekintjük. Az újabb korra nézve legideálisabbnak tartja az ascendens kutatási módszert. A forrásanyag értékelésében nyomatékosan figyelmeztelt azokra a buktatókra, amelyeket az a körülmény rejteget, hogy írót forrásokból kell kihámozniuk az ejtést, márpedig az írásbeliség — akár van egységes norma, akár nincs — mindenképpen egységesít (320). Járható útnak tartja azt is, ha egy pontos és részletes nyelvjárás-leíráshoz hozzáépíti a kutató a történeti háttérrel. Szép eredményeket vár a történeti jelenségmonográfiáktól. — Nyelvjárásaink újabb kori történetének „legérdekesebb és

a nyelvjárástörténet szempontjából a legfontosabb százada... a XVI. század" (322). Beszámol ide vonatkozó, 1946—1947-ben végzett kutatásairól (323—4). — Az előadáshoz számosan szoltak hozzá. Kiemeljük DEME LÁSZLÓ hozzászólását (325—9), annak is a tipizálás és a lokalizálás kérdésével foglalkozó részét. — Vö. még BÁRCZI GÉZA, Hangtört.¹ 97—105, Hangtört.² 146—73.

BENKÓ LORÁNDNAK alább sorra kerülő cikkein, tanulmányain kívül itt ismertetjük „Magyar nyelvjárástörténet” című könyvét (Bp., 1957. EMNyF.; ism.: SZÉPE GYÖRGY: Acta LH. VIII, 105—15; GRÉTSY LÁSZLÓ: Nyr. LXXXII, 381—6). BENKÓ már könyve megjelenése előtt írt egy népszerűsítő cikket (Nyr. LXXX, 244—51), amely már sejtette, hogy nagyobb dolog van készülöben (vö. még úő.: Nyr. LXXIV, 269).

Szeretnénk kissé részletesebben ismertetni ezt a jól felépített, világosan és szépen megírt munkát, amelyből nemcsak nyelvjárástörténetet, hanem általános dialektológiát is tanulhatni. — Idézünk az előszóból: „E tankönyv a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatok jelenlegi helyzetéről kíván számot adni. Feladata nem csupán az, hogy bizonyos konkrét nyelvi ismeretanyagot nyújtson, hanem az is, hogy bepillantást engedjen a nyelvjárástörténet általános problematikájába. Ennek megfelelően a könyv egy része elvi és módszertani jellegű fejtegetéseket tartalmaz, másik része pedig a magyar nyelvjárások vázlatos történetét foglalja magába” (3). Említsük meg mindjárt itt, hogy a fejezetek végén részletes, bő bibliográfia található, s ez még inkább hasznos, sőt nélkülözhetetlen kézikönyvvé avatja ezt a tankönyvet.

Az I. rész a magyar nyelvjárástörténet elvi kérdéseivel foglalkozik. Ennek első fejezete a nyelvjárások mibenlétét taglalja, jellemzi a nemzeti nyelvet és a népnyelvet, majd meghatározza a nyelvjárások fogalmát (7). A második fejezetet a nyelvjárásai jelenségeknek szenteli, foglalkozik ezek mibenlétével (9—11), hangsúlyozván a „területi tagoltság” fogalmi jegyet. A jelenségek belső nyelvi (a linguistique interne körébe vágó) problémáit fejtegeti: szól keletkezésükről, terjedésükről és mint a nyelvrendszer elemeiről (12—8). Ugyanennyi teret kap a keletkezési gócek, a területi terjedés és az izoglosszák kérdése is. E rész harmadik fejezete a nyelvi elkülönülés és egységesülés okaival, a nyelvjárások életében való szerepükkel, a nyelvjárástípusokkal, a nyelvjárásszigetekkel, a nyelvjárás és a nyelvek viszonyával foglalkozik (vö. BÁRCZI fentebb [I. rész 4. pont] idézett munkáival).

A munka II. része módszertani kérdéseket fejteget két fejezetben: a nyelvjárástörténet forrásanyagáról és a vizsgálati módról szól. A forrásanyag tárgyalásából kiemeljük a nyelvemlékekkel mint legfontosabb forráscsoporttal foglalkozó részt (35—44). Tárgyalja a lokalizálást (ennek pontos és módszeres, sok aprómunkával járó elvégzése a legfontosabb alapja minden további munkának), beszél az ugyanazon emlékekben előforduló nyelvi ingadozásról, az „irodalmi norma” szerepéről, nyelvi alakok keveredéséről, amelyek mind-mind nehezítik a szilárd eredmények levonását. Az általános nyelvtörténet forrásain kívül (az előbbihez l. még 44—51) igen fontosak a nyelvjárástörténetre a nyelvészeti vonatkozású megjegyzések, közlések (52—3): mit tartottak nyelvjárásinak az egykori beszélők (pontosabban: írók)? — A vizsgálati módról szóló fejezet (53—9) figyelemre legméltóbb szakaszai a viszonyítás lehetőségeivel (mihez viszonyítva nyelvjárásai ez vagy az a jelenség?) és a kétféle típusvizsgálattal foglalkoznak. A típusvizsgálat egyik módja területhez kapcsolható nyelvi rendszert (részrendszert, nyelvjárásai rendszert) vizsgál; a szerzővel együtt ezt tartjuk a célra vezetőbbnek. A másik a nem lokalizálható forrásanyag típusát írja le (l. pl. az alább említendő nyelvemlék-monográfiákat).

BENKÓ könyvének III. része mutatja be a magyar nyelvjárások történetének vázlatát. A korszakolás (60—1) külső kritériumokon alapul, és tárgyalja a rokon nyelvi együttélés korát is. Mi ebben az ismertetésünkben csak az újmagyar (a XVI. század utáni) nyelvjárásokkal (84—108) foglalkozunk, minthogy ABAFFY szemléje (MNy. LIV, 574—

91) a részleteredményekkel is foglalkozik a XVI. századig (bár természetesen BENKŐ nemcsak hangtani, hanem nyelvtani és szókészleti jelenségeket is tárgyal). Az újmagyar nyelvjárásokkal foglalkozó fejezet részletesen elemzi a történeti viszonyoknak a nyelvjárások életére tett hatását: szól a törökűdlásről, a török elől északra menekülő literátus rétegről; ismerteti a külső nyelvjárásszigetek kialakulását, a magyar és idegen telepítéseket, a XVIII. századi népmozgalmakat, amelyeknek következtében új nyelvjárási helyzet áll elő. — E korszak nyelvjárási jelenségeit a 88—108. lapokon tárgyalja: külön a magánhangzók és külön a mássalhangzók minőségi és mennyiségi változásait, néhány nyelvtani szerkezeti és szókészleti jelenséget. — A középkori jelenségek folytatásaiként emlékezik meg az *i ~ ü* szembenállásról, az *ë ~ ö* hangviszonyról, az *á*-zó nyelvjárások elkülönüléséről és az *i*-zés problémájáról. Új jelenségekként tárgyalja a „mezősi *a*-zás”-t, az *á* utáni *o*-zást; foglalkozik az *ë ~ e* hangviszonnyal és a fogódzó híján megoldhatatlan *e ~ e* (*ä*) kérdésével. Az *á* labializációját disszimilációs indítékú, analógiásan terjedő változásnak mutatja be. Ír még az *ē*-ről és a középső nyelvállású palatalis magánhangzók labialis illeszkedéséről. — A magánhangzók mennyiségi változásának körébe vágó jelenségek vizsgálatát megnehezíti a hosszúságjelölés hiánya — hosszú ideig. — A kettős-hangzókkal foglalkozó szakaszból (96—7) hadd idézzük ezt a mondatot: „A diftongizáció fonetikailag nem más, mint a hosszú magánhangzó képzésmódjának »osztódása«: a hangképzés a viszonylag hosszú időtartam alatt nem marad egy szinten, hanem a nyomaték változása folytán a kezdő és befejező rész közt bizonyos hangszínbeli differenciák is fellépnek” (96) — annak illusztrálására, hogy könyvének még ebben a részében is találhatunk általánosabb érvényű megjegyzést. Az *ó, ő, é* diftongizálódása mellett lehetségesnek tartja, hogy a „szamosháti” *ię* esetleg *í > ię* változás eredménye (erről még szót ejtünk a leíró részben). — A mássalhangzókkal és a nyelvtani meg szókészleti jelenségekkel foglalkozó szakaszok (97—108) ismertetése helyett a könyvhöz mellékelte hat térképlapra hívnánk fel a figyelmet, melyek a *-ból, -ből; -ról, -ről; -tól, -től* ragsor és az *-ít* képző XVI., XVIII. századi meg a mai nyelvjárási helyzetét mutatják be.

Megemlítjük még azt a néhány tanulmányt, amelyeket ugyan ABAFFY is felvett, de amelyek a nyelvjárástörténeti szemléből mégsem maradhatnak ki: PAIS DEZSŐ, Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában (MNY. XLVI, 8—15, 97—113), kiemelve ebből azt a részletet, amely a nyelvtörténeti és nyelvjárástani szempontok összeegyeztetésével, valamint a régi magyar nyelvjárásokra vonatkozó nézetekkel, a múlt nyelvének nyelvjárásosságával és régi nyelvjárásaink folytonosságával foglalkozik. — DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvtörténet korszak-beosztásának kérdéséhez (MNY. XLVI, 210—22) és BÁRCZI GÉZA, Nyelvtörténetünk korszak-beosztása (MNY. XLVII, 125—35) általános dialektológiai kérdéseket és a régi nyelvújrásiasságának problémáit is felvetik. — A nyelvjárástörténettel foglalkozó kutatóknak is állandóan szeme előtt kell tartania PAIS DEZSŐNEK a magyar irodalmi nyelvről szóló tanulmányát (I. OK. IV, 425—66 és MNYTK. 83. sz. 125—66; ism.: BALÁZS JÁNOS: NYR. LXXVII, 257—64; GÁLDI LÁSZLÓ: NYR. LXXIX, 233—41).

2. A következőkben múltbeli szinkrón rendszereket bemutató, vizsgáló tanulmányokat veszünk sorra.

A) A honfoglaló magyarság nyelvjárásaival foglalkozik MOÓR ELEMÉR (Acta Ethn. H. II, 42—54). — BÁRCZI GÉZA (TihAl. 118—20) a hangtani jelenségek tárgyalása után külön fejezetet szentel a nyelvjárás kérdésének. Nagyobb összehasonlító anyag hiányában csak „az oklevél szórványai meghatározta területen belül” a következőket nézi ebből a szempontból: A labialis palatalisok egyik típusa (a *v* [*β, γ, ü*] előtti) az egész területen fellelhető; ezzel szemben a tővéghangzók sorvadásával összefüggő, majd hasonlóan terjedő labializáció példái mind egy viszonylag szűk területre szorítkoznak, a Balaton délkeleti csücske tájára: e táj belesik az *i > ü* egyik legerősebb terjedési

vonalába. Szélesebb köröket vert már az $\hat{a} > \hat{a}$, de nem lehet a kevés számú példából megítélni, hogy mi a való helyzet. Még kevesebb fogódzónk van a nyíltabbá válás területi megoszlására. A mássalhangzók közül szóba kerülhet a $h < \gamma$ viselkedése. (A TihAl. ismertetései: KÁLMÁN BÉLA: Acta LH. III, 201—9 és NyK. LIV, 279—84; IMRE SAMU, A Nyelvtudományi Bizottság vitája Bárczi Géza „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” című könyvről: I. OK. III, 436—9; vö. még Pais: MNy. XLVIII, 238; uő.: MNy. LI, 3—17; IFJ. HORVÁTH JÁNOS: MNy. LI, 146—56; KOMJÁTHY MIKLÓS: LtKözl. XXVI, 27—47). — Ugyancsak BÁRCZI (III. Orsz. Nyelvészkongr. 319) az 1111-i és 1113-i zabori okleveleknek a magyar szórványai alapján mutatja be néhány jelenség területi megoszlását (i. m. 321: térkép). KNIEZSA ISTVÁN (MNy. VI, 3—50) szláv szempontból figyelt meg érdekes nyelvföldrajzi vonásokat. — P. HIDVÉGI ANDREA Anonymus nyelvjárását jellemzi két tanulmányban (MNyj. I, 95—117 és MNy. LI, 17—23, 156—63) a labializáció és a nyíltabbá válás szempontjából. — DEME LÁSZLÓ a $-i(i) \sim -d(i)$ képzőről szóló munkájában veti fel azt a lehetőséget, hogy a tövéghangzó lekopásának fokában és labialitásában lehet nyelvjárási különbség (MNy. LIII, 376—82). — B. LŐRINCZY ÉVA is a történeti alaktanba (az $-s \sim -cs$ képző vizsgálatába) viszi be a nyelvjárástörténeti szempontot — egyelőre pozitív eredmény nélkül (MNy. LIII, 87—97). — KUBÍNYI LÁSZLÓ megfigyeléséből (MNy. XLIX, 409) arra következtethetünk, hogy jelentésbeli nyelvjárási különbséggel is kell számolnunk az ómagyar korban.

B) Ugyancsak KUBÍNYI LÁSZLÓ nyelvjárási konzervatívizmusnak tartja az 1358: *Erihus* alakot (ha 'erős'-nek értelmezhetjük; MNy. LI, 334—5). Ő foglalkozik Zala megye ó-, illetőleg középmagyar hangtörténeti kérdéseivel (Pais-Eml. 453—8): Módszertani megjegyzések után vizsgálja a 3. személyű birtokos személyrag u , w -val jelölt alakjait, az $\hat{e}\ddot{u}$ ($> \hat{o}\ddot{u} > \hat{o}$) $\sim \hat{e}\ddot{i}$ ($> \hat{e} \sim \hat{i}$) változatok és a magánhangzó-elhasonulás földrajzát. „Hangtani adalékok a Dunántúl nyelvjárástörténetéhez” című cikkében (MNy. LII, 373—5) pedig az $i > \hat{e}$ földrajzi határával foglalkozik: megállapítja, hogy Tihany szélesebb környékén, a Balatonfelvidék keleti felén az $i > \hat{e}$ megelőzte az $i > \ddot{u}$ labializációt; az $i > \hat{e}$ Zala megye belseje felé terjed, nem jellemző a Bakonyra, s nem terjed át a Bakonyon túli részekre. Az $i > \hat{e}$ befejeződése ezen a területen a XIII. század derekára vagy második felére tehető, az országos átlagnál korábbra. — B. LŐRINCZY ÉVA (MNyj. I, 136—42 és KTSz. 67—9) a KTSz. nyelvjárását próbálja meghatározni; feltevése lehetőségeként mondja, „hogy e XIV. századi nyelvemlékünk a nyugati vagy dunántúli nyelvjáróterület valamelyik részén íródott” (KTSz. 69; a korábbi kidolgozásban valószínűnek tartja ugyanezt). — IMRE SAMU is szentel egy fejezetet a Szabács Viadala nyelvjárásának az emlékről szóló monográfiájában (A Szabács Viadala. Bp., 1958.; vö. DEME LÁSZLÓ, Imre Samu „A Sabác [!] Viadala mint nyelvi emlék” című kandidátusi disszertációjának vitája: I. OK. XI, 241—4; TOMPA JÓZSEF: Magyar Tudomány 1958. 8—9. sz. 391—2; az emlék további irodalmának felsorolását mellőzzük). BÁRCZIVAL (MNy. XLIII, 87—8) egyetértve próbál egy-két feltevést megkockáztatni. Felsorolja az emlék legjellemzőbb sajátosságait, elhárítja ZOLNAI és BALASSA feltevéseit, majd egybeveti a nyelvemléket Csicserből, a Csicsery-család levéltárából való (de XVI. és XVII. századi!) emlékekkel, s úgy találja, hogy ezt a verses emlékünket az északkeleti nyelvjáróterület „zemplén—abaúji”-nak nevezett részére lokalizálhatjuk. — Vö. még SZABÓ T. ATTILA, A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák: MNy. LIII, 335—51 (előzetes jelentés: Nytr. LXXXI, 295—6) és BÁRCZI GÉZA: MNy. LIV, 13—7; BENKŐ LORÁND: uo. 17—22.

C) Láttuk fentebb, milyen fontosságot tulajdonít BÁRCZI a XVI. század nyelvjárástörténeti felderítésének. Már eddig is szép számban említhetünk ebbe a korba vágó tanulmányokat. Ez az a kor, amelyben a nyomtatott irodalom is beleszól a nyelv alakulásába. A nyomdák — csak nyomdatechnikai okokból is — nagymértékben elősegítik

az egységesülést, legalábbis ami az írásképet és főleg a nyomtatásban megjelent nyelvi műveket illeti. Az író és a nyomdász viszonyát vizsgálja ABAFFY ERZSÉBET a XVI. századi nyomtatványok alapján (MNy. XLIX, 28—35), és arra az eredményre jut, hogy a nyomdászok beleavatkoznak az írók nyelvébe, a nyomdák gyakorlatában gyorsabb az egységesülés folyamata, és éppen ezért „számos XVI. századi nyomtatványunk nyelve a legszorgosabb kutatás ellenére sem válik alkalmassá arra, hogy belőle e század nyelvjárásai sajátságaira megbízható adalékokat meríthessünk” (i. m. 34). — TÖRÖK GÁBOR egy mű két különböző kiadásának egybevetésével állapítja meg, „hogyan miképpen dolgozza át a művet Fabritzius [szebeni nyomdász] a saját nyelvjárására hangtanilag”. Az átdolgozás a mai köznyelvhez közeledik (MNy. LI, 87—90). — DÉVAI BÍRÓ viszont — úgy látszik — a nyelvjárásai változatok vagylagosságát is jelölhetőnek tartotta a maga helyesírási rendszerével, amely kétségtelenül elárulja, hogy jól ismerte kora bonyolult nyelvjárásai viszonyait (VÉRTES O. ANDRÁS: MNy. LIV, 22—32). — ABAFFY ERZSÉBET — fentebbi kritikus álláspontja ellenére vagy inkább erős kritikájával felvértezve — vizsgálja meg a labializáció ingadozását Pesti Gábor nyelvében (MNy. XLIX, 335—41), és arra az eredményre jut, hogy a pesti vagy Pest környéki XVI. századi nyelvjárás illabialis jellegű, az *i*-k nyiltabbá váltak, az *ü* foném csekély megterheltségű, az ingadozó az illabialis hang javára használja ki, de — külső hatásra — bekerülnek *ö*-zö alakok is. — ABAFFY vizsgálta meg Beythe István nyelvét is (MNy. L, 246—54). Két, nyomtatásban megjelent munkája alapján nyelve erősen *ö*-zö, viszont a mai *ü*-k helyett gyakran *i*, sőt *ű* helyett is *i* fordul elő; *i*-vel szemben *é*-zés van néhány szóban; jellemző rá az *i* > *ë*, *u* > *o*, *o* ~ *a*; *-ból*, *-böl*; *-ról*, *-röl*, de *-tül*, *-töl* ~ *-tül*, mind az igei, mind a birtokos személyragozásban *-ok*, *-ök*; *-unk*, *-önk* ~ *-ünk* alak található. Ugyanezek a jelenségek megvaunak Beythe két levelében is. Mindezeket az adatokat egybevetette biztosan Baranya megyei adatokkal, és megállapította, hogy Beythe baranyai születésű volt. Következő tanulmánya (Pais-Eml. 441—6) már saját gyűjtésű levéltári adatokon épül. 23 levelet vizsgál (Akács Istvánét), s a vizsgált hangtani, alaktani, szókészleti és mondattani sajátságokat a Vas megyei Soroki-Újfalura lokalizálja. — ECKHARDT SÁNDOR óriási levéltári anyag ismeretében foglalkozik a XVI. századi nyelvjárások és az irodalmi nyelv problémáival (MNy. XLVII, 99—101; Pais-Eml. 491—4), a nyelvjárások keveredésével (It. 1954: 274—82) s még a legrégebb parasztlevelek nyelvével és stílusával is (Nyt. LXXIV, 113—23). — PAPP LÁSZLÓ a debreceni jegyzőkönyvek anyagán vizsgálja Debrecen XVI. századi *i*-zését (MNy. LI, 370—7). Forrásainak ismertetése, a nótáriusokkal kapcsolatos problémák érintése után bemutatja a jegyzőkönyvek aránylag kevés számú *i*-zö adatát, majd azt vizsgálja, hogy hogyan viszonylik ez az *i*-zés a legújabb kori, igen erős fokú *i*-zéshez. Több lehetőség mellett legvalószínűbbnek tartja, hogy Debrecen és a környék nyelve is a XVI. században *i*-zö. Hogy mégis ilyen kevés nyoma van, azt azzal magyarázza, hogy tudatosan kerültek a nótáriusok. Más jelenségeket is vizsgál ebből a szempontból. „Az északkeleti nyelvjáróterület a XVI. században” című cikkében azt nézi, lehet-e használni a „nyelvatlasz-módszert”, a „kérdőíves gyűjtés”-t a történeti nyelvjáráskutatásban; úgy találja, hogy igen, s bemutatja saját kérdőívet szemelvényes példákkal (Pais-Eml. 466—72). Egy három példányban fentmaradt végrendelet elemzésével arra az eredményre jut PAPP LÁSZLÓ, hogy a kancelláriákon működő deákok diktálás után is készítettek iratokat, átiratokat, így az eredeti és átírt példány nyelvi viszonyát a diktáló nyelve—nyelvjárása is megzavarja (MNy. LIII, 165—75). Ugyancsak PAPP LÁSZLÓ foglalkozik a XVI. századi debreceni *ö*-zéssel, munkája azonban inkább adatközlés, de a debreceni jegyzőkönyvek adatai mellett felsorolja levéltári forrásokból gyűjtött tiszántúli adatait is (MNyj. IV, 3—24). — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN rámutat arra, hogy a XVI. században az írók már felfedezték a nyelvjárásai különbségeket, sőt csúfolódtak is bizonyos nyelvjárásai jelenségeken (MNy. LI, 276—83;

vö. BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. Bp., 1958. 260—2 és 424). — L. még DEME LÁSZLÓ, A Peer-kódex egy ismeretlen kezéről: MNy. XLIX, 168—9; BERRÁR JOLÁN, Közös nyelvi sajátságok a Debreceni és Weszprémi-kódexben: Pais-Eml. 581—6; DIENES ERZSÉBET, Az Érdy-kódex kétbetűs magánhangzói és Suhajda Lajos tanulmánya: Néprajz és nyelvtudomány. Acta Szeged. I, 111—24.

D) Jóval kevesebben foglalkoznak a XVII. századi kérdésekkel. VÉGH JÓZSEF tanulmánya (Az Őrségben keltezett XVII. századi levelek nyelve: Pais-Eml. 479—85) vizsgálja a levelek írói és a nyelvhasználat közötti viszonyt, a labialitás—illabialitás és a zárt *i*-zés kérdéseit. — BEKE ÖDÖN a Szentsei-daloskönyvet vizsgálja mint a dunántúli nyelvjárás emlékéét (MNy. XLV, 335—40). Sorra vesz számos hangtani, majd alaktani és mondattani jelenséget is. Új szempontokat és fontos kiegészítéseket hoz KÁLMÁN BÉLA (MNy. XLIX, 526—8), aki rámutat arra, hogy az *á* előtti *á*-nak is vannak nyomai az emlékekben, s talán az *ē*-t is jelöli néha. Szerinte a nyelvi jelenségek a Balatontól északra, Veszprém vagy Komárom megyére helyezhetők. DEME LÁSZLÓ a Szentsei-daloskönyvben BEKÉTŐL kimutatott $j > gy \sim ty$ változást vizsgálja meg (MNy. L, 23—32), és kimutatja, hogy ebből az emlékből mindössze három *r* utáni biztos és az egy *g* utáni, némi óvatossággal kezelendő példa marad. Rámutat arra is, hogy e változás gyökerei visszanyúlnak a XVI. századba (vö. B. L. [= BENKŐ LORÁND]: MNy. L, 27 jegyzet), de mai kiteljesedett formájában a jelenség jóval fiatalabb ennél. — Vö. még: DEME: MNy. XLVI, 212, 213; BÁRCZI: III. Nyelvészkongr. 322. (DEME cikkét alább a jelenség-monográfiák közé kellett volna tennünk, de a Szentsei-daloskönyv kapcsán hoztuk már itt elő.) — L. még: KLANICZAY TIBOR, Zrínyi Miklós. Bp., 1954. 177—201 (vö. I. OK. IX, 391—401, kül. 399 és 400); TÖRÖK GÁBOR, Írott nyelvünk egységesülésének egy mozzanata: Pais-Eml. 507—11.

E) JAKAB LÁSZLÓ (MNy. III, 131—5) a mezőszéki *a*-zás történetével kapcsolatban megállapítja, hogy a XVII. század második felében a Kolozs megyei Paszmos környékén az *a*-zás már előrehaladott állapotban volt. Megvizsgálja SZENT-PÁLI ISTVÁN Grammatica Hungarica-ját (Szeged, 1795.); ez leggyakrabban formások előtt, első sorban *a*, *á* és *o*, *i* utáni *a*-zó (vö. BENKŐ: MNy. LI, 130—4). — BENKŐ LORÁND (Az irodalmi nyelvi „téves visszaütés”-ről: NyK. LX, 11—6) a XVIII. századi írók nyelvének tanulmányozása során arra az eredményre jut, hogy a XVIII. század második felében számos nyugati magyar író ír nyelvjárásban; az írók egy igen jelentékeny csoportja már ismeri a normát, s törekszik is alkalmazására. Az irodalmi norma és a nyelvjárás közti harcban megzavarodik nyelvtudatuk, és az irodalmi *o*-zó alak helyett is *a*-zót használnak. Az ilyen *a*-zó téves visszaütések csak írott nyelvi formák. — Az *ö*-zés irodalmi nyelvi szerepéről BENKŐ LORÁND is, TERESZTYÉNI FERENC is értekezik (MNy. LII, 271—9 és 279—87). Minthogy azonban ez a kérdés inkább az irodalmi nyelv, mint a nyelvjárások problémája, részletesebb ismertetésbe nem fogunk. — BENKŐ LORÁND a keleti nyelvjárásokban bekövetkezett $\ddot{e} > e$ változás problémájával is foglalkozik abban a tanulmányában, amelyben az *ē*-nek *é*-vel való jelölését vizsgálja XVIII. századi erdélyi írók munkáiban (MNy. LI, 164—9). — Vö. még RUSZICZKY ÉVA, Kazinczy Ferenc irodalmi nyelvünk egységéért: Pais-Eml. 502—7; GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957.

F) DEME LÁSZLÓ, A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért (Nyelvünk a reformkorban 1—25) című tanulmánya inkább történeti, mint nyelvtudományi kérdést boncol. Fejtegetéseinek summázása ez: magyar nemzeti nyelvről nem beszélhetünk 1795. előtt. Ezt a nyelvtípust jellegeiben csak a nyelvújítási kor harcai (1805—1825.) alakítják ki és szilárdítják meg; funkciójában pedig csak a reformkor (1825—1848.) tudja egyetemessé, egyetlennek elismertté felemelni (24—5). Másik, ugyanott (27—82) megjelent tanulmánya a helyesírással, az irodalmi nyelv hangállo-

mányával és a nyelvjárásokkal foglalkozik. Megállapítja, hogy „A magyar nyelvjárásokat az jellemzi, hogy szinte mindegyikükben ugyanazok a hangtani tendenciák találhatók meg, csak éppen nyelvjárásonként más-más fokban, erősségben és keveredési arányban” (47–8), és hogy „Hangjellege tekintetében irodalmi nyelvünk sem más, mint e tendenciák keveréke; csak éppen meglehetősen szerencsés, kiegyensúlyozott, szélsőségektől mentes keverék” (48). A III. részben a nyelvjárássterületeket jellemzi a korabeli adatok alapján; szerinte „fő vonásaiban a nyelvjárások hangállapota ma is ugyanez”. — Vö. még TERESTYÉNI FERENC, Irodalmi nyelvünk nyelvjárásosságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében: Nyr. LXXXI, 91–101.

3. A jelenségmonográfiák közül említettük már a DEMÉÉT. — BENKŐ LORÁND (Az $\acute{a} > \bar{a}$ „labializáció” eredete: Pais-Eml. 81–9) a más nyelvjárási és köznyelvi \acute{a} helyén álló \bar{a} (\bar{a} , \bar{q} stb.) hangot vizsgálja meg. Előfordul a palócban, a szlavóniai nyelvjárászigeten és a dél-moldvai csángóban. Megállapítható, hogy ahol \bar{a} van, mindent \acute{a} -zás is. A vizsgálatokban felhasználja a nyelvátlasz-gyűjtés pontos felvételeit. Eredménye az, hogy ez a változás az \acute{a} hanggal szorosan összefüggő, attól függő hangváltozás. Idejét tekintve újabb változásnak tartja. Asszimilációs eredetű, analógiásan terjedő változásnak tartja BENKŐ az $\acute{a} > a$ változást is (MNy. LIII, 179–82). — VÉGH JÓZSEF — a labializáció körében maradjunk — a nyugati nyelvjárássterületen mutatkozó labialitás történetével foglalkozik (MNy. LIII, 284–9): A mai állapot nem azonos eredetű. A *ki* igekötő *ü*-s alakja a XVI. századtól, a *szív ü*-s alakja pedig a XVII.-től kezdve megvan. A *hisz, visz, fizet* nyugat-dunántúli története a rendelkezésre álló adatokból nem állapítható meg. Az *i* javára mutatkozó $i \sim \bar{u}$ ingadozás több feltevést enged meg: 1. tudatosan kerülnek az *ü*-s alakokat; 2. az *ü*-zés a XVI. és XVII. században még kisebb területen volt meg, mint ma és mint már a XIX. század elején; 3. az *ü*-zés mai rendszere e területen viszonylag későn és fokozatosan alakult ki. — Az ómagyar kori és a mai nyelvjárásokban élő kettőshangzók egymáshoz való viszonyát, a folytonosság kérdését tárgyalják azok a tanulmányok, amelyek közvetve vagy közvetlenül BENKŐ LORÁND közleményéhez (Egy jobbagylevél margójára: MNy. XLVII, 221–9) kapcsolódnak. Maga BENKŐ ebben a cikkben és — némiképpen változóan — egy későbbi nagyobb tanulmányában (Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből: NyK. LIV, 37–62) azon a véleményen van, hogy a kettőshangzók folyamatosan élnek nyelvünkben az ómagyar kortól kezdve. — PAIS (MNy. XLVI, 111) és DEME (MNy. XLVI, 211) korábbi, BENKŐÉVEL azonos értelmű megnyilatkozásait is idézve BÁRCZI GÉZA vizsgálja meg újból a diftongusok problémáját, és úgy találja, hogy „A folytonosság mellett... egyetlen pozitív bizonyíték, egyetlen kis valószínűsítő mozzanat sem került eddig napvilágra” (A labialis utótagú kettőshangzók megmaradásának kérdéséhez: MNy. XLIX, 35–43). Cikke második részében a mai nyelvjárások oldaláról nézi a kérdést. Megállapítása szerint a labialis utótagú diftongusok mai nyelvjárásainkban nem folytatásai az ómagyar koriaknak, hanem újabb fejlődés eredményei; emfatikus eredetűek. — A kérdéshez adalékok: IMRE SAMU: MNy. LIII, 188; KUBÍNYI LÁSZLÓ: uo. 456–7; TÖRÖK GÁBOR: uo. 457; ABAFFY ERZSÉBET: uo. 457–8; vö. még BENKŐ LORÁND: uo. 458, jegyzet.

Az *i*-zés történetével foglalkozik PAIS DEZSŐ (NyK. LII, 282–94). Az eddigi vélemények áttekintése után valószínűbb, meggyőzőbb magyarázatot ad erre a magyar nyelvjárási jelenségre: Az *i*-ző alakok egyrészt „közös kettőshangzós előzményből kétvonalú fejlődéssel keletkeztek [$u\bar{i}$, $\bar{u}\bar{i} > i \sim \acute{e}$], az esetek másik részében korábbi rövid hangzó váltakozásra mennek vissza [$i \sim \bar{e} > i \sim \acute{e}$], egy csomó esetben pedig a jelzett két módon fellépett $\acute{e} \sim i$ váltakozás analógiás hatására jöttek létre” (i. m. 286). A tanulmány folytatása — és ezt az egyik alulírott személy szerint is sajnálja — eddig nem jelent meg.

Tárgyalt korszakunkban jelent meg BENKŐ LORÁND nagyszabású monográfiája: A magyar *ly* hang története. Bp., 1953. NytudÉrt. I. sz. A tanulmány nemcsak a kérdés dialektológiai, hanem minden vonatkozását tüzetesen vizsgálja, részletekbe menő aprómunkával. Csak sajnálni lehet, hogy adattárát nem tette közzé. A munkát az MTA Nyelvtudományi Főbizottsága is megvitatta 1954. november 30-i ülésén (vö. I. OK. VII, 103–51 és PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, A magyar *ly* hang kérdéséhez. Bp., 1955. NytudÉrt. 6. sz.). Vö. még még DEME LÁSZLÓ: MNy. LII, 102–6; BENKŐ LORÁND: MNy. LII, 199–200; Uő.: MNy. XLIX, 457–8.

TÖRÖK GÁBOR a liquidák nyújtó hatásának jelentkezését vizsgálja (MNy. L, 32–7). Megállapítja, hogy az *l* nyújtó hatása Baranyai Decsi János Adagiumaiban (Bártfa, 1598.) kimutatható. A jelölést Klósz Jakab nyomdásznak tulajdonítja.

SZABÓ T. ATTILA (MNy. XLVIII, 112–7) a *-ni*, *-nit*, *-nol* rag erdélyi elterjedésével (vö.: BOGÁTS DÉNES, A *-ni*, *-nit*, *-nul*, *-nül* rag a háromszéki régiségben. Kolozsvár, 1947.; BEKE ÖDÖN: Nyr. LXXIV, 55–6) és e ragok eredetével foglalkozik; megállapítja, hogy történetük visszafelé aligha nyomozható tovább (*-ni*: 1568.; *-nit*: 1601.; *-nul*, *-nül*: 1645.). — Ugyancsak SZABÓ T. ATTILA a *felelin*-féle igealakoknak az erdélyi régiségben való elterjedését vizsgálja (MNy. LIV, 333–4): XVI. század végi és XVII. század eleji levéltári adatok csiki és udvarhelyi forrásokból. Megállapítja, hogy a csángó nyelvjárásban megőrzött régiségnek kell tekintenünk az efféle igelakokat. E közleményhez csatlakozva PAIS DEZSŐ (i. m. 334–5) az 1515-i konstantinápolyi rovásfelirat *irtán* igealakját idézve figyelmeztet a rovásírással írt emlékek fontosságára.

Zárjuk le ezt a szakaszt BENKŐ LORÁND három kérdést vizsgáló cikkének ismertetésével (Nyelvjárástörténeti megjegyzések: MNy. LIII, 279–84). 1. A *mi*, *ti* személynévmások történetével kapcsolatban rámutat arra, hogy a hosszú magánhangzós alakok (*mi* és *mü*, *ti* és *tü*) a XVIII. században még gyakoriak, megtalálhatók az ország bármely vidékéről származó íróknál. 2. A Székelyudvarhelyi Kódex 2. kezének nyelvjárása aligha tekinthető a székely nyelvjárás emlékének. 3. A *ψ* hang ma Erdély legnagyobb részén, a moldvai csángóknál, szórványosabban az abaúj-zempléni peremvidéken van meg. Hangutánzás hozta létre. Régebben nagyobb területen volt használatban (vö. PAIS: MNy. LIII, 315–6).

4. Nem zárhatjuk le szemlénk nyelvjárástörténeti részét a nyelvjárástörténeti kutatásokra felhasználható források fontosabbjainak közlése nélkül.

A) Az ómagyar korra vonatkozó források közül megemlítjük SZABÓ DÉNESnek „A dömösi adománylevél hely- és vízrajza” című tanulmányát (Bp., 1954. MNyTK. 85. sz.; vö.: BÁRCZI GÉZA: III. Orsz. Nyelvészkongr. 320; B. SIMOND RENÉE, A Dömösi Adománylevél (1138/1329.) magyar szórványai betűrendben: MNy. LIII, 498–511) és GYÖRFFY GYÖRGYnek a beszámolóját az Árpád-kor készülő történeti földrajzáról (MNy. LIII, 42–51; 49–50: *Gönc*, 51: *Tömörd* adatai).

B) BORSA IVÁN a veszprémi püspökség levéltárának 1352-ből való első jegyzékét teszi közzé (LtKözl. XX–XXIII, 384–8); a hely- és személynévi szórványokat betűhíven közli. MÁLYUSZ ELEMÉR hatalmas munkáját (Zsigmondkori Oklevéltár. I. 1387–1399. Bp., 1951., II/1. 1400–1406. Bp., 1956., II/2. 1407–1410. Bp., 1958.; vö. BAKÁTS ISTVÁN: Levéltár. II. 1: 70–1; SZÜCS JENŐ: LtKözl. XXV, 277–8; ELEKES LAJOS: Századok LXXXVI, 469–70) is meg kell említenünk forrásaink felsorolásában. Nem mellőzhetjük KUMOROVITZ L. BERNÁT „Veszprémi regeszták. 1301–1387.” című (Bp., 1953.) művét sem (vö. KOMJÁTHY MIKLÓS: Levéltár. IV. 1–2: 65–9 és LtKözl. XXVII, 321–4). KUMOROVITZ L. BERNÁT tette közzé több Zala megyei falu (Homokkomár, Mátésháza, Orbonok, Bodicz, Kontyán, Homokfalu, Szentmiklós és Aszaló) 1460/1469-i határjárását (Ethn. LXIX, 129–38). HÁZI JENŐ a győri székeskáptalan legrégibb számadáskönyvből (1496–1506.) közöl szemelvényeket (MNy. LIII, 253–7).

C) Igen gazdag adatközléssel van képviselve a XVI. század. SZABÓ ISTVÁN, Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp., 1954. MNyTK. 86. sz. (vö.: BÁRCZI GÉZA: III. Nyelvészkongr. 320; PAPP LÁSZLÓ: MNy. LI, 258—63). — FEKETE LAJOS, Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I—II. Bp., 1955. (vö.: FEKETE LAJOS: I. OK. VIII, 1—83; N. KAKUK ZSUZSA: NyK. LIX, 277—8; HAZAI GYÖRGY: I. OK. IX, 217—24; PERÉNYI JÓZSEF: Századok XC, 269—71; BÁRCZI GÉZA: MNy. LII, 144—57). — Bornemisza Péter: Örögi kísértetek. A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1955. (vö. KOLTAY-KASTNER JENŐ: I. OK. IX, 224—9). — A jobbágylevelek publikálása (Jobbágylevelek. Összeállította, s az előszót írta H. BALÁZS ÉVA. Bp., 1951.) körüli kérdéseket l. BÁRCZI GÉZA: MNy. LI, 381—4 (vö. még: PAIS: Nyelvünk a reformkorban VI; VÖRÖS KÁROLY: Századok LXXXVI, 262—3; VÖRÖS ANTAL: LevéltHír. II. 1: 72—3). — Számos XVI. századi missilis levél és más forrás jelent meg a MNy. kötetekben (ezeknek csak a lelőhelyét adjuk meg): IVÁNYI BÉLA: XLIII, 157—60, 223—5; XLVI, 184—7 | ECKHARDT SÁNDOR: XLV, 332—4; XLVI, 88—90, 272—4, 385—8; XLVII, 101—2, 310—3; XLVIII, 226—7; XLIX, 212—5, 495—501; L, 202—5, 484—90; LI, 358—61; LII, 224—6, 500; LIII, 257—9; LIV, 370—2, 556—60; — XLVII, 99—101 (Szegedi Lőrinc két levelét teszi közzé) | BENKŐ LORÁND: XLVII, 221 | SZABÓ T. ATILA: L, 490—2, LI, 243; LII, 226—8; LIII, 259—67; LIV, 103—5, 136—7 | PAPP LÁSZLÓ: LI, 496—8; LIV, 366—9 | ABAFFY ERZSÉBET: LI, 498—500; LIV, 137—8 | IMRE SAMU: LI, 239—43 (vö. LII, 528) | KÁLMÁN BÉLA: XLIX, 502 | KOVÁCS ISTVÁN: LII, 370—2 | KUBINYI ANDRÁS: XLIX, 215 | TÖRÖK GÁBOR: LIV, 139—40. — Vö. még LUBY MARGIT: Ethn. LVI, 66—7; GERGELY PÁL: Ethn. LXIII, 207—8; LUKÁCS KÁROLY: Ethn. LXIV, 282—90; SCHEIBER SÁNDOR: Ethn. LXVII, 300 | DEME LÁSZLÓ, Szótörténeti adalékok: MNy. LII, 497—500.

D) 1958 végén jelent meg az a mű, amely mind a magyar nyelvtörténet, mind a nyelvjárástörténet egyik legfontosabb forrása lesz: VARGA ENDRE szerkesztésében az „Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Bp., 1958.” — A forrás fontossága (*nescio quid maius nascitur Iliade*) megokolttá teszi, hogy kissé részletesebben foglalkozzunk vele, mégpedig azért ebben a szakaszban, mert az anyag zöme a XVII. századból való. — A kiadványt készítő munkaközösség: VARGA ENDRE, ILA BÁLINT, BAKÁCS ISTVÁN, BOTTLÓ BÉLA, PÁRDÁNYI MIKLÓS, DÁVID ZOLTÁN, nyelvészeti munkatárs Szabó Dénes. A munka bevezetése (5—56) természetesen az úriszékekkel kapcsolatos jogi, történeti kérdéseket boncolgatja. A szövegek közlés módjáról az 51. és a következő lapokon olvashatunk. A kötetben közölt 580 perszöveg tájilag, azon belül uradalmak szerint van rendezve. Mindegyik uradalomhoz van külön bevezetés. A Dunántúlt képviseli a szalónaki (1582. ápr. 9.—1651. jan. 10.), a körmendi (1582. máj. 17.—1620. ápr. 2.), a németújvári (1588. nov. 28.—1623. ápr. 24.), a jánosházi (1611. aug. 8.—1635. márc. 9.), a pannonthalmi (1619. jan. 26.—1700. júl. 5.), a lócsi és hédervári (1619. febr. 6.—1698. nov. 17.), a pápai (1620. dec.—1674. jan. 16.), a lánzséri (1628. máj. 2.—1676. okt. 29.) és az ostffyasszonyfai (1630. jún. 12.—1677. aug. 28.) uradalom. Az északi nyugati országrész területéről a következő uradalmak szerepelnek: a balogvári (1637. márc. 23.—1647. febr. 1.), a csejteji (1651. aug. 26.—1690. okt. 9.), a berencsi (1672. szept. 5.), a garamszentbenedeki és esztergomi (1677. máj. 16.—1682. márc. 2.), a semptei (1687. aug. 4.—1691. jún. 26.), a lednici (1697. máj. 20.) és a spácai (1697. szept. 13.) uradalom. Az északkeleti országrészt viszont csak a makovicsai (1636. nov. 4.—1675. dec. 20.), a munkácsi (1646. jún. 15.—1686. júl. 1.) és a szepesvári (1652. júl. 31.—1659. febr. 6.) uradalom képviseli. — A kötet igazi jelentőségét természetesen csak akkor lehet lemérni, ha rendkívül gazdag anyaga már közismert lesz a nyelvészeti irodalomban.

A következőkben ismét csak felsorolásra szorítkozunk. MAKKAI LÁSZLÓ, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648). Bp., 1954. (vö. MRÁZ VERA: LtKözl.

XXVI, 325—6). PAPP LÁSZLÓ: MNy. LII, 91—2, 372. MRÁZ VERA: NéprKözl. II, 288—306; i. m. 3—4. sz. 333—4. HORVÁTH ANTAL: NéprKözl. I, 265—8. IVÁNYI BÉLA: NéprKözl. I, 269—72. HORVÁTH ANTAL: NéprKözl. II, 3—4. sz. 321—9. KOVÁCS ISTVÁN: MNy. LIII, 511—2. HORPÁCSI ILLÉS: MNy. XLV, 209—13. SZABÓ T. ATTILA: Ethn. LXVII, 99—108, Nyt. LXXXII, 369—73, LXXXI, 113—5. IVÁNYI BÉLA: Ethn. LX, 284—5. ERDŐDI JÓZSEF: MNy. LII, 375. ESZE TAMÁS: MagyHeraldGenTársÉvk. LXI—LXIV, 19—25. DÖMÖTÖR TEKLA: Ethn. LXVIII, 253—68. SZABÓ KÁLMÁN: NéprKözl. II, 172—5.

E) A XVIII. századi adatközlések történések és főleg néprajzosok tollából valók. ESZE TAMÁS, Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710. Bp., 1955. igen terjedelmes (627 l.) és hasznos forrás volna a nyelvjárástörténet kutatói számára is, közlésmódja miatt azonban alig-alig használható (vö. R. VÁRKONYI ÁGNES: Századok XCI, 424—7). — BALASSA IVÁN: ErdMúz. LI, 127—9; NéprKözl. II, 148. TÖRÖK GÁBOR: MNy. LIV, 140. DARNAY BÉLA: NéprKözl. I, 257—60. BALOGH ISTVÁN: NéprKözl. III. 1—2. sz. 313—9. H. FEKETE PÉTER: NumizimKözl. XLVI—XLVIII, 48—9, LII—LIII, 22—4; Nyt. LXXII, 195; Ethn. LIX, 157—60. HOFER TAMÁS: Ethn. LXVIII, 160—70, LXVIII, 346—9. MOLNÁR BALÁZS: NéprKözl. II, 329—40. MORVAY PÉTER: NéprKözl. II, 282—7; NéprÉrt. XXXVII, 293—302. MOLNÁR JÓZSEF: Ethn. LVI, 72—4; LVII, 89—90. DOMONKOS OTTÓ: NéprKözl. II, 319—24. SCHRAM FERENC: Ethn. LXVII, 294—8. VÖRÖS KÁROLY: It. 1952: 468—80. DÖMÖTÖR SÁNDOR: NéprKözl. II. 3—4. sz. 357—60. SZÜCS SÁNDOR: NéprKözl. II, 3—4. sz. 97—8. HOFFMANN TAMÁS: MNy. LII, 89—91 (vö.: BÁRCZI GÉZA és SCHEIBER SÁNDOR: MNy. LII, 228—30; IMPLÓM JÓZSEF, HOFFMANN TAMÁS és TÖRÖK GÁBOR: MNy. LIII, 270—4). NÉMETHY ENDRE: NéprKözl. I, 273—5. BODGÁL FERENC: NéprKözl. II, 316—8. NAGY GUSZTÁV: Ethn. LXVIII, 292—304. BELÉNYESY MÁRTA: NéprKözl. II, 264—81; III. 1—2. sz. 280—96. BAKÓ FERENC: NéprKözl. I, 261—4. H. BALÁZS ÉVA: Századok LXXXIV, 320—32. BÁLINT SÁNDOR: AlfTudIntÉvk. I, 58—69. BARABÁS JENŐ: Ethn. LXV, 466—83; NéprKözl. I, 253—6. GUNDA BÉLA: ErdMúz. L, 104. INCZEFI GÉZA: MNy. L, 496—501; LIII, 513—22. MÓDY GYÖRGY: Ethn. LXVIII, 349—51. NÉMETHY ENDRE: Ethn. LXI, 104—5. BALOGH ISTVÁN: Ethn. LXV, 441—57, LXVI, 99—124. SZABÓ KÁLMÁN: NéprKözl. I, 78—81. TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: NéprKözl. III. 1—2. sz. 297—306. — Vö. még VAJKAI AURÉL: Ethn. LVIII, 116—9. BEKE ÖDÖN: Nyt. LXXIV, 56—7. CSATKAI ENDRE: Nyt. LXXI, 8—10.

F) Sajátos helyzetben vagyunk a XIX. századdal. Elvileg nem vonhatjuk meg a határt a nyelvjárástörténet és mai nyelvjárásaink tanulmányozása között. Gyakorlati okok miatt úgy határoztunk, hogy a XIX. századi közléseket a nyelvjárástörténeti részben soroljuk fel.

XVIII—XIX. századi adatok találhatóak a következő helyeken: BAKOS JÓZSEF: Ethn. LXII, 171—6. BERECZKI IMRE: Ethn. LVIII, 258—62. CS. BOGÁTS DÉNES: Ethn. LVII, 77—81. LŐRINCZE LAJOS: MNy. XLV—L. MANGA JÁNOS: NéprKözl. I, 147—54. SÁPI LAJOS: A debr. Déri Múz. évk. 1948—1956. 119—31. SZŐRKE BÉLA: Ethn. LIX, 128—33, LXV, 222—7.

Csak XIX. századi adatokat találunk a következőkben:

Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte BARTHA DÉNES és KISS JÓZSEF. Bp., 1953. (vö.: JÁRDÁNY PÁL: I. OK. V, 623—6; KERÉNYI GYÖRGY: uo. 626—9; SAUDER JÓZSEF: I. OK. VI, 524—6). — KÁZMÉR MIKLÓS: MNy. XLIX, 528—33. BÁRCZI GÉZA: MNy. XLVI, 276—7. BALASSA IVÁN: NéprKözl. III. 1—2. sz. 320—1; Ethn. LX, 286—92. MOZSOLICS AMÁLIA: Ethn. LVIII, 281; NéprKözl. II, 3—4. sz. 330—2. MOLNÁR JÓZSEF: Ethn. LVIII, 280—1. TAKÁCS LAJOS: NéprKözl. II, 3—4. sz. 347—56; uo. III. 1—2. sz. 326—34. PENAVIN OLGA: Ethn. LXIX, 155. SOLYMOS EDE: NéprKözl. II, 341—5. SÁRKÖZI ZOLTÁN: MNyj. II, 183—6 és LUBY MARGIT: Nyt. LXXIII, 363—70. LUBY MARGIT:

Nyt. LXXII, 95—6; Ethn. LXII, 113—43, 410—25, LXIII, 127—38. TRÓCSÁNYI ZSOLT: NéprKözl. III. 1—2. sz. 307—12. TÖRÖK GÁBOR: Nyt. LXXXII, 84—91. SÁNDOR ISTVÁN: NéprÉrt. XXXVI, 105—12. IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: NéprKözl. II, 347—8; III. 1—2. sz. 335—7. DARNAY BÉLA: NéprKözl. I, 245—51. CSATKAI ENDRE: NéprKözl. II, 307—15. PESOVÁR FERENC: NéprKözl. II, 3—4. sz. 294—308. POGÁNY PÉTER: Ethn. LXIX, 93—114. INCZEFI GÉZA: MNy. LIV, 527—8; Nyt. LXXXII, 107—10. DÖMÖTÖR SÁNDOR: Ethn. LXIX, 287—90. DOMONKOS OTTÓ: NéprKözl. I, 279—82. HOFFMANN TAMÁS: Ethn. LXVII, 536—60. BEKE ÖDÖN: Nyt. LXXIII, 398—9; LXXIV, 57—61. BÁLINT SÁNDOR: Nyt. LXXVII, 245—6; LXXXI, 323—4. CSILLÉRY KLÁRA: Ethn. LVIII, 276—9. DOROGI MÁRTON: NéprKözl. II. 3—4. sz. 335—44. KISS LAJOS: Ethn. LXV, 329—72. MOLNÁR BALÁZS: Ethn. LXIII, 371—406.

Vö. még: SZABÓ T. ATTILA, Levéltári adatok a Dési Fazakas Céh történetéhez. Kolozsvár, 1947. (ism. BALASSA IVÁN: Ethn. LIX, 206); uő., Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI—XIX. századból. Kolozsvár, 1947. (ism. LŐRINCZE LAJOS: Ethn. LIX, 201—2).

Az adatközlő cikkek áttekintését helyszűke miatt voltunk kénytelenek ilyen sommásan elintézni. Ha a közlemények címét is megadjuk, terjedelemben rendkívüli módon felduzzad ez a szakasz. Így még földrajzi tájékoztatást sem kap az olvasó, csupán kronológiai eligazítást abban az anyagban, amelyből az egyes korszakok nyelvjárási viszonyaira vonatkozó ismereteket lehet meríteni.

(Folytatjuk.)

P. HIDVÉGI ANDREA ÉS PAPP LÁSZLÓ

KÜLÖNFÉLÉK

Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára*

III. A mondanivaló tagolása

1. Hogy valaki közleményét a mondanivaló tartalmi szakaszossága szempontjából hogyan formálja meg, vagyis hogyan tagolja, arra vonatkozóan több okból sem lehet, sőt nem is szabad merev sémákat felállítani. Az előadandó anyag mennyisége már eleve befolyásolja a szakaszos felépítést, hiszen nyilván másképpen kell tagolni a nagy közleményeket, mint a kisebb cikkeket. Amellett a tagolási forma gyakran nem független a mondanivaló tartalmától, a közlemény szaktudományos jellegétől sem, s az itt felmerülő különbözőségek más és más formai megoldásokat kívánhatnak. De az egyéni szokást, ízlést, leleményt sem volna szerencsés e tekintetben teljesen korlátok közé szorítani, hiszen a folyóirat formai egységessége biztosításának nem ez a legfontosabb területe.

Éppen ezért e témakörrel kapcsolatos megjegyzéseim legtöbbször egyáltalán nem valamilyen pontosabban kijelölt szabványnak szánom, hanem inkább gyakorlati tanácsnak, útbaigazításnak, illetőleg az e téren is meg-megnyilvánuló egyes visszasságokra való figyelmeztetésnek. Úgy hiszem, az alább következők ilyen minőségükben sem lesznek haszontalanok.

2. Mindenekelőtt számításba kell vennünk, hogy folyóiratunkban nagy terjedelmű, több íves közlemények általában nem jelennek meg, tehát a nagyobb dolgozatoknál szokásos részekre, fejezetekre osztásnak itt nemigen van tere. A néhány lapnál nagyobb, vagyis a folyóiratunk viszonylatában terjedelmesebb közleményeknél azonban

* L. MNy. LV, 155—63.

rendszerint szükség van vagy lehet bizonyos tagolásra. Az ilyen esetekben való tagolásnak az egyedüli irányító szempontja természetesen a jobb megértésre, világosabb áttekinthetőségre való törekvés lehet. Amennyiben az olvasó érdeke a mondanivaló külső formákban való részekre szabdalását nem kívánja meg, a tagolás fölösleges, sőt káros tehertétellé válhatik; ezért az e téren való mértéktartás, a túlzásoktól való tartózkodás föltétlenül kedvezően befolyásolja a közlemény formai jellegét.

A nagyobb közlemények tagolásának két fő módja és ezen belül számos, egymással kombinálódó altípusa van szokásban. Nézzük meg őket röviden külön-külön.

3. A tagolás egyik fő módja az, amikor a közlemény egyes részei nem a sorszedés folyamatos menetében követik egymást, hanem a szakaszokat nagyobb szedési közök választják el, és e közökbe külön kiemelt címsorok vagy számok iktatódnak. Ez a forma igen határozott tagolást biztosít, ezért MNy.-viszonylatban csak megokolt esetekben tanácsos alkalmazni: például valamely nagyobb terjedelmű cikk több világosan elkülönülő, más-más gondolatkört magában foglaló szakaszának megjelölésére; egy nagyobb közleménybe foglalt több szómagyarázat egymástól való elkülönítésére; stb.

E mód „legerősebb” altípusát kétségkívül a félkövérrel középre szedett alcímek jelentik, amelyek sokszoros tagolódás esetén eléjük tett arab vagy esetleg római számokkal is kombinálódhatnak:

Az igenevek szórendje

- 3. Az igenevek szórendje

Valamivel mértéktartóbb formát jelentenek a ritkított antiquával szedett külön címsorok, amelyek persze számokkal ugyanígy kombinálhatók (a számmal ellátott példákat külön már nem közlöm:

A z i g e n e v e k s z ó r e n d j e

— Ha az ilyen alcímet a bekezdés-vonalba toljuk el, a hatás még finomabb, mértéktartóbb jellegű:

A z i g e n e v e k s z ó r e n d j e

Az így „gyengülő” típusok szükség esetén az erősebbek altípusaiként is felhasználhatók a tagolásban.

Ha a közleményben csak a nagyobb szakaszokat akarjuk elkülöníteni, külön alcímek feltüntetése nélkül, akkor a kérdéses szakaszok fölé, az üres sorközök közepére római számot teszünk ponttal. Ezt szükségtelen félkövérrel szedetni, hiszen helyzete maga is kiemel:

III.

A külön álló, fő szakaszokra bontó, erős jellegű tagolásnak mindenesetre ez a legkevésbé feltűnő, ez a legszolidabb módja.

4. A tagolás másik fő módja az, amikor a közlemény egyes részei között a sorszedés folyamatossága nagyobb közök kihagyásával nem szakad meg, vagyis a szakaszolást nem kiemelt címsorok vagy ugyanilyen helyzetben levő számok biztosítják, hanem a bekezdések elejére odatett, beépített jelzések: címszerűségek vagy számok. Ez a mód formailag az előbb közölnél kevésbé határozott elkülönítést jelent, ezért a MNy.-közlemények nagy többségénél a tagolás legjobb változatát nyújtja. Folyóiratunknak ugyanis még a terjedelmesebb közleményei is jórészt olyan tartalmilag egynemű, szorosabban összefüggő szövegek szoktak lenni, amelyeknek formailag kiélesedő részekre szabdalása nem kívánatos.

A bekezdések elejére iktatott tagolási módok, illetőleg eszközök egyrészt alcímfeleségek vagy ilyenszerűségek tipografizált szövegrészekké, másrészt puszta számok vagy betűk lehetnek.

Ha a bekezdés elején címszerű rész áll, akkor többféle megoldás lehetséges. Ha a bevezető részt eltérő tipográfiával, illetőleg — hasonlatos vagy éppen egyező tipográfia esetén — gondolatjellel különválasztjuk az utána következő szövegtől, voltaképpen szabályos alcímeket alkalmaztunk, csak a szövegbe ágyazás szintjére „lefokozva” őket. A félkövér tipográfiánál lehetséges, a világosnál általában kívánatos az elébe tett arab félkövér számokkal való kombinálás is. Íme néhány példa, a tagolás erősebb fokaitól a gyengébbek felé hatolva:

„A β vokalizációja. A bilabialis spirans fonetikai jellege...”

„4. A β vokalizációja. A bilabialis spirans fonetikai jellege...”

„4. A β vokalizációja. — A bilabialis spirans fonetikai jellege...”

„4. A β vokalizációja. — A bilabialis spirans fonetikai jellege...”

— Az utóbbi példaktól már csak egy lépés az alcím-jelleg teljes formai elvesztéséig, amikoris a tagolást a bekezdést bevezető félkövér szám után már csupán a szövegbe teljesen beágyazott egy vagy néhány szó ritkított kiemelése biztosítja:

„4. A β vokalizációjának fonetikai lefolyása...”

A bekezdés elejére iktatott számok vagy betűk a cikkek tagolásának egyszerű, de igen hasznos formái. Mint a fentebbi példákból láttuk, gyakran alcímekkel kombinálódnak, legtöbbször azonban önmagukban is megoldhatják a mondanivaló szakaszossá tételét. — E számok és betűk „hierarchiája” a következő: félkövér arab szám: 1., 2. stb.; nagybetű: A), B) stb. (szükség szerint félkövéren is); világos arab szám: 1., 2. stb.; kisbetű: a), b) stb. Általános szabály, hogy a számok után pont, a betűk után tapadó zárójel áll, valamint hogy e tagoló jelek álló szedésűek (hibásak tehát az efféle jelzések: 2) és B., illetőleg 2. és B)).

A fentebbi értéksorrend természetesen nem jelenti azt, hogy a kisebb értékű jelölés a nagyobb értékű nélkül nem alkalmazható, azaz például egy közleményben az 1., 2., 3-féle tagolás nem szerepelhet akkor, ha „fölebe rendelt 1., 2. stb. és A), B) stb. nincs; csupán annyit jelent, hogy többrétű, különböző rendű és rangú alcsoportokat megkívánó szakaszolás esetén a kisebb értékű a nagyobbat nem előzheti meg, azaz például az 1. nem lehet nagyobb egység bevezetője, mint az A), az A) viszont nem lehet fölébe rendelve az 1.-nek.

5. Az előbbieken bizonyos érték-sorrendben, az erősebben tagoló módoctól a gyengébben tagoló felé haladva mutattam be egy-egy közlemény szakaszos megformálásának lehetőségeit, eszközeit. Szeretném azonban nyomatékosan hangsúlyozni, hogy e sokrétű lehetőségek fölemlítése egyáltalán nem jelenti ezek „tömény” alkalmazásának propagálását. Folyóiratunk szerényebb terjedelmű cikkeiben rendszerint nincs szükség arra, hogy egyetlen közlemény keretében próbáljuk végig e különböző módozatokat, kezdve az alcímekkel való tagolástól, le egészen a számokkal és betűkkel való jelzéseikig. A sokféle lehetőség csupán arra való, hogy kiki saját közleményének jellege szerint válassza ki belőlük a legmegfelelőbbet. — A magam részéről MNy.-viszonylatban a cikkek többségében a bekezdések elején álló puszta félkövér számokkal való szakaszolást tartom a legcélszerűbbnek; ez mint régóta jól bevált és egyre népszerűbbé váló gyakorlat a lehető legegyszerűbb eszközökkel biztosítja a közlemény jó áttekinthetőségét.

A tagolási módok alkalmazásával kapcsolatban rá kell mutatnom néhány újabban elharapózó túlzásra.

Egyesek a félkövér számok használatával erősen visszaélnak, és szinte minden bekezdés elé odaiktatnak belőlük egyet, ami hosszabb cikk esetében 20—25-ig felmenő számozást is eredményezett már. Ennek az eljárásnak természetesen nincs értelme, a bekezdés maga is tagol, a tőle megjelölt kisebb gondolati szakaszokat szükségtelen még külön is kiemelni. A félkövér számok a bekezdésnél nagyobb, bizonyos esetekben

jóval nagyobb tartalmi egységek összefoglalására valók; ami persze nem jelenti azt, hogy adott alkalomkor egyetlen bekezdést nem jelölhetünk meg így, ha az az egész cikken belül a többitől elváló gondolati egység.

Mások úgy esnek túlzásokba, hogy a félkövér számoktól a kisbetűkig való tagolási módok teljes kihasználásával közleményüket teljesen felaprózzák, nem csak egy-egy bekezdésre, hanem szinte minden mondatra juttatva egy-egy számot vagy betűt. Különösen divatos lett ez az eljárás a bővebb adatközlést tartalmazó cikkekben. Nem mondom, hogy az adatok világos elrendezése érdekében a tagolásnak ezeket az eszközöket ne hívjuk esetleg mind segítségül. De egy bizonyos józan határt túllépve éppen abba a hibába esünk, amit el akarunk kerülni: a „túl”-tagolt közlemények a maguk látszólagosan logikus elrendezésével, de ugyanakkor szám és betű-áradatával éppen az olvasó áttekintő, felfogó képességét teszik próbára, sőt esetleg zavarják meg teljesen.

Nagyon feltűnő, hogy a nyelvész-szerzők között milyen erős ingadozások vannak a mondanivaló egyik igen egyszerű, közönséges, de alapvetően tagolási módjának, a bekezdésnek az alkalmazása terén. Az itt megnyilvánuló különbség persze bizonyos határig természetes dolog, hiszen az egyes szerzőknek más és más a stílus- és formaérzékük. Nem egészen természetesek és éppen ezért megemlítendő azonban a pólusok felé történő nagyarányú kilengések. — Még aránylag kevesen vannak olyanok, akik a szertelenül hosszú bekezdések hívei, noha már több olyan kéziratot volt „szerencsém” szerkeszteni, amelyben a mondanivaló teljesen ömlesztve volt, és csak minden harmadik-negyedik gépelt lapon jött elő egy-egy újabb bekezdés. — Sokkal gyakoribb, szinte járványszerűen elharapózó szokás ellenben az, hogy a bekezdéseket minden második-harmadik sorban újrakezdi, s már annak is örülni kell, ha két mondat történetesen egy bekezdésbe kerül. Az efféle eljárás formailag ízléstelen, tartalmilag a mondanivalót szétszaggatja, zilálttá, kapkodóvá, csapongóvá teszi, vagy legalábbis ilyenként érzékelteti, ami pedig a tudományos prózának nem éppen erénye. Legnagyobb hátránya azonban az ilyen szokásnak a mértéktelen helypocsékolás: a befejezetlen, félig vagy majdnem teljesen üresen futó sorok a közlemény terjedelmét teljesen fölöslegesen növelik meg, és mások elől veszik el a teret.

Sokan el szoktak felejtkézni arról, hogy a mondatnál nagyobb, de a bekezdésnél kisebb értelmi egységek kifejezésére van egy igen jól felhasználható tagoló jelünk: a gondolati határ végén pont után, betűközzel alkalmazott gondolatjel. Ez elválaszthat egymástól olyan mondatcsoportokat, amelyek nem tartoznak egészen szorosan egybe, ugyanakkor nem kényszerít bennünket arra, hogy viszonylag rövid szakaszoknak is mindig föltétlenül új bekezdést nyissunk. Egy-egy bekezdésen belül esetleg több ilyen mondatválasztó gondolatjellel elhatárolt tartalmi szakasz is elfér.

Az egyre növekvő közlési anyag és az aránylag csekély közlési tér a mi folyóiratunk viszonylatában különösképpen arra inti a szerzőket, hogy írásaikban vegyék számításba a gazdaságos helykihasználás követelményeit. Mondanivalójukat úgy szerkesszék meg formailag, úgy tagolják, hogy üres, holt „fehér” tér lehetőleg minél kevesebb maradjon cikkükben. Ne írjanak például egymás alá olyan dolgokat, amelyek ésszerű elrendezéssel a sorban egymás mellé állítva is jól tagolódhatnak; ha a formai és tartalmi tényezők lehetővé teszik, a verseket folytatólagosan idézzék, ne pedig rövid soros strófákban: a laza kitöltődésű táblázatok szükségességét fontolják meg alaposan; az adatközlési csoportokat tartsák együtt, és ne kezdjenek minden egyes adatnak vagy csak néhány szóból álló adatsoporthoz új sort; stb. stb.

Lényegében e problémakörbe tartozik a jegyzetek kérdése is. Folyóiratunkban a jegyzetek kezdettől fogva eléggé minimális térre szorultak. Ennek legfőbb oka az, hogy a MNy. szerkesztői mindenkor meg voltak győződve arról, hogy a nagy mértékű jegyzetelés zökkenőssé, kapkodóvá, nehézkessé teszi az olvasást, nem elősegíti, hanem hátráltatja a jobb megértést. De a jegyzetekkel általában teret sem igen nyerünk, hiszen

a kisebb betűtípus és a sűrűbb sorköz rendszerint alig hoz többet, mint amennyit a jegyzet fölötti sorköz-kihagyással elvesztünk. — Jegyzetbe csak olyan kisebb szövegrészeket tegyünk, amelyek a rendes szövegbe semmiképpen nem építhetők be. Adatoknak, idézeteknek, forrásjelzéseknek és hasonlóknak a szövegben a helyük; sőt — ha kell, új bekezdésben is — jól elhelyezhetők ott a kisebb kitérések is (nagyobb elkalandozásnak persze magában az egész közleményben nincs helye). A jegyzet tehát csak kivételes alkalom; ha a körülmények nem kényszerítenek rá, igyekezzünk minél inkább mellőzni.

6. Bár csak lazábban tartozik a mondanivaló tagolásának előbb tárgyalt kérdéseihez, itt említek meg a szöveg egybeállításával kapcsolatos néhány kisebb problémát is.

Folyó szövegben, tehát nem az adatok, forrásjelzések stb. felsorolásakor, hanem saját fejtegetéseink közben lehetőleg ne rövidítsünk. Ez elsősorban esztétikai kérdés: az ill., ti., ui., kb., pl., c. jelzésekkel és megannyi más rövidítéssel teletűzdelt szöveg szemnek sem szép látvány, és stíláris visszahatása sem éppen emeli a tudományos próza nyelvi színvonalát. Az ilyen folyó szövegben alkalmazott rövidítésekkel még nagyobb közlemény esetén is legföljebb két-három sor teret nyerhetünk; ez az „eredmény” pedig lényegtelen, nem éri meg az alkalmazás kedvezőtlen hatását. A mondanivaló formái tömörítésének más, jobb útjai, módjai vannak.

A nyelvész-szerzőknél újabban elharapózó, helytelennek mondható írásszokásoknak egyik legveszedelmesebbike a saját folyó szövegükben alkalmazott állandó zárójelzés. A legutóbbi egy-két évben számos olyan cikk került elő, amelynek egyrészt újszólván minden mondatában volt kisebb-nagyobb zárójeles rész, sőt némelyik mondatban több is, másrészt egész mondatcsoportok voltak zárójelbe téve. — Zárójelek alkalmazására természetesen folyó szövegben is szükség lehet, hiszen e jelnek stíláris és értelmileg tagoló szerepe nyilvánvaló. Egyes szerzőket valószínűleg éppen kifinomodott nyelvi érzékük vitt arra az útra, hogy gondolataik legapróbb hullámzását, az értelmileg kiemeltebb és kevésbé előtérben álló részek szakaszosságát a zárójelek tömegével tüntessék föl. Ez azonban nem járható út. Gondoljunk egyrészt arra, hogy a nyelvészeti szövegek a sok adat, forrásjelzés stb. következtében amúgyis nagyszámú zárójeles részt szoktak tartalmazni, s ezt saját mondanivalónk minduntalan zárójelzésével fokozni már csak pusztán formai okokból sem szerencsés dolog. Másrésztől az efféle eljárással az olvasást, a szöveg értelmi felfoghatóságát is nehezítjük, tehát a kívánt céllal éppen ellenkező hatást érünk el: az olvasót úgy belegabalyítjuk a zárójelek tömkelegébe, hogy megtéved, és nem tudja: az éppen olvasott szövegrész zárójele hol kezdődött, vagy hol van a vége.

A zárójelnek a legtöbb esetben fölösleges, túlzó használata helyett a szöveg, illetőleg mondat-tagolásnak inkább más eszközei felé fordítsunk az eddiginél több figyelmet. Ott vannak például a mai írásbeliségből már szinte teljesen kiveszett, elfelejtett tagoló jeleink: a kettőspont és a pontosvessző. Vegyünk példát a régi magyar tudományos próza munkásaitól, a felvilágosodás korának és a reformkornak tudós szerzőitől, akik ezeket az igen hasznos írásjeleket mesterien tudták alkalmazni.

IV. A tipográfia

1. Ellentétben az előbbi fejezettel, itt már túlnyomórészt nem csupán gyakorlati tanácsokat, több módot is felvető útbaigazításokat kell megfogalmaznom, hanem általában szabványokat, kötelezően előírt egységes eljárásmódokat. A folyóirat formai egységességének ugyanis a tipográfia egyöntetűsége és következetessége elsőrendű és elengedhetetlen kelléke. E téren tehát a szerzőknek az egyéni eljárásmódokat föl kell adniuk, mivel kinek-kinek az egyénieskedése, saját ízlése, szokása kollektíve, a folyóirat egészében lehetetlen tarkaságot, összevisszaságot szülne.

Az alábbiakban a tipográfiának csak az egyszerű, főbb eseteire térek ki, elsősorban a dőlt, a ritkított és a kapitálchen típusok használatát ismertetve. Az adatközlések és forrásjelzések terén előkerülő komplikáltabb, ritkább eseteket, részleteket más összefüggésbe beillesztve tárgyalom majd.

2. Általános irányelvül annyit mindenesetre már előjáróban kinyilváníthatunk, hogy a különböző betűtípusok használatát egyedül a célszerűség irányítja: e típusok a mondanivaló különböző jellegű részeit vannak hivatva egymástól elkülöníteni, s e tekintetben bizonyos szempontból tagoló funkciót töltenek be. Az egyes betűtípusokat tehát csak jó okkal és meghatározott céllal lehet, illetőleg szabad alkalmazni; az öncélú, pusztán külsőleges formai „felciomázásra” használt tipográfia esztétikailag is túlhajtott, tartalmilag pedig zavaró dolog. Formailag nem az a közlemény izléses, harmonikus, amelyik „agyon” van tipografizálva, hanem az, amelyben a tipográfia egyöntetű következetességgel, pontosan, mértékkel és célszerűen van használva. Lehetséges olyan közlemény, amelyben nincs okunk, alkalmunk arra, hogy az egyszerű antiquán kívül más betűtípust használjunk; az ilyen szöveg így szép, így harmonikus, kidíszítve ellenben visszataszító. Az izlésség, mértékletesség tehát ezen a téren is elsőrendű tényező.

3. A dőlt betűs szedés jele a kéziratban az egyenes vonallal való aláhúzás: „...ság,
ség képző...”.

Dőlt betűs szedést általában a szorosabb értelemben vett nyelvi anyag kíván meg, tehát a nyelvnek azok az elemei, amelyekről cikkünkben mint a nyelvtudományi vizsgálat tárgyáról beszélünk. Dőlten kell tehát szedetnünk a szóban levő hangelemeket: „... a szókezdő *k* hang...”, „... az *rs* affrikációja...” stb.; az alaktani elemeket: „... a *-ni* igenévképző...”, „... a *-kor* rag...” stb.; a mondattani elemeket: „... az *ablakot* tárgy...”, „... a *mint kiváló hadvezér* mondattag...” stb.; valamint természetesen a szóelemeket: „... *moccan* szavunk...”, „... az *itt* helyhatározószó...” stb. — Ha azonban hosszabb nyelvi szövegeket, egész mondatot vagy éppen mondatcsoportot idézünk, de annak csak bizonyos nyelvi elemeit tárgyaljuk, akkor a szövegrészt idézőjelbe tesszük, és csak a kérdéses elemet magában foglaló szóalakat vagy részletet szedetjük dőlten: „Este van, este van, ki-ki nyúgalomba, feketén *bólingat* az eperfa lombja.”

Ha a dőlt betűs szavak, kifejezések jeles vagy ragos alakjukban szerepelnek szövegünkben, vagyis a jelet vagy ragot a szerző mondatfűzése toldja a dőlt betűs részhez, a jelet vagy ragot álló betűvel szedetjük, és kötőjellel kapcsoljuk az előtte levő dőlt betűs részhez: „... a *zöld*-et iráni eredetűnek mondják...”; „... a *-képpen*-nel alkotott határozók...”; stb. Természetesen ügyelnünk kell arra, hogy ilyenkor a kéziratban csak a dőlten szedendő alaprészt húzzuk alá: zöld-et, -képpen-nel stb. — Ha azonban a saját szövegünkben szereplő szóalak mint tárgyalt nyelvi forma is toldalékos, vagy ha a toldalékos szóalak nyelvi szempontból főhasznált idézetben szerepel, az egész alakulatot jelével vagy ragjával együtt dőlten szedetjük: „... a *házból* határozóról elmondhatjuk...”, illetőleg: „... keth buza *asztagotth* raktak...”.

Az említett eseteken kívül dőlt betűkkel semmi mást nem szedetünk. Így például nem alkalmazzuk e típust saját szövegünk értelmi kiemelésére, szerzők nevének, könyvcímeknek a megjelölésére, a terminus technicusok feltüntetésére stb. Sőt nem szedetünk dőlten a tárgyalt nyelvelemekhez olyan szorosabban kapcsolódó szövegrészleteket sem, mint a szavak jelentése vagy funkciója. (Mindezek technikai problémáiról l. később.)

4. Az álló betűk ritkítását, vagyis a ritkítandó szedést a megfelelő szövegrésznek egy hullámos vonallal való aláhúzásával jelöljük: „... hogy a képző miért hangutánzó szavakban jelentkezik leginkább...”.

A ritkítást — a korábban már említett alcím-típusok mellett — elsősorban a folyamatos szöveg egy részének értelmi kiemelésére használjuk. Ritkítva szedetjük, illetőleg szedethetjük tehát azokat a szavakat, kifejezéseket, esetleg több szóból álló kapcsolatokat, félmondatokat stb., amelyeket tartalmilag elsőrendűen fontosaknak, az olvasó számára erősen apercipiálандóknak tartunk: „...szuffixumok p u s z t a s z ó v é g e k b ő l is keletkeztek...”. Eme általános funkcióján belül a ritkítás alkalmas például egyes fontos terminus technicusok kiemelésére: „...ez a jelenség a r á é r t é s, a d a p t a t i o nevet viselheti...”; valamint olyan személynevek megjelölésére, amelyek a szöveg szempontjából — például mint források, kezdeményezők stb. — fontosak, de az adott szövegösszefüggésben nem szaktudományosan nyilatkozó személyekre vonatkoznak: „...számos nyomtatvány H e l t a i G á s p á r kolozsvári műhelyéből került ki...”.

A szövegünkben előforduló ritkított szók, kifejezések esetleges toldalékos alakjait kétféleképpen is meg lehet oldani. A toldalékot ki lehet hagyni a ritkításból, ilyenkor a toldak és a toldalék kapcsolódásának a határa már nem ritkított: „...az a f f r i k á t á k n a k e z a m e g h a t á r o z á s a . . .”. Személynevek kiemelésében mindig így járunk el: „...a szó használatára először C s o k o n a i n á l bukkanhatunk...”. Ilyen esetekben persze nagyon vigyáznunk kell arra, hogy a kéziratban a ritkítás határát pontosan jelöljük meg: affrikátáknak., Csokonainál stb. — Úgy is el lehet azonban járni, hogy a kiemelő szóalakot esetleges toldalékjával együtt ritkíttatjuk; sőt egyes esetekben ez a megfelelőbb: „...ez a változás csak h a n g s ú l y t a l a n h e l y z e t b e n fordul elő...”.

A ritkítással kapcsolatban rá kell mutatnunk egy olyan „divatos” visszásságra, amely a fölösleges zárójelzés mellett a legtöbb gondot okozza a szerkesztőnek: ez a szükségtelenül sokszor és sokat ritkíttatás szokása. Egyes szerzők odáig mennek, hogy egyrészt szinte minden mondatukban megjelölnek egy kisebb-nagyobb ritkítási részt, másrészt egymás után következő mondatok egész sorát akarják ritkíttatni. Újabbán már egy-két olyan közlemény is élem került, amelyben a szerzők a mondatoknak minden jobban hangsúlyos részét ritkítással kívánták érzékeltetni. — Ez természetesen szintén nem járható út. A szerző e túlhajtásokkal akaratlanul és teljes jóhiszeműsége ellenére is a fontoskodás, sőt némiképpen a nagyképűség látszatát kelti, azt sugallja az olvasónak, hogy az ő mondanivalójának jelentős-része oly fontos, oly nagyjelentőségű, hogy a mások szövegében használt egyszerű szedés kevés a számára. E szubjektív hatás mellett azonban egyéb okok is ellene szólnak. A tömeges ritkítás zavarja az olvasást, bántó a szemnek már csak azért is, mert a nyomdai szedésben gyakran nagyon összefolyik. Esztétikailag sem kedvező, sőt tarkaságánál, riktítóságánál fogva egyenesen visszataszító. Nem utolsó sorban pedig rengeteg teret emészt, hiszen minden ritkított szó a rendes szedésűnek majdnem a kétszeres terjedelmét foglalja el.

A szerzők mindenesetre sok fölösleges munkától kímélnék meg a szerkesztőt, ha a ritkítással — ugyanúgy, mint a vele rokon zárójelzéssel — mértékletesebben bánának. Ha mindazt a ritkítás-jelölést meghagytuk volna, amelyet a szerzők egy része az utóbbi időben kézírataiban feltüntetett, folyóiratunk újabb számai igen furcsa látványt nyújtottak volna, s egy-egy évfolyamban jónéhány közleménnyel kevesebb jelenhetett volna meg. — Bár sok nagyjelentőségű cikket olvastam már, amelyben egyetlen ritkítás sem volt, s ugyancsak nem kevés olyat, amely sok ritkítása ellenére is csekélyebb fontosságú volt, természetesen nem a ritkítás ténye, hanem a ritkítás túlhajtása, szertelen alkalmazása ellen beszélek. Mivel a tipográfiában ez az a terület, ahol a legkevésbé lehet pontosabb szabályokat adni — hiszen hogy mi fontos és mi nem, azt nagyon különbözőképpen lehet eldönteni — a józan mértéktartásra, mondhatni önmegtartóztatásra sehol nincs olyan szükség, mint éppen a ritkítás alkalmazásában.

5. A kapitálchen típus kéziratban való megjelölésére a két egyenes vonallal való aláhúzást szokás használni: „...amint azt Losonczy Zoltán már régen megírta...”.

Kapitálchennel a tudományos véleményt mondó szerzők nevét jelöljük. Az újabb idők szerzőin kívül így kell szedetnünk a régi tudósok nevét is, ha a mi tudományunk szempontjából fontos véleményüket ismertetjük: „...GELEJI KATONA szerint a magyar helyesírás...”. E típust használjuk a régi és újabb szótárak szerzőinek a megjelölésére is, ha szótáraikból idézünk: „...ezt a szót CALEPINUS nem közli...”. Ugyanígy járunk el természetesen a szerzők nevének rövidítésével is: CAL., SZD., BALL. stb. — A szerzők nevén kívül kapitálchent csak egészen kivételes, szórványos esetekben használunk, például a zöngétlen mediák jelölésére: *ing*, *bolond* stb.

Ha a kapitálchennel kiemelt személynevekhez todalékok kapcsolódnak, azok közvetlenül, tehát kötőjel nélkül tapadnak ugyan a névhez, de nem kapitálchen, hanem álló szedésűek: „...GOMBOCZNAK ez a cikke...”. A kéziratban ilyenkor természetesen csak a nevet húzzuk alá kétszer, a todalékokat nem: Gombocznak.

Egyes szerzők a kapitálchen alkalmazásával sincsenek tisztában. Leggyakrabban előforduló hibájuk az, hogy a szövegükben előkerülő mindenfajta személynevet kapitálcheneztetni akarnak. Ezáltal például efféle hibás megoldások jönnek létre: „...RÓBERT KÁROLY uralkodásának idején...”; „...a LANDERER-féle nyomdákban...”; „...JUHÁSZ GYULA egyik költeménye...”; stb.

6. A tipografiával kapcsolatban még néhány apróságot jegyeznek meg.

A rendes álló betűs szedésnek magától értőden nincs külön jele. — Hogy a szedésen belül mi az alaptípus (garmond, borgisz, petit stb.), azt a szerkesztő jelöli meg.

A félkövér típust általában csak címekben és esetleg alcímekben, illetőleg a tagoló funkciójú bekezdés-eleji számokban alkalmazzuk. Ezekről már volt szó. — A félkövér típust a szerzők ne jelöljék meg, tehát a címeket, alcímeket, bekezdés-számokat ne húzzák alá, ezt a szerkesztő végzi. — Félkövérral szöveg közben, bekezdések belsejében lehetőleg ne szedessünk; nincs is szükség rá, amellet pedig a világos szövegből durván kiugrik, kellemetlen látvány.

A dőlt és a ritkított szedés kombinálódhatik is, ha a dőlten belül valamit külön is ki akarunk emelni: „*ott tartózkodott* egész hadával”. Ilyenkor a kéziratban a dőlt ritkított típust egy egyenes és alatta egy hullámos vonallal jelöljük meg: ott.

Ha a jegyzet a közleményben elkerülhetetlen, akkor a jegyzetbe szánt, petittel szedendő szövegrészt a baloldali részen két függőleges vonással jelöljük meg, a kérdésszerű szöveg elejénél és végénél kis vízszintes vonáskával is behúzza:

2 Ugyancsak kevésbé ismeretes az a tény, hogy már a Nyelvművelő Bizottság 1938. december 21-i ülésén szintén akadt védője a névutóval szerkesztett változatnak (l. Msn. VIII, 10).

A jegyzetek elején általában felemelt kis számok állanak (1, 2, 3 stb.); e számok természetesen a szöveg azon részének utolsó szava és esetleges írásjele után is kiteendő, amelyhez a jegyzet tartozik: „...a névutós szerkezetnek?”. A jegyzetjelző felemelt kis számok után sem a szövegben, sem a jegyzet elején nem teszünk semmiféle írásjelet (pontot vagy zárójel-félt). A jegyzetszámozás minden lapon újra kezdődik. — A főcímhez csatlakozó jegyzet jele nem szám, hanem csillag:

Magyar levél a XVI. század első feléből*

— Jegyzetben hozzá ugyanígy csillaggal:

* L. MNy. II, 358—61. LII. 224—6.

(Folytatjuk.)

BENKŐ LORÁND

Μουάγερσις tehát nem volna „magyar”?

Az „Élet és Tudomány” 1959. január 28. keltezésű számában a borítéklap belső felén (XIV, 130) a következő kérdések olvashatók: „Mi az igazság a magyarság kaukázusi származása kérdésében? Honnan származik a Hunor és Magyar monda?”

A kérdésekre LÁSZLÓ GYULA válaszol. — Az első kérdésre adott feleletének az egyik része: „527/28-as eseményeket tárgyaló bizánci forrásokban szerepel egy *Müagerisz* nevű hun király, s ebben a magyarok nevét vélték, de ez hangtani s történeti okokból is lehetetlen (lásd »Magyar Nyelv« c. folyóirat 1943:290 o.)”¹

Az utalás BÁRCZI GÉZÁNAK „Magyar őstörténet” című cikkére vonatkozik, amely a LIGETI LAJOS szerkesztésében „A magyarság őstörténete” című kiadványt ismerteti, illetőleg fűz hozzá igen becses megjegyzéseket (MNy. XXXIX, 281—98). Ebben a HALASI KUN TIBORTÓL való „A magyarság kaukázusi története” című fejezettel kapcsolatban így nyilatkozik a VI. századi Malalas szerzetes krónikájának „O” szövegében *Μουγελ*, Theophanesnél *Μουάγεσιν*, Kedrenosnál *Μοαγέτα* alakban előforduló névről: „Azt még esetleg el lehet képzelni, hogy a *magyar*² szó a VI. században *mogyeri*-nek hangzott *o*-val, bár bizonyítani nem lehet, sőt a valószínűség sem szól mellette... Még nehezebben valószínűsíthető azonban a különféle görög források *ova*, *oa* betűcsoporttal leírt magánhangzóinak *o* olvasata (MORAVCSIK a kérdéses nevet *Müegyerisz*-nek olvassa). A VI. századi fejedelemtől tehát le kell mondani.” (I. h. 290.) Tehát BÁRCZI nem beszél „hangtani lehetetlenség”-ről, aminek a kiélezésével LÁSZLÓ elutasítja a szerinte *Müagerisz* alakú [? — P. D.] névnek a *magyar* népnévvel való összekapcsolhatóságát. — Én mindenestre kíváncsún tartanám, ha BÁRCZI jelezné, hogy most is úgy vélekedik-e a kérdésben, mint 1943-ban. Például érdekelhetne bennünket, hogy az arab botús írás magánhangzó-jelölésének a „megbízhatatlan” volta miatt most is kétségbe vonja-e a népnév *o*-zó *Mogyéri* formájának, illetőleg változatának a valószínűségét.

Nem tudom, LÁSZLÓ ismeri-e, figyelembe vette-e, amit a szóban forgó névvel összefüggésben írtam „*Nyék* törzsnevünk és ami körülötte l e h e t e t t” című közleményemben (MNy. XLIX, 290 és NytudÉrt. 5. sz. 67). Én ott tudniillik megpróbáltam néhány észrevétellel támogatni egy olyan lehetőséget, mely szerint a bizánci adatok alapján hitelesnek tekinthető *Muagyëri* vagy *Moagyëri* névalakok *ua* vagy *oa* kettőshangzója miképpen felelhet meg a vogul *mañši* stb. elem, valamint a *mogyër* ~ *magyër* stb. szó hangtani viszonyainak. — Várom erre nézve LÁSZLÓNAK vagy másnak, esetleg BÁRCZI-NAK a cáfolatát.

LÁSZLÓ feleletét ezzel zárja: „Így mai álláspontunk — amely sehol még pontosan megírva nincsen — az, hogy a magyar nép zöme sohasem volt a Kaukázus feletti steppén.” Érdeklődéssel nézek LÁSZLÓ barátomnak egy ilyen irányú közleménye elé. Addig azonban, amíg tőle vagy mástól beható bizonyítást nem kapunk, nem mondanék le arról a lehetőségéről, hogy *Muagerisz* és *Gordasz* „hun” királyok valamiképpen beletartoztak a magyar ősiségbe, és hogy a magyarság egyes elemei a VI. század körüli időkben megfordulhattak a Kaukázustól nem nagyon távol eső tájakon. — Lehet, hogy amit erről előadtam, novellának fog bizonyulni, de akkor sem bánom meg, hogy a magyar őstörténet szempontjából igen fontosnak tekinthető adat dolgában magamra nézve nem tartottam kötelezőnek a mindenesetre könnyed szkepticizmust. — Még valamit! Nem szakemberek-

¹ LÁSZLÓ GYULA meglepődött, amikor közöltem vele, hogy olvastam idézett megnyilatkozását. Rögtön kijelentette, hogy ezt ő magánhasználatra való válaszlevélnek szánta. Minthogy azonban a kérdés ilyen formában az „Élet és Tudomány” igen széles körű nyilvánossága elé került, LÁSZLÓ barátom megbocsát, ha korábban készült hozzászólásomat közre bocsátom.

² Én szedtettem dölten.

nek szólva, én nem tennék kategorikus kijelentést olyan kényes kérdésben, aminő a *Mováyeqis*-ék esete, amelyeknek kritikával, de körültekintő kritikával való latravetésétől függ, hogy negyedfélszáz évvel régebbre tudjuk-e visszavinni a magyarságra vonatkozó adatainkat.

PAIS DEZSŐ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A tordasi Sajnovics-ünnepség

I.

1958. május 18-án délelőtt 11 órakor kegyeletes és szépen megrendezett ünnepség folyt le a tordasi SzOT gyermeküdülő előtt: Sajnovics János születésének 225. évfordulója alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat márvány emléktáblát avatott a tudós szülőházán.¹

Csupor Zoltán Mihály okl. középiskolai tanár, plébános megnyitója után, amelyben a hivatalos kiküldötteket, a két tudományos egyesület Budapestről leutazott mintegy negyven tagját, valamint a helybeli és a környékbeli falukból egybeült szép számú hallgatóságot üdvözölte, került sor a tábla leleplezésére. A Himnusz elhangzása után a tordasi általános iskola énekkara adott elő két számot, majd Lakó György, a MNyT. főttkára mondta el alább közölt ünnepi beszédét.

Szavai után hegedűszóló következett: Schumann „Álmodozás”-át játszotta el Véri Zsolt, a martonvásári gyermekotthon VII. oszt. tanulója. Utána a TTIT Csillagászati Szakosztálya nevében dr. Horváth Árpád emelkedett szólásra.

Beszédében kiemelte, hogy Sajnovics nemcsak kora legelső magyar nyelvésze, a magyar és lapp nyelvrokonság kutatója, hanem kitűnő csillagásza is volt. A XVIII. században Halley angol csillagász javaslatára az egész világon készültek arra, hogy a Vénusz bolygónak a Nap tányérja előtt való átvonulását megfigyeljék. A dán király meghívására és költségén kutatócsoport ment Vardöbe. Az expedíció vezetője Hell Miksa magyar csillagász volt; a bécsi obszervatórium igazgatója, kísérője és segédje pedig Sajnovics János. Útjuk sikerről járt: észleleteik alapján nagy pontossággal meg tudták állapítani a Földnek a Naptól való távolságát. Ezzel a Kepler-féle törvények igazolásához szolgáltatott megbízható adatokat. Hazatérve adataik feldolgozásához láttak, melynek elkészülte után Sajnovicsot kinevezték a budai várban levő csillagásztorony igazgatójává. Hihetetlen szorgalommal végezte munkáját. Többször tízezer megfigyelési adatával páratlan értékű tudományos anyagot halmozott fel. Ebben a tekintetben talán senki sem érte utól. Írt csillagászati könyvet is. Nagy felfedezésekkel, elméletekkel nem írta be nevét a mi tudományunk történetébe, de munkásságával, szorgalmával, áldozatkészségével példát mutathat ma is.

Majd Ady „Óda, a betűhöz” című költeményét szavalta el Pintér János, a martonvásári gyermekotthon VII. oszt. tanulója. — Ezután Elek András, a Tordasi Tanács VB. titkára, a Hazafias Népfrent Bizottság helyi elnöke mondott zárószót, amelyben méltatta az ünnepségnek falujuk számára való jelentőségét. Bejelentette, hogy a VB. legutóbbi ülésén úgy határozott, hogy a mai nappal a kastélyhoz vezető utat Sajnovics Jánosról nevezi el, majd a Tanács nevében megköszönte az emléktáblát, és megőrzésre átvette.

A kedves ünnepség a Szózat eléneklésével ért véget.

MIKESY SÁNDOR

¹ Sajnovicsnak régebben bronz mellszobra állott a faluban. 1953-ban azonban lelkes fémgyűjtők „begyűjtötték”, úgyhogy ma csak kőkerete vádolja az elkövetőket. A szobor pótlására készült az emléktábla.

II.

Szerény tudóst jöttünk össze ünnepelni, aki szerénysége ellenére is egy földrészt hódított meg — nem magának, hanem a tudományos igazságnak, nem erőszakkal, hanem szellemének erejével, nem fegyverrel, hanem a tudományos bizonyításnak az emberi értelmet meghódításra készítő nemes eszközeivel. Sajnovics János volt ez a szerény tudós, az összehasonlító nyelvtudomány egyik magyar úttörője, akinek a nevét annak idején az egész Európa tudományos világa megismerte, s akinek tudományos érdemeit máig is számon tartja a tudományok története.

Tordas szülötte volt. 225 évvel ezelőtt, 1733. május 12-én született. Szüleivel és két testvérével együtt itt, a családi kastélyban töltötte gyermekéveit, valószínűleg itt szerezte meg az elemi ismereteket, s innen indult el rövid életpályájára, hogy azután már csak futólag térjen vissza az ősi családi fészekbe. Győrben, Budán, Trencsénben, Nagyszombatban, majd Bécsben végezte tanulmányait. Tanárként előbb Pozsonyban, majd ugyancsak Nagyszombatban és Budán működött. Életrajzából azonban az tűnik ki, hogy életének legnagyobb részét nem tanítással, hanem tanulással töltötte. Kedvenc tudománya a csillagászat volt, de maradandó érdemet a nyelvtudomány terén szerzett magának.

Hogy Sajnovics a nyelvtudománnyal kapcsolatba került, tanító mesterének, Hell Miksának, kora egyik legjelesebb, legismertebb csillagászatának tulajdonítható. A magyar származású Hell a csillagászatot kívül érdeklődött a magyar nyelv eredetének kérdése iránt is. Külföldi írók műveiből olvasott arról, hogy a magyar nyelvet a finn és a lapp nyelvvel vélik rokonnak, de tudta azt is, hogy ez a tanítás nincs kellően bebizonyítva, mert a két nyelv alapos ismeretében a kérdéssel még senki sem foglalkozott. Amikor tehát Hell 1768-ban VII. Krisztián dán király kezdeményezésére Mária Teréziától azt a feladatot kapta, hogy vegyen részt egy, csillagászati megfigyelések céljából Norvégiába küldendő kutatócsoport munkájában, rögtön arra gondolt, hogy ezt az alkalmat a magyar—lapp nyelvrokonság vitatott kérdésének eldöntésére is felhasználja. Mivel saját magyar nyelvi ismeretei hosszú külföldi tartózkodása folytán már nem voltak kielégítőek, elhatározta, hogy terve megvalósítására norvégiai tanulmányútjára magyar anyanyelvű útítársat visz magával, mégpedig olyat, aki csillagászati ismereteivel is segítségére tud lenni, ugyanakkor azonban a magyar nyelv szerkezetét is jól ismeri, s komoly nyelvtudományi feladat elvégzésére is képes. Választása Sajnovicsra esett. Hozzá fűzött reményeiben — mint látni fogjuk — nem is csalatkozott.

Hell és Sajnovics 1768. április 28-án indultak útnak, s csak majdnem egy félévig tartó utazás után, október 11-én érkeztek el céljukhoz, a Norvégia északkeleti csücske mellett levő Vardö szigetére. Norvégia ma a nyugati világ utazásainak egyik legkedveltebb célpontja, a XVIII. század végén azonban Magyarországról nem volt egykönnyen elérhető, s az utazás Vardö szigetére, valamint az ott-tartózkodás sok-sok fáradsággal, törődéssel, sőt veszéllyel járt együtt. Különösen sok nehézséggel kellett megküzdeniük a sok helyt szinte járhatatlan norvég hegyi ösvényeken. Mielőtt Vardö szigetét elérték volna, útjukat a tengeri viharok miatt nemegyszer meg kellett szakítaniuk, s amint Sajnovics naplójában írja, épp közvetlenül céljuk előtt hajójukat a szél egész nap ide-oda dobálta, úgyhogy állandó életveszélyben forogtak. De vardői tartózkodásuk sem volt minden tekintetben kellemesnek mondható. Az égboltozatot majdnem két hónapig sűrű, sötét felhők takarták, úgyhogy dolgozni csak állandó gyertyafény mellett lehetett, aludni pedig az orkánszerű viharok miatt alig-alig tudtak. Egy alkalommal a vihar a háztetőt is elvitte fejük fölül, máskor hajójukat úgy megrongálta, hogy az a vissza-utazásra teljesen alkalmatlanná vált. Ha nélkülözések és szenvedések tekintetében Sajnovics útját nem is hasonlíthatjuk Reguly Antal vagy Pápay József szibériai utazásá-

hoz, az elmondottak alapján tisztelettel kell adóznunk Sajnovicsnak, az embernek is azért a kitartásért és bátorságért, amellyel a vázolt nehézségek és viszontagságok terhét, illetőleg veszélyét viselte.

Vardői tartózkodása során Sajnovicsnak bőségesen volt alkalma arra, hogy a sziget lapp nyelvű lakosságával találkozzék, s nyelvüket tanulmányozza. Megfigyeléseinek eredménye — mint ismeretes — *Demonstratio* című műve lett, amely először 1770-ben a dán tudományos akadémiá kiadásában Koppenhágában,¹ másodszer pedig egy évvel később — kevés változtatással — Nagyszombatban jelent meg. A szerző eldöntötte benne azt a kérdést, amelynek megoldása céljából Hell őt magával vitte: bebizonyította, hogy a magyar és a lapp nyelv rokonai egymásnak. Sajnovicsnak ez a megállapítása jól ismeretes. Vele kapcsolatosan azonban bővebb tájékozódás híján talán többen is feltették már magukban azt a kérdést: mi jelentősége van annak, hogy valaki nyelvünknek a lapp nyelvvel való rokonságát kimutatta. Vajon olyan nagy megtiszteltetés-e számunkra, hogy a lappok nyelvrokoinak mondhatjuk magunkat?

Az utóbbi kérdésre először is azzal válaszolnék, hogy a társadalomtudományoknak, amelyek közé a nyelvtudomány is tartozik, korántsem az a feladatuk, hogy azt tárják eléink, ami számunkra kellemes, vagy ami például nemzeti hiúságunknak hízeleg. A tudományok feladata az igazság felderítése, rejtett összefüggések feltárása, s ha ez valakinek sikerül, az szellemi teljesítményéért, önzetlen igazságkereséséért joggal tarthat számot elismerésünkre, akkor is, ha megállapításai ilyen vagy olyan okból a kívül állók tetszését nem is nyerik meg. A tudományos felfedezések értékét nem az az érzelmi beállítottság határozza meg, amellyel a távol állók közelednek feléje, hanem a belé fektetett szellemi munka minősége és mértéke, valamint az a körülmény, hogy a felfedezés mennyire járul hozzá a bennünket körülvevő természet titkainak kiderítéséhez, illetőleg az emberi agy, az emberi szellem termékei közötti bonyolult kapcsolatok feltárásához. Csak azok, akiknek ez a kenyerük, tudják igazán, mennyire nehéz, szinte lehetetlen akár csak egy nyelvet is teljes egészében, minden vonatkozásában megismerni. Hát még milyen nehéz egyidejűleg több nyelv titkaiba behatolnunk, több ezer történetüket kifürkészünk! Sajnovics ilyen feladatot vállalt s végzett el eredményesen: egymástól több ezer évvel ezelőtt elkülönült nyelvek között látta meg és bogozta ki az összekötő szálakat. Elsősorban ez a rendkívüli éleslátásra valló szellemi munka az a teljesítmény, amelyért mi, nyelvészek Sajnovicsot értékeljük és tiszteljük.

De ha nem is lenne Sajnovics *Demonstratiójának* más jelentősége, mint az, hogy belőle a magyar és a lapp nép nyelvrokonsága nyilvánvalóvá vált, akkor sincs semmi okunk viszolygásra, a tények elhallgatására vagy lebecsülésére. Jártam a lappok közt ezelőtt huszonhárom évvel. Nyugodtan állíthatom: semmi okunk szégyenkezésre amiatt, hogy a lappok nyelvrokoinai vagyunk. Egy kis részük rénszarvastenyéssel foglalkozik: télen sokszor 40 fokos hidegben, nyáron a szúnyogok millióitól kínztatva, nemegyszer farkasokkal vagy más vadállatokkal küzdve, rendkívül fáradtságos munkával tartja fenn magát, s járul hozzá rénszarvashús szolgáltatása útján meg egyéb módon a vele egy hazában élő norvég, svéd, finn vagy orosz nép élelmiszer-ellátásához. Más részük terméketlen, mocsaras talajon földművelést folytat, ismét mások halászzattal vagy fakitermeléssel foglalkoznak, és semmiképp sem lehet azt állítani, hogy munkájuk eredménye alatta maradna más nemzetbeliek teljesítményének. De vannak köztük tanítók, ipari munkások is, s akad már közöttük nem egy jeles író, rajzoló, sőt tudós is. Igaz — részben a külföldi turisták gyakran toladó magatartása miatt is — általában bizalmatlan természetűek, de ha közelebről megismerik az embert, ragaszkodást is tudnak mutatni,

¹ A kiadás egy példányát Társaságunk a tordasi Sajnovics-múzeumban örök letétként elhelyezte.

s vendégszeretetüknek is kifejezést adnak. Dalaik, népköltészetük szépségei már sok kutató figyelmét magukra vonták, s ezek gyűjteményei számos vaskos kötetet töltenek meg. Mindezek alapján — szemben az elmúlt idők valóságtól irtózó előkelőségeivel és a tudománytalan képzelgés megszállottjaival — merem állítani, hogy semmi okunk a magyar—lapp nyelvrokonság Sajnovicstól bebizonyított tényétől idegenkedni: a lapp nép fiai éppoly szorgalmas, munkában edzett, s nem kevesebb tehetséggel megáldott dolgozók, mint akármely más nép fiai.

Noha nem is kell szégyenkezünk azon rokonsági kapcsolatok miatt, amelyeket tudományos alapossggal a Demonstratio világított meg elsőnek, Sajnovics tudománytörténeti jelentősége persze nem csak abban van, hogy bebizonyította a magyar nyelvnek egy távoli finnugor nyelvvel való rokonságát, hanem — még inkább — azon módszer alkalmazásában, amellyel a bizonyítást végezte. Sajnovicsot megelőzően a nyelvészek — nemcsak nálunk, hanem külföldön is — nyelvrokonsági kérdések fejtegetésében szinte kizárólag szókincsbeli egyezésekre támaszkodtak, s egyre csak azt vizsgálták, vannak-e és milyen számban a rokonnak állított nyelvek szókincsében hasonló hangzású szavak. Természetes, hogy a szókincsbeli valóságos és vélt egyezéseket Sajnovics is számba vette, s ezt helyesen is tette. Bizonyításában azonban nem elégedett meg ezzel, hanem megvizsgálta a két nyelv ige- és névszóragozását, kicsinyítő formáit, a melléknevek fokozását, a számnevek használatát stb. Röviden szólva ez azt jelenti, hogy Sajnovics kiterjesztette vizsgálódásait a magyar és a lapp nyelv szerkezetére is. S éppen ez az, aminek nyelvtudományi szempontból rendkívüli jelentősége van! Régóta tudjuk, hogy a szókincs nagyobb része a nyelvek leggyorsabban változó sajátja, s hogy vele szemben sokkal nagyobb állandóságot mutat, sokkal több régi, eredeti vonást őriz meg a nyelvtani szerkezet. Ha két nyelv rokonságát akarjuk bebizonyítani, nem elég tehát közöttük szóegyezésekre rámutatnunk. A nyelv nem szavak halmaza, gondolatainkat nem egyszerűen szavak egymás után ejtése útján fejezzük ki, hanem a szavakat alakítani elemek, viszonyító eszközök segítségével egymásra vonatkoztatjuk, s mondattá fűzzük egybe. Ha volt valaha két nyelv között rokonsági viszony, akkor annak az alaktan terén, a viszonyító eszközök anyagi egyezésében, a mondatalkotás módjában is meg kell mutatkoznia. Amikor Sajnovics minderre tekintettel volt, s e téren is kimutatta a magyar—lapp nyelvrokonságot, akkor és azáltal végzett olyan nyelvtudományi munkát, amellyel bevonult az európai nyelvtudomány történetébe. Úttörő érdemeit elsősorban a közvetlenebbül érdekelt norvég, dán, svéd meg finn tudósok méltatták, de nem hiányzott az elismerés egy-egy német és francia nyelvtudós részéről sem, és Sajnovics érdemeiről a legújabb időkben is megemlékeznek azok a külföldi kutatók, akik a nyelvtudomány történetét nem azonosítják egyoldalúan az indoeurópai nyelvtudományéval. Minthogy Demonstratiójában Sajnovics egyrészt begyökeresedett, ősi előítéletekkel szállt szembe, másrészt egy egész Európában művelt tudomány előbbrevitelére, továbbfejlesztésére mutatott példát, joggal nevezhetjük őt egyben haladó tudósnak is. S hogy valóban haladt a nyelvtudomány az ő érdeméből, azt bizonyítja az a körülmény is, hogy a magyar nyelv hovatartozásának kérdése, teljes rokonsági köre az ő munkája folytatásaként, az ő kutatási módszere felhasználásával és továbbfejlesztése útján tisztázódott Gyarmathi Affinitásában 1799-ben.

Tisztelt ünneplő közönség! Az 1945 előtti, letűnt korszakban megfelelő származási előfeltételek és politikai érdemek híján magyar tudós Magyarországon többnyire csak azután tudott boldogulni, miután munkáját és annak eredményeit a külföld már észre vette és méltányolta. A maga idejében saját hazájában nem talált kedvező fogadtatásra Sajnovics úttörő munkája sem, sőt a lapp—magyar nyelvrokonság tényét a korabeli magyar úri társadalom fölényes göggel, gúnyos megjegyzésekkel fogadta. Később a helyzet annyiban változott meg, hogy Sajnovics megállapítása a hazai finnugor összehasonlító

nyelvtudomány szilárdan vallott tételévé vált, s rövid megjegyzés formájában helyet kapott a tankönyvekben. De hogy a letűnt dzsentri világ mennyire támogatta az efféle tudományos munkát, amilyent Sajnovics végzett, és mennyire értékelte az olyan tudományos érdemeket, amilyenek Sajnovicsnak voltak és vannak, kiviláglik abból, hogy az a tudomány, amelynek munkásaként Sajnovics egész Európa tudományos világában megbecsülést szerzett magának és nemzetének, a két világháború közti időben elsorvadásra volt ítélve. Ugyanakkor meg kell azonban emlékeznünk arról, hogy Tordas népe élén a helyi közművelődés tényezőivel ekkor sem osztozott az uralkodó társadalmi réteg nemtörődömségében és tudományellenességében: azáltal, hogy tizenhat évvel ezelőtt felállította Sajnovics szobrát, megmutatta, hogy a dolgozó nép igenis tud értéket tulajdonítani a tudományos munkának, s megbecsüléssel fordul a tudomány munkásai felé. Ugyanennek az emelkedett gondolkodásmódnak a megnyilatkozását látom itt ma is, mégpedig abban, hogy kiváló fia nevének megtisztelésére s ezen emléktábla ünnepélyes elhelyezésére Tordas dolgozói ily szép számban összejöttek. A magyar nyelvtudomány munkásaként a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében köszönetet mondok tudomány iránti érdeklődésükért. Köszönetet mondok továbbá Csupor Zoltán úrnak, Sajnovics emlékének megőrkítése érdekében végzett önzetlen fáradozásáért, és mindazoknak, akiknek ezen emléktábla létrehozásában részük volt. A kétkezi munkás és az értelmiségi dolgozó munkájának kölcsönös megbecsülése, a gyári munkásnak és a tudomány művelőjének összefogása, a magyar múlt haladó szellemű kiválóságainak tisztelete, tanításuk emlékezetben tartása és továbbfejlesztése — ez az az út, amelyen haladnunk kell, mert népünk fennmaradásának, folytatólagos felemelkedésének ez a záloga.

Amikor Sajnovics János emléktábláját átadjuk Tordas községnek és népének, kérem, őrizték meg e kiváló magyar tudós emlékét, s őrizték meg emléktábláját.

LAKÓ GYÖRGY

LEVÉLSZEKRÉNY

A Bögér név kérdésében. A magyarázathoz, amelyet TERESTYÉNI FERENC a „Zalán futása”-ból és a „Cserhalom”-ból ismert *Bögér* névről ad (fentebb 229), az alábbi megjegyzéseket fűzöm: *L e t h e n y e i J á n o s* „Anonymus, az az: Bela királynak nevetlen író deákja . . .” című 1790-ben megjelent fordításában a 8., 10., 18., 31., 57. fejezetekben jelentkező *Bunger* (34.: *Bumger* és *Buger*) nevet — „Borsu” vagy „Bors” apjának a nevét — a zárójelben odatett *Bunger* után így írja: *Bögér* (csupán a 18. fejezetben van *Bunger*, de ez az eredeti alak, ami után véletlenül hiányzik az átírt forma). Egyébként a 8. fejezetbeli előforduláshoz jegyzetben ezt mondja: „Ha Gunthert Gönthérnek, lehet Bungert magyarossan Bögérnek nevezni.” A másik régi fordítónak, mándi Máty Istvánnak 1792-ben készült, de 1799-ben megjelent „Magyar Sunád” című könyvében a név *Bonger* (10.: *Bonger* nyilván hiba). — GYULAI PÁL „Vörösmarty életrajza” (2. kiad. 62) erről tudósít: „Vörösmarty már régebben költői inspirációk között olvasta Béla király *N é v t e l e n J e g y z ő j e* krónikáját, már forrott fejében az ősi dicsőség eposza, midőn 1823 elején kezébe akadt Székely [Aranyosrákosi Székely Sándor] kísérlete.” És aligha kétséges, hogy több más névvel együtt a *Bögér* nevet is Anonymusból, illetőleg ennek *L e t h e n y e i*-féle fordításából vette. (A *Bunger* névről PAIS: MNy. XXXI, 267, XXXIII, 63—4, 275—7.) — A részletben, amelyet a „Zalán futása”-ból idéz TERESTYÉNI, van „*Kulpon* magzatja”: megfelel neki Lethenyeinél például a 41. fejezetbeli „Botond, a *Kulpon* fia”, illetőleg Anonymus eredetijében: „botond filius *culpun*” (Mándynál: *Kolop* lesz a név). — Esetleg máskor bővebben.

PAIS DEZSŐ

Kizárólag a funkció? D. BARTHA KATALIN „A magyar történeti alaktani kutatások 1945–1957-ig” című becses tanulmányában (MNy. LV, 144–55) az igenevekről szóló munkámról a következőket írja: „Mind a melléknévi, mind a főnévi igenév tárgyalásában csaknem kizárólag a funkcióra vonatkozó problémákat fejtegeti” (i. h. 148). — Legyen szabad kiegészítésül megjegyeznem, hogy dolgozatomban, amely a Jókai-, Bécsi, Müncheni és Apor-kódex részletes s a Jordánszky-kódex elég alapos feldolgozására épült, az alaki vonatkozásoknak az ismertetését is állandóan szem előtt tartottam, s így aki az igenevek személyragozására, cselekvő vagy szenvedő alakjára, alakváltozataira, ragtalan vagy ragos bővítményére, az igenévképző előtti tőhasználatra, az igenévképző utáni magánhangzó minőségére stb. kíváncsi, esetleg hasznosítható megjegyzéseket és — mivel többnyire az összes adatokat felsorolom, olykor a probléma külön felvetése nélkül is — adatokat találhat.

KÁROLY SÁNDOR

Hibaigazítás. „Tallózások helyesírásunk történetében” című közleményem első táblázatának (MNy. LV, 25) első sorában a *c* helyett *č*-t kell olvasnunk (mind a kétszer); ugyane táblázatban az 1610. év második rovatában levő sorszám helyesen 420 (nem pedig 419).

VÉRTES O. ANDRÁS

Zsirai Miklós*

A Zsirai Miklós barátomról és igen sokszoros bajtársamról itt következő megemlékezést jelentős részeiben abból az elhangzott, de nyomtatásban meg nem jelent méltatásból veszem, amellyel mint az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának elnöke köszöntöttem Őt 1945. november 5-én tartott rendes tagsági székfoglalója alkalmával.

Hogy így tegyek, arra elsősorban nem a munkával való takarékoskodás késztet, hanem az, hogy az akkor elmondottak megismétlésével elevebben tudom magamnak felfogni és mások elé odaállítani Őt. — Igen! Ő nagyrészt hallotta ezeket. Derült rajtuk és elborult miattuk.

És én is akkor — tizenhárom esztendővel elevebben voltam.

*

Zsirai Miklós 1892. október 10-én a Sopron megyei Mihályiban született. Tehát az egyik legtörzsökösebb magyarságú, legsajátosabb magyar nyelvjárású vidéknek, a Rábaköznek a gyermeke. Népünknek ezt az ágát éppen az évszázadok óta fennálló gypű-helyzet anyagi és szellemi veszedelmei, fenyegetései tartották folytonos készenlétben, hogy nagyban és kicsiben csak azért is ragaszkodják önmagához. Ebből a „vigyázó” lelkületből nőhetett ki Zsirai Miklós rajongó szeretete a magyar nyelv iránt. A nyelv a közléleknek, így a nemzeti közösség lelkének is főterméke és főeszköze. Ezt érezte eleinte kevésbé tudatosan, utóbb ezt ismerte fel egyre világsodó elvszerűséggel.

Hogyan lesz egy ember, hogyan lesz egy tudós? — Hogy Zsirai mi volt és — talán azt is mondhatom — mi lehetett volna, azt sokban megvilágíthatja, hogy miképpen lett, miképpen fejlődött.

Az 1904—1905. tanévtől az 1911—1912. tanévig a soproni evangélikus liceum kitűnő diákja. Így Berzsenyi Dániel és Gombocz Zoltán iskolájának hagyományai elhatározó szerepet játszhattak egyénisége kialakulásában. Egyik legerősebb magyar pátoszu költőnk és talán legélesebb szellemű, legszélesebb látóhatárú nyelvtudásunk bizonyára az ő legkorábbi sugallói közé tartoztak. — Néhány jellemző adat. Az Ifjúsági Magyar Társaságban mint VI. osztályos „A Zrinyiász jellemei” című értekezésével I aranyat nyert; mint VII. osztályos „A magyar drámairodalom története Katona József fölléptéig” című értekezéséért szintén I aranyat kapott, három munkájáért pedig dicséretet. VIII. osztályos korában a márciusi

* A megemlékezés elhangzott a TIT irodalmi és nyelvi szakosztályától 1959. február 27-én rendezett Zsirai Miklós-emlékesten; amelyen még Jancsó Adrienne előadóművész és Török Erzsébet énekesnő működtek közre.

pályázaton „Pirkadat” című versének és „A szabadság-csarnoktól a segesvári csatatérig” című értekezésének I—I arany volt a jutalma. Két irodalomtörténeti értekezése, egy novellája és három műfordítása részesült I—I arany jutalomban, egy verssorozata pedig dicséretben.

Azonban hogy még milyen természetű aranyakkal gazdagította őt a soproni liceum Magyar Társasága, idézem megkapó vallomását, amelyet a Társaság százötven éves évfordulója alkalmával tett 1940-ben: „Akkoriban nem is gyanítottam, ma azonban világosan látom, milyen egyéniségkialakító hatása volt a Magyar Társaság szellemi légkörének. Egyikünk többet, másikunk kevesebbet, de mindegyikünk kapott valami értékes ösztönzést, nemes sugallatot, hasznos útravalót. Mindegyikünkben felébredt magyar voltunk öntudata, s mindegyikünknek meg kellett szívlelnie a társas együttélés, a közös munka fegyelmező tanulságait. Ha tőlem kérdeznék, a Társaság jótéteményei közül minnek köszönhetek legtöbbet, habozás nélkül ezzel felelnék: a Társaság ismertette, szeretettette meg velem a könyvet és a tudományos munkát. Mai szemmel nézve, meglehetősen szegényesnek látom ugyan hajdani könyvtárunkat, de előttünk így is kincseket tárt fel, de ilyen elnyűtt állapotban is alkalmasnak bizonyult arra, hogy a detektívponyva fertőzetéből és a tankönyvbölcsesség cellájából a korlátlan ismeretek és győzelmes gondolatok verőfényes ígértföldjére szabadítson ki bennünket. A szűkösen világított olvasóteremben friss levegő csapott az arcunkba, fénycsóvák gyúltak fel, távlatok nyíltak meg szemünk előtt, amint önfeledten habzsoltuk az egészség, szépség és igazság ígét. Hány meg hány ezer fiatal lelket menthetett meg a könyvtár szentélye! — Az olvasmányok, tanulmányok nyomán jelentkező érdeklődést a Társaság felolvasó ülései és pályázatai érlelték tette: egymással versenyre kelve ontottuk a »szépirodalmi remekeket«, meg a »tudományosabbnál tudományosabb értekezéseket«. Nem számít, mit értek ezek a zsengek, az a fontos, hogy dolgoztunk, hogy hittünk az önként vállalt munka becsületében, hogy megigézett bennünket a legmagasabb eszmények szolgálatának hevülete!” (Emlékfüzet a Magyar Társaság 150 éves évfordulója alkalmával. Sopron, 1940. Ebből a kiadványból közli a Soproni Szemle XII, 368.)

Mint VIII. osztályos gimnazista abban a kétes szerencsében részesült, hogy egy kezdő tanárnak és kezdő magyar irodalomtörténésznek a görög óráin kellett jelen lennie. Ez tudniillik én valék. Negyvennyolc évvel ezelőtt ugyanis a soproni reáliskolából bejáró tanárként görög órákat tartottam a liceumban. Később Miklós barátom kedves évődéssel nem akarta elismerni, hogy jól tanítottam az Odyszeiát, az Apologiát és a Kritont. Ebben bizonyára igaza is volt, mivel tanárpályámnak ezen legelső esztendejében túl voltam terhelve különféle elfoglaltságokkal. Igen! a kezdet meglehetősen hasonlított a mostani befejező szakaszhoz. Sajnos, az órákon kívül nem érintkeztem vele. Liceumi kollégáim és barátaim emlegették nagy elismeréssel. Ezek közül főképpen R u h m a n n J e n ő egyetemi kortársamat szerette és becsülte.

*

Elsősorban a magyar nyelv iránt érzett lelkesedése révén, sőt e miatt fordult érdeklődésével és vonzalmával a finnugor nyelvek felé, amikor korán kialakult az a szilárd meggyőződése, hogy a mi nyelvünk alapján és lényegében finnugor előzményekből fejlődött. Mint aki tisztában volt azzal, hogy

a nemzetnek nevezett képződmény túlnyomórészt — a társadalomban kifejlődött — lelki indítékok eredője, s az összetevőkként szereplő lelki indítékoknak nagy mértékben a nyelv a hordozója, természetszerűen kereste nemzeti jellegünk gyökereit a finnugorságban, kiváltképpen a finnugor nyelvekben. Ez a főrúgója szenvedélyes ellenszenvének a nyelvekre vonatkozó más irányú eredetelméletekkel szemben és mindenkori hevületes síkraszállásának a finnugor tanulmányok mellett. — A finnugorság iránt való vonzalmának tárgyiasításában nem csekély része lehetett annak is, hogy első világháborús hadifogsága során tapasztalatokat, benyomásokat szerezhett Szibériának vogul és osztják részeiről.

Néhány, még egyetemi hallgató, illetőleg Eötvös-kollégista korában megjelent apróbb cikket nem számítva, munkássága első jelentős gyümölcseivel 1926-ban lépett a nyilvánosság elé: „Feleség” című dolgozata volt ez, mint a magyar rokonsági nevek terminológiájáról készülő monográfia egyik fejezete (MNy. XXII, 173—88). — „Orom” című dolgozatában (MNy. XXIII, 310—20) azt állapítja meg, hogy a magyar *orom* szó és a vele egyeztethető obi-ugor szók *or* testrésznévünkkel összefüggő származékok; felderíti finnugor kapcsolataikat, és tüzetesen tárgyalja a bennük jelentkező finnugor *-m* kicsinyítő képzőt. — A Finnugor Népnevek jelzésű monográfiásorozatnak első köteteként közzétett „Jugria” című munkája (1930. 122 lap; NyK. XLVII. is) az *Ugra*, *Jugra*, *Jugria* stb. névvel foglalkozik. Régi orosz kút-főkben, késő középkori arab földrajzi szerzőknél, XV—XVI. századi nyugat-európai történeti és földrajzi munkákban szerepel, mint az Urál hegység vidékének, a drága prémekek mesés hazájának, a vogulok és osztjákok lakóhelyének, sőt a középkor és újkor fordulóján elterjedő nézet szerint a magyarok őshazájának, illetőleg mindezek népének a neve. Meggyőző nyelvészeti, főképpen szlavisztikai fejtegetések útján vezeti azt le a magyarság őseire is alkalmazott török *onogur* népnévből. A munka érdekességét és termékenyítő hatását nem csekély mértékben növeli, hogy a benne fejtegetett és megfejtett kérdések nem egy ponton érintkeznek a magyar őstörténet kérdéseivel.

Munkásságának ebben a szakaszában mind a „Feleség”, mind az „Orom” megkapta a Sámuel—Kölber-jutalmat, a „Jugria” pedig az 1922—1930. évközre eső Nagyjutalom odaítélésénél részesült igen kedvező méltatásban.

1924-ben az Eötvös-kollégium tanára lett. Majd 1929—1932-ben helyettesként, 1932 szeptemberétől kezdve pedig tanárként működött a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karának finnugor összehasonlító nyelvészeti tanszékén.

*

1932-ben választotta levelező tagjává az Akadémia, amelynek ügyintézésében már 1921 óta kedvezően működött közre mint a főtítkári iroda vezetője és ekkor is, majd később is Balogh Jenő főtítkár bizalmasa. Az elismerést méltóképpen viszonzta azzal, hogy tudományos és nemzeti szempontból egyaránt igen eredményes tevékenységet fejtett ki a következő években.

Finnugor nyelvészeti munkálatai közül két jelentős tanulmányát emeljük ki. Az egyik — 1933-ban előadott levelező tagsági székfoglalója: „Az obi-ugor igekötők.” (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből

XXV. 3. szám. 1933. 44 lap) — az obi-ugor igekötők kialakulásának, fejlődésének mozzanatait tisztázza, s ezzel kihúzza az alapot az alól az elmélet alól, amely azok rendszerét idegen nyelvű mintára vezeti vissza. Így bizonyítása szerint nyelvünk hasonló elemeinek keletkezését szintén törülnünk kell a szláv hatások rovatából. — Másik, „Névmástanulmányok” című, a Melich-Emlékkönyvben (487—502) megjelent dolgozata a finnugor többes számú személyes névmások körül bonyolódó, sokat vitatott kérdéseket intézi el.

A levelező taggá választást követőleg nemsokára valósult meg az Akadémia akkori intézőségének — kivételes! — jóvoltából sokkal előbb melengedett és munkált nagy terve, hogy egy olyan művet alkosson, amely minél több oldalról: a múlt és a jelen, a tudományok és a laikus érdeklődés szempontjából fejtse ki a „finnugorság” mivoltát.

„Finnugor rokonságunk” című művét behatóan ismertettem és méltattam az 1940. évi Nagyjutalom jelentésében (Akadémiai Értesítő L, 79—85). A jelentésben a művel kapcsolatban a következőket adtam elő.

„A finnugorság tanulmányozása Zsirainál nem tudományos foglalkozás, alkalmilag felvett és bizonyos fordulatok szerint felcserélhető szerep, hanem az egyéniségen uralkodó élethivatás. A Kőrösi Csoma Sándor és különösen kedvelt hőse: Reguly Antal megszállottságának örököse: valami ösztönszerű sorsérzés hajtja tevékenységét ebben az irányban. Ebből a szellemi talajból sarjadt ki nagy terve egy olyan mű megalkotására, amely minél több oldalú megvilágításban tárja fel, hogy mi is az a „finnugorság”. Mialatt előbb ismertetett részletdolgozatait készítette, és tudományos életünk egyik fontos őrhelyén sikeres tevékenységet fejtett ki, majd utóbb nagyhatású tanári és tudományos nevelői hivatását folytatta, hosszú évek szakadatlan munkáját áldozta e tervének megvalósítására. S a tervben foglalt mű egyik jeles tanítványának, KROMPECHER BERTALANNAK tájékoztatása szerint: (l. MNy. XXXIII, 263) 1929-ben, megjelenése előtt nyolc esztendővel lényegében már készen volt, és sokban ismeretes a fiatalabb nemzedék előtt a szerző előadásainak jegyzeteiből. „Finnugor rokonságunk” címen 1937-ben jelent meg Akadémiánk kiadványaként 587 lapon, két térképpel, 219 fényképpel és rajzzal. Nem lehet ez alkalommal célunk, hogy a nagyszabású, rendkívül sokoldalú és gazdag tartalmú művet részletesen ismertessük. Néhány főbb mozzanat kiemelésére szorítkozunk csak. — A tömérdek cím, amely az egyes fejezetek bibliográfiájában felsorakozik, rendkívül hasznos könyvészeti tájékoztató. De azonfelül — amint lépten-nyomon tapasztaljuk — a szerző tudáskörének szerves eleme, sőt az ő személyes élménye. Azonban más természetű személyes élmények is ott lüktetnek a „Finnugor rokonságunk” egyes részleteiben. Így a szerzőnek e tekintetben szerencsét hozó orosz hadifogsága alatt szerzett emlékek, tapasztalatok gazdagítják, elevenítik főképpen a vogulokról és az osztjákokról szóló fejezeteket. Vagy Finn- és Észtország földjének és népének, e népek sok tekintetben páratlan jellemvonásainak és bámulatos teljesítményeinek közvetlen és kitűnő megfigyelőre valló szemlélete, a finn és észt tudományosság és műveltség jeles képviselőivel való bensőséges érintkezés adnak neki módot arra, hogy ábrázolni valót közel hozza hozzánk. A maga tárgykörébe szorult ember ridegsége, vázyszerűsítő hajlama különben is távol van az ő természetétől. A munka elsőrangú kézikönyve a finnugorságra vonatkozó tudományos és egyéb ismereteknek. Mint egyik ismertetője jellemzi: valóságos finnugor enciklopédia

e gy író kezéből. Elsőrangú tankönyv, amely fényesen tanúsítja szerzőjének pedagógiai rátermettségét; olyan tankönyv, amely nemcsak tudást közöl, hanem érzést kelt és állásfoglalásra készítet. Zsirai, amikor e munkáján dolgozott, nemcsak a „finnugor” gyűjtőnév alá foglalt nyelvek, népek különféle szempontokból való ismertetésére gondolt, hanem egy, az idők és földek mérhetetlen távolán át ható, részben materiális, részben szellemi közösség titokzatos rezgéseit iparkodott felfogni. És ez sikerült neki, sőt sikerült ezeket a rezgéseket olvasóira is átvinni. Ily módon hatásos propagandairatot adott: amikor felkelti, fokozza az érdeklődést a felvonultatott népekkel szemben, és szálakat fon feléjük, akkor gyarapítja már a történelem előtti időktől kezdve társtalanságban élő népünk erejét, önbizalmát. De propaganda-irat a könyv a finnugor nyelvtudomány és általában a nyelvtudomány mellett is. Az a mód, ahogy a nyelvrokonság elvi alapvetését megadja, majd azután a magyar és finnugor nyelvek összetartozásának bizonyítékait kifejti, a laikust is meggyőzi arról, hogy a nyelvészet nagyon is komoly tudomány, az apróságokat szigorú elmélyüléssel és rendszerességgel nagyra váltó szellemi tevékenység, nem pedig fantaszta szabad vadászterülete vagy logikai gép-szerkesztők gyártelepe. A laikusok számára rendkívül tanulságos, de a szakember számára is különös meglepetés a finnugor hangmegfelelésekre, alak- és mondattani összefüggésekre vonatkozó részlet. Az ide vont anyag kiszemelésében, a vele kapcsolatos megjegyzésekben kivételes szerkesztő és előadó képessége nyilvánul meg. Aki könnyedén járja meg ezt a legszárazabbnak ismert területet, az természetesen játszva vezet bennünket a finnugor őskor különféle problémaköréiben, amilyenek a finnugor őshaza, a finnugor ősműveltség körvonalai, a régészet tanulságai, az ősnép érintkezése idegen népekkel, a finnugorság szétválása. Mindezekben, de „A finnugor népek ismertetése” című rész fejezeteiben is az előadást valami sajtószerű drámai mozgalmasság jellemzi, amely az olvasót magával ragadja, és elfelejteti vele, hogy milyen nehéz, bonyolult tudományos munkálatok körében forgolódik. A népszerűsítés célzatának olyan mértékben felel meg, hogy e tekintetben szinte magában áll nyelvészeti irodalmunkban. — Zsirai műve a legmagasabb rendű tudományos követelmények megvalósítója is. Az adatoknak és nézeteknek részletekben való biztos ismerete, a rajtuk való áttekintés világossága, a lényegesség szerint való mérlegelés érzéke egyesül a tudományos teremtő szellem erejével. Zsirai ebben a munkában a kiadvány célja szerint elsősorban összefoglalásra törekedett, és nem a maga új eredményeit akarta nyilvánosságra hozni. De akármennyire háttérbe húzódik is, az ő egyéni teljesítményei, pl. őstörténeti vizsgálódásai, a nyelvviszonyt illető nézetei, népnév-magyarázatai, a maga kiásta — főképpen orosz — források felhasználásával készült történeti vázlatai igen jelentékeny szerephez jutnak a könyvben, és a finnugor nyelvtudomány vagy népismeret maradandó építőkövei. Megvan benne az a szellemi irányzat, ami nélkül igazi nyelvtudomány alig lehetséges. És ez az, hogy a nyelv nem valami az ember és élet fölötti elvontság, hanem az életét nem mindig kategóriák szerint élő egyénnek és közösségnek a megnyilatkozása. Módszere sem mesterkéltségre szabvány, hanem az igazság felé vezető kalauz, amely utat változtat, ha a haladás úgy kívánja. Tudós egyéniségének egyik fő tényezője az állásfoglalásban való óvatosság. Az igazság, valószínűség és lehetőség határainak elválasztására képes józanság visz bele eredetiséget azokba a részletekbe is, amelyekben idegen nézeteket foglal össze. Egészséges kritizmusát különösen akkor tapasztaljuk, amikor a

finnugor őshazára vonatkozó elméletek süppedékein megy át, vagy a nyelvészeti paleontológia alkalmazásának irányelveiről ítél. Általában nem siet bármilyen tetszetős feltevések, elméletek hívéül szegődni, hogy egy újabb próféta felbukkanásakor gyorsan hitet változtasson. Minden elfogultság nélkül tudja latra vetni az övével ellenkező felfogásokat. Nem az az ember, aki az eltérő véleményeket egészükben háritja el, hanem tárgyilagosan meglátja bennük az igazság felvillanásait. Anélkül, hogy fegyverzörgéstől zajos hadjáratot folytatna más vélemények képviselőivel szemben, olvasóit a türelmes meggyőzés eszközeivel sorakoztatja a maga felfogása mellé. — A finnugorság nagyszabású átnézetében utolsó részként Zsirai a finnugor nyelv-hasonlítás történetét tárgyalja több mint száz lapnyi terjedelemben. Már kiemelt megelevenítő erejével rajzolja egy megismerésnek hosszú századokon át fel-felbukkanó, később folytatólágossá vált és szélesebb kereteket öltött kibontakozását. Ennek a fejlődésnek a mozgatói nem elvont adatsoportokként kerülnek bele a könyvbe, hanem személyiségekké idomulva lépnek elénk. Mesterien jelöli ki a fejlődés menetének egyes szakaszait, kimutatva az ezeket formáló eszmekepcselatokat és törekvésirányokat. Reánk nézve sajnálatos, bár általánosságban mégis megnyugtató, hogy teljes joggal vett fel a legújabb korra és a jelenre vonatkozólag egy, ilyen fejezetet: „Finnország a finnugor kutatások élén.” Figyelmeztetés ez arra nézve, hogy milyen kötelességeink vannak a finnugorológia nagy magyar előzményei után. Reméljük azonban, hogy a finnugor nyelv-hasonlítás történetének következő feldolgozója, amikor Zsirai Miklós munkásságát méltatja, azt írhatja meg, hogy nemcsak akarta, hanem eszközei is megvoltak a magyar finnugor-tanulmányok újabb felvirágoztatására. Akadémiánk azzal, hogy Zsirai művét kiadta, a tudomány-népszerűsítés és a tudomány-fejlesztés feladatának egyaránt megfelelően szolgálatot tett a magyar műveltségnek.”

Az Akadémia a Nagyjuttalommal tüntette ki a munkát, s így ráütötte hitelesítő pecsétjét annak az egyébként általános értékelésnek, hogy a „Finnugor rokonságunk” hosszú időszak magyar nyelven közzétett nyelvtudományi termelésében a hazai viszonylatokon túl is a legelőkelőbb helyek egyikét foglalja el. — Rendkívül nagy kár, hogy a műnek még tökéletesített és időszerszerűsített új kiadásával, amin pedig dolgozott is, nem tudott bennünket megajándékozni.

*

Zsirai későbbi termékei közül több szintén arra vall, hogy kivételes készsége és képessége volt a népszerűsítésre: nagyszerűen értett a válogatáshoz, a beállításhoz és — ami nem éppen tudós, sőt nem is mindig nyelvtudós erény — a fogalmazáshoz. Bátran merte érvényesíteni azt a felfogást, hogy a tudománynak, főképpen a nyelv tudományának nem kell okvetlenül valami túlzottan fogalmivá aszalt nyelven beszélni, sőt a gondolat kifejezésének éppen a szabatosága gyakran megköveteli, hogy a felfogónak a képzeletéhez, érzésvilágához is hozzáférkőzzék.

Pompásan felel meg a népszerűsítés kellékeinek a Magyarságtudományi Intézet „A magyarság őstörténete” című gyűjteléses kiadványában első fejezetként közzétett cikke a magyarság eredetéről (1943. 9—35. lap). Laikus olvasó számára is jól érthetően és élvezhetően foglalja össze a tudnivalókat, amelyek a finnugor nyelv- és néptudomány oldaláról ezeknek mai (1959-et értem ezen!) fokán belevilágíthatnak a magyarság eredete körül terjengő homályba.

Amennyire fontosnak tekinti részben a tudomány, részben a közönség érdekében a tudománynak elvontságából való kiszakítását, az élethez való közelítését, annyira ellene van annak, hogy hivatlan és tájékozatlan műkedvelők tolkodjanak be a tudomány magasztos műhelyeibe. Nem kicsinyli le a feladatot, nem sajnálja a fáradságot, hogy fellépjen a kontárok ellen. Az efféle elemeknek a tudománytól való távoltage csakugyan nagyon is indokolt, mivel egyfelől — ha időlegesen is — zavart okozhatnak magában a tudományban, de másfelől a főhaj, ami részükről fenyeget, hogy a maguk gátlás nélküli fölényével és türelmetlenségével, valamint legtöbbször a köz-tetszéshez alkalmazkodó úgynevezett „eredményeikkel” megtévesztik a jóhizemű laikus közönséget.

A „Nem mind bíró, kinek pálca van a kezében!” elvét ilyen elgondolással szegezi szembe két támadó indulatú műkedvelőnek (1940. MNy. XXXVI, 95—106). Ezek közül az egyik, a törvényszéki orvostannak majdnem Nagyjutalmat nyert „szakértője”, lelkiismeretlensége és önteltsége révén a *tulipiros* és *hupikék* tárgyú, de azonfelül ilyen színjellegű szófejtéseiből mint egészen természetes előzményből juthatott el későbbi szerencsétlen és ellenszenves politikai szerepléséhez. — Ugyancsak a tudományos kontárkodással kapcsolatos a maga nemében kezdeményező tudomány- vagy szellemkörtani tanulmánya: az „Őstörténeti csodabogarak”, mely „A magyarság őstörténete” utolsó fejezeteként (i. h. 266—89) rendez egy kis tárlatot néhány a magyar nyelv és nép eredetére vonatkozó tipikus fantazmagóriából, képzelet-elrugaszkodásból, az anyaghoz képest mulattatóan, de amellett teljes tárgyilagossággal.

Aki a *fél: feleség* szócsalád származási viszonyait vagy a *leány* szó eredetét tárgyaló cikkeit (l. fentebb, illetőleg MNy. XXIX, 257—61) olvasta, az kétségtelenül minél többször „szeretne” — mondtam annak idején —, vagy szeretett volna — mondom most — Zsirai Miklóssal találkozni magyar szók etimológiájának a fejtegetői között.

Egyik dolgozata, amelyet korábban, 1938-ban „Wurzelirradiation in der Wortbildung” címen németül közölt, majd 1945-ben „Alapszóbesugárzás a szóképzésben” címen magyarul is megjelentetett (MNy. XLI, 1—11), az alapszó és a képző jelentéstani kölcsönhatásának a jelenségeivel foglalkozik igen érdekes anyag előtárásával és az általános nyelvészet számára is nagyon tanulságos eredménnyel.

Rövidre fogott, mindamellet hozzáértőt és nem-szakembert egyaránt megkapó számbavétele a magyar nyelv jellemvonásainak, a dolgok velejébe pillantó okossággal végrehajtott eloszlata a nyelvek értékkülönbségével kapcsolatos hiedelmeknek „Nyelvünk alkata” című tanulmánya, a „Mi a magyar?” (1939.) egyik közleménye (i. h. 193—216). Józan mértéktartással úgy ítélkezik benne, hogy nem a magyar nyelv egyes vonásai különlegeseek, hanem a magyar nyelv a maga egészében különlegesség és érték embervilágunk szellemiségében.

Öböne élt a nyelvnek egy valóban élő változata, mestere a nyelv gyakorlati alkalmazásának, a maga párját ritkító tudományos tájékozottsága, szabadelvű, de minden ízében végig gondolt felfogásmódja alapján megfelelő távlatból képes áttekinteni és értékelni a nyelvi jelenségeket. Ennélfogva csakugyan kivételes mértékben jogosult volt arra, hogy nyelvhelyességi és nyelvművelési kérdésekben véleményt nyilvánítson és irányt mutasson. Ezért nyilatkozhatott igen szerencsésen éveken keresztül az Aka-

démia nevében s ennek tekintélyével, amikor ilyen kérdésekben hozzáfordultak felvilágosításért, döntésért. Ezért volt igen örvendetes a húszas évek végén—a harmincas évek elején felelevenedett nyelv-művelő mozgalomra, hogy 1932—1933-ban a nyelvhelyességnek és nyelv-művelésnek másik legelső rendű szakértőjével, Nagy József Bélával, 1934—1936-ban pedig egyedül vállalta a „Magyarosan” szerkesztését. A „Magyarosan” számára (III, 25—49) írta meg 1934-ben „A magyar nyelv a vádlottak padján” című cikkét, ezt a tudományos alapos-sággal megalkotott, igen eleven hangú és szellemes visszavágásokkal tele elutasítást egy különben jeles bőrgyógyász orvostanár, úgyszintén mint műkedvelő magyar nyelv-szakértő kórisméje ellenében.

Fölötte érdemes ágát teszik munkásságának a nyelvtudomány gyász-és egyéb eseményeivel, évfordulóival kapcsolatos megemlékezései, méltató cikkei, amelyeket például Gombocz Zoltánról, Setälä Emilről, Budenz Józsefről, Szinyei Józsefről jelentetett meg.

*

Akadémiai köszöntőmből idézem:

„Meg kell emlékezni Tagtárs Úrnak a tudományos életben való szerepéről. Sajnos, ez a szerep meglehetősen hálátlan volt: inkább azt jelezhetnők, hogy mit akart, mit szeretett volna elérni, s nem azt, hogy mit tudott megvalósítani. Az Akadémiánkban ide s tova egy évtizede érvényesülő sajátos tudomány-elgazdálkodási politika úgynevezett eredménye, hogy 1935-től, mióta a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztését átvette, ennek a nagymúltú és külföldön is nagytekintélyű folyóiratnak három kötetét bírta megjelentetni. Nem ért el több mint öt év alatt nagyobb sikereket mint a Nyelvtudományi Bizottság előadója sem: az Akadémia »jóvoltából« — az intéző tényezők körében uralkodó meg nem értő szellem miatt — alig tudott és alig tudtunk vele együtt mi is valami érdemleges kiadványt tető alá hozni. Noha az ország és az Akadémia anyagi romlása következtében ezek a megjegyzések most csupán szomorú tudománytörténeti tény-megállapítások maradnak, a — reméljük — nem túlságosan távoli jövőre szolgáló okulás végett mégis nem hallgathatjuk el őket.

Hogy azonban derűsebb oldalra forduljunk: negyedszázadon át, sokszor igen hatékonyan mozdította elő Tagtárs Úr a Magyar Nyelvtudományi Társaság törekvéseit, így a nyelvtudományunk idősebb és fiatalabb művelői seregszemléjének készült nagyértékű Melich-Emlékkönyvet (1942.) is fáradságot nem kímélő, de szerényen ki nem cégezett tevékenységének köszönhetjük. A közel múlt válságában és a ma nehéz idejében pedig mint elnök mindent elkövet, hogy új életre szedhessük össze magunkat, s elég biztató jelek mutatkoznak, hogy ennek az igyekezetnek sikere lesz.

A kedvezőtlen légkörben — a nemtörődömség, hanyagság, sőt ellen-szenv ismerete mellett — sem tágitott attól a felfogásától, hogy a finnugor nyelvészet, általában a finnugorsággal való foglalkozás legelsőrendű nemzeti ügyünk, elemi magyar kötelességünk. Ez a meggyőződés a sugallója 1941. június 9-én »Finnugor tanulmányaink« címen tartott akadémiai előadásának (MNY. XXXVII, 289—96). Az ebben foglalt helyzetismertetés, panasz, óvás, figyelmeztetés, lelkiismeretébresztés és feladatkijelölés mindenekelőtt az Akadémia címére szólt, mivel nem volt kétséges, hogy az Akadémiáé az anyagi helyzetének javulásával egyre súlyosbodó felelősség azért, hogy a finnugor

tanulmányok nálunk a legutóbbi időkben annyira lehangolóak, különösen pedig azért, hogy a magyar gyűjtésű finnugor anyag közzététele évtizedek óta szünetel.

Így volt kéziratban eldugva R e g u l y A n t a l csodálatosan gazdag finnugor gyűjteményének jó része száz esztendővel azután is, hogy a magyar romantikának ez a Kőrösi Csoma Sándorral mérköző egyénisége, a finnugorkutatásnak egyik nagy úttörője 1839-ben megvált hazájától és nemzetétől, majd 1843 telén átkelt az Urálon a vogulok és osztjokok felé. Ezeknek az évfordulóknak alkalmát ragadja meg Tagtárs Úr, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1939. évi elnöki megnyitójában, majd R e g u l y zirci emlékművének leleplezésén a magyar nemzetiség és nyelv iránti rajongás tragikus hősenek emlékét idézze, s vele szemben fennálló nagy és szégyenletes adósságunkra figyelmeztessen. — De végre is magyarok vagyunk! A százesztendős hanyagság-jubileum hatott. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium és az Akadémia meghozták az »áldozatot«, hogy kiadnak valamit R e g u l y osztják gyűjtéséből. Így látott napvilágot 1944-ben a Reguly-Könyvtár I. számaként: »Osztják hősenek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka I. kötet. Közzéteszi Zsirai Miklós.« Mi, akik a »közzétételek« műveletének szemlélői voltunk, tisztában vagyunk azzal, mi volt az a munka, az az önfeláldozó és sokágú szellemi erőfeszítés, amellyel Tagtárs Úr a R e g u l y gyűjtésével kapcsolatos rejtélyeket megfejtette, és P á p a y J ó z s e f párhuzamos gyűjteményének kíséretében a tudomány számára végre hozzáférhetővé tette. Megint egy eset Tagtárs Úr tudós pályáján, hogy a maga egyéniségét ritka szerénységgel teljesen háttérbe vonva csak a célt nézi: használni a hivatásául és életelemeül választott tudománynak, azonkívül (idézem elnöki megnyitójából) »hódolni az előtt az eszmény előtt, amely Regulyt holta napjáig vezérelte, és hitet tenni a mellett az igazság mellett, amely elválaszthatatlanul összeforrott az ő nevével«.

Bízunk benne, közeledik az idő, amikor Tagtárs Úr hite, a mi hitünk is, elég erős lesz, hogy a közöny és értetlenség sziklavermeit szétfeszítse a magyar szellemnek a nyilvánosság napvilágára kívánczoló szülőttei körül.”

*

A hit valóra válása az 1945 után következő években késett. Próbáltuk a holtpontról elmozdítani az Akadémián belül és rajta kívül a tudománnyal kapcsolatban vagy ellentétben levő embereket és dolgokat; próbálta Zsirai Miklós is, egyebek között mint az Akadémia Igazgató Tanácsának tagja és a Nyelvtudományi Társaságnak továbbra is elnöke. Alig sikerült valami.

Végre a Tudományos Tanács megalakulása, de különösen az Akadémia 1949 október—novemberében történt átszervezése lehetővé tette a kimozdulást az egy helyben topogásból. — Azaz lehetővé tette volna, ha 1949-ben és 1950-ben nem látogat meg bennünket is a marrizmus. És a mi marristáink éppen a finnugor nyelvtudomány művelőinek a behódoltatását tűzték ki első céljukul. Nagy tisztessége a mi finnugor szakembereinknek, hogy a rajtaütés meghiúsult: a nem éppen baráti jellegű nyomás ellen is kivétel nélkül mind kitartottak tudományos és morális elveik mellett. És hogy ez így történt, az sokban Zsirai Miklósnak az igazi tudomány pátoszától áthatott s ezért még alkuba sem bocsátkozó magatartásán fordult meg.

Ő volt az első, aki a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöki székéből, majd hamarosan rá a Társaság 1950. október 28—29-én tartott debreceni

vándorgyűlésén a magyar nyelvészek együttesének méltó képviselőjeként szélesebb körű nyilvánosság előtt értékelte Sztálinnak a nyelvészet számára életbevágóan fontos fellépését. — „Történelmi fordulat a nyelvtudományban” című cikke (NyK. LII, 273—81), majd a „Sztálin nyelvtudományi munkái és a magyar tudomány” megjelöléssel megtartott akadémiai vitanyilvánuláson 1950. november 27-én „Sztálin cikkei és a történeti-összehasonlító nyelvtudomány” címen előadott korreferátuma (I—II. Osztály Közleményei I, 41—5) a legelmélyültebb és leghatásosabb megnyilatkozások közé tartoztak, amelyek a tanulságokat igyekeztek levonni, s a nyelvtudomány és vele a mi nyelvtudományunk számára kitáruló lehetőségeket fejtegették. Az Őt jellemző buzgalommal és lelkiismeretességgel rajta volt, hogy a nyelvtudomány területén az igazi „valóságok” felé mihamarabb jelentős haladást tehesünk. Nem rajta múlt, hogy az eredmények meglehetősen akadozóssal bontakoztak ki.

Megmaradt az 1949-ben újjá alakult Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének. Odaadása kevés eredménnyel járt. A nagy múltú és kibővült tudományos együttes nem tudott megfelelni az új idők követelményeinek. Zsirai Miklós 1952-ben megvált az elnökségtől, nem annyira azért, hogy valamennyire könnyítsen túlterheltségén, hanem azért, mivel nem akarta tovább vállalni a cím szerinti felelősséget a veszteglésért.

Mint a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőjét megleléssel tölthette el, hogy 1950-től kezdve 1954-ig, amikor erősen meggyengült egészségre való tekintettel visszavonult a szerkesztéstől, a folyóiratnak négy évfolyama érdemleges terjedelemben elkészült. Sajnos, nem fogalmazhattam úgy meg, hogy „napvilágot látott”, mivel a napvilág nem nagyon süthetett a példányokra: a terjesztési szervek úgy „funkcionáltak”, hogy csak néhányan juthattak a kötetekhez. Ez mélyen bántotta és nyugtalanította.

Sztálin fellépése a finnugor nyelvészet oldaláról is tudományt mentett, és lehetővé tette, hogy nyelvtudományunk emez ágának nagy múltjához, korábbi úttörő és vezető szerepéhez méltó jövője legyen. — Így jelenhetett meg a Sztálin-nyilatkozatok után fél évvel 1951 elején Reguly hagyatékából az osztják (chanti) hősénekek egy újabb kötete Zsirai Miklós avatott fardozásából. Valóban páratlan az az áldozatosság, amellyel megint elnyomta magában a természetes ösztönt, hogy egyéni tudományos munkálatainak véghezvitelével és közzétételével érvényesüljön. Aki ennyire alá tudta magát rendelni a tudomány érdekeinek, el nem múló hálánkat biztosította magának.

1952-ben jelent meg „A finnugorság ismertetése” című füzet (66 lap) az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatában. A jó pedagógus biztos érzékével tömörre fogott, világos előadású, a figyelmet minden ízében lekötő tájékoztató egyike legkiválóbb felsőoktatási tankönyveinknek.

A Nyelvtudományi Közlemények 1952-ben kiadott LIII. kötetének egyik cikke (64—74) „A magyar népnév eredete”. A finnugor népnevek és a velük összefüggő ősi múlt emlékei iránt érzett korai szerelmének ez a megnyilvánulása becses adalékokkal és észrevételekkel egészíti ki magunk használt népnevünk újabban érvényesnek elfogadott etimológiáját.

A „Magyar szókészlet finnugor elemei” című akadémiai tervmunka személyi és anyagi feltételeinek a biztosítása állandóan erősen foglalkoztatta, mert hiszen meg volt győződve, hogy itt együttes magyar és finnugor nyelvészeti érdekekről, sőt nem csekély mértékben nemrég még vezető finnugor nyelvésztikánk becsületéről is szó van, egy olyan haladó hagyománynak a foly-

tatásáról, amelynek két nagy úttörőjéről: Sajnovics Jánosról és Gyarmathi Sámuelről ugyancsak 1952-ben kaptunk kitűnő és megragadó monográfiát „A modern nyelv tudomány magyar úttörői” című I. és sajnós, azóta is egyetlen számaként.

1952 utolsó termékeny esztendeje.

Az Akadémia újjászervezésétől kezdve helyet foglalt az első osztály vezetőségében; körültekintéssel, de egyszersmind határozottsággal teljesített közreműködése igen kedvező tényezője volt e szerv egészséges funkcionálásának még nehéz tárgyi problémák felvetődésekor és nem mindig szerencsés személyi mozzanatok mellett is.

1949-ben Kossuth-díjjal részesült, 1950-ben pedig a Magyar Népköztársasági Érdemrend IV. osztályát kapta.

Egyetemi tanári tevékenysége mellett 1941—1949 folyamán vezette a középiskolai tanárképző intézetet és az állami középiskolai tanárvizsgáló bizottságot. 1947—1949-ben a budapesti egyetem bölcsészeti karán a rendkívül terhes és szerfölkött hálátlan dékáni tisztséget viselte.

A megerőltető munkából eredő súlyos betegsége 1949 első hónapjaiban kezdődött és egyre rövidebb javulásokkal folytatódott, úgyhogy különösen 1953 óta egyre jobban aggasztotta azokat, akik munkatársai voltunk az egyetemen, Akadémián, és barátai voltunk egy igaz embernek a tőle mindig komolyan felfogott, de már számára egyre terheesebbé váló életben. Nehezen adta meg magát: a kötelességteljesítés hőse maradt mindinkább hanyatló erői mellett is.

Amit kötelességének tartott, azt túlon-túl megtette. S aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy ezért nem végezhetette el azt, amit képes lett volna és el kellett volna végeznie. — Nem tudott magával gazdálkodni. De mások sem tudtak és nem akartak gazdálkodni Vele. Több mint fölös mértékben igénybe vették önmagával szemben kíméletet nem ismerő áldozatkészségét.

Halála 1955. szeptember 7-én következett be.

*

Az idő előtt elvesztett Zsirai Miklósnak sok irányban, széles távlatokra kiterjedő ismeretei, új eszmékben, gondolatokban termékeny tehetsége, a tudományért való forró lelkesedése, mélységes józansága, megalkuvást nem ismerő lelkiismeretessége és bátorsága, emelkedett szerénysége, nemes embersége, mindebből credő — nem keresett, de természetesen nőtt — itthoni és külföldi tekintélye nagyon soká fog hiányozni nekünk, embereknek, és — ami különösen igen nagy veszteség — egyszer s mindenkorra pótolhatatlan lesz a magyar tudománynak.

PAIS DEZSŐ

Beszámoló az új egyetemi magyar nyelvészeti tanterv vitájáról*

A Művelődésügyi Minisztérium Nyelvészeti Munkaközössége 1959. március 28-án tartott ülésén megvitatta az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás új tantervét. Az ülés anyagát folyóiratunk az alábbiakban közli.

* E közleményt a munkaközösség megbízásából BENKŐ LORÁND, RÁCZ ENDRE és SULÁN BÉLA állította össze.

I.

Az ülést Telegdi Zsigmond, a munkaközösség elnöke a következő szavakkal nyitotta meg:

Az anyanyelvi oktatás szükségét már a haladó polgárság nagy gondolkodói felismerték; a mi társadalmunkban megsokszorozódik a jelentősége. Az állami vezetés a párt irányításával kitartóan igyekezett is iskoláinkban az anyanyelvi oktatást az új igényeknek és feladatoknak megfelelően továbbfejlesztetni. Erőfeszítései azonban minden vitathatatlan, értékes haladás ellenére még nem hozták meg a kívánt eredményt. Az elmúlt évek folyamán mindinkább kitűnt, hogy a bajt gyökeresen csak a tanárképzés keretében nyújtott nyelvészeti oktatás marxista átalakításával lehet orvosolni.

Ennek érdekében a Művelődésügyi Minisztérium Nyelvészeti Munkaközösséget hozott létre. A munkaközösség feladatát a következőkben jelölte meg: elősegíteni a marxista álláspont kialakítását a nyelvtudomány területén és ennek alapján véleményt nyilvánítani a minisztériumot foglalkoztató oktatáspolitikai kérdések elvi vonatkozásaiban.

A Minisztérium intézkedése olyan hiányt pótol, amelyet mi is, marxista vagy a marxizmus felé törekvő nyelvészek, egyre határozottabban éreztünk.

A nyelvtudomány a századforduló körül az egység képét mutatta. A további fejlődés során, az elmúlt félszázadban az egységes nyelvtudomány különféle irányokra vált szét, amelyek olyan döntő kérdésekben, mint a nyelv természete és a nyelvtudomány feladata, teljesen eltérő nézeteket vallanak. Az új irányok közül egyiknek sem sikerült az újgrammatikus hagyományt a maga egészében túlhaladni és — átmentve érvényes tartalmát — történeti formájában feleslegessé tenni. De, saját egyoldalúságaik, ferdeségeik ellenére, lényeges vonatkozásokban kitüntették ennek a hagyománynak elvi elégtelenségét, és több irányban a nyelvi jelenségek mélyebb megértését kezdeményezték.

Csak a tájékozatlanság képzelheti, hogy a dolgoknak ez az alakulása egyedül a nyelvtudomány belső fejlődésének, a nyelv vizsgálatából adódó ösztönzéseknek következménye; valójában kétségtelen, hogy a nyelvtudomány megoszlása, válsága szorosan összefügg a tudományos szemléletnek, a világnézetnek azzal az általános válságával, amely jellemző vonása korunk kapitalista társadalmának. Ezért a nyelvtudomány válságát leküzdeni, egységét helyreállítani, egészséges, harmonikus fejlődését biztosítani csak úgy lehetséges, ha ezen a területen is a marxizmus következetesen tudományos szemléletét érvényesítjük.

Ez a felismerés mindinkább utat tör nálunk is; de eddig azok, akik a magunkévá tettük, egyenként, elszigetelve dolgoztunk. Régóta érezzük ennek a hátrányát, a szükségét annak, hogy összefogjunk, egyeztessük nézeteinket, együttes munkában, vitákon keresztül közös, helyes álláspontot alakítsunk ki, és ennek kellő nyomatékkal kifejezést is adjunk. Az új munkaközösség lehetővé teszi, hogy ezt a hiányt pótoljuk.

A Munkaközösség fő hivatásának megfelelően mai, első ülésünknek az új egyetemi magyar nyelvészeti tanterv megvitátását tűztük a napirendjére.

II.

Az új tanterv fő vonásait és a megvalósulásával kapcsolatos feladatokat Benkő Loránd a következő vitaindító referátumban ismertette:

Mondanivalómat két részre osztom. Az első részben arról szólok, miben jelent változást, haladást az új magyar nyelvészeti tanterv az eddigihez képest, illetőleg, hogy mi az új tanterv jelentősége az egyetemi magyar nyelvészeti oktatásban. A második részben néhány olyan kérdést vázlok, amely közvetlenül kapcsolódik az új tanterv problematikájához, illetőleg amelynek megoldásától nem kis mértékben függ a tantervben tükröződő elképzelések konkrét megvalósításának sikere.

I. Az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás megjavításának kérdése nyilvánvalóan nem csak tantervi kérdés, hanem számos egymással összefüggő rész-, illetőleg munkaterülete van. Így a tantervi változtatásnak egy-magában semmiképpen nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk. Mégis, a tanterv újáalakítása sok tekintetben szükségszerűen elsődleges feladat, kezdő lépés azon az úton, amely egy jobb, korszerűbb oktatási rendszer felé vezet. Mert bár a tanterv látszólag csak formai rögzítője, csak külső, szervezeti kerete is az oktatási rendnek, valójában mind elvi, mind gyakorlati szempontból fontos kiindulási alap, amelynek jellege, színvonala nem kis mértékben határozza meg az oktatás egész rendjét, beleértve tartalmi kérdéseket is.

Ha azt a kérdést vetjük föl, hogy szükség volt-e az egyetemi magyar nyelvészeti tanterv nemrég megvalósított átalakítására, akkor arra a helyzet konkrét ismeretében föltétlenül igennel kell felelnünk. Ma talán még az eddiginél is élesebben vetődik föl a gyakorlati követelmény: az egyetemnek a korábbiaknál jobban képzett — és természetesen a magyar nyelvészet terén is jobban képzett — tanárokat kell kibocsátania az alsóbb fokú oktatás előtt álló feladatok sikeres megvalósítására. Még ha egyetemi oktatásunkban általában minden rendjén volna, a fejlődő, változó élet új kívánalmai akkor is szükségessé tennék számunkra, hogy keressük, kutassuk a jobbat, a magasabbrendűt, a célravezetőt saját munkaterületünkön. De így, hogy tudjuk: nincs is minden teljesen rendben, cselekedni kötelességünk. Azt helytelen volna elvitatni, hogy a magyar nyelvészeti tantervvel kapcsolatban már az elmúlt években is, főként a sztálini nyelvészeti megnyilatkozások előre lendítő hatása folytán történt egy s más, föltétlenül előre vivőnek, haladónak tekinthető mozzanat, amelynek eredményeképpen a legutóbb érvényben levő tanterv színvonalában, értékében messze meghaladta — mondjuk — a felszabadulás előtti „tantervet” (ha az akkori helyzetre egyáltalán szabad ezt a szót használni). Mégis, ez a tanterv a legutóbbi időkben sem volt egészen olyan állapotban, hogy vele kapcsolatban a korszerű követelményeknek való teljes, ideális megfelelésről beszélni lehetett volna.

Hogy a régi tanterv a ma igényeit mely pontokon nem tudta kielégíteni, arra a következőkben, az új tantervi változtatásokkal kapcsolatosan fogok részleteiben rámutatni. Összefoglalóan csak annyit jegyeznek meg, hogy a majdnem évenkénti, lassú változtatások, az időleges hozzáadások és elvevések a már korábban sem mindenben átgondolt tanterv egységes koncepcióját lehetetlenné tették, s az egészet egy részben darabonként összeszedett, részben agyonfoltozott ruházathoz tették hasonlónvá. Ezt a ruházatot kellett most újjal felcserélni.

Az elhatározott tantervi változtatások egészében egyrészt az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás szervezesebb, rendszerebb felépítését, másrészt az alsóbbfokú iskolákba kerülő tanárok képzésével kapcsolatban felmerülő

igényeknek jobb kielégítését célozzák. Részleteiben e változtatások körülbelül hét fő problémaköré köré csoportosíthatók.

A) A nyelvészeti tanulmányok továbbfolytatásához szükséges általános tájékozottság, alapképzettség megteremtése. — Ezt a régi tantervben a leíró magyar nyelvtan fonetikai része mellett egy heti 1 órás, 1 féléves „Bevezetés a nyelvtudományba” című kollégium képviselte. Ezzel szemben az új tanterv az alapképzettséget három különböző, egymástól elhatárolt és önmagában fontos tantárgy bevezetésével biztosítja, természetesen mindhárom az alapvizsga előtt, sőt a tanulmányok legelején (az első évben) kerül sorra.

Ezek közül nyilvánvalóan legfontosabb a 2 féléven át, heti 1—1 órában hallgatandó „A nyelvtudomány alapjai” című kollégium, amely főként tartalmában novum a korábbi helyzethez képest, mivel a hallgatók marxista nyelvszemléletét van hivatva kialakítani. A materialista szemléletet, a dialektikus módszert természetesen minden más tantárgyban érvényesíteni kell; de még ennek teljes, ideális megvalósulása esetén is föltétlenül szükség van egy, az általános nyelvészet keretei közt mozgó, alapvető iránymutatásra. Bizonyos szempontból talán védhető az az álláspont is, hogy az ilyen jellegű általános nyelvészeti stúdium a konkrét nyelvészeti tanulmányok eredményeire épülve, mintegy összegezésszerűen, lezáró jelleggel, tehát közvetlenül a szakvizsga előtt szerepeljen. A jövő fejlődés ilyen megoldást esetleg hozhat is még; jelenleg azonban e tárgyat helyesebb a nyelvészeti oktatás elején elhelyezni, hogy a hallgatók már tanulmányaik kezdetén szilárd ideológiai alapot, indítatást kapjanak, azaz, hogy a nyelv, illetőleg a nyelvtudomány alapvető kérdéseire nézve itt megszerzett, elsajátított marxista nyelvszemlélet vezérfonalként szerepelhessen további tanulmányaik során.

A „Bevezetés a magyar nyelvészetbe” című 1 féléves, heti 1 órás kollégium újdonság a régi tantervvel szemben. Ez a stúdium nem az előbbi konkurenciája akar lenni; elsősorban gyakorlati célkitűzései vannak: a speciális magyar nyelvtudománynak azokba a műhely-kérdéseibe vezeti be a hallgatókat, amelyeket sem az általános nyelvészeti előadás, sem a zárt témaköröket felölelő egyes magyar nyelvészeti előadások „ab ovo” nem adhatnak meg a hallgatók számára. Célja és tárgya lényegében a magyar nyelvtudomány segédeszközeivel, gyakorlati eljárásmodjjaival, terminus technicusaival való megismertetés. Gyakorlati jellegét csoportonkénti előadása is aláhúzza. Legjobb lenne, ha e tárgyat „A nyelvtudomány alapjai” című kollégium megkezdése utáni félévben kerítenénk sorra.

A fonetikának külön tárgyként való kezelése, tehát a magyar nyelvtan keretei közül való kivétele több szempontból is helyesnek látszott. Ez a stúdium valójában általános fonetika, és nem csupán magyar jellegű. Középpontjában természetesen a magyar hangrendszer megismertetése áll, de a magyar szakos hallgatók számára is további tanulmányaik során (fgr. tanulmányok, jövevény-elemekkel foglalkozó stúdiumok stb.) okvetlenül szükséges az anyanyelven kívül való tekintés. Önálló tárgyként való kezelése aláhúzza a további tanulmányok számára való alapvető fontosságát, amellelt szervezetenleg biztosítja számára egyrészt a föltétlen előadandóságot, másrészt a gyakorlatszerű, csoportonkénti művelést, amely két körülmény a korábbi tanterv kereteiben elsikkadt vagy legalábbis elsikkadhatott.

B) A finnugor tanulmányok mint a magyar nyelvészeti képzés részterülete. — E vonatkozásban már előre világosan le kell szögezni, hogy a szóban levő tanterv nem a finnugor szakember-képzést, hanem az általános

és a középiskolai magyar tanárok képzését szolgálja. A finnugor nyelvészspeciálisták képzését csak egyes hallgatók szakosítása oldhatja meg. — Világos, hogy a finnugor tanulmányok a magyar tanárképzés számára nem lényegtelenek; de alapjában véve csak kiegészítői, illetőleg alapismeretek nyújtásával való elősegítői, előkészítői a tantervben szükségszerűen központi helyet elfoglaló magyar nyelvészeti stúdiumoknak. Az és annyi kell belőlük, amire és amennyire a magyar tanárok képzésében szükség van; minden többlet már a magyar nyelvészeti képzés elől veszi el a magyar szak egészében amúgy se valami tágra szabott teret.

A magyar tanárok képzésében finnugor vonatkozásban két dologra van szükség: a) valamely rokon nyelv szókincsének és nyelvtani rendszerének a konkrét megismerésére; b) részben az előbbire épülően az összehasonlító nyelvészeti módszer alapján nyelvünk rokonságának a megvilágítására. Az új tanterv mindkét szükségletet kielégíti. A rokon nyelv megismertetése terén a régi tanterv előírásaihoz képest két változás van: 1. nem csak a finn, hanem bármelyik finnugor nyelv tanulható, amely rugalmasság mind elvileg, mind gyakorlatilag helyénvaló; 2. már az első félévtől kezdve tanulható, mivel semmiféle egyetemi előképzettség nem kell hozzá. A finnugor összehasonlító nyelvészet órái az eddig elaprózott finnugor hangtan, alaktan és mondattan helyébe léptek. Az eddigi rendszer megváltoztatására egyrészt a magyar nyelvtani oktatás egységesítése és a fedések elkerülése végett volt szükség (erről alább szólok tüzetesebben); másrészt az új helyzet kevesebb kööttséget, illetőleg több rugalmasságot biztosít a finnugor nyelvészet oktatónak arra nézve, hogy az összehasonlító nyelvtudomány eredményeit, a nyelvrokonság bizonyítását a tőlük leghelyesebbnek látott anyagrészeket mutassák be.

Minden ellenkező állítás ellenére a finnugor nyelvészet oktatása alapjában véve nem vesztett teret a régi tantervhez képest. Annak heti 5 előadási órájával most 4 előadási és 1 szemináriumi óra áll szemben; az utóbbit finnugor kartársaink a nekik legjobban megfelelő céllal, tetszés szerint használhatják fel. Speciálisan finnugor vonalon persze teret sem nyertek, de ez — mint mondtam — csak a magyar nyelvészeti órák terhére lett volna lehetséges, ami viszont a magyar tanárképzés szempontjából teljesen helytelen lett volna. Előadói tevékenységüket azonban az új tanterv alapján az eddigiekhez képest még ki is szélesíthetik, amennyiben a tőlük is meghirdethető magyar szókészlet és nyelvtani kollégiumokban a magyar tanárképzés szükségleteit figyelembe veszik.

Az új tantervben a finnugor nyelvészeti órák mind az alapvizsga előtti időben kerülnek sorra. A tanterv egész koncepciójában ennek a csoportosításnak is megvan a maga oka: e tárgyak a magyar nyelvészeti tárgyakhoz jórészt előzményül, alapul szolgálnak, tehát azokat a lehetőség szerint meg kell előzniük. Így a magyar tanárképzés finnugor nyelvészeti részlege mint bizonyos mértékben alapstúdium harmonikus egységbe olvad azokkal a szintén alapvizsga előtt sorra kerülő alapvető, előkészítő jellegű tantárgyakkal, amelyeket az A) pontban említettem. Ez a tömörítés — a magyar nyelvészeti kívánalmakon kívül — magának a finnugor oktatásnak a belső szempontjából is kedvező, mivel négy féleven át, megszakítás nélkül folyik, és egyúttal alkalmas arra, hogy a később finnugor szakossá válható hallgatókban már az alapvizsga előtti időben fölkeltsse az érdeklődést e tudományág iránt.

C) A nyelvtani rendszer oktatásának a kérdése. — Az új tanterv alkalmasint ezen a téren hozta a legfontosabb elvi és gyakorlati változtatást, amikor a régi előírások által három részletre (finnugor, magyar történeti és mai magyar részre) szabdalta nyelvtani anyagot egységbe olvasztotta, megteremtve a lehetőségét nyelvünk nyelvtani rendszere dialektikus szemléletének. A szinkrón és a diakrón nyelvszemlélet bizonyos esetekben való szétválasztását — tudjuk — egyáltalán nem lehet helyteleníteni. De olyan természetű nyelvi anyag bemutatásában, mint amilyen az egyetemen, tehát felső fokon tanítandó magyar nyelvtani rendszer, az eddigi hármas széttagoltságnak nincs elvi létjogosultsága, mivel a legszorosabb összefüggések föltárásának és bemutatásának akadályozója. Már Engels nagyon világosan és nagyon bölcsen megmondta: „Az anyanyelv anyaga és formája (azonban) csak akkor érthető, ha létrejöttét és fokozatos fejlődését követjük, ez pedig nem lehetséges először az anyanyelv elhalt formáinak, másodsor az élő és holt rokon nyelveknek figyelembe vétele nélkül.” A magyar nyelv mai nyelvtani rendszerét is csak akkor tudjuk jól megérteni és helyesen értékelni, ha nem szakítjuk el természetes összefüggéseitől: a magyar nyelvtörténetnek egészen a finnugor korig visszamenő történeti fejlődésétől. — Semmiképpen nem véletlen, hogy egyetemi nyelvészeti oktatásunkban évek óta a legsúlyosabb probléma, hogy a hallgatók a finnugor, magyar történeti és mai magyar nyelvtani részeket egyáltalán nem tudják összekapcsolni, közöttük az összefüggéseket megtalálni. Mivel ez általában a legkiválóbb hallgatókkal kapcsolatban is konkrét tapasztalati tény, itt nyilván a nyelvtani rendszer partikuláris oktatásának a tényében rejlik a hiba. A korábbi fölaprózottságot e gyakorlatban megmutatkozó visszasságai miatt még akkor is meg kellett volna szüntetni, ha — a vele természetesen szorosan összefüggő — elvi okok ezt külön nem ajánlanák.

A magyar nyelvtan stúdiumának egységbe vonásával természetesen eltűnt a régi tanterv lényegében heti 2 órás (ti. 1 óra fonetika volt) leíró magyar nyelvtani kollégiuma. Akik az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás problémáit belülről ismerik, azok tudják, hogy — különböző, most nem részletezhető okok folytán — eddigi formájában ez volt a hallgatóság körében a legnépszerűtlenebb és egyúttal általában a legkevesebb eredménnyel járó magyar nyelvészeti előadás. Kiküszöbölésére — a fenti okokon kívül — már csak ezért is megérett az idő. — Ámde a mai magyar nyelv nyelvtani rendszerének nagyon beható ismeretére a leendő általános és középiskolai tanároknak elsőrendű szükségük van. Éppen ezért az új tantervnek a magyar nyelvtani rendszert tárgyaló óráira az a feladat hárul, hogy ezt a szükségletet teljes mértékben kielégítsék. Az új tantervnek az az alapmotívuma, hogy a magyar nyelvészeti előadásoknak a kiindulási alapja, illetőleg végcélja a mai magyar nyelv tényeinek a megismertetése, éppen itt, a nyelvtani rendszerrel kapcsolatos előadásokban jut a legnagyobb jelentőségre. A „Magyar alaktan” és a „Magyar mondattan” című kollégiumok, a maguk heti 3—3 órájával jó lehetőséget adnak arra, hogy a mai magyar nyelv nyelvtani rendszerét bő és szükségyszerű történeti magyarázatokkal tárhassuk a hallgatóság elé. Ezek a kollégiumok tehát a jövőben fokozottabb mértékben, magasabb színvonalon fogják szolgálni a tanárképzés érdekeit.

A mai magyar nyelv tényeinek történeti megvilágításához természetesen nem nélkülözhetjük a rokon nyelvek vallomását, illetőleg a régi finnugor nyelvi állapotra való utalásokat. Finnugrisztikai alapok nélkül

nyelvünk rendszerének alapvető jellegzetességeit éppúgy nem lehetne megvilágítani, mint amilyen képtelenség volna — mondjuk — magasabb szinten francia nyelvtant tanítani romanisztikai összefüggések nélkül. Az új tantervben a magyar nyelvtani rendszerrel — és természetesen a hangrendszerrel és a szókészlettel — foglalkozó kollégiumoknak az alapvető finnugrisztikai összefüggések feltárása, illetőleg a rájuk való utalás szerves és elidegeníthetetlen része; — erről a magyar nyelvészeti kollégiumokban nem mondhatunk le.

A magyar nyelvtani rendszer egyetemi előadásmódjának a tanterv megszbta új szemlélete a jövőre vonatkozóan fölvet néhány gyakorlati problémát. Ezeket beszámolóim második részében kívánom érinteni.

D) Az „új” tantárgyak helyzetének megerősítése. — Van néhány olyan tantárgy, amelyik az egyetemi magyar nyelvészeti oktatásba is csak az újabb években került be. Gondolok itt elsősorban a stilsztikára, valamint a magyar irodalmi nyelvnek, illetőleg a magyar nyelvjárásoknak a múltjára és jelenére, de részben a magyar nyelvtudomány történetére is. Ezeknek a tantárgyaknak a régi tantervben meglehetősen periférikus volt a helyzetük: általában úgynevezett csillagos (= a tantervi előírásban csillaggal megjelölt) tárgyak voltak, ami annyit jelentett, hogy hallgatásuk nem, illetőleg csak vagylagosan volt kötelező (pl. az irodalmi nyelv és a nyelvjárások közül csak az egyiké). Az új tanterv e téren is számottevő változásokat hozott: e tárgyakat az oktatás szerves és egyenjogú részeivé, sőt fontos fejezeteivé tette.

Ez a változás több szempontból is helyes, előre vivő lépés volt. Először is e tárgyak — amellett, hogy a korszerű nyelv szemlélet termékei — a mai mindennapi tények, jelenségek helyes megértésének elvi és gyakorlati jelentőségű magyarázatát adják: útbaigazítanak a nyelvi rétegződés, a nyelvi jelenségek belső értéke, szembenállása, küzdelme tekintetében. Ilyen jellegük folytán a leendő általános- és középiskolai tanárok számára is elsőrendű fontossággal bírnak. Nem egészen közömbös a kérdés megítélésében az sem, hogy e tárgyak a kevésbé „száraz” nyelvészeti részterületek közé tartoznak, s a hallgatóknak az érdeklődését nagy mértékben fölkelteik (nem véletlen, hogy a magyar nyelvészeti szakdolgozatok túlnyomó része e tárgykörökkel kapcsolatos).

Ezek a tantárgyak a szorosabb értelemben vett nyelvtani tárgyakkal a szakvizsga előtti anyagrészben harmonikus egységben olvadnak össze. Igen helyesnek látszik, hogy a magyar nyelvészeti tanulmányok második, szakvizsga előtti szakaszát ez a két, a középiskolai oktatás szempontjából legfontosabb tárgycsoport teszi ki. Úgyszintén helyes az, hogy ezen belül a nyelvtani részleg időrendben előbb szerepel, a nyelvi jelenségek átfogó szemléletét nyújtó tárgyak pedig mintegy betetőzik az oktatási rendet.

E) A régi tantervben a magyar nyelv tanításának módszertana nem szerepelt külön, hanem a globális magyar szakdidaktika részeként teljesen háttérbe szorult az irodalmi részleggel szemben. Az új tanterv egyik jelentős pozitívuma, hogy a magyar nyelv tanításának módszertanát önálló, más tárgyaktól független előadás rangjára emelte, és ezáltal biztosította a szervezeti kereteit annak, hogy a magyar nyelv tanításának módszertani kérdéseit a korábbiakhoz képest igen megnövekedett arányban (2 félév, heti 1—1 óra) tárhassuk a hallgatóság elé. Sorrendileg szerencsésnek látszik e fontos tárgynak a VIII. és a IX. félévben való elhelyezése is. Nem kell külö-

növebb bizonygatni, hogy a középiskolai tanárképzés minőségi színvonalának emelésében ez az újítás milyen fontos tényezőnek ígérkezik.

F) Az új tantervnek az utóbbi évek állapotához képest egyik fontos novuma a zárthelyi dolgozat rendszerének újra való bevezetése. Ennek értelmében a magyar szakos hallgatók közül azok, akik nem magyar nyelvészetből írják szakdolgozatukat, a szakvizsga keretében írásban is kötelesek számot adni nyelvészeti felkészültségükről. Ez a változtatás két szempontból is jelentős és öröndetes. Egyrészt — általánosságban véve — hozzájárul annak az áldatlan állapotnak a megszüntetéséhez, amelyet az írásbeliségnek az egyetemi tanulmányokból való teljes kiszorulása eredményezett, és lehetővé teszi, hogy a hallgatók tudásuk, ismereteik írásban való, tehát az élőbeszédnél kötöttebb, rendszeresebb, fegyelmezettebb előadásához hozzászokjanak. Másrészt — sajátosan a nyelvészetre nézve — módot nyújt arra, hogy a hallgatók magyar nyelvészeti képzettségét, tájékozottságát, főként pedig az ismeretanyag alkalmazásában való gyakorlati jártasságát, elemző készségét zárt anyagra épülő, mindenféle külső hatástól remélhetőleg mentes teljesítményen mérhessük le. E tekintetben kívánatosnak látszik, hogy — miként jórészt régebben is volt — a zárthelyi dolgozat témájául leíró és történeti szempontú szövegelemzések szolgáljanak. Az ilyen jellegű ismeret-számonkérés tudata a felsőbb éves hallgatók magyar nyelvészeti tanulmányaira nyilván csak serkentőleg hathat.

Mivel a magyar szakos tanárjelölteknek a helyesírás és a fogalmazás terén való jártasságát, illetőleg bizonyos esetekben járatlanságát a többi részletszakon — tapasztalat szerint — nemigen szokták érdemben tekintetbe venni és elbírálni, a hozzánk készített zárthelyi dolgozat lehetőséget biztosít majd arra is, hogy az eddiginél jobban megnézhessük: milyen helyesírás és fogalmazású magyar tanárokat bocsátunk ki az alsóbb fokú iskolák számára.

G) A gyakorlatok száma az új tantervben lényegében nem változott a régihez képest. Tartalmi módosulás azonban van. Egyrészt az új tanterv részletes, fél évekre felbontott változata közelebről meghatározza, lerögzíti az egyes gyakorlatoknak a korábbiakban teljesen kötetlen témakörét, ami az oktatás szervezettsége, célirányossága szempontjából föltétlenül helyes mozzanat. Másrészt a gyakorlatok központi tárgyává — az eddigieknél még fokozottabb mértékben — a nyelvi (hangtani, alaktani, mondattani és szókinésbeli) elemzést teszi, amely — a nyelvtörténeti problémákon keresztül is — a mai magyar nyelv jelenségeinek a megismertetésére, tudatosítására irányul. A gyakorlatok így a jövőben fokozottabb mértékben fogják szolgálni a tanárképzés gyakorlati igényeit.

E hét pontban említett változtatások természetesen nem merítik ki a régi és az új tanterv közti különbségek minden részletét, csupán a fő kérdésekre utalnak. Megváltozott például egy-két, fentebb szóba nem hozott tárgy helye is; így „A magyar szóképzés” című kollégium a szakvizsga előtti anyagból az alapvizsga előtti részbe került át, amely változtatás — más szempontok mellett — azt a didaktikai célt is szolgálja, hogy a hallgatók a magyar nyelvtudománynak ezzel az érdekes, színesen előadható területével minél korábban ismerkedjenek meg.

2. A tanterv korszerűsítése — mint mondtam — csupán az első lépés azon az úton, amely a tanárképzés színvonalának emelése felé vezet. Hogy azonban a szervezeti keretek nyújtotta lehetőségek konkrét, gyakor-

lati eredményekké váljanak, ahhoz még egyéb dolgok is szükségesek. E helyütt természetesen nem lehet előadni mindazokat a kívánalmakat, amelyek a magyar nyelvészeti oktatás még jobbá tétele érdekében az egyes részletek tekintetében fölvehetők. Nem lehet előadni annál is inkább, mert az efféle kérdések jelentős része egyfelől nem pusztán a magyar nyelvészeti oktatás problémája, hanem az egyetemi oktatás általános vonatkozásainak tartozéka, másfelől nem pusztán egyetemi, oktatási kérdés, hanem a mai magyar nyelvtudomány általános helyzetének függvénye, és így mindkét oldalról nagyobb összefüggésekbe illik bele, illetőleg mindkét érintett területen a még nem mindenben megoldott problémák egész sorával áll összefüggésben. Ezért a továbbiakban csak olyan mozzanatokra mutatnék rá, amelyek az imént taglalt tantervi változásokkal közvetlenebbül kapcsolatosak, és amelyek a közeli jövőben aktuális problémákat érintenek.

A) Az új tantervről kapcsolatban a legfőbb kérdés mindenestre az, hogy a változások mögött rejlő, helyesebben a változásokat eredményező alapvető elgondolásokat, célkitűzéseket hogyan lehet a gyakorlatban minél jobban és minél hamarabb valóra váltani. E tekintetben a problémáknak egész sora merül föl, kezdve olyan kérdéseken, hogy a nyelvészeti oktatásban hogyan lehet a világnézeti nevelés ügyét is szolgálni, illetőleg a materialista szemléletet és a dialektikus módszert hogyan lehet az egyes részterületeken, tantárgyakban az eddiginél jobban érvényesíteni; folytatva például olyan kérdéseken, hogyan lehet az előadói gyakorlatban a nyelvtörténeti problémákat erősen a mai magyar nyelvre irányulóan előadni, illetőleg a történeti és a leíró anyagrészeket összefüggő egységbe hozni; és végezve olyan kérdéseken, mint például az előadások jellegének (elsősorban a felölelt anyag nagyságának) a helyes kialakítása, az előadások és a tankönyvek viszonya, a gyakorlatok és a szakszemináriumok módszertana, a szakkollégiumok helyének, funkciójának és rendszerének megtárgyalása, a kollokviumokon és a szigorlatokon kérdezhető, illetőleg kérdezendő anyag jellegének, nagyságának méltányos megállapítása stb. stb.

Aligha volna helyes, ha az ilyen alapvetően fontos kérdéseket úgy kezdenék megoldani, hogy — mondjuk — rendeleteket hozunk, kötelező szabványokat, programokat írunk elő, amelyeket az oktatók általában csak a bürokrácia papír-termékeinek tekintenének, és meg sem igen tartanának. Erre ma már nyilván senki sem gondol, magam is inkább csak az ellentét kedvéért emlitem meg. Hasznos, célravezető, termékeny eljárás módnak mindenestre az ígérkezik, ha az efféle problémákat a magyar nyelvtudomány egyetemi előadói alaposan megvitatják, öntevékenyen kiformalják, majd bizonyos alapvető motívumok rögzítése, „törvénybe iktatása” segítségével mintegy a maguk kollektív szellemi termékét a belső meggyőződés erejéig áthatva viszik be saját oktatási gyakorlatukba.

Hogy azonban az ilyesmi eredményesen megvalósulhasson, ahhoz az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás elméleti kérdéseivel való foglalkozás terén sok mindennek meg kellene változnia az eddigiekhez képest. Az egyetemi nyelvész-oktatóknak közös kérdéseiket közösen és ismételtelen meg kellene vitatniuk, mégpedig nem egyetlen egyetem vagy pláne egyetlen tanszék keretein belül, ahol esetleg egyes tekintélyek — önhibájukon kívül is — jobban befolyásolhatnák az ide vonatkozó nézetek alakulását, hanem a három egyetem oktatóinak együttes részvételével. Teljesen helytelen ugyanis az, hogy ilyen kollektív eszmecserére nálunk — az 1952. évi

szegedi nyelvészkongresszus néhány mozzanatát nem tekintve — lényegében még egyetlen alkalommal sem került sor, noha jóval kisebb fontosságú kérdésekben már „kongresszus”-t is tartottunk. — Egyetemi oktatóinknak nem csak elvont tudományos cikkeket kellene írniuk, hanem alaposan meg kellene vitatniuk írásban, nyomtatásban az oktatás legfontosabb elvi és gyakorlati problémáit. Visszagondolva az elmúlt időkre, valósággal megdöbbenhetünk, hogy az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás kérdéseivel foglalkozó cikk eddig alig-alig jelent meg nálunk. — Egyetemi magyar nyelvész oktatóinknak föltétlenül szükségük volna tapasztalatcserére, mégpedig egyrészt az ország három egyetemének viszonylatában, másrészt külföldi viszonylatban, más országok egyetemeinek anyanyelvi oktatásügyével kapcsolatban. Teljesen érthetetlen, hogy eddig egyetlen magyar nyelvész oktató sem tanulmányozhatta a Szovjetunióban vagy más — fejlett felsőoktatással rendelkező — baráti országban az anyanyelv egyetemi oktatásának helyzetét, pedig ilyen tapasztalásra — akárcsak egy-kéthetes időtartamra is — többeknek is el kellett volna jutniuk.

Folytathatnám még, hogy ezen a vonalon mi mindent lehetne, sőt kellene jobban csinálni az elmúltaknak lényegében nullájához, semmijéhez képest. De száz szónak is egy a vége: az egyetemi magyar nyelvész oktatóknak sokkal, de sokkal többet kellene foglalkozniuk az egyetemi oktatás alapvető kérdéseivel, illetőleg a maguk és társaik eddigi munkájának kritikai értékelésével, valamint további munkájuk elvi és gyakorlati szempontú útkeresésével. Csak úgy fejlődhetnek, csak úgy tarthatnak lépést a rájuk váró feladatokkal, ha hivatásuk részletkérdéseivel kapcsolatban kicserélik gondolataikat, vitáznak, alkotnak, tapasztalnak. E téren nagy szükség volna a szervezett, központi irányításra, ami magától értődően a minisztérium hatáskörébe tartozó feladat. Az új tanterv sikeres gyakorlati végrehajtásához tehát céltudatos, szervezett munkával mintegy hozzá kellene nőtetni, bele kellene nevelni az oktatókat; intézményesen kellene olyan helyzetet teremteni, hogy az oktatók az új tanterv célkitűzéseit, elgondolásait ne elsősorban fölülről jövő rendeleteknek, előírásoknak legjobb esetben kényszerű végrehajtásával, hanem mindenekelőtt az ezekre vonatkozó problematika teljes ismeretében, meggyőződésből és öntevékenyen valósítsák meg. Ezzel természetesen nem a fölülről való irányítás föltétlen helyességét akarom elvitatni, hanem éppen az ilyen irányítás sikeres megvalósításának alapfeltételére akarom a figyelmet ráirányítani.

Helyes lenne, ha a minisztérium ezen a vonalon a legsürgősebben megtenné a kezdeményező lépéseket: szóban, de főképp írásban eszmecserét, vitákat szervezne az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás központi kérdéseiről, megindítaná a tapasztalatcserét stb.

B) Egy másik munkaterület, amelyen az új magyar nyelvészeti tanterv megfelelő végrehajtását sürgős intézkedésekkel kellene elősegíteni, a még hiányzó kézikönyvek megjelentetése.

Az utóbbi néhány év folyamán az egyetemi tankönyvek egész sora jelent meg, s ez mind a számszerűség, mind a színvonal tekintetében nem lebecsülendő eredmény. Mégis a magyar nyelvészeti füzetek kiadását a szakbizottság és a minisztérium részéről nem jellemezte elég tervszerűség: az egyik oldalról megjelentek olyan — a maguk nemében egyébként kitűnő — munkák, amelyek az egyetemen leadott tananyag céljait nem szolgálják közvetlenül, másrészt nem készültek el, sőt — ami majdnem olyan nagy baj —

konkrét tervbe sem igen kerültek olyan kézikönyvek, amelyeknek a hiányát az egyetemi oktatás: tanár és hallgató a legközvetlenebbül érzi. A kiadási tervet a legközelebbi jövőben mindenesetre a szükségletek sürgőssége tekintetében kellene egybeállítani, és az oktatás eredményessége érdekében a lehető leghamarabb kivitelezni.

Ha számbavesszük, hogy az új tanterv egyes részleteihez az eddig megjelenteken kívül milyen új kézikönyvek szükségeltetnek, akkor — jórészt az előbb mondottak folyományaképpen — meglehetősen nagy listát kapunk. Meg kell írni és ki kell adni egyebek közt a „Bevezetés a magyar nyelvészetbe”, „A magyar nyelvtudomány története”, a „Jelentéstan”, „A magyar irodalmi nyelv”, „A magyar nyelv tanításának módszere” című kollégiumok tankönyveit, valamint a „Magyar alaktan” című kollégiumnak a még hiányzó, szóösszetételekről szóló fejezetét és a szintén ide csatlakozó, szófajokról szóló részletét. Ugyancsak égető hiányt lenne hivatva pótolni két szöveggyűjtemény: a nyelvtörténeti és a nyelvjárástani, valamint egy nyelvtani (elsősorban mondattani) példatár, melyek nélkül a gyakorlatok nagy részében szinte mozdulni sem lehet. Ez természetesen a tantervnek csak a szorosabb értelemben vett magyar részlegére vonatkozik; van azonban pótolni való például általános nyelvészeti és finnugor vonalon is.

E közvetlen feladatok megoldását munkaerő-hiány nézetem szerint nem hátráltatná: a megfelelő emberek egy-két éven belül mindegyiket el tudnák készíteni, ha — megbíznák őket a feladatokkal. Különben több szempontból is helyes volna, ha mindegyik kézikönyv megírására más-más szerző kapna megbízást, a kiválasztásban természetesen a megfelelő tudományos és didaktikai szakértelmet a legmesszebbre menően figyelembe véve.

C) A jövőbeli oktatási gyakorlat szempontjából látszólag nehéz kérdéseket vet föl a magyar nyelv nyelvtani rendszerének oktatása, vagyis a finnugor alapoknak, a magyar történeti részeknek és a mai magyar nyelvi problémáknak az együttes tárgyalása. Azt hiszem, a valóságban itt az esetleges látszatnál sokkalta kisebbek a nehézségek, de persze néhány dolgot e vonatkozásban is tisztázni kell. Itt egyrészt az előadások, másrészt a tankönyvek kérdése merül föl.

Az előadások terén a helyzetet lényegében csak az komplikálja, hogy itt — a dolog természeténél fogva — a kérdéses kollégium keretébe tartozó anyagnak csak egy része, legtöbbször kisebbik része kerülhet megtárgyalásra, és emiatt a teljességben való szemlélet az idő, a kronológia tekintetében is bizonyos mértékben nehezebbé válik. Ezen úgy lehet segíteni, hogy a nyelvtani rendszerrel foglalkozó előadások anyagát sohasem „vízszintesen”, kronológiailag tagoljuk, hanem — ahogy ez a nyelvtörténeti előadásokban nagyjából eddig is fennállott — „függőlegesen”, a nyelvtani rendszer szempontjából elkülönülő problémakörök szerint. A magyar nyelvtani rendszerrel foglalkozó történeti előadások közül a legjobbak, legszínvonalasabbak (és ilyen nem kevés volt) egyrészt eddig is bevonták a tárgyalásba a finnugor alapanyagot, másrészt eddig is eljutottak a mai magyar nyelvig, illetőleg ascendenst módon a mai magyar nyelvi rendszerből indultak ki. Azt hiszem, a jövő szempontjából az a legfontosabb feladat, hogy a magyar nyelvtani rendszer tárgyalása során ez a szemlélet még elevebbé, határozottabbá váljék, melynek eredményeképpen az egyes előadások a témaként szereplő részterületen megvilágítanák a mai magyar nyelv törvényszerűségeit, és a ma nyelvi tényeit történetileg megmagyaráznák.

Úgy gondolom, hogy a magyar nyelv rendszerével foglalkozó, eddig megjelent tankönyvek, bár „történeti” jellegűek, a nyelv leíró rendszerességét nagymértékben tekintetbe veszik. Bárczi tótana és D. Bartha szóképzéstana alapján véve ascendens jellegű munka, amelyben a mai magyar nyelv rendszere, törvényszerűségei történeti magyarázatukkal tárulnak föl. Egy-két kisebb fejezet kivételével ugyanez áll Berrár mondattanára is. E már meglevő „történeti” tankönyvekből, valamint a még hiányzó, de remélhetőleg mihamarabb elkészülő társaikból a hallgatók előtt jól föl-tárulhat a mai magyar nyelv rendszere, főként, ha ebben az előadások és a gyakorlatok is fokozott mértékben segítenek. E vonatkozásban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt az öröndetes tényt, hogy ez évben megjelenik az akadémiai leíró nyelvtan, amely az egyetemi nyelvtörténeti kézikönyvek mai nyelvi anyagát igen jól kiegészítheti. Perspektivikusan persze a jelenleg kielégítő tankönyvi helyzet ellenére is fölmerül egy, a magyar nyelvtani rendszer egészét minden szempontból átfogó egyetemi kézikönyvnek az eszménye.

A tanterv újjáalakulásával szorosabban összefüggő jelenlegi és közeli jövőbeli feladatok vázolását annak az ismételt hangsúlyozásával zárom, hogy az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás fontos kérdéseinek célszerű megoldása kettős alapokon nyugszik. Függ egyrészt az irányító szerveknek átgondolt, tervszerű vezetésétől, amibe az elvi útmutatást és a szervezeti keretek biztosítását egyaránt beleértem. Függ másrésztől attól, hogy arra a szocialista felsőoktatás érdekeit szolgáló akaró egyetemi magyar nyelvész oktatógárdára, amelynek a gyakorlati kivitelezésben döntő szerepe van, milyen széles keretekben fogunk támaszkodni, őket a professzoroktól a tanársegédekig az ügyek kialakításába és véghezvitelébe bevonni, egyszóval belőlük alkotó kollektívát teremteni.

III.

A vita során elhangzott **h o z z á s z ó l á s o k** rövid összefoglalása a következő:

Bárczi Géza minden lényeges ponton egyetért a beszámolóval. Örömmel üdvözli azt a javaslatot, hogy a felsőoktatás kérdéseivel a szakfolyóiratokban kell foglalkozni, és azt indítványozza, hogy alapul mindjárt az előadó értékes beszámolóját közölje valamelyik tekintélyes nyelvtudományi folyóirat, lehetőleg a Magyar Nyelv. Nem egészen osztozik azonban az előadónak azon véleményében, hogy az új tantervben a finnugor tanulmányok nem nyertek teret. Azzal, hogy három magyar nyelvtörténeti stúdiumot is előadhatnak párhuzamosan a magyar tanszékekkel, jelentős nyereséget könyvelhetnek el. A stilisztikai szakdolgozatok szaporodása öröndetes, de e téren már rövidesen némi fékezésre lesz szükség. Az egyetemi oktatás elméleti és gyakorlati kérdéseivel való foglalkozás eddig sem volt 0 fokon: e problémákkal a tanszékek kötetlen formában és tanszéki értekezleteken igen sokat foglalkoztak és foglalkoznak. Kívánatos azonban, hogy ilyen megbeszélések nyomtatásban a legnagyobb nyilvánosság előtt is folyjanak.

Bencsedy József elmondja, hogy a tanterv kidolgozásában mint a minisztérium középiskolai főosztályának vezetője részt vett, és ezen munka során módja volt a középiskolák kívánságait érvényesíteni. A tantervvel egyetért. Csupán azt jegyzi meg, hogy eredményes megvalósítása, azon belül is

elsősorban a leíró nyelvtan oktatásának középpontba helyezése az egyetemi oktatóktól függ. Örvendetesnek tartja, hogy a referátumban a nevelési és módszertani kérdések előtérbe kerültek. Ebben a két vonatkozásban azt kéri az egyetemi oktatóktól, hogy az eddiginél fokozottabb gonddal foglalkozzanak a hallgatókkal. Az a véleménye, hogy a felvetett problémák megvalósítása érdekében egyik-másik egyetemi tanszékünkön összekovácsoltabb tanári kollektívát kellene kialakítani.

J u h á s z J ó z s e f látja az új tanterv előnyös vonásait. Egy kérdéssel kapcsolatban azonban fenntartásai vannak. A nyelvtörténet és a mai nyelvállapot összehasonított oktatását ugyanis nem tartja célszerűnek. Az összehasonnással elmosódnának a kettő közötti határok, és arányeltolódás állna be közöttük az egyes előadók érdeklődésének és felfogásának megfelelően. Attól tart, hogy a két tárgy összevonása a nyelvtörténet túlzott kidomborítását, illetőleg a leíró nyelvtan háttérbe szorítását eredményezné. A történeti nyelvtan és a leíró nyelvtan önálló tárgyak, mindkettőnek megvannak a sajátos vonásaik, ezért rendszeres tárgyalásuk könnyebben megoldható, ha külön-külön foglalkozunk velük. Az összefüggések megmutatása és kiemelése így is lehetséges. Nyelvészeink egy részénél a diakronikus szemlélet keveredik a szinkronikus szemlélettel, különösen egyes kérdésekben. Ennek következtében a szóban forgó két stúdium összevont oktatása a történeti anyag és a mai nyelvállapot tényeinek összekeveredését segítené elő, amint erre már láttunk példát. Emez aggálya ellenére sem tartja azonban megoldhatatlannak a két tárgy együttes előadását, de úgy véli, hogy ehhez a tárgyhöz szükség van egy jól átgondolt programra.

K á l m á n B é l a a leíró és történeti nyelvtan együttes tárgyalását hasznosnak tartja, mert a hallgatók így látják meg az igazi összefüggéseket. A merev leíró szempontú tárgyalás statikus, nem tükrözi a mozgásban, átalakulásban levő jelenségeket. A nem anyanyelvi oktatásban persze föltétlenül megokolt és helyes a leíró és a történeti nyelvtan szétválasztása. Javasolja, hogy a finnugor összehasonlító nyelvtan tematikáját a három egyetem finnugor tanszékei közösen tárgyalják meg.

R á c z E n d r e megállapítja, hogy a leíró és a történeti nyelvtan merev kettéválasztása az egyetemi oktatásban nem vált be, annak ellenére, hogy már több változatban is megkísérelték. A hallgatók ugyanis nem voltak eléggé érettek a kétféle szemléletre, ezért a nyelvi jelenségeknek e két szempontú, elkülönített vizsgálata elvi tisztánlátás helyett gyakorlati zavart okozott náluk. A jelenlegi tanterv, mely hangsúlyozza a leíró nyelvtan primátusát, lehetővé teszi, hogy a mai magyar nyelv egy-egy kategóriájának alapos bemutatása után (s valóban csak ez után!) mindjárt vizsgáljuk a szóban forgó nyelvi jelenség kialakulását is. Az ilyen nyelvtörténeti alaposított leíró nyelvtan persze eltér a szigorúan vett leíró nyelvtantól, amilyen például a készülő akadémiai nyelvtan, ez ugyanis a történeti szempontot elsősorban csak a kivételes, illetőleg átmeneti jellegű nyelvi tények magyarázása céljából alkalmazza. Véleménye szerint mindkét említett tárgyalásmódnak van jogosultsága. A leíró és a történeti magyar nyelvtan egybehangolása azonban már eddig is eredményesnek bizonyult egyes egyetemi előadók „illegális” gyakorlatában, valamint a pedagógiai főiskolai oktatásban.

H. M o l n á r I l o n a szerint kétséges, vajon a történeti és a leíró stúdiumok összeolvasztása előbbre viszi-e nyelvünk mai rendszerének ismer-

tetését az egyetemeken. Ettől az egybeolvasztástól mind a történeti, mind a leíró nyelvtani stúdiumokat félthetjük. Jelenlegi körülményeink között inkább attól fél, hogy történeti háttérű leíró nyelvtan helyett valamilyen leíró „előterű” történeti nyelvtannal fognak majd az egyetemi hallgatók megismerkedni. A leíró nyelvtan kidolgozásában ugyanis ma még sok a fehér folt, s ezek nyilván nem maradnak kitöltetlenül, hanem helyükre egy régebbi nyelvallapotnak megfelelő szemlélet nyomul be. Ma még sokszor leíró szempontúnak nevezzük a nyelvi jelenségek olyan értelmezését, amelyről az alaposabb vizsgálat kiderítheti, hogy azt a fokot nyelvünk fejlődése már túlhaladta. Nem ért egyet Kálmán Bélával abban, hogy mai nyelvünk jelenségeinek értékelésében elég a nyelvérzékre támaszkodni. Az új tanterv azzal, hogy nem választja külön a nyelvtörténet és a leíró nyelvtan oktatását, nem serkent eléggé mai nyelvünk vizsgálatára, sőt megengedi, hogy hosszabb időre megállapodottnak tekintsük egyébként átalakulóban levő nyelvtani szemléletünket.

Sulán Béla az új tanterv célkitűzéseit helyesli, magát a tantervet azonban csupán a már ma megtehető első lépésnek, szükségszerű lépcsőnek tekinti egy magasabb szinthez. Elvben ő is helyesnek látná a leíró nyelvtannak külön tárgyként való oktatását, ezt azonban ma még nem tartja megvalósíthatónak. Szerinte ugyanis a magyar leíró nyelvtan nincs még tudományosan olyan mértékben és színvonalon kidolgozva, hogy azt egyetemi fokon eredményesen lehetne tanítani. Úgy véli, hogy a rövidesen megjelenő akadémiai leíró nyelvtan és főleg a leíró nyelvtani kutatások ennek nyomán várható fellendülése öt-hat év múlva lehetővé fogják tenni azt, hogy a magyar szakos tanárok nyelvi-nyelvészeti képzése terén megtegyük a további lépést. Most a fő feladatot a tanterv bevezetésének jó előkészítésében és a tanterv megvalósításában látja. Ezért helyesli Benkő Lorándnak azt a javaslatát, hogy tartunk a magyar nyelvészeti oktatókkal egy vagy több konferenciát, mindenekelőtt az új, összevont magyar nyelvészeti főkollégiumok tárgyának és módszertanának kialakítása végett.

Bakos Ferenc kifejti, hogy a magyar nyelvészet egyetemi és főiskolai oktatásának arra kell irányulnia, hogy a mai magyar nyelv rendszerét ismeresse meg a leendő magyar tanárral, és minden tekintetben előkészítse arra, hogy ezt majd tanítványaival is megértesse. A régebbi egyoldalú nyelvtörténeti tanulmányokhoz képest a leíró magyar nyelvészeti kutatások valóban hátrányban vannak, ez a viszonylagos elmaradás azonban nem oly mértékű, hogy a rendszeres leíró nyelvtan előadását meggátolná. Az új tantervben ugyanis lehetőséget lát arra, hogy az előadó a történeti vizsgálatra nagyobb figyelmet fordítson, mint a mai magyar nyelv kérdéseire. Helyesebb lenne tehát a leíró és a történeti nyelvtan tanítását úgy kettéválasztani, hogy az előadási órák zöme a leíró nyelvtan ismertetésére jusson. A javaslatot azonban egészeiben mint a jelenlegi állapothoz képest előrelépést üdvözi.

Temesi Mihály úgy látja, hogy a most bevezetésre kerülő új egyetemi tanterv magyar nyelvészeti anyaga a magyar nyelvtani ismereteknek magas színvonalú, egységes szempontú elsajátítását biztosítani tudja, és a magyar szakos hallgatókat egyúttal ellátja azokkal a módszertani ismeretekkel és készségekkel is, amelyek az elsajátított szakmai anyagnak az általános és középiskolákban történő oktatásához szükségesek. Helyesli azt az elvi állásfoglalást, hogy a régi, egészen rövidre fogott úgynevezett „leíró

magyar nyelvtan" és a szükségtelenül részletező „magyar nyelvtörténeti” kollégiumok helyett a magyar nyelv rendszeréről hű képet adva a mai magyar nyelvet nem statikusan mozdulatlanoknak, hanem mozgásában, fejlődésében ábrázolják. A nyelv a maga rendszerszerűségében történeti kategória lévén, helyesnek tartja azt, hogy a magyar nyelv rendszerének ismertetésében a nyelvtények szinkronikus megvilágításán kívül megadják azokat a törvényszerű magyarázatokat, amelyek nélkül a jelen nyelvi sajátságok szerteágazó szövevényt alkotnának, vagyis a valóban meglévő nyelvtényekkel foglalkozva sem tekintenek el keletkezésüktől, hiszen a nyelv működésének, a nyelvhasználat törvényszerűségeinek is történeti okai vannak. Kéri, hogy a „szigorlati követelmények”-ben a hézagos anyagfelsorolásokat a magyar nyelv rendszerétől megkívánt részletezésekben adják meg. Megfontolandónak tartja a legfontosabb magyar nyelvészeti szakmunkák, tanulmányok tanárképzésben nélkülözhetetlen részeinek egy gyűjteményes kötetben, egyetemi segédkönyvként történő megjelentetését is.

Bárczi Géza második hozzászólásában a felszólalásokban elhangzottakkal kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy az a fiatal tanárok ellen hangoztatott vád, hogy nyelvtani elemzésben, helyesírásban, fogalmazásban nagyon is fogyatékos képzettséget mutatnak, inkább a 6—8 évvel ezelőtt végzetekre vonatkozik; ma a helyzet, bár nem kielégítő, lényegesen javult. Igen helyes, hogy az új vizsgarend biztosítja az írásbeliséget. Nem kell féltetni a leíró nyelvtant a nyelvtörténettől: általános tapasztalat, hogy a nyelvtörténetben jártas tanárok a nyelvtant jól, érdekesen tanítják, azok viszont, akik a nyelvtörténetben gyöngék, a leíró nyelvtant sem tudják, óráik rosszak, unalmasak. A gyakorlatoknak az elemzések során a hallgatók leíró nyelvtani tudását is állandóan ébren kell tartaniuk, és a szigorlatokon a leíró elemzést is szigorúan számon kell kérni. Fontos feladat a hallgatók előadó készségének fejlesztése is, erre is szemináriumokon, gyakorlatokon nyílik alkalom. Általában a gyakorlatok felépítését, módszerét, tematikáját az új követelményekhez igazodva gondosan ki kell alakítani, s ez nem lóhalálában elvégzendő munka.

Hajdú Péter a tantervnek a finnugor tanulmányokra előírányzott óraszámát elegendőnek látja ahhoz, hogy a hallgatók a tanárképzéshez szükséges ismeretanyagban tájékozódjanak. Különösen hasznosnak tartja a finnugor nyelvészeti gyakorlatnak a tantervbe iktatását, hiszen az ilyen gyakorlaton sokszor többet lehet elérni, mint a megfelelő óraszámú előadásokon. Kívánatosnak tartaná, ha a finnugor tanszékek vezetői közös megegyezéssel körvonaloznák a „Finnugor összehasonlító nyelvészet” című kollégium anyagát. Szükséges lenne szerinte azt is hangoztatni, hogy a finnugor nyelvészeti kollégiumoknak a magyar nyelvre vonatkozó ismeretek minél szélesebb és mélyebb megalapozását kell elősegíteniük, következőképpen a rokon nyelvek és a finnugor összehasonlító nyelvészet tanításában nagy súllyal kell kiemelni a rokon és analóg magyar nyelvi jelenségeket. A tankönyvek terén a finnugor nyelvtudománynak is vannak adósságai, de ezeket aligha lehet egy-két év alatt törleszteni.

Ladányi Andor, a Művelődésügyi Minisztérium Felsőoktatási Főosztályának főelőadója hangsúlyozta, hogy az új tanterv fontos lépést jelent előre, közelebb hozza egyetemi nyelvészeti oktatásunkat az általános és középiskola szükségleteihez, s egyben megteremti a feltételeit a további előrehaladásnak, annak, hogy négy-öt év múlva a leíró és a történeti nyelv-

tant ismét — de most már magasabb szinten — külön adhassák elő. Rámutat arra, hogy az új tanterv sikere, eredményessége a végrehajtástól függ. Ennek érdekében kívánatosnak tartja a magyar nyelvészeti tanszékek tudományos munkaterveinek módosítását, mert ha bennük a leíró nyelvtannal összefüggő témák nem kapnak lényegesen több helyet, akkor nem várható a leíró nyelvtan oktatásának megjavulása sem. Végül utal néhány olyan — általánosabb jellegű — bölcsészkar-i problémára, amelyek megoldása szorosan összefügg az új tanterv végrehajtásával. Rámutat annak a fontosságára, hogy a nyelvészeti tanszékek oktatói rendszeres kapcsolatot építsenek ki az iskolákkal, mindenképp a gyakorló iskolákkal: a fiatalabb — iskolai gyakorlattal nem rendelkező — oktatók legalább egy évig heti 3—4 órában tanítanak valamely iskolában. Az étellel, az iskolával való kapcsolat megjavítása elő fogja segíteni a szemlélet megváltozását is. Fontos feladatnak tartja azt is, hogy — különösen a budapesti egyetemen — megszűnjön az a helytelen gyakorlat, hogy kellő kvalifikációval nem rendelkező fiatal oktatók túlzottan nagy számban tartanak főkéllégiumokat és szakkollégiumokat. Befejezésül kiemeli a liberalizmus felszámolásának szükségességét is.

K á l m á n B é l a második hozzászólásában azt fejtegeti, hogy a nyelvtörténet oktatása nemcsak arra szolgál, hogy a hallgatók leíró nyelvtani tudását elmélyítse, hanem az általános és középiskolai oktatásban közvetlenül is szükséges, hiszen nemcsak a ma irodalmát tanítjuk, hanem a XIX. század klasszikusait, sőt Balassit is. Már a Petőfi-versek elemzése is követel nyelvtörténeti tudást. Hasznos volna a legfontosabb nyelvtudományi munkákból és cikkekből antológiát összeállítani, hogy a nehezen hozzáférhető cikkekhez és nagyobb munkák, könyvek legfontosabb részleteihez külön hosszadalmas kölesőnzés, fényképezés vagy Pestre utazgatás nélkül vidéken is hozzá lehessen jutni.

J u h á s z J ó z s e f az első felszólalása nyomán egyesekben támadt aggodalom eloszlátása céljából megjegyzi, hogy a szinkronikus és a diakronikus módszer, illetőleg a történeti tények és a jelen nyelvvállapot tényeinek következetes megkülönböztetése, szétválasztása nem jelenti a történeti előzmények ignorálását, a nyelv belső dinamizmusának tagadását, és nem vezet a nyelvi rendszer statikus ábrázolásához, ahogyan az az amerikai deskriptív nyelvészetben megfigyelhető. A két módszer összekapcsolható, de ehhez először világosan meg kell tudni különböztetni a kettőt. Nyelvtanírásunk — bár vannak adósságaink — nincs annyira elesett állapotban, hogy ez önmagában akadálya lenne a leíró nyelvtan külön tárgyként való oktatásának. Sok függ az egyes előadók hozzáállásától is.

IV.

B e n k ő L o r á n d bejelenti, hogy a vita hosszúságára, illetőleg az idő előrehaladott voltára való tekintettel a hozzászólásokra nem kíván egyenként és részletesen válaszolni; egyébként mindegyiket építőnek, előre vivőnek tartja, és legtöbbször az egyes részletekre nézve is egyetért. Csupán egy kérdéshez fűz még néhány megjegyzést: a leíró és a történeti nyelvtan problémájához. Mivel úgy látja, hogy ezen a téren az ülés résztvevői nincsenek egységes állásponton, s a kérdés mind tudományos, mind didaktikai szempontból nagyonis megéri, sőt kívánja a vele való további foglalkozást, azt javasolja, hogy az egyetemi nyelvészeti oktatók meginduló közös meg-

beszélésein először ennek a kérdésnek elvi és gyakorlati vonatkozásai tárgyalassanak meg. Az első ilyen megbeszélésre véleménye szerint az ősz folyamán kerülhetne sor. Örömmel látja, hogy a magyar nyelvészeti oktatás gyakorlati szakemberei osztják nézetét; egyébként természetesen elvileg sem tartja helyesnek a szinkrón és a diakrón szemlélet merev szétválasztását; a dialektika a kettő harmonikus egységét (persze nem összekeverését!) kívánja meg.

Telegdi Zsigmond zárszó címén megjegyzi, hogy a vitát hasznosnak, eredményesnek tartja, ahhoz különösebb hozzátenni valója nincs. Fölkéri Sipos Istvánt, a munkaközösség titkárát, hogy az elhangzott javaslatokat terjessze a minisztérium elé.

A magyar határozói igenevek és a gerundium*

¶ 6. Az előbbi szakaszban már rámutattunk arra, hogy a határozói igenév jelölésére sokszor használták nálunk is a gerundium nevet. Ez könnyen érthető, hiszen a magyar *-va, -ve* képzős igenév leggyakoribb latin megfelelőjének mi is általában a gerundium ablativusát érezzük (például *docendo discimus* 'tanítva tanulunk'; a *gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo*-ban a *cadendo* fordítása lehet 'leesése által' vagy 'azáltal, hogy leesik', de egyszerűen 'esve, esvén' is). SZINNYEI is a finneknek szánt magyar nyelv-tanában (SZINNYEI—KIVEKÁS, Unkarin kielen oppikirja 67) a gerundium elnevezést érzi legalkalmasabbnak e szófaj jelölésére, és két gerundiumot különböztet meg: „I. gerundium” a *-va, -ve* képzős (*futva* 'juosten', *nevetve* 'nauraen'), „II. gerundium” a *-ván, -vén* képzős (*megtudván* 'saatua[-ni, -si ...] tietää', *visszatérvén* 'palattua[-ni, -si ...]’).

Mármost fontos annak a megállapítása, hogy a határozói igenév elnevezés mellett mai magyar nyelvtani irodalmunkban is találkozunk a gerundium elnevezéssel mint nyelvtani műszóval, csak hogy már nem a ma egyöntetűen határozói igeneveknek nevezett kategóriára alkalmazva, hanem azokra az alakokra vonatkoztatva, amelyeket GYARMATHI is (a határozói igenevekkel együtt) gerundiumoknak, a Debreceni Grammatika pedig „Hanyatlók”-nak nevezett.

SIMONYI gerundiumoknak tekinti a *fejtében, reptében, holtig*-féle alakokat. „A *-t* képző után — írja TMNy. 480 — leggyakrabban *személyrag* s erre még valamely határozói rag következik, úgy hogy az egész szó személyragos (többnyire időhatározó) gerundiumkép szerepel”. A *nyugton, folyton, menten, üztön*-féle alakokról pedig külön is mint „*-ton, -tén, -tön* végű gerundiumok”-ról szól (uo. 482).

Legújabban megint KÁROLY beszél (i. m. 12) a határozói igenevek mellett gerundiumokról, mégpedig jóval szélesebb értelemben, mint SIMONYI. SIMONYI — mint láttuk — még csak azokat a határozóragos alakokat nevezte így, amelyek több tekintetben közel állnak ugyan a határozói igenevekhez (amennyiben deverbális névszók, ugyanazzal az igével alakuló határozói mellékmondatot helyettesítő határozók, végződésükben képző és rag összeforrt), de mégis élesen eltérnek tőlük, amennyiben egy részüknél a ragok szükség szerint változtathatók (*fejtéből, röptéből*), a személyrag

* L. MNy. LV, 175—81.

nem a határozói formans után, hanem a képző és a rag között jelentkezik (*írvám, elmenettem, de: fektében*), actiót nem jelölhetnek. Viszont KÁROLY — ahogyan a latin gerundiumnak nemcsak ablativusa, hanem más esetei is vannak, és így az infinitívus „függő” eseteit képviseli („der deklinierte Infinitiv”: idézi KÁROLY SCHMALZ szavait) — ehhez bizonyos mértékben hasonlóan a magyarban is a gerundium elnevezésén „olyan deverbális főnevet vagy melléknévet” ért, amely „valamilyen obliquus esetben vagy ragos, névutós formájában mellékmondatnál egyértékű” (i. m. 12), sőt a gerundiumban a deverbális „nomenképző és a hozzájáruló rag világosan szétválasztható a nyelvérzék számára” (uo.). Az ilyen módon értelmezett gerundium tehát — és ezen van a hangsúly — egyfelől nem is mindig határozó, másfelől, még ha határozó is, már nem rendelkezik a határozói igenév egyik leglényegesebb tulajdonságával, nevezetesen azzal, hogy az egész végződés (tehát a formansok: nomenképző és rag együttesen) az igei alapszóval szemben egységes szórész: *ül-vén*, de a SIMONYI-féle gerundiumok esetében is ugyancsak *ül-tében, es-tében*; ezzel szemben KÁROLY gerundiumai közül például a *látására, járóban, sietőben* nem így tagolódnak: *lát-ására, jár-óban, siet-őben*, hanem így: *látás-ára, járó-ban, siető-en*.

KÁROLY szerint tehát a gerundiumok főnéviek és melléknéviak lehetnek. „Nyelvünkben főnévi gerundium lehet az *-ás, -és* (régén még az *-at ~ -et*, régén és szórványosan ma is a *-t*) képzős, cselekvést jelentő deverbális főnév (nomen actionis) valamilyen ragos vagy névutós alakja, melléknévi gerundium a melléknévi igenév ragos alakja, ha a ragos (névutós) forma mellékmondatnál egyértékű” (i. m. 13); a melléknévi gerundiumok szerepe „a határozói, a főnévi gerundiumoké a határozói és tárgyi” (uo. 17). Főnévi gerundiumok végződésai: *-ását, -ására, -ásában, -ása közben* stb. (*-tát, -tában, -táért* stb.; ide számítja KÁROLY még a *menet, jövet, járat, kikelet*, BécsiK., AporK.: *villámodat (vilamodat)* időhatározói jelentésben használt ragtalan deverbális főneveket is); melléknévi gerundiumok végződésai szerinte: *-óan, -ólan, -ólag, -óban, -tan, -ttan* (uo.). KÁROLY ilyen példákat idéz: „Mintha újra hallanók a pusztán... Gyilkos testvér botja *zuhanását*... A keselynek szárnya *csattogását*” (Vörösmarty) | JókK. 157: „mendennek *latafara* es *csudalattjara* fel emele” | AporK. 176: „ees nagy *lyrasfal* azt Mondam” | MünchK. 46: „es *feltecbèn* iuolténc” | JókK. 26: „zeredara *vyradolan*”.

7. A SIMONYI és KÁROLY által gerundiumoknak nevezett alakok a következő csoportokba oszthatók:

A) Főnévi „gerundiumok”: 1. a) az *-ás, -és* képzős deverbális főnevek tárgyesete, valamint névutós alakjai („ha a cselekvést nem elvontan önmagában, hanem mint valakinek vagy valaminek a cselekvését, tehát személyre vonatkoztatott cselekvést fejeznek ki”; l. KÁROLY i. m. 13); b) a *-t* képzős főnevek tárgyesete: „Mintha újra hallanók... szárnya *csattogását*” (Vörösmarty); *nézése* közben; BécsiK. 36: „Ne altalla io lan *bëmētét* èn vramhoz” ’non vereatur... *introire*...’¹ — 2. a) az *-ás, -és* és b) a *-t* képzős deverbális főnevek határozóragos alakjai:² JókK. 148: „lokaknak *latafara*... *futtuala*” ’multis *cernentiùus*... *cucurrit*’ | JordK. 458: „myn-

¹ Példáink túlnyomó részét KÁROLY munkájából vettük át.

² „A ragtalan *-ás, -és* képzős főnevektől sem lehet teljesen megtagadni az igenévi jellegét” (KÁROLY i. m. 15).

denek *lattara el mencee*" | BécsiK. 64: „*èn ièlèn voltomban*" 'me *praesente*' | MünchK. 19: „es vala ot Herodes *megholtiglan*" '... *usque ad obitum* Herodis'. — 3. A *folyton*, *nyugton*-féle alakok (l.: TMNy. 482; KÁROLY i. m. 14).

B) Melléknévi „gerundiumok”: a fent felsorolt ragos *-ó*, *-ő*; *-t*, *-tt* képzős deverbális melléknövek (melléknévi igenevek).

Nézzük most sorban ezeket a gerundiumokat.

8. A) 1. a) Az *-ás*, *-és* képzős alakokat KÁROLY azért sorolja ide, mert igei természetű deverbális névszók (l. i. m. 16). (FOGARASI i. m. 239 „jelen idejű főnévi részesülők”-nek, SZVORÉNYI i. m. 310 „főnévi részesülők”-nek nevezi ezeket az alakokat.) Valóban jelentés tekintetében közel állnak az igenevekhez (KÁROLY i. m. 15), amennyiben ők is „az igetőben kifejezett cselekvést tisztán önmagában” fejezik ki, nem adnak hozzá semmi jelentésárnyalatot (nem úgy, mint más deverbális főnevek), és ugyanazzal az igével alakult (alanyi vagy tárgyi) mellékmondatot helyettesíthetnek. Szintaktikai szempontból azonban teljesen közömbös, hogy például *zajongás-ról* vagy (tőszóval) *lármá-ról* beszélünk-e. Egyformán mondhatjuk: *zajongásuk* vagy *kiabálásuk* vagy *lármájuk* vagy *zajuk* megzavarta *munkánkat* vagy *tevékenységünket* vagy *dolgunkat* vagy pedig *dolgozásunkat*, *munkálkodásunkat*. Közel állnak az igenévhez, de mégsem igenevek, hanem főnevek, és — ami a mi szempontunkból a legfontosabb — természetesen semmiképpen sem határozói szerepű igenevek.

Persze tagadhatatlan, hogy az *-ás*, *-és* képzős, cselekvést jelentő főnevek mellett gyakrabban — bár nem rendszeresen vagy korlátozás nélkül, mint az igenevek mellett — találunk tárgyat és határozót is, miként erre ismételtelen rámutattak.

SIMONYI [MARIÁNOVICS MILÁN] (Nyr. XXXVIII, 68—70) és különösen PAIS (Magyar szóalaktan. I. Szóösszetétel 35 kk.) példáiból a következőket idézhetjük: *egyétértés*, *nagyothallás*, *szert tehetés*, *jótállás* | DebrK. 9: „az *ő niakat el vagafnak* előtte” | TihK. 118: „az *zyz marianak* erfeböt *azzonth meghlatogatafarol*” | Tin.: „királ *fiát meglátása*” | GKat. Titk.: *nagyot alítás* 'nagyozolás' | KisfS.: „a *csatát elkezdésre*” | Jók.: *álmokat látás*. Ezek közül az *egyétértés*-féle összetételek bizonyosan az igei szerkezetből indultak ki: az *egyét-ért* szó szerkezet vette fel az *-és* képzőt (ezt a fejlődést tartja valószínűnek PAIS is). A többi példában is (*jövendő mondás*, *bosszú állás*, *hiti szegés*, *magá-hányás* stb. l. PAIS i. m. 39) vagy ugyanilyen eredetű — bizonyosan tárgyas — összetétellel, vagy pedig szerkezetkeveredéssel, a melléknévi igenévvel való szerkezet hatásával (*álmokat látó* ~ *álmokat látás*; *mindent tudó* ~ *mindent tudás*) lehet *dolgunk*; de l. még alább!

Ami a határozós szerkezeteket illeti, ezeknek legnagyobb része ugyancsak összetétel, amely határozós igei szerkezetből indult ki: *férjhez megy* ~ *férjhezmenés*, *hazamegy* ~ *hazamenés*, *arcul csap* ~ *arculcsapás*; DebrK. 37: *menibe menese* 'mennybemenése' (vö. TMNy. 364). Vannak azonban más eredetűek is, olyanok, amelyekre KERTÉSZ MANÓ (Finnugor jelzős szerkezetek 95) említ több példát; ezek élesen rávilágítanak arra, hogy ez a szerkesztésmód nem eredeti sajátja az *-ás*, *-és* képzős deverbális főneveknek: RMK. III, 22: *Kassába jévése* | TOLDY: RMPass. 161: „az tóban *sokáig állásáért*”. Ezekkel kapcsolatban KERTÉSZ (i. m. 86 kk.) igazolja, hogy az ilyen „határozói jelző”-t régebben a *való* igenévvel kapcsolták a főnévhez; pl. TörtTár Új f. XII, 549: „az gyakorta *háza való menésből* en egy nap semmi jót nem várok” | Com: Jan. 184: „a más gyalázása, *szemre való fel hányása*” 'op-

probrium' | Mik: MulN. 193: *nagyra való vágyása* | NySz.: *nagyra való-vágyás, szemre való hányás* (de már *szemrehányás* is). — Ennek a szerkezetnek gyakoriságát mutatják a belőlük kiszakadt összetételek: *fülbe való, útravaló, örökké való* stb. A *való* elmaradása hozta létre bizonyára a *menibe menese, Kassába jevése* szerkezeteket is.

A fenti magyarázatok mellett nagyon is figyelembe veendő, amit a cselekvésneveknek igenévi természetű viselkedéséről TOMPA JÓZSEF mond (I. OK. IV, 503; MNyTK. 83. sz. 202—3): „Tudvalévő . . ., hogy tárgyi bővítmény nyelvünkben csakis *igéhez*, mégpedig cselekvés-értelmű ige-szóhoz járulhat. . . . [Olyan szerkezetben, mint *sokat ígérő, tanácsot kérve,*] a tárgy szerintem szintén csak az igei alapszó értelmét determinálja, nem pedig a névszói származékét; s ilyenkor a tárgy szempontjából teljesen közömbös, hogy ragos igealak, vagy pedig igéből származó névszókkal fűzzük-e egybe . . . Ugyanez a helyzet a határozó szerkezetek [esetében]”. Hasonlót mond SZABÓ DÉNES (i. m. 320) az igenek és az *-ás, -és* képzős nomen actionisok tárgyi bővítményéről: „egyes szavak tehát nem azért vehetnek magukhoz tárgyi bővítményt, mert szófaji tekintetben *igék*, hanem azért, mert cselekvésfogalmat fejeznek ki”.

Végül idézzük PAIS DEZSŐ világos összefoglaló megállapítását (i. m. 38—9): „Az *-ás ~ -és* vagy *-at ~ -et* képzős származékokban mindenestre nagyobb mértékben tapasztaljuk az *igére jellemző változás-mozzanat* hátterbe szorultát, mint az *-ó ~ -ő* vagy *-t* képzős alakulatoknál, amelyeket éppen ezért joggal szoktunk az »igenév« műszóval a többiektől megkülönböztetni. De amennyiben a változás-mozzanat megőrződik a jelentésükben, természetesen járulhat hozzájuk tárgyi bővítmény, vagyis szerepelhetnek tárgyas összetétel második elemeként.”

Ha a fentebb említett *-ás, -és* képzős alakokat meg akarjuk különböztetni az egyéb deverbalis névszóktól, elfogadhatjuk KÁROLY elnevezését, és igei természetű deverbalis névszóknak mondhatjuk őket, de szintaktikai szempontból külön csoportba sorolásukra, a többi főnévtől való különválasztásukra nincs szükség, ezt — ha egyáltalán — csak az előbb említett *egyetértés, férjhezmenés*-féle szerkezetekben való szereplésük teheti bizonyos mértékben megokolttá.

A) 1. b) A *volta, holta, holtát*-féle alakok közel állnak ugyan az 1. a) alatt tárgyalt főnevekhez, de több tekintetben különböznek is tőlük. Még közelebb állnak az *igéhez* már csak azért is, mert képzőjük tulajdonképpen a befejezett cselekvésű melléknévi *igenévk* képzője (mindig előhang, vagyis a fővéhangzója nélkül). Rendszerint személyraggal szerepelnek, képzőjük ma már nem produktív, és egységes végződésbe olvadt a személyraggal. Gyakori (bár itt sem általános) mellettük a tárgy és határozó: JókK. 82: „ne zегyenletek *alamyznaert mentetteket*” ’nolite verecundari ire pro. . .’ | BécsiK. 36: „Ne altalla . . . *bēmētēt ēn vramhoz*” ’non vereatur . . . *introire. . .*’ | NagyszK. 3: „ha az ifteni iozagnac *esme[re]tire* kevanod *üttodat*” | Fal: TÉ.: „mihelyt *ott létét* megtudták az urak” | NépkGy. I, 232: „te okoztad *akasztófán vesztemet*” (idézi KERTÉSZ i. m. 96) | MünchK. 167: „igovenc monduan es onmagocat angali *latatot lattocāt*”¹ ’venerunt dicentes se etiam *visionem*

¹ SIMONYI (NyF. 47. sz. 36) itt — bizonyára joggal — latinosságot lát.

angelorum *vidisse*'. Ezek az alakok már joggal főnévileg használt személyragos *-t* képzős *igenevek*nek tekinthetők, de persze ezek sem határozói igenevek, hiszen nem is határozóul szerepelnek a mondatban. Gerundium elnevezésükről l. alább.

A) 2. a) Az *-ás, -és*, valamint a *-t* képzős főnevek határozóragos alakjaiban az első csoporttal szemben már határozói szerepű alakokkal van dolgunk. Ezeket a mi kérdésünk szempontjából tüzetesebben kell megvizsgálnunk. — Az *-ás, -és* képzős ragos alakokban (*látására, látogatásáért*) az elemek világosan különválnak egymástól; ezek az alakok sem alkatukban, sem funkciójukban nem különböznek a rendes főnévi határozóktól. Ami különbség mégis van köztük, hogy tudniillik ugyanazzal az *igével* alakuló mondatdal egyértékűek (l. még az *egyértés-féle* alakokra vonatkozó megjegyzéseinket), az az alapszó (*látás, látogatás*) jellegével kapcsolatos, amely — mint ismételten említettük — igei természetű névszó. A gerundiummal csupán annyiban hozhatnók kapcsolatba ezeket az alakokat, hogy a latin gerundium különféle eseteinek megfelelő magyar nyelvi alakok.

A) 2. b) Egészen másképp bírálандók el a *holtig, láttára, voltában*-féle alakok. A *-t* nomen deverbale képző teljesen elavult ugyan, de a *holtomig, holtodig, hallatára, hallatukra*, továbbá a *léptek* (= lépések), *naplemente, léte, volta, jártányi* stb. alakokkal való kapcsolatuk, az *éltében ~ életében* párhuzam (l. különösen: TMNy. 479, NyF. 47. sz. 30—7; KÁROLY: NyK. LIX, 138 kk.), elsősorban a birtokos személyragnak és a határozóagnak a sorrendjete (*holtomig: éppúgy, mint házamig*; ezzel szemben: *írvám*), a ragok változtathatósága ma is érezteti ezeknek a főnévi kategóriához való tartozását. Ezzel szemben egyéb tulajdonságaik — nevezetesen: kizárólagos határozói szerepük —, az, hogy a *láttára, ballagtomban, álltában, untig* stb. világosan *igei* alapra (igetőre) és egy ehhez járuló egybeforrnt végződésre tagolódik (*lát-tára, ballag-tomban* stb.), továbbá, hogy lehet határozói és tárgyi bővítményük: *párducbőrön hevertébe* (Vajda J.) | „a Himen templom felé ballagtodban” (KazLev. I, 269) | VirgK. 4: „en erzeckenfegymet *iora* nem *byrtomba* ... vetkeztem” | uo. 7: „vetkeztem ... mas ember *iozagat gonozol keuantomba*” | Barna: Kalevala VIII, 15—6: „lánynek *vásznát szötte közben, ezüst gyolcsot hímesztében*” (Vikár fordításában: „szűz a gyolcsát szödögelvén, ezüst vásznát remekelvén”, az eredetiben: „neien kangasta kutoissa, hopeista huolittaissa”; l. MHat. I, 67, NyF. 47. sz. 30—7); — és végül az, hogy az *igenév igéjével* alakult határozói mellékmondatdal egyértékűek: mindezek a vonások viszont a határozói igenév kategóriájához viszik közelebb ezeket az alakokat.

Tanulságosak SZVORÉNYI fejtegetései (Magyar nyelvtan, 3. kiad., 1866. 317—8): „A *folyton, nyugton; folytában, nyugtán, nyugtával* stb. alakokat a részesülő múlt idejéből képzett határozóknak szokás rendszeresen mondani; mi azonban csak némileg igaz.” ... Az „*at, et, t* képzős főnévi részesülőt látjuk mi a *nyugt-on, fogyt-on, folyt-on, bizt-on, mént-én, nőtt-ön* vagy *nyugt-án, nyugt-ával, folyt-án, folyt-ában, mént-ében* ... stb. alakok törzseiben, és pedig azért a) mert az *an, en* határozói képzőt homályos *on, én, ön* alakban veszik föl, mi — kevés kivétellel — csak a főnevek sajátja (titk-*on*, mód-*on*): míg a melléknevek s a melléknévi múlt részesülők azt nyílt hangzóval kívánják (bátr-*an*, bölcs-*en*; nyugott-*an*, holt-*an*, mént-*en* ... nőtt-*en* ...); b) mert ugyanazon *nyugt(-on), mént(-én), nőtt(-ön)* törzsek a birtokragokat széltilben fölveszik, melyek által bármily beszédrész is szükségképen főnévvé (birtokká) változik, mint jó: *javaim, szép: szépeim*, módjára: *nyugt-om*,

főzt-*öm*; járt-*od*-ban, kelt-*éd*-ben, holt-*a* után, imádkozt-*á*-ban, ... sok jót tett élt-*é*-ben, veszt-*é*-t érzi stb.; c) mert ugyane kérdéses törzsek gyakran majd igeképző nélkül állnak, majd a melléknévi múlt részesülő *ott*, *étt*, *ött* időraga csonkúl bennök *t*-re; mi ugyanazon ige melléknévi múlt részesülőjében nem történik; ezen igitörzseknek pl. röp-*t*-ében, fut-*t*-ában, szok-*t*-ában ... melléknévi múlt részesülő alakjai röp-*ül-t*, fut-*ott*, szok-*ott*, szök-*ött*; szint így nyug-*t*-on: nyug-*ott*-an, üz-*t*-ön : üz-*ött*-en ...; végre d) ezen alakokban: vak-*tá*-ban, seb-*té*-ben, seb-*t*-én, szél-*té*-ben, rög-*t*-ön ... a *ta*, *te* v. *t*-vel képzett határozók szolgálnak törzsekül.”

Itt tehát egy átmeneti szókatagóriával van dolgunk, olyan alakokkal, amelyek mintegy átmenetet alkotnak a két szófaj: a névszók (mégpedig a főnevek) és a határozói igenevek közt. Mondhatnók persze, hogy ezek az alakok külön csoportot alkotnak a határozók közt, azaz, hogy ezek a főnévi természetű vagy főnévileg használt *-t* képzős igenevekből alakult határozók,¹ de követhetjük nyelvtaníróink nagy részét, és ezeket az alakokat valóban gerundiumoknak nevezhetjük, bár hangsúlyoznunk kell, hogy a gerundium itt nem határozói igenév jelölésére szolgál. Éppen a most említett esetleges félreértés elkerülése céljából alkalmazhatjuk határozói használatukra azt az elnevezést is, melyet TOMPA JÓZSEF használt legutóbb (MNY. LIV, 337)²: „gerundium-jellegű deverbális (*-t* képzős) főnév”. A fent ajánlott — bár hosszú — elnevezéssel elkerülhetnők a latin műszó használatát, ami az iskola és a nagyközönség szempontjából kívánatos volna.

A) 3. A „főnévi gerundiumok” utolsó csoportjába a *folyton*, *nőttön*-féle alakok tartoznának. Ezek azonban éppolyan alakok, mint a *-vást*, *-vést* végződésűek (l. fent 178—9. l.); nem határozói igenevek, de még csak nem is igenevek, hanem csak teljes egészükben megkövesedett alakok: határozószók, mégpedig deverbális határozószóknak, vagyis olyan határozószóknak tekintendők, melyeknek igével való kapcsolatuk, igéből való alakulásuk még felismerhető. Csak határozóul használatosak (ez persze egyformán jellemző a határozószóra és a határozói igenévre), nem lehet tárgyi, sem határozói bővítményük, nem vehetnek fel személyragokat, nem helyettesíthetők olyan mellékmondattal, melynek állítmánya annak az igének egy alakja, melyből a *folyton*, *nőttön* alakult. A *részint*, *naponta*, *évente*, *alul*, *eddig*-féle határozószóktól abban különböznek, hogy első elemük deverbális névszó, és még egy tekintetben közelednek a határozói igenévhez — ezért is nevezhette őket SIMONYI gerundiumoknak —, amennyiben végződésükben képző és rag egységgé forrt össze, bár ez a végződés ma már nem produktív, nem függeszthető bármely igehez.

A deverbális határozószó elnevezés nem téveszthető össze a Verbaladverb elnevezéssel, ahogyan a határozói igenevet németül nevezik; a németben „deverbales Adverb” vagy „deverbales Umstandswort” felelne meg neki.

Érdekes egyébként, hogy ennek a *-ton*, *-tén*, *-tön* végződésnek pontos megfelelője alakult a zürjén nyelv permják nyelvjárásában; ott az egyidejűséget jelölő határozói igenév képzésére szolgál a *-ten*, *-tēn* (< *-ten*), amely ugyanazokból az elemekből áll, mint a magyar *-ton*, *-tén*, *-tön*. A permják

¹ A *jövet*, *menet* alakokban ragtalan határozókat látunk.

² E helyütt is hálás köszönetet mondok TOMPA JÓZSEF kedves kartársamnak értékes szíves tanácsaiért, amelyeknek e cikkemben is nagy hasznát vettem.

munten például (l. Rogov 56), melynek jelentése 'menve', izról izre, mindhárom elemében megfelel a magyar *mëntën* alaknak (l. MHat. I, 176).

9. — B) „Melléknévi gerundiumok” KÁROLY szerint a következő típusokhoz tartozó melléknévi igenévi alapú alakok: *sietően, virradólan, sírólag, állítólag, járóban* (vö.: MHat. I, 204, 428 kk., 421, 67; KLEMM, TörtMondt. 208, 209), *villongólag, felfordulólag* (MNY. XLIII, 292), továbbá *halottan* (= *holtan*), *megettörönten, duzzadottan* (MHat. 205), *kimerően* (lépdel a katona), *sülten-főtten* (egyaránt szereti) (SZVORÉNYI i. m. 316).

Ezekről mindenekelőtt elkülönítendőek a melléknévesült, vagyis a ma már tisztán melléknévi alkalmazásban használt igenevek határozói alakjai: *buzgón, jorrón, ragyogóan, későn, folytatólag, következőleg, hihetőleg*, valamint a *fáradtan, sápadtan, örülten, holtan* (vö. TOMPA: Pais-Eml. 248 kk.; l. még TOMPA: MNY. LIV, 337—9; JÓKAY: MNY. LII, 333 kk.).

A fent említett „melléknévi gerundiumok”-nak a jellege látszik talán legbonyolultabbnak, minthogy meglehetősen heterogén tulajdonságok egyesülnek bennük.

1. Egyfelől névszói, illetőleg melléknévi igenévi jellegűek: a) Ugyanolyan alkatúak, mint a *szépen, jobban*-féle határozóragos melléknévek; *sietően* 'festine', *élni* (MHat. I, 204) éppolyan határozók, mint a hasonló jelentésű *sietősen, elevenen*, és csak ugyanúgy mondhatók határozószóknak, mint a *szépen, jobban*-félék (l. fent). Főnévi használatukban sem különböznek a rendes főnévi határozóktól: *mi járóba vagy, kelőben van, függőben van* (MHat. I, 67) ugyanannyi, mint 'mi dologban (munkában, szándékban), mi járatban vagy', 'kelésben van', 'függésben van', *elmenőben* a. m. 'elmentemkor' stb. Ami jelentésbeli különbség van e „melléknévi gerundiumok” és a rendes melléknévi és főnévi határozók közt, az az alapszavuknak, a melléknévi igenévnek igei természetű névszói jellegéből fakad. — b) Ragjuk nem állandó, azaz nem ugyanabban az egyetlen megkövesedett, változatlan alakban használatosak; egyformán, jelentésbeli különbség nélkül járulhat hozzájuk az *-an, -en, a -lag, -leg* és a *-lan, -len* rag, vagyis a szokásos mód- és állapothatározói ragok (l. KLEMM, TörtMondt. 208—9), tehát lazább egységek, mint az igazi határozói igenevek. — c) Képzőjük világos, ma is élő produktív elem. — d) Személyragot nem vesznek fel. Tárgy nem áll mellettük, de ha lenne is tárgyi bővítményük, ez, sőt esetleg akció- vagy időjelentésük is csak azon alapulna, hogy a *s z ó t ó* igenévi. — e) A legfontosabb, hogy nyelvtudatunk nem a z i g e i alapszóhoz, hanem a m e l l é k n é v i i g e n é v -hez kapcsolja ezeket az alakokat: *sietően, virradólan, sírólag* ugyanúgy *siető-en, virradó-lan, síró-lag* részekre tagolódik nyelvtudatunkban, mint akár *gyors-an, szebb-en, egész-len, egész-leg, közös-leg* (l. KLEMM i. m. 209), vagyis egyfelől nem igei alapszóhoz kapcsoljuk ezeket az alakokat, másfelől világosan elválik a rag a képzőtől, minthogy a képzőt még az alapszóhoz tartozónak érezzük. (Itt tehát nem forrott össze képző és rag egységes végződésé, ezek az alakok tehát nem tekinthetők határozói igeneveknek.)

2. Másfelől azonban mégis közel állnak a határozói igenevekhez: a) A *sietően, sírólag, kimerülten* alakokat a velük azonos jelentésű *sietve, sírva, kimerülve* határozói igenevekkel helyettesíthetnők. (L. például MHat. I, 204: *éln-n = élve*; uo. 329: *holtúl, holtan, halva*; l. még uo. 67, 421.) — b) Lehet határozójuk: JókK. 26: „ez vala beytfew zeredara *vyradólan*” 'ante diem cineris' | Gyarm.: Nym. II, 107: *Hazájába menőleg. Vadászatba indulólag. A réten futkosólag.* (L.: MHat. I, 429; KÁROLY i. m. 14; de l. fent d) alatt.) —

c) Kizárólag határozói szerepű alakok, melyek ugyanazzal a *siet, sír, kimerül* igével alakítható mellékmondatnál egyértékűek. — d) Történeti szempontból tekintve az *-ó, -ő* képzős alakok alakulásának módja azonos a *-va, -ve* végű határozói igenevekével, hiszen *állva* is eredetileg < **álló* + lativusi rag.

Mindezeket figyelembe véve, a „melléknévi gerundiumok” leginkább a 8. szakaszban A) 2. b) alatt tárgyalt csoporthoz (*láltára, voltomban*) állnak legközelebb, és ezért melléknévilleg használt, vagyis melléknévi igenevekből alakult határozóknak, illetőleg — mint szófajt — ilyen határozószóknak nevezhetjük őket.

10. A következő eredményre jutottunk:

A határozói igenevek mellett határozói funkcióban olyan igei alapú alakokat is találunk, amelyek közel állnak a határozói igenevekhez. Nem számítjuk ezek közé a csupán pusztán cselekvést jelentő igei természetű névszóból alakult, világosan elemezhető határozókat (mint: *látásukra*), még kevésbé természetesen ezeknek a névszóknak nem határozói funkcióban szereplő nominativusi vagy accusativusi alakját, ahogyan a gerundium elnevezést is csak olyan alakra alkalmazzuk, amely a mondatban csakis határozói szerepű lehet, és így ezt az elnevezést — ha éppenséggel meg akarjuk tartani — a magyar nyelvtani hagyományoknak és a köztudatban élő értelmezésének megfelelően használjuk.

A joggal vagy látszólag joggal a határozói igenevekkel összekapcsolt alakok között a következő kategóriákat különböztettük meg: 1. Igenevekből alakult határozókat (határozószókat), mégpedig: a) főnévilleg használt, vagy főnévi természetű igenevekből vagy (gerundium-szerepű) deverbális *-t* képzős főnévből alakult határozókat (határozószókat); ezeket nevezhetnők gerundiumoknak (pl. *láltára*); b) melléknévilleg használt vagy melléknévi igenevekből alakult határozókat (határozószókat) (pl. *virradótan*). — 2. Deverbális határozószókat (pl. *folyton, folyvást*).

II. Fent egy magyar—zürjén véletlen alaktani egyezésre utaltunk (magyar *mēntēn*, permják *muntēn*). Most — ugyancsak a határozói igenevek köréből — egy hasonlóan véletlenül egyező fejlődést feltüntető tanulságos jelenségre akarunk rámutatni.

A magyar *-atta, -ette* végződésű határozói igenév, melyre tudvalevőleg a Bécsi és a Münchener Kódexen kívül csak igen kevés adatunk van, hasonló szerepet tölt be, mint a *-va, -ve* képzős igenév, azzal a megszorítással, hogy csak egyidejű cselekvést fejez ki, és csak cselekvő értelmű lehet (l.: MHat. II, 324 kk.; KÁROLY i. m. 214 kk.). Fontos jelentéstani funkciója volt, különösen a *lát, hall, lel* igékkel kapcsolatban, amikor ez az igenév (a *-va, -ve* igenévvvel szemben) alkalmas volt a kétértelműség kiküszöbölésére. Olyan mondatok, mint VirgK. 118: „lattunk tegedet *ehezuen* es *zomehozuan*” | JókK. 43: „lata zent ferenczet terden *alua*” (l. MHat. II, 310—11) tulajdonképpen kétféle értelműek lehettek aszerint, hogy az igenévet a mondat alanyára vagy pedig a tárgyára vonatkoztatjuk (mi éhezünk akkor, vagy téged láttunk mint éhezőt, te éheztl stb.). Olyan esetek ezek, mint az az ismert szójáték: „Én a papot sokszor láttam részegen” (ti. magam voltam akkor részeg) (MHat. I, 204). Ezt a kétértelműséget el tudta kerülni az *-atta, -ette* képzős igenév (elsősorban személyragos alakja segítségével) a mondat tárgyára vonatkozásával: MünchK. 117: „Es megláttatoc emberneec fiat *elèttè*” 'et videbitis Filium hominis *sedentem*' (JordK. 508: „es lattyatok

embernek hű ffyat *ylwen*”) | BécsiK. 39: „megorizot engemet innèt *élmé-
nèttém*” ’custodivit me ... hinc *euntem*’ (I. KÁROLY I. M. 215.)¹

Mármost feltűnő, hogy ez az igenév szinte teljesen kiveszett, és hogy nyelvünk egy ilyen fontos kifejező eszközt nem őrzött meg. És érdekes, hogy egészen hasonló esettel találkozunk a zürjénben.

A zürjénben tudniillik — úgy látszik — különbség volt (vagy legalábbis különbséget tettek) régebben az egyidejűség kifejezésére szolgáló *-ig* és *-igen* végű határozói igenevek közt. A XIX. század első feléből való zürjén bibliafordítások még különbséget tettek a mondat tárgyára vonatkozó *-ig* és az alanyra vonatkoztatott *-igen* között: *adzís najaős užig* ’találá őket aluva’, de: *pyrigön she kerkaõ okalõ syjes* ’bémenvén a házba, köszöntsétek [a ház népét]’ (I.: WIEDEMANN, Gramm.² 167; GABELENTZ, Gramm. 70). Ma azonban a zürjénben a mondat tárgyára vonatkozó határozói igenevet is egyformán lehet *-ig* és *-igen* képzős alakban használni (I. pl. BUBRICH zürjén nyelvтанát, 141. l.).

A magyar egy egyidejűséget kifejező és fontos értelmi megkülönböztetés lehetőségét biztosító határozói igenévvel lett szegényebb, a zürjén hasonló esetben megtartotta ugyan mind a két szerkezetet, de megszüntette (ha talán nem is az egész nyelvterületen) a két szerkezet közt fennállott értelmi különbséget. Mindkét nyelv fontos kifejező eszköztől fosztotta meg önmagát. Csak sajnálhatjuk, hogy — az Arany János Toldijából ismert (a székelységnél is használatos) *imette* ’ébrenlétében’ szót és egy-két másik alakot nem számítva (I. KLEMM, TörtMondt. 391) — egyik írónk vagy nyelv-művelőnk sem próbálta vagy legalábbis nem tudta ezt az igenevet, régi nyelvünk ezen becses kifejező eszközét feltámasztani.

FOKOS DÁVID

Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról

I. Nyelvünk egyik sajátos, noha más nyelvekben is előforduló vonása, hogy a főnév birtokos személyragokat vehet fel. Ám a *házam, kezem, házaim, kezeim* stb. típusú fonémasorok morfológikus tagolódását illetően nagy tarkaságot találunk. Koronként és szerzőnként eltérő módon nyilatkoztak arról, hogy az idézett fonémasorokból melyik rész tartozik a tőhöz, melyik a raghoz, és — több birtok esetében — mekkora szegmentum jelöli a birtok többségét. Bonyolította a helyzetet az úgynevezett kötőhangzó morfológiai státusának tisztázatlansága is. Mint majd látni fogjuk, ez utóbbi kategóriát egyes nyelv-taníróink önálló elemnek tekintették, mások a tőhöz, ismét mások a raghoz csapták. Dolgozatomnak az a célja, hogy revízió alá vegye az eddig képviselt főbb nézet-típusokat, s kísérletet tegyen egy olyan felfogás kialakítására, amely az eddigiéknél talán következetesebb szempontokra épül.

Munkarendünk a következő lesz: Röviden összefoglaljuk a morfológia eddig elért, helytállóknak látszó eredményeit. Megvizsgáljuk a kötőhangzó

¹ SIMONYI (MHat. II, 327) megjegyzi, hogy csak egy példát tud idézni „olyant, amelyben azon egy alanya van a főigének s az [-atta] igenévnek: Ó tanejtványai járattok kezdének gabonafőt szaggatniok: discipuli ejus coeperunt progredi et vellere spicas (MünchC. 74b)”.

morfematikai státusát. Áttekintjük a birtokos ragozásra vonatkozó ismertebb nyelvtanirói nézeteket. Megtesszük saját javaslatainkat.

2. A *kocsis* kifejezés minden magyar beszélő számára öt jól elkülönülő egységből épül fel: *k*, *o*, *cs*, *i* és *s* elemek összegéből. Ezeknek az elemeknek mindegyikét viszontláthatjuk egész sor más kifejezésben. Így a *k-t kutya*, *kerék*, *katona* stb., az *o-t ország*, *orom*, *óvoda* stb. szavainkban és így tovább. Ezek az alkotórészek éppen azért élnek önálló egységként a nyelvtudatban, mert általánosan használatosak szótestek építésére. A nyelv e legelemibb építőköveinek, e legalacsonyabb rangú elemeknek közismert neve a *f o n é m a*.

Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a *kocsis* kifejezés, előbb vázolt nyilvánvaló tagoltsága ellenére viszonylagos egység, amelyet a kohézióknak olyan ereje tart össze, mint például *juhász*, *kertész* stb. szavainkat. A nyelvi rendszernek e nagyobb autonómiájú s éppen ezért a nyelvtudat magasabb síkján élő elemisorát közismerten *s z ó n a k* nevezzük.

Nyelvi tudatunk azonban azt sugallja, hogy a *kocsis* kifejezés, azon túl, hogy öt alárendelt elem (*k + o + cs + i + s*), öt fonéma egysége, vagyis szó, még felosztható bizonyos szempontból. Hány részre osztható, és hol húzódik az osztó határvonal? E kérdésre a válasz egyértelműen csak az lehet, hogy a *kocsis* kifejezés *kocsi + s* összege. Támogatja e feltevést a *kocsi* rész önállósága, valamint a *hajós*, *kapus* stb. típusú szavak megléte a nyelvben, amelyek az *s* önállóságát mutatják. Ilyenformán tehát a fonéma és a szó között még egy elem húzódik meg. Ennek a fonémánál magasabb, a szónál viszont alacsonyabb rangú elemnek *m o r f é m a* a neve.

Mi igazolja azt, hogy a morféma a fonémánál magasabb, a szónál viszont alacsonyabb rangú? A következő gondolatmenet:

Mint láttuk, az idézett *kocsis* kifejezés a fonémák oldaláról nézve öt elemből áll, a szó oldaláról tekintve pedig egy egység. Ugyanakkor két részre osztható: *kocsi + s*. Mármost nyilvánvaló, hogy e két résznek a tartalmazó egységnél, a fölöttes kategóriánál, a szónál alacsonyabbnak kell lennie. Viszont ez a két részt eredményező osztás nem esik egybe a fonematikus analízis eredményével, hisz ott öt egységet kaptunk. Ebből az következik, hogy a fonémákkal szemben ez a két rész, tehát a két morféma a tartalmazó s ennek megfelelően a magasabb kategória.

Mármost nyilvánvaló, hogy ha a morféma önálló nyelvi elem, akkor minden nyelvi képződmény vizsgálható és vizsgálandó az alkotó morfémák szempontjából. Sőt — elfogadva a nyelv rendszerjellegének axiómáját — el kell fogadnunk, hogy amiként a beszéd közben létrehozott hangsorok minden porciója valamelyik fonémához tartozik (más szóval: nincsenek fonémán kívüli beszédhangok), úgy az első analízis eredményeként kapott fonémák mindegyike is valamely morféma alkotórésze. Más szóval: *n i n c s e n e k m o r f é m á n k í v ü l i f o n é m á k*.

A morféma elem-rangjának felismerésében nagy érdemei vannak az amerikai L. BLOOMFIELDnek (Language) és tanítványainak, akik közül kiemelkedik Z. S. HARRIS (Methods in structural linguistics; lásd róla: ANTAL LÁSZLÓ, A morfémáról: MNy. LV, 16—23). Sajnos, HARRIS munkásságának értékét nagymértékben csökkenti az a körülmény, hogy a neves szerző minden nyelvi konstrukciót morfémák összegeként magyaráz, s ily módon a morfémánál magasabb rangú nyelvi elemek — a szó, a szintagma és a mondat — elem-volta elméletében elsikkad.

Morfematikának nevezem az olyan nyelvi vizsgálatot, amely a különféle nyelvi képződményeket az alkotó morfémák szempontjából vizsgálja: „...the morphemics of the language, deals with the recurring patterned partials in utterances” (G. L. TRAGER and H. L. SMITH, An outline of english structure. 1951. 53). A morfematikának két fő feladata van: a) a fonemasorok morféma szerinti tagolódásának megállapítása, azaz a morféma-szegmentumok kiválasztása; b) az egy és ugyanazon morféma fonológiailag eltérő állományú alternánsainak egybegyűjtése.

Egy és ugyanazon morféma alternánsainak tekintjük azokat a morféma-szegmentumokat, amelyek egyrészt azonos jelentésűek, másrészt egymást kizáró helyzetben szerepelnek. Így például a magyar *-nak* és *-nek* szegmentumok ugyanazon morféma alternánsai, mert az említett két feltételt kielégítik, és ezért egy közös *NAK* szimbólum alá vonhatóak. (A morféma-alternációra lásd: Z. S. HARRIS i. m. 197—218; E. A. NIDA, Morphology: The descriptive analysis of words. 1946. 88—102; stb.)

Most már tehát világosabban láthatjuk, hogy milyen szempontból kívánjuk vizsgálat alá venni a magyar főnév birtokos ragozását. Először is azt kell eldöntenünk, hogy a *házam, kezem, házaim, kezeim* stb. típusú képződményekben hol húzódnak a morféma-határok, azután pedig el kell döntenünk, hogy az osztás eredményeként létrejövő szegmentumok közül melyek képezik ugyanazon morféma alternánsát. Előbb azonban érintenünk kell a kötőhang kérdését.

3. A kötőhang morfológiai helyének meghatározása kulcskérdése a magyar alaktannak. Hisz nyilvánvaló, hogy attól függ a tövekről és a ragokról szóló grammatikai tanítás, hogy hová tartozónak tekintjük a kötőhangzót. „A priori” három eset lehetséges: a) a kötőhangzó a tőhöz tartozik; b) a kötőhangzó önálló morféma; c) a kötőhangzó a raghoz tartozik. Egy példán illusztrálva: a) *háza-m*, b) *ház-a-m*, c) *ház-am*. Tehát itt a morfematikai osztás problémájával állunk szemben.

A) A kötőhangzó nem lehet a tő része, mert kötőhang nemcsak tő és rag, hanem például jel és rag között is előfordul. Ha nyelvünkben csak ilyen alakok fordulnának elő: *házat, kezét* stb., akkor a probléma vitatható lenne. De ilyen alakok is szerepelnek: *házakat, kezeket* stb. Ez utóbbi esetben — feltevé, hogy a kötőhangzó a tő hangzója — így kellene a morfematikus tagolást végeznünk: *háza-ka-t, keze-ke-t*. Ez az osztási mód azonban csak akkor lenne jogosult, ha a többes számú nominatívust így képeznénk: *házaka, kezeke*. Azonban a *-k* többes jel után az *a*, illetőleg *e* szegmentum csak akkor jelenik meg, ha utána még *t* is következik. Ennek megfelelően a kötőhang nem a többes jelének, hanem a tárgyeset ragjának a része. Viszont ha a többes számban nem a tőhöz tartozik, akkor az egyes számban sem tartozhat hozzá. Alátámasztja ezt az a körülmény is, hogy tő és kötőhangzó sohasem jelenik meg együtt anélkül, hogy a kötőhangzó után ne szerepelne még valami.

B) Lehet-e a kötőhangzó önálló morféma? Nem, mert nincs jelentése. Márpedig a morféma „per definitionem” jelentéssel bír, az első olyan elem, amelynek — a fonémával ellentétben — már a jelentéshez is köze van.

C) Mivel a kötőhangzó sem a tőhöz nem tartozhat, sem önálló morfémát nem képezhet, csak a mögöttes ragmorféma része lehet. Ennek megfelelően nyelvünkben nem változó (alternálódó) tövekről és egyalakú ragokról, nem is töről, kötőhangzóról és ragról, hanem egyalakú töről és alternálódó ragokról beszélhetünk.

Itt szeretnék röviden emlékeztetni arra, hogy a kötőhangzó hovatarthatóságáról már a múlt század nyolcvanas éveinek elején érdekes vita zajlott le a Magyar Nyelvőr hasábjain FÜHRER IGNÁCZ és SIMONYI ZSIGMOND között. SIMONYI ugyanis 1880 előtt a kötőhangzót tőhangzónak tekintette. Ezzel a felfogással FÜHRER szembeállt (Segéd- vagy tőhangzó: Nyr. X, 310—2). Érvei között szerepel az a helyes megfontolás is, miszerint — a tőhangzó elmélete esetében — a *csendesebben* szót így kellene tagolnunk: *csendese-bbe-n*. SIMONYI FÜHRER megjegyzéseire egy hasonló című írásában válaszol (Nyr. X, 366—76). Igyekszik cáfolni FÜHRER nézeteit, de a végén elveti a tőhangzó elméletét, és a kötőhangzó-teória mellett köt ki.

4. Most pedig vegyük szemügyre, miként vélekedtek különböző nyelv-taníróink a birtokos személyragos paradigma morfológiai tagolódásáról.

Mint említettük, SIMONYI — munkássága első szakaszában — a tőhangzó elméletét vallotta. Ebből eredően például az 1880-ban megjelent „Magyar nyelvtan”-a a következő módon írja le a birtokos főnévragozást:

<i>háza-m</i>	<i>keze-m</i>	<i>ház-ai-m</i>	<i>kez-ei-m</i>
<i>háza-d</i>	<i>keze-d</i>	<i>ház-ai-d</i>	<i>kez-ei-d</i>
<i>ház-a</i>	<i>kez-e</i>	<i>ház-ai</i>	<i>kez-ei</i>
<i>házu-nk</i>	<i>kezü-nk</i>	<i>ház-ai-nk</i>	<i>kez-ei-nk</i>
<i>háza-tok</i>	<i>keze-tek</i>	<i>ház-ai-tok</i>	<i>kez-ei-tek</i>
<i>házu-k</i>	<i>kezü-k</i>	<i>ház-ai-k</i>	<i>kez-ei-k</i>

SIMONYI — miután a tőhangzó elméletét elveti — a „Tüzetes magyar nyelvtan”-ban a következő képet rajzolja fel:

<i>ház-a-m</i>	<i>kez-e-m</i>
<i>ház-a-d</i>	<i>kez-e-d</i>
<i>ház-a</i>	<i>kez-e</i>
<i>ház-unk</i>	<i>kez-ünk</i>
<i>ház-a-tok</i>	<i>kez-e-tek</i>
<i>ház-uk</i>	<i>kez-ük</i>

A többes szám tagolódását SIMONYI később is az előbb idézett módon képzeli el, tehát: *ház-ai-m* stb., *kez-ei-m* stb.

LOTZ JÁNOS „Das ungarische Sprachsystem” (Stockholm, 1939.) című munkájában kétféle osztási módot is említ, anélkül, hogy e kettősségnek okát adná. Könyve 58. és következő lapjain az alábbi megoldást találjuk:

<i>ház-am</i>	<i>kez-em</i>	<i>ház-aim</i>	<i>kez-eim</i>
<i>ház-ad</i>	<i>kez-ed</i>	<i>ház-aid</i>	<i>kez-eid</i>
<i>ház-a</i>	<i>kez-e</i>	<i>ház-ai</i>	<i>kez-ei</i>
<i>ház-unk</i>	<i>kez-ünk</i>	<i>ház-aink</i>	<i>kez-eink</i>
<i>ház-atok</i>	<i>kez-etek</i>	<i>ház-aitok</i>	<i>kez-eitek</i>
<i>ház-uk</i>	<i>kez-ük</i>	<i>ház-aik</i>	<i>kez-eik</i>

A munka 68. és következő lapjain egy újabb osztási módot találunk. Az egyes szám megegyezik az előzővel, a többest azonban úgy tagolja itt, mint SIMONYI:

ház-am stb. *kez-em* stb. *ház-ai-m* stb. *kez-ei-m* stb.

Meg kell jegyeznünk, hogy LOTZ második megoldása esik egybe a ma általánosan vallott felfogással.

R. A. HALL „Hungarian grammar”-jában (Language monograph. No. 21.) meglepő módon azt tapasztaljuk, hogy a szerző visszatért a külön álló kötőhang elméletéhez, s azt az egyes harmadik személyben, sőt a többes számban is különválasztja:

<i>ház-a-m</i>	<i>kez-e-m</i>	<i>ház-a-i-m</i>	<i>kez-e-i-m</i>
<i>ház-a-d</i>	<i>kez-e-d</i>	<i>ház-a-i-d</i>	<i>kez-e-i-d</i>
<i>ház-a-ø</i>	<i>kez-e-ø</i>	<i>ház-a-i-ø</i>	<i>kez-e-i-ø</i>
<i>ház-u-nk</i>	<i>kez-ü-nk</i>	<i>ház-a-i-nk</i>	<i>kez-e-i-nk</i>
<i>ház-a-tok</i>	<i>kez-e-tek</i>	<i>ház-a-i-tok</i>	<i>kez-e-i-tek</i>
<i>ház-u-k</i>	<i>kez-ü-k</i>	<i>ház-a-i-k</i>	<i>kez-e-i-k</i>

5. Ezek után tekintsük át az eddig ismertetett főbb osztásmódokat. Mindenekelőtt az egyes számot vegyük figyelembe.

Ami SIMONYI első megoldását, tehát a *háza-m* típusú tagolást illeti, arról már tudjuk, hogy nem lehet jó. A 4. pontban megokoltuk, hogy miért.

Ami SIMONYI második megoldását és HALLét illeti, tehát a *ház-a-m* típusú szegmentálást, annak hibás voltát ugyancsak a 4. pontban fejtettük ki.

Ilyenformán az egyes számban vitathatatlanul a Lotz által képviselt *ház-am*-féle tagolás a jó, — ami egyébként ma általánosan elterjedt.

Bonyolultabb probléma előtt állunk a többes számban. Itt három javaslatot kaptunk. Egyrészt SIMONYI és LOTZ második megoldását, mely szerint a *ház-ai-m* tagolás a helyes. Másrészt LOTZ első megoldását, amely a *ház-aim* féle szegmentálódás mellett tör lándzsát. Végül HALL javaslatát, amely *ház-a-i-m* formában képzei el a morfématikai szerkezetet. Tehát: 1. *ház-ai-m*; 2. *ház-aim*; 3. *ház-a-i-m*. Ha az 1. megoldást fogadnánk el, ez azt jelentené, hogy a birtokos személyrag melletti *-i* többes jelnek van *-ai*, *-ei* és *-jai*, *-jei* alternánsa. Mivel pedig az *-i* maga is alternánsa a *-k*-nak, az alternáció rendszere számjelünk esetében a következőképpen épülne fel: *K: -k: -i, -ai, -ei, -jai, -jei*.

Azonban az *-ai*, *-ei* és *-jai*, *-jei* szegmentumokat nem tekinthetjük oszthatatlanoknak. Mert a *háza* — *házai*, *keze* — *kezei*, *karja* — *karjai* és *földje* — *földjei* létező nyelvi oppozíciók annak összetett voltát egyértelműen bizonyítják. A *házaim* fonémasorban tehát a következő morfémahatárokat találjuk: a) Egy morfémahatárt a *ház* és *aim* részek között. Ezt bizonyítja a *ház* — *házaim* oppozíció. — b) Egy morfémahatárt az *ai* és *m* részek között. Ezt bizonyítja a *házai* — *házaim*, illetőleg *házaim* — *házaid* oppozíció. — c) Egy morfémahatárt az *a* és *im* részek között, ezt bizonyítja a *háza* — *házaim* szembenállás. Tehát a *házaim* fonémasorban *ház + a + i + m* szegmentumokat találunk. Ebből következően nem tekinthetjük helyesnek sem az 1. (*ház-ai-m*), sem a 2. (*ház-aim*) típusú osztást.

Eddig tehát arra az eredményre jutottunk, hogy a 3. típusú, HALL-féle *ház-a-i-m* formájú tagolás a helyes. Ám itt újabb nehézségek tornyosulnak. Ugyanis HALL négy morféma bontja a fonémasort, de ebből csak háromnak van jelentése. Az *a* szegmentumnak nincsen saját részjelentése. Tehát nem lehet önálló morféma. Viszont az imént végzett analízis azt mutatta, hogy előtte is, mögötte is új morféma kezdődik. Ebben az esetben

csak egy megoldás marad. Nevezetesen az, hogy a *házaim* fonémasort *házam* + *i* szegmentumok összegének fogjuk fel, és elfogadjuk, hogy az *am* morféma a többesjel infixálódása következtében elvesztette folytonosságát. De azért egy morféma maradt, nevezetesen egy nem folytonos *-a-m* morféma. — Nem folytonos morféma számos nyelvben előfordul, különösen gyakori az arabban (lásd HARRIS i. m. 165 kk.) Meg kell jegyeznem, hogy „A morfémáról” című idézett dolgozatomban még úgy vélekedtem, hogy a magyarban nincsenek nem folytonos morfémák. Ugyanis a birtokos személyragozás problémájával később kezdtem foglalkozni.

El kell tehát fogadnunk, hogy amikor a birtokos személyragos főnév birtoktöbbség-jelző *-i* jellel bővül, akkor nyelvünkben is ilyen nem folytonos morfémák keletkeznek. Ennek a szokatlan kategóriának a felvételére két, figyelmen kívül nem hagyható megfontolás kényszerít bennünket. Mindkettőre hivatkoztunk már. Az egyik érv az *-ai*, *-ei* és *-jai*, *-jei* szegmentumok összetett volta, a másik a kötőhangzó önállóságának lehetetlensége. Ha a kötőhangzó önálló morféma is lehetne, akkor a HALL-féle felosztás kifogástalannak bizonyulna. Így azonban a következőképpen alakul a birtokos névragozásunk:

	<i>ház-am</i>		<i>kez-em</i>
	<i>ház-ad</i>		<i>kez-ed</i>
	<i>ház-a</i>		<i>kez-e</i>
	<i>ház-unk</i>		<i>kez-ünk</i>
	<i>ház-atok</i>		<i>kez-etek</i>
	<i>ház-uk</i>		<i>kez-ük</i>
<i>ház-a-i-m</i>	<i>kez-e-i-m</i>	<i>kar-ja-i-m</i>	<i>föld-je-i-m</i>
<i>ház-a-i-d</i>	<i>kez-e-i-d</i>	<i>kar-ja-i-d</i>	<i>föld-je-i-d</i>
<i>ház-a-i</i>	<i>kez-e-i</i>	<i>kar-ja-i</i>	<i>föld-je-i</i>
<i>ház-a-i-nk</i>	<i>kez-e-i-nk</i>	<i>kar-ja-i-nk</i>	<i>föld-je-i-nk</i>
<i>ház-a-i-tok</i>	<i>kez-e-i-tek</i>	<i>kar-ja-i-tok</i>	<i>föld-je-i-tek</i>
<i>ház-a-i-k</i>	<i>kez-e-i-k</i>	<i>kar-ja-i-k</i>	<i>föld-je-i-k</i>

HALL megoldásával szemben az általunk javasoltak van még egy előnye. Ugyanis HALL szerint a magánhangzóra végződő főnév a birtoktöbbség esetében három morfémából áll (*káv*e*-i-m* stb.), viszont a mássalhangzóra végződő négyből (*kar-ja-i-m* stb.). — Míg ha nem folytonos morfémákat veszünk fel, akkor mind a magánhangzóra, mind a mássalhangzóra végződő főnevek esetében azonos számú morfémát nyerünk.

Ami pedig birtokos személyragjainkat illeti, ott a következő alternánsokkal kell számolnunk: Egyes szám, első személy: *M*: *-m* (alapváltozat); *-am* (pl. *házam*); *-em* (pl. *kezem*); *-om* (pl. *korom*); *-öm* (pl. *tükröm*); *-a-m* (pl. *házaim*); *-e-m* (pl. *kezeim*); *-ja-m* (pl. *karjaim*); *-je-m* (pl. *földjeim*). — Ugyanígy az egyes szám második személyben, ahol az alapváltozat *-d*. — A harmadik személyben *A*: *-a*, *-e*, *-ja*, *-je*. — A többes szám első személyben *-nk* (alapváltozat); *-unk* (pl. *házunk*); *-ünk* (pl. *kezünk*); *-a-nk* (pl. *házaink*); *-e-nk* (pl. *kezeink*); *-ja-nk* (pl. *karjaink*); *-je-nk* (pl. *földjeink*). — A többes szám második személyben *TOK*: *-tok*, *-tek*, *-tök* (alapváltozatok); *-atok* (pl. *házatok*); *-etek* (pl. *kezetek*); *-ötök* (pl. *tökötök*); *-a-tok* (pl. *házaitok*); *-e-tek*

(pl. *kezeitek*); *-ja-tok* (pl. *karjaitok*); *-je-tek* (pl. *földjeitek*). — A többes szám harmadik személyében: *UK*: *-uk* (pl. *házuk*); *-ük* (pl. *kezüik*); *-juk* (pl. *karjuk*); *-jük* (pl. *földjük*); *-a-k* (pl. *házaik*); *-e-k* (pl. *kezeik*); *-ja-k* (pl. *karjaik*); *-je-k* (pl. *földjeik*).

ANTAL LÁSZLÓ

A módosító szók mondattani arculatának kérdéséhez

I.

1. A *módosító szó* mint nyelvtani terminus technicus meglehetősen újkeletű a szakirodalomban. Tulajdonképpen azzal a felfogással egyidőben jelentkezett, amely az ide sorolt szavakat önálló szófaji kategóriának tekinti (l.: BENKŐ—KÁLMÁN, Magyar Nyelvtan. 1952. 126; KÁLMÁN—IMRE, A magyar nyelv tankönyve 154; SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet I, 160). E felfogás azonban, amely nem annyira a magyar nyelvtani hagyományokból s nem is újabb hazai kutatásokból, mint inkább a modern orosz nyelvtanokban leírt szófaji rendszerből táplálkozott (vö.: ВИНОГРАДОВ, Русский язык 663; Современный русский язык. Морфология. изд. МГУ, 1952. 405; Грамматика русского языка I. изд. АН СССР. 1953. 639), nem vált nálunk egyeduralmódóvá. A mi nyelvtani irodalmunkban a ma *módosító szók*-nak nevezett szócsoporthoz vonatkozólag régebben kétféle nézet élt: 1. A módosító szók fenntartás nélküli azonosítása a határozószókkal, illetőleg a határozókkal. Ezt az elvet ugyan nem fejtették ki, csupán az ide vonatkozó példaanyag alapján következtethetünk rá (vö.: SZINNYEI, Rendszeres Magyar Nyelvtan¹⁷; NAGY J. BÉLA, Magyar nyelvtan a gimnáziumok III. és IV. osztályának. 1939. — 2. A módosító szók bizonyos fokú elkülönítése a többi határozószóktól és határozótól, mivel ezek nem a cselekvés körülményeit, hanem „...az állítás módját, a bizonyosságnak kisebb-nagyobb fokát jelölik meg” (l. SIMONYI, Magyar nyelvtan. 1879. 168, MHat. II, 368).

Jelenleg a SZINNYEI—NAGY J. BÉLA-féle felfogással szemben inkább SIMONYI-nak akadtak követői. Eléggé elterjedtnek mondható az a vélemény, amely szerint a módosító szók olyan határozószók, amelyek „...egész mondanivalónknak vagy mondanivalónk egy részének más-más értelmi árnyalatot adnak, illetőleg a beszélőnek a mondottakhoz való szubjektív viszonyát fejezik ki” (l. TEMESI—RÓNAI—VARGHA, Anyanyelvünk 177; vö. még DEME: Nyelvművelő 258—60; utalhatunk még TEMESI szófajtan-tervezetére, amely a magyar leíró nyelvtan számára készült).¹ A módosító szók csoportján

¹ Érdekes itt felfigyelni a műszó tartalmának bizonyos mértékű megváltozására. A *módosító szó* elnevezés, amely eredetileg az önálló szófajhoz fűződött, ma egyúttal a már SIMONYITól leválasztott határozószói alcsoport neve is, nemcsak a tudományos és a gyakorlati igényű nyelvtanirodalomban, hanem a nyelvtörténeti tárgyú művektől kezdve a nyelvművelő könyvekig szinte mindenütt (vö.: BERRÁR JOLÁN, Tört.Mondt. 13, 69—70; IMRE SAMU, A Szabács viadala 248, Nyelvművelő 258; stb.). E műszó széleskörű népszerűségére többek között az adhat magyarázatot, hogy a SZINNYEI és NAGY J. BÉLA képviselte felfogás napjainkban meglehetősen háttérbe szorult; a tudományos felfogásbeli különbségek ma nem akörül forognak, hogy vannak-e módosító szók, vagy nincsenek, hanem inkább arra korlátozódnak, hogy a módosító szók milyen mértékben távolodtak már el a határozószóktól.

belül általában meg szoktak különböztetni: 1. bizonyító szókat: *igen, bizony, hoggyne, persze* stb.; 2. tagadó és tiltó szókat: *nem, ne, dehogy, úgyse* stb.; 3. kérdő szókat: *vajon? -e? hát?* stb.; 4. kétkedést, bizonytalanságot kifejező szókat: *talán, valószínűleg, aligha* stb. Úgy hiszem, a SIMONYI-féle felfogásnak egy csiszoltabb, kiérleltebb formájával van itt dolgunk, amelynek kialakulásában része volt természetesen a VINOGRADOVTÓL származó szófaji és mondattani szemléletnek is. A módosító szók kérdését azonban még mindig nem érezhetjük eléggé megoldottnak. Tulajdonképpen sem a fenti, sem a SZABÓ DÉNES képviselte álláspont nem nyugszik elég szilárd talajon, hiszen hiányoznak a megfelelő részletkutatások, amelyek akár az egyik, akár a másik igazát támogatnák. Nem is lehet a módosító szók szófaji értékét (ez ugyanis az alapvető probléma) meghatározni addig, amíg jelentéstani, alaktani és mondattani sajátosságait tüzetesebben meg nem vizsgáltuk. Ha TEMESI—RÓNAI—VARGHA meghatározását (l. fent) eléggé szilárd pontnak tekintjük is, még mindig nyitva maradnak ilyesféle kérdések: 1. Miben különböznek a módosító szók a határozóktól és a határozószóktól, s miben egyeznek velük? 2. Tekintettel arra, hogy vannak szerzők, akik a módosító szókat nem a határozószókkal, hanem részint az indulatszókkal, részint a viszonyzókkal hozták összefüggésbe (vö. KÁLMÁN—IMRE, A magyar nyelv tankönyve 154; BERRÁR JOLÁN, Tört.Mondt.), milyen viszony áll fenn a módosító szók és e szófaji kategóriák között? 3. A bizonyosság—bizonytalanság jelentéskörébe tartozó szavakon kívül nem tarthatnak-e ide egyéb szubjektív érzelmi vagy értelmi viszonyulást kifejező szók is, például ilyenek: *általában, rendszerint, melleleg, sajnos, remélhetőleg* stb. 4. Hogyan értékelhetők az olyan módosító funkciójú testesebb szerkezetek, illetőleg főmondatok, mint *minden valószínűség szerint, a dolog természeténél fogva, bizonyos, igaz, azt hiszem, valószínű* stb.

Bár e kérdések szorosan összefüggenek egymással, s lehetetlen, hogy bármelyikükre adott válasz ne befolyásolja a többi megoldását is, dolgozatomban — a probléma szétágazó volta miatt — megpróbálok egy kérdéskörön belül maradni, s csupán a módosító szók mondattani vonatkozásaival törődni. Olykor azonban a mondattani funkció vagy a szerkezet kérdései bizonyos jelentéstani, illetőleg alaktani kérdésekkel is érintkeznek. Ilyenkor nem kerülhetem el, hogy róluk is említést ne tegyek.

Némileg — sajnos — szűkítenem kell vizsgálódásaim tárgyát is. Ha ugyanis „a módosító szók”-at akarnám vizsgálni, előbb el kellene döntenem, vajon meddig is terjed a módosító szók köre, más szóval: fel kellene mérnem egész módosítószó-állományunkat. Ez a rendkívül szerteágazó és sok körülményt igénylő probléma hazai szakirodalmunkban még tisztázatlan; megoldására most magam sem vállalkozhatom. Legcélszerűbb áthidaló megoldásnak azt látom, ha kutatásaimat a kérdéses szócsoport legtípusosabbnak látszó egyedeire korlátozom, azokra, amelyekre leginkább ráillik a TEMESI—RÓNAI—VARGHA könyvéből idézett meghatározás (l. fentebb¹). Megítélésem szerint ezek a következők: 1. A bizonyító, nyomatékosító szók közül: *bizony, persze, nyilvánvalóan, csakugyan, kétségtelenül, természetesen, valóban, feltétlen(ül), okvetlen(ül)* stb. 2. A kétkedést, bizonytalanságot

¹ Nem vagyok bizonyos afelől, hogy a további kutatások nem fognak bennünket e meghatározás szűkítésére vagy bővítésére kényszeríteni, a jelen pillanatban azonban nem látok szilárdabb pontot, amelyben meg lehetne fogózkodni.

kifejező szók: *aligha, bajosan, nemigen, esetleg, talán, bizonyára, valószínűleg* stb.

Amint látjuk, ezek közül kimaradt néhány kisebb szócsoporthoz, amelyet a szakirodalom eddig — egyöntetűen vagy részlegesen — a módosító szók között említett.

A) A bizonyító szók közül ilyen az *igen, hogyné*. Az *igen* abban tér el a tőlem kiválasztott szavaktól, hogy egyrészt mondanivalónk tartalmát nem módosítja a szó valódi értelmében, ugyanis mindig egy szubjektív szempontból „közömbös” állító mondatnak felel meg; másrészt mindig önálló mondat értékű; nem fordul elő, hogy valamely mondatrészszel szorosabb kapcsolata legyen. A *hogyné* nem mindig önálló mondat értékű, de csak az állítmányt nyomósíthatja. A többi nyomósító szó ellenben, mint később látni fogjuk, bármelyik mondatrészre vonatkozhat.

B) A tagadó és tiltó szókkal kapcsolatosan hasonló természetű aggligaink lehetnek. A *nem, sem, ne, se* szóknak sem az ugyanis a funkciójuk, hogy mondanivalónk értelmét módosítsák, hanem az, hogy segítségükkel logikai tagadást (tiltást) fejezzünk ki objektív síkon. Ezek a szók a tagadó (tiltó) mondat típus megalkotásának eszközei; elhagyásukkor nem a mondat motivációja fog megváltozni, hanem a mondat tartalma az egyik logikai kategóriából (tagadásból) az ellentétes logikai kategóriába (állításba) fog átcsapni. Ugyanez áll az érzelmi töltésű *dehogyné, úgysem, nehogyné* stb. szavakra is, azzal a kikötéssel, hogy a tagadás kategóriáján belül ezek hoznak létre bizonyos szubjektív árnyalatokat, épp ezért már közelebb állnak a szoros értelemben vett módosító szók fogalmához.

C) Hasonló természetű az *-e?, úgye?* kérdőszó problémája is. Funkciójuk elsősorban a kérdő mondat típusának megalkotása (a mondat kérdő jellegét a hanglejtés is jelölheti, de az *-e?, úgye?* kérdőszók egymagukban is alkalmasak arra, hogy megkülönböztessék ezt a mondat típust). Szerepük tehát mindenekelőtt objektív jellegű. Ilyesféle kétségeink támadhatnak a többi kérdőszóval kapcsolatban is (*vajon?, nemde?*), ide számítva a kérdő hanglejtésű nyomatékosító szokat is (*valóban?, csakugyan?*).

D) A felsoroltakon kívül célszerűnek látszik továbbá kirekeszteni a vizsgálathoz azokat a szavakat, amelyeket egyik-másik szakkönyv a módosító szókhoz sorol ugyan, de amelyeknek e besorolását nem lehet általánosan elterjedtnek tekinteni. Ilyenek például a *bár, bárcsak, hadd, volna* segédszócskák (vö. SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv I, 160). Amint BERRÁR JOLÁN is megállapítja, e szavak tulajdonképpen az igemódok kísérő szavai, illetőleg a módjelek egyenértékesei (l. TörtMondt. 13). Modális értékük van ugyan (az igemódoknak is van!), a módosító szókhoz képest azonban jelentésánál és grammatikailag rendkívül önállóanok.

E) Végül nem kívánok kitérni azokra a szavakra sem, amelyek jelentésük szerint kívül esnek a bizonyosság—bizonytalanság jelentéskörén. Ezek vizsgálatával ugyanis olyan területre kanyarodnánk, amely eltérítene eredeti célomtól. Ilyenek például az arra utaló szók, hogy valaki valamit gyakorinak, általánosnak, fontosnak, illetőleg ritkának, mellékesnek tart: *általában, rendszerint, főként, kivált, melleleg, egyébként, különben* stb. Ilyenek a szubjektív értékelést a fokhatározókkal rokon módon kifejező szók: *alig, csak, jóformán, mindössze, meglehetősen, majdnem* stb. Ilyenek továbbá azok a szók, amelyek két mondat tartalma közötti objektív viszony szubjektív értékelését fejezik ki: *hiszen, elvégre, még hozzá* stb. Itt említhetjük az ilyen

érzelmi viszonyulást kifejező szókat is, mint *sajnos, szerencsére, remélhetőleg* stb.

Az elmondottakkal korántsem volt szándékomban azt állítani, hogy az említett szócsoportok nem tartozhatnak a módosító szók körébe, sem pedig azt, hogy mind oda tartoznak. Elhelyezésük többek között attól is függ, milyen tartalmat adunk a *módosító szó* terminusnak. — Ezúttal csupán körül akartam határolni a módosító szóknak általam kiválasztott csoportját, röviden fel akartam vázolni a nehézségeket, a problematikus pontokat, s felhívni a figyelmet arra, hogy a kirekesztett szavak és szócsoportok is sürgős vizsgálatra várnak.

A kiválasztott szavakat két aspektusból kívánom vizsgálni: a mondatban betöltött funkciójuk és a mondatba való szerkezeti beilleszkedésük szempontjából, mivel leginkább e kettő döntheti el, hogy határozókkal van-e dolgunk, vagy nem.

II.

I. A mondatban betöltött szerepük szerint a módosító szókat a határozókhöz szokás hasonlítani. A határozó, mint ismeretes, a cselekvés, történés, állapot, létezés vagy bármely mondatrészen kifejezett fogalom valamely körülményét (helyét, idejét, módját, okát stb.) vagy egyszerre több körülményét (komplex határozók) határozza meg. A módosító szó pedig — a szakirodalom szerint — nem a cselekvés vagy történés körülményeit, hanem — SIMONYI kifejezésével élve — az állítás módját, újabb megfogalmazások szerint a beszélőnek a mondat tartalmához való szubjektív viszonyát jelöli (l.: SIMONYI, MHat. II, 376; TEMESI—RÓNAI—VARGHA, Anyanyelvünk 177; DEME: Nyelvművelő 258—60). Ha mindkét meghatározás igaz, akkor — úgy vélem — a határozók és a módosító szók funkciójának rokonítása nem kis nehézségekbe ütközik.

A cselekvés (történés, állapot stb.) körülményei és a beszélő szubjektív állásfoglalása a mondat tartalmával kapcsolatosan ugyanis két merőben különböző dolog. Az előbbi az esetek túlnyomó többségében objektív jellegű; a határozók a valóság objektív körülményeit és viszonyait tükrözik. Igaz, némelyik típusukba egyben szubjektív elemek is keveredhetnek. Leginkább talán a fokhatározó alkalmas szubjektív értékelés kifejezésére: *nagyon örült, túlságosan sós az étel, kisé messze van a város* stb. A jelen esetben azonban ez nem számottevő tényező, hiszen nyelvünkben a modális érték kifejezése nincsen a nyelvi eszközöknek valamely meghatározott csoportjához kötve. A szójelentéseken kívül a szórend, a hangsúly, a hanglejtés, számos ige- és névszóképző, indulatszók stb. állnak rendelkezésünkre ahhoz, hogy állásfoglalásunkat valamivel kapcsolatban kifejezhessük. Nem mindegy például, hogy egy költőt *költőöröds*-nek nevezünk, vagy pedig *költőcské*-nek, hogy valamely cselekvést így tiltunk meg: *Ne tedd meg!*, vagy pedig így: *Meg ne tedd!* stb. Modális értéke lehet az igemódoknak: *Ki merne vele versenyezni?*, a ható igeinek: *Ez a szó a nyelvújítás korában keletkezhetett*, az úgynevezett módbeli segédigéknek: *kell, lehet, szabad, akar, szeret* stb. és még sok más nyelvi kifejező eszköznek. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy minden szót, amely modális értéket hordoz, módosító szónak kell tekintenünk. A módosító

szóknak a többi rokon funkciójú nyelvi elemtől való elválasztásakor első-sorban a módosító funkció állandóságát, illetőleg jellemző voltát kell figyelembe vennünk (s ezenkívül természetesen még egyéb: jelentéstani, alak- és mondattani sajátosságokat is). Az előbb említett nyelvi eszközök legtöbbszörének (szójelentések, ige- és névszóképzők, ragok, jelek stb.) mellékesen, pluszként lehet modális értéke, de csak feltételesen, elsődleges szerepük ugyanis objektív síkú. Íme egy-két példa: az *Utálatosan viselkedtél!* felkiáltás lehet erős szubjektív töltésű, de az *utálatos* szónak mégiscsak megvan a maga objektív tartalma: olyasminek a megjelölésére szolgál, ami az emberekben undort, visszatetszést kelt. A kicsinyítő képzőkkel kifejezhetjük, hogy valami (valaki) nagyon kedves nekünk, illetőleg hogy valamit (valakit) nem sokra tartunk, kevésre értékelünk. Elsődlegesen azonban mégiscsak arra szolgálnak, hogy objektíve kis dolgok nevét alkossuk meg segítségükkel. A módosító szóknak ellenben fő funkciójuk, tehát lényegükhöz tartozik, hogy szubjektív viszonyulás kifejezői, mert ha nem azok, akkor már nem is módosító szók. E sajátosságuk, mint látni fogjuk, rányomja bélyegét alak- és mondattani arculatukra is, az előbbi esetekben viszont a modális érték megjelenése nem okoz eltolódást a szó szófaji értékén, ragozásán, mondatbeli viselkedésén stb.

A módosító szók szubjektív jellegét többféleképpen érthetjük, s nem mindegy, hogy melyiket tartjuk lényegesebbnek. Érthetjük úgy is, hogy a módosító szók érzelmi, hangulati velejárokknál fogva több emócióval fejezik ki — például — az igenlést, mint az őket nélkülöző kijelentő állító mondat. Ebben sok igazság van. A *Persze hogy elmegyek!* nyomósabb állítás, mint az *Elmegyek*. Mégis úgy vélem, hogy ez az érzelmi többlet nem lényeges, hanem csupán másodlagos tulajdonsága a módosító szóknak. Arra kell gondolnunk, hogy érzelmi töltése egyéb nyelvi elemeknek is van, hogy az érzelmi, hangulati tartalom ugyanazon módosító szónál is változhat a kontextustól függően, végül hogy vannak érzelmi árnyalatokban szegényebb módosító szók is: *alighanem, esetleg, valóban* stb. Ezek sokkal kevesebb indulattal, emocionális szempontból közömbösebben fejezik ki szubjektív értékelésünket. Így tehát a módosító szók érzelmi-hangulati tartalmát nem tekinthetjük biztos kritériumnak, csupán igen gyakori járulékos jelenségek. Szubjektív jellegűnek sokkal inkább azért nevezhetjük ezeket a szavakat, mert segítségükkel ki tudjuk fejezni, hogy amit a valóságról állítunk, az a mi egyéni vélekedésünk, értékelésünk szerint van úgy. Ha valamiről megállapítjuk, hogy igaz vagy nem igaz, kétes vagy nem kétes, objektív síkon mozgunk (bár lehet, hogy megállapításunk nem felel meg a tényeknek), akkor is, ha csupa érzelmileg erősen színezett szót használunk. A módosító szókra jellemző szubjektív síkra akkor lépünk, amikor valamiről azt mondjuk: igaznak vélem, kétesnek gondolom, akkor is, ha minden emfázis nélkül mondjuk. — TEMESI—RÓNAI—VARGHA könyve (Anyanyelvünk 177) tévesen írja: „*Gyorsan* dolgozik — *lassan* dolgozik — *alig* dolgozik — *talán* dolgozik — *nem* dolgozik. E mondatok ugyanannak a cselekvésnek különböző fokozatairól tájékoztatnak bennünket, végső soron tehát mindegyik módot fejez ki.” A *talán dolgozik* ugyanis nem a cselekvés fokozatát, hanem a beszélő meggyőződésének fokozatát jelöli. A határozók és a módosító szók funkciója között leginkább ezen a ponton húzhatjuk meg a határvonalat.

(Folytatjuk.)

H. MOLNÁR ILONA

A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról*

5. A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról, valamint az ezzel rokon jelenségekről előbb adott nagyon vázlatos kép talán alkalmas arra, hogy némi alapot, kiinduló pontot adjon a felmerülő problémák megoldására, vagy legalábbis arra, hogy megnyissa a vitát a helyes szemlélet és vizsgálati mód kialakítása érdekében. A szóhasadás körébe tartozó vagy ezzel határos jelenségek számos problémájának fölvetésére vagy pláne taglalására itt — sajnos — nincsen mód. Nyelvünk — mint erről nagyobb arányú anyaggyűjtés alapján meggyőződtem — rendkívül gazdag a szóhasadás útján keletkezett alakpárokban; több százra tehető az ide tartozó példák száma, s ebben még nincsenek benne az olyan, egész nyelvtani rendszerünkre kiterjedő esetek, mint a névszói kötőhangzó eltérő alakjával kifejezett szófaji elkülönülés (vö. TOMPA JÓZSEF, A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957.), az eredetileg puszta hangtani változathól a tárgyias ragozású igealakok megkülönböztető elemévé lett *a ~ á* (*e ~ é*) hangváltozás, például *látá ~ látá, hallá ~ hallá* (vö.: BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondatlan 1957. 54—5; BÁRCZI GÉZA: MNy. LIV, 257—70) stb. Cikkem hátra levő részében, lemondva arról, hogy behatóan vizsgált, részben a NSz. e célra kitűnően használható anyagából való példáim összességére, rendszerezésére akár csak futó pillantást is vessek, ízelítőül csupán három szópárt ragadok ki. Mélyebb értelmű következtetések levonására ez az eljárás — jól tudom — nem vezethet, kutatásom menetére, módszereire, irányaira azonban nézetem szerint kellően rávilágít, s így bizonyos szempontból hasznosabb, mintha az egész munka tanulságait próbálnám szavakba önteni.

6. *Csügg ~ csüng*. Elsőnek egy olyan szópárt veszünk vizsgálat alá, amelyben még korántsem befejezett, hanem csupán kialakulóban levő fejlődéssel állunk szemben. A címben jelzett szópár ismeretlen eredetű (EtSz.; SzófSz.), a két ma használatos alak közül a *csügg* a korábbi; már a XV—XVI. században igen gyakori, míg az *n*-es alak egy Meliustól idézett, elszigetelt *czöng* adatot nem számítva (l. NySz.) csak a XVIII. század utolsó évtizedében bukkant fel.¹ A *csüng* alakot SIMONYI — csupán felvetett ötletként — a *leng* ige analogikus hatásának tulajdonítja, HORGER (MNy. XXXIV, 107; MNy. XXXVI, 250) a *cafrang*, *ördöngös*, *fetrenng*, *barlang* stb. szavakkal együtt η járulékhang betoldásával magyarázza, BÁRCZI (Hangtört.² 166) pedig „elég gyakori” *gg > ng* elhasonulás eredményének tekinti. A két alakváltozat közül régebbi szótáraink — CALEPINUSTól kezdve — általában a *csügg* alakot használják, a múlt század eleje óta a két változat használata teljesen metszőleges. Némely szótárunk egyenértékű alaknak tartja a kettőt (pl.: MTSz.; KELEMEN; SzófSz.), mások a *csüng* alakot előnyben részesítik a másikkal szemben (SAUVAGEOT; ORSZÁGH; HALÁSZ), esetleg csak azt közlik (SzamSz.). Vannak azonban szótáraink, amelyek a XIX—XX. században is a *csügg* alakot tartják általánosabbnak (BALASSA; BÁLINT, Szegedi Szótár), sőt csak azt közlik címszóként (NySz.; EtSz.).

* L. MNy. LV, 198—207.

¹ Az EtSz. szerint SZABÓ DÁVID szótárának második, 1792-i kiadásában fordul elő először az *n*-es alak. A NSz. cédulái között van néhány ennél korábbi adat is; például 1790: „[Az apró büroknak] a' virága alatt, egyik felől, három hosszú, *le-tsiüngő* levele van” (Kömlei: Segítő könyv 97); 1791: „A' szekérnek két oldalán ... selyem boríték *tsüng* le” (M. Kurir 822).

Már maga ez a tarkaság is mutatja, hogy itt valami nincs rendjén. A szótárak szerzői általában ismerik mindkét alakváltozatot, csak nem figyeltek fel arra a fejlődési tendenciára, amely századunkban megkezdődött. Azaz — tegyük hozzá —, néhányan fel is figyeltek rá. Lássuk csak, miről is van szó!

BALASSA szótárában a *csügg* címszó — *csüng* alatt csak utal erre — értelmezése a következő: „1. Füg, lóg. 2. (átv.) A szíve, gondolata ~ valamin”. Úgy gondolom, ez az a pont, ahonnan ki kell indulnunk, ez a — bár nem túlságosan pontos — meghatározás tartalmazza az utóbbi évtizedek fejlődésének csiráját. 'Pendeo, hängen' jelentésű¹ *csügg* szavunknak már az adatainkkal elérhető legrégebbi időtől kezdve van nemcsak konkrét, hanem átvitt értelmű használata is. Íme néhány példa:

A) Konkrét értelemben: XV. század vége: „Az v̄ feien ala *čignec* és *fignec* vala zörnũ *gicoc*” (GuaryK. 48; NySz.); 1585: „pendulus: Fwggõ *tsuggõ*” (CAL. 771); 1591: „*czũg* nyakán Lucinánac” (Apoll: RMK. XXXV, 71); 1631/1891: „Ha ... a nyakadon *chũgg* is a kis unokád, ... röpülly a keresztnek zászlójához: e dologban istenesség kegyetlennek lenni” (Káldi egyházi beszédei 244); XVI—XVII. század: „Es sokszor jutnak nekem eszembe csókjaid, | Miképpen *csüggettenek* vállaim karjaid” (Vásárhelyi dalosk.: RMK. XV, 68; valószínűleg ide tartozik, s annyi mint *csüggettének*); 1759: „dugj-által az-után egy jó erős rudat a' kötésen, úgy hogy egyenessen *csüggõvén* allyon, és egy oldalára se *csüggjék* jobban mint a' másik oldalára” (Szattmáry Király Gy.: Méheskert 132); 1791: „Az Ökör ... Pötyögõje (Palaria) tágas, és tsak nem a' térdét éri. (A' Borsod Vármegeiek [!] a Pötyögõt, *Tsüggnek* nevezik)” (Nagyváti: A' szorgalmatos mezeigazda II, 375; id. TECHERT: MNy. XXXVIII, 199).²

B) Átvitt értelemben: 1530—1531: „Es az õ zeretõ fyán, Jeswson *czugh wala*” (ÉrsK. 60; NySz.); 1618: „Az kincz gyüýtésen *czũgg* szíve” (MA: Scult. 877; NySz.).

Ez a kettősség később is megtalálható; a *csügg* és a később elterjedő *csüng* alak egyaránt előfordul konkrét 'függ, lóg', valamint átvitt 'áhitattal figyel, rajong valakiért vagy valamiért'-féle jelentésben. A két szó e jelentéseire vonatkozó példaanyagom — a már idézettekén kívül — a következő:

A) Konkrét értelemben: *Csüng*: 1792: „Ott *tsügg (tsüng)* fityeg” (SzD.² 250); 1801/1805: „a' part szélire *tsüngõ* | Nádatkat ingatván ezt fogjak mondani nékik” (Csokonai: Alkalm. versek 169); 1817: „hadd *csüngjön* arany, ezüst Sok érdemetlen Férfiúnak Öltözetén” (Vitkovics Meséi 117); 1831: „*csüng* távol az ágakon | Réz sisakja” (Kováts József: Éneis III, 84); 1835: „A' hajszálon *csüngõ* életet nem mindig késõ óni” (Vajda P.: Nyelvt. 113); 1847: „Hátul a két farkas *csüngött* a sarkáig, | Vissza sem tekintett az anyja házáig” (Arany J.: Toldi V. 16. vsz.); 1854: „A falakon ... temérdek részint újabb, részint ószerű fegyver *csüngött*” (Podmaniczky: Vadászok II, 290); 1867: „Körül a falon képek *csüngenek*” (Szelestey L.: Egy rab álmai 45); 1881: „Damokles kardja *csüngött* fejem fölött” (Boross M.: Élm. 270); 1883: „Feje mellére *csüngött*, a levelet pedig mereven tartotta

¹ A szó egyéb, főleg elavult jelentéseivel itt nem foglalkozom.

² Ez alakot TECHERT nem nomenverbumnak, hanem „ál-igenévszó”-nak, azaz igealakból keletkezett névszónak tartja (i. h. 200). E kis adalék néhány érdekes reflexiót is eredményezett (l.: GÁLDI: MNy. XXXVIII, 45; BALASSA IVÁN: MNy. XXXVIII, 116).

kezében" (Rózsaági A.: Össze-vissza 125); 1897: „a hogy ott *csüng* a juhász kezében a bőrénél fogva, azonnal kapálózni kezd a pulinak mind a négy lába" (Tömörkény I.: Jegenyék alatt 157); 1899: „E szóra a lobogó, mely eddig nyelére *csüngött*, egyszerre kitárult" (Baksay S.: Dáma 102); 1908: „Akik úgy nézték a koalíciós helyzetet, hogy mint villámterhes fekete felhő *csüng* az ország jövője fölött, végül is leszoknak az ijedezésről" (Pesti Napló júl. 19. 1); 1920: „Belekapaszkodott a fakeresztbe, mintha fekete óceánból kiülő árbócon *csüngene*" (Szabó D.: Mesék a kacagó emberről 49); 1920: „Olyan volt [a ringispil]¹, mint egy óriási malomkerék, mindenik küllön egy nagy kosár *csüngött*" (Szabó D. i. m. 62); 1922: „Mikor a háztetőkről csillogón *csüng* le a jég, ... akkor meglátogat a vágy, hogy még egyszer végigéljem azokat a napokat, amelyek kellemesek voltak életemben" (Krúdy Gy.: Hét bagoly 21); 1936: „Belekapaszkodott Lidi karjába és egyáltalán állva *csüngött* rajta" (Kassák L.: Három történet 142); 1936: „oldalt két gajmós szög a falban, amiken ruhadarabok *csüngtek*" (Kassák i. m. 221); 1953: „*csüng*: a nedves vagy a zsírozott bőr a szabadban vagy a műhely mennyezetére erősített léceken csüng" (Kovalovszky M., A zilahi timárság nyelvéből: MNy. XLIX, 240); 1957: „egy hörcsög rágja a *lecsüngő* tengericsövet" (Veres P.: János és Julcsa 205); 1957: „egy igáslónak *csüngött* a kötőfékje" (Szabó P.: Tatárvágás 34); 1957: „— Hát ezt szeressem — mondta [Veronika] és szétálló ujjakkal mutatott a vaskampókon *csüngő* marhaszegyre, elvágott nyakú szegény borjúkra s lenyúzott bárányokra" (Gelléri A. E.: Egy önérzet története 246); még körülbelül 20 adat.

C s ü g g: 1792: „El-meg-tsüggedt a' teher alatt. Erre *tsügg*: erre hajol." (SzD.² 250); 1794/1922: „az asszonyról az ő kicsinyei majomként *csüggöttek*" (Csokonai: ÖM. II. 487); 1800: „*Tsüggeni*, lásd. függeni" (MÁBTON, Lexikon 420); 1833: „A' szegény öregnek jégesapok *csüggöttek* ősz bajuszáról midőn megcsókola" (Uránia VI, 96); 1844: „a' falon ruhadarabok *csüggnek*" (Degré A.: Iparlovag 19); 1868: „Pirosló fürtök *csüggnek* minden ágon" (Gyóry V.: Frithiof 58); 1871: „[nagy lepedő-gallér] mely köldökig *csügg*" (Szász—Molière: Férjek isk. 4); 1884: „Hátukon guba *csüggött*" (Homoród: Az utolsó rem. I); 1902: „egy fitos orrú mamzell, akinek kalapdoboz *csügg* a karján; — már hosszú ideje nézegeti a Chaussé d'Antin kirakatait" (Pesti Hirlap febr. 18. 16); még 5 adat.

B) Átvitt értelemben: *C s ü g g*: 1805: „apolgatóján *csüggöttek* Kálmánnak félig elhúnyt szemei" (Farkas K.: Mulats. 163); 1839: „Az öreg vagy nem sejté jöttömet, vagy nem ügyel arra; egy játszó gyermekcsoporton bámészan, s úgy látszék, eszméletlenül *csüggének* szemei" (Fáy A.: Buzavir. 163); 1839: „Lottim keveset ügyele környezetére, csak a színpadon *csüggött* szeme, s látásba, hallásba merült egész lelke" (Fáy A. i. m. 184); 1840: „A' nemzeti közönség minden indulati ... hazáján, 's viszonyain *csüggnek*" (Nagy E.: Esmék 61); 1844/1951: „S én *csüggtem* ajkán ... szótlánul ... | Mint a gyümölcs a fán" (Petőfi: ÖM. 1951. I, 77); 1856: „A multon *csüggsz* te, s én *csüggök* a jelenen" (Tóth K.: 100 új költ. 18); 1870: „Vágyam nem *csügg* ily külső tárgyakon" (Lévay J.—Shakes.: V. Henrik 94); 1882: „Látja aranyborjún vak népét *csüggeni* Mózes" (Szemere M.: ÖM. III, 183); 1886: „Szeretettel *csüggött* férjén" (Vadnai K.: Elm. id. 183); 1893: „hévvel *csügg* hivatásán" (Szüry D.: Rajzok 286); 1901: „Mindnyájan magyarok, a kik

¹ A szerző írja így!

szeretjük fajunkat, jellemében és multjában egyaránt ...; a kik *csüggünk* rajta, mert lelkünk láncszem az ő lelkükhöz forrasztottan” (Budapesti Hírlap május 17. 6); 1908/1923: „[Tóth Mihályné] nagy liba s majomszeretettel *csügg* az egyetlen leányán” (Mikszáth: Noszty I, 181); 1912: „Az asszony esze nehezen váltott s szakadatlanul az egyetlen gondolon *csüggött*” (Móricz: Magyarok 157); 1916: „Mióta [a nennét] ismertem, mindig egész szívével a mások boldogságán *csüggött*” (Babits: Gólyakalifa 187); 1921: „Margit ... szerelemmel *csüggött* az urán” (Budapesti Hírlap szept. 21. 2); még 10 adat.

C s ü n g: 1835: „az ostoba nép igen *csüngvén* a' pénzen” (Vajda P.: Pesti lev. I, 55); 1858/1886: „... lelkének egész örömeivel *csüngött* a gondolon, hogy ... a tudományok után nyujthatja ki kezét” (Vas Gereben V, 153); 1864: „Izabella minden háborgatás nélkül *csünghetett* lelki világának tündér képletein” (Rózsaági: Tollrajzok 180); 1871: „Nem érdemelte tőled ezt szívem, | Mely mindig oly gyöngéden *csüng* rajtad” (Szász—Molière: Férjek isk. 54); 1873: „[Sándor úrfi] egész lélekkel a színészen *csüngött*” (Táncsics: Életpálya 99); 1881: „Hadd *csüngjön* lelkem és valóm te rajtad!” (Hegedűs I.: Költ. 94); 1881: „Minden szem a miniszterelnökön *csüngött*” (Boross M.: Élm. 27); 1886: „Mesterségén *csüngött*” (Rákosi V.: Bujtogatók 96); 1893: „volt a nőkirálynak más népe is elég ... De csak ez a nép *csüngött* a felemás sziven” (Győrffy J.: Szat. 93); 1894: „testvérei nagy szeretettel *csüngtek* rajta” (IrtörtKözl. IV, 321); 1898: „Ismeretes, mennyire *csüngött* Kisfaludy az insurrection” (IrtörtKözl. VIII, 269); 1902: „a rajongás, a melylyel nyelvünkön *csüngött*, emelte őt [Nagy Pált] a hazafiak első sorába” (Budapesti Hírlap okt. 19.); 1918: „S ez kétségkívül nyereséget jelentene nyelvünk és irodalmunk szent ügyére nézve, a min bizonyára valamennyien áhitattal és rajongással *csüngünk!*” (Szász K.: Szily-Emlék 78); 1918: „Anyját, a kin rajongásig *csüngött* és két fiát veszítette el rövidesen egymás után [Konrád báró]” (Budapesti Hírlap júl. 17. 2); 1935: „Bolha ugy *csüngött* rajtam, hogy úgy még sohasem” (Tamási Á.: Ábel Amerikában 17); még 13 adat.

A konkrét és átvitt értelmű jelentéseknek ez a szembeállítása persze nem jelenti azt, hogy a határ közöttük mindig ilyen élesen megvonható. Bizonyos esetekben nem tudjuk megnyugtató módon eldönteni, hogy konkrét vagy átvitt jelentéssel kell-e számolnunk, például: 1875: „Kis méhe szállt rá | *S csüng* ajakán | Rendelve voltak | Egymásnak ám!” (Szász K.: Göthe 82).

Mi lehet mármost az a tanulság, amelyet a bemutatott adatok alapján, illetőleg azokból leszűrhetünk? Van-e itt valamiféle szóhasadás?

Véleményem szerint van. Immár több mint fél évezred óta adatolt *csügg* szavunk alaki szétválását *csügg* és *csüng* alakra követte, illetőleg napjainkban követi egy bizonyos jelentés-elkülönülés is, amelyet szótáraink még csak elvétve tükröznek, azonban ennek ellenére is élő valóság. BALASSA — mint láttuk — már külön jelentésnek tekinti a *csügg* szó konkrét és átvitt értelmét, arra azonban, hogy a két jelentés más-más hangalak büvkörébe, birodalmába törekszik, még nem figyelt fel. HADROVICS LÁSZLÓ—GÁLDI LÁSZLÓ és ECKHARDT SÁNDOR magyar—oros, illetőleg magyar—francia szótárában viszont már érvényesül is ez a fejlődési tendencia. E szótárakban ugyan a *csüng* alak még konkrét és átvitt jelentésben egyaránt szerepel, a *csügg* forma azonban már csak átvitt értelemben fordul elő. A saját nyelvérzésem és a kérdéssel kapcsolatos vizsgálataim egyöntetű vallomása szerint kétségbevonhatatlan tény, hogy a fejlődés iránya egy olyan jelentésmegoszlás felé mutat, amelynek eredményeként a *csügg* c s a k a z á t v i t t, a *csüng*

pedig csupán a konkrét jelentéstartalom kifejezőjévé válik. A Magyar Helyesírás Szabályainak 9. kiadásában a *csügg* és a *csüng* külön címszóként kerültek be a szótárba, mint a *padló* és a *palló*, a *bozótos* és a *bozontos* stb. A 10. kiadásban már más a helyzet. Ebben a szótár készítői egy szó egyenértékű változataiként, egymás mellett tüntetik fel mindkét alakot. Ha a fejlődés irányát helyesnek látjuk, akkor az eljövendő helyesírási szabályzatokban a két alak újból külön szóként, két címszóként fog majd szerepelni, s ugyanígy lesz ez a szótárakban is. S hogy e következtetésem nem minden alap nélkül való, azt befejezésül hadd próbáljam igazolni a következő kis statisztikai összeállítással is:¹

		1800—1840		1841—1870		1871—1900		1901—1920		1921—	
'csüng, lóg'	<i>csüng</i> alak	9	28,1%	18	64,2%	41	70,7%	20	74%	27	93,1%
	<i>csügg</i> alak	23	71,9%	10	35,8%	17	29,3%	7	26%	2	6,9%
'rajong vkiért, csügg vkin'	<i>csügg</i> alak	9	81,8%	15	75%	27	61,3%	10	62,5%	8	47%
	<i>csüng</i> alak	2	18,2%	5	25%	17	38,7%	6	37,5%	9	53%

E statisztika, melyhez saját gyűjtésemén kívül a NSz. teljes idevágó anyagát is felhasználtam,² sok mindent elárul. A legfőbb tanulságok a következők:

1. Konkrét jelentésben a múlt század közepétől kezdve a *csüng* alak játssza a vezetőszerepet. Százalékarányának állandó növekedése mutatja, hogy fokozatosan terjed; ma már szinte egyeduralgó.

2. Átvitt értelemben a *csügg* alak mindvégig többségben volt, és minden bizonnyal ma is abban van. Kimutatásom szerint a húszas évek óta minimális különbséggel háttérbe szorult az *n*-es formával szemben. E kép azonban — azt hiszem — kissé torz, s ennek oka az, hogy gyűjtőmunkám folyamán tudatosan a maival meggyőződéseim szerint ellenkező használatú adatok keresésére fordítottam figyelmemet. Az átvitt értelmű *csügg*, mint „szabályos” alak szinte csak melléktermékként került bele anyagomba.

3. A százalékszámok jól mutatják, hogy a XIX. század előtt még kizárólagos *csügg* alak egyre jobban kiszorul a nyelvhasználatból. Konkrét jelentésben a pusztulás alighanem feltartóztathatatlan; — e tény egyébként ugyan csak azt a szinte minden szópár vizsgálatából lesűrhető tanulságot rejti magában, hogy a fölöslegessé vált szavakat, alakokat nem tűri meg a nyelv; átvitt értelmű használatban a kiszorulás még a *csüng* alak múlt századi rohamának eredménye, s a *csügg* itt minden bizonnyal ismét megszilárdítja pozícióját.

¹ A XIX. századnál régebbi adatokat mellőzöm, mivel abból az időből a *csüng* alakváltozatra még csak néhány adatunk van.

² A konkrét 'csüng, függ' jelentés vizsgálatában figyelembe vettem a leggyakoribb igeikötős alakokat is (*lecsüng* ~ *lecsügg* és *kicsüng* ~ *kicsügg*). Átvitt értelemben az igeikötős alakulatok nem használatosak.

7. Doboz ~ toboz. Igen érdekes a címben jelzett szavakban végbe-ment párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás is. A *toboz* mai jelentése: '(növ.) elfásodott tengelyű termős virágzat, illetőleg az ebből kifejlődött pikkelyes termés', a *doboz* fő jelentése viszont 'valaminek a tartására, megőrzésére, illetőleg csomagolására való papír-, fa- vagy fémlemezéből készült, rendszerint fedeles vagy csukható tartó' (ÉrtSz.). Mielőtt a szóhasadás jelenségének vizsgálatára térnénk, vázoljuk röviden e szópár jelentéstörténetét.

A *doboz* és *toboz* szók eredete ismeretlen, az eddigi néhány megfejtési kísérlet elfogádhatatlan.¹ Abban azonban szófajti szótáraink (ÉtSz., SzófSz.) megegyeznek, hogy a *doboz* és a *toboz* valószínűleg egymásból fejlődött alakok.² Vizsgáljuk csak meg röviden az ide tartozó legrégebb — kivétel nélkül *t* kezdetű — adatokat, vajon helytálló-e ez a föltevés? Íme a felsorolás: 1528: „XXXVIII vasculi wlgari *tobos* cum pice” (München, HSA. B. Litt. No. 1056/28; id. IVÁNYI BÉLA: MNy. XXXI, 277); XVI. sz. e. f.: „Acerra: arcula, inquam thus reponi solet, quod dijs sacrificatur: Thómyen tartho ladachka, auagy *thobosz*” (GyöngySzt. 235); 1554: „gummi pinorum *Toboz* sive zurok” (OrszLt. Urb. et Conscr. 76. fasc. nr. 1. 1554; id. TABAKOS ÁBEL: MNy. V, 281); 1560 k.: „Bőjtbe, minden faluból tartoznak egy tál hallal. Minden faluból tartoznak egy *toboz* fenyő viasszal” (GazdtörtSzemle I, 164; OklSz.); 1573: „picias *thoboz* vocatae pro lampadibus 122” (OklSz.); TABAKOS: MNy. V, 281); 1578: „Az főnyűnec a gummia, az kit az főnyű *tobozban* arulnac egy kis temiennel az okádást meg állattya” (Mel: Herb. 9b: NySz.); 1585: „acerra — Tómién tartó ládátska auagy *toboz*” (CAL. 15); 1627: „fenyő *tobozok* egy hordóval, és fenyő*toboz* általaggal 3” (OrszLt. Urb. et Conscr. 18. f. 30 nr. 1627; id. TABAKOS: i. h.).

A korai adatok vallomása alapján kikövetkeztethető jelentésfejlődés véleményem szerint a következő volt: 'fenyőszurok → fenyőszurok-tartó edény vagy ládikó' (eddig hasonlóképpen SzófSz.), s ebből egyrészt általában 'valaminek a tartására szolgáló edény, kosár', másrészt: 'fenyőtoboz'. Az utóbbi jelentésfejlődésre analógiául szolgálhat például a latin *vascūlum* jelentése: 1. 'kis edény, edényke', 2. (átvitel értelemben) 'nemely növény mag-tokja'³ (FINÁLY), de megkönnyíthette e jelentés kialakulását az a tény is, hogy maga a fenyőtoboz is lehet gyantatartalmú, az egykori beszélő felfogásában a. m. 'fenyőszurok tartalmú tok, a fenyő gyantát tartalmazó termése'. — Utóbbi állításunkat a növényteni szakirodalommal is igazolhatjuk. Vö. például a jegenyefenyő tobozáról mondottakat: „A termőpikkelyek szélesek, majd legyező alakúan kiterjeszkedők, lekerekített mellső éllel, tövük felé rövid körümbé keskenyedők, világos zöldes-barnák, itt-ott gyantagyöngyökkel” (FEHÉR DÁNIEL—MÁGÓCSY DIETZ SÁNDOR, Erdészeti növénytan² III, 152).

Rátérvén mármost a szóhasadás vizsgálatára, előre kell ugranunk egész a XVIII. század végéig, mert a *d*-s változat adataink szerint csak ekkor jelentkezik, mégpedig először *doboszka*, *dobosz* formában. Az első *doboz* írású alak Berzsenyi műveiből kerül elénk (másképp SzófSz.). A *dobosz*, *doboszka*,

¹ CzF. a *doboz*-t a *dob* főnévből, a *toboz*-t egy finnugor szóból származtatja, SZILASI (Nyr. XXVIII, 148) a török *topuz* 'tömzsi, vastag ember' szóhoz kapcsolja mindkettőt.

² Hangtanilag ennek semmi akadályja, hisz a szóeleji *t* > *d* fejlődés elég gyakori, vö. *törsöl* > *dörsöl*, *túr* > *nyj. dúr* (BÁRCZI, Hangtört². 164), *top* > *dob* 'werfen' stb.

³ Saját kiemelésem.

doboz, valamint a *tobosz*, *toboz* a XVIII., XIX. század fordulóján — mint az alábbi összeállítás mutatja — a maihoz hasonló 'doboz, tartó'-féle jelentésben egyaránt használatos:

A) 1792: „*Toboz*: tojás-hordásra szalmából készítettett kanta-szabású edény” (SzD.² 235), 1795 k.: „*Toboz*; tojomány'tartó szalma edény” (TAKÁTS R.: Told. T. v.); 1804: „Zethe azon ... tsonka-ágra akasztott *Tobozra*¹ akadott” (Peretsenyi Nagy L.: Oríthia 61); 1831: „*tobosz* Tojás-hordásra szalmából készítettett kanta-szabású edény” (KR.); 1868—1873: *tobosz* 1. 'szalmából fonott, szűk nyaku, köcsög alakú edény, melyben tojást, kását stb. szoktak tartani'; 2. 'a. m. iskátula' (BALL.); 1874: *tobosz* „Gömbölyüded, s mintegy dobforma tok, skatulya, vagy némely tájakon szalmából font hasas kosár, melyben a tojást tartják, vagy piacra viszik; máskép: *dobosz*” (CzF.); 1897—1901: *toboz* 1. 'szalmából font kanta-alakú tojástartó' (3 adat); 2. 'nagy gyékénykosár, a melyben leginkább tojást tartanak' (1 adat); 3. 'kaszafető-kő tokja' (1 adat) (MTsz.).

B) 1792: „*Doboszka*: *döbös*zke, fa-iskatulya, gurgulya” (SzD.² 32); 1795 k.: „*Doboszka*, *döbös*zke, gurgulya, fa-iskát[ul]ya” (TAKÁTS, Told. R. v.); 1809: „*Doboszka*: *Capsula lignea*.” (SIMAI, VSzót. Told. 2); 1842: „[atyja] egy *dobozban* taszitja tengerre” (Berzsenyi: ÖM. XXVIII.); 1851: „mit a kuvaszok húztak rángattak, egy *doboz*-göngyölet volt ... daróczból” (Szőkely J.: Liliputi 52); 1852: „asztalka állt ... gyógyszeres üvegekkel, *dobozokkal*” (Los. Phönix III, 101); 1860: „... balra a pamlogon több *dobosz*” (Kövér L.: Szinm. I, 183); 1860: „A folyam partján a menet ... a kákában megpillantott *dobosz* miatt kíváncsiságból megállapodik” (Ormós Zs.: Utazási eml. III, 44); 1888: „... előszedett Mártha egész halmaz *doboszt*” (Homoród J.: Ágnes I, 36); 1868—1873: *dobosz* 1. 'hengeralakú fedeles tok kemény papírból v. vékony falemezből; máskép: skatula, iskátula'; 2. 'gyékényből font v. kivájt nagy lopótökből készített szűkszájú öblös edény, melyben leginkább tojást szoktak tartani' (BALL.); 1882: „Öreg kisasszony (... hóna alatt *dobozokkal* ...)” (Csiky G.: Mukányi 5); 1899: „A festékes *dobozt*, az ecseteit, a vásznát, hihetetlen módon eltudta rejtegetni” (Kemechey J.: Mara II, 103); 1957: „egy hatszögletű kis faragott doboz volt, olyanféle fődéllel, mint a síremlékkoporsók” (Németh L.: Égető Eszter I, 202); stb.

Az adatfelsorolásnak itt végét szakítom. Már csak a következtetés levonása van hátra, s ez is könnyű feladat. A *toboz* alak, amely a XVIII—XIX. század fordulóján 'fenyőtoboz' és 'doboz' jelentésben egyaránt használatos volt, az utóbbi jelentését egyre jobban elveszíti, s ez teljes egészében az újabb *dobosz*, majd *doboz* alak szákmánya lesz. Az a tény, hogy még a múlt század második felében is fel-felbukkannak *t* kezdetű adatok ebben a jelentésben, már nem a változás időbeli elnyúlását bizonyítja, hanem csupán azt, hogy egy-egy pusztulóban levő szó szótári élete fél évszázaddal is tovább tarthat, mint magáé a szóé. Nyelvünk egésze pedig e változással semmi károsodást nem szenvedett, sőt nyert. Az alig másfél évszázados *doboz* köznyelvi szókincsünk fontos eleme lett, a nagy múltú *toboz* pedig — bár jelentőségében megfogyatkozva — szintén megmaradt, s a köznyelv és a növénytani műszókincs határán foglal helyet. Befejezésül hadd illusztráljam néhány példával a mai *toboz* életét is: 1798: „felvagdálja nevezetes órrával a' kereszt-

¹ „Tökből, vagy kéregből tsinált Eszköz, a' *Toboz*”: a szerző, Peretsenyi Nagy jegyzete.

órrú magnyító ... a' *Fenyőtobozt*" (Nagy S.: Isten jós. 463); 1805: „Szinek világosbarna, 's tsaknem olyan mint a' fenyőfák *tobozzai*" (Márton J.: Képes Könyv I, 44); 1863: „Mexikó hegyein sok makk- és *tobozlombárt* találunk" (Pákh A.: Könyvtár II, 203); 1894: „Ekkora magasból hullani kezdenek a [fenyő]*tobozpikkelyek*" (Hermann O.: Úti rajzok 40); 1957: „— Mert szép az, hogy a *fenyőtobozok* úgy hullnak a zsoldosokra, mint a bombák" (Gelléri A. E.: Egy önérzet története 211); 1957: „Az a sok évi fenyőlevél: szinte hintál az ember talpa alatt, mintha pici rugókon járna, s édes kis *tobozok* feküsznek a fűvön" (Németh L.: Égető Eszter I, 43).

8. *Vacak* ~ *vacok*. A szóhasadásnak az az esete, melyet itt fogunk röviden bemutatni és elemezni, elég mostoha elbánásban részesült eddig a kutatók részéről. Csak néhányan próbáltak legalább egy-egy szószavú megjegyzés erejéig hozzászólni a szópárral kapcsolatos kérdésekhez, s nem utolsósorban ennek a csekély érdeklődésnek köszönhető, hogy eredete körül még most is tisztázatlan pontok vannak. Pedig a *vacak* ~ *vacok* alakpár megérdemelte volna a figyelmet már csak azért is, mert éppen első, legkorábbi jelentkezése problematikus. Az OklSz. 1538-i évszámmal, megkérdőjelezve közli János király kincseinek s ruháinak összeírásából ezt az adatot: „Una pera vulgo *waczek* [így!] in qua sunt diversae antiquitates" (TörtTár 1888: 566). A nehézség az, hogy e 'pera, Ranzen, Tornister' jelentésű *waczek* szóra szakirodalmunk csak két és fél évszázaddal későbbi időből ismer újabb — szótári — adatokat, mégpedig *vaszok*, *vatzok* alakban! Íme a tanúk: 1784: „*vaszok*: — fekvőhely, alom. (ki-vaszkolódni, ki-bújni, az ágyból)" (SzD.¹ 93); 1792: „*Vatzok*, *vaszok*, ágy, alom, ágybeli" (SzD.² 267); 1795 k.: „*Vaszok*, *vatzok*; fekvő hely, alom" (TAKÁTS, Told. O. v.); 1808: „*Vatzok*, *Vaszok*. Ágy, Ágybeli, Alom." (SÁNDOR, Told. 436); 1809: „*Vatzok*: (alom, ágy) ... Grabatus" (SIMAI, VSzót. I, 65); 1816: „Fészek, *vaszok*, iszák, alom, L. nidus, B. vacek, mantica" (GYARMATHI, Voc. 18); 1816: „*Vaszok*, fészek, visko, iszák, L. nidus, canistrum, mantica" (GYARMATHI, Voc. 89).

A meglevő adatok alapján természetesen nehéz határozott véleményt mondani a szópár eredetéről. Csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk SIMONYI ZSIGMONDRÓL, aki ennek ellenére, még az OklSz. XVI. századi adatának megjelenése előtt ezt merete leírni (Nyr. XXX, 471): „*vacak*, *vaszak*, *vacok*: ringyongy holmi, aztán rendetlen fekvőhely stb. (innen *vacol*: ágyaz, *vacolódik* stb.) — vö. kfn. *watsack* Reisetasche, Felleisen, tkp. *wat-sac* ruhás zsák (innen a lengyel *wacek* stb., l. IdgF. 4 : 397; tót *vačok*: zseb.)".

BÁRCZI GÉZA, aki négy évtizeddel később már az OklSz. adatára is támaszkodik, a szó eredetéről vallott felfogásának megfogalmazásakor, SIMONYIVAL részben egyetértve — s nála kissé óvatosabban — ezt írja (SzófSz.): „alkalmasint az úfn. *watsack* (kfn. *watsack*) 'ruhás zsák' átvétele, a m.-ban er. jel. 'ruhás zsák', innen 'lim-lom' → 'fekvőhely' → 'kuckó'. A 'zsák' jel.-t igazoló r. [1538.] adatnak — »*waczek*« — olvasása bizonyt., talán inkább: *vacsek*, s ez esetben ez a szó a cs., t. *vaček* 'ua.' átvétele lehetne; a szláv szó ugyancsak a németből."

Nem céлом s nem feladatom a szó etimológiájával tüzetesen, minden körülményre kiterjedően foglalkozni, mégsem hallgathatom itt el azt a adatot, amely kutatásaim közben került elő, s amely a szó szoros értelmében hézagpótló szerepet tölt be a *vacak* ~ *vacok* alakpár korai adatainak sorában. 1680 körüli időből, Rozsnyai Dávid Horologium Turcicumából való a következő idézet (234): „Itt én kaptámból ki kopám, *vaczkomból* ki vásám, barátim-

ban meghejánosodám, Hazámtól megfosztatám.” A távolabbi szövegösszefüggés nem sokkal járul hozzá a vizsgált szó jelentéséhez. E szavakat egy olyan szolgalegény mondja, akinek elrejtett pénzét gazdája megtalálta és elvette. Ez semmit sem jelent számunkra, a *vaczkomból* ki v á s á m kifejezés viszont szerintem arra mutat, hogy a *vacok* szó jelentése itt nem ’kuckó, fekvőhely’, hanem ’rongyos ruha’. (Vö.: CzF.: *kivásik* ’dörzsölés, súrolás, csiszolás által kikopik, kilikad, rés támad rajta’; „Ruhája *elvásott*”, *vásik* alatt stb.) Ez az adat egyrészt áthidalja azt az űrt, amely az OklSz. 1538-i, valamint SzD. 1784-i adata között tátongott, másrészt pedig kétségbevonhatatlanná teszi annak az állításnak a helyességét, hogy a ’fekvőhely’ és a ’kuckó’ jelentés valóban csak a ’ruhás zsák → lim-lom, ringy-rongy, rongyos ruha’ jelentésfejlődés lefolyása után keletkezett. Annak eldöntésére, hogy az 1538-i *waczek* írású adat esetleg szláv átvétel-e, mint a SzófSz. felveti, nem kaptunk újabb támpontot.

Hogyan jött létre a *vacak* és *vacok* szavunk között ma meglévő hangtani és jelentésbeli megoszlás? Erre próbálunk válaszolni a következőkben.

Nem kívánom itt a *vacak* és *vacok*, valamint származékai, a *vacakol* és *vacokol* szavak valamennyi jelentését felsorolni, s a közöttük mutatkozó jelentéskülönülést ilyen széles alapokon vizsgálni. Nincs értelme például annak, hogy külön beszéljek a *vacok* növénytani műszó jelentéséről, hisz ennek sem a köznyelv, sem pedig a szóhasadás általános elveinek és tanulságainak kutatásában nincs jelentősége. A mi szempontunkból elegendő, ha az ’ember vagy állat fekvőhelye, odúja’, valamint a ’limlom; értéktelen, illetőleg annak ítélt, lebecsült tárgy, holmi, személy’ jelentés között teszünk különbséget, hisz a létrejött szóhasadás elsősorban ezeket választotta szét: az előbbit ma csak a *vacok*, az utóbbit csak a *vacak* hangalak idézi fel. Lássunk csak néhány példát mindkét szóra:

Vacok: 1818: „tikkadtt testemet azonnal a’ szalma *vaczokra* le tettem” (Czövek I.: Gallyás 62); 1844: „ágyok a *vacok* nevet is alig érdemli meg” (Nagy I.: Torzképek II, 291); 1852: „Ha rossz helyen van a *vacok* (fészek), a [macska-]anya más nyugalmasb helyre hordja fiait” (Peregriny: Természet-tört. 81); 1879: „*vaczok*: ágy” (GOLDSTEIN VILMOS: Nyr. VIII. 331); 1880: „Szegény fejemnek vége van: mar-e | *Vaczokból* számtalan korinthusi” (Arany J.: Arist. I, 147); 1887: „*vaczok*: szalmaágy” (Illésy János: Nyr. XVI, 525); 1888/1917: „a *vaczok* ... elnyűtt ruhadarabokkal bélelt heverő helye a család apróbb tagjainak” (Baksay: Irod. dolg. III, 75); 1897: „*vacok*: fekvőhely, mely két széles deszkából áll, s föléje ruha, rongy, zsák stb. tétetik; a deszkák a két végen téglákon vagy ládákon fekszenek” (RECHNITZ IGNÁCZ: Nyr. XXVI, 189); 1923: „Egy ágy volt a szobában, nem is ágy, csak *vacok*, azon aludt a gyerek” (Móra F.: Négy apának egy leánya 238); 1950: „*vacok* ’nappali heverőágy (nyitott folyosón, konyhában, ajtó mögött)’” (IMPLOM JÓZSEF: ÚMTsz.); 1957: „hogy ne zavarják a többieket, kicsit széjjel húzódtak külön *vacokba*” (Veres P.: János és Julcsa 209).

Vacak: 1881: „*vacak*: lim-lom, különféle ócska dolgok” (FARAGÓ JÁNOS: Nyr. X, 188); 1896: „*vacak*: ringy-rongy holmi” (NÓGRÁDI JENŐ: Nyr. XXV, 576); 1919/1957: „Ülven most ez ócska *vacak* előtt, Olgával való felületen viszonyomnak sok furcsa részlete támadt föl emlékezésemben;” (Heltai J.: A 111-es); 1936: „ha nem gondolna a feleségével, *vacak* kardját legszívesebben beledöfné a gyomrába” (Kassák L.: Három történet 188);

1936: „a nikkelezett lánc éppen úgy egyhelyhez köti majd Huszárt [a kutyát], mint az a rozsdás *vacak*, amit a kegyetlen parasztok az ócskavasasnál vásárolnak be kutyáik számára” (Kassák L. i. m. 290); 1957: „— Milyen novellát adsz el? Hát novellák azok, amiket írsz? ... *Vacak* novellát eladni pedig nem szabad” (Gelléri A. E.: Egy önérzet története 20); 1957: „*vaszak* 'vacak, mindenféle limlom'” (SZALAI JÁNOS: Nyr. LXXXII, 93); 1957: „— Tudja a tekintetes asszony, mi ez? — kiáltott föl Erzsi, ahogy a zacskó végén a zsinórt széjjelhúzta. — A megholt tekintetes ur *vacakja*.” (Németh L.: Égető Eszter I, 202.)

Természetesen egyáltalán nem lenne meglepő, ha azt tapasztalnók, hogy a szóbanforgó jelentés-elkülönülés nem tud végbemenni a szópár formansos (ragos, esetleg jeles, képzős) alakjaiban, mivel ez alakokban a két változat e g y b e e s i k. Ahogy a magyar *daruk* 'emelő szerkezetek' és *darvak* 'darumadarak', vagy a PAULTÓL (i. m. 135—7), A. WAAGTÓL (Bedeutungs-entwicklung unserer Wortschatzes. 1901. 35—7) és másoktól idézett német *Worte* és *Wörter*, *Bande* és *Bänder* közötti alaki eltérés hiányzik az egyes számú esetekben, ugyanúgy elképzelhető lenne az is, hogy a *vacak* és *vacok* bizonyos formansos eseteiben a két nyílt szótagos tendencia érvényesülése, azaz az eltérő magánhangzó kiesése következtében nincs hangalaki különbség, s így nincs jelentésmegoszlás sem. Elképzelhető lenne, de mégsem így van. A *vacak* és *vacok* említett jelentései közti határozott megkülönböztetés a nyelv, illetőleg az azt beszélők számára — úgy látszik — fontosabb, mint a *daru*, *Wort* vagy a *Schild* eltérő jelentései közti különbségtevés. Míg ugyanis a *vacok* formansos eseteiben azt tapasztaljuk, hogy a megkülönböztető magánhangzó hiányzik, tehát: *vacokot*, *vacoka*, *vacokol* stb., addig a nyílt magánhangzós *vacak* alak úgy veszi fel a ragokat, jeleket és képzőket, hogy közben önmaga változást nem szenved, tehát *vacakot*, *vacakja*, *vacakol* stb. Az utóbbiakra egy-két példát felsorolásomban már idéztem is, az előbbiekre most mutatok be példákat. Közülük néhány szintén régebbi SZD. 1784-i adatánál: 1777: „Tövises *vaczkában* rejteztvén [az elme], mindég túr” (Bessenyei Gy. Társasága 96); 1778: „az élő fa ... *vatzkából* ki dűlni láttatik” (Bessenyei Gy.: Hunyadi János 66); 1789: „a' nagyobbak [gyermek]k térden állva imádkoztak *vatzkok* körül” (Kazinczy: Bácsmegyey 144); 1791: „Fel költ és morogva ment maga *vaczkára*” (Gvadányi: Orsz. gy. leírása 126); 1796: „Ez az újj világ fog minket talán *vatzkunkból* kihívni... leg-alább hogy azt megláthassuk” (Bessenyei S.: Elvesztett parad. I, 37); 1805/1910: „[Az öreg orosz] felkelvén *vaczkából*, kimászott egy dombra hálósobájából” (Verseghy: Kisebb költ. 147); 1815: „Bosszankodva feküdt-le *vaczkán*” (Kazinczy: Munkái IX, 247); 1872: „este a *vaczkát* betakarta a subájával” (Népkgyűjt. II, 420); 1899: „Betér a pásztor, *vaczkot* készít az ebe” (Herman O.: Magyar ősfoglalk. köréből 18); 1936: „Mindenki üljön a *vacán*” (Móricz Zs.: Betyár 68); 1932: „...csupán a kutyát felejtette ott akarattal s alatta a szénavacokot” (Tamási Á.: Ábel a rengetegben 33); 1957: „Aztán azt írták, hogy nem szalmazsák, hanem egy suba volt a *vacokon*, azon alhatott” (Németh L.: Égető Eszter I, 26—7); 1957: „marjuk meg egymást, mint az éhes kutyák, ha nem férünk a *vacainkban* — így gondolkoznak az urak” (Veres P.: János és Julcsa 147); 1957: „az a nyavalyás paraszt olyan természetű, hogy nagyon nehezen mozdul ki a *vacából*” (Szabó P.: Tatáravágás 36).

Ugyanide tartozik, mégis külön sorolom fel a leggyakoribb igei származékokra vonatkozó példáimat, amelyekben szintén végbement az alaki és

jelentésbeli elkülönülés. A *vackol* ~ *vacakol* párra gondolok. Helykímélés céljából csupán adataim kicsiny részét közlöm:

V a c k o l: 1808: „Éjfél után ... kezdének neki *vatzkolni* a' földre” (Farkas A.: Músa út. 8); 1843: „a' nyomorúlt hajlékot ... átengedte, 's maga és családja az eresz alá *vaczkolt*” (Wagner—Gaál D.: Kisért. 96); 1884: „Lássuk Vasady bácsi oduját, melyben *vaczkolt*” (Teleki S.: Term. ut. 7); 1889: „Majd én a pamlagon *vaczkolok* magamnak” (Iványi Ö.: Püspök II, 130); 1926: „*vackol*: fekhelyet készít” (PAPP ZOLTÁN: MNy. XXX, 120); 1936: „Juliska meg *odavackol* Bábi mellé” (Móricz Zs.: Betyár 76).

V a c a k o l: 1838: „*vatzkol*: stören” (Tzs.); 1889: „*vaszakol*: szemetel, lomoz” (DEMJÉN KÁLMÁN: Nyr. XVIII, 429); 1900: „*vaczakol* 'babrál, bibe-lődik, haszontalansággal foglalkozik” (TÖMLŐ LAJOS: ÚMTsz.); 1921: „Alul-írott például napi 8 órát görnyed megfeszített munkában. Ebből hetet a bakkasztal mellett tölt és legfeljebb egyet *vacakol* el, pl. az íróasztal mellett.” (Borsszem Jankó máj. 29. 6); 1936: „semmi kedve nem lenne hozzá, hogy odaálljon *vacakolni* a hideg vízzel” (Kassák L.: Három történet 118); 1957: „És a strázsák, elfelejtkeznek a szolgálatról, mit kell itt *vacakolni* igazolat-tatással, a jövevény a mi emberünk” (Veres P.: János és Julcsa 445).

A felsorolt adatok elolvasása után persze joggal vetődik fel a kérdés: Jó, jó, az nyilvánvaló, hogy a *vacak* ~ *vacok*, valamint a *vacakol* ~ *vackol* alakok ma már nem pusztá változatoknak, hanem külön szóknak tekint-hetők, de mikor történt ez az elválás, mikor zajlott le a jelentés-elkülönülés folyamata? A válasz, be kell vallanunk, nem egyszerű. Az való igaz, hogy az idézett változatok — mivel a jelentésük is eltérő — leíró szempontból fel-tétlenül külön szóknak számítandók. Ezt BALASSA JÓZSEF már jó két évtized-del ezelőtt ismételten megírta. Először a Nyr. hasábjain hívta fel a figyel-met e szavak különböző voltára (Nyr. LXIII, 130), majd néhány évvel később „A magyar nyelv könyve” című munkájában újból kitér e kérdésre. Ez utóbbi szavait idézem (281): „*vacak* és *vacok*. Gyakran összetévesztik ezt a két, hasonló hangzású szót, pedig ragos alakjuk is eltérő: *vacak* (*vacakot*) min-denféle lim-lom, rossz, rongyos holmi; ige belőle: *vacakol*, értéktelen dolgokkal vesződik; — *vacok* (*vacokot*) a szabadban élő állatok fekvőhelye, ebből igék: *vackol*, az állat megcsinálja vackát, *vackolódik*, vackában mozog, fetreng.”

De térjünk vissza arra a kérdésre, hogy mikor is ment végbe legalább megközelítőleg a tárgyalt szóhasadás. Pontos választ — megfelelő adatok híján — sajnos, nem adhatunk, néhány szokatlan adat azonban arra mutat, hogy e fejlődés semmi esetre sem mehetett végbe a XIX. századnál korábban. Az még csak hagyján, hogy Kriza János népköltési gyűjteményében a 'vacok, fekvőhely, odú' jelentés felidézésére a *vacok* és *vacak* szó egyaránt alkalmas (vö. Vadr. 522), azonban még századunkban is találkozunk ilyen mondattal: 1936: „Elhagyatottan és tanácstalanul lődörgött estig. Ledült a szalma-*vacakra*, de nem volt nyugvása.” (Kassák L.: Három történet 245.) Szintén elég szokatlan a következő adat is, melyben a *vackol* annyi mint 'motoszkál, babrál': 1894: „Körülötte *vaczkol* az asszony; egy fekete rózsza, a mely her-vadásnak indult, mielőtt kinyílt volna” (Bársony I.: Erdőn 163). Végül — bár ez a fajta használat az újabb nyelvhasználatban sem ritka — ugyancsak *vacakot* alakot várnánk a következő század eleji újságnyelvi idézet-ben is: 1902: „... a vashidnál ruhát osztogatnak. Szégyön ide, szégyön oda, mondok, elmék, kérök valami *vackot*” (Pesti Hirlap márc. 19.).

Tüzetesebb kereséssel bizonyára még jónéhány ilyen szokatlan alakot idézhettem volna annak igazolására, hogy a szóban forgó jelentésmegoszlás semmiképpen sem nyúlhat vissza a XVIII. századba, azonban úgy vélem, e keresgélés fölösleges lett volna. Fölsöleges, mert az elkülönülés viszonylag újabb voltát nem is ez bizonyítja elsősorban, hanem maguknak a jelentéseknek a vizsgálata. E vizsgálat pedig két dologról győz meg bennünket:

1. Az a tény, hogy a XVIII—XIX. században ugyanaz a *vacok*, *vaszok*, esetleg *vacak* hangalak jelenthet 'ringy-rongy'-ot is, meg 'fekvőhely'-et is, nem meglepő, mivel e két jelentés a különféle árnyalatokon keresztül minduntalan érintkezik egymással. Bizonyítékul hadd idézzek egy mondatot a parasztember kedvelt ruhadarabjáról, a subáról. 1887/1917: „Utolsó változata, mikor vénségére elveszti »suba« dísznevét s gúnya számban kezd járni, míg végre ebből is kikopván, *vaczok* lesz belőle” (Baksay: Irod. dolg. III, 20). Íme, a híd a *vaczok* és a *vacak* között! A suba, amely a sok használattól tönkremegy, *vacak*-ká, értéktelen holmivá lesz a városi ember szemében, s ugyanakkor *vacok*-ká, állatok (esetleg emberek) vackát képező elnyűtt ruhadarabbá a falusi emberében.

2. Az adatokból nyilvánvaló, hogy az 'értéktelen vagy annak mondott (tárgy, ember)' jelentés csak századunkban alakult ki, s ekkor csatlakozott a *vacak* szó már korábban meglevő 'limlom' jelentéséhez. Az említett jelentés korábban seholsem bukkan fel.

A kérdéshangtani vonatkozásairól az említettek után — azt hiszem — fölsöleges bármit is mondanom. Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a szóhasadás e szópár életében — ha nem is teljesen szabályosan jelentkezett — szintén döntő szerepet játszott, s tanulságai is egybevágóak a más esetekből leszűrt tanulságokkal.

GRÉTSY LÁSZLÓ

A szavárd-kérdés Thury József előtt és után

I.

1. A magyar őstörténettudomány terén ma általánosan elfogadott nézet szerint a *Σάβαροι ἄσφαλοι*-ra, a Perzsia közelébe vándorolt magyarokra (vö. Konstantinos Porphyrogenetos: De adm. imp. c. 38) vonatkozó keleti, főként az örmény adatok felfedezése THURY JÓZSEF érdeme, aki ide vonatkozó klasszikus értekezését a milleniumi ünnepségekkel kapcsolatos történeti munkálatok egyik legszebb termékeként 1897-ben tette közzé (Száz. 1897: E17—27, 391—403). Így tanítja ezt a szavárd-kérdés két legtekintélyesebb 3merője, NÉMETH GYULA — THURYRÓL írt kiváló megemlékezésében (a MTA ismlékbeszéd-sorozata XXII/3. Bp., 1934.) — és J. MARKWART, az örmény források legkitűnőbb szakértője is (Streifzüge 36, 4. j.), aki pedig egyébként egyetlen más esetben sem szól elismeréssel magyar tudósok eredményeiről. NÉMETH és MARKWART nyomán sokan beszéltek újabban THURY érdeméről ebben a vonatkozásban mind itthon, mind külföldön (vö. MORAVCSIK, Byz. Turc. II², 261—2), így néhány szerény próbálkozásomban jómagam is.

Az elmúlt évek során azonban a magyar őstörténetkutatás történetével foglalkozva egyre inkább világossá vált előttem, egyrészt, hogy THURY-nak kétségtelenül vannak ugyan érdemei a szavárd-kérdés felderítésében,

az adatok felfedezése és összegyűjtése azonban már jóval ő előtte megtörtént. Másfelől bebizonyosodott előttem az is, hogy THURY részben tudott ugyan ezekről az előzményekről, de mégsem utalt rájuk. — Minthogy a THURY előtti szavárd-kutatás fejlődése meglehetősen bonyolult folyamat, áttekinthetőség kedvéért először röviden összefoglalom ide vonatkozó vizsgálataim eredményeit. Ezek: az örmény és a keleti forrásokban található szavárd-adatok felfedezésének érdeme egyrészt C. M. D'OHSSONÉ, aki a *sevordi*-k népére vonatkozó örmény forrásokat először kapcsolta össze az arab történeti forrásoknak ugyannerre a népre vonatkozó tudósításaival, másrészt DANKOVSKY GERGELYÉ, aki J. HAMMER-PURGSTALL osztrák orientalistát megismertette Konstantinosnak a szavárdokról szóló elbeszélésével, végül magáé HAMMERÉ, aki — ha jegyzetben odavetve és az összevetés helyességében kételkedve is — először szerepeltette együtt a *sevordi*-kra vonatkozó örmény és arab, valamint a szavárdokra vonatkozó bizánci adatokat. HAMMER fejtegetései később FEJÉR GYÖRGY megsemmisítő bírálatának hatására merültek feledésbe, s csak LUKÁCSY KRISTÓF hozta őket ismét napvilágra. THURY, noha ezt maga nem mondja, LUKÁCSY művéből ismerkedett meg az örmény adatokkal. Ezzel szemben határozottan THURY érdeme, hogy D'OHSSON óta először nyúlt megfelelő kritikával a szavárd-kérdés örmény és más keleti forrásaihoz, először ismert fel valódi jelentőségüket és először tárgyalta őket módszeresen, kora filológiai színvonalának megfelelő módon.

2. Bár THURY nem szól arról, hogy mi indította őt az örmény források tanulmányozására, ez látszólag világosan kiderül értekezésének egyik furcsa idézetéből (Száz. 1897: 321), ahol THURY az ifjabbik BUXTORF JÁNOS (1599—1644.) egykor nagyhírű bázeli hebraistára hivatkozik. BUXTORF „Liber Cosri” című munkájában, 1660-ban először adta ki nyugaton József állítólagos kazár királynak (X. század) egy spanyolországi zsidó érdeklődő levelére küldött válaszlevelét (vö. TELEGDI ZSIGMOND: IMIT. Évk. 1940: 272). BUXTORF munkájának erre a helyére THURY a következőképpen hivatkozik: „S mivel a kozár király levelében — mint ismeretes — Thogarmának 10 fia között említve van a *Szavir* név is, a szerző, illetve kiadó [a két utóbbi szót THURY természetesen BUXTORFRA érti] e név magyarázatául ezt a megjegyzést teszi: »*Savortii Armeniam incolentes* et *Savir decimus filiorum Thogormae*.« — A *szavortik*, vagy Konstantinus írása szerint *szavartik*, tehát Perszisznek észak-nyugoti részében laktak, minthogy annak idejében Armenia is része volt a persa birodalomnak. — De még Armenia is nagy terület; annyit azonban már tudunk, hogy ebben az országban kell tovább kutatnunk s az örmény írókhoz kell fordulnunk.”

Minthogy BUXTORF a kazár levelezést műve bevezetésében (Praef. a5, d3) közli, itt kellene lennie a THURYtól idézett mondatnak is. A valóságban azonban itt csak ennyit találunk: „Invenimus in libris genealogicis patrum nostrorum Thogarmam decem habuisse filios, quorum haec fuerunt nomina . . .”. Ezután következik a tíz név felsorolása, közöttük a tizediké סַׁוִיר *Sāvīr*. Ezek azonban a válaszlevél szavai, s BUXTORFNAK a levéllel kapcsolatban tett megjegyzéseiben sem található sehol a „Savortii Armeniam incolentes” kifejezés. BUXTORF terjedelmes művének további részeiben, amelyek J u d a H a l l é v i 1140 körül író spanyolországi szerző eredetileg arabul megírt, majd hamarosan héberre fordított apologetikus munkájának latin fordítással ellátott héber változatát tartalmazzák, már nincsen többé szó Togarma fiairól. Juda Hallévi szintén a kazárokkal hozza ugyan kapcsolatba mondani-

valóját, bizonyára a távoli kazárok iránt a spanyolországi zsidóság körében mutatkozó általános érdeklődésre való tekintettel, a kazár király és egy zsidó böles szájába adott beszélgetés azonban, amely a mű zömét alkotja, semmilyen lényeges kazár vonatkozású adatot sem tartalmaz. THURY tehát tévesen tulajdonítja BUXTORF-nak a „Savortii Armeniam incolentes” kifejezést. Ami a *savortii* névalakot illeti, az o világosan mutatja — amint alább látni fogjuk —, hogy itt örmény forrásból származó adatról van szó. Világos tehát az is, hogy az örményországi szavárdokra vonatkozó örmény adatok felfedezője nem BUXTORF volt. Ez azonban nem is meglepő, hiszen az európai örmény filológia első, a későbbiekben rendkívül nagy hatásúnak bizonyult termékei, a WHYSTON-fivérek Ps.-Moses Khorenaei földrajzi és történeti munkáiról készített, szövegkiadással ellátott latin fordításai csak 1726-ban, illetőleg 1736-ban láttak napvilágot, tehát BUXTORF halála után fél évszázaddal, s még egy újabb évszázadnak kellett eltelnie, amíg J. SAINT-MARTIN „Mémoires sur l’Arménie I, II” című (Paris, 1818—1819.) közismert műve megjelent, amelyből (II, 425) az örmény nyelvben járatlanok is megismerkedhettek az örmény eredetű *Savortii* adattal.

3. A THURYNál idézett rejtélyes „Savortii Armeniam incolentes” kifejezés eredetét kutatva eleinte, vagy tíz esztendővel ezelőtt, azt gondoltam, hogy a keresés nem lesz túlságosan nehéz, hiszen csak azokat a forrásokat kell megnézni a THURY különböző cikkeiben idézettek közül, amelyekben ez a latin mondatörökék egyáltalán előfordulhat. S valóban, törekvéseim látszólag gyors sikerrel jártak. THURY ugyanis ismételten idézi mind ebben a cikkében (323, 403), mind pedig egyebütt (ITK. VII, 407; Száz. 1896: 788, 902) egy magyarországi örmény tudósnek, LUKÁCSY KRISTÓF szamosújvári plébánosnak „A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei” című két kötetben, Kolozsvárt, 1870-ben kiadott őstörténeti munkáját (a mű függelékét alkotó 23 lapnyi örmény forrásidézetet a bécsi mechitaristák nyomdájában készítették el). A legvalószínűbbnek tehát elejétől kezdve az látszott, hogy THURY örmény vonatkozású, téves BUXTORF-idézete ebből a munkából származik. Rövid keresés után meg is találtam a helyet, ahonnan a kérdéses idézet szóról szóra ki van írva (LUKÁCSY i. m. II, 158): „Buxtorf Armenia Savortii, kiket keleti kútfőkből ismert Savir Thogorma fiától származtatja. »Savortii Armeniam incolentes et Savir decimus filiorum Thogormae.«” Ehhez jegyzetben LUKÁCSYNál is megtaláljuk a téves hivatkozást: „Buxtorf, de Cabri. Basileae anno 1660.” Ehhez az idézethez mindjárt megjegyezhetünk annyit, hogy az „ismert” és a „Savir” szavak után hiányzik a vessző, s hogy a „Savir” helyett „Savirtól” világosabbá tenné az értelmet. Feltűnő az is, hogy BUXTORF művének címében itt sajtóhiba („Cabri”, „Cosri” helyett) van, amelyet azonban THURY kijavított.

Örömembe tehát, amelyet az idézet gyors megtalálása szerzett, nem kevés öröm is vegyült. Egyrészt csalódással kellett tudomásul vennem, hogy THURY, aki pedig általában lelkiismeretesen meg szokta jelölni forrásait, ebben az éppen nem lényegtelen esetben elmulasztotta a LUKÁCSY-ra való hivatkozást. Másrészt kiderült az is, hogy hiába találtam meg THURY közvetlen forrását, a tévesen BUXTORF-nak tulajdonított idézet eredetéről LUKÁCSY szavai sem árulnak el többet. A további kutatás pedig, tekintve LUKÁCSY írói jellemvonásait, egyáltalán nem ígérkezett könnyűnek.

LUKÁCSY még 1850 körül kezdett művébe. Ennek megírásával a „nagy álmódó” HORVÁT ISTVÁN felhívásának tett eleget, aki 1835-ben

rövid áttekintést adott az örmény történeti forrásokról, és a magyar őstörténészek közül elsőnek hangsúlyozta, hogy igen nagy jelentősége volna, ha egy örmény hazánkfia hozzáférhetővé tenné őket a hazai történetkutatás számára (TudGyűjt. XIX/7, 120—6). LUKÁCSY először Horvát Istvánnak és a másik akkor legtekintélyesebb magyar történésznek, Fejér Györgynek akarta rendelkezésére bocsátani a tőle gyűjtött örmény adatokat, azok azonban arra buzdították, hogy tegye önállóan közzé munkája eredményeit. Ugyanez volt az Akadémia véleménye is (vö. AkÉrt. 1851: 287), amely a művet dicséretben részesítette, s mielőbbi kiadását javasolta. LUKÁCSY azonban még sokáig dolgozott rajta és csak 1870-ben tette közzé. A mű jelentősége, amint THURY itt tárgyalt esete is mutatja, lényegesen nagyobb őstörténetünk fejlődése szempontjából, mint eddig gondoltuk (vö. MORAVCSIK, MTörtBiz-Forr. 32). Fontossága főleg abban van, hogy ilyen alapos nyelvi és forrásismerettel örmény történeti forrásokról sem LUKÁCSY előtt, sem azóta nem írt nálunk senki sem. Ebben a tekintetben LUKÁCSY, annak ellenére, hogy a forráskritika gyenge oldala volt, felülmúlta két másik kiváló hazai örmény tudósunkat, SZONGOTT KRISTÓFOT és PATRUBÁNY LUKÁCSOT is.

LUKÁCSY műve révén a magyar őstörténet számára egy addig gyakorlatilag teljesen ismeretlen forráscsoport vált hozzáférhetővé. Jogos tehát, ha LUKÁCSY örmény forrásgyűjteményében őstörténettudományunk negyedik nagy korszakának utolsó számottevő emlékét látjuk. Ez a korszak KÉRI BORGIA FERENC „Epitome historiae Byzantinae”-jával kezdődik (1739.), s a magyar őstörténettudományban az új írott források (Konstantinos műve, Anonymus, Richardus jelentése, a kínai források hing-nu [hun] tudósításai, különböző mohamedán források, közöttük Ibn Rusta magyar vonatkozású adatai) felfedezésének, őstörténeti szempontból nevezetes keleti utazásoknak (HATVANI TURKOLLY SÁMUEL, J. KLAPROTH), valamint nagy jelentőségű nyelvészeti felismeréseknek (SAJNOVICS, GYARMATHI) a kora (vö. Pais-Eml. 268—70). Ezekhez az új forrásokhoz csatlakoznak 1870-ben, utolsóként LUKÁCSY révén az örmény adatok is. BUDENZ 1871-ben közzétett nevezetes cikke (NyK. X/1, 67—135), amelyben a magyar nyelv finnugor eredetének tisztázása után most már a magyar és török nyelv kapcsolataira is fény derült, őstörténeti szempontból is egy új korszak kezdetét jelzi.

Őstörténetünk általános fejlődése szempontjából azonban LUKÁCSY teljesen a régi iskola híve volt, aki még mindig a szkíta—hun—magyar rokonság alapján állt, sőt fő gondolata éppen a szkíta—hun elméletnek az egyik már LUKÁCSY korában is ódonul ható változatának tekinthető. Ez az egyébként meglehetősen elrejtett (II, 244, 2. jegyz.) alapötlet az, hogy mivel a pártusok a szkíták közül váltak ki, a pártus dinasztia egyik ága pedig Örményországban is uralkodott, a szkíta kapcsolatokkal szintén rendelkező magyarok és az örmények között is voltak bizonyos összekötő szálak. E mögött az elképzelés mögött szemmel láthatólag LUKÁCSY kettős: örmény és magyar hazafisága húzódik meg. A szkíta—hun elméletnek ez a formája azonban már csak a hazai örmény körökben keltett különösebb lelkesedést. 1871 után ugyanis a szkíta—hun elmélet szintén új formát vett fel: ezt egyrészt az a hibás szemlélet jellemzi, amely a magyar és a török nyelv között genetikus kapcsolatot lát, másrészt az a feltevés, hogy már a hunok és velük együtt a türk idők előtt, vagyis 550 előtt Európába jött más steppei népek is török nyelvűek voltak — mások e szerint a feltevés szerint nem is nagyon lehettek —, s így nyelvi maradványaikat a törökből kell megmagyarázni. THURY is ennek

az őstörténeti szemléletnek a híve lett, és az is maradt az ugor—török háború során a későbbiekben is. LUKÁCSY szkíta—örmény—magyar elmélete viszont rohamosan feledésbe merült, s vele együtt tűnt el sajnos hosszú időkre nálunk az örmény források iránti érdeklődés is.

Erősen foglalkoztatta LUKÁCSYt természetesen az Örményország irányába vándorló szavárdok kérdése is. A legfontosabb ide vonatkozó gondolata azonban, a Σάβ(ε)ιροι névnek és a *Ἰψήρ*: *Sper* (modern Ispir, a Fekete-tenger délkeleti kiszögellésénél) örmény földrajzi névnek az azonosítása, kétségtelenül téves. A *Sper* név ugyanis a Σάπειρες ~ Σάσπειρες népnévvel függ össze (vö. HÜBSCHMANN: IdgForsch. XVI, 287), amely azonban már Herodotos korában a Pontus környékének földrajzi névkészletéhez tartozott. Igaz ugyan, hogy a régi *sa(s)peir*-eket már egy bizánci szerző, Stephanos Byzantios (Σάπειρες, ἔθνος ἐν τῇ μεσογείᾳ τῆς Ποντικῆς, οἱ νῦν διὰ τοῦ β λεγόμενοι Σάβειρες: MORAVCSIK i. m. 228) és nyomában igen sok XIX. századi történész összekapcsolta a savirokkal, ez azonban nyilvánvalóan anakronisztikus népetimológia, ugyanolyan, mint az Anonymus Ravenna snál található *akatzir* = *kazár* azonosítás, amely azonban még ma is kísért (vö. legutóbb W. B. HENNING: BSOAS. XIV, 502—7).

4. LUKÁCSYt szkíta—örmény—magyar elmélete elsősorban a pozsonyi DANKOVSKY GERGELLYel állította szembe, aki Akadémiánk híres kültagjának, KLAPROTHnak a hatása alatt a Kaukázustól északra, *Madzsar* középkori város környékén kereste a magyar őshazát (A magyar nemzet maradékai az ősi lakó helyekben. Pozsony, 1826. 7—8), és éppen ezért kizárta a Volgán túli pártusokat a hun—magyar rokonságból. DANKOVSKY a szavárdokra vonatkozó adatokat is ebben a szellemben magyarázta. Elfogadta Stephanos Byzantios magyarázatát, de egyben egy új, hírhedt etimológiát is adott, amely szerint a Σάβαργοι név a Kaukázust elzáró kapukra való tekintettel 'závár'-nak értelmezendő (Hungarae constitutionis origines. Posenii, 1826. 24—5), — amiért FEJÉRTŐL (TudGyűjt. 1838/X, 4) a „tótizáló és szófaragó DANKOVSKY” jelzőket kapta, és azt a megjegyzést, hogy „ilyen önkényes szócsavarásoktól iszonyodniok kell a józan historikusoknak”. Jelentkezik azonkívül DANKOVSKY szavárd-adatai között Justinus (XLI. 5.) nyomán a pártusok történetében szereplő *Zapaortene* hegység neve is, amely HORVÁT ISTVÁN álmódosásaiban és még LUKÁCSYNál is komoly szerepet játszik. Mindezeket a valóban „szófaragó” és földrajzi szempontból is teljesen elhibázott elméleteket FEJÉR GYÖRGY zúzta szét: HORVÁT „filiszteus” elméletét egy külön könyvben (Dissertationes. Budae, 1837.), DANKOVSKYét pedig az imént idézett cikkben.

LUKÁCSY tehát 1870-ben egy lényegében már teljesen túlhaladott álláspontot védelmezett, amely a tőle hangoztatott formában többé soha nem jelentkezett. Hasonlóan elavult volt LUKÁCSY bizonyítási módja is. Történeti fejtegetéseiben sok helyet juttatott XVIII. századi exegetikai műveknek, így S. BOCHART „Geographia sacra”-jának, CALMET exegetikai munkáinak és egész sor más, egykor híres, de már LUKÁCSY korában is kiérdemesült műnek.

Éppen ez a körülmény tette nehezzé LUKÁCSY téves idézetének felkutatását. Minthogy az idézetben Togarma fiairól is szó van, csak annyit látszott világosnak, hogy LUKÁCSY forrása valamelyik régi, latin nyelvű Genesis-kommentár vagy valamilyen bibliai földrajz lehet. Ezen a nyomon

elindulva azonban ismételt kísérletek után sem sikerült fellelnem a kérdéses mondattörődék nyomát. Így 1954-ben a szavárd-kérdéssel foglalkozva (MNY-TK. 84. sz., 41, 114. jegyz.) meg kellett elégednem azzal, hogy LUKÁCSY művére mint THURY forrására utaltam.

5. A rejtélyes idézet végül is ott került elém, ahol a legkevésbé vártam: J. HAMMER-PURGSTALL egyik cikkében, amely a M. Tud. Társ. Évkönyveinek III. kötetében 1838-ban (130—44) jelent meg. HAMMER ebben a cikkében a magyar őshazák kérdésével foglalkozik, s az egyik jegyzetben (137) teszi a következő megjegyzést: „Savortii Armeniam incolentes p. 15, 170, 167, 207 et Savir decimus filiorum Thogarmae ex documentis hebraicis libri Buxtorfi de Cobri, Basileae 1660.” A lapszámok, amelyeket HAMMER idéz, mint az előbbi jegyzetben, itt is C. M. d’OHSSON „Des peuples du Caucase” című, Párizsban 1828-ban megjelent munkájára vonatkoznak. Az első, ami HAMMER idézetében szembeötlik, az, hogy BUXTORF művének címében itt is sajtóhiba van. Ez is félreérthetetlenül mutatja, hogy LUKÁCSY innen írta ki a téves idézetet. Egyébként LUKÁCSY jól ismerte HAMMERnek ezt a cikkét, amelyet műve egy másik helyén (II, 43) idéz is. A legfontosabb azonban az, hogy HAMMER a *Savortii*-ra nem BUXTORF, hanem d’OHSSON nyomán hivatkozik. LUKÁCSY egyszerűen kihagyta a d’OHSSON-ra való utalást, THURY pedig hűségesen lemásolta LUKÁCSY-t. Így vált előttem egyszerre érthetővé az is, hogy miért nem találtam meg esztendőkön keresztül LUKÁCSY idézetét a Genesisre vonatkozó exegetikai irodalomban.

6. Ezzel végleg tisztázódott a szavárd-kérdés XIX. századi története. HAMMERRŐL ugyanis tudjuk, hogy még Akadémiánk külső tagjává való választása (az első Nagygyűlésen, 1831. febr. 16-án) kapcsolatban volt magyar őstörténészekkel, különösen DANKOVSKYVAL, aki a „Der Völker ungarischer Zunge Urgeschichte”-című (Pozsony, 1827.) műve függelékeként — nem minden büszkeség nélkül — idézi HAMMERnek 1826. január 27-én kelt levelét. Ebben HAMMER helyesli DANKOVSKY szavárd-elméleteit, csak földrajzi szempontból jelent be különvéleményt, amennyiben szerinte a szavárd-nyomok Észak-Mezopotámiában találhatók meg. Ezeket a gondolatokat fejtette ki azután HAMMER az Évkönyvek III. kötetéből fent idézett cikkében. Bizonyítása nyilvánvalóan hibás: összetéveszti Dárát, a pártus fővárost Darával, az észak-mezopotámiai erődtémennyel; a *savir*-t találja meg a *Βενδοσαβεία* névben, egy Theophylaktos Simokattesnél (III. 5.) található városnévben (vö. HAMMER, *Gesch. des osm. Reiches* II, 648), amelynek azonban *Βενδοσαβόα* volna a helyes alakja (így javít NÖLDEKE, *Tabari* 41 és *Aufsätze* 95), minthogy a név második eleme a *Šāpūr* perzsa királynév; ide vonja a Kaspi-tón túli *Zapaortene* hegynévet stb. D’OHSSON idézett megjegyzését az örményországi szavárdokról csak egészen melleleg, jegyzetben említi, viszont DANKOVSKY szófaragásait annál inkább méltányolja. Annyi mindenesetre tény, hogy HAMMER elsőként szerepelteti együtt a szavárdokra vonatkozó bizánci és örmény adatokat. Biztosnak azonban HAMMER még akkor sem tekintette ennek a két adatesoportnak az összetartozását, amikor 1840-ben újra visszatért a kérdésre (*Gesch. der Goldenen Horde* 17).

Mindez természetesen nem változtat sokat azon a képen, amelyet W. AHLWARDT és K. SCHLOTTMAN rajzoltak HAMMERRŐL mint orientalistáról. Felületessége, filológiai megbízhatatlansága közismert, s új német bírálója J. FÜCK (*Die arabischen Studien in Europa*. Leipzig, 1955. 164) is kény-

telen megelégedni annak megállapításával, hogy „műveinek belső értéke nem volt arányban terjedelmükkel”, s hogy legnagyobb érdeme nem is műveiben, hanem abban van, hogy az öregedő Goethét megismertette Kelet világával.

A magyar őstörténettudományak azonban HAMMER még később is szolgálatot tett azzal, hogy felhívta a figyelmet Abū-l-Fidā' magyar vonatkozású adatára. Erről TOLDY FERENCHEZ 1849 elején, a legnagyobb viharok idején írt levelében emlékezik meg (MTA Kézirattár, vö. Pais-Eml. 270). Így, ha ma már nem túlozhatjuk is úgy HAMMER érdemeit, mint egykor KÁLLAY FERENC (TudTár. 1838: 139) tette, nem is feledkezhetünk meg róluk teljesen. Mindenesetre kár, hogy HAMMER visszaemlékezéseiből, amelyeknek azonban a nagy osztrák orientalista és egykori akadémiai elnök iránti kegyeletből R. BACHOFEN VON ECHT csak egy tizedét tette közzé (Font-RerAustr. 2. Abt. 70. Bd. Wien, 1940.), HAMMERnek a magyar őstörténetekkel és a M. T. Akadémiával való kapcsolatairól nem tudunk még többet.

7. Ha azonban a magyar őstörténettudományak tett érdemeiről beszélünk, akkor még inkább meg kell ezt tennünk d'OHSSONnal kapcsolatban. d'OHSSONra ugyan mind a régibb (pl.: FEJÉR GYÖRGY, *Aborigines* 142; LUKÁCSY i. m. II, 97), mind pedig az újabb (pl.: NÉMETH, *HonfKial.* 197; TELEGDI: i. h. 282) magyar őstörténeti irodalomban történtek alkalmi hivatkozások, a „Des peuples du Caucase” igazi jelentőségéről azonban talán csak egy alkalommal (Pais-Eml. 269) esett szó. Hasonló azonban a helyzet külföldön is. Így J. FÜCK előbb idézett művében 8 lapot ír HAMMERRŐL, ugyanakkor azonban d'OHSSONnak a nevét sem említi, MARKWART pedig (Streifzűge 38, 1. j.) megelégszik annak megállapításával, hogy d'OHSSON műve számára nem volt hozzáférhető (sokkal méltányosabban jár el V. MINORSKY, *Hudūd* 448). Pedig MARKWARTnak a kaukázusi és Volga vidéki népekre, közöttük a baskirokra, kazárookra, bolgárookra és Jugriára vonatkozó fejtegetéseiben szinte minden egyes lapon hivatkozni kellett volna d'OHSSONra is, aki az ide vonatkozó adatok legnagyobb részét — jórészt kéziratok alapján — már 1828-ban idézte. Egyébként, ami a szavárd-adatokat illeti, d'OHSSON, bár jól ismeri és gyakran idézi Konstantinos „magyar” fejezeteit is, a SAINT MARTIN (*Mémoires* II, 425: *savord-*) művéből vett örmény adatot nem kapcsolja össze a császáréval. Ennek egyebek mellett feltehetőleg az is az oka volt, hogy d'OHSSON sokkal óvatosabban járt el a népnevek magyarázatában, mint MARKWART. Az örmény adatokkal bizonyára azért nem foglalkozott részletesen, mert nem rendelkezett megfelelő örmény ismeretekkel. Pedig d'OHSSON maga is örmény származású ember volt, aki, mint apja, a szintén kiváló orientalista I. M. d'OHSSON (a híres „Tableau général de l'Empire Ottoman I, II” szerzője, a III. kötetet már fia adta ki), a svéd állam szolgálatában folytatott diplomáciai tevékenység mellett foglalkozott az orientalisztikával (vö. a *Nordijsk Familjebok*, *Konversationslex. och Realenc.* ide vonatkozó cikkét, amelynek adatait LAKÓ GYÖRGY volt szíves a számomra hozzáférhetővé tenni). A két d'OHSSONnal bizonyára HAMMERnek is voltak valamilyen személyes kapcsolatai. Az ifjabbik d'OHSSONnak HAMMERhez írt három leveléről mindenesetre BACHOFEN VON ECHT kiadványában (562) is szó van.

THURY és d'OHSSON szavárd-adataihoz még MARKWART csatolt néhány újat. Ezek közül a legfontosabb a Balādurī arab adatára való utalás (Streifzűge 36—7) volt. Balādurī adata mutatja, hogy szavárdok már 750 előtt is

éltek Transzkaukáziában, a Kur folyó völgyében (vö. MNyTK. 84. sz. 42). A „Streifzüge” óta lényeges haladás csak a *szavárd* név etimológiai magyarázatában történt.

II.

1. A szavárdok nevének etimológiai magyarázatát őstörténéseink kezdetől fogva a *savir*-okéval kapcsolták össze. Ez a magyarázat, amelyet másfél évszázaddal ezelőtt vetettek fel először, nézetem szerint is nyomos történeti és földrajzi érvekkel támogatható. A VII. és VIII. századi arab—kazár harcokra vonatkozó örmény és mohamedán adatokból ugyanis, amelyeket egy sajtó alatt levő értekezésemben tárgyalok részletesen, világosan kitűnik, hogy a régi Kazária a későbbi Kazária déli részén, Tarkutól északra a Kuma torkolatvidékén volt. A kazár főváros ekkor még Baiangar volt. Ezt a régi Kazáriát forrásaink még világosan megkülönböztetik a nyugati türk birodalomtól. A kazár főváros csak később, a nyugati türk birodalom felbomlása után került a Volga-torkolat vidékére. A régi, déli Kazária területén azonban örmény forrásaink szerint a szavirok laktak. Aligha marad tehát más választásunk, mint hogy a *kazár* névben a szavirok egyik (talán az 558 után vezető) törzsének nevét lássuk. Így válik érthetővé a X. századi Mas'ūdī sokszor tévesnek gondolt tudósítása is, aki azt mondja, hogy a kazárokat perzsául *χazarān*-nak, törökül *saβir*-nak nevezik (BiblGeogrArab. VIII, 83). Nézetem szerint tehát, amelyet említett értekezésemben okolok meg bővebben, a magyarság *szavárd* nevét nem a magyarságnak a kazároktól időben és térben elválasztott szavirokhoz, hanem éppen a kazárokhöz fűződő kapcsolatai magyarázzák meg. A kazár kapcsolatok teszik érthetővé azt is, hogy a *Σάβαροι* néven említett magyarok egy része a kangaroktól elszennvedett vereség után éppen a régi kazár települési területre, a Kur folyó vidékére költözött.

A szavirok nevét azonban már a magyar őstörténetírás harmadik korszakában (Aeneas Sylvius Jugriára vonatkozó adatainak feljegyzésétől, 1458-tól egészen a nagy őstörténeti felfedezések koráig, 1739-ig; a második korszak Julianus Magna Hungariába tett útjától, 1236-tól 1458-ig; az első korszak a magyarokat a hunokkal azonosító nyugati és magyar krónikáktól egészen 1236-ig tartott) Szibéria nevével (orosz *Sibirь*) is azonosították. Mikor azután Konstantinos szavárd-vonatkozású tudósításai is ismertté lettek (1739.), felmerült egy kettős összekapcsolás lehetősége: a régiebb *savir*—*Sibirь* mellett a *savir*—*szavárd*—*Sibirь* azonosítás is.

2. A szavirok és Szibéria nevének összekapcsolása a Jugria-kérdés szempontjából különösen fontossá vált. Priskosnál ugyanis együtt szerepelnek a szavirok és az ogurok. Az északi őshazára tehát most már nemcsak a *jugor*-ral összefüggőnek gondolt *ogur* név mutatott, hanem a szavirok és Szibéria nevének összefüggése is. Priskos tudósítása ekkor már természetesen régen ismert volt, s a *Sibirь* névről is régen tudtak ekkor már nyugaton nemcsak régi térképeknek és a nyugati utazóknak, hanem keleti forrásoknak a mongol hódításokra vonatkozó tudósításaiból is. Az utóbbiakból vált ismertté nyugaton az eddig is megmagyarázatlan, összetett (PELLIOT szerint ikerített) *Ibir-Sibir* forma is (a *Sibirь* név korai nyugati és keleti előfordulásaira vonatkozólag vö. М. П. АЛЕКСЕЕВ, Сибирь. Иркутск, 1932. 54—7; a mongol adat kínai átírására vonatkozólag vö. még BRETSCHNEIDER, Mediaeval Resear-

ches II, 37). Nálunk tehát már NADÁNYI JÁNOS (Florus Hungaricus. Amstelodami, 1663. 8) így ír: „A Septentrione est Amir Sibir, seu regio Sibirorum, qui et Saberi.” Ehhez NADÁNYI hozzáfűzi még a pannoniai Sabariára való utalást, mint amelyet szerinte sokan be akarnak vonni ebbe az egyeztetésbe. A *Sabaria* név, a Herodotosból vett *Sapeir*-rel és az Ammianusból vett *Sapir*-ral (vö. még FEHÉR GÉZA: KSz. XIX, 47-et is) együtt valóban még két évszázadon keresztül állandóan kelléke maradt a *savir*—*szavárd* magyarázatoknak. Még tartósabbnak bizonyult azonban a ptolemaiói (III. 5. 10) *Σάβαροι*-ra való hivatkozás, amely már TIMON SÁMUELNél is megvan (Imago antiquae Hungariae. Cassoviae, 1733. 211). Minthogy a szavirok mai ismereteink szerint (vö. MNyTK. 84. sz. 12) Belső-Ázsia felől jöttek Európába, a *Σάβαροι* pedig már Ptolemaiós korában az európai Sarmatia északi részén laktak, ez az azonosítása aligha lehet helyes. Egyesek (MARKWART: UJb. IV, 269—73; MOÓR, MÖstFőprobl. 45—50; D. SINOR: Journ. Asiat. 1946—1947: 21) mindazonáltal makacsul kitartanak mellette. Még kevésbé látszik elfogadhatónak a *savir* — *Σάβαροι* azonosításnak az a változata, amely a *Séverjane* orosz törzsnevet és azzal együtt a szláv *severō* 'észak' szót is bevonja a magyarázatba (ŠAFAŘIK, FLORINSZKIJ, vö. S. PATKANOFF: KSz. I, 271; MARKWART: i. h.; helyesen M. VASMER, RussEtymolWb. II, 600). Ugyancsak történeti szempontból elhibázottnak kell tekintenünk a ptolemaiói *Σάβιροι*, valamint a bolgár törzsként szereplő *suvar* név etimológiai összekapcsolását is (MARKWART: i. h.; vö. ezzel szemben P. PELLIoT, Histoire de la Horde d'Or 230—1), még akkor is, ha az a csuvas *a > u* hangváltozásra való hivatkozással történik (így SINOR: i. h. 22—3). Ez a csuvas hangváltozás ugyanis a *suvar*-adatok feltűnésének (vö. RÁSONYI NAGY: MNy. XXVII, 314—5) idején még nem ment végbe (vö. GOMBOCZ, BTLW. 202—3). Más és adatok híján nehezen ellenőrizhető kérdés, hogy a *suvar* adatok közül valamelyiket NÉMETH GYULA szellemes magyarázata (HonfKial. 322) alapján a *savir* név magyar **szovár* alakjának tekinthetjük-e.

A jugriai származás-elmélet ellenfelei nem éppen nagy lelkesedéssel fogadták a szavirok nevének Szibéria nevével való összekapcsolását. OTROKOCSI FÓRIS beszél ugyan a Priskos-féle népvándorlásról, de a szavirokat meg sem említi (Origines 151—4). BÉL MÁTYÁS sem lát tisztán ezekben a kérdésekben, amint az a FRÖHLICHHEL és S. T. BAYERREL váltott leveleiből világosan kitűnik (Adparatus 406—17; vö. erről még PRAY, Annales veteres 7). Igen jellemző DESERICZKY (i. m. 99) fanyar „misera Siberia”-ja is. Mindez azonban nem tudott ártani a *savir*—*Sibir* azonosításnak, amely egészen a legújabb időkig számtalanszor feltűnt a különböző őstörténeti elméletekben, sőt úgy látszott, hogy közel három évszázados szereplés után döntő bizonyítékokkal is megtámogatható lesz. S. PATKANOV ugyanis az 1900-as években egész sor olyan obi-ugor adatot közölt (KSz. I, 258—277; vö. ZSIRAI, Jugria 99), amelyek szerinte egy valaha a tobolszki kormányzóság területén élt *Saber* vagy ahhoz hasonló nevű népre vonatkoznak. Minthogy ezen a környéken volt egykor az a *Sibir* nevű város is, amelynek nevét az oroszok később egész Szibériára átvitték, PATKANOV számára világos volt a kérdéses obi-ugor adatok, valamint a *Sibir* és *savir* nevek összefüggése. Ehhez hozzáfűzhetjük még, hogy a mongolok nyugati terjeszkedéséről szóló elbeszélésben a Mongolok Titkos Története is említi Nyugat-Szibéria népei között egy *sibir* ~ *šibir* nevűt (vö. PELLIoT, Hist. de la Horde d'Or 141). A múlt századi obi-ugor adatok (vog. [MUNK.] *šapër*, *šopër*, osztj. [PATK.] *tāpar*, *šabar*, *šaber*, *šoper*,

saper stb.) nem mutatnak teljes egyezést a *Sibir* földrajzi névvel, de PATKANOV szerint ugyanaz a jelentésük, mint a *Sibir* földrajzi névvel azonos tobolszki tatár *Sébér* ~ *Sévér* névalakoknak. Az utóbbiakhoz kapcsolhatjuk a *sibir* népnevet is. Így látszólag valóban helyesnek tetszik PATKANOV érvelése, és az is világos, hogy ennek a magyarázatnak az érvényessége esetén RAMSTEDT etimológiája (KalmWb. 362), amely szerint Szibéria neve földrajzi névi eredetű, és egy 'nasses Land mit Gebüsch und Wald, Urwald' jelentésű mongol **sibir* szóval azonos, aligha lehet helyes. Nem kételkedhetünk abban sem, hogy az osztjások és a tobolszki tatárok hagyománya lényegében történeti alapon nyugszik: a tobolszki tatárok odaköltözése előtt valóban élt ott egy *sibir* vagy ahhoz hasonló nevű nép.

A mi számunkra persze fontos volna, hogy ezekben a kérdésekben ne csak hozzávetőleges véleményt tudjunk mondani. Ezen a ponton azonban már szinte leküzdhetetlen nehézségek mutatkoznak. Az obi-ugor adatok ugyanis a múlt századból valók, a *sibir* népre vonatkozó mohamedán, mongol és orosz adatok is csak a XIII. századig mennek vissza, a szavirokról viszont csak igen korai, V—VII. századi adatokkal rendelkezünk. Ehhez járulnak a népnevek magyarázatában állandóan visszatérő nehézségek, amelyek a népnevek elterjedésének többnyire igen bonyolult folyamatával függenek össze. LAKÓ GYÖRGY barátom illetékes véleménye szerint, amelyet hozzá intézett kérdésemre volt szíves közölni, a vogul *šapër*, *šopër*, valamint az osztják *tāpar*, *šabar*, *šaber*, *šoper*, *saper* alakok — az osztják *saper* kivételével — ha a közölt adatokat hiteles, eredeti vogul és osztják formáknak tekintjük, aligha vezethetők vissza egy **savir* eredetire. A közös eredeti — csak ezekből a formákból ítélve — egy *tš*-vel vagy *tš*-vel kezdődő forma volna. Az egyes obi-ugor változatok egymáshoz való viszonya, a közvetítés kérdése és az átvétel kronológiai háttere azonban tisztázatlan. Hasonló nehézségek mutatkoznak az obi-ugor formák vokalizmusát, valamint a tatár *sébér*, *sévér* alakokhoz, továbbá a *Sibir* földrajzi és *sibir* népnévhez való viszonyukat illetőleg is. — Az obi-ugor adatok tehát valószínűleg igen értékesek a *savir*-kérdés szempontjából, de megbízható és véglegesnek tekinthető értékelésüktől — úgy látszik — egyelőre még távol vagyunk.

Nem lényegtelen ezeknek a kérdéseknek a szempontjából a *savir* név régi alakjának minél pontosabb meghatározása sem. A bizánci adatok (MORAVCSIK i. m. 262—3) valószínűleg egy **savir* eredetire mutatnak, ugyanúgy, mint Jordanes *saviri*-ja is (vö. NÉMETH i. m. 188; a *v*-s olvasat mellett kardoskodott MÉSZÁROS GYULA: Népünk és Nyelvünk XI, pótfüzet 9—10). Az örmény *savir* szintén *v*-s eredetit tükröz. A héber levelezés kéziratai és Júda ben Barzilláj (1100 körül), aki ezeket a leveleket először idézi, egyöntetűen a סַבִּיר alakot használják (vö. П. К. КОКОВЦЕВ, Еврейско-хазарская переписка в X. веке. Ленинград, 1932. 20, 28, 74, 128). Ami Ps.-Zacharias rhetor szír סַבִּיר : *sabīr* adatát illeti, amint másutt (Ant. Tanulm. V, 251—3) már volt alkalmam rámutatni, itt egy bizánci Σάβιροι-adat (valószínűleg Priskosból) átvételéről van szó, amely azonban pehlevi közvetítéssel jutott el a szír szerzőhöz. A *v* helyén *b*-t egyedül Mas'ūdī arab névalakja: *sabīr* tartalmaz. Minthogy azonban az arabban *v* fonéma nincsen, számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy itt is — mint az arab *abar* népnév esetében — egy eredeti *v* helyettesítéséről van szó.

Ezzel szemben egy *p*-s eredetire mutatna W. B. HENNING (BSOAS. XIV, 502, 5. j.) szerint egy VIII—IX. század táján készült szogd népnév-jegyzék

(nāfnāmak) ide vonatkozó adata, amelyet HENNING először (Sogdica. London, 1940. 8) a (s)[.]k'ry vagy (s)[.]pyry alakban közölt, megjegyezve, hogy szerencsére a *savir* név itt nem jön számításba. Az előbb idézett helyen azonban HENNING mégis a (s)[.]pyry : *Sabir-ē* (az *ē* szogd végződés) olvasat mellett tör lándzsát, és most már a savirokkal való azonosítást is valószínűnek tartja. Sajnos azonban, ezzel az adattal sem megyünk sokra. A nāfnāmak kéziratáról ugyanis maga HENNING azt mondja művében (Sogdica 1), hogy azok duktusa „a lehető legrosszabb (ami sokat megmond)”. Ez, valamint az is, hogy a kérdéses névalaknak szinte minden betűje kétes, erősen megingatja HENNING magyarázatának hitelét. Pedig ez az adat különösen fontos lehetne a *savir* név etimológiája szempontjából. NÉMETH GYULA ugyanis a *savir* nevet egy török **sap-* tőből magyarázza, s felteszi, hogy itt egy *sapyr* ~ *sabar* > *sabyr* ~ *sabar* > *savyr* ~ *savar* fejlődéssel van dolgunk (i. m. 189). PELLIOT, aki szintén érinti a tőle is *sabar* ~ *sabir* formában átírt név etimológiájának kérdését (i. m. 231—2), úgy gondolja, hogy mind ez a magyarázat, mind pedig a *Sibir* névnek a *savir*-hoz való etimológiai kapcsolása helyes lehet. PELLIOT PATKANOFF obi-ugor adataira is utal, RAMSTEDT magyarázatával, tehát azzal a kérdéssel, hogy a névbe egy 'erdős hely' jelentésű, *sibir* hangalakú mongol közszó is beolvadt-e, PELLIOT nem foglalkozik, azonban szerinte a *sabar* ~ *sabir* név — úgy látszik — más hozzá közel álló ethnikonokkal is keveredett. Az imént elmondottak alapján ehhez legfeljebb annyit fűzhetünk hozzá, hogy a *savir* név etimológiai magyarázatát mindenesetre jobban összhangba kellene hozni azzal a ténnyel, hogy legrégebb adataink szinte kivétel nélkül *v-t*, nem pedig *b-t* tartalmaznak.

A *savir* név török etimológiája részben azon alapul, hogy a név a törökből is magyarázható, részben pedig azon, hogy a ránk maradt néhány szavir személynévi szórvány (így elsősorban a *Balāχ* és az **Ιλιεγο*, vö. MORAVCSIK i. m. 83—4, 138) szintén magyarázható a törökből. Természetesen világosabban láthatnánk ezekben a kérdésekben, ha több szavir nyelvi szórvány és nemcsak személynévek állanának rendelkezésünkre.

Végső fokon az iránból magyarázta legutóbb a *savir* nevet SZEMERÉNYI OSZVALD (F. ALTHEIM, Gésch. der lateinischen Sprache 73—6), aki egy észak-iráni **asabāra-* alakból kísérli meg a *savir* név származtatását. A *savir* alak *i-jét* azonban SZEMERÉNYI is a feltett török *sabar* ~ *sabyr* formához kapcsolja. Véggépp elhibázottnak látszik Z. V. TOGAN magyarázata (Ibn Fadlān's Reisebericht XXX—I, 313), aki a *savir* nevet egy mindig *š-el* írt kaukázusi földrajzi névvel, a *Šaberān*-al kapcsolja össze, de nem fogadhatók el O. PRITSAK (Der Islam 1950: 101) magyarázatai sem, aki a *savir* nevet egy kalandos magyarázat során egy **sabīn* névalakra vezeti vissza. Elhibázottnak tekinthetjük továbbá MOÓR (i. m. 47—8) magyarázatát is, aki a **savar* népnév első részét az alānból vezeti le, a másodikat pedig az *uar* népnévhez kapcsolja. Nem indokolt G. VERNADSKY fejtegetése sem (Ancient Russia 270—2), amely szerint a savartok normannok lettek volna. Ugyancsak hibás Z. V. TOGAN másik magyarázata, aki (i. m. 210) az Ibn al-Faḡīhnál *Sāburiya* alakban szereplő név helyett teljesen önkényesen *sābir-t* olvas.

3. A *savir* és *Sibir* nevek magyarázatába, amint fent láttuk, már D'OHSSON és HAMMER bevonta a *szavárd* név különböző bizánci, arab—perzsa és örmény változatait is. Ezeknek a neveknek magyarázatában THURY cikke után első-sorban MARKWART pontosabb olvasatai és néhány új adata jelentettek komoly haladást. MARKWART már helyesen *sevordi-t* olvasott a THURYNÁL (vö. GYÓNI

i. m. 112; MORAVCSIK i. m. 261) még a modern nyugati örmény kiejtés szerint átírt *sevorti* helyett is. THURYnak a Századokban (XXXI, 395—6) közölt teljesen elhibázott etimológiáját (**sev-orgi* ~ *ugri* 'fekete ugorok') azonban KUUN GÉZA közvetítésével még MARKWART (Streifzüge 39—40) is átvette. A helyes magyarázatra (*szavárd* > örmény népetimológiával *seav-ordi* 'fekete fiú'), amelyet az örmény alaknak Konstantinosnál megadott *Μαῦρα παιδία* fordítása tesz bizonyossá, FIÓK KÁROLY már a Századok következő füzetében (700—1) rámutatott. Az örmény *sevordi* formával kapcsolatban még megjegyezhetjük, hogy a Konstantinosnál (De cer. 687) téves kézirati alakban található *Σεβροτιῶν* névalakot nem MARKWART javította ki először (így: GYÓNI i. m. 112; MORAVCSIK i. m. 261), hanem M. BROSSET (Coll. des hist. arm. I. S.-Pétersb. 1874. 617), akit MARKWART is idéz.

A forrásokban is előforduló örmény *sevordi* alakból MARKWART (Streifzüge 36, 4. j.) szerint a hangsúlynak az összetétel vége felé való szabályos eltolódása miatt keletkezett az első tagban megrövidült *sevordi*, illetőleg *savordi* változat. A *Σεβροτιοι* alaknak a *Μαῦρα παιδία*-val való fordítása azonban mutatja, hogy az örmény fül számára a *sevordi* alak sem vesztette el közszoí jelentését. Számolhatunk tehát azzal is, hogy itt nem egy *seav* > *sev* fejlődésről van szó, hanem, hogy a népetimológia a *seav*-nak az összetételekben egyébként is szokásos *sev* alakját is használta.

Ami az örmény *sevordi* alak *-di* végződését illeti, a népetimológiának esetleges kisebb-nagyobb torzításai miatt, sajnos, nem dönthetjük el teljes határozottsággal, hogy az eredeti is *d*-vel vagy *t*-vel hangzott-e. Ugyanez érvényes a szóvégi *i*-re is, bár természetesen az örmény *sev-ordi* népetimológiás alak sokkal könnyebben volna érthető egy **savarti*, mint egy **savart* eredeti alapján, s az is nagyon valószínű, hogy itt egy szavárd—magyar névalak örmény átvételéről van szó. Az arab *siyāw.rdi(ya)* alaknak önálló jelentősége ebben a kérdésben nincs, mert az arab alak nyilvánvalóan egy örmény *seavordi*-t ír át. Ezt az alakot egyébként MARKWART (Streifzüge 36) után sokan *siyāwardi(ya)*-nak írják át, holott a névnek a különböző arab—perzsa forrásokban található alakjai egyáltalán nem zárják ki a *siyāwuf o Jrdiya* olvasatot sem. Úgy látszik, az örmény *sevordi*-t írja át végül az a *Sevordius* névalak is, amelyet MORAVCSIK (i. m. 261) a martir-aktákból idéz.

Sajnos, hasonló nehézségek mutatkoznak a bizánci *Σάβαροι* és *Σεβροτιοι* értelmezése körül is. A *Σάβαροι* esetében a legtermészetesebb volna egy **savart* eredetiből kiindulni, míg a *Σεβροτιοι* világosan egy örmény **sevordi* eredetire mutat. Ha viszont *Σάβαροι*-ban egy eredeti **savarti* átírását látjuk, amelynek *i*-jét az egyben görögösítő végződésként használt *οι* (ο: *i*) írja át, akkor nem világos, hogy a császár miért kétféleképpen írja át a csaknem azonos hangalakú örmény, illetőleg magyar névalakokat. Zavaró az is, hogy nem ismerjük a *Σάβαροι* névalak eredetét, és nem látunk világosan a közvetítés kérdésében sem. Ha a *Σάβαροι* magyar eredetű névalak, és magyar közvetítéssel is jutott el a császárhoz, akkor bizonyára a legvalószínűbb volna a **savarti* olvasat. Ha azonban a *Σάβαροι* alak nem magyar eredetű, és nem is magyar közvetítéssel jutott Bizáncba, akkor semmi okunk sincsen, hogy ne a legtermészetesebb **savart*- egyes számú eredetiből induljunk ki.

A **savart*- név végződésének eredetét azonban mindezideig nem sikerült teljes biztonsággal tisztázni. A szóvégi *t*-nek mint ugor többesnek a magyarázata (FIÓK: Száz. 1896: 611—3; vö. FEHÉR: KSz. XIX, 49) sem történeti,

sem nyelvi szempontból nem kielégítő, minthogy az obi-ugor *-t* többes — formailag LAKÓ GYÖRGY szerint nem lehetetlen — feltevése éppen egy magyar alakra vonatkozólag nem indokolt. Számításba vették már egy alán vagy mongol származtatás lehetőségét is (vö. MOÓR i. m. 49, 56). Ezek a javaslatok azonban nem felelnek azokra az alaktani kérdésekre, amelyek részben magával a *-t* többesszám-képző elemmel, részben annak az alapszóhoz való illeszkedésével függenek össze. Az észak-iráni nyelvekben valóban meglevő *t* elemű többes-képzőkre (vö. HARMATTA: Acta Orient. I, 263—4: szkíta, szarmata, alán *-tau*, oszét *-tä*, *-t'ä*, szogd *-t*), illetőleg a mongol vagy mongolos *-t*-re ebben az összefüggésben tehát egyelőre csak sejtésképpen gondolhatunk. Ismételt hivatkozás történt újabban (vö. legutóbb SINOR: i. h. 63) a *baskir* név *bašqyrđ* változatára, valamint egy VI—VII. században a Kaukázustól északra szereplő nép, a barszilkok nevére is, amelynek örmény többese a *barsilk'* alakot mutatja, s amely Theophylaktos Simokattesnél látszólag ugyanolyan *t* végű formában (*Βαρσήλτ*) szerepel, mint a *Σάβαρτοι* népnév. Ennek a népnévnek újabban egy tibeti átírását is ismerjük (*barsil*), amely egy tunhuangi tibeti kéziratban fordul elő (vö. J. BACOT: JournAsiat. 1956: 137—53).

Mindezek a nehézségek szorosan összefüggenek a szavirok nyelvének kérdésével is. Ezen a ponton pedig, amint fent már láttuk, szintén korai volna a végleges állásfoglalás. NÉMETH GYULA szerint (HonfKial. 312) mind a *bašqyrđ*, mind pedig a *szavárdi* névben egy magyar képző, a *-d*, illetve *-di* maradt fenn. E mellett a magyarázat mellett lehetne hivatkozni arra, hogy a *-di* kicsinyítő képző használata régen igen elterjedt volt, úgyhogy talán még az sem különös, ha ebben az esetben egy népnévhez járult a kicsinyítő képző. Másképp oldja meg a *szavárd* és a magyar *Zuardu* nevekkel kapcsolatos nehézségeket PAIS DEZSŐ. Szerinte (ScriptRerHung. I, 93) a **savarti* névalak (az Anonymusnál előforduló *Zuardu* névvel együtt) a maga egészében a törökből magyarázható, mégpedig mint egy *sap-* ~ *sab-* ~ *sav-* 'icit, caedit, iter flectit, a via aberrat' tőből való *savar* igének ugyancsak török *-ty*: *-du* (*-dy*) suffixummal ellátott alakja.

Az elmondottak, úgy gondolom, tanulságos képet adtak arról a fáradtságos és nehéz munkáról, amelyet őstörténészeink immár három évszázada folytatnak a *szavir*—*szavárd* kérdés felderítése terén. Azt hiszem azonban, az is világos lett a fentiekből, hogy végleges eredményekről ezen a téren még nem igen lehet szó, s hogy a további haladás érdekében még igen sok elmélyült részletkutatásra lesz szükség.

CZEGLÉDY KÁROLY

A Magna Hungaria kérdéséhez

1. Néhány évvel a tatárjárás előtt magyar szerzetesek útra keltek, hogy a hagyomány szerint Keleten maradt magyarságot felkeressék. Egyikük, Julianus barát fel is lelte őket valahol az „Éthyl” partján.

Amióta a Julianus útját leíró úgynevezett Riccardus-jelentést, valamint Julianusnak a tatárokról szóló két levelét közzétették, sokan foglalkoztak a kérdéssel. A kutatók többsége a keleti magyarokban azoknak a nemzetségeknek az utódait látja, akik a IX. század végén Lebediában a besenyők

gyors és váratlan támadása miatt elszakadtak a nyugatra, Etel-közbe húzódó magyar törzsszövetség zömétől. Néhányan viszont úgy gondolják, hogy a keleti magyarok már sokkal régebben, akkor szakadtak el a többiektől, amikor még valamennyien Baskíriában éltek, tehát valamikor a VI—VII. században. Ez utóbbi felfogás komoly érvekkel nem támogatható, s hogy mégis akadtak képviselői, annak egy oka van: Julianus állítólag Baskíriában találta meg a keleti magyarokat, azok szállásterülete, Magna Hungaria tehát azonos Baskíriával. A Magna Hungaria = Baskíria nézetet különben osztják az előző felfogás hívei is, de nem tudják megmagyarázni, hogy a Volgától feltétlenül nyugatra fekvő Lebediából hogyan kerültek az elszakadt magyarok Baskíriába.

A Magna Hungaria = Baskíria azonosítás közel száz éve már szinte dogma a magyar tudományban, annak ellenére, hogy a XIII. századi Baskíria pontos fekvését illetően megoszlanak a vélemények. A régebbi történészek általában azonosították Baskíriát a baskírok mai lakóhelyével, míg az újabb kutatók egy X. század elejéről származó arab forrás alapján Baskíria nyugati határát a Volgáig tolták ki, de adósak maradtak annak bizonyításával, hogy a X. század elejétől a XIII. század közepéig nem változott meg a helyzet.

Baskíria XIII. századi határaival itt részletesen nem foglalkozhatom; erről csak az általánosan ismert hiteles források alapján annyit mondhatok, hogy a XIII. század közepén a baskírok már nem laktak a Volga partján, hanem nagyjából mai lakóhelyükön találjuk őket.

Az említett azonosítás tudományunkban csak azért tartja még magát, mert összekötötték őstörténetírásunk baskír—magyar rokonsági elméletével, s annak egyik fő bizonyítékát adja. Pedig a fő források, tehát a Riccardus-féle jelentés és Julianus levelei mit sem tudnak Baskíriáról és a baskírokról. A Magna Hungaria = Baskíria azonosítást először azok a pápai követek (Carpini és Rubruk) végzik el jelentéseikben, akik Julianus után egy—másfél évtized múlva jártak a tatár birodalomban. Ezeket a jelentéseket viszont még senki sem elemezte forráskritikai szempontból, és így megállapításaik tényleges forrásértéke egyáltalán nincsen tisztázva. A baskír—magyar rokonsági elmélet híveinek erre nincs is szükségük, mert a pápai követek megállapításai kitűnően alátámasztják nézeteiket. De nem ez a helyzet a baskír—magyar rokonsági elmélet ellenfeleinél.

Nézzük csak meg, hogy mit ír e kérdésről GOMBOCZ ZOLTÁN: „SEM CARPINI, SEM RUBRUQUIS nem jártak Nagymagyarország táján, értesülésüket tehát csak másodkézből szerezhették; voltaképpen csak regisztrálják azt a nézetet, amely a XIII. század közepén, az arab tudós hagyomány hatása alatt, a magyar—baskír azonosságról egész Kelet-Európában el volt terjedve, nyilván azokban a mongol kháni udvarokban is, ahol a követek megfordultak.” (A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK. XLVI, 31.) Összefoglalva pedig így nyilatkozik: „Azt hiszem, e vázlatosan összeállított adatokból is kiderül, hogy felfogásom szerint, amellyel persze korántsem állok egyedül, a baskír—magyar rokonság elmélete tudós eredetű, minden reális alapot nélkülöző hagyomány.” (I. m. 33.)

2. A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a Julianus-probléma egy műkedvelő történész, BENDEFY LÁSZLÓ révén nagy nyilvánosságot kapott. Könyvek és tanulmányok egész sorában igyekezett a problémákat feldolgozni, anélkül azonban, hogy ismereteinket lényegesen előbbre

vitte volna. A Riccardus-féle jelentés és a többi vele összefüggő forrásanyag mindenki számára hozzáférhető facsimile formában történt kiadása azonban pozitív eredményekhez vezetett (vö. Fontes authentici itinera Fr. Juliani illustrantes. Bp., 1937.).¹

A kiadvány többek között magára vonta egy, az Egyesült Államokban élő bukovinai származású tudós, J. BROMBERG figyelmét. Ő részletes kritikát írt róla: Zur geographie der reisen des dominikaners Julian: Anzeiger der FUF. XXVI, 60—73), s nem ismervén a magyar tudomány baskír—magyar rokonsági elméletét, attól nem zavarva, pusztán a fennmaradt források szövegei és egy eddig elhanyagolt források csoport, az orosz évkönyvek bevonásával igyekezett megrajzolni Julianus útját. Véleménye szerint a magyar szerzetes sohasem kelt át a Volgán, és így Magna Hungariát a Volga jobbpartján kell keresni. — BROMBERG erős érvei még BENDEFY-t is arra készítették, hogy sokszor kifejtett álláspontját, a Magna Hungaria = Baskíria azonosítását lényegében feladja. Utolsó könyvében (Magna Hungaria és a liber censuum. Bp., 1943. 234) Julianust már ő is a Volga jobbpartján utaztatja Penza vidékére. A baskír-elmélet utolsó nyoma nála már csak abban található, hogy a X. századi Ibn Fadlan alapján a Volgáig kiterjesztett Baskíria kedvéért felteszi, hogy Julianus a volgai bolgárok földjén fellelt magyar nő útmutatása nyomán, útja végén átkelt a Volgán, és így a magyarokat mégis a folyó balpartján, azaz Baskíriában találta meg.

BENDEFY utolsó munkájával egy időben jelent meg CZEGLÉDY KÁROLY Magna Hungariáról írt tanulmánya (Századok LXXVII. és kny.). CZEGLÉDY is ismeri BROMBERG érveit, de mint orientalista, alaposan kihasználja az Ibn Fadlantól nyert értékes adatokat. A kérdésben bizonyos mértékig ingadozik, de végeredményben arra az álláspontra jut, hogy a baskír—magyar rokonság elmélete mellett több és nyomósabb érv szól, mint ellene. Magna Hungaria fekvésének kérdésében közvetítő megoldást igyekszik találni: élhettek magyarok a volgai bolgár állam területén, a Volga mellett, és ezeket találta meg Julianus, de a magyarok zöme Baskíriában lakott. Ez a keleti kútfők igen alapos ismeretén nyugvó tanulmány bizonyítja különben legjobban, hogy Magna Hungaria kérdését a magyar irodalomban mily szorosan összekötötték a baskír—magyar rokonság elméletével és annak bizonyítékaival.

A felszabadulás után már csak egy munka foglalkozott nálunk a Magna Hungaria kérdésével (GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikánk és a magyar őstörténet. Bp., 1948.). GYÖRFFY részletesen tárgyalja Julianus utazásának és Magna Hungaria fekvésének kérdését, s a barátot nagyjából a BROMBERG-féle útvonalon viszi a volgai Bolgáriába. Baskíriát viszont ZEKI VALIDI TOGAN (Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig, 1939.) és CZEGLÉDY eredményei, valamint a BENDEFY utolsó munkájában közölt térkép alapján ugyancsak a Volgáig nyújtja, hangsúlyozva, hogy a baskír *Jurmaty* és *Jenej* törzs, azaz a baskírok-

¹ Én e munkámban a BENDEFY-féle fényképek alapján készült legújabb kritikai kiadást használom: HEINRICH DÖRRIE, Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren. Nachrichten der Ak. der Wiss. in Göttingen. I. Phil.—Hist. Kl. No. 6. 1956. Ez úton is köszönetet mondok GYÖRFFY GYÖRGY-nek, aki többek között ezt a munkát is rendelkezésemre bocsátotta.

nak éppen az a két törzse, melyeket a baskír—magyar rokonság hívei a hasonló magyar nevű törzsekkel azonosítanak, pontosan a Volga partján nomadizálhatott. Nyilván úgy képzei a dolgot, mint BENDEFY, azaz Julianus útja végén mégiscsak átkelt a Volgán, és annak balpartján, tehát Baskíriában találta meg a honfoglalás előtt elszakadt magyarokat.

E tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé, hogy elemezzem a kérdéssel foglalkozó legújabb külföldi irodalmat is, amely egyébként szinte egészében az említett magyar munkák nyomán halad.

3. Magam is sokáig híve voltam a baskír—magyar rokonsági elméletnek, és így Magna Hungariát természetesen Baskíriával azonosítottam. Ebben csak akkor kezdtem kételkedni, amikor a Julianustól megtalált keleti magyarok további sorsára vonatkozó adatokat összegyűjtöttem. Ezeket sehogyan sem tudtam összhangba hozni a baskíriai elmélettel, és így kénytelen voltam azt újból megvizsgálni. Vizsgálataim negatív eredménnyel végződtek, s ezeket szeretném itt röviden előadni.

Ebben a tanulmányomban forráskritikai szempontból átvizsgálom a már említett pápai követek adatait, majd egy eddig ki nem aknázott forráscsoportot: a mongol és a perzsa forrásokat, amelyek szintén beszélnek a keleti magyarokról. Végül az egyedül hiteles, fő források alapján kísérletet teszek Magna Hungaria fekvésének közelebbi meghatározására. Sajnos, a rendelkezésemre bocsátott terjedelem nem teszi lehetővé, hogy a problémát teljes egészében megvilágítsam.

4. Mint már említettem, Magna Hungariának Baskíriával való azonosítását legelőször Plano Carpini, Benedictus Polonus és Rubruk jelentéseiben találhatjuk, akik egy-másfél évtizeddel Julianus után a pápa megbízásából utaztak a tatár kánhoz. Jelentéseik fő célja a tatár birodalom viszonyainak megismertetése, röviden a felderítés volt. Előttük ugyanis a tatárokról Nyugaton alig tudtak valamit. Csupán Riccardus jelentése, Julianus levelei és egy állítólagos orosz püspöknek az 1247. évi lyoni zsinaton tartott beszámolója volt ismeretes, s e források bizony kevés tájékoztatói lehetőséget kínáltak a pápai külpolitika számára. Természetes, hogy a pápai követek az említett forrásokat elindulásuk előtt gondosan tanulmányozták, amint azt munkáikban világosan meg is mondják. De ha ezt nem tennék, még akkor is könnyen ki tudnánk mutatni, hogy bőven merítették belőlük.

A Riccardus-féle jelentés a bennünket közelebről érdeklő Volga menti népek közül a keleti magyarokon kívül név szerint csak a bolgárokat, a mordvinokat és az oroszokat említi, helyesebben ezek országairól beszél. Világos, hogy a jelentést használó pápai követek igyekeznek e népeket a tatár birodalomban földrajzilag elhelyezni. Mivel azonban ők személyesen nem jártak ezeken a vidékeken, értesüléseiket csakis a már említett forrásokból meríthették, vagy úti kísérőiktől kapták, vagy pedig karakórumi hosszabb tartózkodásuk idején ismeretlen informátoroktól szerezték. Miután tehát adataik nem saját megfigyeléseik alapján kerültek jelentéseikbe, felhasználásuk csakis aprólékos forráskritika után járhat eredménnyel.

Plano Carpini munkájának címe: „Istoria Mongalorum quos nos tartaros appellamus”. Az első fejezet címe pedig: „De terra tartarorum et situ et qualitate ipsius et dispositione aeris in eadem”. A következő fejezetek címei ugyancsak azt tükrözik, hogy egy középkori értelemben vett tudóssal

van dolgunk, akitől nincsen távol a spekuláció, ha konkrét adatok nem állnak rendelkezésére. Carpini javára kell azonban írunk, hogy ehhez csak akkor folyamodik, ha egyáltalán nincs más forrása.

Carpini és kísérője, Benedictus Polonus tatár kísérettel, gyors menetben, váltott lovakkal a bennünket érdeklő területtől körülbelül 300 kilométerrel délebbre utazott. Útitársaitól aligha kaptak értesülést erről az északi vidékről, részint azért, mert nem tudtak beszélni velük, részint pedig azért, mert azok ilyen titkot aligha árultak volna el. Az Ázsiából nemrég ide került egyszerű mongol katonák azonban — véleményem szerint — még akkor sem tudták volna őket felvilágosítani a birodalom néprajzi helyzetéről, ha akarták volna, mert egyszerűen nem ismerték azt. Ennek ellenére Carpini így ír: „Cumania vero habet ab aquilone immediate post Rusciam Morduynos, Byleros, id est Magnam Bulgariam, Bastarcos, id est Magnam Hungariam...” (A. VAN DEN WYNGAERT, *Sinica Franciscana I. Quaracchi*, 1929. 111). Már ebből a szövegből, de méginkább a folytatásából kiderül, hogy voltak helyi, valószínűleg szóbeli forrásai. A *Byleros*, *Bastarcos*, továbbá a *Parositas* és *Samogetas* tárgyesetben használt népvnevek csakis ezekből kerülhettek leírásába, mert azok Riccardusnál nem szerepelnek, míg a *Bulgaria* és *Hungaria* előtti *magna* jelző nyilvánvalóan nyugati eredetű, véleményem szerint csakis Riccardustól származhatik.

Vajon hogyan készült Carpini munkájának e része? Carpini informátora a mordvinok mellé a bulgárokat, majd a baskirokat helyezte. Carpini nyugatiak számára írt, akik *byler*-ekről és *baskir*-okról nem tudtak, hozzáteszi tehát a Julianus, illetőleg Riccardus által Nyugaton már megismertetett elnevezéseket: „id est Magnam Bulgariam”, „id est Magnam Hungariam”. Az „id est” kifejezés elárulja a szöveg keletkezési körülményeit. Az azonosítás Carpini saját műve. Úgy látszik, hogy informátora a keleti magyarokról, e kis néptöredékről nem tudott, mert azok az etnikailag vegyes volgai bolgár államba tartoztak, és Keleten *bolgár*-nak nevezték annak összes alattvalóit. Említette viszont a baskirokat, akik a bolgárok mellett laktak. Ezekről viszont Carpini nem tudott. Mivel azonban Julianus a Riccardus-jelentés szerint Bulgáriából ment a szomszédos magyarokhoz, Carpini a magyarokat egyszerűen azonosította a baskirokkal, s középkori mértékkel mérve nem is követett el nagy hibát, csak számunkra nehezítette meg a dolgokat.

Az azonosítás egyszerű következtetésen alapul. Carpini tudta, hogy Julianus nagyjából délről észak felé utazott, úgy képzelte, hogy Bolgáriából továbbra is északra haladt Magna Hungaria felé, azaz Baskíria Bolgáriától északra esik. Az előbbi szövegrészből ez ugyan nem derül ki, de jelentésének egy másik helye szépen bizonyítja. Elbeszélése szerint a tatárok Magyarországról visszatérve: „venerunt in terram Morduanorum, qui sunt pagani et eos bello vicerunt. Inde procedentes contra Billeros, id est Bulgariam Magnam, et ipsam destruxerunt omnino. Inde procedentes ad aquilonem adhuc contra Baschart, id est Hungariam magnam, et eos etiam vicerunt” (WYNGAERT i. m. 73). Eszerint tehát Carpini nem tudta, hogy a bolgárok és a baskirok milyen irányban voltak egymástól, ami arra mutat, hogy nem volt pontos forrása. S már itt felhívjuk a figyelmet arra, hogy Rubruk szerint a baskirok nyugatra laktak a bolgároktól, azaz teljes a zűrzavar a pápai követek jelentéseiben.

Carpini nem is gondolt arra, hogy a magyarok a bolgár birodalmon belül éltek, annak alattvalói voltak, hiszen sem Riccardus, sem Julianus

nem beszél e számukra kellemetlen kérdésről. Carpini őmiattuk kénytelen egy külön országot teremteni a magyarok számára.

Carpini saját munkájára, a baskír—magyar azonosításra büszke volt, amit semmi sem bizonyít jobban, minthogy művében, ahányszor csak beszél a bolgárokról és a baskirokról, mindig hozzát teszi az „id est”-tel kezdődő beszűrást.

Jogosan csodálkozhatnánk, ha Carpini útitársa és szláv tolmácsa, Benedictus Polonus rövid jelentésében nem mesterét követné. Ő is a bylerek után helyezi a magyarokat: „postea Bascardos qui sunt antiqui Ungari” (WYNGAERT i. m. 138). Ezzel erősen alátámasztja, hogy ő is használta Riccardus jelentését. Ezt viszont csak Carpinitől kaphatta, hiszen ő eredetileg nem tartozott a követség tagjai közé, Lengyelországban mintegy véletlenül csatlakozott Carpinihez. Az idézett szövegrészből szinte arra következtethetnénk, hogy Carpini magával vitte Riccardus jelentésének egy példányát, különben útitársa nehezen használhatta volna annak szavait. Mivel azonban Riccardus nem beszélt a baskirokról, nyilvánvaló, hogy Benedictusnál is mesterétől átvett következtetéssel van dolgunk. Ha ez nem így volna, akkor egy hosszabb Riccardus-féle jelentés létezésére kellene következtetni, amire a jelentés történetének pontos ismeretében nincsen lehetőségünk.

De nem állunk jobban Rubrukkal sem, aki néhány évvel Carpini után ment követként a tatár kánhoz Mongóliába. Ő a bennünket érdeklő területtől még délebbre utazott, mint elődje. Ennek ellenére érdekes és elég pontos értesülései vannak. Tud a moksákról, a burtaszokról (Merda) és egy sor más népről, kikről Carpini — úgy látszik — nem hallott. Amikor mindezt elmondja — szemben Carpinivel —, már részletesen magyaráz, és mindenütt széles körű ismereteit fitogtatva igyekszik a középkori földrajzi irodalmat is segítségül hívni, ami azután bizonyos esetekben egy jól ismert eljáráshoz, a klasszikus auctoroknál szereplő népekkel való azonosításhoz vezet.

Rubruk a Krím-félszigetről ökrös szekéren utazott Belső-Azsia felé, útközben sok emberrel érintkezett, és így értékes felvilágosításokat kaphatott. A magyarokról csak a Jajk folyón való átkeléskor emlékezik meg, amikor is így ír: a Jajk folyó „venit ab aquilone de terra Pascatur... ideoma Pascatur et Ungarorum idem est et sunt pastores sine civitate aliqua et continguatur maiori Bulgariae ab occidente” (WYNGAERT i. m. 218—9). Rubruk nyilvánvalóan a helyszínen hallotta, hogy a Jajk a baskírok földjéről folyik a Kaspi tengerbe. Ez egyik bizonyítéka annak, hogy az ő idejében a baskírok már jelenlegi területükön laktak. Carpini alapján azután (ennek művét jól ismerte) a baskírok nyelvét azonosítja a magyarokéval, majd a Riccardus-féle jelentésből átveszi, hogy nincsenek városaik. Ebben ugyanis sok szó esett arról, hogy a bolgároknak igen nagy és népes városaik voltak, a keleti magyarok viszont csak falvakban éltek. Ez az ellentét természetesen nem kerülte el egy nyugati, városokban otthonos ember figyelmét. Ezután elmondja, hogy innen származnak a dunai magyarok.

5. Úgy gondolom, hogy egy kis szövegkritikai vizsgálattal sikerült bebizonyítanom, hogy a tatároknál járt nyugati követek Baskíria = Magna Hungaria, baskírok = keleti magyarok azonosítása csupán tudóskodó, logikai következtetés. És hogy ezt még jobban megerősítem, nem hallgathatom el Rubruknak egy Baskíriával összefüggő másik megállapítását sem, amely alaposan megvilágítja munkamódszerét, és teljesen aláássa hitelét a bennünket érdeklő kérdéssel kapcsolatban.

Rubruk ugyanis Baskíria mellé helyezi *Illak*-ot, ami nem más, mint Havasalföld török neve: *Iflak*: „De illa enim maiori Bulgaria venerunt illi Bulgari qui sunt ultra Danubium prope Constantinopolim. Et iuxta Pascatur sunt *Illac*, quod idem est quod *Blac* ... a quibus venerunt illi qui sunt in terra Assani. Utrosque enim vocant *Illac*, et hos et illos.” (Uo.) Innen származtatja tehát a *vlach*-okat (románokat) azon egyszerű következtetés alapján, hogy ha a Duna menti magyarok és bolgárok a Volga mellől kerültek nyugatra, akkor nyilván ugyanez a helyzet a *vlach*-okkal, a dunai bolgár fennhatóság alatt élő havasalföldi románokkal is.

Már ennek az egy esetnek is elővigyázatra kellett volna intenie Magna Hungaria kutatóit Rubruk és Carpini e kérdésben való szavahihetőségét illetően, és felhasználásuk előtt alapos szövegkritikai vizsgálatnak kellett volna alávetniük a két szerző munkáját. Ha ugyanis egy ilyen elméleti megfontolás elegendő volt ahhoz, hogy Rubruk Baskíria mellé egy „Nagy-Havasalföld”-et is kitaláljon, milyen könnyen azonosíthatta Magna Hungariát Baskíriával.

Ezzel tulajdonképpen be is fejezhetném a pápai követek jelentéseivel kapcsolatos forráskritikai vizsgálatomat. Úgy gondolom, a felhozott érvek máris elegendők ahhoz, hogy Carpinit, Benedictus Polonust és Rubrukot a Magna Hungaria fekvésének kérdésében kikapcsoljuk az elsőrendű források sorából, és ne építsünk rájuk fontos következtetéseket. Mégis úgy vélem, hogy a továbbiakban még kell még vizsgálnom egy velük közvetve összefüggő kérdést, egy eddig alig használt források csoportját.

(Folytatjuk.)

PERÉNYI JÓZSEF

A Tanácsköztársaság nyelvéről*

Bevezetés

A Tanácsköztársaság nyelvi neologizmusairól összefoglaló munka eddig még nem készült. A proletárdiktatúra bukása utáni negyedszázadban egyáltalán nem volt tanácsos a „vörös uralom” nyelvével foglalkozni. Csak a közvetlen élmények hatása alatt gondolhatott TOLNAI VILMOS arra, hogy néhány oldalas összefoglalást írjon „A proletárdiktatúra nyelvéről” (MNy. XVI, 9). Sajnálatos, hogy még egy ilyen, egyébként kitűnő szaktudós sem vonhatta ki magát az ellenforradalmi korszaknak a proletárdiktatúra ellen érzett gyűlölete alól. „Szennyes áradat”-nak nevezte a Tanácsköztársaság alatt megjelenő új szókinccset, és egyben megjósolta várható biztos kihalását. Pusztán csak nyelvi érdekesség keresése céljából foglalkozott ezzel a témával.

KENEDI GÉZA „Nyelvkétségek” címmel néhány széles körben elterjedt szó magyarázatát adta (MNy. XV, 153). Míg TOLNAI említett cikkében politikai véleményének is kifejezést adott, addig KENEDI inkább csak nyelvi szempontból bírálta. A gyakori új elnevezéseket kifogásolta KELEMEN BÉLA „Demokrácia és címkórság” című írásában. KELEMEN cikkét azzal kapcsolat-

* Részlet a III. országos tudományos diákköri konferencia alkalmával 1959. március 27-én elhangzott előadásból. Hozzászólók voltak: BAKÓ ENDRE (Debrecen), CSISZÁR IMRE (Szeged), CSÁK IRÉN (Budapest), KIRÁLY SÁNDOR (Budapest).

ban írta, hogy a lealázó értelműnek érzett szavak és kifejezések helyett a Tanácsköztársaság új szókapcsolatokat teremtett: így lett például a *cseléd-ből háztartási munkásnő*, a *pincér-ből kávéházi* és *éttermi alkalmazott*... stb. (vö. MNy. XV, 11).

Mi dolgozatunkban nem nyújthatjuk a probléma teljes megoldását, inkább a figyelmet szeretnők felhívni az anyag sokrétűségére. Külön kutatást kívánna a neologizmusok kiinduló gócainak felderítése, az egyes szavak elterjedése társadalmi tagoltság, esetleg nyelvjárások szerint.

A Tanácsköztársaság kiadványaiból összegyűjtött nyelvi anyagot két szempont szerint csoportosítottuk. Az első részben a neologizmusok tárgy szerinti osztályozását alkalmaztuk. A proletárdiktatúra történetével csak annyit foglalkozhattunk, amennyire a neologizmusokat létrehozó társadalmi háttér megrajzolása kedvéért erre szükség volt. Ezt a célt a különböző új szavaknak és kifejezéseknek szövegösszefüggésben való tárgyalásával próbáltuk elérni. — A második részben alkotás módjuk szerint csoportosítottuk a neologizmusokat. Ugyanitt tárgyaltuk eredetük kérdését is. — Külön fejezetet szántunk a Tanácsköztársaság alatti költői nyelv vizsgálatának. Tulajdonképpen azt óhajtanók megmutatni, hogy az irodalomban — amely gyűjtőmedencéje a nyelvi neologizmusoknak is — hogyan használták fel ezeket az új kifejezéseket. Itt foglalkozunk az új szóképek stilisztikai értékével is.

A feldolgozás technikai módszerére vonatkozóan megjegyezzük, hogy a nyelvi elemként kiemelt szavak, kifejezések helyesírásában a források helyesírását követtük. A könnyebb olvashatóság kedvéért minden egyes adat után nem közöljük az előfordulás helyét, de a legfontosabb esetekben a leelőhely pontos megjelölésére törekedtünk.

Az anyaggyűjtés során mind jobban meggyőződünk arról, hogy nyelvi szempontból fontos feladat a Tanácsköztársaság neologizmusainak vizsgálata. Ha dolgozatunkkal sikerült felhívni erre a figyelmet, úgy gondoljuk, munkánk nem volt hiábavaló.

I. A neologizmusok forrásai

Általánosan ismert dolog, hogy a társadalmi rendszerek változása mélyreható nyomokat hagy a nyelv életében is. A régi rendszer összeomlásával elavulnak vagy történetivé válnak bizonyos szavak, amelyek azelőtt közkeletűek voltak. Ugyanakkor új fogalmak jelentkezésével új szavakra van szükség, amelyek a megváltozott körülmények között a nyelvi megértést zavartalanná teszik. Erre számtalan példát találunk a történelemben. Vajon ki merné azt állítani, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján a magyar nyelvújítás nem a polgárosodás, a polgári átalakulás jegyében dolgozott és teremtett új szavakat? Ez a küzdelem a polgári átalakulásért több évtizedig tartott. A forradalmi változás előkészítése a felszínen zajlott le, ezért a tudatos nyelvművelés felmérhette a szükségleteket, és ennek megfelelően — bár sok vita közepette — irányíthatta a nyelv további fejlődését.

Viszonylag más helyzettel állunk szemben a szocialista átalakulást illetően. Az 1919-i magyar Tanácsköztársaság forradalmi úton vitte véghez a régi rend lerombolását, és rakta le az új társadalom alapjait. E forradalmi változás előtt nem nagyon juthattak felszínre az új rendszerre vonatkozó kifejezések, mert a proletárdiktatúrát előkészítő munkásmozgalmat üldöz-

ték, és sok esetben illegalitásba kényszerítették. Ezért gondolni sem lehet arra, hogy a polgári átalakuláshoz hasonlóan az új rendszer kifejezéseit tudatos nyelvművelés előkészíthette volna.

A Tanácsköztársaság neologizmusait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb változás a szókinés terén tapasztalható. Nagyon sok új fogalom és egyúttal új elnevezés lett használatos. Csak a politikai berendezkedés köréből említsünk néhányat: *tanácsrendszer, katonaküldöttek, népbiztosság, politikai megbízott, agitátor, agitátornő, agitatórikus munka* stb. Ezek többsége elemeiben nem új szó, hanem csak összetételük új és az a fogalom, amit jelölnek. A Tanácsköztársaság nyelvi neologizmusainak vizsgálatakor azonban nem elégedhetünk meg csak az a korbeli anyag tanulmányozásával.

Már Tánács Mihály is beszél *vörösök*-ről. Az 1851-i „Mik a vörös republikánusok és mit akarnak?” című cikkéből idézzük: „Dehát miért [nevezzük őket] éppen *vörösöknek*, kérdehetné valamelyik olvasó. Csak azért, mert vagy vörös tollat, vagy vörös sipkát, vagy más valami vörös jelet viselnek megkülönböztetésül...” (Tánács Mihály válogatott írásai. Bp., 1957. 210). Használja a *szocialista* és a *kommunista* szót; nála találkozunk éppen a Tanácsköztársaság szóalkotására jellemző összetételekkel: *munkástárs, munkásbarátim, polgárvér*... stb. — A XIX. század végén a magyar munkásmozgalom fellendülésével egyre több nyomát találjuk meg a később széles körben elterjedt kifejezéseknek. A marxizmus térhódítása különösen sok új fogalmat, nyelvi kifejezést teremtett a közgazdaságtudomány terén. Bár ezek nagy része idegen szó (*profit, imperializmus, finanszpolitikizmus* stb.) vagy tükörfordítás idegen nyelvből (*munkamegosztás, életvitel, értéktöbblet* stb.), de összetételükben mégis újak a magyar nyelvérzék számára. (Vö. Szabó Ervin Marx—Engels kiadásai.) Ezek a szavak éppen a mozgalom illegalitása miatt nem juthattak be a mindennapi szókinésbe. Csak a proletárforradalom győzelme után, amikor hivatalos fórumot kapott az új rendszer, akkor tört felszínre a lappangó szókinés, és a mindennapi élettel leginkább összefüggő kifejezésekészlet az utcák népének szókinésé lett.

1. A politikai és gazdasági berendezkedés

A) Az államszervezet. — A *proletárdiktatúra* szétzúzta a burzsoázia *politikai gépezet*-ét. Letűnt az *aktázó világ*; a *burzsoáhad*, a *birtokarisztokrácia*, a *népuzsorázó kalmárok*, a *dzsentri-patkányok*, a *kapitalizmus rablólovagjai* nem szipolyozták többé az elnyomott népet (Vörös Ujság 1919. ápr. 1—2.). A *burzsuá-nemzetgyűléses Magyarország* bukása után a proletárdiktatúra az új berendezkedés elnevezésére új szavakat és szókapcsolatokat alkalmazott. Az államszervezet élén a *Forradalmi Kormányzótanács* állott. Már a legfőbb szervezet nevében előfordul a *tanács* szó, amely többféle összetételével az új rendszer felépítését fejezte ki. A szó politikai értelmében az 1917-i februári és októberi orosz forradalom után terjedt el nálunk. A Népszava 1917. november 1-i számában ír a pétervári munkások és katonák *tanács*-áról. Más alkalommal ugyanezeket a tanácsokat az eredeti szóval *szovjet*-eknek nevezi (Népszava 1917. nov. 4.). A magyar Tanácsköztársaság is használta mindkét szót ugyanazon fogalom megnevezésére: *Tanácsköztársaság—Szovjetköztársaság, Tanács-kongresszus—szovjetkongresszus, kerületi tanácsok—kerületi szovjetek* (Vörös Ujság 1919. nov. 4.). A Tanácsköztársaság magyarosító törekvéseinek megfelelően a *szovjet* elnevezés egyre jobban háttérbe szorult, helyette a *tanács* szó terjedt el széles körökben.

Maga a *tanács* is tulajdonképpen kettős értelmet takar. Egyrészt mint hatalmi szerv volt használatos (vö. a Forradalmi Kormányzótanács XXVI. sz. rendelete 2. §: „A legfőbb hatalmat a munkások, katonák és földművesek *tanácsának* országos gyűlése gyakorolja”: Vörös Ujság 1919. ápr. 3.), másrészt egy kibontakozó közigazgatási szervezetet is jelentett, amelynek felépítése a mai tanácsrendszerhez hasonló (megyei, járási, falusi tanácsok, városokba pedig kerületi tanácsok: uo.). Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy ezeket a szavakat a mai kiforrott, tisztázódott értelemben használták. Az új szavaknak még a fogalomköre sem pontosan meghatározott, körülhatárolt, s használatuk is többféle változatban terjedt el: *első munkástanácsmozgalom* (Hevesi Gyula: Internacionale: 1919. febr. 1.), *munkásdirektórium*-ok (Vörös Ujság 1919. ápr. 26.), *munkástanács* (Népszava 1917. nov. 23.: „Lenin a *munkástanácsban* nagy beszédet mondott...”).

A minisztériumok hatáskörének megfelelően *népbiztosság*-ok működtek, élükön a *népbiztos*-okkal. A *népbiztos* szó szintén az oroszországi forradalom idején jelentkezett a magyar sajtóban: a Népszava 1917. dec. 12-én „Az orosz szocialista forradalom” című cikkében a *népbiztosok tanácsá*-nak rendeletével foglalkozik. A rendkívüli helyzetnek megfelelően felállították a *közélmelési népbiztosság*-ot, a *munkaügyi és népjóléti népbiztosság*-ot és a *szociális termelés népbiztosságá*-t.

A Szociáldemokrata Párt tömegkapcsolatainak kiépítésekor terjedt el a *bizalmi férfi* és *bizalminő elvtársak* elnevezés. A párt az 1917. november 25-re tervezett nagy munkástüntetés előkészítésére összehívta a „*bizalmi férfi* és *bizalminő elvtársakat*” (Népszava 1917. nov. 23.). Ez a kifejezés a Tanácsköztársaság alatt még szélesebb körben elterjedt a Magyar Szocialista Párt szervezeteinek megalakulásakor. A gyakori használat során a *bizalmi-férfi*-ből, *bizalminő*-ből jelentéstapadással *bizalmi* lett. Többféle összetételben használták: *főbizalmi*, *összbizalmi értekezlet*, *összbizalmi testület* stb. (Vörös Ujság 1919. márc. 28.).

A diktatúra érdekében elengedhetetlen volt a bíraskodás megszervezése. Felállították a *Forradalmi Törvényszék*-et és a *forradalmi bíróság*-okat. Ezek a bíróságok *osztálybíróság*-ok voltak. A rendőrségi főkapitányság forradalmi szerveinek keretében működtek a *vádbiztos*-ok (Vörös Ujság 1919. márc. 28.). Ezzel szemben az ellenforradalom erőszakos ítéleteit a *vérbíróság*-ok hozták: „Tótföldön ... másnap délelőtt tizenkét munkást fölakasztatott a megszálló zsarnokok *vérbírósága*” (Vörös Ujság 1919. ápr. 3.).

A *Vörös Hadsereg* felállításakor szintén sok új szókapcsolat keletkezett a hadsereg jellegének és szervezeti felépítésének megfelelően. Az új karhatalom, az új hadsereg *proletárhadsereg* volt, a *proletáriátus osztályhadserege* (Vörös Ujság 1919. ápr. 3.: Kun Béla). A csapattestek *bizalmi testület*-tel rendelkeztek. A gazdasági ügyek intézését a *jóléti bizalmiférfi* ellenőrizte. „Minden csapattesthez a *hadügyi népbiztosság politikai megbízottat* rendelt ki” (Vörös Ujság 1919. márc. 25.). A proletárhadseregen belül *munkásszázaló*-akat és *munkásszázadok*-at szerveztek. A katona pedig a termelő osztályok elnevezéseinek analógiájára *hadimunkás* volt (Somogyi Hirlap 1919. febr. 4.). A kormány közvetlen karhatalmi szerve a *vörös őrség* a proletárdiktatúrát megelőző *népkormány* karhatalmi szervéből, a *népőrség*-ből alakult. A forradalom jellegét akarták hangsúlyozni az összetétel megváltoztatásával. A *vörös* és *őrség* névszóknak szintén a karhatalomra vonatkozóan más összetétele is előfordul: *munkásőrség* és *vörösőrség*.

Az államszervezet felépítésénél keletkezett neologizmusok nagy részét az orosz proletárdiktatúra szavaiból és kifejezéseiből fordították magyarra. A tanácskormány bukása után az ellenforradalom lerombolta a proletár államszervezetet, és vele együtt a kifejezések is a múlt emlékeivé váltak. A későbbi sajtó ezeket a szavakat már csak a Tanácsköztársasággal kapcsolatban használja: *bizalmi rendszer, proletár-rendszer, vörös direktórium, vörös hadsereg, vörös őrség, vöröskatona, népbiztos, Szovjetház, szovjetgyűlés* stb. (Érdekes Újság 1920. 1—2., 4—5. és 7. szám).¹

1945 után egyes kifejezések nagy jelentőséget kaptak. Számptalan összetételben elterjedt a *tanács szó*, a közigazgatási szervezet jelölésére. A *munkás-tanács, munkásszázad, munkásszázalóalj, munkásőrség, bizalmi* stb. kifejezéseket szintén a Tanácsköztársaság nyelvéből örököltük.

B) A gazdasági élet. — A polgári magántulajdon helyébe az új társadalom a közösségi tulajdont állította. Az új gazdasági viszonyok kialakulásával az új kifejezések hosszú sora terjedt el, ha nem is a köznyelvben, legalábbis az egy szakmában, foglalkozási ágban dolgozók körében. Ezek közül a legáltalánosabbak a sajtó és a különböző hivatalos rendelkezések útján szélesebb nyilvánosságra tettek szert.

A *kommunistikus termelés* megszervezésének alapvető feladata a magánvagyon *társadalmi köztulajdonbavétel*-e volt. Erre vonatkozólag a legfontosabb kifejezések: *kommunizál, elkommunizál, nacionalizál, nacionalizálás, szocializáló, államtulajdonba vétel* (Internationale 1919. febr. 1.; Vörös Újság 1919. márc. 23.—ápr. 2.). Ezek közül az *elkommunizál* szónak már a Tanácsköztársaság alatt kialakult az általánosabban elterjedt 'társadalmi köztulajdonbavétel' jelentés mellett egy pejoratív jelentésárnyalata: „Egyesek... értéktárgyak magánjellegű *elkommunizálásával* kísérleteznek” (Vörös Újság 1919. ápr. 1.). Később csak ez utóbbi jelentése maradt meg, ami a Horthy-rendszer viszonyai miatt érthető is. A központi irányítást külön népbiztosság, a *szociális termelés népbiztossága* végezte. Üzemekben *termelési tanács*-ok alakultak, amelyek határozhattak a legfontosabb üzemi kérdésekben. Ugyanilyen joga volt a *termelőbiztos*-nak is, akit az üzem munkásai demokratikusan választottak (Vörös Újság 1919. ápr. 2.). A munkaerő elosztása és irányítása a *munkáskamarák* feladatköréhez tartozott.

A mezőgazdaság szocialista átalakítása az ipar kollektivizálásánál is nagyobb feladatot jelentett. Az újonnan alakult szövetkezeteknek nem volt még határozott nevük, csak a jellegüket akarták kifejezni különböző kapcsolt fogalmakkal. Somogy megyében már 1919 elején, a proletárdiktatúra kihirdetése előtt alakultak termelőszövetkezetek. A Somogyi Hírlap, a Szociáldemokrata Párt lapja többféleképpen nevezi ezeket az új termelési társulásokat: *szocialista szövetkezet, szocialista termelőszövetkezet, mezőgazdasági termelőszövetkezet, szocialista alakulás, szövetkezeti társulás* (1919. febr. 27.—márc. 8.). Maga a termelés pedig *szövetkezeti termelés* vagy *szövetkezeti kollektív termelés*. Egyébként a közösségi gazdálkodásra már Berzsényi Dániel

¹ Ugyancsak az ellenforradalmi korszakban terjedtek el olyan elnevezések, amelyek már korábban is megvoltak, vagy akkor szerkesztették azokat a proletárdiktatúra gyalázására: *terrorparancsnok, terrorcsapat, terrorista, vörös diktátor, börtökabátosok, Lenin-fiúk, Marx-íjjak, terrorfiúk, vörös uralom, rémuralom, kommün-eszme, kommün-szabadság, kommün-rablóvilág, kommün-höhér, kommunista apostol* stb. (Buda-pesti Hírlap 1919. szept.—okt.; Érdekes Újság 1920.).

felhívta a figyelmet, és *népegyesület*-ek alakítására buzdított (A mezei szorgalom némely akadályirul 238).

A városi munkásság számára a lakáskérdés rendezése sürgős intézkedéseket követelt. Különböző bizottságok alakultak a feladat megoldására. Kerületi *lakásbizottság*-ok működtek, egy-egy épületben pedig a *házbizottság* gondoskodott a rend fenntartásáról. A „burzsoálakta” házakban *lakáskutató bizottság*-ok jártak, és lefoglalták az üres vagy fölösleges helyiségeket. Azt az épületet, ahol csak munkások laktak, *munkásház*-nak nevezték. De munkásnak számított például a tisztviselő is. (Vörös Ujság 1919. márc. 27.).

A proletárdiktatúra nyelvében használt pénznevezések közül TOLNAI a következőket sorolja fel: *kékpénz, fehérpénz, félpofájú bankó, piros bankó, postabankó, jancsibankó, csuszabankó* (MNY. XVI, 13).

A fent tárgyalt kifejezések talán ugyanilyen összetételben korábban, a Tanácsköztársaságot megelőzően is előfordulhattak. A proletárdiktatúra alatt azonban jelentésük konkrét tartalmat kapott, a sajtó és a mindennapi használat útján szélesebb körben elterjedtek. 1945 után ismét felmerült a közösségi tulajdonbavétel fogalma. Az előbbi kifejezések helyett inkább az *államosítás* szót használták. A termelészövetkezetekkel kapcsolatos elnevezések lényegében azonosak az akkoriakkal, csak formájukban egyszerűsödtek.

C) A társadalmi viszonyok. — A társadalmi tagozódást és osztályviszonyokat a proletárdiktatúra rendkívül élesen hangsúlyozta. A vezető osztály a proletariátus volt. A *proletár* szó eredete a római korra vezethető vissza; akkor Servius Tullius alkotmánya vagyonebecsléssel öt classisba sorolta a népet; a hatodik osztályba tartoztak a vagyontalanok, akiket csak fej szerint számítottak, és csak gyermekeik: „proles” számával voltak hasznára az államnak (TOLNAI: MNY. XVI, 11). A szó osztálytartalmat kifejező jelentése a XIX. század vége körül alakult ki. A Tanácsköztársaság alatt leggyakrabban használt összetételei: *proletárforradalom, -diktatúra, -akció, -szolidaritás, -szabadság, -öntudat, -mozgalom, -lélek, -lelkiismeret, -párt, -had-sereg, -állami igazgatás, -rend, -fegyelem, -magyarország, -politika, -hős, -nő, -testvér, -rabszolgák, világproletárok, fodrász proletárok, proletárosztály, -tömegek -osztályöntudat, -uralom, -kultúra, -demokrácia...* stb. (Vörös Ujság; Internacionale; Uj Világ; Proletárok verses könyve 1919.; Népszava 1917.; stb.).

A parasztságon belüli vagyoni különbségek a nyelvben is kifejezésre jutottak. A proletárdiktatúra a munkásosztály mellett elsősorban a vagyontalan vagy néhány hold földdel rendelkező *földműves szegények*-re támaszkodott (Vörös Ujság 1919. márc. 22.). A parasztságnak ezt a rétegét jelentette a *paraszt-szegények* elnevezés is. Dózsa a magyar *paraszt-spartakuszok* vezére volt (Uj Világ 1919. 3—4. sz. 240, 243). A Borsszem Jankó tréfásan az *agrár elvtárs* kifejezést is használja (1919. jún. 15.).

A tanácskormány az értelmiséget is munkásnak ismerte el. Sok helyütt találkozunk a *fej munkás* elnevezéssel. Ez az összetétel kifogásolható annyiban, hogy a *fa-, vasmunkás*-sal szemben nem a munka anyagát, hanem az eszközt jelöli (vö. KENEDI: MNY. XV, 153). KENEDI is jobbnak tartja a *szellemi munkás* használatát. A Vörös Ujságból idézünk még egy kifejezést: „Elvárjuk, hogy az úgynevezett *dolgozó polgárság, intelligencia...* támogatni fog bennünket építő munkánkban” (1919. márc. 22.). A Borsszem Jankó egyik címében *szellemi proletár* elnevezés is előfordul (1919. ápr. 6.).

A *proletár* mellett az *osztály* szónak van a legtöbb összetétele: *osztály-akarat*, *-szempont*, *-aktus*, *-cselekvés*, *-ellentét*, *-öntudat*, *-küzdelem*, *-érdek*, *-állam*, *-különbség*, *-tagozódás*, *-helyzet*, *-harc*, *-áruló*, *-forradalom*, *-tudatos proletáriátus*, *-parlament*, *-rend*, *vagyonososztály*... stb. (Népszava 1917. nov. 20.; Vörös Újság 1919. márc. 22.—ápr. 2.; Új Világ 1919. 3—4.; Ma 1919. máj.—júl.).

A fent tárgyalt kifejezések kevés kivétellel mai nyelvünkben is megvannak. A *munkás* szó jelentése leszűkült, a korábbi, az összes dolgozó osztályokat magába foglaló jelentés helyett általában az iparban foglalkoztatott dolgozókat jelöli. A *földműves szegények* helyett inkább az *agrárproletár* használatos, az erőszakosan jelzővé süllyesztett főnév a *paraszt-szegények* összetételben nem maradt meg sokáig, visszanyerte eredeti funkcióját a *szegényparaszt* elnevezésben. Valóban eltűnt a *fejtmunkás* és a *szellemi proletár*, és csak ritkán fordul elő a *szellemi munkás* elnevezés is.

BALOGH LAJOS—KIRÁLY LAJOS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Amasszony és asszonytársai

I. CSÜRY BÁLINT a tiszaháti és az ugocsai magánhangzó-kivetésről írt tanulmányában az *asszony* szóval kapcsolatos ilyen jelenségre 1545-ből idézi a legrégebbi adatot (MNy. XXV, 167—8). MIKESY SÁNDOR a tölem pótlólag közölt XVI. századi levéltári adatokat néhány érdekes példával megszerelve rámutatott arra, hogy „a magánhangzó-kivetés jelensége a XVI. század végén általános volt” (MNy. XL, 378—9). Mindannyiunk figyelmét elkerülte azonban néhány még korábbi, XV—XVI. századi adat. Az első, a tőlem eddig ismert legrégebbi, 1496-ból való; íme ez: „Possessionibus Molnoszechewd *Zentkatherynazzon*” (OklSz. *asszony* al.).¹ ZOLNAI GYULA ezt az adatot — nyilván éppen a magánhangzó-kivetés miatt — megkérdőjelezi ugyan, de CSÁNKI adata ismeretében ezt felesleges óvatosságnak kell tartanunk. Amúgy sincs okunk kételkedni az ilyenféle alakok korai előfordulásának lehetőségében, hiszen ez az adat nem áll társtalanul. Hivatkozhatunk ugyanis 1508-ból a NádK. *Vrzolazzoñ* adatára; ez nyilván csak *Urszolasszony*-nak, esetleg *Urszolyasszony*-nak, tehát mindenképpen magánhangzó-kivetésű alaknak olvasandó. (Ilyen alakként idézi az EtSz. is. Az adatot magam innen vettem. Jellemző, hogy a NySz.-ban sem ez, sem más ilyen régi, magánhangzó-kivetésű alak az *asszony* szó, illetőleg összetételei alatt nincs. A NySz. és nyomában CSÜRY CAL.-ra való hivatkozása törlendő, mert az 1585-i kiadásban nincs ilyen alak, vö. MELICH-kiad. *hospita* és *materfamilias* al.) — További bizonyítékot nyújt e jelenség XVI. század eleji meglétére az az 1514-ből való magyar nyelvű nyugtatvány is, melyben bélteki Drágffy János „menedykett” (elismervényt) ad Várady Ferenc erdélyi püspöknek a visszafizetett kétszáz forintról. E levél záradékában ugyanis ezt olvashatjuk: „ez lewel kelth eǵdewden (!) feredan fen *Ilonaſon* napyan 1514” (MNy. II, 162). Ez az adat nagyon korai volta mellett azért is érdekes, mert a Szatmár megyei

¹ A levéltári jelzet azonosságából ítélve, ugyanebből az oklevélből CSÁNKI II; 797 e településre a következő adatot idézi: „Posafalva alias *Zentkatherynazzon*.” Ugyanő 1489-ből e településnévnek *Zentkatherina* alakját ismeri. E település egyébként a Vas megyei Pószaszentkatalinnal azonosítható (i. h. és Helységnevtár. 1913.).

Erdődről, a Csűrtyől vizsgált terület tőszomszédságából, a Szamoshátról való. Szerencsére e nyelvelmélek közlője, KIJÁNI GÁBOR a szöveg „eredeti kiejtés” szerinti átírásával együtt közli a nyelvelmélek hasonmását is; az átírásban ő ugyanis *Ilon-(a)sszony* alakot szerepeltet, holott csakis az *Ilonaszon ~ Ilonasszon* olvasat fogadható el. Az oklevélben szereplő *ezdeuden* helység megjelölésben a közlővel együtt a Szatmár megyei Erdőd határozóragos alakjára kell gondolnunk; az idézett forma csak tollhibából kerülhetett bele a nyugtatványba.

2. S ha már az *asszony* szó ilyen magánhangzó-kivetéses nőnév-alakulatairól ismét szót ejtettünk, a hangzókivetéses alakok XVI—XVII. századi gyakoriságára és egyben e formák földrajzi elterjedtségére nézve ide iktatom az erdélyi oklevélszótáram cédula-anyagából újabban előkerült adatokat.

1563/69: *Potynczazon* (Mészkö Torda-Aranyos m.; kétszer is így, de ugyanott *Potjnczu azon* és *Potyncza Azzon* alakban is) | 1566: *Martazon* (Szászsombor Szolnok-Doboka m.) | 1567: „*Barbur Azzon*” (Kisszöllős, ma Szászsöllős Kisküküllő m.; ugyanabban az oklevélben alább „*Thomassy Barbara [!] Azzon*” alakban is) | 1569: „*Mýhalyfý barbarasszonyj*” (Marosszék; kétszer így, de egy másik ugyaninnen és ugyanez évből való oklevélben a „*Mihalfý Barbara asszon*” alakot olvasom) | 1578: „*beldj Kelemenne Lazar Annazon*”; „*Pal: mate Laszloneje, Annazonjnie [!]*” (Háromszék; ugyanebből az oklevélből valamivel előbből ezt a szövegrészletet idézhetem: „*felső Toryai Pal mate Lazloie [!] Anna Azzonj*”) | 1578: „*Nýmethý Nehay Zeoch Isthwannetwl Annazzontwl*” (Dés) | 1578: „*Az Nemes zemely Azzonyallatth Swky Katthazon az Nehay Lazar ferenczne*” (Jobbágyfalva Maros-Torda m.; az oklevél egykorú másolatában a leíró a bennünket érdeklő névalakulatot *Katalin Azzony* formára változtatta) | 1584: „... ő kglme feleségével Besseney Annasszonnyal [így!] pöröl volna érette...” (Várhegy Háromszék m.: SzékOkl. V, 138) | 1584: „*az mathias mihali leania Annazzonj*” (Dés) | 1585: „*Buda Janosne Meregh Annazon*” (Dés; ugyanebben a forrásban: „*Bornemiza Mihalne Wass Sophia asszon*”) | 1588: „*Barta Albertne*”; „*Zaz Istuanne Ilonazzonj*” (Dés; e két adatot a krónikás énekszerző Temesvári János sajátkezű okleveléből idézem; Temesvári Désen „*jövevény*” volt, s az ilyen alakokra való hajlamát anyanyelvjárásából, alkalmasint Temesvár vidékéről hozhatta, bár az itt közölt adatok bizonyossága szerint a magánhangzó-kivetés a dési nyelvjárásnak is jellemzője volt) | 1589: „*Daniel kowaczne Orsolyazzonj*”; „*Gergel Kowaczne Susannazonj*” (Dés) | 1599: „*Zaniozlofj Bathorj Sofiazzon*” (Bánffyhungyad Kolozs m.; ez és az alábbi *Zsófiasszon(y)*-nak olvasható adatok talán nem is tartoznak ide, hiszen legalább is az esetek nagyrésztében valószínű, hogy itt a *Zsófia* név kicsinyítő-becező *Zsófi* alakjából keletkezett formáról van szó) | 1607: „*Contradicala ... Annazzony es Margit Azzony kepebe [n]*” (Gelence Háromszék m.) | 1609: „*Kouacz Mathene Szonda Annazzonj*” (Uzon Háromszék m.) | 1620: „*Laposi Mihaline Julia Katazzony ... Magyar Diznaio[n] lako Thorda Varmegieiben*” (Disznajó Maros-Torda m.; de ugyanebben a forrásban ezeket a neveket olvasom: „*Huszar Istuanne Azzonio[m] Banffi Lossonecy [!] Borbala azzony Jobbagia*” | „*Borinemizza [!] Susanna azzony*”) | 1622: „*Nemzetes Liptay Kat Azzony vitezleő Varfalvi Kis Matyasne*” (a *Katasszony* egyes esetekben természetesen származhatik a *Katalin* név régebbi egyszótagos *Kat* becealakjából, vö. HORGER, MNy. 120—1; az ilyen alakok akkor persze nem tartoznak ide) | 1623: „*Veres Annazon*” (Meggyesfalva Maros-Torda m.; kétszer is így, de aztán ugyanott „*Veres Anna azzon*” alakban is. Ugyanebben a forrásban többször is találkoztam a „*Veres Christina azzon*” névalakkal) | 1623: „*Gazda mihaline Sokazzoni*”; „*Zekeli martonne Katazzoni*”; „*Lasanczj [!] annazzonj*” (Réty Háromszék m.) | 1623: „*Lasanczj [!] Katazzoni*” (Páké uo.) | 1636: „*Ozdi Susannazon Jobbagia*” (Nyárádtó Maros-Torda m.) | 1638: „*Petki Ferenczne Kovaczoyecz Katasszony*” (így egyszer, de ugyanez a név ugyanabban a forrásban előfordul még háromszor *Kata-*

asszony alakban is; ugyanitt olvasható ez az adat is: „Napolyj Gyeörgy Uram feleseghe Kun *Kata asszony*”); „Patai *Sophjasszony*” (így négyszer ugyanabban a forrásban, mint az előbbi, de l. a korábban mondottakat); „nehaj Teleghdj *Sophjasszony*” (Dés; így kétszer) | 1639: „Ozdy *Susannasszonyj* szanto feölde” (Nyárádtő Maros-Torda m.: egy másik ugyaninnen, ugyanez évből való forrásból is ezt jegyeztem ki: „Ozdy *Susannasszony* Attia”) | 1646: „kinaltata megh en Velem... az Nemszetes Angialos [!] Istua[n] Vra[m] az Nehaj nemszetes Hidueghi nemes Thamas Vra[m]nak Relictaiat, Nemszetes *Susaniasziönt* [!] magat mint Relictat es vgi mint az eő kigelme ... haiadon leaninak Ersok aszonnak *Ilonnasziönnak Sara asziönnak* [így!] *Katasziönnak Susani-asziönnak* Naturalis Tutrixat... portiojoknak Zalagiaual” (a *Susaniaszion* ugyanebben a forrásban még többször így, de egyszer előfordul a „Miko *Susania aszion*” névalak is) | 1648: „Borbelj *Kataszoni*”; „Borbelj *Kataszonnak*”; „Borbelj *Kataszontol*” (Csomafája Kolozs m.) | 1650: „Eordogh *Kataszoni*”; „Eördögh *Kataszon*” (többször így, de egyszer „Eordogh *Kata aszoni*” alakban is); „Eördögh *Ilonaszon*” (Kolozsvár) | 1657: „Vincze *Annaszony*” (Dés; kétszer is így!) | 1658: „Vöttem volt... hazastarsul magamnak... Zarko *Annaszony*” (Marosvásárhely) | 1696: „fodor *Borkaszszony*” (Havadtő Maros-Torda m.; háromszor is így!) | 1741/1745: „tön előttünk illyen testamentaria dispositiot... Keszei *Boriskaszszonymak* edgy Kláris övet” (Kolozsvár). — Az összes adatok — egy kivételével (ezt külön jelzem) — erdélyi oklevélszótáramnak az Erdélyi Múzeum családi levéltáraiban gyűjtött anyagából valók. A forrásjelzeteket helykímélés céljából elhagytam.

3. A fentebb felsorolt adatokból nyilvánvaló, hogy a XV. század végétől a XVI. század közepéig — eddigi adataink szerint — csak szórványosan jelentkező *asszony* névvel összetett, magánhangzó-kivetéses névalakulatok a XVI. század második felében, legalább is az erdélyi oklevelezésben annyira gyakran fordulnak elő, hogy az egyes pontok (pl. Dés) okleveles nyelvében a magánhangzó-kivetés jelenségét még akkor is hangtani jellegzetességnek kell tartanunk, ha a kérdéses pontokra vonatkozó oklevelekben — amint arra minden esetben rámutattam — e tekintetben itt-ott ingadozásra bukkanunk. Minthogy a felsorolt magánhangzó-kivetéses esetek mindannyiában az elírás lehetőségét már eleve is ki kell zárunk, joggal következtethetünk arra, hogy a leírók és nyilván környezetük nyelve is hajlott a magánhangzó-kivetéses alakok használata felé, de időnként a nyelvjárási szinten mozgó, köznapibb használatú alakokat a kialakulóban levő irodalmi nyelvhez igazodó alakok szorították ki. A magánhangzó-kivetéses alakoknak az erdélyi oklevelezés nyelvében való kezdeti gyakorisága, majd később fokozatos elmaradozása tehát alkalmasint kapcsolatban van a köz- és irodalmi nyelv egységesülési irányzatával, mert hiszen a fentebbi adatfelsorolásból látnivaló, hogy a XVI. század közepétől a XVII. század közepe tájáig terjedő időszakban — legalább is Erdélyben — a magánhangzó-kivetéses alakok gazdag sorával találkozunk, a XVII. század második felében azonban az ilyen adatok száma rohamosan fogy. A XVIII. századtól pedig — hosszas levéltári böngészgetésem eredményeképpen is — mindössze csak egy ide vonható adatot iktathattam ide. Mivel pedig a magánhangzó-kivetés jelensége a XVIII. század folyamán még nyelvjárási szinten nem tűnhetett, sőt még jóval később sem tűnt el, az ilyen alakoknak az okleveles nyelvből való kiszorulása csak az irodalmi és a tőle befolyásolt köznyelv fokozatos nyelvjárási elszintelenedésével hozható kapcsolatba.

Ezek után valószínűnek látszik, hogy hasonló jelenségekre a magyar nyelvterület más részéről is kerülhetnek elő bőségesen adatok. Biztosak lehetünk afelől, hogy a már kiadott és a végeérhetetlen bőségben még levéltárakban rejtekező adatok kibányászása után a magánhangzó-kivetés jelensége a XVI—XVII. század magyar nyelvében majd sokkal gyakrabban jelentkező sajtáságnak bizonyul, mint amennyire gyakorinak

hiányos adataink alapján eddig tartottuk, illetőleg tarthatjuk. Valóban igaza lehet tehát MIKESYNEK, hogy a jelzett időszakban a magánhangzó-kivetés jelensége köznyelvi szinten meglehetősen általános vagy legalábbis nagyon gyakori lehetett.

SZABÓ T. ATTILA

Tájékoztató a Hangarchívumról

1. A Hangarchívum a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete fonetikai osztályának keretén belül összegyűjtött hangfelvétel-gyűjtemény. Abban különbözik a többi hangfelvétel-gyűjteménytől (például a Magyar Rádiótól), hogy teljes egészében nyelvtudományi célokat kíván szolgálni.

Ilyen nyelvészeti hangfelvétel-tár világszerte igen sokfelé van, szinte minden országban megtalálható. A magyar előzmények sem hiányoznak, hiszen HEGEDŰS LAJOS több mint két évtizedes áldozatkész munkájával megvetette egy jelentékeny — főleg nyelvjárási — hangfelvétel-gyűjtemény alapját (vö. HEGEDŰS, *The Work of the phonetic laboratory of the Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences: Instituts de Phonétique et Archives phonographiques.* Louvain, 1956. 245). Bár 1956-ban szalagjainak és lemezeinek egy része elpusztult, ma is túlnyomó többségében az ő felvételei alkotják archívumunk anyagát. Lényegében az ő kezdeményezését kívánjuk folytatni, az ő távolabbi terveit szeretnénk megvalósítani, amikor a hangarchívum munkáját szervezetileg megújítjuk és kiterjesztjük.

2. Tekintettel arra, hogy a magyarországi hangfelvételeknek egyrészt a magyar nyelvjárási és a magyar köznyelvi, másrészt a hazai idegen nyelvi kutatások alapjául kell szolgálniuk, a Hangarchívum szervezete is három részre tagolódik.

A) A Hangarchívum nyelvjárási részével kapcsolatos célunk az, hogy a magyar nyelvterület egészének élő beszédéről megfelelő képet kapjunk (vö. HEGEDŰS, *Elektroakusztikai berendezések a beszéd és nyelvjáráskutatás szolgálatában: MNyTK. 62. sz. 1.*). Sajnos, arra nem vállalkozhatunk, hogy valamennyi magyar települési, illetőleg nyelv-földrajzi—nyelvjárási egység nyelvéről felvételeket készítsünk; ez túlhaladna anyagi és személyi lehetőségeinket. Meg kell elégednünk azzal, hogy a magyar nyelvterület minden vidékéről arányosan válasszunk ki néhány — lehetőleg jellemző — községet, s annak közbeszédét próbáljuk megrögzíteni. Erre az arányos hálózatra kiválóan alkalmas a Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópont-rendszere. Ha ehhez még hozzáveszünk néhány egyéb, különösen archaikus községet, akkor körülbelül 400—420 falu nyelvről lesz a fonetikai és dialektológiai elemzés követelményeit kielégítő nyelvjárási hangfelvételes gyűjtésünk.

A Hangarchívum nyelvjárási részének gyarapítását két vonalon kívánjuk folytatni. Egyrészt a különféle intézmények (rádióstúdiók, egyetemi tanszékek stb.), esetleg magánosok birtokában levő jó minőségű nyelvjárási szalag- és lemezanyagot másolás útján szeretnénk összegyűjteni. Fontosnak tartanánk, hogy a legjobb magyar nyelvjárási hangfelvételek — ha csak másolatban is — egy helyen megtalálhatók, lehallgathatók és összevethetők legyenek.

A másik forrás, a helyszínen való gyűjtés, az elsónél jóval jelentősebbnek ígérkezik. Míg ugyanis az átmásolások alkalmával a véletlen szerencsére kell hagyatkoznunk, s az átmásolt hangfelvétel amúgy sem ér fel az eredetivel, addig a „terepre” meghatározott tervekkel és szempontokkal mehetünk ki, s így gyűjtésünk remélhetőleg sokkal jobban kielégíti majd a követelményeket.

Az eddigi gyakorlat alapján úgy tervezzük, hogy minden kutatópontról legalább egy 40 perces magnetofon-tekericsnyi felvételt készítsenénk. Az adatközlők kiválasztásában a Nyelvatlasz szempontjait követjük: a fő adatközlő lehetőleg 30—50 éves,

helyben született és huzamos ideig ott tartózkodó földműves férfi, illetőleg háztartásban dolgozó asszony. Ha éppen sikerül, akkor magukat a nagyatlasz adatközlőit kérdezzük meg. A hangfelvételeknél is jó egy községből több adatközlőt megkérdezni, de annyit, mint a Nyelvatlasz gyűjtői, anyagi lehetőségek miatt nem kérdezhetünk meg. Nem volna ugyanis érdemes a 40 percnyi szalagot 4–5 perces részekre elszabadalni; ennek már az előkészítési és a „rendezési” része is nagyon nehezen volna megvalósítható. Két-két öregebb, valamint iskolás korú adatközlőt is megkérdezzük, márcsak a nemzedékek szerinti eltérések tanulmányozásának elősegítése végett is. A nemek és nemzedékek szerinti különbségek mellett elsősorban a települési, földrajzi és etnikai csoportok nyelvének elkülönítésére kívánunk ügyelni; a falu társadalmi és műveltség szerinti rétegződésének különleges tanulmányozásához nem elegendő ez a kis mennyiségű felvétel.

A legtöbb felvétel a kutató és az adatközlő párbeszédét rögzíti, ám a két fél részvétele igen egyenetlen: a kutató a lehetőség szerint inkább csak egy-egy bevezető kérdést tesz föl, amelyre az adatközlő elbeszéli a kívánt témát. Az adatközlők közötti párbeszédre, illetőleg olyan felvételekre, amelyek az adatközlők tudtán kívül történnek, külön nem törekszünk; ha a véletlen így hozza, akkor természetesen ilyeneket is fölveszünk (vö. HEGEDŰS, Népi beszélgetések az Ormánságból. Pécs, 1946. 4). — A beszélgetések témája a férfiaknál a dísnóolás, mezei és erdei munkák, állatnevelés, katonamemlékek; nőknél: kenyérsütés, (szilva)lekvárfőzés, konyhai és házi munkák, lakodalmi szokások; öregeknél: a régi idők, a falu múltja; az iskolásoknál: játékok. Mind a négy csoportnál a legfontosabb az élményelbeszélés, vagyis olyan nevezetes (sokszor mulatságos, néha szomorú) történet elbeszélése, amely az adatközlő emlékezetében elevenen él; a tapasztalat szerint az ilyen élményelbeszélés közelíti meg legjobban az adatközlők egymás közti bizalmas beszédét. (Azzal ugyanis nagyon is tisztában vagyunk, hogy mind a kutató jelenléte, mind pedig a magnetofon otléte zavarólag hat az átlagos falusi adatközlőre.) A tematikában szándékosan nem helyeztük előtérbe a folklórányagot, ez ugyanis sokszor kötött jellegű, azután meg gyakran igen-igen hosszadalmas. Természetesen, ha egy adatközlő mesélni akar, akkor meséjének előadását is megrögzítjük.

A gyűjtések kis része külön kiszállások során történik; nagy része azonban a Nyelvatlasz ellenőrzésével párhuzamosan folyik majd. Ekkor kerül majd sor körülbelül 70 atlaszkérdés válaszána felvételére is.

A helyszíni magnetofon-felvételeket a fonetikai osztályon meghallgatjuk. Valamennyi használható részéből hanglemczt készítünk. A legjobb felvételek azonban szalagon is megmaradnak, mivel a fonetikai mérések egy része csak magnetofon-szalagról végezhető el.

A lemezekről és szalagokról kartoték-cédula készül. Ezen feltüntetjük a község nevét; a gyűjtés idejét; a gyűjtő, illetőleg a lemezre vágó nevét, az adatközlő nevét; korát és foglalkozását (ez egyébként magán a felvételen is megtalálható az adatközlő saját szavaival!); a lemez tartalmát és időtartamát; műszaki adatokat és egyéb megjegyzéseket.

B) A magyar köznyelvi felvételek a mai magyar leíró hangtan és egyéb, a magyar köznyelvvvel kapcsolatos vizsgálatok számára gyűjtenek becses nyersanyagot. A Hangarchívum köznyelvi részének gyarapítása szintén kétféle módon történik. Egyrészt a Rádió, a Színművészeti Főiskola, egyetemi tanszékek, csetleg magánosok tulajdonában levő — céljainknak megfelelő — anyagot szcretnének lemezre másolni, másrészt közvetlen felvételeket kívánunk készíteni Budapesten, a mindennapi élet legkülönbözőbb területeiről. Gondosan ügyelünk arra, hogy köznyelvi anyaggyűjteményünk lehetőleg a köznyelvi megnyilatkozások minden fajtáját magában foglalja: a verset, a művészi prózát, tudományos és szubjektív témájú előadásokat, politikai jellegű beszé-

molókat, riportokat és az élet legkülönbözőbb területeiről való megnyilatkozásokat. A gyűjtés egy részét — ahol lehetséges — rejtett magnetofonnal kívánjuk megoldani. Arra törekszünk, hogy köznyelvi felvétel-anyagunk egy része spontán megnyilatkozások rögzítése legyen: amikor a beszélő nem tudja, hogy mondanivalóját felvesszük. A beszélő tudtával és annak tudta nélkül történt felvételek összevetése különböző fonetikai vizsgálatoknál érdekes és hasznos lehet.

Jelenleg a budapesti köznyelvből áll rendelkezésre bizonyos gyűjtemény, és egyelőre ezt akarjuk gyarapítani a fenti elgondolások szerint. Később természetesen sor kerül a vidéki, nyelvjárási színezetű köznyelvi típusok gyűjtésére is.

C) Az idegen nyelvi felvételek kettős célt szolgálnak: elsősorban a hazai idegen nyelvi kutatásokat segítik elő, e mellett azonban (a nemzetiségi felvételek) a két-nyelvűség, valamint a nyelvi érintkezés egyéb kérdéseinek tanulmányozásához szolgálnak anyagot. Elsősorban a finnugor nyelvek köréből, azután a hazai nem magyar nyelvekből (német, szlovák, román, szerb-horvát, cigány, vend), valamint természetesen más nyelvekből (angol, francia, olasz, orosz) készültek, illetőleg készülnek felvételek. A már meglévő anyag gyarapításának egyik módja, itt is a különböző intézményektől, esetleg magánosoktól kölcsönvett — nyelvészeti vizsgálatokra alkalmas — szövegek lemeze másolása. Ennél azonban jóval fontosabbak és értékesebbek a közvetlen felvételek. Már a nyelvjárási szövegek gyűjtésével kapcsolatban említettük a hangfelvétel minőségének a másolás folytán való romlását. Ez az idegen nyelvi felvételek esetében fokozottan gátló és kedvezőtlen körülmény, mivel egy idegen nyelv hangjainak vagy úgynevezett „konstitutív tényezői”-nek (időtartam, hangsúly, hanglejtés, beszédtempó; vö. E. és K. ZWIRNER, Grundzüge der Phonometric. Berlin, 1936.) vizsgálatánál igen lényeges követelmény a feldolgozásra szánt hangfelvétel jó minősége, tisztán érthetősége.

A nemzetiségi felvételek elkészítésének módszere hasonlít a magyar nyelvjárási felvételekéhez. A magyar nyelvjárással kapcsolatban említett témák mellett itt is elsősorban élmény-elbeszélések felvételére törekszünk, de bizonyos hangtani jelenségek vizsgálata szempontjából nem érdektelen egyes szavak külön-külön rögzítése sem. A felvételek túlnyomó részét olyan szakemberrel együtt végezzük, aki a vizsgálandó nyelvjárást beszéli is.

3. Jelenleg a meglévő szalag- és lemezanyag átvizsgálása s ezzel párhuzamosan az archívum katalógusának elkészítése folyik. Mindhárom rész anyagát is törekszünk folyamatosan és tervszerűen gyarapítani helyszíni gyűjtések és átmásolások útján.

Mivel pedig a Hangarchívum egyik fő feladata az, hogy a gyűjtött anyagot a kutatók nyilvánossága elé bocsássa, fontosnak tartanók egyrészt az elkészült katalógust közzétenni, másrészt pedig a hangfelvételeket minél több és jobb szövegkiadás útján mindenki számára nyomtatott formában is hozzáférhetővé tenni.

MAGDICS KLÁRA—SZÉPE GYÖRGY

A tudománybeli romantikáról

MOÓR ELEMÉR a következő gondolatokkal fejezi be „A magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemei szó-, nép- és művelődéstörténeti szempontból” című dolgozatát (MNy. L, 67—76): „Bizonyos, hogy nyelvünk szláv jövevényszavait romantikus politikai és álhazafias szempontoktól mentesen kell vizsgálnunk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e vizsgálatok eredményei politikai szempontból is nem szolgálhatnának számunkra bizonyos iránymutatással. Ez pedig nem más, mint hogy »felesleges« szláv jövevényszavaink tanúsága szerint azok a szláv népek, amelyekkel a magyarság a Duna

és Tisza mentén egy évezreden át együtt élt, számunkra semmikép sem idegen népek, és nemcsak szomszédok, akikkel jót-rosszat egyaránt mindig meg kellett osztanunk, hanem azonos népi kultúrával bíró vérszerinti atyánkfiak is." (I. h. 75—6.)

Moórnak nyilvánvalóan jó szándékú mondatai helyenként megkívánják részben a helyreigazítást, részben egyes fogalmak tisztázását. Maga Moór tehetné meg ezt legcélszerűbben annak érdekében, hogy e nem közömbös tárgyról szóló mondataiból kiküszöbölődjenek bizonyos romantikus — és habár semmiképpen sem álhazafias, mégis alkalmasint tévesen hazafias — szempontok, s hogy így maga a mondanivaló hitelesebbé váljék. Két körülményre hívnám fel Moór figyelmét.

Az egyik ez: A Szovjetunió vezetete béketáborba tömörülő, a szocializmust építő népek barátságára, szoros összetartozására nem a vérség kötelékein alapszik, sőt a vér szerinti származás még csak nem is egyike a szocialista összetartozás elemeinek. Ezért Moórnak — akkor, amikor tanulmánya anyagára támaszkodva politikai tanulságot kíván nyújtani — nem kellett volna használnia a „vérszerinti atyánkfiak” kifejezést. Már csak azért is keserű ízü ez a kifejezés, mivel a vére való hivatkozás káros romantikájához — különösen utóbbi évtizedeiben történelmünknek — sok vér tapadt.

A másik ez: Elhamarkodottnak, tudományosan meg nem alapozottnak tűnik fel Moórnak az a megállapítása, mely szerint a magyarság és a vele szomszédos szláv népek „azonos népi kultúrával” rendelkeznek. Itt tisztázni kellene, mit értünk azon, hogy „azonos”, mit azon, hogy „népi”, és mit azon, hogy „kultúra”. Moór tanulmánya — amelyből az említett következtetésre jutott — a népi kultúrának csupán néhány s főként anyagi elemével foglalkozik, de még ezen a körön belül is vitatható az „azonosság” fogalmának alkalmazása, hiszen régi lókkultúránknek még számos mozzanata felderítetlen. Egyelőre legfeljebb csak hasonlóságról lehet szó, amely esetleg növekedett az idők múlásával. Itt említhetjük meg, hogy egy oly nagy súlyú kifejezés, mint az „azonos népi kultúra”, könnyedé száradhat, ha nincs időbe ágyazva. — A „kultúra” fogalmába azonban a népnek nemcsak anyagi, hanem szellemi javai is beletartoznak. Ami pedig a magyar nép szellemi kultúráját illeti, annak a szomszéd népekkel való azonossága ellen több körülmény szól. Ezek közül háromra kívánok rámutatni. 1. A magyar nép nyelve nem azonos a szomszédos szláv népek nyelvével, aminthogy azoknak egymás közt sem azonos a nyelvük. Maga ez a körülmény számos más differenciáló tényezőnek a biztos forrása. 2. Mindarról még nem tudhatott Moór, amit „A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben” című könyvében (Bp., 1958.) DRÓSZEGI VILMOS — példamutató anyaggyűjtésre támaszkodva — a régi magyar néphit egyes elemeinek és elemi együttesének a többi európai nép hitvilágától való lényeges különbözésére vonatkozólag megállapított. 3. Az utóbbinál fontosabb és jelenünkbe is ható körülmény a régi magyar népzene és a szomszéd népek zenéjének határozottan megmutatókozó különbsége. Ez a tény ma már közhely, de a köztudomásra való hivatkozás helyett hadd idézzem BARTÓK BÉLA szavait. Van BARTÓKNAK egy sok szorgos kutatáson alapuló, az európai zenetudományban immár nagy hírű, összefoglaló tanulmánya: „Népzene és a szomszéd népek népzeneje”. 1934-ben jelent meg magyar, 1935-ben német nyelven. 1952-ben a budapesti Zeneműkiadó Vállalat újból kiadta. E kiadás 26. lapján — jórészt ritkított szedésben — BARTÓKNAK ezt a végkövetkeztetését olvashatjuk: „Lehetséges, hogy a jövő kutatásai egyben-másban módosítani fogják megállapításaimat. De abban erősen hiszek, hogy a dolog lényegében nem tévedtem; ez a lényeg pedig ebben foglalható össze: [a továbbiak ritkított szedésben következnek:] a magyar falu régi és új dallamanyaga magyar kultúrkinés, olyan kultúrkinés, amit nem jelenlegi szomszédainktól vettünk kölcsön, hanem amiből mi adtunk nekik.” — BARTÓKRÓL tudjuk, hogy nem volt romantikus, sem álhazafi, sem sovíniszta.

KUBÍNYI LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Hordó. Folyóiratunk legutóbbi számában (LV, 113—6) Bornemisza Péter *hordó* szaváról írt tanulmányt BORZSÁK ISTVÁN. Kimutatja, hogy a „*Hordaia* egy királynak” és a „*hordo* helyet” kifejezésekben a *hordo* jelszó t jelent, nempedig edényt.

Érdekes módon azonban elkerülte figyelmét, hogy a régi magyarban egészen közönséges lehetett a szó *herdo* alakban, mint ahogy ő is idézi Bornemiszából (folio-Post. 591): „Egy Kirali *herdo* helyen ejiel azt kiáltatta: »Ember vagy, Kiraly!»” — Balassi Bálint például a „Christina nevére” írt versében (ÖM. I, 77) ezt írja: „elmimben mint Várban uigazio ueraszto *herdojat* eo ugj mondgia” (VARJAS kiad. 3; lényegtelen eltéréssel ugyanígy 141, a kódex számozása szerint).

Ez a *herdo* pedig nyilván a német *wer da?* német jelszó magyarítása a bajor—osztrák alakból: *wer dó?* — Elterjedtebb alaknak látszik azonban a *berdo*, mely mintha még közelebb állana a bajor—osztrák katonai *wer dó?* kiáltáshoz. Ez a régiségben igen sűrűn előfordul, és rá a NySz. is számos adatot hoz fel a XVII. századtól kezdve: Gyöngyösi: Murányi Vénus 80: „Meg szállal a vártás, *berdót* kiáltának”; Mikes: TörL. 304: „még Mediolanumban sem kiáltanak már *berdót*”. — Ugyancsak a NySz. közli *herdó* [*wer da?*] alatt ezt az adatot: „Az szent doctorok hűbéli tudomaniok ellen pártos *herdót* (*berdót?*) kiáltván” (Balásfi Tamás: Csepregi Iskola. 1616.). Tehát már SIMONYI észrevette, hogy a két szó összefügg egymással.

Azt azonban a szótár szerkesztői nem vették észre, hogy a *herdó* mellett egy *hordó* is volt a régiségben ugyanilyen értelemben használatos. *Horda* alatt ugyanis ezt olvassuk: „*Horda* [grex, caterva; horde] Mert pogan *hordajal* benne kiáltata, [hogy] szűzek viragokat mind rabságra hajtia” (Báthory Gábor búcsúztatója: Új Magyar Múzeum III, 93—6; 2). Bizonyosan téved a szerkesztő, amikor a *hordaial* alakot a *horda* szóval hozza kapcsolatba. Itt nyilván ugyanarról van szó, amit Bornemisza Péternél is talált BORZSÁK: a *hordó* és *hordaja* jelszóról, amely — úgy látszik — a *herdó* asszimilált alakja; s talán a *hordó* más jelentése miatt nem tudott mélyebb gyökeret verni.

Úgy emlékszem, bár pontos példát nem tudnék rá idézni, hogy a német katonai nyelv *halberdo* < *halt wer dó?* alakban is átszármasztott pár száz évvel ezelőtt a magyar nyelvbe.

ECKHARDT SÁNDOR

Keres. SZABÓ ZOLTÁN a Magyar Nyelv egyik legutóbbi füzetében a *keres* ige származtatásával foglalkozik (MŰ. LIV, 547). A szóban levő igét a körmozgást jelentő *ker-* igetöbblől származtatja. Megemlíti először azok származtatását, akik címszavunkat a *kér*, *kérd*, *kérdez* igével egy eredetűnek tartják, aztán ő ezzel szemben így folytatja: „... A keresés ugyanis nem annyira valamilyen kérést, esetleg kérdezősködést (vö. *kér-d*) jelent, hanem sokkal inkább egy bizonyos körben való mozgást (vö. *kering*, *kereng*) vagy kisebb-nagyobb fokú hajszolást (vö. *kerget*). Elmondhatjuk továbbá azt is, hogy amit keresünk, az *megkerül*, ha pedig nem találjuk, akkor esetleg megbízunk valakit, hogy *kerítse elő*. Értelme szerint tehát a *keres* sokkal közelebb áll a *ker-* igetö származékaihoz, mint a *kér* igehez, és nem más, mint a *ker-* igetö -s gyakorító képzős származéka. Már CZF. is úgy vélekedik, hogy a *keres* gyöke a görbe mozgást jelentő *ker*.”

SZABÓ állítása mellett szólnak a következő analógiák:

1. A francia *chercher* 'keres, kutat, akar, törekszik' (vö. SAUV., ECKH.) a latin *circāre* szóból származik. MEYER-LÜBKE, RomEtWb.³ 183: *circāre* 'umkreisen'. — Rum. *cerca* 'suchen', 'versuchen', 'kosten'... it. *cercare* 'durchgehen', 'durchsuchen', 'suchen', amail. *cercar* 'versuchen', venez., pad. *teskar* 'trösten', siz. *čirkari* la testa

'kämmen', log. *kirkare* 'suchen', engad. *čerker* 'durchsuchen', 'suchen', 'nachfolgen'; ladin. *karké* 'trösten', grödn. 'kosten'; afrz. *cerchier*, nfrz. *chercher*, prov., kat. *cercar* 'suchen', sp., pg. *cercar* 'umringen'.

2. DuC., Gloss. II [1883.], 336: „Hinc [ti. a *circäre* szóból] efficta vox Cercher, pro *quaerere* apud nos, quod qui *quaerunt*, loca *circumeant*. [!]”

3. Hadd idézzük e bibliai mondatot is: „Sobrii estote et vigilate quia adversarius vester diabolus tamquam leo rugiens *circuit quaerens* quem devoret: cui resistite fortes in fide” (Pét. I, 5.). — Mint látjuk, a keresés és a körmozgás képzete itt is található.

4. A *circäre* román nyelvi folytatói után hivatkozhatunk a latin *ambire* ige hasonló jelentésfejlődésére. ERNOUT—MEILLET, DictÉtym.³ 47: *ambire* 'aller autour', 'faire le tour de'; „spécialisé dans la langue politique en parlant de candidats qui briguent une magistrature, et font leur cour aux électeurs, cf. Varr. L. L. 5, 28, qui *populum candidatus circumit, ambit*. [Bekezdés:] *Ambitio* dans toute la langue classique n' a d'autre sens que »brigue, ambition«. De même pour *ambitosus* qui signifie presque uniquement »intrigant, ambitieux».”

5. A keresés, kívánás, törekvés és a körmozgás jelentésbeli elemeit látszik egyesíteni a német *werben* 'törekszik valamire', *Werbung* 'toborzás, leánykérés' (*er warb um sie* 'megkérte a kezét'). A *werben* régi jelentései között található azonban: 'forongni, forogódní' (!) (vö. HALÁSZ).

Aztán meg kell még jegyeznünk, hogy a *werben* ige azonos származék a *Wirbel* 'örvény, forgatag' és a *wirbeln* 'forog, forgat' szóval! KLUGE—MITZKA a *werben*-nel kapcsolatban megjegyzi: „... Ausgangsbedeutung ist 'sich drehen', wie die alte Ableitung Wirbel lehrt ... zum Bed.-Wandel vgl. lat. *ambire*” (EtWb. 855).

A körmozgás és a keresés—kívánás—törekvés képzeteinek érintkezéséről és mélyebb lélektani háttéréről egyszer majd bővebben szeretnék írni. — Mária nyilvánvalónak látszik, hogy ez az egymástól olyan távol eső nyelvekben megnyilvánuló törvényszerűség mélyebb lélektani okokból ered.

EGYED ANDRÁS

Hókus-z-pókusz. Igen nagy irodalom gyűlt össze a múlt század eleje óta a *hókus-z-pókusz* bűvésze és származékainak megmagyarázására. A GRIMM testvérek vetették fel először tulajdonnév jellegét, és utasították el elsőként a *hoc est corpus meum* úrvacsora-formulából való eredeztetését. Ennél sokkal tovább nemigen jutott a nyelvészeti kutatás. Kétségtelen azonban, hogy habár egy vagy több *Hocus Pocus* nevű bűvész létezése bizonyította: e fordulatnak a bűvésztevékenység során való alkalmazása elsődleges, és vitathatatlan az a többek által kifejezett aggály, hogy a liturgikus szöveg szemfényvesztők ajkáról blaszfémiaiként hatott. Az utóbbi érvelés ellen a protestáns államok felvilágosult és toleráns magatartását szokták felhozni; a *hókus-z-pókusz* szó csakugyan angol, holland és német területen tűnik fel először a XVII. század elején. Azonban jellemző, hogy az első könyvet, amely természetes erővel igyekszik magyarázni a bűvészek trükkjeit: S c o t „Discoverie of Witchcraft” című (1584.) művét máglyán égetik el Londonban.

Minden régi elmélet felszámolása annyiban tekinthető sikeresnek, amennyire azt egy újjal pótolni képesek vagyunk. Meggyőződés, hogy ez a korrumpált fordulat a bűvészek figyelemelterelő fecsegésének fontos, de eredetileg nem értelmetlen része. Erre mutat az, hogy a beszédükben elszórt latin szótöredékek zöme a XVII. században még teljesen helyénvaló. A „Das Zeut kürtzende Lust und Spielhauss etc.” című (Kunstburg, é. n., valószínűleg az 1667-i első kiadást követő 1694-beli) műből idézem az alábbiakat: Kő eltüntetésénél (139): „Fortuna variabilis | lapis est mirabilis. | ... schau empore und Sprich: Könnet ihr ihn sehn? Nunquam credo. Er ist weg. etc.” —

Zseton eltüntetésnél (148): „Jubeo, vade, vade celerrime.” — Pénznek asztallapon való átejtésénél (166): „Hocus pocus, vade, veni, vola.” — Elvágott zsinór újraegyesítésénél (171): „Cito, cito fiat conjunctio.”

A példák tetszés szerint szaporíthatók. Lényeg, hogy a német szövegben elszört latin varázsigék a *hocus-pocus* kivételével mind értelmesek, s így arra a korra utalnak, amikor a bűvész nagyurak udvaránál csakugyan latin nyelven kísérté mutatóványait. Valószínűnek látszik tehát, hogy szavunk is elkorcsosult formája egy ilyen gyakran alkalmazott formulának.

Ha ez viszont így van, akkor feltehetően a mutatóványok legősibb rétegéhez tartozik. Anélkül, hogy az ókori szemfényvesztők számos fajtáját ismertném, az egyik típus nevére hívom fel a figyelmet. Latinul *calcularis*, görögül *ψηφοπαίσις* a nevük, mindkét szó 'kavicsokkal játszó'-t jelent, és Alecyphron (i. u. II. szd.) egy levele el is mondja, hogyan működtek: „... mikor láttam, valósággal elnémultam a csodálkozástól. Közéjük lépett egy ember, asztalkát állított fel, és három edénykét tett reá. Ezután három fehér kavicsot bújtatott alájuk, olyat, amilyent a patak partján találni. Hol mindegyik edény alá tett egy kavicsot, hol pedig megmutatta őket. — Isten tudja miképpen — mindhármójukat egyetlen edény alatt, majd ismét teljesen eltüntette, és a szájában mutatta meg őket.” (Idézi GAHEIS, Gaukler im Altertum. München, é. n. 18.)

Egy lauriumi öntőforma megőrizte számunkra a szemfényvesztő képét háromlábú asztalkáján három leborított csészécskével, tenyerén golyócskát mutat fel.

Ez a bűvésztípus Kínától Egyiptomig is általános volt, és trükkjei változtatás nélkül átszármaztak az újkorra. Egy 1702-beli Nürnbergben megjelent könyv (Natürliches Zauberbuch oder neuer Spielplatz der Künste etc.) így ír róluk: „Wie man mit den Bechern auss der Gauckeltasche spillet”; „So man die Kirchweyhen besucht, sieht man Hocus Pocus Meister, die mit der Gauckel-Tasche spillen, welches denen Bauren dünckt Zauberey zu seyn, so man es aber gründlich untersucht, lediglich einer Geschwindigkeit zuschreiben. Für das erste kommen sie mit ihren Bechern und Muskatnüssen, oder Ballen von Bantoffel-Holz. Die Becher sind von Kupfer oder Blech, insgesamt an der Zahl drey.”

De még a Pallas Lexikon (1893.) „Bűvészet” címszava is ezt vallja: „A bűvészeti oktatás még ma is az ú. n. arabs serlegjátékkal kezdődik. Három kis fémserleg és négy feketített parafa golyócska szükségesek...”

A mutatóványsorozat nélkülözhetetlen kelléke tehát évszázadok óta az az e d é n y, melynek részletes leírását és képét az elsőként említett forrás adja (118). Ugyanott a trükk bevezetőjében a bűvész így szól: „Ihr Herren, hier sind auch drey Becher, sehet, es ist nichts darinnen, auch haben sie keinen falschen Bodan, dort liegen die Ballen, hiert setze ich die Becher in einer Reige ...”.

A pohár vagy serleg latin neve *poculum* vagy *poctum*, ezért nézetem szerint értelmesebb kiindulási alap, mint a *corpus*; a *hoc est poculum* legfeljebb a *hoc est corpus meum* hasonló hangzása miatt másodlagosan nyerhetett mágikus jelleget, és eközben következett be az egyébként nehezen megokolható szóvégi *m > s* hangcsere. Azonban hozzájárulhatott a középkorban élő *pōtus* („poculum, vasculum, Gallis pot a potu ve, potione dictum”: DUCANGE) a mai angol és francia „edény”, „tál” kifejezések alapszava vagy a *pociolus*, *poticulus* szavak használata is.

Ezek szerint egy *hocus-pocum* vagy *hocus-potus* közbenső formát kell feltennünk, ami a *hocus-co(r)pus* megoldásnál semmivel sem problematikusabb, művelődéstörténetileg pedig kifogástalan. Végül pedig mellette szól, hogy a korai változatok már mind *p*, illetőleg *b* hanggal kezdődő második taggal rendelkeznek: *hax pax max* (1563.), *hocos pocus* (1624.), *ox box* (1628.), *ox pox* (1637.), *Hogges* és *Pogges* (1654.), *Okos Bocos* (1659.) (KLUGE).

ENDREI WALTER

A kocsi idegen kapcsolatához. *Kocsi* szavunk elég korán megkezdte külföldi vándorútját. Olasz szövegben már 1487-ben előfordult (vö. SzófSz.), és esetleg feltehető, hogy a későbbiek folyamán, a szótáriróadalom és etimologizálás nagyobb arányú föllendülése idején — körülbelül a XVII. század elején — ismeretes volt vagy lehetett idegen eredete.

Ezzel kapcsolatban érdekes megemlíteni CHR. BESOLD „De natura populorum... Tvbingae... MDCXXXII.” című művét, amelyben a szerző egyebek között felsorol csaknem 400 francia szót, amelyek szerinte a németből kerültek a francia nyelvbe. Az említett szavak között ezt találjuk: „*coche*, cisium, Gutsch/Nicod Hungaricam vocem esse censet” (i. m. 91). Tehát ekkortájt már egycs nyelvészek azt is gyanították (maga BESOLD kételkedik), hogy a szó magyar eredetű. Hogy milyen alapon, sőt azt is, hogy ki ez a „Nicod”, milyen írására történik hivatkozás, nehéz eldönteni. Némi támpontot kapunk a XIX. fejezet elején, ahol ilyen említést tesz BESOLD: „Nicod. in Dictionaria majori”. A latin cím ellenére — amely önkényesnek tartható — nem gondolhatunk másra, mint JEAN NICOT „Le Grand dictionnaire françois-latin...”-jére, amely 1614-ben jelent meg először (legalábbis mint „Grand dictionnaire”, hogy megfeleljen a BESOLD-féle latin címnek). — Kérdés azonban, nem az 1620-i, bővített kiadásban szerepel-e a magyar eredetűnek minősített *coche*? Ebben ugyanis különböző népek, országok, faluk, hegyek, folyók stb. nevei is helyet kapnak: „...augmenté par M. de Brosse, ... plus un recueil des noms modernes des peuples, regions, villes, montagnes, rivières et autres lieux... (Catalogue Général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale, Paris. MDCCCXXXIII. Tom. CXXIV. 615. 1.)” A szótár nálunk aligha található, a francia katalógusok a ritka könyvek közé sorolják. — Ami a szótáríró nevének eltérő írását (*Nicot* — *Nicod*) illeti, ez gyakori lehetett, s az említett Catalogue is tekintetbe veszi: „Nicod (Jean). — Voir Nicot (Jean).” (I. m. 273.)

BESOLD egyébként említett munkájában, ahol német eredetű olasz szavakat is felsorol, az olasz szavak között nem említi a *kocsi*-t. Kérdés, vajon NICOT gondolt-e arra, hogy a szó olasz közvetítéssel került a francia nyelvbe?

HEGEDŰS JÓZSEF

Nem ér egy dobóját. Ezt a szólást CSEFKÓ GYULA mint a *nem ér egy hajítóját se* változatát ismeri, és így magyarázza: „Szerintem csak az ilyen elvetni, eldobni, elhajítani való értéktelen fadarabról lehet szó abban a szokásmondásban, hogy valaki vagy valami *nem ér egy hajítóját se*, valamint ennek a következő ritkán használt változatában is: *nem ér egy dobóját* (Póra F.: Magy. rokonért. szók 302. 1.)” (Szállóigék, szólásmódok. Bp., 1930. 122). Póra az idézett helyen valóban jelzi ezt a szólást a 'semmi' fogalmát kifejező rokonértelmű szók és szólások között. E szólás közléséről lábjegyzetben megjegyzi, hogy „Lehr Albert után”. A nyelvtudományi irodalom CSEFKÓT követően nem foglalkozik már ezzel a szólással. Egészen természetes, hogy a *hajítófa* eredeti jelentése érdekelte a kutatókat. O. NAGY GÁBOR „Mi fán terem” című (Bp., 1957.) könyvében a *Nem ér egy hajítóját sem* tárgyalásakor nem emlékezik meg a *dobójáról*, mint a szólás kérdéses szavának egykori változatáról. Valóban ma már nem használjuk. Hogy én mégis röviden foglalkozni akarok ezzel a változattal, annak egy kezemügyébe került adat az oka. Berzsenyi Dániel Döbrentei Gábornak 1829-ben írt levelében használja: „Nagyon örültem, hogy Te azon rövid idő alatt is, mig Somogyban voltál, már mozdítani akarál! Valóban te nagy Mozgató vagy, 's ohajtanálak a' mi nagy gazdaságu somogyi Uraink közé! Én 'e' részben *nem érek egy dobóját*, reményem sints hogy valamit tehetnék”. (Berzsenyi Dániel Minden Munkái 432—3.) A szókapcsolat szólás jellege nyilvánvaló.

Ha megvizsgáljuk a *dob* ige életét, talán fény derül ennek a szólásváltozatnak a keletkezésére is. Jól tudjuk, hogy a *dob* a korábbi *tob* változata, és mai alakjában csupán a nyelvújítás korában tűnik fel (NyÚSz.). Első adat a *dob* változatra 1750-ből van, WAGNER, Phras. *jacio* alatt: „Jacio, is, jeci, jactum, ere. *Hagyítom, velem, hányom, dohom*: werfen, legen.” Az ige valóban a nyelvújítás korában kezd újra élni, származékai keletkeznek és terjednek (EtSz.). Származékai közül kiemelném az 1833-ban KASSAI-tól rögzített „*Dobó Jaciens, Projector*” igenevet. Hogy a *dob* a *hajít* ige szinonímája, azt már KASSAI is jelzi: „2) *Dob*: (Duna melléki ige *Tob* helyett (Ki *dobni* ez helyett ki vetni, ki *hajítani*, *hajítani*, *hagyítani*: ejjicere): *Jacit, projecit*”. STEINER [SIMONYI] ZSIGMOND „Rokonértelmű szavakhoz” című cikkében részletesebben foglalkozik ezzel a rokonértelműséggel: „15. *Vetni, dojni (lökni), hajítani, röpteni*; — *szórni, hányni, okádni, hinteni, hullatni, hullogatni, dobálni, (lökdősn), hajigálni, hintegetni. Vetni... Dobni* a. m. werfen; általában vmi erőszakos rontásra szánt megvető eltávolítás eszméjét foglalja magában» (NySz.) ... *Hajítani* (hagyítani, hajintani) egyszerűen messzebbre dobást fejez ki (úgy hogy a dobott tárgy »görbe boltot képezve esik alá, s mintegy hajlást csinál a levegőben« (NySz.). Mondhatni pl. »kővet h a j í t o k v. d o b o k, de nem: nyomatékat h a j í t o k a mérlegre, hanem d o b o k v. v e t e k« NySz.” (Nyr. II, 248.) Mindezt azért idéztem, mert nyilvánvaló, hogy a *dob* ige megelevenedésével állandó szinonímája keletkezett a *hajít* igének.

A mondottak alapján könnyen feltehetjük, hogy a *nem ér egy hajítóját sem* vagy *egy hajtó fát sem ér* (O. NAGY i. m. 146) szólásnak a *dob* ige életrekelése idején keletkezett egy *nem ér egy dobóját* változata is. Ez különben támogatná O. NAGY-nak azt a feltevését is, hogy a *hajtófa* a *hajítójá*-nak csak alakváltozata (vö. i. m. 146—7).

R. HUTÁS MAGDOLNA

Sallang és istóg. A két szó együttes tárgyalását csak az a korábbi magyarázat teszi szükségessé, amelyet BEKE (Nyr. LVIII, 104) adott: szerinte ugyanis a két szó alaki és jelentésbeli összetartozásához nem férhet kétség. Mint látni fogjuk, a két szó minden szempontból f ü g g e t l e n egymástól.

A magyar *sallang* szót VÁMBÉRY (NyK. VIII, 170) még az oszmánliból magyarázta. Ennek tarthatatlanságát már BUDENZ (NyK. X, 108) kimutatta, így ezzel bővebben nem kell foglalkoznunk. Helyes irányban indult el LUMTZER és MELICH: szerintük a *sallang* német jövevényszó. Úgy látták, hogy a magyar *sallang* az újfelnémet *Schlag* szóból, pontosabban ennek bajor nyelvjárási *schlägn* > *schläng* változatából származik (DOLw. 231). Ezt a magyarázatot fogadta el BEKE (Nyr. LVIII, 104 és FUF. XXIV, 262), SZARVAS (Nyr. XXIV, 324), a SzófSz. és cseh közvetítés közbeiktatásával MIKLOSICH (SIEL. 833). KNEZSA (SzlJsz. I/2, 736) a kétes eredetű szavak közé sorolja, bár kirekeszti a cseh közvetítés lehetőségét. A hangtanilag magyarázatra szoruló velaris η -t HORGER (MNY. XXXIV, 107), akárcsak SIMONYI (Nyr. L, 134) járulékos hangnak, tehát belső magyar fejleménynek tartja. A *Schlag*-ból való származtatást csak BALASSA (Nyr. XXIX, 419) látja valószínűtlennek, a két szó eltérő alakja és jelentése miatt. KNEZSA (i. h.) ezt a problémát úgy próbálja áthidalni, hogy az eltérést csupán a mai magyar jelentésre vonatkoztatja. A MELICH-féle magyarázattal azonban más bajok is vannak; nemcsak jelentéstaniak. Az alapul vett bajor *schlägn* > *schläng* egyrészt ugyanis nem főnév, hanem ige, ugyanaz, mint az irodalmi nyelvi *schlagen*, másrészt magánhangzója — SCHELLER átírása szerint is, akire LUMTZER és MELICH támaszkodik — nem *a* hang, hanem hosszú nyílt \bar{o} , ami a magyarban inkább mint *o* jelentkezik; vö. *bognár* < bajor *wōgno* ~ *wōngv*, illetőleg *bōgno* ~ *bōngv*. A magyar *sallang* szót azonban nem szükséges a *Schlag*-ból magyaráznunk. A német *schlingen* igének van a bajor-

ban egy ablautos változata: *schlanken* (így is: *schlinkenschlanken*, *schlinkenschlanken*), melynek jelentése SCHMELLER (BayWb. II, 528) szerint 'hangen und sich hin und her bewegen' (vö. WEIGAND, Wb. II, 597). Ennek származéka a bajor *Schlank* és *Schlanken* főnév. Jelentésük 'Lappen, Fetzen, hangendes Ding, Stück' (SCHMELLER i. h.). Kiejtésük a bajor (és általában délnémet) nyelvjárásokban *šlân(g)* és *šlân(g)v* ~ *šlân'ŋ*. A magyar *sallang* és nyelvjárási változatai (*salang*, *sarlang*) a bajor *Schlank*-ból hangtani és jelentéstani nehézség nélkül magyarázhatóak.

Nehezebbnek látszik a *sallangó* alak beillesztése a fenti képbe. A magyar szó mindenekelőtt a lószerszám és a lovaskocsi tartozékeként ismeretes (vö.: MTsz.; BEKE: Nyr. LVIII, 104; KASSAI, Szókönyv IV, 266; OklSz.). Bár a véghangzót tarthatjuk önálló magyar fejleménynek is (analógia vagy deminutivum?), valószínűbbnek látszik olyan hangfejlődés, amelyet a magyar *szittyó* szóval kapcsolatban KNEIÉZSA (SzlJsz. I/1, 505 k.) tesz fel. Hangtani szempontból a mellékszótágban meglévő német redukált hang (swa) különféle színezetű lehet: *a*, *v*, *ö*, *o* stb. Ez a redukált hang a magyarban természetszerűleg ismét teljes hanggá változik, mégpedig olyanná, amelyenhez a német eredeti színezetében a legközelebb áll. Feltehető tehát, hogy a magyar *sallangó* alak egy német *Schlanken* átvétele. Emellett szól az is, hogy az utóbbi délnémet területen határozottan a lószerszám, illetőleg a lovaskocsi tartozéka; vö. MARTIN—LIENHART, Wörterbuch der elsässischen Mundarten. Straßburg, 1907. II, 466: *Hebschlanke*ⁿ ('Xèpslânkə) F. 'Lenkriemen am Pferdegeschirr', továbbá *Hebschlänke* (*Hèpslânkə*) F. 'Lederriemen am Hintergeschirr des Pferdes, womit es den Wagen anhält'. Ezek szerint tehát feltehetjük, hogy a *sallang* ~ *sallangó* változatok a magyarban kettős átvétel eredményei. Kétségtelenül a bajor *Schlank* szó magyar tájnyelvi származékai még: *islang* 'levengős tű' Baranya m. (Tsz.) és *islangos*: *islangos bársony* Pest m. (MTsz.). Az *islang*-nak a Sárközből jelzett 'pillangó' jelentése (Nyr. XXXVII, 47) minden valószínűség szerint már magyar jelentésátvitel eredménye.

Más átvétel a magyar *islag*, *islóg*, *eslóg*, melynek legrégebb előfordulását a XV. századból ismerjük (1488: *slogh*). Jelentése: 'lunula, bractea' (MA.), 'bracteola' (PP.), 'apró érclemezke' (Nyr. XXXVII, 91). Ennek eredetét már joggal kereshetjük a német *Schlag* szóban, amelyről GRIMM (DtWb. IX, 334, f) ezt írja: „*schlag* bey den webern die äuszern leisten an den tüchern auf beyden seiten, fimbria textorum in pannis et aliis texturis. item, ictus pectine arundinaceo quo texturæ fila condensantur.” Továbbá bizonyos összetételekben: *Schlaggold* 'zu dünnen blätchen geschlagenes gold' (GRIMM IX, 418), *Schlagsilber* 'zu blättern geschlagenes silber, blattsilber' (GRIMM IX, 425). A magyar szavak magánhangzója (*â*, *ö*) kétségtelenné teszi, hogy átadjuk olyan német nyelvjárás, ahol *a*-nak *â* ~ *o* ~ *ö* felel meg. Ilyen német nyelvjárás azonban sok van, ami igen megnehezíti az átadó nyelvjárás meghatározását. Könnyen adódnék a bajor eredeztetés, de figyelembe véve, hogy a szó a magyarban legkorábban a keleti országrészekben jelentkezik, számolnunk kell az erdélyi szász közvetítés lehetőségével is. Ennek sem hangtani, sem jelentésbeli akadályai nincsenek (l. Siebb.-Sächs. Wb. I, XLVIII kk., I, 539, a *beschlagen* idevágó jelentéseit).

HUTTERER MIKLÓS

Bűn. 1. Minthogy legújabbban nem foglalkoztak részletesebben a *bűn* szó eredetével, nem ismertetem a kérdés irodalmát, mert azt megtalálhatjuk az EtSz. és a SzófSz. feljegyzéseiben is. Csupán három magyarázatot szeretnék kiemelni: 1. Az EtSz. szerint talán figyelembe vehető több nyelvész magyarázata, akik a kaukázusi, illetőleg árja *bunah*, *munáh*, *runah* 'Sünde', *gunäh*, *gunäs* 'Vergehen, Verbrechen' stb. szókra utalnak. 2. A SzófSz. szerint szavunk talán valamely török nyelvből való a honfoglalás előtt, vö. ujjúr *mün* 'űa.'. A török egyeztetést vallja PAIS újabbban is (MNY. LII, 267). Az EtSz.

is, a SzófSz. is a „talán” szót használja a fenti magyarázatok ismertetésében. 3. Mind a kaukázusi—árja, mind a török egyeztetést kétségessé teszi SZINNYEI, azzal érvelve, hogy szavunk magánhangzója eredetileg nem *ü* vagy *ü*, hanem *üü* vagy *iü* vagy *iü* volt: *byuntelen*: ÓMS., *byün-*, *biün-*, *biün-*, *byün-* a kódexekben (MNY. XXII, 231—2, XXIX, 142; l. még: NyK. XVII, 200; EtSz.). Megkísérlem, hogy a jelentés alapján, de így is csak kerülő úton, hozzáférközzem a szó eredetéhez.

Abból kell kiindulnunk, hogy Isten és — a katolikus egyház tanítása szerint — az egyház feloldást adhat a bűnökből. Már a Halotti Beszédben is ezt olvassuk: „Oldja mend ü bűnét.” Más adatok: „A bűntől való feloldásra sem szükségesek. Bűneiből fel sem oldoztathatik. Hogy minket az mi bűneinktől megoldozzon. Úristen megbocsássa, én es megoldoztalak. Búcsú, kit mondunk bűntől való oldozatnak.” (L. NySz.)

Mi voltaképpen a bűn, hogy belőle feloldást kaphatunk? Megfelelnek erre a régi és a mai nyelvi adatok. „Adgyad (így: oldjad helyett) bűnösök kötelét. Hogy bűneinknek megoldja köteleit. Az gonoszok ezer bűnök kötelével nyűgöztetnek.” (L. NySz.) A bibliában: „Saját kezével róttá össze az én vétkeim igáját” (Jeremiás Siralmi I. 14.). „Saját bűnének kötelékével kötöztetik” (Példabeszédek V. 22.). „Hogy hirdessek a foglyoknak szabadulást és a megkötöztetteknek megoldást” (Ézsaiás LXI. 1.). A katolikusok „Üdvözlégny Mária!” című énekeskönyvéből (1943.): „De bilincsbén a kezek, mert a lélek vétkezett” (3. ének). „Hogy a bűnnek láncos rabját vigye szabadságra” (170. ének). „Oldozd meg kötelét sok vétküinknek” (196. ének). A reformátusok „Új énekeskönyv”-éből (1949.): „Bűnöm láncát oldja fel kegyelmed s a hit” (469. ének). „Lásd, milliiónknak lelke megkötözve rabláncánt hordoz sötét bűnöket” (397. ének). Az evangélikusok „Keresztény énekeskönyv”-ből (1955.): „Mindez nem ment meg a kintől, nem oldoz fel láncaimból” (322. ének). „Csakhogy megments bűn láncától” (734. ének). — A latin nyelvben a *peccatum* 'vétek' HARTMANN szerint a *pedica* 'Fussfessel (womit z. B. ein Tier an einem Fuss angebunden wird)' szó családjába tartozik (WALDE—POKORNY, VglWb. II, 24; WALDE—HOFMAN, LatEtWb. II, 269). Világos ezekből az adatokból, hogy azért van feloldás a bűnöktől, mért a bűnös ember meg van kötözve, a keresztény felfogás szerint a sátán által, a pogány hit szerint valamely gonosz indulatú szellem által, aki rabságában tartja az embert, s azt cselekedtetni vele, amit ő akar, mint a fentebb emlegetett állat, amely egyik (hátsó) lábán meg van kötve, s oda kénytelen menni, ahová gazdája akarja. Ezért nevezi a keresztény hit Jézust szabaddítónak is.

A bűn rabságát jelenti a *nyavalya* szó, illetőleg ennek *nyavalyás* származéka, mely a régi nyelvben nem 'betegeskedő'-t, 'hitvány'-at jelentett, mint ma, hanem 'rabságban levő'-t: „Mely veszedelemre mennek a nyavalyás bűnösök ő haláloknak utána. Nekem nyomorult bűnösnek és te neked nyalyás (így: nyavalyás helyett) bűnösnek úr született. Világosítsd meg én szívemnek sötétségét, hogy esmérjem meg én nyavalyásságomat. Az vak Bartimeus az ő nyavalyás voltában a mi lelki nyavalyásságunkat kiábrázolja.” (L. NySz.) Ez a szláv eredetű *nyavalya* szó a szláv nyelvekben eredetileg 'nem akarat'-ot, 'nem szabadság'-ot jelentett.

A fenti adatok hozzásegítenek bennünket a *bűn* szó eredetéhez. Minthogy a bűn és a bűnözés megkötözöttséget jelent, nemcsak nálunk, hanem az egész keresztény világban, sőt a pogányoknál is, azt hiszem, hogy a bűn alapszava az a török **böyü*, némelyek szerint **büyü* (mai török *böjü*, *bügi*, *bügü* stb.) 'Zauber, Zauberei' jelentésű szó, mely a magyar *bü*, illetőleg *bűbáj*, *bűvöl*, *bűvös* szókban is megvan. A sátán vagy más gonosz indulatú szellem bűvös hatalmába került ember nem szabad többé, meg van kötve. E magyarázat helyességét hangtanilag is támogatja az a SZINNYEITŐL megállapított tény, hogy *bűn* szavunk eredetileg kéttagú volt, mint — amint látjuk — török eredetije is az. A SZINNYEI-féle *biün* vagy *biün* vagy *biün* lehetőségek közül mostmár

a *biün* szóalakban állapodhatunk meg. A szónak *-n* végzetét magyar képzőnek is fel-foghatjuk (mint pl. *vagyon, haszon*), de ehhez fel kell tennünk, hogy a *bü* szó eredetileg nemcsak névszó, hanem ige is volt. Azt hiszem, hogy az *-n* végzet is a törökből való. Az oszmánliban van ugyanis egy *büjün* 'Damm, Sperre' jelentésű szó (RADLOFF IV, 1883). A jelentések összefüggése könnyen érthető: a gát nem engedi a vizet szabadjárara, a retesz sem engedi meg a szabad mozgást. A török szó tehát **böyün* lehetett, s a gonosz szellemtől való fékentartást jelentette. Megkötöttséget fejez ki a *bün* szó a moldvai csángók nyelvében is, mert ott ez a szó 'adósság' jelentésű (MTsz.). A *bün* szónak a régi nyelvben előforduló *bön* változata (l.: SIMONYI: Nyr. XLVIII, 27; SZILY: MNy. XV, 140; MELICH: MNy. XVI, 31; LOSONCZI: NyK. XLV, 70, 98, 111, 215, 243; NySz.; EtSz.) nem lehet akadály a magyarázatunknak, minthogy az *ü*-ből *ü*-n keresztül *ö* változat is keletkezhetett.

A bün nemcsak a gonosz indulatnak, hanem a betegségnek is forrása. A bibliában: „És imé vala ott egy asszony, kiben betegségnek lelke vala tizennyolc esztendőől fogva; és meg volt görbedve és teljességgel nem tudott felegyenesedni. És mikor ezt látta Jézus, előszólítá és monda néki: Asszony, feloldattál te betegségedből” (Lukács XIII. 11., 12.). Jézus egy harmincyolc éve beteg embert meggyógyított, és ezt mondta neki: „Imé meggyógyultál, többé ne vétkezzél, hogy rosszabbul ne legyen dolgod” (János V. 14.). „És imé hoznak vala őhozá egy ágybanfekvő gutaütött embert. És látva Jézus azoknak hitét, monda a gutaütöttek: Bizzál, fiam, megbocsáttattak néked a te bűneid” (Máté IX. 2.). Általában az Újtestamentomban gyakran olvashatjuk, hogy a betegség oka az illető embernek egykori bűne volt. A betegség megkötözte, megbénította őt, úgyhogy nem tudott például járni, beszélni, vak vagy bélpoklos volt.

2. Ezek alapján lehetségesnek tartom, hogy *beteg* szavunk is eredetileg gonosz szellemtől való megkötöttséget fejez ki, s ezzel talán közelebb jutunk ennek a minden megfajtési kísérletnek makacsul ellenálló szónak az eredetéhez. Érdekes ráhibázás, hogy a csibésznyelvben a börtönbe került társat *beteg*-nek mondják (MNy. XXVII, 293).

Más természetűek, de az előbbiekkal összefüggenek a megkötöttség okozta betegségek a boszorkányperekben. Adataim KOMÁROMY ANDORNAK „A magyarországi boszorkányperek oklevéltára” című könyvéből valók: 1584: „Igen beteg valék, hivatám hozzám Szabó Katót, azt monda, hogy kötés volna rajtam. Ada be valamit innom és gyökeret is ada be innom” (31) | 1693: „Azt ígérte, hogy meggyógyítja, mivel kilenc esztendőől való kötés van rajta” (157) | „Olyant fogott volna rám Csimazia Mihály, hogy én miattam és én nálam betegült volna meg... Mégis azt mondod, Csimazia Mihály, amit tegnap üzenél, hogy én kötöttelek volna meg?” (79) | 1731: „Azt mondotta, hogy vagyon felesége párnájában kötés, bontsa ki a párnát, vegye ki a kötetést és vesse tűzre” (443) | 1724: „A párnában keress valamit, mert ott van valami és azért nem alhatol. Megkeresem a párnát és lelék benne egy csomó cérnát” (342) | 1723: „Felesége nagy nyavalyában esett... Orvosolni kezdé [a kuruzsló], az gyomrábul szórt cérnával összekötve húzott ki” (303) | 1693: „Menjünk el hozzájuk és kérjük a kötetést, mert nálók vagyon” (160); „Kérjük el a kötetést attul, ki énvelem téged megvesztetett, hogy gyógyulj meg” (160) | 1756–1757: „Belső részei, mintha szagatták volna, úgy fájtának, úgy hogy keresztül benne a hasában meg lehetett fogni a kötetést” (633) | 1694: „Mi haszna, hogy kened, füstölöd magadat [ti. gyógyulás végett], mert bizony benned olyan kötés vagyon, mint a karom, mellyedtől fogva az ágyékidig, én tettem beléd, én, isten engem úgy segéljen” (172) | 1713: „Hét kötés van benne, hat már elszakadt, hetediket az ő engedelme nélkül meg nem gyógyíthatja” (258) | 1693: „Téged tulajdon magad feleséged köttetett meg, mert szeretője vagyon” (156).

Ezekben az adatokban tehát valóságos kötésekről, csomókról van szó, nem lelki megkötöttségről vagy bűnök okozta betegségekről, mint az előző adatokban.

Ezek a boszorkányok (tehát emberek) alkotta kötések, csomók kézzel fogható jelképei voltak azoknak a kötéseknek, melyeket a gonosz szellemek idéztek elő. Egyébként is ezek a valóságos kötések, csomók bűbájoskodás nélkül értelmetlenek volnának, s nem is lehetne őket „tudomány” nélkül az emberbe vagy az ember párnájába juttatni.

De a boszorkányok nemcsak kötni, hanem oldani is tudtak. KOMÁROMY könyvéből a következő adatokat jegyeztem fel: 1590: „Bizonyítsa be, hogy ... annak felette ódó-kötő és az isten imáját babonaságra fordította, bűjös-bájos varázsló” (75) | 1629: „Testibus probet, hogy óldo-kötő [így!] embert vesztő, sok embert fenyegetett meg és a fenyegetés után nyavalyájuk esett” (100) | 1667: „Másokat oldott, kötött; vesztett, macska képébe járt, ördögi mesterséget követett” (132) | 1681: „... ódó-kötő, varázsló” (131). Vö. még: „Oldással és kötéssel, avagy efféle babonával akarják az beteget gyógyítani” (Félegyháziból: NySz.).

3. Ebbe a fogalomkörbe tartozik a *gyötör* ige is, melyet török eredetűnek magyaráznak: ótörök *jitür-* 'verlieren, vergehen', oszmáni *jitir-* 'verschwinden lassen, verlieren lassen, vernichten', csuvas *šat-* 'пропасть', jakut *sütür-* 'verlieren' (VÁMBÉRY, MÉR. 603; NÉMETH: NyK. XLIII, 305, 462; FOKOS: Nyr. LXIII, 100). Török eredetűnek tartja a szót MOÓR ELEMÉR is (Nyr. LXXIII, 20). A SzófSz. idézi a török magyarázatot, de megjegyzi, hogy az egyeztetés gyengéje a valószínűtlen jelentésfejlődés: 'elvesztít → elpusztít → kínoz'.

A jelentésváltozás áthidalható, a török *jitür-* szónak jelentés tekintetében megfelelő magyar *veszt* szó ugyanis régebben más jelentésű volt. KOMÁROMY adatai: 1584: „azért úgy tetszik a törvénynek, hogy vesztéseiért és bűbájos voltáért tűz legyen rajta” (71) | 1689: „Magát ördögi és boszorkányi gyakorlásba elegyítette, embereket kötött, vesztett, étetett és egyéb ördögi mesterségeket vitt véghez” (148) | 1697: „Ördögökkel közölvén dologát, más keresztyén jámborokat megvesztett és bénított” (187) | 1758: „Molnár István megvesztésbeli nagy betegségbe esett” (670) | 1758: „Azonban akkor bölcsőbeli gyermeke megvesztetett” (671) | 1758: „Praicz Mihály csakhamar annyira megvesztetett, hogy szólásátul is megfosztatott” (671) | 1758: „Az időtül fogva mostanság is azon megvesztésbeli nyavalyába sínylődik” (671) | 1766: „15 esztendőben járó fiacskája vagyon, kinek lábai megmeredtenek vala, mely felől mások is azt mondták és ő kigyelme magával is elhitette, hogy megvesztették” (713). Más adatok: „Hiti után vallja, hogy ezelőtt három esztendővel, hogy megvesztették feleségét, hogy szintén úgy bőgött, mint az marha” (Ethn. XVI, 213) | „Azt is hallottam, hogy Pinki Lászlónak az fiát megvesztették volt” (uo.). — A NySz.-ban is vannak adataink, melyek szerint a *megveszt* ige jelentése 'megront'. — Így tehát a *veszt*, *megveszt* igék nem azt jelentik, hogy 'elpusztít', hanem csupán azt, hogy 'kínoz, gyötör'. A MTsz. szerint is a *veszt* ige jelentése 'gyötör, bosszant'. Így lesz érthető az 'elvesztít → elpusztít → kínoz' jelentésfejlődés.

Nem vagyok járatos a török néprajztudományban, ezért csupán lehetségesnek tartom, hogy a török *jitür-*, *jitir-* a régi török hitvilágban ezt is jelentette: 'betegséggel kínoz'.

¹ A régiek ugyanis többek között azzal is büntették a boszorkányokat, hogy tüzet raktak a fejükre vagy a hátukra. Erről több adatot közölt CSEFKÓ a Balassa-Emlékkönyvben (46). Pótlások az ő adataihoz KOMÁROMY könyvéből: 1570: „Istennek esküszöm, hogy enmagad hátadra rakatom az tüzet” (17) | 1584: „No bizony, asszonyom is tüzet vetetne hátadra érette” (39) | 1660: „Berkeszi Kata inkább megérdemelné a halált, mert tűz alól szabadult volna meg Széken” (117) | 1700: „Kért az úrtól egy zsák búzát, de azt felelte: Nem adok én, tüzes véka alá való!” (195). Innen származik a *tűz alá való boszorkány* kifejezés.

MOÓR ELEMÉR ezt mondja: „Érdekes, hogy török és mongol jövevényszavaink közül a vallás fogalomkörébe sorolhatók általában csak varázslatra vonatkoznak, mint: *bölcs* 'varázsló'; *bű, bűvös; báj, bájos; ige, igéz*. A honfoglaló magyarság ezek szerint vallási fogalmait, nézeteit lényegileg még a Káma mellékéről hozta magával" (Nyr. LXXIII, 20). — Ezek a szók a mai nyelvben már megszépült jelentést kaptak, de a magyar kereszténység előző századainak szemével nézve őket, a *bű, bűvös, báj, bájos, igéz* szók a *bűn, gyötör* és a szintén török eredetű *kín* szókkal együtt, minthogy pogánykori kifejezések voltak, a „sátáni” fogalomkörbe jutottak. De nem lett „sátáni” minden ilyen török eredetű szónk: az *ige* a bibliában Isten beszéde, a *bölcs* jelentése 'fölyénes eszű', az *egyház* jelentése 'szent ház', az *üdvösség* jelentése pedig 'mennyei boldogság'.

JUHÁSZ JENŐ

A **kéd* finnugor vonatkozásaihoz. I. BALÁZS JÁNOS (A magyar distributívus eredete. Újabb adalékok a nyelv és a gondolkodás viszonyához: MNy. LIV, 236—42) a R. *-nkéd* rag *kéd* elemét a R. *kégy* 'circus; stadium' szóval azonosítja. A **kéd* szót BUDENZ (MUSz. 8) következtette ki a R. *ekkedig*-ből, SZARVAS (Nyt. XVI, 34) pedig egynek vette a *kégy*-gyel. — BALÁZS több nyelvész idéz, akik a két szót összekapcsolták, és a **kéd* formát tartották eredetinek. A hivatkozások közül néhány helyesbítésre szorul. BUDENZ nem kapcsolta össze a **kéd*-et a *kégy*-gyel sem a MUSz. 10. lapján, ahonnan a szerző idézi, sem a 8-on, ahol a **kéd* etimológiája van. Nem tulajdonított a **kéd*-nek 'spatium, intervallum' jelentést a 10. lapon, hanem 'idő, kor' jelentést a 8-on. MUNKÁCSI (ÁKE. 397) nem tartotta a *d*-s alakot eredetibbnek, hanem a *d*-t kicsinyítő képzőnek tekintette. HORVÁTH KÁROLY nézete nem lehetett az, hogy a **kéd* az eredetibb. Ilyet a *kégy* általa ajánlott rokon nyelvi megfelelői alapján nem is írhattott. Ez a mondat ugyanis (MNy. LXV, 54): „A *kégy* alak a korábbi *kéd*-ből palatalisatióval keletkezett”, nem HORVÁTH véleménye volt, hanem ő ezzel SZARVAS (Nyr. XVI, 34) nézetét ismertette. — BALÁZS különben elfogadja HORVÁTH etimológiáját, aki a *kégy* szót a finn *kehä* és családjával hozta kapcsolatba. Ugyanő a rokon nyelvi megfelelők jelentésének tanúsága alapján a **kéd*, *kégy* szónak a főt említett jelentés mellett 'idő' jelentést is tulajdonít. A 'circus, stadium → idő' jelentésfejlődés szerinte példa arra az ismert tényre, hogy a gondolkodás a konkrétól halad az elvont felé. BALÁZS fejtegetéseit a szó eredetéről és jelentéséről elfogadja BERRÁR JOLÁN (MNy. LIV, 485—90). Szerinte így most már érthető, hogy a distributívusi rag miért időhatározókban jelentkezett először. Ő ugyanis „Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből” című tanulmányában (62) még nem tartja valószínűnek, hogy az *-nkéd* rag *kéd* elemében időt jelentő szót kereshetnénk.

2. HORVÁTH a *kégy*-et a következő szócsaládhoz kapcsolta: (TOIVONEN: FUF. XIX, 64) vog. É. *kis* 'abroncs'; osztj. V. *kõjõš* 'Pflock od. Ring'; zürj. Sz. *kijš* 'Ring'; votj. Sz. *kijš* 'Schlinge'; cser. KH. *kè·tšə* 'Sonne; Tag'; mord. E. *tši* ua.; finn *kehä* 'errichtetes Hausgezimmer; Umkreis'; lapp D. *kes* 'gyrus, circus'. Ezeknek a szavaknak a **kéd* semmiképpen sem lehet a megfelelője. Egyeztetésük elháríthatatlan hangtani akadályokba ütközik. De ugyanígy nem lehet rokona azoknak a szavaknak sem, amelyeknek a *kégy* jelen tudásunk szerint a megfelelője. Ugyanis TOIVONEN (FUF. XXX, 363—4) azon megfontolás alapján, hogy a magyarban a finnugor **tš*-nek — amely a fenti szócsaládból kikövetkeztethető — egy biztos esetben sem felel meg *gy*, a *kégy*-et más szavakhoz kapcsolja. Ezek: (FUF. XIX, 144—5) osztj. Vj. *kõsã* 'Reif zu Fässern'; ész. *kets* 'Rad (an Maschinen)', karj. *ke·tšõj* 'Ring' stb. A szóközépi affrikáta itt **tš* (**tš*) lehetett, amelynek a magyar *gy* szabályos megfelelője. Csak abban az esetben volna helyes szerinte HORVÁTH egyeztetése, ha a finnugor ősnyelvben a kakuminalis és a jésített affri-

káták között ingadozás lett volna. TOIVONEN megjegyzi, hogy szófejtése csak akkor jó, ha a magyar szó eredeti alakja *kégy* és nem *kéd*.

3. Tehát a *kégy* 'circus; stadium' és a **kéd* 'idő' nem ugyanazon szó, annak ellenére sem, hogy az előbbinek van *d*-s és az utóbbinak *gy*-s változata. Igaza volt BUDENZ-nek (MUSz. 8) és nyomában SIMONYI-nak (Nyr. XIV, 536; stb.): volt 'idő'-t jelentő **kéd* szavunk. Létének utolsó századait mint határozószó, mint rag része és talán mint kötőszó élte. A **kéd* meglétéről, illetőleg ennek tagadásáról, valamint a *kégy* és a **kéd* kapcsolatáról szóló irodalom ismertetését mellőzöm, mert ezt megtaláljuk BALÁZS idézett cikkében, valamint a következőkben: ŰB.: MNy. L, 127; B. LŐRINCZY: MNy. LI, 174; BERRÁR, HatRag. 55—6. — A *kégy*-nek valóban van *kéd* alakja, de itt — úgy látszik — depalatalizációval van dolgunk (vö. BÁRCZI, Hangtört.² 163); WinklK. 271: „Az kastellumba, ky vala hatwan *keed* földön Jhrlemhöz, kynek neve Emaus” (NySz.); Kulcsár György: Postilla: „Azon napon ketten ő közölőc mennec vala egy Váraskába, melly hatuan *kedni* föld vala Jerusalemhez” (KULCSÁR ENDRE: Nyr. XVI, 35). — Az *-nkéd*-nek nincs palatalizált változata (vö. BERRÁR, HatRag. 36—42), az *ekkedig*-nek sem az NySz.-ben levő adatok alapján. De van a R. *kedig*-nek, amelyet SIMONYI (MKöt. 140) és utána sokan mások szintén a **kéd* származékának, az *ekkedig* rövidülésének tartanak: *kegek*, *kegek* stb. (NySz.). Ezekben az esetekben, ha ez a kötőszó valóban a **kéd* származéka, talán palatalizációval kell számolnunk (vö. BÁRCZI, Hangtört.² 162).

4. BUDENZ (MUSz. 8) a **kéd*-et a következőkkel egyeztette: zürjén *kad* 'Zeit'; cseremis *kor* 'kor'; finn *katva* 'temporis spatium'; lapp S. *katfo* 'intervallum temporis v. locorum'. Az újabb irodalom az etimológiát a magyar tag nélkül tartja nyilván. E. ITKONEN (FUF. XXXI, 162) a permi magánhangzókról szóló tanulmányában a zürjén szót ??-vel kapcsolja a szócsaládkhoz. Azonban a Pais-Emlékkönyvben megjelent cikkében (619) már egészen határozottan elhárítja annak lehetőségét, hogy a *kad* a *katva*-hoz tartoznék. Ezt nem engedik meg a zürjén szónak sem a magánhangzója, sem a mássalhangzó, ugyanis a finnugor **-δ*-nek a permiben csak *l* lehet a megfelelője. A magánhangzóról alább szövegek. Az etimológiát COLLINDER szótára (FUV.) nem is közli, viszont a „Suomen kielen etymologinen sanakirja” most megjelent II. kötetében a zürjén és a cseremis szót ?-vel találjuk. Megjegyzem még, hogy a zürjén *kad* átment az osztjákba (Ni. *koj* 'Jahr': RADANOVICS: NyK. LX, 430).

Annak ellenére, hogy a fentiek szerint a mai finnugor etimológiai irodalom a magyar **kéd*-et nem veszi figyelembe, szavunknak a zürjén *kad*-dal való egyeztetését — vagyis BUDENZ szófejtésének egyik részletét — több tekintetben valószínűsíteni lehet. Jelentéstani és a mássalhangzókat illetőleg hangtani szempontból nincs akadálya az összevetésnek, a két szó vokalizmusa már több nehézséget támaszt. Az ingadozó középmagyar helyesírás alapján nehéz az e minőségét és mennyiségét megállapítani. Különösen akadályozza a kérdés tisztázását, hogy a *kedig* idetartozása sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem látszik bizonyítottnak. BERRÁR (HatRag. 36—42) adatai alapján végignézttem azoknak a kódexeknek a helyesírását (KNEZSA „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig” című könyvében), amelyekben az *-nkéd* rag előfordul. Azok a kódexek, amelyek a magánhangzó hosszúságát általában kettőzéssel jelölik, a ragot *ee*-vel írták. — A Jordánszky- és az Érdy-kódexben mind a három tárgyalt szó, illetőleg rag előfordul. Az Érdy-kódexre vonatkozó legújabb kutatások (DIENES ERZSÉBET: NéprNyud. I, 111—24) eredményei — úgy látszik — a Jordánszky-kódexre is érvényesek; azt bizonyítják, hogy a kódex e jelei csak az időtartamot különböztetik meg; szavainak *e*-jének minőségét nem árulják el. A rendelkezésemre álló csekély számú adat csak azt bizonyítja, hogy az *ekkedig* tőhangzója rövid, az *-nkéd*-é hosszú, a *kedig*-é hol rövid, hol hosszú. — A MünchK.-ben háromféleképpen írt *kedig*-et

találunk: *kédig, kédeg, kedeg*, természetesen mindegyik *e* általában más hangot jelöl. A felsorolt három variáns közül legtöbbször az utolsó változat fordul elő. BARTA BORBÁLA (NyK. XLV, 332) úgy véli, hogy az *e* ebben az esetben *ë-t* jelöl. ZOLNAI GYULA (MNy. V, 74) a DebrK. *y-os (kydyghlen)* adata alapján szintén *ë-t* következtet ki. Eredetibb *ë-re* utalnak Sylvester és Káldi *i-s* adatai is: „Izenkid eltörte” (UT. I, 50; SIMONYI, MHat. I, 410); „Eggenkid egymás után kimennek” (UT. I, 139; i. m. 409). Az *ekkédig-re* Káldinál találunk példát: *ekkédig* (I, 614; Nyr. IX, 68). — Amennyiben szavaink tőhangzója csupán mennyiségileg különbözik egymástól, föltehető, hogy az ómagyarban lejátszódtott pótló nyúlás következtében a rövid és a hosszú változathoz különböző funkciók kapcsolódtak, és így mind a két alakváltozat megmaradt (vö. BÁRCZI, Hangtört.² 64). — Az eddig elmondottak valószínűvé teszik — ha nem is teljesen megnyugtatóan —, hogy a magyar szónak a végvokális lekopása következtében megnyúlt magánhangzója eredetibb zárt *ë-ből* keletkezett. Ebben az esetben pedig a zürjén *kad*-dal való összevetés a vokalizmus szempontjából sem egészen bizonytalan.

A kutatást megnehezíti, hogy a szó a votjákban nincs meg. E. ITKONEN (FUF. XXXI, 265) írja, hogy a permiben szép számú szóban volt *a* hang, de ezeknek csak elenyészően kis részéhez tudunk finnugor megfelelőt állítani, azok sem biztosak minden esetben. *Kad* szavunkat is megtaláljuk a felsorolásban — a **kéd* nélkül —, mégpedig előpermi **o* előzménnyel. Ezt ITKONEN (FUF. XXXI, 266) bizonytalan példának tartja, azóta törölte is az etimológiából (1. fentebb). A zürjén a szabályosnak mondható megfelelőseitől el kell tekintenünk, és a megfelelőit ITKONEN művének (316) „Abweichende Lautverhältnisse” című fejezetében kell keresnünk. Itt találjuk a zürjén *ma* és *va* szót, a magyar *méz* és a *víz* megfelelőit. A zürjén *a* hang *o-n*, illetőleg *o-n* keresztül fejlődhetett *e* (= *ë*)-ből, ugyanis ITKONEN a két szónak **mete*, illetőleg **vete* tővet következtet ki az előpermire. Természetesen az ósmagyar, illetőleg ómagyar és az előpermi *ë* időben és térben nagyon messze állnak egymástól. Kapcsolatuk ebben az esetben valószínű.

5. Összegezve: Volt 'idő'-t jelentő **kéd* szavunk, amely a középmagyarban az *-nkéd* distributívusi ragban, az *ekkédig* határozószóban és a (?) *kédig* kötőszóban még élt. Lehetséges, de nem szabályszerű megfelelője a zürjén *kad* 'Zeit'. A 'circus; stadium' jelentésű *kégy* szóval nem tartozik össze. Következésképpen a két szó közé képzelt jelentésfejlődés nem lehet adalék a nyelv és a gondolkodás viszonyához.

K. SAL ÉVA

A kocsordi pap anekdotája Aranyról. A következőkben Arany János anekdotaismeretéhez kívánunk egy eddig ismeretlen adalékot szolgáltatni.

Tisza Domokoshoz írt leveléből valók az alábbi sorok (Nagykőrös, 1855. VI. 8.; kiadatlanul a M. Tud. Akadémia kéziratárában): „...sorsom azt parancsolja, mit a kocsordi papnak a prédikációt hallgató török basa, midőn amaz Corinthust, Thessalonicát etc. emlegette: 'hagyd el azokat, fiam, azok a nagy és hatalmas török szultán tartományai: elég legyen neked Kis-Kocsord és Nagy-Kocsord!' Az én Kis-Kocsordom Szalonta és Nagy-Kocsordom Körös: aztán panaszkodjanak, hogy a magyar költő nem bír oly széles világnézettel, mint például egy Byron!...”¹

Kétségtelen, hogy Arany ezt az anekdotát IFJ. PALUGYAY IMRE ugyanez évben megjelent művéből vette. Az áll itt a pasákról (Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leírása. IV. Pest, 1855. 388): „Megtanulván a magyar nyelvet, eljárta a Reformatusok templomaiba, és a tanításokat végig hallgatták, azokról nagy ked-

¹ Idézi most HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. Bp., 1957. 485; HEGEDŰS ANDRÁS, Arany János a katedrán. Bp., 1957. 60. Vö. SCHEIBER: IK. LXII, 1958. 93.

vezéssel szólottak; noha találkoztak olyanok is, kik abba megbotránkoztak, hogy a ref. papok tanítás közben Corinthust, Thessalonicát emlegették, miért is egy Pasa a reform. papot meg is intette, hogy neki ne legyen semmi gondja Corinthusra, Thessalonicára, — mert az a Török Császáré, — ő csak kis Kocsordot, nagy Kocsordot emlegetse.”

Arany előadásának menete egészen megegyezik ezzel. PALUGYAY nyomán később többen népszerűsítették ezt az anekdotát (HORNYIK JÁNOS, Kecskemét város története; oklevéltárral. II. Kecskemét, 1861. 141—2; FÖLDVÁRY ANTAL, A magyar református egyház és a török uralom. Bp., 1940. 173; FEKETE LAJOS, Budapest a török-korban. Bp., 1944. 220).

Ezután Aranyt is be kell iktatnunk sorukba.

SCHIEBER SÁNDOR

Lődörög. Ennek a még megfejtetlen etimológiájú szónak első előfordulása: BARÓTI SZABÓ DÁVID, Magyarság Virági (vö. SzófSz.). Minden bizonytalanságból lett az irodalmi nyelvben is használtta. A vele összefüggő *lödör* 'csavargó, tekergő...' (CzF.) szót a *lödörög*-gel való összetartozás felismerésével NAGYSZIGETHI KÁLMÁN a *lő* igéből származtatja, és azonosítja a *ledér* melléknévvel (Nyr. XIX, 220). A *lő* és *lödör*, illetőleg *lödörög* jelentésbeli kapcsolata azonban egyáltalán nem nyilvánvaló, a *lödör*-nek a *ledér*-rel való azonosítása pedig hangtani és jelentéstani nehézségekbe ütközik (SZARVAS: Nyr. XIX, 273—8). Egyáltalán nem meglepő, hogy a SzófSz. nem is hivatkozik erre az elfogadhatatlan magyarázatra. A SzófSz. különben a *lödörög* igét ismeretlen eredetűnek, a *ledér*-t pedig német kölcsönszónak mondja.

Elgondolásom szerint a *lödörög* a *lóg* ige családjába (*lódú*, *lódul*, *lóbál* stb., ezek összefüggésére nézve l. LAKÓ: NyK. LI, 165—73) tartozik, jelentése és alakja szerint pedig közelebről a *lóg* igével függ össze. A *lóg* mai két fontosabb értelemköre: 1. 'függ', 2. 'semmit sem csinál, járkál' (BALASSA), a régi nyelvben szintén: 1. 'agitor; hin und wieder getrieben werden', 2. 'pendeo; hangen' (NySz.). A *lödörög* az irodalmi nyelvben a *lóg*-nak csak 'semmit sem csinál, járkál' értelmével függ össze, a nyelvjáráásokban azonban 1. 'lóg, inog, lötyög', 2. 'láb alatt van, helytelenkedik, rendetlenkedik', 3. 'ödöng, kóvályog, kószál, támolyogva jár-kél' (MTsz.) jelentése is van. A *lóg* és *lödörög* jelentésbeli összefüggésének bizonyításában nem lényegtelen az sem, hogy a *lóg* igeének, illetőleg tövének több olyan igei származéka van, amelynek értelme a *lödörög*-ével egyező, vagy ahhoz hasonló. Ilyen jelentésű származékai: *lóggázik* 'dolog nélkül korhelykedik' (MTsz.), egy szólásban a *lógándozik*: *Lógándozni elé s hátra* 'föl s alá járni és így a napot semmittevében tölteni' (MTsz.); *lóginyázik* 1. 'lóg, inog, himbálódzik, hintázik' és 2. 'billeg-ballag, tétlenül jár-kél, lődörög' (MTsz.); *lógároz* 'ide-oda járkál, lődörög' (MTsz.); *lögérezik* 'ödöng, kóvályog, kószál, támolyogva jár-kél' (MTsz., l. még SzamSz., OrmSz., SzegSz.); *lódorog* 'lóg, inog' (MTsz., l. még SzegSz.); *lódíngál* 1. 'himbál, lóbál, hintál' és 2. 'ide-oda járkál, csavargó' (MTsz.).

A *lóg* és *lödörög* közti jelentésbeli kapcsolat igazolása mellett az alakbeli összefüggés kimutatása ugyan nehezebb, de nem megoldhatatlan feladat. Először azt kell megállapítanunk, hogy a fentebb jelzett *lódorog* és a *lödörög* alakpár. A kettő közül nyilván a velaris hangrendű *lódorog* az eredetibb, ebből lett hangrendi átcsapással a *tompa* > *tömpe*, *dulakodik* > *tülekedik* változáshoz hasonlóan a *lödörög*. Ugyanígy lett a *lógároz*-ból is *lögérez*. (A példákra nézve, valamint a hangrendi átcsapás általános velaris → palatalis irányára nézve l. BÁRCZI GÉZA, Magyar történeti szóalaktan. I. A szótövek. Bp., 1958. 9.)

A továbbiak során — tekintettel arra, hogy a *lódorog* eredetibb, mint a *lödörög*, és így a *lóg*-gal közvetlenül ez függ össze — a *lódorog* alakulását tárgyalom. A *lóg* és a

lódorog viszonyáról azt mondhatjuk el, hogy mindkettő ugyanazon ma már nem élő tőnek más-más képzővel alakult származéka. A *lóg* -g, a *lódorog* pedig -*dorog* képzős származék. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy -*dorog*, -*dörög* képzőt az idevágó irodalom nem tart számon. Egyedül SIMONYI tesz említést róla (NyK. XVI, 268). A szóban forgó képző meglétének igazolására a következő elfogadhatónak látszó származékokat sorakoztatja fel: *bódorog* (vö. *bo-lyong*), *bődörög* 'bög' (vö. *bö-g*, *bö-diül*), *kódorog* (vö. *kószál*), *tündörög* (a *túnik* igéből). A -*dorog*, -*dörög* képző kérdése sok más ritka, számon nem tartott formanséval (mint pl. -*sokál*; -*sekél*; -*dász*; -*láz*; -*nál*; -*nyáz*) együtt természetesen további vizsgálódást kíván. Ha a *lódorog*-nak -*dorog* képzős származékként való elemzése képzőjével szemben támasztható esetleges fenntartás miatt nem is tekinthető egészen megnyugtatónak, a *lóg* és *lódorog* alakbeli összefüggését még sem tagadhatjuk, hiszen ez másképpen is megmagyarázható. Arra kell gondolnunk ugyanis, hogy a *lóg* családjába tartozó *lódít*, *lódul* alapján a nyelvérzék tévesen *lód*- igetövet vont el *ló*- helyett, és abból alkotta -*rog* képzővel a *lódorog* származékot. Ilyen módon való alakulásában a szinoním *kódorog* hangalakjának hatásával is számolnunk kell. Részben hasonló, tévesen elvont tőből való képzés az ugyancsak a *lóg* családjába tartozó tájnyelvi *belődörödik* 'betántorodik' és *lödörít* 'lódít' (MTsz.).

A *lödörög*-től el nem választható *lödör*-t elvonás eredményének tarthatjuk (vö. SIMONYI: Nyr. XXXII, 537—8). A *lödör*-nek ilyen alakulását több hasonló jellegű elvonás is igazolja: *hömpöly* 'Walze; Rolle; stb.', *émely* 'nausea; Übelkeit' (NySz.), *vicсор* 'nyílás, hézag, hasadás, repedés', *vigyor* 'ua.' (MTsz.) stb. (I. SIMONYI: uo.).

SZABÓ ZOLTÁN

Viszolyog. Olvasom Komlós Aladár kritikáját Kós Károlynak „Budai Nagy Antal” című színművéről. A kritika abból az alkalomból jelent meg, hogy a darabot a Marosvásárhelyi Állami Székely Színház Budapesten előadta (Magyar Nemzet 1958. nov. 28.). A dráma hősről írja Komlós, hogy rokonszenvez is a vezérséggel, „de *viszolyog* is tőle.” Ugyanebben a kritikában olvassuk még: „Ebben a borzongó és csüggeteg sóvárgásban, morálisan *viszolygó* forradalomvárásban...” A szó nyilván nem lényegtelen a kritikaíró szókészletében. Szuggesztíója alatt kétszer egymás után leírja.

Szabolcsi Miklós (IrtörtKözl. 1959: 178) a polgári olvasóknak a munkásirodalommal szemben megnyilvánuló *esztétikai viszolygás*-áról beszél. Bóka László „Alázatosan jelentem” című regényében (1958. 38 és 78) kétszer is használja a *viszolyog* igét, 'stílusbeli, modorbéli tényekkel szemben ellenszenvet érez' jelentésben.

Régóta — mintegy húsz éve — figyelem a szót. Azt hiszem, először Illyés Gyulánál olvastam. Eleinte nem is értettem. Ösztönösen „viszolyogtam” a köreimbe tολakodó új szótól, amit kissé triviálisnak éreztem. Ma is föltűnik. Nem irodalmi szó, legalább is nem konvencionálisan irodalmi, de az írók, a kritikusok ma kacsul alkalmazzák. Kár, hogy nem jegyeztem föl minden alkalommal (sajnos egyszer sem) a használatát. De végül is meg kell rögzíteni a szót a nyelvtörténet számára.

Tanácsalanságomban Illyés Gyulához, minden dunántúli szók tudójához fordultam, aki elhárította magától a *viszolyog* irodalmunkba való bevezetésének érdemét. Illyés Gyula válasza egyúttal a *viszolyog* stilisztikai értékelésénél is eligazítóul szolgál. Illyés nem tud rá közelebbi adatot, és nem látszik lelkesedni érte. Íme a válasz: „A szóban számomra az idegenkedés és a viszketés [!] folyik egybe. A hátam *viszolyog* tőle = a hátam borsószik tőle tompított párja, a jelentés más árnyalatával persze. Átvitt értelemben: *gondolni se szeretek rá.*”

A *viszolyog* eredetileg dunántúli tájszó. A Tsz. szerint: *viszolyog* 'vonakodik', Balaton melléki szó; Kemenesalján jelentése: 'fájdalmasan csiklandik, érezhetően borsószik'. Utóbbi használatban nem lett közszóvá. Jellegénél fogva nem is alkalmas arra,

hogy a lelki élet műszava legyen belőle. A MTsz. adatai hangfestő eredetre mutatnak, bár az ismeretlen eredetű *viszket*, *viszkolódik* 'fészkelődik' stb. szavakkal is mutat rokonságot. Van *iszolog* és *viszorog* változata is, de — úgy látszik — a *viszolyog* győzött a formák harcában. Jelentése: 'borzong'. Leginkább valami kellemetlen fizikai ingerre való fiziológiai reakciót jelöl: *viszolyog a hátam* (ha a falat vakarják, ha riszálnak valamit). Átvitt értelme: *viszolog* 'vonakodik' (Balaton melléke).

ECKHARDT első magyar—francia szótárában (1935.) még nem tartotta szükségesnek fölvenni ezt a nyelvjárási elemet. SAUVAGEOT nagy kéziszótárában sem szerepel (1937.), ORSZÁGH magyar—angol szótára szintén ignorálja (1953.). Az 1958-i nagy magyar—francia szótárba fölvette ECKHARDT, de nem fordítja, hanem utal a konvencionális *vonakodik* igére. HALÁSZ, a legmodernebb valamennyi között, három sort szentel a *viszolyog*-nak, és úgy ír róla, mintha magától értődő szó volna, irodalmi németre fordítja, és nem keres hozzá „színes” kifejezést.

Mindezek az adatok (HALÁSZT leszámítva) híven tükrözik a tényt, hogy a *viszolyog* még nem nyert teljes polgárjogot közszavaink között.

Mi az oka annak, hogy a furcsa *viszolyog* betolakodott az irodalomba és a tudományba, de eddig még nem tudott meghonosulni? Ha nagyon tudott volna, máris nem lenne különleges szó, amit propagálni kell, pár ízesség-keresőnek fölfedezménye, hanem szürkévé laposul vala. Egyelőre minden, ami észrevételet magát benne, ellene dolgozik a hangulattalanulásának. Éppen ez magyarázza a divatosságát. A divatos szavak nem ok nélkül divatosulnak.

A *viszolyog* azért tudta átvenni alkalmilag a *vonakodik*, *húzódzik* szerepét, mert utóbbiak „szürke” szavak, és nem elégítik ki az expresszív hatásokat kereső esszéírókat. A *viszolyog* szóba nagyobb intenzitást lehet beleérezni, mint a szokványos *vonakodik* alakba. Mintha a *vonakodik* enyhébb ellenállást is fejezne ki, a *viszolyog* viszont kissé — fölöslegesen és pongyolán — kielezi a dolgot.

Egyelőre az a helyzet, hogy a *viszolyog* befurakodott az (erkölcsi) ellenállás kifejezései közé, anélkül, hogy stilisztikailag kielégítő tudott volna hozni.

Nyilvánvaló, hogy a *vonakodik* választékosabb, mint a furcsa *viszolyog*. Nem valószínű, hogy egy szövege komolyságára ügyelő történetíró imígyen fogalmazná meg mondatát: „A hadvezér *viszolygott* elfogadni a feléje nyújtott uralkodói koronát.” A hadvezér patetikus alakja komikumba fűlna. Higgadtabb szövegben, komolyabb fogalmi környezetben ma is a *vonakodik*, a *húzódzik* az irodalmi alak. Király István cikkében olvassuk (A modernizmusról: Kortárs 1958: 915): „Nincs ok rá, hogy elhallgassuk Lenin kezdeti *húzódzását* a fiatal Majakovszkij művészetétől.” A *húzódzik* irodalmi szó, a *viszolyog* ma is tájszó.

ZOLNAI BÉLA

NYELVMŰVELÉS

Néhány szempont a „Magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásához

1. A „Magyar helyesírás szabályai” (AkH.) bizonyos időközben megjelenő kiadásai nyilvánvalóan bizonyítják, hogy megalkotásának alapelveit csak fokozatosan lehet megismerni. Az alanti megjegyzések a 10. kiadás elkészítése alkalmával még figyelembe nem vett néhány szempontot tartalmaznak abban a reményben, hogy azt az AkH. átdolgozói fel tudják használni akkor is, ha ahhoz a nyelvész további csiszolásai szükségességek.

Az általam javasolt szempontok a szabályzatnak nemzetközi viszonylatait érintik, és ha azok eredetüket tekintve nem is újak, általában kevéssé ismertek, és így — gondolom — nem felesleges nyilvános ismertetésük.

Talán általánosságban, bevezetőül lehetne annyit mondani, hogy a más természetű nemzetközi egyezményekben rögzített kérdések vagy ne forduljanak elő az AkH.-ban, vagy ha ott megtalálhatók, egyezzenek meg a nemzetközi javaslattal. Megokolttá teszi ezt az, hogy műszaki-tudományos irodalmunkban — amely becslésem szerint a megjelent könyveknek és folyóiratoknak körülbelül felét teszi ki — ezeknek a javaslatoknak az elfogadása elkerülhetetlen. Ehhez jön még, hogy a műszaki művek szerzői más irányú képzettségüknél fogva nem nyelvészek, tehát sokkal inkább elismerik és kritika nélkül használják az AkH.-t, mint például a szépirodalom szerzői. A szaktudományi irodalomnak nincs és nem is lehet más helyesírási szabályzata, bár a meglévő némely esetben e célra nem teljesen elegendő. Egyes szabványokat bizonyos szempontból az AkH. kiegészítésének lehet tekinteni, és így a szaktudományi szerzők gyakran az AkH.-t és a szabványt együttesen használják. Mivel a szabvány elfogadja a nemzetközi javaslatokat, amelyekből az AkH. megalkotásakor még nem volt a szerkesztő bizottságnak tudomása, ezért bizonyos módosítás szükséges az AkH.-ban. Ettől függetlenül helyes, ha a szabvány tartja magát az AkH. előírásához, az AkH. viszont nem vonatkozik a szaktudományokra. Sajnos, gyakorlatilag sem az első, sem a második követelményt nem lehet teljes merevséggel keresztülvinni. Az elsőt azért nem, mert a szabványok megalkotásának külön kötetlei vannak, a másodikat, mert a szaktudományok határa elmosódott, és némely esetben nehéz megállapítani, átléptünk-e valamilyen határt.

E kettős rendezés következtében némely, bár viszonylag kis jelentőségű dologban különböző vélemény található, amely mind az AkH., mind a szabvány tekintélyét rontja. Az egyik ilyen terület a jelképes kifejezésmód, beleértve a betűtípust és a betűk (index) egymáshoz viszonyított helyzetét, amely a szaktudományokban sokkal fontosabb, mint egyebütt, és ezért ott szigorúbb előírások érvényesek.

Felvetődhetnek esetleg az a gondolat is, hogy az AkH. teljesen elhagyná azt a viszonylag kis részt, amely a szabvánnyal nem egyezik. Ez megfelelne a külföldi gyakorlatnak is. Így a rendelkezésemre álló és általam ismert külföldi helyesírási szabályzatokban sem találtam meg e részeket, viszont ugyanez a szabály megtalálható körülbelül húsz külföldi állam szabványában. (Duden Rechtschreibung. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1954.; D. N. USAKOV és Sz. E. KRUCSKOV, Orfograficeszkij szlovár. Ucspedgiz, 1952.) Ennek ellenére e hozzászólásomnak nem ez a lényege. — Észrevételeim az AkH. 413., 419., 421. és 429. pontjainak egyes részeire, valamint a 306. pont után egy új szakasz betoldására vonatkoznak.

E pontok nemzetközi vonatkozása annyira jelentős, hogy attól eltérni semmiképpen sem kívánatos. Nemzetközi vonatkozásokon konkrétan azokat a javaslatokat értjük, amelyeket a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (International Organization for Standardisation; rövidítése: ISO) alkotott meg. Ennek a nálunk, főleg a nem műszakiak között kevéssé ismert szervezetnek igen nagy a nemzetközi tekintélye. A Magyar Szabványügyi Hivatal szabványai kialakításakor számos esetben az ISO vonatkozó határozatait tartja magát.

Először talán érthetetlen, hogy egy nemzetközi szerv angol, francia és orosz nyelven megjelent kiadványai és a magyar helyesírás között milyen kapcsolat létezhet. Az ISO feladatai közé tartozik a nemzetközi kölcsönös megértés elősegítése a szaktudományok területén. Ennek érdekében bizonyos jelöléseket, számok írásmódját és néhány további oly kérdést szabványosít, amelyek a szabványokon kívül megtalálhatók az AkH. idézett pontjaiban. Ez a szervezet, amely kezdetben a két világháború

között kizárólag gépészeti kérdésekkel foglalkozott, ma már 89 műszaki bizottságban fejtí ki tevékenységét, amelyeknek csak egyharmada gépészeti. 39 tagállama van, közöttük a világ valamennyi fejlett iparral rendelkező állama, így a Szovjetunió, az USA, Anglia stb.

A nemzetközi dokumentáció-csere sokkal szervezettebb a szaktudományok, mint a szépirodalom terén. Míg a szépirodalmi és politikai szöveg a nyelvet nem ismerő külföldi számára csak szabatos fordítás után érthető — sőt elképzelhető, hogy például a nyelv tudomány területén némelykor a fordítás maga nehezen valósítható meg —, addig a szaktudományok területén az egységesítés következtében a jelek, jelképek rövidítése, betűtípus és rajzok alapján, a magyar nyelvű munkában bizonyos mértékig érthető akkor is, ha az illető magyarul nem tud.

Ez az előny különösen fontos minden kis nyelvterületű állam, így például Magyarországnak szemponyjából; az angol vagy orosz nyelv esetében ez nem olyan lényeges. Nem lenne helyes, ha az AkH. akadályozná azoknak a nemzetközi javaslatoknak átvételét, amelyek ha nem is egyeznek teljesen felfogásunkkal, minden esetben igen részletes tárgyalásokon alapszanak, és kialakításukban Magyarország is részt vett.

2. Észrevételeim a felsorolt pontokra a következők:

A) Számjegyek írására az AkH. 429. szakasza a következőket mondja: „Az öt- vagy ennél többjegyű számok írásában a számjegyeket a hátulról számított szokásos hármas számcsoportok szerint tagoljuk, s az így keletkező csoportokat térközzel választjuk el egymástól: 32 605, 325 219, 93 075 820 stb.” Ezt az előírást legfeljebb „szöveg közben” előforduló számokra lehetne alkalmazni, általánosan azonban nem. Nem beszélve a könyvelésről, a regisztráló számológépekről és számozógépekről stb., ahol nem lehet tagolás, akárhány jegyű a szám; gondoljunk oszlopba írt számokra (szorzások részszorzataira), amelyeket mindig másképp kell tagolni:

$$\begin{array}{r}
 62\ 518 \times 11\ 111 \\
 \hline
 62\ 518 \\
 6\ 251\ 8 \\
 625\ 18 \\
 62\ 518 \\
 6\ 251\ 8 \\
 \hline
 69\ 463\ 749\ 8
 \end{array}$$

Nem kevésbé fontos a táblázatok tagolása, amely ismét egészen más elven alapszik. Az ISO/TC 12 (Secretariat—69) 194-es okmányában azt javasolja: „A számokat a könnyebb olvashatóság céljából alkalmas csoportokba kell tagolni.” Véleményem szerint ez a határozat a lényegét fejezi ki.

Azt hiszem, a következő új szöveg kielégítene mindenkit:

„4.29 A szöveg közben előforduló, a tizedesvesszőtől balra vagy jobbra 5 vagy ennél több számjegyet tartalmazó számokat a tizedesvesszőtől számított alkalmas, lehetőleg hármas számcsoportok szerint tagoljuk, és az így keletkezett csoportokat térközzel válasszuk el.”

B) A 421. pontban felsorolt rövidítések között 23 db mértékegység rövidítése, amelyekre ISO ajánlás van. Az AkH. rövidítései közül 20 megegyezik a nemzetközivel, három (mp, p, ó) eltér. Az MSZ 4900 „Fizikai mennyiségek elnevezése és jelölése” teljes egészében elfogadja a nemzetközi ajánlást, azaz e három mértékegység rövidítése különbözik az AkH.-tól, ezzel szemben helytálló, hogy az AkH. rövidítései igen elterjedtek.

Az AkH. 419. pontja megengedi ugyan különleges rövidítések alkalmazását a szaktudományok területén, de nem derül ki, hogy az a 421. pontban található rövidí-

tésekre vagy csak az azokon túlmenőekre vonatkozik-e. A példák szerint minden esetben az utóbbi a valószínű.

Itt különösen előtérbe kerül a mértékegységek szedése, amely szempont a műszaki irodalomban sokkal lényegesebb, mint például a szépirodalomban. Tekintettel arra, hogy fizikai mennyiségünk és mértékegységünk sokkal több van, mint latin és görög betűk együtt, a különböző szedésű betűket különböző értelemmel látják el, és erre a körülményre az AkH.-ban is tekintettel kell lenni, ha az egyáltalán mértékegységet tartalmaz. A mértékegység bármilyen szövegben mindig fizikai mennyiséghez kapcsolódik. Még akkor is, ha azt nem írjuk ki. Például: *Budapest—Szeged* 180 km, itt nyilvánvalóan a fizikai mennyiség az út. Az ISO 12-es műszaki bizottsága és ezzel egyezően az MSZ 244 „Fizikai és műszaki egyenletek írásmódja” szerint a mértékegység mindig álló betűvel szedendő. — Az AkH. ugyan a példákat következetesen dönt betűkkel szedi, de ez ebben az esetben félreértést okoz.

Mivel az AkH. fizikai mennyiségek jelölésével nem foglalkozik, helyes volna, ha mértékegységekkel sem foglalkoznánk, és ezek rövidítéseit kihagynánk. Azaz törlendő volna „cg, cm, cm², cm³, dg, dkg, dl, dm, g, hl, kg, l, m, m², m³, mm, mp, ó, km, km², q, t”, és ezek helyett az AkH. utalna az MSZ 4900-ra. Ha ez nem volna keresztülvihető, úgy javaslom a 419. és 421. szakaszok egyesítését a következő bevezető résszel:

„4.21 A gyakrabban előforduló állandó rövidítéseket az alábbi felsorolás tartalmazza. A szaktudományok területén mind ezekre a rövidítésekre, mind ezeken túlmenően eltérő rövidítések is alkalmazhatók. E szakasz a rövidítések betűtípusát nem szabályozza.” — Ezután következnenek a példák álló szedésű mértékegységekkel.

C) A 413. pontból megokolt a matematikai jelek elhagyása és az utalás az MSZ 4899 „Általános matematikai jelölések” szabványra. Nem világos, hogy a szorzókereszt, az egyenes és ferde törtvonal miért nem fordul elő, vagy a „miért az ismétlés jele, ’ a hiány jele, mikor két oldallal odébb a perc és másodperc szintén gyakrabban előforduló rövidítés; különben sem érthető, ha fok (°) szükséges, ott mellette a perc (‘) és másodperc (‘‘) miért hagyható el. Javaslom a 4.13-ra a következőket:

„Gyakrabban használjuk a következő írásjeleket: § a paragrafus jele | ∕. fordíts! | * vagy ¹ a jegyzet jele | „ az ismétlés jele | ’ a hiány jele; valamint egyes matematikai jeleket (lásd MSZ 4899 „Általános matematikai jelölések”).

D) Az orosz átírással foglalkozó 292—306. szakaszok után kiegészítést javaslom. A 291-es szakaszban említett kivétel az MSZ 3394 szabvány könyvtári és dokumentációs célra nem elegendő. Sem az AkH.-t, sem a szabványt nem lehet alkalmazni táviratok szövegezésére, amelynek szükségessége mind gyakrabban felmerül, mivel a szocialista államok közötti érintkezés nyelve általában az orosz. Ma már nemcsak az egyes állami szervek, hanem a legtöbb külkereskedelmi vállalat, tudományos és tervező intézet, számos üzem küldi táviratait orosz nyelven. Továbbá a táviratokat igyekeznek minél rövidebbre szövegezni, és így a helyes értelem csak szabatos visszatétel után adódik. Táviratok kérdése ma már más, mint 5 vagy 10 évvel ezelőtt. Ez az átírás nem kivételes, és nem szabályozható a posta által. A posta bármilyen — esetenként még sifrizott — szöveget is továbbít, és rendszerint a latin betűs géptávíró szalagot eredetiben kézbesíti. Ezért szükséges, hogy az átírást ne a posta, hanem az AkH. ismeresse.

Latin betűvel írt táviratokat a Szovjetunióban az OSZT VKSZ 8483-as szabvány szerint írják át, amely eltér mind az AkH.-tól, mind a magyar szabványtól, sőt még az ugyanezen tárggyal foglalkozó ISO/R 9-es javaslattól is (ez kis különbséget nem tekintve egyezik a KNEZSA-félével). A fenti szovjet szabvány a latin betűk angol fonetikáját veszi alapul; általában kevesen ismerik, nem található Szabó Miklósnak „Az orosz szavak magyar átírása”-ról legújabb, a Magyar Nyelv 1957. decemberi számában

megjelent, tüzetes és alapos tanulmányában sem. Ez a kiegészítés tehát akkor is szükséges lenne, ha az AkH. valamely formában elfogadná a SZABÓ-féle javaslatot.

Úgy vélem, javaslatom elbírálását megkönnyíti, ha a szovjet szabvány érdemi részét ismertetem: a = a | б = b | в = v | г = g | д = d | e mássalhangzók után = e | e magánhangzók után és szó elején = je | ё = je | ж = zh | з = z | и = i | й = j | к = k | л = l | м = m | н = n | о = o | п = p | р = r | с = s | т = t | у = u | ф = f | х = kh | ц = c (ts is meg van engedve) | ч = ch | ш = sh | щ = sch | ъ = j | ы = y | ь = j (a szó végén és két mássalhangzó között elhagyható) | э = e | ю = ju | я = ja.

A következő példa a fenti átírásokat szemlélteti: Eredeti: Предметы домашнего обихода = VKSZ: Predmety domashnego obikhoda = AkH.: Predmeti domasnyeovo obihoda = MSZ: Predmetü domasnego obihoda.

E) Végül a 306. ponttal és SZABÓNAK hozzáfűzött megjegyzéseivel kapcsolatban megemlítem, anélkül, hogy határozott javaslatot tennék, a következő eseteket: a) az idegen tulajdonnév nem latin betűs eredetű; b) a tulajdonnév latin betűs eredetű, de az nem állapítható meg; c) a tulajdonnévtől a rag elválasztandó (ez csak nyelvészeknek természetes).

Ezek javaslataim, amelyek — úgy vélem — az AkH. és a szabvány összhangján kívül egyes kérdések tisztázásához segíthetnek.

DUKÁTI FERENC

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

Nem kétséges, hogy a hazai és külföldi levéltárakban minden eddigi szorgalmas kutatás után is rengeteg áttanulmányozatlan, nyelvünk fejlődésének pontosabb megismerése szempontjából igen értékes anyag található. Tanulmányozásukat nem egy esetben megnehezítette, sőt lehetetlenné tette az a körülmény, hogy nem volt áttekintésünk, melyik levéltárban milyen anyag rejtőzik, s hová kerültek az átszervezések és háborús viszonyok következtében a régi, előkelő, a közéletben sokáig szereplő családok egyik-másik ágának évszázadokon keresztül ezekre felgyülemlett iratai. Vonatkozik ez a Zay-családra is. Nemrég tudtam meg, hogy az ugróci Zayak több évszázadot felölelő levelezésének egy része a Szlovák Központi Levéltárban található meg, nem éppen korszerűen rendezett állapotban. Törédékét, amelyben az úgynevezett „inutile”, tehát nem közérdekű, hanem a családi élet folyására vonatkozó iratok vannak meg, mint például vásárlási feljegyzések, levelek, végrendelezések, záloglevelek, különböző leltári és összeírási jegyzékek, átnéztem. Egyelőre szótörténeti szempontból tanulmányozgattam az anyagot.

Így gyűjtöttem össze az alább közölt szavakat. Kiválogatásukban a következő szempontok szerint jártam el: 1. Kiírtam azokat a szavakat és szókapcsolatokat, amelyek nem kerültek bele a NySz.-ba, az OklSz.-ba, a SzófSz.-ba és a ZOLNAI-kiadású Nyelvemlékeinkbe. — 2. Följegyeztem azokat a szavakat is, amelyekre csak 1–2 adatunk van a felsorolt forrásművekben. — 3. Kiszedtem továbbá azokat, amelyeknek előfordulási ideje korábbi az eddig ismertnél vagy második, esetleg harmadik előfordulás időrendben. — 4. Némelyiket az alakváltozata miatt írtam ki. — 5. A latin szavak közül csak azokat közlöm, amelyek megítélésem szerint fontosak voltak a XVI. század nyelvében. Természetes, hogy szem előtt tartottam a szó jelentését és a szókapcsolat használatát.

Az anyag egy része csak másolatban és átírásban van meg. Mondanom sem kell, hogy a másoló nem volt következetes az átírásban. A kiragadott mondatokat és mondatszakaszokat természetesen úgy irtam ki, ahogy találtam. Az átírásból kiválogatott szavakat megjelöltem csillaggal (*). A szemléltető szövegrész néha csupán 2–3 szó. Ez azért van, mert felsorolásban vagy összeírásban találtam őket. Ha az eredeti mondat vagy felsorolás hosszú volt, csak a szó megértéséhez szükséges részt szakítottam ki. Helyenként, a könnyebb megértés kedvéért zárójelbe tettem a rá vonatkozó igét. A szavak túlnyomó többsége XVI. századi iratokból való.

A másolatok között egyebek mellett van egy irodalmi érdekesség is, mégpedig egy őrdögi kísértetnek, illetőleg lélekjárásnak a leírása. Amint utána jártam, kiderült, hogy az irodalomban Dobokai Mihály „A füzesi lélekjárás” című elbeszélésének a másolatáról van szó, melyről tudott Jakubovich Emil is. Ennek más kézből származó másolata a zselői levéltárban volt egykor, s Dézsi Lajos 1928-ban közölte az Ethnographiában (214–22). A két másolat között éppen elég eltérés van. Mivel az Ethnographiában közölt szöveg jobban tükrözi az eredeti helyesírást, a példamondatokat onnan idézem. Dézsi 1587-ből keltezi a leírást. A zayugróci másolat előtt ez az időmegjelölés áll: „25 Aprilis 1588” (vö. I. elenchus 105. l., 93. sz.). A másolatok gyűjteményes kötetének s egyben elenchusainak teljes címe: „A csömöri Zayak zayugróci levéltárában foglalt többféle magyar irományok másolata” (1–2, 3). Az 1. számú elenchus átírásainak nincsenek meg az eredeti iratai.

agárkölyök. — 1577: „...a₃ *Agar kolykekeh* eo ys Megh tarthatygya [!] keg₂nek” (111. sz.).

álló 'mankó'. — 1596: „...miert hogj beteges vaghiok, egj Lettikat [!] Akarok chinaltatni, es *alokon* Akarne₂k Jarni” (1596, 83. sz.).

általagocska. — 1568: „...kewltem A₃ Barathoknakes... egy keth chebres *Altalagochka* Borth” (1061. sz.).

általhordozkodik. — 1568: „...enes ha leheth addygh *altal hordozkodom* [ti. a Dunán]” (58. sz.).

általtesz. — 1570 k.: „...egy Syndelth *altal tewen* az chebren wagy az Saffon” (1. sz.).

angliai. — 1572 k.: „Mafyk harõ Reffeth *Anglyajj* federies egý fertaly Poftoth [ti. vettem]” (7. sz.).

**Annóka.* — 1574: „*Anókának* az Baranyay János leányának vettem” (68. sz.).

aprópénz. — XVI. sz. e. f.: „Agyon ennek₂ reya keeth zaaz forinthoth *Apro penzth* de₂yako₂j gewrgy es echy Imreh waltzagaba” (53. sz.).

aranygolyóbis. — 1569: „A₃ nyergeth a₃ e₂gyfthewfth es arra egy feke₂th orrara waloth es homlokara waloth es Nyakara *Araj* [!] *golobyfth*” (6. sz.).

aranyozó. — XVI. sz. m. f.: „...*aranjozonak* ... ft 5. d. 50. [ti. adtam]” (19. sz.).

**arany szem.* — 1518 k.: „Nyakra való fodor 3: egyike gyöngyös, másika *arany szemmel*, harmadika atlasz” (1. sz.).

**aranyos mű.* — 1543: „Az mi nála ez adósságért zálogban vagon ez az: Vagon egy ezüst kereszt, egy emberre való sarkantyú, egy temjéntartó, négy kalán, két öreg bokorkapocs, ez mindnyán *aranyos mű*” (7. sz.).

**aszaltat.* — 1569: „...de *aszaltatam* ... Az muskotaly körtvélyt” (37. sz.).

azonkívül. — 1568: „*Azon kyweul* egy ewregh Thar zekereth” (37. sz.).

babirkál 'babrál, fogdos'. — 1587: „...Janchinak az feibe kezde *babirkalny* mintha tetõt nezne...”; „mene az zolgalo leanira, kezde azon *Babirkalny*” (Ethn. 1928.). A Zayak irományainak másolatában azonban *bibékél* („...kezde azon *bibékelní*”) alak van; vö. NySz.: *bibikél* 1659-ből és 1772-ből; *babirkál*, *buborkál* 1615-ből és 1616-ből.

bedll. — 1568: „Megh kell warnom Meegh a3 dwna *Be all*” (58. sz.).

beburkolózik. — 1587: „...az lasnakba *be Burkozta*k megis által hatotta eoket” (Ethn. 1928.).

becsinált. — 1543: „...egý skatula confreytheoth, ha leheth *Bechjnalh* karpornáth” (7. sz.).

**becsü* 'becslés'. — 1543: „...jámborok *becsüi* szerint és bizonyására attam ki ...” (7. sz.); „attam jámborok *becsüje* szerint egy kocsilovat týzenhárom forintért harminczöt pénzért...” (uo.).

befagy. — 1569: „...haytatnad fel Mennel hamarab lehetne Meegh *Be* nem *Jagyoth* a3 wt” (62. sz.).

beretrom. — 1570: „A3 weres Barfony es fekete barfony *Beretromokath*. A3 ket gywngyws *Beretromoth*” (6. sz.). 1563: „*Egy fekete bársony *berethõ* arany boglárokkal” (27. sz.). 1574: „*Az *berettõ* körõl való aranylánczot vettem 5 Ft 42 p.” (68. sz.). Az OklSz. több alakváltozatát felsorolja e szónak; a fenti elsõt nem közli a NySz. sem.

**bicsakkés.* — 1591: „Két öreg *bicsakkés*, egyik ezüstös, másik ezüst aranyozott” (133. sz.).

billegel 'fúvóhangszeren játszik'. — 1587: „Ismet mindiarast mas helien kezde Enek Notat fwnj, mint ha vgian *billegetne*. durollio, durollio etc.” (Ethn. 1928.). E szóra van ugyan adatunk a NySz.-ban 1588-ból és 1565-ból, de ez a jelentése itt tûnik ki legvilágosabban.

bízott 'megbízható, bizalmas'. — 1569: „...a Mý pýn3 wagyon Nalad es Sebef-týen Deaknalys a3th Mindiarafth kevld fel egý *Bjzott* emberwel” (59. sz.). Elsõ elõfordulása: NySz. 2. jel.: LevT. II, 79.

**bokorkapocs.* — 1543: „...négy kalán, két öreg *bokorkapocs*, ez mindnyán aranyas mü” (7. sz.).

**bokortoll.* — XVI. sz. m. f.: „...Aranyal kötött *bokortoll*... 6 drb.”

**boncsok.* — 1540: „Az én nagy huszár *boncsokomat* hagyom... Uramnak...” (9. sz.). A NySz. közli 1500-ból és 1533-ból, de latin szövegbõl.

**bonia, bontra.* — 1579: „Fekete bársony *bontrát* 1 ft 60 p. [ti. vásároltattam]” (68. sz.). Ez az alakváltozat nincs meg sem az OklSz.-ban, sem a NySz.-ban.

**borított* 'bélelt'. — 1543: „Katának... hagyám... az fekete bársonnyal *borított* hölgysubát” (9. sz.). OklSz.: 1542.

borotva. — 1587: „Waj kj nagi eles *Borothwa* keoze wetet engemet az Vr isten” (Ethn. 1928.). OklSz.: 1528. Átvitt értelemben ez az elsõ adat.

búbánat. — 1568: „*Bwmban Banathombã* Zerelmes Vram elig Vagion” (63². sz.).

borsónyi. — 1574: „...egý gongý fem mý... egý *borfonj*” (4. sz.).

bölényvad. — 1568: „Hwl the kegnek monthak voth hogi en a3 *Beljñ vadath* a3 daan wadak kewzeth tartottam vona...” (63². sz.).

**bölény.* — 1568: „Az vadak jól vannak, az dâmuvadak is és az *belény*, az darvak is...” (37. sz.). OklSz.: 1533., de latin szövegbõl.

**börtányér.* — 1591: „Három gyertyatartó alá való *börtányér*” (133. sz.).

búskolódik. — 1574: „...a3 aranylanch darabonis *búskolodoth* hogý k. Ith Nem hatta” (90. sz.). Jelentése itt inkább — amint a többi szövegbõl kitûnik — 'haragszik, mérgeledik', mint 'búslakodik'.

czifra 'zérószerû díszítés'. — 1569: „Itẽ kewltem a3 keth egybe Jaro ola3 poharach-kakath kyn walamý *czifraes* wagyon lwd Moný forman wadnak” (207. sz.). SzófSz.: XVI. sz. m. f.; OklSz.: 1552.

**czifra* mn. — 1518 k.: „Skófion kerek fekete bársony egy is sem *czifra*, vont aránynyal...” (1. sz.).

**cijrás*. — 1591: „Item egy fehér nyeregkápa *cijrás*” (133. sz., de NySz.: 1566.); „Öreg mű két korszó: egyik nagyobb, másik kisebb, egy tót korszó, *cijrás*” (uo.).

cimer. — 1569: „A3 wthan a3 garay Seczel kwpath a kyn belewl a3 garay *czjmer* wgyon a3 kgyo... kynek a3 *czjmere* egy Medwe a3 fewdeleben Belew1” (207. sz.).

cipósütő. — XVI. sz. m. f.: „A3 *czjpo fútheúnek* ... d. 50.” (19. sz.). Az OklSz.-ban mint személynév 1481-ből.

csencseget (hangutánzó szó). — 1587: „...kezde maj erőssen suttogny Ayakat *chenchejegetny*” (Ethn. 1928.).

**csepegetett*. — 1591: „Egy veres tafota vánkoshéj arannyal *csepegetett*. Ket darab veres tafota aranyal *csepegetett*” (133. sz.).

**csinálaltan*. — 1543: „Jánosnak hagyom az *csinálaltan* hajtott tollat” (9. sz.). *csizmapatkolás*. — XVI. sz. m. f.: „A3 myth vettem jth... *Chyfsma pathkola*fra...” (19. sz.).

csodamodon. — 1568: „A3 myhal deakot nagy nehezen es *chjoda modon* ky zabadetottam. es ma1tan com iBariofogba yartatam...” (203. sz.). Első előfordulása valamivel korábbi, l. NySz.: LevT. I, 901.

**csótár*. — 1591: „E gy *csótár*, vezeték1óra való” (133. sz.).

(Folytatjuk.)

KOVÁCS ISTVÁN

Majthényi Mártonné szóbeli végrendelete 1517-ből

Benedek, a Komárom megyei Izsa falu plébánosa 1517 őszén a Nyitra megyei Novák faluba érkezett, és Jakab nováki plébánosnál szállott meg. Benedek plébánost az esztergomi Szent Tamás káptalan küldte ki Turóc megyébe bizonyos tizedek behajtására.

Novákon ugyanebben az időben a falu és a hozzá tartozó kisebb uradalom birtokosának, Majthényi Mártonnak felesége haldoklott. (A családra és a nováki, helyesebben kesselőkői uradalomra vonatkozólag l. FÜGEDI ERIK, Nyitra megye betelepülése: Település- és Népiségtörténeti Értekezések I. sz. 50). Novák és környéke a szlovák nyelvterülethez tartozott ugyan, de Majthényiné, leánynevén Kálnai Anna a Bars megyei Nagykálnáról származott, s ez a falu a magyar nyelvterületre esett. 1517. szeptember 13-án átüzent a plébániára, és felkérte Benedeket, hogy gyóntassa meg, mert sem Jakab nováki plébános, sem káplánja Viktorin nem tudtak egy szót sem magyarul. Jakab nováki plébános megadta Benedeknek a szükséges engedélyt, így Benedek átment a Majthényi-kúriába és meggyóntatta Majthényinét. Majthényiné — úgy látszik — még aznap meghalt. Jakab plébános temette el Novákon 1517. szeptember 15-én.

A haldokló asszony gyónása után magyarul jelentette ki, hogy minden vagyonát férjére, Majthényi Mártonra hagyja. Kijelentésének tanúi Benedek izsai plébánoson kívül a belső családszűzhez tartozó és ugyancsak nagykálnai származású Anasztázia asszony, Barnabás volt nagykálnai bíró özvegye és Kiskéri Klára voltak. Ez a három személy nyilvánvalóan magyar ajkú lehetett, de jelen volt még Zsófia asszony, Jakab privigyei polgár özvegye és nemes Kisfalui Pápež Máté leánya Dorottya, akiknek anyanyelve valószínűleg szlovák vagy esetleg német lehetett. A szóbeli végrendeletből per keletkezett, s az 1518-ban felvett tanúvallomások iratai őrizték meg számunkra az esetet. (Országos Levéltár Dl. 73.211, 73.212, 73.217, 73.218, 73.220, 73.221, 73.222, és 73.223.)

A történet nyelvi érdekessége a következő: 1. A szlovák nemzetiségű területen élő földesúr felesége nem tudott szlovákul, vagy legalábbis nem tudott elég jól ahhoz, hogy ezen a nyelven meggyónhasson. — 2. Benedek izsai és Jakab nováki plébános

latinul érintkezettek egymással. — 3. Valószínűleg ugyanezen a nyelven beszélt egymással Jakab plébános és Majthényiné testvére, Kálnai Ferenc. — 4. Bizonyos egyházi funkcióknál a középkorban is az anyanyelv volt használatos.

Az eset bizonyítására ide iktatjuk a két legfontosabb oklevél eredeti latin szövegének egy-egy részletét: Benedek izsai plébános vallomása 1518. február 3-án Chesius András esztergomi helynök előtt: „...quod quum ipse Benedictus anno proxime preterito, videlicet millesimo quingentesimo decimo septimo destinatus et deputatus fuisset per venerabiles dominos capitulares ecclesie collegiate S. Thome Strigoniensis ad exigendas certas eorum decimas ex possessione Thwroc vocata dicte Strigoniensis diocesis, in die dominica proxima ante festum Exaltationis S. Crucis, ut bene recordari posset, dicta domina Anna in lecto egritudinis decumbens sacramentum Ewcaristie et extremam unctionem, prout catholicam decebat matronam, summo cum desiderio sibi administrari petysset. Et cum plebanus loci illius ideomatis Hungarici penitus expers et inscius esset, ipse dominus Benedictus fuisset amicabiliter petitus atque rogatus, ut confessionem eiusdem domine Anne audire vellet, quod etiam de consensu tamen plebani loci ipsius fecisset...” (Dl. 73.214.) — Jakab plébánosnak a blatnicai plébános előtt 1518. március 24-én tett vallomása: „...quod cum ipsa domina Anna consors egregy domini Martini Maytheny anno elapso, videlicet Millesimo quingentesimo decimo septimo, die dominica proxima ante festum Exaltationis S. Crucis in lecto egritudinis decumbens sacramentum Ewcaristie, prout catholicam decebat matronem, summo sum desiderio sibi administrari fecisset, et cum ipse dominus Jacobus plebanus in eadem Nowak unacum capellano suo, videlicet domino Victorino ideomatis Hungarici penitus ignari et inscy essent, extunc ipse dominus Benedictus plebanus de Isa eo tempore ibidem in domo sew habitatione ipsius domini Jacobi plebani in dicta Nowak fuisset et ibidem amicabiliter petitus esset ut eandem dominam Annam consortem ipsius domini Martini Maytheny confessionem audivisset, quod etiam de consensu ipsius domini Jacobi fecit et sic confessione peracta eiusdem domine Anne, ipse dominus Benedictus de Isa in domum ipsius domini Jacobi plebani in dicta Nowak existentem reversus esset, per ipsum dominum Jacobum plebanum interrogatus fuisset utrum confessa esset. Qui quidem dominus Benedictus plebanus de Isa retulit et dixit, quod confessa fuisset uti christianam veram decuit et clara et intelligibili voce omnia bona, quod habuit et habuisset eidem domino Martino Maytheny domino et marito suo dedisset et relinquisset. Idque dominus Jacobus plebanus asseruit se a tota familia in domo seu curia dicti domini Martini Maytheny verba predicta audivisse et ab cunctis personis, que ibidem in presentia ultime voluntatis ipsius domine Anne fuerunt.” (Olt. Dl. 73.211.)

FÜGEDI ERIK

NYELVJÁRÁSOK

Beszámoló a Magyar Nyelvjárások Atlasza munkálatainak jelenlegi állásáról és problémáiról*

I. A magyar nyelvátlasz munkálatai 1949-ben indultak meg. A munka első s egyik legfontosabb fázisa — az anyaggyűjtés — a hazai kutató-területen ma már befejezés felé közeledik. A még hátra levő gyűjtéseket — terveink szerint — a kérdőív I.

* A nyelvátlasz munkaközössége 1959. január 21. és 27. között Nagymaroson értekezletet tartott az elkövetkező évek feladatainak megbeszélése és tisztázása végett. A beszámolóban közölt kép az ebben az időben fennálló állapotokat tükrözi.

részével ez év március 31-ig, a kérdőív II. részével június 30-ig befejezzük. Nyelvatlaszunk anyagát — mint ismeretes — ki óhajtjuk egészíteni, és teljesebb kívánjuk tenni a határon túli magyar ajkú lakosság körében végzett gyűjtésekkel is. E munkálatok előrehaladása a maga egészében már távolról sem annyira kedvező, mint a hazai gyűjtéseké, bár bizonyos eredményeink itt is vannak. Szlovákia területén eddig már 22 községben gyűjtöttük össze a kérdőív mindkét részének anyagát, s minthogy minden reményünk megvan arra, hogy két kutatónk ebben az évben is három hetet tölthet Szlovákiában, az anyaggyűjtést itt — 26 községgel — be is fejezzük. Szlovákia magyar anyanyelvű lakosságának nyelvjárásait így viszonylag gazdag és értékes anyag képviseli atlaszunkban. A kutatópontok sűrűsége, ha nem éri is el a hazai arányokat — a hazai területeken körülbelül minden tizedik település kutatópont —, viszonylag jónak mondható, cioszlásuk megfelelő, kellően képviselve vannak közöttük a peremnyelvjárások is. Eredményesen folynak a munkálatok a Román Népköztársaság területén is. A kiszemelt 60 kutatópont közül eddig ugyan még csak 13-on történt meg a gyűjtés, s ebben az évben is legfeljebb 10 új gyűjtést végezhetünk, mégis minden reményünk megvan arra, hogy a munkát néhány éven belül befejezhetjük. Eredményesnek ígérkező megbeszélések folynak abban az irányban, hogy a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén is elvégezhessük ezt a munkát, s bízunk abban, hogy gyűjtőink a közeli jövőben eljuthatnak Kárpát-Ukrajnába is. Nagyon emelné atlaszunk értékét, ha legalább a két jelentősebb burgenlandi nyelvszívet egy-egy községének — Oberwart (Felsőőr) és Oberpullendorf (Felsőpulya) — anyagát is felölelhetné, annál is inkább, mert ez utóbbinak nyelvjárásáról semmiféle ismereteink nincsenek.

2. A határainkon túli magyar ajkú lakosság körében végzendő gyűjtőmunka tehát ütemében meglehetősen elmaradt az idehaza végzettől, s befejezése előreláthatólag még jó néhány évet igényel. Az atlasz munkaközösségének egybehangzó véleménye szerint azonban ez a tény a hazai anyaggal való további munkát a legkisebb mértékben sem befolyásolhatja. Bár a leghelyesebb és legideálisabb megoldás kétségtelenül az volna, hogy a teljes nyelvi anyag együtt jelenhessék meg — csak így kaphatunk ugyanis teljes, összefüggő, tehát a tudomány számára lehető leghasznosabb képet a magyar nyelv nyelvjárásainak mai állapotáról —, s ennek megvalósítására minden tőlünk telhetőt el is fogunk követni, mégis, számolva a reális helyzettel, a további teendőket elsősorban a hazai munkálatok állásának szemszögéből kellett körvonaloznunk. A hazai gyűjtések közeli befejeződése folytán ugyanis nyelvatlasz-munkálatainknak új fázisa kerül előtérbe: a z a n y a g e l l e n ő r z é s e, illetőleg egy kissé távolabbi perspektívában már a z a n y a g k i a d á s a.

3. Gyűjtött anyagunk feljegyzésének módszeréber. — mint LŐRINCZE LAJOS (A magyar nyelvatlasz munkamódszere 162; szerk. BÁNCZI GÉZA) is írja — „lényegében impresszionisták vagyunk, minthogy mind hang-, mind alaktani szempontból, mind pedig szókinés tekintetében pontosan azt jegyezzük fel, amit az adatközlőtől hallunk; azon nem változtatunk semmit. Ügyeink arra, hogy feljegyzéseink a lehetőség szerint pontosan tükrözzék a valóságot, azt, amit hallottunk, még akkor is, ha előzőleg más elképzelésünk, sőt más ismereteink voltak a szóbanforgó nyelvjárásról, vagy nyelvjárási jelenségről.” Az impresszionista gyűjtéssel ellentétben azonban nem elégedtünk meg a kérdőív anyagának egyszeri kikérdezésével, hanem egész anyagunkat minden kutatóponton legalább kétszer, az anyag egy részét pedig háromszor, négyszer, sőt a szükségnek megfelelően esetleg többször is végigkérdeztük (vö. i. m. 179). Így atlaszunknak már mai anyaga is mindenképpen megbízhatóbb, a tudomány számára értékesebb, mint az egyetlen adatközlővel dolgozó atlaszoké, a munkaközösség mégis szükségesnek tartja a gyűjtött anyag ellenőrzését, sőt az ellenőrzés — véleményünk szerint —

nyelvatlasz-munkálatunknak igen fontos része. E munkának alapos és rendszeres átgondolás után történő elvégzése anyagunk értékét jelentősen növeli, számos térképünk használhatóságát, az adatok vallomásának tudományos értékét nagymértékben emeli. Eddig összegyűjtött anyagunknak ugyanis szinte felbecsülhetetlen értékei mellett vannak bizonyos egyenetlenségei, fogyatékoságai is. Ez utóbbiak különféle okokra vezethetők vissza: 1. Atlaszunk anyagát — mint ismeretes — tíz éve gyűjtjük. Egészen természetes, hogy tíz év alatt fejlődött gyűjtőink módszere, jelentősen finomult halásuk. Így például az 1950-ben, illetőleg 1958-ban végzett gyűjtések között elsősorban a hangtani finomságok érzékelése és feljegyzése tekintetében van bizonyos, el nem hanyagolható minőségi különbség. — 2. Atlaszunk — mint szintén ismeretes — „több gyűjtős” módszerrel készült. Közös kiszállásokkal, az intézetben — különösen néhány évvel ezelőtt — szinte hetenként rendszeresen tartott közös lehallgatásokkal igyekeztünk a módszerbeli és a feljegyzésbeli egybehangolást biztosítani (vö. i. m. 211—20). Ezen a téren értünk is el kétségtelenül szép eredményeket, de a teljes egybehangoltságot — elsősorban a hallást illetően — természetesen nem sikerült elérni, mint ahogy nem is lehet. (Erre vonatkozóan vö. Magyar hangtani dolgozatok 88—100; szerk.: BENKŐ LORÁND). Az egyes részek gyűjtői között a gyűjtés régebbi szakaszában voltak bizonyos módszertani jellegű különbségek is; például egy-egy címszót (elsősorban szóföldrajzi jellegű kérdések esetén) nem teljesen azonos módon értelmeztek. Bizonyos egyenetlenségek ez okból is adódnak anyagunkban. — 3. Gyűjtésünket nem úgy végeztük, hogy egy bizonyos időben csak egy bizonyos terület kutatópontjait dolgoztuk fel, hanem a gyűjtéseket minden időben az ország egész területén arányosan osztottuk el, s a kutatópontok feldolgozását évről évre sűrítettük. Így, ha két egymás melletti kutatóponton 1950-ben, illetőleg 1958-ban történt meg a gyűjtés, nagyon valószínű, hogy anyaguk mutat bizonyos nem szükségszerű és nem feltétlenül reális nyelvi okokra visszamenő egyenetlenséget. — 4. Kérdőívünk anyaga az elmúlt tíz év során némileg változott; a régebbi gyűjtésekből néhány adat hiányzik. Ezek összegyűjtése feltétlenül szükséges. — 5. A gyűjtés ideje alatt néhány címszavunknak megváltoztattuk a formáját (pl. ragos alak helyett alapalak vagy fordítva). Ezeket az alakokat is csak magán a terepen lehet kiigazítani. — 6. Néhány címszavunknak — a gyűjtési tapasztalatok alapján — megváltoztattuk a jellegét (pl. eredetileg szóföldrajzi jellegű címszót hangtani jellegűnek, hangtani jellegűt jelentéstani jellegűnek minősítettünk; eredetileg egységesnek vélt fogalmat differenciálni, tágna bizonyult fogalmat szűkíteni kellett; stb.). E néhány címszót többnyire mindenütt újra ki kell kérdezni. — 7. Végül — szintén érthető módon — a fenti okokon túlmenően is becsúsztott gyűjtéseinkbe néhány téves vagy legalábbis tévesnek látszó adat, s ezek szintén ellenőrzésre szorulnak.

4. Mindezekből magától értődik, hogy munkatérképre írt anyagunkat a terepen történő ellenőrzés előtt alaposan át kell vizsgálni, az anyagot gondos munkával a z ellenőrzésre elő kell készíteni. Az ellenőrzés belső előkészítésével kapcsolatban bizonyos munkálatok már 1958-ban folytak, s az ilyen jellegű munkálatok ez év május 1-ig befejeződnek. E munkálatok két irányúak: a) hangtani összesítő lapok készítése bizonyos magánhangzókról; — b) a munkatérképekre írt adatok filológiai összevetése a gyűjtők füzeteivel.

A) Hangtani összesítő lapokat készítettünk a gyűjtőfüzet alapján mindazokról a magánhangzó-fonémákról (*á, ó, ő, é*) — mégpedig külön az I. rész és külön a II. rész anyagából —, amelyek szinte az egész ország területén gazdagok variánsokban. Összesítő hangszínlapot készítettünk az északkeleti területen az *e*-féle hangokról is. Ezenkívül elkészült egy összesítő jelenséglap is az *á* utáni *o*-zásról. Az összesítő hangszínlapokat hangtani helyzetre bontva (hangsúlyos, hangsúlytalan helyzet, abszolút szóvég; az *á* és az *e* hangok esetében még külön suffixumokban is), az *á* utáni *o*-zást szóban és abszo-

lút szóvégen vizsgáltuk. (A hangtani helyzettől független összesítések ugyanis a tájékozódást inkább csak megnehezítenék, mintsem könnyítenék.) Ezeket a hangtani összesítő lapokat az ellenőrzés belső előkészítésében fontos segédeszköznek tartjuk, amely munkánkat megkönnyíti, meggyorsítja, és igen sokszor — ha nem is mindig — megkímél bennünket a hasonló típusú lapoknak hangtani szempontból való egybevetésétől. Atlaszunkban ugyanis hangtani szempontból a „területi elv”-et kívánjuk érvényesíteni. Azaz, ha egy bizonyos területen egy-egy fonéma több variánsban realizálódik, elvileg sem törekszünk arra, hogy egy-egy kutatóponton az illető fonémát tartalmazó minden adatban minden variánst megkapjunk, hanem megelégszünk azzal, hogy ezek a variánsok egy kutatóponton belül az azonos típusú adatok összességében, egyetlen adat térképén pedig területileg, vagyis az egymás mellett fekvő kutatópontok adataiban jelentkezzenek. — Az ilyen összesítő lapok azonban csak munkaeszközök, amelyek természetesen nem kerülnek bele az atlasz végő, kiadott anyagába.

B) A munkatérképre írt adatoknak a füzetekkel való egybevetésében kettős cél lebegett a szemünk előtt. Egyrészt a szó legszorosabb értelmében vett filológiai ellenőrzés, azaz hogy a beírás során esetleg elkövetett torzításokat (pl. egy-egy dia-kritikus jel elhagyása vagy kitevése ott, ahol a füzetben nincs stb.) —, amik a leg-pontosabb másolás esetén is elkerülhetetlenek — kiküszöböljük. A másik s érdemi szempontból az előbbinél fontosabb feladat pedig az, hogy ellenőrizzük, nem maradtak-e le a munkatérképről olyan hangtani variánsok, esetleg számottevő egyéb alakok, amelyek a füzetben megtalálhatók. A térképre írásban ugyanis több munkatársunk, különösen a munka korábbi szakaszában azt a gyakorlatot követte, hogy — elsősorban a hangtani variánsok esetében — csak a gyűjtött anyag alapján „fővariáns”-nak tekint-hető adatot írta a térképre. Például ha két variáns közül az egyikre négy, a másikra csupán egy adatközlőtől volt adata, az utóbbi néha lemaradt a térképről. Elmaradtak olykor a tipikusan nyelvjárási adatok mellől a köznyelvi vagy a köznyelvhez közelebb álló formát mutató adatok is, különösen akkor, ha jóval kevesebb adatközlőtől kap-tuk meg őket, mint az előbbieket. Sőt munkánk legelején kivételesen még az is elő-fordult, hogy két adatot a térképre író „egységesített”, azaz két adat nyelvjárási jelleg-zetességeiből konstruált, a füzetben elő nem forduló „adat” került a térképre (pl. *árpa* és *árpo* adatokból *árpo*). (Az efféle összesítéssel kapott adatok az illető nyelvjárásban többnyire valóban élnek ugyan, több adatközlő meghallgatása után kétségtelenül meg is kapnók őket, a hasonló felépítésű szavakban általában vannak is ugyanilyen jellegű variánsaink, de ezeket a konstrukciókat mégsem tekinthetjük adat-értékűnek, mert gyűjtésünk során — lehet, hogy csak véletlen folytán — nem kaptuk meg őket, a gyűjtőfüzetben nem fordulnak elő, tehát a térképen sem szerepelhetnek.) Ezeket, a nyelvatalasz-gyűjtés gyermekbetegségeiből származó hibákat a munkatérképekről teljes mértékben ki fogjuk küszöbölni, munkatérképeink a gyűjtőfüzetet a lehető leghívebben fogják tükrözni. A munkatérképre rávezet-jük a gyűjtőfüzet minden adatát, leszámítva természetesen a nyilvánvalóan téveseket, például a kérdés félreértéséből származókat; a nem a kívánt alakban megkapottakat, a gyűjtés cínját meg nem értő adatközlőtől eredőket, tehát elsősorban hangtani szem-pontból minden kétséget kizáróan félrevezetőket. (Ez utóbbi típusú adatközlőkkel a munkát egyébként is 10—20 kérdés után általában abbahagytuk, így adataik száma nem jelentős.) Nem írjuk munkatérképre a továbbiakban sem azokat a reális értékű nyelvjárási variánsokat, amelyeket hangtani jellegű lapjaink adatai mellé mint szó-kincsbeli változatokat kaptunk. Például az I. rész 104. kérdése az *elpazarol* szó nyelv-járási hangtani variánsait keresi (*elpazal*, *elpazall*, *ēpazā*, *ēpazál*, *ēlpazaról* stb.), tehát az *elbitangol*, *elpusztít*, *elver* stb. szinonimák nem kerülnek rá a térképre, még akkor sem,

ha maga az *elpazarol* szó valahol véletlenül nem élne. Jegyzet formájában azonban ezeknek az adatoknak is többnyire helyet adunk a munkatérkép üres részein. E munka során minden végrehajtandó javítást (beírás, törlés, kiegészítés) az eredeti beírástól eltérő színű (lila) tintával végzünk.

5. A nyelvatlasz munkaközössége — mint már említettem — ez év január 21-e és 27-e között értekezletre gyűlt össze Nagymaroson. Az értekezlet napirendjén három fő kérdés szerepelt: a) az ellenőrzés belső előkészítése; — b) az ellenőrzés módszertani és személyi kérdései; — c) az atlasz kiadásának kérdései. — Ezek mellett napirendre került még néhány egyéb, a további munkálatokkal kapcsolatos elvi és gyakorlati probléma is.

6. Az ellenőrzés belső előkészítésével kapcsolatban a munkaközösségnek először is két általánosabb jellegű kérdésben kellett döntenie.

A) Az első ilyen kérdés a *diftongusok jelölés módja*. Feljegyzésünkben — mint ismeretes — a diftongusok három tényezőjének (a diftongus összetevőinek hangszíne, mennyisége, nyomatéka) jelölésére törekedtünk. Munkánk során azonban egyre inkább bebizonyosodott, és gyűjtési tapasztalataink növekedésével mindinkább világossá vált, hogy e három tényező közül füllel csupán a diftongus elemeinek hangszíne érzékelhető többé-kevésbé pontosan. A mennyiségi viszonyok, főképpen pedig a nyomaték elhelyezkedése egyszeri hallás után többnyire még gyakorlott füllel sem állapítható meg eléggé határozottan, az adatok ismételtetése esetén pedig e két tényező igen gyakran változik. Gyűjtőink a diftongusokban jelentkező tarkaságot kezdetben — érthető módon — nem tudták teljes mértékben érzékelni, így ezek a gyűjtések némileg sematikusak. A gyűjtési tapasztalatok növekedésével, hallásuk finomodásával viszont egyre bonyolultabb jelölést próbáltak alkalmazni, de ez a törekvés is az egyes gyűjtőknél némileg más-más eredményre vezetett. Anyagunk tehát a diftongusok nyomaték-, illetőleg mennyiségi viszonyainak jelölését illetően az egymás mellett fekvő kutatópontok viszonylatában is meglehetősen tarka. Ez a tarkaság tartalmában minden kétséget kizáróan igen nagy mértékben a nyelvben rejlő objektív okokra vezethető ugyan vissza, megjelenési formájában azonban jelentősen tükröződik benne bizonyos, a hallás után való feljegyzésnek adott esetben szükségszerű fogyatékoságai-ból származó, a gyűjtők szerint is különböző, kétségtelenül szubjektív jellegzetesség is. Éppen ezért ez az anyag módot adhatna — különösen azok számára, akik a kérdés bonyolultságával, nehézségeivel nincsenek teljes mértékben tisztában — arra, hogy belőle nagyon messzemenő és esetleg téves következtetéseket vonjanak le. A munkaközösség feltétlenül szükségesnek látja, hogy az efféle lehetőségeket kiküszöbölje. Erre — mivel tapasztalataink szerint az esetleges teljes újragyűjtés is lényegében hasonló eredményt hozna (hisz a nehézség oka magában a nyelvi jelenségben van) — két lehetőség volt: vagy minden kutatóponton minden diftongust tartalmazó szóról hangfelvételt készíttünk, s azt fonetikai laboratóriumunkban kielemeztetjük, vagy pedig az eddigi jelölésmódon hajtunk végre bizonyos egyszerűsítéseket. Az első megoldás aligha volna megvalósítható részben anyagi, részben személyi okokból, sőt az is kérdéses, hogy laboratóriumunk mai technikai felszerelése mellett meg tudná-e oldani ezt a problémát. Éppen ezért legcélszerűbbnek a másik megoldás látszott, s a munkaközösség e mellett is döntött: a diftongusokban csak az összetevők hangszínét jelöljük, a mennyiséget és a nyomatékot nem. Tehát a kiadásra kerülő anyagban az eddigi gyűjtés során feljegyzett hosszú és félhosszú diftongus-elemek helyén a megfelelő rövideket közöljük (pl. *uo*, *üö*, *éⁱ*, *éⁱ* helyett *uo*, *üö*, *éi*, *éi*). Nem jelöljük a diftongus nyomatékos elemét sem, tehát *uo*, *üö*, *éⁱ* stb. jelölés helyett *uo*, *üö*, *éi* stb. A jel itt csupán a hangkapcsolat diftongus voltát jelzi, a nyomatékeloszlásra egyáltalán nem utal.

E határozat értelmében azokon a területeken, amelyeken a diftongálás jellemző és szinte általános, a nyomatéktalanság, illetőleg a nagyon rövid ejtés jelölésére szolgáló felemelést (*i^e, u^o, ű^ö, éⁱ, ó^u, ő^ü*) sem alkalmazzuk; és az említett jelek helyén *ig, uo, üö, ei, ou, öü* jelöléssel élünk. Néhány olyan területen azonban, ahol az *ó, ő, é* fonéma kettőshangzós variánsa meglehetősen ritka, és e hangok diftongikus ejtése nagyon gyenge, meghagyjuk a felemelt jeleket. Nem egységesítjük az *á* hang elszórtan jelentkező diftongusos ejtésének jelölését sem.

Az anyagnak ellenőrzésre való előkészítését már ennek megfelelően végezzük. A jelölés egyszerűsítését, egységesítését az egész anyagon azonban majd csak a kiadásra való előkészítéskor hajtjuk végre.

B) A másik általánosabb jellegű kérdés, amiben a munkaközösségnek határoznia kellett, a dunántúli nyílt *e* hangok jelölése. Ismeretes, hogy Dunántúl nagy részén, de különösen Vas és Veszprém megye egyes területein a nyílt *e* jóval nyíltabb, mint a köznyelvben vagy az ország egyéb vidékein. Ezt kutatóink már viszonylag korán észrevették, de kevés kivételt nem tekintve, egészen a legutóbbi időig megelégedtek az *e* nyíltabb voltának feltüntetésével (*e*), és a nyíltság fokát nem jelölték, jóllehet erre jelölési rendszerünkben meglelt volna a mód (*ä, ä*). Azaz ezt az érdekes és egyes területekre nagyon jellemző jelenséget erősen elsematizálták. Ez atlaszunknak kétségtelenül hibája lenne, tehát az ellenőrzés során feltétlenül ki kell küszöbölni. Ezért a munkaközösség úgy döntött, hogy a Dunántúl nagy részén minden nyílt *e*-t tartalmazó adatot ellenőrizni kell.

7. A munkaközösség meghatározta azokat az irányelveket, amelyeknek alapján az anyagot ellenőrzésre elő kell készíteni, és részleteiben is kidolgozta, hogy milyen jellegű eltérések miatt kell ellenőrizni, illetőleg nem kell ellenőrizni egy-egy adatot. Az ellenőrzés előkészítésében követendő szempontok részletezésére itt nem térnek ki, de mégis meg szeretném jegyezni, hogy ellenőrziünk minden olyan adatot, amely valamilyen okból feltűnőnek látszik, tehát akár hangtani, akár alaktani, akár szóföldrajzi szempontból kirí a környezetéből. Így például ellenőrziünk mindazokat az adatokat (az alaktani és a szóföldrajzi jellegűeket is!), melyeknek hangjelölésében lényeges különbség mutatkozik a környező kutatópontok megfelelő adataihoz viszonyítva (pl. *ö-ző* környezetben *ë-s*, *i-ző* környezetben *é-s*, diftongáló környezetben monoftongusos alak stb.) akkor, ha a kutatóponton ezen a téren nincs egyébként is ingadozás, illetőleg, ha a kérdéses kutatópont nem nyelvjárássziget (település). Ellenőrziünk azokat a hangtani jelenségeket, amelyek a környezethez viszonyítva szembetűnőek (pl. ha egy területen a köznyelvi *é* variánsai *ië* és *ei*, ennek egy pontján csak *ei*; az *l, r, j* nyújtó hatása egy területen erős, annak egy pontján nincsen meg, vagy csak egészen szórványos; egy területen a diftongusok megléte általános, ennek egy pontján feltűnően sok a monoftongus; az *á* utáni *o*-zás egy területen több variánsban jelentkezik, egy kutatóponton nincsenek variánsok; stb.). Ilyen esetekben az illető jelenséggel kapcsolatos minden adatot ellenőrziünk. Újra kérdezzük azokat az adatokat, melyeket nem a számunkra fontos nyelvtani alakban kaptunk meg. Stb.

Az ellenőrzés belső előkészítését a munkaközösség a nyelvatlasz-munkálatok igen jelentős mozzanatának tartja. Igen fontos, hogy e munka során minden munkatérképlapot következetesen, azonos szempontok alapján, módszeresen átnézzünk. Egészen természetes, hogy ez úgy valósítható meg legjobban, ha ezt a munkát nem a munkaközösség valamennyi tagja végzi váltakozva, hanem egy-két munkatárs látja el. Mivel mind az I., mind a II. rész anyagát elő kell készíteni az ellenőrzésre, mégpedig lényegében teljesen azonos módon, az látszott a legcélszerűbb megoldásnak, hogy a két gyűjtőcsoport egy-egy tagja lássa el ezt a feladatot. A munkaközösség ezzel a munkával Imre Samut és Deme Lászlót bízta meg. Ők ketten minden térkép anyagának ellenőrzését

közösen végzik, s a szükségnek megfelelően esetről esetre kikérik a munkaközösség többi tagjának a véleményét is.

Az ellenőrzés belső előkészítésének módszere minden apró részletében még nem alakult ki, nagyjából azonban a következőképpen képzeljük:

Az előkészítés alapja egy-egy térkép, nem pedig egy-egy kutatópont teljes anyaga, azaz például az I/1. számú *árpa* térkép minden adatát megvizsgáljuk minden kutatóponton, s csak ezután térünk rá az I/2. számú *búza* térkép ellenőrzésére.

Egy-egy térképnek valamennyi, bármilyen szempontból ellenőrzendő adatáról külön cédulát készítünk. A cédulán feltüntetjük azt is, hogy milyen okból kerül az adat ellenőrzésre.

Az így készített cédulákat az ellenőrzés előkészítésének befejezése után — vagy esetleg már egy-egy nagyobb egység lezárása után — kutatópontonként csoportosítjuk.

Egy-egy kutatópontnak ellenőrzésre kijelölt anyagát beírjuk a gyűjtőfüzetnek a címszóval szembeni, ma többnyire üres; páratlan oldalára, az esetleges tévedések elkerülése végett piros tintával. Ide kerülnek az ellenőrző gyűjtés során kapott adatok is. Így ellenőrzéskor a gyűjtőnek mindig a kezében lesz a kérdéses kutatópontok teljes anyaga.

Az előkészítés során kell rögzíteni azt is, hol milyen tárgyról készítünk fényképfelvételt vagy rajzot, illetőleg azt, hogy mely kérdéseket vétetünk magnetofonra.

8. A nagymarosi konferencián foglalkozott a munkaközösség az 1960-ban megkezdendő ellenőrzés néhány módszertani és személyi kérdésével is. Mint fentebb láttuk, anyagunknak vannak bizonyos olyan jellegű egyenlenségei is, amelyek elsősorban a „több gyűjtős” módszer következményei. Nem látszanék tehát célszerűnek, hogy az ellenőrzést is az eredeti gyűjtéssel teljesen azonos módon, hét-nyolc, egymástól lényegében függetlenül dolgozó gyűjtővel végezzük; de az sem valószínű meg, hogy az ellenőrzést egyetlen munkatárs végezze; elsősorban azért nem, mert a munka így elkerülhetetlenül hosszúra nyúlna. Ezért egy közbülső megoldást választottunk. Két munkacsoport alakult; mindegyiknek van egy-egy állandó tagja (az a két gyűjtő, aki az ellenőrzés belső előkészítését is végezte). A munkaközösség többi tagjai felváltva vesznek részt a munkában úgy, hogy a terepre mindig legalább két gyűjtő megy ki. Ha a munkacsoport állandó tagja a kérdőív I. részének a gyűjtője, a hozzá csatlakozó „váltakozó” tag a II. rész gyűjtőinek valamelyike, és megfordítva. Tehát az ellenőrző munkacsoportban mindig ott van mindkét rész gyűjtője. Harmadiknak csatlakozik hozzájuk egy kísérleti fonetikai felvételekkel megbízott munkatárs.

Az ellenőrzés apróbb módszerbeli kérdései természetesen majd csak a gyakorlat folyamán alakulnak ki, illetőleg tisztázódnak, éppen ezért nagyon szükséges, hogy legalább 15–20 kutatóponton a két munkacsoport állandó tagja a munkaközösség mennél több tagjával együtt közösen végezze az ellenőrzést, sőt ilyen jellegű közös ellenőrző kiszállásokra a későbbiek során is gyakran szükség lesz. Az egységes módszertani eljárás csak így biztosítható.

A terepen a gyűjtés már közösen folyik. Az I. rész anyagát az I. rész, a II.-ét a II. rész gyűjtője kérdezi, de minden adatot mindkét munkatárs lejegyez. Feljegyzéseiket az anyag végigkérdezése után összehasonlítják, s ha hangjelölésükben egyes adatokban az úgynevezett „egyharmad fokos”-nál nagyobb eltérés mutatkozik, ezeket újra megkérdezik. Tehát ha ugyanarra a kérdésre ugyanattól az adatközlőtől az egyik ellenőrző *árpo, szëm, ngyy, fëketë, szekërën*, a másik *árpa, szöm, négy, fäketë, szekërënn* alakokat jegyzett le, az adatokat nem kérdezzük újra; de például *árpo* ~ *árpa*, *szëm* ~ *szöm*, *négy* ~ *ngyy*, *fëketë* ~ *fäketë*, *szekërën* ~ *szekërënn* eltérések esetén igen. — A gyűjtés után még a helyszínen rögzítik a véglegesnek tekintendő, tehát a térképre irandó adatokat.

A „fonetikus” munkatársak minden kutatóponton 15–20 perces szövegfelvételt készítenek, s a szükségnek megfelelően hangszalagra vesznek egyes atlasz-kérdésekre adott, füllel nehezen rögzíthető feleleteket is. Ők készítik el továbbá az egyes atlaszcímzavakhoz szükséges fényképfelvételeket.

Az ellenőrzés során kiegészítjük a kutatópontra, illetőleg az eredeti gyűjtés adatközlőire vonatkozó hiányos adatokat is.

9. A nagymarosi értekezlet — mint mondtam — már az atlasz kiadásának néhány kérdését is érintette. Két gyűjtőfüzetünk kérdéseinek száma megközelíti az 1500-at. Az már most is világos előttünk, hogy minden kérdésünkben nem lehet, illetőleg nem érdemes térképet készíteni, de az is kétségtelen, hogy térképeink száma ennek ellenére néhány százszal ezer fölött lesz. Magától értődik, hogy ekkora térképanyagnak, az ezekhez csatlakozó különféle függelékeknek, kommentároknak egy kötetben való kiadása lehetetlen. Az sem volna célszerű, hogy csak akkor fogjunk hozzá a kiadáshoz, ha a teljes kiadandó anyag megszerkesztve együtt áll. Ezért a munkaközösség úgy látta jónak, hogy az anyagot három részletben teszi közzé. Nagymaroson az első részlet anyagának kiválogatását, összeállítását kellett elvégezni. Ezen a téren két megoldási lehetőség között kellett választanunk: az anyagot vagy a kérdőfüzetben megállapított sorrendben közöljük, vagy pedig bizonyos tartalmi, nyelvtani rendszerbeli összefüggések alapján. A munkaközösség — elvi és gyakorlati jellegű megfontolások alapján — az utóbbi megoldást választotta.

Az anyag közlésmódját illetően megállapodott a munkaközösség abban is, hogy az egyes térképek jellegének a gyűjtésben követett hármasságát a kiadásban is megtartja, azaz meg fogjuk különböztetni a szóföldrajzi, az alaktani és a hangtani lapokat. Szóföldrajzi lapnak számítjuk azokat, amelyekben következetesen a fogalom helyi megnevezését kerestük. Alaktani lapnak tekintjük azokat, amelyekben egy-egy szónak az illető kutatóponton használatos toldalékos alakjait kerestük. Hangtani lapok azok, amelyeket egyedül a szó hangalakjának szem előtt tartásával gyűjtöttünk. A szóföldrajzi lapokat tárgykörök szerint, az alaktani lapokat paradigma-sorok szerint, a hangtani lapokat hangtani jelenségek szerint, ezen belül ábécérendben fogjuk csoportosítani.

E szempontok figyelembe vételével összeállítottuk az atlasz első részleteként megjelenő anyagot. Az I. és a II. gyűjtőfüzet szóföldrajzi anyagából a következő nagyobb tárgyköröket választottuk ki: a természetett és a vadon élő növények, ezek részei, a gyümölcsök, a házi és a mezei állatok, a mezőgazdasági szerszámok és részeinek elnevezései, a földművelés szókinése, a hét napjai, a számnevek. A kiválasztott alaktani anyag elsősorban ige- és névszóragozásunk legfontosabb típusainak paradigmasorait tartalmazza. A hangtani anyagból a következő jelenségek anyagát emeltük ki: az *ly*-lyel jelölt hangot, illetőleg az *l*, *ll* + *j* hangkapcsolatot tartalmazó adatok; labialis—illabialis alak szembenállása az *izen*: *üzen*, *siket*: *süket* típusú szavakban; nyíltabb—zártabb hang szembenállása a *gyűsző*: *gyűszű*, *savanyó*: *savanyú* típusú alakokban; *j*: *gy*, *ty* szembenállása a *kapja*, *dobja*: *kaptya*, *dobjya*; *szomjas*: *szomgyas* típusú alakokban. Az anyagnak ilyen módon kiválogatott első részlete összesen 543 lapot tartalmaz. Ebből szóföldrajzi 325, alaktani 177, hangtani 41. Az I. rész anyagából való 340, a II. részéből 203 kérdés. — Csak mellékesen említem meg, hogy a hangtani jellegű lapok száma igen kevésnek látszik, de hangtani tanulságokat természetesen minden szóföldrajzi és alaktani lap is szolgáltat, és a fentebb említett négy hangtani jelenség közül is mind-egyikre számos példát találunk közöttük.

Minthogy atlaszunk anyaga terveink szerint három részletben jelenik meg, a továbbiakban csupán az első részlet említett 543 térképén végezzük el a soron következő munkálatokat. Az ellenőrzés belső előkészítésével elkészülünk 1960 márciusáig.

Két év alatt elvégezzük az ellenőrzést; még 1963-ban elkezdjük a térképek szerkesztését, s minden reményünk megvan arra, hogy az atlasz I. kötete 1965—66-ban nyomtatásban is megjelenhet.

10. A nagymarosi értekezés atlaszunknak több más, eddig nem említett elvi és gyakorlati jellegű kérdésével is foglalkozott. Így például alaposan megvizsgáltuk, és a szóföldrajzi jellegű lapoknál szinte térképenként megvitattuk, hogy a gyűjtés során biztosítva volt-e szó és fogalom egysége. Ha csak a legkisebb gyanú is felmerült, hogy a térképen jelentkező nyelvi különbség mögött bizonyos fogalmi különbség rejtőzik, a kérdéses adatokat újra megkérdézzük. Foglalkozott az értekezéslet a kiadandó térképek közlésmódjával. Fontosnak látja a munkaközösség, hogy a gyűjtés, az ellenőrzés, a kiadás elvi-módszertani kérdéseiről a legközelebbi jövőben minél több ismertetés, vitacikk jelenjék meg szakfolyóiratainkban. Sőt fontosnak látná azt is, hogy 1960-ban a szakemberek köreinek bevonásával nyilvános vitákban foglalkozzunk a nyelvöldrajz, a nyelvatlasz-gyűjtés s ezen belül a mi atlaszunk legfontosabb problémáival. Ezeknek a kérdéseknek a részletesebb taglalása azonban nem lehet ennek a beszámolóknak a feladata, de egyikre-másikra más alkalommal esetleg még vissza fogok térni.

IMRE SAMU

SZEMLE

Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig*

III.

Szemlénknek a történeti nyelvjáráskutatással foglalkozó II. részében is nehéz volt megküzdenünk a kiszabott tér okozta nehézségekkel. Mai nyelvjárásainkkal kapcsolatban még több cikkről, tanulmányról, közlésről kellene beszámolnunk. Így aztán helykímélés céljából többször is hivatkozni fogunk korábbi szemlékre és a BENKŐ—LŐRINCZE-féle MNyB.-ra.

1. A mai nyelvjárásainkkal foglalkozó tanulmányok jelentős része közvetve vagy közvetlenül az egész magyar nyelvtudomány egyik legjelentősebb munkájához,

* Vö. MNy. LV, 288—302. — Részben nem saját hibánkból pótlólag említünk néhány címet; ezeket közleményünk előbb megjelent részében kellett volna közölnünk: DR. BERZE NAGY JÁNOS, Magyar népmesetípusok I—II. A bevezető tanulmányt írta és a tudományos szerkesztést végezte dr. BANÓ ISTVÁN. Pécs, 1957. KOVÁCS ÁGNES, Népmesegyűjtés. Bp., 1956. GUNDA BÉLA, A népi építkezés kutatásának módszere: II. OK. IV (3—4. sz.), 73—93; hozzászólások, válasz: 94—102. GUNDA BÉLA, A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája: II. OK. V, 373—84; hozzászólások, válasz, elnöki zárszó: 385—408. GUNDA BÉLA, A magyar néprajzi lexikon: II. OK. VIII, 125—36. — TEMESI MIHÁLY, Klemm I. Antal hetvenöt éves: Nyr. LXXXII, 516—8. — SZABÓ T. ATTILA, A gyermeklás és rokonsága (Adatok állatgazdálkodási szókincsünk XVI—XVII. századi alakulásának történetéhez): A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei I (1—2. sz.), 235—53, 1 térkép. BEKE ÖDÖN, Veszprém megyei tájszavak és szólások a 17. századból: Nyr. LXXVIII, 93—8. N. BARTHA KÁROLY, Mesterműszók és szókapcsolatok egy 17. századeleji gombkötő céhlevélből: Nyr. LXXVI, 350—3. DÉGH LINDA, A szabadságharc népköltészete. Bp., 1952. (ism. PROHÁSZKA JÁNOS: Nyr. LXXVII, 442—4). KÁLMÁNY LAJOS; Történeti énekek és katonadalok. Bp., 1952. (ism. KARDOS TIBOR: It. 1953: 493—5). KÁLMÁNY LAJOS, Alföldi népballadák. Bp., 1954. (ism. PÉTER LÁSZLÓ: Ethn. LXVI, 608—10).

a Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálataihoz csatlakozik. Méltó nyitánya ennek a tanulmányorozatnak az a kötet, amely BÁRCZI GÉZA szerkesztésében 1945 előtti gyűjtésekből jelent meg (Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből. A Magyar Nyelvatlasz munkálatai 2. Bp., 1947.). A kötet bevezetésében BÁRCZI GÉZA a próbagyűjtések elméleti és gyakorlati fontosságáról ír, beszámol a közölt anyag összegyűjtéséről. — A bemutatott anyag a következő: KÁLMÁN BÉLA, A Nyitra—Zsitva vidéke; 23 községből 20 nyelvi térkép. SZABÓ DÉNES, A Duna—Rába szöge; 25 községből 15 nyelvi térkép. LŐRINCZE LAJOS, Bakonyalji részlet; 13 községből 16 nyelvi térkép. KOVÁCS ISTVÁN, Medvesalja és környéke; 18 községből 10 nyelvi térkép. VARGA LAJOS, Bódva-melléki részlet; 12 községből 20 nyelvi térkép. HÉJJAS ZOLTÁN, Szeged környéke; 17 községből 13 nyelvi térkép. VÉGH JÓZSEF, Részlet a Hajdúságból; 10 községből 16 nyelvi térkép. BAKÓ ELEMÉR, A bihari Derecske környéke; 12 községből 18 nyelvi térkép. SZABÓ T. ATTILA—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, Kalotaszeg és vidéke; 18 községből 12 nyelvi térkép. Híven a gyűjtés kísérleti jellegéhez, a kiadványban a legkülönbébb műszaki megoldásokat alkalmazták.

A kötet megjelenése után hosszú ideig csend volt. Az 1949-i első országos nyelvész-kongresszus, majd az 1950-i nyelvatlasz-hét (LŐRINCZE LAJOS: MNy. XLVI, 150—3; KÁLMÁN BÉLA: Nyr. LXXIV, 158—64) lendíti előre a munkát. 1950-ben megjelent „A Magyar Nyelvatlasz kérdőíve. Első rész” és „A Magyar Nyelvatlasz kérdőíve. Második rész”, mindkettő az MTA Nyelvtudományi Intézetének kiadásában (vö.: BENKŐ LORÁND: NyIK. I, 85—6; KÁLMÁN BÉLA: NyIK. I, 86—7; NyIK. V, 489—90). A munkálatok menetéről 1951-ben BÁRCZI GÉZA számolt be (MNyj. I, 145—55). A következő híradásig (KÁLMÁN BÉLA: MNyj. II, 182) csupán a magyar nyelvjárások hangjainak jelölésére használt egyezményes hangjelölési rendszer ismertetését és a kapcsolatos vitát említhetjük (DEME LÁSZLÓ: MNyj. II, 18—37; BÁRCZI GÉZA: uo. 38—42; KÁZMÉR MIKLÓS: MNy. L, 207—9) mint az atlaszgyűjtéssel, de minden más nyelvjárási gyűjtéssel kapcsolatban igen fontos momentumot. (Vö. még KERESZTES KÁLMÁN, Nyelvjárási adatok Sajóvamosról, Bátorból és néhány szó a nyelvjárási szövegközlésről: MNyj. III, 162—73). — A Magyar Nyelvatlasz kutatópontjain (és más területeken is) végzett hangfelvételek kutatások jelentőségét hangsúlyozza HEGEDŰS LAJOS a hangszín, a hanglejtés, az időtartam és beszédíram, valamint a beszédszünet vizsgálata szempontjából (MNyj. II, 3—17; vö. KERÉNYI GYÖRGY: Ethn. LIX, 31—5). — Az időrendet megtartva I. még: PAIS: I. OK. IV, 27; LŐRINCZE LAJOS: uo. 487—95; KÁLMÁN BÉLA: uo. 497—9; uó: A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1953. 9—10.

A határon kívüli magyar lakta területeket is ebben az időben vonják be az atlaszgyűjtésbe: IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA Csehszlovákiában (vö.: NyIK. IV, 338—40; MNy. XLIX, 229—31; 514—23; L, 212—21, 501—6), BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS Romániában gyűjtenek (vö.: NyIK. IV, 333—7; MNy. XLIX, 220—9).

1953-ban jelent meg DEME LÁSZLÓ könyve (A magyar nyelvjárások néhány kérdése. NytudÉrt. 3. sz.), amely ugyan anyagában független a Magyar Nyelvatlasz gyűjtéseitől, mégis itt kell vele foglalkoznunk, mert rendkívül fontos előmunkálatnak tekinthető a készülő Atlaszhoz.

A rövid bevezetést nem számítva, négy részben foglalkozik DEME azokkal a problémákkal, amelyeket a századunk eleje óta gyűjtött, meglehetősen heterogén nyelvjárási anyag vet fel. Így az I. részben a nyelvjárás legáltalánosabb kérdéseit tárgyalja; a földrajzi, dialektológiai, nyelvi és történeti szempontból is nézett nyelvjárás-meghatározások után megállapítja (13 kk.), hogy a nyelvjárás vizsgálatának alapja a h a n g r e n d s z e r. Ezek után sorra veszi a magyar nyelvjárások eddigi osztályozásait (SIMONYI, BALASSA, HORGER, LAZICZIUS), majd bemutatja az eddigi leírástípusokat. — A mű II. része (Vitatott pontok a fonetikában: 31—82) a magyar nyelvjárások fonetikája.

Vizsgálja nyelvjárásaink egyes, eddig feljegyzett hangjait, a diftongusok kérdését, az affrikáták problémáját, a nazalizációs jelenségeket; foglalkozik a magyar beszédhangok korrelatív rendszerével. — A III. rész a nyelvjárások vizsgálatának eszközeit és módjait tárgyalja (83—129). Rámutat a köznyelvhez való viszonyítás lehetőségére és jogoságára, majd az egyes jelenségek vizsgálatában érvényesíthető szempontokat veszi sorra: szól az egyes fonémák meglétének és a (köznyelvhez viszonyított) megterheltségének kérdéséről (86—92); vizsgálja az ellentett fonémához való viszony és a realizáció problémáját (92—6); külön szól a mássalhangzokról (96—7), a diftongusokról (97) és az egyes hangok megterheltségének ábrázolásáról (98). A III. rész második fejezete foglalkozik a tendenciákkal, amelyeket így határoz meg: „mi [másokkal, főleg BÁRCZI-val szemben] tendenciáknak — egyelőre leíró szempontból — a nyelvjárásnak azokat az általános jellemző sajátosságait nevezzük, amelyek az egyes jelenségek mögött mint közös törvényszerűségek húzódnak meg, amelyeknek így az egyes szabályos hangmegfelelések csak részei, tagjai, mintegy megnyilvánulási formái” (102). Tárgyalja az egyes tendenciák meglétének és erősségi fokának kérdését, foglalkozik keveredésükkel. Táblázatok, térképek egészítik ki ezt a fejezetet. — A IV. részben a tanulságokat és következtetéseket vonja le (130—69), egyrészt elméleti vonatkozásban (A tendencia a szinkroniában és diakroniában: 131—3; A tendencia mint a fejlődés szabályozója: 133—7; A tendencia mint a nyelvjárás fejlődésének belső törvénye: 137—9; A tendencia mint a nyelv ösztönzete voltának bizonyítéka: 139—41), másrészt a gyakorlati felhasználhatóság szempontjából: foglalkozik a jelenségtanulmányokkal, sokkal részletesebben a hangtani monográfia problémáival (144—62); ebben a szakaszban bemutatja a Komárom megyei Dad község hangtani monográfiáját (146—61; 162: összefoglaló kép); a hangállomány bemutatása után decimális rendszerben tárja elénk a tendenciákat. — Vizsgálja az országos hangtani képet (162—7), s már itt szól a Magyar Nyelvatlasz kartográfiai technikájáról is.

DEMÉNEK ezt a munkáját a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Főbizottságában is megvitatták (1955. május 31.; l.: BENKŐ LORÁND: I. OK. VII, 500—23; DEME LÁSZLÓ: uo. 523—35).

Jóllehet DEME már az atlasz kartográfiai problémáit tárgyalja, a Magyar Nyelvatlasz munkálatai még a gyűjtés stádiumában vannak (vö.: BÁRCZI GÉZA: I. OK. VI, 72—7; LŐRINCZE LAJOS: uo. 88—91; KÁLMÁN BÉLA: uo. 93; IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA: MNy. LI, 503—11; ez utóbbi helyen újabb szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő útjaikról számolnak be, tíz község nyelvjárási viszonyait ismertetik vázlatosan). Ennek ellenére fontos és jelentős tanulmánykötet lát napvilágot ebben az időben: „A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere. Tanulmánygyűjtemény. Szerkesztette BÁRCZI GÉZA. Bp., 1955.” Az előszó (BÁRCZI GÉZA munkája) hangsúlyozza, hogy a kötetben megjelenő tanulmányok a módszer gyakorlati megoldásaira vetik a fősúlyt. (A kötet ismertetései: NYIK. VI, 120; GÁLDI LÁSZLÓ: NYt. LXXIX, 351—4; UÓ: I. OK. VII, 489—99; DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU válasza: uo. IX, 232—41; SEBESTYÉN ÁRPÁD: NYt. LXXIX, 462—5; KÁLMÁN BÉLA: MNy. III, 195; vö. még BÁRCZI GÉZA, Les travaux de l'Atlas Linguistique de la Hongrie: Acta LH. VI, 1—46.) — A gyűjteményes munka első tanulmánya — BÁRCZI GÉZA tollából — a magyar nyelvatlasz-kutatás történetét tárgyalja (11—44): szól a magyar nyelvtudományban korán jelentkező nyelvföldrajzi gondolatról, a magyar nyelvatlasz-kísérletekről s a folyó atlaszmunkálatok előzményeiről. — DEME LÁSZLÓ a kérdőfüzetek anyagának összeállításáról számol be (45—80): a kérdés történetének ismertetése után foglalkozik az elvi szempontokkal, majd részletesen elemzi az első (a hangtani és alaktani rendszert vizsgáló) és a második (a szóföldrajzi) kérdőfüzetet. — KÁZMÉR MIKLÓS bemutatja a MNyA. hálózatát és a kutatópontok kiválasztásának szempontjait (81—92). — KÁLMÁN BÉLA az atlaszban alkalmazott hangjelölést ismer-

teti (93—112; l. fentebb is). — LŐRINCZE LAJOS tanulmányának (A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere 113—86; külön is: MNyTK. 90. sz.; vö.: BARABÁS JENŐ: Ethn. LXVII, 381—2; VÉGH JÓZSEF: Nyr. LXXXI, 102—8; — a különnyomatban megvan az atlasz térképvázlata és német nyelvű kivonat is) részletesebb taglalásától felment bennünket VÉGH JÓZSEFnek az idézett helyen olvasható alapos ismertetése. Csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy ez a munka nemcsak az atlaszgyűjtés, hanem mindenfajta nyelvjárási, sőt a néprajzi gyűjtés számára is ad megszívlelendő útmutatást, de — véleményünk szerint — el kellene olvasni mindenkinek, aki bármilyen céllal közeledni akar a falusi néphez, tehát még a riportozó újságíróknak is. Egyet azonban mégsem hallgathatunk el: az egész tanulmányon átérzik szerzője egyénisége; ez az egyéniség kiválóan alkalmas „az adatközlők bizalmának megnyerése”-re, de ezt az egyéniséget, a LŐRINCZE egyéniségéből fakadó magatartást nem lehet még az ő írásából sem megtanulni. — IMRE SAMU a gyűjtött anyag nyilvántartásának és az adatok térképre írásának gyakorlati kérdéseiről értekezik (187—210). — Igen fontosnak tartjuk azt a tényt, amelyről DEME LÁSZLÓ cikkéből értesülünk (A közös lemezlehallgatások: 211—20), hogy tudniillik a munkaközösség tagjai közös lemezlehallgatásokkal finomítják feljegyzési készségüket, s hangolják össze hallásukat. Rendkívül lényeges ez az Atlasz anyagának egysége érdekében. — A kötet utolsó tanulmányának (HEGEDŰS LAJOS, Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában: 221—319; angolul: Experimental Phonetics in the service of the Linguistic Atlas: Acta LH. V, 185—215, 369—412) tárgya a hangfelvételek készítésének célja, módszere és eszközei (221—8), a hangfelvételek szubjektív (228—33) és objektív elemzése: hangnyomásmérések (diftongus-elemzések 234—304), időtartam-mérések (304—9), a beszédszünetek vizsgálata (309; vö. HEGEDŰS, On the problem of the pauses of speech: Acta LH. III, 1—34), artikulációs finomságok és egyéb jelenségek elemzése (310—4), hanglejtés-vizsgálatok (314—9). — HEGEDŰS tanulmányával kapcsolatban l. még: PAPP ISTVÁN: I. OK. IX, 407—13; BENKŐ LORÁND: MNyj. III, 102—12; HEGEDŰS LAJOS: uo. 113—22.

DEME LÁSZLÓ újabb könyve (Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956.) mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásaiban szorosan kapcsolódik a Magyar Nyelvatlaszhoz, és kétségtelen, hogy az Atlasz körül kibontakozó irodalom egyik legjelesebb terméke (ism.: SEBESTYÉN ÁRPÁD: Nyr. LXXXI, 342—7; VÁMSZER MÁRTA: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 127—31; a dolgozatról lefolytatott kandidátusi vita anyagából a két opponens, BÁRCZI GÉZA és LŐRINCZE LAJOS véleménye, valamint DEME válasza olvasható a munka Függelékében: 317—47). Bevezetőjében a mű céljáról és jellegéről ad tájékoztatást. Az általános részben elvi és módszertani kérdéseket vesz sorra. Vizsgálja a nyelvföldrajz eddigi elméletét (13—23) és az eddig megjelent atlaszokat (24—31), majd rátér a nyelvatlasz funkciójának kérdésére (32—7), hogy aztán részletesen tárgyalja az adatközlés elvi kérdéseit (37—45). E szakaszból kiemeljük azt a megállapítást, hogy az adatközlő és a szemléltető módszer nem alternatív s nem is összeegyeztethetetlen. Az eddig elmondottak tükrében mutat rá készülő nyelvatlaszunk általános problémáira: szól a szótérképekről (46—64) és az összesítő (hangtani és alaktani) jelenséglapokról (64—74). — A tüzetes rész a szerkesztés tudományos előkészítésével foglalkozik. Először a szövegekhez csatlakozó kommentárok kérdését veszi elő, majd mintát is ad egy ilyen kommentárra: I, 57 [a kérdőív I. részének 57. kérdése] a *kukorica címere* (81—4). Ezek után az összesítő hangszínlapok anyagáról szólva a magyar nyelvjárások hangjainak fonológiai clemzését adja. A tüzetes rész harmadik fejezete „Az összesítő megterheltséglapok anyaga” címen a magyar nyelvjárások hangtörvényeinek csoportosítását mutatja be. Idézi azt a már másutt is megfogalmazott tételt, hogy „a magyar nyelvjárásokat hangtani tekintetben első-sorban nem a hangszínek különbözősége, hanem az egyes fonémák megterheltségének

eltérése választja el egymástól és állítja szembe egymással. A nyelvjárások mai jellegének tanulmányozására és jellemzésére tehát egyes hangjaik megterheltségi foka a legjobb eszköz" (99—100); megtoldja ezt azzal, hogy hangállományunk történeti fejlődésének vizsgálatában is ez a szempont a leginkább célra vezető. Ennek illusztrálására az egyes „tendenciák” (1. fentebb) bemutatásában a kódexek nyelvét használja összehasonlító anyagul. Tizenhat tendenciát ismertet (103—280). — Művének utolsó részében „Kitekintés (Az anyag felhasználása a történeti nyelvjárás kutatásban)” címen jellemzi a történeti nyelvjárás kutatás három korszakát; majd „A történeti nyelvjárás kutatás néhány problémája” (289—92) című fejezetben elvlasztja a terület nyelvjárástörténetét a nyelvtípus történetétől (példája Debrecen XVI. századi ő-zése és Hosszúpályi zárt ú-zása). A két utolsó fejezetben a tipizálás és a lokalizálás kérdésével (293—305) s módszertani problémákkal (305—13) foglalkozik. — A függelékben találjuk — a már említett vitaanyagon kívül — a német (349—57) és a francia (356—66) nyelvű kivonatot, a források jegyzékét és mutatókat. Mellékelve van a műhöz kilenc mintatérkép: 1. *vályog*; 2. a *kukorica borítólevele*; 3. *bükköny*; 4. *tanítja*; 5. *csúszkál (a jégen)*; 6. *explozív gy-zés j terhére*; 7. jelentő mód jelen idő egyes 3. személyű tárgyas igealak; 8. a *v-töví* igék puszta alakja; 9. zárt *u-zás (o terhére)* hangsúlyos szótagban, hangtanilag független helyzetben).

Jól esik megállni egy-egy ilyen jelentős állomásnál, mint a DEME könyve, de a fontos mégis az, hogy az Atlasz munkálatai folynak tovább (vö.: I. OK. IX, 164, 268; BÁRCZI GÉZA, Petrovici Emil akadémikus magyarországi látogatása és a Magyar Nyelvatlasz: MNy. III, 191—3; BENKŐ LORÁND, Nyelvatlasz-gyűjtő úton Romániában: Nyt. LXXX, 462—6; IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA, A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés tájszóanyaga: MNy. IV, 173—99; I. OK. XII, 23, 397).

Igen értékes IMRE SAMUNAK az a két tanulmánya, amely az azonos helyen gyűjtött több kutató feljegyzéseit veti egybe. Az egyik (Egy nyelvatlasz-gyűjtés néhány tanulsága: MNy. LIV, 372—80) az Atlasz törzsgárdájába tartozó három gyűjtő, BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU somodori (Somogy megye, kaposvári járás) gyűjtésében vizsgálja az *á* fonéma jelölését. Somodor nyelvjárásában az *á*-nak két variánsa van: *á* és *á*. A három gyűjtő adatai egységesen azt mutatják, hogy az *á* megterheltsége nagyobb, mint az *á*-é. — A másik (Egy közös nyelvatlasz-kiszállás néhány hangtani tanulsága: NytudÉrt. 17. sz. 88—100) egy nagyobb létszámú kiszállás (1957. november 9—11, Vas megye, Tanakajd; a kiszálláson nemcsak az Atlasz állandó gyűjtői vettek részt) feljegyzéseit hasonlítja össze. Az Atlasz kérdései közül kétszáztizentöt kérdeztek hét adatközlőtől. A kérdések a köznyelvi *á, e, ó, ő, é* hangok helyi realizációira, az *á* utáni *o-zásra*, az *i + l, j* hangkapcsolat mennyiségi viszonyaira, valamint a szóvégi zöngétlenülésre vonatkoztak. Az egybevetés eredménye: „Olyan adat, amelyet minden gyűjtő minden adatközlőtől teljesen egyformán jegyzett volna le, a 215 között egy sincs” (87).

A nagy Magyar Nyelvatlasz mellett regionális nyelvatlaszok szükségességét is állandóan hangsúlyozták dialektológusaink. Ennek ellenére kevés eredménnyel számolhatunk be ilyen vonatkozásban. SZABÓ T. ATTILA—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke néprajzi térképé»-ből. Kolozsvár, 1944. (ism.: BALASSA IVÁN: Ethn. LVII, 92—3; DEME LÁSZLÓ: RHC. IV, 204) a tárgyalt időkörnél korábban jelent meg. Itthon csupán VÉGH JÓZSEF őrségi és hetési nyelvatlasza készült el, azonban még az sem jött ki a nyomdából (mutatvány jelent meg belőle: MNy. LI, 363—70 + IX tábla; különnyomatban is német nyelvű kivonattal).

A táji nyelvatlaszok terén nemcsak az első lépés volt az erdélyi magyar nyelvészeké, hanem — úgy látszik — a munka folytatásában is sokkal jobban állnak, mint hazai nyelvjárásunkat. Egyrészt a moldvai csángók (vö.: SZABÓ T. ATTILA: MNy.

XLIX, 508—14; MÁRTON GYULA: Nyr. LXXVIII, 376—82), másrészt az egész Román Népköztársaság magyarsága nyelvjárási térképének (vö.: GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA: A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei I [1—2. sz.], 253—78; SZABÓ T. ATTILA: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 13—26) elkészítésén fáradoznak. Ebből a munkából már eredményeket is üdvözölhetünk: GÁLFFY és MÁRTON idézett közleményének 280—1. lapjai között találunk 12 térképet; ugyancsak GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA „Mutatvány »Csik és Gyergyó tájnyelvi atlaszá«-ból” címen (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 63—74) beszámolót adnak, és a kötet mellékleteként, 25 nyelvi térképet tesznek közzé. — Vö. még: NAGY JENŐ, A Román Népköztársaság Magyar Nyelvjárási Nyelvatlaszának néhány kérdése: MNY. LIV, 141—5; vö., Vorarbeiten zu einem Sprachatlas der ungarischen Mundarten in der Rumänischen Volksrepublik: Zeitschrift für Mundartforschung XXVI, 256—61; vö., Sprachatlas der ungarischen Mundarten in der Rumänischen Volksrepublik: UAJb. XXX, 267—70; MÁRTON GYULA, L'activité de la chaire de langue hongroise de l'Université Bolyai concernant la rédaction d'atlas dialectaux: Orbis VII, 361—71.

2. A) A Magyar Nyelvjárások Atlasza után második nagy társas vállalkozása a mai magyar nyelvjárástudománynak az Új Magyar Tájszótár elkészítése: szótárrá szerkeszteni a SZINNYEI Magyar Tájszótárának megjelenése óta folyóiratokban és más kiadványokban, valamint kéziratos gyűjtésekben szétszórva heverő tájiszóanyagot. Ennek a munkának elveiről (a szótár anyagának elhatárolása, a feldolgozandó források, a szócikkek felépítése) és az anyaggyűjtés módszeréről először B. LŐRINCOZY ÉVA számolt be (MNYj. I, 156—64). A továbbiakban is csak beszámolókat idézhetünk (vö.: MNy. II, 181—2; I. OK. IV, 27; VI, 64; NyIK. VI, 240—4; MNy. III, 196; I. OK. IX, 164—5; XII, 398). Legújabbban JAKAB LÁSZLÓ foglalkozik bővebben a vonatkozó kérdésekkel (A készülő tájiszótár néhány problémája: MNY. LIV, 561—8). Felveti az anyaggyűjtés időbeli alsó és felső határának kérdését (1800-tól 1960-ig), részletesen vizsgálja KASSAI tájiszóanyagát, és foglalkozik az írók által használt tájiszavak kérdésével. Tudomásunk szerint ez utóbbi kérdésben még nem történt döntés.

B) Az általános tájiszótár munkálatai még folynak, de vizsgált korszakunkban két regionális szótár megjelent. Időben első az Ormánysági Szótár (KISS GÉZA szótári hagyatékából szerkesztette KERESZTES KÁLMÁN. Bp., 1952.). A szerkesztő bevezetése (V—XXIV) megemlékezik Kiss Gézáról (1891—1947.), majd a következő kérdésekkel foglalkozik: A szerkesztés általános problémái (VI—VIII), a kézirattal kapcsolatos kérdések (VIII—XII): Kiss Géza régebbi kiadványai és a kézirat; a nyelvi anyag lokalizálása; a szókincs teljessége; a szavak jelentésváltozatai; az adatok társadalmi érvényessége. Anyagrendezés (XII—XVIII): etimológiai szócsoportok, betűrend; a címszók; a szócikkek tartalmi kérdései; a szócikkek felépítése; utalások; egyéb kezelési tudnivalók; a kézirat nem szerves, idegen anyaga. A szavak értelmezése (XVIII—XX). Fonetikus átírás (XX—XXIII): elvi kérdések; párhuzamos alakok; hasonulás; hangkilökés; a hiátustöltő *j* hang; a 3. személyű birtokos személyrag *j* eleme; az *r*—*j* hangkapcsolat; a *v* és *f* előtti *n*, *m*, *ny*; nazalizáció; ikes igealakok; kötött szövegek; hangállomány. Illusztrációk (XXIV). Kiss Géza bevezetője (XXV—XLII) jellemzi a nyelvjárást a hangállomány szempontjából, ismerteti a mondattani és stilisztikai sajátosságokat, foglalkozik a hanglejtéssel és vázolja a szótár történetét. — A szótárt ismerteti D. BARTHA KATALIN (MNY. XLIX, 247—54), bírálja BEKE ÖDÖN (I. OK. VI, 503—17; KERESZTES KÁLMÁN válasza uo. 517—24; vö. még: PAIS DEZSŐ: I. OK. IV, 25; BÁRCZI GÉZA: I. OK. VI, 64).

C) BÁLINT SÁNDOR munkája a másik: Szegedi Szótár I—II. Bp., 1957. (ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD: NyK. LX, 498—502). A bevezetés ismerteti a szótár történetét. Rámutat az eddigi tájegységi szótáraktól való eltérésére: az egész törzsökös szegedi

társadalom (nemcsak a parasztság) szókincsét adja. Földrajzilag nem szorítkozik Szegedre, hanem — legalább elvben — mindazokra a helyekre kiterjed, ahol a szegedi tájszólást közösségben beszélik: elsősorban Tápéra és Algyőre, de még sok más helysére. Jelentős a szótárban a szegedi nyelv történeti vizsgálata, hiszen a középkor végétől vannak szegedi nyelvemlékek. Ezen emlékek ismertetése után foglalkozik a szegedi írókkal, a nyelvjárási adatközlőkkel és a szegedi hírlapirodalommal. Jóllehet mindezek helyet kapnak a szótárban, a szótár anyagának törzse mégis az élő népnyelv. Családneveket, földrajzi neveket, utcaneveket is közöl. (L. még DEME LÁSZLÓ technikai szerkesztő utószavát: 41—2.)

3. A) Ebben az időkörben jelent meg KÁLMÁN BÉLA egyetemi tankönyvnek szánt összefoglalása is: A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1951. EMNyF. (Utánnymás 1953.; ism. IMRE SAMU: Nyr. LXXXVI, 370—2; bírálja DEME LÁSZLÓ: Felsőoktatási Szemle 1954: 276—84). E munka bevezető fejezetei a következőket tartalmazzák: a nyelvjárások kialakulása (3—4); a magyar nyelvjárástudomány vázlatos története (5—10); a mai magyar nyelv rétegződése (10—3); a nyelvjárások osztályozása (13—5). Majd rátér a magyar nyelvjárások hangtani, alaktani, mondattani és szókincsbeli sajátosságainak ismertetésére (16—23). A nyelvjárások felosztásában és jellemzésében (23—9) nagyjából BALASSÁT követi. Ebben a fejezetben vázlatos jellemzést ad az egyes nyelvjáróterületekről, és szövegpéldát idéz az újabb nyelvjárástani közlésekből. Befejezésül ismerteti a magyar nyelvjárási irodalomban használt fonetikus átírást (29—30), majd bemutat néhány nyelvi térképet (31—4).

Rövid; vázlatos, de jól sikerült összefoglalás SZATHMÁRI ISTVÁNNAK szemlénk I. részében is említett munkája (Nyelvjárásaink. Bp., 1955.; vö. VÉGH JÓZSEF: Nyr. LXXIX, 477—8).

B) Egy-egy nyelvjárás általános jellemzése, a nyelvjárási monográfiák terén alapjában véve nem sok történt a tárgyalt időszakban. Hírt kaptunk arról, hogy TEMESI MIHÁLYNAK „Az Ormánság nyelvjárása” című kéziratos munkája — teljes nyelvjárási nyelvtan — készen van (Nyr. LXXI, 80). BENKÓ LORÁND a bukovinai székelyek nyelvről ír (Nyr. LXXV, 273—7); ez a cikk is csupán tájékoztató, néhány érdekesebb mozzanatot emel ki. Ismertető jellegű cikk a PROHÁSZKA JÁNOSÉ is (Újabb értesülések a moldvai csángókról: Nyr. LXXV, 477—9). — Alapos leírás, kitűnő monográfia a VÉGH JÓZSERÉ (Az őrségi és hetési nyelvjárás ismertetése: Nyr. LXXVIII, 249—60, 423—8). Ismerteti a nyugati nyelvjáróterületre és ezen belül az őrségi, hetési nyelvjárásra, majd az őrségire és hetésire külön jellemző sajátosságokat a hangtan és az alaktan terén (az alaktani részben ragozási problémákat is tárgyal). Foglalkozik a nyelvjárási jelenségek megmaradásának és eltűnésének kérdésével is. — GÁLFFY MÓZES (A háromszéki nyelvjárásváltozatok határa: Pais-Eml. 446—53) számba veszi az alsó, középső, magas és felső nyelvválású magánhangzókat, megvizsgálja néhány mássalhangzó, illetőleg mássalhangzó-kapcsolat viselkedését, tekintetbe vesz egy-két alaktani és szóföldrajzi jelenséget, és ezek alapján hét tájszólásba sorolja a háromszéki nyelvjárást. — VÁMSZER MÁRTA (Csík és Gyergyó nyelvjárása: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 51—62) az 1955 májusáig megjelent nyelvjárási tanulmányok alapján jellemzi a csíki és a gyergyói nyelvjárást. — Vö. még BEKE ÖDÖN: Nyr. LXXX, 367—70.

C) Nyelvjárási tanulmányaink között külön helyen kell megemlékeznünk a következő vegyes tárgyú, de általánosabb érdekű közleményekről. Ezek közül az első (TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Motuz Mihály bajóti paraszt nyelve: Nyr. LXXI, 142—7) az egyéni nyelvhasználat vizsgálatára példa (vö. PÉTER LÁSZLÓ, Népi beszédkutatás: Nyr. LXXII, 62—3). DEME LÁSZLÓ két megfigyelését teszi közzé (Nyr. LXXXII, 481—4). Az egyik a nyelvjárási sajátosságok eltűnési sorrendjéről és módjáról közöl értékes észrevételeket (Baranya megye Somogyhatvan), a másik az összetett szavak hangsúlyviszonyairól

(Oros Szabolcs m.). — KOVÁCS ISTVÁN Somoskőújfalu (Nógrád m.) nyelvében vizsgálja a nemzedékenkénti eltéréseket a hangtan, az alaktan, a mondat- és a szókincs terén (MNy. II, 146—53). Megállapítása szerint a változások elsősorban a köznyelv hatására és főleg a szókincsben jelentkeznek. MURÁDIN LÁSZLÓ (Az ikes ragozás állapota és használatának nemzedékek szerinti megoszlása Háromszéken: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 75—86) megállapítja, hogy az idős nemzedék a leghagyományörzőbb az ikes ragozás használatában. — D. BARTHA KATALIN a nemek szerint mutatkozó tájnyelvi eltérések kérdéséhez szolgáltat adalékokat (MNy. XLVII, 214—21) részint 1951 nyarán Szarvaskő kisközségben végzett, részint régebbi szlavóniai gyűjtése alapján. — B. LŐRINCZY ÉVA a köznyelvnek a népnyelvre tett hatásáról közli észrevételeit 1950 nyarán Mátraházán végzett gyűjtés alapján. Megfigyelése szerint a köznyelv hatása mind hangtani, mind szótani, mind szókincsbeli és frazeológiai síkon érvényesül; legerősebb talán a hangtani hatás (MNy. XLVII, 102—10). — KÁLMÁN BÉLA szerint a gyermek beszéde számos analógiás vagy lélektanilag másképpen is magyarázható nyelvjárási jelenséget tartalmazhat anélkül, hogy ezeket valaha is hallotta volna környezetétől (Gyermeknyelv és nyelvjárássok: MNy. IV, 96—100).

(Folytatjuk.)

P. HIDVÉGI ANDREA és PAPP LÁSZLÓ

KÜLÖNFÉLÉK

Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára*

V. A rövidítésszerű jelek

1. A nyelvészeti szövegekben gyakran szoktunk alkalmazni olyan jeleket, amelyeknek lényegében rövidítésszerű funkciójuk van: arra szolgálnak, hogy bizonyos nyelvészeti fogalmakat ne kelljen szavakkal kifejeznünk, körülírnunk, hanem a lehető leg-rövidebben, jelszerűen oldhassuk meg. Így például e helyett: „...nyelvtörténeti adatokkal nem igazolható, hanem csupán kikövetkeztetett hangalakú egykori *mezey* szavunk, amelynek öltöző volt a jelentése ...” egyszerűen ezt írjuk: „... R. **mezey* 'öltöző' szavunk...”, amely szerkesztésmód maga tömörségével is pontosan ugyanazt fejezi ki, mint hosszadalmas, körülírással megfelelője. Az efféle funkcióban használt jeleknek rövidítő szerepük mellett jórészt bizonyos tagoló tulajdonságuk is van: a mondani-való egyes részeit szakaszolják, külön-külön kiemelik a szem számára.

E jelek funkciójuk hasonlósága, illetőleg különbözőzése szerint csoportokra oszthatók. Az alábbiakban e csoportok szerint haladva fogunk használatukról szólni.

2. Az egyik leggyakrabban előforduló jelünk az úgynevezett **j e l e n t é s j e l**. Ez az idézőjel felének, két tagja közül az egyiknek felel meg, azzal a különbséggel, hogy kezdő része nem alul van, mint az idézőjelnél, hanem a befejező rész magasságában: 'bekerített hely'. Ezt természetesen a kéziratban is így kell jelölnünk, annál is inkább, mert a helytelenül alul tett bevezető jelentésjel vesszőnek látszik. — A jelentésjel mindkét oldalon „tapad” ahhoz a szótesthez, amelyre vonatkozik; a bevezető jelentésjelnél előtte, a befejezőnél utána természetesen betűköz van mind a nyomtatásban, mind a gépelésben, illetőleg kézírásban.

Magától értődik, hogy jelentésjelek közé a szó jelentését tesszük. A jelentésjelbe foglalt rész a szövegben persze többféleképpen is elhelyezkedhetik. Legegyszerűbb,

* L. MNy. LV, 155—63, 314—21.

ha rögtön a megfelelő szó után tesszük: „... a *kegyelet* 'szivárvány' etimológiája...”. De másféle megoldások is lehetségesek, aszerint, hogy a mondanivaló hogyan kívánja meg: „... a *kegyelet* elsődlegesnek látszó, 'szivárvány' értelme...”; vagy: „... 'szivárvány' jelentésű *kegyelet* szavunk...”; stb. Lehetőleg kerülnünk kell azonban az olyan fogalmazást, amikor a jelentésjelbe tett rész toldalékot kapna a szövegben. A toldalékolás kikerülése nem okoz nehézséget; „... a *kegyelet* a régiségben 'szivárvány'-t jelent...” helyett nyugodtan írhatjuk: „... a *kegyelet* a régiségben 'szivárvány' jelentésű...”. — A jelentésjelek közé tett szó, szókapcsolat vagy szövegrész mindig rendes álló szedésű, legföljebb — ha a kiemelés valami miatt nagyon megokolt — ritkított. A kéziratban tehát a jelentésjelbe foglalt részeket rendszerint nem húzzuk alá, legföljebb az esetleges ritkítást jelöljük.

A nagyszámú több jelentésű szó következtében sűrűn előfordul, hogy szövegünkben a tárgyalt szónak két, három stb. jelentését is ki kell fejezni. Ilyenkor a megoldási forma elsősorban attól függ, hogy a szó különféle jelentései milyen viszonyban vannak egymással. Amennyiben csak árnyalati jelentéstani eltérésekről van szó, a jelentésváltozatokat egy jelentésjel-pár közé tesszük, vesszővel választva el őket egymástól: „... *egye-nesség* 'egyezség, megegyezés, megállapodás' ...”. Amennyiben azonban a szó különféle jelentései már viszonylag nagyobb eltérést mutatnak egymástól, helyesebb, ha az egyes jelentéseket megszámozva mindegyiket külön-külön tesszük jelentésjelbe, így módon: „... *legény* 1. 'fiatal férfi', 2. 'segéd', 3. 'szolga'...”; ilyenkor a számozás a jelentésjelen kívül van, illetőleg a hozzá tartozó bevezető jelentésjelet megelőzi. Természetesen a számozott és a jelentésjelek szempontjából külön tagolt jelentések a különféle jelentésárnyalatok miatt önmagukon belül is tagolódhatnak: ilyenkor a külön számozott jelentéseket pontosvesszővel jó elválasztani, a számozáson, illetőleg az azonos jelentésjelen belüli árnyalatokat azonban — a fentieknek megfelelően — vesszővel tagoljuk: „... *ájul* 1. 'elbámul, rácsodálkozik, álmélkodik'; 2. 'áhitozik, kívánczik, vágyódik'; 3. 'megrémül, megijed'; 4. 'eszméletét veszti, elájul' ...”.

Ha a több jelentésű vagy több jelentésárnyalatú szó jelentéseit idegen nyelven adjuk meg — amire több okból is gyakran szükség van vagy lehet — a tagolásban az előbbieknél megfelelően járunk el. Amikor azonban több nyelven is közöljük a jelentést, akkor az egy jelentésjel-párba foglalt egynyelvű szavakat vesszővel, a különnyelvűeket pontosvesszővel választjuk el egymástól: „... *láp* 'lacuna, uligo; Morast, Pfütze; mo-csár' ...”.

Gyakori hiba, hogy a szóhoz fűzött bizonyos magyarázatokat, értelmi kiegészítéseket is jelentésjelbe teszik egyesek: „... *bodobács* 'bogárféle'...”, „... *hajsz* 'marhaterelő szó' ...” stb. Ezek nem jelentések, kifejezésükben tehát a jelentésjel alkalmazását mellőznünk kell. Helyes megoldásaik ilyenek lehetnek: „... a *hajsz* marhaterelő szó...” vagy „... *hajsz* (marhaterelő szó) ...” vagy „... marhaterelő szerepű *hajsz* szavunk...” stb.

3. Külön csoportba sorolhatók az úgynevezett fejlődésjelek vagy származásjelek. Ezeknek közös jellemző jegyük, hogy a nyelvfejlődés irányának, pontosabban az egyes nyelvi elemek, jelenségek fejlődési irányának a kifejezésére szolgálnak. Közös alaki tulajdonságuk továbbá, hogy nem tapadnak sem az előttük, sem az utánuk álló szóhoz, hanem mindkettőtől betűköz választja el őket. Ezért a gépelésben — mint általában a később tárgyalandó betűközzel álló jelek esetében is — három betűközt hagyunk ki a számukra: egyet a kézzel középre beírandó jelnek, egyet-egyét pedig az előtte és utána szükséges köznek. — A fejlődésjelek közül hármat ismerünk és alkalmazunk.

Leggyakrabban szokott szerepelni ez a jel: >, esetleg fordítva: <. Funkciója kettős: egy általános és egy speciális. Általánosságban a közelebről meg nem hatá-

rozott (tehát nem kimondottan hangtani, alaktani, jelentéstani stb.) jellegű nyelvtörténeti fejlődés kifejezésére szokás használni, például az egyik nyelvből a másikba való átkerülés jelölésére: „... szl. *bivolz* > m. *bivaly* ...”. Speciálisan a hangtani, hangtörténeti alakulást tüntetjük föl vele, mégpedig akár a szó egészének viszonylatában: „... *kumloy* > *komló*...”; akár egyes hangok vagy hangkapcsolatok viszonylatában: „... az *n* > *ny* palatalizáció...”, „... az *nt* > *nt* hasonulás ...” stb. Egész fejlődési láncolat kifejezése esetén persze többször egymás után is alkalmazzuk: „... *vol* > *voly* > *vogy* > *vagy*...”. — Amennyiben mondanivalónkat úgy építjük föl, hogy előbb írjuk le a későbbi fejlődési alakot és utána a korábbi, akkor természetesen a jel ellenkező irányba mutat: „... m. *dívány* < oszmán-török *diván*...”; szöveg közben, mondatban a fejlődésjelet és az eredetibb alakot jobb zárójelbe tenni: „... *káptalan* (< lat. *capitulum*) szavunk...”. — Ha mind a két irányú változás elképzelhető, akkor ezt esetleg mindkét felé mutató jel együttes használatával is föl-tüntethetjük: „... *Szabolcs* \cong *Szaboucs*...”, „... *rs* \cong *ss*...” stb.

Az alaktani jellegű származást (képzés, elvonás stb.) ezzel a jellel érzékeltetjük: >; esetleg visszafelé: <. E jelben a kettőspont és az ék tapad egymáshoz, de a kettőspont természetesen nem tapad a hozzá tartozó nyelvi alakhoz. Példák: „... a *hi* > *hisz* alakulás...”, „... *savanyú* > *savanykás* ...”, „... a *kapál* > *kapa* elvonás...” stb. — Adott esetben ez a jel is alkalmazható visszafelé mutatóan: „... *jog* (< *jó*) szavunk...”.

A jelentéstani fejlődést ezzel a jellel fejezzük ki: —; esetleg visszafelé: ←. A jelentésfejlődés egyes állomásait rendszerint egy jelentésjel-páron belül szoktuk feltüntetni, azaz a fejlődésjel is a jelentésjeleken belül van: „... *ácsorog* 'báméskodik → álldogál' ...”, „... *tárgy* szavunk ilyen fejlődési sora: 'ostromfedél → paizs → céltábla → objektum' ...” stb. Nem hiba azonban, ha a nagyobb „ugrás”-okat mutató jelentésváltozási szakaszokat külön-külön jelentésjelbe tesszük, ilyenkor a fejlődésjelet magától értődően a jelentésjeleken kívül alkalmazva: „... *bolond* szavunk 'bujaság' → 'bűn' → 'tévedés' → 'tévelygő' → 'bolond' alakuláson ment át...”. — Használhatjuk ezt a jelet a szófaji, sőt a mondattani fejlődés érzékeltetésére is: „... az igenévszó → ige alakulás...”, „... a *hiszem* állítmány → *hiszen* kötőszó fejlődésmenete ...” stb. — A jel esetenként visszafelé mutató alakban is állhat: „... *kajtat* 'kutat (← görbül)' ...”.

4. A rövidítésszerű jelek következő csoportjába az úgynevezett megfelelőes jelek (váltakozásjelek) iktathatók. Közös funkciójuk az, hogy a nyelvi jelenségek egymásnak való megfelelését, a fejlődés irányára tekintet nélküli viszonyát, mintegy „mellérendeltségi” állapotát, azonos értékűségét fejezik ki. Alaki sajátásaik abban megegyeznek az előbbi jelcsoportéval, hogy szintén nem tapadnak sem az előtük, sem az utánuk álló szóhoz, hanem mindkettőtől betűköz választja el őket (amire a kézirat-gépelés során is ügyelni kell). Három megfelelésjelet szoktunk használni.

Legáltalánosabban ismert közülük ez a jel: ~. Használati köre erős rokonságot mutat a > jellel, persze nem a származás, hanem a megfelelés kifejezésére. Funkciója tehát éppúgy kettős: egy általános és egy speciális. Általánosságban az azonos értékű, egymás mellé állított nyelvelemek viszonyát jelzi; így szoktuk feltüntetni például két nyelvnek olyan összefüggő elemeit, amelyekben nem áll fenn a közvetlen egymásból származás ténye: „... vog. *βoj* ~ m. *vaj*...”. Speciálisan a hangtani változatokat szokás e jellel egymás mellé állítani: „... *szerént* ~ *szérint*...”, „... az *-ít* ~ *-ét* képző...”, „... a magyar *ē* ~ *ö* hangviszony...” stb. — Palato-velaris vagy labialis-illabialis formanspárok közé azonban már nem ezt a jelet tesszük, hanem csak egyszerűen vesszőt: „... a *-ból*, *-ből* rag...”, „... *-kodik*, *-kédik*, *-kődik* képzőnk...” stb.

Az alaktani párhuzam kifejező jele az olyan kettőspont, amelyik nem tapad a megfelelő szóhoz, hanem az egymás mellé állított alaktani változatok között közepén,

betűközzel helyezkedik el. Lényegében az alaktani származásjel (:>) megfelelésbeli egyenértékese. Például: „... a *ropog* : *roppan* alakpár...”, „... a *csóva* : *csóvdál* viszonya ...” stb. — Ugyanígy, tehát betűközzel alkalmazott kettősponttal fejezhetjük ki az etimológiai vagy az alaktani viszonyt, ha e viszony jellegére vonatkozóan nem tudunk vagy nem akarunk határozottabban állást foglalni: „... az *ásít* : *áhit* szópár ...” stb.

Nyelvi elemeket gondolatjellel is egymás mellé állíthatunk, ha egymáshoz való viszonyukra nem akarunk határozottan rámutatni: „... *át* — *által* ...”, „... az *éjtszaka* — *éccaka* — *éjszaka* hármassága ...” stb.

5. Van néhány olyan rövidítésszerű nyelvészeti jelünk, amelyek nem sűrűsödnek típusokba, mivel mindegyiküknek más-más a szerepe. Ezek a következők.

A nyelvi elemek összetevődésének jele: + (előtte és utána betűközzel). Hangtani, alaktani, mondattani stb. elemeknél egyaránt használható. Ha az összetevődés eredményét is megadjuk, akkor ez megjelölhető a megfelelő hangtani, illetőleg alaktani származásjellel: „... *t + j > tly* ...”, „... *id + nap* :> *ünnep* ...”; de megjelölhető az egyenlőség jelével is (mely előtt és után szintén betűköz van): „... *n + j = nny* ...”, „... *kép + -n = -képen ~ képpen* ...”.

Az alakvegyülés jele: × (előtte és utána betűközzel): „... *mosolyodik* × *vigyorodik* :> *visolyodik* ...”, „... *vihancároz* szavunk (<: *viháncol* × *hancúroz*) első előfordulása ...” stb.

Ha egy-egy régi nyelvi jelenséget adatszerűen (a nyelvemlékek alapján) nem tudunk kimutatni, ellenben következtetni tudunk rá, akkor ezt a tényt csillaggal jelöljük. A csillag nem betűközzel áll, mint az eddig tárgyalt jelek, hanem közvetlenül tapad ahhoz a nyelvi formához, amelyre vonatkozik. Csillaggal szoktuk jelölni például a kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi hangokat, hangkapcsolatokat, formansalakokat, szóalakokat stb.: „... a fgr. **š* hang ...”, „... fgr. **-kt* képzővel ...” stb. Természetesen csillagot használunk magyar viszonylatban is, ha kikövetkeztetésről van szó: „... az ősmagyarban feltehető **ð* hang...”, „... a szó korai őmagyar alakja **kopuy* lehetett ...” stb.

A hibaigazítás jele: o: (esetleg zárójelben): „... 1339: *Seek* o: *Scek* ...” vagy „... 1339: *Seek* (o: *Scek*) ...”.

6. Lényegében rövidítésszerű jelként használjuk a kiskötőjelet is, amikor vele az alaktani kapcsolódás tényét fejezzük ki. Ilyen funkcióban kiskötőjelet alkalmazunk egyrészt a tövek és a formansok, másrészt az összetétel-előtagok és -utótagok kapcsolódási helyének feltüntetésére. A kiskötőjel mindig tapad a megfelelő nyelvi alakhoz. — A töveknél és az összetétel-előtagoknál a kiskötőjel természetesen követi a szóalakot: „... a *bokro-* tő ...” (ugyanígy, ha csak a tő véghangját adjuk meg: „... a *h-* tövű névszók ...”); „... *el-* igekötőnk ...”, „... a *munka-* előtagú összetételek ...”. A formansokat és az összetétel-utótagokat a kiskötőjel magától értődően megelőzi: „... az *-i* többszjel ...”, „... *-szor, -szer, -ször* ragunk ...”, „... a *-szerű* utótagú kapcsolatok ...” stb. Ha a formansnak vagy utótagnak jelzett nyelvi alak kikövetkeztetett, akkor a csillag megelőzi a kiskötőjelet: „... a képző ősmagyar **-xt* alakja ...”.

Éppen azért, mert a kiskötőjel határozottan az alaktani kapcsolódás jelölésére szolgál, a magyar nyelvészetben — a funkciókeverés elkerülése végett — nem szokás vele a szókezdő, szóbelseji és szóvégi hangokat vagy hangkapcsolatokat jelölni. A hang vagy hangkapcsolat helyzetét nálunk hagyományosan ki szokás írni: „... a szókezdő *v* alakulása ...” (nem pedig „... a *v-* alakulása ...”, mert ez *v-s* tövégződést jelent); „... nyelvünk szóvégi *k-i* ...” (nem pedig „... nyelvünk *-k-i* ...”, mert ez formansot jelent). — Gyakori hiba, hogy egyesek, ha a formanson belüli hangról beszélnek, akkor is kiskötőjelet írnak elé: „... a *-ság ~ -szág* képző *-s ~ -sz* hangváltakozása ...”;

ez helyesen így van: „... a *-ság ~ -szág* képző *s ~ sz* hangváltakozása ...”; ugyanígy: „... *-ig* ragunk *i*-je ...” stb.

7. Ebben az összefüggésben lehet megemlékeznünk két olyan rövidítésről, amelyik ugyan nem jel, hanem betű, funkciójában azonban sok hasonlóságot mutat az eddig tárgyalt jelekkel. Az egyik az *R.*, a másik az *N.* Mindkettőt, illetőleg az utánuk levő pontot betűköz választja el a velük megjelölt szótól.

A nyelvi alakok elé tett *R.* megjelölést akkor használjuk, ha a régi nyelvi adatot nem idézzük pontosan, tehát nem adjuk meg évszámát, forrásjelzetét stb., hanem csak mintegy futólag utalunk valamilyen régi változatra. Ebben az esetben megengedhető a régi nyelvi alak mai helyesírásra való áttétele: „... *R. kegyig ~ kedig* szavunk...”, „... az *ördög* (*R. ürdüng*) etimológiája ...” stb.

A nyelvi alakok elé tett *N.* megjelölés a népnyelvi, illetőleg szorosabb értelemben véve a nyelvjárási változatok feltüntetésére szolgál. Futólagos. ^b utalás esetén a forrásjelzés elmaradhat a vele jelölt nyelvi alak mellől, a fonetikus, nyelvjárási értékű hangalakot azonban megtartjuk: „... *N. bojóka* szavunk ...”, „... a *szeder* (*N. szédér, szédér* stb.) eredete ...” stb.

(Folytatjuk.)

BENKŐ LORÁND

Klemm Imre Antal hetvenöt éves

A magyar és finnugor nyelvtudomány művelői szeretettel köszöntik Klemm Imre Antalt születésének hetvenötödik fordulója alkalmából. Az idősebbek köszöntik a kedves és szerény embert és barátot, a fiatalabbak — szerte az országban — lelkes és szelíd oktatójukat, és mindannyian a hosszú évtizedek óta fáradozó tudóst, akitől oly sok ajándékot kaptak: műveinek sorát, ezeket a hű kísérőket és támogatókat a nyelvtudományi kutatás kanyargós ösvényein.

Klemm I. Antal a magyar nyelvtudomány egyik legkevésbé kidolgozott területének, a mondattörténetnek szentelte életét. Bár sok nagy — és kisebb — régi és mai kutató derítette fel alapos tanulmányokban a mondattan egyes részleteit, ezek a munkák életművüknek inkább csak kitérői voltak, nem központi kérdései. SIMONYI ZSIGMOND volt az — még a századforduló idején —, aki a magyar nyelv mondatrészeinek és mondatainak történeti fejlődését három nagy műben először felvázolta, olyan éles szemmel és biztos kézzel, hogy ezek mai felosztásunknak és megállapításainknak is sok részletben alapul szolgálnak. (A magyar kötőszók I—III. 1881—1883.; A magyar határozók I—II. 1888—1895.; A jelzők mondattana. 1913.; negyedikül ide sorolhatjuk a Tüzetes Magyar Nyelvtan alaktani részét, amely a történeti mondatalkatannak első és máig egyetlen rendszeres összefoglalása.) SIMONYI munkáinak kétségtelenül voltak hiányosságai: a legrégebb emlékektől a jelenkori nyelvállapotig terjedő példaanyaga gyakran hézagos egyes korszakokra vonatkozólag, s így az egyes mondattani jelenségek fejlődését nem láthatta tisztán, a valóságos átalakulásokat téves konstrukciókkal kellett pótolnia. A hangtörténeti kutatások elmaradottsága miatt alaktani magyarzatai gyakran helytelenek. Másrészt SIMONYI részletkutatásai nem ölelték fel a mondattan egész területét. Nem foglalkozott az alany és állítmány súlyos kérdéseivel, a tárgyias szerkezettel, és a vonatkozó mondatok is kimaradtak az összetett mondatok sorából. (SIMONYI teljes történeti mondattanának, a Tüzetes Magyar Nyelvian befejező részének kézírata, sajnos, még nem került elő.)

SIMONYI munkáját folytatta és szélesítette ki Klemm I. Antal. Részlettanulmányai éppen a SIMONYI-tól kihagyott területeket igyekeznek felderíteni: az alanyos és tárgyias szerkezetek kérdéseit. Foglalkozott a névszói állítmánnyal, ezzel kapcsolat-

ban a *van* és *vannak* kihagyásával (MNy. XIII, 265, XIV, 104), a *nincs*, *nincsen*, *sincs*, *sincsen*, *sincsenek* tagadó állítmány kialakulásával (MNy. XVI, 72), újabban a kongruencia kérdésével (Nyr. LXXVIII, 165). Az egyeztetés eseteinek az eddigénél tüzetesebb leíró rendszerezése mellett történeti adatokat is közöl a különböző korokból, és az egyeztetésre vagy nem egyeztetésre új magyarázatot ad. Az igei állítmány sajátágaival is több nagyobb tanulmánya foglalkozik: a mellékmondatok igei állítmányának mód-, idő- és akcióhasználatáról két cikkben ír (MNy. XXVII, 25; NyK. L, 184), a függő beszéd sajátágaival egy német nyelvű cikkben foglalkozik (Die indirecte rede [oratio obliqua] in ungarischen. 1938.). A főnévi állítmány és az alany megkülönböztetésének bonyolult problémakörébe tartozik az állítmányi mellékmondat létét bizonyító dolgozat (MNy. XIX, 29). A névszói állítmány elméleti és történeti kérdéseit nem lehet a magyar nyelven belül megoldani. Klemm is állandóan kitekint az egyes finnugor nyelvek sajátóságaira (A létige szerepe az osztjákban és a vogulban: NyK. XLVI, 386; A mordvin tagadó és tiltó szerkezetek története: NyK. XLVIII, 382). Szerves egészé olvasztja össze a finnugor nyelvek tanulságait egyik legújabb cikkében (A létige mondatbeli szerepe: Pais-Eml. 224). Az alanyra és állítmányra irányuló vizsgálatok körében említhetjük meg a magyar szórendi formák, többek közt a kirekesztő szórend alapos és újszerű feldolgozását és magyarázatát (NyK. LVI, 154). Más cikkeiben a ragtalan tárgy használatáról, a tárgyas ragozás mondattanáról és a *-lak*, *-lek* személyrag eredetéről közöl új eredményeket (MNy. XVIII, 156, XXI, 188, 256). Ezzel kapcsolatban behatóan foglalkozik az egyes finnugor nyelvekben meglévő tárgyas igeragozási rendszerrel (A mordvin tárgyas igeragozás: NyK. XLVI, 194; A vogul és az osztják tárgyas igeragozás: NyK. XLVII, 85).

Klemm másik nagy kutatási területe az összetett mondatok vizsgálata. Nemcsak a SIMONYITÓL mellőzött vonatkozó mondatok eredetét tárgyalja (NyK. XLVI, 34; MNy. XIX, 111), hanem az egyes kötőszók kialakulásának felderítésével a kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető, megengedő mondatok történetéből is fontos részleteket tudunk meg (MNy. XV, 77, XXV, 97, XXVI, 385, XXX, 7). Ugyanakkor igen alapos tanulmányok sorozatában világítja meg az egyes finnugor nyelvekben előforduló alárendelés-típusokat. (A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi-osztják és a votják nyelvben: PannhÉvk. 1911—1912.; A vogul alárendelő viszony: uo. 1915—1916.; A mordvin alárendelő viszony: NyK. XLV, 357.)

Klemm munkáiban nincsen ellentét vagy szakadék a leíró és a történeti vizsgálat között. Van érzéke az igen gondos és szabatos, a mai nyelv és nyelvtudomány követelményeinek megfelelő rendszerezéshez. (Ezt főképp a megengedő és állítmányi mellékmondatról és az egyeztetésről írott, előbb már említett dolgozataiban láthatjuk.) Ugyanakkor sohasem elégszik meg a jelenségek pusztá felsorakoztatásával, hanem szenvedélyesen keresi eredetüket, magyarázatukat, nemcsak a magyar, hanem a finnugor őstörténet homályában is. És ezzel eljutottunk másik érdeméhez: a magyar és a finnugor nyelvészet nála nem áll ellentétben egymással, még csak nem is két, hanem egy, szervesen összeolvadó kutatási terület. Klemm egyike azoknak a — BUDENZ és SZINNYEI után egyre ritkuló — tudósoknak, akik mind a magyar nyelvtörténet, mind a finnugor nyelvek gazdag anyagában egyformán otthonosak; magyar és finnugor tárgyú dolgozatai egyaránt értékesek. Az eddigi ismertetés során már láttuk, hány tanulmánya foglalkozott sajátosan finnugor mondatnani kérdéssel, elsősorban a vogul, osztják, votják és mordvin nyelv köréből.

A mondatnani kutatásoknál talán legjobban fenyeget az a veszély, hogy az egyik kutató a hatalmas anyag részleteiben elmerülve elveszti áttekintését a mondatnani egészre és a fejlődést irányító törvényszerűségeket felett; a másik kutató pedig a súlyos elméleti problémák bűvöletében elfeledkezik magáról a konkrét nyelvi anyagról.

Klemm mindkét buktatót elkerülte. Mondatelméleti ismeretei mélyek és kora színvonalán állók, sőt maga is többször foglalkozott a mondatelmélet továbbfejlesztésével. Nemcsak könyvméretű akadémiai székfoglalója tanúskodik erről (A mondatelmélet. 1928.), hanem más cikkei is (legutóbb: A mondatelmélet mivolta: MNy. LII, 406). Itt említhetjük meg, hogy gyakran nem elégszik meg a finnugor korig visszanyúló kutatással, hanem a nyelvnek még ősbibb állapotában igyekszik az egyes jelenségek eredetét, származását felderíteni: a szófajok kialakulását (MNy. XXXIII, 316), az alany és állítmány mai típusának a létrejöttét (Nyelvtudomány, logika és lélektan: MNy. XLIV, 118), a szórendi formák eredetét (NyK. LVI, 154) stb.

A leíró rendszerezés és a történeti fejlődés, a történeti adatok és az őstörténeti konstrukciók, az elméleti fejtegetések és a konkrét nyelvi anyag hatalmas és harmónikus szintézise Klemm Magyar Történeti Mondattana (I—III. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. 1928—1942.). Ma már nélkülözhetetlen kézikönyve mind az egyetemi oktatásnak, mind a tudományos kutatásnak. A 660 lapos könyv tárháza a magyar nyelvtörténet eddig homályban lappangó részleteinek; még a SIMONYITÓL feldolgozott fejezetekben is tud nekünk újat mondani. Nem könnyű olvasmány, ez kétségtelen. A szerző gyakran szerényen visszahúzódik adatai mögé, saját véleményét nem erőszakolja rá az olvasóra, régebbi részletkutatásait csak röviden érinti. A hatalmas anyagban könnyű eltévedni, ha egy-egy részletkérdés után nyomozunk. Mondatelméleti felfogásunkat mi már nem WUNDRÁRA, hanem későbbi kutatók eredményeire építjük. Egy-egy korszakra vonatkozó részletes adatgyűjtéssel módosíthatjuk az összefoglaló munka egyes részletmegállapításait. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy nincs az a mondatelméleti munka, amely ne belőle indulna ki, még akkor is, ha fiatalos nekibuzdulással tovább akar haladni nála. Ha vitatkozunk is vele, akkor is szeretettel és megbecsüléssel gondolunk rá; állandó munkatársunk és tanácsadónk, még akkor is, ha a valóságban alig találkoztunk vele. Műveiben állandóan közöttünk él.

Úgy tudjuk, hogy a hetvenöt éves tudós továbbra is fáradhatatlanul dolgozik: finnugor mondatelméletét írja. Kívánunk neki még hosszú életet és eddigi nagyértékű tevékenységét folytató eredményes munkálkodást.

BERRÁR JOLÁN

Klemm Imre Antal tudományos munkásságának bibliográfiája

1908: Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból. Bp., 1908. 70 l.: Nyelvészeti Füzetek 50. sz.

1912: A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi-osztják és a votják nyelvben: Pannonhalmi Évkönyv 1911—12. Pannonhalma, 1912. 219—84.

1916: A vogul alárendelő viszony: Pannonhalmi Évkönyv 1915—16. Pannonhalma, 1916. 134—92. — A magyarországi bencés irodalom. Összeszerkesztette ZOLTVÁNY IRÉN és KLEMM ANTAL: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. VI. B kötet. Szerk. SÖRÖS PONGRÁC. A pannonhalmi főapátság története. A rend új kora, új munkaterülete. 1802-től napjainkig. Bp., 1916. 134—889.

1917: Mordvin szövegek. Bp., 1917. 55 l. — A *van* és *vannak* ú. n. kihagyása: MNy. XIII, 265—70.

1918: A *-sze*, *-sza* enklitikus particula: Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolevanadik születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Bp., 1918. 23—6.

1919: A névszói állítmány: MNy. XV, 13—5. — Felelet a névmástalan kérdőmondatokra: Nyr. XLIII, 14—24. — Hát, tehát, tehát: MNy. XV, 77—80.

1920: A mordvin alárendelő viszony: NyK. XLV, 357—400. — Nincs, nincsen, nincsenek, sincs, sincsen, sincsenek: MNy. XVI, 72—8. — Az *is*, és kötőszó történetéhez: MNy. XVII, 163—7.

1921: Szeder Fábrián Urániája: Irodalomtörtézet X, 34—7.

1922: A magyar mondat ősi elemei: MNy. XVIII, 10—7. — † Kicska Emil (1847—1921): MNy. XVIII, 72—3. — A ragtalan tárgy: MNy. XVIII, 156—60.

1923: A vonatkozó mondatok eredete: NyK. XLVI, 34—65. — Van-e állítmányi mellékmondat?: MNy. XIX, 29—32. — A mondattan rendszere és módszere: A Szent István Akadémia Értesítője VIII, 38—41. — A lélektani magyarázatnak a mondat-tanban való szerepe: MNy. XIX, 111—7.

1925: A belső nyelvalak: Minerva IV, 103—14. — Zur Geschichte der sog.[enann-ten] Tempora in den finnisch-ugrischen Sprachen: Finnisch-Ugrische Forschungen XVII, 265—79. — A magyar igeidők: A Szent István Akadémia Értesítője X, 133—8. — A tárgyias igeragozás mondattanához: MNy. XXI, 188—92. — A *-lak*, *-lek* tárgyias személyrag eredete: MNy. XXI, 256—9.

1926: A mordvin tárgyias igeragozás: NyK. XLVI, 194—204. — † Réthei Prikkel Marián (1871—1925): MNy. XXII, 70—1. — A *vagy* kötőszó és határozószó története: MNy. XXII, 117—25.

1927: A létige szerepe az osztjákban és a vogulban: NyK. XLVI, 386—401. — Pozitivizmus és idealizmus a nyelvtudományban: MNy. XXIII, 10—24, XXIV, 151—60, 247—57. — Két ágy van eladó: MNy. XXIII, 41—2. — A finnugor mondat őstörténete: MNy. XXIII, 328—41.

1928: A nyelvtudomány és a logika viszonya: Pannonhalmi Szemle III, 16—20. — A mondattan elmélete: Akadémiai Értesítő XXXIX, 34—42. — A vogul és osztják tárgyias igeragozás: NyK. XLVII, 95—112. — A mondattan elmélete. Akadémiai székfoglaló. Bp., 1928. 164 l. — Magyar történeti mondattan. 1. rész. Bp., 1928. 219 l.: A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. Szerk. MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, NÉMETH GYULA. 2. köt. 6. füz.

1929: A *pedig* kötőszó története: MNy. XXV, 97—103.

1930: A *vagy*, *avagy* kötőszó eredetéhez: MNy. XXVI, 385—6.

1931: A magyar igealakok használata a *hoggy* kötőszós mellékmondatokban és a függő kérdésben a történés minőségének, állapotának (actio), idejének és módjának szempontjából: MNy. XXVII, 25—31. — Szeder Fábrián nyelvtudományi és nyelv-művelő működése: Pannonhalmi Szemle VI, 228—41.

1932: Zolnai Gyula: MNy. XXVIII, 257—9.

1934: A mordvin tagadó és tiltó szerkezetek története: NyK. XLVIII, 382—402. — A megengedő mondatok: MNy. XXX, 7—12. — A magyar szórend alapjai: Győri Szemle V, 122—5.

1935: Szeder Fábrián nyelv-művelő működése: Győri Szemle VI, 59—67. — Pannonhalmi nevének története: Pannonhalmi Szemle X, 212—7. — Pécs és a Mecsek neve: Pannonia I, 3—20. Kny. Pécs, 1935. 20 l.: Pannonia-Könyvtár I. sz.

1936: Der Satz und seine Teile: Ungarische Jahrbücher XV, 472—80. Kny. Berlin, 1936. — A magyar igemódok használata a mellékmondatban: NyK. L, 184—90. — Pécsi helynevek: Pannonia I, 360—70. Kny. Pécs, 1935. 13 l.: Pannonia-Könyvtár 16. sz.

1937: A pécsi Nyirkállai-kódex magyar glosszái: Pannonia III, 264—75. Kny. Pécs, 1937. 17 l.: Pannonia-Könyvtár 37. sz. — A szófajok történetéhez: MNy. XXXIII, 316—22.

1938: Emlékbeszéd Tolnai Vilmosról: A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem 1937—38. tanévi iratai. Pécs, 1938. 101—12. — Die indirekte Rede (oratio obliqua)

im Ungarischen: Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXX, 254—63.

1939: A magyar nyelv: Mai magyarságunk életrajza. Szerk. BALASSA BRUNÓ. Székesfehérvár, 1939. 28—45.

1940: Magyar történeti mondattan. 2. rész. Bp., 1940. 221—378: A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. Szerk. MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, NÉMETH GYULA. 2. köt. 6. füz.

1942: A magyar szenvedő ige: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1942. 186—95. Kny. Bp., 1942. — Magyar történeti mondattan. 3. rész. Bp., 1942. 381—660: A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. Szerk. MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, NÉMETH GYULA. 2. köt. 6. füz.

1943: Szeged neve: Délvidéki Szemle II, 97—108.

1946: Az Alföld nyelvi földolgozása: Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. Szerk. BARTUCZ LAJOS. 1. köt. 1944—45. Szeged, 1946. 80—4. Kny.

1948: Magyar szótan, alaktan. Szeged, 33 l.: Egyetemi előadások: Magyar nyelvészeti jegyzetek (sokszorosítás). — Finnugor összehasonlító nyelvtan (Hangtan). Szeged, 1948. 13 l.: Egyetemi előadások: Magyar nyelvészeti jegyzetek (sokszorosítás). — A magyar népnyelvkutatás módszertana. Szeged, 1948. 14 l.: Egyetemi előadások: Magyar nyelvészeti jegyzetek (sokszorosítás). — Nyelvtudomány, logika, lélektan: MNy. XLIV, 118—27.

1949: A helyes magyar kiejtés. Szeged, 1949. 13 l.: Egyetemi előadások: Magyar nyelvészeti jegyzetek (sokszorosítás). — A magyar szóképzés története. Szeged, 1949. 20 l.: Egyetemi előadások: Magyar nyelvészeti jegyzetek (sokszorosítás). — Fonetika. Szeged, 1949. 35 l.: Egyetemi előadások: Magyar nyelvészeti jegyzetek (sokszorosítás). — Magyar hangtörténet. Szeged, 1949. 26 l.: Egyetemi előadások: Magyar nyelvészeti jegyzetek (sokszorosítás).

1950: A Jókai-kódex mondattani magyarázatához: MNy. XLVI, 251—2.

1951: Magyar leíró nyelvtan. 1950—51. [tanév]. Szeged, 1951. 36 l.: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészkarai jegyzet. Jegyzetsoksz. VKM. 3. — A mai magyar nyelv leíró nyelvtana. Hangtan—Szótan: A szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatói részére. Bp., 1951. 66 l. [A] Tankönyvkiadó jegyzetsokszorosító üzeme [kiadása].

1952: A mai magyar nyelv. Szeged, 1952. 110 l.: [A] Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tanulmányi Osztálya [kiadása]. (Gépirásos levonat.) Bölcsészettudományi jegyzet.

1953: Bevezetés a nyelvtudományba. I. éves hallgatók számára. Szeged, 1953. 56 l.: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat (sokszorosítás).

1954: Simonyi Zsigmond mondattani munkásságnak értékelése és hatása: MTA I. OK. V, 483—502. Kny. — A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban: Nyr. LXXVIII, 165—75. — Kétség egy mondatelemzés körül: MNy. L, 477—80. — A magyar szórendi formák eredete: NyK. LVI, 154—70.

1956: A létige mondatbeli szerepe: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Szerk. BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. Bp., 1956. 224—30. — A mondattan mivolta: MNy. LII, 406—15.

Kéziratban: Az alany és az állítmány egyeztetése. — A tulajdonnév. Általános nyelvtudományi tanulmány. — Fogarasi szórendi törvénye. — Emlékbeszéd Szinnyei Józsefről a Magyar Tudományos Akadémiában. — Finnugor összehasonlító mondattan. (A finnugor mondat és mondatrészek eredete. A finnugor összetett mondat.)

Összeállította PÉTER LÁSZLÓ

A kiadásért felel Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat nyomdába érkezett: 1959. V. 12. — Példányszám: 1650. — Terjedelem: 11,75 (A/5) ív

Akadémiai Nyomda, Budapest — 49015/59 — Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Posta Központi Hírlap Iroda Bpest, József Nádor tér 1.

A török szófejtés és török jövevényszavaink

szérű

E szavunkról legutóbb írt fejtegetéseimet (MNy. LIV, 345–50) a következő megjegyzésekkel egészíteném ki. MARTTI RÄSÄNEN „Etymologische Beiträge” című cikkében (Neuphilologische Mitteilungen LVI [Helsinki, 1955.], 49–52), melyre K. PALLÓ MARGIT volt szíves felhívni a figyelmet, az orosz *сёрвзз* ’fülbevaló’ etimológiája kapcsán új magyarázatát kísérli meg a magyar *szérű*-nek.

M. VASMER (ZschrSlPhil. I, 64) az orosz *сёрвзз*, nyelvjárási *úсёрвзз*, ukrán *сёрвзз*, óorosz *сёрвзз* szavakat a török, pontosabban ócsuvas **сёрвзз* ’Ring’ elemből származtatta. VASMERnek — mint török etimológiáihoz annyiszor — GOMBOCZNAK „Bulgarisch—türkische Lehnwörter in der ungarischen Sprache” című műve szolgáltatta az ötletet, ezúttal *szérű* címszavával. VASMER származtatását elfogadta V. KIPARSKY (Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen 224), majd K. KNUTSON (Über die sogen. zweite Palatalisation in den slavischen Sprachen 135). Véleményét változatlanul fenntartotta VASMER „Russisches Etymologisches Wörterbuch” című művében is (II [1955.], 617).

Ezt a magyarázatot RÄSÄNEN elutasította, s helyette a következő török adatokhoz kapcsolta az orosz szót: csag. *исёрвзз*, *исёрвзз* ’Ohrgehänge’, tkm., kar., kumük, karacs., balk., kaz. tat., kazak, kirg., ojr., leb., sór, küer. *сёрвзз* ’Ohrhänge’, kirg. *сёрвзз* ’ua.’. Ugyanakkor RÄSÄNEN megpróbálta kiiktatni a lehetőségek közül a magyar *szérű* kedvéért GOMBOCZTÓL feltett ócsuvas **сёрвзз*-öt is, oly módon, hogy *szérű* szavunkat egy török *сёрвзз*-, *сёрвзз*-, *сёрвзз*-hajtani, állatot hajtani stb. igéből eredeztette. Úgy látszik, VASMER etimológiai szótárában nem pusztán technikai okokból hagyta figyelmen kívül RÄSÄNEN új magyarázatát — nagyjában egyidőben (1955-ben) jelent meg mind a kettő —, mert az 1958-ból való „Berichtigungen und Nachträge” (III, 511–22) alatt sem tartotta szükségesnek utalni RÄSÄNEN eltérő véleményére, noha más esetekben ezt többször is megtette.

Messzire vezetne, ha most minden itt felmerült kérdést megkísérelnénk részletesen megtárgyalni. Bizonyos problémák elől azonban ezúttal sem térhetünk ki, még akkor sem, ha azok nem mindegyikére kínálkozik jelenleg kielégítő felelet.

Mérvadó szlavisták, elsősorban VASMER véleménye alapján csaknem bizonyosra vehető, hogy *сёрвзз* és társai nem tartoznak sem a köz-szláv, sem az orosz (belső fejlődéssel) szókészlet eredeti elemei közé, röviden: jövevényszóval van dolgunk. Annál meglepőbb, hogy VASMER ez alapvető fel-

ismerés ellenére megfelelő kritikai állásfoglalás nélkül hivatkozik BRANDT nézetére (Русский Филологический Вестник XXV/1, 37 s. köv.), amely szerint a török adatok az oroszból valók.¹ (RÄSÄNEN figyelmét BRANDT cikke elkerülte, mint ahogy alkalmasint az enyémet is elkerülte volna.) Megjegyzendő, oroszból magyarázza a szintén ide tartozó szagáj *izirya* 'der Ohrring'-et RADL. I, 1398 is.

Igaz, nem szükségszerűen kell az orosz eredeti, alapszókészlethez tartoznia valamely szónak ahhoz, hogy éppen az oroszból terjedjen tovább más nyelvekbe, különösen nem akkor, ha az a szó a műveltségnyelvek vagy vándorszavak oly jellegzetes csoportjába sorolható, mint ez esetben.

Ezúttal azonban külön érvelés nélkül is megállapíthatjuk, hogy a kérdéses török szavak orosz eredete (lett legyen az közvetlen avagy közvetett) elfogadhatatlan, részben kronológiai, részben fonetikai okokból, mindenképp pedig azért, mert orosz szónak a török nyelvek között olyan korán, olyan nagy terjedelemben való szétsugárzása alig képzelhető el.² Teljességre való törekedés nélkül hadd idézzük még RÄSÄNEN támogatására ezeket a török adatokat: jakut *itarya*, *itirya*, *idarxa* (PEKARSKIJ III, 3842b); a nyelvemlékekből hivatkozhatunk a következőkre: Leideni Névtelen: *asiryaq* (HOUTSMA 49; *isiryaq*-nak is olvasható a szó), Tuhfat: *isirqa* és *sirya* (BESIM ATALAY 24b, 174b; a *sizya* alak — *sirya* helyett — hibás), Abū Hayyān: *isirya* (CAFEROĞLU 40), Qavānīn: *israya* (TELEGI 310), Ibn Muḥannā: *isirya* (BATTAL 36).

Elvileg tehát egyáltalában nem lehetetlen RÄSÄNEN feltevése, és csakugyan a törökből való a *cepzä*. Persze e tekintetben nem egészen közömbös a török szó etimológiája. A török eredet mellett szólna a *-q*-val bővített képződmény (*asiryaq*, *isiryaq*). Szinte magától kínálkozik magyarázatul: a török *as-* 'aufhängen, anhängen' (RADL. I, 533; Kāšy.—BROCK. 13) ige származéka az *as-i-rya[-q]*, ez utóbbi jelentése '[fülön-]függő'. Ám e szófejtés néhány további magyaráztnivalót vet fel: a származékszóban miért nincs kellően igazolva a szókezdő *a*? miért jelentkezik helyette *i*? miért tűnt el az adatok zömében az *a* is, az *i* is? Külön-külön mindegyik kérdésre sima a felelet; együttes fellépésük azonban némileg elgondolkodtató. Lehetséges, hogy a XIII. század előtti adatok egy csapásra megoldanának minden rejtélyt; hogy azonban ilyenek egyelőre nincsenek, további fenntartásra intenek.

A magyar *szerű* kiindulópontjául ajánlott török ige, a török szókészlet általánosan ismert elemei közé tartozik, mely kellően igazolva van régi és mai nyelvekből egyaránt: türk, ujj. (= QV.), csag., turki, tar., alt., tel., leb. sór, szag., kojb., kacs., küer., kaz., kirk., oszm., krm., az., kún *sür-* 1.

¹ VASMER állítólagos oszm. *asirya* adata elnézésen alapul, ezért egyszerűen törlendő: forrásában (RAMSTEDT, KalmWb. 5) ez az adat ugyanis helyesen tü., azaz *türkisch* jelzéssel található meg; szó sincs tehát oszmániról. Más kérdés persze az, hogy RAMSTEDT az *asirya*-t a törökre általános érvényűnek jelzi, holott ez idő szerint az nem igazolható semmilyen élő török nyelvből, csupán egy irodalmi nyelvből, a csagatájából (RADL. I, 542 és PAV. DE COURT. 20); megtaláljuk a szókezdő *a*-t más képzésű alakjában a Leideni Névtelennél is. Ezekben az esetekben azonban az arab írásos helyesírás kétségben hagy bennünket az iránt, vajon szavunkat csakugyan *asirya*-nak (*asiryaq*)-nak kell-e olvasnunk.

² Egyáltalában nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy nem kerültek a XIII—XIV. században orosz szavak egyes török, elsősorban kipcak nyelvekbe. A legvilágosabb példák közül most csak a kun *yaba* olv. *izba* 'camera'; Kammer' szóra emlékeztetek (vö. K. GRÖNBECH, Kommanisches Wörterbuch 108; nem hivatkozik az orosz megfelelőre, ill. eredetre); e szóra más alkalommal még szeretnék visszatérni.

'treiben, fortreiben, verjagen, vor sich her treiben, verfolgen, mit sich nehmen, nach sich schleppen'; 2. 'Vieh treiben, eine Herde treiben'; 3. 'verschiedene Handlungen ausführen: das Leben verbringen, falsches Geld vertreiben stb.'; 4. 'Striche, Furchen machen, ackern, pflügen'; 5. 'reinigen (den Magen), abführen'; 7. 'einem Wege folgen' (RADL. IV, 809—11); ujj. *sür-* 'fort, hinschleppen' (BANG—GABAIN, Anal. Index 42); Kāšy. *sür-* 1. 'forttreiben'; 2. 'schelten' (BROCK. 188—9); oszm. *sürü-* 'schleppen, ziehen, schleifen' (RADL. IV, 815), 'drag along the ground, procrastinate' (HONY 312); turki, csag. *sürä-* 'schleppen, ziehen' (RADL. IV, 811). Az igei származékok közül hadd idézzük az igen gazdag anyagból ezeket: *sürkülä-* 'vor sich treiben', *sürsä-* 'treiben wollen', *sürt-* 'reiben', *sürül-* 'getrieiben, vertreiben werden, 2. abgerieben werden'; a névszói származékok közül *sürük* 'Herde' (valamennyi példa: Kāšy.—BROCK. 188—9).

Ha erre a jól ismert igére nemcsak az igényes kritikájú GOMBOCZ, de a kevésbé szigorú MUNKÁCSI sem gondolt, annak több oka is van: nehezen képzelhető el, hogy ennek az annyira általános és jelentéseiben oly színesen árnyalt igének sem a régi, sem a mai anyagban nem maradt volna fenn valahol legalább egy árva *sürüg* adata, ha ilyen valaha is lett volna; ugyanígy igazolhatatlan pusztá feltevés az 'ein Platz, wo die Ochsen das Getreide ziehen und dreschen' jelentés (RÄSÄNEN: i. h.); végül, de nem utolsósorban a magyar *szérü*-nek nem 'Tenne' az eredeti jelentése.

A gyűszű és rokonsága

Komoly formában eddig senki sem gondolt a *gyűrű* és *gyűszű* etimológiai összekapcsolására; igaz, homályos etimológiai összefüggések kibogozása csak keveseket vonzott. Elvileg ilyen összefüggés nem volna lehetetlen, gondoljunk csak az olyan példákra, mint az orosz *перестень* 'gyűrű', *наперсток* 'gyűszű' < *пестч* 'ujj' (А. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, Этимологический словарь русского языка 766); tádzsik *anguštar* 'gyűrű', *angušbānu* 'gyűszű', *angušt* 'ujj' (РАСИМИ—УСПЕНСКАЯ—БЕРТЕЛС, Таджикско—русский словарь. Moszkva, 1954. 27a); tunguz *uñakāptun* 'gyűrű', *uñaptun* 'gyűszű', *uñakāčan* 'ujj' (VASILEVIČ, Русско-эвенкийский словарь. Moszkva, 1948. 122b, 158b, 196a).

A jelenség a törökségen belül sem teljesen ismeretlen, mégpedig oly módon, hogy ugyanaz a szó jelentheti a *gyűrű*t is, a *gyűszű*t is. A tuvaiban például a *čüstük* < **yüztük* 'gyűrű' egyaránt jelent 'gyűrű'-t és 'gyűszű'-t (vö. А. А. ПАЛЖВАШ, Русско-тувинский словарь. Moszkva, 1953. наперсток 293a, перстень 402a); az oszmán-török gaziantepi nyelv-járásában ugyanezt a kettős szerepet tölti be a *yüssük* (Ö. А. АКСОУ, Gaziantep ağı III, İstanbul, 1946. 778).

De *gyűrű* és *gyűszű* szavunknak a látszat ellenére sincs mégsem közük egymáshoz, mint azt a *gyűszű*-nek a *gyűrű*-étől eltérő etimológiája világosan bizonyítja. De lássuk a *gyűszű* török adatait. GOMBOCZ még csak az oszmánliból és a jakutból tudta kimutatni a szót; ez a szerény lista azóta valamelyest megnőtt, de megállapítható, hogy a *yüksük* 'gyűszű' kezdettől fogva a török nyelveknek csak egy részében járatos, helyette a legtöbb török nyelv más szót (*oimaq*) használ.

Legrégibb adatunk ez idő szerint Kāšy. *yüksäk* 'gyűszű'. A kiadások alapjául szolgáló kézirat, valamint az azon nyugvó isztanbuli arab—török

kiadás (III, 35₁₋₂) félreérthetetlenül ezt az alakot adja. BROCKELMANN 99 a *yüksük*-et hallgatólagosan kijavítja az általánosan ismert *yüksük*-re. BROCKELMANN javítását BESIM ATALAY is elfogadja (vö. fordítását: III, 46 és indexét: 823), de ő mind a két alakot idézi. A javítás valóban lehetséges, de korántsem kétségtelen hitelű, vö. a tkm. alakot. Kāšyarī szerint különben a *yüksük* (*yüksük*?) bronzból vagy bőrből készül, és a szabók használják, nehogy megszúrják az ujjukat.

A szó jól ismert valamennyi oguz nyelvben: oszm. *yüksük* 'thimble' (HONY 388a); nyj. *yüssük* 'yüksük' (AKSOY, Gaziantep ağzi III, 779), *üsküf* 'dikiş yüksüğü' (Erzurum, Urfā. Söz Derleme Dergisi III, 1437a), *iskiv* 'ua.' (Kemaliye „Malatya”: i. m. II, 797b); az. *üskük* 'наперсток' (ŠIRALIEV—ORUJOV 221a) < **üksük* < **yüksük*; tkm. *jüvse* 'наперсток' (BASKAKOV—CHAMZAEV 351a) < **jügsäg*. Megtaláljuk szavunkat a kipszak szójegyzékek tkm. glosszái között is. Tuhfat *yüksük* 'dikiş yüksüğü' (B. ATALAY 290b); ezt a glosszát az arab szó alá utólag toldották be, és nyilván türkmen jellegű, mint azt különben ATALAY is gondolja; ugyanebben a forrásban — a rendes szövegben — a kipszak *oimaq* 'gyűszű' türkmen megfelelőjeként *üksük* szerepel, ez utóbbi alak világosan azeri típust képvisel.¹ A Leideni Névtelennél *yüksük*-öt találunk (HOUTSMA 107); ez az alak is „szabálytalan”, melyet HOUTSMA nem is késett kijavítani a normális *yüksük*-re. A javítás lehetséges, ám ezúttal sem szükségszerű. E szójegyzékben is a kipszak *oimaq* nyilvánvalóan türkmen szinonimájaként szerepel a *yüksük*, *yüksük*. Abū Hayyān-nál is megvan a *yüksük* (CAFEROĞLU 130). E szójegyzékben külön címszó alatt szerepel az *oimaq* is, a *yüksük* is, ez azonban még korántsem jelenti azt, hogy a *yüksük* megvolt a kipszakban is. Ellenkezőleg, Abū Hayyān az önálló címszavak közé számos kétségtelenül türkmen szót is felvett, anélkül, hogy arra valamiként is utalt volna.

Egyéb török adatok: csag. *yüksük* 'dé à coudre' (PAV. DE COURT. 547; Šejh Sulejman, ed. Istanbul 307, KUNOS 110); tuvai *čüskük* 'наперсток' (PALJMBACH, Тувинско-русский словарь 528a) < *čüksük* < *jüksük* és tuvai *čüskük*, *čüstük* 'ua.' (PALJMBACH, Русско-тувинский словарь 293a); jak. *sütük* 'наперсток' (PEKARSKIJ II, 2419) < **yügsük* (a jakut -üg- fejlődéséről, zárt szótagban, vö. NÉMETH GYULA, Az ősjakut hangtan alapjai: NyK. XLIII [1914.], 318).

Itt jegyzem meg, hogy GOMBOCZ török adatai közül törlendő az állítólagos oszmánli *yüksük*. Helytelen továbbá a magyar szó forrásául egy ócsuvas **jüsüy* alakot feltenni (rövid magánhangzóval az első szótagban), aligha fogadható el az a magyarázat is, amely szerint a magyar *gyűszű*, *dészű* első szótagbeli hosszúsága elsődlegesen volna (GOMBOCZ, BTLw. 158—9, 33., 36. §).

A török *yüksük* elválaszthatatlan a következő szavaktól: bar., alt., tel., leb. *jik* 1. 'die Naht'; 2. 'die Spalte, Fuge' (RADL. III, 507), tel. *tjik* 'ua.' (uo.); ojrát *d'ik* 'шов; трещина' (BASKAKOV, Ойротско-русский словарь. Moszkva, 1947. 54b); hak. *čik* 1. 'шов'; 2. 'щель'; 3. 'расщелина; скважина' (BASKAKOV, Хакасско-русский словарь. Moszkva, 1953. 318b); kazak *jik* 'die Spalte, Fuge, Naht' (RADL. IV, 136), *žik* (SAURANBAEV, Русско-казахский словарь. Moszkva, 1954. 906b); kirg. *jik* 'шов; щель; трещина' (JUDASIN, Киргизско-русский словарь. Moszkva, 1940. 179a); kkalp. *žik* (BASKAKOV,

¹ A kézirat margójára írt glossza szerint az *oimaq* vasból vagy rézből készül, az *üksük* bőrből, és a nők használják a variáshoz (vö. BESIM ATALAY i. m. 60 421. jegyz.).

Русско-каракалпакский словарь. Moszkva, 1947. 813a); oszm. *yiv* I. 'der Saum, die Saumnaht'; 2. 'die Rinne, der Kanal, der Einschnitt, die Kerbe' (RADL. III, 532); 'hem, etc.' (HONY 383); csuv. *šəvə* 'varrás, varrat' (PAASONEN 133), 'шов' (DMITRIEV, Русско-чувашский словарь. Moszkva, 1951. 847a); jak. *sik* 'шов' (РЕКАРСКИЈ II, 2207); pogaj *jüj* 'шов' (BASKAKOV, Ногайский язык и его диалекты. М.—Л., 1940. 246b), *miser jü;* kaz. tat. *jöj* és *jöj* 'шов; рубец, шрам' (Татарско-русский словарь. Kazany, 1950. 338b); bask. *jöj* 'шов' (DMITRIEV—АЧМЕРОВ—ВАЈШЕВ, Русско-башкирский словарь. Moszkva, 1948. 880a), 1. 'шов'; 2. 'паз, фалыц'; 3. 'рубец, шрам' (Башкирско-русский словарь. Moszkva, 1958. 230a) < **jüg*.

Végső soron tehát egy *yik*, *yük* (*yig* > *yiv*; *yüg* > *yüv* > *yü*) 'varrás, varrat' névszóval van dolgunk, amelyhez a felsorolt adatokban a *-sik*, *-sik*, *-sug*, *-sük*, illetőleg *-si*, *-si*, *-su*, *-sü* fossilis képzők valamelyike járul. Ez utóbbi képzőkről l.: RÄSÄNEN, Morphologie 141; GABAIN, Alttürk. Gram. 62 (62. §); ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 39 (20. §); DENY, Grammaire 597 (890. §); KONONOV, Грамматика 145—6 (246—8. §§). Nagyon meglehet, hogy a *yik* stb. már maga is származék, alapszava azonban jelenleg kétséget kizáró módon nem mutatható ki.

Jelentéstani szempontból figyelmet érdemel a török nyelvek egy másik, meglehetősen elterjedt 'gyűszű' szava: kun CodCum. *oimaq*, *oimaḡ* (*oymac*, *oiman*) 'Fingerhut; [di(git)ale, eyn vingerhut]' (GRÖNBECH 174); özb. Qongr. *oimaq* 'gyűszű' (saj. felj.), kazak *oimaq* 'der Fingerhut' (RADL. I, 987), pogaj *oymaq* 'наперсток' (BASKAKOV, Русско-ногайский словарь. Moszkva, 1955. 324b); kkalp. *oymaq* 'наперсток' (BASKAKOV 371a); kazak *oymaq* 'наперсток' (SAURANBAEV 377b); tkm. *oymaq* 'наперсток' (ALIEV—BORIEV 167a; BASKAKOV—CHAMZAEV 351a); azerb. *oymaq* 'наперсток' (ŠIRÄLIEV—ORUĴOV 158a); küer. *oimaq* 'der Fingerhut' (RADL. I, 987), tel., alt. *oimog* (RADL. I, 988), leh. *oiboq* (RADL. I, 986); stb. E névszót RAMSTEDT (KSz. XVI, 72 és KalmWb. 447b) egy török *oj-* 'varr' igéhez kapcsolja; az ige ma a legtöbb török nyelvből eltűnt, de vö. némely maradványát pl. az oszmánliban (*oyulga* 'tacking; sewing loosely together': HONY 265 stb.), a mongolban viszont máig közismert ez a szó: *oyu-* 'coudre' (Kow. I, 423) stb.

Gyűszű szavunk török forrása végső soron tehát egy feltehető, de a mai török nyelvekből már kiveszett **yü-*, **yü-* 'nagy öltésekkel varr, összeölt' igére vezethető vissza. Ez utóbbinak a származéka a *yik*, *yük* stb. 'varrás, varrat', ebből képződött tovább a *yüksük* stb. 'gyűszű'; ennek egyik változata, a **jüysü* került át a honfoglalás előtti magyar nyelvbe.

A *yik*, *yük* stb. névszóból származik egy másik jól ismert török szó: alt., tel. *yikēi* 'der Nähende, der Näter', Kāšγ. *yüči* 'Schneider', csuv. *šəvəšə* 'szabó' (< **jüyči* < **jügči*), amely egyben *szücs* szavunknak is forrása. Erre az etimológiai összefüggésre már korábban rámutattam (MNY. XXIX, 157—60); az ott felsorolt adatokat újabbakkal kiegészíteni ezúttal feleslegesnek tartom, mert mostani mondanivalóm érdemi részét az újabb adatok sem módosítanák. Azt talán nem felesleges megjegyezni, hogy a mongolból egy tökéletes analógiát idézhetünk: kalm. *ujā* 'Naht' (irod. mong. *oyiya*) > *ujātši* 'Schneider, Näher' (irod. mong. *oyiyači*) (RAMSTEDT, KalmWb. 447b).

Jelzett rövid cikkemben utaltam arra is, hogy a török szócsaládhoz csatolnám a török *yig-nä* stb. 'tű' szót is. Ehhez ma legfeljebb azt fűzném hozzá, hogy e névszó ide tartozása bizonyosra vehető; itt is érdemes azonban

jelezni, hogy a mandzsu *šibēi* 'Nadeletui der Frauen, Nadelbüchse' (HAUER 532) a szó korai mongol hangtanához szolgálatat érdekes adalékot.

ocsú

GOMBOCZ (BTLw. 108) felvette ugyan nyelvünk kritikailag megrostált úgynevezett bolgár-török jövevényszavai közé, de csak kérdőjellel kísért egyetlen adatot tudott idézni vélt török eredetének igazolására: csag. VÁMB. *očav* 'Spreu [= polyva]'. Ugyanakkor teljes joggal elutasította MUNKÁCSI (NyK. XXI, 123) magyarázatát, amely szerint e szavunk török eredetét a kazáni tatár *walčák* 'Brocken Krume, Abfalle' (< *wal-* 'sich zerstückeln, sich bröckeln, zerfallen') és toboli *wälčak* 'klein' világítanak meg.

FOKOS DÁVID (Néhány melléknévünk eredetéhez: Nyr. LXI [1932.], 114) a korábbi magyarázatokat elfogadhatatlanoknak tartván új magyarázatot kísérelt meg. E szerint *ocsú* azonos volna az *olcsó* melléknévvel.

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy BÁRCZI (SzófSz. 221) az *ocsú*-t nyelvünk kétes és vitatott eredetű szókészleti elemei közé sorolta.

RÁSONYI (Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz: NyK. LI [1941—1943.], 280—306) újra az *ocsú* eredetileg felvetett török etimológiája mellett tört lándzsát (292—4). RÁSONYI a VÁMBÉRY-féle csagatáj adat hitelének, illetőleg a GOMBOCZ-féle etimológiának a megtámogatására hivatkozik BUKIN kirgiz szótárára, melyben erre az adatra lett figyelmes: *арчоук* *ušuk* [tkp. *ušuq*] 'сыпъ после болезни; пустое зерно; betegség utáni kiütés; üres mag' (vö. I. M. БУКИН, Русско-киргизский и киргизско-русский словарь [Taškent, 1883.] 346).

RÁSONYI érvelése szemelláthatólag meggyőzte BÁRCZIT, aki „A magyar hangtörténet köréből” című dolgozatában (MNY. XLVI 223) és „A magyar szókinés eredete” című munkájában (1958. 77) nem kételkedik többé az *ocsú* török eredetében. Magam is úgy vélem, hogy e szavunk nyelvünk kétségtelen török elemei közé tartozik; török származását mindenesetre nem egyetlen — jól-rosszul megvédhető — adat támogatja, hanem a török adatoknak több nyelvre kiterjedő, etimológiailag kifogástalanul magyarázható sora igazolja.

Mielőtt a török oldalról felmerülő kérdésekről szólnánk, legyen szabad a magyar szóval kapcsolatban néhány mozzanatra röviden emlékeztetnünk. Az *ocsú* legrégebb tulajdonnévi előfordulása (1211: *Ociu*) kétes; köznévként meglehetősen későn kerül elő (1544: „Tikoknak *oczot*”: OklSz.). Főbb alakváltozatai a régi nyelvből: 1556: „Gabona *ochó*”; 1638: „Buza *oczüü*”; 1605: *wczyu*; 1638: „tokos *oczüü*” (OklSz.); *ótsú*, *ótsu*, *ochò*, *vtso* (NySz.); MA.: *oczó*; PP., SzD.: *otsó*; a nyelvjárásokból: *ocsú*, *ocsó*, *ocsó*, *ocsu*, *ucsu*, *uócsuó*, *ócsó* (MTsz.); VÉGH, Órségi és hetési nyelvatlasz 197. térkép). Úgy látszik, a magyar szónak két fő irányú fejlődésével lehet számolnunk: *ucsú* > *ucsó* és *ocsu* > *ocsó*. A szó általánosan elterjedt jelentése — régen is, ma is — 'a gabonának szóráskor vagy rostáláskor maradt szemetje, hulladéka; gabona alja, szemetes gabona' (MTsz.). Egyes régi forrásokban azonban az *ocsú* és a *polyva* értelmezése érintkezik, sőt egybe is esik ('palea, acus'); vö. a NySz. e két címszavát.

E jelentéstani ingadozás nem idegen a török megfelelőkben sem.

A szóra ez idő szerint legrégebb adatunk a kunból való. Ha ez a körülmény eddig elkerülte a figyelmet, az alighanem azért történt, mert a CodCum.

kérdéses *у́чун* olv. *učuχ* szavát értelmező német 'towp pros' magyarázata körül megoszlottak a vélemények. A KUUN GÉZA-féle Codex Cumanicus-kiadás (259) a német szót 'exanthema [kiütés]'-nek fordítja; ez ugyan erősen emlékezett BUKIN adatára, de magyar kapcsolatára senki sem gondolt (KUUN GÉZA 234 10. jegyz. mindenesetre utalt egy azonos jelentésű csag. *učuy* szóra). Ez nem is meglepő, mert RADLOFF (Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus 19b) a kun szót hibásan *ucus*-nak olvasta, és bizonytalankodva 'billig (?), niedrig, verachtet' fordítással kísérte, ugyanakkor pedig a kun adatot egybevetette a török *učuz* 'olcsó' szóval. RADLOFF értelmezése kétségtelenül teljesen elhibázott. A kun szót (*učuχ*) először K. GRÖNBECH magyarázta helyesen: 'Spreu [polyva]' (Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen, 1942. 263). A szó a CodCum végén olvasható, egymáshoz közel álló jelentésű, vagy éppen rokon értelmű szópárok sorában. Az *učuχ* párja *куун. sprvy*, melyet GRÖNBECH (205) a következőképpen értelmez: kun *quvux* '(hohl) Spreu [(üres) polyva]'. A *sprvy* pontosan megfelel a mai német 'Spreu [polyva]' szónak; alig hihető, hogy a körülírással kifejezett 'towp pros' ugyanezt jelentené, felettébb valószínű, hogy e kifejezés mögött az 'ocsú [Afterkorn]' jelentést kell keresnünk.

Amint arra már GRÖNBECH utalt, ugyanez a szó megtalálható a kazáni tatárban: *о́ѣqq* 'die Spreu (das was beim Worfeln fortfliegt), мякина, высевка [polyva (az, ami a szeleléskor tovaszáll)]' (RADL. I, 1327), *о́ѣqgli* 'mit Spreu' (uo.), *о́ѣqqlon* 'zu Spreu werden' (uo.). Szavunk megvan — tágabb értelemben — a baskírban: *osoq* 'легкий, неналитой (о зерне) [könnyű, éretlen (gabonáról)]'. A magyar szóéval azonos a jelentésük: tkm. *у́ѣуq* 'оxвостье [ocsú]' (BASKAKOV—ЧМАКОВ 456b); hak. *učuχ* 'оxвостье [ocsú]' (ХАКАССКО-РУССКИЙ сл. 253a); kirg. *učqun* 'оxвостбе [ocsú]' (JUDACHIN, Русско-киргизский словарь. Moszkva, 1957. 517a), 'мелочь, отлетающая в сторону при отвеивании зерна [hulladék, amely szétröpül a gabona szelelésekor]' (JUDACHIN, Русско-киргизский сл. 536b).

Ebbe a sorba kifogástalanul beleillik BUKIN *ušuq* adata, a *č*-vel szemben mutatózó *š* szabályos kazak sajtáság; jelentései közül azonban csak az 'üres mag'-ot venném figyelembe. A baskír és a kazáni tatár *o* (*q*) korábbi *u*-ra megy vissza.

Ami a szó etimológiáját illeti, az *učuq* stb. mellett az *učqun* világosan mutatja, hogy az *uč*- ige névszói származékával van dolgunk. A jól ismert *-q*, *-k* képző nem igényel bővebb magyarázatot; a *-yun*, *-gün*, *-qun*, *-kün* stb. deverbális névszóképzőről vö.: GABAIN, AlttürkGram. 71 (113. §); ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 81 (§. 13); DENY, Grammaire 569—71 (866. §); KONONOV, Grammatika 152 (§ 265).

Az *uč*- (*uc*-, *uš*- stb.) a török szókészlet általánosan ismert elemei közé tartozik és a jelentése 'repül, elrepül' (vö. RADL. I, 1720 stb.). Fent tárgyalt származékának eredeti jelentése *učuq* 'fliegend' (GABAIN, AlttürkGram. 346b). Ebből másodlagosan: 'szeleléskor, „szóráskor” elszálló törmelék, szemét, üres szemek'; ezt a fejlődési fokot tükrözi a kazáni tatár és a baskír szó értelmezése. Innen már nincs messze a jelentéstani fejlődés következő láncszeme: 'a gabonának szóráskor v. rostáláskor maradt szemetje, hulladéka; gabona alja, szemetes gabona: ocsú'.

Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre*

I. Az ikerítések egyik fő csoportjában a két elem magánhangzóra nézve tér el egymástól.

Leíró szempontból, mégpedig a jelen nyelvállapot leírásának szempontjából különféle mozzanatok számbavételével osztályozhatjuk ezeket. — Az egyik mozzanat, amit figyelembe vehetünk, az, hogy az elemek hány szótagúak. Így egyszótagúak: *nyif-nyaf, lig-lóg*. Kétszótagúak: *kivir-kavar, bidrés-bodros, mende-monda, csirég-csörög, gidrés-gödörös*. Háromszótagúak, amilyen egyébként kevés van: *sistérég-sustorog, kivircöl-kavarcol*. — A másik mozzanat, hogy miben különbözik a két elembeli magánhangzó, vagy miben különböznek a két elembeli magánhangzók egymástól. Hangrend tekintetében az előtag palatalis, az utótag velaris: *giz-gaz, dirib-darab*. Ajakformálás tekintetében az előtag magas hangrendű illabialis, az utótag magas hangrendű labialis: *zirég-zörög*. Mérték tekintetében mindkét tagé rövid: *gyim-gyom, billég-ballag*; az egyik tagé rövid, a másiké hosszú: *lig-lóg, dér-dur*. — Lehet nézni, hogy az elemek értelmesség dolgában miképpen állanak, illetőleg hogy a nyelvérzék az akkori nyelvállapot önállóan élő szavaihoz miképpen viszonyítja őket. Így a *ringy-rongy, kípég-kopog* esetében az utótag élő szó, az előtag nem él önállóan; a *dib-dáb, hepe-hupás* esetében egyik tag sem eleven szó külön-külön — m o s t!

Lehetne még több más osztályozási alapot is keresni és találni. És az azok szerint végrehajtott csoportosításokból többé-kevésbé érdekes áttekinthetéseket nyerhetnénk. Azonban a jelen nyelvállapot keretében elintézt leíró meghatározásokkal, csupán a mostani — igen sokszor elméleti elgondolásokkal fertőzött — nyelvérzékhez hozzáigazított jellemzésekkel, kategorizálásokkal, tipizálásokkal kevésre mehetünk a jelenségek lényegének felismerése irányában. Ami pedig utóvégre a tudományok feladata. — Hogy valami micsoda, azt nem utolsósorban az magyarázza meg, hogy miből és miképpen lett. A keletkezés indítékait, a fejlődés menetét pedig nem lehet és nem is szabad eleve általánosságban megjelölni. Az egyes esetekkel kell foglalkozni: lehetőség szerint tisztázni kell az etimológiákat a magyar nyelv körén belül vagy kívül. Mert az ikerítés jelenségkörében is, mint mindenütt a nyelv életében, van és fontos az etimológia, amely e görög műszó eredetijének megfelelően nem más, mint a valóság, az igazság földerítésére irányuló törekvés. Az egyes esetek magyarázata, mondjuk: etimológiájuk megállapítása után kísérelhetjük meg a típusokká való elrendezést, összefoglalást. Ha nem így járunk el, rendszerezésünk szinte egészében pusztá külsőségekre, esetlegességekre épít, és alig-alig ragad meg valamit a nyelv életének szerves folyamataiból. — Vagyis induktív és történeti alapon férközhetünk csupán hozzá az igazsághoz, nem pedig úgy, hogy eleve kiagyalt kategóriákba szabjuk bele a jelenségeket, a tényeket.

dib-dáb

A *dib-dáb* alakulat keletkezését tárgyaljuk egyik például.

A XVII. század elejétől — MA. 1604.-től — kezdve van rá elég sok adat: 1. 'haszontalan holmi, hitványság, lim-lom' és 2. 'haszontalan, hitvány, silány' jelentéssel (NySz. I, 501). Ismeretes a népnyelvből is, hasonló jelenségekkel (MTsz.).

* Vö. PAIS, Példák a hangutánzó ikerítésre: MNy. L, 274—9.

Az EtSz. (I, 1349) szerint: „Eredete nincs tisztázva. Talán hangfestő szó.” A SzófSz. szerint: „valószínűleg hangfestő (EtSz.).”

Magyarázata végett a *dob* igét vesszük számba. — A *dob* igére ilyen változatban csak 1750-ből van az első adat, de *tob* alakban már 1669-ben előkerül. A népnyelvben megvan több származékával együtt, mégpedig nemcsak a köznyelvi 'hajít', hanem 'üt, megüt, sujt' és 'elér, eltalál' jelentéssel is. A vogul É. *tämp* 'ló, odaverődik' igével kapcsolják össze (EtSz. I, 1371). — A székelyföldi *dobolódik* a. m. 'öklével ver, vereget' igében a *dob* ige -l képzős gyakorító **dobol* származéka van továbbképezve. Komárom megyéből és a Nagykunságból közölnék *díbol* a. m. 'összegyúr, tör, rongál' igét. Az Alföld különböző helyeiről összetételeivel is találkozunk: *le-díbol* l. 'földhöz ver'; 2. 'lenyom, feltúr, rendetlenségbe hoz (megvetett ágyat)' | *meg-díbol* 'összeront, összetör' | *össze-díbol* és *szét-díbol* 'össze-vissza hány vagy döntöget' | *össze-díboltat* 'összegázoltat (vetést)' a Hegyaljáról (MTsz.). Az EtSz. (I, 1349—50) szerint eredete ismeretlen. Ez a *díbol*, korábban *díbol* a fentebb jelzett **dobol* elváltozása olyan elhasonulással, amilyennek a köznyelvi *tipor* lett a *toporzékol*-ban is meglévő *topor* szóból, a *top* 'erősen lép' szó -r képzős gyakorítójából, amelynek más gyakorító képzővel alakult rokonsága ugyancsak a *top* alapszóból: *topog*, *tapod* (*tipod*), *tapos* (*tipos*).

A Nagyküküllő megyei Halmágyról felmerül *dob* a. m. 'ököllel való ütés' (NyK. XXXI, 406; EtSz. I, 1371). Ez az adat amellet tanúskodik, hogy a szó valamikor mint nomen-verbum szerepelt.

Ismeretes magyar hangtörténeti jelenség, hogy az illabialis *a* egyik irányban labialis *a*-val és *o*-val, a másik irányban pedig hosszú illabialis *á*-val váltakozik, illetőleg ilyen hangokkal helyettesítődött, mikor a magyar hangrendszerből kiveszett. Így mai *lát* igénknek *lata[oj]más* származéka a VárReg.-ban mint személynév *Lotomas* formában jelentkezik, ami arra vall, hogy az igének volt *lot* változata is. Ezt Gomboczcal együtt úgy magyarázhatjuk meg, hogy az illabialis *á*-val hangzó *lát-ból* egyrészt *lát*, másrészt *lot* lett, s az előbbi változat fennmaradt, a *lot* azonban kipusztult. — Az 'üt', illetőleg 'ütés' és 'vet, hajít', illetőleg 'vetés' jelentésű **dáb*-ból is vállhatott egyik irányban *dáb*, a másik irányban *dob*, mégpedig úgy, hogy mind a kettő megélt: a *dáb* inkább mint névszó, a *dob* inkább mint ige. Így ikerítődhetett a *dáb* a. m. 'dobás, vetés — eldobott, elhányt, hányt-vetett, ütött-vert holmi' szó mellé *dáb-dáb* vagy *déb-dáb*. Tudniillik Radv: Csal. II, 315 és Fal: TÉ. az utóbbi forma is felbukkan. — Ez összevág azzal, hogy a **dobol*-nak a *díbol* változaton kívül Szegeden *déből* 'lenyom, feltúr, rendetlenségbe hoz (megvetett ágyat)' megfelelője is van, aminek valószínűleg **débol* volt az előzője. Egyébként lehetséges, hogy a *díbol* meg a *débol* alakok **díbol-dábol*, illetőleg **débol-dábol* ikerítések előtagjából önállósultak külön szóvá. — Csík megyéből van egy ilyen adat: *díbbeg-dábbog* a. m. 'lomhán jár' (MTsz.). Ebben az igeként szereplő **dáb* változat *dábog* > *dábbog* gyakorítójának az ikerítését láthatjuk. A 'lomhán jár' és a 'hányódik-vetődik' értelem között könnyű megtalálni a jelentéstani összefüggést.

Csík megyéből idézhetjük: *déb-dob* 'céltalanul jövő-menő nőszemély gúnyneve' (MTsz.). Az EtSz. (I, 1287) szerint eredete ismeretlen. Ez a névszói funkcióban szereplő *dob* változat ikerítése lehet, és idézett értelmének *'hányódó-vetődő' jelentés lehet az előzménye. Ez a *déb-dob* így a *díbol-dáb*-nak alak- és jelentésváltozata.

Íme, az etimológiai kapcsolatok megvilágításával deríthetünk fényt az ikerítési folyamatok mozzanataira is.

Midőn a *mende-monda*¹, *dib-dáb* és más magánhangzó-különböztető ikerítések etimológiáját megfejtjük, akkor megállapíthatjuk, hogy a leíró típus, amelybe bele foglalhatók, ebben a körben egyszersmind történeti típus is: az idő egymásutánjában tipikus változásoknak felelnek meg az időpontbeli típus sajátosságai.

billég-ballag

Általánosan járatos ikerítés a *billég-ballag*, Szegeden *billög-ballag* (MTsz.). — A *ballag* szóra 1504-ből van az első személynévi adat, de közzsóként előfordul a kódexekben, mégpedig a mostani 'lassan jár' jelentésen kívül JordK. 28 'latitare: rejtőzködik' jelentéssel is. Jelentkezik neki a régiségben *balag*, a népnyelvben *ballog*, *bullog*, származékban *ballangó* változata, továbbá *ballókál*, *ballókáz* tartozéka is (vö. EtSz. I, 259). — A *billég* előtag és más képzős rokonsága: *billen*, *billent*, *bilíng* 'kis szőlőfürű, fürtrész' stb. (vö. EtSz. I, 403—4) önállóan is használatos. Első adata a *barázdabillegető* összetétel tagjaként SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZSNAK a XVI. század közepén keletkezett, de 1590-ben megjelent szójegyzékéből ismeretes (vö. MURMELIUS 1098: „Motacilla: *Myndenkor farka ingato madár*”).

Az EtSz. (I, 259—60, 403—4) külön tárgyalja a *ballag* és a *billég* szót, de a *ballag*-nál utal a *billég*-re. A *ballag*-ra azt jegyzi meg, hogy hangfestő szó, a *billég*-ről pedig azt, hogy elfogadható magyarázata nincs, és talán csak hangfestő szó. Hasonlóan BÁRCZI, SzófSz. — A két szó eredetére nézve mi sem alkotunk határozottabb véleményt, de egymáshoz való viszonyukra nézve igen. Úgy látjuk, hogy az imént idézett *billég-ballag* hangrendváltó ikerítésből önállósultak jelentés-különböztetéssel. Ugyanis a *ballag* korábbi jelentéséül bátran felvehető az 'ingadozva, nehezen jár, lép' értelem. — Jelentéshasználat tekintetében megjegyezhetjük, hogy Szamosháton a *billeg*-nek az 'ide-oda hajlik, ide-oda ing' mellett a második jelentése 'ballag, magát ringatva lépked', míg a *ballag* ugyanott a. m. 'lassan lépked' (CSÜRY). — A vegyes hangú **billog-ballag* ikerítés megvolta mellett tanúskodik a gömöri *billókázik* 'billeg, inog' tájszó (vö. EtSz. I, 404).

A *billég-ballag* ikerítést ama nem ritka jelenség példaként emeltük ki, hogy a magánhangzó-különböztetés révén egy szóból alakult — úgy nevezhetjük — o s z t ó d á s o s *billég-ballag* ikerítésből a korábban élt elem mellé az újabban keletkezett másik, ez esetben valószínűleg a magas hangrendű *billég* előtag önálló szóként vált ki.

A hangrendváltó osztódásos ikerítésben, illetőleg a hangrendváltással keletkezett tagnak önállósulásában a magyar és általában a finnugor nyelveknek nagyon fontos, a nyelvfejlődés igen korai szakaszaiba visszanyúló jelenségére — a szóalkotásnak egy nem kevésbé lényeges módjára — találhatunk magyarázatot: a mély és magas hangban eltérő szópárok egy részének (pl. *kavar*: *kever*, *mál*: *mell*) létrejöttére.²

2. Az ikerszók másik fő csoportját így határozhatjuk meg: a két tag mássalhangzóra nézve különbözik egymástól. Az ezen a fő csoporton belül

¹ Vö. P. D.: MNy. XXXV, 135—6.

² Egyébként a tanulmány más részeiben olyan eseteket is felmutatunk, amelyekben más természetű osztódással keletkezett ikerítésből önállósult külön szóvá a másodlagosan alakult elő- vagy utótag.

kikerekedő egyik csoportban a két tag abban tér el egymástól, hogy az előtag elején nincs meg egy mássalhangzó, amit az utótag elején ott találunk, vagyis az előtagban magánhangzós kezdet áll szemben az utótag mássalhangzós kezdetével.

Ide vágó eset az *illég-billég*: utótagja ajakhanggal, labialis *b*-vel kezdődik, előtagja pedig magánhangzóval. A leíró szempontú meghatározást történeti szempontú felfogásra áttéve, azt állapíthatjuk meg, hogy a labialis mássalhangzóval kezdődő utótag az ikerítés alapja, s belőle a labialis *b* elvetésével alakult az előtag. Tehát ez is osztódásos ikerítés.

Történeti szempontból, az etimológia szempontjából azonban vele kapcsolatban még gondolnunk kell arra, hogy az ikerítés alapeleme: a *billég* utótag — amint jeleztük — minden valószínűség szerint egy hangrendváltó ikerítésből önállósult.

A CzF. (III, 63 *illég* al.) közölte *illeg-ballag* a *billég-ballag*-ból lett az előtag *b* ajakhangzójának az elvetésével.

CzF. önálló *illég* 'aprózza, könnyű mozgásokkal halad, mendegél' szót vesz fel. Ez aligha élő nyelvelem. Ellenben amit ő is közöl, meg a régiségből (NySz.) és a népnyelvből is jeleznek (MTsz.): *illeget*, különösen *illegeti magát* csakugyan élt és él, de nem idetartozik, hanem bizonyára az *illik*, *illet* szavakhoz vonandó, ahogy ezt CzF. is gondolja. A SzófSz. *illetget* előzményt vesz fel; szerintem közvetlen az *ill(ik)* származéka.

PAIS DEZSŐ

Tulajdonnév és köznév határterülete

I. Talán nincs két olyan egymással szembenálló, egymás ellentétéként felfogott nyelvi kategória, amelyek között ne lehetne átmeneti területeket kimutatni. Ismeretesek az átmeneti szókatégoriák, a szófaji átcsapások stb. Nincs éles határ tulajdonnév és köznév között sem. A nyelvtörténehből tudjuk, hogy a tulajdonnevek közvetlenül vagy közvetve köznevekből lettek (*Fehérvár*, *Ádám* = héber 'ember'), s tulajdonnevek is alakultak köznévvé (*fruska*, *röntgen* stb.). De nemcsak történeti, hanem leíró, szinkrón szempontból sincs éles határ a két kategória között (vö. BRUNOT, *La pensée et la langue*. 1953. 39). Ezt mutatják a helyesírási ingadozások is, melyekkel a „Helyesírásunk időszerű kérdései” című kiadványban két tanulmány is foglalkozik (56, 79). A tulajdonnév és a köznév határterülete különösen széles azért, mert a tulajdonnévnek nincs egyértelmű és szabatos meghatározása. Ha azt az ősi, DIONYSIOS THRAX-ra visszamenő megfogalmazást vesszük alapul, hogy a tulajdonnév egyedi létezőt jelöl, ide kell vonnunk a *sarkcsillag*, *biblia*, *pokol* típusú, egyedi létezőre vonatkozó szavakat, amelyeket pedig általában köznévnek tekintenek. Ha a tulajdonnév legfontosabb vonásának — STUART MILL nyomán — azt tartjuk, hogy pusztán hangjával utal a jelölt dologra, anélkül, hogy valami leíró elemet tartalmazna, ki kell rekeszteniünk a tulajdonnevek sorából a *Nemzeti Színház*, *Magyar Tudományos Akadémia*, *Amerikai Egyesült Államok*-féle neveket. A tulajdonnevek származékait általában a köznevek közé sorolják: ezen az alapon köznevek lennének például a *-né* képzős magyar asszonynevek (*Balogh Istvánné*); BRØNDAL kizárja a tulajdonnevek közül az összetételeket (*Deutschland*) és a származékokat (*Italie*)

(Les parties du discours. 1948. 92). Ha funkcionális szempontból indulunk ki, és felsoroljuk, hogy milyen dologi kategóriába tartozó egyedek megkülönböztető nevét tekintjük tulajdonnévnek: emberek, állatok, földrajzi helyek, csillagok stb., akkor is lehetnek eltérések: az angol és a francia nyelvtani hagyomány például tulajdonnévnek tartja a népneveket, a magyar pedig nem. Még bonyolultabbá teszi a helyzetet, hogy ugyanannak a szónak tulajdonnév vagy köznév volta néha a használójától függ: az *Isten* szó például az egyistenhívő vallások híve számára tulajdonnév, az ateista vagy a többistenhívő számára köznév; a *Föld*, a *Hold*, a *Nap* a csillagásznak tulajdonnév, a laikusnak köznév.

A tulajdonnév és köznév e széles, ingatag határok között húzódó átmeneti területéről négy típust óhajtok több-kevesebb részletességgel megvizsgálni: a tulajdonnevek közszoí kifejezést helyettesítő — de még közszóvá nem vált — használatát; egy olyan szótípust, amelynek egyaránt vannak tulajdonnévi és köznévi sajátosságai; végül a köznevek két csoportját, amelyeknek tulajdonnévi vonásai vannak.

2. Az újabb kutatások rámutattak, hogy — az eddigi véleménnyel szemben — a tulajdonnévnek is van jelentése (l. MARTINKÓ ANDRÁS, A tulajdonnév jelentéséhez: Pais-Eml. 189 kk.). Ez a felismerés implicité már azokban a megállapításokban megvan, amelyek a tulajdonnevek köznévvé válását jelentésváltozásnak tekintik (vö. BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 75): jelentésváltozásról csak olyasmivel kapcsolatban beszélhetünk, aminek van jelentése. Ugyanerről tanúskodik az a tény is, hogy egyes tulajdonneveket más nyelvre le lehet fordítani, azaz jelentését más nyelv jelrendszerében ki lehet fejezni (*János = Johann = Jean = John = Giovanni* stb.). MARTINKÓ szerint a tulajdonnév jelentése lényeges vonásaiban egybeesik a jelölt dolog tudati képével, amely nem definiálható, tehát szintaktikailag nem oldható fel: a tulajdonnevet nem lehet értelmezni, csak viselőjét — a névtulajdonost — lexikonszerűen leírni. (Talán nem szükséges külön hangsúlyoznom, hogy a tulajdonnevek eredeti, etimologikus jelentését — *Kovács*, *Rózsa*, *Fehérvár* stb. — mind itt, mind a következőkben figyelmen kívül hagyom.) Némely szövegösszefüggésben azonban a tulajdonnévhez a rá vonatkozó történelmi, földrajzi stb. ismereteink olyan tudattartalmat kapcsolnak, amely már definiálható, szintaktikailag feloldható: a tulajdonnév ilyenkor feladja szorosan vett tulajdonnévi jellegét, és közszoí minőségben szerepel, anélkül azonban, hogy közszóvá válna (vö. BRÖNDAL, Les parties du discours 94—5). A köznévi jelentéssel felruházott és teljesen köznevesült tulajdonneveknek jelentős irodalma van (TOLNAI VILMOS: Nyf. XXVIII, 1; SZENDREY ZSIGMOND: MNy. XXXII, 249; LACZKÓ GÉZA: Nyelvművelő 92; DORNSEIFF, Bezeichnungswandel unseres Wortschatzes 99; hivatkozik WACKER-NAGEL, MEISINGER, MIGLIORINI, PARTRIDGE tanulmányaira). Ezek a munkák többnyire a jelentésváltozás kiindulópontja és eredménye szempontjából foglalkoznak a kérdéssel, tehát aszerint, hogy milyen jellegű tulajdonnevek milyen jelentéskategóriába kerülnek. Az alábbiakban a tulajdonnevek köznévi használatát a jelentésváltozás módja alapján vizsgáljuk.

A) Ismert történelmi, mitológiai, bibliai személyiségeknek vagy helységeknek, híres irodalmi alakoknak nevét olyan személyekre, illetőleg helységre ruházhatjuk, amelyekkel lényeges jellemző jegyeikben megegyeznek. Az erős ember valóságos *Herkules*, az áruló *Júdás*, a lusta, tehetetlen álmodozó *Oblomov*, a megaláztatás helye *Canossa* stb. A jelentésváltozásnak az

a fajtája ez, amelyet GOMBOCZ nyomán hasonlóságon alapuló névátvitelnek, régi nevén metaforának nevezünk. Irodalmi szövegekben az ilyen metaforikus tulajdonneveket „lefordíthatjuk” közsói kifejezésekre: Berzsenyi versében: „A durva nép közt sorvad az emberi | Legszebb tehetség, nem születik soha | Ott *Sokrates*, s nagy *Tulliusnak* | Nem szabad ott nemesen buzogni. | *Cato* temérdek lelke legörbed ott, | Nem áldhat a föld bölcs fejdelmeket | Nem támad ott *Titus* s *Trajánus*. | Durva *Nerók* vasigája büntet” (Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás) — a *Sokrates* név a 'bölc', a *Tullius* az 'ékeszó', a *Cato* a 'hazafi', a *Titus* és *Trajánus* a 'jó uralkodó', a *Nero* a 'zsarnok' szóval helyettesíthető, ezeknek a fogalmaknak színesebb, plasztikusabb — mert történelmi ismeretek emlékét felidéző — kifejezője. Arany egy hasonlatában Széchenyi „egy új *Kassandra* *Trója* lángjain” (Széchenyi emlékezete), azaz: meg nem hallgatott jós, aki tragikus jóvendőségét teljesülve látja. Ady versében: „Százszennyi parittyás *Dávid* | Készül bízón, dalolva rátok: | Ejh, jó urak, dicső urak, | Ilyen gyávák a *Góliátok*?” (A Hadak útja) a bibliai nevek az erős elnyomók fölé kerekedő gyöngye elnyomottakat szemléltetik. Az üldözött bűvőhelyét jelenti a *Bakony* név Ady verscímében: „Páris, az én *Bakonyom*”. Babits egy versének címében Ovidius száműzetési helyének nevével érzékelteti, hogy ő is száműzetésnek érzi fogarasi tartózkodását: „Levél *Tomiból*”. A bolyongást és az áhított cél elérését Tóth Árpád „Lomha gályán” című versében így fejezi ki: „*Amerikámat*, amíg élek, | Sohse lelem, szomorú *Kolumbus*?”; egy másik költeményben (Elégia egy rekettyebokorhoz) más nevekkel: „Tán mind elpusztulunk s nincs, nincs közöttünk egy se, | Kit boldog *Ararát* várhatna, tiszta *Nóé*”. S hogy idegen nyelvű példát is idézzünk, Victor Hugo így jellemzi emberfölötti feladatot emberfölötti szenvedések között végrehajtó hőst: „Gilliat étaít une espèce de *Job* de l'océan. Mais un *Job* luttant, un *Job* combattant et faisant front aux fléaux, un *Job* conquérant, et, si de tels mots n'étaient pas trop grands pour un pauvre matelot pêcheur de crabes et de langoustes, un *Job Prométhée*” (Les travailleurs de la mer 339). Ebben a példában a *Prométhée* tulajdonnév jelzői szerepben áll, tehát a főnév kategóriájából átcsúszik a melléknévébe.

A költői nyelvben nagy megjelenítő erejük van a tulajdonnévi metaforáknak, éppen azért, hogy az átvitt jelentésben szereplő név és a kifejezendő dolog vagy tulajdonság közti kapcsolat létrehozását az olvasó ismeretein alapuló elképzelésre bizza. Tanulmányokban, cikkekben gyakran megtaláljuk e kapcsolatnak — a hagyományos stilisztika frazeológiájával élve: a „tertium comparationis”-nak — nyelvi kifejezését is: „[a dráma egyik szereplője,] egy ördögi asszony ... meg akarja rontani a fiatalok boldogságát. ... Az előtérben csak ezt a női *Jágót* látjuk” (Budapesti Hírlap 1908. dec. 5); „[Thomas Mann leánya, Erika] afféle *Eckermannja* lett apjának, az élő őrizője, majd a halott bálványozója” (Nagyvilág 1958: 286); „[Dante,] Firenze legnagyobb fia Ravennában nyugszik, száműzetése utolsó helyén: ezt a *Rákóczit Rodostó* haló porában sem eresztette el” (Nagyvilág 1958: 420).

Némely tulajdonnévi metafora egy-egy személyre, illetőleg földrajzi helyre vonatkoztatva állandósult fordulattá, irodalmi nyelvi klisévé lett. „A magyar *Faust*” néven Hatvani professzort emlegetjük, „a skótok *Petőfije*” Robert Burns; Debrecen „a kálvinista *Róma*”, Nagyvárad „a peceparti *Párizs*”, Amsterdam vagy Stockholm „Észak *Velencéje*”.

A tulajdonnév köznévi használatának külső jele a kisbetűs írásmód. Különösen a többes számú, rosszalló, megvető értelemben használt személy-

neveket írjuk így: „[1919-ben] *kunfiak* és *peyerek* előálltak a kapitulációs jelszavakkal” (Népszabadság 1958. márc. 21. 2). A második világháború utáni években sokat olvashattunk az újságokban *quislingek*-ről, *pétainek*-ről, *sztójayak*-ról. Földrajzi nevet kisbetűvel ritkábban találunk: „Tudod te, milyen *amerika* ez ezeknek? Kaland, izgalom, lövöldözés” (Kortárs 1958: 331). Egyik-másik kisbetűs személynév már teljesen köznevesült: jelentése elszakadt a névtulajdonos tudati képétől, s annak csak lényeges jegyére korlátozódik, így megnyílik előtte a nyelvbeli elterjedés útja, melynek korlátja addig éppen a névtulajdonosra vonatkozó ismeretek szükségessége volt. A fentebbi Berzsenyi, Arany stb.-idézeteket csak az érti, aki tudja, kicsoda Sokrates vagy Kassandra, de a gerinctelen kormánypárti annak számára is *pecsovics*, aki sohasem hallott Pecsovics uradalmi tisztartóról.

B) A tulajdonnévi átvitelek másik csoportját az érintkezésen alapuló névátvitel körébe vonhatjuk, amit régebben metonimiának neveztek. Személynévvel olyan dolgot, földrajzi névvel személyek csoportját, eseményt stb. jelölünk, amely a névtulajdonossal helyi vagy oksági kapcsolatban áll. Mitológiai neveket gyakran használ a klasszicizáló ízlésű költészet azoknak a tárgyaknak vagy fogalmaknak neve helyett, melyeket megszemélyesítenek: *Mars* a 'háború', *Cupido* a 'szerelem', *Pallas* a 'tudomány' vagy a 'bölcesség' szó helyett áll. Berzsenyi így írja le a tenger fölé emelkedő holdat: „Ím, a nap leereszkedik | *Thétis* bíbor keblébe, | *S* mosolyogva emelkedik | *Luna* szemérmes képe” (Esdeklő szerelem). Csokonai pedig így fejezi ki a debreceni kollégium égését: „*Vulcan* a *Heliconnak* | Szent berkét tövig égeté” (A szélhez). Jellemző, hogy antik költők verseiben az ilyen mitológiai tulajdonneveket a modern műfordítók néha a megfelelő köznévvvel adják vissza, például Propertius sorát: „Non ego nunc tristis vereor, mea Cynthia, *Manes*” Rónai Pál így fordította: „Cynthia, én nem az *elmúlástól* félek” (Szerb Antal: Száz vers. 1943. 128—9), pedig a *Manes* Propertius számára még a valóságos istenséget is jelentette.

Földrajzi nevek — elsősorban ország- és városnevek — gyakran nem a földrajzi helyet jelentik, hanem annak lakosságát: „a *Szovjetunió* és *Kína* barátsága”; „Vörös *Csepel*, vezesd a harcot, | *Váci út*, felelj neki” (régí munkásmozgalmi dal); „A fasizmus ellen tüntet január 30-án *Berlin*” (Esti Hírlap 1958. jan. 29. 6). Országnevekkel fejezzük ki sokszor az illető államok kormányát: „*Egyiptom* és *Szíria* teljes egyetértésre jutott az arab közös piac kifejlesztésére irányuló gazdasági terv főbb vonásaiban” (Esti Hírlap 1958. jan. 30. 1). A sajtónyelvben gyakran nem is az ország, hanem a főváros neve fejezi ki a kormányt: „Nyugat-Németország semmiképpen sem azonosítható *Bonnal*. ... *Bonn* mellett ott a másik Németország, — amely él, fejlődik, erősödik” (Magyarország 1957. ápr. 10. 10); „A Bahrein-szigetekre bejelentett iráni igények miatt *Teherán* és *London* sem áll a legszívélyesebb viszonyban egymással” (Esti Hírlap 1958. jan. 26. 5); „*Belgrád* elkerülhetetlenül szükségesnek tartja a csúcsértekezletet” (Magyar Nemzet 1958. márc. 23. 2). *Róma* neve a pápát jelenti a régi szállóigében: „*Roma locuta, causa finita*”.

Földrajzi nevek jelentése gyakran azonosul azoknak a politikai irányzatoknak fogalmával, amelyeket az ottani kormányok képviselnek. A *Bécs* név a magyarok számára századokon keresztül a Habsburg-elynyomást jelentette: „Legszébb lesz az, ha majdan *Béccsel* | Hazám bosszúja szembeszáll” (Petőfi: Legszébb versem). *Weimar* a szélsőségesen liberális polgári demok-

rácia: „Herrmann doktor körének eszménye az a *Weimar* volt, mely ... éppen azokban a hónapokban [1933-ban] sülyedt el végképpen önmagában sírjába” (Thurzó Gábor: *Hamis pénz.* 1956. 254). A szocialista sajtó gyakran emlegeti „a *Wall Street* urai”-t, a burzsoá lapok pedig a kommunisztákat „a *Kreml* ügynökei”-nek szeretik nevezni.

Nevezetes történelmi események, elsősorban nagy csaták színhelyének neve magának az eseménynek kifejezője: *Mohács*, *Waterloo*, *Sztálingrád* stb. Ady verscíme: „Nekünk *Mohács* kell” nem is pusztán a mohácsi vészre utal, hanem általánosít: 'a mohácsi vészhez hasonló nagy nemzeti katasztrófa'. Összevethetjük ezzel „az új görög dalnok” felkiáltását Byron Don Juanjában: „Of the three hundred grant but three, | To make a new *Thermopylae!*” Arany János fordításában: „A háromszázból hármat adj: | És *Thermopylaen* újra nagy!” (Szerb Antal: Száz vers). Rostand drámájában a Sasfiók ezt vágja Ferenc császár arcába: „je suis *Wagram* vivant qui se promène!” (III. felv. 3. jelenet, Ábrányi Emil fordításában: „bennem az élő *Wagram* sétálgat e helyen!”).

A publicisztika nyelve a közvetlen aktualitás fényében múlóbb jelentőségű eseményeket is hasonló városnévi metonimiával fejez ki. 1955-ben a nagyhatalmak vezető államférfiai Genfben tanácskoztak. Ebből az alkalomból a „Béke és Szabadság” című hetilap aug. 3-i számának 5. lapján „*Genf* sugárzása” címmel cikket közölt, ilyen mondatokkal megtűzdelve: „Két hete ért véget a genfi értekezlet és *Genf* hatása egyre sugárzik. Nem múlt el nap azóta sem, hogy az emberek meg ne kérdezték volna egymást, mit jelent *Genf*? ... *Genf* az idősebb nemzedéknek két évtizeden át nem jelentett mást, mint sikertelen és meddő vitákat, a két háború közti Népszövetség vajúadásait ... *Genf* kezdete az újfajta nemzetközi kapcsolatoknak ... *Genf* személyes elégtétele a béke minden aktív hívének” stb. stb. A nem egészen egy lap terjedelmű szövegben huszonnégyszer fordul elő a *Genf* név 'a nagyhatalmak vezetőinek genfi értekezlete' jelentésben. Az 1955. évnek másik nemzetközi jelentőségű eseménye az ázsiai és afrikai államok képviselőinek az indonéziai Bandungban tartott értekezlete volt: erről is írt cikket a „Béke és Szabadság” ilyen címmel: „*Bandung* után”, s benne ilyen mondatot: „A sok nehéz feladat megoldásához nagy segítséget nyújt *Bandung*” (máj. 25. 8—9).

Alkalmi használatban a földrajzi név olyan esemény kifejezője is lehet, amelynek éppen csak az adott szituációban van jelentősége. „*Trouville* meg van bocsátva” — mondja Ambrus Zoltán „Midás király” című regényének egyik nőalakja az udvarlójának (SZEFE kiad. II, 67). *Trouville*-ban előzőleg összezördültek. Móra Ferenc „Aranykoporsó”-jának hősnője ezt a vallo-mást teszi kedvesének: „Én ... már *Antiochia* óta ... menyasszonya vagyok ... Maxentiusnak” (1954. 330—1. A...-ok az eredeti szövegben.) *Antiochiá*-ban ismerkedett meg szerelmesével.

C) A tulajdonnevek átvitt, köznévi használatának legközönségesebb s a beszélt nyelvben különösen gyakori típusa a nevek szintagmatikus kapcsolatán alapuló jelentésátvitel körébe tartozik. Ez az a jól ismert jelenség, amikor azt mondjuk: „az ünnepélyen *Petőfit* szavalok”, ehelyett: *Petőfi-verset*; „vettem egy *Rippl-Rónait*”, ehelyett: *Rippl-Rónai-képet*; „a hangversenyen *Beethoent* játszottak”, ehelyett: *Beethoven-szimfóniát* stb. A való-ságos köznévvé fejlődött tulajdonnevek jelentékeny része is a jelentésválto-zásnak ezt az útját járta be: zserbó > *Gerbeaud*-(félé) *sütemény*; *pepita* >

Pepita-(féle) mintájú; stb. Ugyanezzel a jelentésátvitellel van dolgunk akkor is, amikor az intézményneveket megrövidítve emlegetjük, „a fiam a *Petőfibe jár*”, „a darabot a *Petőfiben* játsszák”, „a *Petőfiben* az idén magas a munkaegység” stb.; az ilyen mondatokban a szövegösszefüggés mutatja meg, hogy nem a költőről van szó, hanem a róla elnevezett iskoláról, színházról vagy termelőszövetkezetről. Jelentésátvitel történt itt is, csak hogy a személynév nem köznévvé, hanem intézménynévvé, tehát a tulajdonnév egy másik fajtája szerepében áll.

3. A tulajdonnév és köznévvé határterületének egy másik szektorán olyan szavak foglalnak helyet, amelyeknek egyaránt vannak tulajdonnévi és köznévi sajátosságaik. Ezek: az áru- és márkanevek. Hogy ezeknek kettős arculatát világosan lássuk, ismét emlékezetünkbe kell idéznünk a tulajdonnév — sajnos, nem tökéletes — meghatározását. Ami a tulajdonnevek megkülönböztető, identifikáló szerepét és önkényes jellegét illeti, ezek a kritériumok az árunevekre tökéletesen ráillenek. Az egyes autógyárak éppen azzal a céllal nevezik el gyártmányaikat *Mercedes*-nek, *Fiat*-nak, *Chrysler*-nek vagy *Pobeda*-nak, hogy ezzel megkülönböztessék őket egymástól. Az autóhoz nem értő ember számára a Mercedes, a Fiat, a Chrysler, a Pobeda egyaránt csak „autó”, mint ahogy ismeretlenekből álló társaságban sem tudjuk megkülönböztetni, melyik személy Kovács Péter és melyik Varga Pál. Az árunevek továbbá rendszerint semmiféle kapcsolatban nincsenek az illető árucikkkel, vagy ha vannak is, az utalás többnyire olyan rejtett módon történik (pl. idegen nyelvi elemek vagy vegytani képletek, rövidítések felhasználásával), hogy a nagy többség számára homályban marad. A *Kalodont* névről csak az tudja kitalálni, hogy egy fogkrém-fajta neve, aki tanult görögül és felismeri a névben a 'szép fog' jelentésű szavak elemeit. Pusztán a megszokáson alapul, hogy a *Vim* név számunkra tisztítószert, a *Doxa* órárt, a *Swing* borotvapengét jelent. Elvileg miért ne lehetne Doxa a borotvapenge, Swing a tisztítószert és Vim az óramárka neve? A gyártmányok gyakran készítőjük nevét kapják; nos, az is csak véletlen, hogy varrógépeket *Singer*, ceruzákat pedig *Hardtmuth* gyártott és nem megfordítva. Az árunév önkényes voltán alapul a törvényileg védett áruelnevezés, a márka intézménye. Mivel az általam gyártott tisztítószernél elvben bármiféle nevet adhatok, a törvény gondoskodik róla, hogy ne nevezhessem *Vim*-nek, mert ezen a néven már egy hasonló árucikket ismer a vásárlóközönség. Ugyanazt a gyógyszert, amelyet a Bayer-gyár *Aspirin*-nek nevezett el, a Chinoin csak *Istópirin* néven hozhatja forgalomba. Az árunevek tehát a megkülönböztető funkció és az önkényes jelleg szempontjából tulajdonnévi természetűek.

Nem alkalmazhatjuk azonban az árunevekre a tulajdonnévnek azt a jellemvonását, hogy egyedi létezőt jelöl. Igaz, hogy az egyedi létező kérdése a tulajdonnév-elméletnek egyik kényes pontja: a többes számú és a több egyed által viselt tulajdonneveket szokták ellene felhozni. A többes számú tulajdonnevek azonban mégis csak egy egyedi dologra vonatkoznak: a *Kárpátok* e g y hegység, *Niederlande* e g y ország akkor is, ha több hegyre, illetőleg tájegységre tagolható (a *Dardanellák* nevű tengerszorosot nem is tudom minek az alapján tagolni); a *Hunyadiak*-at, *Bourbonok*-at pedig éppen a közös név foglalja egységbe. Továbbá hiába viseli több személy a *Tóth János*, több kutya a *Bodri* nevet, a név kimondásakor mégis egyetlen térben és időben meghatározott névtulajdonosra gondolunk. Ha az azonos nevet viselő névtulajdonosok térben és időben zavaró közelségben vannak

egymással (pl. személyek egy családban, helységek egy országban), a nyelv megkülönböztető jelzések alkalmazásával segít magán, amelyek szintén részévé válnak a tulajdonnévnek: *idősb és ifjabb Tóth János, Dunakiliti és Balatonkiliti* stb.

Mindez nem vonatkozik az árunevekre. A *Kárpátok*, a *Hunyadiak* egységet alkotnak, de az utcákon szaladgáló számtalan *Mercedes* nem. *Tóth János* nevét hallva sokszáz névrokona közül csak a szomszéd cipézmesterre gondolok, de ha a háztartási boltban *Vim*-et kérek, tökéletesen mindegy, hogy a sok doboz közül melyiket adják oda. Az árunevek nem-egyedítő jellegét az is mutatja, hogy gyakran használjuk őket határozatlan névelővel vagy mennyiségi jelzővel: „vettem *egy Leicát*”, „kérek *egy csomag Kossuthot*” stb. Az igazi tulajdonnév mindig egyedít (ezért is nincs szüksége a legtöbb nyelvben és a legtöbb esetben határozott névelőre); ha határozatlan névelővel vagy mennyiségi jelzővel fordul elő, ez annak a jele, hogy köznévi használatban szerepel (vö. „egy új *Kassandra*”).

Van a tulajdonnévnek olyan meghatározása, amely az egyedi létező problémáját ügyesen megkerüli: „A proper name is a word or group of words recognized as indicating, or tending to indicate, the object or objects to which it refers by virtue of its distinctive sound alone, without regard to any meaning possessed by that sound from the start, or acquired by it through association with the said object or objects” (A. GARDINER, *The theory of proper names*. 1940. 43; a kiemelés tőlem). Az árunév azonban akkor sem fér bele ebbe a meghatározásba, ha elfogadjuk azt, hogy a tulajdonnév „tárgyat vagy tárgyakat” jelöl; kizárja az a kritérium, amely szerint „nincs tekintettel a jelölt tárggyal való asszociáció útján szerzett jelentésre”. A közismert, elterjedt áruk neve hamarosan egyévé válik a jelölt tárgy fogalmával. Gondoljunk a régi plakátra, amely egy ágyban fekvő embert ábrázolt ezzel a felirattal: „Amíg ön alszik, a *Darmol* dolgozik.” Sem a képen, sem a szövegben nem volt semmi utalás arra, hogy a *Darmol* minnek a neve, mégis mindenki tudta, hogy hashajtóról van szó. Gyakran találkozunk ilyen mondatokkal: „a közlekedési szabályoknak fittyet hányva robog a *Csepelén, Pannóniáján*” (Esti Hírlap 1958 jan. 10. 1); „egy 14 holdas cselédemberből lett középparaszt 1958. télutóján *Moszkvicsot* tudott venni” (Népszabadság 1958. márc. 23. 5); „*Leica* III/c. 4500-ért eladó” (apróhirdetés: Magyar Nemzet 1958. márc. 20.); „Két *Zetort* látott a rét közepén meg embereket körülötte” (Kortárs 1958: 392). Robogni az ember autón vagy lovaskocsin is szokott venni, eladni vagy látni pedig éppenséggel bármit lehet; de tudatunkban már a *Csepel* és a *Pannónia* név a 'motorkerékpár', a *Moszkvics* az 'autó', a *Leica* a 'fényképezőgép', a *Zetor* a 'traktor' fogalmához kapcsolódott. Thomas Mann írja egyik regényalakjáról: „Er hatte sein ganzes Vermögen verfrühtüct, war schliesslich dem *Hunyadi-Janos* erlegen” (Buddenbrooks. 1910. II, 395). A német olvasó is jól tudja, hogy a számára idegen név nem valamilyen pálinkafélét vagy ilyesmit, hanem keserűvizet jelöl.

Közelebb áll az árunév a tulajdonnévhez, amikor még az árufajtát jelölő köznévvvel együtt használjuk: *Ideal mosópor, Waterman töltőtoll, Durdilly ajakrúzs* (vö. *Guadalquivir folyó, Stromboli vulkán*). Az ismert és elterjedt árucikkek neve mellől azonban szintagmatikus tapadás révén csakhamar eltűnik a köznévi, és az árunév megindul a köznevesülés útján. A köznevesülés külső jele a helyesírás megváltozása. A szivarfajták nevét például rendszerint kisbetűvel írjuk: „a szivarosdobozból egy pöttyös *havannát* keresett elő”

(Krúdy: Andráscsik örököse 102), „Rágyújtott egy fekete *virzsiniára*” (uo. 126). A cigaretta-neveket azonban — úgy látszik — még nem érezzük ennyire köznévknek: „Elvette nehéz alpakka tárcáját, kihúzott belőle egy *Kossuth*-ot” (Kortárs 1958: 327). Ennek a kettősségnek más magyarázata nem lehet, mint az, hogy a cigarettázás újabb szokás a szivarozásnál. Köznevesült a leghasználatosabb gyógyszerek neve is. A gyógyszeres dobozokon idegen helyesírással áll az ASPIRIN, SEVENALETTA, szövegben azonban többnyire magyarosan (és kisbetűvel) írjuk: *aszpirin*, *szevenaletta*. „Ágostonnak egyszer fájt a feje. Az idegen *aszpirinnel* szolgált” (Kosztolányi novellái III, 291). További jele a köznevesülésnek, ha az árunév szóképzés alapjául szolgál: „*kiszidolozom* a kilincset”; „[a régi íróasztal] ma is csinosra *brunolín*ozható jóvágású jószág” (Esti Hírlap 1958. febr. 18. 3).

Ezek a szavak azonban még mindig csak egy bizonyos szivarfajtát, gyógyszerféleséget, tisztítószert jelentenek. A köznevesülés legelőrehaladottabb stádiumában az árunév fajfogalom kifejezőjévé, az árucikk közszói megjelölésének szinonimájává válik, és újabb fajtái újabb megkülönböztető nevet kaphatnak. „FIGARO, az új magyar *zsilett*” — olvassuk az Esti Hírlap 1958. márc. 29-i számában. Új találmányok nevét néha még a szabadalom sem óvja meg a köznévvé válástól, éppen mert nincs köznévi megfelelőjük. Ilyen szabadalmazott márkanév volt eredetileg a *magnetofon* szó, melynek használata körül per is folyt (vö. Nyr. LXXXII, 123). A *thermos* pályafutásának elejét ez az ötvenéves újsághirdetés jelzi: „Érdekes és igen hasznos holmi az egész világon szabadalmazott *Thermos*-készülék, amely a hideget hidegen tartja, a melegnek pedig megőrzi melegét, s a ház körül, kiránduláson és vadászaton megbecsülhetetlen szolgálatot tesz” (Budapesti Hírlap 1908. dec. 25. 35).

4. A tulajdonnevek származékait, mint tudjuk, általában közneveknek tartják. Ha nem megyünk is odáig, hogy a *-né* képzős neveket kizárjuk a tulajdonnevek közül, és ezzel a magyar asszonyok nevét köznévvé degradáljuk, az *-i* képzős származékokat mégsem tekinthetjük jó lélekkel tulajdonneveknek, már csak azért sem, mert a tulajdonnév a főnév szófaji kategóriájába tartozik, ezek pedig elsősorban mellékeknek.

Előre kell bocsátani, hogy míg az eddigi tárgyalt két kérdéses csoport az általam ismert nyelvekben nagyjából egyformán jelentkezik — ezért is idéztem idegen nyelvű példákat —, a tulajdonnévből, főleg helynévből képzett nomen possessi problematikája nyelvenként különböző. A magyar *-i* képzőnek a franciában számos képző felel meg (*parisien*, *marseillais*, *angoumois*, *poitevin* stb.), s ezeket a származékokat — főnévi használatban — tulajdonnév-számba veszik (vö. BRUNOT, *La pensée et la langue* 45). A német a helynévhez *-er* képzőt függeszt, az így nyert szót nem ragozza és nagybetűvel írja, mint a főneveket: „die *Berliner Mode*”, „der *Kölner Dom*”. Az angol a helyneveket teljesen változatlan alakban használhatja jelzőnek: „the *London fog*”, „the *Oxford university*”. Már maga ez a tény is gondolkodóba ejthet a magyar *-i* képzős szavak köznévi vagy tulajdonnévi jellege felől, noha tudjuk, hogy a nyelvi kategóriák nem fedik egymást a különböző nyelvekben. De maradjunk csak a magyarnál. A tulajdonnevet a köznévvvel szemben az jellemzi, hogy nem lehet értelmezni, szintaktikailag feloldani. Nos, a *budapesti*, *csokonyavisontai*, *hammerfesti* szavakat könnyűszerrel feloldhatjuk ilyenformán: 'Budapesten levő', 'Csokonyavisontán levő', 'Hammerfestben levő', illetőleg 'oda tartozó, onnan származó'. Csakhogy

ezekben az értelmezésekben a legfontosabb mozzanat tulajdonnév, amely már nem értelmezhető tovább. Akinek nincsenek földrajzi — tehát nyelven kívüli — ismeretei *Csokonyavisontá*-ról vagy *Hammerfest*-ről, nem érti meg a *csokonyavisontai*, *hammerfesti* szavakat sem.

Természetesen az *-i* képzős származékok nem mindig ilyen tulajdonnév-szerűek. A különféle borok *tokaji*, *egri*, *badacsonyi*, *szekszárdi* stb. jelzője a földrajzi hovatarozáson kívül minőséget, fajtát is jelent; a vendéglői étlapokon a *szegedi* halászlé, *kolozsvári* rakott káposzta, *pozsonyi* kifli pedig speciális elkészítési módot. A szegedi halászlé akkor is szegedi, ha nem Szegeden főzik, hanem Budapesten vagy akár a brüsszeli világkiállítás magyar éttermében. Végső soron a szó jelentése és az eredetétől szolgáló helység között teljesen elhomályosulhat a kapcsolat. Ki tudja, mi köze van a *nápolyi* néven ismert töltött ostyaszületnek Nápoly városához? Országnevek *-i* képzős származékai gyakran válnak népnevekké: *kínai*, *svájci*, *egyiptomi* stb. Ugyanakkor a *nicaraguai*, *kuwaiti*, *moçambique-i* szavaknak semmi jelentése nincs annak a számára, aki nem ismeri a *Nicaragua*, *Kuwait*, *Moçambique* neveket.

Mutatis mutandis ugyanezt lehet elmondani a személynevek származékairól is (ezek nemcsak *-i*, hanem *-ista*, *-s*, *-ias*, *-iatlan* stb. képzősek is lehetnek). A *marxista* szó például már kétségtelenül teljesen köznevesült. De amikor egy Tóth Árpádról szóló monográfiában a szerző Karinthy Tóth Árpád-karikatúráját elemzi, az ilyen kifejezéseket: „*tóthárpádi* jelleg”, „*legtóthárpádirabb* korai versek”, „a jelzős összetétel egyik fele élesen *tóthárpádiatlan*” (Kardos László: Tóth Árpád. 1955. 418) csak az érti, akinek irodalmi ismeretei vannak Tóth Árpád költészetéről. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezeket a csak nyelven kívüli ismeretek birtokában érthető tulajdonnévi származékokat másodlagos tulajdonneveknek nevezzük.

5. Nem tagadhatunk meg bizonyos tulajdonnév-szerű jelleget egy további szócsoporttól sem, amelyet hagyományosan köznévként tekintünk: a hét napjainak és a hónapoknak nevével. Ezeknek a szavaknak nem-leíró, pusztán megkülönböztető jellege különösen szembeötlő, ha meggondoljuk, hogy a *január* névhez csak a mi égövünk alatt kapcsolódik a zord téli hónap képzete, a déli féltekén január a legforróbb nyár; a *szerdá* és a *csütörtök* között pedig az egész földkerekségen nincsen semmi objektív különbség. A nap- és hónapnevek jó része eredetileg sem tartalmaz leíró, connotatív elemet: egyesek számnévi származékok: *kedd*, *csütörtök*, *péntek*; *szeptember*, *október*, *november*, *december*; mások tulajdonneveket, mitológiai istenneveket őriznek: *jeudi*, *vendredi*, *Donnerstag*, *Freitag*; *Januarius*, *Martius*. A rómaiak a számnévi eredetű *Quintilis* és *Sextilis* hónapokat ugyanúgy nevezték el *Julius* Caesarról és *Augustus*-ról, ahogy manapság utcáknak és városoknak adják az államférfiak nevét.

Ezzel szemben kétségtelen, hogy a nap- és hónapnevek nem egyedi létezőt jelölnek (vö. MARTINKÓ: Pais-Eml. 193). Vannak ezenkívül közöttük leíró jellegűek is: *hétfő*, *Mittwoch*, a cseh és lengyel hónapnevek (pl. lengyel *kwiecień* 'április', cseh *květen* 'május', a 'virág' jelentésű szóból). Számos nyelven történtek kísérletek arra, hogy a latin hónapneveket olyan nemzeti nevekkel cseréljék fel, amelyek a hónapok jellegzetességeit is kifejezik: ilyen volt nálunk Berczafalvi Szabó Dávid próbálkozása: *zúzoros*, *enyheges* stb. (vö. MNy. VI, 408); a franciáknál a forradalmi naptár: *vendémiaire*, *brumaire* stb. De asszociáció útján a latin, nem connotatív eredetű nevek is annyira megteltek leíró tartalommal, hogy Ady verssorát: „Köd-gubában jár a No-

vember”, vagy Heinéét: „Im wunderschönen Monat *Mai*” nem lehetne *XI. hó*-val vagy *V. hó*-val helyettesíteni, amit pedig a közönséges levelek keltezésénél gyakran megteszünk.

Érdeemes még megjegyezni, hogy a hónapnevek a napok sorszámával együtt (tehát dátumokban) vagy önmagukban éppúgy kifejezhetik az akkor történt eseményeket, ahogy egyes földrajzi nevek helyettesíthetik az ott történt események megnevezését: *március tizenötödike*, *július tizennegyediké*, *a nagy október* stb. Marx egyik művének címében: „Louis Bonaparte *brumaire tizennyolcadikája*” Napóleon államcsínyének dátuma az ’államcsíny’ fogalmának kifejezője; Louis Bonaparte, azaz III. Napóleon nem *brumaire tizennyolcadikán* ragadta magához a hatalmat. A dátumok ilyen használata nagyon közel áll a tulajdonnevek metonimiás használatához (vö. 2. B).

6. Az elmondottaknak gyakorlati jelentősége lexikográfiai szempontból mutatkozik meg. Készülő egynyelvű szótáraink a tulajdonnevekkel nem foglalkoznak; az ilyen átmeneti kategóriába tartozó szavakról tehát el kell döntenünk, hogy beletartoznak-e a szótár „profiljába” vagy sem. A *Petőfi* nevet nem vesszük fel még akkor sem, ha alkalmilag ’vers’-et, ’könyv’-et vagy ’forradalmi költő’-t jelent; a teljesen köznevesült *pecsovics*-ot felvesszük, — de hol a határ? Köznév-e már az ’erős ember’-t kifejező *Herkules*, a ’sok nyelvet tudó személy’ jelentésű *Mezzofanti*? Szótári adat-e a *Vim* és a *Sidol*? Érdeemes-e foglalkoznunk a *lesencetomaji*, *hondurasi* melléknevekkel, ha semmi mást nem tudunk róluk mondani, mint azt, hogy ’Lesencetomajban levő’ vagy ’Hondurasban levő’?

Mindezeknek a kérdéseknek eldöntéséhez körültekintő megfontolásra van szükség. Semmi esetre sem húzhatjuk fel a zsilipet a tulajdonnevek előtt, nemcsak gyakorlati meg gondolásból — mert a szótári anyagot mérhetetlenül megduzzasztanák —, hanem elvi szempontból sem: a tulajdonnevet nem lehet értelmezni, szótáraink pedig értelmező szótárak. Ha azonban a tulajdonnévnek olyan jelentésével találkozunk, amely már értelmezhető, s ez a használat nem alkalmi, hanem többé-kevésbé általánosult, nézetem szerint — amellyel persze lehet vitatkozni — nem kell visszariadnunk attól, hogy felvegyük. Szótárba kívánkozik számos árunév is, éppen azért, mivel — amint láttuk — olyan könnyen válnak valóságos köznévvé. A tulajdonnevek -i képzős származékaival szemben óvatosságot ajánlanék. A vezérlő szempontnak általában — azokban a határesetekben is, amelyekkel itt nem foglalkoztam — az értelmezhetőségnek kell lenni, tehát annak, hogy a kérdéses szót lexikonszerű ismeretek kifejtése vagy feltételezése nélkül világosan meg tudjuk magyarázni.

■ J. SOLTÉSZ KATALIN

A módosító szók mondattani arculatának kérdéséhez*

2. Úgy vélem, hogy a határozók és a módosító szók oly gyakori rokonításának az a legfőbb oka, hogy a módosító szók nagy része határozói eredetű, s ezt az eredetet határozóragjuk még ma is őrzi: *való-ban*, *természetes-en*, *bizonyá-ra*, *valószínű-leg* stb. Sőt, a mai nyelvérzékünkkel is jól fölismerhető

* L. MNy. LV, 357—61.

határozóragok minduntalan konkrét határozói jelentést sugároznak az alapszóba, s ennek következtében önkéntelenül is közelinek érezzük — például — a *valóban* módosító szót és a *gondolatban*, *titokban*, *a valóságban* stb. névszói határozót; a *természetesen* módosító szót és a *természetesen*, *ünnepélyesen*, *bánatosan* stb. névszói határozót; a *bizonyára* módosító szót és a *kérésére*, *megelégedésére*, *bánatára* stb. névszói határozót; a *valószínűleg* módosító szót és a *szakmailag*, *alkalmilag*, *tüntetőleg* stb. határozót. De vajon a funkcionális elemzés is támogatja-e ezt az alaki hasonlóságot?

Legcélszerűbben talán akkor járunk el, ha a módosító szókat azokkal a határozókkal vetjük össze, amelyekből kifejlődtek.

A *természetesen* szó például, mint módhatározó ezt jelenti: 'a természetnek megfelelően, mesterkéetlenül': *természetesen viselkedett, természetesen* (= természetes hangon) *olvasott fel* stb. De: *ugyanazek a problémák természetesen külföldön is felmerültek* (Nyr. LXXXI, 264). — ... *meghívjuk vacsorára?* — *Természetesen*, — *felelt Urbanovicsné* (Krúdy: A vörös postakocsi 25). Ez utóbbi mondatokban a *természetesen* szó már nem az állítmány körülményét, a cselekvés módját határozza meg, hanem azt fejezi ki, hogy a beszélő a mondatban foglaltakat magától értetődőnek véli.

Az *esetleg* szó a múlt században még többnyire határozóként fordult elő, s ezt jelentette: 'véletlenül': *Kitűnő ékszer van velem esetleg* (Madách: Az ember tragédiája). Mai *esetleg* módosító szónkat ehhez a régebbi határozóhoz már csak eredete köti, ugyanis nem a cselekvés, történéis véletlenszerűségére utal, hanem arra, hogy a mondat kimondója a mondat tartalmát bizonytalannak, feltételekhez kötöttnek véli.

Érdeemes összevetni a következő két mondatot is: [*nem tudja a vándor*], *hogy mi rejlik i g a z á n a szóban* (Tamási: Bölcső és bagoly 7), és: *i g a z á n, higgye el Zoli bácsi, olyan igen szép lett [a ruha]* (Móricz: Uri muri 284). Az előbbiben az *igazán* konkrét értelmű, jelentése 'a valóságban', a második esetben viszont fogalmi tartalom nélküli nyomósító elem.

Ugyanígy: *Olyan a föld, mint egy vén koldus, valóban* (Petőfi: Téli esték). — A *valóban* szó itt nem azt jelenti, hogy 'a valóságban', hanem arra szolgál, hogy a költő a földdel kapcsolatos hasonlatának nyomatékot adjon.

A *nyilván* szó eredeti jelentése 'nyíltan, világosan': *Nyilván beszélni, a haza ügyében nyilván föllépni* (CzF.-ből kiemelt példa). Mai nyelvünk azonban ezt a jelentést már nem ismeri. Helyette a *nyíltan*, *nyilvánosan* határozót szoktuk használni, a *nyilván* pedig fennmaradt annak a kifejezésére, hogy a beszélő valamely állítást természetesnek, magától értetődőnek vél: *Az irodalmi nyelvnek ... a kialakulása elsősorban nyilván az érzékelhető ... mozzanatokban indul meg* (A II. Országos Nyelvészkongresszus anyaga 1954. 126).

E szavak tehát már eléggé elszakadtak eredeti mondatrészi kategóriájuktól, s jelentésük és funkciójuk szerint is önálló, külön életet élnek. Érdekes, hogy némelyikük mint módosító szó olyan jelentés- és érzelmi árnyalatokkal is gazdagodott, amelyek „eredetijükben” elemeikben sem voltak és nincsenek meg, amelyek csak a funkcionális elkülönülés alapján válnak érthetővé. E gondolat igazolására számos példát hozhatnánk fel. *Bizony*, *biz* szavunk például névszói állítmányú főmondatból vált módosító szóvá, s jelentésnél fogva a nyomós állítás kifejezésének lett egyik eszköze: *Bizony*

Zrínyi Miklós nehezen találna itt neki való hadakat (Krúdy: A vörös postakocsi 23); *Így éltek eleink, biz ígyők* (Illyés: Kézfogások 30). De ezen belül a *bizony, biz* — megfelelő hanglejtés kíséretében — kifejezhet gúnyt, kárörömet: *Olyan az ösvény biz, mint a kötél* (Illyés: Kézfogások 32); *Mi tőrés tagadás, pofon volt biz az és nem nyájas simogatás* (Ady: Próza II, 11); — sajnálkozást, beletörődést: *reménykedtek egy kicsit, hogy valami jobbulás lesz talán, de bizony szárazon maradtak a reménységükkkel* (Darvas: A törökverő 8); *Nappal bizony elég rideg s elég barátságatlan hely* (Móricz: Úri muri 168); stb. Ezek a hangulati elemek némelykor annyira eluralkodnak a szón, hogy bizonyító funkcióját már-már háttérbe szorítják, vagy legalábbis alkalmilag elhalványítják. A *bizony* szó, főleg a megismételt *bizony-bizony* példával oly erővel fejezheti ki a szomorú lemondás, beletörődés érzését, hogy azt már kevés lenne alkalmi érzelmi színeződésnek nevezni, mert szinte már a szó második jelentésévé vált.

Jól megfigyelhető ez a jelenség a *persze* szón is. Első jelentése: 'természetesen, magától értődőleg'. De ezen kívül, amint erről a készülő értelmező szótár megfelelő értelmezései is meggyőztek, idők folyamán több más jelentésárnyalattal is gazdagodott, illetőleg, pontosabban, többféle viszony jelölésére vált alkalmassá. Igen sokszor például a *de, azonban, ellenben* kötőszókhöz hasonlóan ellentétet vagy ellentmondást fejez ki, illetőleg azt érzékelteti, hogy a beszélő két mondat tartalmát szembeállítja egymással: *Lesz itt nemsokára olyan gazdagság, hogy eláll az emberek szemé-szája. Egyelőre persze csak költeni lehetett a farmra* (Nagy Lajos: Vál 13—4).

A határozószók között is vannak ugyan szép számmal olyanok, amelyek idők folyamán kötőszószerű használatban is elterjedtté váltak. Ilyenek: *mindazonáltal, eszerint, következképpen, ennélfogva* stb. Ezek azonban „saját jelentésükben”, tehát mint határozószók váltak kötőszókká, a *persze* módosító szó ellentétes kötőszószerű alkalmazása viszont a módosítószói fokozaton keresztül, tőle teljesen el nem szakadva történik.

Természetesen nem minden módosító szónk ment keresztül ilyen feltűnő jelentésváltozáson, illetőleg gazdagodáson; némelyikben még elevenen él a határozói jelentés és funkció. A *feltétlenül* nyomósító szó például ma is azt jelenti: 'feltétel nélkül, mindenképpen'. Múlt századi nyelvünkhez képest azonban mégis érződik benne bizonyos eltolódás a módosító szó kategóriája felé. Ma már nemigen mondunk ilyesfélét: *feltétlenül kötötte meg a békét*, a szó konkrét jelentése ugyanis némileg már elhomályosult. — Ugyanígy az *okvetlenül* < *okvetetlenül* nyomósító szó mai jelentése sem azonos már teljesen régebbi 'okvetés nélkül, meggondolás nélkül' jelentésével (bár némileg még összefügg vele). Észre kell vennünk, hogy míg eredeti „konkrét” jelentésükben a *feltétlenül* és az *okvetlenül* nem lehetettek szinonimák, ma — fogalmi tartalmuk elhomályosulása következtében — szinonimákká lettek.

A határozók módosító szóvá fejlődésében nagyjából a következő fokozatokat különböztethetjük meg:

A) A határozóktól még alig eltávolodott, már modális funkcióval is bíró szavak, mint *elengedhetetlenül, határozottan, kétségkívül, okvetlenül, feltétlenül, nyilvánvalóan* stb.: *A testi és lelki tulajdonságok nyilvánvalóan a felnőtt korban állandósulnak* (Nyelvművelő 78). *Határozottan okosabb, hogy abból a korompenészszerű városrészből elkerültünk* (Krúdy: A vörös postakocsi 21). E szavak eredeti fogalmi tartalma még nem homályosult el teljesen, de az állítmány (egyéb mondatrészt) körülményének jelölésén kívül

némiképpen a beszélő állásfoglalását is tükrözik. Ez a tulajdonképpeni átmeneti típus.

B) Kettős funkciójú szavak, amelyeknek határozói szerepe jól elválasztható módosító szói szerepüktől: *természetesen, biztosan, igazán, valóban* stb. (l. a fentebbi példákat).

A funkcióhasadás folyamatára jellemző, hogy e szavak mint határozók egyre ritkábbak; a *természetesen* határozó helyett ma szívesebben használunk jelzős szerkezetet (*természetes hangon, természetes szavakkal*), az *igazán, valóban* határozót inkább az *igazában, valójában, valóságban* ragos alakokkal helyettesítjük.

C) Határozó értékben nem használatos határozói eredetű szavak: *valószínűleg, alkalmasint, nyilván, esetleg* stb.

Az eredeti szófaji és mondatrész-kategóriájuktól még el nem szakadt, nem eléggé elszigetelt módosító szók megléte azonban nem lehet ok arra, hogy a fejlődés végpontjához ért, új minőségbe átesapott szókatégória önálló létezésében kételkedjünk. Annál kevésbé, mivel a jelenlegi nyelvállapotnak nem statikus, hanem dinamikus szemlélete feltétlenül azt tanúsítja, hogy a fejlődés tendenciája azoknál a szavaknál is a módosító szó kategóriája felé mutat, amelyek még nem szigetelődtek el a határozóktól. A módosító szók más része pedig nem is határozói, hanem egyéb eredetű: a *találom* igéből rövidült a *talán*, névszói állítmányú főmondatból lett a *bizony*, mondatból szakadt ki az *aligha* stb. (vö.: SzófSz.; KLEMM, TörtMondt.). E szavaknak sem múltja, sem mai funkciója nem mutat a határozók felé.

3. A 2. pontban elmondottakkal függ össze annak a kérdésnek a megoldása is, hogy vajon be lehet-e helyettesíteni a módosító szókat határozókkal, illetőleg határozós szerkezetekkel. Nyelvészeink egy része nem tagadja ennek a lehetőségét, s ilyen alapon arra a következtetésre jut, hogy a határozó és a módosító szó rokon funkciójú mondatrészek. Sajnos, olyan írott forrásra, ahol ez a gondolat ki volna fejtve, nem hivatkozhatom. A következő és hasonló típusú behelyettesítésekre gondolok: 'nem másként, úgy' a *bizony* helyett; 'az előbbiekkel ellentétben és fokozottan' a *bezzeg* helyett; 'az igazságnak, illetőleg a beszélő vagy a szóban forgó személy meggyőződésének megfelelően' a *valóban* helyett; 'feltehető valósággal, majdnem teljes bizonyossággal' a *valószínűleg* helyett; 'némi valószínűséggel, kevés bizonyossággal' a *talán* helyett; stb.

E szerkezetek első pillanatra valóban arról látszanak tanúskodni, hogy a módosító szók behelyettesíthetők. Ha azonban a behelyettesítést a gyakorlatban is megpróbáljuk elvégezni, hamarosan kiderül, hogy a fenti szerkezetek tulajdonképpen nem egyenértékűek a módosító szóknak, hanem csupán körülírásai, vagy pedig maguk sem határozós, hanem inkább módosító funkciójú szerkezetek. — Vegyük sorra a fenti párhuzamokat.

A *nem másként, úgy* határozót a *bizony* helyére betenni a mondatba lehetetlen. *Bizony esik az eső!* Behelyettesítve: *Nem másként esik az eső* (hanem úgy!). A legjobb esetben is tipikus módhatározót tartalmazó mondatot kapunk. Ez természetes is, hiszen a határozó jelentése — mint fentebb láttuk — objektív síkon mozog, hiányzik belőle az a mozzanat, ami éppen megkülönbözteti a módosító szót a határozótól. Ha pedig a behelyettesítést így képzeljük el (az előbbi példára visszatérve): *Nem másként esik az eső*; illetőleg *Úgy, esik az eső*, akkor a *nem másként, úgy* már nem

a mondat határozója lesz, hanem önálló mondat értékűvé válik. Ha valamennyire is megközelítőleg körül akarjuk írni a *bizony* tartalmát, akkor a körülírásban feltétlenül szerepelnie kell valamelyik állítást, vélekedést jelentő igének: *Nyomatékosan állítom, esik az eső*. Ez azonban, amint látjuk, ismét nem határozó, hanem főmondat.

Ugyanezt mondhatjuk a *bezzeg* szó behelyettesítéséről is (l. fent). Az előbbihez hasonló tartalmi körülírást megint csak úgy kapunk, ha a szerkezetet kiegészítjük az *állít, vél, gondol* stb. igék valamelyikével, tehát egy olyan elemmel, amely a beszélő szubjektumát is bekapcsolja a mondatba: *Nem szólt egy szót sem. Én bezzeg megmondtam a magamét!* Körülírva: *Nem szólt egy szót sem. Kiemelem viszont, hogy én megmondtam a magamét.*

A *valóban* módosító szó behelyettesítéséről részletesebben kell szólnunk. A határozós szerkezet jelentése ebben az esetben látszólag fedi a módosító szó tartalmát: *Valóban szép ez a kép!* Behelyettesítve: *Meggyőződésem szerint* vagy *meggyőződésemnek megfelelően szép ez a kép*. Van azonban ennek a behelyettesítésnek egy buktatója. A *valami szerint, valaminek megfelelően* szerkezetet általában a módozathatározók közé soroljuk. *Parancsom szerint cselekedett* a. m. *úgy cselekedett, amint parancsoltam*. De vajon módhatározó-e az a szerkezet, amelyben a *szerint* névutó vagy a *megfelelően* névutószerű határozó vélekedést, valamiről való meggyőződést kifejező szóhoz járul? *Véleményem szerint elment* a. m. *Az a véleményem, hogy elment*, nem pedig: *Úgy ment el, amint véltem*. Ez utóbbi esetben — úgy vélem — már nem határozói, hanem módosító funkciójú szerkezettel van dolgunk.

A *valószínűleg* és a *talán* értelmezése (l. fent) a *bizony*-éhoz és a *bezzeg*-éhez hasonlóan a *gondol, vél, állít* igékkel kiegészítve válik reálissá: *majdnem teljes bizonyossággal állítom, némi valószínűséggel állítom* stb.

A *bizony, valóban, igazán, természetesen* stb. nyomósító szóknak tehát végeredményben a *nyomatékosan állítom*, a bizonytalanságot kifejező *talán, aligha, valószínűleg* szóknak a *némi valószínűséggel*, illetőleg *kevés valószínűséggel állítom* körülírás felel meg. A módosító szó és megfelelője itt körülbelül úgy viszonylik egymáshoz, mint az indulatszó ahhoz a felkiáltó mondatához, amely az indulatszótól kifejezett érzelmet tartalmazó szavakba önti: *Jaj! = Nagyon fáj! | No-no! = Vigyázz! Nem szabad! | Hej, haj! = Örülök! Jó kedvem van!* stb. Amint az indulatszót tartalmazó mondatot nem tekintjük tagmondatokból álló képződménynek és fordítva, a felkiáltó mondatokat nem soroljuk az indulatszók közé, ugyanígy a módosító szokat sem sorolhatjuk egy kategóriába azokkal a szerkezetekkel és mondatokkal, amelyek a beszélő vélekedését, a mondat tartalmával kapcsolatos állásfoglalását tartalmazó szavakkal körülírják.

A teljes igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy nem tipikus esetekben, például a határozókhöz legközelebb álló módosítószó-csoport esetében a behelyettesítés szinte teljes értékűen elvégezhetjük. A *feltétlenül* helyett például mondhatjuk olykor: *minden esetben, minden akadály ellenére*. A *nyilvánvalóan* helyébe nem egyszer ezt tehetjük: *szemmel láthatóan, mindenki számára érthetően* stb. Ez azonban csupán arra bizonyíték, hogy — mint már említettük — a módosító szóknak nem minden egyede szigetelődött még el teljesen a határozóktól.

Vizsgálódásainkat azonban nemcsak negatív eredménnyel zárhatjuk. Az a tény, hogy a módosító szó helyén a mondatban főmondat, mégpedig

alanyi vagy tárgyi mellékmondat vélelét, gondolást kifejező állítmányú főmondata állhat, nem kis jelentőségűvé válik majd akkor, amikor a módosító szónak a mondat szerkezetébe való beleilleszkedését vizsgáljuk. De mielőtt erre rátérnénk, az előbbieket még egy észrevétellel egészíteném ki, a módosító szó és az összetett mondat viszonyát illetően.

4. Tudott dolog, hogy a határozókat általában határozói mellékmondatná alakíthatjuk át, és viszont, a határozói mellékmondat tartalmát egyetlen mondatrészbe, határozóba sűrítethetjük. A határozói mellékmondatoknak a nyelvtankönyvekben megadott definíciója is így hangzik: a határozó kifejezése külön mondat alakjában. Igaz ugyan, hogy a mondatrész és a mellékmondat között nincs meg minden esetben a pontos párhuzam, vannak például mellékmondatná át nem alakítható határozók is, és fordítva. Az elven azonban ez nem változtat. Ha tehát a módosító szók határozói természetű mondatrészek volnának, akkor mellékmondatná alakítva őket határozói mellékmondatokat kellene kapnunk.

A tapasztalatok azonban a következőket mutatják: a határozóragos módosító szót tartalmazó mondatot átalakíthatjuk összetett mondatná olyasféleképpen, hogy a módosító szó névszói tövéhez a megfelelő raggal hozzáfűzzük az állítást, vélekedést jelentő igék valamelyikét. Ez lesz a főmondat. Utána *hogy* kötőszós vagy kötőszó nélküli mellékmondat következik. Például: *bizonyosan ott leszel — bizonyosnak tartom, hogy ott leszel; kétségtelenül eltűnt — kétségtelennek tartom, hogy eltűnt; valószínűleg elmegyek — valószínűnek tartom, hogy elmegyek; természetesen segíték — természetesenek tartom, hogy segíték* stb. mondatok.

E tényből két fontos mozzanatot kell kiemelnünk:

A) Az összetett mondatná való átalakítás nem határozói, hanem **t á r g y i m o n d a t o t** eredményezett. Ez — úgy vélem — nem véletlen. A módosító szók és a tárgyi (alanyi) mondatok természetében van ugyanis egy közös vonás: a módosító szók — mint már említettem — a beszélő állásfoglalását, vélekedését fejezik ki, tehát olyan tartalmat, amelynek a kifejezésére az összetett mondat fajtái közül leginkább tárgyi (alanyi) mondatot szoktunk használni (vö. *állítom, vélem, gondolom, az a véleményem* stb.).

B) A módosító szót tartalmazó mondatnak összetett mondatná alakítása-kor a módosító szóból nem mellékmondat, hanem **f ő m o n d a t** lett, a határozóval ellentétben, amelyből ilyen esetben mellékmondat válik. DEME LÁSZLÓ hívta fel figyelmemet e tény jelentőségére: a módosító szó a mondatban tehát nem tekinthető bővítménynek, hanem olyan önálló elemnek, amely a vélekedés **t é n y é t**, továbbá a vélekedés **m ó d j á t**, a meggyőződés **f o k á t** fejezi ki.

Emellett szól az is, hogy a nem határozóragos módosító szók (mint a *bizony, bezzeg, aligha, talán* stb.) alanyi vagy tárgyi mondat főmondatából, vagy főmondatából és annak kötőszavából váltak ki.

III.

1. Miután a határozókat és a dolgozatomban vizsgált módosító szókat funkciójuk tekintetében összevetettük egymással, sort kell keríteni annak a vizsgálatára is, hogy a **m o n d a t s z e r k e z e t é b e v á l ó b e i l l e s z k e d é s s z e m p o n t j á b ó l** milyen rokon, illetőleg milyen ellentétes vonások mutatkoznak a határozók és a módosító szók között.

A mondat részeit, mint ismeretes, logikai és grammatikai tényezők kapcsolják szervesen a mondat testébe. E tényezők nincsenek mindig egyenlő arányban egymással: egyik mondatrésznek több, a másiknak kevesebb nyelvtani mutató jelzi a mondathoz való tartozását. A határozó esetében némi szórendi megkötöttségen és a határozók egy részénél meglévő alaktani eszközökön kívül másról nem is beszélhetünk. A határozónak a mondattal való kapcsolatát — úgy vélem — elsősorban logikai tényezők teszik szorossá. A határozó ugyanis olyan fogalmi tartalommal bíró szó vagy szintagma, amely jelentésénél fogva kiegészíti a mondat, közelebről: valamely mondatrész tartalmát. Ezzel a mondatrészszel van a legszorosabban kapcsolatban, s vele határozós szerkezetet alkot. A fölérendelt mondatrész és a kérdőszó segítségével kérdezhetünk is utána: *Péter belépett a szobába. Hová lépett be (Péter)? A szobába.*

Mit mondhatunk ilyen tekintetben a módosító szókról?

Amint az előző fejezetből kitűnt, a módosító szók egy részének határozóragjait e szavak jelentésbeli elszigetelődése és funkcionális elkülönülése miatt nem tekinthetjük viszonyító elemeknek. Marad tehát a szórend, amelynek törvényszerűségeiről a szakirodalomban is több helyen szó esik (vö.: DEME: Nyelvművelő 259; NAGY J. BÉLA: uo. 317—8).

A módosító szók az esetek túlnyomó többségében az előtt a szó, szintagma előtt állnak, amelyekre vonatkoznak. Például: *a tanya előtt üldögélő gazda bizonyosan a mi vonatunkat nézi* (Babits: Gólyakalifa 187); *ez a vers olvasásakor esetleg zavarja a nyelvtörténetben járattan olvasót* (Nyr. LXXXII, 293). Ez a szabály azonban nem általános érvényű, állhat a módosító szó olykor mögötte is a tőle kiemelt szónak: *visszatértünk a front után s mi raktuk meg a fészkünk, elébb leverve persze az övék* (Illyés: Kézfogások 14).

Hozzátehetjük még, hogy a módosító szó — lélektanilag teljesen érthetően — az egyébként is mondathangsúlyos szót szokta kiemelni. Nem mondathangsúlyos szóra vonatkozó módosító szó a mondat testével laza kapcsolatban álló közbevetésekben fordul elő: *a törzsek közül több, esetleg a többség, nem is volt eredetileg magyar nyelvű* (A II. Orsz. Nyelvész-kongresszus anyaga 127).

Vonatkozhat a módosító szó az egész mondatra is, ilyenkor rendszerint a mondat elején, néha a végén áll, s a mondat testétől szünet választja el: *az lehet, hogy éjjel előtt oda volt [Laci] ... Csakugyan, ... olyan volt az arca, mintha le se feküdt volna* (Móricz: Isten háta mögött 127); *Olyan a föld, mint egy vén koldus, valóban* (Petőfi: Téli esték). Sokszor azonban nem könnyű megállapítani, hogy a módosító szó az egész mondatra vonatkozik-e, vagy csak valamelyik mondatrészre. Az egész mondat módosító szavát ugyanis nehéz megkülönböztetni a mondat első szavának elül álló és a mondat utolsó szavának hátul álló módosító szavától, különösen akkor, ha a mondat nyomatéktalan. Néhány fogódzót azonban mégis találhatunk. Az egyik ilyen a mondat hanglejtése. Ha a mondat kiejtésekor a módosító szó önálló szakaszt alkot, s a mondatról szünet választja el, akkor valószínűbb, hogy az egész mondatra vonatkozik (l. a fenti Móricz-példát). Ilyen esetekben a módosító szó egyúttal úgy is felfogható, mint mondat értékű felelet az előző mondatra. — A mondat első vagy utolsó szavára értjük viszont a módosító szót akkor, ha ez a szó mondathangsúlyos: *Bizonyosan kis termetű ember volt* (Nyelvművelő 77). De ha a mondat nyoma-

téktalan, vagy ha a mondathangsúlyos szó a mondat közepén helyezkedik el, akkor a mondateleji vagy mondatvégi módosító szót inkább az egész mondatra vonatkoztatjuk: *Valóban a II. József halálát követő nagy nemzeti felbuzdulás volt az a légkör* (Nyr. LXXXI, 261); *Bezzeg, én ártatlanságommal kedveskedtem az uramnak* (Krúdy: A vörös postakocsi 26).

Ezek a pusztá tények. Ahhoz azonban, hogy a módosító szók mondattani természetére vonatkozólag következtetéseket tegyünk, ez még kevés. Azt is látnunk kell, milyen rokon vonásokat mutat a módosító szók szórendje a többi mondatrészekével, illetőleg hol és miben tér el tőlük. Ilyen tekintetben a módosító szókat két mondatrészszel érdemes összevetni: a határozóval és a jelzővel. Az előbbivel azért, mert a módosító szók és a határozók állítólagos rokonsága vizsgálódásaink középpontjában áll, az utóbbival pedig azért, mert a módosító szók szórendjének néhány sajátossága a jelzőre emlékeztet. Eközben szót kell ejteni néhány olyan tényezőről is, amely ugyan nem tartozik szorosan a szórend körébe, de amelynek a szórend alakulásában feltétlenül része van.

2. A határozó szórendje általában eléggé szabad. Rendszerint előtte áll a fölérendelt mondatrésznek, de kerülhet mögéje is. Sőt, az is előfordul, hogy a határozó és a fölérendelt mondatrész közé még egy mondatrész ékelődik (vö. NAGY J. BÉLA: Nyelvművelő 317). Számunkra pillanatnyilag ez utóbbi vonás a legfontosabb, vagyis az, hogy a határozós szerkezet tagjai nem állanak feltétlenül egymás közvetlen közelében. *Pista az ágyban feküdt; feküdt Pista az ágyban; az ágyban Pista feküdt* — a határozó mindhárom esetben az igei állítmányban kifejezett cselekvés körülményét jelöli.

A módosító szó szórendje e tekintetben lényegesen eltér a határozóétól. Az előbbi mondat határozójának szórendi helyére módosító szót téve a következő mondatokat kapjuk: *Pista bizony feküdt* (nem pedig állt); *feküdt Pista, bizony; bizony Pista feküdt* (nem pedig Péter). Az első mondatban a *bizony* az állítmányra, a másodikban az egész mondatra, a harmadikban pedig az alanyra vonatkozik. A módosító szó és a „módosított szó, szintagma” kapcsolata abban a pillanatban megszűnik, amint a módosító szó más szó közvetlen közelébe kerül.

A határozónál tehát viszonylagos szórendi önállóságot, de — talán épp ennek ellensúlyozására — szorosabb értelmi kötöttséget, a módosító szóknál viszont nagyobb szórendi kötöttséget, de lazább logikai viszonyt találunk. Úgy is mondhatnánk, hogy a határozó már fogalmi tartalmánál fogva is elég szorosan kapcsolódik a fölérendelt mondatrészhez, a módosító szónak viszont megfoghatóbb jelekre van szüksége ahhoz, hogy valamelyik mondatrészhez való tartozása nyilvánvaló legyen.

3. DEME LÁSZLÓNAK a készülő leíró nyelvtan számára elkészített „Sorrend” című fejezete figyelmeztetett arra, hogy azok a határozók, amelyek nem az állítmányhoz tartoznak, hanem valamely más mondatrész további bővítményei, szórendi tekintetben másként viselkednek, mint az állítmány határozói. Ezek ugyanis már nem változtathatják szabadon a helyüket, az előbbinél sokkal szorosabban kapcsolódnak a föléjük rendelt mondatrészhez: *Pista megette a szépen pirosuló almát*. A határozó szórendi helyét ebben a mondatban csak azon az áron változtathatjuk meg, hogy egyúttal a mondat értelme is megváltozik, például így: *Pista szépen megette*

a *pirosló almát*. Ebben az esetben a határozó már nem a jelzőhöz, hanem az állítmányhoz tartoznék.

A határozónak ez a típusa már — úgy látszik — közelebb áll a módosító szóhoz, hiszen az előtt a mondatrész előtt kell állnia, amelyikre vonatkozik

De vajon valóság-e ez a látszólagos hasonlóság?

Továbbra is az előbbi mondatot vizsgálva kiderül, hogy a *szépen* határozó nem állhat sem a mondat alanya (*Pista*), sem pedig tárgya (*almát*) előtt, azon egyszerű oknál fogva, mivel ezekre nem vonatkozhat. Csak akkor tartozhatna hozzájuk, ha ezek igei természetű szavak, például melléknévi igenevek volnának. A határozó ugyanis szófajilag meglehetősen kötött: általában igei természetű szóhoz kapcsolódik.

Végezzük el ugyanezt a kísérletet módosító szóval is. Kapjon az előbbi mondat jelzője módosító szót, például a *bizony*-t. *Pista bizony a pirosló almát ette meg* (nem a zöldet). Ebben az esetben a módosító szó a jelzőhöz tapad. De ha akarjuk, vonatkoztathatjuk a mondat bármelyik részére: Az állítmányra: *Pista bizony megette a pirosló almát* (nem dobta el); az alanyra: *Bizony Pista ette meg a pirosló almát* (nem Péter); a tárgyra: *Pista bizony az almát, a piroslót ette meg* (nem a körtét); sőt az egész mondatra is: *Pista megette a pirosló almát, bizony*.¹

Amint látjuk, a módosító szónál az előbbi típusú szófaji kötöttség nem jelentkezik.

Térjünk most vissza ismét a határozóhoz. Próbáljuk felcserélni a *szépen* határozót egy másik határozóval, például ezzel: *hamvasan*. *Pista megette a hamvasan pirosló almát*. Ezt a határozót már az állítmányra sem vonatkoztathatnánk (*hamvasan megette*), mert a mondat értelmetlenné válna. A határozónak tehát értelmi kötöttsége is van: csak olyan szóhoz kapcsolódhat, amelynek a tartalmát jelentésénél fogva ki tudja egészíteni.

Ha ugyanezt a kísérletet módosító szót tartalmazó mondattal végezzük el, kiderül, hogy a többi módosító szót is ugyanolyan szabadon kapcsolhatjuk a mondat bármelyik részéhez, mint a *bizony*-t, a mondat nem válik értelmetlenné: *Pista aligha (talán, persze, bezzeg stb.) a pirosló almát ette meg; Pista aligha (talán, persze, bezzeg stb.) ette meg (megette) a pirosló almát; stb.*

A módosító szók értelmi kötetlensége különben nem okozhat különösebb meglepetést, hiszen természetes, hogy szubjektív állásfoglalásunkat, helyeslésünket, meggyőződésünket, kétkedésünket stb. bármivel kapcsolatosan kifejezhetjük.

4. Hasonló eredményre vezet a jelző és a módosító szó szórendjének összehasonlítása is. Rokon vonásuk a szórendi kötöttség, amely a jelzőnél talán egy fokkal erősebb is, hiszen a jelző *mindig* a jelzett szó előtt áll. Szórendjét csak azon az áron változtathatjuk meg, hogy egyúttal a mondat értelme is megváltozik: *a nagy asztal a szobában áll; az asztal a nagy szobában áll*. — Az állítmányra azonban már semmiképpen sem vonatkoztathatnánk a *nagy* jelzőt (*nagy áll*), mert a mondat értelmetlenné válna. Ezt csak akkor tehetnénk meg, ha az állítmány névszói természetű volna. A jelzőnek is megvan tehát a maga szófaji kötöttsége.

Próbáljuk most behelyettesíteni a jelzőt — például — a *talán* módosító

¹ Mivel a módosító szó mindig a mondat hangsúlyos részre vonatkozik, mindig egyik mondatban más és más mondatrészt kellett mondat hangsúlyosként kiemelni.

szóval: *talán az asztal áll a szobában* (nem a szekrény). Ebben az esetben a *talán* az alanyra vonatkozik. De ha akarjuk, vonatkoztathatjuk a mondat bármelyik részére. Például az állítmányra: *az asztal talán áll a szobában* (nem borult fel); a határozóra: *az asztal talán a szobában áll* (nem a folyosón).

A módosító szóval ellentétben ugyancsak kötött a jelző értelmileg is. Ha például a fenti mondat jelzőjét a *négy lábú* jelzővel helyettesítenénk (*a négy lábú asztal a szobában áll*), akkor már a határozóra sem vonatkoztathatnánk (*négy lábú szobában*), mert a mondat értelmetlenné válna.

A módosító szónak — mint már említettem — ilyen megkötöttségei nincsenek. Éppen ezzel, és nem mással magyarázhatjuk meg azt is, hogy ha már valamelyik mondatrészhez hozzákapcsoltuk, mindig annak közvetlen közelében kell állnia.

Az elmondottakból bizonyos következtetéseket tehetünk arra a — dolgozatomban épp hogy csak érintett — problémára vonatkozólag is, hogy vajon jelentésstanilag tartalmas szó-e a módosító szó, vagy nem. Ugyanis: Ha fogalmi tartalommal bíró szó volna, akkor a mondat szerkezetébe való beleilleszkedését több tényező kötné meg, a határozó és a jelző kötöttségéhez hasonlóan. — Ha fogalmi tartalommal bíró szó volna, s ennél fogva valamely lényeges mozzanattal egészítené ki a mondat (valamely mondatrész) tartalmát, akkor kérdezni is lehetne utána, mint ahogy kérdezhetünk a határozó, a jelző stb. után. A módosító szónak azonban nincs kérdése. — Ha fogalmi tartalommal bíró szó volna, akkor nem történhetne meg, hogy az egész mondatra vonatkozzék, hanem akkor — épp tartalmánál fogva — szükségképpen csak egy valamelyik mondatrészhez kapcsolódhatna.

Ami most már fő kérdésünket illeti, elmondhatjuk, hogy a vizsgált módosító szók nemcsak funkciójukban térnek el lényegesen a határozótól, hanem a mondat szerkezetében elfoglalt helyük szerint is. A mondatba *sz e r v e t l e n ü l* illeszkednek be. Módosítják ugyan jelentését, de nincsen vele olyan szoros grammatikai és logikai kapcsolatuk, amely az alanyt, az állítmányt, a tárgyat, a határozót és a jelzőt mondatrészzé teszi.

IV.

A módosító szóknak a határozókkal való rokonítása tehát, amint láttuk, a vizsgált esetekben nem állja ki a próbát. Ami a két kategóriát összeköti, az a módosító szók egy csoportjának határozói eredete, s a kettő között meglévő átmeneti sáv, amelyet a folyamatos fejlődés ma is életben tart és táplál.

Nem tekintem ugyan dolgozatom feladatának, hogy a módosító szók elhelyezésére vonatkozólag pozitív javaslatot is tegyek, de e negatív megállapításnál talán mégis tovább mehetünk egy lépéssel.

Ami a funkció kérdését illeti, BERRÁR JOLÁN „Magyar történeti mondattan”-ában találkozunk egy az eddigiektől eltérő, újszerű felfogással. BERRÁR a módosító szókat a viszonyító eszközök sorába állítja, mint olyanokat, amelyek a mondat tartalma és a beszélő lelkiállapota közötti viszonyt jelölik. Nyelvtani jellegük szerint a viszonyító jellegű önálló szók (névutók, kötőszók, segédigék) csoportjába sorolja őket, funkciójuk szerint pedig az *i n d u l a t s z ó k k a l* említi őket együtt. A kísérlet meglepő, de öröndetes módon sok tekintetben egybevág azzal, ami a módosító szókról a fentebb elmondottakban kiderült.

A viszonyozók közelébe hozza a módosító szókat az a tulajdonságuk, hogy a mondatban nem önálló mondatrészként szerepelnek, hanem csak „segédkeznek” bizonyos viszonyok kifejezésében. Igaz, a tőlük jelölt viszony jellegében más, mint a névutó és a kötőszó által jelölt viszony. Az utóbbi ugyanis objektív, grammatikai, az előbbi pedig szubjektív, logikai-emozionális jellegű. De ha arra gondolunk, hogy a kötőszó sem kizárólag grammatikai-szerkezeti viszonyt jelöl, hanem egyúttal logikait is (tehát a névutó és a kötőszó között sincs meg a teljes összhang), akkor nem kell feltétlenül ellentmondást látnunk abban sem, ha a módosító szó a viszonyozók közé kerül.

Nem hallgathatom azonban el azt sem, hogy a dolgozatomban vizsgált módosító szók ide tartozásával szemben alapos aggályok is merülhetnek fel.

A *bizony, valóban, talán, valószínűleg* stb.-féle módosító szók ugyanis, bár fogalmi tartalommal nem vagy alig bíró, sajátos viszonyjelölő elemek, mégis alkalomadtán tagolatlan mondatrészként is megállhatnak. Az úgynevezett „felelőszók” túlnyomó többsége módosító szó (vö.: BALASSA, A mondat helyettesítői: Nyr. XXXVII, 150; BERRÁR, TörtMondt. 68, 140), mely egy egész mondatot helyettesít (vö. fentebb: *bizony* = 'nyomatékosan állítom', *talán* = 'némi valószínűséggel állítom' stb.). Az ilyen mondatosztót nem érezzük hiányos vagy csonka mondatnak, mint például *A szobában vagy?* kérdésre adott *A szobában!* feleletet.

S ez az a pont, ahol a módosító szó az indulatszóval érintkezik. Az indulatszó sem nominatív, hanem expresszív funkciójú szó, s mint tudjuk, a mondatban nem mondatrészként, hanem szeretlen részként helyezkedik el (vö. SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv II, 382). Ez alapján véve azt jelenti, hogy egyetlen mondatrésszel sem alkot szerkezetet, s maga sem bővíthető tovább, logikai és grammatikai kapcsolata a mondattal igen laza. Úgy vélem, e tekintetben az indulatszók és a módosító szók között nincs lényeges különbség. Mint láttuk, a módosító szók esetleges határozóragjai már nem reálisan létező határozói viszonyokat jelölnek, tehát morfológiailag a módosító szó végeredményben ugyanúgy elemezhetetlen, mint az indulatszó.

Elképzelhető azonban az az ellenvetés, hogy a módosító szó igen sokszor mégiscsak „vonatkozik” valamely mondatrésztre, mégiscsak előfordul, hogy az egyik mondatrésszel szorosabb kapcsolatban áll, mint a másikkal. Ez igaz. De: 1. igen sokszor viszont az egész mondatra vonatkozik, illetőleg önálló mondatrészként fordul elő; 2. alapos gyanúnk lehet rá, hogy olykor az indulatszó is, általános elszigeteltségét megőrizve, egyik vagy másik mondatrésszel szorosabb kapcsolatra léphet. Gondoljunk az ilyen mondatokra: *Jaj, de jól esik ez a kis napsütés! Hű, de nagy vihar volt tegnap este! Ó, de szépen szól a zene! Juj, de fáj a fogam!* stb. Úgy tetszik, e mondatokban az indulatszó mindig különösen egy mondatrészt nyomatékosít (*jaj, de jól; hű, de nagy; ó, de szépen; juj, de fáj!*), bár nem alkot velük szerkezetet.

A módosító szók szófajára vonatkozó fenti megjegyzések természetesen csak szerény észrevételek, amelyeket egy szélesebb körű, tüzetesebb vizsgálat kétséggessé is tehet, igazolhat is.

Dolgozatomban több fontos problémát nem, vagy csak futólag érintettem. Pillanatnyilag mégis úgy vélem, hogy ha mondatbeli viselkedésük alapján a megjelölt irányban keressük a módosító szók szófaji és mondattani helyét, talán nem is tapogatózunk rossz felé.

A mehetnék(je) típusú főnevek leíró nyelvtani kérdései

I. Már többször is írtunk arról, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő magyar leíró nyelvtan szempontjából lehetőleg azokat a nyelvi alakulatainkat is újabb vizsgálat alá vesszük, amelyeknek történeti kialakulását, sőt a századforduló táji használati módját, körét is lényegében már tisztázta szaktudományunk. Egyrészt azt igyekszünk ellenőrizni, hogy a különféle nyelvi jelenségek valóban megvannak-e ma is, illetőleg hogy azonos szabályok szerint, változatlan körben járnak-e, másrészt — ezzel kapcsolatosan is, ettől függetlenül is — azt, hogy mai szinkrón rendszerbeli helyüket illetőleg elfogadhatjuk-e a korábbi nyelvtanírók megítéléseit.

Az alábbiakban egy viszonylag kisebb, de hangulati értékénél fogva is, nyelvtani problémáinál fogva is rendkívül érdekes szócsoporra vonatkozó ilyen tapasztalataimról szeretnék beszámolni: a *mehetnék* (pl. fog el) típusú — láthatólag (vagy csak látszólag?) igei toldalékú, de főnévi jelentésű és mondattni viselkedésű, kedélyeskedő, egy kevésbé talán vidékies stílusértékű — szavaink mai nyelvtani megítélésének elvi és gyakorlati kérdéseit venném sorra.

2. A századforduló körüli kétharmad évszázad alatt szakirodalomunk — főként az újgrammatikus iskolának a lélektani háttérük szerint különleges, nyelvjárási vagy nyelvtörténeti adatokból kitűnő változások, felemás alakulatok iránti nagy érdeklődése folytán — számottevő adattömeget hordott össze és vitatott meg e szótípussal kapcsolatban. Csak a legfontosabb forrásokat említem most meg: már 1864-ben vizsgálja e csoportot CzF. a „—HATNÉK, magas hangon HETNÉK”, címszóul vett toldalékhalmozás (II, 1472—3); rendszeresebben tárgyalja 1878-ban SIMONYI ZSIGMOND csaknem ifjúkori, mégis nagy hírű értekezésében, a „Névszól használt igealakok” címűben (Nyr. VII, 437—8; majd ugyanő később is többször ír róla, így NyF. 28. sz. 50); 1905-ben igen gazdag példatárat ad közre LEHR ALBERT is, jegyzetelt „Toldi estéje”-kiadásában (139—40) és a MNy.-ben (I, 14—5); 1916-ban meglehetősen önálló felfogást vall PETROVÁN OSZKÁR: „Igealakok névszók szerepében” című hatalmas tanulmányának idevágó részében (Nyr. XLV, 320—3); s végül 1928-ban KLEMM ANTAL nagy történeti összefoglaló munkájának első füzetében megrostálja, s aránylag tömören rendszerbe foglalja, kiegészíti elődeinek legjobbjai eredményeit (TörtMondt. 65—7).

Minde munkák, hogy egy kissé sommásan átnézzem és saját szempontomból értékeljem az itt előforduló típusokat, az alábbi fő kérdésekkel foglalkoznak:

A) Az igeragozási alakrendszerből némileg már kilépő, de részben még mindig igei jellegű, emfátikus *ihatnám* ('be szeretnék inni!)-féle szókkal. Ezek a mai irodalmi és köznyelvi használatban szerintem alig-alig vehetők élő formáknak.

B) A létezés igéjével együtt használt, de szerintem még nem főnévis alakulatok változatos csoportjaival, mint: „*Sírhathnék vala* most Bence az ifjabbik, | Mint kicsi korában” (Arany: TSz. VI. 46; ÖM. V, 127), illetőleg *sírhathnám van* (Tóth Ede: A falu rossza). Ezekből ma szintén csak nyelvjárási elemként élnek egyesek, mint *āhatná* ('alhatnám') *vagyok* (SzamSz.); *Ōhetném vót* (OrmSz.); *őhetném vagyok* (SzegSz.).

C) A különféle szórványos denominalis alakulatokkal, a közismert *úrhathnám* (polgár)-tól az egyszerű olvasatú *doktorhathnám* (borbélylegény)-félékig.

Ezek azonban ritkaságuk mellett melléknévi (vagy éppen igei) jellegük miatt is kiesnek vizsgálódási körömből, vö. például: 1941: „[A szűrt és a gubát] pusztán csak az *urhatnám* divat szorította ki” (Illyés: Csizma az aszt. 135); s még ha kivételesen akad is egy-egy főnévi példa mai irodalmi forrásainkban, az sem mond sokat, vö. 1956: „Apám szerette az *úrhatnámot*” (Tersánszky: A vén kandúr 54).

D) Végül az alább részletesen tárgyalandó *mehetnékje van, volt, lehet* stb. szerkezettel is. — De már a külön toldalék nélküli *mehetnék* főnévnek meg további toldalékos alakváltozatainak használati körét nem mutatják a mainak megfelelő részletezésben.

A történeti magyarázatokból — ismét egyszerűsítve valamicskét a rendkívül sok ágú s nem is teljesen egységes fölfogású anyagon — csak ennyit idézek emlékezetünkbe:

A *-hatnám, -hetném* stb. végű alakok egykor sajátos, a szereplő szempontjából való kívánságot kezdtek kifejezni, jó részben a testi (ösztön)érzésekre vonatkozólag, mégpedig többnyire egyetemesen és csakis i k e s végzetekkel: (én) *alhatnám, sírhatnám, (ő) ehethék, vízelhetnék*. Ilyen *ihatnám* példát már a kódexmásoló ösztönös lapszéli glosszáiból is ismerünk (vö. ZOLNAI BÉLA: Minerva XVIII [1939.], 16—7; Nyelv és stílus 186). — E furcsa, úgynevezett „desideratív” alakok azután lassan kiszakadtak a szokásos igeragozási rendszerből; időbeli, módbeli viszonyításukat tehát kezdték körülírással jelölni: *ehethém, alhatnám volt, volna, legyen* stb. — A következő fokon a nyelvérték e szerkezetű első tagjába *-m* „birtokos személyragot magyarázott bele” (KLEMM i. m. 67); majd pedig ennek analógiájára megteremtette a *mehetnékje (van, volt)* névszói (birtokos) személyragos formákat is. Ezek első említése egyébként 1806-ból való: „*Ehethékje* vagyon a rívó gyermeknek”, Boldogrégi Vig L. (= Horvát István) tollából (vö. KLEMM: i. h.). (Sajátos nyelvjárási alakulatokat találni: Nyr. XLII, 68; NépköltGy. I, 434 stb. is.)

Anélkül, hogy e fejlődés valószínűségét tagadnám, megemlítek rögtön egy más lehetséges utat is. Egyének vagy embertípusok sokszor ismételt, *-hatnék, -hetnék* toldalékos „desideratív” fölkiáltása alkalmi főnévi szerepben, tréfás idézetként is könnyen jelölhette az illető lelkiállapotot, s így egyúttal szabályosan megkaphatta a birtokos személyragokat is. Hogy szórványosan ezzel a lehetőséggel is számolhatunk, azt — bár nem ható ígén — Kereskényi Ádám 1758-i, „Agostonnak meg-térése” című iskoladramájának egy részletével valószínűsítенem. Itt a gyöngé hitű, kétségek közt ingadozó és saját vágyaival töltözött Augustinus folyton *akarnék* állítmányokban fejezi ki érzelmeit; az egyház képviselője viszont ilyenén ékes intelmmel illeti őt: „Vakarj-tova a' te kutya *akarnék, akarnékoddal*” (128). Ugyanígy belekerülhetett valakinek ismételt *mehetnék* szava is a *mehetnékje van* szerkezetbe. Idézet jellege volt nyilván a „*hozomra vásárol*”, a „*vigyázz-t* vezényel”, a „*bizonyomra mondom*” stb. szerkezet első szavának, az *újráz, éljenez, abcúgol* alapszavának stb. is.

Itt említem meg azt is, hogy PETROVÁN (i. h. 320—1) a példatípusombeli *-hatnék, -hetnék* végén levő *-k* elemet eredetében az iktelen első személy toldalékának mondja; az általánosabb — SIMONYITÓL kivált védett — fölfogás szerint azonban ez i k e s 3. személyű rag volt. Az én nézetem az, hogy m i n d k é t rag belezátszhatott a mai tipikus végződés kialakulásába: régebben s a jobban „ikező” nyelvtérületeken az ikes 3. személyé (s történetileg alighanem ez a fontosabb); újabban, illetőleg a kevésbé ikesen beszélő nyelvjárásokban az iktelen 1. személy *-k* ragja lehetett a jellegzetes forrás.

3. Most tehát céloznak megfelelően össze kell hasonlítanom a szakirodalomban közölt példaanyagot és nyelvtani minősítést a mai val. Csakhogy mivel az említett tanulmányokban épp a címül írt alakulatra negyven-ötven évnél fiatalabb adatot már nem találni, elsősorban egy kis modern adattárat kell bemutatnom saját gyűjtésemből, hogy közvetlenül is lássuk a mai használat mértékét és szabályosságait. Mivel pedig PETROVÁN állítása szerint a mehetnék-féle szók birtokos személyragosan élnek, de már „határozó ragot nem vesznek föl, sem más ragot vagy jelet” (i. h. 321): a toldalék szerint csoportosítom példáimat.

Birtokos személyrag nélküli, zérus viszonyragos alakok, iktelen igéből: 19?/1956: „Csak mind a *gyilkolhatnék* járt az eszembe” (Tersánszky: Kakuk M. I, 69); 1935/1958: „meggyúlt bennök a ... *mulathatnék*” (uő.: A tiroli koescm. II, 93); ? : „örjögő *viháncolhatnék* ragadta el” (uő.: Selyemfiú² 88); 1942/1958: „a *gyilkolhatnék* volt egyetlen vágya” (uő.: A tiroli koescm. II, 380); 1941: „rámszakadt megint a *csavaroghatnék*” (Illyés: Kora tavasz I, 156); „már kellő mennyiség *nevelhetnék* összegyűlt bennük” (uo. I, 203); „Feszültség volt bennük, *indulhatnék*” (uo. I, 207); 1942: „az alkotás, az *írhatnék* van olyan szenvedély” (uő.: Mint a darvak 16); 1950: „A császár arcán az *ölhetnék* kéjsóvársága... riadt félelemmé változik” (uő.: Két férfi 158); 195?/1954: „[öregedésük kezdetén] a lányokban mindennél erősebb a *férjhezmehetnék*” (Veres: Rossz asszony 42); 1957: „rádgyűtt a *tanulhatnék*” (Sásdi: Tavaszodik 13); i k e s igéből: 1937/1958: „kelepe ... ez a nagy *barátkozhatnék*...?” (Tersánszky: A tiroli koescm. II, 209); 1941: „a kíváncsiság, meg a *vitalkozhatnék* ... fölpattantotta barátomat” (Illyés: Csizma az aszt. 38).

Személyrag nélküli, de pozitív viszonyragos alakok, iktelen igéből: 1922: „Talán ... Nina is megérezte, hogy több von feléje engem, a *szomszédolhatnék*knál” (Tersánszky: A Sámsonok 98); ? : „Hajagoss ... valóságos *elfuthatnék*ekkel váltogatta lábait” (uő.: Selyemfiú² 157); 1941: „Néha harsány *nevelhetnék*ek [sugall az ilyen lelki alkatt]” (Illyés: Csizma az aszt. 19); 1948/1958: „Megjátszhatja [a kutya most] a haragnak, a *gyilkolhatnék*nek minden változatát” (Tersánszky: A tiroli koescm. II, 475); i k e s igéből: 1930/1958: „Hogyan férhet meg ... ekkora ... butaság ezzel az idétlen *kedveskedhetnék*kel?” (uo. I, 492); 1935/1958: „ez keltett bennem valóságos ... *elszőkhetnék*” (uo. II, 54); 1936/1958: „Reményi ... jártatta a művészi képességeivel való *kérkedhetnék*től villogó tekintetét” (uo. II, 129–30); 1941: „Leginkább idegen szavakat mondott [pajtásom], ... azzal az ártatlan és lelkes *kérkedhetnék*ekkel, ahogy a vadak mutogatják ... üveggyöngyeiket” (Illyés: Kora tavasz II, 21); 1942: „[Az Alpokban] sem éreztem olyan jó *lélekezhethetnék*” (uő.: Mint a darvak 85).

Birtokos személyragos, de zérus viszonyragos példák, iktelen igéből: egyes 3. személyben, *-s* raggal: 1910/1958: „A papnak is *mehetnékje* támadt” (Tersánszky: A tiroli koescm. I, 11); 1918: „Gyurinak ... *juthatnékje* volt” (uő.: Kiséretek, ifj. 42); ? : „hadd kóstolom meg, — jött *mókázhatnékje*” (uő.: Selyemfiú² 11); 1941: „[A legények szemében] a hajdani magyarok ... *mehetnékje* csillogott” (Illyés: Kora tavasz I, 98); 195?/1955: „mindenkinek *röhöghetnékje* támadt” (Nagy Sándor, I. Friss szél [Olesó Könyvtár] 83); 1955: „Egyszerre *nevelhetnékje* ... támadt” (Cseres: Különféle szerelnek 52); 1958: „*sírhathnékje* volt [Paulette-nak]” (Aragon—Lányi: Az omnibus utasai I, 33); „*Sírhathnékje* volt [Pascalnak]” (uo. 92); „*Hányhatnékje* volt [az asszony-nak]” (uo. 179); 1954/1958: „Nem volt senkinek *lefekehthetnékje*” (Bóka: Alázatosan jelentem 410); *j* nélküli raggal: 1948: „nem fogok több penitenciát mérni magamra hevességre miatt, olyik doktor *zsebelhetnékje* láttán” (Illyés: Lélekbúvár 125–6); 1955: „Egyszerre ... *örülhetnékje* támadt” (Cseres: i. h. 52); 1959: „támadt *sírhathnékje*” (rim: *ivadéka*; Homérosz—Mészöly: Ulisszes 65); „*sírhathnékje* támadt” (uo. 63); i k e s igéből, *-s* raggal: 1923/1958: „valami hazug *dicsekedhetnékje* jött” (Tersánszky: A tiroli koescm. I, 264); 195?/1954: „átok lesz rajta az Ibolyka *szórakozhatnékje*” (Veres: i. h. 118); többes 3. személyben, iktelen alapszóból, *-s* raggal: 195?/1954: „ha csak egyszerű és természetes *mulathatnékjuk* volna” (uo. 148). — Egyes 1. személyben, iktelen igéből: 1923/1958: „*Üvölhetnékem* volt néha” (Tersánszky: A tiroli koescm. I, 245); ? : „Nem volt énnekem egy csöpp *nevelhetnékem* se” (Móra: Parasztjaim 91); ?/1956: „Pát erre még a *kacaghatnékem* is elmúlt” (Tersánszky: Kakuk M. I, 280); 1954: „olyan *beszélhetnékem* támadt” (Rolland—Jankovich: Breugnon 207); 1959: „elmúlt a *nevelhetnékem*” (Szabó Magda: Az őz 125); „most nem volt *nevelhetnékem*” (uo. 220); 2. személyben, i k e s igéből:

1924—32/1958: „nagyon *lökődőshetnéked* van” (Tersánszky: A tiroli kocsma. I, 341). — Van továbbá még egy — i k t e l e n igéből való — egyes szám 1. személyragos példám, de elhomályosulva s felemásan, egyes 3. személyre vonatkoztatva: ?/1955: „Várkonyi-nét ... kerülgette a *sírhatnékom*” (Gelléri: Ház a telepen 255).

Birtokos személyragos és viszonyragos példák i k t e l e n igéből, egyes szám 3. személyben, *j-s* raggal: 1941: „Leginkább idegen szavakat mondt [pajtásom], a kamaszok megindító *imponálhatnékjával*” (Illyés: Kora tavasz II, 21); 1956: „Szétmorzsolni lett volna kedve [a falusi matrónának] a parázna nőszemélyt nagy *pukkadhatnékjában*” (Szeberényi: Szalmácska 20; láthatólag játékosan stilizált szövegezés); 1959: „*nevetelhetnékjét* elnyomva” (Keszthelyi: Kortárs 6. sz. 815); *j* nélküli raggal: 1918: „nagy *jóvátehetékében* [az asszony] csaknem hajbakapott Gyurival” (Tersánszky: Kisérletek, ifj. 46); 1959: „saját belső *mehténekét* követve” (Timár: Kortárs 5. sz. 683); i kes igéből, *j-s* raggal: 1918: „anyját egyéb foglalkoztatta ..., ami elejtette véle *veszekedhetnékjét*” (Tersánszky i. m. 40); 1942: „az ember ... a *kérkedhetnékjét* fojtja el” (Illyés: Mint a darvak 31). — Egyes szám 1. személyben, i k t e l e n igéből: 1941: „Csillapíthatatlan *mehtékemben* keveseltem hazafelé az utat” (uó.: Kora tavasz II, 132). — Itt említlem meg végül egy (i k t e l e n igéből való) 3. személyű *j-s* személyragos és névutós példámat: ?/1955: „Ilonka — minden *sírhatnékja ellenére* — ... megkönnyebbülést érzeti” (Szeberényi: Friss szél [Olcsó Ktár] 227).

K é p z ő v e l megtoldva először is egy régiesebb, *-hatnám* végű adatot említek (i k t e l e n alapigéjű!), 1912-ből: „a hangja, a régi, rekedtes, rezgő-meleg férfihang, egyszer csak a lelkembe hasított valami drága, *sírhatnamos*, elmúlt érzéssel” (Kaffka: Színek és évek 298); továbbá egy újabb i k t e l e n és néhány i kes alapszavút: 1941: „lebegtem ott a szélben a jégen, mint az *indulhatnékú* pillangó” (Illyés: Kora tavasz I, 119); 1937/1958: „Kivette [az ifjú] a Soltánfay tekintetéből azt a *verekedhetnéki* tébolyt” (Tersánszky: A tiroli kocsma. II, 227); 1941: „Akiben *rendelkezhetnéki* hajlam van” (Illyés: Csizma az aszt. 88); 195 ?/1954: „rájött ... a *csókolózhatnékság*” (Veres: i. h. 104).

Legfőbb szófaji és alaktani tanulságul mindebből az világlik ki, hogy a tárgyalt szótípus ma sokkal főnéviesebb, mint korábbi tanulmányainkból gondolhattam; s hogy élete koránt sincs már a *mehténekje van, lesz* kifejezéscsoporthoz kötve.

Erre vall az, hogy birtokos személyrag nélkül szintén igen járja toldalék nélkül is, viszonyraggal is; meg hogy a főnévre jellemző viszonyragok gyakoriak rajta. (A birtokos személyrag nélküli alakok láthatólag újabban terjedeznek.) Érdekes, bár inkább csak véletlennek látom, hogy névutós adatom csak egy akadt, holott határozóragos igen bőven van.

A személyragos alakokról PETROVÁN OSZKÁR már 1916-ban azt vallotta, hogy a beszélt nyelvben igen gyakoriak, s akármelyik számban és személyben bármikor „számnélküli számban” magunk is szerkeszthetünk ilyeneket (i. h. 320—1). Ez ma is így van, de inkább csak elvben; tudniillik a valóságban azért nem ennyire sűrűek, bár szükség esetén bármelyik legmaibb igénkből is megszerkeszthetjük őket, s akár egy *rockandrollozhatnékod* alak sem lepne meg ma bennünket. — Legtöbb személyragos példám egyes szám 3. személyű, s ez már az első, 1806-i példa óta gyakoribb *j-s*, mint *j* nélküli toldalékkal.

A *-hatnék, -hetnék* i kes és i k t e l e n, mély és magas hangrendű igei tőhöz egyaránt kapcsolódhat. Egy 1912-i adatban még a tisztán i kes igei eredetű *-hatnám* is előfordul, de jellemzően épp i k t e l e n igein: *sírhatnám*.

Mint főnevekhez ritkábban további *-s, -ú, -i, -ság* k é p z ő is járul hozzájuk.

A m o n d a t b a n alanyként, tárgyként, határozóként, sőt birtokos jelzőként is használatos („a *gyilkolhatnéknak* minden változatát”, l. fentebb). Összetételi előtaghoz hasonló, szoros határozói bővítménye két példában is volt: *férjhezmehtének, jóvátehtének*. Egyébként azonban ígére vagy igenévre

jellemző, közvetlen határozói bővítménye sehol sem volt; sőt egy ízben *való* kapcsolta hozzá a határozót, mint a nem igei vagy igenévi verbum regenshez szokás: „a művészi képességeivel való *kérkedhetnéktől*”.

A szó jelentés vizsgálatára térve szót érdemel, hogy — a végső *-k* egykori alanyi igei rag jellegéhez illően — a *-hatnék, -hetnék* csakis tárgyatlan jelentésű igékhez járul. Még ha egyébként él az ige tárgyasan is, itt tárgyatlan (intranszitiv) jelentése dominál: az *írhatnék, ölhetnék* szóban például főntebb nem tartozott a jelentéshez nyelvtani tárgyra irányulás. Tudjuk, hogy az *-ás, -és* képzős nomen actionisok olykor tárgyas szerkezetben is alkalmazhatók: *jót akarás, semmit meg nem bánás*. Nos, a *-hatnék, -hetnék* végű nomen abstractumoknál ilyen aligha gondolható el. — Az igei alapszó jobbadán kedvtelést, szórakozásfélét, érzelmileg kedves cselekvést jelent; a főnévi produktum 'e cselekvés végzésére irányuló hajlandóság, vágy, viszketeg, szenvedély' értelmű.

Tréfás-kedélyes, itt-ott egy kissé gúnyos hangulatát talán részben még az egykori *íhatnám!* 'be szomjas vagyok!'-féle emfatikus fölkiáltásoktól örökölte. Erősíthette ezt a kedvtelést jelentő igék alapszó-besugárzása is. Máskor a zord jelentésű igéből (*gyilkol, öl* stb.) kedvtelések módjára formált megnevezés hangulati ellentmondása groteszk. Nekem egyébként azért is mókás érzelmi velejárójú ez az alakulat, mert lerí róla a végzet igei jellege, holott nyelvtani szerepe főnévi. (Ez nyilván nem mindenkinen egyformán tudatos.) Némi kevéske vidékiességet is érzek rajta; érdekesebb falusiaságot azonban semmiképp sem. (Lehet, hogy nem is vidékiesség az, amit annak érzek, csupán meglep, hogy újabb irodalmi nyelvünkben egy emfatikus elem nem argó vagy könyvnyelvi eredetű.) Stilisztikai jegyei közé tartozik nagyfokú tömörsége is. A fönti „*zsebelhetnéke* láttán” például ezt jelenti: 'látván, hogy az csak a maga zsebével törődik'. S végül nem feledhetjük el azt sem, hogy az egész stíluseszköz ebben a formájában eléggé új, még nincs elkoptatva. Újszerűségének mértéke persze igénként változó: a *mehetnék, sírhatnék, nevethetnék* stb. szinonimáikkal együtt megszokottabbak valamivel, mint — mondjuk — az *imponálhatnék*. Az utóbbihoz hasonlók valahogy alkalmi jellegűek, tűnékeny parole-jelenségek; maga a nyelvtani eljárás azonban ekkor is egyetemesebb és statikusabb: langue érvényű, társadalmi háttérű jelenség.

Summa summarum: e szók elszaporodása újabb nyelvünk gazdagodásának nem értéktelen jele. Csak éppen a jó hangzásal van baj. Egyrészt gyakori köztük a 6—8 szótagú, költői szövegbe hosszadalmasságánál fogva sem illő, toldalékhalmozásos alakulat, másrészt a sok apró artikulációs nehézség valósággal nyelvficamítóvá teszi egyiket-másikat (*pukkadhatnékjában*).

4. Térjünk végre a legnehezebb kérdésre! Ha az említett jelentéskörben és hangulati sajátságokkal eléggé gyakran alkotunk így igéből elvont főnevet, miért nem szoktuk a nyelvtanban ezt a módot is a szóképzésben számba venni, a deverbális nomenképzés egyéb szabályosságai között? Miért vesszük kifejezetten vagy hallgatólag főnévül vett igealakok közé e szokat?

Láttuk, hogy termékenysége eléggé nagy; fönti, néhol csak szemelvényes példatáramat bizonyára könnyen megsokszorozhatná bárki, ha elég sok újabb, a beszélt nyelvtől nem sokban különböző nyelvezetű közpróza alkotást böngészne végig. Kész, megállapodott szótári szavaink közt persze kevés ilyen *-hatnék, -hetnék* végű főnevet tartunk számon, de azért e szótípus gyakorisága sem kisebb, mint nem egy vita nélkül élő képzésnek tekintett szóalkotó eljárás produktumaié. (A képző gyakoriságának

és termékenységének leíró nyelvtani értelmezésére l. Ruzsiczky Éva tanulmányos cikkét: Problémák a képzők szinkron vizsgálatával kapcsolatban: Nyr. LXXXII, 200—8.) Gondoljunk csak a *-sdi* játéknév-képzőre, a határozóragi eredetű *-nyi* melléknévképzőre stb. A *-hatnék*, *-hetnék* formansú főneveknek a szóképzés produktumai közé sorolása egyébként nem teljesen új gondolat. PETROVÁN OSZKÁR már 1916-ban ezt írta: „A *-hatnék* [*-hetnék*] végzet [a tárgyalt körben] mintegy állandósult és képzőszerű jelle fejlődött” (i. h. 321); majd ezt: „Lehetne még a *-hatnék* [*-hetnék*] végzetet megállapodott képzőszerű jelnek venni, amely válogatás és különbségtevés nélkül ikes és iktelen igét egyaránt alakít főnévvé. Akkor itt többé nincs főnévített [értsd: 'főnévként használt'] igealakról szó, hanem igéből való névszóképzésről” (i. h.). — Először is hadd kapcsolom fel a következő mérlegelésekből a PETROVÁN *képzőszerű jel* kifejezésének *jel* szavából származhatót zavart. A szófajiságot megváltoztató *jel* szerintem fából vaskarika volna. Ha pedig nem „képzői” *-hatnék*, *-hetnék* toldalék változtatja meg a szó jelentését és szófajiságát, akkor nem is egységes toldalékról kellene beszélnünk, hanem a *-hat*, *-het* igeképzőnek, a *-né* föltételes módjelnek s a *-k* igei személyragnak egymásutánjáról, s a kész igealak szófaji átcsapásáról. Vegyük tehát csak 'képzőszerű nyelvi elem' értelmében PETROVÁN *képzőszerű jel* kifejezését, s nézzük meg így: vajon elfogadható-e a tétel, s milyen kritérium alapján?

Az kétségtelen, hogy a „benne van a *félsz*”, „nincs *mersze*” kifejezésbeli *félsz*, *mersz* nem deverbális nomenképzés eredménye, hanem — társadalmi érvennyel — főnévi szerepben használt egyedi igealak. S ha egy további, analógiás „Most nem a *kapsz*-ről, hanem az *adsz*-ről kell beszélned!” mondatban más efféle alak alkalmilag létrejöhet is, az még szintén nem igazolja e jelenségnek képzés voltát. Az ige- és az *-sz* igei személyrag alaki és funkcióbeli különállása ugyanis mindannyiunkban világosan él, s az egész alakot csupán afféle idézetyszerű alkalmazásban vesszük főnévnek. Csak akkor volna más a dolog, ha teszem az *ás*, az *úsz*(*ik*) stb. ige-típus is *-sz* toldalékkal formálná ezt a főnévül vehető alakot; vagy ha az *-sz* mint igei személyrag már elhalóban volna.

Hogyan viszonylik ehhez a mi szótípusunk? Azt már PETROVÁN is helyesen látta, hogy korunkban mind az ikes, mind az iktelen ige-egyformán *-hatnék*, *-hetnék* végzettel válnak főnévvé; ez pedig már valóban a formans egysége és képző volta mellett szól. — Igaz, a ható képzős ige-egységhez bármikor hozzáfűggeszthetjük a föltételes mód *-né* jelét meg a *-k* iktelen 1., illetőleg ikes 3. személyű alanyi személyragot, s az így keletkezett alak nem külön lexikai egység, hanem csak ragozási alak, s tisztán ige: „máris egy . . . kellemetlen náthát *rakhatnék* . . . a szépasszony pici lábai elé” (Tersánszky: A tiroli kocsma. II, 112—3); „Sokat *beszélhetnék* erről” (Roland—Jankovich: Breugnon 151); mint ahogy az alsóbb beszélt nyelvben s egyes nyelvjárásainkban mélyhangú ige-egységből *-ná* módjellel is megszerkeszthetjük ugyanezt az alakot: „A Karsai egy fűszeres fia, övé a labda, ha akarná, én nem is *játszhatnék*” (Koczás Sándor: Kortárs 1958/11. sz. 699). De vigyázzunk! Ez nem az a „desideratív” igealak, amelyből valaha a főnévvé fejlődés megindulhatott. A két mai homoním szó összehasonlítása éppen azt erősíti meg, amit főntebb is láttunk: hogy tudniillik a tárgyalt főnévi típus ma nem a *-hat*, *-het* + *-né* + *-k* toldaléksorral alakult ige-egység főnévi alkalmazása, hanem egységes, deverbális *-hatnék*, *-hetnék* képzővel alkotott „desideratív” nomen abstractum. Állítmányi szerepű „desideratív” igei alakot én már legjobban

emlékezetem szerint sohasem hallottam; pedig alkalmi átcsapásról csakis akkor beszélhetnénk, ha a természetes társalgás eléggé élne még a *Fagyizhatnék!*; *Sörözhetnék!*; *Játszhatnám!* „desideratív” alakokkal is. De ezt én is irodalmi szövegekből ismertem meg, s kezdetben nem is igen értettem. (Vö. Petőfinék „Csokonai” című költeményében: „*Ihatnám, pajtás!*”; vagy Aranynál, a „Toldi estéjé”-ben: „Nem esznek a lovak, pedig *ehetnék*”; stb.) Tanári tapasztalataim szerint tanítványaim általában szintén nem ismerték e formát. Újabb irodalmi forrásaimban mindössze egy-egy ilyen állítmányi alkalmazás került a szemem elé, de helyenként abban is 3. személyű alanyra vonatkozik az iktelen ige -*k* végzetű derivátuma, tehát ez sem szabályos igealak, verbum finitum: „Zsendítze úr unja [barátjának nyafogásait]? Ez nem szó rá! *Hányhatnék* már ettől! Egyetlen tény bíratja ki vele ezt a nyomorekót” (Tersánszky: A tiroli kocsm. II, 458). (Úgy hiszem, ez rövidült szerkezet.) Máskor nyelvjárási vagy regionális köznyelvi jellegű: „Gyere, s hozz bort a pincéből, mert az urak is *ihatnának*” (Tamási: Szegénység szárnyai² 80); „Eppen *ihatnám* — mondta [a székely]” (uo. 148); „nagyon *ihatnám*” (Barta: Szerelem 33); „ha annyira *ihatnál*” (uo. 30); „én meg mindig *ihatnék*” (Tersánszky: Kakuk M. I, 50); „Csak reggel *alhatnám*” (uő: Selyemfiú² 38).¹

Bármennyire igaz is tehát, hogy a *mehetnék* típusú főnevekben a grammatikailag képzett ember fölismeri a három igei toldalék egymásutánját, ez a *-hatnék*, *-hetnék* a m a i n y e l v t a n i r e n d s z e r b e n már éppen úgy egységes toldalék, mint a *-kás*, *-kés* képző a *savanykás*, *fehérekés*, a *-hatatlan*, *-hetetlen* képző az *állhatatlan*, *élhetetlen* (vagy még inkább a *végzetetlen*) származékban. Ezen az sem változtat, hogy a benne levő *-né* eredete szerint igei jel, a *-k* pedig igei rag: hiszen az *-ék* úgynevezett összefoglalónév-képző is névszói jelek ből forrt össze képzővé; s a *-nyi* is (névszói) viszonyragból lett; stb. Éppen ezért olyan érdekes és tanulságos, hogy még a nyelvi tudatosságnak s az írásbeliségnek ilyen fejlett korában is egységes homoním névszóképzővé fejlődhet élő igei toldalékok egész csoportja, ha elemeinek igei használata más jellegűvé válik, mint amelyenből egykor a szórványos főnévi alkalmazás megindult.

Cikkem kéziratának elkészülte után olvastam el FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TERESTYÉNI FERENC „A magyar stilisztika vázlatja” című, 1958-ban megjelent szép munkáját. Ebből látom, hogy ZOLNAI BÉLA más nézetet vallott a kérdéses minősítés dolgában: „A *mehetnék* igealak magában egyesít személyt, lehetőséget, feltételes kijelentést; alkalmilag főnevesülve — »nagy *mehetnékje* van« — megőrzi igeiségének eleven tartalmát, s azonkívül, hogy szemléletes hatású, még bizonyos népi-naív ízt is társít magához (vö. ZOLNAI BÉLA: Szavak sorsa 71)” (i. m. 220). TERESTYÉNI FERENC szíves tájékoztatása folytán tudom, hogy az idézett sorok a Minerva-Könyvtár 56. számában található; a „Nyelv és stílus” kötetében 1957-ben újra kiadott változatban azonban éppúgy nincs meg e részlet, mint az annak idején Minerva XVII [1938.], 1—48 megjelent kidolgozásban. Voltaképpen tehát azt sem tudom, fönntartja-e ZOLNAI az iménti megállapításokat ma is. Én mindenesetre úgy látom, hogy a mai *mehetnék(je)* már nem közvetlenül igealakból főnévi

¹ Az igei és a névszói szerep közt van a létigével kapcsolatos alkalmazás: „[a legénynek] a szíve is fájt, vére is *verekedhetnék* volt” (Tamási: i. h. 31). Érdekes, hogy GOMBOCZ a „szinte *sírhatnám* van” példában már alanyul, tehát egyben főnévül vett igealakot lát (Syntaxis [1947.] 46).

használatba vett alak, sem személyt, sem lehetőséget, sem föltételes kijelentést nem egyesít magában, csak a régi „desideratív” jelentés nyomait őrzi; nem mutat még annyi igeiséget sem, amennyit az igenevek, s ezért még a határozót is a *való* szócskával kapcsolja magához; csupán jelzője lehet. (Lásd a fenti példatárat.) Hangulatának összetevőit is több vonatkozásban másként próbáltam meghatározni, s azt ez utóbbiak ismeretében sem látom helytelennek.

TOMPA JÓZSEF

Magna Hungaria kérdéséhez*

6. GOMBOCZ arra célzott, hogy Carpini és Rubruk a tatár kán udvarában találkozhatott olyan mohamedánokkal, akik a baskirokat és a magyarokat az irodalmi hagyomány alapján egy népnek tartották, és ez a körülmény nagyban elősegíthette, hogy Magna Hungariát Baskíriával azonosítsák. Ezért talán hasznos lesz, ha egy kissé részletesebben foglalkozom a keleti kútfőkkel. Megvizsgálom őket abból a szempontból, hogy mit mondanak a keleti magyarokról. Segítségükkel talán rekonstruálni lehet azokat a nézeteket, amelyekkel a pápai követek Karakórumban találkoztak.

Kiindulópontul a „Mongolok Titkos Története” című munkát választom. Ismeretlen szerzője 1240-ben már befejezte ezt a két első mongol uralkodó koráról írt munkát, amelyet azért neveztek *titkos*-nak, mert az uralkodó és a mongol főtisztviselők számára készülvén, mások számára hozzáférhetetlen volt. Az eredetileg mongolul írt munka nem maradt ránk, de jóval később kínai betűkkel leírták, és e fennmaradt szöveg alapján végezte el az eredeti rekonstrukcióját E. HAENISCH. A mongol szöveget 1935—1939-ben adta ki. Később német fordítását is elkészítette (*Die geheime Geschichte der Mongolen*. 1948.²). Én ezt a szöveget használom, és az általa használt fejezetbeosztás szerint idézem.

Ez a hivatalos, egykorú források alapján írt mongol történeti munka is említi a keleti magyarokat, és ezzel alátámasztja Julianus utazásának hitelességét, mivel szemben egyetlen forrás lévén, esetleg Vámbéryhez hasonlóan, valaki kifogást emelhet a fő kérdésben, a keleti magyarok létezésének kérdésében.

A mongol munka az Urgencs elfoglalása (1219.) utáni időkről beszélve megemlíti, hogy a magyar történelemből is jól ismert mongol hadvezér, Szubotáj, hadjáratot vezetett északi irányban tizenegy nép ellen. Ezek között szerepelnek többek között a kunok (kipcsakok), az oroszok, a baskirok és a *macsarát* néven mongol többes számban szereplő magyarok is. Ez a népnév később több helyen is előfordul a munkában kissé eltérő hangalakkal, és így nem lehet kétségünk afelől, hogy egy *madzsar* nevű nép létezett valaha a Volga vidékén. Hangsúlyozni kívánom, hogy ez a népnév a mongol munkában tárgyi okok miatt egyszer sem jelentheti a Duna völgyében élő magyarságot. Az említett szövegrész is nyilván arról a mongol hadjáratról beszél, amely a nevezetes kalkai csatával, az egyesült orosz—kun sereg hatalmas vereségével végződött (1223.). — A 262. fejezetben levő szövegrész HAENISCH német for-

* L. MNy. LV, 385—91.

dításában így hangzik: „Weiter sandte er [Dzsingisz kán] Sube’etai ba’atur auf einen Kriegszug in nördlicher Richtung bis zu den elf Stämmen, Staaten und Völkern Changlin, Kibtscha’ut, Batschigit, Orusut, *Matscharat*, Asut, Sasut, Serkesut, Keschimir, Bolar und Karal und über die wasserreichen Ströme Idil und Dschayach bis zur Stadt Kiwa Men Kermen.”

A Titkos Történetben a *madzsar* nép másodszor az 1228 utáni események előadásánál szerepel. Úgy látszik, Szubotájnak nem sikerült a tizenegy nép leigázása, ezért Dzsingisz kán megerősítésül hozzá küldte Batut és testvéreit a vezetésük alatt álló csapatokkal. A szöveg kis eltérésekkel ismét az előbbi népneveket adja, köztük ott szerepelnek megint a *madzsar*-ok: „Weiter hatte vordem Tschinggies Chan den Sube’etai ba’atur angeschiekt, und er war bis zu den Völkern Changlin, Kibtscha’ut, Badschigit, Orusut, Asut, Sesut, *Mad-schar*, Keschimir, Sergesut, Buchar und Keret gelangt und dann unter Überschreitung der wasserreichen Flüsse Idil und Dschayach gegen die Städte Meket, Men-Kermen und Keibe gezogen, dort aber von jenen Völkern aufgehalten worden. So schickte jetzt der Kaiser als Nachschub für Sube’etai verschiedene Prinzen als Batu, Buri, Guyuk und Mungge ins Feld.” E célból minden mongolnak a legidősebb fiát e sereghez kellett küldenie, mert: „wenn der älteste der Söhne ins Feld sieht, hat das Heer grosse Stärke. Wenn aber das ausziehende Heer zahlreich ist, macht es auf dem Marsche einen majestätischen und mächtigen Eindruck. Die Feinde dort hinten, das sind viele Staaten. In jener Ecke dort sind harte Völker. Das sind Leute, die, wenn sie ergrimmen, durch ihre eigenen Schwärter sterben! Sie sollen scharfe Schwärter haben, wie mir berichtet wird.” Azaz az ellenállás ugyancsak erős lehetett.

Az 1231 utáni események tárgyalásánál viszont, ahol megint csak az említett népek leigázásáról van szó, a *madzsarok*-at már nem találjuk. A 274. fejezet megfelelő része: „Die zur Verstärkung Sube’etai’s ins Feld gesandten verschiedenen Prinzen wie Batu, Buri, Guyuk und Mungge unterwarfen die Völker Changlin, Kibtscha’ut und Badschigit, zerstörten die Städte Edzsil, Dschainach und Meget und machten die Orus nieder oder raubten sich bis auf dem letzten Mann. Die Bevölkerung der Städte wie Asut, Sesut, Bolar und Man-Kerman-Kiva machten sie teils zu Sklaven, teils nur sich botmässig. Nach Einsetzung vor Stadthaltern und Vögen kehrten sie heim.”

Gondoljunk itt Riccardus jelentésének oly sokat magyarázott részére, amelyben arról beszél, hogy a keleti magyarok az első ütközetben győztek a tatárok ellen, s azután szövetségesei lettek, majd együttesen „tizenöt” országot pusztítottak el: „Gens Thartarorum vicina est illis, set hiidem Thartari commintentes cum eis, non poterant eos in bello devincere; immo in primo prelio devincti sunt per eos. Unde ipsos sibi amicos et socios elegerunt, ita quod simul iuncti quindecim regna vastaverunt omnino.” (DÖRRIE i. m. 157—8.)

Vajon véletlen-e a Riccardus-jelentés és a tőle teljesen független mongol forrás egyezése? Aligha hiszem! A mongol forrásban harmadízben a *madzsar*-ok azért nem szerepelnek, mert akkor nem a tatárok ellen, hanem velük együtt harcoltak. Úgy gondolom, hogy a névegyezés és az események ilyen pontos összevágása kétségtelenné teszi, hogy itt a keleti magyarokról van szó.

Jelen esetben igen fontos az is, hogy ebben a mongol forrásban a baskírok és a magyarok külön-külön, még csak nem is egymás mellett szerepelnek. A jól értesült mongol történétíró nem kötötte össze őket. Meg kell itt azonban jegyeznem, hogy a két első idézett szövegrészben találunk egy nyilván azono-

sítható *karal* és *keret* nevű népet is. Mint azt P. PELLIOU (Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Paris, 1950. 115—62) kimutatta, a mongolok a Duna-medencében élő magyarokat nevezték a *király* szó után *kälär*-nek. A név nyilván úgy keletkezett, hogy Kelet-Európában ebben az időben csak egy király volt, és így ennek nevét átvitt értelemben Magyarországra és a magyar népre alkalmazták. Az Orosz Évkönyvek szóhasználata ezt nagyban valószínűsíti.

Ebből viszont az következne, hogy a Titkos Történetben említett tizenegy nép között ott vannak már a nyugati magyarok is. Ez azonban tárgyi okok miatt teljes lehetetlenség. Miután viszont PELLIOU névfejtésében nem kételkedhetünk, nyilvánvaló, hogy a HAENISCH-féle rekonstrukció, azaz a Titkos Történet mongol szövegének helyreállítása nem pontos, helyesebben nem azonos az 1240-ben már elkészült összszöveggel, hanem egy későbbi, átdolgozott variáns helyreállítása. A *kälär*-ek csakis 1240 után kerülhettek a mongol szövegbe, aminek magyarázata — úgy gondolom — nem lesz túl nehéz a perzsa munkák tárgyalása után. A dolog felderítése azonban orientalistákra vár.

Mindezekből arra a megállapításra juthatunk, hogy Carpini és Rubruk a magyar-baskír azonosításhoz a mongol vezető körökből aligha kaphattak ösztönzést, hiszen az ő karakórumi tartózkodásuk idején a cselekvő személyek egy része is élt még, és azok nem téveszthették össze a baskirokat a magyarokkal. Nem vonatkozik azonban ez a mongol udvarban élő különféle származású, a perzsa és arab irodalmat ismerő emberekre, akiknek a messze Nyugatról nem voltak helyi ismereteik. Lássuk most, hogy milyen elképzelések lehettek nekik a bennünket érdeklő kérdéstről.

7. Sajnos, több egykorú, számomra hozzáférhető mongol forrás nem lévén, a mongol eredetű hírek további vizsgálatáról le kell mondanom. A mongol birodalom nyugati felének történetéről azonban eléggé részletesen tájékozódhatunk a XIII. század második felében és a következő század elején élt két kiváló perzsa történész, Dzsuvajni (1226—1283.) és Rasid ad-Din (1247—1318.) munkáiból. Mindketten magas tisztségeket viseltek a mongol uralom alá került Perzsiában, szoros összeköttetésben álltak a karakórumi mongol vezetőkörekkel, annyira, hogy például Rasid használhatta a Titkos Történetet is. Mindketten elsőrendű forrásokra támaszkodtak, de a minket érdeklő kérdésekkel kapcsolatban csak a szokásos forráskritika elvégzése után használhatók fel.

Dzsuvajni, aki 1253—1260 közt írta munkáját,¹ a Dzsingisz kán haláláról (1227.) és utódja trónralépéséről írt fejezetben röviden megemlékszik a Titkos Történetben is említett Szubotáj-féle hadjáratról, de a tatárok ellenfeleként csak a kunokat, a szakszinokat és a bolgárokat említi (i. m. I, 190). A bolgárok szomszédjairól szólva pedig Batu hadjáratáról is megemlékszik (l. a Titkos Történet második közlését), de a magyarok nem szerepelnek nála, hacsak a *Magas* népnév nem a magyarokat jelenti. A szakirodalom azonban ezt nem népnévnek, hanem az alánok egyik városának tartja. Nem lévén orientalista, nem tudok vitába szállni a szakemberekkel, de erősen gyanakszom, hogy itt mégis a magyarokról van szó.

¹ A perzsa szöveg angol fordítását használtam: The History of the World-Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. Translated by John Andrew Boyle. I—II. Manchester, 1958.

Dzsuvajni a magyarokról először a második mongol kurultájról (1234—1235.) szóló fejezetben ír: „Thereupon each of the princes and noyans was designated to a different campaign and they were despatched to the East and the West, the South and the North. And since the tribes of the Qifchaq and the *Keler* had not yet been completely crushed, the chief attention was paid to the conquest and extirpation of these peoples. Of the princes Batu, Mengü Qa'an and Güyük were appointed to conduct this campaign and each departed to his own encampment with a large army of Taziks and Turks intending to set out at the beginning of the coming spring. They made preparations for the journey and started out at the appointed time.” (I, 199.) Nagyjában ugyanazt mondja, mint a Titkos Történet harmadik közlése, de a leigázandó népek között csak a kunok (kipesakok) és a käläreik szerepelnek. Nyilvánvaló, hogy a második népnév itt a Duna menti magyarok már ismert mongol neve. Dzsuvajni jóval a tatárjárás után írt, amikor a mongolok a nyugati magyarokat már régen *kälär*-eknek nevezték. A szövegből viszont világos, hogy itt a magyarországi hadjáratot jóval megelőző eseményekről van szó, és így a népnév csakis a keleti magyarokat jelentheti. Ebből az következik, hogy Dzsuvajni a magyar nép két ágát egyelőre még ismeretlen okok miatt azonosította, és e mellett azután következtessen kitar. Amikor néhány fejezettel később a bolgár, az alán és az orosz föld elfoglalásáról ír, a *kälär*-eket, azaz a magyarokat kihagyja: „When Qa'an held the great Quriltai for the second time [1234—1235.], they deliberated together concerning the extirpation and subjugation of all the remaining rebels; and it was decided to seize the land of the Bulghar, the As and the Rus, which bordered on the camping ground of Batu; for they had not completely submitted being deluded by the seize of their territory. He therefore deputed certain princes to aid and assist Batu, viz. Mengü Qa'an . . . and several other princes as well as Sübetei Bahadur from amongst the chief commandants.” Ezután részletesen beszél a bolgár főváros ostromáról, népének legyilkolásáról, majd az oroszok földje egy részének meghódításáról. (I. m. 268—9.)

Később azonban „A kälär és baskír lovasokról” szóló fejezetben részletesen ír róluk. Itt a két népet egymás mellé teszi, mondhatjuk azonosítja. Azt állítja, hogy keresztények, és a frankok mellett laknak, majd elmondja a mongolok magyarországi hadjáratát a Muhi pusztai csata elbeszélésével: „When the Rus, the Qifchaq and the Alan had been annihilated, Batu resolved to proceed to the destruction of the Keler and Bashgird, who are large nations professing the Christian faith and are said to border on the land of the Franks”. (I, 270.) Ez után jön a muhi csata leírása, ami bennünket most nem érdekel. A fordító, aki egyáltalán nem ismeri problémánkat, a következő jegyzetet fűzte a fejezethez: „Bashgird is here simply a synonym of Keler i. e. the Hungarians, and does not refer to the Uralian Baskirs. . .” Ezt nyilván PELLIO (i. m. 123) alapján állítja, aki sejti is, hogy hogyan keletkezett ez a névpár.

Ezekből a részletekből — úgy gondolom — plasztikusan rekonstruálhatjuk Dzsuvajni történetírói eljárását. Vagy neki, vagy forrásának tudnia kellett arról, hogy a keleti és a nyugati magyarok azonosak, még a népvék is, ezért a kettőt egy népnek veszi. A nyugati magyarok mongol hivatalos neve viszont az ő korában már *kälär* volt, és így azt kiterjeszti a keleti magyarokra, a *madzsar* nevet pedig, amellyel nem tud mit kezdeni, egyszerűen elhagyja. Ezért, már amikor legelőször beszél a keleti magyarokról, akkor is *kälär*-eknek nevezi őket. Mivel azonban tudja azt is, hogy a *kälär*-ek messze

nyugaton laknak, a kunokkal hozza őket kapcsolatba, mert emlékszik rá, hogy a tatárok Magyarországot a kunok befogadása ürügyével támadták meg. Nem tudja, hogy itt egy nép két ágáról van szó, ezért tudatosan eltünteti azt a néhány év különbséget, ami a keleti és a nyugati magyarok megtámadása között volt. S hogy zavar sehogy se keletkezzék, a bolgárokról szóló részben megint egyszerűen elhagyja a keleti magyarokat. Dzsuvajni tehát „szakképzett” történész, aki összhangba hozza forrásait.

Amikor azonban részletesen beszél a nyugati magyarokról, rögtön felvonultatja a baskírokat is, kiket forrásaival szemben eddig ugyancsak azért nem említett, mert számára azonosak voltak a magyarokkal. Dzsuvajni ugyanis jól ismerte a régi arab és perzsa irodalmat, amely a magyarokat és baskírokat mindig azonosította.

Dzsuvajni tehát eleget tett a történetírói kötelező gondosságnak, „modern” forráskritikát alkalmazott, eltüntette forrásai összes ellentmondásait, összhangba hozta kora tudományos és hivatalos népneveit. Igaz, hogy elsikadtak nála a keleti magyarok, a baskírok pedig a Duna mellé kerültek, de ez megbocsátható neki, hiszen Perzsiában írta művét, és sohasem járt személyesen a Volga vidékén vagy attól nyugatra. A bolgár államhoz tartozó keleti magyarokat csak forrásaiból ismerte, viszont azt is tudta valahonnan, hogy a *kälär* és a *madzsar* nép azonos. Ilyen előzmények után eljárása könnyen érthető.

8. Ezek után nem fog meglepetést okozni, hogy a másik híres perzsa történetíró, Rasid ad-Din, aki valamivel későbbben írt, és forrásként felhasználta egyrészlől Dzsuvajnit, másrészlől pedig a Titkos Történetet, nagyjából hasonlóan járt el. Hiába volt lelkiismeretes kompilátor, nem tudta ellenőrizni adatait, mert a mongol dinasztia két ága, Perzsia és a Batu alapította Arany Horda uralkodói között az ő korában már megszakadt minden olyan összeköttetés, amelynek segítségével tisztázhatta volna forrásai ellentmondásait.

Nem analizálhatjuk itt részletesen Rasid bonyolult és hatalmas munkáját, amelyben mind a *madzsar*-ok, mind a *kälär*-ek, mind pedig a *baskír*-ok többször is előfordulnak. Azt azonban ki kell emelnünk, hogy ő ismeri és használja is a *madzsar* nevet 'keleti magyar' értelemben, például akkor, amikor elmondja, hogy hány embert bocsátott annak idején Dzsingisz kán fiai rendelkezésére. Dzsucsai kán, Batu apja, a mongol fennhatóság alatt álló nyugati területek főnöke apjától 4000 embert kapott, és „manapság Toktaj és Baján seregének nagy része ennek a 4000 embernek az utódaiból áll és azokból, akik az utóbbi időben az oroszok, cserkeszek, kunok és *madzsarok* közül csatlakoztak hozzájuk...”¹

Toktaj vagy Taktu az Arany Horda kánja (1291–1312.), Baján pedig, akiről az irodalomban semmit sem találtam, valószínűleg Toktaj fia volt. E kán feleségét ugyanis *Bajalun*-nak hívták, és e női név hímnemű formája *Baján*.

Nyilvánvaló, hogy itt szó sem lehet a tatár seregben szolgáló nyugati, hanem csak a keleti magyarokról. Ez az adat pedig bizonyosan egykorú hiteles forrásból származik, ezért szerepelnek itt *madzsar*-ok a saját nevükön.

¹ „В настоящее время большая часть войск Токтая и Баяна есть потомство [насл.] этих четырех тысяч, а что прибавилось [к ним] за последнее время, то — из войск русских, черкеских, кипчакских, маджарских и прочих, которые присоединились к ним...” (Рашид-ад-Дин, Сборник летописей. Москва, 1952. I/2, 275.)

Amikor azonban Rasid a nagy kelet-európai hadjáratról és annak előzményeiről, tehát az 1223—1242 közti eseményekről beszél, vagy pedig akkor, amikor a világ népeit sorolja fel, ami többször is előfordul munkájában, akkor a Titkos Történetben szereplő *madzsar*-ok helyét következetesen a *kälär*-ek és *baskír*-ok kifejezés foglalta el, azaz akárcsak Dzsuvajni, a keleti magyarokat ő is azonosítja a nyugatiakkal, és összekapcsolja őket a baskírokkal, hogy eleget tegyen a X. századtól kimutatható arab—perzsa hagyománynak, amely minden művelt és olvasott embert kötelezett. Rasid azonban nem végzett olyan finom forráskritikai munkát, és nem szerkesztett úgy, mint Dzsuvajni, miért is a *kälär*-ek nála a magyarországi hadjáraton kívül mindig ott szerepelnek a kaukázusi és volgai népek társaságában is, azaz a keleti magyarok helyén, ott, ahol a Titkos Történetben *madzsar*-okat találunk. Így például „[Dzsingiz] halála után Ögedej kán, testvérevel Tuluj kánnal együtt teljesen elfoglalta Kitaj országát. Unokaöccseikkel együtt pedig elfoglalták a *kälär*-ek és *baskír*-ok, a bolgárok, a kunok, az oroszok, cserkeszek és ászok földjét . . .” (I. m. 67.)¹ Ez a forráshely időrendi kérdések miatt Magyarországra nem vonatkozhat, és világos, hogy a Titkos Történet alapján készült. Ha ezt a szövegrészt és a megadott forráshelyeket összevetjük a mongol munka megfelelő helyeivel, akkor látjuk csak igazán tisztán, hogy mi történt itt Dzsuvajni forráskritikája és az arab—perzsa hagyomány következtében.

Hasonló a helyzet a Dzsuvajnira és Rasidra támaszkodó későbbi perzsa és arab nyelvű munkákkal is, amelyek a keleti magyarokkal valamilyen formában foglalkoznak.

9. A keleti források itt bemutatott néhány részlete alapján kétségtelen, hogy szerzőik ismerték mind a keleti, mind pedig a nyugati magyarokat, de ismerték azok névazonosságát, illetőleg rokonságát is.

Úgy gondolom, hogy e tanulmány forráskritikai eredményei alátámasztják Gombocz sejtését. Carpini és Rubruk karakórumi tartózkodása idején már találhattak ott olyan mohamedán tudósokat, akik a baskír—magyar azonosítást vallották. Carpini 1246-ban, Rubruk 1253—1254-ben, Dzsuvajni pedig 1252—1253-ban tartózkodott a tatár főkán udvarában, és így azonos forrásokból meríthettek.

Ezek után nyilvánvaló, hogy Magna Hungaria fekvésének pontos meghatározásához csakis Riccardus jelentését, Julianus leveleit és az Orosz Évkönyveket használhatjuk fel. Forduljunk most hozzájuk még egyszer; lehet, hogy a feltárt összefüggések ismeretében és a térkép alapos felhasználása segítségével kissé másképpen vallanak majd, mint a kérdés eddigi kutatóinak.

10. A leghelyesebb eljárásnak az látszik, ha Riccardus jelentése alapján végigkísérjük Julianust hosszú vándorútján, s még egyszer megkíséreljük útvonalát megrajzolni.

Matricáig, a mai Taman félszigeten fekvő fontos kereskedelmi központig nincsen problémánk. Julianus és társai Magyarországról a Balkán-félszigeten keresztül Konstantinápolyba, onnan pedig a Fekete-tengeren át Matricába utaztak. A nehézségek azonban már itt megkezdődnek, mert Riccardusnak Julianus útjáról írt jelentése, azaz az egyedüli forrás (Julianus fennmaradt levelei csak a hazafelé vivő út rekonstruálásánál segítenek), eléggé szűkszavú

¹ Szinte azonos felsorolást találunk még Rasid műve orosz fordításának következő helyein: I/1: 66, 77, 103; I/2: 275 stb.

beszámoló, nem útleírás, nem hasonlítható Carpini, Rubruk, Marco Polo vagy más keleti utazó munkájához. A jelentésnek két célja van: az egyik a térítési lehetőségek bemutatása a pápai udvar számára, a másik pedig a figyelemnek a tatár veszélyre való felhívása. A jelentésben minden ezt a két célt szolgálja, a részletek másodrendűek, ezért elnagyoltak, homályosak, sőt kisebb ellentmondásokat is tartalmaznak.

Julianus és társai Matricában 50 napig vártak egy karavánra, amelyhez csatlakozni kívántak. Hogy a karaván összeállott-e, a szövegből nem tudjuk megállapítani, de valószínűnek tartjuk, hogy a négy magyar szerzetes nem mert egyedül nekivágni az ismeretlen, nagy veszélyeket rejtő útnak.

Tizenhárom napon át utaztak egy „pusztaságon” át, ahol sem házat, sem embereket nem találtak, s végül eljutottak Alániába.

Itt és méginkább a következő útszakaszoknál jó volna tudni, hogy Julianus és társai hogyan, gyalog, lovon vagy tevén utaztak-e, mert csak akkor tudjuk felhasználni a Riccardus-jelentés napokban megadott menet-idejét. Igyekezni fogunk ezt minden esetben megállapítani, mert a rendelkezésünkre álló szöveg erre ad bizonyos lehetőségeket. Gyalogút esetén napi 20 kilométernél többet nem számíthatunk, hiszen több hétre való élelmiszert vittek magukkal. Ilyen utaknál minden negyedik-ötödik nap pihenő nap volt, és sokszor napokra megrekedt a karaván a legkülönbözőbb okok miatt.

Az Alániába vezető 13 napig tartó gyalogút körülbelül 260 kilométert jelent, azaz nagyjából a mai Krasznodar vidékére juthattak. Útjuk csakis a Kubán folyó mentén vezethetett. Ha azonban jól megnézzünk egy részletes térképet, akkor kiderül, hogy ez a vidék aligha nevezhető a magyar szó szoros értelmében vett „pusztaság”-nak. Eszerint a jelentés „desertum” szava — úgy látszik — csak „emberektől puszta” területet jelent. A szóban forgó területet kisebb folyók és patakok tucatjai szabdalják át, de ezekről Riccardus jelentése semmit sem mond. Ez azonban számunkra nagy nehézséget nem okoz. Az egyedüli probléma, amely itt felmerül, az, hogy a források szerint a mai Krasznodar környékén akkoriban nem alánok, hanem kaszogok (eserkeszek) laktak. Hogy a szerzetesek elérjék az alánok szállásterületét, ahhoz mintegy 500 kilométert kellett volna megtenniük, mert ezek központja a mai Sztavropol vidékén lehetett. Az ellentmondást csak úgy tudjuk eltüntetni, ha feltesszük, hogy abban az időben vagy Krasznodar vidékét is Alániának nevezték, azaz a kaszogok is beletartoztak az alán törzsszövetségbe, vagy pedig — és ez a valószínűbb —, a szerzetesek ebben az esetben lovon vagy tevén utaztak, és így 13 nap alatt mégis elérték Sztavropol vidékét. Lehetséges, hogy a matricai fejedelem feleségének támogatása akkora volt, hogy ebben az esetben nem kellett nekik gyalog utazniuk. Bárhogy is álljon a dolog, számunkra ez most csak harmadrendű probléma, és mindkét lehetőség elfogadható.

A következő útszakasz meghatározása még nagyobb nehézségekkel jár, pedig Magna Hungaria pontos helyének megállapítása szempontjából e kérdésnek most döntő jelentősége van. Julianus és társai Alániában 6 hónapot töltöttek, mert a tatároktól való félelem miatt nem indult karaván Magna Hungaria felé, melynek fekvését az előttük járt Ottó barát beszámolója alapján nagyjából ismerhették. A négy barát közül kettő a nyomorgást nem bírván, haza indult Magyarországra. Julianus és Gerhardus viszont nagy nélkülözések után végre útitársakat találtak, és egy pogányokból álló karavánnal tovább indultak.

37 napig ismét egy „desertum”-on haladtak. A leírásból az derül ki, hogy ez a pusztta már közelebb áll a mi „pusztta” fogalmunkhoz. Feltűnő azonban, hogy a jelentés vízhiányra nem panaszkodik, ami fontos útbaigazítás számunkra, mert ha Baskíria, azaz a Volga torkolatvidéke felé vették volna útjukat, akkor a szomszág legalább annyi nehézséget okozott volna, mint az élelemhiány, amelyről a jelentés bőven beszél.

37 napi út az előbbi mértékkel mérve 740 kilométert tesz ki. Ebben az esetben a jelentés nem hagy kétséget az iránt, hogy gyalogútról van szó. Nagy nélkülözések után a szerzetesek egy Veda nevű mohamedán tartomány Bundaz nevű városába érkeztek. Vajon hol kell ezt a várost keresni?

Aránylag könnyen el tudnánk igazodni, ha legalább az égtájat ismernénk, amely felé a karaván haladt. Riccardus azonban erről semmit sem mond, és így találgatnunk kell.

Ha Julianus Baskíriába készült volna, akkor egészen bizonyosan a Volga torkolatánál fekvő Szakszin városa felé vette volna útját. Alániából ez a leg-rövidebb, legkönnyebb út Baskíria felé. Itt különben még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a baskírok a XIII. században már nem éltek a Volga partján, hanem felhúzódtak a Bjelaja vidékére. Julianusnak tehát át kellett volna kelnie a Volgán, és még egy jó darabot kellett volna utaznia a víztelen sztyep-pén, a mai Kazahsztán területén keresztül, hogy eljusson hozzájuk. Matricából kiindulva Baskíriáig több mint 2000 kilométert kellett volna megtennie, ami sehogyan sem egyeztethető össze adatainkkal. Ezenkívül a Riccardus-féle jelentés semmit sem tud a Volga átlépéséről. Már pedig nincs egyetlen olyan útleírás sem, amely nem beszélne a Volgán, ezen a hatalmas folyamon való átkelésről. Forrásunk csak az út végén említi meg, hogy Julianus az „Etyl”, azaz a Volga mellett találta meg a keleti magyarokat. Ezért viszont valószínű, hogy már előbb is beszélt volna róla, ha előzőleg át kellett volna kelnie rajta. A logikai összefüggés ezt megkívánja még egy ilyen rövid jelentés esetében is.

Alániából Baskíria felé — ismételten hangsúlyozom — csakis Szakszinon keresztül vezetett karavánút, amiről a térkép alapos tanulmányozása mindenkit meggyőzhet. A Volgán ugyanis csak itt volt átkelőhely, amit a szaksziniak tartottak kezükben. Innen észak felé, a mai Sztálingrádig a Volgán átkelni a sok holt ág és mocsár miatt aligha lehetett; legalábbis én nem ismerek egyetlen olyan forrást sem, amely ezen a szakaszon átkelési lehetőséget említene. De tegyük fel, hogy Szakszin azonos Bundazzal, és Riccardus egyszerűen csak elfelejtette leírni a Volgán való átkelést. Vajon lehet-e ezt a feltevést adatainkkal egyeztetni? Alániából Szakszinig valóban pusztában vezet az út. A távolság azonban Sztavropol vidékétől számítva mindössze 450 kilométer körül jár, amihez aligha szükséges 37 nap, mert ez csupán 12 kilométeres napi átlagot jelent. Julianus és társa ugyan rossz állapotban volt, talán szerettek volna is ilyen lassan utazni, de ha nem akartak elmaradni, akkor együtt kellett haladniuk a jobban ellátott útitársaikkal. Ha viszont Sztavropol vidékétől számítjuk az utat, akkor ugyan a távolság nagyjából egyezik, viszont Szakszinból a Nagy-Bolgáriába vivő út hosszával nem tudjuk adatainkat egyeztetni. Így tehát Bundazt és Szakszint nem lehet azonosítani. De nem lehet ezt megtenni névhasonlítás útján sem, mert a két névben mindössze egy *a* hang azonos. Ilyen méretű torzítást viszont nem tehetünk fel a jelentés írójáról.

Én ezért a magam részéről teljesen elvetem a Volgán való átkelést Szakszinnál, és más megoldást keresve, csakis BROMBERG nyomán haladhatok. Julianus ugyanis a Volga mentén találta meg a magyarokat; Alániából

tehát olyan irányba kellett utaznia, amely a Volga felé vezetett. Minthogy azonban a Volga torkolatvidékét kizártuk, más utat kell keresni. A térképen szinte magától kínálkozik az északi irány. A Volga és a Don errefelé közelíti meg egymást, és a két folyó közti területen kell átmennie annak, aki Alániából Bolgáriába akar eljutni. A bolgár állam területe ugyanis a Volga jobb partjára is átterjedt, nyugati határa a Szura folyó volt. Márpedig Julianus útja végén Nagy-Bolgáriába jutott, s ha nem kelt át a Volgán, akkor csakis erre mehetett.

Elgondolásomat nagyban támogatná, ha ebben az irányban sikerülne a *Veda* tartományt és *Bundaz*-t is megtalálni. Vedára vonatkozólag BROMBERG tesz néhány megszívlelendő megoldási javaslatot, de a kérdés — véleményem szerint — még további kutatásra szorul. Valamivel könnyebbnek látszik *Bundaz* városának azonosítása. Én csatlakozom azokhoz, akik *Bundaz*-ban a *burtasz* népnév rontott alakját látják, s hangsúlyozom, hogy létezett itt egy ilyen nevű város is. Ez esetben a *Bundaz* = *Burtasz* azonosítás kétségtelennek tetszik. A burtaszokról tudjuk, hogy mohamedánok voltak, s *Bundaz* lakóit Julianus is mohamedánoknak mondja. Ezenkívül Alániából a burtaszokig valóban 750—800 kilométeres út vezet, ami megfelel a harminchét napnak. Ennek további alátámasztására felhozom, hogy a XII. századi Idrisi szerint „Athel” városától, tehát a Volga torkolatvidékétől egy hónapos út vezet a „pusztán keresztül” a burtaszokhoz (A. JAUBERT, Géographie d’Edrisi. Paris, 1836—1840. II, 403). Ha Julianusnak 37 napra volt szüksége ahhoz, hogy Sztavropol vidékéről jusson ugyanoda, akkor az adatok csodálatosan egyeznek, mert e város délebbre feküdt „Athel”-nél, és így a pusztai út hét nappal tovább tarthatott.

Bundazból Julianus és Gerhardus egy másik városba mentek. Bár a jelentés ezt nem mondja, nyilván a burtaszok egy másik városába kerültek. Gerhardus itt meghalt, Julianus egyedül maradt. Innen egy mohamedán pap szolgálaként folytatta útját, és eljutott Nagy-Bolgáriába. Riccardus nem mondja meg, hogy meddig utaztak, s így feltételezem, hogy rövid útról volt szó, ami megint csak összevág a földrajzi tényekkel. A burtaszoktól néhány nap alatt el lehet jutni Bolgáriába, különösen akkor, ha az illető lovon vagy tevéen utazott, amit ezúttal — egy mohamedán pap szolgálja lévén — Julianusról is nyugodtan feltehetünk.

És most következik a Riccardus-féle szöveg egy kritikus helye, amit VÁMBÉRY, MÉSZÁROS és mások a hitelessége ellen is felhoztak. A jelentés azt állítja ugyanis, hogy Bolgária lakói pogányok. A burtaszok mohamedánok voltak, a bolgárok pedig pogányok. Minden más forrás szerint viszont úgy tudjuk, hogy a bolgárok már a X. század óta mohamedánok; Julianus is, mint egy muzulmán pap szolgálja került ebbe az országba. Vajon tévedéssel vagy elírással van dolgunk? Julianus, a térítő szerzetes ebben a kérdésben nem tévedhet, s mint látni fogjuk, ez az állítása csak erősíti hitelességét. A látszólagos ellentmondás ugyanis könnyen feloldható, s újabb bizonyítékot szolgáltat amellett, hogy Julianus egész eddigi útján nem kelt át a Volga balpartjára.

A talányt egy szovjet orientalista, KOVALEVSZKIJ oldja meg, aki a bolgárok és csuvasok történetéről írt munkájában (Riccardus jelentését és Julianus leveleit nem ismeri) megállapította, hogy a bolgár törzsszövetség egyik déli törzse, a szuvas vagy szuvar nem vette fel az izlámot. A szuvarok és a bolgárok közötti kapcsolatok ennek következtében már a X. század elején meglazultak. Szuvar városa, amely akkoriban a Volga balpartján feküdt, egy független fejedelemség központjává lett, amely pénzt is veretett. Az új város

a bolgárok fővárosának erős versenytársává vált kereskedelmi téren is. Hosszabb idő elmúltával azonban a szuvar törzsi nemesség mégis felvette az izlámot, de a törzs zöme erre nem volt hajlandó, átköltözött a Volga jobbpartjára és pogány maradt továbbra is. Később, más elemekkel keveredve jött aztán létre belőlük a csuvas nép, amelynek nevében a szuvarok neve rejlik (А. П. КОВАЛЕВСКИЙ, Чуваши и болгары по данным Ибн-Фадлана. Чебоксары, 1954.). S valóban, amikor a csuvasok a XVI. században az orosz forrásokban először megjelennek, még mindig pogányok. Nyilvánvaló tehát, hogy Julianus a XIII. század derekán is az igazat írta róluk.

A bolgár birodalomban tehát a Volga jobbpartján pogányok, a balparton pedig mohamedánok éltek. Julianus pogányokkal találkozott, azaz még mindig a hatalmas folyó jobbpartján tartózkodott.

Julianus Bolgáriában egy meg nem nevezett nagy városban találkozott azzal a magyar nővel, aki útbaigazította őt, és így két napi járóföldre megtalálta a magyarokat „iuxta flumen magnum Ethyl”, mely folyó természetesen csakis a Volga lehet. Hangsúlyozni szeretném, hogy a *iuxta* szó teljesen kizárja annak a lehetőségét, hogy Julianus átkelt a folyón és a balparton találta meg a magyarokat. Az átkelés különben amúgyis nehéz dolog lett volna, mert a XVI. századi orosz források szerint ezen a vidéken csak nagyritkán, az évnék bizonyos szakaszában lehetett az átkelést megkísérelni.

Riccardus a magyarokról igen keveset beszél, alig mond el valamit arról, ami bennünket annyira érdekel. Feltűnő, hogy egy szót sem szól királyukról vagy fejedelmükről, nem beszél törzsfőjükről, semmit sem mond politikai szervezetükről. Ennek oka csak egy lehet. A magyarok a bolgár birodalom alattvalói voltak, amit a bolgár városhoz való közelségük tesz egészen valószínűvé, s Julianus számára, — itt nem részletezhető okok miatt — erről kellemetlen volt beszélni.

Felmerül a kérdés, hogy vajon melyik bolgár városról lehet itt szó, hiszen ha ezt sikerül meghatározni, akkor egész közel jutottunk Magna Hungaria fekvésének megállapításához. Tudomásom szerint a bolgár városok — egy kivételével — mind a Volga balpartján voltak. Az egyetlen jobbparti nagy város, amelyről az orosz évkönyvek megemlékeznek, Osel (Ошель). Ez a város a Volga jobbpartján, a Káma torkolatával szemben, egy kissé délebbre feküdt. A magyarok e várostól két napi járóföldre laktak a Volga partján. Mindent figyelembe véve a mai Tyetyusi (Тетюши) város környéke jöhet első-sorban számításba, minek megerősítésére felhozom még, hogy az orosz évkönyvek 1552 körül itt említik a *mozsar*-okat, kikről egy készülő munkámban ki fogom mutatni, hogy a Julianustól fellelt magyarok utódai.

II. Most pedig vizsgáljuk meg Riccardus jelentésének Julianus hazatéréséről szóló adatait, amelyek — véleményem szerint — még jobban amellettszólnak, hogy a világjáró magyar szerzetes sohasem járt Baskíriában, de még csak át sem kelt a Volga balpartjára.

A volgai magyarok megmagyarázták Julianusnak, hogy merre tud a leggyorsabban hazajutni. Útmutatásuk alapján ismét útnak eredt, és 15 napon keresztül hajózott a „mordvinok országának folyóján”. A legtöbben itt a Volgára gondoltak. A Volgát azonban soha senki sem nevezte, és nem is nevezhette a mordvinok folyójának, hisz partját a XIII. században az orosz krónikák szerint a mordvinok csupán a mai Gorkij körül érték el. A mordvinok folyója nyilván a mordvinok földjén folyt keresztül. Julianus közléről szemlélhette a mordvinokat, s ezért tud a jelentés olyan részletes képet adni

e népről. A „mordvinok országának folyója” tehát csakis a földjüket átszelő, és éppen a mordvinok egyik részének nevét viselő Moksa folyó lehet, mire először BENEDEFY célzott utolsó, már idézett munkájában. A folyó a volgai magyaroktól mintegy 200 kilométerre, tehát 4–5 napi lovagló útra volt. Felteszem azonban, hogy egyes magyar nemzetségek még közelebb éltek ehhez a folyóhoz.

Megemlíthetjük itt még azokat az okokat is, amelyek Julianust a Riccardus jelentés szerint arra készítették, hogy gyorsan hazainduljon. Itt bennünket elsősorban az első érv érdekel: ha a pogányok országai (a mordvinok pogányok voltak, és ebben az időben az orosz források szerint két királyuk, tehát két országuk volt), valamint a „rutének” földje, amelyek a keresztény magyarok és a pogány magyarok között laknak, tudomást szereznének útjáról, akkor, attól félvén, hogy a magyarok két tűz közé szorítják és leigázzák őket, figyelnék az utakat, s őt feltartóztatnák. Ez a mi számunkra annyit jelent, hogy a keleti magyarok és a nyugati magyarok között csupán a mordvinok és az oroszok laktak.

Julianusnak hazaérkezése után Rómába kellett utaznia, s az alatt Magyarországról újabb szerzetesek indultak a volgai magyarokhoz. Eljutottak Szuzdal fejedelemségbe, s ennek határán, valahol ott, ahol az Oka a Volgába folyik, tehát a mai Gorkij városa környékén, találkoztak néhány keleti magyarral, akik a tatárok elől menekültek. Ezeket a barátok megkeresztelték, amiért a pravoszláv szuzdali fejedelem kiutasította őket területéről. A magyar szerzetesek kénytelenek voltak Rjazanyba, a hasonló nevű orosz részfejedelemség fővárosába menni, „si viam haberent, ut in magnam Hungariam vel ad Morducanos, vel ad ipsos thartaros pertransirent”. A szövegben a mordvinok és Magna Hungaria egymás mellett szerepelnek, így ez a forráshely is megerősíti, hogy a mordvinok és a magyarok szomszédok voltak.

Nagyon valószínűnek tartom, hogy a barátok Gorkijban (Nyizsnyij-Novgorodban) egy hajóra várakoztak, amely a Volgán lefelé egyenesen elvitte volna őket a magyarokhoz. De itt folyik be a Volgába az Oka is, és így nem véletlen, hogy a szerzetesek magyarokkal találkoztak, akik ugyanarra menekültek, amerre annakidején Julianus járt hazatérőben. E városban tovább nem maradhattak, s ezért Rjazanyba utaztak, hogy e fejedelemségből, melynek keleti határa hosszú vonalon érintkezett a mordvinokkal, a mordvinokon keresztül utazzanak a magyarokhoz.

A magyar szerzetesek útja azonban sikertelen maradt, mert a mordvinokat éppen akkor támadták meg a tatárok. Nem tudott segíteni a dolgon a később hozzájuk csatlakozott Julianus sem, mert „videntes terram a thartaris occupatam” úgy gondolták, hogy életveszély nélkül nem tudják megoldani feladatukat.

Ezeket a híreket az irodalomban általában úgy értelmezték, hogy a volgai magyarok elpusztultak a tatárjárás idején, s nyomukat csak a *Mescser* és a *Mozsar* helynevek őrzik. Én azonban hangsúlyozni szeretném, hogy mindez nem következik Julianus leveléből, mert a magyar szerzetesek csak néhány magyarral találkoztak, akik a tatárokkal való összeütközés után vagy talán előtte elmenekültek. Ezek pedig aligha tudhatták, hogy mi történt otthon.

12. Röviden összefoglalva az eredményeket megállapíthatjuk, hogy a leghitelesebb források szerint Julianus nem járt Baskíriában, nem kelt át a Volga balpartjára. A magyarok a volgai Bolgárország Volga jobbparti

területén laktak. Keleti határuk a Volga, nyugati határuk pedig a mordvinok szállásterülete volt.

Ebben a rövid tanulmányban nem tudtam foglalkozni mindazokkal a problémákkal, amelyeknek megoldása a rendelkezéseimre álló forrásszövegek alapján lehetséges. Így például nem tudtam itt részletesen megvizsgálni a Riccardus-jelentés és a Julianus-levelek többi népneveit és egy sor olyan történeti eseményt, amelyek e tanulmány száraz anyagát megélénkíthették volna, s amelyek segítségével plasztikus képet rajzolhattam volna a keleti magyarok történetének mozgalmas negyedszázadáról. Remélem azonban, hogy ezt mind megtehetem a honfoglalás előtt elszakadt magyarság történetéről szóló, nemsokára elkészülő könyvemben.

PERÉNYI JÓZSEF

Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelvtudományi munkálatokról*

II.

1. A Román Népköztársaságban két intézményben folyik tervszerű magyar nyelvtudományi tevékenység: a kolozsvári Tudományegyetemen és a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának Nyelvtudományi Intézetében.¹ A szakemberek jelentős része az egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén és a tanszék mellett létesített Magyar Nyelv Múzeumában fejti ki tevékenységét. Ezt a népesebb, ugyanakkor természetesen oktató munkát is végző csoportot egészíti ki az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének néhány magyar kutatója.

Az egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke a felszabadulás után két fontosabb kutatási területet örökölt. Az egyik a Román Népköztársaságban számottevő hagyományokkal rendelkező nyelvjáráskutatás, a másik a nyelvtörténet. A Magyar Nyelvtudományi Tanszék kutató tevékenysége lényegében ma is erre a két fontosabb területre szorítkozik. A Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári Nyelvtudományi Intézetében dolgozó magyar nyelvészeknek is a nyelvjáráskutatás a fő feladatuk; a román—magyar szótár szerkesztése mindössze néhány magyar kutatót vesz igénybe.

Jogosan tehető fel a kérdés: Helyesen járt-e el a tanszék, amikor távlati terve fő célkitűzéseinek körvonalazásakor nem bővítette a vizsgálódás körét olyan munkaterületek bevonásával, mint amilyen például a finnugor összehasonlító nyelvészet, az általános nyelvészet, a magyar nyelvtudomány múltjának haladó törekvései stb. A távlati terv összeállításakor mérlegeltük e szempontot, azonban úgy láttuk — s akkori álláspontunk mellett most is kitartunk —, hogy a tanszék erejének szétforgácsolása a kutatómunka termelékenységét

* L. MNy. LV, 8—16.

¹ A bukaresti C. I. Parhon Tudományegyetemen ezelőtt két évvel létesített magyar szak szükségleteit kielégítő tanszék még most van alakulóban.

és színvonalát egyaránt kedvezőtlenül befolyásolná. Sokkal ésszerűbbnek tartottuk a rendelkezésünkre álló erőket egy-két sajátos, ugyanakkor fontos kutatási területre összpontosítani.

A nyelvjáráskutatás ma is világszerte az érdeklődés középpontjában áll. Ennek közismert oka az, hogy a nyelvtudomány csak kis mértékben aknáztta ki a nyelvjárásokban rejlő gazdag tényanyagot, s e körülmény napjainkban a nyelvtudomány nem egy ágának, sőt nem egy rokontudománynak is fékezi a fejlődését. A nyelvjárások tanulmányozása terén viszonylag keveset tett a múltban a magyar nyelvtudomány is. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a magyar nyelvatlasz összeállítására csak napjainkban került sor, amikor a köz- és irodalmi nyelv egyre erősödő hatása és térhódítása számos nyelvjárási sajátosságot szorított ki vagy szintelenített el olyan mértékben, hogy nem egy esetben csak igen erős mikroszkóppal, a rekonstrukciós bonyolult módszereivel sikerül felfedezni és kihámozni a gyűjtött anyagból a régebben egészen kézzelfogható nyelvtörténeti vagy más vonatkozású tanulmányt. Látva egyrészt az e téren elkövetett mulasztásokat, másrészt a nyelvjárásoknak napjainkban nálunk, a Román Népköztársaságban is megfigyelhető s nyilvánvalóan a gazdasági és művelődési élet gyors fejlődésével összefüggő, rohamos háttérbe szorulását, beleértve természetesen a tanulmányokban oly gazdag nyelvjárászigeteket is, nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvtudomány Román Népköztársaság-beli művelői az eddigénél még nagyobb fontosságot tulajdonítottak távlati tervük körvonalazásakor a Román Népköztársaság területén beszélt magyar nyelvjárások beható megismerésének.

Hasonló megfontolások alapján iktatta távlati tervébe a tanszék a magyar nyelv múltjára vonatkozó meglehetősen gazdag levéltári anyag feltárását. Az kétségtelen, hogy a magyar nyelvtörténet a múltban gazdag tényanyagot tárt fel. Ugyanakkor azonban az is köztudomású, hogy a magyar nyelvtörténet a múltban feltárt anyagot jelentős mértékben kiaknáztta. Ha mindehhez hozzátesszük még azt, hogy a tudományos igényű nyelvjáráskutatás nem elégedhetik meg a leíró szempont érvényesítésével, hanem megkívánja a nyelvjárási sajátosságok történetiségükben való vizsgálatát, nyilvánvalóvá válik a nyelv és a nyelvjárások története vizsgálatának nagy jelentősége.

Távlati terve összeállításakor szem előtt tartotta a tanszék egyik leg-sajátosabb feladatát: a magyar nyelvre gyakorolt román hatás tanulmányozását. A magyar nyelvtudomány sokat tett, világviszonylatban is figyelemre méltó eredményeket ért el az idegen nyelvi hatások tanulmányozásában. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy a román nyelv hatásának tanulmányozása terén, különösen az utóbbi fél évszázadban lemaradás észlelhető. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy az említett időszakban mindössze egyetlen, az addigi eredményeket összefoglaló, a kérdés további vizsgálatában új utakat kereső tanulmány jelent meg: BLÉDY GÉZÁNAK „Influența limbii române asupra limbii maghiare” című doktori értekezése (Szeben, 1942.). (Vö. BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete² 119.) Amikor a kolozsvári egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke a román nyelvi hatás vizsgálatának sajátos feladatát magáévá tette, nagyon jól látta, hogy itt is parancsoló szükségletként jelentkezik a minél gazdagabb jelenkori és történeti anyag feltárása. Úgy láttuk, hogy az erőknél a nyelvjáráskutatásra és a nyelvtörténeti kutatásokra való összpontosítása segít hozzá bennünket ahhoz, hogy a hazai magyar nyelvjárásokat ért román nyelvi hatás tanulmányozása terén is korszerű eredmények birtokába juthassunk.

A távlati terv célkitűzéseinek rögzítése korántsem jelentette azt, hogy a terv a tanszék minden egyes tagjára nézve azonnali hatállyal kötelező. Hangsúlyoztuk, hogy ha a tanszék tagjai közül valaki régebb idő óta foglalkozik egy kérdés tanulmányozásával, kutató munkáját nyugodtan tovább folytathatja. Így szerepelt a tanszék tudományos tervében Szabédi László összehasonlító nyelv tudományi műve, melyben a finnugor és az indoeurópai nyelvek rokoni kapcsolatait vizsgálja. A fiatalokat azonban úgy irányítottuk, hogy tudományos készségüknek és érdeklődési körüknek megfelelően beleilleszkedjenek a fent vázolt kutatási területek valamelyikébe.

2. A továbbiakban nézzük meg röviden, hogyan bontotta a tanszék részletfeladatokra a fenti célkitűzéseket, milyen eredményeket értünk el, s hogyan látjuk a munka további kibontakozását.

A nyelvjáráskutatás terén a tanszék a következő célokat tűzte maga elé: A) A tanszék nyelvjáráskutatói a Nyelv tudományi Intézet munkatársainak bevonásával, tervszerű kutatómunkával elvégzik a Román Népköztársaságban beszélt magyar nyelvjárási nyelvészeti felderítését. — B) A Román Népköztársaságban beszélt magyar nyelvjárási alapos átfésülése során legtanulságosabbaknak bizonyuló kutatópontokon megkezdjük a tervszerű anyaggyűjtést néhány nyelvjárási monográfia és egy-két tájnyelvi szótár összeállítása céljából. Valószínűleg szerét ejtjük egy-két foglalkozási ág (fazekasság, tímármesterség) szakszókincse összegyűjtésének is. — C) A tanszéket foglalkoztatja az a gondolat is, hogy egy-két munkatársa megkezdje egy nyelvjárási szöveggyűjtemény anyagának gyűjtését magnetofon segítségével.

A tájnyelvi alakulatok előzetes felderítésének előtérbe helyezését az indokolja, hogy segítségével állapíthatók meg pontosan azok a kisebb tájnyelvi alakulatok és nyelvjárási góciók, amelyeknek monografikus feldolgozása, szókincsének összegyűjtése a nyelv tudomány számára a legtöbb tanulsággal jár. Az előzetes helyszíni tájékozódás jelentős mértékben segít hozzá bennünket a Román Népköztársaságban beszélt magyar nyelvjárási atlasza kutatópontjainak megbízható kijelöléséhez is. A tanulmányozandó tájnyelvi alakulatok helyszíni megismerését tehát egy hosszabb lélegzetű, szerteágazó és végső céljának a nyelvjárási minél teljesebb kiaknázását tekintő távlati terv első fontos mozzanatának tekinthetjük. Az előzetes tájékozódásnak, a nyelvjárási alakulatok átfésülésének, jóllehet viszonylag kis kérdőfüzettel történik, megvan az a haszna is, hogy értékes nyelvjárási anyagot hoz felszínre. Az így gyűjtött anyagot nemcsak a nyelvjárástan és a nyelvtörténet aknázhatja ki, hanem az általános nyelvészet is. Gondoljunk például a tájnyelvi alakulatok elhatárolásának, rendszerezésének és tudományos igényű meghatározásának oly sokat vitatott kérdésére, a nyelv életét befolyásoló tényezők felderítésére, hogy csak egy-két fontosabb kérdést említsünk.

El beszámoló márcsak az idő rövidsége miatt sem tekintheti feladatának a tájnyelvi alakulatok átfésülése, helyszíni felderítése terén elért eredmények részletes taglalását. Feleslegessé teszi a részletekbe menő tárgyalást az is, hogy a munkálatokról több alkalommal írtunk. Mindkét körülmény arra kötelez tehát, hogy ez alkalommal elégedjünk meg a tények puszta felsorolásával.

A tanszék 1949-ben a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári Nyelv tudományi Intézetének támogatásával, továbbá a V. Babeş Tudományegyetem román nyelvjáráskutatóival karöltve megkezdte az egyik legarchaikusabb s ugyanakkor a román nyelvi hatás szempontjából is legtanulságosabb nyelvjárási munkát, a moldvai csángó nyelvjárási tanulmányozását. Fő cél-

kitűzésünknek e tájnyelvi alakulat minél behatóbb megismerését tekintettük. Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Vámszer Márta és Márton Gyula három nyáron az egész nyelvjáróterületet bejárta, s minden csángó lakta faluban kikérdezte a mintegy 1200 nyelvi adatot tartalmazó kérdőfüzetet. Ez első, módszeresen végzett gyűjtés tapasztalatait a következőkben foglalhatjuk össze: Bebizonyosodott, hogy a nyelvátlasz kutatópontjainak kijelölése csakis a tájnyelvi alakulatok előzetes átfésülése alapján történhetik megbízható módon. Ez az eljárás teszi lehetővé a nyelvjáró monográfiák és a tájnyelvi szótárak gyűjtési pontjainak kijelölését is. A régebbi gyűjtések tapasztalatai ugyanis nem egészen megbízhatók, nem beszélve arról, hogy harminc-negyven év alatt a nyelvjáró viszonyok is változtak. Az átfésülésnek megvan még az a vitathatatlan előnye, hogy az így gyűjtött anyag nagyon jól felhasználható akár tájnyelvi atlaszok szerkesztésére, akár hangtani, szóföldrajzi vagy nyelvtani részlettanulmányok írására. A kis kérdőfüzettel történő átfésülés után a tanszék szerét ejtette egy lényegesen gazdagabb anyagot tartalmazó kérdőfüzet több jellegzetes kutatóponton való kikérdezésének is. Az így összegyűjtött anyag már alapul szolgálhat a moldvai csángó nyelvjárásról szóló monográfia írásához. (A gyűjtésről l.: SZABÓ T. ATTILA: MNy. XLIX, 508—14; MÁRTON GYULA: Nyr. LXXVIII, 376—82.)

1949 őszen került sor egy másik fontos gyűjtőútra. A kolozsvári akadémiai Nyelvtudományi Intézet a saját, továbbá a két egyetem nyelvjáró-kutatóinak és néprajzos szakembereinek bevonásával megkezdte a Fekete-Körös völgye román és magyar lakossága nyelvjárásának és néprajzának vizsgálatát. A magyar nyelvjáró-kutatók (Szabó T. Attila, Gálffy Mózes és Márton Gyula) is elvégezték a rájuk háruló munkát. Szabó a kis kérdőfüzetet kérdezte ki valamennyi magyar lakta faluban, a másik két kutató nagy kérdőfüzetes gyűjtést végzett e tájnyelvi alakulat négy legjellegzetesebb pontján (Tárkányban, Remetén, Jánosfalván és Gyantán). Itt jegyezzük meg, hogy a munkálatok folytatása évek óta halasztódik, s így a szakemberek nem írhatták meg a jellegzetes nyelvjárásról beszélni végyes lakosságú vidék nyelvjáró és néprajzi monográfiáját. Minden reményünk megvan azonban arra, hogy sor fog rá kerülni.

A moldvai gyűjtés derekasabb részének befejezése után a tanszék a székely nyelvjáró tanulmányozásához kezdett. Választásunk — többek közt — azért esett e nyelvjáróra, mivel kapcsolata viszonylag ennek a legszorosabb a moldvai csángóval. Úgy véltük, s remélhetőleg nem tévedtünk, hogy a székely nyelvjáró beható ismerete nemcsak a moldvai csángó nyelvjáró legfontosabb sajátosságaira vét kellő fényt, hanem a csángók településtörténetének számos vonatkozására is. Székelyföldi gyűjtésünket úgy terveztük, hogy a kis kérdőfüzetes gyűjtéssel párhuzamosan sor kerüljön a Magyar Nyelvátlasz két kérdőfüzetének kikérdezésére, továbbá a legfontosabb alaktani sajátosságok (név- és igeragozás, képzőrendszer) beható vizsgálatára, valamint a fakitermelés és a fafeldolgozás szókincsének gyűjtésére. A munka 1954 nyarán így is folyt. 1955-ben azonban mindössze a kis kérdőfüzetes gyűjtéssel folytattuk tovább. Időközben ugyanis a Román Népköztársaság Akadémiájának kolozsvári Nyelvtudományi Intézete tervébe iktatta a Román Népköztársaság magyar nyelvjáró nagy atlaszának összeállítását, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete pedig megkezdte a Magyar Nyelvátlasz anyagának gyűjtését Erdély területén. Ettől kezdve a kolozsvári egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke csak a kis kérdőfüzetes gyűjtést foly-

tatta a székely tájszólások beható tanulmányozásának előkészítése céljából. Gálffy Mózes és Márton Gyula 1954-ben, 1955-ben, 1956-ban és 1957-ben Háromszék, Csik és Gyergyó területét járta be. Csikban és Gyergyóban a tájékozódó gyűjtés befejezést nyert. Háromszéken a következő évben fejezik be a munkát. Teljes egészében hátra van a Székelyföld többi részének nyelvföldrajzi felvételezése. A gyűjtést 1965-ig szeretnők bevégezni. A gyűjtéssel párhuzamosan megszerkesztjük egy-két székely tájegység atlaszát is. A 76 kutatópontot felölelő csiki és gyergyói tájnyelvi atlasz szerkesztését már 1959-ben megkezdhetjük. (A székelyföldi gyűjtésről l.: GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA: A kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetem Közleményei. Társadalomtudományi Sorozat I, 273—9 + 12 térképlap; UGYANŐK: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 63—74 + 25 térképlap).

Időközben fiatal kutatók nőttek fel mellettünk. Így már a székelyföldi gyűjtéssel párhuzamosan sor kerülhetett más tájnyelvi alakulatok hasonló módszerű tanulmányozására. Muradin László tanársegéd, jelenleg a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet kutatója, 1955-ben szülőföldje, Aranyosszék tájnyelve kis kérdőívetes felvételezését kezdte meg. 1958 tavaszán befejezte a helyszíni gyűjtést. Teiszler Pál, a tanszék egy másik tanársegéde Nagykároly környékén kezdett gyűjteni. Három nyáron 45 faluban kérdezte ki a kis kérdőívetet. Muradin László és B. Gergely Piroska, ez utóbbi ugyancsak a Magyar Nyelvtudományi Tanszék tanársegéde, 1957 nyarán a mezősegi nyelvjáróterületen kezdte meg a kutatómunkát. 1957-ben Beszterce környékén, majd 1958-ban Segesvár vidékén végeztek próbagyűjtést e meglehetősen feltáratlan nyelvjárásunk egy-két részlegének megismerése s a kérdőív véglegesítése céljából.

A Román Népköztársaság Akadémiája elnökségének, továbbá Petrovici Emil akadémikusnak megértő támogatása lehetővé tette, hogy a magyar nyelvjáráskutatás személyi feltételei a kolozsvári Nyelvtudományi Intézetben is létrejöjjenek. Ezelőtt évekkal sor került két kutató, továbbá egy térképrajzoló kinevezésére. A két magyar nyelvész feladata a Román Népköztársaság-beli magyar nyelvjárások atlasza anyagának gyűjtése. A Szabó T. Attila irányításával folyó nyelvatlasz-gyűjtés előreláthatólag 200 kutatópontra terjed ki. Figyelembe véve a kutatópontok nagy számát s a kérdőívnek a nyelvjárások szókincsére vonatkozó gazdagságát (a kérdőív mintegy 3400 nyelvi adatot tartalmaz), az atlaszvállalkozás szintén nagy szolgálatokat tesz a nyelvtudománynak. Az így feltárt anyag többek közt gazdag adalékot szolgáltat majd a készülő új Magyar Tájszótárnak, valamint a magyar nyelvet ért román hatás vizsgálóinak is. (L. SZABÓ T. ATTILA: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 13—26.)

3. Távlati tervünk fő célkitűzése a legfontosabb hazai tájnyelvi alakulatok monográfiájának megírása. Feladatunknak minél több jelenség-monográfia elkészítését tekintjük, hogy így előkészítsük a tanulmányozott nyelvjárások egész nyelvi rendszerét tüzetesen bemutató monográfiák írását. A nyelvjárási jelenségek tanulmányozásában vezérelvünk a teljességre való törekvés, a jelenségre vonatkozó lehető teljes adatanyag megvizsgálása, hogy így sor kerülhessen a jelenség tüzetes leírására, a nyelvjárás nyelvi rendszerében elfoglalt helyének, szociális értékének, jövő fejlődési irányának bemutatására.

E szempontok fokozatos érvényesítésével tanszékünkön eddig a következő fontosabb leírások készültek el. Márton Gyula még 1950 tavaszán befejezte a borsavölgyi tájszólás igeragozásáról szóló, megjelenés alatt álló dol-

gozatát. (Megjelenik a Nyelvjárás Tanulmányok című sorozat I. kötetében.) Ezt követte időrendben Szabó T. Attilának a moldvai csángó nyelvjárás kicsinyítő-becéző képzőit tárgyaló dolgozata. (Megjelent „A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945—1955” című kötetben: 445—91.) Az utóbbi években a kalotaszegi tájszólásról is elkészült két terjedelmesebb dolgozat. Az egyik e tájszólás magánhangzó-rendszerét, a másik az igeképző-rendszert mutatja be. Mindkettő kandidátusi értekezés, kiadásukra még nem került sor. Különösen értékesnek tartjuk az utóbbit, melynek szerzője Szabó Zoltán. Előrehaladott állapotban van Vámszer Mártának a kalotaszegi tájszólás igeragozási rendszerét tárgyaló kandidátusi értekezése is. Gálffy Mózes és Márton Gyula a moldvai csángó nyelvjárás igeragozási rendszerét bemutató, az egész területre kiterjedő helyszíni gyűjtésen alapuló, ugyanakkor az eddig megjelent közlések anyagát is értékesítő monográfián dolgozik. Folyamatban van egy, a moldvai csángó nyelvjárás *sz*, *s*, *cs* és *zs* hangjaival foglalkozó tanulmány anyagának gyűjtése. Megjelenőben van Vámszer Mártának a háromszéki zárt *a*-zást tárgyaló tanulmánya. (Megjelenik a Nyelvjárás Tanulmányok I. kötetében.)

Viszonylag kevesebb dolgozat készült, illetőleg készül nyelvjárásaink szókinéséről. E tárgykörből Teiszler Pálnak a mezőfényi földművelés szakszókincsét tárgyaló, nyomtatás alatt álló tanulmányát említhetjük, továbbá Gálffy Mózesnek és Csák Lászlónak a mérai viselet szókinését bemutató dolgozatát (mindkettő a Nyelvjárás Tanulmányok I. kötetében), valamint egy-két kisebb terjedelmű, a moldvai csángó nyelvjárás szókinésével foglalkozó cikket, mint amilyenek például: MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás szókinését ért román nyelvi hatásról (MNY. LII, 92—100), SZABÓ T. ATTILA, Moldvai csángó csillagnevek (NYR. LXXX, 458—62), NAGY JENŐ, A moldvai csángó öltözet szókinésének román jövevényszavai (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 87—96), VÍGH KÁROLY, Bihari, érmelléki, szatmári és szilágysági növénynevek (uo. I, 149—56). A szakszókincsgyűjtés köréből való MÁRTON GYULÁNAK „A zilahi fazekasmesterség szakszókincse” című dolgozata (A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945—1955. 393—444).

A kolozsvári Nyelvtudományi Intézet ezelőtt évekkal bukaresti és kolozsvári román, valamint magyar nyelvészekkel karöltve megkezdte a Zsil völgye bányász-szakszókincsének gyűjtését. A tanszék részéről Gálffy Mózes és Szabó Zoltán vett részt a gyűjtésben. A román anyag feldolgozása folyamatban van. Igen hasznos volna az összegyűjtött magyar anyag feldolgozása és közlése is.

Nem hallgathatjuk el, hogy a nyelvjárás monográfiák írói a magyar nyelvtudományban az utóbbi években felmerült, új utakat kereső, a gyakorlatban azonban még kellő mértékben ki nem kíséreltetett egyes módszertani elvek, követelmények alkalmazása során nem egyszer komoly nehézségekbe ütköznek. Különösen nehéz helyzetbe kerül a nyelvjárások hangrendszerének vizsgálója. Azt sem hallgathatjuk el, hogy nyelvjárás leírásaink csak a mai állapotot mutatják be, egyáltalán nem foglalkoznak a tárgyalat jelenségek múltjával, tehát ebből a szempontból sem felcselekszik meg teljes mértékben napjaink nyelvtudományi igényeinek. Elkészült és készülő monográfiáinkat ennek ellenére figyelemre méltó eredményeknek tekintjük, s törekvésünk az, hogy minél több hasonló munka készüljön el és lásson napvilágot.

1. Említettük, hogy a Román Népköztársaság magyar nyelvészei sajátos feladatuknak tekintik a magyar nyelvet ért román nyelvi hatás tanulmányozását. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a kutatásnak ebben a fontos és

elhanyagolt ágában évekig nem folyt nálunk sem tervszerű munka (l. MOLLAY KÁROLY: MNy. LIV, 146—57). Kétségtelen, hogy az 1949 óta tervszerűen folyó nyelvjáráskutatás ebben a vonatkozásban is értékes anyagot tárt fel. Szabó T. Attilának közel harminc éve végzett levéltári kutatásai a román nyelvi hatás múltjára vonatkozólag hoztak felszínre gazdag adatanyagot. Nem ejtettük azonban módját az eddigi eredmények számbavételének, értékelésének, a legfontosabb célok kitűzésének, eredmények közlésének. Minderre csak 1958-ban került sor. A két kolozsvári egyetem 1958. évi tudományos ülészakánának nyelv tudományi szakosztályán a román—magyar nyelvi kölcsönhatás kérdése állott az érdeklődés középpontjában. Az ülészakon az eddigi eredményeket értékelő s a legfontosabb célkitűzéseket felvázoló két előadást több, friss eredményeket bemutató felolvasás követte. A tervünk az, hogy az ülészakon elhangzott előadásokat külön kötetben jelentetjük meg. Minden reményünk megvan rá, hogy hasonló kötetet a jövőben évenként kiadhatunk. A most készülő kötet tehát a kolozsvári román és magyar nyelvészet sajátos kutatási területének művelésében elért eredményeket rendszeresen közlő sorozat első kötete lesz.

5. Ismeretes, hogy a kolozsvári magyar nyelvészek az 1930-as és 1940-es években jelentős eredményeket értek el a névkutatás terén. Szabó T. Attila számos, földrajzi nevekkal foglalkozó tanulmányt és nagyobb művet tett közzé. Gazdag helynévtörténeti anyagot gyűjtött, valóságos iskolát teremtett e sajátos tudományágban (l. KÁZMÉR MIKLÓS: MNy. LIII, 238—55). Tanítványai közül egyesek a személy- és állatnevek gyűjtésével és feldolgozásával is próbálkoztak. Jogosan teheti fel tehát bárki a kérdést: folyik-e kutatómunka ebben az irányban? Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy nagyon kevés. A szakemberek bizonyára tudják — a Magyar Nyelvben részletesebb tájékoztatót is olvashattak róla (LIV, 503—9) —, hogy Szabó T. Attila hosszú évek alatt páratlanul gazdag helynévtörténeti anyagot gyűjtött, melyből egy Erdélyi Magyar Helynévtörténeti Adattárt szeretne szerkeszteni. E helynévtörténeti adattár szerkesztési munkálatainak megkezdése is nagyon időszerű lenne.

Az élő névanyag gyűjtésével kapcsolatban eredetileg az volt az elgondolásunk, hogy a nyelvatlaz kérdőfüzetének kikerdezésével párhuzamosan mindenik kutatópontra összegyűjtjük a földrajzi neveket, sőt a személy- és állatneveket is. Erről, sajnos, főleg időhiány miatt le kellett mondanunk. A névkutatás hagyománya azért nem szakadt meg. Kezdő nyelvészek, végző magyar szakos hallgatók, vidéken tanító tanárok több falu névanyagát összegyűjtötték, a tanszék munkatervében azonban ez egyelőre nem szerepel a legközvetlenebb célkitűzések között. Minden reményünk megvan arra, hogy munkánk egy későbbi szakaszában, amikor sor kerül majd egy-két tájnyelvi szótár összeállítására, a névkutatás ismét előtérbe kerülhet. Akkorra tervezzük a fontosabb foglalkozási ágak szakszókincsének tervszerű gyűjtését is.

6. Tanszékünk fontos feladatának tekinti a magyar nyelv történetére vonatkozó erdélyi okleveles és más természetű anyag feltárását és feldolgozását. Nyelvtörténeti kutatásokat tanszékünkön az utóbbi évekig kizárólag Szabó T. Attila végzett, aki páratlan szorgalommal, hozzáértéssel és kitartással közel három évtizede gyűjti egy erdélyi magyar oklevélszótár és egy erdélyi helynévtörténeti adattár anyagát. (L. tőle: Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhelykérdései: Pais-Eml. 69—77.) Az eddig feltárt gazdag anyag lehetővé teszi több nyelv-, illetőleg nyelvjárástörténeti monográfia megírását is.

A tanszék és az illetékes felső fórumok mindent megtesznek annak érdekében, hogy Szabó T. Attilát segítsék nagyszabású, a magyar nyelvtudomány további fejlődése szempontjából rendkívül jelentős célkitűzése elérésében. Jóllehet a tanszék fiatalabb tagjai inkább a nyelvjáráskutatás iránt érdeklődtek, mégis sikerült többüket megnyernünk a nyelvtörténeti kutatások ügyének. E fiatalok fő feladata az, hogy részt vegyenek az Erdélyi Magyar Oklevélszótár anyagának cédulázásában, rendezésében, majd később a szótár szerkesztésében. Ezzel párhuzamosan önálló kutatómunkát is végeznek egy-egy nyelvjárástörténeti részletjelenség anyagának feltárása és ilyen jellegű tanulmányok írása céljából. E nyelvjárástörténeti részletkérdések rendszerint ahhoz a tájnyelvi alakulathoz kapcsolódnak, amellyel az illető leíró szempontból foglalkozik. Így reméljük elérni azt, hogy a felnövő nyelvész-nemzedék megfeleljen a nyelvjáráskutatásban egyre erőteljesebben jelentkező azon követelménynek, hogy kutatómunkájában megteremtse a leíró és történeti szempontú vizsgálódás szerves kapcsolatát.

A tanszék terve a nyelvtörténeti kutatások vonatkozásában egyelőre az Erdélyi Magyar Oklevélszótár szerkesztésére korlátozódik. Figyelembe véve azonban e szótár gazdag anyagát, továbbá azt, hogy Szabó T. Attilának ideje jelentős részét még mindig az anyag kiegészítésére kell fordítania, úgy véljük, hogy a következő négy-öt év kitöltésére ez bőven elegendő. Utána remélhetőleg sor kerül a már említett helynévtörténeti adattár és a több éve tervbe vett nyelvtörténeti monográfiák megírására is. A nyelvtörténeti kutatásoknak a kívánt mértékben való kibontakozása természetesen feltételezi a kutatószemélyzet további kiegészítését.

Bár Szabó T. Attila az utóbbi években ideje túlnyomó részét az Erdélyi Magyar Oklevélszótár anyagának kiegészítésére fordította, szerét ejtette számos kisebb közlés és cikk megírásának, melyek elsősorban a Magyar Nyelvben jelentek meg. Ugyanő a két kolozsvári egyetem folyóiratában közzétette a *gyermeklő*-ről és rokonságáról szóló terjedelmes szótörténeti tanulmányát. Az ő és Farczádi Elek nevéhez fűződik a Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák néven ismert nyelvemlék felfedezése és közzététele. A Román Népköztársaság Akadémiája Kiadójának kiadásában megjelent és a Magyar Nyelvben is közölt (LIII, 335 kk.) nyelvemlékhez fűzött nyelvtörténeti magyarázatokról a magyar nyelvtörténet szakemberei a legnagyobb elismeréssel írtak (l. BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND: MNY. LIV, 13–22).

A tanszék érdeklődési köre kiterjed a magyar irodalmi nyelv történetére is. Szabédi László kidolgozta a magyar irodalmi nyelv történetét tárgyaló kollégiumát. Eredményei egy részét külön kötetben szándékszik kiadni „Fejezetek a magyar irodalmi nyelv történetéből” címmel. Szabédi évek óta szorgalmazza Mikes Kelemen írói nyelv szótárának összeállítását. A munka mind-egyeddig nem kezdődhetett el. Meg kell várunk Mikes Kelemen művei kritikai kiadásának megjelenését. Behatóan meg kell ismernünk az írói nyelv szótára anyaggyűjtésének és szerkesztésének legfontosabb módszertani elveit. Biztosítanunk kell a munka személyi és anyagi feltételeit. A fejlődés távlatai biztatók. Minden reményünk megvan rá, hogy a Román Népköztársaság magyar nyelvtudománya ezt a célkitűzést is meg fogja valósítani.

7. Nem tartozik szorosan a tárgyhoz, mégis szólunk kell röviden a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelv-művelésről s a nyelvtudomány eredményeit népszerűsítő tevékenységről. E nélkül a munkánkról alkotott kép hiányos volna.

A nyelvművelés és a nyelvtudomány eredményeinek népszerűsítése között szoros a kapcsolat. A nyelvművelés nem merülhet ki ugyanis a nyelvhasználat terén elkövetett hibákra való figyelmeztetésben, sem a helyesírás, fogalmazás, helyes szóhasználat szabályainak tudatosításában. Nem elégedhetik meg a nyelvtudomány a nyelvművelés helyes elveinek és szempontjainak tisztázásával sem. A nyelvtudomány művelőinek nagy súlyt kell helyezniük a nyelvet beszélő társadalom nyelvi műveltségének fejlesztésére, a nyelvi igényesség kialakítására és fokozására. Ez a cél csakis úgy érhető el, ha a hibákra való állandó figyelmeztetéssel, a helyes nyelvhasználat szabályainak tudatosításával párhuzamosan sor kerül a nyelvtudomány eredményeinek minél szélesebb körben való népszerűsítésére. Gondolok itt mindenekelőtt a nyelv fontos társadalmi szerepének tudatosítására, a nyelvnek a gazdasági, politikai és művelődési életben betöltött szerepére. Ki kell terjednie figyelmünknek a mai nyelv életét, a nyelv keletkezését, fejlődését illető legfontosabb ismeretek terjesztésére, a nyelvben rejlő kifejezési készség és a művészi ábrázolás lehetőségei páratlan gazdagságának bemutatására.

E követelmények fényénél mérlegelve eddigi nyelvművelő tevékenységünket, meg kell állapítanunk, hogy a feladat sokrétűsége bennünk is csak rendre tudatosult. Kezdetben megelégedtünk a nyelvhasználatban előforduló gyakoribb hibákra, vétségekre való figyelmeztetéssel, s csak fokozatosan érvényesítettük a gyakorlatban a fenti szempontokat.

A marrizmus korában a nyelvművelés nálunk, a Román Népköztársaságban is háttérbe szorult. Ebben az időszakban az itteni magyar nyelvművelés is alig hallatta szavát. Hozzájárult a pangás kialakulásához az is, hogy a régi hibavadászó, igen gyakran gúnyos hangú, nem jogtalanul puristának bélyegzett nyelvművelés sokakban visszatetszést, bizalmatlanságot keltett. Sztálin nyelvtudományi cikkeinek megjelenése, a marrizmus hatásának kigyomlálása, a nyelvművelés legfontosabb elvi szempontjainak tisztázása lehetővé tette a nyelvművelés kibontakozását. Erre az időszakra esik Márton Gyula „Írjunk, beszéljünk helyesen” című nyelvművelő könyvecskéjének megjelenése (Szépirodalmi Kiadó, Bukarest, 1952.). E könyvecske igen szerény célkitűzéssel készült. Szerzőjét mindössze az a szándék vezette, hogy emlékeztessen a nyelvművelés szükségességére, s rámutasson a nyelvhasználat terén előforduló leggyakoribb hibákra. A nyelvművelés szükségességének tudatosításában, az elvi szempontok és feladatok tisztázásában nagy érdeme van Szabédi László „Nyelv és irodalom” című (Bukarest, 1955.) gyűjteményes kötete megjelenésének. Napilapjaink és más magyar nyelvű sajtóorgánumaink elég sok nyelvművelő cikket közöltek. Ezt mi is csak most látjuk igazán, miután összeállítottuk a Román Népköztársaságban 1944 ősze óta megjelent nyelvművelő cikkek könyvészetét. A kolozsvári rádió évek óta hetenként sugározza rövid nyelvművelő előadásainkat (I. B. GERGELY PIROSKA: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 158–9).

Nyelvművelő cikkek írásán és ilyen előadások tartásán kívül igekeztünk időnként felmérni az iskolai nyelvoktatás és a napisajtó nyelvhasználatának színvonalát. Az Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének kezdeményezésére román és magyar nyelvészek a kolozsvári iskolák román és magyar szakos tanáraival értekezletet tartottak az iskolai nyelvoktatás megjavítása céljából. A Limba Română szerkesztősége egy alkalommal szintén megvizsgáltatta a román és magyar nyelv oktatásának helyzetét a kolozsvári iskolákban, s a tapasztaltokról cikksorozatot közölt (Limba Română). Az egyetem

magyar és román nyelvtudományi tanszéke a felvételiző hallgatók írásbeli dolgozatait tette több ízben tanulmány tárgyává, s a leszűrt tanulságokat a két tanszék tagjai cikkekben tárták fel a közönség előtt. Elemeztük több napilap nyelvezetét is, észrevételeinket eljuttatva természetesen az illető napilap szerkesztőségének. Nem egy esetben egyik vagy másik napilap vagy más sajtóorgánium szerkesztősége fordult hozzánk azzal a kérdéssel, hogy tanulmányozzuk a lap nyelvhasználatát.

A Román Népköztársaságban folyó nyelv művelésnek fontos kelléke egy jó román—magyar szótár. Ez természetes, hisz a magyar nyelvű napisajtóban sok románból fordított szöveg jelenik meg. A jó fordításnak alapvető fontosságú feltétele a jó szótár, melyben a fordító ne csak a szavak magyar jelentését találja meg, hanem a sajátos kifejezések, szólások stb. magyar megfelelőit is. Ebből a szempontból is nagy tehát a jelentősége a kolozsvári akadémiai fiók Nyelvtudományi Intézetében Kelemen Béla irányításával készülő román—magyar nagyszótárnak. (E szótár szerkesztésének elvi és gyakorlati kérdéseiről l. tőle: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 33—49.*) A szótár egy rövidített iskolai változata már meg is jelent. Hamar sor kerül a nagyszótár kiadására is.

8. Nagyon jól tudom, hogy a Tisztelt Hallgatóság figyelmét máris túlságosan igénybe vettem. Mégsem fejezhetem be tájékoztatómat anélkül, hogy ne érinteném legalább néhány szóban a tudományos utánpótlás és közlés kérdését. Távlati tervünk kibontakozásának, keresztülvitelének mindkettő igen fontos tényezője. Talán mondanom sem kell, hogy éppen ezért nagy gondot fordítunk mindkét tényező, mindkét feltétel biztosítására.

Tudományos utánpótlásunk majdnem kizárólag az egyetem magyar szakos végzettjeiből rekrutálódik. A magyar szakos hallgatók többsége nálunk is irodalmi érdeklődésű. Minden évben végez azonban néhány jó képességű, nyelvtudományi érdeklődésű hallgató, akik a szakkollégiumok és a szakszemináriumok hallgatása s a Nyelvtudományi Diákkörben kifejtett tevékenységük révén már tanulmányi éveik alatt belekóstolnak a kutatómunkába, s nem egy esetben lelkes kutatókká válnak. Ezek egy részét sikerült kineveztetnünk a tanszékre, mások középiskolába vagy általános iskolába kerültek. A tanszéken maradtakat tervszerű irányítással neveljük tovább. Alkalmuk van elvégezni az aspirantúrát is a tanszéken. Eddig az utánpótlás terén nem volt semmi fennakadás, sőt a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet szükségleteit is el tudtuk látni. Felkészültségüket, szorgalmukat megfelelőnek tartjuk, megvan bennük a tudomány műveléséhez szükséges hivatástudat és áldozatkészség is. Tan-személyzetünk fiatal tagjai a szakmai neveléssel és irányítással párhuzamosan megfelelő politikai és ideológiai oktatásban részesülnek. Különös súlyt helyezünk szaktárgyuk filozófiai vonatkozású kérdéseinek beható megismerésére. Erőfeszítéseket kell tenniük annak érdekében is, hogy elsajátítsanak egy-két világnyelvet, hogy látóköriük szélesedjék, szakmai tájékozottságuk pedig minél alaposabb legyen.

Nyelvtudományi érdeklődésű végzettjeinknek azonban csak kevés hányada maradhat a tanszéken vagy nyerhet elhelyezést a Nyelvtudományi Intézetben. A többiről sem vesszük le a kezünket. Tartjuk velük a kapcsolatot, irányítjuk, buzdítjuk őket. Célunk az, hogy minél több lelkes munkása legyen nyelvtudományunknak vidéken is. Egyesek közülük, sajnos, nem dolgoznak tovább. Akadnak köztük azonban olyanok is, akik szép eredményt érnek el vidékük nyelvjárásának tanulmányozásában. Biztosra vesszük, hogy nevelő

munkánk fokozásával, továbbá az elért eredmények közlésével ez utóbbiak számát évről évre sikerül gyarapítanunk.

A közlés terén évekig komoly nehézségekkel küzdöttünk. Nem volt szakfolyóiratunk, a kolozsvári nyomdavállalat nem volt felszerelve a szükséges nyelvészeti jelekkel. E nehézségeket felsőbb szerveink elhárították. Jelenleg két folyóiratunk van. Az egyik egyetemi folyóirat. Első kötete 1957-ben jelent meg „A kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei” címmel. A másik folyóiratot a Román Népköztársaság Akadémiájának kolozsvári Nyelvtudományi Intézete adja ki. Ez a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Első évfolyama 1958 elején jelent meg. Az 1958-i évfolyam 1—2. száma most van megjelenőben. E két folyóiratot kívül természetesen rendelkezésünkre állanak a román nyelvű szakfolyóiratok, sőt a magyarországi szakfolyóiratok is. A hosszabb lélegzetű tanulmányokat és tanulmányköteteket két kiadó hivatott kiadni. Az egyik a Román Népköztársaság Akadémiája kiadójának kolozsvári magyar osztálya, a másik a Tudományos Kiadó kolozsvári magyar fiókja. Ez elsősorban tudománynépszerűsítő műveket ad ki.

9. Tisztelt Hallgatóság! Elnézést kérek, hogy oly hosszú időre vettem igénybe türelmüket. Igyekeztem beszámolómat rövidre fogni, ugyanakkor arra törekedtem, hogy legalább nagy vonalakban tájékoztassam a Hallgatóságot, a magyar nyelvtudomány szorgos munkásait a nálunk folyó magyar nyelvtudományi munkálatokról. S ezt nemcsak azért tettem, mert az előadás címe kötelezett erre. Eljárásomat sokkal inkább megokolja a következő körülmény. A magyar tudományos élet képviselői — sajnos — mind a mai napig nem ismerik eléggé alaposan a Román Népköztársaságban kibontakozó magyar nyelvű tudományosságot, s így nem is értékelhetik kellő mértékben sem magát e tudományos életet, sem azt, ami e kibontakozó tudományosság mögött rejlik: a Román Munkáspárt és a Román Népköztársaság kormányának következetes marxista—lenini nemzetiségi politikáját. A Román Népköztársaságban kibontakozó magyar nyelvű tudományos élet ugyanis a nemzeti kérdés megoldásának egyik fontos vetülete, eredménye.

Az elmondottakból — azt hiszem — látható, hogy a Román Népköztársaságban kibontakozó magyar nyelvtudományi tevékenység szervesen beleilleszkedik az ország tudományos életébe. Van benne tervszerűség, céltudatosság és megfelelő távlatokkal rendelkezik. Célkitűzéseinkről úgy látjuk, hogy minden szempontból megfelelnek a marxista nyelvtudomány követelményeinek. Az igaz, hogy munkánk ez első szakaszában túlsúlyban van az anyaggyűjtés, s viszonylag keveset publikálunk. Ezt azonban korántsem a feldolgozással járó nehézségektől vagy az elméleti következtetésektől való húzódozásból tesszük, hanem azért, mert meggyőződésünk, hogy a marxista nyelvtudomány lendületes továbbfejlesztésének a Román Népköztársaságban is alapvető fontosságú feltétele minél gazdagabb friss anyag felszínre hozatala. Ha túl leszünk az itt ismertetett gyűjtési munkálatok nehezen, lényegesen többet fogunk írni, többet fogunk foglalkozni elméleti és módszertani kérdésekkel.

A másik körülmény, mely arra készítetett, hogy a rendelkezésekre álló rövid idő alatt is lehető teljes képet nyújtsak munkánkról, a következő: A Román Népköztársaságban a nyelvtudománynak nagy múltja van. Tekintélyes román nyelvtudományi hagyománnyal rendelkezik maga Kolozsvár is, ahol mi is dolgozunk. Célkitűzéseinket, terveinket, módszereinket természetesen nem mulasztottuk el román kartársainkkal megismertetni, megvitatni.

A Nyelvtudományi Intézetben tartott ilyen jellegű előadásokat követő hozzá-
szólásokból, a közös tervfeladatok teljesítése során felmerült kérdések meg-
beszéléséből s az együtt végzett kiszállások tapasztalataiból sokat okultunk.
(I. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 158.) Igyekeztünk tájéko-
zódni a külföldi szakirodalomban is. Eléggé alaposan ismerjük a szovjet nyelv-
tudományi törekvéseket és eredményeket. Behatóan tanulmányoztuk a magyar
nyelvtudományi eredményeket, célkitűzéseket és módszereket. E rövid tájé-
koztató mégis kedvező alkalom arra, hogy elgondolásunkat, terveinket, mód-
szertani elveinket a magyar nyelvtudomány magyarországi művelőivel meg-
ismertessük, s véleményünket meghallgathassuk. A tapasztalatcserétől, az
eszmeeserétől sokat vártunk és várunk a jövőben is, nem is szólva a kutatási
területek pontos elhatárolásának, a tervek összeegyeztetésének, egybehango-
lásának fontosságáról, ami egyazon tudományágban tevékenykedő kutatók
számára elengedhetetlen követelmény.

Végezetül köszönetem nyilvánítom a Tisztelt Hallgatóságnak az érdek-
lődésért, mellyel beszámolóm meghallgatta, továbbá azoknak a kartársaknak,
akik magyarországi tartózkodásom alatt segítettek tanulmányutam céljának
elérésében. Elsősorban az ő, továbbá az egyetemek és főiskolák, nem utolsó-
sorban az akadémiai Nyelvtudományi Intézet vezetősége hathatós segítségé-
nek köszönhető, hogy gazdag nyelvjárási anyaggal megrakodva, értékes tapaszt-
alatokkal gazdagodva térhetek vissza munkahelyemre, Kolozsvárra.

MÁRTON GYULA

Adam Kazimierz Czartoryski herceg (1732—1824.) kéziratos jegyzetei a magyar nyelv tanulásához

Adam Kazimierz Czartoryskinak, a tudományok és művészetek ismert
pártfogójának, a podóliai fődek főkapitányának hátrahagyott iratai között
fennmaradt egy kis füzet, mely Adam hercegnek kezével írt, a magyar nyelv
tanulásához való jegyzeteket tartalmazza. A füzet címe: „Magyar nyelvtan”
(későbbi kaligrafikus írással). Mellette pedig kis megjegyzés: „Herceg”,
„Tábornok”.

Az Adam herceg saját, nem egyenletes kezeírásával írt füzetecske¹
körülbelül 26 lapot tartalmaz (bár nincs minden lap teleírva), és fogalmazás-
szerű jegyzetek benyomását kelti. E jegyzetek az *ad* ige néhány alakjával
kezdődnek, franciára való fordításokkal együtt: *odvan* = *donnant*, *odondu* = *qui*
doit donner, *ohotvan* = *pouvant donner*, *odhotondu* = *qui peut devoir donner*,
odotvan = *faisant donner*, *odotondu* = *qui doit faire donner*.

Ezután a folyó frazeológiából való néhány társalgási feljegyzés követ-
kezik; utána a *beszél* igének néhány paradigmája, majd az *érzel*- igének a

¹ Említi ezt a herceg életrajzírója, LUDWIK DEBICKI is: „A herceg a hivatásos
nyelvész lelkesedésével fogott hozzá a magyar nyelv tanulásához, és legyőzte az e fel-
adattal járó nehézségeket is, nincs semmi csodálatraméltó sem abban, hogy rövidesen
gyakorlatra tett szert a magyar beszédben. . . Magyar nyelvtanulásának nyomai fenn-
maradtak magyar nyelvtani kéziratában.” (Pulawy, I Lwów, 1887. 361.)

ragozása, és végül a *kell* és az *es-* (*esik az eső*) típusú személytelen igék paradigmáinak próbája.

Ezek után a *vagyok* segédige néhány alakjának feljegyzése következik, majd újra tízegynéhány mondat a mindennapi beszédből merítve, gyakorlat céljából. Ezek a frázisok egyúttal a feljegyzett alakok illusztrálására is szolgálhatnak. A kifejezett birtoklást jelölő ige használatára fel van jegyezve a *nekem van* stb. alakjának ragozása; a szenvedő alak példájára a *szerettetem* típusú ragozás van megadva; a nehezebb igealakok megmagyarázására a *men-, jön-, ven-* igék néhány paradigmáját jegyezték fel, valamennyit a folyó beszédből való példákkal illusztrálva. Ezek után az igei alakok után e füzetben néhány példát találunk a birtokos ragokra: *battyám* stb.... Ezzel a jegyzetek be is fejeződnek. Nem tudjuk, hogy ezzel befejeződött-e maga a tanulás is, vagy pedig a további jegyzetek nem maradtak fenn.

Milyen értéket jelent ma ez a füzet a lengyelországi nyelvtudományi érdeklődés története szempontjából? E jegyzetek pontos analízise arra a következtetésre vezet, hogy itten Adam herceg által kezdeményezett, eléggé rendszeres magyar nyelvtanulás nyomaival van dolgunk, s ez a nyelvtanulás nem kézikönyv segítségével, hanem olyan személlyel folytatott beszélgetések és leckék alapján történt, aki a herceget bevezette a magyar nyelvtan és beszéd titkaiba. Ki lehetett a hercegnek ez a magyar nyelvtanítója? A jegyzetek ebből a szempontból nem adnak semmiféle nyomot sem, de bizonyos következtetésekre eljuthatunk akkor, ha ezeket a jegyzeteket közelebbről megvizsgáljuk. Mikor kezdte a herceg a nyelvtanulást és milyen célból? A jegyzeteket eléggé rendszertelen helyesírással vezették, részben lengyel fonetikus, részben nem túlságósan kialakult magyar helyesírás szerint. Látni lehet, hogy a herceg feltételezett társalgópартnere rámutatott bizonyos részletekre, vagy ki is javította az írásbeli hibákat, de a jegyzetelés folyamán sok hiba elkerülte figyelmét. Fonetikusan van írva például: *odvan* (*adván* helyett), *odondu* (*adandó* helyett), *odhotondu* (*adhatandó* helyett), *hotolom* (*hatalom* helyett), *hivnok* (*hívnak* helyett), *togodne* (*tagadni* helyett), *kelneki* (*kell neki* helyett), *esraijó, mago, szolgo*. A paradigmáknak és a szövegeknek a többségét a magyar helyesírás alapján írták, minden esetben igyekezve a magyar helyesírás alkalmazására, mert ez a helyesírás egy egész csomó eltérést mutat, ami az akkor még uralkodó magyar helyesírási bizonytalanságra való tekintettel nemegyszer inkább általános jelenségként szerepel. A különböző egykorú helyesírási rendszerek alkalmazási próbáinak egymással teljesen ellentmondó eseteivel van dolgunk. Találkozunk itt az uralkodó helyesírásnak megfelelő *sz* alkalmazásával: *szerencsés, gonosz*, de emellett még a *beszszélendő, beszszéllyen, essik az esső, lehetz*, amelyek az előző magyar helyesírási rendszereknek visszhangjai (KŰNEZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás története. Budapest, 1952.). Viszont majdnem általánosan használja a *ts* formát, amelyet a XVIII. századi úgynevezett protestáns helyesírás (KŰNEZSA i. m. 19) alkalmazott: *tsindlt, mitsoda, étzaka, tsendeség*; emellett találkozunk e jegyzetekben a katolikus helyesírás alakjaival is: *szerecnse, megcselekedni*. Helyes a *gy* forma (*vagytak*), de az *ly* hang visszaadásakor *lly* jelentkezik, amely újból inkább csak a katolikus helyesírásnak visszhangja: *valamellyik, helylyről*. A *v* helyett helyenként *w-t* használ: *wagytak*. Bizonyos káosz uralkodik a magánhangzó-ékezetekben is: helyes az *ö* használata a következő kifejezésben: *beszszélendő*, de egyúttal találunk *meozó* írást is. Ugyanis az *érzek* írása mellett találunk helyenként más ékezetet is, mint *éténseg*. Jellemző

az *é*-nek az *i*-vel való bizonyos összekeverése: *mirt* (*miért*), *pinz* (*pénz*), *áké* (*aki*). Ugyanúgy szerepelt *néntsén*, de kijavították *nintsén*-re. Természetesen az *ö* és az *ő* hosszúságai nincsenek feltüntetve.

A Czartoryski magyar füzetében feljegyzett paradigmák és formulák többé-kevésbé a XIX. század eleji magyar irodalmi nyelv állapotát tükrözik, úgy, ahogy annak idején tanították az iskolákban, vagy használták a hivatali gyakorlatban. E füzet nem kelti azt a benyomást, mintha a nyelvtanulás alapja valami konkrét kézikönyv vagy meghatározott nyelvtan lett volna, inkább az akkori iskolai tanulmányoknak és akkor még folyékony, kikristályozatlan állapotban levő elveknek a visszatükröződése, és innen vannak e nyelvtani jegyzetek helyesírásában és meghatározásaiban az ellentmondások. A podóliai földek főkapitánya, Adam herceg magyar társalgó partnerének kétségkívül magyarnak kellett lennie, valószínűleg olyannak, aki nem tudott lengyelül, viszont ismerte a francia nyelvet, mely nyelv közvetítő nyelvként és a szólások és nyelvtani magyarázatok fordítására szolgált. E szövegek francia nyelve eléggé helyes, de nem tudjuk, hogy a helyességet a herceg magyar nyelvtanárának vagy pedig magának a hercegnek kell-e tulajdonítani. Bizonyos csekély számú fordulat kivételesen lengyel kifejezések segítségével van visszaadva, méghozzá elég vulgáris nyelven: *żeby kto gada, trzeba, żeby kto umia* (*hogy valamelyik beszszélyen, kelneki valamit tudni*). S végül néhány fordulat, amelynek a legközelebbi latin megfelelőit megadja: *beszszélendő—locuturus, menendő—iturus, (-a, -um)*. E kifejezéseknek latin nyelvre való lefordítása kétségkívül bizonyos fényt vet a feltételezett magyar mester képzettségére. Tehát amennyire Czartoryski jegyzetei alapján valamelyes következtetést vonhatunk le magyar társalkodó partnere képzettségére vonatkozóan, akkor vitathatatlanul arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy ez bizonyos kulturális színvonalon levő ember volt: a paradigmák túlnyomórészt helyesen vannak megadva, a magyar nyelvtani fogalmak elég ügyesen vannak megmagyarázva a nem mindig jól alkalmazható francia nyelvi fogalmak segítségével, és az akkor alkalmazott magyar nyelvtani meghatározások szerint vannak elrendezve. A jegyzetek elején levő igealakok a legpontosabban vannak megadva a *beszél* ige ragozásánál. E formulák bizonyos sajátossága az, hogy megadja a szokásos igemódok mellett mintegy egyenértékű mellék-módokat: a ható igét és a műveltető igét (nem nevezi így őket): *beszély, beszélhes, beszéltes, beszélyünk, beszélhessünk, beszéltesük* (*parlons, puissions parler, faisons parler*).

Természetesen az igeragozás jelen ideje nem vált ki semmiféle megjegyzést, akárcsak a jövő idő sem (*fogok érezni*); mint „imparfait” meg van adva az akkor még irodalmi használatban levő, de ma már kihalt *érzek vala* igealak. A *hogy beszélyek* alakot „conjunctif présent”-nek nevezi; ugyanennek a módnak az imparfajtjaként a *hogy besselnem* alak szerepel. Ami ugyanennek a módnak a passé définijét illeti, ami megfelel a francia *que je vous parlasse*-nak, a jegyzetek megmagyarázzák, hogy ebben az esetben használni lehet a présent vagy imparfait alakot. Ennek a módnak a passé indéfini alakját ezeknek az utasításoknak értelmében úgy lehet elérni, hogy az indicativ présent elé *hogy* kötőszót tesszük: ugyanúgy, ha a plusqueparfaitot akarjuk megkapni, a *volna* alakot adjuk az indicativusban a *vala* helyett, tehát *hogy beszéltem volna — que j'aurais parlé*. Végül a conjunctivus jövő idejét ezekhez az előírásokhoz alkalmazkodva úgy érzük el, hogy az indicativus jövő ideje elé *midőn, mikor, mivel* kötőszót tesszük: *midőn fogok beszélni*.

A herceg magyar társalkodó partnere megismertette tanítványát a *kell* típusú személytelen igékkel, felhívta a figyelmet arra, hogy ezeknek csak egyes szám 3. személyük van, ugyanez vonatkozik az *esik* (az eső), *havazik*, *mendörök*, *vilámlik* stb. típusú igékre. Viszont a lét-segédige ragozásánál a *voltam* típusú passé indéfini mellett szerepel a *valék* imperfectum és a *voltam vala* plusquamperfectum. A francia vagy a latin formák nevének alkalmazási próbáját látjuk az igeneveknek participium présent (*beszélve* — *parlant*, *beszélven* — *en parlant*), participium passé és participium futurum alakjában: latin *locuturus* ~ magyar *beszélendő vagyok*.

A tanulás folyamán a magyar tanító értelmesen dolgozta fel az ige tagadó alakját és ragozását; felhívta a figyelmet a kérdő alakra is (*essel-é*), valamint a birtoklást kifejező igének a ragozására, jelezve az utóbbinál azt is, hogy jóllehet tagadó ragozása *nintsen*, mégis más időkben, például a jelen időben a *lenni* igét kell használni a *nem* tagadószóval, és hogy maga a *nintsen* forma annyit is jelent: *il n'y a pas*. Ugyancsak a szenvedő alak feldolgozásánál felhívták a figyelmet arra, hogy ez a ragozás hibás, mert jóllehet a jelen idő *szerettetem*, mégis a *je fus aimé* fordulatnak a *valék szeretve* felel meg. A tanulás folyamán felbukkantak a nyelvi kivételek és a nyelvi finomságok is, amelyek a következő megjegyzésekben jutottak kifejezésre: a *szeretem teged* helyett „családiasan” a *szeretlek* formát használják; a *halam* (franciául *j'entens*)-ből nem lehet képezni *hallatom* típusú műveltető igét, hanem ezt kell mondani: *parancsolok, hogy halyanak* stb. Bizonyos gondot okozott itt az alanyos és tárgyias igeragozás; a jegyzetekben nem találunk semmi mást sem megmagyarázásukra, csak egy mellékes megjegyzést, hogy a *halam* igének nincs „termination affirmative”-je (-ok), hogy megkülönböztessük a *halaktól* (*je meurs*), amelynek szintén nincs -ak-ra végződő tagadó formája.

Mint már említettük, nem sok helyet szenteltek e jegyzetek között az ige kívüli beszédrészeknek, de itt sem hiányoznak a találó, pontos és élesen látó megjegyzések: például az összehasonlításnál a -nál ragot kell használni, és nem kell *mint*-tel képzett mondatot alkotni, mint a franciában vagy a lengyelben; hogy a *hany* 'hány'-at jelent, de csak abban az esetben, amikor például emberek megszámolásáról van szó, de amikor valamit meg lehet mérni, akkor a *mennyi* kifejezést kell alkalmazni: *mennyi pénz*; stb.

A megtárgyalt nyelvtani formákat ábrázoló szövegek ritkán illusztrálják jól a paradigmákat, például *hogy valamelyik beszszélyen, kelneki valamit tudni*; ezeknek a többsége ritkán van szoros összefüggésben a nyelvtani anyaggal; látni lehet, hogy a társalgónak kevés volt a magyar nyelv tanítása területén való gyakorlata és didaktikai tapasztalata. A közvetlen nyelvtani anyagokat tartalmazó szövegekkel szemben a társalgási szövegek nagyobb része az élő, beszélt nyelvből származik, és nem mentes bizonyos vulgarizmusoktól, barbarizmusoktól vagy makaróni szövegektől, például *meg vagynak-é tsinalva minden munduratok, mitsoda regimentbe szolgalt kend, minden felruhazva*. Emellett egyúttal sok irodalmi kifejezést is használ, amelyek kerekettek, sőt talán egy kissé mesterségesek is. Nem fordítja le mindig az előzőleg megadott nyelvtani alakra alkalmazott hétköznapi fordulatokat, például a felszólító módú *gyere* esetében, amelyet a *jönni* ige ragozásának megbeszélése után mint társalgási fordulatot használ.

E szövegek nem tartalmaznak semmi olyan jellegzetes vagy tájszólási vonást, amelyek lehetővé tennék az ismeretlen társalgó partner származásának és környezetének azonosítását. Már említettük fentebb, hogy egy csomó

kifejezést fonetikusán írtak, ez kétségkívül magától Czartoryski kezétől származik, és nem mutatja a társalgó partner ellenőrzését. Viszont az ő utasításainak hatása alatt egyes kifejezéseket túlzott helyességgel írtak: *lavai* (*lovai* helyett), *katana* (*katoná* helyett), *haram* (*három* helyett), *tavább* (*tovább* helyett). Lehet, hogy a túlzott helyesírásra való törekvéssel lehet magyarázni az *adgyon* formát (az *adjon* helyett). Ugyanígy egyes kifejezések részben hibásan, részben helyesen vannak írva: *faratság*, *essed vala* stb.; s ugyanabban a mondatban látjuk a helyes *esső* mellett a hibás *eszik* alakot is. Helyenként a mondatrészek rosszul vannak elválasztva: *dugjonel kentek a kardiokat*. Hibás az *ohotvan* alak az *odhotvan* (azaz *adhatván*) helyett. Ezek kétségkívül a feljegyző (a jegyzeteket készítő) és nem a diktáló hibái; viszont figyelmet kelt kétségkívül a diktálótól származó *tik* alak a *ti* helyett.

A herceg magyar társalkodó partnerének azonosítására és a társalgások időpontjának megállapítására bizonyos iránymutatást adhatna maga a társalgás tematikája. Ez a tematika a nemesi udvarokban szokásos beszélgetések témaköre, amelyek olyan problémákról szólnak, amelyek a legtöbb beszédtemát nyújtották, így tehát elsősorban katonai problémákról: *tik wagtak mind gaz emberek és ha fogtak el szökni en fel akasztatom mindeniket; Tavabb fiaim raita katonak; huzon ki kentek a kardiokat; mirt szökotel kend?; Meg fogtak-é az haram szoköt katanat; elegendő-é kend a maga hadnagyával*. Egyes mondatok arra mutatnak, hogy a beszélgetések lovakkal voltak kapcsolatosak: *nyergoltozátok a lavatakat* (faites courir vos chevaux); *örvendem-é kend ha kendnek lavai valna; Tudod-é hogy Jankot felakáztatták azért hogy lopott*. Nem hiányoznak e beszélgetésekből a jogi témák sem a birtoklással vagy a szolgálattal kapcsolatosan: *örögségből kitogodotni* (azaz *kitagadva lenni az örökségből*); *valasztani* (= *élire*); *üetet* (= *jugement*); *Szolgallyan kendek; hívesen szolgáló*; stb. Sok különféle hétköznapi fordulat is található e jegyzetek közt: *jó volte a ser?*; *Minek hívnök kendet; mitsoda helyről vala Magyarországból kend?*; vagy pedig udvariassági formulák: *szerencsés latogatásig* (= *à l'heureux revoir*); *Hala istenek, isten algyon; elegendő-é kend?*; *köszönöm alazatosan*; stb. Helyenként maga a nyelvtanulás szolgáltatott témát bizonyos fordulatokhoz, mint például: *Meg soktom beszélni; beszélvén tanulnak beszélni*.

Adam Kazimierz Czartoryski hercegnek a magyar nyelvtanulása különben számunkra — mint már említettük — nem ismeretlen új tény. E nyelvtanulás Adam hercegnek a felső-magyarországi felvilágosodott körökkel való élénk kapcsolatából származik, és a XVIII. és XIX. század fordulóján a magyarországi bártfai fürdőbe való többszörös utazásából, melynek alkalmával Bártfán a felső-magyarországi nemesség több képviselőjével találkozott (J. REYCHMAN, Podróże polskie do kapieli bardyjowskich w XVIII i na paczátku XIX. wieku: Wierchy XVII. 1958.). Ezekkel a kapcsolatokkal magyarázható az, hogy Adam hercegnek magyar nemesi indigenátust adtak (Corpus iuris hungarici 1740—1835. Budapest, 1901. 326. — KEMPELEN, Magyar nemesi családok III. Budapest, 1912, 185—6. Az indigenátussal kapcsolatosan l. még Czartoryskinak Péchy Jánossal és Haller Józseffel folytatott levelezését). Lehet, hogy ezzel kapcsolatosan kezdte el Ádám herceg ennek a nyelvnek a tanulását, már egy bizonyos gyakorlatra is szert tett, mert a herceghez közel álló Dembowski kastellán író említi emlékirataiban, hogy amikor Czartoryski 1799-ben a bártfai fürdőbe ment, akkor a magyar nemesi családok képviselőihez és Bártfa városának vezetőihez a gazdagon

felöltözött herceg magyar nyelven beszélt, ami örömmel töltötte el a magyarokat (DEMBOWSKI, *Moje wspomnienia I. Petersburg, 1898. 30.*)

De nemcsak Bártfa fürdőn használta Czartoryski magyar nyelvtudását, de pulavai birtokán is lehetőségeihez képest gyakorolta ezt a nehéz nyelvet. Puławy annak idején Ausztriához tartozott, és Adam herceget, mint osztrák tábori marsallt a bécsi udvar kedvelte; gyakran voltak nála Galiciának kormányzói is látogatóban, nem egyszer magyarok, mint például Ürményi vagy Majláth, akikről Dembowski azt írja, hogy „mindketten mindig magyar nemzeti öltözetben beszélgettek a tábori marsall herceggel magyar nyelven.” (Uo. 183. — Ádám herceg magyar nyelvi ismeretére bizonyos utalás lehet Haller Józsefnek 1805. november 4-én Pozsonyból írt levele, mely szerint „notre bon Pipo (= Józef (D)essewffy) a fait des vers hongrois pour notre palais animés d'un esprit patriotique... Ils sont difficiles à être compris mais votre altesse et notre compatriote...”: I. ZBIORY CZARTORYSKICH, *Krakkói Nyilvántartás 590.*). Czartoryskinak a bártfai tartózkodás alatt a Haller családdal való baráti kapcsolatainak gyümölcse volt az, hogy Puławyba adták nevelésre a fiatal Haller Imrét, Haller József máramrosi főispán fiát. Dembowski ír arról, hogy jóllehet a fiatal Haller mellé adtak valami János nevű magyart, de kiderült, hogy Puławynak e fiatal növendéke „rosszul beszél magyarul, a magyar nyelv szabályait nem ismeri, csak a klasszikus latin nyelven beszél, és nem ismeri azt a konyha-latin nyelvet, amely Magyarországon általánosan el van terjedve” (i. h. 198–9). Tehát ez a fiatal Haller valószínűleg nem lehetett a herceg titokzatos magyar társalgó partnere. De talán éppen a fiatal magyar mágnás mellé beosztott János? A katonai tematikából viszont azt lehet feltételezni, hogy a harmadik felosztás után osztrák megszűlés alá kerülő Puławyban állomásoztak magyar katonai egységek, és valaki e katonák közül segített a hercegnek a magyar nyelv tanulásában felmerült nehézségeket legyőzni. Ugyanis inkább azt kell feltételezni, hogy a herceg Puławyban vette a nyelvleckéket, bár nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a tanulás színhelye Bártfa volt, az előző tartózkodások idején még az előtt az utazás előtt, amikor a herceg magyar szónoklattal lépett fel. A jegyzetek nem tartalmaznak semmiféle említést sem arra vonatkozóan, hogy milyen időből származnak. Tartalmukban sincs semmi olyan, ami segítségünkre lehetne abban, hogy időhöz rögzítsük őket. Talán az írás elemzése segíthet nekünk a jegyzetek keletkezése időpontjának megmagyarázásában, de ez is csak megközelítőleg, ami nekünk nem sokat jelentene. De így is feltételezzük azt, hogy e jegyzetek valamikor az 1795–1810 közti években keletkeztek.

Nem sok anyagot ad a herceg könyvtári állagának megvizsgálása a magyar nyelvtanulás anyagainak szempontjából. Van ott különben egy egész csomó magyar nyelvtan, de sem időrendi, sem tematikai szempontból nem lehet ezeket a beszélgetésekkel összefüggésbe hozni. A legértékesebb e nyelvtanok közül az úgynevezett debreceni Magyar Grammatika (1795.), amelyen a következő jegyzet szerepel: „dono ingeniosissimi comitis Josephi Dessewffy a(nn)o 1799 Bartphae moranti datus liber”. Ez a könyvajándékozás tehát már a bártfai tartózkodás idején következett be, akkor, amikor a herceg a magyar nyelvtanulást megkezdte, és amikor már a Bártfára való beköszöntés alkalmával elmondott szónoklat formájában ezen a területen a herceg bizonyos eredményekkel dicsekedhetett. De bizonyos természetes azonosságok ellenére sem a helyesírás, sem pedig a példák vagy

a paradigmák, sem a nyelvtani kategóriák definíciójának szempontjából nem azonos az Adam herceg füzetében levő anyagokkal. Kétségkívül Dessewffy ajándéka szoros kapcsolatban volt azzal, hogy a herceg a magyar nyelvet tanulmányozta, és úgy tekintették, mint a bártfai fürdőben kötött barátságok emlékét. De e nyelvkönyv nem volt Adam hercegnek a magyar nyelvtanulás terén tett első lépéseivel az alap, ugyanúgy a könyvtárában levő többi magyar nyelvtanok sem. Többek között két latin–magyar szótár is volt könyvtárában: az 1767-ben Szebenben kiadott PÁPAI–PÁRIZ és ennek 1801-ből való pozsonyi kiadása. Továbbá FARKAS JÁNOS „Ungarische Grammatik”-ja 1779-ből, valamint BÉL MÁTYÁSNAK (Melibœus) „Ungarischer Sprachmeister”-e 1805-ből. Annak ellenére, hogy nem lehetett megállapítani e nyelvkönyvek és a herceg magyar nyelvi jegyzetei közötti világos összefüggést, mégis az a tény, hogy e művek Adam herceg könyvtárában megvoltak, bizonyos fényt vet a herceg akkori nyelvtudományi érdeklődésének irányára.

A magyar nyelvtudomány számára Adam herceg jegyzetei nem jelentenek nagyobb értéket, annyival is inkább, mert bizonytalan, hogy a helyesírásban levő ellentmondásokat, illetőleg ingadozásokat inkább a herceg nyelvtanára képzettségének rovására, vagy pedig az e téren kevés gyakorlattal rendelkező herceg számlájára kell-e írni. Ugyancsak nincsen jelentőségük a nyelvtani elméleti megfogalmazásoknak sem. Amennyiben e jegyzeteknek mégis van valamelyes fontosságuk, akkor ez az, hogy érdekes adalékot nyújtanak, hogy milyen érdeklődés lehetett a XVIII. századi Lengyelországban a magyar nyelv iránt, és tanúságot szolgáltatnak a felvilágosodás korának nyelvi kultúrájához. — A magyar nyelv ismerete Lengyelországban már bizonyos színvonalat a XVI. századbéli élénk lengyel–magyar kapcsolatok során is elért, de akkor annak elsősorban gyakorlati céljai voltak, minden tudományos aspiráció nélkül (vö. DIVÉKY ADORJÁN, *Polacy i język węgierski*. Warszawa, 1918. 4–5). Jóllehet Adam herceg feltehetően azért fogott hozzá a magyar nyelv megtanulásához, hogy meg tudja magát értetni az ismerős magyarokkal, mégis ez a tanulás összefüggésben volt az ő széles nyelvtudományi érdeklődésével, filológiai passziójával, melynek kifejezéseiként sok nehéz és alig ismert nyelv iránt érdeklődött, mint például a keleti nyelvek, a perzsa és a török nyelv iránt (REYCHMAN, *Z dziejów poliglotyzmu w Polsce: Problemy*. 1955. 6. sz.); a körülbelül harminc évvel ezelőtt megkezdett török nyelvi tanulása, melyet másutt ismertettek, szintén filológiai érdeklődésének bizonyítéka (REYCHMAN, *Adnotacje ks. A. K. Czartoryskiego do nauki języka tureckiego: Rocznik Orientalistyczny XXII.*). Érdekes jelenség, hogy semmi nyoma sem maradt annak, hogy a herceget e két nyelv közötti összefüggés érdekelt volna, sem a szóképzés bizonyos hasonlóságainak területén, sem pedig bizonyos lexikális azonosságok területén, jóllehet a puławyi tudományos légkörben nevelkedett unokaöccse, Jan Potocki már a XVIII. század végén felhívta a figyelmet munkáiban egy csomó olyan kapcsolatra, amelyeket PALLAS vagy GYARMATHI munkáiból ismert (REYCHMAN, *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce XVIII. w. Wrocław, 1950.*; UGYANŐ, *Z dziejów orientalizmu doby Oświecenia Przegląd Orientalistyczny*. 1958. 4. sz.). Jan Potockinak a magyar nyelvi ismerete különben még teljesen felületes volt; úgy látszik, hogy mélyebben nem tanulmányozta ezt a nyelvet, elég volt számára egy bizonyos általános tájékozódás, mely szükséges volt számára az eléggé bátor és nem mindig találó filozófiai és tör-

ténelmi elmefuttatásai levezetésére. Adam hercegnek a magyar nyelv iránti érdeklődése nem gyakorolt semmiféle hatást sem a későbbi finnugor kutatások fejlődésére Lengyelországban (REYCHMAN, *Les études finno-ougriennes en Pologne: Uralaltaische Jahrbücher* 1957. 2. sz.); szórványos, elszigetelt epizód maradt. Jóllehet Czartoryskinak a magyar nyelv iránti érdeklődése nem hozott semmi tudományos eredményt sem, mégis értékes és érdekes adalék a XVIII. és XIX. század fordulójának magyar–lengyel kulturális kapcsolataihoz, valamint a felvilágosodás korának lengyelországi szellemi kultúrájához.

JAN REYCHMAN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Comenius a magyarországi s-ező latin kiejtésről

COMENIUS a helyes latin kiejtésről írva megrója a magyarokat, mert ezek minden latin *s-t* *s*-nek ejtenek: „21. *S*, qvomodo sonat? Inter duas vocales leni sibilo, ut *Ūsu*: alibi acuto, ut *Sus*, *sospes*. [Malè ante *C*, *P*, *T*, ut Graecum χ : *Scopus*, *Spes*, *Sto*. Pessimè Hungari ubiqve simplex *S* tanqvam *sch*, contra omnium Gentium consuetudinem. Ita enim *S* latinum proferendum est, ut Hungaricum *Sz*. Emendent, ut Gentium risum effugiant.]”¹ (JOHANNES AMOS COMENIUS, *Opera Didactica Omnia*. Ed. anni 1657 lucis ope expressa. Pragae, 1957. II, 430).

Ez a megjegyzés kétségtelenné teszi a XVII. századi magyarországi *s*-ező latin ejtést, noha ebben egyébként sincs okunk kételkedni. Sajnos, bár COMENIUS pataki tartózkodása alatt igen sokat hallhatta a magyarokat latinul beszélni, s mint jó megfigyelő s egyszersmind korának színvonalán álló fonetikus, teljesen hiteles tanú, arról nem szól, hogy intervokális helyzetben hogyan módosul a magyarországi beszélt latinságban az *s* ejtése. Ennek ellenére bizonyosra vehető, hogy az *s*-ező ejtésben is megvolt a „lenis” és az „acutus” között a különbség. Alig férhet ugyanis ahhoz kétség, hogy két magánhangzó között a magyarországi ejtés *zs* volt, mint a *rózsa*, *uzsora*, *bazsalikom*, *alamizsna*, *Mózeses*, *gymnázium*, *krizsis*-féle alakok és igen sok más példa tanúsítja (FLUDOROVITS: MNy. XXVI, 272—3, A m. ny. latin jövevényszavai 28; KNIEZSA: MNy. XXIX, 149). Alapjában véve azonban nincs abban semmi meglepő, hogy COMENIUS erről nem szól. Ő itt voltaképpen a tőle helyesnek vélt latin kiejtést tanítja, és csak mintegy jegyzetben, szógletes zárójelbe rekesztve és apróbb betűkkel tér ki néhány helytelen kiejtésváltozatra, anélkül, hogy ez utóbbiakat részletezné. Megelégszik néhánnyal, hogy a helyes és a hibás között mutakozó legfeltűnőbb különbségre rámutat, de nem célja, hogy az amúgy is élesen elítélt és nevetségessé tett kiejtés belső változatait taglalja. E művét Magyarországon írta, és ezért hangsúlyozza tanító célzattal a magyarok hibás szokását, teljesen fölöslegesnek tartja azonban, hogy e hibás kiejtés részleteire rámutasson, hiszen azok, akiknek ez a megjegyzés szól, amúgy is ismerik ezeket. Az ő szemében nem az a fontos, hogy a magyarországi latin ejtésről pontosan tájékoztasson, hanem hogy a helyes latin beszédre oktasson: az *s-t* helyesen *sz*-nek, hangzóközi hely-

¹ Zavarok elkerülése végett itt és alább a COMENIUS-idézetekben az álló és a dült szedést nem Comenius szövegének, hanem a Magyar Nyelv és általában a magyar nyelv-tudomány szokásainak megfelelően használom.

zetben z-nek kell ejteni. Hogy itt ez észrevételét, bár a magyarok számára nyomatékos figyelmeztetés, csak röpke megjegyzésnek szánja, arra mutat a szögletes zárójelbe rekesztett megjegyzésnek távirati stílusa is.

Mellesleg fölmerülhet az a kérdés, hogy mibe igazodik COMENIUS normája a latin kiejtést illetőleg. Kétségtelenül saját tudása szerint sem az antik kiejtéshez, hiszen ő jól tudja például, hogy a rómaiak a *ce*, *ci* szótagot *ke*, *ki*-nek ejtették, a *ti* szótagot pedig magánhangzó előtt *ti*-nek, ő mégis *ce*, *ci*-t, illetőleg *ci* + magánhangzót ejtet: „19. Qvomodo pronuntiamus *C*? Ante *E* & *I* per sibilum, ut *Cicero*, alibi mutè ut *K*, *Catus*, *Cos*, *Culpa*, *crimen*, *clamo*. [Antiqvi autem non aliter *Dicis* & *Dices*, qvam *Dico*, *dicas*, *dicunt*. Unde Varro literas *K* & *Q* sublatus voluit, tanquam inutiles. Verùm consuetudo illa pronuntiandi revocari hodie vix potest: quis enim *Ami-ce*, *ci*, *cis*, sic pronuntiarì, *Ami-ke-ki-kis*-ferat?]; „22. *T*, sequente *I* cum alia Vocali, pronuntiatnr nunc ut *Tz* ferè: *Tertia*, *Toties*, *Totius*, *Titio*: sed antiqvi eodem modo *T* proferebant in *Artium*, qvò in *Artes*”; „18. ... Consona nulla habuit apud antiqvos duplicem diversum, constanter unum simplicem, sonum. [Corruptio ergò est, qvod progressu temporis qvaedam aliter: nempe *C*, *G*, *S*, *T*, *V*.]” (I. m. 430.)

Ezekben a kérdésekben, valamint a magyar *s*-ező ejtés elutasításában COMENIUS tehát korának általános, nemzetközi szokására hivatkozik. Lehetetlen azonban föltenni, hogy egy olyan hatalmas műveltségű, széles látókörű ember, mint ő, ne tudta volna, milyen nagy mértékben különbözik országunként a latin ejtés. Az, hogy megjegyzésiben nem vesz számba valamennyi tőle ismert ejtészváltozatot, nyilván annak tulajdonítható, hogy művében egyrészt rövidsége törekedett, másrészt, minthogy e munkáját Magyarországon írta, talán elsősorban a magyarok szükségleteire volt tekintettel, s az Amsterdamban kiadott *Opera Didactica Omnia*-ban ezen a ponton nem óhajtott egyéb részletekre kiterjeszkedni, de egy különben érdekes ejtészváltozat megemlítését sem akarta kihagyni. Alapul azonban — azt hiszem — az ő korabeli esehes latin ejtést vette. Talán erre lehet következtetni a következő szabályból: „20. *G*, similiter ante *E* & *I* molliter profertur, tanquam *Jod* (*Age*, *Egi*): alibi semper, ut Graecorum *γ*; *Gaudium*, *Gloria*, *Gratia* &c. [Iterum antiqvi *Age*, *agis*, non aliter qvam *Ago agunt* proferebant. Qvod imitari hodie durum foret.]” A *ge*, *gi*-t ugyan a németek is *je*, *ji*-nek ejtették, de — úgy látszik — csak a XVI. századig (vö. MELICH, Latinbetűs helyesírásunk eredete: AkNytt-Ért. XXV/4, 24). Persze lehet, hogy COMENIUS ejtése ebben a kérdésben is ERASMUS-tól eredő hagyományra megy vissza; ezt ebben a pillanatban nem tudom ellenőrizni, minthogy megfelelő forrás nem áll rendelkezésemre, de ebben az esetben is valószínű, hogy ez a hagyomány Csehországban a XVII. században élő valóság volt. Mindenesetre a magyar *gy*-s ejtés nem volt annyira különös, a maga *j*-s ejtésétől annyira távol eső COMENIUS számára, hogy szükségesnek tartotta volna kitérni rá. Az, hogy a saját ejtésétől sokkal távolabb eső francia *zs*-s, olasz, angol *dzs*-s ejtést sem említi, nyilván annak tulajdonítható, hogy művét eredetileg inkább helyi használatra szánta.

COMENIUS már magyarországi tartózkodását megelőző művében is hivatkozik magyar szavakra (i. m. I/2, 37, 38); megemlíti, hogy a magyar nyelvben 14 szótagos szavak is akadnak (i. m. I/2, 42), s hogy a magyar nyelvben a főneveknek 8 esetük van (i. m. I/2, 43) stb. (bár megjegyzendő, hogy indián nyelvekből is bőségesen idéz példákat). Megemlíti, hogy az élő nyelvek, köztük a magyar is „regulis includi possunt, atqve adeo inclusae jam sunt” (i. m. I/1, 129). Ez utóbbi ismeretét, s talán a többi is alkalmasint MOLNÁR ALBERT nyelvtanából merítette, amelyre különben másutt hivatkozik is.

Oszmán apósa Anonymusnál?

Anonymus 3. szerint Ügck vagy Ügyek Emesüt, **Eunedubelianus* lányát: „filium *Eunedubelianum*” vette feleségül. Emesü azután a turul-mondában megjelölt módon lett Álmos anyjává. XIV. századi krónikáink szerint a hunok és magyarok ősanja *Enech* volt, akinek fiai, Hunor és Magor *Dula* alán fejedelem két lányát is elrabolták *Belar* fiainak gyermekeivel együtt, a hunok és magyarok pedig e monda szerint női ágon ugyanúgy *Enech*, illetőleg *Dula* és *Belar* leszármazottai, mint Álmos és az Árpádok Anonymus szerint *Eunedubelianus*-éi: GYÖRFFY GYÖRGY (Krónikáink és a magyar őstörténet 11—7) ezen az alapon világosnak tartja, hogy Anonymus a XIV. századi krónikák XIII. századi eredetijének szerzőjéhez hasonlóan szintén megtalálta a XI. századi Gestában a *Dula* lányairól szóló hiteles magyar ősmondát, de megbotránkozva a nőrablás motívumán, az *Enech*, *Dula* és *Belar* nevekből *Eunedubelianus* nevével szerkesztette össze, akit azután az Árpádok ősvévé tett meg. Igaz, hogy Anonymus *Eunedubelianus*-a *Eunodubilia* formában (vö. PAIS: SRH. I, 38, 3. jegyz.) és a hozzáfűződő monda más összefüggésben a krónikákban is megvan, ez azonban GYÖRFFY (i. m. 43) szerint csak annyit jelent, hogy a XIII. századi krónikáiról a XI. századi Gestán kívül Anonymus Gestáját is használta. (A krónikák és Anonymus eredetmondáinak közös eredetéről vö. már SEBESTYÉN GYULA, A magyar honfoglalás mondái II, 60—80).

Ezek a feltevések azonban — úgy látszik — GYÖRFFY-t magát nem nyugtatták meg teljesen, mert legutóbb (Száz. 1958: 569—70) annak a véleményének adott kifejezést, hogy az *Eunedubelianus* név a régi oguz eredetmondával (amelyről vö. SEBESTYÉN: i. h.) is összefügg. Az oguz eredetű Oszmán ház megalapítójának, a XIV. század elején meghalt Oszmánnak a mohamedán apósa ugyanis a XV.—XVI. századi török történetíróknál fennmaradt hagyomány szerint az *Edebali* nevet viselte, amely GYÖRFFY szerint szintén nyilvánvalóan összefügg az **Eunedubelianus* névvel, különösen, ha GYÖRFFY-vel együtt feltesszük, hogy *Edebali* leányának ó-oguz nyelven **Áwin-Edebaliniŋ* 'Edebali magzatja' (GYÖRFFY szerint) volt a neve. A feltett *Áwin* elem ugyanis még közelebb hozná egymáshoz az **Eunedubelianus* és az *Edebali* neveket. Anonymus tehát egyszerre merített volna az oguz és a magyar ősmondából: az előbbiből a — nem éppen meggyőző módon feltett — **Áwin-Edebaliniŋ* nevet és a turultól való származás motívumát, az utóbbiból pedig az **Áwin-Edebaliniŋ*-gal bizonyára esodálatos véletlen folytán „kitűnően” összekapcsolható *Enech*, *Dula* és *Belar* neveket. A turultól való származás mondája Oszmán történetében nem fordul ugyan elő, ezt azonban GYÖRFFY feltevés-sorozatában pótolja az, hogy Oszmán atyját *Er-Toyru*-nak hívták. Az, hogy *Er-Toyru* történeti személyiség volt, nem pedig totemős, GYÖRFFY szerint — úgy látszik — nem zavaró, mint ahogyan nem zavaró az sem, hogy *Er-Toyru*-hoz hasonlóan egész sor nála korábban vagy később élt oguz vezér viselte a *toyru* vagy más sólyomféle ragadozók totemisztikus képzetek alapján felvett nevét.

Mindaz — megvallom őszintén — nem teljesen világos előttem, bár még mindig világosabb, mint az, hogy milyen módon ismerte meg Anonymus annak az *Edebali*-nak a nevét, aki a török történetírók szerint szintén nem totem-após volt, hanem a XIII. század közepének történeti szereplője. Oszmán ugyanis a török történetírók szerint 1288-ban volt harminc éves és 1326-ban halt meg.

CZEGLÉDY KÁROLY

Adalék a „Régi Magyar Nyelvmélekek” történetéhez

DÖBRENTÉI GÁBOR a Régi Magyar Nyelvmélekek második kötete előszavában pontosan beszámol azokról az utazásairól, melyek során gyűjteménye „Vegyes Tárgyu régi magyar iratok” sorozatát összeállította. Győrött 1839. április 9—11-én járt. Az előszóban pontosan beszámol azokról a nehézségekről, melyeket a másolások díja körül a szűkmarkú székeskáptalan támasztott. Idézi is Sütő József örkanonok levelét, melyben az közli, hogy a székeskáptalan a másolatokért járó díjat nem engedi el (RMNy. II. köt. II. r. X.). A székeskáptalan magánlevéltára megőrizte DÖBRENTÉI három írását, melyek egyikében a régi magyar iratok lemásolására vonatkozó kívánságait adja meg, a másik kettő pedig a másolási díjak megállapítására vonatkozik, a harmadik írás szerint DÖBRENTÉI megkapta a kívánt másolatokat, de azok gyűjteményében nem jelentek meg.

Kérlelmeim a' lemásolások körül,
A' Protocollumokból.

1. Minden darab külön ívre vagy félívre másoltassék, felül a papiroson három újniyi úr hagyatván valamint a szélein is.
2. Betűről betűre folyjon a' másolás, hogy a' régi magyar írásmód kitessek.
3. Megolvastatván a' másolatok hátul kevesenné összefűzve, álljanak egy csomóban. 'S a' hiteles kiadás így történjék.

Az 1500 ig jövő latin
iratokra nézve.

4. A benne élé forduló magyar személy, helynevek mindenikből külön irassanak ki az itt hagyott mutatóványok szerint. Megtartván a betűről betűre való írást.
5. Küldessék meg hozzám a' felelet e' kérdéseimre: Mellyik évről levő itt a' káptalannál a' legrégibb oklevél, eredetiében és mi tárgyú, kitől. — Úgy ez: Miféle eseteken ment keresztül a' Káptalan házi és Országos levéltára, miként mentetett meg ez is a' mi fennmaradt.

Győr, Április 11^d 1839

Döbrentey Gábor

(A győri káptalan magánlevéltára. Th. XXXIX. No. 494.)

Főtisztelendő Kanonok Úr,

A „Régi magyar nyelvmélekek” II. dik kötetéhez, mivel elkészült, most nyomatom az Előbeszédet, mellyben a' győri és káptalannál is mi móddal kezdett 's folyó lemásolás dolgát, Főtisztelendő Kanonok ur 1839 beli Auguszt. 16^d költ becses levelének szavai szerint eléadtam.

Kérdést teszek pedig most (mivel egy hét mulva elutazom 's meglehet, hogy Julius végével Győrött is megfordulok) mennyire haladott, sőt elvégezte-e már a káptalani jegyző ur az általam kijelölttek pontos másolatait 's hitelesítette-e már azokat? Ha még nem, ohajtanám meglátúket, hogy Győrött általvehessem vagy legalább Augusztusban azok, kezemhez küldetnének. Semmi kétsége ne legyen a' másoló Jegyző urnak, fáradsága díját a magyar akadémia ki fogja fizetni, miként már az Elnök gróf Teleki József ő exolja mondotta. Kérdésem csak a' és Káptalan iránti tiszteletemből volt, mit választ? Kedveskedni akar e' mint Jászó, Szt. Márton vagy a' társaság fizessen? Mihelyt megtudom mennyire megy a' díj, mind a' már vettekére, mind a még nyerendőkére megküldöm. Hanem a Jegyző Ur ne sajnálja Nyugtatványát előre megírni, minden

lemásolt darabot azon kitenni évével tartalmával, arra az összes dijt is kijegyezni, én azok vételét ugyan azon bizonyítom, az Enök Ö exélja azt fogja assignalni 's a pénzt a pénztárnoktól által veszem, küldöm.

Magamat ajánlottan, vagyok teljes tisztelettel

Főtisztelendő Kanonok Urnak

alázatos szolgája

Buda, Junius 9^d

1840

Döbrentei Gábor mp.

első altartomány biztos

(A győri káptalan magánlevéltára. Cth. XII. No. 804c. — a levélen címzés nincs.)

Buda, Június 15, 1841

Nagyérdemű Káptalani Jegyző Ur,

Mult Május 14 dikén költ levelével együtt a' győri ús káptalanban általam rendelt Iratok hitelesített másolatait, vettem, miről, e' tudósításon azért adhatom csak most, mivel a budai kerülethez tartozó 16 hatósággal folyt adószámolatok elfoglalának.

Reám tetszik hagyni, a' lemásolási díj meghatározását, de én ezt azért sem tehetem, mert a' magyar akadémia pénztárával nem rendelkezhetem. Kár volt el nem fogadni már, mind mondásonat, mind írásonat; ha ki volna téve, a' specificatióban a kívánt díj, most egyenesen küldhetném a' pénzt. Utoljára irom tehát, tessék ahhoz képest ki tenni, miként a győri káptalannál is, illy leirási törvényes taxák vagynak, és ne sajnálja kegyed azt, saját bátorságosítására, Méltóságos Karner püspök és m. kir. Helytartótanácsi Tanácsos Urhoz küldeni, hogy akkor adja kezemhez, midőn közlővén elébb velem az összeget, ezt gróf Teleky József koronaőr, m. akadémiai elnök ő exélja utalványozása után, a' méltóságos Püspök Urnak Győrbe küldés végett, által adom.

Megkell vallanom, sehol sem járt ennyi bajjal a' kiválasztottak leiratása, és sehol a' 13 hely között, hol jártam, a' díj körül ennyi beszéd, irás, nem volt, mint a győri káptalannál. Vagy kedveskedésül tevék, vagy kimondá a' leiró mit kíván 's azonnal eligazítottam. — Ha Junius 22 dikéig fel nem szolít méltóságos Karner püspök Ur, úgy megküldésem csak September elején történhetik, mert Junius 24 dikén szabadsággal feredőre utazom 's Augustus vége felé szándékozom vissza.

Köszönöm azonban a' tiszta leirást. S magamat ajánlván, vagyok tisztelettel

alázatos szolgája

Döbrentei Gábor mp.

[Kívül a címzés:] Buda. Tekintetes Pócza József Úrnak, a győri nemes káptalan rendes jegyzőjének Győr.

(A győri káptalan magánlevéltára. Cth. XII. No. 804a.)

JENEI FERENC

Gyarmathi hiteléhez

A moldvai csángó nyelvjárás adatanyagának cédulázása közben Gajdárból erre az adatra bukkantam: *bendéř* 'vendégeskedik, elissza-eszi a jövedelmét'. Az EtSz. a szót mint egyetlen adatot GYARMATHI Vocabulariumából közli megkérdőjelezve, mert GYARMATHI alkotásának tartja. A csángó adat megerősíti GYARMATHI adatát. Valakinek fel kellene vetnie, és meg kellene vizsgálnia azt a kérdést, hogy mennyiben jogos GYARMATHI adatainak hitelességében kételkednünk, mennyiben szükséges fel-

tennünk, hogy adott esetben egy-egy szót GYARMATHI maga alkotott. A kérdés felvetése nem lényegtelen, hiszen közismert, hogy számos szóra GYARMATHI adata jóformán napjainkig egyetlen forrás maradt (vö. GÁLDI, A magyar szótárírodalom 338). Az EtSz. a csak GYARMATHINÁL előforduló szavakat megkérdőjelezi, kételkedve meglétükben. A GYARMATHI adataiban való kételkedés talán ASBÓTHIG megy vissza, aki határozottan állítja, „hogy arra hivatkozni nem szabad, amit Gyarmathinál találunk” (vö. Nyr. XXX, 40). Így az EtSz. megkérdőjelezi és GYARMATHI alkotásának tartja a *bendérez* mellett a *banka* 'pad, lóca' szót, valamint GYARMATHI *fürelja* 'furulya' és *gaja* 'göröngy' adatát. Azért említem csupán csak ezt a néhány szót, mert a továbbiakban czekeket kísérlem meg hitelesíteni.

1. Mint már említettem, a csángó *bendérez* igazolja GYARMATHI hasonló szavát. GYARMATHI szerint a *bendérez* a német *spendiren* mása. A szót azonban nem szükséges átvételnek tartanunk, a magyarból is megfejthetjük. A *bendérez* szót a *bendő* származéka-ként foghatjuk fel, mint denominalis igeképzést a *bendő*-ből. Az *-érez*, *-éroz*, *-ároz* képző számos származékból kikövetkeztethető: *bilingérez* 'böngész' (MTsz.): *biling* 'néhány szemből álló szőlőfűrt' (MÁRT. 1807.; CzF.; MTsz.) + *-érez* > *bilingérez* (vö. SIMONYI: Nyr. XXXIII, 140) | *tücskérez* 1. 'hiábavalósággal tölti az időt'; 2. 'ide-oda járkál, ténfereg, kódorog'; 3. 'kelletlenül keres, szedeget valamit' (MTsz.), melynek alapszava nyilvánvalóan a *tücsök*, amelyből *-érez* képzővel alakult. Ilyen képzések még: *kallanéroz* 1. 'kotorász'; 2. 'jövés-menés közben holmit ide s tova hány-vet' (MTsz.) | *hadakéroz* 'keményen, pattogva parancsol v. fedd' (OrmSz.) | *gyöngyérezés* 'két oldalra futó ágacs-kákon gyöngy alakú, apró, sűrű kivarrás' (OrmSz.) | *korcsomároz* 'Wein schenken' (NySz.). Az itt felsorolt néhány képzés nagy részének van egyszerű -z képzős formája is: *hadakoz* (~ *hadakéroz*), *korcsmáz* (~ *korcsomároz*), *kallanoz* (~ *kallanéroz*), *bilingez* (~ *bilingérez*). A *bendő*-nek is a *bendérez* mellett lehetne **bendöz*, illetőleg **bendéz* alakja. A **bendéz*, *bendérez* szónak elsődleges jelentése nyilvánvalóan 'sokat eszik, megtölti a bendőjét, mindent a hasára költ' lehetett, s ebből alakult ki a 'vendégeskedik, bőven költ' jelentés.

2. GYARMATHI másik megkérdőjelezett szava a *banka*, melynek a jelentése 'pad, lóca'. A szó alkalmasint a román *bancă* 'ua.' (DLRM.) átvétele.

3. Az ismeretlen eredetű *galy* 'göröngy' szónak GYARMATHINÁL van *gaja* változata is. Az EtSz. szerint GYARMATHI a *gaja* szót a szószármaztatás kedvéért maga alkotta, hogy egybevehesse a 'kavics' jelentésű olasz *ghaia* szóval. Igaz, a szónak ilyen alakja máig sem került felszínre, de a moldvai csángó területen levő Glodurjban van *gajó* változat. Feltehetjük, hogy a *gajó* és *gaja* összefügghet, ugyanúgy, mint a *kukulya* 'burgonya' (Marosdécse, saját gyűjtésem) és a szintén aranyosszéki *kukujó* (MTsz.), valamint a *pulya* és a *pujó* 'gyermek' (MTsz.).

4. A *fürelja* adat is ASBÓTH (Nyr. XXX, 40) és az EtSz. szerint GYARMATHI alakítása a tőle felállított származtatás kedvéért. A moldvai csángóban a *furulya* ~ *furuja* mellett igen sok faluban *furija* alak is van (pl. Csügésen, Pusztinán, Onyesten, Szolonkán, Rekecsinben). Nagyon valószínűnek látszik, hogy a *furija* alaknak lehetett *fürelja* (*füreja*) változata is.

Talán nem tarthatjuk nagyon meglepőnek, hogy GYARMATHINAK Vocabulariumában közölt tájszavai és e tájszavaknak értékes hangtani alakváltozatai éppen a moldvai csángó nyelvjárás székelyes változatában található meg. Alkalmasint éppen ez a nyelvjárás őrzi azokat a szavakat és hangtani alakváltozatokat, amelyeket GYARMATHI székely tájszóként jegyzett fel, de ma már a székely nyelvjárásban nem található meg.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Izé. Ennek a szavunknak SZINNYEI (NyK. XLI, 110—1, XLVII, 156; FUF. XII, 26; l. még NyH⁷. 150) szerint finnugor megfelelői vannak: lapp *ōta* 'Sache, Ding', vogul *ut* 'holmi', osztyák *pt, ōf* stb. 'Sache, Ding', cseremisiz *-at, -āt* számnévi járulékek elem. Egyébként hozzáfűzi magyarázatához, hogy az *izé* -*é* végződéséről nem tud véleményt mondani. A fenti szófejtést elfogadja BEKE is, bár a cseremisiz szóvéget nem tartja idevalónak (Nyr. LVII, 53—4). Elfogadja BÁRCZI is (SzófSz.). TOIVONEN a fenti finnugor szókat a finn *asia* 'dolog' szóval is egyezteteti, de a magyar *izé* szóval való megfelelést megkérdőjelezi (ÉtSanakirja 26). HAKULINEN azonban az *asia* szót a finn *asea* 'lenni, feküdni' igéből magyarázza (SKRK II, 77; l. még LAKÓ: NyK. LIX, 211).

Izé szavunk a XVII. század eleje óta ismeretes. MOLNÁR ALBERT a latin *quispiam, aliquis, quidam* szókkal értelmezi. GELEJI KATONA ezt mondja: „*Izé* mintegy transcendens a mi nyelvünkben, mert akarmit, ha hamar eszében nem jut, a magyar *izé*-nek mond” (NySz.). Egy másik adat ugyancsak a NySz.-ből: „Tudva kel már Sám-bárt böles tudományáért (*izé!*) tartani”. Ez a mondat Czeglédi István egyik goromba hitvitázó könyvéből való, s így kétségtelen, hogy a zárójelbe tett felkiáltójeles *izé* valami nagyon durva szót helyettesít. CzF. így magyarázza szavunkat: „Pótóló szó s határozatlan értelmű, mellyel élünk, midőn valamely dolog neve hirtelen nem jut eszünkbe, s am. valaki, valami. Hát az *izét* elhoztad-e? Tegnap *izével* találkoztam” stb. Eredetéről úgy nyilatkozik, hogy az *e* névmás megismétlődéséből keletkezett: *ez-e*.

„Hozd már ide azt az *izét!*” E helyett ezt is mondhatjuk: „Hozd már ide azt a *hogyhívjákat* (vagy: azt a *hogyishívjákat*, vagy: azt a *hogyismondjákat*, vagy: azt a *micsodát!*)” Ez utóbbi kifejezések jelentése azonos az *izé* jelentésével. Minthogy csak a kifejezések voltaképpen kérdő szók, illetőleg kérdő mondatok: *Hogy hívják? Hogy is hívják? Hogy is mondják? Micsoda?*, világos, hogy akkor az *izé* is eredetileg kérdő szó, s így kell elemeznünk: *iz-é?* Az *-é* itt természetesen kérdőszócska, ugyanúgy, mint ahogy az *-e* kérdő szócska van meg a már kérdő szónak nem is érzett *ugye* (< *úgy-e*) szavunkban is.

Bármennyire tetszetős is a finnugor egyeztetés, azt hiszem, szavunkat másképpen kell magyaráznunk. Alapszava az az *i-* névmástő, mely az *ide, itt, innen, ily, így* (< *igy*) szókban is megvan, *-z* eleme pedig azonos az *az, ez* névmások *-z* elemével. Úgy látom, hogy az *iz* alapszó van meg 'fene' jelentésű *iz, iz* szavunkban is, mely bizonyára tabu-név, mint ahogy a moksumordvinban is a *tona* 'az' szó 'gonosz szellem'-et is jelent. Ez az *iz* tehát 'ez' jelentésű, az *i* pedig emfatikus nyúlás eredménye, hiszen ingerült állapotban gyakran megnyújtjuk a káromszó első tagját: „Az örrdög vigye el!” „A *ffene* egye meg!” „*Asszt* a mindenét neki!” Ugyanígy: „Az *iz* egyen meg!”

JUHÁSZ JENŐ

Furir. HORVÁTH MÁRIA cikkében (MNY. LV, 251—6) nagyon tanulságosan kerekíti ki *furir* szavunk történetére vonatkozó eddigi ismereteinket. Cikkéből kiderül, hogy ez a francia szó hozzánk a németből került, tehát német jövevényszónak tekinthető. Az erdélyi szász szótár adataival dokumentálja, hogy a német szó a magyarországi németség nyelvében is élt. A győri káptalan levéltárának 1632. évi adatával kapcsolatban utal a közeli német nyelvterületre, mint a szót közvetítő vidékre. Éppen ezért nem lényegtelen, hogy a német szót már 1524-ből, Sopronból is ismerjük. A városi kamarás november 2-án ezt jegyezteti számadáskönyvébe: „Item am suntag vor Jacobi empfangenn vonn herrn Hanns peckhenn vmb den habern, den der khunigyn *furrijer* hyr hat lassen, XII tal. I sol. III den.” (SoprOkl. II/5, 384). Ez az adat először is az

1524. évre hazai viszonylatban igazolja ADELUNGnak (1774.) HORVÁTH MÁRIA által idézett 'Hoffurir' értelmezését. Másodszer meg valószínűvé teszi, hogy a bajor—osztrák nyelvterületen a francia szó nem a XVI. (KLUGE—GÖTZE, EtWb.), hanem már a XV. században honosodott meg, hiszen a Rajna vidékén már a XIV. században kimutatható. Ebből persze az is következik, hogy a szó az erdélyi szászokhoz is bajor, illetőleg hazai közvetítéssel került. Számíthatunk tehát arra, hogy a HORVÁTH MÁRIA által közölt legrégebb, 1632. évi adatnál még korábbi is előkerül.

MOLLAY KÁROLY

Tükör. 1. *Tükör* szavunk a közfelfogás szerint régi török jövevényszó nyelvünkben. Bizonyos török szavakkal még VÁMBÉRY állította össze, az ő összcállítását azután MUNKÁCSI bővítette ki (vö.: NyK. VIII, 183; KelSz. V, 358). Hogy azonban e származtatás körül még sincsen minden rendben, az határozottan kitűnik GOMBOCZ BTLw.-jének ide vonatkozó cikkéből is. GOMBOCZ ugyanis nem vállalkozott arra, hogy szavunknak felteendő török előzményét gyakorlata szerint kicsillagozott alakban pontosabban is megjelölje. Ezzel a több esetben követett eljárásával GOMBOCZ tulajdonképp a származtatásnál jelentkező nyelvészeti nehézségeket szokta megkerülni. Több esetben az ilyen módon felépített cikket szükségesnek tartotta kérdőjellel is ellátni. Ma mindenesetre megállapíthatjuk már, hogy a legtöbb ilyen módon bemutatott egybeállítás nem helytálló. *Tükör* szavunknál a kérdőjel használatát GOMBOCZ nyilván azért mellőzte el, mert egyáltalán nem látszott kétségesnek, hogy szavunk a VÁMBÉRY—MUNKÁCSI egybeállítás török és mongol szavaival valamiképp tényleg összetartozik.

A hiba, illetőleg a nehézség e helyesnek látszó egybeállítás körül azonban a következő: az ide tartozó krími *tögürök*, kirgiz *tögürök*, mongol *tögürök* szavak jelentése: 'rund, Kreis, eine runde Scheibe', tehát nem 'Spiegel'. Ez a jelentése csakis a csuvas *taçar*, *tögör* szóalaknak van meg, amely szóalak felteendő előzményéből azonban — amint azt a továbbiakban majd behatóbban is kifejtjük — a magyar *tükör* szó semmiképp sem származtatható.

A *tükör* mindenesetre nevezetes műveltségi tárgy, de egyáltalán nem ősrégi, mert például az ősgermánok sem ismerték, hanem csak az egyes germán népek ismerkedtek meg vele — egymástól függetlenül — a római kultúrával való érintkezésük révén. Hasonlóan állhat a dolog a török és mongol népeknél is, akik talán a kínaiakkal vagy az iráni népekkel való érintkezéseik során ismerhették meg, ami a *tükör*nek a török és mongol nyelvekben található elnevezéseiből esetleg ki is tűnik. Ezzel a tárgy történeti kérdéssel eddig egyáltalán nem foglalkoztak azok a kutatók, akik *tükör* szavunk török származását vitatták. Én sem óhajtok kitérni rá, részben azért, mivel a szükséges irodalom Szegeden nem is áll rendelkezésemre. De meg vizsgálataim szempontjából — amennyiben én elsősorban is nyelvészeti megfontolások alapján kezdtem el kételkedni abban, hogy *tükör* szavunk török jövevényszónak volna tekinthető — nem sok hasznot ígért annak megállapítása, hogy török és mongol népek hol, mikor és milyen népek közvetítése útján ismerkedtek meg a *tükör*rel.

2. Sokkal nagyobb jelentőségűnek látszott számomra annak megállapítása, hogy ismerték-e és milyen társadalmi körben a honfoglaló magyarok ezt a fényűzési tárgyat. Mert ha például azt állítjuk, hogy *gyűrű* és *csat* szavaink honfoglalás előtti török jövevényszavak, ez a feltevés a honfoglaláskori sírok leleteivel — amelyek többnyire még Levediában készült tárgyak — igazolható is: a sírokban ugyanis csat bőven akad, és a gyűrű sem ritka. Ellenben semmiképp sem emlékeztem arra, hogy honfoglaláskori sírokra vonatkozó ásatási jegyzőkönyvekben és leletleírásokban valahol is történt volna *tükör*ről is említés. Persze én csak afféle műkedvelő, helyesebben „muszáj”-archeológ-

gus vagyok, s így a nyelvésztársak az én emlékezetemet valószínűleg nem tekintenék döntő bizonyítéknak abban a kérdésben, hogy található-e tükrök a honfoglaláskori női sírokból, mert hisz nyilvánvaló, hogy elsősorban is női sírokból kellene tükrök után kereskednünk. Ezért egy szakember álláspontjával is szerettem volna megtámogatni a saját emlékezésem alapján kialakult felfogásomat. BÁLINT ALAJOS barátom, szegedi múzeumigazgató, volt szíves ebben a kérdésben útbaigazítani, felhíván a figyelmemet BANNER JÁNOS egy cikkére, amelyben a feltételezett honfoglaláskori tükrök kérdésével is foglalkozott. Egy dettai és egy csornai sírleletben talált tükrőről tették fel korábban, hogy esetleg honfoglaláskori magyar tükröknek tekintendők. BANNER azonban behatóan megvizsgálva a két tükrök előfordulásának körülményeit, elvetette ezt a nézetet, és végül is arra a megállapításra jutott, hogy „fémtükröt (csakis ilyenről lehetne szó) kétségtelenül megállapított honfoglaláskori sírokból nem ismerünk” (vö. Dolgozatok VII [1931.], 195).

Hogy mennyire nem lehetett a régi magyaroknak tükrük, annak megvilágítására egy igen nevezetes honfoglaláskori (X. századi) leletre hivatkozhatom; ez a leggazdagabb honfoglaláskori női sírnak tekinthető szeged-bojárhalmi sírlelet, amelyben — bár 272 leletdarabot tartalmazott — tükrök nem akadt (vö. REIZNER: ArchÉrt. 1891.). Ez annál feltűnőbb körülmény, mert EBERT szerint már a gazdagabb dél-oroszországi szkytha női síroknak is a tükrök rendszeresen előkerülő leletanyagához tartozik (vö. M. EBERT, Südrussland im Altertum 183).

A felhozottak alapján — azt hiszem — a legnagyobb határozottsággal megállapíthatjuk, hogy a honfoglalás korában a magyarság körében még a legelőkelőbb társadalmi réteghez tartozó nők sem ismerték és használták a tükröt. Ezek szerint semmi valószínűsége sincs annak, hogy ennek a luxustárgynak a nevét török kölcsönszóként őseink még Kelet-Európából hozták volna magukkal; valószínűleg azok a törökök sem ismerték és használták, akikkel őseink Kelet-Európában érintkezésben állottak.

3. Ezek után rátérhetünk már a *tükrök* szavunkkal kapcsolatos nyelvészeti kérdések megvizsgálására is.

Említettük, hogy csupán a csuvasban van egy a magyar *tükrök* szónak jelentésileg megfelelő szóalak. Ennek a csuvas szónak feltehető előzményéből *tükrök* szavunk már történeti okokból sem származhatott. A csuvasok őseinek zöme ugyanis eredetileg a Volga jobbpartján a Káma torkolatának környékén lakott; márpedig a magyarok az életföldrajzi szempontból jelentőséggel bíró jövevényszók tanúsága szerint a Közép-Volgától nyugatra eső vidéken, illetőleg Dél-Oroszországban álltak érintkezésben törökökkel.¹ A Volga-kanyar táján a csuvasok őseinek egy kisebbik — pogánynak maradt — csoportja ugyan már a X. században is a Volga balpartján lakott; azonban a magyarok legészakibb csoportja is ezektől jelentékenyen délebbre lakhatott, mert ott találjuk ma is a meszereket, akik a 889-i besenyő-támadás után a Közép-Don és Közép-Volga közötti Levediában visszamaradt magyar csoport utódainak tekintendők (vö. Moór: ActaEthnHung. II, 124—32).

Egy nyelvtörténeti jelenség pedig még határozottabban a mellett tanúskodik, hogy nyelvünkben semmiesetre sem lehetnek ócsuvas eredetű jövevényszavak. Tudniillik a csuvasnak minden más török nyelvvel szemben egyik legfeltűnőbb jellegzetessége hangtani téren az a sajátosság, hogy az ajakgömbölyítéssel képzett hangok előtt szókezdetben *v*, az *i* és *j* előtt pedig *j* előtétet találunk. Hogy ez a hangsajátosság ósrégi a csuvasban, azt az a körülmény tanúsítja a leghatározottabban, hogy a *v* előtét a dunai

¹ A Volgától nyugatra kerültek nyelvünkbe *kóris*, *alma*, *körte* és *kökény* szavaink (vö. Moór: ActaEthnHung. II, 120); Dél-Oroszországban — vagyis a Donyec-medencében — pedig a *gódény* és *torma* szavaink (vö. Moór: ActaEthnHung. II, 107 és ALH. VI, 28).

bolgárok nyelvében is megvolt (vö. NÉMETH GYULA, HonfKial. 92). Ennek a csuvasra annyira jellemző *v* és *j* előtétnek azonban a magyar nyelv régi török jövevényszavaiban semmi nyoma. Hiányzik a *v* előtét például az *ökör*, *orsó*, *olló*, *orv* szavainkban, a *j* előtét *iker* szavunkban vagy az *öreg*, *ölyű*, *ünő* szavainkban, amelyekben tudniillik a magyar *ö* és *ü* hang előzményének őstörök *i* hang tekintendő (vö. GOMBOCZ, BTLw. megfelelő cikkeit). Ha bolgár-törököknek csak a csuvasok és dunai bolgár-törökök nyelvének ősi alakját akarjuk tekinteni, akkor a felhozottak alapján mindenesetre azt is lehetne mondanunk, hogy nyelvünkben nincsenek bolgár-török jövevényszavak.

Bolgár-törökös jellegzetességnek szokták ugyan régi török jövevényszavaink úgynevezett rotacizmusát is tekinteni, vagyis azt a sajátosságukat, hogy bennük a köztörök *z*-nek *r* felel meg. Igaz ugyan, hogy a bolgár-törökben is *r* képviseli a köztörök *z*-t, azonban a magyar nyelv ide tartozó régi török jövevényszavainak *r* hangja mégsem szükségszerűleg bolgár-török *r*-ből származik. Ma már ugyanis általánosan elfogadottnak tekinthető, hogy a köztörök *z* (~ bolgár-török *r*) előzménye őstörök **r* volt, amely hangot a régi magyarok a legegyszerűbben *r*-rel helyettesíthették volna. És így is helyettesítették *nyár* 'Sommer' szavunkban (~ köztörök *jaz* 'ua.'), amennyiben e szóban a *ny* csak nem-bolgár-török *d* helyettesítéséből származhatott, amely hang szókezdeti helyzetben hiányzott a korai magyarban, a bolgár-törökre nézve e szóban felteendő *ž* azonban megvolt (vö. MOÓR: ALH. II, 443—6).¹

Viszont az sem tagadható, hogy régi török jövevényszavaink egy bizonyos rétege lexikális tekintetben, de bizonyos hangsajátosságokat illetően is több olyan jellegzetességet tüntet fel, amelyek a csuvas nyelvre, illetőleg annak előzményére is jellemzőknek mondhatók. Ezért talán leghelyesebb, ha azt a török nyelvi alakot, amelyből főleg nyelvünk földművelési terminológiájának régi török elemei származnak, bolgár-törökösnek mondjuk.² A csuvas és dunai bolgár-török nyelv előzményére jellemző hangtani sajátosságok e nyelvnek ősi alakjában valahol a Kaukázus vidékén idegen nyelvi ráhatásra is kifejlelődhettek. Aligha véletlen, hogy a *v* és *j* előtét több kaukázusi nyelvben is megvan. — Mindenesetre az általunk bolgár-törökösnek mondott nyelvet beszélhette Levcdiának, vagyis a Közép-Don és Közép-Volga közötti területnek török lakossága.

Ha ezek után visszatérünk *tükör* szavunkra, most már megállapíthatjuk, hogy nem sok, illetőleg semmi történeti valószínűsége sincs annak, hogy e szavunkat a csuvasok őseinek nyelvéből vettük volna át. Hogy pedig a 'Spiegel' jelentésű mai csuvas *taġar*, *tögör* szóalak előzményéből *tükör* szavunk hangtörténeti okokból nem is származhatott, azt — amint említettük — már GOMBOCZ is felismerte. A csuvas zöngétlen lenis *a* előzménye kétségtelenül *g* volt, amint ez a hang szerepel a vele összevethető köztörök és mongol szóalakokban is. Ez a hang mindenesetre korábbi *k*-ből is származhatnék, és így a magyarban mindenesetre képviselhetné *k* (vö. m. *ökör* ~ csag., kirg. *ögüz* ~ csuvas *vögâr*). A hiba ez egybevetés körül azonban az, hogy a magyar *tükör* szó első szótagjára nézve *i* magánhangzó teendő fel, amit — úgy látszik — GOMBOCZ is felismert. De az azóta előkerült régebbi magyar szóalakok, úgymint 1215: *Ticura* (VR.), 1291: *Tykur* (MNY. XI, 423, XLVII, 169) is igazolták ezt a feltevést. Csak hogy a megfelelő török szó első szótagjára nézve a felhozott török és mongol szóalakok tanúsága szerint mindenképp *ö* teendő fel, amelyből eredeti magyar *i* semmiesetre sem származott volna.

¹ Ezeket a megfontolásokat mindenesetre teljesen figyelmen kívül hagyta K. PALLÓ MARGIT, aki a közelmúltban egy meglehetősen terjengősen megírt cikkében (vö. MNY. LII, 157—67) *úr* szavunkat egy aránylag késeinek tekintendő csuvas szóalaktól próbálta származtatni.

² Másutt e nyelvalak megjelölésére a „protobolgár-török” terminust szándéko-zom majd bevezetni.

4. Ha azt nem is tudjuk, hogy a török és mongol népek hol és mikor ismerkedtek meg a tükörrel, az mindenképp valószínűnek látszik, hogy a csuvasok ősei még a dunai bolgár-törökök őseivel való együttélésük idején valamiképp megismerhették. A megfelelő dunai bolgár-török szó ugyan nem került elő a dunai bolgár-török nyelvgyér számú emlékeiből, azonban az egyházi szláv nyelvben van egy 'Spiegel' jelentésű szó — hangalakja a mai *tükör* szavunkéhoz hasonló —, amely szó — úgy látszik — szláv nyelvi alapon semmiképp sem magyarázható (vö. KNEJZSA, SzJsz. I, 967), s így csak bolgár-török jövevényszó lehet. Ez a szó: *tikra, tikra, tikra, tykra*.

Az pedig nyilvánvalóan semmiféle nyelvészeti bizonyításra nem szorul, hogy *tükör* szavunk legrégebb *tikura* alakja pontosan megfelel az egyházi szláv nyelv 'Spiegel' jelentésű *tikra* szóalakjának. Valószínűleg *tükör* szavunk eredeti alakja tényleg *tikura* volt, amelyből kikövetkeztetéssel (vö. szl. *lopata* > m. *lapát* stb.) a *tikur* alak származott; ebből pedig előreható hasonulással *tikür* lett. Valószínűleg így olvasandó már az 1291-i *Tykur*. Ebből a *tikür*-ből aztán az összes többi szóalakok levezethetők. Ezek: *tikör, tükör, tikër; tükër* (vö. KT. *tukere*),¹ *tükör, tükör; tyiker, tyükör; gyükör, gyükör* (vö. KNEJZSA, SzJsz. I, 966).

Tekintve, hogy a honfoglaló magyarság a tükröt az archeológiai emléke nyagtanúsága szerint — úgy látszik — nem ismerte és nem használta, semmi okunk sem lehet arra, hogy *tükör* szavunkat ne abból a szláv szóalakból származtassuk, amelyből — amint láttuk — minden nehézség nélkül levezethető, és amelyből szavunkat már MIKLOSICH is származtatta. KNEJZSA ezt a származtatást azzal a megjegyzéssel vetette el, hogy „a magyarba ilyen jellegű szó az egyházi szlávból nem is kerülhetett át”. Ez pontosan így is van. Azonban szavunk nem a keresztény terminológia szava, hanem egy luxustárgy elnevezése; ezért a kérdéses szóalak az egyházi szlávba is csak a beszélt nyelvből, mégpedig a bolgár-szlávból kerülhetett, mégha a bolgár-szlávban vagy más élő szláv nyelvben ez a szóalak manapság nincs is már meg. A németből is eltűnt a tükör ófelnémet kori *scū-kar* 'Schattenbehälter' elnevezése, és a latin—német *Spiegel* jutott általános érvényre, aminthogy a 'nézőke' jelentésű egyházi szláv *zrcalo*, orosz *zerkalo*, valamint a gót *skuggwa* is esetleg csak tükröszava a latin *speculum*-nak. Az a körülmény tehát, hogy az a szláv szóalak, amelyből *tükör* szavunk származtatható, csak az egyházi szláv nyelv emlékeiből ismeretes, egyáltalán nem lehet ok annak a feltevésnek elvetésére, hogy nyelvünkben ez a szó egy honfoglalás kori magyarországi szláv nyelvjárásnak az élő szláv nyelvekben ma már nem használatos szavaként honosodott meg.

Mivel az egyházi szlávunkra oly nevezetes 'Spiegel' jelentésű szava — amint erről már megemlékeztünk — csak a bolgár-törökből származhatott, nyilván a honfoglalás korában Dél-Magyarországon élt bolgár-szlávok révén ismerkedtek meg a magyarok, illetőleg a magyar nők a tükörrel, és tőlük vették át ennek a tárgynak bolgár-török—szláv elnevezését. Hogy pedig a honfoglalás korában valóban éltek Dél-Magyarország területén bolgár-szlávok, arról leghatározottabban bolgár-szláv jellegű régi szláv jövevényszavaink tanúskodhatnak, sőt ennek a szláv nyelvnek a nyomai még nyelvünk mezőgazdasági terminológiájából is kimutathatók (vö. MOÓR: StudSlav. II, 72—3).

MOÓR ELEMÉR

¹ Labializációval magyarázza *tükör* szavunk *ü*-jét B. LŐRINCZY ÉVA is (A Königsbergi Töredék és szalagjai. 1953. 29); ennek a helyes megállapításnak azonban már nem egészen pontosan felel meg az a megjegyzése, hogy az *ü* „török *ö* vagy *ü* megfelelője a KT *tükere* alakjában” (i. m. 39).

Úr bora. Tolnai Bálint „Historia de moribus in convivio” című, valószínűleg a XVI. század végén keletkezett énekében a következő versszak olvasható:

„Czak fibognak nemcelyek fem eznek fem Ißnak,
vendégsegből hazokhoz Bepõn kefertetnek,
de ifmeglen meg' hazol hatra urozkodnak,
mint *Ur bora* virattig' czak gazdan hevernek.”

(Lugossy-kódex 173a: ItK. 1914: 92.)

Itt azokról a kellemetlen vendégekről van szó, akiket haza kell kísérni, de annyira toladók, hogy hazulról ismét visszasettenkednek („hatra urozkodnak”), és reggelig a vendéglátó gazda nyakán maradnak.

Rákosi András 1613-ban írt históriájának bevezető verszakaiban, ahol művének hasznáról és várható fogadtatásáról szól, többek között ezt is mondja:

„Sõt ha kinek lennék evel ártalmára,
Kedve ellen rayta nem leßek *Ur bora*.”

(RMK. I, 681. A2a.)

Miskolczi Csulyak István egy 1632-i levelében ezt írja Zemplén megyének: „Mely vesztéglésemmel ihon harmadik criminatio is érkezett, hogy az mostani prédikátort akaradjok ellen tartom rajtok. De Nagyságtok és Kegyelmetek higyjék, hogy egy helyre is az prédikátort az auditorok akaradjok ellen *ur borajul* [így!] nem vetjük...” (Magyar prot. egyháztört. adattár X, 135.)

Az *úr bora* szólas az előzőekben előforduló *kedve ellen*, illetőleg *akaradjok ellen* kifejezések magyarázataként, nyomatékositásaként fordul elő; a Lugossy-kódexben is ebben az értelemben szerepel. Eredetét a földesurak egyik nagy felháborodást kiváltó visszaélésében kereshetjük. A hitvány élelmiszert és a romlott bort a jobbágyokra „osztották”, akiknek akár tetszett, akár nem, meg kellett venniük azt. Két idézet ezt az eljárást jól megvilágítja. Egy 1557-i levélben ezt olvassuk: „...mijden koron elyen zokasok es therwenyek wölth az war tharthomanban, hogj az *wr bora* egj penzel awagj egj karajcarral feleben kewlth pjnthj az kewzenseges nepnel, es ha elnem kelhethewth, rajok ozthothak, es az arath meg wethek raythok...” (SZALAY, Négy száz magyar levél... 259.) — Bornemisza Péter így írja le a dolgot: „Czikos Andras Sere di Gasparnal regen igen kedues szolga volt, kinec sinarsaga szamlalhatatlan, ki soc nyulo bort, tziberet, peniszes turot, férges szalonnat el oztot az iobagyokra. Mostis soc faluba el oztyac az *wr borat*, es ottan ki õntie az vtzara, de meg adgyac az arrat.” (Ördögi kísértetek. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. 1955. 207.) Érthető, hogy az *úr bora* kifejezés, amely itt még csak ennyit jelentett: 'a földesúr bora, amit meg kell vásárolni', később a 'nem-szeretem dolog, kényszer' jelentést vette föl.

A kifejezés BARANYAI DECSI Adagiáiban (Bártfa, 1598.) is szerepel, de ellentétes értelemben: „*Ἀλλην ὄρν βαλάνιζε*. Aliam quercum excute. Másutis kéry, nám vgyan reiám Boktál mint egy *Wr borára*.” (RMK. I, 298. C2a.) A görög, illetőleg az annak pontosan megfelelő latin mondást ERASMUS Adagiáiból vehette át BARANYAI DECSI. ERASMUSNÁL a következő magyarázatot találjuk: „*Ἀλλην ὄρν βαλάνιζε*, id est, Aliam quercum excute. In eos convenit, qui sine fine petunt aliquid, aut qui continentur ab eodem mutuum postulant. Hos hoc adagio licebit ablegare, ut nobis omissis, aliorum aures suis precibus sollicitent.” A „más tölgyet rázz le!” mondással tehát a toladó

¹ A kiadó jegyzete.

kéregetőket és a szemtelen kölcsönkérőket küldték el máshová; BARANYAI DECSI is ennek megfelelően magyarítja. Az *úr bora* azonban nála nem a kéregetőre vonatkozik, mint várnók (hiszen ő van az adakozó „kedve ellen”), hanem arra, akitől kérnek. — Sajtóhibáról vagy BARANYAI DECSI tévedéséről aligha lehet szó, és az is valószínűtlen, hogy az *úr borá*-nak valami más konkrét jelentése is lett volna, mint a 'földesúr bora'. Ezért lehet, hogy a szólás a földesurak törvénytelen eljárásának egy másik mozzanatával van kapcsolatban. Bornemisza idézett helyén azt írja, hogy a földesúr borát gyakran kiöntik az utcára, de a jobbágyoknak mégis meg kell fizetniük az árát. Az ilyen eset az ágrólszakadt, kéregető koldusok számára jó alkalom lehetett: ingyen jutottak borhoz, ami igaz, hogy romlott, „nyúló” volt, de mégiscsak bor. BARANYAI DECSI az *úr bora* kifejezést arra érti, 'akin potyázni lehet', és közmondásában az arcátlan kéregetőket és kölcsönkérőket ahhoz a szedett-vedett koldus népséghez hasonlítja, amelynek minden jó, csak ne kerüljön pénzbe. STOLL BÉLA

Gyermeklő. Közelebről a már ismeretes gyermeklő-adatokat felesszámú újabb levéltári adattal megszerelve, kimutattam, hogy az eddig 'csikó', 'fiatal csikó' és 'tanulatlan ló' jelentésűnek vélt címbeli szónak a XVI. század elejétől a XVIII. század végéig felsorakoztatott levéltári anyag tanúsága szerint legalábbis az erdélyi régiségben 'fiú-ló', pontosabban 'egy—hat éves hím ló' jelentése volt. A címbeli szó ilyen jelentése a *gyermek* szó elég gyakori régiségbeli és nyelvjárási 'fiúgyermek' jelentése ismeretében nem lehet feltűnő. A felvetődő kérdések egy részének tisztázása és a még megvilágítandó homályos pontokra való rámutatás mellett igyekeztem meghatározni a címbeli szó egykori földrajzi elterjedését is. E törekvésem során rá kellett mutatnom arra, hogy a régebben feltárt *gyermeklő* adatok legnagyobb része földrajzilag nem rögzíthető, az újabb adatok pedig csaknem kivétel nélkül sajnálatos egyoldalúsággal mind Erdély területéről valók. (Ezekre nézve l. tőlem: A *gyermeklő* és rokonsága: A kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. Társadalomtudományi sorozat. I. évf. 1—2. sz. 235—51).

Számomra a legérthetlenebb az, hogy jelzett közlemény adatai között és a fejtegetéseim szóföldrajzi vonatkozású részének szemléltetésére mellékelte térkép-vázlaton annak idején nem használtam fel azokat az adatokat, amelyek JAKÓ ZSIGMOND-nak nyelvtörténeti szempontból is mintaszerűen gondos „A gyalui vártartomány urbáriumai” című forráskiadványában rendelkezésemre állottak. Ez részemről mindenek mellett azért is érthetetlen mulasztás, mert hiszen éppen JAKÓ bocsatotta rendelkezésemre még az eredeti oklevél közzététele előtt a máig legrégebbinek ismert, 1507-i *gyermeklő* adatot (i. h. 236).

A JAKÓ közölte, tőlem sajnálatosan figyelmen kívül hagyott adatok lényegében ugyan nem módosítják, sőt csak megerősítik előbbi megállapításaimat, a történeti szóföldrajz szempontjából azonban két, eddig nyilván nem tartott pontot, a Kolozsvártól nyugatra fekvő Szászfeneset és Gyalut is bekapcsolják a *gyermeklő* adatok hálózatába. Az adatok ím ezek: 1642: „...keozeonsegesen [ti. a gyalui várbirtokhoz tartozók] valliak hogy Taualy Zeoke Thamas Pop Kirillual, az ki az *gyermek louakkal* bant, meg resjegwlu(e)n egy lzankaba fogtak ket louat, egyk magae volt, másik az Urunk *gyermek loua*, kinel 18 keozteott iob nem volt: es addig lzankazott ejel Lonara, Zazfenefre, Héu Zamofra, hogy Héu Zamofon az kenez hazanal chak le deolt az Urunk (ti. I. Rákóczy György) *gyermek loua*, es meg holt; es maganak volt egy hituan czitkaia, melyet három vagy negy forinton veott volt, azt atta erette” Gyalu (i. m. 81—2). — 1642: „Zankazott egyfzer az Vice Uduarbiro Zeoke Thamas ide FeneFRE, es efmet innet

Heu Zamofra, s ott holt meg egy *gyermek loua* eo Nag[ysagana]k melyet tanittafert fogott volt bé. Mast veott helyebe, de ne[m] tudgyak minemwt, es arut.” Szászfenes Kolozs m. (i. h. 92). — 1737: „Ezen Udvarhoz tartozó lábas marhák vadnak e3 fzerint: A Ménes mostan tanáltatott 64 darabtól állónak, ugy mint Vagyon 32 öreg kancza ... 4 kanczák alatt vannak 3 tavaji kancza és 1 paripa csikók: * * harmad fő paripa csikó van nro. 5 * harmad fő kancza csikó nro. 11 * tavaji paripa csikó nro. 5. * tavaji kancza csikó nro. 7. Ezeken kívül a veress háznál lévő csürb[en] Nagy Kóczé keze alatt 7 *gyermek ló* ...” Gyalu (i. m. 364).

S ha már ilyenformán előbbi mulasztásomat valamiképpen jóvátettem, a *gyermeklő* régiségbeli szövegdrajzi elterjedése ponthálózatainak sűrítése céljából hadd idézek még két olyan erdélyi és egy bihari pontról származó *gyermeklő* adatot, ahonnan eddig ilyen nem került elő. Az egyik ilyen adat egy 1733-ból való, a régi Maros-Torda megyei Marosvécsen kelt missilisben maradt ránk; ime: „Az Nagod Parantsolattyát alazatosan Vettem, Az Melgos Uram cő Naga részin Telettetem az Aszszony Nagy Mihalyi Jánosné Aszszonyom Kantza Lovait e szerint Öreg Kantzák Piros Pej — nro — 8 ~ Nyoltz Öreg Szürke Kantza — nro — 1 ~ egj Öreg Barna Kantza — nro — 1 — egj Piros Pej *Gyermek Ló* — nro 1 ~ egj Tavai Fekete Paripa Csiko nro — 1 ~ egj Tavai Piros Pej Paripa Csiko nro — 1 — ~ egj Tavai Kantza Csiko, — nro 1 ~ egj Öreg Barnaforma Kantza, — nro — 1 — ~ egj Egj Öreg Barna Szörü Kantza es egj Tavai Barna szog Kantza Csiko meg Döglet akiknek a Bőreket el küldetem a Több Kantza Lovakal együtt; ezek után I(ste)n oltalmában ajánlom Nagodat es Maradok Alazatos Szolgája Nagj Márton mpr. Vets 9 Maji 1733.” (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára. Toldalagi lt. Missilis 4. cs. 1554—1748.)

Alkalmasint az Alsó-Fehér megyei Oláhtordosról való az az adat, amely armalista Georgius Szilágyi (48 éves) Wass Dánielné Fejér megyei oláhtordosi tisztartójának azt a panaszát őrizte meg, hogy Toldalagi László, akinck kezére jutott az itteni rész-birtok, egy kanca lovát, benn maradt 20 forint fizetését meg — mint mondja — „két *Paripa gyermek Lovamot*” elvette és „Készebb a Tokai Hegyeket meg mozdítani mintsem Marháimot vissza adni” (A Magyar Autonom Tartomány Néptanácsának levéltárában Marosszék It. Transmissionale in causa Rosnyaiana. Nr. 46/1. 490—1. 1.). — Ha az itt idézett adat valóban Oláhtordosról valónak tekinthető, az Alsó-Fehér megyéből eddig ismert három pont mellé egy olyan negyedik is sorolható, ahonnan a *gyermeklő* előfordulására adatunk van.

A *gyermeklő*-ra vonatkozó történeti szövegdrajzi ismeretek bővülése szempontjából nem jelentéktelen az az egyébként szerény adat, amely Rákosi Ferencnek a Bihar megyei Nyüvedről Nagyeresei Toldalagi Mihályhoz a Maros-Torda-i Koronkára küldött, 1724. október 24-én kelt levelében maradt ránk. A mi szempontunkból lényegtelen szövegösszefüggésből csak ezt a részletet jegyeztem ki: „... *Gyermek Lovat* vár vala” (Erd. Nemz. Múz. Toldalagi lt. Missilis anyag 1554—1748. 4. csomó).¹ Ez az adat azok közé a tőlem ismert meglehetősen ritka Erdélyen kívüli adatok közé tartozik, amelyeket bizonyos fenntartással földrajzilag rögzíteni tudunk. (A levél írója tudniillik lehetett erdélyi is, és ebben az esetben ez az adat nem tekinthető biharinak.) Természetesen korántsem hiszem, hogy az ilyen, nem Erdélyből való adatok ritkák lennének. Ellenkezőleg, biztos vagyok benne, hogy főként a nagyállattartó Alföld levéltáraiból és a magyarországi nagybirtokok gazdaságtörténeti anyagából még sok e kérdésre vonat-

¹ Az utóbbi három adatot IMRE ISTVÁN szíves figyelmeztetése nyomán használtam fel: az elsőt és a harmadikat az idézett forrásokból magam jegyeztem ki, a másodikat meg IMRE volt szíves jegyzeteiből számomra kiírni. Szívességét itt is köszönettel nyugtázom.

kozó érdekes adat kerülhet elő.¹ Ha aztán a kutatás kellő eredménnyel jár, az újabban előkerülő adatok világánál eldönthető majd, hogy mindaz, amit az erdélyi levéltári anyag alapján eddig megállapíthattam, vajon csak Erdélyre vagy az egész magyar nyelvterületre, illetőleg a nyelvterületnek mely részeire és milyen mértékben érvényes.

SZABÓ T. ATTILA

Ficsirgózik. Két kalotaszegi faluban, Ketesden és Türen jegyeztem fel ezt az ígét. Jelentése 'bogossá sodródik' (a fonal). A *ficsirgózik* a *facsar*, illetőleg *facsarog* igével függhet össze, annak hangrendi átcsapással keletkezett változatának -*óz* (esetleg -*góz*, erre nézve l. MNy. LIV, 145—6) képzős származéka lehet. Ezt az összefüggést és alakulást a következőképpen igazolhatjuk. A *facsar* és néhány származéka előfordul azonos, vagyis 'sodor, sodródik' jelentésben: *megfacsar* 'megesavar, megsodori' (OrmSz.), *facsarog* 'torqueor; sich winden' (NySz.), *facsarodik* 'tekeredik' (BALLAGI). A *facsar* > *ficsir* hangrendi átcsapásra analóg példát többet is említhetünk. Lehetséges, hogy ez esetben a szokásostól eltérőleg (l. BÁRCZI, A szótövek 9—10) ikerszóból történt a palatalis hangrendű változat kiválása, a szóba jöhető támasztékok ugyanis erről tanúskodnak: *likik-lakik*, *likit-lakat*, *lipit-lapát*, *rikiget-rakogat* és főleg *csivirgó-csavargó*, *csivirgós-csavargós* (MTsz.). A *csavar*-nak és származékainak különben nemcsak ilyen természetű és ilyen mértékű hatásával számolhatunk, hanem el kell ismernünk, hogy jelentésbeli és hangalakbeli hatása alapvető fontosságú lehetett a *facsarog* és *ficsirgózik* alakulásában (vö. EtSz. XI, 129).

SZABÓ ZOLTÁN

Garázda. A magyar *garázda* szóval legutóbb KNEI ZSA ISTVÁN foglalkozott a Pais-Emlékkönyvben (332—5). Ha ez a szó nem maradt volna ki „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című munkájából, akkor a kétes eredetű szavak között kapott volna helyet, noha az eddigi magyarázatok nem kételkedtek szláv eredetében.

A legismertebb és általában legjobban elterjedt magyarázat az, amely *garázda* szavunkat a szláv *gorazda*, -*a*, -*o* 'peritus, pulcher, artifex' melléknévből eredezteti. Hogy ennek az egyeztetésnek MIKLOSICHTól a SzófSz.-ig és EtSz.-ig hívei voltak, könnyen megérthető abból a körülményből, hogy a szláv és a magyar szó hangalakja igen közel áll egymáshoz. — Pedig hát közismert dolog, hogy a hasonló hangzás nem jelenti feltétlenül két különböző nyelvi szó azonosságát vagy akár csak valamiféle rokonságát. Így lehet a magyar *garázda* és a szláv *gorazd* esetében is.

A *garázda*-ról szóló fejtegetései során KNEI ZSA egyébként csak ennek a magyarázatnak a gyengéivel foglalkozik, más, az EtSz. által is idézett magyarázatokot meg sem említi, nyilván mert ezeket jelentékteleneknek vagy teljesen hibásaknak tartja. Már LESCHKA is jó helyen tapogatózott, BUDENZ (NyK. I, 314—5) észrevételeire pedig, amelyekben a *garázda*-val kapcsolatban a szláv *groziti* 'minari', *groza* 'fenyegetés', orosz *groznyj* 'durva, szörnyű' szavakra utal, sőt a *garázna* változataira is felhívja a figyelmet, a szavak kitalálása körül forgó társasjátékban mondogatott „forró, forró” biztató szó illenék. LESCHKÁT és BUDENZET említem, mint olyanokat, akik véleményem szerint nagyon közel jártak a *garázda* helyes megfejtéséhez, de meg kell mondanom, hogy az ő véleményükhöz közel álló ötletemet, amelyet most elmondandó vagyok, nem tőlük vettem, hiszen csak azóta ismerem őket, hogy a hozzászólás előkészülete-

¹ LOVÁNYI GYULA szíves levélbeli figyelmeztetéséből tudom, hogy SzD. 1792-i, 2. kiadásában minden jelentés feltüntetése nélkül a *Gyermek-ló* adat fordul elő.

képpen az EtSz. *garázda* szócikkei és KNEIÉZA Pais-Emlékkönyvbéli *garázda* cikke alapján utána néztem a korábbi irodalomnak is. Az ötletet tulajdonképpen KNEIÉZA cikke ébresztette fel bennem (azt hiszem, nagy munkájának elmemozdító hatása még sok hozzájárulásnak lesz a forrása), tehát már jó három éve dédelgetem.

KNEIÉZA három pontban jelöli meg a nehézségeket a szláv *gorazda* > magyar *garázda* egyeztetéssel kapcsolatban: 1. hangtani nehézség (a magyar szónak *gr-* kezdetű változatai); 2. jelentésbeli különbözőség (a szláv szó jelentése 'geschickt, tüchtig', a magyar szóé pedig 'zänkisch'); 3. szófaji eltérés (a szláv szó melléknév, a magyar szó szerinte eredetileg főnév volt). Érvelése, legalábbis ami az első két pontot illeti, meggyőzően cáfolja a *gorazda* > *garázda* egyezésének lehetőségét, de újabb, másféle megoldást nem ad. Ezt szeretném az alábbiakban megkísérelni.

1. Véleményem szerint a *garázda* megfejtésénél a *garázna* változathól lehet kiindulni. Ez utóbbi könnyen megmagyarázható a szláv *groza* 'horor; Graus, Schauder' jelentésű főnévhez tartozó *grozno* 'horribilis; schrecklich' melléknévből. (A *groza* főnév igei származéka *groziti* 'minari; drohen'.) A *grozno* melléknév megfelelői az egyes szláv nyelvekben: egyhszl. *grozno* 'φρικτός, φρικώδης; horribilis' (MIKL., Lex.) | bolgár *grozen*, *-zna*, *-zno* 3. jel. 'Mnogo goljam, strašen, užasno' (Bolg. Akad. szótára. 1955.) | szerb-horvát *grozan* 'ot čega je groza, ot čega se tko grozi, što čini grozu' (HASz.) | szlovén *grozen* *-zna* 1. 'schauderhaft, entsetzlich' (PLETERŠNIK) | cseh *hrozny*, *-á*, *-é* 'z čeho gde hrůza, strašný, strašlivý; ukrutný; grausam, furchtbar, schrecklich; horribilis, crudelis, terribilis, horrendus' (JUNGMANN) | szlovák *hrozny* 1. 'rémes, borzalmas; borzasztó; félelmetes; rettentő; szörnyű(séges)' (HVOZDIK) | lengyel *groźny* 'drohend, schreckhaft; straszny, niebezpieczny, srogi, surowy' (KARLOWICZ) | alsó-szorb *grozny*, *a*, *e*. 1. 'schrecklich, grässlich, entsetzlich, greulich, grausam' (MUKA) | felső-szorb *hrozny*, *a*, *e*. '(Graus-) garstig, häßlich' (PFUHL) | orosz *groznyj* *-zen*, *-zna*, *-zno* 1. 'grausam, streng, 2. drohend, 3. schrecklich, furchteinflößend' (nb. „Ivan (Groznyj)” = Rettegett Iván!) (BIELFELDT).

A szláv *grozno* *-zna*, *-zno* melléknév valamennyi szláv nyelvbeli megfelelőjének jelentései igen közel állnak a *garázda* szó jelentéséhez, sőt azt lehetne mondani, hogy a *garázda* magába foglalja a különféle jelentésárnyalatokat. Az átvett szó a többi szláv nyelvekből átkerült melléknévek módjára (pl. *drága*, *goromba*, *iromba*, *parázna*, *tiszta* stb.) a nőnemű *grozna*, esetleg semlegesnemű *grozno* alak lehetett. Hogy az átvétel melyik szláv nyelvből történt, nehéz eldönteni. Jóformán mindegyik számba jöhetnek, amelyekből átkerültek szavak a magyar nyelvbe, még a szlovák is, persze a *g > h* változás előtt. — A *grozna*-ból a további fejlődést így lehetne elképzelni: *grozna* > *grázna*, majd a második szótag bizonyos formansok előtti hosszú *-á*-jának hatására *grázna*. Hasonló alakulás eseteiként ezekre hivatkozhatunk: szláv *mogyla* > magyar *máglya*, így: *mogla* > **magla*: **maglát*, *magláz* (*maglyát*) > **máglát*, **mágláz* (*máglyát*, *máglyáz*), majd elvonással *máglya* (SzIJs. 322—3) | szláv *skoba* > magyar *eszkába*, így: *szkoba* > *szkaba* > **iszkaba* > **észkaba*, ebből **iszkabáz*, **iszkabál* ige, és ebben az alakban nyúlhatott meg a második szótag *-a*-ja *-á*-vá a harmadik szótag hatására (i. h. 168—9).¹ A *grázna*-ból a szóeleji mássalhangzótorlódás feloldásával *garázna* lett, de az is elképzelhető, hogy a mássalhangzótorlódás feloldása megelőzte a nyúlást, tehát előbb *garazna*

¹ Szerintem a hangváltozások menete ez is lehetett: *szkoba* > *szkaba* > *szkába* > *iszkába* ~ *észkába*, mint ahogy valószínűnek tartom a szerzőtől jelzett *grozna* > *grázna* > *grázna* > *garázna* fejlődést, mivel az *o*-ból lett *a* a mássalhangzótorlódásos első szótagban kettős indíték miatt válhatott hosszúvá: a hangsúly és a formansok előtti hosszú *a* asszociációs, illetőleg asszimilációs hatása alatt. Így keletkezhetett **mogla* > *máglya* vagy *obraz* > *ábráz*. — Ekként az ÚRHEGYI nyújtotta etimológia figyelemre méltó hangtörténeti adalékként is számba vehető. — PAIS DEZSŐ.

lett a *grazna*-ból, s azután *garázna* ugyancsak a fentebbi módon. Ez az eredetibb *garázna* változat őrződött meg Erdélyben és a Székelyföldön, ahol ma is él. Példák: Torockó XVIII. sz.: „A jateknak nezői gjakorta szidalamra *garaznalkadasra*, harczolasra kelnek” (Nyr. XXXVII, 320) | *garázna* ’emberbe belekötő, garázda’: székely szó (Tsz.) | Alsó-Fehér megye: „Többet ér a becsület a szalonnás káposztánál, mondá egykor a miriszlói egyházi a *garázna* ifju diáknak” (Nyr. IX, 425; vö. MTsz.).

A *garázna* változatnál sokkal elterjedtebb a *garázda* változat, amely az Erdélyen és Székelyföldön kívüli magyar nyelvterület többi részén használatos (vö. MTsz., Szam-Sz., SzegSz., OrmSz. ide vonatkozó adatait). Úgy gondolom, a *garázda* analógiás változás lehet a *garázná*-ból az ugyancsak szláv eredetű magyar *barázda* < szláv *brázda* hatására. E két szó igen hasonló hangzása miatt valamiféle asszociatív kapcsolatba kerülhetett egymással, hiszen különféle alakváltozataik is annyi hasonlóságot mutatnak: *brázda*, *grázda*: *bérázda*, *gérázda*. A *garázna* > *garázda* változás fordított esete lehetne a *barázda* szónak *brázna* és *bérázna* változata. Ez annál is inkább elképzelhető, mert a *garázda* és a *barázda* olyan nyelvelemek, amelyeknek az elterjedése széleskörű volt, és ma is köznyelvi szavak. De míg a *garázna* > *garázda* változathoz az utóbbi lett általánossá, és az általam eredetinek vélt *garázna* csak Erdélyben őrződött meg, addig a *barázda*, *brázna*, *bérázna* esetében az utóbbi csak egy kisebb nyelvjárasterületen maradt meg.

A *garázda* ~ *garázna* megfeleléssel kapcsolatban a *barázda* ~ *brázna*, *bérázna* változatról szólva KNEZSA egy a magyarban történt *zd* > *zn* változást tételez fel (i. h. 334—5). Feltéve, hogy *garázda* magyarázatom helyes, akkor éppen egy *zn* > *zd* változatról lehetne szó, a *barázda*, *brázna*, *bérázna* esetében viszont *zd* > *zn*-ről. A *zd* > *zn* váltakozásra egyébként a szláv nyelvekben is vannak tendenciák. Ilyen példák lehetnek éppen a szláv jövevény magyar *gerezd* ’racemus, Traube’ szónak *grozd* ~ *grozn*, *grezn* változatai, továbbá a *drozd* ’rigó’ szónak esch nyelvjárási *drozen* változata (vö. MACHEK, Etym. slovník jaz. českého a slovenského, a *hrozen* címszóban).

A magyar *garázda* szónak a szláv *grozna* melléknévből való magyarázatával eloszlik az a nehézség, amely a *gorazd*-dal való egyeztetésnek akadályos volt: a *gr*-szókezdet a *grázda* és *grázd* adatokban. Azonkívül mellőzhető MELICHnek az a feltevése, hogy a *garázda* és *garázna* két külön átvétel. Ezt egyébként KNEZSA azért nem tartja lehetségesnek, mert a köznyelvi *garázda* és a székely *garázna* pontosan ugyanazt jelenti, az meg egészen valószínűtlen, hogy a két külön átvételnél ugyanaz a bonyolult jelentéfejlődés ment volna végbe, amellyel a *gorazd*, illetőleg *gorazn* szavakkal való egyeztetés során kellene számolnunk. Végül, ami talán a legfontosabb, a *grozna*-val való azonosítás esetében nem akadály többé a jelentések különbsége sem, mert a régi adatoknak és a mai is használatos *garázda* szónak és származékainak jelentéstartalma nagyon közel áll a szláv melléknév különféle jelentésárnyalataihoz. A *garázna* jelző olyan emberre illet, aki fenyegető, erőszakos magatartásával másokat rémületben tartott. — KNEZSÁNAK az a nézete, hogy a magyar *garázda* szó, úgy látszik, eredetileg főnév volt, nem igen igazolható, mert hiszen a *garázdá*-ra vonatkozó közzsói adatok, főnévi és melléknévi, jóformán egykorúak, legfeljebb a NySz.-ban több példa van a főnévi előfordulásra. KNEZSA szerint a *garázda* eredeti főnév volta mellett szól a *garázdás* melléknév (a XVI. századtól), viszont a *Garázda* személynevek (az első 1375: „Petro Stephano dictis *Garazda*”: OklSz.) a szó eredeti melléknév volta mellett tanúsíthatnak. A személynévi *Garázda*, amely előtt legtöbbször ott van a „dictus”, viselőjének erőszakos, félelmet keltő természetére utal.

2. Szólni kell még a *garázdá*-nak *garáz* változatról. Mint közzsóra egy adatunk van rá, Rákóczi Györgynek 1645-ben kelt Lorántffy Zsuzsannához intézett levelében: „mostani dolgok csak *garáz* keresés” (Török-Magyarokori Tört. Eml. V, 347). Mint hely-

név 1324-ben jön elő „terra *Garaz*” (AppOkI. I, 62), és a Nyitra megyei *Garázda* puszta-ára vonatkozik.

A *garáz* közszóval kapcsolatban meg kell említeni, hogy a szerb-horvátban is találkozunk egy *garaz* szóval, amelynek őt 'svada, smutna domača' a jelentése, tebát jóformán ugyanaz, mint a magyar *garázdá*-é. A HASz. szerint a török *garaz*, *garez*, arab *ghard* 'mrzúna (gyűlölet)' jelentésű szóval azonos, és a XVIII. századtól kezdve fordul elő: „Što se pak čuje po butiga, po kuća, i po putih? Smutna, *garazi*, proklinana, i druga zla govorena.” | „Muž je sa zonom u *garazu* brat s bratom itd.”. Ígei származéka: *garaziti se*, *garazim se* (impf.) 'prepriječivati se u kući' (HASz.). A szerb-horvát *garaz* és a magyar *garázda* főnév jelentése feltűnően hasonló, sőt szinte azonos, mégis nehéz eldönteni, hogy a Rákóczi György használta *garáz* a török eredetű szerb-horvát *garaz*-zal azonos-e, vagy pedig csak a *garázda* főnévnek rövidebb formája? Végeredményben éppúgy lehetne az egyik, mint a másik. Az előbbi mellett szólhatna, hogy a magyarországi török világ kellős közepén, a törökkel való bajlódások keretében fordul elő, a másik lehetőséget viszont a *parázna* ~ *paláz* analógia támogathatná, ha lemondanánk arról a nagyon bonyolult módról, ahogy a *paláz* szó a szláv hímnemű *prazen*-ből alakulhatott volna (vö. KNEZSA, SzlJsz. 391). Az *r > l* változás ugyanis, amelyet KNEZSA szokatlannak mond, nem lehetetlen, mert hiszen éppen KNEZSA idézi a *gerezna* szó *gelezna* változatát (SzlJsz. 194), és talán ilyen változás lehetséges a még nem egészen világos *tályog*, *táragy*, *tárjog* stb. változatok esetében is.

3. Ami a Nyitra megyei *Garázda* helynevet illeti, gondolni lehetne arra, hogy ez nem azonos a közsői *garázdá*-val, de még talán a *Garázda* személynévvel sem, hanem esetleg a *Gorazd* személynév rejlik benne. *Gorazd* Metód egyik morva tanítványa volt, nevének e helyen való előfordulása eléggé érthető lenne. Hogy ilyenféle hagyomány megőrződhetett e vidéken, talán még a szomszédos *Mocsonok* < szláv *mučenik* 'vértanú' helynév is támogathatná, amely talán szintén valamilyen papi, szerzetesi személynek őrizheti az emlékét. Egyébként a *Gorazd* személynévből való helynevek vannak Csehországban, Lengyelországban, Jugoszláviában (l. EtSz. és KNEZSA: Pais-Eml. 332). Persze a *Garázda* helynévre vonatkozó gyér számú régi adat nem nyújt elég lehetőséget a biztos eligazodásra. A helyre vonatkozó két legrégebbi adat: 1252: „uilla *Graz*” (HazOkm. VI, 68) és 1324: „terra *Garaz*” (AppOkI. I, 62) — úgy látszik — hibás alakban örökítette meg e hely nevét. De hogy ma *Garázdá*-nak hívják, mégis csak ehhez a szóhoz hasonló hangzásúnak kellett lennie annak a névnek, amely a nép ajkán élt. Ha ez esetleg nem *Garázda*, hanem mondjuk *Gorazd* vagy *Garazd* volt, később könnyen lehetett azonosítani a közismert *garázda* szóval. Egyelőre nagyon nehéz ebben a kérdésben a valóságot felderíteni.

4. A magyar *garázda* szóval kapcsolatban emlegetni szokták a cseh *horazditi* 'na někoho hubovati, toben, schelten, lärmen' igét (így SIMONYI: NyK. XXV. 54; idézi: EtSz.; KNEZSA: Pais-Eml. 333; legújabbban MACHEK, Etym. slov. jaz. česk. a slov. *garazda* 1° alatt). A cseh *horazditi* első forrásál nyilván GEBAUER (Slovník staročeský, a *Horazdějovici* címszóban) alapján ŠEMBERA „Základové dialektologie československé” című 1864-ben megjelent munkáját említik (így KNEZSA is). A szó megvan már JUNGSMANN szótárában, persze ez a harminc évvel korábban való előfordulás nem sokat változtat azon a tényen, hogy a *horazditi* ige a régiségben nem fordul elő. JUNGSMANN is, akár ŠEMBERA csak a krkonoši nyelvjárásból idézi, és az egyházi-szláv *gorazd* < gót *garazds* és a magyar *garázda* szóval veti össze. MACHEK (i. h.) a magyar *garázdá*-ból lett szlovák *garazdit* igéből magyarázza, amelyet szerinte valószínűleg drótosok vagy katonák terjesztettek el a krkonoši nyelvjárásban. Annyi bizonyos, hogy a magyar *garázda* megvan a szlovák nyelvben. PALKOVICS szótárából idézi már

JUNGMANN is (érdekes, hogy BERNOLÁK szótárában nem fordul elő), és van belőle képzett ige is: *garazdit, garazdovat*. A szlovák *garazda, garazdit, garazdovat* szavak értelme pontosan egyezik a magyar *garázda, garázdálkodik* szavakéval; HVOZDIK szótára a magyar *garázda*-val és *garázdálkodik*-kal értelmezi őket. A szótári szavakon kívül irodalmi példákat találhatunk a JÁNOŠIK—JÓNA-féle „Slovník spisovného jazyka slovenského” című befejezetlen szótárban. — Mi következnek JUNGMANN és mi MACHEK magyarazatából? JUNGMANN magyarazata feltételezné, hogy a csehben még a $g > h$ változás előtt, meg kellett volna lennie a *gorazd* szónak mint közsónak, amelyből a *gorazditi* ige képződhetett volna. Azonban a csehben a régiségből csak a *Gorazd* személynévből lett helynevekre vannak adatok. De még ha a régi csehben meg is volna a *gorazd > horazd* szó, ebből magyarázni a *horazditi* igét éppen olyan jelentéstani nehézségbe ütköznek, mint a magyar *garázda* szónak a *gorazd*-dal való azonosítása. MACHEK magyarazata viszont azt feltételezné, hogy a csehben újabban is volt vagy van $g > h$ változás. Ilyesmire nem igen tudnék példákat, mert a $g > h$ változás után a csehbe átkerült idegen szavak megőrizték az eredeti g -t. Ilyen körülmények között mindkét feltevés igen valószínűtlen. Azt gondolom, hogy a *horazditi* igének nincs köze sem a szláv *gorazd*-hoz, sem a magyar *garázdá*-hoz. Rokonságát inkább más, ebbe a fogalomkörbe tartozó cseh szócsaládok között lehetne keresni. Ilyen irányú vizsgálódás azonban már nem magyar nyelvészeti feladat.

ÚRHEGYI EMILIA

Ultra. A latin *ultra* 'túl' adverbium és prepozíció gyakran szerepel a magyar nyelvnek sokszor francia hatásra ('túlzott', 'túli') meghonosult latin jövevényszavaiban vagy modern latinos-tudós szavakban: *ultraliberális, ultramarin, ultramikroszkóp, ultramodern, ultramontán, ultraroyalista, ultraviolet* (vö.: BAKOS FERENC szerk., *Idegen szavak* szótára. 1957.; SAUVAGEOT). A franciában igen nagy a számuk. ECKHARDT 32-t idéz! Az *ultra* szinte magyar előtaggá lett: *ultrahang, ultrarövid-hullám, ultravörös* (helyesebben: *infravörös*). Ezek a francia *ultra-son, ultra-court, ultra-rouge* részleges tükörszavai (ECKHARDT). A hazai latinságban 12 összetétele van az *ultra* előtagnak, köztük az *ultraroyalista* is (BARTAL, 1847-ből), amely francia-latin keverékszó.

A francia familiáris nyelvben főnévként, önmagában is (*ultra*) használják, 'szélsőséges', 'szélsőséges királypárti' jelentéssel. Ilyen argószzerű elvonások, csonkulások még latin—görög összetett szavakból a franciában: *télé < téléphoniste, topo < topographique, tri < tricycle, typo < typographe* stb. (vö. KJELLMANN, *Mots abrégés*. Uppsala, 1920.).

Legújabban eggyel megszorodott az *ultra*-típusára alakult összetételek száma. A Magyar Nemzet 1958. március 16-i számában (2. l.) egy Franciaországról szóló politikai összefoglalóban olvashatók a következő sorok (az aláhúzások tőlem): „a ... haladó lapok betiltása és elkobzása, vagyis az *ultrák* minden, mégoly féktelen követelésének kielégítése, a kormánypolitika olyan jobbratolódását jelzi, amelyet az *ultrakolonialisták* maguk kétségtelenül jobban hajthatnak végre, mint Gaillardék. Míg mindez ... felingerelte az *ultrákat* ...” A szövegből kitűnik, hogy a franciák gyártottak egy új szót, a 'túlzó gyarmatosítók' megjelölésére, és ebből való a magyar *ultrakolonialisták*, valamint ennek csonkulása, az *ultrák*.

Az újonnan sűrűsödött politikai fogalom új szót teremt magának, és ez az új szó — a régi mintára gyártva — úgy látszik, európai, sőt világjáró vándorszó lesz. A *colonialiste* műszót DAUZAT etimológiai szótára (1946.) még nem ismeri. ECKHARDTNÁL sem szerepel. A Larousse Classique Illustré (1957.) szintén nem tud róla.

Változnak a korok és a korok társadalmi problémái. A XVIII. század *ultrá*-i az *ultramontán*-ok voltak. Rákóczi is használja Confessio-jában az *ultramontanorum*

alakot. A francia szempontból nézve „hegyentúli” ’pápapártiak’, ’klerikálisok’ helyébe a restauráció idején a szélső királypártiak, az „ancien régime” hívei léptek az érdeklődés előterébe. Ezek voltak az akkori *ultrák*. Mostanság pedig az *ultrák* ’a világpolitika előterébe került és hevesen támadott kolonializmus szélső harcosai’. Az *ultra* szót egyébként minden nyelvben és minden korban, minden jelentésében pejoratív hangulati, érzelmi és politikai értékkel használják.

Kuriózumképpen említsük meg még, hogy az *ultra* behatolt az iparba is. *Ultra*: egy újabb mosószer neve.

ZOLNAI BÉLA

NYELVMŰVELÉS

El van ázva . . . , el volt ázva . . .

1. A *van, volt, lesz* stb. ige és a határozói igenév kapcsolata: *fel van virágozva, le volt foggyva, be lesz fagyva* stb. sok gondot okozott nyelvművelőinknek, sokat vitatkoztak használatáról. Legutóbb KOVALOVSKY MIKLÓS foglalkozott alaposabban e kérdéssel (Nyelvművelésünk főbb kérdései. 1953. 151—6), majd főleg az ő fejtegetései nyomán B. LŐRINCZY ÉVA tollából jelent meg egy népszerűsítő cikkcske az 1956-ban kiadott „Nyelvművelő”-ben és ennek újabb, „Iskolai Nyelvművelő” változatában, amelyik 1959-ben látott napvilágot. A sok vita ellenére a megoldás egy lényeges ponton még sem elég megnyugtató. Az általános vélemény szerint ugyanis a *van . . . -va ~ -ve* használatának helyességét az dönti el, hogy állapotot fejez-e ki, vagy nem. Ebben a vonatkozásban SIMONYI álláspontja volt a legkövetkezetesebb és legliberálisabb: ha a kérdéses szerkezet állapotot jelöl, helyes, ha nem, helytelen. Szerinte az *el van utazva, le van feküdvé, sőt még az olyanok is, mint el van menve, meg van állva* nem kifogásolhatók, hiszen bennük nem a cselekvés-, történés-mozzanat, hanem a cselekvés, történés következtében beállt állapot kifejezéséről van szó, hiszen *el van utazva* nem egyenlő azzal, hogy *elutazott, le van feküdvé* más, mint *fekszik* (vö.: Nyr. XXVIII, 298; MHat. II, 308). És ebben SIMONYI-nak igaza van. Liberalizmusával viszont mégsem érthetünk egyet, s itt érkezünk el ahhoz a punctum salienshez, amelyről a tovább vezető utat csak úgy tudjuk megtalálni, ha az állapot kifejezésén vagy nem kifejezésén kívül még más szempont segítségét is keressük. Ez a más szempont az igenévképzés alapját alkotó szó jelentésének a vizsgálata, amelyre már a SIMONYI-val szemben álló JOANNOVICS GYÖRGY is helyesen célzott (Nyr. XXVIII, 548). E szempont természetének mutatkozott az igenévek vizsgálatában nagyobb összefüggésekben is (vö. KÁROLY, Igenévrendszerünk 23—4, 113—4, 155). Lényegében az ebben a munkámban elmondottak alapján szölok hozzá most újból e kérdéshez.

2. A *van . . . -va ~ -ve*-féle szerkezet használatát már eleve jól korlátok közé szoríthatjuk, ha megállapítjuk, hogy csak olyan állapotot fejezhet ki, amely egy cselekvés vagy történés lezajlása után, ennek eredményeképpen jön létre. *A búza le van aratva, A gyerek ki van melege dvé* mondatokban az igenév idői vonatkozása kettős: van benne egy előidejű cselekvés, történés: a *learatás* és a *kimelegedés* folyamata, s van benne egy állapot, amelyet e folyamat létrehoz: a *learatottság* és a *kimelegedettség*, a meleg állapota. A mondat igéjével, a *van*-nal az állapot van egy időben, a folyamat pedig előtte zajlott le. Mármost ebből szigorúan következik, hogy kérdéses szerkezetünk igenévet csak *m o z z a n a t o s t ö r t é n é s ű*, többnyire igekötővel vagy más hangsúlyos bővítménnyel perfektivált igéből lehet megalkotni. Ha az ige tartós történésű,

lehet átható (*áhit, bálványoz, bír, bírálgat, bizonygat*), lehet át nem ható (*aránylik, betegeskedik, boldogul, bomladozik, búzlik, diszeleg, elfér, fénylik*), vagy akár állapotot kifejező (*áll, ül, fekszik, pihen*), a mi szerkezetünk szempontjából már eleve nem jöhet számításba. Ez tehát az első, szinte kivétel nélküli fő szabály.

3. Ezt rögtön kiegészíthetjük azzal, hogy csak olyankor jogos a *van ... -va ~ -ve* és a *volt ... -va ~ -ve* használata, ha vele a fentebb ismertetett *k e t t ő s m o z z a n a t n a k* egyikét is (előbb lezajló folyamat), másikát is (e folyamat eredményeképpen bekövetkezett állapot) érzékeltetni akarom, legfeljebb úgy, hogy a második mozzanatot tartom fontosabbnak. Ha csak a folyamatot magát akarom elmondani, akkor elég az igealak: *A búzát learatták. A gyerek kimelegedett*; ha csak az állapotot, akkor meg elég csupán az állapotra utaló szó, kifejezés: *A búza keresztekben van. A gyerekek melege van*. Tárgyatlan igék esetében a pusztá folyamat megnevezésekor az igealak ugyanarra a személyre, tárgyra (mondatalanyra) vonatkozik, mint amelyre az állapot megjelölésekor is vonatkozott: *A gyerek kimelegedett. A gyerek ki van melegedve*. Tárgyas igéknél a folyamat végrehajtóját vagy nem nevezem meg, tehát határozatlan alanyú mondatdal élek: *A búzát learatták*, vagy megnevezem, konkrét alannyal: *A búzát a szomszédék learatták*. A folyamat és állapot együttes kifejezésekor a határozói igenes szerkezetben a folyamat alánya nem lehet megnevezve, mert akkor már áttolódik a súlypont az állapotról a folyamatra, s ilyenkor már az igealak használatát érezzük helyesnek. Helytelen tehát az ilyen szerkesztés: *A búza a szomszédéktől (a szomszédék által) le van aratva*. Egyébként minden olyan használat, amely folyamatot kifejező igealak helyettesítésére volna hivatott, és az állapot kifejezésének a szükségességét nem foglalja magában, helytelennek minősíthető. Különösen gyakori hiba, hogy szenvedő ige helyett használják a határozói igenes szerkezetet. Ha ezt mondom: *A búza holnap le lesz aratva*, úgy érezzük, hogy itt *A búza holnap learattatik* szenvedő igés mondat helyett használtuk a határozói igenes mondatot. De ilyen szövegkörnyezetben: *Mire eljössz, a búza már le lesz aratva* az állapot kifejezése érezhető. A határozói igenévének szenvedő ige helyetti használata elsősorban a *lett ... -va ~ -ve* és a *lesz ... -va ~ -ve* alkalmazásával kapcsolatos. Erről a problémakörrel egy más alkalommal írok.

4. Kérdés, lehet-e mindenfajta igéből állapothatározói igenet képezni. Azt szokták mondani, elsősorban átható igéből. KOVALOVSKY (i. m. 153) helyesen állapítja meg, hogy az ige átható vagy át nem ható jellege nem dönti el a kérdést. Ennél azonban jóval tovább mehetünk. Az át nem ható igéknek elég jól elkülönülő két csoportja van. Az iskolában úgy szokták tanítani, hogy az ige kifejezhet cselekvést, történést (és léte-zést: *van*). Az átható igék mind cselekvést jelentők: *ad, vesz, néz* stb. Át nem ható cselekvést jelentő igék: *ácsorog, adakozik, ajánlkozik, megy, siet* stb. Az át nem ható igéknek egy másik csoportja olyan, hogy a cselekvés a cselekvő alanyon ennek mintegy szándékos közreműködése nélkül megy végbe. Az ilyeneket régen középigéknek (*media*) nevezték, annak kifejezésekként, hogy a cselekvők és szenvedők között foglalnak helyet. Nevezték belsenvedőknek is. Én az iskolai szóhasználatnak megfelelően történést jelentő igéknek neveztem ezeket. Ilyenek a *b* hanggal kezdődők közül: *bágyad, benu, betegedik, billen, bomlik, bontakozik, borul, botránkozik, bővül* stb.; egyebekre néhány példa: *fagy, sül, hűl, ég, fogy, forr* stb. Különösen sok ezek között az *-ad, -ed; -ul, -ül; -ód, -öd; -od, -ed, -öd* képzős ige, s az ikes ige: *akad, apad, árad, dagad, fakad, ragad, szakad, tapad* stb.; *ájul, avul, barnul, benu, bódul, bolondul, borul, bővül, bősül, csúnyul, domborul, durvul, dugul, enyhül, épül, kielégül, megférgesül, elfásul, elfajul, fakul* stb.; *lealjasodik, alkonyodik, megbokrosodik, csavarodik, csendesedik, felcseperedik, cserélődik, kicserepesedik, csillapodik, csiszolódik, megcsökönysődik, feldarabolódik, domborodik, feldühödik, engesztelődik, edződik, egyenesedik, elevenedik, meglegedik, fejlődik, kificamo-*

dik, fanyalodik stb.; *aszik, ázik, bomlik, döglük, enyészik, érik, esik, éheznek, festik, foszlik, fázik* stb. Az itt említett képzők egy részét visszaható képzőknek szokták nevezni, a visszaható képzők között szokták tárgyalni. Világos, hogy ezek nem visszahatást fejeznek ki, például a *merül* nem 'meríti magát', a *dugul* nem 'dugítja magát', a *csendesedik* nem 'csendesíti magát', hanem arra szólnak, hogy műveltető párukkal (*merít, dugít, csendesít*) szemben intranzitívtságot, többnyire történetet fejeznek ki. Olykor cselekvést jelentenek (*tanul, repül, civódik, eszik, iszik*). A felsorolt példák mutatják, hogy a történetet jelentő igékből szinte kivétel nélkül mindig lehet határozói igeneves szerkezetet alkotni, de természetesen csak perfektív (többnyire igekötős) változatukból: *meg van akadva, oda van ragadva; el volt ájulva, meg van benuvva; le volt csendesedve, ki van domborodva; meg van ázva, meg van döglöve, le van esve*; hangsúlyos határozóval: *a ruhájához van ragadva, a bőréhez van tapadva*; stb.

Ezekkel szemben a cselekvést jelentő tárgyatlan igékből alkotott határozói igeneves szerkezeteket furcsának, magyartalannak érezzük: *fel vagyok állva, le vagyok feküdvé, el vagyok menve, el vagyok csónakázva* stb. vagy — többnyire a nem mozgást, helyváltoztatást jelentők — el sem képzelhetők, mert többnyire nincs igekötős változatuk: *adakozik, acsarkodik, áhítózik, anyáskodik, átkozódik, bólogat, elbolondozik* (itt az *el* duratív jelentésű), *bög, böjtöl, bölcselkedik, búg, búvárkodik, civódik, cseveg, csinatalankodik, csöszködik, csúfolódik, dacol, didereg, dobálódzik, dulakodik* stb.

A tárgyatlan igék e két csoportja közti különbségtételre — ahogy fent jeleztük — már JOANNOVIC GYÖRGY rámutatott, amikor azt a különbséget kereste, ami a SIMONYI-tól helyeselt *le van feküdvé, el van utazva* stb. és a *meg van hívva, le van sültve* stb.-félék közt van: „De mi az oka e különbségnek? Vonzat kérdése ez, és a körül forog, hogy a *van* (illetőleg *nincs*) ige minő igék *va ve* állapotjelzőjét vonzza, fogadja? minőkétől idegenkedik? Az átható igékét, tudvalévőleg, különbség nélkül fogadja: *meg van áldva vere, aprózva, alázva* stb. — Ép úgy megfér rendszerint a belsenvedő igékével is: *el van járva, szakadva, repedve, fagyva; meg v. halva, szorulva; ki- v. el v. merülve* stb. ... Bizonyosnak látszik azonban, hogy a *van* nem fogadja el állapotjelzőjét az olyan tisztán cselekvő igéknek mint: *jön, megy, jár, kel, áll, ül, tér, száll, közeledik, megjelenik, jelentkezik, foglalokzik, érkezik, távozik, utazik* stb. Ezért nem helyes az ilyen szólás: *el volt már menve, fel van már jöve, ki voltál már járva (a házból), el van utazva, nincs elutazva, tegnap már vissza voltam térve, érkezve* stb.” (Nyr. XXVIII, 549.)

A helyváltoztatást jelentő cselekvő tárgyatlan igék és a történetet jelentő igék határozói igeneves szerkezetei között tehát a használat — nem használat kérdésében határozott mezgye van. Az *el van utazva* kétségkívül e mezgyének azon az oldalán helyezkedik el, ahol furcsábbnak, keresettebbnek, magyartalanabbnak érezzük az ilyenfajta igenevek használatát, annak ellenére, hogy minden bizannyal ezek is állapotot fejeznek ki. ARANY JÁNOS tehát jól érezte a mezgyehatárt, amikor az *el van utazva*-t helytelenítette. De ezzel azért nem azt akarom mondani, hogy tilos a használata. Akad néhány mozgást, helyváltoztatást jelentő ige, amely olyan erősen érzékelteti az állapotváltozást, hogy a belőle képzett határozói igenév használatát nem érezzük helytelennek: *el van bújva, le van hajolva* stb. De arra rá kellett mutatnunk, hogy ezeknek az igéknek a jelentéstani csoportjában ez a használat furcsább, keresettebb, szokatlanabb, nagyobb óvatosságot igényel.

5. Az átható (tárgyas) igék *van ... -va ~ -ve, volt ... -va ~ -ve* szerkezete általában törvényesnek, szabályosnak ítéltető. A gyakorlatban azonban itt sokkal több a kivétel, mint a történetet jelentő igék csoportjában. A *be vagyok rendelve a miniszteriumba, a levél el van küldve* például szerintem nem helyteleníthető ugyan, de az ilyen esetekben nem érzem annyira szükségességnek a határozói igeneves szerkezet használatát, mint például a következő esetekben: *a kabát ki van fordítva, fel van akasztva, az ebéd*

ki van találva, vagy egyszerűen: *az ebéd találva van*, sőt: *tálalva van*, néha ugyanis igekötő nélkül is perfektív jelentésű a határozói igenév. Általában akkor helyénvalóbb az átható igéből képzett igenév, ha a tárgyra irányuló cselekvés érzékelhető nyomot hagy a tárgyon. Itt aztán szinte esetenként kell mérlegelnünk, válogatnunk az igeneves vagy igés szerkesztésmód között. Ilyen nagy arányú fontolgatásokra a történet jelentő igéknél nincs szükség. Az eddigi felfogással szemben tehát a határozói igeneves szerkezetek használatának a lehetősége nem az átható igék, hanem a történet jelentő igék csoportjában a legszilárdabb. Sokan csak az átható igéket tartották ilyen használatra alkalmasnak. Mások teret engedtek az át nem ható igéknek is. Én elsősorban az át nem ható, történet jelentő igéket emelem ki, és a használat biztonsága szempontjából az átható igék elé helyezem.

6. Igazi, jelentése szerint is visszaható igenk, mint amilyen az *öltözködik*, *mosakodik*, *törülködik*, *fésülködik*, *borotválkozik*, *beburkolódzik*, *elbizakodik*; *megalázkodik* stb. jóval kevesebb van, mint az előbb tárgyalt jelentéstani csoportok igéi. E visszaható igék határozói igeneves szerkezeteit általában használhatjuk: *fel van öltözködve*, *be van burkolódzva*, *el volt bizakodva*, *meg volt alázkodva* stb.

Részletesebb, tüzetesebb vizsgálatra, a kivételek, stilisztikai finomságok felsorolására ebben a cikkben nem gondolok. Csak annyit említek meg, hogy a történet jelentő igék közül azok, amelyek mozzanatos jelentésűek, de nem befejezettséget, hanem kezdést vagy pillanatnyi történetet fejeznek ki, határozói igeneves szerkezetben általában kevésbé alkalmazhatók: *megcsillan*, *felcsendül*, *megcsikorodul*, *megpendül*, *megdobban*, *megdördül*, *megdörren*, *megfájdul* stb. nem alakítható át így: *meg van csillanva*, *fel volt csendülve* stb. [Nb. „valaki erősen *meg van pendülve*”. — P. D.]

7. Nézd, a búzát learatták! Nézd, hogy megizzadtam! Az ilyen mondatokban határozott igealak van, de a múlt idejű ige a szövegkörnyezettől és a beszédhelyzettől megkapja állapotot kifejező jelentését is. Ilyen esetekben egyenlő értékűvé válik a határozói igeneves szerkesztésmóddal. A legtöbb olyan esetben, amikor kétségünk van a határozói igenév használatának helyességét illetően, választhatjuk az igés megoldást. Az ajtómrá kiírhatom: *Elutaztam*, s ez egyenlő értékű gyakorlatilag az *El vagyok utazva* formával. (*A búza learatott*, *Én megizzadt vagyok*-féle szerkesztésmód különködés volna, s ezt kerüljük.) Az *Elutaztam* kiírást senki se fogja úgy értelmezni, hogy én valamikor a múltban elutaztam, de most már itthon vagyok.

Kevesbé tudjuk érczetni a múlt idejű igealakokkal a múltban megvolt állapotot, de azért múlt események elbeszélése közben is pótolhatja az igealak a *volt ... -va ~ -ve* szerkezetet: *Mikor meglátogatott, én akkor már elutaztam*, s nem kell feltétlenül így mondanunk: *én akkor már el voltam utazva*; vö. *Mikor szóltál nekem, már berendettek a minisztériumba*. Jövő időben *Mire odaérsz, ők már rég megebédelték*. *Mikor eljössz, én már rég elutaztam*. Múlt időben sokszor nagyobb szükségünk van a határozói igeneves szerkezetre, mint jelen időben. Lakásomba belépve mondhatom: *Nini, az ablakokat becsukták!*, s ebben az esetben az igealak állapotot is kifejez. De a következő mondatban nem használhatok igenév helyett igealakot: *Mikor beléptem a szobába, az ablakok be voltak csukva*, mert ha azt mondom: *az ablakokat becsukták*, ez a belépéssel egyidejű vagy közvetlen utána történő cselekvést jelentene. Így azonban mondhatom: *Mikor beléptem a szobába, láttam, hogy az ablakokat becsukták*, mert ebben az esetben a *lát* tartós és a *becsukták* mozzanatos történésű igealak viszonya kifejezi az utóbbinak mint folyamatnak előidejűségét s mint állapotnak a tartós történéssel való egyidejűségét.

*

Eddigi észrevételeink főleg a *van*-nal és a *volt*-tal kapcsolt határozói igeneves szerkezetekre vonatkoztak. A *lett ... -va ~ -ve* és a *lesz ... -va ~ -ve* problematikája

sok tekintetben más természetű. Azt szokták mondani, hogy ha a határozói igenévvel állapotot akarunk kifejezni, akkor a *lett* és a *lesz* éppúgy alkalmazható, mint a *van* és a *volt*. A kérdés nem ilyen egyszerű. A *lett* és a *lesz* nem helyezhető el egy síkon a *van*-nal és a *volt*-tal. Erről azonban majd máskor írok.

KÁROLY SÁNDOR

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

díszes. — 1569: „Az wthan a₃ *díjúes* kanath kyn fewlewl a₃ fewdelyn ember kep wagyon” (207. sz., SzófSz. XVI. sz. e.).

**díszítmény*. — XVI. sz. m. f.: „Ismég hasonló aranyozott ezüst *díszítmények*, melyek türkös és más kövekkel vannak kirakva, orrára valo ... 3 darab” (76. sz., NyÚSz. 1835.).

**drabant*. — 1567: „Az *drabantok* hatan vagy heten megkapják, meg kezdik fosztani, mind mentéjét, dolmányát le kezdik vonni...” (33. sz.). Más alakváltozata már korábban is előfordul.

**drabantság*. — 1559: „Lám... az *drabantságra* is erővel reá üzte az ő jobbágyit pénzéért” (20. sz.).

dühösködés. — 1587: „...jelnte az satannak raita nagy *díheskedeset* siruan, kere arra engemet...” (Ethn. 1928.).

édes ízű. — XVI. sz. m. f.: „Nem talalný edes Borth Nehogy edeft de chak *edés Izewth* fem talalný” (62. sz.).

egybejáró. — 1569: „Ité kewltem a₃ Thewroth kettews kwpath *egybeJaroth*. ky meghi Tewrekorzagbanes welem woth” (207. sz.).

**egyelett*. — 1574: „Ismegént három fodor nyakravaló: egyik gyöngyös arany szemmel *egyelett*, másik tiszta gyönggyel; harmadik islogos” (66. sz.).

**egymódon*: egyféleképpen. — 1545: „...az a szokás, hogy mindkét felől *egymódon* írják...” (6. sz.).

**ékszeres*. — 1574: „...*ékszeres* lószerszámokban: Homlok-elő, Pofára való... [azaz: előadott]” (76. sz.).

**eliktat*: eljuttat, elküld, továbbít. — 1569: „Im irtam oda alávaló atyánkviainak (!), barátinknak menyegzőre való hívó leveleket, kiket *igtassad el* nekik” (40. sz.).

élés. — 1572: „Nem lathom Vgrocznak any Jwedelmeth hogý hazath ember el tharthaffa *eleffel*, cs Magath ruhazatthal...” (89. sz., OklSz. 1545.).

eltart. — 1572: „Nem lathom Vgrocznak any Jwedelmeth hogý hazath ember el tharthhaffa *eleffel*...” (1572. 89. sz., de OklSz. 1545.).

egy csomóba. — 1568: „Elmegh egy kys altalagochkaba Nyolc₃ Re₃ gomb tyzhelyt es keth keffe es sok keep Ma₃zak *egy chomoba*” (1061. sz.).

elún. — 1569: „Immar nem thudom Mýre welñ es *el wunthã* warný” (60. sz., de NySz. 1541., 1551.).

elvált. — XVI. sz. m. f.: „...20 Aranath külthem voth A₃ vgrochý Býrotthul Banba *el wathany* cs ho₃oth cretthe 31 fí” (16. sz.).

* L. MNy. LV, 422—5.

elszakadozott. — 1572: „...eğ dolma^wommal (!) thewb Nynchen, a³ys *el zakadozoth*” (89. sz.).

éneknóta. — 1587: „...kezde *Enek Notat* fwny” (Ethn. 1928.).

ér — 1519: „...a³th montha hog^y Negywen foryntoth sem *Eer* a³ zkuffya a kyth nek^y kewelthem woth” (207. sz.; SzófSz. XV. sz. m. f.).

**erekmény*: ? — 1591: „Egy madár *erekmén* vasban foglalt” (133. sz.).

élesztő. — XVI. sz. m. f.: „Item *elesthore* Atta d. 1.” (28. sz.).

emberkép. — 1569: „Az wthan az d^yzues kanath kyn fewlewl a³ fewdelyn *ember kep* wagyon” (207. sz.).

estére való. — 1569: „...Maftan ked^yg Maffel penzen wag^yo Regelre walóth cs *Eftwere* walóth. 20 harmadfel penzaroth kel wenn^e” (69. sz.).

**famedence*. — 1574: „*Fa medenczét* 3. [azaz küldöttem]” (69. sz.).

farhám. — 1568: „...hozganak a³ kochyn Negy hamoth Negy lora waloth kettey *farham* legyen” (58. sz., OklSz. 1548.).

**fátyolka*. — 1563: „...két gyöngyös aranyas *fátyolka* főköttökön való” (27. sz.; a NySz.-ban csak 1 adat van rá); 1574: „Két *fátyolka* gyöngyös...” (66. sz.).

fazécska. — XVI. sz. m. f.: „³wadarwl hozthak eg^y *fazechka* wayath... A³ wghroch^yak hozthak... es eg^y *fazechka* me^zeth” (43. sz., OklSz. 1596.).

fedélke. — XVI. sz. m. f.: „...hegyes Jacz^ynktoth [!] a³ *fedelkebe* waloth att^a 22.” (4. sz.; a NySz.-ban egy adatot találunk rá); XVI. sz. m. f.: „Thewrkefth az *fedelkebe* waloth attam 22 [ti. követ]” (5. sz.).

fejelés. — XVI. sz. m. f.: „...*feyeleferth* ...ft 1 d̄ 28 [azaz adtam]” (16. sz.)

**fekete barát*. — 1543: „Az *fekete barátoknak* processusert, harangozásért... attam harmadfel forintot” (7. sz.).

fejsejok. — 1570 k.: „...a³th kell erewffen kell aprora wagdalny es meglithewregethny *fejze jokkal* (1. sz.).

feljolyik. — 1570 k.: „...a³ fara *foly fel* valam^y feyr moh wagyon rayta...” (1. sz.).

felöldi. — 1569: „...hog^y lenne valam^y *fel fewldj* Borwnk eth a³ menyegzewn” (62. sz.).

**feltámaszt*: föllázít. — 1636: „...az jószágban lévő jobbágyokat ... fegyveres kézzel *feltámasztották* a végre, hogy az Executióval ellene állyanak...” (202. sz.).

**feltöret*. — 1636: „Pográni István *feltörette* az malmot és az buzát kiürítette az malomból” (202. sz.).

**fenyőág*. — 1574: „Fejér kamóka szoknya új vont arannyal, *fenyő agra* prémzett” (66. sz.).

**fi módra*. — 1518 k.: „Egy gyürű kékes, ki arannyal foglalva *fi módra*” (1. sz.).

foglalás. — XVI. sz. m. f.: „Tallerth a³ *foglalassanak* attam 5” (5. sz.).

**foszlán*. — 1543: „...az másik Ocsémnek hagyom az szederjés aranyos attasz *foszlánt*” (9. sz.).

főzés. — 1570 k.: „...erewffen kell megh fewzn^y ugy hogy a³ *fewzeiben* Megh es apagyon” (1. sz.).

**főző*: sörfőzőház. — 1569: „...az *főzőről* nem adnak sert, vagy negyed napja hogy nem főztek sert, és az németeknek is nem adnak” (42. sz.).

**franc*. — 1518 k.: „Harmadika, kinek a veres *franczja* van...” (1. sz.).

**fulladás*. — 1545: „Én bizon a *fúladástól* csak meg nem halék” (6. sz.).

**futó*. — 1543: „Ugyanazon Zekérvezető Andrásnak attam egy *futót* nyolc forintert” (7. sz.). Nyilván kengyelfutóról van szó.

**galonos*. — 1643: „Egy veres aranyos tarcsalos szoknya a *galonos*” (211. sz., NySz. TörtT.² I, 778). Egyetlen egy adat van rá a NySz.-ban.

gazdasszony. — 1570 k.: „*Gafdafzonnak* d. 50 [azaz adtam]” (20. sz.).
gelezná. — 1570 k.: „Item egy pegwet Mal *geleznath*. Item Ífmet 3 Nyűl Mal *geleznath*. Ífmet egy roka hat *geleznath*” (25. sz.). A NySz.-ban a *r*-es alakok mellett csak egy *l*-es forma van.

**gém bokortoll*. — 1658: „...*gém bokortoll* ... 2 darab” (311. sz.).

**gém toll*. — 1543: „Bánffy Boldizsár Uramnak hagyom az *gém tollat*...” (9. sz.).

gondviseletlenség. — 1569: „Mýnd ezekre wgý wýselý gondott hogý femý ne thulaýdonýtaffeek aý the *gondwýselethlenségédnek*...” (60. sz.).

gyalogember. — 1568: „...walamý *gyalog emberek* es Jwýenek. Kyk Aý Bewlýnt ... fel haýthanak” (57. sz.).

**gyalogmunkás*. — 1606: „...és k̄tek annyi *gyalogmunkást* küldene, az ki azt a karrókat felállítná...” (173. sz.).

gyöngyfűző. — 1566: „Aýt fýzetté az *gywngyfýzewnek* aý ew Myweerth” (27. sz.).

**gyöngykoszorú*. — 1574: „Egy *gyöngykoszoró*” (66. sz.).

**gyümölcsöskert*. — 1579: „Az ugróczi *gyümölcsöskert* három egyenlő részre osztott...” (75. sz.).

gyűrűcsinálás. — XVI. sz. m. f.: „Aý eotthueos Bertanual zorzótttem meg Aý Gürü *chínalaferth*...” (4. sz.).

**háború idő*. — 1606: „...kit isten ne adja, ha valami *háború idő* támadna” (173. sz.). Mint szólást nem vette föl a NySz.

hacag: ? — 1569: „...cs weres Barfony *haczagot*” (6. sz.). Ezt a szót nem vette föl sem a NySz., sem az OklSz. Nyilván a *hacoka* családjába tartozik, nem pedig a *kacagány* szóéba.

**halászat*. — 1569: „...hanem midón te necked kell valami keves, akkor *halászat*son teneked, ne magának” (20. sz.).

hálósuba. — 1570 k.: „Egý *halo subat* weres duppla tafotat aý allý ala pegwet malt” (25. sz.).

**hányt*. — 1563: „Egy veres bársony szoknya vont arannyal *hánt*. Egy zöld kamóka szoknya veres bársonnyal *hánt*. Egy veres atlasz szoknya fekete aranyas, széllel *hánt*” (27. sz., de RMNy. II, 65).

hát. — 1573: „Azonýs kerem kegýtekett hogý ha kegmetek ký Nem Jéóhettne, *hatt* Jrna Megh Keḡtek Mýntt wadnak oda haýa Wgroczon” (109. sz., SzófSz. XVI. sz. e. f.: NySz.).

házboltozás. — 1569: „...aý ketteý aý *ház Balthozast* el kezdheth...” (59. sz.).

házboltocsinálás. — 1569: „...es aý *ház Balth chýnalaft* kezdefd el chýnaltathný” (59 sz.)..

**hegyvám*. — 1658: „...az lehetőai hegyen eképpen osztatik az *hegy vám*. Ezen *hegyvám*ból semminémý vidéki proventus nem jár” (311. sz., NySz.: LevI). Csupán egy adat van rá a NySz.-ban.

hetedfél. — 1560 k.: „...*hetted fél* fýngeoth... f̄t 1 d 4.” (29. sz.).

hímel. — 1518 k.: „Fejéres kamoka szoknya vont arańyal *hímelve*, annak két pereme vagyon” (1. sz.). *L*-es alakot nem vett föl sem a NySz., sem az OklSz.

hiszen. — 1569: „Jo wona *hyzewm* eos [!] attyafý” (62. sz., SzófSz.: XVI. sz. e. f.: NySz.).

**holmí*. — XVI. sz. m. f.: „...*holmiei*: Három zubbón alias Kis köntös, szór szabású” (76. sz.); „Egy török fogolynak 150 f̄ira becsült *holmiei*: Három vég patyolat... Három apró papucs” (uo.).

hordócska. — 1568: „...effmegh maýzor a myth kewldtē ... egy fel *hordochka* eczeteth” (1061. sz.).

hósdát. — 1568: „...aý fogwereseket eet (!) aý *hostadba* tarthýa felet, mert walahon-

nan megh értette, hogy Margýt begh aꝓ Capwra akart ewklelný" (203. sz.). E szónak sok alakváltozata van. A szövegben levő változat időrendben első. Egyéb alakok már korábban kimutathatók.

**hozzátartozó*: rokonság. — 1553: „És isten tartson meg minden *hozzátartozóiddal* egyetemben" (20. sz.).

(Folytatjuk.)

KOVÁCS ISTVÁN

Jobbágylevelek a XVI. századból

I n o t a ny o m o r ú s á g a

1581.

Az attia mindenhatho Vr Iftennek kedweth es kegelmeth kiwaniuk thý kegel-metheknek mint kegemes wrainknak az Idwozethó Chrús Jefufserth az zenth leleknek altala &.

Az mý alazatos es engedelmes supplicacionkban supplicalwnk Thý keg̃eteknek mĩnth keg̃emes wrainknak hogi Thý keg̃etek legem meg halgatoia az mý nagi Infeg̃wk-beol walo kialtawknak¹ mert mý Igen meg niomorwlth Nepek wagiwnk az nagi fok Teorwentelenfseg miath merth miwcl hogi ew felfsege hazahoz Illjen keozel wagiwnk Eiel napal chak Ide kelli mý nekwnk Bolgalnwnk melli nagi fok Bolgalatal Teorwentelenfsegel minketh Binten el niomoretottak merth ha az mý Igaz Teorweniwnkben Tartannannak nem kialtoznank keg̃etekhez mellj nagi fok Teorwentelenfsegeketh Rendenkenth meg akarwnk² Jellenteny Thi keg̃eteknek

Eleozer Mý nekwnk wolph Illien Teorweniwnk hogi ha³ egi nehan hold Bwzank leth wolnna fem attwnk teobbeth rola Tizenketh penznel Twri Benedek ebben minket meg nem Tartta ha nem mý rajtwnk keűeftwl weth az bwzath az mý az Tizede leth wolnna

2 az dizno rawatal mý raitunk sohafem wolph aztýs mý reank Twri Benedek keolthe⁴ azerth Illien ok alath hogi mý nekwnk egi Erdeith kellieth ertthe wennwnk azal meg ellegedeth

3 mý nekwnk az eleoth az-fem wolt teorweniwnk hogi az wrak borwnkath el wettek wolnna ha nem Twrj Benedek keolthe reank Jol lehet az arrath meg atta wgi az minth eű maga gondolta.

4 Palphi Thamas kapitaniwnk lewen az minth Annak eleotten hogi Twri Benedeknek keűeftwl attwk az Bwzath eű ebben meg nem Tartta ha nem minth az pogan nemzeth mikeppen hogi hatalomal az tizta Bemeth wezi ewis wgi wette hatalomal raitwnk minden kepebeol⁵ hath hath kila bwzath wagi⁶ walth kj beleoleo⁷ wagi nem walth

5. Ismeth Palphi Thamas Illien Teorwentellenfsegeth chelekedeth raitwnk hogi az mith Twrj Benedek reak keoltheo az dizno rawatalban abban Ew meg nem Tartta abba⁸ ha nem az diznoth meg Tizedeltette a hol az Tized nekj Jwtoth ha nem kedwelth el nem wette ha nem keth forentoth weth errethe raitw[nk] kj mý nekwnk soha ennek elleoten Teorweniwnk nem wolph

VI. Ismeth Palphi Thamas eztis keolthe reank hogi minden cztendeon egi wago Thehenth kellieth adnonk mellj mý nekwnk soha az eleoth Teorweniwnk nem wolph

¹ Javitva ebből: *kaltawknak*. — ² Javitva ebből: *alkarwnk*. — ³ Törölve: *nem t.* — ⁴ *keolthe*: betoldva. — ⁵ Törölve: *bath*. — ⁶ Törölve: *leth*. — ⁷ A szövegi *e* utáni *o* sokszor a sor alá kerül, vagy félkarika áll helyette, talán a nyílt *e* farkát képviseli. — ⁸ Beszúrva: *abba*.

7 Ismeth eztis cheleketthe Palphi Thamas mý raitwnk hogi mý az mý brorwnkbol az Tizedeth ký attwk nekj kirre embere wolth az kj gongiath wifelthe. de mind ezel meg nem elegendeth ha nem penzeth reank wetette az minth mý el adhattwk wolnna penzen keth ennith weth miraitwnk errethe,

8 Ismeth Illjen Teorwentis¹ keolteothek reank kj ennek elleoten foha nem volth hogi mý az warhoz fwtefswnk de az Palphi Thamas nagi fenietfseg alath reank wettete hogi meg wafar nap sinchen mi nekwnk zabadfsagwnk miath merth el nem meriwk mwlattný azth penig az mýnemw mertekel ký aggiak ký nem zakad beleoleo az mýenkel kellj meg elegetennwnk ewketh merth hogi ha meg nem elogethetnwýk Tehath errethe wernnek zidalmaznnaq mellj dolgaert Immar ellis fwtamttak keozwlwnk az polgarokban

9 Ismeth Illien Teorwentis keoltennek reank hogi mý az cleoth mezeth fem egetwnk hancm Palphi Thamas rean (!) wethę² Nagi fenietfeg allath az warnnak epwletirę mind mý egetwnk mozeth kirę mý nekwnk foha chak egi penzth fem attak fem folgalatunkath alab nem hattak ha nem wgian meg kellieth lennj minden dolognnaq

10 Ismeth Illjen teorwentis keoltheo Palphi Thamas reank hogi mý minden napi chilię fath nem hortwnk az warhoz az cleoth de maftan minden nap winwnk kellj meg nem hogi egizer ha nem wgi akkariak hogj ketzer wigennek ha az fzegen ember nem wiheth Tehath werik Tagoliak

Mind ezekreol Supplicawlnc Thi kegm̄eteknek minth kegm̄es wrainknaq hogi meg halgatna kegm̄etek az mý keoncorgewketh merth ezeketh az niomorwfsagokath nem eleg hogi meg Jellentiwk de megis akkariwk bizonnettanj hogi ezek az Nagi niomorwfsagok mý rajtwnk mind Igi wannak kik ennek eleoten mi raitwnk foha nem woltak ha nem chak ez keth kapitan keolthę mý reank ký miath Immar Bínthen el niomorotunk mellj dolgoketh Binten ew Naghoz³ kiralj kephez akkartwnk menný de mjwel hogi az Isten Thi kegm̄eteket Ide hozta azerth akkariwk kegm̄etekek (!) kialtaný minden Igazfsagwnkath hogi meg Tekentwen az leo Istennek Igafsagath es az mý niomorwfsaginkath Thi kegm̄etek hagian minden Jo kegm̄es walaztal Ezenis Supplicawlnc Thi kegm̄eteknek hogi mý nekwnk wolth az Egihazhoz walo monwnk mellieth mý Epetettwnk de miwel hogi mý nekwnk Temetonk lelki paztorronk nem wolth aztis az kapitaniok Twlwnk el Twlajdonetotak azert Immar⁴ maftan adoth az Isten Jambor lelki Tanetoth azerth keriwk kegm̄eteket hogi az mýenketh kith az mý elejnk zertzetennek az Templomhoz adatnaia meg kegm̄etek merth meg foha ez Ideig mý nem ertetwk fem halotwk hoz (!) az feidelmis el Twlajdonethanna az templom Jowedelmeth. azerth mind ez nagi fok keoncorgescl Bantwan Thi kegm̄eteketh mý nekwnk meg Bochassa kegm̄etek mert ninch mith Tennwnk az mý Igafsagwnkertth kellj zolannwnk melljeknek ha meg halgatoia lezen kegm̄etek bizonial hizek hogi az leo Isten meg algia kegm̄eteketh errethę mýs penig keoniorgwnk ew felfsegennek hogý az Begen meg niomorwtaknak oltalmazafsaerth eltesę The kegm̄eteket nagi fok eztendeig mind az Jambor hiw kerezien feidelmekel egetemben datwm — 23 die octobris

Anno 1581

Az zegen meg niomorwlth Inotaj Jambor polgarok

[Címzés:] Ez Alazathos es Engedelmes supplicatio Adafsek az Romaj Chazar ew felfsege hiw Commisfariufsinnak, mý nekwk Chrüs Jefuban kegm̄es Vrainknaq twlajdo (!) kezekben

(Orsz. Levéltár, Törzsanyag 1581. Jól kiirt írás, és a kérvény ájtatoskodó hangját tekintve valószínűleg annak a predikátornak műve, akit a kérvény említ a templom-

¹ Előtte kihúzva: *Teorwentest.* — ² Kihúzva: *wethe.* — ³ Törölve: *kivel.* — ⁴ Törölve: *aztis.*

hoz tartozó malommal kapcsolatban. Inota Várpalota közelében van; a panasz a palotai kapitányokra vonatkozik.)

Nem kell titeket szánni, úgy kell levágni mind
gyermekestül...

1584.

Ez vő Ezt[tendőben] az mő karokat vallottak az Varjaffiak az tetoua Jaro hadaktul louagh gialogtol

Tekintetes vitezlő nemes vraink az mőnth az Nanaffy es Dorogy Vrainktul valo Jegzeiben Meg (1) Ertő Vraffagod az Raýtunk valo Bantalan nyomorufagokat merth mjnd egy hajoban euczünk azokkal:

azert ha mjnd azt meg akarnokis Irny az mő Rajtunk effet mind kar uallaf mjnd zydalmat. nem tudnok mő azt elő Bamlalnő es meg Iratny hanem egy órók Ilten wмага tuggia: mjnd az altal Rőujdeden lomma Berent az mjt fel Irtunk: Bőzonnjal Higgőe vrafagod hog' lett fellieb es Inkab nagioh bošufagot kart es Bőydalmat lohonnat nem Bennettünk mjnth az Magochő vram ő Nagfaga nepetül, es az Homonnaj Giörgyetül ő Nagatul: Mert kiualt keppen ha eg'zer vagy ketzer voltanak uolna raitunk ez ezten-dőben azt bem annőra nehezlenők: De Jőttön Jőttek reank egy heten ketzeris Jőttek: mikor tizen hat loual neha .25. loual, neha .32. loual neha többel: soha penig hog'. Eg' nap vag' ket uoltak uolna raitunk de harom nap neg' nap őtt nap: minden'nap abrakot ketzer : az kinek arpaia nem uolt buzaiait hortak: vermet bontottak: Annak felette nap vag'-ket uoltak uolna raitunk de harom nap neg' nap őtt nap: minden'nap abrakot ketzer : az kinek arpaia nem uolt buzaiait hortak: vermet bontottge Annak felette mind mind ebudre vachorara elegh borth ketzer: Mő penig Igen Begejnek vagyunk hogő meg fejünkert sem fizethetünk az pogannak eleget maradaffunkert: Annak felotte hazunkbol az mő az Begeň embernek agia leple uolna vgj mőnt ponőuanak kit hőnak le uonzak louokra vetik es az vtan vgjan nallok felejtik. affelet femmőtmeg nem adnak az mőenkert rwt zitkokat teznek rajtunk.

Kőert kőnjőrgűnk az hatalmas Ittenert Vraffagodnak hogő vefellien gondot vrafagod rollunk mert hőzönj Immar meg nem maradhatunk Ez Jdeőg ő felfegegek hel tarto Jobbagő voltunk, Nem voltunk budoffok. de Immar ketelen meg kell ozol-nunk az houa latunk el mennő helt keressűnk maradaffunkra, mert azt mongiak mi nekűnk: Effe lelkek nem kell titeket Banny mjnt az Tőrókőtt hanem zőnte vg' kell le vagny mjnd Germekeftül: Hizen az kereztenek kőzt mősz azt valluik hogő kereztienek vagiunk el ő felfegegek Jambor Hő Jobbagő

Ez vtan ifmet minap illien dolgot mielt raitunk egy fő legeny Kallaő kjnek az neuet hőak Tőrtőlj balasnak Ide Jőue hošank meg Balla Abrakra erőltette az bőrott mőert hogő nem volt kezz Abraka sem wmaganak sem az kőz nepnek firtattak Bacchol-tattak Abrakert vgő vőtht oztan penzen Abrakott: vachorara ket thiukot küldöt Türteli balafnak Ballaffara az Bőro Ifmet egy pint bort: az vtannis egő pint bort: az eggik hőro ki Bolga bőronak mondatik azt uellek marasztottak az katonak: vegezetre Tőrtőlj Balas el küld ket katonat Az Bőrohoz hogő Az korchomarofnak legien kezes Reggelőg Egi forint arra borert: az bőro illien valaszt tezen, mond bőzönj en nem lezek senkiert mert nekem femmő marham njneh kit az korchomarofnak bechőttetnek: Ezen meg haragzők Tőrtőlj balas: mond az velle valo Bolga bőronak Elfe lelek kurua menj el Elegh bort hogő (!) mert ezennel addyg el verlek hogő meg kell halnod hogő meg halz, Az Begeň embert az Bolga Byrot mjnden menteben ket katona kő[ferte] az korchomara Es vgi hordattak az chazar boratt vgő Annőra hogi az Egi Ejel Hordatot bort fl. l. d. 5: ezt Hit Berent mongiuik

Touabba ifmet Az mehes eftuan Bolgáý eggik kis Mathias el Jóuenek vgimond es keinek [ket] negy ókrótt ket [leg] legntt hogy polgart attak meheinek valamj buzat hogi azt az bjro kefertetne egy meli földig Mehes Eftuan baratfagaert Az biro ad neg' ókrót el ket Bolgait az Mehcs baratfagaert es el kezdette kefertetny. illien dolgott mieltek az Mehcs Bolgáý hogy Boltig vittek az ókróket mjnd az legenyeket az scmi volna. de meg foztottak Az biro Bolgáýt vj darochat le vontak rolla es el attak Dorogon vgy bohattak vket haza

Ifmet Czato Miklof, cs Balog Imrch kaffayak Ballanak reank, es vmagok vermet bortottak (!) fel egy Begeñy legenyet melj veremben czazar Bamara valo Arpa vala kinek az Ariat megh attak az legennek: abban az czazar arpaiban hordottak el Cub. 8 akaratumk ellen

Az Egrý Drabantoktul vagicn ifmet nagi bantaffunk mert vagi Jónck vag menek de louainkat Bekerynkett ket melj földig Haromig el vizik Hamot mjt Eremlót ha iot találnak meg nem aggiak: annakis Vraffagtck Berzene valamj kónjbegeet az Begeñy nepnek maradalfokra: Ha egy meli földig elvizik louokat Bekereket ne vigek touab fe ne uegiek femiet el az Begeñy embernek

(Orsz. Lt., Szep. Kam., Repres. 3178. Az 1584-es csomagban.)

ECKHARDT SÁNDOR

NYELVJÁRÁSOK

Bihar megyei nyelvi adatok a XVIII. századból

Levéltári gyűjtéseim során főleg és elsősorban a XVI. század második felében keletkezett magyar nyelvű iratokat kereseik; ezeket le is szoktam másolni a magam számára. Minthogy azonban számos, sőt számtalan lapot át kell addig nézmem, míg nyelvjárástörténeti kutatásaimra felhasználható szöveg kerül a kezembe, van alkalmam más korban keletkezett iratok elolvasására, kijegyzetelésére is. — Az alább felsorolt adatok a Csáky család központi levéltárának az Országos Levéltárban őrzött anyagából valók. Mind Bihar megyei keletkezésű adat — legalábbis helyileg, mert íróik születési és neveltetési helye után nem nyomoztam. Adataim részint szótörténetiek, részint nyelvjárástörténeti szempontból értékesíthetők. A példák után megadom a lelőhelyet a fasciculus és a numerus számának feltüntetésével.

ácsi. — 1784: „*Ácsi, és Kóméveli munkáin*” (Fasc. 4. N. 50.).

adjuztáltatás. — 1786: „Mind azon által, ha úgy vagyon allapottya az Inftáns Tehenének, a mint exponállya, *adjuftáltatás* végett invitáltatik az Mlgos Püspökség Feő Tifztyéhez” (Fasc. 158. N. 47.).

akasztó ügy. — 1737: „*akasztó igye van*” (Fasc. 158. N. 13.).

alja. — 1797: „A' Szöllő *ajjába* lévő szilvás” (Fasc. 158. N. 67.).

amíg. — 1786: „és a még más birta, addig attól Portiót sem kellett vala fizetni az Inftánsnak” (Fasc. 158. N. 47.); vö. még *inzzellér*.

aprómarha. — 1797: „*Apró Marháknak* való óll, Szekér Szinnel edjütt” (Fasc. 158. N. 63.).

ászkofa. — 1797: „A' Pintzébe 4 *ászkofa*” (uo.).

asztal-abrosz, asztal-keszkenő. — 1797: „Benn a' Szobába egy kis Lúdába találattak Egy *asztal abrosz*, és négy *asztal keszkenő*” (Fasc. 158. N. 67.).

átalvető. — 1797: „Egy béllt szór *átal vető*” (uo.).

atyáskodik. — 1786: „Igen is *attyáskodni* kivanván a Földes Uraság azokhoz,

akik az Urasságnak eleget tefznek, eleget tefjek az Infansok kivansaganak” (Fasc. 158. N. 47.).

bélyegező. — 1785: „*Bellyogozo* Hordokhoz valo Numerusok cum Litera S” (Fasc. 4. N. 55.); 1797: „Két *bellyogozo* vas edgyik kisebb” (Fasc. 158. N. 67.).

beteljesít. — 1786: „tsalárdsággal nem lehet *bé tellyesíteni* az Urbariumot” (Fasc. 158. N. 47.).

boglya. — 1797: „Egy *bogja* széna Két szekórnyi” (Fasc. 158. N. 67.).

bornyomózsák. — 1797: „Három ótska *bor nyomó Zsák*” (uo.); vö. lentebb *nyomózsák.*

citromfa. — 1786: „de Én az Urbarialis 8^{dik} Punctumnak 7^{dik} § phufsa fzerént tiltom: hogy az Urasság Erdejében egy Szálat se vágjanak, külömben a’ Büntetésnek magam leszek Birája, és pedig olyan, mint az Olaf3 Országban a’ *Czitrom* s’ Narants *fák* fojtók ellen vagynak” (Fasc. 158. N. 47.).

cirkalom. — 1797: „Egy *fa czirkalom*” (Fasc. 158. N. 67.).

cölöp. — 1786: *Czölepnek, Czölepet* (Fasc. 4. N. 56.).

csöbör. — 1797: „Benne van egy Hordó *bor 7 Cseber, cseberi 2 Vf.*” (Fasc. 158. N. 67.).

cserpák. — 1785: „*Cserpák* vas abröntfal”, „Serhaz *cserpák*”, „Palinka *Cserpak*” (Fasc. 4. N. 55.).

csobán: csobolyó. — 1785: ~ (Fasc. 4. N. 5.).

cső. — 1735: „Borzikon obvenialt nóna Tengeri melly *csüstül* vagyon facit 110 vikat” (Fasc. 21. N. 2.); 1. még *léhó.*

csöves tengeri. — 1797: „Egy nagy Hombár a’ Ház véginél ebbe van 8 Köből *csűs tengeri*” (Fasc. 158. N. 67.).

derékalj. — 1797: „Belöl a’ házba van egy *deréka*j, egy lepedő, és Két vánkos mind ótska” (uo.).

döntöget. — 1786: „Már moft késső a’ fákat vágni, és *döntegetni*” (Fasc. 158. N. 47.).

efféle. — 1786: „Azért tart Hellyben az Urasság tifztet, hogy *e félikfnejk* orvoslását nála kerefsék” (Fasc. 158. N. 47.).

égett bor. — 1735: *Iget bor* (Fasc. 21. N. 2.).

egyenes. — 1786: „Az Infáns execváltatására tülem Comísiója nem lévén a’ Birak[na]k, nem vélem, hogy az Infanson nemű nemű Hatalmátságot valaki tedgyen, annal inkább, hogy *igyenesen* Tót Jánofit illetni exponáltattik a’ Namesnyi Mátyás Ur adossaga”; „Urbariumnak *igyenes* úttýára hozza őket”; „*igyenes*, és világos Rendelést” (Fasc. 158. N. 47.).

egynéhány. — 1758: „*enyihány* ütéssel palczaztalsa meg” (Fasc. 158. N. 42.); 1. még *időcske.*

elégtelen. — 1708: *elligtelen* (Fasc. 62. N. 6.).

előbb. — 1786: „Lukuczának *előbb* ki kellett volna hajtani azon Sertvést” (Fasc. 158. N. 47.).

elvész. — 1738: „*vöttem el* magam[na]k örökös Hites Társúl” (Fasc. 158. N. 23.).

emész. — 1786: „Fegyverneki Határba nem kellett volna vinni a’ Juhokat legeltetni, nem bántották volna, moft azon kerelfe a’ kárat, a’ki fel szabadította az Infánt, hogy a’ más Hatarát gázolya, s- *emész*e” (Fasc. 158. N. 47.).

emlétt. — 1754: „*emlétt* V. Gyáni ember” (Fasc. 11. N. 3.).

épít 1. *zacskó.*

erdő. — 1754: „V. Gyáni Lakos Albert Demeter, a’ M. Vraság tilalmas *Erdelyén* a’ Keres által a’ mogyorós Zugban fát vágott volna?” (Fasc. 11. N. 3.).

érkezik. — 1786: „A lovas szekerekkel, hogy az ökör Szekér nem *irkezik* az való” (Fasc. 158. N. 47.).

- Erzsébet*. — 1708: *Ersibeth* (Fasc. 62. N. 6.).
- esett ja*. — 1786: „Ha Arpádon *esett fát* talál az Inftáns, abból Szálléthat” (Fasc. 158. N. 47.).
- fejse*. — 1754: „nékiek fordult és a’ *felyszével* össze akarta vagdálni” (Fasc. 11. N. 3.).
- feles*. — 1737: „itt Margittán *feles* napokat is kellett Szenyvednem” (Fasc. 158. N. 9.).
- felkér*. — 1786: „Egyedül a’ Gróff Csáky embereinek kívánok refoolválni Buzát, azért Specificumba tedgyik fel kik és mennyit kívánnak *fel kirmi*, de a Várakozás [!] tovább nem lehet Sz: Mihály Napnál” (Fasc. 158. N. 47.).
- felmérődik*. — 1735: „az buza nem *mirődhetett fel*”; *fel mirődven* (Fasc. 21. N. 2.).
- felszabadít*. — 1786: „A Kafzállóját az Inftáns fel szánhattya, de a’ Kilencedz adástul *fel nem szabadéthatom*” (Fasc. 158. N. 47.); l. még *emész*.
- feltesz* l. *felkér*.
- feltétet*. — 1786: „Az Inftáns ezután Papirosra *tétesse fel* a Panafját” (Fasc. 158. N. 47.).
- féltő*. — 1786: „Csepregi Iftván Anyja el nem veheti a’ Gyermeket, mert *féltő*: hogy a’ Gyermekekben kár essik” (uo.).
- fésűcsindló*. — XVIII. sz., é. n.: „*Füsü csindló* Mefter Emberek Taxaja d. 6” (Fasc. 6. N. 39.).
- fia* (az asztalfia). — 1797: „Az asztal a’ ki húzó *fijába* vagynak” (Fasc. 158. N. 67.).
- folyamodik*. — 1786: „Az Inftánfok *follyamodgyanak* a’ Ns̄ Vgyéhez” (Fasc. 158. N. 47.).
- folyógerenda*. — 1797: „Az egész Házb[an] 24 *Folyó Gerenda*” (Fasc. 158. N. 63.).
- föld*. — 1786: „és még ki adható *Földönk* lévén” (Fasc. 158. N. 47.).
- gaz*. — 1797: „Buda Jánostól három vekas *gast* vett melyet maga irtatott ki” (Fasc. 158. N. 67.).
- gömbölyű*. — 1797: „Harmatfzor Öt Ablakokat fejul *Gömbölő*” (Fasc. 158. N. 63.).
- grádics*. — 1797: „Padlásra járó *Gradits*” (uo.).
- gyalog*. — 1786: „Interelben fognak egy-egy *gyalog* napi izámot izolgálni”; „egy egy *gyalog* napi izám izolgálat fejében” (Fasc. 158. N. 47.).
- gyarapít*. — 1787: „Az Ur Ord Szolgabiró Ur[am] ne terhelteisik ezen rendetlen Harsányi nevu Notarius helyet máft rendelni, mivel ezen ember akadályoztattya inkább a’ jó Rend bé hozáfát veļzekedéssel, verekedéssel, mint sem a’ jó vezerléssel aztat *gyarapétaná*” (uo.).
- Hármas história*. — 1797: „Egy *Hármas Historia* | Egy Hübner Historiaja | Egy Enekes Sóltár” (Fasc. 158. N. 67.).
- háramlik*. — 1786: „az az egéļz Conventiónak egy negyed réļze *háramlik*” (Fasc. 158. N. 47.).
- hazaérkezik*. — 1786: „Mihelyeft Szont=Annarol *haza irkezik* Inándi Udvarbiró Ur[am], azonnal vizsgállya meg az Arpádi Erdőt” (uo.).
- hova előbb*: minél előbb l. *sertés*.
- időcske*. — 1757: „méltóztalfék ednihány Elftendöbéli *időcskit* is kegyessen resolválni” (Fasc. 11. N. 20.).
- idősb*. — 1744: „Ugy mint *Üdősb Attyafi*” (Fasc. 15. N. 2.).
- inzsellér*. — 1786: „Még *Insellér* Ur által fel nem vétettetik, és nem detineáltattik, az egéļz Város, és az Határ, addig már várakozásfal legyen az Inftans”; „Kevés várakozással legyenek az Inftánsok, ugyis *Insellér* által minden embernek ki fog mérettetni mind a’ belső, mind külső Telekje” (Fasc. 158. N. 47.).

íránt. — 1758: „Ezen Rendetlenlégről moft tartandó Törvény ízék alkalmazoságával légyen meg a Propositio, és fog következni *éránta* való végzés” (Fasc. 158. N. 142.)
 1786: „Ha az inítans Személy *éránt* némű nemű reflexio nintsen, jávaslom [!] Egy Urnak, hogy...”; „de sem a Föld, sem az Inveftitio *éránt* Evictiót az Uraság magára nem válolya, hanem...”; „seótt ha némű nemű Reflexiók volnának ezen csere *éránt*, azokat is referallya nékem”; „Illyen Reflexióval léfzen a Dominium a' két személy *éránt* is”; „a' Fundus, és az Appertinentiák *éránt*”; „A Dézma Tengeri *éránt*” (Fasc. 158. N. 47.).

írástartó. — 1787: „hogy Mi aztat a Helység *Írás=Tartójában* a jövődöbéliek rélfjireis meg tartsuk” (Fasc. 11. N. 40.).

iskola. — 1785: *oskola* (Fasc. 4. N. 5.).

ismét. — 1797: „Másodfzor *Isménd* Harom Kereft véset Ajtok” (Fasc. 158. N. 63.).

jáger. — 1786: „Pénzért a' Vefzőt meg kaphattya *Jáger*túl az Inftanf, de karónak való fa nints eladó” (Fasc. 158. N. 47.).

jankefli. — 1797: „Egy posztó *Jankefli* fényes gombokkal” (Fasc. 158. N. 67.).

kakasülö. — 1797: „Ismét 20 pár Szaru fa, *Kokas Ülökkel*” (Fasc. 158. N. 63.).

kártus (vö. MTsz.: *kártyus*). — 1797: „Négy fenyő fa *Kartus*” (Fasc. 158. N. 67.).

kaska. — 1797: „Két veszzsős *Kaska* vagy *Kosár*” (uo.).

kegyelem. — 1759: „Isten *kigyelmébül*” (Fasc. 133. N. 6/7.).

kelletik l. *feles*.

készület. — 1797: „Kút, minden *Készületeivel*” (Fasc. 158. N. 63.).

kétszeres búza. — 1797: „Tizenegy Zsákba tizenegy Kőből *kétszeres búza*” (Fasc. 158. N. 67.).

kifizetődik. — 1785: „minden öllért hufjonhat hufjonhat garassával *ki* fognak *fizetődni*” (Fasc. 158. N. 42.).

kügazittatik. — 1758: „Groff Kornisné eő Excellentiája Executora azonnal *igazétassék ki* a' Dominiumból, mivel Tülem exeqválásra való comifioja nintsent [!]” (uo.).

koppó kupli (?). — 1797: „Egy *Koppó Kupli*” (különféle eszközökkel egy ladában) (Fasc. 158. N. 67.).

kölcsönzött. — 1786: „Még az előbbeni *költenezett* Búzának az árát sem atták meg” (Fasc. 158. N. 47.).

kőművesi l. *ácsi*.

Körös l. *erdő*.

lámpás. — 1797: „Egy rozsz üveg *lámpás*” (Fasc. 158. N. 67.).

léhó. — 1785: „Vafas *Lihu* réz Tsüre”; „Két *Léhó* egy olcska egy uj” (Fasc. 4. N. 55.).

lelkiismeret. — 1797: „Jó *Lelki* *ésméret* szerént következendőképpen tették a *betsút*” (Fasc. 158. N. 63.).

letartóztat. — 1786: „Praefentib[us] Comitattatik a' Szalárdi Birák[na]k: hogy amely 20. Vftal Ház áraban Baka György még tartozik Makray Iftvánnak, azokat ne tsak *le tartoztafsák*, de exeqvállják is” (Fasc. 158. N. 47.).

lett. — 1734: „*löttem* kezes húsz vonás forintokig” (Fasc. 158. N. 8.).

levén. — 1735: „az Dézma közös *livin*” (Fasc. 21. N. 2.).

lopó. — 1797: „Egy bádogg *lopó*” (Fasc. 158. N. 67.).

lyukacsos. — 1797: „Egy *jukatsos* vas kanál” (uo.).

máshova. — 1751: „egyik Tanu *masuva* ment lakni” (Fasc. 8. N. 12.).

megbüntetődik. — 1737: „Törvény Szerint *meg büntetődgyem*” (Fasc. 158. N. 9.).

megcsalódik. — 1786: „Mivel már fokfzor *meg tsalóttak* a *Creditorok*” (Fasc. 158. N. 47.).

megengedődik. — 1788: „Eö Felsége Kegyelmissen meg engedni méltóztatott hogy a' Jobbágyok egélf elztendő által Borokat mérhessék, Ambár a' mérés u t t z á n á l t a l oly módon *engedődött meg*” (Fasc. 158. N. 56.).

megüzen. — 1737: „*meg is izentek*” (Fasc. 158. N. 13.).

miatt. — 1735: „az időnek alkalmatlansága *miá*” (Fasc. 21. N. 2.).

mihelyt l. *hazaérkezik*.

napszám l. *gyalog*.

narancsfa l. *citromfa*.

nekik l. *fejsze*.

néminemű. — 1786: „és ha *nemű nemű* különös Reflexio nem occurral, én nem difficultálom” (Fasc. 158. N. 47.); l. még *egyenes*, *írvint*.

nincsen l. *kiigazítatik*.

nóna-tengeri l. *cső*.

nyilvánosságositatván. — 1786: „és abbul a Csonth Gáborne Tikozlála *nyilvánosagofsittatván*” (Fasc. 158. N. 47.).

nyomózsák. — 1785: „otska *Nyomo Zsákok*” (Fasc. 5. N. 55.); vö. fentebb *bornyomó zsák*.

nyoszolya. — 1797: „Egy fenyő fa *nyoszolya*” (Fasc. 158. N. 67.).

occulál. — 1786: „Comittaltatik. Nts. Udvar biro Ur[na]k, hogy, *occulállya* azon Plágát, mellyet az Infánsok kívánnak ki irtani” (Fasc. 158. N. 47.).

ócska l. *létó*.

oldalgerenda. — 1797: „Ugyan abba 8 *oldal Gerenda*” (Fasc. 158. N. 63.).

onnét. — 1786: *onnét* (Fasc. 158. N. 47.).

ökörsekér l. *érkezik*.

papirosnyirő olló. — 1797: „Egy *papiros nyirő olló*” (Fasc. 158. N. 67.).

pinceaajtó. — 1797: „Tizetfzer két *Péntze Ajtókat*” (Fasc. 158. N. 63.).

rékli. — 1797: „Egy Concentből készült ótska ujas *Rekli*” (Fasc. 158. N. 67.).

sasfa. — 1784: „Tizenhat *Sass fa* Köz Defzkáival együtt” (Fasc. 4. N. 50.).

sertés. — 1758: „Az Infanfok a magok makra menendő *Sertefseiket* hova elébb confcribáltalsák, és az Erdőnek fele részébe hajtsák bé”; „A téli mak kinek a ki tett Áron nem teczik, a' *Sertvésit* tartsa odahaza” (Fasc. 158. N. 42.); 1786: „Leg alább egyszer kellett vala azon *sertvést* be hajtani” (Fasc. 158. N. 47.); l. még *előbb*.

sertésaproték. — 1797: „Egy néhány darab *Sertés aprotek* egy zsákba” (Fasc. 158. N. 67.).

spájsz. — 1797: „Elsőben is Három közönséges Ajtok az konyhaba és az Tseléd Házba és *Spaisba*”; „Kilentzfzedfzer az *Spajzban* egy Vass Rostély” (Fasc. 158. N. 63.).

szállít l. *esett fa*.

szarufa l. *kakasüllő*.

szemes tengeri. — 1797: „A' Ház alatt egy fenyő fa oldalú Hombár ebbe van tiz véka *szemes tengeri*” (Fasc. 158. N. 67.).

szénacsínálás. — 1785: „a' bent Specificáltt *Széna csinálást* c' végre az Infanssokkal vége vitette az Udvarbiró” (Fasc. 158. N. 42.).

szenved l. *feles*.

szerint. — 1786: „Ami az Iftené az Iftennek, ami a' Császáre a' Császárnak, ami az Földes Úré, az Urbarium *szerént* a Földcs Urasságnak meg kel adni” (Fasc. 158. N. 47.); 1797: „Az Afztalos Lakatos és Úveges Mestereknek az ő Betsüjek az Biharon lévő Tsepregi Úr Házánál ez *Szerént* következik: U. m.” (Fasc. 158. N. 63.); l. még *citromfa*, *előbb*, *lelkiismeret*.

szivárvány. — 1785: „Bádóg *Szivárvány*” (Fasc. 4. N. 55.).

szükség. — 1735: „Udvar *Szükségihez* tartozandó Lakatok” (Fasc. 21. N. 2.).

- tányértartó*. — 1785: „Szegeletbe valo *Tanyir Tartó*” (Fasc. 4. N. 55).
távol. — 1759: *távol* (Fasc. 133. N. 6/7.).
teknő. — 1797: „Két *teknő* és egy harmadik kisebb” (Fasc. 158. N. 67.).
tékozlás l. *nyilvánosságosittatván*.
terheltetik l. *gyarapít*.
tükör. — 1797: „Egy kis *tükör*” (Fasc. 158. N. 67.).
ujabban. — 1735: *ujjobban* (Fasc. 21. N. 2.).
utcán át l. *megengedődik*.
ügy l. *akasztó ügy*.
üvegablak. — 1767: „Az egész épületen lévő Négy *öveg Ablakok*” (Fasc. 4. N. 50.).
vállal l. *íránt*.
véka l. *cső*.
veteményes kert. — 1797: „*Veteményes Kert*, benne lévő Élő fákkal, és Kerítésével” (Fasc. 158. N. 63.).
zacskó. — 1786: „Ha az Inftáns el atta a' Házát, annak az árából vegyen az uj Háznak építésére való fát; Ugy egyebet ne tselekedne a ravalj ember, hanem tsak ingyen adott Teleken s' ingyen nyertt fából Házát építenc, s' el adogatná, s' az árát *zacskoba* hánná, melyre az Urasság nem köteles” (Fasc. 158. N. 47.); 1797: „13 Vászón *Zsatskó*” (Fasc. 158. N. 67.).
zsalu. — 1797: „Negyctfzer Öt *Sallu*” (Fasc. 158. N. 63.).

PAPP LÁSZLÓ

SZEMLE

Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig*

4. Egy-egy nyelvjárás monografikus feldolgozása terén — mint láttuk — igen kevés történt 1945 óta. Valamivel jobb helyzetben vagyunk a jelenségvizsgálatokkal. Az ide sorolható tanulmányok kisebb része az Atlasz munkálatainak mellékterméke, nagyobb része önálló gyűjtés eredménye.

A) A fonetikai tárgyú tanulmányokról VÉRTES O. ANDRÁS számolt be (MNy. LII, 107—19). Minthogy az ő szemléje 1955-tel zárul, csak az 1956 óta megjelent közléseket vesszük fel. HEGEDŰS LAJOS, *Experimentalphonetische Untersuchungen über Druckgruppengestaltung im Ungarischen*: UAJb. XXIX, 176—99. Idézzük még ugyan-csak HEGEDŰSnek postumus munkáját: Újabb vizsgálatok a magyar affrikáták köréből: *NytudÉrt.* 17. sz. 4—21. MAGDICS KLÁRA a Baranyába és Tolnába telepített bukovinai magyar nyelvjárásának hanglejtési formáit rendszerezi (uo. 31—52).

B) A hangtani tanulmányokat az egyes jelenségek vizsgálata szerint csoportosítottuk. Előbb azonban TÖRÖK GÁBOR két dolgozatára hívjuk fel a figyelmet. „A hangtani okokból eredő helyesírási hibákról” címűben (Nyr. LXXXII, 333—41) az iskolai tanulók írásaiiban jelentkező nyelvjárásai sajtáságokról szól; másik tanulmányában (A nyelvjárások köznyelvűsödésének hangtanához: *NytudÉrt.* 17. sz. 101—4) azt vizsgálja, hogy mennyi a köznyelvi elem a helyi nyelvjárásban, és hogy mennyi a nyelvjárásai elem a helyi köznyelvben — hangtani vonatkozásban.

A magánhangzókkal és diftongusokkal foglalkozó cikkek sorát BENKŐ LORÁNDnak „A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban (Adalékok a leiró hangtan és a hangtörténet összefüggéseihez)” című tanul-

* L. MNy. LV, 288—302, 434—41.

mányával kezdjük (az általa szerkesztett „Magyar hangtani dolgozatok”-ban; Bp., 1958.: NytudÉrt. 17. sz., 53–85). Bevezetésül elvi kérdéseket tárgyal. Hangsúlyozza, hogy DEMÉnek legalábbis vitatható tendencia-elméletével szemben konkrét nyelvi anyagra épülő vizsgálatokkal kell operálni, pontos számításon alapuló statisztikákat is felhasználva. Ebben a tanulmányban a hangsúly hangképzést módosító szerepével foglalkozik, az erdélyi magyar nyelvjárásokban 1956 óta végzett saját atlaszgyűjtése alapján. Négy kérdést vizsgál: 1. A hangsúly és az időtartam összefüggésében arra az eredményre jut, hogy „A hosszú magánhangzókat ... a hangsúlytalan helyzet, a kisebb nyomaték, kisebb hangerő pusztítja, a pusztulás a legnagyobb mérvű ... abszolút szorítva azt. 3. A hangsúlyviszonyoknak a hangok nyíltságí-zártságí fokával való összefüggéséről azt állapítja meg, hogy a hangsúlyosság előnyben részesíti: megtartja vagy előidézti a nyiltabb hangvariációkat, a hangsúlytalan hang megfordítva. 4. Az illabialitás a hangsúlyos, a labialitás a hangsúlytalan helyzettel függ össze. — Az emfázis kiejtés-módosító szerepével foglalkozik B. LÓRINCZY ÉVA (MNY. XLIX, 524–5) Debrecenben és Hajdúhadházon 1951-ben végzett gyűjtés alapján (vö. BÁRCZI: MNY. XLIX, 35–43). Ugyancsak B. LÓRINCZY ÉVA vizsgálja a moldvai csángó nyelvjárás variánsait (MNYj. II, 107–19) a moldvai községek — a községeken belül pedig a beszélők — szerint csoportosítva.

SULÁN BÉLA (MNny. V, 11–22) a martosi (Komárom m.) nyelvjárás *i*-zõ elemeinek szinkronikus és diakronikus vizsgálatát végezte el. Megállapítása szerint az *i*-zés több különemű hangfejlődés eredménye: 1. *i* > *i* rövidülés, 2. *ë* > *i* zártabbá válás, 3. analógiás hatás, 4. idegen nyelvű beszélők magyar kiejtésének hatása, 5. hasonulás, 6. elhasonulás, 7. hangátcsapás, 8. alakkeveredés. Éppen ezért nem helyes az *i*-zést az *i*-zés részeként vagy függvényként felfogni. — PAPP LÁSZLÓ a hosszúpályi (Bihar m.) népnyelv *i* és *é* hangjait, e hangok megterheltségét mutatja be (MNny. V, 23–39). Ez a megjelent szöveg csak kivonata egy nagyobb terjedelmű tanulmánynak, és csak azt tárgyalja, hogy milyen eredetűek az *i* és *é* hangok Hosszúpályi nyelvjárásában, de a rendszer egyensúlyának megbomlásával és az egyensúly helyreállítására való törekvés gondolatával is foglalkozik futólag. — SZATHMÁRI ISTVÁN három *i*-zõ nyelvjárás (Hosszúpályi Bihar m., Békés Békés m. és Kisújszállás Szolnok m.) *i*-zését hasonlítja össze. Lényeges különbségeket talál az *i* foném gyakoriságában; ennek okát a nyelvi újítások zsírfoltszerű terjedésében látja (MNny. VI, 127–31). — SULÁN BÉLA tanulmánya (Szempontok az *i*-zés vizsgálatához: MNYj. I, 3–33) három pont köré csoportosul: 1. Az *i*-zés szinkronikus szempontból az *i* fonémának eluralkodása a nyelvjárásban más fonémák rovására; diakronikus szempontból mindazoknak a hangfejlődéseknek az összessége, amelyek az *i*-zést mint állapotot létrehozták. 2. A mai martosi (Komárom m.) *i*-zés példái között *e* ~ *i* váltakozás egyáltalán nincs, csak *ë* ~ *i*; ahol *e* ~ *i* váltakozás mégis előfordul (pl. *bél* : *belet* : *bíles* stb.), az alapszótól elszigetelődött származékokról, összetételekről van szó. 3. Az *i*-zés kialakulásáról eddig vallott felfogás bírálata; újabb szempontok az *i*-zés történetének vizsgálatához. — SZATHMÁRI ISTVÁN (Pais-Eml. 472–9) DEME tendencia-elmélete alapján vizsgálja meg az *i* hang állapotát Kisújszállás nyelvjárásában, s vizsgálatából bizonyos tanulságokat is levon — főleg e vizsgálati módszerre vonatkozóan.

A nyelvjárás anyag feldolgozásának módszertani kérdései vannak előtérben PÉTER LÁSZLÓ tanulmányában is (Az *ö*-zés kérdéséhez: MNYj. I, 118–35). Foglalkozik az *ö*-zés eredetével és történetével, a nyelvjárás *ö* fonetikájával, majd egybeveti a szõregi, a hódmezõvásárhelyi és a makói nyelvjárás *ö*-zõ elemeit. PAPP LÁSZLÓT is az a probléma foglalkoztatja, hogyan lehet összeegyeztetni a szinkroniát a diakroniával (Az *ú* és *ü* hangok a hosszúpályi népnyelvben: MNny. VI, 51–110). Bemutatja az *ú* és *ü* hangokat

tartalmazó nyelvi elemeket, történeti és nyelvjárási összehasonlító anyagot és etimológiát közöl. Fő problémájára nem talál megnyugtató választ (vö. DEME LÁSZLÓ: NytudÉrt. 3. sz. 27), de legalább felderíti az *ú* és *ű* hangok eredetét.

SULÁN BÉLA az *á*-tól függő *o*-zást vizsgálja (Pais-Eml. 109—16) figyelemre méltó módszertani megjegyzések kíséretében, saját gyűjtésű anyagon. — TEMESI MIHÁLY (Nyt. LXXIII, 357—60) az ormánsági nyelvjárás *ě*, *e*, *é* és *ê* hangjaival foglalkozik. — SEBESTYÉN ÁRPÁD (MNyj. IV, 101—5) a CSÜRY-féle, szamosháti *ě*-ről megállapítja, hogy az *é* fonéma realizációja (vö. DEME: NytudÉrt. 3. sz. 108—9).

A diftongusokkal HEGEDŰS LAJOS (Diftonguselemzések sármelléki hangfelvételekről: MNyj. III, 52—101) és BENKŐ LORÁND (Ellentétes típusú kettőshangzók az Ecsedi láp vidékén: MNy. XLVIII, 233—4) foglalkozott.

A magyar nyelvjárásokban előforduló tökéletlenül képzett magánhangzokról KÁLMÁN BÉLA adott hírt (MNy. XLVII, 314—6).

A mássalhangzók kérdéseit tárgyaló tanulmányok, közlemények közül egy általános nyelvészeti szempontból is lényeges megállapításokat tartalmazó cikkről emlékezzünk meg először: BÁRCZI GÉZA, Egy kezdődő magyar hangváltozás (MNny. VI, 111—6). A *t*, *d* (és *l?*) hangoknak postalveolaris (vagy cacuminalis) ejtése a magyar nyelvterületnek több, egymástól független pontján nagyjából egy időben egyrészt gyengíti a neolinguisticának az *area isolatára* vonatkozó tételét, másrészt azt mutatja, hogy a hangváltások megindulása nem egyéni (parole) jelenségekben, hanem rejtett, potenciális társadalmi (langue) készségekben gyökerezik.

TEISZLER PÁL a mezőfényi tájnyelv hosszú mássalhangzóinak megrövidülését vizsgálja (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 105—8). Mezőfény (Szatmár m.) elmagyarosodott sváb település. A hosszú mássalhangzók ismeretlenek ebben a helyi nyelvjárásban. Ezt a jelenséget sváb substratumként értékeli a szerző.

Az *l* asszociatív hatásairól és eredetükről DEME LÁSZLÓ írt (Pais-Eml. 89—95). Sorra veszi a nyújtó, zártabbá tevő, labializáló és (ritkábban) nyíltabbá tevő hatását az *l* hangnak, foglalkozik földrajzi elterjedésükkel és az eredet kérdésével. Az *l* hiátustöltő szerepével ABAFFY ERZSÉBET (MNy. LI, 213—8) és BENKŐ LORÁND (MNy. LI, 328—30) foglalkozott.

BÁRCZI GÉZA arról a megfigyeléséről számol be (MNy. XLVIII, 199—200), hogy a Tiszántúlról és a Palócságból való beszélők ejtésében bilabialis réshang (*ɸ*) fordul elő az *mj* fonéma-kapcsolat realizációjában. BENKŐ LORÁND (MNy. XLIX, 523—4) a Pusztinából átköltözött székelyek nyelvében (ma a Baranya megyei Szárászon) figyelte meg, hogy a *v* az előtte álló *p*-hez és *b*-hez minden esetben teljesen hasonul.

KÁLMÁN BÉLA a szóbelseji *p > f* változást és a szókezdő mássalhangzótorlódás keletkezését (MNyj. III, 123—30), egy korábbi cikkében pedig a szókezdő mássalhangzó-csoport egyik feloldási módját vizsgálja (MNyj. II, 59—70).

Vö. még: NÉMETH BÓDOG: MNy. XLV, 347; B. L. [= BENKŐ LORÁND]: MNy. LIV, 67, jegyzet; VÉRTES O. ANDRÁS: MNy. LII, 350—1.

C) Alaktani tanulmány viszonylag kevés van. Ezek közül tótannal foglalkozik kettő: VÉGH JÓZSEF, Az *epe ~ epít*, *fejse ~ fejszít* típusú szótövek kérdéséhez (MNy. LI, 252—8); SEBESTYÉN ÁRPÁD, Tanítani — tanítani (Az *-ít* képzőt követő kötőhangzó eltűnéséről) (MNyj. IV, 37—48). — Szóképzéstani tanulmányok: D. BARTHA KATALIN (A szlavóniai nyelvjárás szóképzése: MNyj. I, 34—63) bemutatja a négy őstelepítésű szlavóniai falu: Haraszti, Szentlászló, Kórógy, Rétfalu nyelvjárásának ige- és névszóképzését 1937—1939-ben végzett gyűjtésének alapján. ANDRÁSSY KÖVESI MAGDA (Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokról: MNyj. II, 71—106) helyszíni gyűjtés és a régebbi nyelvjáráskutató irodalom alapján tárgyalja a Sopron megyei nyelvjárás szóképzését, főleg a köznyelvitől eltérő képzőket és képzésmódokat. SZABÓ

T. ATTILA (A kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvújrásban: A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945—1955: 445—91) hatalmas saját gyűjtésű és az eddigi csángó kutatásban feltárt anyagon vizsgálja egyenként az egyes képzőket (vö. SZÉPE GYÖRGY: Nyr. LXXXI, 355). MARKÓ IMRE LEHEL a múlt idejű melléknévi igenév alaki viselkedését mutatja be a kiskanizsai nyelvújrásban (MNY. LIII, 289—91).

Vö. még B. Ö. [BEKE ÖDÖN]: Nyr. LXXVIII, 248 (a *-csa*, *-cse* képző elterjedése); SZABÓ ZOLTÁN, A *-góz*, *-göz* igeképző keleti nyelvújrásainkban: MNY. LIV, 145—6; SÁMSON EDGÁR: NyK. LIII, 184—210; BEKE ÖDÖN: Nyr. LXXIX, 102—3. — IMRE SAMU, Elhomályosult összetételek a felsőöri nyelvújrásban: MNY. XLVIII, 234—6.

D) A mondattani tanulmányok nagyobb része ragozási kérdéseket tárgyal. MÁRTON GYULA (Adatok a moldvai csángó nyelvújrást ért román nyelvi nyelvtani hatáshoz: MNY. LIII, 522) a birtokos személyragozást, a *-nál*, *-nél* és a *-ba* rag, valamint az *után* névutó használatát tanulmányozza. — Többben is foglalkoznak igeragozási kérdésekkel: GARAMSZEGI JÓZSEF a tápai (Tápé) nyelvújrás igealakjait (ATGy. II, 131—8), MÁRTON GYULA a borsavölgyi igealakok szerepét (Pais-Eml. 458—66), majd az ikes igék ragozását (MNY. LII, 501—12) vizsgálja. DEME LÁSZLÓ (A gömörmezei Zádorfalva igeragozásából: MNY. XLIII, 65—71) mutatványt közöl egy nyelvtani dolgozatából: paradigmák, mondattani vonatkozások, tanulságok, megjegyzések; később (MNY. XLIV, 153—6) ugyanennek a községnek a személy-, illetőleg tulajdonnevekkel kapcsolatos mondattani sajátosságait ismerteti; függelékül tájszókát sorol fel. — BEKE ÖDÖN (Nyr. LXXII, 268) és H. FEKETE PÉTER (Nyr. LXXXIII, 101—2) az elbeszélő múltnak a népnyelvben való használatáról írnak. — NÉMETH BÓDOG közléséből (MNY. XLV, 347—8) értesülünk, hogy a Vas megyei Meszlen községben az *enni* (o: *énnyi*) főnévi igenév az *ad* igével kapcsolatos használatban tárgyragot kap. KOVÁCS ISTVÁN (MNYj. III, 29—34) az általános alany, a határozatlan alany és az állítmány nélküli mondatok kérdését vizsgálja a középső palócság nyelvújrásában. FÜLÖP LAJOS a számbeli egyeztetés főbb kérdéseit tanulmányozza Gyöngyös és vidékének nyelvújrásában (MNYj. IV, 49—63; vö.: BEKE ÖDÖN: Nyr. LXXI, 97—105; GYÁRFÁS IMRE: Nyr. LXXI, 168). — Vö. még VÉGH JÓZSEF, A *benneket* 'öket' jelentésben való használatáról: MNY. XLIX, 171—3. TEMESI MIHÁLY, A birtokos jelző az ormánsági nyelvújrásban: MNY. XLIII, 309—12. JAKAB LÁSZLÓ, A többszám harmadik személyű birtokos személyrag magánhangzója: Nyr. LXXXIX, 403—10. SEBESTYÉN ÁRPÁD, A *-jele* toldalék számosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez: MNYj. III, 35—51 (vö. KÁLMÁN BÉLA: MNY. XLVIII, 237). BEKE ÖDÖN, Gondolomformán: NyK. LIII, 245—6.

5. A szókincstanulmányok közül általános nyelvészeti vonatkozásai miatt is figyelemre méltó MÁRTON GYULA cikke a moldvai csángó nyelvújrás szókincsét ért román nyelvi hatásról (MNY. LII, 92—100). MÁRTON GYULA feldolgozta a zilahi fazekasmesterség szókincsét is (A zilahi fazekasmesterség. Kolozsvár, 1948.). Ennek szakszókincsét szótári feldolgozásban is közzétette (A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945—1955: 394—444; ism. SZÉPE GYÖRGY: Nyr. LXXXI, 354—5). — NAGY JENŐ (A moldvai csángó öltözet szókincsének román jövevényszavai: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 87—96) megállapításai szerint a moldvai csángó öltözet szóanyaga kb. 450 szó, ebből 153 román eredetű. — A gyimesi csángó rokonsági elnevezésekkel foglalkozik GUNDA BÉLA (Nyr. LXXIII, 231—4). — A csillagnevekről BEKE ÖDÖN (Nyr. LXXVII, 106—8) és — saját gazdag gyűjtése alapján — SZABÓ T. ATTILA (Nyr. LXXXI, 458—62) írt.

Egy-egy fogalomkör elnevezéseit mutatják be — nem pusztá adatközlésként — a következő tanulmányok: BALASSA IVÁN, A „ledolgozás” magyar elnevezései: MNYj. II, 138—45 (vö. úó.: Ethn. LXVI, 187—221). BEKE ÖDÖN, Vasalás és mángolás: Nyr. LXXVII, 79—90. HEGEDŰS LAJOS, Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez:

Nyr. LXXX, 101—13 (Uő.: Orbis VII, 76—96). SÜTŐ JÓZSEF, A büszkeség, kevélység kifejezésformái a népnyelvben: MNy. XLVIII, 189—92. TÁLASI ISTVÁN, A termelés és a nyelv kapcsolata aratóművelteinkben: Ethn. LXVIII, 217—47. — BAKOS FERENC, A szocializmus építésének kifejezései a romániai magyarok nyelvében: Nyr. LXXVIII, 11—8 (vö. IMRE SAMU: uo. 392—8). DANKÓ IMRE, A termelőszövetkezeti mozgalom nyelvi hatása Törkeven: Nyr. LXXVI, 353—7.

L. még KUBÍNYI LÁSZLÓ (MNy. LIII, 523—34) és MOLLAY KÁROLY (MNy. LIV, 146—57) szemléjét.

6. Szemlénknek a mai nyelvjárási tanulmányokkal foglalkozó részét is az adatközlések felsorolásával fejezzük be. Lehet, hogy itt sorolunk fel olyan munkákat is, amelyeket mások a feldolgozások között említettek volna. Így például a névtani cikkeket is az adatközlések között mutatjuk be; ezzel nem akarjuk kisebbiteni a névtani tanulmányok fontosságát (vö. E. CHRISTMANN, Mundart und Namenforschung Hand in Hand: Zeitschrift für Mundartforschung XXVI, 31), hanem — éppen ellenkezőleg — önállóságukat kívánjuk hangsúlyozni. (Vö. BÁRCZI GÉZA, A VI. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról: Magyar Tudomány 1959. 1. sz. 47—8.)

Azok közül a cikkek közül, amelyeket mi az adatközlések közé soroltunk, csak az 1949., a MNyB. adatgyűjtésének lezárása után megjelenteket soroljuk fel, a földrajzi nevekkal foglalkozók közül csak az 1955 után megjelenteket (vö. KÁZMÉR MIKLÓS: MNy. LII, 238—55 és Acta LH. VII, 379—411).

A) Először a több területre vagy az egész magyar nyelvterületre vonatkozó anyagot mutatjuk be. — Nyelvi szempontból is hatalmas érték A Magyar Népzene Tára (A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztette BARTÓK BÉLA és KODÁLY ZOLTÁN). Eddig a következő kötetek jelentek meg: I. Gyermejátékok. Sajtó alá rendezte KERÉNYI GYÖRGY dr. Bp., 1951. II. Jeles napok. Sajtó alá rendezte KERÉNYI GYÖRGY. Bp., 1953. III/A. Lakodalom. Sajtó alá rendezte KISS LAJOS. Bp., 1955. III/B. Lakodalom. Sajtó alá rendezte KISS LAJOS. Bp., 1956. (vö.: SZABOLCSI BENCE: I. OK. III, 179—81; RAJECZKY BENJAMIN: Ethn. LXVIII, 360—1, I. OK. XI, 344—55; KISS LAJOS: uo. 355—61; MORVAY PÉTER: Ethn. LXVIII, 639—42).

A következőkben a szerzők nevének betűrendjében haladunk, és a pontosabb tájékoztatás érdekében címetek is közlünk. ANDRÁSFALVY BERTALAN, A vörösbőr Magyarországon: NéprÉrt. XXXIX, 49—69. BALASSA IVÁN, A kétébe kötött szálasgabona összerakása és számolása: Ethn. LXVII, 401—40; BALASSA IVÁN „A magyar kukoricatermelés és felhasználás néprajzi és nyelvészeti vonatkozásai” című kandidátusi értekezésének vitája 1956. márc. 7-én: ism. Ethn. LXVII, 647—8. N. BARTHA KÁROLY, A reszelővágó mesterség: Nyr. LXXIV, 401—12 (vö. CSATKAI ENDRE: Nyr. LXXV, 133). N. BARTHA KÁROLY, Kiegészítés a gubacsapók egykori csapókézüllékének ismertetéséhez: NéprKözl. I, 49—51. BENEDEK ANDRÁS, Les jeux Hongrois de Noël: FolEthn. II, 55—94. BÉRES ANDRÁS, Népi időjósági adatok a Tiszántúlról: Időjárás LVII, 60—3. BOGDÁL FERENC, Egy munkásdal változatai: Ethn. LXIV, 277—81. BOROSS MARIETTA, Az Országos Néprajzi Múzeum nádvágó-gyűjteménye: NéprÉrt. XXXVI, 173—93. CSANÁDI IMRE és VARGYAS LAJOS, Röpülj páva röpülj. Magyar népballadák és balladás dalok. Bp., 1954. (vö. TAKÁCS LAJOS: Ethn. LXVII, 372—3). DÉGH LINDA, A munkásnéprajzi kutatása: II. OK. II, 283—323. DIÓSZEGI VILMOS, A viaskodó táltosbika és a samán állatalakú életlelke: Ethn. LXIII, 308—55 (vö. Acta Orient. H. II, 303—14); Adatok a táltos révüléséhez: Ethn. LXIV, 303—10; A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk”) kutatásának módszertani kérdései: Ethn. LXV, 20—65 (vö. Arch. Ért. LXXXII, 112; Ethn. LXVI, 521; LXVII, 338); „Visszafelé számláló” rőlvallások: NéprKözl. II (3—4. sz.), 162—73; A samánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp., 1958. S. DOBOS ILONA, Szegény ember vízzel főz. Életrajzi vallomások. Bp., 1958.

DOROGI MÁRTON, A juhbőr kikészítése és felhasználása a Hajdúságban és Nagykúnságban: Ethn. LXVII, 301—19; Bőrből készült népi dohánytartók: Ethn. LXIX, 271—84. DÖMÖTÖR SÁNDOR, A „takarás” kérdéséhez: Ethn. LXIX, 292; Aratószerszámok Nyugat-magyarországon: NéprKözl. III (1—2. sz.), 129—51. FÉL EDIT, Women's clothing in the Sárköz: FolEthn. II, 19—54. FERENCZI IMRE, Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése: Ethn. LXVIII, 56—85. FÖLDES LÁSZLÓ, A juhtartás típusai és építményei a Kárpátmedencében: NéprKözl. II, 149—56. GELEI JÓZSEF, Ló a magyar szokásszólásban: Nyr. LXXIV, 38—45. GUNDA BÉLA, Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956. (vö. Ethn. LXVIII, 188—91). IGÁZ MÁRIA—BORSAI ILONA, Ki játszik körbe? Újjáéledt népi gyermekjátékaink. Bp., 1955. KODÁLY ZOLTÁN, A magyar népzene. Bp., 1952. KOROMPAY BERTALAN, Wortgeschichtliches zum ungarischen *csép* 'Dreschflegel': Acta Ethn. H. I, 29—38; A csiklétől a csikkentőig: NéprÉrt. XXXVIII, 5—22. K. KOVÁCS LÁSZLÓ, Die ungarischen Dreschflegel und Dreschmethoden: Acta Ethn. H. I, 41—93. K. KOVÁCS PÉTER, „Balos toll”: NéprKözl. II (3—4. sz.), 156—61. LÓRINCZE LAJOS, Szempontok és adatok személyneveink újabbkori történetéhez: MNy. I, 64—94. LUBY MARGIT, A kézi gyapjúkalap készítése: Ethn. LXII, 113—43, 410—25, LXIII, 127—38. LUKÁCS KÁROLY, Tiszai hatás a balatoni halászatban: Ethn. LXII, 83—110. LÜKŐ GÁBOR, A magyar népdalszövegek régi stílusa: NéprÉrt. XXXIX, 5—48. MOSONYI ALBERT, Számoló rigmusok a falusi gazdaságban: Nyr. LXXIV, 57. NAGY BENJAMIN, Adatok a magyar teherhordó eszközök használatához és elterjedéséhez: Ethn. LXV, 142—51. NAGY DEZSŐ, Egy munkásdal és változatai: Ethn. LXVI, 427—31. ORTUTAY GYULA—KATONA IMRE, Magyar parasztmesék. Bp., 1951. (vö. Irtört. 1951: 347—51). SÁNDOR ISTVÁN, Világos és Arad a magyar néphagyományban: II. OK. III, 105—86. SCHRAM FERENC, Magyar népballadák. A bevezetést írta KATONA IMRE. Bp., 1955; Adalékok népénekeink és népdalaink szövegkapcsolataihoz: NéprKözl. I, 87—95. Cs. SEBESTYÉN KÁROLY, Ágy a magyar parasztházban: Ethn. LXV, 374—85. SOLYOS EDE, Bérli és szövetkezeti halászat a Duna alsó szakaszán: Ethn. LXVI, 445—67; A borító halászszerszámok fejlődése Magyarországon: Ethn. LXVIII, 445—66. SZABADFALVI JÓZSEF, A viaszfeldolgozás és gyertyakészítés ismeretéhez: NéprÉrt. XXXIX, 245—55. SZABÓ ANDORNÉ, Libabőrző mondókák, dalok, játékok: NéprKözl. II (3—4. sz.), 248—53. SZABÓ MÁTYÁS, Fiatal állatok szopását megakadályozó eszközök és eljárások. A Néprajzi Múzeum „palóka” gyűjteménye: NéprÉrt. XXXVII, 131—64. SZABÓ T. ATTILA, Pindus: MNy. LIV, 124—5. SZENDREY ÁKOS, Legényavatás: Ethn. LXIII, 358—69. SZOLNOKY LAJOS, Minőségi csoportok, mennyiségi egységek és a fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban: Ethn. LXI, 29—54; Népi lenfeldolgozóeljárások a Dunántúlon: NéprKözl. I, 14—25. SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY, Csallóközi népzene-gyűjtés: I. OK. XIII, 215—45. SZÜCS SÁNDOR, Időért viaskodó táltosok: Ethn. LXII, 403—9; „A nagyétű boszorkány”-ról: Ethn. LXV, 227—34; Ludas Matyi cimborái. Szolnok, 1954.; Pusztai szabadok. Bp., 1957. TAKÁCS LAJOS, Népi verselők, hírversírók: Ethn. LXII, 1—47; A képmutogatás kérdéséhez: Ethn. LXIV, 87—103; Istória—istóriás: MNy. I, 176—9; A históriák néhány formai problémája: NéprÉrt. XXXVII, 65—80; A históriások alkotásmódja (A históriai anyag összegyűjtése): Ethn. LXVII, 225—39; Históriások, históriák. Bp., 1958.; Sip cseresznyefahéjból: NéprKözl. I, 239—44. UJVÁRY ZOLTÁN, A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj—zempléni hegyvidéken: NéprÉrt. XXXIX, 231—44. VAJDA LÁSZLÓ, Ritus-tanulmányok: Ethn. LXII, 62—72. VARGYAS LAJOS, Les mélodies des jeux Hongrois de Noël: FolEthn. II, 95—112; A duda hatása a magyar népi tánczenére: I. OK. VIII, 241—91. VIGH KÁROLY, Bihari, érmelléki, szatmári és szilágysági növénynevek: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 149—56. VINCZE ISTVÁN, Magyar szőlőmetszőkések és metszsmódok: NéprÉrt. XXXIX, 71—101; Magyar borsajtók: Ethn. LXIX, 1—26.

Ezek a közlemények nyelvi szempontból nem mind azonos értékűek. Aligha tudnánk kiemelni közülük olyat, mint például H. U. RÜBEL, Viehzucht im Oberwallis. Frauenfeld, 1950. Ez a munka ugyanis elektrotechnikai felvételekről pontos fonetikus hangjelöléssel lejegyzett terminológiát ad a nyelvi jelenségek térképével. Pontos fonetikus feljegyzést néprajzi tanulmányokban, közlésekben — sajnos — igen ritkán találunk.

B) A pontosabban helyhez köthető anyagot a BENKŐ—LŐRINCZE-féle MNyB. területbeosztásának megfelelően közöljük, de a locuson kívül más tájékoztatást nem tudunk adni az anyagról: A b a ú j - T o r n a m.: Büttös: Ethn. LXVIII, 631—2; Cserhát: NéprKözl. II, 188—203; Cserhátsurány: NéprKözl. II (3—4. sz.), 309—15; Krasznokvajda: Ethn. LXVIII, 631—2; Pusztafalu: Új Zenei Szemle III (10. sz.), 20—7. — B á c s - B o d r o g m.: Baja: Ethn. LXVIII, 354—6, Nyr. LXXXII, 364—6; Péterréve: MNy. XLIV, 157—8. — B a r a n y a m.: Husztót: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs, 1957. 70—89; Kopács: MNyj. III, 212—21; Kovácszenája: I. Husztót; Ormánság: Nyr. LXXXII, 225—31; Somogyhatvan: MNyj. IV, 166—8; Vajszló: NéprKözl. I, 118—46; Zengővárkony: NéprKözl. II, 165—71. — B a r s m.: Felsővárd: Ethn. LIX, 117—20. — B é k é s m.: Doboz: NéprÉrt. XXXVIII, 197—216; Füzesgyarmat: NéprKözl. I, 2—4; Kardoskút: Ethn. LXV, 167—95, 484—515; Szarvas: NéprÉrt. XXXVII, 191—213, XXXVIII, 82—117; Tótkomlós: Körös Népe II, 71—84. — B e r e g m.: Lónya: Ethn. LXV, 231—8, NéprKözl. II, 204—34, II (3—4. sz.), 202—47. — B i h a r m.: Ethn. LXIII, 160—6; Biharnagybajom, Biharorda: NéprKözl. I, 2—4; Biharugra: Ethn. LXV, 540; Kismarja: Ethn. LXIII, 167—70, LXVII, 109—22; Komádi: MNyj. I, 205—9; Konyár: MNyj. I, 258—68. — B o r s o d m.: Borsodi népdalok. Összegyűjtötte LAJOS ÁRPÁD. Miskolc, 1955. Arnót: Ethn. LXIX, 261—8; Boldva völgye: Ethn. LXI, 148—69; Borsodivánka: NéprKözl. I, 110—7; Böcs: NéprÉrt. XXXVIII, 277—301; Domaháza: NéprÉrt. XXXVIII, 271—5; Ethn. LXVIII, 483—90; Novaj: NéprKözl. I, 58—77; Mezőkövesd: Ethn. LXIII, 139—49, 408—10, NéprÉrt. XXXVII, 31—63, XXXVIII, 61—81, 185—95; Sajónémeti: Ethn. LXVIII, 143—60; Tard: NéprÉrt. XXXVII, 109—28, XXXIX, 149—57. — C s í k m.: MNy. XLIX, 231—6; Csikmenaság: Ethn. LXI, 57—73; Csíkszentkirály: Nyr. LXXIV, 396, LXXV, 63; Ditró: NéprKözl. I, 170—210, Ethn. LXVII, 298—9, LXIX, 209—57. — C s o n g r á d m.: ELTE Bölcsészkar évk. 1952—53: 358—415, Ethn. LXVII, 13—26, LXVIII, 109—21, KATONA IMRE, A magyar kubikosok élete. Bp., 1957.; Apátfalva: NéprKözl. I, 211—2; Csongrád: NéprKözl. III (1—2. sz.), 231—68; Hódmezővásárhely: Ethn. LXIV, 197—217, KISS LAJOS, Vásárhelyi híres vásárok. Szeged, 1956., Ethn. LXIX, 148—51; Sövényháza és vidéke: Szegedi Ped. Főisk. évk. 1958: 83—153; Szeged és vidéke: Nyr. LXXVII, 241—5, Ethn. LXV, 120—41, NéprKözl. I, 26—48; Nyr. LXXX, 113—8, 251—4, Néprajz és Nyelvtudomány. Acta Szeged. I, 7—26. — F e j é r m.: Dunapentele (Sztálinváros): Ethn. LXVII, 562—77; Polgárdi: Nyr. LXXXI, 234—44, LXXXII, 91—3; a Velencei tó melléke: Ethn. LXI, 81—9, 208—21, LXII, 145—55, LXIII, 112—26, Nyr. LXXVI, 214—9, 357—61. — G ö m ö r m.: Nagybalog: NéprÉrt. XXXIX, 279—82; Rozsnyó: NéprKözl. II, 13—20. — G y ő r m.: MNyTK. 95. sz. (vö. Nyr. LXXXII, 500—2). — H a j d ú m.: Ethn. LXIV, 257—76, BÉRES ANDRÁS, Népi díszítőművészet Hajdú—Bihar megyében. Debrecen, 1955., Ethn. LXVII, 126—31; Ebes: Ethn. LXIV, 104—46; Debrecen: A debreceni Déri Múzeum évk. 1948—1956: 135—47, MNyj. II, 187—8, III, 174—84, IV, 154—9; Hajdúböszörmény: NéprÉrt. XXXVIII, 261—70, Ethn. LXVII, 483—516; Hajdúnánás: Ethn. LXVII, 519—34; Hortobágy: Nyr. LXXIV, 368—71, LXXXV, 268—72, 341—7, 425—31; Kaba: MNyj. IV, 159—62; Püspökladány: NéprKözl. II (3—4. sz.), 264—6; Téglás: MNyj. I, 210—3; Tiszacsege: Ethn. LXII, 370—94. — H á r o m s z é k m.: Nyr. LXXXII, 358—63;

Háromszéki magyar népköltészet. KONSZA SAMU gyűjteménye. Szerkesztette és a bevezetőt írta FARAGÓ JÓZSEF. Marosvásárhely, 1957.; Sepsiszentgyörgy: Nyr. LXXIX, 349—50. — *H e v e s* m.: Bodony: NéprÉrt. XXXVII, 167—79; Sz. MORVAY JUDIT, Asszonyok a nagycsaládban. Bp., 1956. (vö. Ethn. LXVII, 657—60); Csány: NéprÉrt. XXXIX, 257—72; Felsőtárkány: Ethn. LXVI, 345—405; Pély: MNy. XLVIII, 236—7; Poroszló: NéprKözl. I, 155—61; Szurdokpüspöki: Ethn. LXVIII, 635; Tiszafüred: NéprKözl. I, 155—61. — *H o n t* m.: Bernecebaráti: NéprKözl. I, 52—7, II (3—4. sz.), 267—92; Kemence: NéprKözl. I, 52—7; Perőcsény: NéprKözl. I, 147—54; III (1—2. sz.), 269—73. — *J á s z - N a g y k u n - S z o l n o k* m.: Dévaványa: NéprÉrt. XXXVI, 105—12, NéprKözl. II (3—4. sz.), 1—94; Jászkisér: CSETE BALÁZS, Jászkiséri gyermekjátékok. Szolnok, 1957. (vö. Ethn. LXIX, 164), Nyr. LXXXII, 218—25; Nagykunság: Ethn. LXIII, 272; Szolnok: Nyr. LXXXVI, 219—22, 363—7, LXXVII, 109—14, Ethn. LXV, 88—118, BETKOWSKI JENŐ, Fahajók a Tiszán. A szolnoki fahajózás. Szolnok, 1955.; Tiszaigar: Ethn. LXI, 75—80, LXIII, 83—110, NéprÉrt. XXXVI, 239—56, NéprKözl. I, 82—6. Túrkeve: Nyr. LXXVII, 375—86, NéprKözl. I, 222—35, Nyr. LXXXI, 307—17. — *K o l o z s* m.: Kalotaszeg: Ethn. LXVIII, 504—11; Nyárszó: NéprTan. 53—92, NéprÉrt. XXXIX, 103—21. — *K o m á r o m* m.: Kürt: MNy. LII, 100—1; Martos: MNy. IV, 117—53; Szentgyörgypusztá: Ethn. LXVI, 225—341. — *M a r o s - T o r d a* m.: Disznajó: Ethn. LXVIII, 342—6; Gyalakuta: A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum évk. 1879—1954: 77—82; Holtmaros, Magyaró: Ethn. LXVIII, 342—6; Nyárádmente: MNy. LIV, 380—7; Nyárádmaras, Szentgerice: NéprKözl. II, 95—103. — *M o s o n* m.: Cikolasziget: Ethn. LXVIII, 352—3; Halászi: NéprKözl. II (3—4. sz.), 99—120. — *N ó g r á d* m.: Ethn. LXIII, 63—81; Karancsvidek: NéprKözl. II (3—4. sz.), 254—7; Kishartyán: Ethn. LXVII, 279—93; Salgótarján vidéke: Ethn. LXV, 152—66; Somoskő, Somoskőújfalú: MNy. III, 197—9. — *N y i t r a* m.: I. OK. XII, 415—24; Nyitra vidéke: MNy. III, 199—211; Zobor vidéke: NéprKözl. II, 122—7, Ethn. LXIX, 151—5. — *P e s t - P i l i s - S o l t - K i s k u n* m.: Budapest és Pest környéke: NéprÉrt. XXXVIII, 129—60; Kiskunhalas: NAGY CZIROK LÁSZLÓ—VARGYAS LAJOS, Régi népdalok Kiskunhalasról. Bp., 1954., NéprKözl. I, 96—101; Kiskunság: NéprÉrt. XXXVI, 259—72, XXXVII, 257—67; Páty: NéprÉrt. XXXVI, 113—26; Szank: NéprKözl. I, 5—13; Tápiószentmárton: MNy. XLVIII, 236—7. — *S o m o g y* m.: NéprÉrt. XXXVI, 7—24, NéprKözl. II, 21—94; Somogyjád: Ethn. LXIV, 293—8. — *S o p r o n* m.: LAJTHA LÁSZLÓ, Sopronmegyei virrasztó énekek Bp., 1956.; Bük: DÖMÖTÖR SÁNDOR, Szalai Veronika balladája — Büki népmesék. Szombathely, 1954.; Kapuvár: Ethn. LXVIII, 123—32. — *S z a b o l c s* m.: Gégény: NéprKözl. II (3—4. sz.), 197—201; Kék: NéprKözl. II (3—4. sz.), 174—96; Nyíradony: A debreceni Déri Múzeum évk. 1948—1956: 47—66; Ramocsaháza: NéprÉrt. XXXVII, 269—89. — *S z a t m á r* m.: Botpalád: Ethn. LXVII, 279—93; Börvely: Ethn. LXIX, 53—68; Erdőhát: Ethn. LXVII, 451—80; Gacsály: MNy. I, 269—70, Acta Univ. Debrecen. III/1, 55—69 (vö. Nyr. LXXXI, 356); Garbóc: MNy. I, 214—40; Rozsály: Ethn. LXVI, 433—43; Szamoshát: Nyr. LXXXII, 491—2; Tyukod: Nyr. LXXXVII, 235—40, Ethn. LXVII, 279—93, NéprKözl. II, 104—19. — *S z i l á g y* m.: Bogdánd: MNy. IV, 199—207; Zilah: MNy. XLIX, 240—7. — *T o l n a* m.: NéprÉrt. XXXVI, 7—24; Bogyiszló: NéprKözl. III (1—2. sz.), 228—30; Sárköz: Nyr. LXXVII, 90—105; Sióagárd: NéprKözl. I, 168—9; Várong: Ethn. LXII, 396—401. — *U d v a r h e l y* m.: Vargyas: Ethn. LXVII, 274—8; Zetelaka: NéprKözl. III (1—2. sz.), 31—9. — *U g o c s a* m.: Felsőbökény: Felsőtiszai népmesék. Debrecen, 1956. — *V a s* m.: Alsó-Órség: MNy. XLVI, 280—2; Csákánydoroszló: NéprKözl. III (1—2. sz.), 274—9; Kercaszomor: NéprÉrt. XXXVI, 71—86 (vö. XXXVIII, 303—12); Kőszeghegyalja: Ethn. LXII, 426—31; Kőszegszerdahely: NéprKözl. II (3—4. sz.), 293; Órség: NéprÉrt. XXXVI,

149–64; Salköveskút: Ethn. LXVIII, 492–503; Sárvár: NéprKözl. II (3–4. sz.), 293; Söpte: Ethn. LXVIII, 492–503; Szentgotthárd környéke: NéprKözl. I, 216–21; Szombathely és környéke: Ethn. LXI, 223–31; Tanakajd: MNyj. I, 192–200; Vasasszonyfa, Vasszilvagy: Ethn. LXVIII, 492–503. — *Veszprém m.*: Bakonyi népdalok. Gyűjtötte BÉKERI ANTAL. Bp., 1955. (vö. Ethn. LXVII, 195–6); Bakony vidéke és Balatonfelvidék: Ethn. LXVIII, 87–107; Bakonycsernye: NéprKözl. II (3–4. sz.), 125–55, III (1–2. sz.), 202–17; Külsővat: NéprKözl. II, 325–8; Somlósárhely: MNyj. I, 201–4; Szentgál: MNyj. I, 181–91. — *Zala m.*: NéprKözl. II, 135–45; Csöde: NéprKözl. I, 236–8; Egeraracs: MNyj. IV, 168–73; Göcsej: Nyr. LXXIV, 357–62; NéprÉrt. XXXIX, 295–7; Kiskanizsa: Nyr. LXXVII, 469–71, LXXIX, 113–24; Kiskomárom: NéprÉrt. XXXIX, 123–47, NéprKözl. III (1–2. sz.), 218–27; Komárváros: NéprÉrt. XXXVI, 201–13, NéprKözl. III (1–2. sz.), 218–27; Kustyán: Nyr. LXXVI, 361–3; Mihályfa: MNyj. II, 120–37. — *Zemplén m.*: Bodrogköz: Ethn. LXI, 91–5; NéprÉrt. XXXVI, 195–9; Erdőhorváthi: Ethn. LXIII, 416–31; Görgyarló: Ethn. LXIV, 24–85; Láca: F. VIRÁNY JUDIT, A bodrogközi Láca népmeséiből. Sárospatak, 1957. (vö. Ethn. LXIX, 178–9); Sára: NéprKözl. III (1–2. sz.), 174–98; Sárospatak: NéprKözl. II, 255–63; Vajdácska: Ethn. LXVII, 593–631. — *Szlavónia*: Kórógy: MNyj. I, 167–80, Nyr. LXXXII, 476–81. — *Bukovina*: A Janus Pannonius Múzeum évk. Pécs, 1957. 57–69; BELÉNYESI MÁRTA, Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél. Bp., 1958. Andrásfalva: Ethn. LXI, 172–91, DÉGH LINDA, Kakasdi népmesék I. Palkó Józsefné meséi. Bp., 1955. (vö. Ethn. LXVII, 181–2, 645–7), Ethn. LXVIII, 307–17; Hadikfalva: Acta LH. III, 13–6; Istensegíts: NéprKözl. II, 146–7. — *Moldva*: Nyr. LXXIV, 137–45; KOVÁCS GYÖRGY, A szabadság útján. Moldvai csángók között (vö. Nyr. LXXV, 277–9); MNyj. I, 241–57; HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. (vö. Nyr. LXXXVI, 284–5, Irtört. 1953: 237–9); NéprKözl. II, 128–34; FARAGÓ JÓZSEF–JAGAMAS JÁNOS szerk., Moldvai csángó népdalok és népballadák. Bukarest, 1954. (vö. Ethn. LXVII, 373–5, MNy. LIII, 522); Ethn. LXV, 197–209; DOMOKOS PÁL PÉTER–RAJECZKY BENJAMIN, Csángó népzene I. Bp., 1956.; MNy. LIV, 568–74; NéprKözl. III (1–2. sz.), 40–50, 51–70; MNyj. IV, 162–5; Nyr. LXXXI, 109–12.

*

Úgy érezzük, írunk kell még néhány mondatot „pro domo nostra” is.

Az egész szemle kettőnk közös munkája. Az adatgyűjtést úgy osztottuk meg, hogy P. Hidvégi Andrea inkább a nyelvtudományi, Papp László inkább a néprajzi és történeti folyóiratokat, kiadványokat dolgozta fel. Az anyag összeállításában az első (bevezető) és a történeti nyelvjáráskutatással foglalkozó rész Papp László munkája, a mai nyelvjárásokkal foglalkozó rész P. Hidvégi Andreaé. Az egész szemle nyers szövegét Papp László írta, a végleges szöveget közösen állapítottuk meg.

Érezzük, sőt tudjuk, hogy szemlének bibliográfiailag nem teljes, pedig igyekeztünk széttekinteni sok irányba. Nagyon hasznos segítséget kaptunk az MTA Nyelvtudományi Intézetének bibliográfiai munkaközösségétől (ennek a munkaközösségnek különben Papp László is tagja volt hosszabb ideig), személy szerint Uray Gézától. Ezért a segítségért itt is köszönetet mondunk. Ha nem is teljes bibliográfiai szempontból ez a szemle, annyit mégis remélünk, hogy a felszabadulás utáni magyar nyelvjárási tanulmányokról sikerült képet adnunk, bemutatnunk a problémákat és az eredményeket. Beszámolóinkat igyekeztünk a krónikás tárgyilagosságával megírni. Ha ez nem mindig sikerült, annak tudható be, hogy magunk is kedves munkaterületünknek tartjuk a nyelvjáráskutatást.

P. HIDVÉGI ANDREA ÉS PAPP LÁSZLÓ

KÜLÖNFÉLÉK

Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára*

VI. Az adatközlés

1. Adatközlésen a bizonyító szerepű nyelvi anyagnak a közzétételét, a cikkekre, tanulmányokra való beiktatását értem. Minden adatközlésnek két fő része van: az egyik magát a konkrét nyelvi adatot tartalmazza, a másik a forrásjelzés, amely az adat lelohelyére utal.

A nyelvtudományi közleményekben elõtárt nyelvi anyag jelentős hányadában történeti jellegű, azaz a nyelvtörténeti forrásokból kerül elő; de természetesen bele tartoznak a legújabb idők, sőt napjaink nyelvi adatai is. Ennek megfelelően a forrásjelzések legtöbbje különböző korú nyelvemlékekre utal.

Bár a forrásjelzés, a lelohely pontos feltüntetése az adatközlés szerves része, igen szoros kapcsolatai vannak az úgynevezett „hivatkozás”-sal, a nyelvészeti irodalomban található különböző véleményekre, illetőleg azok lelohelyére való utalással. Éppen ezért e helyütt a forrásjelzések kérdésének csak azokra a vonatkozásaira térek ki részletesebben, amelyek az adatközlés technikájába elmellőzhetetlenül beletartoznak (pl. sorrendi problémák, évszám-jelzések stb.); ellenben a hivatkozások egészével foglalkozó, következő fejezetekre hagyom a forrásjelzések „belső” részletkérdéseit (pl. a lelohely jelölési technikáját, az egyezményes rövidítéseket, a kötet és lapszám jelölését stb.).

2. Mielőtt az adatközlés egyes részletproblémáira rátérnék, néhány általánosabb jellegű kérdést vetek föl. Ezek az előre bocsátott útbaigazítások minden rendű és rangú adatközlésre egyaránt vonatkoznak.

A módszeres, jó adatközlés elengedhetetlen feltétele, hogy adatainkat mindig a hozzáférhető legmegbízhatóbb forrásból, a legjobb kiadásból idézzük. Tudott dolog, hogy e téren sok buktatóba ütközhetünk, mivel egy-egy nyelvemlék teljes anyaga vagy kiválogatott részei, adatai sokszor több kiadásban is rendelkezésünkre állanak, s e kiadások nem egyforma filológiai értékűek. Sajnos, ebbe a buktatóba sokan bele szoktak esni, ki csupán tájékozatlanság, ki azonban kényelemszeretetet vagy éppen nemtörődömség miatt. Persze adott esetben megtörténhetik, hogy valaki legjobb tudása és akarata ellenére is gyengébb minőségű forrás használatára kényszerül. — A legjobb forrás felhasználása a régi és az újabb nyelvi anyagra, illetőleg a kéziratokra és a nyomtatványokra nézve egyaránt kívánatos. Hogy a kérdést csak egy-két példával világítsam meg: Árpád-kori oklevelet ne idézzünk — mondjuk — a CodDipl.-ből vagy az ÁÜO.-ból, ha idézhetjük a PRT.-ből vagy az ÓMOlv.-ból; a Jókai-, Bécsi, Münchener, Apor-stb. kódexet ne idézzük a Nytár.-ból, hanem az új, teljesen betűhív, illetőleg fényképmásolat kiadásokból; a régebbi nyomtatványoknál is igyekezzünk az első kiadásokig visszamenni; sőt például Petöfi nyelvi adatait se vegyük akárhonnán, hanem lehetőleg a kéziratokból, az első kiadásokból vagy legalábbis az új kritikai kiadásból.

Ugyanilyen „aranszabály”, hogy nyelvtudományi célokra általában az eredeti forrásnak teljesen megfelelően, betűhív, sőt „ékezőshív” módon idézzük az adatokat. E nagyon fontos követelmény ellen még ma is eléggé sokan vétének, egyesek talán valamilyen téves egyéni felfogás, elv alapján, legtöbbször azonban nyilván egyszerűen hanyagságból, a sietség miatt vagy a filológiai érzék hiánya következtében. A helytelenül eljáróknak nagy vonalakban két típusuk válik szét. Az egyik hangtani-helyesírási téren,

* L. MNy. LV, 155—63, 314—21, 441—5.

sőt nemritkán alak- és mondattani téren is önkényesen, saját ízlésének megfelelően írja át az eredeti forrás adatait, egyszer az egykori vélt kiejtést, másszor a mai helyesírást igyekezve megközelíteni, amiből persze legtöbbször valami egészen felemás és nyelvileg képtelen tákormány keletkezik. A másik, a „szelidebb” típus jórészt megtartja az eredeti alapbetűket, de megmásítja az ékezetést, a központozást, a nagy- és kisbetűket stb., ami sokszor talán még az előbbinél is veszedelmesebb eljárás, mert a pontosság tekintetében megtévesztheti az olvasót, a használót. Pedig a képzett nyelvésznek — egyszersmind jó filológusnak — tudnia kell, hogy a teljesen pontos adatközlésnek bármilyen természetű nyelvi (tehát nemcsak helyesírási vagy hangtani) vizsgálatokban megvan vagy meglehet a jelentősége, s az önkényes másítás, egyéni értelmezés mások számára az adatot már értéktelenné silányítja. — Bizonyos speciális esetekben (pl. az egykori kiejtés megjelölésében stb.) természetesen helye lehet az eredeti forrás átírásának is.

A jó adatközlés fontos kelleke a pontos, szabatos forrásjelzés. Ügyelnünk kell arra, hogy adatunk lelőhelyét mindig úgy jelöljük meg, hogy az mások számára bármikor visszakereshető, ellenőrizhető legyen.

Az adatközlés általános tipográfiai vonatkozásairól korábban már szóltam. E helyütt még annyit jegyezni kell, hogy a különböző nyelvi forrásokból általában kétféle módon lehet adatot meríteni. Az egyik, a teljesebb mód az, amikor a forrásból hosszabb szövegrészt veszünk ki, azaz a minket közelebb érdeklő nyelvi adatnak mintegy a szöveggörnyezetét is idézzük; ilyenkor az egész szöveget idézőjelbe tesszük, a közvetlenebbül érdekelt, tárgyalt alakot pedig a kéziratban aláhúzással, a nyomtatásban dőlt szedéssel külön kiemeljük: ÓMS.: „O ygoz fyneonnok *bezzeg* fcouuo ere”; VitkK. 3: „Mert az meg nem *zonic* imatkozni, ki meg nem *zonic* iqt lelekedni,”; stb. Ha saját szempontjaink úgy kívánják, adatközlésünk tipográfiai kiemelése végett a forrás eredeti tipográfiáját meg lehet, illetőleg sokszor meg is kell változtatnunk; például ha a *hervadt* szó adatait közöljük: PP.1: „Squälidus, a, um: Szennyes, Darabos, *Elhervadt*.” (PÁRIZNÁL: „Squälidus, a, um: *Szennyes, Darabos, Elhervadt*.” — A másik, rövidebb mód az, amikor a forrásból csak a közvetlenül tárgyalt szót vagy szerkezetet vesszük ki adatként, szöveggörnyezetét azonban elhagyjuk; ilyenkor az egész adatot aláhúzzuk, illetőleg dőlten szedetjük: GyulGI.: *Sciukfegben*; GyöngyK. 4: *magyary wraknak*; stb. — E kétféle közlési módnak az egyes nyelvemlék-típusokkal kapcsolatban vannak még sajátos vonásai, külön részletkérdései, amelyekre alább még kitérünk.

A teljesebb, hosszabb, tehát idézőjelbe tett adatok bevégző írásjele tekintetében jegyezzük meg azt, hogy az eredeti forrásban szereplő minden írásjelet (pontot, vesszőt, pontosvesszőt, kettőspontot, kérdőjelet, felkiáltójelet stb.) is kitesszük az adat végére, tehát a záró idézőjel elé: 1055: „Aliuf locuf qui *gimav* dicitur.”; KTSz.: „*fulgad* el ne legen””; DöbrK. 431: „Tahat papoknak feiedelmi egbe *gylekeztek*. es nepnek *vembi*,”; stb. Ha azonban az idézett rész írásjel nélkül végződik, a záró idézőjel elé magától értődően mi sem teszünk írásjelet: KönSzj.: „*Sackacz* ette *hűft*,”; stb. — Amennyiben az idézőjeles adat saját mondatunk (adatközlésünk) végére kerül, a ponttal végződő adat pontja saját szövegünket is zárja: HB.: „ifa pur el *chomuw* uogmuc.” A többi írásjellel végződő vagy az írásjel nélkül végződő adatok után azonban saját szövegünket a végső idézőjel után mi zárjuk le ponttal: GuaryK. 51: „az *tergetes* az tőkeletos io acarar,”; SzabViad.: „Sabachba nag *fel zowal* kyalthnak”. — Ugyanilyen szempontok szerint járunk el saját szövegünk mondatvégén, ha az adatot zárójelben még a kiadás forrásjelzése is követi: 1193: „Inde ad *keures* bocor.” (ÓMOlv. 57.) De: 1240 k.: „Stephanus, *Vodos, Vodu*,” (ÓMOlv. 94.) 1381: „Andream de *Zenihyuan*” (ÓMOlv. 193).

3. Az adatközlésnek eme általános szempontokon túl menő részletkérdései igen bonyolultak, szerteágazóak, mivel a különböző jellegű nyelvtörténeti források és a

különböző nyelvészeti követelmények nagyon gyakran egymástól eltérő megoldásokat kívánnak. Ezeknek az apró, alkalmilag sokféle árnyalatú részletmegoldásoknak az egyenkénti taglalását ez a tájékoztató természetesen nem merítheti ki; meg kell elégednie azzal, hogy a főbb adatközlési módozatokat röviden ismerteti. E típus-példák egyrészt konkrét útbaigazítást adnak a leggyakoribb adatközlési esetekre, másrészt segítségül szolgálnak arra nézve, hogy a különleges esetekben se maradjunk teljesen tanácstalanok, hanem analóg példák tekintetbe vételével oldhassuk meg a fölmerülő közlési nehézségeket. — Sajnos, még a legszükségesebb, típus-tudnivalók is elég nagyszámúak ahhoz, hogy a kérdést viszonylag nehezen kifejthetővé tegyék.

Leghelyesebbnek látszik, ha az adatközlés különböző módjait a források egyes csoportjaihoz, típusaihoz kapcsolva, azokból kiindulva vesszük sorra. Ezért a továbbiakban először az úgynevezett közvetlen, majd a közvetett forrásanyag alapján való adatközlési eljárásokat fogjuk megtárgyalni, a különböző forrástípusok, nyelvemlék-csoportok szerint ezekben még további alkategóriákat is elkülönítve.

4. Közvetlen forrásokból történő adatközlésen azt kell érteni, hogy közleményünkbe magukból a nyelvemlékekből vesszük az adatokat, nyelvészek összeszerkesztette különféle segédeszközök, szótárszerű gyűjtemények felhasználása, közbeiktatása nélkül. Az ilyen közvetlen források lehetnek a kérdéses nyelvemlékek legelső megjelenési formái (kéziratai, eredeti nyomtatványai), de lehetnek irodalmi vagy filológiai célokra készített későbbi kiadásai is.

A közvetlen forrásokon belül külön-külön kell megvizsgálnunk a nyelvemlékek három fő fajtájából: a szórványokból, a szövegekből és a szójegyzékekből—szótárakból való adatközlési módokat.

A) A szórvány-nyelvemlékek túlnyomóan nagy részénél következő az eljárásunk: előre vesszük a nyelvemlék évszámát, kettősponttal (de évszámjelző pont nélkül); utána következik maga a nyelvi adat; végül a közlést zárójelben a szórványt tartalmazó kiadványnak a forrásjelzete (rövidítése, esetleges kötetszáma, lapszáma) zárja le: 1211: *Sycu* (PRT. X, 507); 1415: „ad unum fossatum magnum et profundum *Hathararok* vocatum.” (ZW. III, 682); stb. — Az átírt oklevél kettős stb. évszámát törten jelöljük: 1138/1329: „Farkas. *Euzen.* vfu. Bokon.” (MNY. XXXII, 131); stb.

Van néhány olyan korábbi szórványemlékünk, amelynek az évszáma vagy nem állapítható meg pontosan, vagy több évet ölel föl. Ha ezekből közlünk, az évszám helyett szokásos rövidítésüket írjuk az adat elé: KonstPorph.: *τεβέλη* (ÓMolv. 10); VeszprOkl.: *σαράββουεν* (ÓMolv. 15); stb.

Amennyiben valamely szórványemlék egyrészt általánosan ismeretes, másrészt meghatározott, jó kiadását szokás használni, a belőle közölt adat után nem szükséges kitenünk a zárójeles forrásjelzetet. Az évszámjelzetes típusban ilyen például a Tihanyi Alapítólevél, amelyet akár az ÓMolv.-ból, akár a BÁRCZI-féle kiadványból elegendő így idézni: 1055: *petre zenaia*. A címrövidítéses típusban ilyen például Anonymus vagy a Váradi Regestrum; ezek rövidítése után azonban — viszonylag nagyobb terjedelmük miatt — számot is kell tennünk (ponttal): An.-nál a fejezetszámot: An. 50.: „filuam magnam que nunc *uertus* uocatur.”; a VárReg.-nál a KARÁCSONYI—BOROVSKY-féle kiadásnak a XVI. századi közlési tételleit feltüntető sorszámát: VárReg. 213.: *Numicolohod*.

B) A szövegeken — elsősorban szövegemlékeken, másodsorban újabb vagy mai szövegeken — belül több közlési változatot kell elkülönítenünk.

1. Eredetileg jobbára kéziratos, de ma természetesen új, betűhív kiadásokban rendelkezésünkre álló régi szövegemlékeink közül a fontosabbaknak, nyelvtörténetileg jól számon tartottaknak és gyakran idézetteknek állandó, egyezményes rövidítéseik

vannak. Ha ilyen szövegből idézünk, csupán magának a kérdéses nyelvemléknek a jelzetét adjuk meg, mégpedig mindig a nyelvi adat előtt, kettősponttal; a nyelvemlék új kiadásának a jelzetét azonban nem közöljük hátul zárójelben, mivel általában mindig meghatározott, legjobb kiadásait szokás fölhasználni. — Amennyiben a nyelvemlék kis terjedelmű, vagyis viszonylag rövid szöveget tartalmaz, csupán rövidítését írjuk a belőle vett nyelvi adat elé, lapszámot azonban nem: GyulGl.: *scidalmos quina*; Bag-Ráolv.: „meg santulth mert laba *ky mariulthi*”; stb. — Amennyiben azonban nagyobb terjedelmű emlékből — elsősorban kódexből — merítjük az adatot, az emlék rövidítése után lapszámát is föl kell tüntetni: BécsiK. 48: *trleitététuala*; PeerK. 331: „*paradyhomnak* vagh zeles kapwya”; stb. Az eredeti, kéziratos emlék lapszáma a modern kiadásokban mindenütt megtalálható; helyette az új kiadás lapszámát idézni hiba. Ha tehát például a FestK.-ből közlünk adatot, s forrásul a Nytár.-beli kiadást használjuk, a kérdéses adat elől álló forrásjelzetében a lapszám a kódex eredeti, saját lapszáma lesz, nem pedig a Nytár. XIII. kötetének az a lapja, ahol az adat kiadva szerepel.

2. Az előbb említett, eléggé meghatározott számú szövegemlék-csoporttal szemben kéziratos és nyomtatványos szövegemlékeink nagy többsége, szinte végtelen sokasága nem használatos annyira sűrűn, nincsen oly gyakran „forgalomban”; ezeknek nincsenek is állandó, mindenki előtt ismeretes rövidítései, azonkívül jó részüket nem mindig ugyanabból a forrásból (kiadásból) szokás idézni, hanem szövegük különböző, esetleg egész sor kiadásban rendelkezésünkre áll. Nyilvánvaló, hogy az ilyenfajta nyelvemlékekből való adatközlési mód sem lehet mindenben azonos jellegű az előbbi csoportéval. Nagyjából két altípusuk válik szét.

Ha olyan nyelvemlékből veszünk adatot, amelynek szerzőjét, címét fontosnak tartjuk, akkor a következőképpen járunk el: Az adatot magára a nyelvemlékre vonatkozó forrásjelzés vezeti be, mégpedig a szerző neve (közismertebb szerzőnél elegendő csak a családnév), utána kettőspont, ezt követően a mű (vers stb.) címe (ha lehet rövidíve) ponttal, majd a nyelvemlék keletkezési idejét jelölő évszám ponttal, utána kettőspont. Középpont áll maga a nyelvi adat. A közlést zárójelben arra a forrásra (kiadásra) vonatkozó tudnivalók, jelzetek zárják le, ahonnan mi az adatot közvetlenül merítettük. Ez utóbbi, zárójeles jelzetek a következők lehetnek: Eredeti szerzői kézirat esetében ennek a ténynek a közlése és lapszám (évszám nélkül), majd kettőspont után a levéltári (kézirattári) jelzet: Fábchich: Magy. Kálepinus. 1794.: „Az köznéppel való társaság *Sóval elegy* légyen.” (Szerzői kézirat 32: Széch. Kt. Fol. Hung. 15.) Nyomtatott első kiadás esetében csupán ennek a ténynek évszám nélküli jelölése: Gvadányi: Fal. nót. ut. 1790.: „*Tzitronnak* a' levét reája tsafarta,” (1. kiad. 81). Kézirat-másolások, későbbi nyomtatásban való kézirat-kiadások és nyomtatványok későbbi kiadásai esetében az e forrásokra vonatkozó szükséges adatok: kiadók (másolók) neve, a kiadás (másolás) évszáma ponttal, kiadási (másolati) lapszám, — és kéziratok esetében még levéltári jelzet is: Huszti András: Ó és Újj Dácia. 1736.: *állona, tágos, valóftyák* stb. (Ritzei Sándor másolata. 1767. 4: Széch. Kt. Quart. Hung. 1428.); Balassi: Campianvs. 1607.: *remintelenfégh* (ECKHARDT kiad. 1955. 73); József A.: Petőfi tüze. 1923.: „*Ó, ünnepelvén*, mélyre temetnek el!” (Révai kiad. 1950. 355); stb. — Mivel e közlési típusban sem a nyelvemlékeknek, sem későbbi kiadású forrásaik jó részének nincsenek kialakult, egyezményes rövidítései, ezeket magunknak kell megalkotnunk, persze lehetőleg úgy, hogy az olvasó számára megérthetők, fölfoghatók legyenek.

Ha olyan kisebb, jelentéktelenebb szövegemlékből veszünk adatot, amelynek szerzője, címe stb. nem elsőrendűen fontos számunkra, akkor a következőképpen járunk el: Az adatot a nyelvemlék keletkezésének évszáma vezeti be kettősponttal, de évszámjelző pont nélkül. Utána következik maga a nyelvi adat. Végül zárójelben saját, közvetlen forrásunk szükséges tudnivalói zárják le a közlést. E források lehetnek eredeti

kéziratok vagy nyomtatványok; ezek jelzéseiben az előbb kifejtettek az irányadók: 1581: „Mely miatt az m̄ *baniazy ilewnk* felette igen meg bantatott” (Orsz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3175.); 1788: *fiatalbak* (M. Museum I, 2); stb. Lehetnek azonkívül eredeti kéziratok vagy nyomtatványok későbbi kiadásai is; ha olyan gyűjteményekben találhatók, amelyeknek megállapodott, ismeretes rövidítéseik vannak, természetesen ezek felhasználásával idézzük őket: 1493: *kezem yrassat* (ZOLNAI, Nyelvm. 156); 1619: „*hédbe kelve kiindulok*” (LevT. II, 217); — ha viszont olyan gyűjteményekből vesszük ki őket, amelyeknek nincs szokványos rövidítésük, magunknak kell ilyeneket alkotnunk: 1590: „*Digno tizeddel* nem tartoznak.” (JAKÓ, Gyalui urb. 17); 1605: *várton-vár* (Irod. szöveggyűjt. I, 519); stb.

3. A közvetlen forrásokból, nyelvjárási szövegek közlésekből vett mai nyelvi vagy legalábbis legújabb kori népnyelvi (nyelvjárási) adatok közreadásában a következő szempontok irányadók: Az efféle adatok elé legfőljebb csak ritkán, különleges okból szokás évszámot írni, de általában nem; mintegy az évszám helyett azonban a nyelvi adat elé kell tennünk — kettősponttal bezárva — az adat területi, földrajzi helyzetére való utalást. A nyelvi adatot zárójelben saját forrásunk jelzete követi. Például: Szlavónia: „Áz első feketé tálujú jércének az első *tikmonyqót* ászt az embör kiköteti,” (MNny. III, 377); Nyíregyháza: „Mit *brizgálod* aszt a tejet?” (MÁRKUS, Bokortanyák 53); stb. Ha a szükséges szót kivesszük szöveggörnyezetéből, rendszerint jelentését is közölni szokás, természetesen jelentésjelben: Csongrád: *motyó* 'holmi, batyu' (Nyr. LXXIV, 365). Ha a földrajzi jelzetben a megye és a helység egyaránt meg van adva, a kettőt nem választ-hatjuk el vesszővel: Sopron m. Csepreg: „A *gyiégessüö* mind e verté” (MNY. XXXII, 207). Helytelen volna tehát az ilyen földrajzi megjelölés: Sopron m., Csepreg, — mert ez két különböző forrásra is utalhatna; tudniillik vannak olyan közlések, amelyek csak a megyét vagy csak a helységet adják meg, s azonos adat esetén az ilyenek is egymás mellé kerülhetnek.

C) A szójegyzékekből, szótárakból való adatközléssel kapcsolatosan két általánosabb szempontra már előljáróban fel kell hívunk a figyelmet. Az egyik az, hogy eme közlésekben a forrásjelzetet — amely e nyelvemlék-típusban rendszerint kialakult, egyezményes rövidítés — kettősponttal lezárva mindig a nyelvi adat elé tesszük; magát az adatot már nem követi semmiféle jelzet: KRESZN.: „*Hamar: Cito, subito, festinato.*” A másik az, hogy az ilyen típusú forrásokból a legjobb teljes szöveggel, idézőjeles megoldással adatot venni; ha azonban az adat nagyon hosszú lenne így, akkor a teljes szöveget — és persze az idézőjeles megoldást — elhagyhatjuk, csak a számunkra fontos adatrészt — például a jelentést — véve ki a forrásból, az általában szokásos technikái alakításmód szerint: KASSAI I, 176: *Andalog* 'elbámulva, ögyelegve jár'. — Ezenkívül azonban a szójegyzékekből és szótárakból való adatközlési módok két alcsoportba oszthatók.

1. Kézíratos, valamint legrégebb nyomtatványos szójegyzékeink és szótáraink általában új, nyomtatott kiadásokban állanak rendelkezésünkre. Fontos szabály, hogy ha ilyen új kiadásokból merítjük az adatot, a forrásjelzetben akkor is magának a nyelvemléknek a rövidítését adjuk meg, nem pedig az új kiadás jelzetét; a SchISzj.-ből való közlésben tehát nem utalunk a SZAMOTA-féle kiadásra; a KolG1. I. és II. részéből való közlésben nem szükséges hivatkoznunk a Nyr. XXXVI. kötetére vagy a NyF. 45. számára; — stb.

Ha a kiadás betűrendben közli a szavakat, a szójegyzék vagy szótár rövidítése után semmiféle számot (lapszámot, sorszámot stb.) nem tüntetünk föl: KolG1. I.: „*el almelkodo: stupidus, stupefactus*”. — Ha azonban a gyűjtemény nem betűrendes — és e csoportban a legtöbb ilyen —, a művön belüli pontosabb helymegjelölés föltétlenül szükséges. Ilyenkor a szójegyzék vagy szótár rövidítése után általában a kiadási sor-

számot szoktuk megadni: SchlSzj. 222: „privignus: *fial*”; GyöngySzt. 3146: „Bitumino: *enyuezek*.”; stb. Ahol azonban az új kiadásban nem sorszám, hanem az eredeti mű lapszáma van jelezve — például a CALEPINUS-féle szótárban — ott persze a lapszám szerepel közlésünkben is: CAL. 255: „conuallis: *Völg*”. — Megjegyezhető még, hogy bár az idézőjelek közé tett adatot a forrásnak mindenben pontosan megfelelően közöljük, a szükségesség esetekben egy változtatást mégis eszközlünk: tudniillik a két- vagy többnyelvű szógyűjtemények idegen nyelvi és magyar nyelvi adatai közé az egységesség kedvéért mindig kettőspontot teszünk, akkor is, ha közvetlen forrásunkban — rendszerint az új kiadótól származó — más jel (vessző, gondolatjel stb.) áll: BesztSzj. 88: „arma: *feguer*”; — holott FINÁLYNÁL „*arma, feguer*”, az ÓMolv.-ben „*arma — feguer*” van.

2. Eredeti formájukban, egykori kiadásukban rendelkezésünkre álló szótáraink forrásjelzése tekintetében is az a leglényegesebb kritérium, hogy a gyűjtemény betűrendben közli-e az adatokat, avagy sem. A betűrendes szótárak forrásjelzete természetesen itt is csak a nyelvemlék rövidítése, lapszám nélkül: Tzs.: „*Ásít*: . . . nach etwas trachten.” A nem betűrendes szótárakból azonban lapszámmal — szükség esetén még kötet számmal is — idézünk: SIMAI 45: „*Merőség*: Soliditas.”; KASSAI II, 94: „*Epedség*: Tabe comsumtio.”; stb.

Több kiadást megért szótárak adataiban természetesen feltüntetjük a kiadási számot is. Ennek legegyszerűbb módja a forrásrövidítés pontja után fölemelt kis arab szám: MA.³: „Auctor: *Zerze*.”; SzD.²: „*Turha*: torha, vaftag nyál.”; stb. Ugyanezt megjelölhetjük a kiadás évszámával is, az évszám után pontot téve: MA. 1621.: „*Mondola*: Amygdala, Amygdalum.”; PPB. 1782.: „*Strümäticus*, a, um: *Gelyvás*.”; stb. — Egyes szótárszerzők több, tartalmilag többé-kevésbé különböző művét is így szoktuk forrásjelezni: MÁRTON. 1804.: „Umftrömen: *körüljolyni*.”; MÁRTON. 1816.: „*Nabe*, die: *kerékagy*: modiolus.” — Két- vagy többnyelvű, párhuzamos (pl. latin—magyar és magyar—latin) szógyűjteményeknél csak akkor kell a nyelvi minőséget külön megjelölni, ha az adatot nem teljesen, nem idézőjelesen közöljük. Ilyenkor az első nyelv kezdőbetűjét írjuk a forrásjelzés után: MA.¹ 1.: *Bámit* 'elrémit'. Teljes adatközlés esetén azonban a nyelvi megjelölés fölösleges, mert az adatok sorrendjéből a párhuzamos szótárak egyedei mindig pontosan kiderülnek: PP.¹: „*Impofsibilis*, le: *Lehetetlen*.” (a latin—magyar részből); PP.¹: „*Lehetetlen*: Impossibilis, e.” (a magyar—latin részből).

Egyes szótárak csupa nagybetűvel nyomtatott címszavait saját közlésünkben csupa dőlt formájú kisbetűre írjuk át: CzF.: *kupacz* 'kúpalakú kisebbfajta rakás' (a CzF.-ban: KUPACZ).

5. Közvetett forrásokból való adatközlésen azt kell érteni, amikor közleményünkbe nem magukból az akár eredeti, akár később kiadott nyelvemlékekből vesszük az adatokat, hanem nyelvészek által, nyelvészeti célokból egybeszerkesztett gyűjteményekből, segédeszközökből. Ilyenkor tehát az adatokat az eredeti forrásból már másoktól kiemelve, rendszerint szótárszerűen egybeállítva, mintegy másodkézből kapjuk.

Az e típusba tartozó források adatainak közlésében közös vonás az, hogy a közvetett forrást, tehát ahonnan mi adatunkat vesszük, a nyelvi adat végén zárójelbe téve okvetlenül fel kell tüntetnünk: (NySz.), (OklSz.) stb. Helytelen egyeseknek az az eljárása, hogy amikor az adatot ilyen gyűjteményekből, másodkézből merítik, e tényre a közlésben nem utalnak; így hamisan azt a látszatot keltik, mintha a kérdéses forrásból maguk, közvetlenül vették volna az adatot, ami természetesen legtöbbször fáradságos kutatómunkát feltételez, azonkívül a filológiai pontosság tekintetében sem közömbös eredetiben való látást jelent. A NySz.-ből például csak így vehetünk adatot: ÉrdyK. 384: *Mezeytelen* (NySz.), az OklSz.-ből meg csak így: 1354: *Feyermortua* (OklSz.). Az ÉrdyK. 384: *Mezeytelen* vagy az 1354: *Feyermortua* (OL. D. 4407) adatjelzéssel az előb-

biek értelmében munkamenetünk természetére nézve már megtévesztjük olvasóinkat. — Manapság különösen elharapózott az a tudományos etika és pontosság tekintetében föltétlenül helytelenítendő szokás, hogy az Akadémiai Nagyszótár adatait e forrás megjelölése nélkül idézik.

Mivel a közvetett források általában betűrendes gyűjtemények, s belőlük az adatokat a megfelelő betűrendi helyről szokás venni, rövidítésük után nem kell sem kötetszám, sem lapszám. Néha azonban előfordulnak olyan esetek is, amikor a kérdéses adatot, szóalakat nem saját szócikkéből vesszük, hanem a gyűjtemény más helyéről. Ilyenkor a gyűjtemény jelzete után, a zárójelen belül al. (= alatt) jelzéssel, a címszót dőlten szedelve utalunk arra a szócikkre, ahonnan az adatot merítettük: 1544: „Attam az *czarloközi kocisnak*” (OkfSz. *kocsis* al.).

Eme általános elvek mellett azonban a különböző közvetett forrásokból, gyűjteményekből való adatközlés különböző részletproblémákat is fölvet. E tekintetben három főbb közlési típus válik szét.

A) Az első típusba a NySz. és a hozzá hasonló kisebb munkák (pl. BALLAGI bírálata, MÁTYÁS FLÓRIÁN kísérlete stb.) tartoznak. Közülük természetesen a NySz. a legfontosabb. Bár ez a forrás a nyelvtörténeti adatközlés terén ma is nélkülözhetetlen, pótolhatatlan segédeszközünk, ismeretes, hogy szerkesztési elvei elavultak, adatainak nem kis része bizonyos szempontokból megbízhatatlan, vagy — enyhébben szólva — nem egészen felel meg a jelen filológiai követelményeinek. Ezért ha e szótárból idézünk, legalábbis a könnyebben hozzáférhető nyelvemlékekben (pl. a kódexekben) kívánatos az eredetiben is utánanézni a kérdéses adatoknak. Sajnos, a NySz. forrásainak igen jelentős részét (pl. a régi nyomtatványokat) legföljebb csak fáradságosabb utánjárással lehet előkeríteni, a belőlük való adatellenőrzés ezért csak különlegesen fontos, gyanús, kritikus esetekben szokásos. Magától értődik, hogy ha a NySz. adatainak utánanézve az eredeti, közvetlen forrásban eltérő, azaz filológiailag jobb adatot találunk, az utóbbit idézzük; a pontosság kedvéért azonban az adat után zárójelen odatehetjük: (a NySz. nyomán).

Tudvalevő, hogy a NySz.-ban a forrásjelzések mindig az adatok után vannak; a szójegyzékek, szótárak rövidítései zárójel nélkül, a szövegekéi zárójelben. E forrásjelzéseket a NySz.-ból vett saját közléseinkben előre hozzuk, a nyelvi adat elé tesszük, az adat után pedig zárójelben a mi közvetlen forrásunkat, azaz a NySz. jelzést helyezük el. Tehát például a NySz.-nak ezt az adatát: Titeket *batorsagosokka* tezőnk (Fél: Bibl. 51). — saját adatközlésünkben, ha a *batorsagos* szóra idézzük példaként, így kell átformálni: Fél: Bibl. 51: „Titeket *batorsagosokka* tezőnk” (NySz.). Itt jegyezhető meg, hogy mivel a NySz. adatait a forrásjelzet előtt mondat értékű szöveg közlése esetében sem zárja le pont, a végső idézőjel előtt természetesen a magunk adatközlésében sem tesszük ki a pontot. — A NySz.-ban szereplő rövidített forrásjelzéseket általában változatlan formában vesszük át saját közlésünkbe, csupán két lényegesebb ponton igazítjuk a ma szokásos jelzésekhez. Az egyik változtatás az, hogy a NySz. kódex-rövidítéseinek C betűjét (MünchC., KulcsC. stb.) K-ra változtatjuk: MünchK., KulcsK. stb. A másik az, hogy a forrásjelzet esetleges kötetszámát a NySz. használta pont (pl. Zvon: Post. II. 196) helyett saját közlésünkben vesszövel jelöljük: Zvon: Post. II, 196. A NySz.-ból vett adatközlések forrásjelzéseiben a leggyakrabban azt a hibát szokták elkövetni, hogy a szótárban pont nélkül, csupán tagoló kettősponttal szereplő szerzői névrövidítéseket (pl. Helt: Krón., Pázm: KT. stb.) saját közlésükben a kettőspont elé tett ponttal bővítik ki: Helt.: Krón., Pázm.: KT. stb.; ez a változtatás azonban felesleges és kerüendő.

A NySz.-hoz hasonló rendszerű gyűjteményekből való adatközlésekben mindenben az előbb jelzett útmutatások irányadók.

B) A második típusba az OklSz., valamint az adatközlési rendszerben hozza többé-kevésbé hasonló, évszámjelzetes gyűjtemények (pl. CSÁNKI történelmi földrajza, folyóiratunk szótárszerű nyelvtörténeti közleményei stb.) tartoznak.

Az OklSz. általában megbízható anyagából a kettősponttal végződő évszám és a nyelvi adat feltüntetésével idézünk, a szótár forrásjelzését elhagyva, illetőleg helyébe saját forrásjelzésünket, az OklSz. jelzetet téve. Tehát például az OklSz.-nak ezt az adatát: 1554: Rete leporum *Nywl halo* (OL. L. III. 16. 17). — saját közlésünkbe így visszük át: 1554: „Rete leporum *Nywl halo*” (OklSz.); vagy esetleg rövidebben: 1554: *Nywl halo* (OklSz.). Ha — főként a rövidebb közlésben — a szó mellett a jelentést is fel akarjuk tüntetni, a nyelvi adat után az OklSz. megadta vagy a saját magunktól felvett jelentést jelentésjelbe téve közöljük: 1559: *tortata* 'panis dulciarius; Torte' (OklSz.).

Hasonlóan járunk el a CSÁNKI művéből való közlések esetében: 1476: „Plebanus de *Zentmarthon Machkassa*” (CSÁNKI V, 376), vagy rövidebb módon: 1429: *Kalacha* (CSÁNKI III, 313); — a MNy. nyelvtörténeti szógyűjteményeink a felhasználásakor: 1819: „Egy *pamukos* szütt lepedő” (MNy. XLIX, 540); vagy rövidebb módon: 1549: *pottyka* (MNy. XXXI, 125), esetleg jelentéssel is: 1587: *bibékel* 'babrá, fogdos' (MNy. LV, 423); — stb.

C) A harmadik típusba a tájszógyűjteményekből való közlések sorolhatók. E gyűjtemények különböző rendűek-rangúak: vannak közöttük „általános” tájszótárak (Tsz., MTsz.), regionális tájszótárak (ErdTsz., CsángSz., SzamSz., OrmSz., SzegSz.), folyóiratok tájszóanyag-egybeállításai stb.

Mindenfajta tájszógyűjteményből való közlés esetében a következő közös szempontok szerint járhatunk el: E gyűjtemények legtöbbször többnyire hosszúak és számunkra nemegyszer mellőzhető adatokat (közlő neve stb.) tartalmazóak a szócikkei; ezért viszonylag ritkán, csak különlegesen megokolt esetben idézzük őket a maguk eredeti teljességében, szó szerint, általában csupán rövidítve, a számunkra fontos adatokat kivéve közlünk belőlük. Az így általunk megszerkesztett adatközlés a szótárban közölt előfordulási hely megjelölésével kezdődik, utána kettősponttal; középputt áll a kérdéses szó hangalakja, amit — ha szükséges — a jelentésjelbe tett jelentés követ; a közlést zárójelben annak a gyűjteménynek a rövidítése zárja le, ahonnan mi az adatot vesszük: Moldva: *kürkäl* 'verwickeln, verwirren' (CsángSz.); Nyitragerecsér: *bozégän* 'a káka termése' (MNy. L, 213); stb. — A nyelvi adat előtt évszám kitétele fölösleges, mivel az effajta tájszóközlések a nyelvtörténet legújabb korszakából való, időbelileg általában meghatározott nyelvi anyagot tartalmaznak, amellet az őket magában foglaló gyűjtemény is rendszerint utal korukra. Ellenben ha az adat népnyelvi, nyelvjárási voltát valamilyen okból — például a nyelvtörténeti adatoktól való megkülönböztetés érdekében — külön is ki akarjuk emelni, a helymegjelölés elé kitchetjük az N. jelzést is, kettősponttal: N.: Somogy m.: *bokálla* 'cserépkorsó' (MTsz.). — Bár a tájnyelvi adatok közlésében — tudjuk — a területi helyzet pontos megjelölésének elsőrendű fontossága van, a regionális tájszótárakból vett adatokban a helymegjelölés — ha formai okok (például hely szerinti tájszófelsorolások) nem kívánják meg — el is maradhat, mivel ez esetekben a szótár jelzete maga is utal az adat területiségére: *hákács* 'ék alakúan kiröpülő forgács' (OrmSz.).

Főként a MTsz.-ból való adatközlésekhez még néhány kisebb megjegyzés: Ha a szótár igen gyakran nagyszámú adatot tartalmazó szócikkeiből több alakváltozatot vagy több jelentést is közlünk a tőlünk tárgyalt szóra, akkor minden egyes adat elé kitesszük a földrajzi megjelölést, de azonos jelentés esetében a jelentést csak egyszer, az utolsó adat után adjuk közre, s ugyanígy teszünk persze a zárójeles forrásjelzéssel is: Bars m.: *dorosba*, Érsekújvár: *dorosbá*, Nógrád m. Tolmács: *drusbá*, Pest m. Tura: *druzbsa*,

Hont m. Ipolyság: *druzsba*, Hont m.: *duruzsba* 'vőfély' (MTsz.). Mint az előbbi példából is látható, a földrajzi helyzet megjelölésében a megye és az abban levő helység közé nem teszünk vesszőt, aminthogy — a korábban már kifejtett ok miatt — maga az MTsz. sem tesz. — Ha nem szó szerint, nem idézőjelesen közlünk, a hangalak magától értődő változatlanul hagyása mellett mai helyesírásra írjuk át a jelentést, valamint a régies alakban szereplő helységneveket, például: Kiskunhalas: *messze-szöllő* 'messze fekvő szőlő' (MTsz.); holott az MTsz.-ben így volt az adat: *messze-szöllő*: messzefekvő szöllő (Kis-Kún-Halás Nyr. XV. 305). Egyébként a MTsz. csupa nagybetűvel írt nyelvi adatait természetesen dőlt kisbetűre tesszük át, ami egyúttal kis kezdőbetűt is jelent.

6. Még a tömegesen, sorozatosan közölt adatokkal való eljárásról néhány szót.

Egy-egy cikkben a szerző igen gyakran nem magukban álló adatokat sorakoztat föl tételei bizonyítására, hanem szükség szerinti számban egymás után többet. Ezeket az adatokat egymástól különböző választójelekkel szokás elhatárolni. Választójelel legegyszerűbb a pontosvesszőt alkalmazni. Ugyancsak jó szolgálatot tehet ilyen funkcióban — terjedelmesebb adatok szemléletesebb elkülönítése céljából — a függőleges vonalka: |, vagy még erősebb tagolás esetén a két függőleges vonalka: || (előtte és utána betűközzel). Hosszabb, bonyolultabb adatsorozat közreadásában ezeket a választójeleket mind felhasználhatjuk, az előbb közölt sorrend erősségi értékében. Minderre hosszadalmas volna példákat felsorolni. Fontos ellenben külön kiemelni, hogy az ilyen sorozatos adatközléseket csak az utolsó adat után zárja le pont, az egyes adatok után azonban nem teszünk pontot. Helytelen tehát ez: JókK. 27: *elky* (NySz.); LobkK. 190: *elbe* (NySz.); stb.; vagy — ami különösen gyakori hiba — ez: JókK. 27: *elky* (NySz.) | LobkK. 190: *elbe* (NySz.); stb.; vagy: JókK. 27: *elky* (NySz.) | LobkK. 190: *elbe* (NySz.); stb.; vagy: JókK. 27: *elky* (NySz.) | LobkK. 190: *elbe* (NySz.) | stb. Vigyázzunk arra, hogy az ilyen adatsorok közé ne helyezzünk el saját szövegünkből mondatokat, mert ezek az adatközlés formáját megbontják, az egybetartozó adatokat szétfeszítik, a közlést áttekinthetetlenné teszik.

(Folytatjuk.)

BENKŐ LORÁND

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LV. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1959. június 23-án tartotta meg LV. közgyűlését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanácstermében.

1. **Kniezsa István** akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke „Magyar jövevényszó-problémák” címmel tartott előadást. Egyrészt a *marha*, *sajtár*, *püspök*, *pümkösd*, *kehely*, *zsoldár*, *monostor* és *pohár* szavak etimológiájával foglalkozott, és azt bizonyította, hogy ezek ófelnémet eredetűek, másrészt a *fátyol*, *iszák*, *paplan*, *fácán*, *kecele* és *ruha* szavakat vizsgálta meg, és ezeket görög származásúaknak minősítette.

2. Az előadás után **Lakó György**, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja olvasta fel főtítkári jelentését.

Tisztelt Társaság!

Amikor hozzáfogtam az elmúlt évről, Társaságunk 55. esztendejéről szóló jelentésem írásához, az a kérdés merült fel bennem: vajon hogyan is alakult ez évben tuda-

mányszakunk egyes ágazatainak helyzete. Visszagondolva az év tudományos életének eseményeire, arra a megállapításra jutottam, hogy a hazai nyelvtudomány néhány területén egy-egy fejlődéstörténeti fontosságú mozzanat külön kiemelését kíván.

Jelentős eseményről számolhatok be például a névkutatás területéről: 1958. szeptember 25—27-én Társaságunk a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával magyar névtudományi konferenciát rendezett, s ez a maga nemében első konferenciánk átmeneti aléltóságából új életre keltette a hosszú múltra és nagy eredményekre visszatekintő hazai névkutatást. A konferencián tevékeny részt vettek egyfelől a magyar névtudományi kutatás olyan régi munkásai, mint Kniezsa István és Pais Dezső, másfelől pedig — örvendetes módon — új és fiatal kutatók egész sora adott számot névtudományi kutatásainak kisebb-nagyobb eredményeiről, illetőleg adta tanúbizonyságát a névkutatás iránti érdeklődésének. A konferencián megjelent néhány külföldi névkutató is, akik előadásaikkal, illetőleg önálló referátumaikkal és hozzászólásaikkal gyarapították névkutatóink ismereteit, és bizonyára hozzájárultak a jövő kutatás látókörének kiszélesedéséhez. Hogy a névtudományi konferenciára sor került, természetesen nem véletlen dolga. Társaságunk folyóirata és kiadványsorozata egyaránt beszédesen bizonyítja, hogy a névkutatás iránt Társaságunk évtizedek óta élénk érdeklődést tanúsított, s fejlődését a kutatási eredmények jelentős részének közzététele útján számottevő mértékben elő is segítette.

Első névtudományi konferenciánkról KÁZMÉR MIKLÓS számolt be a Magyar Nyelvőr 1959. évi 1. füzetében. A konferencia határozatait MOLLAY KÁROLY közölte a Magyar Nyelv 1959. évi 1. számában. A konferencia anyaga a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában a Nyelvtudományi Értekezések következő számaként PAIS DEZSŐ és MIKESY SÁNDOR szerkesztésében fog napvilágot látni.

Tudományunk másik ága, ahol nagy jelentőségű eseményről adhatok hírt, a nyelvjáráskutatás. Maga az esemény a magyar nyelvterület egy kicsiny, de nyelvi szempontból fontos és érdekes szegélyére irányuló kutatások eredményeinek az első hazai táji nyelvatlasz alakjában való közzététele. E kezdeményezés érdeme VÉGH JÓZSEFÉ, akinek „Őrségi és hetési nyelvatlasz” című kötete csak egy-két héttel ezelőtt hagyta el a sajtót. Ezen úttörő vállalkozás értékelése nem lehet feladatom, jelentőségét azonban már csupán két körülményre való utalás kétségtelenné teszi: 1. a nyelvatlaszok megjelenése Európa-szerte lényegesen módosította a nyelvek életéről és fejlődéséről vallott korábbi nézeteket; 2. VÉGH nyelvatlasza nem elszigetelt vállalkozás, hanem értékes kiegészítője a készülő Magyar Nyelvatlasznak, s így mind jelességeivel, mind pedig esetleges hibáival számottevően hozzájárulhat az utóbb említett nagyszabású munka minőségi problémáinak minél tökéletesebb megoldásához.

Míg az eddigiekben fejlődésről és eredményekről adhattam számot, ugyanakkor egy további kutatási terület sorsának alakulásával kapcsolatban igen súlyos veszteségről és fejlődést gátló, szomorú eseményről kell megemlékezni. A fonetikára gondolok, amely nagyérdemű tagtársunknak, HEGEDŰS LAJOSNAK 1958. július 23-án bekövetkezett halála folytán hosszú ideig pótolhatatlan veszteséget szenvedett. A fonetikát joggal mondhatjuk a magyar nyelvtudomány egyik legelhangoltabb, kezdetől fogva legmostoháiban kezelt területének. Nem esoda, hogy ilyen körülmények között nálunk a fonetikán belül az eszközfonetikai kutatások is igen nehezen indulhattak meg. A nehézségek leküzdése HEGEDŰSnek is csak részben sikerült, s hogy valamennyire is sikerült, főleg az ő tudomány iránti lankadatlan lelkesedésének, kitartásának s egyéni áldozatkészségének tulajdonítható. HEGEDŰS elsősorban eszközfonetikus volt. Kutatásai, eredményei széles körben ismeretesek, — nem is csupán Európában, hanem földünk más részén is. Hogy ez így van, arról az 1957-ben Oslóban tartott VIII. Nemzetközi Nyelvész-kongresszuson magammak is alkalmam volt meggyőződni. E kongresszusra HEGEDŰST

a kongresszus rendező bizottsága hívta meg, s hogy ezt kellő okkal tette, azt bizonyította az az általános érdeklődés és megbecsülés, amellyel a kongresszus résztvevői körülvették. E kongresszust követően fokozottan nagy feladatok vártak rá. Számomra is csak e kongresszuson világlott ki igazán, hogy a fonetika mennyire a ma és a holnap tudománya, mennyi szállal kapcsolódik a nyelvtudományon kívül számos egyéb tudományhoz, a műszaki tudományok egész sorához, és milyen szoros kapcsolatban van mind a nyelvtudományon, mind egyéb tudományokon keresztül az élettel. Mélységesen sajnálhatjuk egyfelől azt, hogy HEGEDŰS a rá váró feladatokat immár nem végezheti el, másfelől pedig azt, hogy korábban nem volt módja tudását valamely egyetemünkön a fiatalabb nemzedéknek átadni. Amikor távozása miatt érzett fájdalomunkat itt is nyilvánítom, kissé sovány vigaszul csak annyit kívánok megemlíteni, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság nem haladt el méltánylás nélkül HEGEDŰS LAJOS rendkívül elismerésre méltó tudományos törekvései és teljesítményei mellett: SZINNYEI JÓZSEF, MELICH JÁNOS és PAIS DEZSŐ javaslatára 1942-ben tartott közgyűlésén Társaságunk a Szily-jutalmat HEGEDŰS LAJOSNAK ítélte oda a Magyar Nyelv 1941. évfolyamában megjelent „Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában” című dolgozatáért.

Tisztelet Közgyűlés! A legutóbbi, LIV. közgyűlésünk (1958. június 10.) óta eltelt időben 22 felolvasó ülést tartottunk, közülük egyet a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulattal, valamint a Magyar Néprajzi Társasággal közösen. A magyar szakosztályban hét, a finnugor, az orientalista és a szláv szakosztályban három-három előadás hangzott el. Az általános és modern nyelvészeti szakosztály megtartotta tavalyi lendületét: a tavalyi évhez hasonlóan az idén is öt előadással szerepelt. Ez a szakosztály a nyelvtudomány egyes mai kérdéseivel foglalkozott, más szakosztályokban mai nyelvi és nyelvtörténeti témák egyaránt sorra kerültek. Az elhangzott előadások között egy verstani s egy régészeti előadás, továbbá két úti beszámoló is volt. Előadóink között szerepelt V. M. CSERNYECOV szovjet kutató, ALEXANDRU ROSETTI román akadémikus és MÁRTON GYULA kolozsvári egyetemi tanár is.

Itt jelentem, hogy Társaságunk szegedi csoportja igen eredményesen folytatta működését. A csoport 8 felolvasó ülést rendezett, a legtöbb előadást élénk vita követte. A csoport célkitűzéseinek megfelelően a felolvasó üléseken szegedi vonatkozású, valamint a közép- és általános iskolai oktatókat közelebről érdeklő előadások is hangzottak el. Ezenkívül a csoport segítséget nyújtott a TIT helyi szervezetének a nyelvi szakosztály létrehozásában, és támogatja ennek a szakosztálynak a munkáját. A közérdekűbb előadásokra e szakosztállyal együttműködésben került sor.

Társaságunk kiadványsorozata a legutóbbi közgyűlés óta 6 számmal gyarapodott. A 96. számú a Szinnyei József századik születésnapján elhangzott megemlékezéseket foglalja magában. A 97. számúban SZABÓ T. ATTILA és a hozzászólók a nemrég előkerült, egyik legrégebbi összefüggő magyar nyelvemléknek, „A marosvásárhelyi sorok”-nak és a hozzájuk tartozó glosszáknak a nyelvi magyarázatát adják. A 98. számúban LAKÓ GYÖRGY, HEGEDŰS LAJOS és KÁLMÁN BÉLA a VIII. nemzetközi nyelvészkongresszusról és előzményeiről számol be. A 99. számú méltatásokat és emlékeztetéseket tartalmaz a 80 éves Horváth Jánosról. A 100. számú HORVÁTH JÁNOS „Versritmusú szólások a kötetlen beszédben” című dolgozata. A 101. számú R. HUTÁS MAGDOLNA értekezése: „Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben”. — Még ebben a hónapban megjelenik a 102. számú kiadványunk is: „Hajdúböszörmény helyneveinek adattára” HALASI FEKETE PÉTER feldolgozásában.

Tagjaink létszáma kis mértékű, de állandó emelkedést mutat. A jelenlegi taglétszám: 321.

Legrégibb tagjaink közül Horváth János tavalyi közgyűlésünk után nébány nappal, 1958. június 24-én töltötte be 80. életévét. Ez a nap éppúgy ünnepnap volt számunkra, nyelvészek számára, mint például az irodalomtudomány művelőinek. S ez teljesen érthető. Hiszen a magyar irodalomtörténetnek nincs talán még egy olyan művelője, akitől a magyar nyelv múltjának búvárai annyit tanultak volna, mint Horváth Jánostól, s nincs egyetlen olyan irodalomtörténészünk sem, aki Társaságunkkal és általában a nyelvtudomány művelőivel olyan régóta szoros kapcsolatot tartott volna fenn, mint ő. Nem is csupán az anyanyelvünk múltja iránti érdeklődés, hanem anyanyelvünk szeretete és az a féltő gond is összekapcsol vele bennünket, amellyel a mai magyar nyelv fejlődését kísérjük. Köszönetének és tiszteletének Társaságunk oly módon adott kifejezést, hogy a Magyar Nyelv tavalyi második számát Horváth Jánosnak ajánlva jelentette meg, továbbá — amint említettem — kiadványsorozatában kiadta egyrészt Horváth Jánosnak egy tanulmányát, másrészt pedig a születése napja alkalmából elhangzott emlékeztetéseket és méltatásokat.

Társaságunk elnöke, Kniezsa István, a múlt év december elsején lépte át a hetedik évtized küszöbét. Hatvanadik születésnapja alkalmából a magyar nyelvtudomány munkásai december másodikán tartott felolvasó ülésünkön és a Magyar Nyelv decemberi számának előtétlapján köszöntötték.

Loványi Gyula tisztelt tagtársunkat már múlt évi közgyűlésünkön „ante diem” üdvözöltem abból az alkalomból, hogy július 20-án a hetvenötévesek sorába lépett. Akkor nyilvánított jókívánságainkat most, „post festa” őszinte szívvel megújítom. — Bejelentem továbbá, hogy Társaságunk volt elnökét, Melich Jánost, a Nemzetközi Névtudományi Bizottság (C. I. S. O.) a Münchenben tartott VI. nemzetközi névtudományi kongresszus alkalmából tiszteletbeli elnökségi tagjává választotta.

Társaságunk életének hétköznapijait illető, de nem lényegtelen tényként közlöm a Közgyűléssel, hogy — Társaságunk életében először — immár külön helyiséggel rendelkezünk. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem dékánjának, Kardos Lászlónak szíves hozzájárulásával Pais Dezső és Bárczi Géza az egyetemi Magyar Nyelvtudományi Intézetben egy szobát átengedett Társaságunknak. Ebben a helyiségben most már zavartalanul folyik az adminisztrátor munkája. Új adminisztrátorként 1959-től Mikesey Álmos működik. Az adminisztrátori szobába hoztuk és itt rendeztük korábban hat szobában elhelyezett könyv- és folyóirat-anyagunkat is. Felolvasó és választmányi üléseink céljaira szintén az egyetemen kaptunk helyiséget a folyó tanévben is. A helyiség átengedéséért ugyancsak a Bölcsészettudományi Kar dékánjának és a Magyar Nyelvtudományi Intézet vezetőinek tartozunk köszönettel. — A magyar szakosztály jegyzőkönyveit a szakosztálytitkár más irányú elfoglaltságára való tekintettel Elekfi László írta, mégpedig dicséretreméltó lelkiismeretességgel. Fáradtságáért Társaságunk nevében köszönetet mondok.

Jövő terveink közül csak azt említem meg, hogy az eredetileg ez év tavaszára tervezett pécsi vándorgyűlésünket őszre halasztottuk. Ennek keretében nyelvművelési konferenciát fogunk tartani. A szervezési munkálatok — főként Szépe György lelkes közreműködése folytán — kellően haladnak, s így megvan a reményünk arra, hogy a konferencia Társaságunkhoz méltó eredményességgel fog lefolyni.

Ezzel — tisztelt Közgyűlés — főtitkári jelentésem végére értem. Kérem jelentésem elfogadását.

A közgyűlés a jelentést elfogadta.

3. Mollay Károly titkár felolvasta a választmány alapszabály-módosító javaslatát:

1. A jelenlegi társelnöki tisztség szűnjék meg; a két társelnök helyett a Társaságnak két alelnöke legyen.

2. A szakosztályok vezetői ne legyenek a Társaság alelnökei, hanem mint „szakosztály-elnökök” irányítsák szakosztályuk munkáját.

3. A Társaság vidéki csoportjainak elnökei legyenek a tisztikar tagjai. (Jelenleg még csak Szegeden működik ilyen csoport.)

4. Az eddigi Általános és Idegen Nyelvészeti Szakosztály váljon ketté, és „Általános Nyelvészeti és Fonetikai Szakosztály”, valamint „Germanisztikai és Romanisztikai Szakosztály” néven működjék tovább.

A közgyűlés az alapszabály-módosító javaslatot elfogadta.

Ezután Mollay Károly felolvasta a választmánynak az új vezetőségre vonatkozó javaslatát.

4. A közgyűlés a szavazatszedő bizottság elnökéül Baboss Ernőt, tagjaiul Grétsy Lászlót, Hazai Györgyöt, Károly Sándort és Kiss Lajost választotta meg.

5. Kelemen József a pénztári jelentést, illetőleg a Társaság költségvetési tervezetét olvasta fel.

Tisztelt Közgyűlés!

A Társaságnak 1958. évi pénzgazdálkodását az alábbiakban foglalom össze:

A) Kiadások:

01 rovat: Állományba tartozók béralapja	9 890,— Ft
02 rovat: Állományon kívüliek béralapja	992,— „
03 rovat: Egyéb személyi kiadás	604,— „
04 rovat: 2. Alkalmazottak támogatása	360,— „
05 rovat: 8. Egyéb anyag és energia	501,— „
06 rovat: Szolgáltatás	43 049,69 „
Összesen	55 396,69 Ft

B) Bevételek:

50 rovat: 2. Működési bevételek	24 512,35 Ft
5. Költségvetési támogatás	31 000,— „
Összesen	55 512,35 Ft

Bevétel	55 512,35 Ft
Kiadás	55 396,69 „
Maradvány	115,66 Ft
Ebből: a 171.253—70 sz. bankszámlán	61,30 Ft
a házi pénztárban	54,36 „
Összesen	115,66 Ft

A „Működési bevételek” és ennek megfelelően a kiadások összege azért mutat lényeges emelkedést az 1957. évihez képest, mert ebben az összegben benne van Hajdú-Bihar megye 3000 forintos és Hajdúböszörmény 15 000 forintos támogatása H. FEKETE PÉTERnek „Hajdúböszörmény helynevei” című kiadványára. Ennek a kiadványnak megjelenése azonban átnyúlt az 1959. évre.

A Szolgáltatás (06) rovat terhére fizettük a postai költségeken és egyéb alkalmi működési kiadásokon kívül még a következő nagyobb tételeket:

1. A Sajnovics-ünnepségre (az emléktábla költségeire 949,— Ft; koszorúra 80,— Ft; Sajnovics „Demonstratio . . .”-jának megvásárlására 160,— Ft) összesen 1 189,— Ft-ot.

2. Egyéb emlékünnepekre, megemlékezésekre stb. (Reguly-ünnepségre, koszorúra 240,— Ft; Kálmán Béla költségeire 112,— Ft; szállításra 25,— Ft; Horváth János ünneplésére, a Magyar Nyelv emlékkötetének kötésére és Beke Ödön ünneplésére, a Nyelvtudományi Közlemények kötésére 452,50 Ft; Zsirai Miklós sírjára virág 70,— Ft) összesen 899,50 Ft-ot.

3. A névtudományi konferenciával kapcsolatos kiadásokra összesen 1 348,30 Ft-ot.

4. Külön kiadványok (HORVÁTH JÁNOS, Versritmusú szólások a kötetlen beszédben: MNyTK. 100. sz. 8 264,— Ft; R. HUTÁS MAGDOLNA, Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben: MNyTK. 101. sz. 15 403 Ft) költségeire összesen 23 667,— Ft-ot.

5. Különlenyomatok (BÓKA—LAKÓ—KÁLMÁN, Szinnyi József emlékezete: MNyTK. 96. sz. 942,— Ft; SZABÓ T. ATTILA, A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák, BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND hozzászólásával: MNyTK. 97. sz. 1070,— Ft; DEME LÁSZLÓ, Egy kiejtési és szavalóverseny tanulságai, BENCÉDY JÓZSEF bevezetésével: NyíFüz. 7. sz. 775,— Ft) költségeire összesen 2 787,— Ft-ot.

1958. évi kiadási tervünkől 1959-re maradt H. FEKETE PÉTER „Hajdúböszörmény helynevei” és a VIII. nyelvészkongresszusról szóló beszámoló. A HUTÁS-féle kiadvány összes költségeit kifizettük, egy részét a H. FEKETE PÉTER művére kapott támogatásból, viszont H. FEKETE PÉTER munkájának költségeit csak 1959-i költségvetésünk keretében tudjuk rendezni.

A Társaság 1959. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások

01 rovat: Állományba tartozók béalapja	10 800,— Ft
02 rovat: Állományon kívüliek béalapja	1 500,— „
04 rovat: 2. Alkalmazottak támogatása	500,— „
05 rovat: 4. Energia	500,— „
8. Egyéb anyag	500,— „
06 rovat: Szolgáltatás	21 700,— „
Összesen	<u>35 500,— Ft</u>

B) Bevételek

50/2 rovat: Működési bevételek	5 500,— Ft
50/5 rovat: Költségvetési támogatás	<u>30 000,— „</u>
Összesen	<u>35 500,— Ft</u>

A „Szolgáltatás” (06) rovat terhére kell fedeznünk a postai költségeken és egyéb alkalmi működési kiadásokon kívül még a következő nagyobb tételeket:

1. Az 1958-i Nyelvőr-pályázat jutalmaihoz való 1000,— Ft összegű hozzájárulást.
2. H. FEKETE PÉTER, Hajdúböszörmény helynevei költségeiből azt a részt, amelyet 1958-i, előbb megjelent kiadványaink egy részének költségeire fordítottunk az ennek a kiadványnak támogatására kapott összegből, valamint a számla végleges kiegyenlítését.
3. HEGEDŰS—KÁLMÁN—LAKÓ, A VIII. nyelvészkongresszus: MNyTK. 98. sz. 1958-ról az idei évre maradt kiadványunk költségeit.
4. NAGY—KOVALOVSKY—BÓKA—PAIS, Horváth Jánosról: MNyTK. 99. sz. kiadványunk költségeit.
5. FERENCZI GÉZA, Arany János, nyelvünk bújára és művelője: NyrFüz. 6. sz. költségeit.
6. KATONA IMRE, A csongrádi kubikusok szókincese költségeit.
7. A múlt évhez hasonlóan ebben a költségvetési évben is 200 Ft-tal járul hozzá a Társaság a szegedi csoport adminisztrációs költségeihez.
A közgyűlés Kelemen József jelentését és a költségvetési tervezetet elfogadta.
6. Ezután R á c z E n d r e felolvasta a számvizsgáló bizottság jelentését. — A közgyűlés a jelentést elfogadta.

7. Baboss Ernő felolvasta a választás eredményét:

Elnök: Bárczi Géza. Alelnökök: Beke Ödön, Németh Gyula. Főtitkár: Telegdi Zsigmond. Titkár: Benkő Loránd. Jegyző: Sipos István. Pénztáros: Kelemen József. Ellenőr: Balázs János. Szakosztályelnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Hajdú Péter (finnugor), Király Péter (szlavisztika), Herman József (germanisztika és romanisztika), Czeglédy Károly (orientalisztika), Fónagy Iván (általános nyelvészet és fonetika). Szakosztálytitkárok: Rácz Endre (magyar), Sz. Kispál Magdolna (finnugor), Péter Mihály (szlavisztika), Hutterer Miklós (germanisztika és romanisztika), Uray Géza (orientalisztika), Antal László (általános nyelvészet és fonetika). A szegedi csoport elnöke: Nyíri Antal.

Választmányi tagok: D. Bartha Katalin, Bencédi József, Berrár Jolán, Erdődi József, Fábián Pál, Fekete Lajos, Fokos Dávid, Hadrovics László, Horváth János, Imre Samu, Juhász József, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Kniecza István, Kovalovszky Miklós, Lakó György, Ligeti Lajos, Mészöly Gedeon, Mollay Károly, Nagy J. Béla, O. Nagy Gábor, Ország László, Pais Dezső, Papp István, Prohászka János, Rubinyi Mózes, N. Sebestyén Irén, Sulán Béla, Szemere Gyula, Szépe György, Tamás Lajos, Temesi Mihály, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

A Számvizsgáló Bizottság tagjai: Csongor Barnabás, T. Lovas Rózsa, Tarnóczy Tamás.

8. Az új tisztikar nevében B á r c z i G é z a akadémikus szólalt fel. Megköszönte a régi vezetőség munkáját; hangsúlyozta, hogy működése nagy fellendülést jelentett a Társaság életében: kongresszusok, konferenciák, a felolvasó ülések igen nagy száma, vidéki csoport szervezése, a taglétszám növekedése mind azt bizonyítja, hogy a régi vezetőség igen jó munkát végzett. Javasolta, hogy a közgyűlés — hálája jeléül — ezt a tényt jegyzőkönyvileg örökítse meg. — K n i e z s a I s t v á n akadémikus megköszönte Bárczi Géza szavait, a közgyűlés bizalmát, hangsúlyozta, hogy a régi vezetőség továbbra is részt kíván venni a Társaság munkájában, majd a közgyűlést berекszönte.

TARTALOM

Beszámoló az új egyetemi magyar nyelvészeti tanterv vitájáról	327
A Magyar Nyelvtudományi Társaság LV. közgyűlése	568
Megemlékezés	169
ANTAL LÁSZLÓ: A morfémáról 16. — Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról	351
BALOGH LAJOS: A Tanácsköztársaság nyelvéről	391
BÁRCZI GÉZA: Hozzászólások a <i>-nok, -nök</i> képző tárgyában 170. — Comenius a magyarországi <i>s-ező</i> latin kiejtéséről	517
D. BARTHA KATALIN: A magyar történeti alaktani kutatások 1945-től 1957-ig	144
BENKŐ LORÁND: Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára 157, 302, 441, 560	
BERRÁR JOLÁN: Klemm Imre Antal hetvenöt éves	445
BORZSÁK ISTVÁN: Hordó	113
CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: Szenczi Molnár Albert arcképe	163
CZEGLÉDY KÁROLY: A szavárd-kérdés Thury József előtt és után 373. — Oszmán apósa Anonymusnál?	519
DANCZI JÓZSEF: Szövegmutatvány a kürti nyelvjárásból	143
DEME LÁSZLÓ: A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról	185
DOMOKOS PÁL PÉTER: Pogocsál	244
IFJ. DOMOKOS PÁL PÉTER: Kukk	249
DÖMÖTÖR SÁNDOR: Fumu	116
DUKÁTI FERENC: Néhány szempont a „Magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásához	418
ECKHARDT SÁNDOR: Hordó 404. — Jobbágylevelek a XVI. századból	543
EGYED ANDRÁS: Keres	404
ENDREI WALTER: Hókusz-pókusz	405
FÁBIÁN PÁL: Mégegyszer a <i>svádá</i> -ról	250
FOKOS DÁVID: A magyar határozói igenevek és a gerundium	175, 343
FÜGEDI ERIK: Majthényi Mártonné szóbeli végrendelete 1517-ből	425
GRÉTSY LÁSZLÓ: A székely <i>duga</i> és családja 117. — A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról	198, 362
GULYA JÁNOS: Pallas szótárának kéziratos forrása	95
GYALLAY DOMOKOS: Lófi székely — lófő székely	218
S. HÁMORI ANTÓNIA: A 3. személyű birtokosra vonatkozó személyrag-változatok használata mássalhangzós tövű szavainkban	55
HEGEDŰS JÓZSEF: A török—magyar nyelvrokonság korai cáfolatáról 107. — A <i>kocsi</i> idegen kapcsolatához	407
P. HIDVÉGI ANDREA: Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig 288, 434, 551	
HORVÁTH JÁNOS: Berzsenyi költői nyelvéhez	1
HORVÁTH MÁRIA: <i>Furir</i> szavunk történetéhez	251
R. HUTÁS MAGDOLNA: Nem ér egy dobófát	407
HUTTERER MIKLÓS: Milimári 256. — <i>Sallang</i> és <i>islog</i>	408

IMRE SAMU: A Debreceni Kódex I. kezének fonetikus írása 37. — Beszámoló a Magyar Nyelvjárások Atlasza munkálatainak jelenlegi állásáról és problémáiról	426
JENEI FERENC: Adalék a „Régi Magyar Nyelvmélekek” történetéhez	520
JUHÁSZ JENŐ: Bűn 409. — Izé	523
KÁROLY SÁNDOR: Kizárólag a funkció? 316. — El van ázva..., el volt ázva...	536
KÁZMÉR MIKLÓS: Abony — Abonyi	122
KIRÁLY LAJOS: A Tanácsköztársaság nyelvéről	391
SZ. KISFÁL MAGDOLNA: Mezer	212
KISS LAJOS: Krampácsol, krampács	257
P. KOMONDOR ANDRÁS: Árpád korabeli templomrom?	167
KOVÁCS ISTVÁN: Magyar levelek a XVII. század elejéről 271. — Szótörténeti adalékok	422, 540
KOVÁCS JÓZSEF: Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből	135
KUBÁNYI LÁSZLÓ: A határozói tárgyról 167. — Rút, rothad 207. — A tudománybeli romantikáról	402
LAKÓ GYÖRGY: A tordasi Sajnovics-ünnepség	311
LIGETI LAJOS: A török szófejtés és török jövevényszavaink	451
LOVÁNYI GYULA: Magazin	124
MAGDICS KLÁRA: Tájékoztató a Hangarchívumról	400
MÁRTON GYULA: Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelvtudományi munkálatokról	8, 499
MIKESY SÁNDOR: Írói névadás — irodalmi névadás 110. — Egy szólásunk történetéhez 167. — Vezetéknév vagy családnév? 241. — A tordasi Sajnovics-ünnepség	311
MOLLAY KÁROLY: Jelentés a Magyar Nyelvtudományi Társaság által 1958 szeptember 25-től 27-ig Budapesten megrendezett névtudományi konferenciáról 164. — Furir	523
H. MOLNÁR ILONA: A módosító szók mondattani arculatának kérdéséhez	357, 470
MOÓR ELEMÉR: Cérna 257. — Tükör	524
MÓRA MIHÁLY: Egy régi jogi műszó új mellékértelméről	259
MURÁDIN LÁSZLÓ: Gyarmathi hiteléhez	521
NAGY J. BÉLA: A Péter tyúkjá	263
PAIS DEZSŐ: Totem-halmozás Álmos vezér származása körül? 76. — Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára 155. — Hozzászólások a <i>-nok, -nök</i> képző tárgyában 174. — Az igeikötők mivoltához és keletkezéséhez 181. — Hervadag 238. — <i>Mováyeqis</i> tehát nem volna „magyar”? 310. — A <i>Böngér</i> név kérdésében 315. — Zsirai Miklós 317. — Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre	458
PAPP LÁSZLÓ: Bihar megyei nyelvi adatok a XVIII. századból 546. — Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig	288, 434, 551
PERÉNYI JÓZSEF: A Magna Hungaria kérdéséhez	385, 488
PÉTER LÁSZLÓ: A Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvgyűjtése (1905—1908.) 279. — Klemm Imre Antal tudományos munkásságának bibliográfiája	447
RÁCZ ENDRE: A magyar megengedő és feltételes mellékmondatok kérdéséhez	68
REYCHMAN JAN: Adam Kazimierz Czartoryski herceg (1732—1824.) kéziratos jegyzetei a magyar nyelv tanulásához	510
K. SAL ÉVA: A <i>*kéd</i> finnugor vonatkozásaihoz	413
SCHIEBER SÁNDOR: A kocsordi pap anekdotája Aranynál	415
SCHÜTZ ÖDÖN: Messze van, mint Makó Jeruzsálemtől	125
J. SOLTÉSZ KATALIN: Tulajdonnév és köznév határterülete	461

STOLL BÉLA: Úr bora	528
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutató	575
SZABÓ T. ATTILA: Para, parácska; parányi 126. — Fogvánt 128. — Felelet a <i>felelín</i> -féle igealakok kérdésére 273. — <i>Annasszony</i> és asszonytársai 397. — Gyermeklő	529
SZABÓ ZOLTÁN: Van-e <i>-dogat</i> igeképzőnk? 112. — Okád, ökreendezik, bokától 129. — Lódörög 416. — Ficsirgózik	531
SZÉPE GYÖRGY: Tájékoztató a Hangarchívumról	400
TERESTYÉNI FERENC: Tájszói eredetű személynevek Vörösmarty eposzaiban	226
TOMPA JÓZSEF: A névutós szerkezetek rövidítéséről 131. — A <i>mehtnék(je)</i> típusú főnevek leíró nyelvtani kérdései	481
TÖRÖK GÁBOR: A labializáció egyik forrása	49
ÚJVÁRY LAJOS: Nyúlgát (A szóösszetételek keletkezéséhez)	80
ÚRHEGYI EMILIA: Garázda	531
VÉRTES O. ANDRÁS: Tallózások helyesírásunk történetében 23. — Hibaigazítás ...	316
VÉRTES O. AUGUSZTA: Egy elfeledett reformkori szakszótár	87
ZOLNAI BÉLA: Turista 133. — <i>Smdrol, smaci, smalál</i> stb. és az argó-szótárak 261. — Viszolyog 417. — Ultra	535
ZSOLDOS JENŐ: Szótörténeti adatok a reformkor nyelvéhez	232
Kisebb közlemények	107, 238, 397, 517
Különfélék	155, 302, 441, 560
Levélszekrény	167, 315
Nyelvjárások	143, 279, 426, 540
Nyelvművelés	131, 263, 418, 536
Nyelvtörténeti adatok	135, 271, 422, 546
Szemle	144, 288, 434, 551
Szó- és szólásmagyarázatok	113, 244, 404, 523
Társasági ügyek	164, 311, 568
A borítékon: Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsenek felvéve a XVII. századi Bihar megyei szók (546–51).

Abanyi 122 k.
 abaposztó 212
 Abony 122 k.
 ad 510
 agárkölyök 423
 ágszáz 223
 akcsa 200
 Ak(k)ó 126
 Aknász 232
 alá- 197
 alafa 'zsold' 200
 alak- és jelentésmegosztás 198 kk.
 alaktan | az egyalakú szavak személyragja 57 kk., finnugor hatá-

rozói igenév 175 kk., a fonéma 352, a gerundium 180 k., 343 kk., a 3. személyű birtokosra vonatkozó személyrag-változatok használata mássalhangzós tövű szavainkban 55 kk., határozós szerkezetek 345, határozós és igeikötős összetételek 183, *i-* névmástó 523, a képzés helye szerinti hasonulás 48, a magyar főnév birtokos ragozásáról 351

kk., a magyar határozói igevevek 175 kk., a magyar határozói igevevek és a gerundium 343 kk., magyar történeti alaktani kutatások 1945-től 1957-ig 144 kk., mássalhangzók képzésének módja szerinti hasonulás 45 kk., a morféma 352, névutós szerkezetek rövidítéséről 131 kk., az összeolvadás és teljes hasonulás 43 k., példák a hangrend-

- váltó osztódásos ikerítésre 458 kk., a szó 352, a szóösszetételek keletkezéséhez 80 kk., a szótó minőségének szerepe a személyragok meghatározásában 55 kk., szóvégi mássalhangzó és a *j* összeolvadása 38 kk., tárgyias igék 190 k., tárgyatlan igék 190 k.
- alapély 'margo basicus' 93
aligha 473
állam 232
álló 'mankó' 423
általagocska 423
általhordozkodik 423
általtesz 423
angliai 423
Annasszony 397 kk.
Annóka 423
Apor-posztó 212
aprópénz 423
aranygolyóbis 423
aranyos mű 423
aranyozó 423
aranyszem 423
árkász 232
Árpád-kori 167
arszlán 204
as- (török) 452
*asabára- (északiráni) 383
asia (finn) 523
asürva(q) (török) 452
aszaltat 423
aszó 'völgy' 200
asszony 397 kk.
avad[t]ag 239
azonkívül 423
*Áwin-Edebalimīn 519
babirkál 423
bácsi 'idősebb ember',
bácsi 'falusi ember' 206
baj ~ bajnok 173
bákrāč (szorb) 52
bakraž (török) 52
ballag 460
*baltyran (török) 52
bancú (román) 522
banka 'pad, lóca' 522
barázda 53
barbier (francia és német)
52
bár(csak) 351
Barnabas (latin) 52
baskir 385, 492 k.
*basyrkan (török) 52
bazár 204
be 195
beáll 424
beburkolózik 424
becsinált 424
becsü 424
befagy 424
békéláb 232
belipar 232 k.
belügyminiszter 233
bendérez 'vendégeskedik' 521 k.
bendő 522
benét (francia) 205
Benkő József 107 kk.
benoit (francia) 205
boretrom 424
Berzsenyi Dániel 1 kk.
beszél 512
beteg 411
bezzeg 473
bicsakkés 424
billag 460
billég-ballag 460 k.
billeget 424
bizalmi 394
biz(ony) 471 k.
bizott 424
biztosság 233
bogrács 52
bojtorján 52
boka 52
bokácsol 'köhög' 131
bokától 129 k., 131
bokorkapocs 424
bokortoll 424
boncsok 424
bonta, hontra 424
boszorkány 52
bot 53
borát 'amicus' ~ borát
vagy bérát 'szerzetes'
206
borbély 52
borított 424
borotva 424
borsónyi 424
börzöl ~ bérzél 'szénát
forgat' 206
*böyü (török) 410
bökög 'ructo' 11
böles 413
bölény 424
bölényvad 424
böng 229
Böngér 229, 315
börtányér 424
börze 235
búbánat 424
buksza 204
Bundaz 496
burgonya 54
búskolódik 424
büjün (oszmánli) 411
bűn 409 kk.
cafát 'ruhából lelógó
rongy' ~ cefet 'ré-
monda, kurva' 206
caisse (francia) 205
cár 204
cattus (latin) 203
cepszá (orosz) 451
cérna 257 k.
cézár 204
chaire (francia) 205
chaise (francia) 205
châsse (francia) 205
chercher (francia) 405
cheval (francia) 201.
chiffre (francia) 204
cifra 204, 424
cifra mn. 424
cifrás 25
címer 425
cipősütő 425
circäre (latin) 404
coche (francia) 407
col (francia) 205
cou (francia) 205
coursier (francia) 201
*cüstük (török) 453 kk.
csaba 'csámpás' ~ csába
'bárgyú' 206
csája 204
család 205
családnév 241 kk.
császár 204
csat 524
cseléd 205
csenecset 425
csepegtetett 425
csinálatlan 425
csizmapatkolás 425
csodamódon 425
csótár 425
csügg 362 kk.
csüng 362 kk.
dali 204
-dalom 173
dame (francia) 205
Debreceni Kódex 37 kk.
dehogy 359
deli 204
dér 239
dermed
dib-dáb 458 k.
dinsztel 204
dícsés 540
díszítmény 540
dob 408, 459
doboz 367 k.
doga (olasz) 117
dolgos 233
donga 117 kk.
dózse 204
Döngöre 228 k.
drabant(ság) 540
drazsé 204
duègne (francia) 205
duga 117 kk.
dugács 120

- dugás 119 k.
 dugászás 117
 dunsztol 204
 dús 204
 dühös ~ gyihos 'tüzes'
 206
 dühösködés 540
 -e? 359
Edebalí 519
 édes ízű 540
 egybejáró 540
 egy csomóba 540
 egyeletl 540
 egyház 413
 egymódon 540
 ékszeres 540
 ekkédig 413
 élés 540
 élesztő 541
 eliktat 540
 elkommunizál 395
 ellenőrség 233
 elmegy 196
 előre 182
 elszakadozott 541
 eltart 540
 elún 540
 elvált 540
em 'lacteo, sugo: szop,
 szopik' 77
em, emlő 78
emä (finn) 'anya, szüle'
 77
 ember 78
 emberkép 541
eme 'anya, nő' 77 kk.
Emesü 77 kk.
emse 'nőstény állat' 77
 éneknóta 541
 ér 541
 *erekmény 541
Er-Toyruł 519
 esetleg 471
 estére való 541
 eszmeforradalom 233
Eunedubelianus 519
 facsar 531
 famedence 541
 farhám 541
 fátvolka 541
 fazécska 541
 fedélke 541
fejgyvernü[é]k 175
 fejlés 541
 fejér kabala 219 kk.
 fejér kanca 219 kk.
 fejér ló 219 kk.
 fejszefok 51
 fekete barát 541
 fel 195
felélin 273 kk.
 felfolyik 541
 felföldi 541
 feltámaszt 541
 feltétlen 472
 feltöret 541
 fenn 195
 fenyőág 541
 fersmai (jassz) 262
 fi 221 kk.
 ficsigózik 531
 filc 200
 fi módra 541
 Firtoshegy 225
 Firtoslova 225
 foglalás 541
 fogvánt 128 k.
 folytat ~ folytat 202
 fonológia 16 kk.
 fonnyad 240
 forma 54
 fő 222 kk.
 főzés 541
 főző 541
 franc 541
 fulladás 541
 fullajtár 54
Fummel (német) 116 k.
 fumoly 116 k.
 fumu 116 k.
 furelja 522
 furir 251 kk., 523 k.
 futó 541
 futrá(s) 255
 galagy- ~ garagy- 228
gallus (latin) 203
 galonos 541
 galuska 204
 galy 'göröngy' 522
 garáz(da) 531 kk.
 garázna 532
gat (latin) 230
 gát 'akadály' 85
 gazdasszony 542
 gelezna 542
 gembokortoll 542
 gémtoll 542
 glóbus 204
 golyóbis 204
 gondviseletlenség 542
gorazdö (szláv) 531
groznb (szláv) 532
 gyalogember 542
 gyalogló 134
 gyalogmunkás 542
 gyárbirtokos 234
 gyáros 234
 gyermeklő 529 k.
 gyöngyfűző 542
 gyöngykoszorú 542
 gyötör 412
 gyullad | be ~, ki ~ 201
 gyümölcsöskert 542
 gyűrű 453 kk., 524
 gyűrűcsinálás 542
 gyűszű 453 kk.
- háború idő 542
 hacag 542
 hadd 359
 hadügyminiszter 234
halberdo (német) 404
 hall 350
 halásztat 542
 hálósuba 542
 haluska 204
 hangok és hangváltozá-
 sok | kötőhang 353, a
 labializáció egyik for-
 rása 49 kk., magán-
 hangzó-kivetés 397, a
 szóeleji β összeolva-
 dása a következő *i*-vel
 50, a tővégi mással-
 hangzó minőségének
 szerepe a személyragok
 meghatározásában 55
 kk., *ä* 459, ósvog. * \tilde{a}
 216, *ä* ~ *o* ~ *o* 409,
a (= *a*) > *o* 51 kk.,
ä > *ä*, *o* 53, csuvas
a > *ü* 381, ó- és közép-
 felnémet *ai* ~ *ei* 256,
 fgr. * δ' 414, *c* 174,
 fgr. \check{c} 215, * \check{c} 215, *e*
 414, 'ósvogul' * \tilde{e} ~ * \tilde{e}
 216, *gg* > *ng* elhasonu-
 lás 362 kk., *gy* 413,
i > *ü* 54, fgr. szókezdő
k 249, permi -*ł* 414,
l > *ll* gomináció 255,
 - η 408, előpermi **o*
 415, \bar{o} 408, *o* > *u* 54,
 őstörök * \acute{r} > köz-
 török *z* 526, *r* > *l* disz-
 szimiláció 255, m. *s*
 215, * \acute{s} 215, vogul \acute{s}
 215, m. *sz* 215, $\acute{t}\acute{s}$ 382,
 $\acute{t}\acute{s}$ 382, frg. * $\acute{t}\acute{s}$ 413,
 * $\acute{t}'\acute{s}$ (* $\acute{t}'\acute{g}$) 413, vogul
 $\acute{t}'\acute{s}$ (\acute{s}') 216, vogul $\acute{t}'\acute{s}$
 215, köztörök *z* > m. *r*
 562, köztörök *z* > bol-
 gár-török *r* 526, m. *z*
 215, *zs* 174
 hankalék 207
 hányt 542
 hártya 204 k.
 hát 542
 -*hatnék*, -*hetnék* 482 kk.
 hátra 182
 házboltcsinálás 542
 házboltozás 542
 hegyvám 542
 helös 'csinos' ~ helyes
 206
 helyesírás | ~ 511 k., a
 Debreceni Kódex 1.
 kezének fonetikus írása
 37 kk., a *cs* jel a kato-

- likus és a protestáns
 ~ban 23 kk., kitől
 származik mai *ö* és *ü*
 jelölésünk 33 kk., a
 mai *i* és *j* jelölésünk
 kezdetei 29 k., a *zs*
 jel mint katolikus ~-i
 sajátság 31 k.
- herdő 404
 hervadag 238 kk.
 hervatag 239 kk.
 hetedfél 542
 híd 238
 hideg 238
 hímel 542
 hiszen 542
 hiú 203
 hív 203
 hogyan 359
 hókusz-pókusz 405 k.
 holmi 542
 hombár 52
 hordó 113 kk., 404
 hordócska 542
 hóstát 542
 hozzá-, 197
 hozzátartozó 'rokonság'
 543
 iddogat 113
 I/flak (török) 391
 igazán 471
 ige 413
 igeekötő | az ~ ~k mivoltá-
 tához és keletkezéséhez
 181 kk.
 igen 359
 igrice 200
 Illak (török) 391
 illég-billég 461
 imette 'ébredlétében' 351
 inäy (török) 79
 ír 173
 írha 258
 irodalom 173
 irodalmi névadás 110 kk.
 iromány 173
 isürya (török) 451
 islóg 408 k.
 ital 200
 itt (van) 187 k.
 iuxta (latin) 497
 izé 523
 Jankovics de Mirievo,
 Fjodor Ivanovics 103
 járat ~ jártat 202
 jel | -en többes ~ (angol)
 17, -k többes ~ 177
 jelentésváltozás 182, 461
 kk.
 jibéi (mandzsu) 456
 jüür- (ótörök) 412
 jogur 380
 j övevényiszavak | török
- szófejtés és török jöve-
 vényszavaink 451 kk.
 jövő 'jövedelem' ~ gyü
 'nächst' 206
 kad (zürjén) 414
 kalapács 200
 Kalatár 228
 kályha 258
 kamra, kamara 53
 *Kancafi 220
 káposzta 204
 kar 'végtag' 203
 kar 'kórus; rend; állapot'
 203
 karátyol 228
 Károly 204
 kártya 204 k.
 kazár 380
 kälär (mongol) 490 kk.
 kebel 207
 *kéd (finnugor) 413 kk.
 kedig 414
 kegek 414
 kégy 'circus; stadium' 413
 kehä (finn) 413
 kenceze 'vernix' 93
 képzők és képzőszerű je-
 lek | -a deverbális 120,
 -adag, -edeg 238 kk.,
 -age (angol) 172, -än
 (perzsa) 171, -an, -en
 349, -ance (angol) 172,
 -är, -ér deverbális név-
 szóképző 212 kk., 228,
 -äri (germán) 171, -ari-
 us (latin) 171, -arö
 (szláv) 171, -äs, -és 344
 kk., 485, -at, -et 344
 kk., -atag, -eteg 238 kk.,
 -ate (angol) 172, -ation
 (angol) 172, -atta, -ette
 178, 350, -d denom.
 igeképző 211, 239, -d
 gyak. igeképző 130,
 238, -d kicsinyítő képző
 413, -di kicsinyítő képző
 385, -dogal 112 k.,
 -dorog 417, -ér 229,
 -érez, -éroz, -ároz 522,
 -éria 170, -ess (angol)
 172, -g(-k) denom. ige-
 képző 239, -gat, -get 112,
 -gün, -gün, -qun, -kün
 deverb. névszóképző
 (török) 457, -h denom.
 igeképző 211, -i 468 k.,
 484, idegen eredetű
 képzők átvétele 170
 kk., -ier (angol) 172,
 -ista 170, -ity, -ty (an-
 gol) 172, -ive, -ative
 (angol) 172, -izmus 170,
 -l gyakorító 459, -lag,
- ieg 349, -lan, -len 349,
 -let (angol) 172, -lon
 170, -löd 130, -m kicsi-
 nyító 239, -m mozza-
 natos 239, -mány 173,
 -n 411, -nd 130, -né 468,
 -na (vogul) 214, -nik
 175, -nko (szláv) 170
 kk., -nok, -nök, 170
 kk., -ny 123, -ó, -ö ige-
 név ~ 120, 213, 350, -öz,
 -göz 531, -p (vogul) 214,
 -ry (angol) 172, -s 484,
 -ság 484, -ség 236, -si,
 -si, -su, -sü (török)
 fossilis 455, -sig, -sik,
 -sug, -sük (török) fossi-
 lis 455, -t (vogul) mű-
 veltető 214, -t nomen
 deverbális 343 kk., -t
 (írán) tb. ~ 385, -tal
 -tel, fosztó ~ 216, -ten,
 -tén (< -ten) (zürjén)
 348, -ton, -tén, -tön 348,
 -torium (latin) 170, -ü
 484, -va, -ve 178, 343
 kk., -ván, -vén 177 k.,
 343, -vást, -vést 179,
 -vény 173
 keres 404 k.
 keret 93
 ki 195
 kiejtés | Comenius a ma-
 gyarországi *s*-ező latin
 ~-ről 517 k.
 kinn 195
 király 204
 kis 'abroncs' (vogul) 413
 kobak 53
 kocsi(s) 352, 407
 kolokány 52
 kompót 204
 konc 220 kk.
 Konca 220 kk.
 Konka 230 k.
 konkoly 230 k.
 kőgés (osztják) 413
 kotva (finn) 414
 kög 92 k.
 krampáč (szlovák) 257
 krampács(ol) 257
 Krampe (német) 257
 kukk 249 k.
 kukutus (ész) 250
 kükkő (mari) 250
 külön 182
 lág 239
 lagymad[t]ag 239
 Lampért 53
 lát 350, 459
 láttya ~ láttyuk 43
 le 195
 Lebő 230

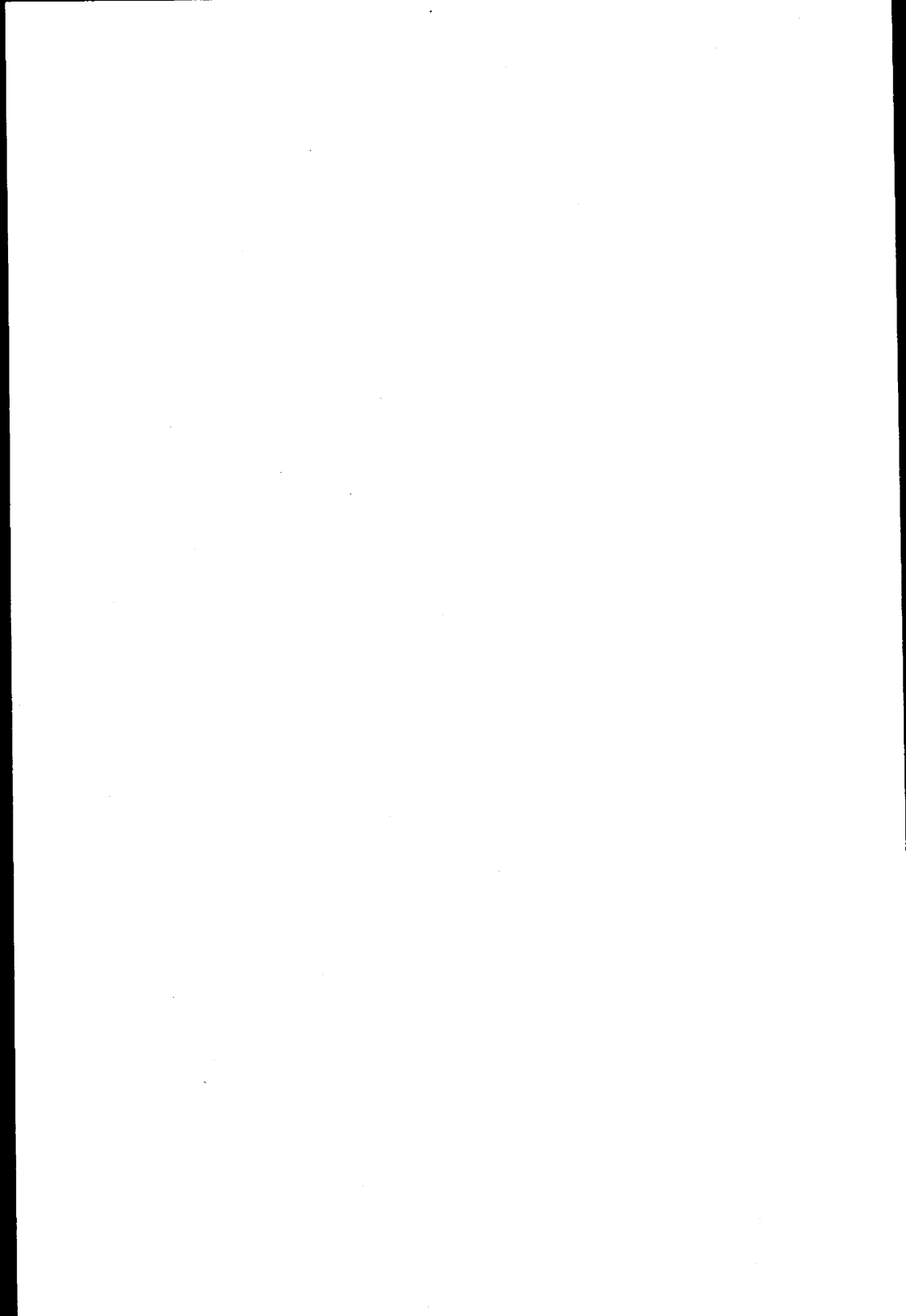
- ledér 416
 lel 350
 lenn 195
 lépdeget 'lépeget' 112
 lobonc 'labanc' 54
 lóg 417
 Lófi 220 kk.
 lófő(ség) 223 k.
 lombos 205
 lompos 205
 ló 222 kk., 416
 lődörög 416 k.
 Lófi 222 kk.
 Luffi 222 kk.
 lüderc 51
 maa (finn) 215
 maccu (lapp) 215
 magazen (olasz) 124
 magazin(um) 124 k.
 Magna Hungaria kérdéséhez 385 kk., 488 kk.
 magyar 310,
 mahzán (arab) 124
 Makó 126
 mama > mamma 78
 mandola (olasz) 53
 mandula 53
 mandzsar 488 kk.
 máré (német) 256
 mári 256
 mäs-, mas- (vogul) 215
 kk.
 medja 'limes, terminus' (ószerb-horvát-ószlovén) 205
 meghalvaia 177
 megye 204 k.
 Meierin (német) 256
 mellé- 197
 méntén 350
 mesgye 204 k.
 *meszez 216
 messze van, mint Makó Jeruzsálemtől 125 k.
 *mete (elő permi) 415
 metsä (finn) 215
 méz 415
 mezér 212 kk.
 mező 213 kk.
 *mező föld 218
 meztelen 215 kk.
 mezü 216
 mili 256
 milimári 256
 mporž (bajor) 256
 mondat | a határozó 470
 kk., a határozós kapcsolat 191 k., igekötő 185 k., a magyar megengedő és feltételes mellékmondatok kérdéséhez 68 kk., a módosító szó 470 kk., a módosító
 szók mondattani arculatának kérdéséhez 357
 kk., 470 kk., a nyomatéktalan mondat egy fajtájáról 185 kk.
 monduac 177
 most 53
 morféma 16 kk.
 Mováyeq (görög) 310
 mundér 54
 munkás 397, ~őrség 395
 munten (permják) 350
 muszka ~ Moszkva 54
 mün (ujgúr) 409
 ne 359
 né ~ nő 79
 nehogy 359
 neki- 197
 nem 359
 nem ér egy dobófát 407 k.
 nemez 200
 nem másként 473
 nemzetőr 234
 nemzetőrség 234 k.
 neologizmus 391 kk.
 népbiztos 394
 népember 235
 névátvitel 463 kk.
 névelő 244
 névtudomány | a tulajdonnév és köznévfaltárterülete 461 kk.
 nžžü 116 k.
 nyavalya 54, 410
 nyelv | szótörténeti adatok a reformkor ~-hez 232 kk., a Tanácsköztársaság ~-éről 391 kk.
 nyelvemlék | a Debreceni Kódex I. kezének fonetikus írása 37 kk.
 nyelvészeti oktatás | beszámoló az új egyetemi magyar nyelvészeti tanterv vitájáról 327
 kk.
 nyelvjárás | beszámoló a Magyar Nyelvjárások Atlasza munkálatainak jelenlegi állásáról és problémáiról 427 kk., Bihar megyei nyelvi adatok a XVIII. századból 546 kk., magyar nyelvjárásai tanulmányaink 1945-től 1958-ig 288 kk., 434 kk., 551 kk., a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvjárásgyűjtése 279 kk., szövegmutatvány a kürti nyelvjárásból 143 kk.
 nyelvművelés | el van ázva... el volt ázva... 536 kk., határozott névelős és személyneves birtokos szerkezetek 263 kk., a „Magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásához 418 kk., névelős és személyneves birtokos szerkezetekről 263 kk.
 nyelvrokonság | a török—magyar nyelvrokonság korai cáfolatáról 107 kk.
 nyelvtan | a mehetnék-(je) típusú főnevek leíró ~-i kérdései 481
 kk.
 nyelvtanulás | Adam Kazimierz Czartoryski herceg (1732—1824.) kéziratos jegyzetei a magyar nyelv tanulásához 510 kk.
 nyelvtörténet | magyar levelek a XVII. század elejéről 271 kk.
 nyilván 471
 nyomdogat 'nyomogat' 112
 nyovolya 54
 nyúl 'gyors lábú állat' 84
 nyúl 'valamelyik (test)-részével valami felé kap' 84
 nyúl 'a disznó haskérge' 84
 nyúlgát 80 kk.
 nyúlik 'hosszában kiterjed' 84
 oāv (török) 456
 oēgq (tatár) 457
 ocsú 456
 oda 195 kk.
 ogur 380
 oimaq (török) 454 kk.
 okád 129 k.
 okvetlenül 472
 olcsó 456
 Omba 231
 omboly 231
 oroslán 52, 204
 ország 211
 ostromállapot 235
 ospora (török) 127
 osztály 397
 ott 185 kk.
 ott marad 190
 ott van 187
 oā (angol) 172
 ökreendezik 129 k.

ölt (> öltözik) 218
 őstörténet | magyar ~
 373 kk., a székely ~
 nyomai az élő nyelvben
 218 kk.
 pakocsa 246
 paláz 534
Pancratius (latin) 52
 papír ~ papiros 204
 para 126 kk.
para (finnugor) 126
para (török) 126 kk.
 paráska 126 kk.
 parányi 126
 parázna 534
penser (francia) 201
 pénzcsarnok 235
 pénzkelet 235
 pénzügyminiszter 236
 perézs 'apró állatok össze-
 foglaló neve' ~ parázs
 206
 persze 472
 pézség ~ pozsog 207
 pikszis 204
 piros 200 k.
 pocok 54
 pogány 52
 pogoocsál 244 kk.
 polgárország 236
 Pólya József 87 kk.
 Pongrác 52
Pongraz (szlovén) 52
 pont 204
 poraczka 'pénzecske' 127
 portéka 53
 primipilatus 224
 proletár 398
 punktum 204
 puska 204
 puszpáng 204
 ragok | -a, -e, -ja, -je,
 -uk, -ük, -juk, -jük
 55 kk., -ai, -ei 355,
 határozóragok 343, 470,
 -i 355, -jai, -jei 355,
 -k 485, -nál 513, -nkéd
 413, többalakú szavak
 személyragja 56
 ragya 204
 rajta- 197
 rendezvény 173
 rér 'sógor' 200
 reszket(eg) 204
rét li'ješ (cseremisiz) 211
 rohad 211
rosse (francia) 201
rotaneš (cseremisiz) 211
 rothad 207 kk.
 rovar 91 k.
 rózsakáposzta 236
 rozsdá 204
 rút 207 kk.

rutija (cseremisiz) 211
rutu 211
**rutuhád(u)* 211
rüdeg 51
šabar (osztják) 382
sabar ~ *sabyr* (török) 383
Sabaria (latin) 381
Šábuqrou 373 kk.
sařir (szír) 382
 sah 204
 sajtár 'búzahordó odény'
 ~ zsetár 'fejödény'
 207
 sajtár 'dézsa' ~ zsiéter
 'egyfülű fojőko' 207
 sakk 204
 sallang(ó) 408 k.
**sap-* (török) 383
šappér (vogul) 382
šavir (héber) 382
savir (örmény) 380 kk.
Schlag (újfelnémet) 408
schlagn > *schläng* (bajor-
 német) 408
schmatzen (német) 261 k.
schouf ~ *schoup* (német)
 204
 se 359
Sébér ~ *Sévér* (tatár) 382
 sem 359
 semlegesség 236
šemu'a (héber) 262
sentir (francia) 201
Sěverjane (orosz) 381
severš (szláv) 381
šat- (csuvas) 412
šibir (szláv) 382
 Sikabony(i) 123
 simpfel 204
siyāw.rdi(ya) (arab) 384
 smaci 261 k.
 smajen (jassz) 262
 smalál 261 k.
šmalati (szláv) 262
 smárol 261 k.
 smúzen (jassz) 262
 sógor 200
 sorompó 54
spendiren (német) 522
 stíl 204
 stílus 204
 stilisztika | Berzsenyi köl-
 tői nyelvéhez 1 kk.,
 jelentésátvitel 465 k.,
 metafora 463 k., me-
 tonímia 464 kk., a
 Tanácsköztársaság
 nyelvével 391
 Sundó 227 k.
sür- (török) 452
**šürüg* (ócsuvas) 451
 sváda 250 k.
 szabadságháború 237

szabadságharc 237 k.
 szaka 122
 szavárd 373 kk.
 személynevek | tájszói
 eredetű személynevek
 Vörösmarty eposzai-
 ban 226 kk.
 Szenczi Molnár Albert
 163 k.
 szép vitéz 221 kk.
 szérű 451 k.
 szittyú 409
 szóképzés 147 kk.
 szólít | le~, meg~ 201
 szóösszetétel 153 k.
 szótár | egy elefedett re-
 formkori szakszótár 87
 kk., Pallas szótárának
 kéziratos forrása 95 kk.
 szótörténet | ~i adatok
 a reformkor nyelvéhez
 232 kk.
 szótövek 145 kk.
 Tabán kabala 219 kk.
 Tabán 52
 találom 473
 talán 473
 tanács 393 k.
t'āpar (osztják) 382
 tárcsa 204
 tárgy 204
 tájékoztató a Román
 Népköztársaságban fo-
 lyó magyar | nyelvés-
 zeti szakképzésről 8
 kk., ~ nyelvtudomá-
 nyi munkálatokról 499
 kk.
 tea 204
 természetesen 471
 tetyús (a ruha) ~ tetves
 (az ember) 207
təgar (csuvas) 524
 Thury József 373 kk.
tikrə (bolgár-török) 527
 tohoz 367 k.
toyruł (török) 519
 top 459
tourner ~ *retourner* (fran-
 cia) 201
 tőgy 203
 tölgy 'quercus' 203
 tölgy 'mamma' 203
 tördőget 'törőget' 112
 törvénykezési jog 259 k.
 trágya 204
 trón ~ trónus 204
 tulipán 204
 turbán 204
 turista 133 kk.
 turul 77
 tükör 524 kk.
 tündér 51

- učuh* (kun) 457
uçuz (török) 457
udvar ~ *udvarnok* 173
ügy 473
ügye? 359
ügysem 359
ultra (latin) 535
úr 211
úr bora 528 k.
ušuk (kirgiz) 452
utálatos 361
utána- 197
üdvösség 413
üger 51
ünnep 51
üzen 51
vacak 369 kk.
vaček (szláv) 369
vacok 369
vagyok 511
való 345 k.
valóban 471, 474
valószínűleg 473
- vásár* 204
vasculum (latin) 367
-vást, -vést-féle igenevek
 178
védvám 238
venerék 'ital' 200
vén[hed(ik)] 211
verdeget 113
verő 'kalapács' 200
verstan | Berzsenyi köl-
 tői nyelvéhez 1 kk.
veszt 412
**vete* (előpermi) 415
vezetéknev 241 kk.
Vihadar 229 k.
virslí 204
viszket(eg) 240
viszolyog 417 k.
víz 415
volna 359
vonakodik 418
vorrítaere, vorrúter (közép-
 felnémet) 54
- völgy* 200
vörös 200 k.
vurstli 204
watsack (újfelnémet) 369
werben (német) 405
wer da? (német) 404
Wirbel (német) 405
wirbeln (német) 405
zordon ~ *zándor* 231
Zondorila 231
Zwirn (német) 257
zsarnokoskodik 238
zsarnokság 238
zsémbel 204
Zsirai Miklós 317 kk.
zsold 200
zsúf 204
zsúp 204
**yi-* (török) 455
yik (török) 455
yikçi (török) 455
yüksük (török) 453 kk.
**yüzlük* (török) 453 kk.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

409. SZÁM

1959

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

T A R T A L O M

<i>Horváth János</i> : Berzsenyi költői nyelvéhez	1
<i>Márton Gyula</i> : Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelvtudományi munkálatokról	8
<i>Antal László</i> : A morfémáról	16
<i>Vértes O. András</i> : Tallózások helyesírásunk történetében	23
<i>Imre Samu</i> : A Debreceni Kódex 1. kezének fonetikus írása	37
<i>Török Gábor</i> : A labializáció egyik forrása.....	49
<i>S. Hámosi Antónia</i> : A 3. személyű birtokosra vonatkozó személyrag-változatok használata mássalhangzós tövű szavainkban	55
<i>Rácz Endre</i> : A magyar megengedő és feltételes mellékmondatok kérdéséhez....	68
<i>Pais Dezső</i> : Totem-halmozás Álmos vezér származása körül?	76
<i>Uiváry Lajos</i> : Nyúlgát	80
<i>Vértes O. Augusztá</i> : Egy elfeledett reformkori szakszótár	87
<i>Gulya János</i> : Pallas szótárának kéziratos forrása	95
Kiseb b közlemények. <i>Hegedűs József</i> : A török–magyar nyelvrokonság koraí cáfolatáról. – <i>Mikesy Sándor</i> : Írói névadás –irodalmi névadás. – <i>Szabó Zoltán</i> : Van-e -dogat igeképzőnk?	107
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Borzák István</i> : Hordó. – <i>Dömötör Sándor</i> : Fumu. – <i>Grétsy László</i> : A székely duga és családja. – <i>Kázmér Miklós</i> : Abony ~ Abanyi. – <i>Loványi Gyula</i> : Magazin. – <i>Nemtudjukki Tamás</i> : Messze van, mint Makó Jeruzsálemtől. – <i>Szabó T. Attila</i> : Para, parácska; parányi. Fogvánt. – <i>Szabó Zoltán</i> : Okád, ökreendezik, bokátol	113
Nyelvművelés. <i>Tompa József</i> : A névtűs szerkezetek rövidítéséről. – <i>Zolnai Béla</i> : Turista	131
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kovács József</i> : Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből	135
Nyelvjárások. <i>Danczi József</i> : Szövegmutatvány a kürti nyelvjárásból... 143	
Szemle. <i>D. Bartha Katalin</i> : A magyar történeti alaktani kutatások 1945-től 1957-ig	144
Különfélék. <i>Pais Dezső</i> – <i>Benkő Loránd</i> : Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára. – <i>Cennerné Wilhelmb Gizella</i> : Szezezi Molnár Albert arcképe	155
Társasági ügyek. <i>Mollay Károly</i> : Jelentés a Magyar Nyelvtudományi Társaság által 1958. szeptember 25-től 27-ig Budapesten megrendezett névtudományi konferenciáról	164
Levélszekrény	167

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111-010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V. József nádor tér 1.; telefon: 180-850) intézi. A pénzküldeményeket a 61-257. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. A folyóirat külföldi címre küldését ugyancsak a Posta Központi Hírlap Iroda bonyolítja le (csekk-számlaszám: 61.280). — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy folyóiratunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Knieszsa István* elnök címére (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10-14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253-70. számú csekk-számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20,—Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. **Helyesírásunk időszerű kérdései.** A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12,— Ft.
5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaulése. 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. **Lakó György:** Észak-magyarországi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. **A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fabián Pál**. 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorff Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerk. **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21).

Ára: 10, — Ft

Előfizetés egy évre: 30, — Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6, — Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyáradmente földrajzinevei. 1947. 6, — Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5, — Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4, — Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4, — Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6, — Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10, — Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3, — Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10, — Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20, — Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6, — Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vizrajza. 1954. 8, — Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12, — Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4, — Ft.
88. Gyalms János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12, — Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12, — Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12, — Ft.
91. Kovalovszki Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3, — Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4, —
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5, — Ft.
94. Balassi Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7, — Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13, — Ft.
- 96. Szinyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3, — Ft.
97. Szabó T. Aitila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5, — Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4, — Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6, — Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4, — Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legregibb szakácskönyvünkben. 1958. 10, — Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Szómutató Lehr Albert Arany-magyarázataihoz. Szerkesztette Tolnai Vilmos. 1917. 8, — Ft.
- Emlék Szily Kálmánnak nyolevanadik születése napja alkalmából. 1918. 15, — Ft.
- Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120, — Ft.
- Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 80, — Ft.
- Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60, — Ft.
- Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20, — Ft.
- Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft.
- Magyar Nyelvjárások II. 1953. 26,50 Ft.
- Magyar Nyelvjárások III. 1956. 21, — Ft.
- A Nyelvőr Füzetek 1., 3—6. számai.

LV. ÉVF.

1959. MÁJUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

410. SZÁM

1959

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

T A R T A L O M

Megemlékezés	169
<i>Bárczi Géza—Pais Dezső</i> : Hozzászólások a <i>-nok, -nök</i> képző tárgyában	170
<i>Fokos Dávid</i> : A magyar határozói igenevek és a gerundium	175
<i>Pais Dezső</i> : Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez	181
<i>Deme László</i> : A nyomatékaltalan mondat egy fajtájáról	185
<i>Grétsy László</i> : A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról	198
<i>Kubinyi László</i> : Rút, rothad	207
<i>Sz. Kispál Magdolna</i> : Mezér	212
<i>Gyallay Domokos</i> : Lófi székely—lófő székely	218
<i>Terestyéni Ferenc</i> : Tájszói eredetű személynevek Vörösmarty eposzaiban.....	226
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti adatok a reformkor nyelvéhez	232
Kiseb b közlemények. <i>Pais Dezső</i> : Hervadag. — <i>Mikesy Sándor</i> : Vezetéknév vagy családnév?	238
§ 6. és szólásmagyarázatok. <i>Domokos Pál Péter</i> : Pogocsál. — <i>Ifj. Domokos Pál Péter</i> : Kukk. — <i>Fábián Pál</i> : Még egyszer a <i>svádá</i> -ról. — <i>Horváth Mária</i> : <i>Furir</i> szavunk történetéhez. — <i>Hutterer Miklós</i> : Mili-mári. — <i>Kiss Lajos</i> : Krampácsol, krampács. — <i>Moór Elemér</i> : Cérna. — <i>Móra Mihály</i> : Egy régi jogi műszó új mellékértelméről. — <i>Zolnai Béla</i> : <i>Smárol, smaci, smalál</i> stb. és az argo-szótárak.....	244
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : A Péter tyúkja	263
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kovács István</i> : Magyar levelek a XVII. század elejéről. — <i>Szabó T. Attila—Pais Dezső</i> : Felelet a <i>felelin</i> -féle igealakok kérdésére. — <i>Szabó T. Attila</i> : Báthory Kristóf leveléhez.....	271
Nyelvjárások. <i>Péter László</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelv-járásgyűjtése.....	279
Szemle. <i>P. Hidvégi Andrea</i> és <i>Papp László</i> : Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig	288
Különfélék. <i>Benkő Loránd</i> : Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára. — <i>Pais Dezső</i> : <i>Mováyeqis</i> tehát nem volna „magyar”?	302
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor—Lakó György</i> : A tordai Sajnovics-ünnepség	311
Levélszekrény	315

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111-010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V. József nádor tér 1.; telefon: 180-850) intézi. A pénzküldeményeket a 61-257. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. A folyóirat külföldi címre küldését ugyancsak a Posta Központi Hírlap Iroda bonyolítja le (csekk-számlaszám: 61.280). — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy folyóiratunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Knieszta István elnök* címére (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10-14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253-70. számú csekk-számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Álmos adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20.—Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50.— Ft.
4. **Helyesírásunk időszerű kérdései.** A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd.** 1955. 12.— Ft.
5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése. 1953. december 1. 1955. 12.— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6.— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8.— Ft.
8. **Lakó György:** Észak-manyasi nyelvtanulmányok. 1956. 6.— Ft.
9. **A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fábián Pál.** 1956. 5.— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50.— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20.— Ft.
12. **Bánhidai Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8.— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12.— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15.— Ft.
15. **Hexendórf Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15.— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 1958. 14.— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd.** 1958. 28.— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14.— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmunte földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,—
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassi Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.

TÁRSASÁGUNKNÁL (V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 9.) MÉG BESZEREZHETŐ KIADVÁNYOK

- Szómutató Lehr Albert Arany-magyarázataihoz. Szerkesztette Tolnai Vilmos. 1917. 8,— Ft.
- Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születése napja alkalmából. 1918. 15,— Ft.
- Szamosháti Szótár I—II. Írta Csúry Bálint. 1935—1936. 120.— Ft.
- Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára. 80,— Ft.
- Balassa-Kódex. Közzéteszi Varjas Béla. 1944. 60,— Ft.
- Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Gyűjtötte és közzéteszi Végh József. 1944. 20,— Ft.
- Magyar Nyelvjárások I. 1951. 26,50 Ft.
- Magyar Nyelvjárások II. 1953. 26,50 Ft.
- Magyar Nyelvjárások III. 1956. 21,— Ft.
- A Nyelvőr Füzetek 1., 3—6. számai.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

411. SZÁM

1959

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND

TARTALOM

<i>Pais Dezső</i> : Zsirai Miklós	317
Beszámoló az új egyetemi magyar nyelvészeti tanterv vitájáról	327
<i>Fokos Dávid</i> : A magyar határozói igenevek és a gerundium	343
<i>Antal László</i> : Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról	351
<i>H. Molnár Ilona</i> : A módosító szók mondattani arculatának kérdéséhez	357
<i>Grétsy László</i> : A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról	362
<i>Czeplédy Károly</i> : A szavárd-kérdés Thury József előtt és után	373
<i>Perényi József</i> : A Magna Hungaria kérdéséhez	385
<i>Balogh Lajos—Király Lajos</i> : A Tanácsköztársaság nyelvéről	391
Kisebbségi közlemények. <i>Szabó T. Attila</i> : <i>Annasszony</i> és asszonytársai. — <i>Magdiés Klára—Szépe György</i> : Tájékoztató a Hangarchívumról. — <i>Kubinyi</i> <i>László</i> : A tudománybeli romantikáról	397
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Eckhardt Sándor</i> : Hordó. — <i>Egyed</i> <i>András</i> : Keres. — <i>Endrei Walter</i> : Hókusz-pókusz. — <i>Hegedűs József</i> : A kocsi idegen kapcsolatához. — <i>R. Hutás Magdolna</i> : Nem ér egy dobófát. — <i>Hut-</i> <i>terer Miklós</i> : <i>Sallang és islóg</i> . — <i>Juhász Jenő</i> : Bűn. — <i>K. Sal Éva</i> : A * <i>kéd</i> finnugor vonatkozásaihoz. — <i>Scheiber Sándor</i> : A kocsordi pap anekdotája Aranyánál. — <i>Szabó Zoltán</i> : Lődörög. — <i>Zolnai Béla</i> : Viszolyog.	404
Nyelvművelés. <i>Dukáti Ferenc</i> : Néhány szempont a „Magyar helyesírás sza- bályai” 10. kiadásához	418
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kovács István</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Fügedi</i> <i>Erik</i> : Majthényi Mártonné szóbeli végrendelete 1517-ből	422
Nyelvjárások. <i>Imre Samu</i> : Beszámoló a Magyar Nyelvjárások Atlasza mun- kálatainak jelenlegi állásáról és problémáiról	426
Szemle. <i>P. Hidvégi Andrea—Papp László</i> : Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig	434
Külföldi felélek. <i>Benkő Loránd</i> : Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára. — <i>Berrár Jolán</i> : Klemm Imre Antal hetvenöt éves. — <i>Péter László</i> : Klemm Imre Antal tudományos munkásságának bibliográfiája	441

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V. József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalatai* (Budapest, VI. Népköztársaság útja 21.; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Benkő Loránd* titkárnál igényelhetők (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakóimét *Mikesy Álmos* adminisztrátor tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. **Helyesírásunk időszzerű kérdései.** A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd.** 1955. 12,— Ft.
5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. **Lakó György:** Észak-manyasi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. **A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fábián Pál.** 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Melich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhidí Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendörf Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,— Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd.** 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmunte földrajzi nevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szóolás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 5,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés művelteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

412. SZÁM

1959

Felelős szerkesztő:

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND

T A R T A L O M

<i>Ligeti Lajos</i> : A török szófejtés és török jövevényszavaink	451
<i>Pais Dezső</i> : Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre	458
<i>J. Soltész Katalin</i> : Tulajdonnév és köznév határterülete	461
<i>H. Molnár Ilona</i> : A módosító szók mondattani areulátának kérdéséhez	470
<i>Tompa József</i> : A <i>mehetnek(je)</i> típusú főnevek leíró nyelvtani kérdései	481
<i>Perényi József</i> : Magna Hungaria kérdéséhez	488
<i>Márton Gyula</i> : Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelvtudományi munkálatokról	499
<i>Jan Reychman</i> : Adam Kazimierz Czartoryski herceg (1732—1824.) kéziratos jegyzetei a magyar nyelv tanulásához	510
Kiseb b közlemények. <i>Bárczi Géza</i> : Comenius a magyarországi <i>s-ez</i> latin kiejtésről. — <i>Ózeglédy Károly</i> : Oszmán apósa Anonymusnál? — <i>Jenei Ferenc</i> : Adalék a „Régi Magyar Nyelvmélekek” történetéhez. — <i>Murádin László</i> : Gyarmathi hiteléhez	517
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Juhász Jenő</i> : Izé. — <i>Mollay Károly</i> : Furir. — <i>Moór Elemér</i> : Tükör. — <i>Stoll Béla</i> : Úr bora. — <i>Szabó T. Attila</i> : Gyermeklő. — <i>Szabó Zoltán</i> : Ficsirgózik. — <i>Úrhegyi Emilia</i> : Garádza. — <i>Zolnai Béla</i> : Ultra	523
Nyelvművelés. <i>Károly Sándor</i> : El van ázva ..., el volt ázva.....	536
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kovács István</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Eckhardt Sándor</i> : Jobbágylevelek a XVI. századból	540
Nyelvjárások. <i>Papp László</i> : Bihar megyei nyelvi adatok a XVIII. századból	546
Szemle. <i>P. Hidvégi Andrea</i> és <i>Papp László</i> : Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig	551
Külö n félék. <i>Benkő Loránd</i> : Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára	560
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LV. közgyűlése....	568

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V. József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (Budapest, VI. Népköztársaság útja 21.; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Benkő Loránd tülkárnál* igényelhetők (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakoimét *Mikesy Álmos adminisztrátor* tartja nyilván.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. **Hajdú Péter:** A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László:** A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. **Helyesírásunk időszzerű kérdései.** A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12,— Ft.
5. **A magyar őstörténet kérdései.** A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd:** A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. **Horváth János:** Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. **Lakó György:** Észak-manyisi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. **A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” vitája.** Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5,— Ft.
10. **Károly Sándor:** Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. **Mélich János:** Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. **Bánhídi Zoltán:** A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. **Berrár Jolán:** Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. **Tompa József:** A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 15,— Ft.
15. **Hexendorfi Edit:** Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. 1958. 15,— Ft.
16. **Károly Sándor:** Az értelmző és az értelmezői mellékmondat a magyarban. 1958. 14,—Ft.
17. **Magyar hangtani dolgozatok.** Szerkesztette **Benkő Loránd**. 1958. 28,— Ft.
18. **Fónagy Iván:** A hangsúlyról. 1958. 14,—Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Inire Samu: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálnán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 5,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.